ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΥΠΕΡΕΙΑ
ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ
ΑΘΗΝΑ 2014
ISBN: 978-960-6733-17-8

Επιμέλεια: Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλος
Μιλτιάδου 3, 14562 Κηφισιά-Αθήνα
www.karaberopoulos.gr

Σελιδοποίηση - Εφαρμογή διορθώσεων: Εθνικό Τυπογραφείο
Εκτύπωση - βιβλιοδεσία: Εθνικό Τυπογραφείο

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ
Μιλτιάδου 3, 14562 Κηφισιά-Αθήνα, τηλ. 210 8011066
www.rhigassociety.gr
e-mail: karamber@otenet.gr

Κεντρική διάθεση των εκδόσεων
της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗ
Γραφεία: Χονδρική-Λιανική
Αθήνα: Αβέρωφ 2 Τ.Κ. 104 33 τηλ.: 2105238959
e-mail: info@stamoulis.gr http://www.stamoulis.gr

ΥΠΕΡΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Δρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΦΕΡΩΝ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ-ΡΗΓΑ

Ὑπέρεια,
ὀνομάστηκε ὁ τόμος ἀπὸ τὴν πηγή «Ὑπέρεια Κρήνη» τοῦ Βελεστίνου.

Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς στὴ *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, φύλλο 4, «Ἐπιπεδογραφία τῆς Φερᾶς λεγομένης νῦν Βελεστῖνος» σημειώνει «Ὑπερεία Κρήνη λεγομένη Κεφαλόβρυσον», καὶ παραθέτει τὰ ἀποσπάματα:
«Ἐν μέσῃ τῃ Φεραίων πόλει κρήνη περίφημος ἐστίν, ἣν Ὑπερείαν καλοῦσι. Στράβων, βιβ. Θ΄, φύλ. 439».
«Ὦ γῆ καὶ Φεραί χαῖρε, σύγγονον θ' ὕδωρ, Ὑπερεία Κρήνη, νάμα θεοφιλεστατον. Σοφοκλῆς».

Οι τόμοι *ΥΠΕΡΕΙΑ* των Διεθνών Συνεδρίων
«Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»:

Τόμ. 1, 1990
Τόμ. 2, 1994
Τόμ. 3, 2002
Τόμ. 4, 2006
Τόμ. 5, 2010
Τόμ. 6, 2014

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Τιμητική Επιτροπή ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 13
Οργανωτική Επιτροπή ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 14
Πρόλογος 15
Αναλυτικό Πρόγραμμα Διοργάνωσης ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 17
Κατάλογος Συνέδρων 27
Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Το Χρονικό Διοργάνωσης
του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου 31

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΦΕΡΑΙ

1. Δημήτριος Αγνουσιώτης, Το Βελεστίνο και η ευρύτερη περιοχή κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού 59
2. Καλλιόπη Αλματζή, Ταφικές πρακτικές στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού και την Εποχή Σιδήρου 75
3. Πολυξένη Αραχωβίτη, Ανιχνεύσεις στην ιστορία των αρχαίων Φερών μέσα από τα έργα του αποχετευτικού δικτύου Βελεστίνου 95
4. Ρέα Γεωργίου, Αργυρούλα Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, Πολυδύναμο Κέντρο Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου 115
5. Κωνσταντίνος Δημουλάς, Περί της τύχης της οικογένειας Αδμήτου και Αλκήστιδος μετά τον Άδη. (Ψυχοκοινωνικοπολιτική αναζήτηση) 119
6. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φεραίων κατά την αρχαιότητα 155
7. Δέσποινα Ευσταθίου, Ελληνιστικές οικίες Φερών 163
8. Χαράλαμπος Ιντζεσίλογλου, Ένα αγγείο του εργαστηρίου της Δημητριάδος στην αρχαία πόλη των Φερών 183

9. Ασπασία Ντίνα, Ο Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων 193
10. Βάνα Ορφανού, Αργυρούλα Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, Πολυξένη Αραχωβίτη, Αρχαιομετρική μελέτη των χαλκούχων πορπών από τον ναό του Θαυλίου Διός στις αρχαίες Φερές: Προκαταρκτικά αποτελέσματα 213
11. Γιάννης Α. Πίκουλας, Από τις Φερές στη Σκοτούσα 223
12. Ιωάννης Πλεμμένος, Από την ευτοπία στην ουτοπία: Οι Φερές της Θεσσαλίας στην Ευρωπαϊκή δραματική παραγωγή (17ος-20ος αι.) 231
13. Ευαγ. Σταμέλου, Τα μεταλλικά αντικείμενα των Αρχαϊκών, Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων από τις αρχαίες Φερές 245
14. Χαράλαμπος Στεργιούλης, Ένα σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά (14ος αι.) για τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο 259
15. Slawomir Sprawski, Thessalos, Son of Jason and Medea: Pheraian Myths and local identity 267

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

16. π. Γεώργιος Αλεξίου, Άγιοι που επισκέφτηκαν το Βελεστίνο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 275
17. Μάρκος Βαξεβανόπουλος, Καταγραφή και μελέτη των «Γεωλογικών μνημείων» στην ευρύτερη περιοχή Φερών-Βελεστίνου 293
18. Γεώργιος Βογιατζής, Οι αρχαίες Φερές και το Βελεστίνο σε χάρτες της Θεσσαλίας.. 299
19. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, Η εμποροπανήγυρη του Βελεστίνου 1885-1935 μέσα από τον τοπικό τύπο 307
20. Νικόλας Δεληγεώργης, Στέργιος Ντόντος (1864-1928) δήμαρχος και πρόεδρος Βελεστίνου από το 1905 μέχρι 1917 323
21. Παναγιώτης Καμηλάκης, Αντώνιος Γρηγοράκης και το Μνημείο του για τη Μάχη του 1897 στο Βελεστίνο 327
22. Βασίλης Κ. Καραμπερόπουλος, Πρόσωπα της περιοχής Βελεστίνου που διακρίθηκαν στην πολιτική, τις επιστήμες και τις επαγγελματικές δραστηριότητες 343
23. Χαρίτων Καρανάσιος, Νέα στοιχεία για τον Φεραίο δάσκαλο Νικόδημο Μαζαρράκη τον Θετταλό βάσει της αλληλογραφίας του 351
24. Κ.-Π. Κατσιαρδάνη-Τζιοβανέττο και συν., Επιδημιολογικές μελέτες σε θέματα υγείας στην περιοχή Βελεστίνου. Μαθησιακές δυσκολίες και χειρία παιδιών/εφήβων, κανονικών Σχολείων περιοχής Βελεστίνου 371
25. Δημήτρης Κωνσταντάρας-Σταθαράς, Μικρασιάτες πρόσφυγες στο διευρυμένο Δήμο Ρήγα Φεραίου 421
26. Λάμπρος Μπόκας, Αναζητήσεις στην ιστορία και ανάδειξη των αξιών του Μαρτυρικού Χωριού Ριζόμυλος 435
27. Γεώργιος Νικολάου, Οικονομία και κοινωνία της περιοχής του σημερινού Δήμου Ρήγα Φεραίου την περίοδο 1854-1881 σύμφωνα με ανέκδοτα γαλλικά προξενικά έγγραφα 443

28. Κύριλλος Νικολάου, Νέα δεδομένα για το Θεσσαλικό ζήτημα την περίοδο της Συνθήκης του Βερολίνου με βάσει ανέκδοτα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα..... 455
29. Δημήτρης Στ. Παπαγεωργίου, Στεφανοβίκειο-Λίμνη Κάρλα. Τοπωνύμια..... 467
30. Σταύρος Π. Παπαγεωργίου, Η Εκκλησία του Αγίου Μηνά Βελεστίνου..... 511
31. Απόστολος Παπαθανασίου, Οι Βόρειες Σποράδες, η Εύβοια και η Σκύρος στον Ύστερο Μεσαίωνα. Ιστορική αναδρομή στο χώρο και τον χρόνο (1204-1538).... 547
32. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας Βελεστίνου 595
33. Απόστολος Ποντίκας, Κων. Σμολένσκης, ο θρύλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 και ήρωας της Μάχης του Βελεστίνου..... 613
34. π. Ιωάννης Συρυγγέλας, Αι Φεραί, το Βελεστίνον εις τα Χρυσόβουλα, οδοιπορικά και εκκλησιαστικά έγγραφα 623
35. Ευθύμιος Ταλάντης, Η Μάχη του Βελεστίνου μέσα από τις στήλες την ημερησίας αθηναϊκής εφημερίδας *ΕΜΠΡΟΣ*..... 629

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΡΗΓΑΣ

36. Αντώνιος Αντωνίου, Η επίδραση του διαφωτισμού στη νεοελληνική σκέψη για τα δημόσια οικονομικά και οι δημοσιονομικές απόψεις του Ρήγα..... 669
37. Λουκάς Αξελός, Η στήριξη τις δικές μας δυνάμεις ως θεμέλιος λίθος της εθνικής στρατηγικής του Ρήγα και όψιμες απόπειρες στρέβλωσης της..... 685
38. Αστέριος Αργυρίου, Τα «πατριωτικά έργα» του Ρήγα Βελεστινλή στο Χρησμολόγιον του Παρπαρίγου. Η ιδεολογική διάσταση του γεγονότος..... 695
39. Χριστίνα Βαμβούρη, Αποτυπώσεις της προσωπικότητας και του έργου του Ρήγα στον επετειακό Τύπο, από τους Βαλκανικούς πολέμους και εντεύθεν..... 709
40. Γιώργος Βλαχάκης, Ρήγας και αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία: Ένας ζωντανός διάλογος..... 719
41. Γεώργιος Γιώτης, Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και λογοτεχνίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα 725
42. Ζωή Εξάρχου, Γαλλικές επιδράσεις στο πολιτικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή, καθώς και στα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης..... 743
43. Πάνος Καραγιώργος, Ποίημα του Κοραή που εσφαλμένα αποδόθηκε στον Ρήγα . 753
44. Μαρία Καραθανάση, Τα Συνέδρια και Ημερίδες για τον Ρήγα Βελεστινλή κατά την επέτειο των 200 χρόνων από τον μαρτυρικό του θάνατο..... 767
45. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής και μπεκτασής-δερβίσης;..... 803
46. Δημήτρης Ι. Καραμβάλης, Μια προσέγγιση στο Θούριο και Ύμνο Πατριωτικό του Ρήγα..... 807
47. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Οι χάρτες του Ρήγα είναι πολιτικοί χάρτες του οραματιζόμενου κράτους του. Αποκρυπτογράφηση των αναγραφομένων στοιχείων..... 813

48. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Ρήγας Βελεστινλής και Νικόλαος Μαυρογένης. Ήταν ο Ρήγας γραμματικός του και έπαρχος στην Κραϊόβα; ... 831
49. Γιάννης Καράς, Η συμβολή του Ρήγα στη διαμόρφωση της νεοελληνικής επιστημονικής συνείδησης ... 841
50. Γιώργης Κοντογιώργης, Ο Ρήγας και η ελληνική κοσμοπολιτειακή δημοκρατία της οικουμένης απέναντι στην πρωτο-ανθρωποκεντρική νεοτερικότητα ... 849
51. Βασίλειος Κυριαζής, Η επίδραση του Ρήγα στη πολιτική σκέψη των Βαλκανίων. Τα φεντεριλιστικά κινήματα του 19ου αιώνα ... 859
52. Βασίλειος Κύρκος, «Φυσικής απάνθισμα», κεφ. Ζ΄: Το παράδειγμα του αστρονόμου που έπεσε στο πηγάδι. Σχόλια, παρατηρήσεις ... 869
53. Ελένη Γ. Λεοντσίνη, Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα: αρχαία παράδοση, νέος πολιτισμός και κοινωνική ισότητα ... 877
54. Γεώργιος Λεοντσίνης, Η παρουσία του Ρήγα στους επισήμους πανηγυρικούς λόγους της 25ης Μαρτίου από καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Διαχρονική προσέγγιση ... 899
55. Ήβη Μαυρομούστακου, Ρήγας Βελεστινλής, Γαλλική Επανάσταση και Γαλλικοί θεσμοί στις εθνικές Συνελεύσεις του μέσου του 19ου αιώνα ... 917
56. Χρήστος Μερεντίτης, Μιλώντας για τον Ρήγα στα παιδιά Δημοτικού. Η εφαρμογή της διερευνητικής μεθόδου διδασκαλίας και η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης κατά τη διδασκαλία του έργου του Ρήγα ... 927
57. Χαράλαμπος Μηνάογλου, Ρήγας-Πάριος-Κοραής: Η πολιτική σκέψη των Ελλήνων 1780-1821 ... 953
58. Στέλιος Μουζάκης, Το Πόρτο Λεόνε ή Δράκο στη Χάρτα του Ρήγα και οι απεικονίσεις του λιμανιού του Πειραιά στους πορτολάνους ... 961
59. Χαρ. Μπαμπούνης και Στέλ. Βατούγιου, Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα ντοκιμαντέρ-παραγωγής της ΕΡΤ ... 981
60. Γεώργιος Μύαρης, Ποίηση και Ιστορία στο έργο του Κυριάκου Χαραλαμπίδη. Η μορφή του Ρήγα Βελεστινλή ... 993
61. Αθ. Νάκας και Ευαγ. Θωμαδάκη, Το Λεξικό-Γραμματική των Απάντων του Ρήγα (ένα πρώτος σχεδιασμός με βάση την ψηφιοποίηση του έργου του) ... 1013
62. Χρίστος Ξενάκης, Στοιχειώδεις γνώσεις μετεωρολογίας στο «Φυσικής απάνθισμα». Εφαρμόζοντας τη θεωρητική γνώση στην πράξη ... 1051
63. Κωνσταντίνα Παναγιωτοπούλου, Τα παιδικά βιβλία που έχουν γραφεί για τον Ρήγα Βελεστινλή ... 1067
64. Δημήτριος Παντελοδήμος, Ο Αρθούρος Γκομπινώ για τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Ιωάννη Καποδίστρια ... 1079
65. Νίκος Παπαθεοδώρου, Το Πολιτικό Νοσοκομείο Λαρίσης «Ο Ρήγας Φεραίος» ... 1087
66. Πέτρος Πετράτος, Ο Ρήγας στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Κεφαλλονίτη λυρικού ποιητή Ιουλίου Τυπάλδου ... 1099
67. Ανδρέας Ριζόπουλος, Ήταν ο Ρήγας Μασόνος; Προσέγγιση σε ένα ψευτοδίλημμα ... 1111
68. Ανδρέας Ριζόπουλος, Η υπογραφή του Ρήγα ... 1125
69. Σάββας Παρ. Σπέντζας, Ο Ρήγας Βελεστινλής και η Κοινωνική Ηθική ... 1129
70. Απ. Σταβέλας και Αντ. Σμυρναίος, Μιχ. Περδικάρης εναντίον Ρήγα Βελεστινλή: δύο όψεις της αυτής ιδιομορφίας του νέου Ελληνισμού ... 1153

71. Πάνος Ν. Στάμου, Λάμπρος Κατσώνης-Ρήγας Βελεστινλής. Παράλληλες διαδρομές χωρίς συναπάντημα;... 1159
72. Αθανάσιος Τζιερτζής, Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 19ου αιώνα: Από την πρόσληψη στο Ελλαδικό βασίλειο του εθνομάρτυρος αγίου Γρηγορίου Ε΄ σε εγκύκλιο Πατριαρχική επιστολή του Ιωακείμ Β΄ περί επανεκδόσεως της «Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος» (1875)... 1171
73. Δημήτριος Τίτσιας, Τα Δικαιώματα του ανθρώπου στη Διακήρυξη του Ρήγα υπό το πρίσμα των σύγχρονων Διεθνών Συνθηκών... 1201
74. Σπύρος Τουλιάτος, Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή και τον Ανώνυμο τον Έλληνα... 1213
75. Στέριος Φασουλάκης, Ένα σπάνιο φυλλάδιο περί Ρήγα: Η διδακτική αποστολή και η σχολική χρήση του... 1223
76. Πηνελόπη Φραγκάκη, Η χρήση της ιστορίας στο πολιτικό πρόταγμα του Ρήγα Βελεστινλή... 1229
77. Αντώνιος Φραγκούλης, Η βιωματική μάθηση ως παιδαγωγικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή... 1237
78. Gordana Blagojevic, Ο Πύργος Νεμπόϊζα (Nebojsa): Από τόπος Μαρτυρίου σε εκθεσιακό χώρο. Ο διδακτικός του ρόλος σε σχέση με τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή... 1249
79. Rum. Komsalova και Agop Garabedian, Η «Ελληνική Δημοκρατία» του Ρήγα Βελεστινλή και οι ιδέες για πολυεθνές κράτος στα Βαλκάνια... 1257
80. Elena Lazar, Η πρώτη απόπειρα έκδοσης της «Χάρτας της Ελλάδος» το 1885 από τον Θωμά Πασχίδη στο Βουκουρέστι... 1269
81. Predrag Mutavdzic, Ρήγας Βελεστινλής και οι βασικές ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού... 1277
82. Olga Petrunina, Η απήχηση των ιδεών του Ρήγα στην ελληνική πολιτική σκέψη την εποχή της Βαυαροκρατίας... 1285
83. Kiril Topalov, Η ποίηση του Ρήγα και του Ρακόβσκι, μεταξύ του ζυγού και της ελευθερίας... 1291

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
4-7 Οκτωβρίου 2012

Ο Σεβ. Μητροπολίτης Δημητριάδος κ. Ιγνάτιος
Ο Σεβ. Μητροπολίτης Βελεστίνου κ. Δαμασκηνός
Ο Περιφερειάρχης Θεσσαλίας κ. Κων. Αγοραστός
Ο Δήμαρχος Βόλου κ. Παν. Σκοτεινιώτης
Η Δήμαρχος Ρήγα Φεραίου κα Ελένη Λαΐτσου
Ο Πρύτανης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Κων. Γουργουλιάνης
Ο Καθηγητής και Ακαδημαϊκός κ. Κων. Σβολόπουλος
Ο Πρόεδρος του Κοινωφελούς Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη, Καθηγητής κ. Νικόλας Δεληγεώργης
Ο Καθηγητής και Πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου ΄΄Παρνασσός΄΄ κ. Ιωάν. Μαρκαντώνης
Η Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη
Ο Καθηγητής Ιστορίας και Πρόεδρος του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ. κ. Αθανάσιος Καραθανάσης

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΦΕΡΑΙ-ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ-ΡΗΓΑΣ»
4-7 Οκτωβρίου 2012

Πρόεδρος: - Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Παιδίατρος, Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής, Πρόεδρος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

Αντιπρόεδρος: - Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δ.Φ., Αρχαιολόγος, Διευθύντρια της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου

Γραμματέας: - Παναγιώτης Καμηλάκης, Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.

Ταμίας: - Δημήτριος Κογκούλης, Γραμματέας της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

Μέλη: - Αρετή Πρίντζου, Αντιδήμαρχος Δήμου Ρήγα Φεραίου

- Βασίλης Χατζηθεοδώρου, Δρ. Γεωπόνος, μέλος της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

- Ευάγγελος Ντόντος, μέλος Δ.Σ. της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

- Μαρία Καραθανάση, Βιβλιοθηκονόμος, μέλος Δ.Σ. της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

- Γεώργιος Κουζιώκας, μέλος Δ.Σ. της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μετά την επιτυχή διοργάνωση του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου τον Οκτώβριο του 2012 για τον Ρήγα, την γενέτειρά του και την ευρύτερη περιοχή του Δήμου Ρήγα Φεραίου, η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγας συγκέντρωσε τις ανακοινώσεις των Συνέδρων και με χαρά και ικανοποίηση εκδίδει τα Πρακτικά του στον τόμο *Υπέρεια*, που είναι έκτος στη σειρά των Διεθνών Συνεδρίων μας.

Ο πολυσέλιδος αυτός τόμος, πλούσιος σε περιεχόμενο, περιέχει στην αρχή το Χρονικό της διοργάνωσης και πραγματοποίησης του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, το οποίο αποτέλεσε σημαντικό πνευματικό και πολιτιστικό γεγονός για την περιοχή του Βελεστίνου, και επί πλέον μια σημαντική συμβολή στις επιστημονικές έρευνες για τις αρχαίες Φερές και για τη μεγάλη μορφή, τον επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή. Στη συνέχεια καταχωρίζονται κατά ενότητα οι μελέτες που ανακοινώθηκαν και τα κείμενά τους στάλθηκαν για να περιληφθούν στον τόμο Πρακτικών: δεκαπέντε μελέτες για τις αρχαίες Φερές, είκοσι για το Βελεστίνο και την γύρω περιοχή και σαράντα οκτώ μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή, που συνολικά αποτελούν μια πλούσια πνευματική συγκομιδή.

Με κόπο, με μόχθο εκδόθηκε και αυτός ο πολυσέλιδος τόμος, όπως εξάλλου και οι προηγούμενοι πέντε τόμοι *Υπέρεια*, οι οποίοι πλέον εμπλουτίζουν τη σχετική Βιβλιογραφία για την περιοχή μας καθώς και για τον Ρήγα Βελεστινλή.

Στους σημερινούς δύσκολους καιρούς για την έκδοση ενός τόσο πολυδάπανου έργου, του τόμου με τα Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», συμπαραστάτης στάθηκε το Εθνικό Τυπογραφείο, του οποίου ο Ειδικός Γραμματέας είναι ο συμπατριώτης μας δικηγόρος της Θεσσαλονίκης και πρ. Πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου της συμπρωτεύουσας κ. Γεώργιος Αποστολίνας. Εκφράζονται θερμότατες ευχαριστίες για τη συμβολή στην φωτοστοιχειοθεσία, εκτύπωση και βιβλιοδεσία του ΣΤ΄ τόμου με το συμβολικό ποσό των οκτακοσίων ευρώ απομένοντας έτσι τα έξοδα του χαρτιού στην Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών Βελεστίνου-Ρήγα, ενώ η γενικότερη επιμέλεια του τόμου των Πρακτικών ήταν προσφορά του επιμελητή έκδοσης του τόμου του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου. Ευχαριστίες εκφράζονται στον Διευθυντή της Φωτοστοιχειοθεσίας κ. Ι. Γεώργα, τον Προϊστάμενο του Τμήματος Β2 κ. Γ. Περγαντίνα και ιδιαίτερα στην κα Ιωάννα Τσαγκαράκη για την άψογη συνεργασία στο τόσο δύσκολο και πολυσέλιδο τόμο των Πρακτικών. Θέλουμε ακόμη να ευχαριστήσουμε τον Περιφερειάρχη Θεσσαλίας κ. Κων. Αγοραστό για το ενδιαφέρον του για τη διοργάνωση του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου καθώς και την ενίσχυση της έκδοσης του τόμου των Πρακτικών, καθώς επίσης και τον δήμαρχο Ρήγα Φεραίου κ. Δημ. Νασίκα για τη συνδιοργάνωση στη συνέχεια της παρουσίασης στο Βελεστίνο του τόμου αυτού των Πρακτικών.

Επί πλέον όμως, με την έκδοση αυτή δίνεται η ευκαιρία να αναγγείλουμε τη σύγκλειση του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας: Ιστορία, Λαογραφία, Αρχαιολογία της ευρύτερης περιοχής του Δήμου Ρήγα Φεραίου» κατά τον Οκτώβριο του 2017, με την συμπλήρωση τριάντα χρόνων από το Α΄ Διεθνές Συνέδριο και την ίδρυση της Επιστημονικής Εταιρείας μας. Μια σημαντική πορεία με πλούσια επιστημονική παραγωγή για τη ζωή και το έργο του μεγάλου τέκνου του Βελεστίνου, του επαναστάτη και εθνεγέρτη Ρήγα Βελεστινλή και της γενέτειράς του με την ευρύτερη περιοχή του Δήμου Ρήγα Φεραίου.

Κηφισιά, Οκτώβριος 2014

Δρ. Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος
Πρόεδρος Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης
Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα

6ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

«ΦΕΡΑΙ - ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ - ΡΗΓΑΣ»

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΙΣΤΟΡΙΑ - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ, 4 - 7 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ | ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΑΝΑΛΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΕΜΠΤΗ, 4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012
Εναρκτήρια Συνεδρίαση

Υποδοχή Συνέδρων

Προσφώνηση του Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας».

Χαιρετισμός των Συνδιοργανωτών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου:
της Δημάρχου Ρήγα Φεραίου κ. Ελένης Λαΐτσου,
του Προέδρου του Κοινωφελούς Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη κ. Νικόλα Δεληγεώργη,
της Προϊσταμένης της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Βόλου κ. Αργυρ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου.

Χαιρετισμοί των εκπροσώπων της Εκκλησίας, Πολιτείας, Πνευματικών Ιδρυμάτων και Φορέων.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ

1. **Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα,**	Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φερέων κατά την αρχαιότητα.
2. **Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ.,**	Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας Βελεστίνου.
3. **Κοντογιώργης Γιώργης,**	Ο Ρήγας και η νεοτερική προσέγγιση της δημοκρατίας.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Α΄.

1. **Ταλάντης Ευθύμιος,**	1897 - Η Μάχη του Βελεστίνου μέσα από τις στήλες της ημερήσιας Αθηναϊκής εφημερίδας *ΕΜΠΡΟΣ*.
2. **Αλεξίου Γεώργιος,**	Άγιοι που επισκέφθηκαν το Βελεστίνο κατά την Τουρκοκρατία και ιδιαίτερα περί του Αγίου Γερασίμου του νέου.
3. **Βογιατζής Γεώργιος,**	Οι αρχαίες Φερές και το Βελεστίνο σε χάρτες της Θεσσαλίας.
4. **Δεληγεώργης Νικόλας,**	Στέργιος Ντόντος (1864-1928) δήμαρχος και πρόεδρος Βελεστίνου από το 1905 μέχρι 1917.
5. **Ποντίκας Απόστολος,**	Κων. Σμολένσκη, ο θρύλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 και ήρωας της Μάχης του Βελεστίνου.
6. **Κατσιαρδάνης Κ., Κατσιαρδάνη-Τζιοβανέττο Κ.-Π., Αναστασίου Α., Παπαδόπουλος Φ., Πετρίδου Ε.,**	Επιδημιολογικές μελέτες σε θέματα υγείας στην περιοχή Βελεστίνου. Επιπολασμός της νεοπλασματικής νόσου σε ηλικιωμένους >65 ετών στο Βελεστίνο. Πληθυσμιακή προσέγγιση-σχολιασμός. (Αναρτημένη ανακοίνωση).

Διάλειμμα

1. **Γιώτης Γεώργιος,**	Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας και λογοτεχνίας της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα.
2. **Φασουλάκης Στέριος,**	Ένα σπάνιο φυλλάδιο περί Ρήγα: Η διδακτική αποστολή και η σχολική χρήση του.
3. **Φραγκούλης Αντώνιος,**	Η βιωματική μάθηση ως παιδαγωγικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή.
4. **Κουμπούρα Αμαλία,**	Η ανθρωπολογία του φύλου στο ΄΄Σχολείον των ντελικάτων εραστών΄΄ του Ρήγα.
5. **Blagojevic Gordana,**	Ο Πύργος Νεμπόϊσα από τόπος Μαρτυρίου σε Μουσείο-Ο παιδαγωγικός του ρόλος σε σχέση με τη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Β΄

1. **Εξάρχου Ζωή,**	Γαλλικές επιδράσεις στο πολιτικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή, καθώς και στα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης.
2. **Μουζάκης Στέλιος**,	Η σχεδίαση του λιμανιού του Πειραιά - Porto Lion - στη Χάρτα του Ρήγα**.**
3. **Πετρονώτης Αργύρης**,	Γέφυρες στη χαρτογραφία του Ρήγα.
4. **Φραγκάκη Πηνελόπη,**	Η χρήση της ιστορίας στο πολιτικό πρόσταγμα του Ρήγα Βελεστινλή.
5. **Lazar Elena,**	Η πρώτη απόπειρα έκδοσης της ΄΄Χάρτας της Ελλάδος΄΄ το 1885 από τον Θωμά Πασχίδη στο Βουκουρέστι.
6. **Σπέντζας Σάββας,**	Ο Ρήγας Βελεστινλής και η κοινωνική ηθική.
7. **Καραμπερόπουλος Δημήτριος,**	Οι χάρτες του Ρήγα είναι πολιτικοί χάρτες του οραματιζόμενου κράτους του. Αποκρυπτογράφηση των αναγραφομένων στοιχείων. (Αναρτημένη ανακοίνωση).

Διάλειμμα

1. **Αγνουσιώτης Δημήτριος**,	Η ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου κατά την Μέση Εποχή Χαλκού.
2. **Αλματζή Καλλιόπη,**	Ταφικές πρακτικές στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών κατά την Μέση Εποχή Χαλκού και την Εποχή Σιδήρου.
3. **Αραχωβίτη Πολυξένη,**	Ανιχνεύσεις στην ιστορία των αρχαίων Φερών μέσα από τα έργα του αποχετευτικού δικτύου Βελεστίνου.
4. **Γεωργίου Κερασία,**	Αρχιτεκτονική Μελέτη Κέντρου Πολλαπλών Χρήσεων (Πολυκέντρου) για την υποστήριξη της λειτουργίας του Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου.
5. **Ιντζεσίλογλου Μπάμπης,**	Ένα αγγείο του εργαστηρίου της Δημητριάδος στην αρχαία πόλη των Φερών.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Α΄

1. **Κωνσταντάρας-Σταθαράς Δημήτρης,**	Μικρασιάτες πρόσφυγες στο διευρυμένο Δήμο Ρήγα Φεραίου.
2. **Παπαγεωργίου Σταύρος Π.,**	Το εξωκλήσι του αγίου Μηνά στο Βελεστίνο.
3. **Κούρεντα Πολυξένη,**	Το Βελεστίνο στην επιστολογραφία των λογίων Οσίου Ευγενίου του Αιτωλού, Αναστασίου του Γορδίου και Ιωάννου Λαρισσαίου-Λογιωτάτου.
4. **Νικολάου Κύριλλος,**	Νέα δεδομένα για το Θεσσαλικό ζήτημα την περίοδο της Συνθήκης του Βερολίνου με βάσει ανέκδοτα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα.
5. **Νικολάου Γεώργιος**,	Οικονομία και κοινωνία της περιοχής του σημερινού Δήμου Ρήγα Φεραίου, σύμφωνα με ανέκδοτη Γαλλική Προξενική αλληλογραφία.
6. **Κατσιαρδάνη-Τζιοβενέττο Κ. Π., Κατσιαρδάνης Κ., Αναστασίου Α., Τζιοβανέττο Α. Μ., Κατσιαρδάνης Λ., Μήτσιου Γ., Γεροβασίλη Α., Παύλου Ε., Καρδαράς Π., Τσίκουλας Ι.,**	Επιδημιολογικές μελέτες σε θέματα υγείας στην περιοχή Βελεστίνου. Μαθησιακές δυσκολίες και χειρία παιδιών/εφήβων, κανονικών σχολείων περιοχής Βελεστίνου. (Αναρτημένη ανακοίνωση).

Διάλειμμα

1. **Ζερδελή Σοφία, Σαραφίδου Τριανταφυλλιά**,	Ο ιδεολογικός και γλωσσικός προσανατολισμός του Ρήγα Βελεστινλή υπό το πρίσμα της διεπιστημονικής προσέγγισης: Η περίπτωση του προεπαναστατικού επιστημονικού έργου ΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄.
2. **Κύρκος Βασίλειος**,	΄΄Φυσικής απάνθισμα΄΄, κεφ. Ζ΄: Το παράδειγμα του αστρονόμου που έπεσε στο πηγάδι. Σχόλια, παρατηρήσεις.
3. **Ξενάκης Χρίστος**,	Στοιχειώδεις γνώσεις μετεωρολογίας στο «Φυσικής Απάνθισμα». Εφαρμόζοντας τη θεωρητική γνώση στην πράξη.
4. **Καράς Γιάννης,**	Η συμβολή του Ρήγα στη διαμόρφωση της νεοελληνικής επιστημονικής συνείδησης.
5. **Βλαχάκης Γεώργιος,**	Ρήγας και αρχαία ελληνική φυσική φιλοσοφία: Ένας ζωντανός διάλογος.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Β΄

1. **Mutavdzic Predrag,**	Ρήγας Βελεστινλής και οι βασικές ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.
2. **Topalov Kiril,**	Η ποίηση του Ρήγα και του Ρακόβσκι- μεταξύ του ζυγού και της ελευθερίας.
3. **Τουλιάτος Σπύρος,**	Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή και στην «Ελληνική Νομαρχία» Ανωνύμου του Έλληνος.
4. **Λεοντσίνη Ελένη Γ.,**	Έννοιες της ελευθερίας στο έργο του Ρήγα.
5. **Σβολόπουλος Κων.,**	Ο Ρήγας ήταν πραγματιστής;
6. **Danova Nadia,**	Δυσκολίες στη μετάφραση του Συντάγματος του Ρήγα στη Βουλγαρική γλώσσα.

Διάλειμμα

1. **Ευσταθίου Δέσποινα,**	Ελληνιστικές οικίες Φερών.
2. **Πίκουλας Γιάννης,**	Από τις Φερές στη Σκοτούσα.
3. **Σταμέλου Ευαγγελία,**	Τα μεταλλικά αντικείμενα των Αρχαϊκών, Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων από τις αρχαίες Φερές.
4. **Στεργιούλης Χαράλαμπος,**	Ένα σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά (14ος αι.) για τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο.
5. **Sprawski Slawomir,**	Pherae an Myths and local identity.

ΣΑΒΒΑΤΟ, 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

9 π.μ.-10.30 π.μ. Ξενάγηση από τους αρχαιολόγους Αρ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Πολυξένη Αραχωβίτη σε αρχαία μνημεία των Φερών.

ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Α΄

1. **Μηνάογλου Χαράλαμπος,**	Ρήγας-Πάριος-Κοραής: Η πολιτική σκέψη των Ελλήνων 1780-1821.
2. **Κούκος Ανδρέας**,	Ρήγας Βελεστινλής-Ιωάννης Καποδίστριας: Η ιστορική συνέχεια μίας στρατηγικής που οδηγεί στην ίδρυση του Ελληνικού Κράτους.
3. **Παντελοδήμος Δημήτριος,**	Ο Αρθούρος Γκομπινώ για τον Ρήγα Βελεστινλή και τον Ιωάννη Καποδίστρια.
4. **Στάμου Πάνος Ν.**,	Λάμπρος Κατσώνης - Ρήγας Βελεστινλής. Παράλληλες διαδρομές χωρίς συναπάντημα.
5. **Αργυρίου Αστέριος**,	Το Χρησμολόγιο του Παρπαρίγου και τα «πατριωτικά» κείμενα του Ρήγα ή μια νέα όψη της πρόσληψης των πολιτικών ιδεών του Βελεστινλή από την ορθόδοξη κοινωνία της εποχής του.
6. **Ριζόπουλος Ανδρέας**,	Ήταν ο Ρήγας Μασόνος; Προσέγγιση σε ένα ψευτοδίλημμα.
7. **Καραμπερόπουλος Δημήτριος,**	Ρήγας Βελεστινλής και Ηγεμόνας της Βλαχίας Νικόλαος Μαυρογένης, (αναρτημένη ανακοίνωση).

ΤΜΗΜΑ Β΄

1. **Καραγιώργος Πάνος,**	Μια παραλλαγή του Θουρίου στα Επτάνησα
2. **Καραμβάλης Δημήτρης Ι.,**	Μια προσέγγιση στο Θούριο και Ύμνο Πατριωτικό του Ρήγα.
3. **Μύαρης Γεώργιος,**	Ποίηση και Ιστορία στο έργο του Κυριάκου Χαραλαμπίδη. Η μορφή του Ρήγα Βελεστινλή.
4. **Πετράτος Πέτρος,**	Ο Ρήγας στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η περίπτωση του Κεφαλλονίτη λυρικού ποιητή Ιουλίου Τυπάλδου.
5. **Καρουκανίδου Μαίρη**,	Ο ακλάδευτος εκβεβακχευμένος Έλλην πατριώτης Σπύρος Ματσούκας και η γενέτειρα του Ρήγα.
6. **Μπαμπούνης Χαράλαμπος, Βατούγιου Στέλλα,**	Αναπαραστάσεις της ζωής και της δράσης του Ρήγα Βελεστινλή σε ιστορικά ντοκυμαντέρ.

ΣΑΒΒΑΤΟ, 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Α΄

1. **Μπόκας Λάμπρος Αθ.,**	Αναζητήσεις στην ιστορία και ανάδειξη των αξιών του Μαρτυρικού Χωριού Ριζόμυλος.
2. **Συργγέλας Ιωάννης π.,**	Αι Φεραί, το Βελεστίνο εις τα Χρυσόβουλα, οδοιπορικά και εκκλησιαστικά έγγραφα.
3. **Καμηλάκης Παναγιώτης,**	Αντώνιος Γρηγοράκης και το Μνημείο του για τη Μάχη του 1897 στο Βελεστίνο.
4. **Καραμπερόπουλος Βασίλειος Κ.,**	Πρόσωπα της περιοχής Βελεστίνου που διακρίθηκαν στην πολιτική, τις επιστήμες και τις επαγγελματικές δραστηριότητες.
5. **Παπαθανασίου Απόστολος,**	Οι Βόρειες Σποράδες, Εύβοια και Σκύρος στον Ύστερο Μεσαίωνα (1204-1538).

Διάλειμμα

1. **Λεοντσίνη Μαριτίνη Γ.,**	Το Σύνταγμα του Ρήγα Βελεστινλή και το Σύνταγμα της Α΄ Εθνοσυνέλευσης κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Συγκριτική προσέγγιση.
2. **Αντωνίου Αντώνιος,**	Οι δημοσιονομικές οπτικές του διαφωτισμού και η επίδραση τους στη σκέψη του Ρήγα Βελεστινλή.
3. **Θωμαδάκη Ευαγγελία, Νάκας Αθανάσιος,**	Το Λεξικό-Γραμματική των Απάντων του Ρήγα (ένας πρώτος σχεδιασμός με βάση την ψηφιοποίηση μέρους του έργου του).
4. **Καραθανάσης Αθανάσιος,**	Ήταν ο Ρήγας Βελεστινλής και μπεκτασής-δερβίσης;
5. **Μερεντίτης Χρήστος,**	Μιλώντας για τον Ρήγα Βελεστινλή σε παιδιά Δημοτικού. Η εφαρμογή της διερευνητικής μεθόδου διδασκαλίας και η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης κατά τη διδασκαλία του έργου του Ρήγα.

ΣΑΒΒΑΤΟ, 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Β΄

1. **Κυριαζής Βασίλειος,**	Η επίδραση του Ρήγα στην πολιτική σκέψη των Βαλκανίων. Τα φεντερελιστικά κινήματα του 19ου αιώνα.
2. **Petrunina Olga,**	Η απήχηση των ιδεών του Ρήγα στην ελληνική πολιτική σκέψη την εποχή της Βαυαροκρατίας.
3. **Βαμβούρη Χριστίνα,**	Αποτυπώσεις της προσωπικότητας και του έργου του Ρήγα στον επετειακό Τύπο, από τους Βαλκανικούς πολέμους και εντεύθεν.
4. **Τίτσιας Δημήτρης,**	Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στη Διακήρυξη του Ρήγα υπό το πρίσμα των σύγχρονων Διεθνών Συνθηκών.
5. **Garabedian Agop, Komsalova Rumyana,**	Το υπερεθνικόν κράτος του Ρήγα και τα ομοσπονδιακά σχέδια στα Βαλκάνια.

Διάλειμμα

1. **Ντίνα Ασπασία,**	Ο Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου στα Κανάλια Μαγνησίας.
2. **Πλεμένος Ιωάννης,**	Από την ευτοπία στην ουτοπία: Οι Φερές της Θεσσαλίας στο Ευρωπαϊκό δράμα και μελόδραμα (17ος-20ος αι.).
3. **Ορφανού Βάνα,**	Εφαρμογές της Αρχαιομεταλλουργίας στην Αρχαιολογία: η περίπτωση των Αρχαίων Φερών.
4. **Σταματοπούλου Μαρία,**	Οι παλαιές ανασκαφές στις αρχαίες Φερές, νέα δεδομένα.
5. **Δημουλάς Κωνσταντίνος,**	Περί της τύχης της οικογένειας Αδμήτου και Αλκήστιδος μετά τον Άδη.
6. **Τζιέρτζης Αθανάσιος,**	Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ρήγας Βελεστινλής στα τέλη του 19ου αιώνα: Από την πρόσληψη στο Ελλαδικό βασίλειο του αγίου Γρηγορίου Ε΄ σε εγκύκλιο Πατριαρχική επιστολή του Ιωακείμ Β΄ περί επανεκδόσεως της «Περιηγήσεως του Νέου Αναχάρσιδος» (1875)

ΚΥΡΙΑΚΗ, 7 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

10 π.μ.-11 π.μ. Επιμνημόσυνη δέηση στο χώρο του ανδριάντα του Ρήγα Βελεστινλή χοροστατούντος του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Βελεστίνου κ. Δαμασκηνού.
Κατάθεση στεφάνων-Θούριος Ύμνος.

ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Α΄

1. **Σμυρναίος Αντώνιος, Σταβέλας Απόστολος,**	Μιχ. Περδικάρης, Ιω. Φιλήμων και Ιακ. Ρίζος Νερουλός εναντίον Ρήγα Βελεστινλή: Κατατομές της αυτής ιδιομορφίας του Ελληνισμού. Ιστορική και φιλοσοφική διερεύνηση.
2. **Αξελός Λουκάς,**	Η στήριξη στις δικές μας δυνάμεις ως θεμέλιος λίθος της εθνικής στρατηγικής του Ρήγα και όψιμες απόπειρες στρέβλωσής της.
3. **Λεοντσίνης Γεώργιος,**	Η παρουσία του Ρήγα στους επίσημους πανηγυρικούς λόγους της 25ης Μαρτίου από καθηγητές του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστήμιου Αθηνών. Διαχρονική προσέγγιση.
4. **Μαυρομούστακου Ήβη,**	Ρήγας Βελεστινλής, Γαλλική Επανάσταση και Γαλλικοί θεσμοί στις Εθνικές Συνελεύσεις του μέσου του 19ου αιώνα.
5. **Καραθανάση Μαρία,**	Τα Συνέδρια, Ημερίδες και Διαλέξεις για τον Ρήγα Βελεστινλή κατά την επέτειο των 200 χρόνων από τον μαρτυρικό του θάνατο.
6. **Παναγιωτοπούλου Κωνσταντίνα,**	Τα παιδικά βιβλία που έχουν γραφεί για τον Ρήγα Βελεστινλή (Παρέμβαση).
7. **Ντελόπουλος Γεώργιος,**	Λεξικό των ιδεών του Ρήγα Βελεστινλή. Μια πρώτη προσέγγιση.

ΚΥΡΙΑΚΗ, 7 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΤΜΗΜΑ Β΄

1. **Λαΐτσος Στέργιος,**	Συμβολή στην έρευνα της εθνολογικής συγκρότησης της περιοχής Βελεστίνου κατά τους βυζαντινούς χρόνους.
2. **Βαξεβανόπουλος Μάρκος,**	Καταγραφή και μελέτη των γεωλογικών μνημείων στην ευρύτερη περιοχή Φερών-Βελεστίνου.
3. **Γιασιράνη-Κυρίτση Βασιλεία,**	Η εμποροπανήγυρη του Βελεστίνου μέσα από τον τοπικό Τύπο (κυρίως την εφημ. ΄Η Θεσσαλία΄) 1885-1935.
4. **Παπαγεωργίου Δημήτρης Στ.,**	Στεφανοβίκειο-Λίμνη Κάρλα. Τοπωνύμια.
5. **Καρανάσιος Χαρίτων,**	Νέα στοιχεία για τον Φεραίο δάσκαλο Νικόδημο Μαξαράκη τον Θετταλό.

ΚΥΡΙΑΚΗ, 7 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2012

ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

ΟΛΟΜΕΛΕΙΑ

Α΄. Σταύρος Σουράς, Παρουσίαση του νέου Δικτυακού Τόπου στο Ίντερνετ της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα www.rhigassociety.gr

Β΄. Συμπεράσματα από τις ανακοινώσεις του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»:

1). Για τις αρχαίες Φερές: Αργ.Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου,
2). Για το Βελεστίνο: Παναγ. Καμηλάκης,
3). Για τον Ρήγα: Αθαν. Καραθανάσης.

Προτάσεις-Ευχές-Ψηφίσματα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

1. **Αγνουσιώτης Δημήτριος,** Αρχαιολόγος ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
2. **Αλεξίου Γεώργιος,** Πρωτοπρεσβύτερος.
3. **Αλματζή Καλλιόπη,** Αρχαιολόγος ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
4. **Αναστασίου Αναστασία,** Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών, Διευθύντρια Παιδιατρικής Κλινικής Αχιλλοπουλείου Νοσοκομείου Βόλου.
5. **Αντωνίου Αντώνιος,** Δρ. Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Paris I-Sorbonne.
6. **Αξελός Λουκάς,** Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών, συγγραφέας, Διευθυντής των εκδόσεων «Στοχαστής» και περιοδικού «Τετράδια».
7. **Αραχωβίτη Πολυξένη,** Αρχαιολόγος ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
8. **Αργυρίου Αστέριος,** Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου του Στρασβούργου, Γαλλία.
9. **Βαμβούρη Χριστίνα,** Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Δράμας.
10. **Βαξεβανόπουλος Μάρκος,** Γεωλόγος, υπ. Διδάκτωρ Ορυκτολογίας-Πετρολογίας-Κοιτασματολογίας Τμήματος Γεωλογίας Α.Π.Θ.
11. **Βατούγιου Στέλλα,** υπ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών.
12. **Βλαχάκης Γεώργιος,** Ph.D. Ιστορικός της Επιστήμης.
13. **Βογιατζής Γεώργιος,** Καθηγητής Μ.Ε., (Γεωλόγος, Αρχαιολόγος).
14. **Γεωργίου Κερασία,** Αρχιτέκτων-Μηχανικός στη ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
15. **Γιασιράνη-Κυρίτση Βασιλεία,** Φιλόλογος, συγγραφέας, ερευνήτρια.
16. **Γιώτης Γεώργιος,** Μ. Α. Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας, υπ. Διδάκτωρ Ιστορίας Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών.
17. **Δεληγεώργης Νικόλας,** Dr. Πολιτικός Μηχανικός, τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Padova.
18. **Δημουλάς Κωνσταντίνος,** Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων Νομού Λάρισας.
19. **Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα,** Δρ. Αρχαιολόγος, Διευθύντρια της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
20. **Δριμπέτη Ηλέκτρα,** ιατρός.
21. **Εξάρχου Ζωή,** Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Διδάκτωρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

22. **Ευσταθίου Δέσποινα,** Αρχαιολόγος ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστ. και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου.
23. **Ζερδελή Σοφία,** Φιλόλογος, Διδάκτωρ Γλωσσολογίας Δ.Π.Θ.
24. **Θωμαδάκη Ευαγγελία,** Αναπλ. Καθηγήτρια Γλωσσολογίας Δ.Π.Θ.
25. **Ιντζεσίλογλου Μπάμπης,** Αρχαιολόγος, Επί Τιμή Προϊστάμενος Τμήματος Μουσείων της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
26. **Καμηλάκης Παναγιώτης,** Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
27. **Καραγιώργος Πάνος,** Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου.
28. **Καραθανάση Μαρία,** Βιβλιοθηκονόμος.
29. **Καραθανάσης Αθανάσιος,** Καθηγητής Ιστορίας και Πρόεδρος του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Α.Π.Θ.
30. **Καραμβάλης Δημήτρης Ι.,** Δικηγόρος, συγγραφέας.
31. **Καραμπερόπουλος Βασίλειος Κ.,** πρ. Δήμαρχος Βελεστίνου.
32. **Καραμπερόπουλος Δημήτριος Απ.,** Διδάκτωρ Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.
33. **Καρανάσιος Χαρίτων,** Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών.
34. **Καράς Γιάννης,** Ομ. Διευθυντής Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
35. **Καρουκανίδου Μαίρη,** Κλασσική Φιλόλογος.
36. **Κοντογιώργης Γιώργης,** Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης Παντείου Πανεπιστημίου.
37. **Κούκος Ανδρέας,** Νομικός, Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας Σχολής Εθνικής Αμύνης, CPhD Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών-Ταξχ. ε.α.
38. **Κουμπούρα Αμαλία,** Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
39. **Κούρεντα Πολυξένη,** Δρ. Ιστορίας Πανεπιστημίου Louvain.
40. **Κυριαζής Βασίλης,** Βαλκανολόγος-Διεθνολόγος.
41. **Κύρκος Βασίλειος,** Ομ. Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
42. **Κωνσταντάρας-Σταθαράς Δημήτρης,** Εκπαιδευτικός-Συγγραφέας.
43. **Λαΐτσος Στέργιος,** υπ. Διδάκτωρ Μεσαιωνικής Ιστορίας, Ινστιτούτο Ιστορίας Πανεπιστημίου Βιέννης, Αυστρία.
44. **Λεοντσίνη Ελένη Γ.,** Λέκτωρ Ιστορίας της Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
45. **Λεοντσίνη Μαριτίνη Γ.,** Τελειόφοιτη φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.
46. **Λεοντσίνης Γεώργιος,** Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας.
47. **Μαρούδας Παναγιώτης,** Ομ. Καθηγητής Α.Ε.Ι.
48. **Μαυρομούστακου Ήβη,** Αν. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης.
49. **Μερεντίτης Χρήστος,** Φιλόλογος, Μεταπτυχιακό στην Εκπαίδευση.
50. **Μηνάογλου Χαράλαμπος,** Διδάκτωρ Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
51. **Μουζάκης Στέλιος,** Ερευνητής ιστορίας πολιτισμών.
52. **Μπαμπούνης Χαράλαμπος,** Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
53. **Μπόκας Λάμπρος,** Δημοτικός Υπάλληλος Δήμου Ρήγα Φεραίου.

54. **Μύαρης Γεώργιος,** Φιλόλογος, συγγραφέας, Λευκωσία, Κύπρος.
55. **Νάκας Θανάσης,** Καθηγητής Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
56. **Νικολάου Γεώργιος,** Επίκουρος Καθηγητής Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
57. **Νικολάου Κύριλλος,** Δρ. Πανεπιστημίου Σορβόννης, Πρόξενος Κύπρου στην Ινδία.
58. **Ντελόπουλος Γεώργιος,** τ. Ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών.
59. **Ντίνα Ασπασία,** Επίτιμη Διευθύντρια της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
60. **Ξενάκης Χρίστος,** Δρ. Φυσικής, Καθηγητής.
61. **Ορφανού Βάνα,** Αρχαιολόγος. υπ. Διδάκτωρ του Univeristy College London στο Institute of Archaeology.
62. **Παναγιωτοπούλου Κωνσταντίνα,** Φοιτήτρια Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών.
63. **Παντελοδήμος Δημήτριος,** Καθηγητής Ιστορίας Πανεπιστημίου Αθηνών.
64. **Παπαγεωργίου Δημήτρης Στ.,** Φιλόλογος.
65. **Παπαγεωργίου Σταύρος Π.,** Συμβολαιογράφος Φερών.
66. **Παπαθανασίου Απόστολος,** Δικηγόρος, Ιστορικός συγγραφέας.
67. **Πετράτος Πέτρος,** Φιλόλογος, Δρ. Ιστορίας.
68. **Πετρονώτης Αργύρης,** Αρχιτέκτων, Δρ. Μηχανικός, καθηγητής Ιστορίας Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ., Πτυχ. Φιλολογίας.
69. **Πίκουλας Γιάννης Α.,** Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
70. **Πλεμμένος Ιωάννης,** Ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών.
71. **Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικατερίνη,** Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
72. **Ποντίκας Απόστολος,** Σχολικός Σύμβουλος Β/θμιας Εκπαίδευσης.
73. **Ριζόπουλος Ανδρέας,** Ερευνητής-συγγραφέας.
74. **Σαραφίδου Τριανταφυλλιά,** Αναπλ. Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε., Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.
75. **Σβολόπουλος Κωνσταντίνος,** Καθηγητής-Ακαδημαϊκός, πρ. Πρόεδρος Ακαδημίας Αθηνών.
76. **Σμυρναίος Αντώνης,** Λέκτωρ Ιστορίας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
77. **Σουράς Σταύρος,** Αναλυτής Συστημάτων.
78. **Σπέντσας Σάββας,** Ομ. Καθηγητής Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών Σ.Σ.Ε.
79. **Σταβέλας Απόστολος,** Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
80. **Σταματοπούλου Μαρία,** Λέκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας στο The Ioannou Centre for Classical and Byzantine Studies, Oxford, U.K.
81. **Σταμέλου Ευαγγελία,** Αρχαιολόγος ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστ. και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου.
82. **Στάμου Πάνος Ν.,** Διδάκτωρ Ιστορίας Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, Γ. Γραμματέας του Κέντρου Ελληνο-Ρωσικών Ιστορικών Ερευνών.
83. **Στεργιούλης Χαράλαμπος,** Δρ. Βυζαντινής Φιλολογίας.
84. **Συρεγγέλας Ιωάννης π.,** Διδάκτωρ Θεολογίας, πτυχ. Παντείου, Εφημέριος Ι. Ν. Αναλήψεως Βόλου.
85. **Ταλάντης Ευθύμιος,** Ηλεκτρολόγος Μηχανικός, συγγραφέας, λογοτέχνης, ερευνητής ιστορίας.

86. **Τζιερτζής Αθανάσιος,** Φιλόλογος, Διδάκτωρ του Τμήματος Θεολογίας του Α.Π.Θ.
87. **Τίτσιας Δημήτριος,** Πρωτοδίκης.
88. **Τουλιάτος Σπύρος,** Ιστορικός, Οργανωτικός Γραμματέας Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων.
89. **Φασουλάκης Στέριος,** πρ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.
90. **Φραγκάκη Πηνελόπη,** Ερευνήτρια.
91. **Φραγκούλης Αντώνιος,** Σχολικός Σύμβουλος.
92. **Blagojevic Gordana,** Ph.D., Εθνολόγος Ανθρωπολόγος, μόνιμη ερευνήτρια του Εθνογραφικού Ινστιτούτου της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι, Σερβία.
93. **Danova Nadia,** Καθηγήτρια Βαλκανικής Ιστορίας, Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών της Βουλγαρίας.
94. **Garabedian Agop,** Καθηγητής Ιστορίας, Institute for Balkan Studies, Σόφια, Βουλγαρία.
95. **Komsalova Rumyana,** Καθηγήτρια Πανεπιστημίου, Plovdin, Βουλγαρία.
96. **Lazar Elena,** Συγγραφέας, Διευθύντρια εκδόσεων "Omonia", Βουκουρέστι, Ρουμανίας.
97. **Mutavdzic Predrag,** Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών της Φιλολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου.
98. **Petrunina Olga,** Καθηγήτρια Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας Πανεπιστημίου ΄΄Λεμονόσοφ΄΄ Μόσχας, Ρωσία.
99. **Sprawski Slawomir,** Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρακοβίας, Πολωνία.
100. **Topalov Kiril,** Καθηγητής Πανεπιστημίου «Αγίου Kliment Ohridski» Σόφιας Βουλγαρίας και Ακαδημίας Βαλκανικού Πολιτισμού.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Το Χρονικό του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Οκτωβρίου 2012

Προετοιμασία του Συνεδρίου: Κατά την παρουσίαση του πολυσέλιδου τόμου των Πρακτικών του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», που πραγματοποιήθηκε το Φθινόπωρο του 2011 στο Πνευματικό Κέντρο του Βελεστίνου, με συγκίνηση έγινε αμέσως και η αναγγελία της διοργάνωσης του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου. Μια προσπάθεια που ξεκίνησε το 1986 με τη διοργάνωση του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου με σκοπό την ανάδειξη του έργου του επαναστάτη και εθνεγέρτη Ρήγα Βελεστινλή και της ιστορικότητας της γενέτειράς του, του Βελεστίνου και των αρχαίων Φερών, συνεχίζεται με συνέπεια τόσα χρόνια και με την παράλληλη έκδοση των Πρακτικών όλων αυτών των Συνεδρίων. Οι πολυσέλιδοι αυτοί τόμοι αποτελούν σημαντική πηγή ιστορικών στοιχείων για κάθε μελετητή και ερευνητή. Ήδη αντίτυπα τους έχουν σταλεί στις σημαντικές Βιβλιοθήκες της Ελλάδος και του Εξωτερικού.

Η πρώτη Εγκύκλιος αναγγελίας συγκλείσεως του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» στάλθηκε σε επιστήμονες, Πανεπιστήμια, Ερευνητικά Κέντρα και στις Έδρες Νεοελληνικών Σπουδών του Εξωτερικού. Μάλιστα αναρτήθηκε εκτός από την ιστοσελίδα της Επιστημονικής Εταιρείας μας και στην ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών. Αποτέλεσμα της ευρείας αυτής διάδοσης της αναγγελίας για τη διοργάνωση του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», κατέθεσαν τη συμμετοχή τους πολλοί επιστήμονες από την Ελλάδα και τα εξωτερικό, που συνολικά ανήλθαν σους 98 Συνέδρους.

Συν-διοργανωτές. Στην άρτια διοργάνωση του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου με την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα συμμετείχαν ο Δήμος Ρήγα Φεραίου, το Κοινωφελές Ίδρυμα Αδελφών Δεληγεώργη και η ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Βόλου.

Το Πρόγραμμα των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» τυπώθηκε έγκαιρα και ήδη ένα μήνα πιο πριν είχε σταλεί στα Μέσα Ενημέρωσης, στους Επιστήμονες, στις Βιβλιοθήκες, στα Πανεπιστήμια και Επιστημονικά Κέντρα. Μάλιστα αναρτήθηκε στους ιστότοπους της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, του Κέντρου Ελληνικού Πολιτισμού Μόσχας, και στον Ιστότοπο για τα Ιωάννινα «Ο Τόπος των Ευεργετών» με αποτέλεσμα η διοργάνωση του ΣΤ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Ρήγα και την γενέτειρά του να έχει ευρύτατα γνωστοποιηθεί.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Οι Σύνεδροι από την Ελλάδα και το Εξωτερικό ήταν φιλοξενούμενοι της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου και γι' αυτό με πούλμαν της Οργανωτικής Επιτροπής το πρωϊ 9 π.μ. της Πέμπτης 4 Οκτωβρίου αναχώρησαν από την Αθήνα για το Βόλο, όπου εγκαταστάθηκαν για ανάπαυση στο ξενοδοχείο «Αλέξανδρος», που βρίσκεται δίπλα στην παραλία. Ορισμένοι Σύνεδροι ήρθαν με το δικό τους αυτοκίνητο.

Η έναρξη των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου έγινε στο Πνευματικό Κέντρο Βελεστίνου, το οποίο αναγέρθηκε το 1998, το έτος κατά το οποίο γιορτάζονταν τα διακόσια χρόνια από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή, στο χώρο που οι Αδελφοί Δεληγεώργη δώρισαν στο Δήμο. Είναι σε λόφο με επιβλητική θέση και θέα τριγύρω, από το Πήλιο, τον κάμπο μέχρι τον Όλυμπο. Πράγματι η θέση του Πνευματικού Κέντρου εντυπωσίασε τους Συνέδρους κατά την άφιξή τους. Εκεί έγινε η υποδοχή των Συνέδρων από τον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής, με συγκινητικές στιγμές για την εκ νέου συνάντηση στη γενέτειρα του Ρήγα μετά πέντε χρόνια από τον προηγούμενο Διεθνές Συνέδριο του 2007 και για μερικούς Συνέδρους, που για πρώτη φορά επισκέπτονταν το Βελεστίνο με την ευκαιρία της διοργάνωσης του Διεθνούς Συνεδρίου.

Στην είσοδο του Πνευματικού Κέντρου μέλη της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα πρόσφεραν στους Συνέδρους τον σχετικό φάκελο του Συνεδρίου με το καλαίσθητο Πρόγραμμα και τον κατάλογο των εκδόσεων των έργων του Ρήγα Βελεστινλή. Στο χώρο αυτό οι Σύνεδροι είχαν την ευκαιρία να δουν τα Πρακτικά των προηγούμενων πέντε Συνεδρίων και τις άλλες εκδόσεις, που όλα αυτά ήταν εκτεθειμένα όπως και οι καλαίσθητοι μπρούτζινοι σελιδοδείκτες της Μαρίας Καραθανάση με το ρήση του Ρήγα «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά».

Μετά την προσέλευση του Περιφερειάρχη Θεσσαλίας κ. Κώστα Αγοραστού ξεκίνησαν οι εργασίες του Συνεδρίου με την αναγγελία από τον Γραμματέα της Επιστημονικής Εταιρείας κ. Δημ. Κογκούλη των παρευρισκομένων, που τιμούν με την παρουσία τους την έναρξη του Διεθνούς Συνεδρίου, όπως μεταξύ των άλλων ο Μητροπολίτης Βελεστίνου κ. Δαμασκηνός, ο εκπρόσωπος του Μητροπολίτου Δημητριάδος κ. Ιγνατίου, η δήμαρχος Ρήγα Φεραίου κ. Ελ. Λαΐτσου, ο δήμαρχος Αλμυρού κ. Ε. Χατζηκυριάκος, ο Αντιδήμαχος Βόλου, ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Νοτίου Πηλίου, ο πρόεδρος της Δημαρχιακής Κοινότητας Βελεστίνου κ. Β. Μπατακόγιας, ο π. βουλευτής κ. Κων. Καρτάλης, ο πρ. Νομάρχης κ. Γιάννης Πρίντζος, ο δήμαρχος του πρ. Δήμου Κάρλας κ. Ν. Αντωνάκης, οι δήμαρχοι του πρ. Δήμου Βελεστίνου κ. Βασίλ. Καραμπερόπουλος και Γαρ. Γεροβασίλης.

Επίσης διαβάστηκαν τα μηνύματα με τους χαιρετισμούς, που είχαν σταλεί, για την ευόδωση των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, όπως μεταξύ των άλλων του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών καθηγητού κ. Κων. Δημάδη, ο οποίος παράλληλα έστειλε τους εγκάρδιους χαιρετισμούς της Ευρωπαϊκής Εταιρείας στους εκλεκτούς Συνέδρους και της κυρίας Θεοδώρας Γιαννίτση, διευθύντριας του Ελληνικού Κέντρου Πολιτισμού Μόσχας. Συγκινητική εξάλλου ήταν η επιστολή του Κύπριου ποιητή Κυριάκου Χαραλαμπίδη, ο οποίος έχει αφιερώσει και ποίημα στον Ρήγα και στο μήνυμά του τόνιζε ότι το Πρόγραμμα του ΣΤ΄ Συνεδρίου είναι εντυπωσιακό και μαρτυρεί την αγάπη μας και την ολόθερμη αφοσίωσή μας στο μέγα έργο του θαυμαστού εθνεγέρτη. Και συμπληρώνει επισημαίνοντας πως σωστά ο καθηγητής κ. Κίριλ Τοπάλοβ αποκάλεσε κάποτε τον Ρήγα ως την σημαντικότερη ευρωπαϊκή προσωπικότητα, ευχήθηκε καλή δύναμη και επιτυχία στους ευγενικότατους και τόσο πολύτιμους για την Ελλάδα μας στόχους μας.

Στη συνέχεια δόθηκε ο λόγος στον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής του ΣΤ΄ Συνεδρίου Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλο να αρχίσει τις εργασίες του Συνεδρίου, ο οποίος μεταξύ των άλλων ανέφερε, «Αισθήματα συγκινήσεως και χαράς μας κατακλύζουν σήμερα που αισίως αρχίζουμε τις εργασίες του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Ρήγα Βελεστινλή και τη γενέτειρά του, τις αρχαίες Φερές και το νεώτερο Βελεστίνο με την γύρω περιοχή του. Με τα πετυχημένα προηγούμενα πέντε Διεθνή Συνέδρια καθιερώθηκε πλέον η διοργάνωσή τους. Έχουν πλέον καταστεί θεσμός, ένα πολύ σημαντικό επιστημονικό και πολιτιστικό γεγονός για την περιοχή μας με τη θεματολογία τους.

Πέρα όμως από τη διοργάνωση των Διεθνών Συνεδρίων «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», το σημαντικότερο από επιστημονικής πλευράς είναι η έκδοση των πρακτικών τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν χάνονται τα όσα ανακοινώθηκαν στα Συνέδρια. Και απόδειξη του πράγματος αυτού είναι οι πέντε τόμοι των Πρακτικών τους με το όνομα *Υπέρεια,* όπου μέσα εκεί έχουν περιληφθεί συνολικά 256 εργασίες μελέτες, εκ των οποίων 39 είναι για τις αρχαίες Φερές, 75 για το νεώτερο Βελεστίνο και 142 για τον Ρήγα. Πλούσια επιστημονική συγκομιδή. Ωστόσο και η συγκομιδή που θα έχουμε από το ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο με τις σημαντικές ανακοινώσεις από τους αγαπητούς και αξιόλογους Συνέδρους θα είναι μεγάλη».

Στη συνέχεια τόνισε ότι μια σημαντική παράμετρος στο ΣΤ΄ Συνέδριο μας είναι το γεγονός ότι στις εργασίες του συμμετέχουν και νέοι επιστήμονες, που δίνει μια δυναμική και αποτελεί παρήγορο φαινόμενο για τα πολιτιστικά της περιοχής μας. Ευχαρίστησε τους Συν-διοργανωτές του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, για τη συμμετοχή τους στην άρτια παρουσίαση του Συνεδρίου, τη δήμαρχο του Δήμου Ρήγα Φεραίου, την προϊσταμένη της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστ. και Κλασικών αρχαιοτήτων Βόλου κ. Αργ. Ιντζεσίλογλου και τον καθηγητή κ. Νικόλα Δεληγεώργη Πρόεδρο του Κοινωφελούς Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη, που διαπνέεται από αγάπη προς τον γενέθλιο τόπο, το Βελεστίνο, ακολουθώντας τα βήματα των οικείων του, του αδελφού του Στέργιου Δεληγεώργη, του πατέρα του γιατρού Βασιλείου Δεληγεώργη και του παππού του τον Δήμαρχο Βελεστίνου από το 1905-1917 Στέργιο Ντόντο.

Παράλληλα ανέφερε ότι η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα στους στόχους της έχει και την ανάδειξη της Τοπικής Ιστορίας, που ιδιαίτερα τονίζεται στη θεματολογία των Συνεδρίων μας για το νεώτερο Βελεστίνο. Στο πνεύμα αυτό τιμήθηκε σε προηγούμενο Συνέδριο η τριμελής Επιτροπή Ιδρύσεως το 1952 του Γυμνα-

σίου Βελεστίνου και πως τώρα τιμάται ο Δήμαρχος Βελεστίνου από το 1905 μέχρι το 1917 Στέργιος Ντόντος, για το έργο που είχε επιτελέσει και την εν γένει κοινωνική του προσφορά με την ανέγερση των Δημοτικών Σχολείων, του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου την επισκευή του ιστορικού Ρολογιού. Για το λόγο αυτό δόθηκε τιμητική πλακέτα για τον Δήμαρχο Στέργιο Ντόντο στον πρόεδρο του Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη, Νικόλα Δεληγεώργη, εγγονό του, για τον οποίο θα κάνει σχετική ανακοίνωση για τη φυσιογνωμία του. Αξιότιμε κύριε Νικόλα Δεληγεώργη παρακαλούμε να παραλάβετε ως εγγονός την τιμητική πλακέτα που απονέμουμε στον Στέργιο Ντόντο, σήμερα με την έναρξη του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου με την ευχή να συγγραφεί επί πλέον σχετική μονογραφία, ώστε να είναι παντοτινά διατηρημένη η μνήμη του και το έργο του».

Επιπροσθέτως επισήμανε ότι η Επιστημονική Εταιρεία μας παράλληλα με την διοργάνωση των Συνεδρίων προσπάθησε να υλοποιήσει ορισμένους στόχους της. Ένας σημαντικός στόχος ήταν η επανέκδοση των Απάντων του Ρήγα, που μετά 210 χρόνια οι Βελεστινιώτες τα επανεκδώσανε αυθεντικά, με ευρετήρια και πολλά σχόλια, που συνέβαλαν στην καινούργια ερμηνεία του έργου του Ρήγα. Τώρα ξέρουμε τι ήθελα πραγματικά να δημιουργήσει. Ενας άλλος στόχος μας που πραγματοποιήθηκε είναι η μετάφραση του πρωτοποριακού Συντάγματος του Ρήγα σε δέκα συνολικά γλώσσες, με αρχή στα Βουλγαρικά, Ρουμανικά, Σερβικά, Αλβανικά, Ρωσικά. Ιταλικά, Αγγλικά, Γαλλικά. Ισπανικά και τέλος στα Γερμανικά. Στους στόχους τώρα είναι η ολοκλήρωση της ψηφιοποίησης όλων των έργων του Ρήγα και μετά η δημιουργία του Λεξιλογίου του Ρήγα. Πρόδρομη ανακοίνωση γίνεται στο Συνέδριο από τους καθηγητές Πανεπιστημίου, τον κ. Αθ. Νάκα και την κ. Ευαγ. Θωμαδάκη, οι οποίοι θα ολοκληρώσουν το Λεξιλόγιο και θα έχουμε τη μεγάλη χαρά και θαυμασμό παράλληλα, να δούμε τον λεξικολογικό πλούτο του Ρήγα.

Αναφέρθηκε παράλληλα και στην προσπάθεια της συγκέντρωσης των βιβλίων και εντύπων που αναφέρονται στον Ρήγα Βελεστινλή, με σκοπό τον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης περί Ρήγα. Ένα δείγμα ήταν το εκτιθέμενο υλικό στην Εκθεση Βιβλίων περί Ρήγα κατά τις εργασίες του Συνεδρίου. Επίσης έκανε αναφορά στη δημιουργία του Κενοταφείου του Ρήγα και των επτά Συντρόφων του, και μάλιστα, όπως πρότεινε στο παρελθόν ο Σπυρίδων Λάμπρος το Κενοτάφειο θα πρέπει να χτιστεί με πέτρες σταλμένες από όλες τις πόλεις τις Ελλάδος και του Βαλκανικού χώρου, αναγράφοντας το όνομά τους, ως μια ένδειξη ευγνωμοσύνης στον Ρήγα. Μια άλλη δραστηριότητα της Επιστημονικής Εταιρείας είναι η ολοκλήρωση της αποστολής των αντιτύπων του Συντάγματος του Ρήγα, τα οποία έχουν μεταφραστεί σε άλλες γλώσσες, στις Βιβλιοθήκες των Πανεπιστημίων και τις Εθνικές Βιβλιοθήκες. Μέχρι τώρα έχουν αποσταλεί αντίτυπα του Συντάγματος του Ρήγα σε χίλιες και πλέον Βιβλιοθήκες εκατόν πενήντα κρατών του κόσμου. Τέλος ευχαρίστησε όλους τους Συνέδρους οι οποίοι συμμετέχουν και εμπλουτίζουν με τις ανακοινώσεις τους τη θεματολογία του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, για τις Φερές, για το Βελεστίνο και για τον Ρήγα.

Μετά έλαβαν το λόγο οι συν-διοργανωτές του Συνεδρίου. Η δήμαρχος κ. Ελένη Λαΐτσου τόνισε μεταξύ των άλλων τη σημασία που έχει για την περιοχή και το Δήμο Ρήγα Φεραίου η διοργάνωση του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου με την παρουσία τόσων επιστημόνων, που ενδυναμώνουν την πολιτιστική παρουσία του Δήμου. Ο πρόεδρος του Κοινωφελούς Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη, καθηγητής κ. Νικόλας Δεληγεώργης ανέφερε: «Το Ίδρυμά μας αποδέχθηκε την τιμητική πρόσκληση του προέδρου της Επιστημονικής Εταιρείας και με μεγάλη ευχαρίστηση μετέχουμε ως συνδιοργανωτές και χορηγοί του Συνεδρίου που γίνεται στο Βελεστίνο, γιατί είναι ο τόπος καταγωγής μας. Η οικογένεια

Δεληγεώργη-Ντόντου έχει προσφορά ενός αιώνα στη γενέτειρα μας, το Βελεστίνο. Αρχίζει με τον δήμαρχο και κοινοτάρχη Στέργιο Ντόντο, τον αναμορφωτή με την πολυετή επί μια εικοσαετία περίπου, πολιτικός πανθεσσαλικής ακτινοβολίας. Συνεχίζουμε με τον ιατρό Βασίλειο Δεληγεώργη, που πρόσφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του σε όλη την περιοχή του Βελεστίνου και έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Ο Στέργιος-Γιούλης Δεληγεώργης, συμβολαιογράφος Βόλου, με την πολυετή προσφορά του, πολιτιστική, κοινωνική, αθλητική. Το Ίδρυμά μας συνεχίζει την προσφορά στο Βελεστίνο, όπως Πολιτιστικά Κέντρα, Παιδική Χαρά, το χώρο πέντε στρεμμάτων για το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων, στα Πνευματικά Κέντρα των Εκκλησιών κ.ά. και θα συνεχίζει να προσφέρει».

Η προϊσταμένη της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστ. και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου κ. Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου μίλησε για τη συμβολή των έξι μέχρι τώρα Διεθνών Συνεδρίων στην προβολή των αρχαιολογικών ευρημάτων στο Βελεστίνο και την γύρω περιοχή, που θα πρέπει να αξιοποιηθούν ώστε να προσέρχονται επισκέπτες στην περιοχή. Στη συνέχεια απηύθυναν χαιρετισμούς, ο Περιφερειάρχης Θεσσαλίας κ. Κων. Αγοραστός, ο Μητροπολίτης Βελεστίνου κ. Δαμασκηνός, η κ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και πρόεδρος της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών και ο καθηγητής κ. Ανδρέας Κούκος, πρόεδρος της Εταιρείας Μελέτης Έργου Ιωάννου Καποδίστρια.

Μετά τις προσφωνήσεις και τους χαιρετισμούς κατά την έναρξη των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου σε ολομέλεια με πρόεδρο τον καθηγητή κ. Βασίλειο Κύρκο άρχισαν οι τρεις αξιόλογες επιστημονικές ανακοινώσεις αντιπροσωπεύοντας τις τρεις θεματικές ενότητες του Συνεδρίου. Η κυρία Αργ. Ιντζεσίλογλου ανέπτυξε το θέμα «Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φερέων κατά την αρχαιότητα», η κ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη αναφέρθηκε στην «Πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας Βελεστίνου», ενώ ο καθηγητής κ. Γ. Κοντογιώργης μίλησε με θέμα «Ο Ρήγας και η νεότερη προσέγγιση της δημοκρατίας».

Με το πέρας των τριών αυτών σημαντικών ανακοινώσεων όλοι οι Σύνεδροι κατευθύνθηκαν στην κοσμική ταβέρνα «΄Αλκηστις», όπου τους προσφέρθηκε πλούσιο δείπνο. Την επομένη ημέρα, Παρασκευή, 5 Οκτωβρίου οι εργασίες του Συνεδρίου πραγματοποιήθηκαν στο Δημοτικό Σχολείο σε δύο παράλληλες αίθουσες. Η πρόσβαση των Συνέδρων και των επισκεπτών είναι καλλίτερη στο χώρο αυτό, όπως έχουμε διαπιστώσει και από τα προηγούμενα Συνέδρια Παρακολούθησαν τις εργασίες του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου πολλοί που ήρθαν από τις διάφορες πόλεις της Ελλάδος.

Με σχετικά Δελτία Τύπου γίνονταν καθημερινώς η ενημέρωση για την πρόοδο των εργασιών του Διεθνούς Συνεδρίου των Εφημερίδων και των Ραδιοφωνικών Σταθμών, με αποτέλεσμα να υπάρχει ανάλογη αναφορά. Κατά τις ημέρες του Συνεδρίου στον χώρο υποδοχής, όπου διεξάγονταν οι εργασίες του Διεθνούς Συνεδρίου είχαν αναρτηθεί σε καλαίσθητα πλαίσια, τα οποία είχαν τοποθετηθεί από την ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστ. και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Βόλου, τρεις ανακοινώσεις, τις οποίες οι επισκέπτες συστηματικά τις διάβαζαν. Επίσης στον ίδιο χώρο είχαν εκτεθεί οι εκδόσεις της Επιστημονικής Εταιρείας μας, με τα έργα του Ρήγα και τις υπόλοιπες μονογραφίες καθώς και τους τόμους των προηγούμενων Συνεδρίων. Σημαντική ήταν στο έργο αυτό η βοήθεια των μελών της Επιστημονικής Εταιρείας, κυρίες Θεώνη Δ. Κογκούλη, Μαρία Καραθανάση και Βάσω Καραμπεροπούλου.

ΠΑΡΑΣΥΝΕΔΡΙΑΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους. Το πρωί του Σαββάτου οι Σύνεδροι επισκέφθηκαν τους Μυκηναϊκούς τάφους στην περιοχή της Χλόης Βελεστίνου, που βρίσκονται δίπλα στην Εθνική Οδό και μάλιστα ένα τμήμα είναι ειδικά διαμορφωμένο κάτω από την Εθνική Οδό, προσφορά της κατασκευάστριας Εταιρείας για τη διάσωση αυτού του μνημείου. Εκεί οι Σύνεδροι θαύμασαν τα αξιόλογα στοιχεία των Μυκηναϊκών τάφων κατά την ξενάγηση από τη Σύνεδρο αρχαιολόγο κ. Πολυξένη Αραχωβίτη.

Στη συνέχεια επισκέφθηκαν τον χώρο του Ναού του Θαυλίου Διός, όπου ξεναγήθηκαν από την κ. Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου και επί πλέον ενημερώθηκαν από τα θαυμάσια ανηρτημένα σε καλαίσθητα πλαίσια ενημερωτικά στοιχεία για το ιστορικό του ναού και περπάτησαν στους καλά διαμορφωμένους διαδρόμους του χώρου. Οι σύνεδροι εντυπωσιάστηκαν από όλα αυτά που άκουσαν για την ιστορία του τόπου των αρχαίων χρόνων, σημαντικά στοιχεία για τη διαχρονικότητα της περιοχής μας, όπως θαυμάσια έχει παρατηρήσει και ο Ρήγας Βελεστινλής, στην «Επιπεδογραφία της Φεράς λεγομένης νυν Βελεστίνος», ευρισκόμενη στο 4ο φύλλο της «Χάρτας της Ελλάδος», καθώς και στο άλλο έργο του τον «Νέο Ανάχαρσι».

Επιμνημόσυνη δέηση. Την Κυριακή 7 Οκτωβρίου 2012 μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας, στον ανδριάντα του Ρήγα στο Βελεστίνο συγκεντρώθηκαν οι Σύνεδροι για τη Επιμνημόσυνη Δέηση με τη συμμετοχή του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Βελεστίνου κ. Δαμασκηνού. Την εκδήλωση τίμησε η βουλευτής Μαγνησίας κυρία Μαρίνα Χρυσοβελώνη και ο εκπρόσωπος των Στρατιωτικών Αρχών της περιοχής. Μετά την Επιμνημόσυνη Δέηση για τον Ρήγα και τους επτά Συντρόφους του κατέθεσαν στεφάνια, η δήμαρχος κ. Ε. Λαΐτσου, ο καθηγητής κ. Σάββας Σπέντζας εκ μέρους των Συνέδρων και ο κ. Ευάγ. Ντόντος εκ μέρους της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Στη συνέχεια τραγουδήθηκε ο «Θούριος» σε μια από τις πέντε παραδοσιακές παραλλαγές, από εκείνες που έχουμε στον ψηφιακό δίσκο «Θούριος», που είχαμε εκδώσει το 1998 με την ευκαιρία της επετείου των διακοσίων χρόνων από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα και των Συντρόφων του. Τέλος στα σκαλοπάτια με φόντο τον ανδριάντα του Ρήγα όλοι οι παρευρισκόμενοι σύνεδροι στάθηκαν για την αναμνηστική φωτογραφία.

Έκθεση Βιβλίων για τον Ρήγα και τη γενέτειρά του. Σε ιδιαίτερη αίθουσα εκτέθηκαν τα σχετικά με τον Ρήγα και τις αρχαίες Φερές, βιβλία, περιοδικά, ανάτυπα, εφημερίδες, νομίσματα, γραμματόσημα, κεραμικά. Όλα αυτά δείχνουν την απήχηση του έργου του Ρήγα Βελεστινλή και τη γενικότερη διάχυσή του. Την επισκέφθηκαν αρκετοί που συμμετείχαν στις εργασίες του Συνεδρίου και εντυπωσιάστηκαν από τον μεγάλο αριθμό των εκθεμάτων, τα οποία προέρχονται από τη Βιβλιοθήκη του Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλου. Ενδιαφέρον έχει να τονισθεί ότι στην έκθεση προσήλθαν και οι μαθητές της Α΄ Τάξεως του Λυκείου Βελεστίνου, υπό την καθοδήγηση των καθηγητών τους, τους οποίους πρέπει να τους συγχαρούμε, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο οι μαθητές είχαν μια ευκαιρία να δουν τα τόσα έργα που έχουν γραφεί για τον Ρήγα, μια εμπειρία μοναδική στα πρώτα βήματά τους στη ιστορική γνώση. Θα πρέπει ωστόσο να συγχαρούμε για την σύμφωνη γνώμη να παρακολουθήσουν οι μαθητές του Λυκείου Βελεστίνου τις εργασίες του ΣΤ΄ Συνεδρίου τον κ. Γεώργιο Κοντομήτρο, Σύμβουλο Παιδαγωγικών Θεμάτων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, την κ. Μαρία Αδάμου, Σύμβουλο Φιλολόγων και τον κ. Γεώργιο Δοδοντσάκη Διευθυντή Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Φιλοξενία Συνέδρων. Οι Σύνεδροι ήταν φιλοξενούμενοι της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου. Διέμεναν στο Βόλο στο ξενοδοχείο «Αλέξανδρος» και με το πούλμαν μετέβαιναν στο χώρο του Συνεδρίου. Παράλληλα οι Σύνεδροι συμμετείχαν στα γεύματα και δείπνα, που ο Δήμος Ρήγα Φεραίου πρόσφερε στο ευχάριστο περιβάλλον με τα εύγεστα εδέσματα του κοσμικού κέντρου «Άλκηστις» και της ταβέρνας «Κουβάτα» με τα νόστιμα ψητά δίνοντας μια πολύ ζεστή και οικεία διάθεση, καθώς και δυνατότητα επικοινωνίας με τους άλλους Συνέδρους. Ας σημειωθεί ότι το δείπνο του Σαββάτου προσφέρθηκε στο Βόλο από τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος κ. Ιγνάτιο, στον οποίο και ιδιαίτερα δόθηκαν οι ευχαριστίες μας.

ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ

Μετά το πέρας των ανακοινώσεων της Κυριακής 7 Οκτωβρίου 2012, στις 1.30 μ.μ. συγκλήθηκε η Καταληκτήρια Συνεδρίαση όλων των Συνέδρων. Πρώτα έγινε παρουσίαση της νέας μορφής της Ιστοσελίδας της Επιστημονικής Εταιρείας www.rhigassociety.gr από το μέλος κ. Σταύρο Σουρά. Στη συνέχεια έγινε συνοπτική παρουσία των αποτελεσμάτων των επιστημονικών ανακοινώσεων, για τις αρχαίες Φερές από την κ. Αργ. Ιντζεσίλογλου, Προϊσταμένη της ΙΓ΄Εφορείας Αρχαιοτήτων Βόλου, για τις ανακοινώσεις σχετικά με το νεώτερο Βελεστίνο από τον κ. Παν. Καμηλάκη, Ερευνητή του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και για τις ανακοινώσεις για τον Ρήγα Βελεστινλή από τον κ. Δημ. Καραμπερόπουλο. Στη συνέχεια πήραν το λόγο αρκετοί Σύνεδροι οι οποίοι αναφέρθηκαν στο Συνέδριο με παρατηρήσεις και προτάσεις, όπως ο Σεβασμιώτατος Βελεστίνου κ. Δαμασκηνός, η δήμαρχος κ. Ελ. Λαΐτσου, ο κ. Αστ. Αργυρίου, η κ. Όλγα Πετρούνινα, ο κ. Σάββας Σπέντζας, ο κ. Γ. Μύαρης, ο κ. A. Garabetyan, ο κ. Ευθ. Ταλάντης.

Τον λόγο έλαβε τέλος ο πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Διεθνούς Συνεδρίου Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλος, ο οποίος αναφέρθηκε συνοπτικά στο ιστορικό της διοργάνωσης των Διεθνών αυτών Συνεδρίων και στους επόμενους στόχους δράσης για την προώθηση του έργου του Ρήγα Βελεστινλή. Στη συνέχεια για την διοργάνωση και την επιτυχία του Συνεδρίου ευχαρίστησε τους συν-διοργανωτές, το Δήμο Ρήγα Φεραίου, το Κοινωφελές Ίδρυμα αδελφών Δεληγεώργη και την ΙΓ΄ Εφορία Προϊστ. και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Βόλου. Επίσης ευχαρίστησε τον Λυκειάρχη και του καθηγητές του Λυκείου Βελεστίνου για τη συμμετοχή την Παρασκευή 5 Οκτωβρίου των Μαθητών του Λυκείου, τη Διευθύντρια του Δημοτικού Σχολείου Βελεστίνου για τον χώρο της διοργάνωσης του Συνεδρίου, τους υπαλλήλους του Δήμου, κ. Γεώργ. Παπαϊωάννου, κ. Βασ. Συρταδιώτη και κ. Απ. Σαββανάκη, για την βοήθεια που πρόσφεραν κατά τις ημέρες του Συνεδρίου, καθώς επίσης τον κ. Στάθη Πολίτη και τους καθηγητές την κ. Βιβή Νικολού και κ. Βασίλ. Χατζηθεοδώρου.

Το Συνεδριακό Κέντρο Βελεστίνου όπου η έναρξη των Εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου, 4 Οκτωβρίου 2012

Οι εκδόσεις των έργων του Ρήγα Βελεστινλή από την Επιστημονική Εταιρεία εντυπωσιάζουν τους Συνέδρους

Ο πρόεδρος και ο ταμίας της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλος και Δημ. Κογκούλης κατά την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου

Επίδοση από τον Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλο της τιμητικής πλακέτας στον κ. Νικόλα Δεληγεώργη, πρόεδρο του Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη, για τον παππού του Στέργιο Ντόντο, Δήμαρχο Βελεστίνου 1905-1917

Μέρος των Συνέδρων κατά την έναρξη των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου

Η κ. Ελένη Λαΐτσου, δήμαρχος Ρήγα Φεραίου, κατά την έναρξη των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου

Ο καθηγητής κ. Νικόλας Δεληγεώργης, πρόεδρος του Ιδρύματος Αδελφών Δεληγεώργη, χαιρετίζει την έναρξη των εργασιών του ΣΤ΄ Συνεδρίου

Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Βελεστίνου κ. Δαμασκηνός χαιρετίζει την έναρξη των εργασιών του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου

Ο κ. Κων. Αγοραστός Περιφερειάρχης Θεσσαλίας απευθύνει χαιρετισμό στην έναρξη των εργασιών του Διεθνούς Συνεδρίου

Μερική άποψη από την έναρξη του ΣΤ΄ Συνεδρίου

Η κ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και πρόεδρος της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών χαιρετίζει την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου

Η κ. Αργ. Ιντζεσίλογλου, προϊσταμένη της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστ. και Κλασσικών Αρχαιοτήτων Βόλου κατά την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου

Μερική άποψη από το δείπνο των Συνέδρων την πρώτη ημέρα του Συνεδρίου

Μερική άποψη από το δείπνο στους Συνέδρους στην «Άλκηστη» στο Βελεστίνο

Ο καθηγητής κ. Γ. Κοντογιώργης κατά την ομιλία του την πρώτη ημέρα του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου

Μαθητές του Λυκείου Βελεστίνου την δεύτερη ημέρα του Συνεδρίου στην Έκθεση των βιβλίων για τον Ρήγα ενημερώνονται από τον πρόεδρο του Συνεδρίου

Στο βήμα ο κ. Ευθύμιος Ταλάντης και μαθητές του Λυκείου Βελεστίνου στο ακροατήριο

Ο π. Γεώργιος Αλεξίου στο βήμα και στο ακροατήριο μαθητές του Λυκείου Βελεστίνου

Μέρος του ακροατηρίου στις ανακοινώσεις για τις αρχαίες Φερές

Στο βήμα ο κ. Αντ. Φραγκούλης και στο προεδρείο ο κ. Γεώργιος Βλαχάκης

Ο καθηγητής κ. Κίριλ Τοπάλοφ στο βήμα και στο προεδρείο ο καθηγητής κ. Στ. Φασουλάκης

Ο καθηγητής κ. Γιάννης Πίκκουλας στο βήμα και στο προεδρείο η καθηγήτρια κ. Αντ. Μουνδρέα-Αγραφιώτη

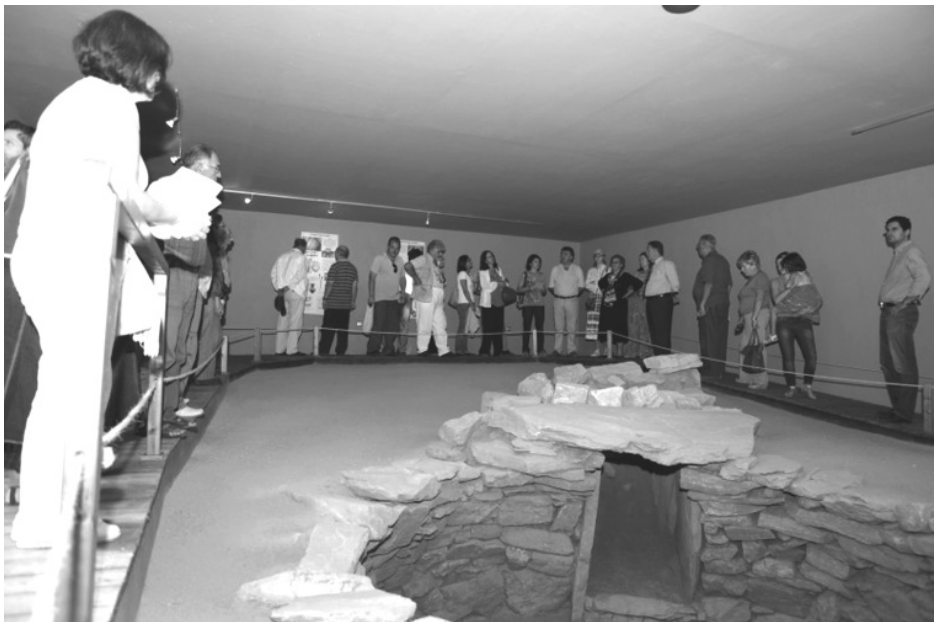

Ξενάγηση των Συνέδρων στους Μυκηναϊκούς τάφους
από την κ. Πολυξένη Αραχωβίτη

Ξενάγηση των Συνέδρων στον χώρο του Ναού του Θαυλίου Διός
από την κ. Αργυρούλα Ιντζεσίλογλου

Ο κ. Πέτρος Πετράτος στο βήμα και στο προεδρείο οι καθηγητές κ. Όλγα Πετρούνινα και κ. Αθαν. Νάκας

Στο βήμα ο καθηγητής κ. Ανδρέας Κούκος και στο προεδρείο ο καθηγητής κ. Δημ. Παντελοδήμος

Ο κ. Λάμπρος Μπόκας στο βήμα και στο προεδρείο ο καθηγητής κ. Χαρ. Μπαμπούνης και η φιλόλογος - συγγραφέας κ. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση

Στο βήμα η καθηγήτρια κ. Olga Petrunina και στο προεδρείο οι καθηγητές κ. Α. Αργυρίου και κ. Ήβη Μαυρομούστακου

Επιμνημόσυνη δέηση στον ανδριάντα του Ρήγα Βελεστινλή χοροστατούντος του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Βελεστίνου κ. Δαμασκηνού

Κατάθεση στεφάνων στον ανδριάντα του Ρήγα

Σύνεδροι μετά την επιμνημόσυνη δέηση μπροστά στον ανδριάντα του Ρήγα σε αναμνηστική φωτογραφία

Ο κ. Παν. Καμηλάκης στο βήμα και μέρος του ακροατηρίου

Στο βήμα ο φιλόλογος κ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου και στο προεδρείο ο καθηγητής κ. Σάββας Σπέντζας

Η κ. Μαρία Καραθανάση στο βήμα και στο προεδρείο ο κ. Λουκάς Αξελός και η κ. Ελένη Λεοντσίνη

Ο καθηγητής κ. Αθ. Καραθανάσης στο βήμα και μέρος του ακροατηρίου

Το προεδρείο της Καταληκτήριας Συνεδρίασης, ο κ. Παν. Καμηλάκης, η κ. Αργ. Ιντζεσίλογλου και ο ομιλών κ. Δημ. Καραμπερόπουλος. Μερική άποψη των Συνέδρων

Ο καθηγητής κ. Αστ. Αργυρίου κατά την Καταληκτήρια Συνεδρίαση

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΦΕΡΑΙ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΝΟΥΣΙΩΤΗΣ

Το Βελεστίνο και η ευρύτερη περιοχή κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού

Η σημερινή κωμόπολη του Βελεστίνου αποτελεί τη θέση, όπου ιδρύθηκε η αρχαία πόλη των Φερών, η οποία έφθασε στη μέγιστη ακμή της κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Σε αντίθεση με τους ιστορικούς χρόνους, για τους οποίους υπάρχουν πολλές πληροφορίες από τις πολυετείς ανασκαφικές έρευνες αλλά και από τις πολυάριθμες γραπτές μαρτυρίες, πολύ λιγότερα είναι τα δεδομένα για την προϊστορική περίοδο του Βελεστίνου. Με βάση τις ανασκαφές, κυρίως σωστικού χαρακτήρα και κυρίως τα επιφανειακά τεκμήρια, διαπιστώθηκε ότι ο προϊστορικός οικισμός απλωνόταν στα βόρεια και δυτικά της σημερινής κωμόπολης, στη θέση "Μαγούλα Μπακάλη". Η θέση αυτή αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα κατοίκησης κατά τη Νεολιθική περίοδο και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ενώ σταδιακά ο οικισμός αυτός επεκτάθηκε προς το μεγάλο πλάτωμα έκτασης 210 στρεμμάτων και στις πλαγιές αυτού. Κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού παρατηρήθηκε η πρώτη περίοδος σημαντικής ακμής και οι δραστηριότητες των κατοίκων εξαπλώθηκαν σε όλη την περιοχή από βόρεια έως ΝΑ της μαγούλας, σε ακτίνα μέχρι και 400μ. από την κορυφή της. (εικ.1) Σύμφωνα με τους ερευνητές της περιοχής, ο οικισμός την περίοδο αυτή οργανώθηκε κατά το γνωστό μοντέλο της ακρόπολης και της κάτω πόλης[1], χωρίς ωστόσο να έχουν εντοπιστεί εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να συνδέονται με αυτές τις δραστηριότητες.

Οικιστικά κατάλοιπα

Ολοκληρωμένο οικιστικό δείγμα της Μέσης Εποχής του Χαλκού αποτελεί ένα αψιδωτό κτίσμα, που ανασκάφτηκε στη ΝΑ πλαγιά του πλατώματος της μαγούλας[2]. Πρό-

1. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1979. «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών της Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο», ΑΔ 34 (Μελέτες), σελ. 181.

2. Αραχωβίτη, Π. 2000, «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια», Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος Μάιος 1998, σελ. 357-9.

κειται για ένα μονόχωρο κτίριο, με ωφέλιμο εσωτερικό χώρο 18τ.μ. (εικ.2) Οι τοίχοι του ήταν κτισμένοι με αργολιθοδομή και λάσπη, σε ύψος μέχρι 1,00μ. και από εκεί και πάνω με πλιθιά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο οξυπύθμενα πιθάρια, δύο μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και άλλα αγγεία καθημερινής χρήσης. Ορισμένα αγγεία ήταν τοποθετημένα σε ένα χωμάτινο θρανίο, δίπλα στον τοίχο ενώ άλλα βρέθηκαν ανεστραμμένα, πιθανότατα έχοντας πέσει από κάποιο ψηλότερο ράφι. Σε ένα από τα πιθάρια εντοπίστηκαν σπόροι σιταριού. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα γεωργικά εργαλεία που βρέθηκαν στο δωμάτιο, υποδηλώνουν τη χρήση του χώρου για αποθήκευση μικρής ποσότητας γεωργικών προϊόντων, καθώς και για άλλες δραστηριότητες οικιακού χαρακτήρα. Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου από πυρκαγιά, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές3. Το οίκημα φαίνεται ότι είχε θεμελιωθεί σε παλιότερες επιχώσεις της ίδιας περιόδου, στις οποίες διακρίθηκαν δύο ακόμη οικιστικές φάσεις[4]. Στον ίδιο χώρο ερευνήθηκε μικρό τμήμα και δεύτερου αψιδωτού κτιρίου, ίδιων περίπου διαστάσεων, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν μάζες ψημένου πηλού και πλιθιών.

Επιχώσεις της περιόδου αυτής εντοπίστηκαν και στο λόφο "Καστράκι", χωρίς όμως να αποκαλυφθούν οικιστικά κατάλοιπα. Ο λόφος Καστράκι είναι ένα μικρό ύψωμα, που στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για ξεχωριστή μαγούλα, αλλά για τμήμα του πλατώματος της Μαγούλας Μπακάλη, που μετά τη διάνοιξη του δρόμου Βελεστίνου-Λάρισας αποκόπηκε από το υπόλοιπο πλάτωμα[5].

Ταφικά κατάλοιπα

Στο Βελεστίνο, το εκτός οικισμού νεκροταφείο του τέλους της Μέσης Εποχής του Χαλκού τοποθετείται πάνω από εγκαταλελειμμένα σπίτια της ίδιας περιόδου, στις ανατολικές και νοτιοανατολικές παρειές του πλατώματος, που εκτείνεται βόρεια και ανατολικά της μαγούλας Μπακάλη[6]. Δεν αναφέρονται πληροφορίες για την ακριβή θέση των τάφων, ούτε για τον προσανατολισμό τους, εκτός από έναν τάφο, που σημειώνεται ότι είχε κατεύθυνση Β- Ν[7]. Στο σχέδιο ωστόσο του αψιδωτού κτιρίου που αναφέρθηκε παραπάνω φαίνεται ότι ένας από τους κιβωτιόσχημους τάφους ακολουθεί τον προσανατολισμό του σπιτιού, που ήταν ΒΑ-ΝΔ[8]. Αν και για ορισμένους τάφους δεν αναφέρονται πληροφορίες για τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά[9], οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι, σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος και οι πλάγιες πλευρές, όπως και η καλυπτήρια, αποτελούνταν από μονοκόμματες λίθινες πλάκες[10].

3. Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 358.

4. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών» στο ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Δεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, τόμος Β΄, σελ. 77 και Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 358.

5. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 181.

6. Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 357-358.

7. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1981. «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο Βασ. Μανούρα), *ΑΔ* 36, σελ. 249, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1983. «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο Δ. Μιχολίτση)», *ΑΔ* 38, σελ. 194, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1987. «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο αδελφών Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου)», *ΑΔ* 42, σελ. 256.

8. Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 357.

9. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981, ό.π., σελ. 249.

10. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1983, 194, 1987, ό.π., σελ. 256 και Αραχωβίτη, ό.π., σελ. 357.

Οι τάφοι περιείχαν συνήθως ένα νεκρό θαμμένο σε συνεσταλμένη στάση. (εικ.3) Ενδεχομένως δύο τάφοι να περιείχαν από μία παιδική ταφή[11] ενώ σε έναν άλλο εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα από δύο ταφές: βρέθηκε ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση και οστά μιας παραμερισμένης ταφής στα ανατολικά[12]. Μόνο σε έναν από αυτούς αναφέρεται ότι υπήρχε ένας σκύφος ως κτέρισμα[13], ενώ οι υπόλοιποι ήταν ακτέριστοι[14].

Τάφοι της περιόδου αυτής ήρθαν στο φως και στο λόφο «Καστράκι», σε σημεία όπου δεν έχουν εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα, οπότε ίσως και σε αυτή την περίπτωση οι ταφές να είναι εκτός οικισμού. Οι τάφοι ήταν είτε απλοί ελλειψοειδείς λάκκοι καλυμμένοι με μια λίθινη πλάκα, είτε κιβωτιόσχημοι με τις πλάγιες πλευρές και το κάλυμμα από μονοκόμματες λίθινες πλάκες. Περιείχαν από ένα νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Κάποιοι ήταν ακτέριστοι, ενώ άλλοι περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα, συνήθως ένα αγγείο[15].

Τέλος, τμήμα νεκροταφείου της ίδιας περιόδου αναφέρεται ότι βρέθηκε Α-ΝΑ της Υπέρειας Κρήνης, στη θέση «Ταμπάχανα», χωρίς να σημειώνονται άλλα στοιχεία σε σχέση με τον αριθμό, τη θέση ή τον προσανατολισμό των τάφων[16].

Κεραμική

Ολοκληρώνοντας την αναφορά στο Βελεστίνο, είναι απαραίτητο να παρουσιαστούν κάποια βασικά χαρακτηριστικά της κεραμικής της περιόδου αυτής. (εικ.4) Καταρχάς έχουν βρεθεί τμήματα αγγείων και των τριών φάσεων της περιόδου, γεγονός που φανερώνει τη διαχρονική και αδιάκοπη κατοίκηση του χώρου. Κυριαρχεί η κεραμική καθημερινής χρήσης, ποικίλλων αποχρώσεων, που εναρμονίζεται με τις παραδόσεις της περιοχής. Πολλές είναι και οι ομοιότητες με το υλικό της Μέσης Εποχής Χαλκού από τα Πευκάκια, όσον αφορά τα σχήματα των αγγείων αλλά και τις κεραμικές κατηγορίες, γεγονός που αναδεικνύει τις σχέσεις του οικισμού με άλλους σημαντικούς οικισμούς της Θεσσαλίας. Από την άλλη πλευρά, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία γκρίζας μινυακής κεραμικής, μιας κατηγορίας που δεν είναι ιδιαίτερα συχνή σε οικισμούς της θεσσαλικής ενδοχώρας[17]. Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρονται είναι τα αγγεία εκείνα, που δεν είναι προϊόντα τοπικού ή άλλου θεσσαλικού εργαστηρίου, αλλά έχουν εισαχθεί από τη νότια Ελλάδα, όπως ένα αγγείο με γραπτή διακόσμηση που παρουσιάζει αναλογίες με ευρήματα από την Αττική, την Εύτρηση και την Ασίνη και δύο αμφορείς με χρυσή μίκκα και αμαυρόχρωμη διακόσμηση, με τόπο προέλευσης την Αίγινα, μοναδικά δείγματα για τα θεσσαλικά δεδομένα[18].

11. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981, ό.π., σελ. 249.

12. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1987, ό.π., σελ. 256.

13. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1983, ό.π., σελ. 194.

14. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981, ό.π., σελ. 249, 1985, ό.π., σελ. 193, 1987, ό.π., σελ. 256.

15. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1980. «Λόφος Καστράκι (Οικόπεδο Γ. Τσουμπέκου)», ΑΔ 35, σελ. 270.

16. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1997, «Θέση Ταμπάχανα, συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης (Οικόπεδο Μ. Αγροκώστα- Γεωργούδη- Ι. Γεωργούδη)», ΑΔ 52, σελ. 467- 468

17. Maran J., 1992. Pevkakia-Magula, III: Die mittlere Bronzezeit, Bonn, σελ. 245-247.

18. Κακαβογιάννης Ε., 1977. «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977», ΑΑΑ 10, σελ. 186, εικ.6-7. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προέλευση των αγγείων αυτών βλ. Maran 1992, ό.π., σελ. 246-247 και Maran J., 2007. «Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning», στο F. Felten, W. Gauss, and R. Smetana (επιμ.), Middle Helladic Pottery and Synchronisms (Agina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse I), Vienna, σελ. 171, υποσ. 19.

Θέσεις της Μέσης Εποχής Χαλκού στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου

Η Μέση Εποχή Χαλκού, όπως είχε διαπιστωθεί κυρίως από επιφανειακές έρευνες και από ανασκαφές μικρής κλίμακας ήταν μία περίοδος ακμής για το Βελεστίνο και την ευρύτερη περιοχή του, ιδιαίτερα γύρω από τις όχθες της λίμνης Κάρλας, γεγονός που μαρτυρείται από τον αριθμό των εντοπισμένων θέσεων (εικ.5). Σήμερα πλέον, τα ευρήματα των τελευταίων ετών, από εκτεταμένες ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο μεγάλων δημοσίων έργων, έχουν εμπλουτίσει σε αρκετό βαθμό τη γνωσιακή βάση δεδομένων για την περίοδο.

Μαγούλα Ντελή-Χάνι

Η "Μαγούλα Ντελή-χάνι" είναι ένα επίμηκες βραχώδες ύψωμα και βρίσκεται στη νότια παρυφή της λίμνης Κάρλας, βόρεια του επαρχιακού δρόμου Βελεστίνου-Καναλίων και 3χλμ περίπου ανατολικά του χωριού Ριζόμυλος. Αραιά όστρακα είναι διάσπαρτα στο πλάτωμα που σχηματίζεται στην κορυφή του υψώματος, καθώς και στις ΝΔ και ανατολικές υπώρειες ενώ στο ΒΑ τμήμα του λόφου τα όστρακα είναι πιο πυκνά. Στην ανατολική πλευρά και λίγο χαμηλότερα σώζονται λείψανα τοίχων, που πιθανότατα ανήκουν σε κάποιο περίβολο[19]. Το μεγαλύτερο ποσοστό επιφανειακής κεραμικής ανήκει στη Μέση Εποχή Χαλκού και παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την κεραμική των αντίστοιχων περιόδων από τις Φερές[20]. Έχουν βρεθεί αρκετά όστρακα από γκρίζα και κίτρινα μινυακά ανοιχτά αγγεία πόσης, όπως σκύφους και κύπελλα, τμήματα από μαγειρικά σκεύη καθώς και χρηστική κεραμική[21]. Στην ανατολική πλευρά του υψώματος και λίγο χαμηλότερα σώζονται λείψανα τοίχων πιθανότατα από κτίρια του οικισμού ενώ σχιστολιθικές πλάκες στην παρακείμενη τάφρο αποξήρανσης της λίμνης προέρχονται, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ντόπιων, από κιβωτιόσχημους τάφους και υποδηλώνουν ότι στην περιοχή αυτή εκτεινόταν το νεκροταφείο[22].

Το 2010, στο πλαίσιο των εργασιών για την κατασκευή αγωγού μεταφοράς του νερού της λίμνης Κάρλας, εντοπίστηκαν 300μ. ΝΔ της μαγούλας εννιά κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι χρονολογήθηκαν στο τέλος της περιόδου και στις αρχές της Ύστερης Εποχής Χαλκού[23]. (εικ.6) Περιείχαν πολλαπλές ταφές και οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με αγγεία πολύ καλής ποιότητας και ιδιαίτερα εξεζητημένα για την περιοχή, όπως είναι οι μινυακοί αμφορίσκοι και οι κάλαθοι με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν τα χρυσά κοσμήματα που βρέθηκαν σε έναν από αυτούς τους τάφους. Το διάδημα, τα ενώτια και η κεφαλή περόνης αποτελούν μοναδικά δείγματα για την περιοχή της Θεσσαλίας και μπορούν να παραλληλιστούν με ανάλογα ευρήματα από τάφους των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηνών[24].

19. Γαλλής Κ., 1992. Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας, Λάρισα, σελ. 177.

20. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 184.

21. Τα ευρήματα από τη Μαγούλα Ντελή-Χάνι παραλληλίζονται με ανάλογα ευρήματα από τις φάσεις 5, 6 και 7 του οικισμού της Μέσης Εποχής Χαλκού στα Πευκάκια (βλ. Maran 1992, ό.π., σελ. 237-8 και εικόνα 145, 18-20).

22. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 184.

23. Αλματζή Κ., Αγνουσιώτης, Δ., (υπό δημοσίευση), «Τάφοι της Μέσης Εποχής Χαλκού στη θέση 'Ομβριά', νοτιοδυτικά της λίμνης Κάρλας», 4ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2009-2012. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους Χρόνους, Βόλος 16-18.3.2012.

24. Dietz, S. 1991, The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period, Copenhagen, σελ. 269, εικ. 81, 49, 50.

Άγιος Αθανάσιος

Ο λόφος του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται στις ΒΔ υπώρειες του όρους Μεγαβούνι, δίπλα στις Ν-ΝΑ όχθες της λίμνης Κάρλας, 6χλμ περίπου ΝΔ του χωριού Κανάλια. Στην επιφάνεια του λόφου εντοπίστηκαν πολλά όστρακα κατά τις έρευνες του Θεοχάρη, ο οποίος ταύτισε τη θέση αυτή με την αρχαία Βοίβη[25]. Το 2004 πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και διενεργήθηκε δοκιμαστική έρευνα σε διάφορα σημεία του υψώματος, όπου είχαν έλθει στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα, εξαιτίας αρχαιοκαπηλίας[26]. Καθαρίστηκαν τμήματα τοίχων από κτίρια της Μέσης Εποχής Χαλκού, κατασκευασμένα από πλακαρούς ασβεστόλιθους, δίχως συνδετικό υλικό, που θεμελιώνονταν επάνω στον φυσικό βράχο, ακολουθώντας την ομαλή φυσική κλίση του εδάφους. Ένας από τους τοίχους κατασκευάστηκε με την τεχνική της ιχθυάκανθας. Εσωτερικά των κτιρίων αποκαλύφτηκαν μικρά τμήματα από λιθόστρωτα δάπεδα. Ένας φαρδύς και στιβαρός τοίχος, πλάτους 1,00μ., διατρέχει την νότια πλευρά της κορυφής του λόφου σε μεγάλο μήκος και πιθανότατα ήταν αναλημματικός. Μέσα στις επιχώσεις αυτές αποκαλύφτηκε και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, με μία ταφή ακτέριστη, που πιθανότατα χρονολογείται στην ίδια περίοδο.

Τσιγγενίνα

Από το 2001 έως το 2006, με αφορμή τα έργα για την κατασκευή του ταμιευτήρα της λίμνης Κάρλας, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στη θέση "Τσιγγενίνα", στις δυτικές υπώρειες του Μαυροβουνίου, 3χλμ. νοτιοανατολικά από τα Κανάλια και ερευνήθηκε ένας ιδιαίτερα σημαντικός οικισμός της Μέσης Εποχής Χαλκού[27]. Τα περισσότερα κτίρια του οικισμού είναι δίχωρα και αποτελούν αυτόνομες οικιστικές μονάδες. Η είσοδος βρίσκεται συνήθως στη νότια μακριά πλευρά. Το δυτικό δωμάτιο είναι το μεγαλύτερο και σ' αυτό βρέθηκε ο μη φορητός εξοπλισμός, που εξυπηρετούσε ποικίλες δραστηριότητες, όπως η εστία, τα θρανία, λίθινες και πήλινες κατασκευές, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της οικοσκευής. (εικ.7) Το ανατολικό δωμάτιο είναι μικρότερο και λειτουργούσε είτε ως αποθήκη του κτιρίου, όπως υποδηλώνουν τα μεγάλα πιθάρια και τα άλλα αποθηκευτικά αγγεία, είτε ως "μαγειρείο", καθώς σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν εστίες φωτιάς και σκεύη τροφοπαρασκευής.

Ξεχωριστή θέση στον οικισμό καταλαμβάνει ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο, το οποίο προήλθε από τη συνένωση δύο αρχικά ανεξάρτητων κτιρίων, ενός αψιδωτού και ενός ορθογώνιου, με την επιπλέον προσθήκη ενός ορθογώνιου, υπαίθριου περιβόλου[28]. (εικ.8) Το ορθογώνιο κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως ο βασικός χώρος διαμονής, ενώ το αψιδωτό κτίριο, το οποίο ήταν προγενέστερο και αρχικά αποτελούσε κατοικία, εγκαταλείφθηκε και λειτούργησε ως βοηθητικός χώρος αποθήκευσης και τροφοπαρασκευής, όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα: η λιθόκτιστη κατασκευή αποθήκευσης, τα αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη, τα εργαλεία και οι εστίες φωτιάς.

25. Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. «Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας», ΑΔ 22, σελ. 297-8.

26. Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2001-2004. «Δήμος Κάρλας. Ανασύσταση ταμιευτήρα Λίμνης Κάρλας», ΑΔ 56-59, σελ. 504-505.

27. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, ό.π., σελ. 502-504.

28. Αγνουσιώτης Δ., Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2013. «Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της "Τσιγγενίνας" στην περιοχή της λίμνης Κάρλας», 3ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2006-2009. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους χρόνους , Βόλος 12-15.3.2009, σελ. 137-147.

Μάρμαρα

Η θέση "Μάρμαρα" είναι ένα βραχώδες ύψωμα, ακριβώς στις όχθες της αποξηραμένης λίμνης και απέχει 3χλμ περίπου ΒΔ του χωριού Κανάλια. Η ονομασία της θέσης οφείλεται στο λατομείο μαρμάρου που λειτουργούσε για χρόνια σε κοντινή απόσταση. Πάνω στο λόφο είναι ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα, καθώς και κεραμική ελληνιστικής και προϊστορικής περιόδου. Στο πλαίσιο του έργου της επαναδημιουργίας της Λίμνης Κάρλας, πραγματοποιήθηκε το 2003 σωστική ανασκαφή στα ριζά του λόφου. Αποκαλύφτηκε αψιδωτό κτίριο με προσανατολισμό Β-Ν, που χρονολογήθηκε στη Μέση Εποχή Χαλκού, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί η διερεύνησή του. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και έχουν πλάτος 0,60μ., σωζόμενο μήκος 8,20μ. και ύψος 0,40μ. Από το εσωτερικό του κτιρίου συλλέχθηκε κεραμική και πολλά λίθινα εργαλεία[29].

Πέτρα

Η θέση "Πέτρα" βρίσκεται σε απόσταση 3,5χλμ ανατολικά του χωριού Σωτήριο. Πρόκειται για βραχώδη υψώματα απομονωμένα στην πεδιάδα, δίπλα στην παλιά όχθη της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας. Ήδη από το 19ο αιώνα τα λείψανα του πολυγωνικού τείχους, που περιβάλλει τον ψηλότερο λόφο, έγιναν αντικείμενο προσοχής και μελέτης περιηγητών[30]. Ο Milojcic ερεύνησε τη θέση αρχικά επιφανειακά, μελέτησε τα ορατά λείψανα και το 1959 πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές σε μεγάλη έκταση[31]. Τα ευρήματα έδειξαν ότι μετά το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ακολούθησε ένα κενό και από τη ΜΕΧΙΙΙ-ΥΕΧΙ περίοδο παρατηρείται μία σημαντική ακμή[32], καθώς ο οικισμός απλώθηκε και στις χαμηλές πεδινές εκτάσεις γύρω από τα βραχώδη υψώματα, αποκτώντας μία μορφή οικιστικής οργάνωσης με ακρόπολη και κάτω πόλη33. Ερευνήθηκαν τμήματα δύο κτιρίων, με καλοκτισμένους τοίχους και πολλά δωμάτια, στο εσωτερικό των οποίων υπήρχαν αγγεία πόσης, όπως σκύφοι με διχαλωτές λαβές και κύπελλα, υδρίες, αμφορείς και τμήματα αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση[34]. Εξ' ίσου σημαντικά ευρήματα αποτελούν και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι που εντοπίστηκαν εξωτερικά ενός κτιρίου[35]. Ένας από αυτούς ήταν αρκετά μεγάλος, έφερε πολλές καλυπτήριες πλάκες και περιείχε τα κατάλοιπα από τρεις ταφές. Οι δύο παλιότερες ταφές ήταν παραμερισμένες, ενώ ο πιο πρόσφατος σκελετός είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση στη δεξιά πλευρά, κτερισμένος με δύο αγγεία και ένα πήλινο πηνίο. Απομονωμένοι τάφοι της ίδιας περιόδου εντοπίστηκαν και στο μικρό βραχώδες ύψωμα, 500μ. ΝΔ της θέσης Πέτρα, το οποίο είναι γνωστό ως Σιφριτζάλι.[36].

---

29. Αδρύμη-Σισμάνη 2001-2004, ό.π., σελ. 487.

30. Leake W.M., 1835. Travels in Northern Greece, Λονδίνο, vol. I, σελ. 486 και vol. IV, σελ. 419, και Γεωργιάδης Ν., 1894. Θεσσαλία, Β΄ έκδοσις, Βόλος, σελ. 152.

31. Milojcic V., 1960. «Die Versuchsgrabungen im Gebiete von Petra am Boibi- See und die Gelandebegehungen in Nordostthessalien», Archaologischer Anzeiger, σελ. 150-166.

32. Maran J., 1995. "Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave Period on the Greek Mainland", στο Laffineur, R. & Niemeier, W.D. (επιμ.), Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archaologisches Institut, 10-13 April 1994, Liege & Austin, (Aegaeum 12), σελ. 68.

33. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, ό.π., σελ. 187.

34. Maran 1992, ό.π., σελ. 244-245.

35. Milojcic 1960, ό.π., σελ. 161-162.

36. Λιάγκουρας Α., 1963. "Στεφανοβίκειον (πρώην Χατζημισί)", ΑΔ 18, σελ. 144.

Αερινό

Στην εξέταση της περιοχής αυτής δεν είναι δυνατόν να μην αναφερθούν δύο άλλες σημαντικές θέσεις. Η πρώτη βρίσκεται στην κοιλάδα του Αερινού, σε απόσταση 1,5χλμ. νότια της ομώνυμης κοινότητας, όπου δεσπόζει ένα ύψωμα με πεπλατυσμένη επιφάνεια, γνωστό ως Περσουφλί Μαγούλα ή Κάστρο Αερινού. Με αφορμή το έργο κατασκευής του αυτοκινητόδρομου Π.Α.Θ.Ε. στην περιοχή αυτή διεξήχθησαν ανασκαφές, οι οποίες έδειξαν ότι η Μέση Εποχή Χαλκού αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες φάσεις του οικισμού[37]. Την περίοδο αυτήν ο οικισμός ήταν εκτεταμένος και αναπτύχθηκε τόσο στη μαγούλα «Δερβίσι ή Κάστρο Αερινού», καθώς και στο γειτονικό λόφο τα ΝΔ, όπου αποκαλυφτήκαν αψιδωτά, ελλειψοειδή και ορθογώνια κτίσματα, μονόχωρα ή δίχωρα, πυκνά δομημένα στο χώρο και χωρίς ενιαίο προσανατολισμό. (εικ.9) Ήταν κατασκευασμένα με λίθινα θεμέλια, στα οποία είχε χρησιμοποιηθεί υλικό από τα πετρώματα της περιοχής ενώ η ανωδομή τους ήταν πλίνθινη. Αψιδωτά κτίρια της ίδιας περιόδου αποκαλύφθηκαν και στις ΒΑ υπώρειες του Κάστρου. Το καλύτερο σωζόμενο δείγμα ήταν κτισμένο με αργολιθοδομή μέχρι ύψους 1,85μ. και στο εσωτερικό του βρέθηκαν πιθάρια, τοποθετημένα κοντά στον τοίχο[38].

Σέσκλο

Η δεύτερη θέση είναι το "Κάστρο", πολύ κοντά στο χωριό Σέσκλο, όπου αναπτύχθηκε ο πολύ γνωστός νεολιθικός οικισμός. Σε σχέση με τη νεολιθική περίοδο, η Μέση Εποχή Χαλκού είναι ελάχιστα γνωστή και ενδεχομένως, η κατοίκηση την περίοδο αυτή να επεκτείνεται δυτικά της νεολιθικής μαγούλας, αν και δεν έχει εντοπιστεί μέχρι στιγμής οικισμός[39]. Πληροφορίες αντλούνται κυρίως από τα ταφικά ευρήματα, καθώς στη θέση αυτή έχει ερευνηθεί το πιο εκτεταμένο νεκροταφείο στην περιοχή της Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα, 138 τάφοι εντοπίστηκαν μέσα στα λείψανα των σπιτιών πάνω στη νεολιθική μαγούλα και 4 στις παρυφές της. Οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι, περιείχαν συνήθως ένα νεκρό και με βάση τα κτερίσματά τους, που σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν ιδιαίτερα πλούσια, όπως αγγεία, κοσμήματα, και όπλα, μπορούν να χρονολογηθούν στη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Εποχή Χαλκού[40]. Αρκετοί τάφοι εντοπίστηκαν και 200μ. δυτικά της μαγούλας, στο Σέσκλο Β΄, πάνω από τα νεολιθικά σπίτια[41], (εικ.10) οι οποίοι ωστόσο στην πλειονότητά τους περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα, καθώς και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από αυτήν[42].

---

37. Αραχωβίτη 2000, ό.π. και Αραχωβίτη Π., 2002. "Τα μνημεία του άξονα της Εθνικής Οδού στα όρια του Δήμου Φερών-Αερινό", στο Μνημεία Μαγνησίας, Πρακτικά Συνεδρίου "Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής" Βόλος 11-13 Μάιου 2001, σελ. 48-55.

38. Αραχωβίτη 2000, ό.π., σελ. 365.

39. Θεοχάρης Δ. Ρ., 1976. "Σέσκλον". Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1970, Αθήναι, σελ. 88.

40. Τσούντας Χ., 1908. Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα, σελ. 132-147.

41. Έξι τάφοι εντοπίστηκαν από τον Τσούντα (βλ. Τσούντας, ό.π.) ενώ πολυάριθμους τάφους αποκαλύφθηκαν αργότερα κατά τις ανασκαφές του Θεοχάρη (βλ. Θεοχάρης Δ.Ρ., 1971. "Σέσκλον ", ΑΔ 26, σελ. 292 και Θεοχάρης Δ.Ρ., 1971β. "Ανασκαφαί εν Σέσκλω", ΠΑΕ, σελ. 15- 19.)

42. Θεοχάρης 1976, ό.π.

Το τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή του Βελεστίνου και οι απαρχές νέων διαδικασιών

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι έγινε αναφορά μόνο στις θέσεις της περιοχής, όπου έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες και έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς υπάρχουν και πολλές άλλες θέσεις στην περιοχή της Κάρλας, όπως το Αρμένιο[43], η Κυψέλη[44], ο Πύργος[45], το Καλαμάκι[46], στις οποίες έχουν εντοπιστεί μόνο επιφανειακά ευρήματα της περιόδου αυτής.

Όπως γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, το μοντέλο της οικιστικής οργάνωσης σε αρκετές περιπτώσεις έχει παραλληλιστεί από τους ερευνητές με αυτό των Μυκηνών και της Τίρυνθας, όπου υπήρχε η ακρόπολη και η κάτω πόλη. Είναι γεγονός ότι αρκετοί οικισμοί της περιοχής οργανώνονται με αρχικό πυρήνα ένα ύψωμα, κοντά σε πηγές νερού ενώ σταδιακά εξαπλώνονται και σε χαμηλότερες πεδινές εκτάσεις. Ωστόσο, το μοντέλο των αργολικών ακροπόλεων μάλλον καταχρηστικά χρησιμοποιείται, γιατί αφενός προέρχεται από διαφορετική περιοχή και εποχή και αφετέρου η έλλειψη εκτεταμένων ανασκαφών και η απουσία ακριβούς χρονολόγησης και διάκρισης των επιμέρους φάσεων της Μέσης Εποχής Χαλκού αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα για την πλήρη κατανόηση της οικιστικής εξέλιξης και της οργάνωσης του χώρου των οικισμών. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα διαφαίνονται πιο ξεκάθαρα τα βασικά κριτήρια της επιλογής του χώρου κατοίκησης. Οι κάτοικοι ενδιαφέρονται κυρίως για γειτνίαση με πηγές νερού και καλλιεργήσιμες εκτάσεις για τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες τους, φυσική προστασία και ασφαλείς συνθήκες διαβίωσης και τέλος πρόσβαση σε οδικά δίκτυα για επικοινωνία με άλλους οικισμούς και ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων.

Όσον αφορά την οργάνωση του χώρου των οικισμών, οι περισσότερες μαρτυρίες αντλούνται από τις δύο θέσεις της περιοχής, που έχουν ερευνηθεί σε μεγαλύτερο βαθμό, το Αερινό και την Τσιγγενίνα. Στον πρώτο οικισμό παρατηρείται πυκνή κατοίκηση και άναρχη δόμηση των σπιτιών, τα οποία δεν διέθεταν ενιαίο προσανατολισμό ενώ η διαδοχή των φάσεων είναι άλλοτε οριζόντια και άλλοτε κάθετη, δηλαδή μεταγενέστερα κτίρια χτίζονται στα ερείπια παλαιότερων, γεγονός που ενδεχομένως αντανακλά την επιμονή των οικογενειών καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου για διατήρηση της ιδιωτικής περιουσίας αλλά και γενικότερα της κοινότητας για διαφύλαξη του χώρου μέσω της σύνδεσης με το προγονικό παρελθόν. Διαφορετική είναι η εικόνα στη δεύτερη περίπτωση, όπου διαφαίνεται πιο αραιή κατοίκηση, τα κτίρια διαθέτουν ενιαίο προσανατολισμένο ενώ η διαδοχή των φάσεων είναι πάντοτε οριζόντια. Ωστόσο, από το τέλος της περιόδου και στην Τσιγγενίνα το ενδιαφέρον για τον καθορισμό και τη διατήρηση της ιδιοκτησίας γίνεται πιο έντονο, όπως φαίνεται από το σύνθετο οικιστικό σύνολο, όπου η οικογένεια που κατασκεύασε το ορθογώνιο κτίριο διατήρησε και το προγενέστερο αψιδωτό, πιθανότατα προγονικό της κληροδότημα και ταυτόχρονα οριοθέτησε το ζωτικό χώρο εξωτερικά του σπιτιού με την κατασκευή μίας ορθογώνιας περίκλειστης αυλής.

Τα σπίτια των οικισμών είναι είτε ορθογώνια είτε αψιδωτά, με σταδιακή επικράτηση του πρώτου τύπου και κτισμένα σύμφωνα με τις τεχνικές των θεσσαλικών παραδόσεων, δηλαδή με λίθινα θεμέλια και κρηπίδα και πλίνθινη ανωδομή. Αποτελούν αυτόνομες οικι-

43. Γαλλής, ό.π., σελ. 102 και Maran 1992, ό.π., σελ. 235-236.
44. Γαλλής, ό.π., σελ. 134-135 και Maran 1992, ό.π., σελ. 241-242.
45. Γαλλής, ό.π., σελ. 130.
46. Γαλλής, ό.π., σελ. 123-125 και Maran 1992, ό.π., σελ. 238-239.

στικές μονάδες και διαθέτουν δύο ή τρεις χώρους, με την εσωτερική τους διαρρύθμιση να μην υπόκειται σε γενικούς κανόνες και να παρατηρείται μια ποικιλομορφία στα βασικά τους χαρακτηριστικά. Συνήθως όμως υπάρχουν ειδικοί χώροι αποθήκευσης και τροφοπαρασκευής ενώ στον κύριο χώρος διαμονής συνδυάζονται ποικίλες δραστηριότητες. Από το τέλος της περιόδου διακρίνεται μία αυξημένη μέριμνα για τη διαδικασία αποθήκευσης, γεγονός που συμπεραίνεται από την ύπαρξη εξειδικευμένων κτιρίων και κατασκευών, τη δημιουργία μεγαλύτερων και ποιοτικότερων αποθηκευτικών σκευών και τη μετατροπή εγκαταλελειμμένων σπιτιών σε αποθήκες. Ίσως στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να ενταχθεί και η χρήση πλαστικών διακοσμητικών μοτίβων σχεδόν σε όλα τα αποθηκευτικά αγγεία του οικιστικού συνόλου της Τσιγγενίνας[47] και να ερμηνευτεί ως μία προσπάθεια κωδικοποίησης της διαδικασίας.

Τα αγγεία καθημερινής χρήσης εναρμονίζονται πλήρως με τις πολιτιστικές παραδόσεις της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας. Από την άλλη πλευράς όμως τα εισαγόμενα αγγεία εξαίρουν την ιδιαίτερη θέση που έχουν αποκτήσει ορισμένοι οικισμοί και τον ιδιαίτερο ρόλο που κατέχουν ορισμένες κοινωνικές ομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Βελεστίνο, όπου προκαλεί εντύπωση η ύπαρξη της γκρίζας μινυακής και της εισαγόμενης κεραμικής, σε αντίθεση με άλλους οικισμούς, όπως η Τσιγγενίνα, όπου απουσιάζουν πλήρως αυτές οι κατηγορίες. Ο οικισμός αυτός φαίνεται ότι κατείχε κομβική θέση στην περιοχή, βρίσκονταν σε επαφή τόσο με τους υπόλοιπους θεσσαλικούς οικισμούς, όσο και με άλλες περιοχές της νότιας Ελλάδας και διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο σε μεγάλα εμπορικά δίκτυα. Εξετάζοντας τις μακρινές εξαγωγές στο Αιγαίο της Μέσης Εποχής Χαλκού, είναι δυνατόν να διακριθούν συγκεκριμένες εμπορικές προτιμήσεις, με τα μινυακά επιτραπέζια σκεύη και τα αιγινίτικα μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία να αποτελούν από τα πιο περιζήτητα διακινούμενα προϊόντα[48]. Έτσι, στο Βελεστίνο υπάρχουν νοικοκυριά που έχουν στην κατοχή εξεζητημένο για την εποχή εξοπλισμό, ο οποίος αποτελεί σύμβολο υψηλού κοινωνικού κύρους. Τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνται και καταναλώνονται από τοπικές ελίτ, ως μία μορφή προπαγάνδας, στην προσπάθεια τους να διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη κοινότητα και να εδραιώσουν ή να ενισχύσουν την κοινωνική τους θέση.

Τέλος, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα δεδομένα από τα ταφικά κατάλοιπα. Από τα τέλη της Μέσης Εποχής του Χαλκού παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές που αναδεικνύουν ως ένα βαθμό το κλίμα της περιόδου αυτής. Καταρχάς, δημιουργούνται τα πρώτα νεκροταφεία εκτός οικιστικών ορίων πάνω σε εγκαταλελειμμένα σπίτια προηγούμενων φάσεων ή πάνω σε μαγούλες νεολιθικών οικισμών ή ακόμη και σε λόφους, επιλογή που φαίνεται να έχει σχέση με τη μνήμη των προγόνων, τον έλεγχο του προγονικού τόπου και τον τονισμό της θέσης του νεκροταφείου. Η πρόσβαση στα νεκροταφεία αυτά είναι πιο περιορισμένη και συνδέεται με συγκεκριμένες ομάδες του οικισμού, οι οποίες αποσκοπούν με αυτόν τον τρόπο, στην ενδυνάμωση του κοινωνικού τους ρόλου. Παράλληλα οι ομαδικοί ενταφιασμοί και η επαναχρησιμοποίηση των ίδιων τάφων είναι έθιμο που καθιερώνεται αυτήν την περίοδο και αποτελεί μια ξεκάθαρη προσπάθεια ορισμένων οικογενειών για τονισμό των στενών συγγενικών σχέσεων και της καταγωγής τους, σε μια απόπειρα διαφοροποίησής τους από τα υπόλοιπα μέλη της κοι-

47. Βλ. αγγείο εικ.7.

48. Sarri K., 2010. "Minyan and Minyanizing Pottery. Myth and Reality about a Middle Helladic Type Fossil", στο MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Supplément, σελ. 611.

νότητας. Τέλος, τα πλούσια κτερίσματα, όπως κοσμήματα, όπλα και εισαγόμενα αγγεία, φανερώνουν ότι κάποιες ομάδες ορισμένων οικισμών έχουν αποκτήσει πρόσβαση σε ορισμένα δίκτυα ανταλλαγών και συμμαχιών με άλλους οικισμούς, αποκτώντας ορισμένα πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία επιλέγουν να τα καταναλώσουν στους τάφους, σε μια απόπειρα προβολής και ενδυνάμωσης της κοινωνικής τους ταυτότητας[49].

49. Voutsaki S., 1999. "Mortuary display, prestige and identity in the Shaft Grave Era", στο I. Kilian (ed.), Eliten in derBronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen, Monographien RGZM 43, Mainz, σελ. 103-117.

Εικ. 1: Η θέση του οικισμού και των τάφων της Μέσης Εποχής του Χαλκού στο Βελεστίνο

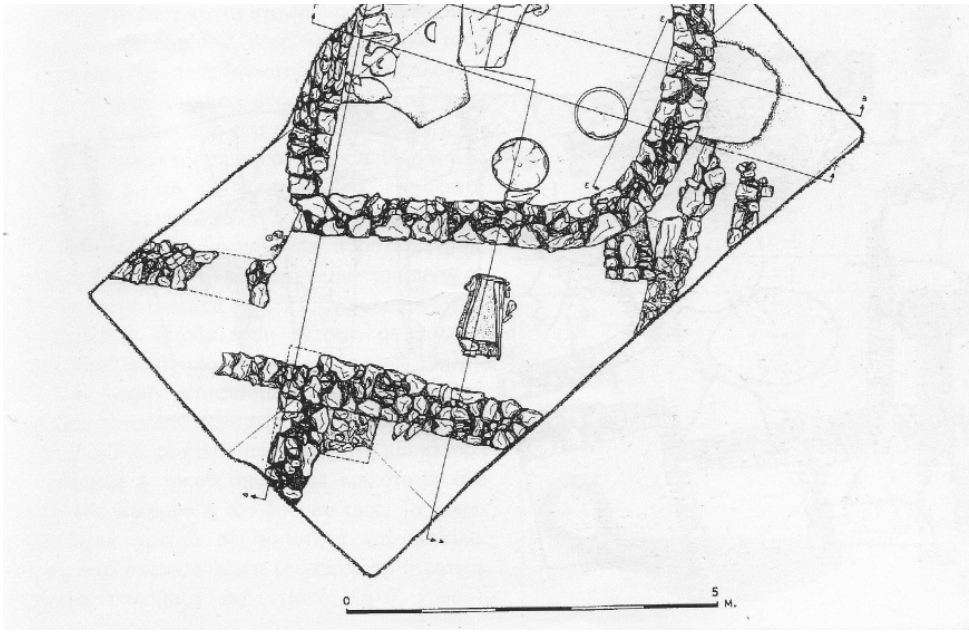

Εικ. 2: Το αψιδωτό κτίριο της Μέσης Εποχής του Χαλκού στο Βελεστίνο (Αραχωβίτη 2000, σελ. 357)

Εικ. 3: Τάφος της Μέσης Εποχής του Χαλκού από το λόφο Καστράκι στο Βελεστίνο (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1980, Πιν. 120)

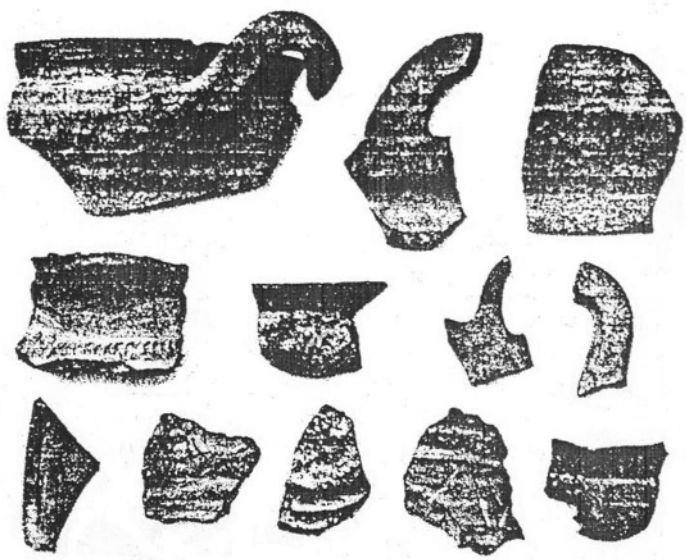

Εικ. 4: Τμήματα αγγείων της Μέσης Εποχής του Χαλκού από τον οικισμό του Βελεστίνου (Κακαβογιάννης 1977, σελ.186)

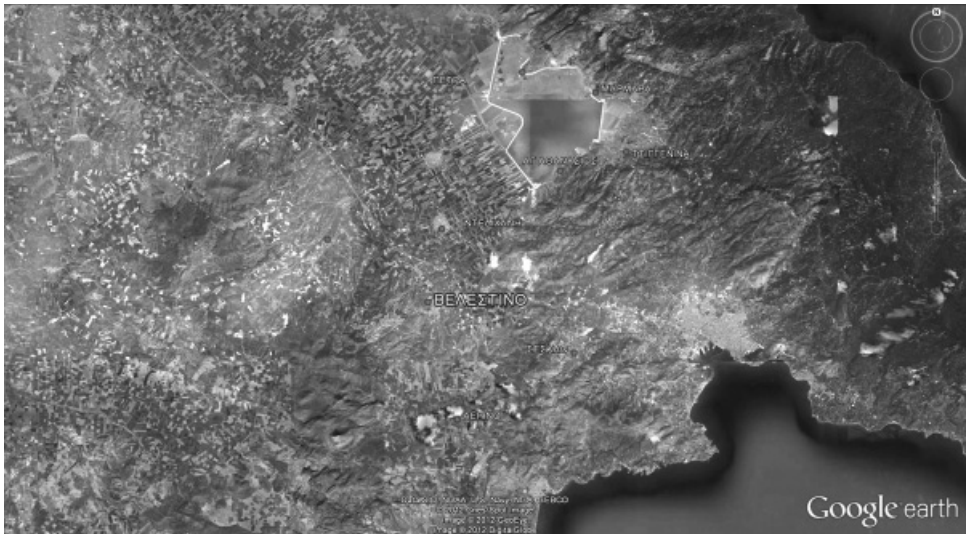

Εικ. 5: Θέσεις της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή του Βελεστίνου

Εικ. 6: Ο οικισμός και οι τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού στη Μαγούλα “Ντελή-χάνι”

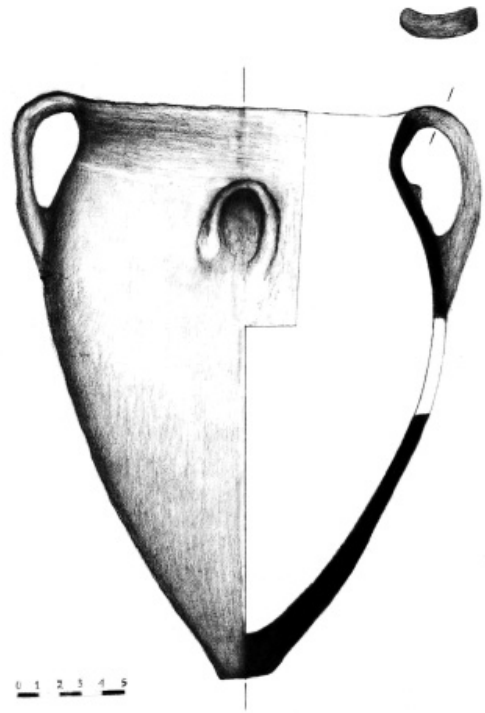

Εικ. 7: Αμφορίσκος με πλαστική διακόσμηση από τον οικισμό της Τσιγγενίνας (Αγνουσιώτης, Αδρύ μη 2013, εικ. 8)

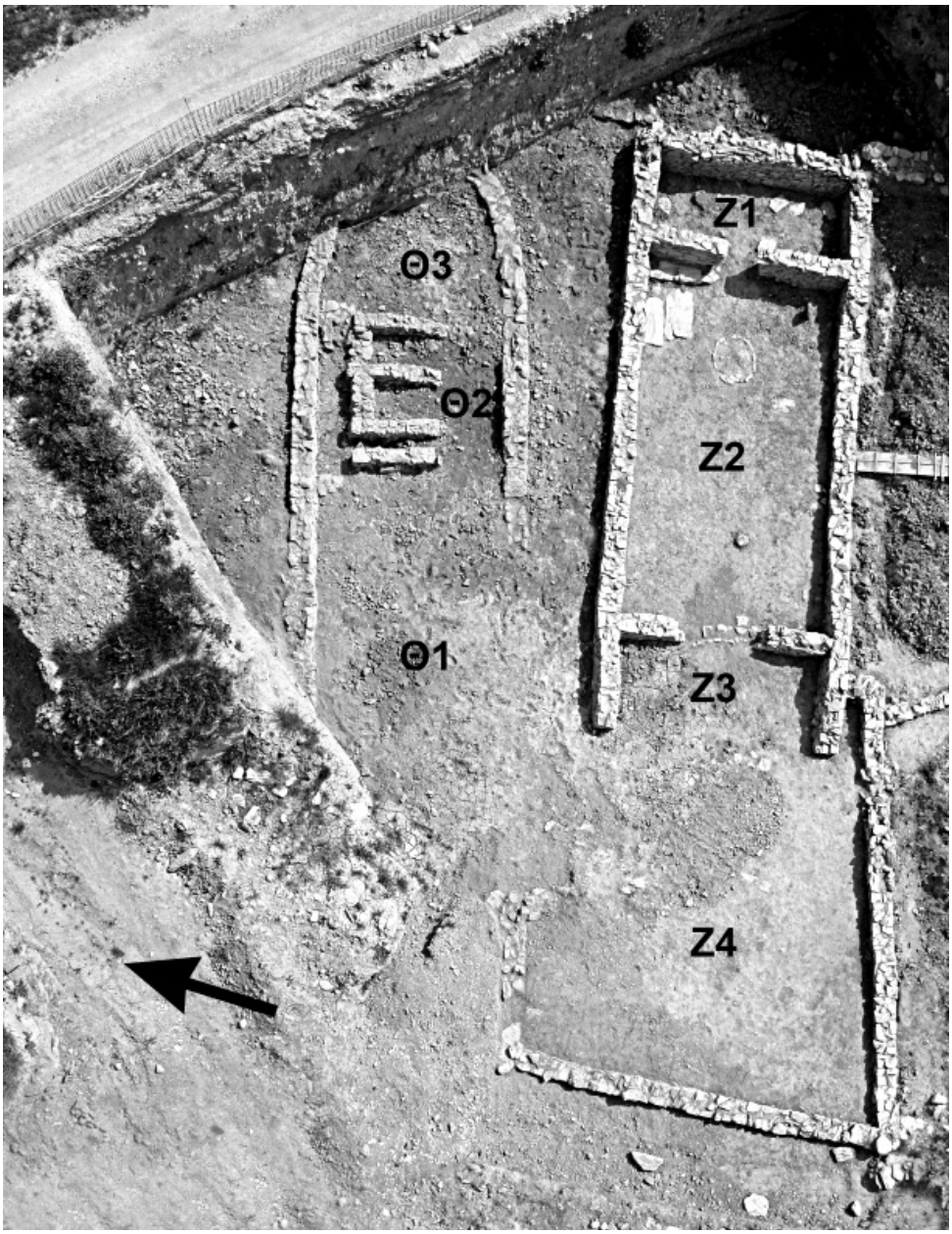

Εικ. 8: Κτιριακό σύνολο της Μέσης Εποχής του Χαλκού από τη θέση «Τσιγγενίνα» (Αγνουσιώτης, Αδρύμη 2013, εικ. 3)

Εικ. 9: Ο οικισμός της Μέσης Εποχής του Χαλκού στο Αερινό
(Αραχωβίτη 2002, σελ. 48)

Εικ. 10: Τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού πάνω στα νεολιθικά ερείπια σπιτιών στο Σέσκλο Β΄ (Θεοχάρης 1971, πιν. 257)

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΑΛΜΑΤΖΗ

Ταφικές πρακτικές στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών κατά τη Μέση Εποχή Χαλκού και την Εποχή Σιδήρου

Οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών είναι κατά κανόνα δοκιμαστικού και σωστικού χαρακτήρα και ακολουθούν γενικά τα έργα υποδομής της περιοχής καθώς και τα ιδιωτικά έργα[1]. Η αρχαιολογική έρευνα αρχίζει να διαμορφώνει μια αρκετά σαφή εικόνα και άποψη για την κατοίκηση της περιοχής και τη χωροοργάνωση μέσα στο χρόνο, αξιοποιώντας ταυτόχρονα παλιότερες πληροφορίες από επιφανειακές έρευνες ή σωστικές ανασκαφές και παρά την αποσπασματικότητα των αποκαλυπτόμενων αρχαιοτήτων.

Οι ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Κάρλας κατά την τελευταία δετία, και που αναφέρονται στη Μέση Εποχή του Χαλκού και στην Εποχή του Σιδήρου, καλύπτουν το βόρειο και ανατολικό τμήμα της ευρύτερης περιοχής των αρχαίων Φερών, αλλά και του νυν Δήμου Ρήγα Φεραίου, δηλαδή την κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου και Καναλίων, στη θέση «Οβριά»[2] και «Τσιγγενίνα»[3] αντίστοιχα. Ο πιο

1. Στην περιοχή έχουν γίνει επιφανειακές έρευνες ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα από τον Χρ. Τσούντα και τον Απ. Αρβανιτόπουλο οι οποίες συνεχίστηκαν και τα μετέπειτα χρόνια από την H. Hansen, τον K. Grundmann, τον V. Milojcic, τον Δ. Ρ. Θεοχάρη, τον P. Halstead, τον Κ. Ι. Γαλλή και από ομάδα Ελλήνων και Ιταλών αρχαιολόγων στα πλαίσια Ελληνοιταλικού προγράμματος επιφανειακών ερευνών (ΑΔ 45, 1990, Β΄1, 210-211). Επίσης έχουν πραγματοποιηθεί ή είναι σε εξέλιξη διάφορα δημόσια έργα όπως αυτό της «Επαναδημιουργίας λίμνης Κάρλας», Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ΑΔ 56-59, σελ. 485-487 και 499-505.

2. ΑΔ 2007, Κ. Αλματζή, Αγρός Θ. Σεσκλιώτη (υπό δημοσίευση).

3. Δ. Αγνουσιώτης, «Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της "Τσιγγενίνας" στην περιοχή της λίμνης Κάρλας, Διατριβή (μεταπτυχιακή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2008, σελ. 58-60 και Αδρύμη-Σισμάνη ΑΔ 56-59, σελ.502-504, Δ. Αγνουσιώτης, Β. Αδρύμη-Σισμάνη «Η Μέση Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα οικιστικό σύνολο του οικισμού της Τσιγγενίνας στην περιοχή της λίμνης Κάρλας», 3ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2006-2009. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους χρόνους, Βόλος 12-15.3.2009 (υπό δημοσίευση).

εκτεταμένα ανεσκαμμένος οικισμός της Μέσης Εποχής Χαλκού στην περιοχή της λίμνης Κάρλας είναι αυτός της Τσιγγενίνας, εντός του Συλλεκτήρα 6, ο οποίος ανασκάφηκε στα πλαίσια του έργου «Ταμιευτήρας Κάρλας και συναφή έργα» από το 2002 έως και το 2006. Πρόσφατα, από 1 Αυγούστου 2012, ξεκίνησαν και πάλι ανασκαφικές εργασίες στο Συλλεκτήρα 6, όπου έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες, με σκοπό την ολοκλήρωση του έργου. Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούμε στα ευρήματα από την περιοχή της θέσης «Οβριά».

Στην περιοχή αυτή, λοιπόν, η μαγούλα «Ντελή-Χάνι»[4], (Εικ. 1) ένα επίμηκες, βραχώδες ύψωμα, με κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ, μήκους 500μ. περίπου, πλάτους 170μ. και ύψους 30μ., κατοικείται στην Πρώϊμη και Μέση Εποχή του Χαλκού. Σε όλη την επιφάνεια και στις υπώρειες της υπάρχουν αραιά, διάσπαρτα όστρακα που πυκνώνουν πολύ στα ΒΑ. Στα ανατολικά, κάτω της κορυφής, σώζονται κατάλοιπα τοίχων από κτήρια ή περίβολο. Πιθανόν στην ανατολική πλευρά της μαγούλας αναπτύσσονταν ο οικισμός της ΠΕΧ και της ΜΕΧ. Ανατολικά και δυτικά του υψώματος της μαγούλας, στις υπώρειές της, έχουν εντοπιστεί ορθογώνιες ασβεστολιθικές και σχιστολιθικές πλάκες από κιβωτιόσχημους τάφους των παραπάνω περιόδων. Με αφορμή την κατασκευή αρδευτικής τάφρου στη δεκαετία του 1980, που περιτρέχει στα νότια τη μαγούλα «Ντελή-Χάνι», σύμφωνα με πληροφορία της Αρχαιολόγου κ. Αργ. Δουλγέρη–Ιντζεσίλογλου, η οποία συμμετείχε στην ανασκαφή, είχαν ανασκαφεί κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΜΕΧ. Οι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές και ήταν κτερισμένοι με πήλινα αγγεία και σφονδύλια. Στα δυτικά και ΒΔ της μαγούλας «Ντελή-Χάνι», υφίσταται η μαγούλα «Καραπατιάς»[5], η οποία στην ουσία αποτελεί την προς τα ΒΔ και δυτικά συνέχεια της μαγούλας «Ντελή-Χάνι». Πρόκειται για μικρό πλάτωμα, ύψους περίπου 3μ., το οποίο καλλιεργείται. Στην επιφάνειά της υπάρχουν αραιά διάσπαρτα όστρακα της Πρώϊμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού τα οποία πυκνώνουν έντονα προς τα νότια. Στην ίδια περιοχή, νότια, αποκαλύπτονται και τμήματα από ορθογώνιες πλάκες κιβωτιόσχημων τάφων των παραπάνω περιόδων.

Η θέση «Οβριά» (Εικ. 2) βρίσκεται σε απόσταση περίπου 500-600μ. νότια και ΝΔ του υψώματος της μαγούλας «Ντελή-Χάνι». Πρόκειται για λόφο που εκτείνεται βόρεια και ΒΔ του όρους Μεγαβούνι, στην κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου, οι υπώρειες του οποίου καλλιεργούνται. Στην περιοχή αυτή, τον Ιούνιο του 2010 και στα πλαίσια του έργου «Κατασκευή έργων μεταφοράς και διανομής νερού λίμνης Κάρλας, Α΄ Φάση», αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 9 κιβωτιόσχημοι τάφοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού, οι οποίοι με βάση τα ευρήματά τους χρονολογήθηκαν στο τέλος της Μέσης και στις αρχές της΄Υστερης Εποχής Χαλκού. Η ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε από μόνιμο

4. K. Grundmann «Magula Hadzimissiotiki», 1937, AM 62, σελ. 56-59. Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών της Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο», ΑΔ 34 (Μελέτες), 1979, σελ. 178-9. P. Halstead, Strategies for Survival: An ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece, Ph.D., University of Cambridge, 1984. Κ. Γαλλής, «Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας», Λάρισα, 1992, σελ. 93-4.

5. Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών της Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο», ΑΔ 34 (Μελέτες), 1979, σελ. 178-9 και Κ. Γαλλής, «Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας», Λάρισα, 1992, σελ. 93-4.

και έκτακτο προσωπικό της Υπηρεσίας μας[6], στο πεδίο ολοκληρώθηκε, εκκρεμεί όμως η συντήρηση, φωτογράφηση, σχεδίαση, καταγραφή και μελέτη των κινητών ευρημάτων. Οι τάφοι μετά την ολοκλήρωση της έρευνας και αφού αποτυπώθηκαν τοπογραφικά, μπαζώθηκαν με άμμο και ο αγωγός της άρδευσης πέρασε από πάνω τους. Δεν καταστράφηκε κανείς. Μια πρώτη παρουσία αυτών των τάφων έγινε στο 4ο ΑΕΣΘΕ, στις 15 Μαρτίου 2012, σε συνεργασία με τον κ. Δ. Αγνουσιώτη, Αρχαιολόγο στην ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, τον οποίο ευχαριστώ και για τη βοήθεια που μου προσέφερε και στην παρούσα ανακοίνωση.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στα όρια του έργου και οι τάφοι αποκαλύφθηκαν σε μία επίπεδη, με ελαφριά κλίση προς τα δυτικά πλαγιά, η οποία αποτελεί τη φυσική συνέχεια προς τα δυτικά της μαγούλας «Ντελή - Χάνι» και προς τα βόρεια του λόφου της «Οβριάς». Προφανώς υπάρχουν και άλλοι τάφοι, προς τα βόρεια και νότια του παραπάνω ερευνημένου χώρου. Εντοπίστηκαν μέσα στη φυσική επίχωση (χώμα ανοικτού καστανού χρώματος, πηλώδες, με ασβεστολιθικές προσμείξεις). Η διεύθυνση στους 7 από τους 9 ήταν από Δ προς Α και στους 2 από ΒΔ προς ΝΑ. Υπήρχαν συγκεντρώσεις τάφων, στοιχείο που υποδεικνύει την ύπαρξη συστάδων[7].

Όλοι οι τάφοι (Εικ. 3 και 4) ήταν κιβωτιόσχημοι και κατασκευάστηκαν μέσα σε ορθογώνιους λάκκους (μήκους 0,60-1,50μ., πλάτους 0,40-1,00μ. και βάθους 0,70-1,50μ.). Οι πλευρές τους ήταν επενδυμένες με τέσσερις μονολιθικές πλάκες, στις οποίες για την καλύτερη στήριξή τους είχαν τοποθετήσει μικρές πέτρες ή βότσαλα, σφήνες, στις 4 γωνίες. Δύο ή περισσότερες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν για κάλυψη του κάθε τάφου, ενώ το δάπεδό τους είχε διαμορφωθεί στο φυσικό έδαφος. Οι πλάκες είναι ασβεστολιθικής προέλευσης, γκριζωπού έως λευκόγκριζου χρώματος. Αυτές που σχημάτιζαν τον κιβωτιόσχημο τάφο είναι πολύ καλά δουλεμένες και γωνιασμένες, ενώ πιο αδρά δουλεμένες ήταν οι καλυπτήριες, οι περισσότερες από τις οποίες αποτελούν σπασμένα τμήματα μεγαλύτερων πλακών.

Όλοι οι παραπάνω τάφοι περιείχαν περισσότερες της μίας ταφής. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση (με τα χέρια λυγισμένα και τοποθετημένα στον θώρακα και τα πόδια επίσης λυγισμένα). Το κεφάλι ήταν τοποθετημένο στα αριστερά. Υπήρχε παραμερισμός των οστών παλιότερων ταφών στην ανατολική πλευρά του τάφου, δηλαδή στην περιοχή των ποδιών, για να τοποθετηθεί το σώμα του νέου νεκρού. Σε ορισμένους τάφους υπήρχε αναμόχλευση των οστών από πλημμύρα. Η διατήρηση των οστών είναι πολύ άσχημη.

Οι οχτώ τάφοι ήταν ενηλίκων και ο ένας παιδικός. Ο παιδικός δεν έσωζε οστά, ούτε έφερε κτερίσματα. Οι επτά από τους οχτώ τάφους των ενηλίκων έφεραν κτερίσματα. Και οι επτά έφεραν πήλινο κωνικό σφονδύλι. Οι τέσσερις από αυτούς από ένα πήλινο αγγείο, (Εικ. 5-12) κάλαθο ή αμφορίσκο, οι δύο από 2 αγγεία, έναν κάλαθο και έναν αμφορίσκο ενώ ένας έφερε τρία αγγεία, δύο κάλαθους και έναν αμφορίσκο. Ο ένας επίσης τάφος εκτός των 2 αγγείων και του πήλινου σφονδυλιού, περιείχε και χρυσά ενώτια (Εικ. 13), χρυσή κεφαλή περόνης (Εικ. 14) και χρυσό διάδημα (Εικ. 15).

6. Στην ανασκαφή εργάστηκαν αρχικά οι εργατοτεχνίτες Κ. Γιαννακόπουλος, Σ. Γιαννακόπουλος, Α. Πατουσιάς και Χ. Τρίγκας ενώ κατά την πορεία των εργασιών προσλήφθηκαν με σύμβαση η αρχαιολόγος Μ. Τσιγάρα και οι εργατοτεχνίτες Α. Αραμπατζής, Κ. Κωνσταντέλλος, Α. Αλογάρης και Ι. Μπομπότης. Πολύτιμη ήταν και η συνεισφορά των συντηρητών, Ε. Ασδεράκη, Μ. Διονυσίου και Δ. Παπακυριάκου. Τέλος, στο πεδίο απασχολήθηκε η σχεδιάστρια, Σ. Παπαμαργαρίτη ενώ η σχεδίαση των κινητών ευρημάτων πραγματοποιήθηκε από τον Α. Κούτσικο.

7. Δύο τάφοι εντοπίστηκαν στον αγρό Δ. Κουντούρη, άλλοι πέντε στον αγρό Κ. Μπόζα και τέλος τέσσερις στον αγρό Δ. Πρασσά.

Τα αγγεία, η διατήρηση των οποίων ήταν επίσης πολύ άσχημη και οι Συντηρητές της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, Μάνος Διονυσίου και Δημήτρης Παπακυριάκου, κατέβαλαν επίπονες προσπάθειες για την αποκατάστασή τους, τοποθετούνταν είτε στα πόδια είτε στο θώρακα του νεκρού και είναι ως επί το πλείστον χειροποίητα. Τα σχήματα συνάδουν με την τάση της εποχής, καθώς έχουν βρεθεί πολλά παράλληλα τόσο από θέσεις της Θεσσαλίας, όσο και της υπόλοιπης Ηπειρωτικής Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά το περιορισμένο σχηματολόγιο και η εμμονή σε συγκεκριμένες κατηγορίες αγγείων αναδεικνύουν παραδόσεις της συγκεκριμένης κοινότητας. Το πιο δημοφιλές σχήμα αποτελεί το καλαθόσχημο σκεύος με σφαιρικό σώμα. Δύο από τα δείγματα αυτής της κατηγορίες φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση με τρίγωνα στο σώμα, ταινίες στο λαιμό και ένα εγγεγραμμένο σε κύκλο σταυρό κάτω από βάση, ιδιαίτερα διαδεδομένο κόσμημα, το οποίο ερμηνεύεται μάλλον ως διακοσμητικό μοτίβο[8]. Τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνται κατά κόρον στην κτέριση νεκρών, καθώς βρέθηκαν σε τάφους του Σέσκλου[9] και των Πευκακίων[10]. Ανάλογη χρήση είχαν και οι γκρίζοι μινυακοί, σφαιροειδείς αμφορίσκοι, με αυλακώσεις στην κοιλιά. Πολλά παρόμοια σκεύη έχουν βρεθεί σε ταφικά σύνολα στο Σέσκλο[11] και στα Πευκάκια[12]. Πολύ χαρακτηριστικά για την περίοδο αυτή είναι και τα κυάθια[13] και τα μόνωτα κύπελλα, όπως και οι σκύφοι με διχαλωτές λαβές, οι οποίοι αποτελούν σήμα κατατεθέν για την περιοχή τη συγκεκριμένη εποχή[14].

Τα χρυσά κοσμήματα αποτελούν μοναδικά δείγματα για την περιοχή της Κάρλας. Τα ενώτια έχουν κατασκευαστεί από σύρμα τετράγωνης διατομής, στριφτό, και διαφέ-

8. Υπάρχουν πολλά ανάλογα παραδείγματα με σταυροειδή κοσμήματα στις βάσεις των αγγείων, π.χ. βλ. Ε. Παλαιολόγου, «Μεσοελλαδικοί τάφοι από τη Μίδεα», στο MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Supplément, 2010, σελ. 364, εικ. 5.

9. Χ. Τσούντας, Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα, 1908, σελ. 151, εικ. 66.

10. J. Maran, Pevkakia-Magula, III: «Die mittlere Bronzezeit», Bonn, 1992, εικ. 124, 8.

11. Χ. Τσούντας, Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα, 1908, σελ. 134-135, εικ. 36.

12. J. Maran, Pevkakia-Magula, III: «Die mittlere Bronzezeit», Bonn, 1992, εικ.123, 12 και 14.

13. Χ. Τσούντας, Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα, 1908, σελ. 141, εικ. 43, S. Dietz, The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period, Copenhagen, 1991, σελ. 162, εικ. 48, 7(1).

14. S. Dietz, Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Fasc.2: The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits, Stockholm, 1980, σελ. 66, εικ.77, 78, 79.

Ανάλογα τμήματα αγγείων έχουν βρεθεί στην Τσιγγενίνα (Δ. Αγνουσιώτης, Β. Αδρύμη-Σισμάνη «Η Μέση Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα οικιστικό σύνολο του οικισμού της Τσιγγενίνας στην περιοχή της λίμνης Κάρλας», 3ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2006-2009. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους χρόνους, Βόλος 12-15.3.2009 (υπό δημοσίευση), στα Πευκάκια (J. Maran, Pevkakia-Magula, III: «Die mittlere Bronzezeit», Bonn, 1992, εικ. 116.5, 117.3, 121.9), στο Διμήνι (Β. Αδρύμη-Σισμάνη, «Το Διμήνι στη Μέση Εποχή Χαλκού», στο MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Supplément, 2010, σελ. 312, εικ.6), στο Σέσκλο (Χ. Τσούντας, Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα, 1908, 271-3, εικ.189-196), την Άργισα (E. Hanschmann, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien IV. «Die mittlere Bronzezeit», BAM, 1981, Taf. 114.12), το Λιανοκλάδι (A.J.B. Wace and M.S. Thompson, 1912, Prehistoric Thessaly, New York, 1912, 186, fig.134).

ρουν ως προς το μέγεθός τους. Η κεφαλή περόνης είναι σφυρήλατη, αμφικωνική, σώζεται σε δύο τμήματα που ενώνονταν. Και τα δύο τμήματα φέρουν εγχάρακτο κόσμημα από 4 σπείρες, που περιτρέχουν την περιφέρεια του αντικειμένου. Το διάδημα είναι φυλλόσχημο, σφυρήλατο, ελαφρά παραμορφωμένο. Και οι δύο απολήξεις του φέρουν οπές σύνδεσης. Φέρει έκτυπη στικτή διακόσμηση και στις δύο πλευρές του κατά μήκος άξονα, όπως και γύρω της οπής, ενώ γύρω από ένα μικρό στικτό κύκλο άλλοι 7, ίδιου μεγέθους και τεχνοτροπίας, σχηματίζουν ένα μεγαλύτερο. Αυτούς επίσης περιβάλλει στικτή ταινία. Παρόμοια ευρήματα έχουν βρεθεί σε τάφους των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηνών[15] όπως και σε άλλους τάφους της περιόδου αυτής[16]. Σύμφωνα με τις αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν με φορητό φασματογράφο από την κ. Ε. Ασδεράκη στο Τμήμα Συντήρησης της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, αποδείχτηκε ότι το διάδημα ήταν κατασκευασμένο από αυτοφυή χρυσό καλής ποιότητας. Η περιεκτικότητα σε χαλκό είναι ελάχιστη και μάλλον δεν έχει προστεθεί χαλκός εκ των υστέρων. Στην περίπτωση των σκουλαρικιών και της περόνης χρησιμοποιήθηκε ήλεκτρο δηλαδή ένα φυσικό κράμα χρυσού και αργύρου.

Οι τάφοι (Εικ. 2) που αναφέρθηκαν παραπάνω φαίνεται πως αποτελούν το δυτικό τμήμα Νεκροταφείου της Μέσης Εποχής του Χαλκού, το οποίο πρέπει να εκτείνεται ανατολικά και ΒΑ στη μαγούλα «Ντελή-Χάνι» και στη μαγούλα «Καραπατιάς», σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (θραύσματα από πλακαρούς δουλεμένους ασβεστόλιθους) που υπάρχουν διάσπαρτα. Η μη συσχέτισή τους με οικιστικά κατάλοιπα υποδεικνύει την απόδοσή τους σε ένα extra muros νεκροταφείο. Παρά την άφθονη κεραμική στην περιοχή και τους τάφους, τα μέχρι τώρα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα. Το γεγονός αυτό βέβαια οφείλεται και στην έλλειψη έρευνας στην περιοχή.

Οι πληροφορίες λοιπόν που αντλούνται από το νεκροταφείο του τέλους της Μέσης και της αρχής της Ύστερης Εποχής Χαλκού, στη θέση «Οβριά», σε συνδυασμό με αντίστοιχα δεδομένα από άλλα νεκροταφεία της Θεσσαλίας και με τα λιγοστά στοιχεία από τα οικιστικά σύνολα, αναδεικνύουν ως ένα βαθμό το γενικότερο κλίμα της περιόδου αυτής, που χαρακτηρίζεται από αλλαγές και ανακατατάξεις σε σχέση με τις πρωϊμότερες φάσεις της ΜΕΧ, και δημιουργούν υπόνοιες για την ύπαρξη ανταγωνιστικών κοινωνικών ομάδων και κοινοτήτων, που δρουν στο πλαίσιο προσπάθειας αναπροσδιορισμού ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων.

Μία πρώτη χαρακτηριστική μαρτυρία διαφοροποίησης αποτελεί η οργάνωση και οι ταφικές πρακτικές. Οι ομαδικοί ενταφιασμοί και η επαναχρησιμοποίηση των ίδιων τάφων είναι έθιμο που καθιερώνεται αυτήν την περίοδο και αποτελεί μια ξεκάθαρη προσπάθεια ορισμένων οικογενειών για τονισμό των στενών συγγενικών σχέσεων, είτε αυτές αναφέρονται σε εξ αίματος ή σε εξ αγχιστείας δεσμούς, και της καταγωγής τους, σε μια απόπειρα διαφοροποίησής τους από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Επίσης, οι συγκεντρώσεις τάφων που πιθανότατα συνιστούν συστάδες δηλώνουν πιθανόν την πρόθεση οριοθέτησης του ταφικού τους χώρου για να τονίσουν τον κοινωνικό τους ρόλο. Το φαινόμενο αυτό θα κορυφωθεί στην περιοχή κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού, με τους ομαδικούς ενταφιασμούς σε μικρούς θολωτούς και σε θαλαμοειδείς τάφους, καθώς υπάρχουν πολλά παραδείγματα από τις θέσεις Κορυφούλα, Άγιος Αθανάσιος, Τσιγγενίνα και Βελεστίνο.

15. S. Dietz, The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period, Copenhagen, 1991, σελ. 269, εικ.81, 49, 50.

16. Για παράδειγμα σε τάφους της Ασίνης, βλ. S. Dietz, Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Fasc.2: The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits, Stockholm, 1980, σελ. 31, εικ.20-21.

Σε ένα δεύτερο και πιο εμφανές επίπεδο, οι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής κιβωτιόσχημοι τάφοι και τα κτερίσματα δείχνουν τη μέριμνα και την τάση ορισμένων ομάδων να επενδύσουν στο ταφικό πεδίο. Η προσφορά αγγείων πόσης και πρόχυσης στους νεκρούς είναι μία πρακτική που παρατηρείται κατά κόρον σε ορισμένους τάφους αυτής της περιόδου και πιθανότατα εντάσσεται στο πλαίσιο μίας απόπειρας ενδυνάμωσης της κοινωνικής ταυτότητας μέσα από τελετουργίες κατανάλωσης υγρών. Αυτό που καθιστά ιδιαίτερα τα ευρήματα αυτά στην περίπτωση της Οβριάς, είναι η ποιότητά τους και η σπανιότητά τους για την περιοχή. Η ύπαρξη μινυακών και αμαυρόχρωμων αγγείων στην περιοχή της Κάρλας και γενικότερα της ανατολικής Θεσσαλίας δεν αποτελεί τον κανόνα για όλους τους οικισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός της Τσιγγενίνας, όπου δεν βρέθηκε σχεδόν κανένα δείγμα τέτοιων αγγείων. Φαίνεται λοιπόν από τα ευρήματα αυτά αλλά πολύ περισσότερο από τα χρυσά κοσμήματα, ότι κάποιες ομάδες ορισμένων οικισμών έχουν αποκτήσει πρόσβαση σε ορισμένα δίκτυα ανταλλαγών και συμμαχιών με άλλους οικισμούς, αποκτώντας ορισμένα πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία επιλέγουν να τα καταναλώσουν όχι στους οικισμούς αλλά στους τάφους. Πρόκειται για ξεκάθαρη μορφή επιδεικτικής κατανάλωσης, σε μια απόπειρα προβολής, διαφοροποίησης και ενδυνάμωσης της κοινωνικής τους ταυτότητας, μέσα σε ένα περιβάλλον ιδιαίτερα ανταγωνιστικό.

Στη Θεσσαλία, αυτή την περίοδο, στο τέλος της ΜΕΧ, τα νεκροταφεία φαίνεται να τοποθετούνται εκτός οικιστικών ορίων, είτε πάνω σε εγκαταλελειμμένα σπίτια προηγούμενων φάσεων, είτε πάνω σε μαγούλες με νεολιθικούς οικισμούς, είτε πάνω σε λόφους, είτε σε πεδινή έκταση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπάρχουν στο Σέσκλο, το Διμήνι, τα Πευκάκια, το Βελεστίνο, την Πέτρα, τα Ζερέλια, και τη Βουλοκαλύβα. Τα νεκροταφεία αυτά αποτελούν εξειδικευμένους χώρους μόνο για ενταφιασμό νεκρών και για αυτό ίσως η πρόσβαση σε αυτούς είναι πιο περιορισμένη και συνδέονται με συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού ενός οικισμού[17]. Η επιλογή της θέσης των νεκροταφείων φαίνεται να έχει σχέση με τη μνήμη των προγόνων, τον έλεγχο του τόπου των προγόνων και τον τονισμό της θέσης του νεκροταφείου στο τοπίο. Ανταγωνιστικές ομάδες αποσκοπούν με αυτόν τον τρόπο, στην ενδυνάμωση του κοινωνικού τους ρόλου. Πέρα όμως από τον ενδοκοινοτικό ανταγωνισμό αρχίζει να διαφαίνεται και ένας διακοινοτικός ανταγωνισμός μεταξύ γειτονικών οικισμών, οι οποίοι προσπαθούν να διατηρήσουν ή να αυξήσουν τον έλεγχο της ζωτικής τους περιοχής. Όλες αυτές οι δραστηριότητες θα οδηγήσουν σε

17. L. Binford, «Mortuary practices, their study and their potential», στο J. Brown (ed.), Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. Washigton D.C.: Memoir of the Society for American Archaeology, 1971. W.G. Cavanaugh, & C. Mee, A private place: death in prehistoric Greece, Studies in Mediterranean Archaeology, Jonsered, 1998. R.W. Chapman & K. Randsborg, Perspectives on the archaeology of death, Cambridge, 1981. R. Hope Simpson and O.T.P.K. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age I. The Mainland and Islands, SIMA 52. Göteborg 1979. Κ. Σισμάνη, Οι ταφικές πρακτικές στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη, 2008. S. Voutsaki, «Age and gender in the southern Greek mainland, 2000- 1500 BC», Ethnographische-Archaologische Zeitung 45 (2004), σελ. 339- 363. S. Voutsaki, «Social change and cultural interaction in the Middle Helladic Argolid: A new project based at the GIA», Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie 31 (2004), σελ. 37-41.S. Voutsaki, «Social and cultural change in the Middle Helladic period: presentation of a new project», στο A. Dakouri-Hild & S. Sherratt (επιμ.), AUTOCHTHON. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement, BAR IS 1432, Oxford, 2005, σελ. 134-143.

ανακατατάξεις, οι οποίες θα αποκρυσταλλωθούν κατά την επόμενη περίοδο, την Ύστερη Εποχή Χαλκού, με ανάπτυξη ορισμένων οικισμών από αυτούς, όπως η Πέτρα και το Βελεστίνο και εγκατάλειψη άλλων, όπως η Τσιγγενίνα και η Μαγούλα Ντελή-Χάνι.

Στην ίδια θέση, θέση «Πενηντάρια», (Εικ. 16) και περίπου 200μ. νοτιότερα της περιοχής όπου εντοπίστηκαν οι τάφοι της ΜΕΧ, με αφορμή την κατασκευή Ποιμνιοστασίου από ιδιώτη (του κ. Θ. Σεσκλιώτη), διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα το 2007 στο σημείο όπου θα κατασκευαζόταν το Ποιμνιοστάσιο. Η ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε από μόνιμο και έκτακτο προσωπικό της Υπηρεσίας μας, στο πεδίο ολοκληρώθηκε, ενώ εκκρεμεί και εδώ η συντήρηση, φωτογράφηση, σχεδίαση, καταγραφή και μελέτη των κινητών ευρημάτων. Το εν λόγω αγροτεμάχιο βρίσκεται βόρεια και σε επαφή με την επαρχιακή οδό Βόλου-Καναλίων και εντός των ορίων του κηρυγμένου και οριοθετημένου αρχαιολογικού χώρου της θέσης «Οβριά». Ερευνήθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι και τμήμα λιθοσωρού που αποτελεί πιθανόν τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, που κατασκευάστηκε για την ευκολότερη πρόσβαση στο νεκροταφείο. Οι τάφοι (Εικ. 17) είχαν προσανατολισμό από Δ προς Α και έφεραν για κάλυψη πλακαρούς λίθους, οι οποίοι αποτελούν σπασμένα τμήματα από μεγαλύτερους. Πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση από άλλους τάφους, μάλλον αυτούς της ΜΕΧ που εντοπίστηκαν στα βόρεια του αγρού. Ο κάθε τάφος περιείχε μία ταφή, παιδιού ή εφήβου, που είχε τοποθετηθεί σε ύπτια, εκτεταμένη θέση. Δεν παρατηρήθηκε καύση. Διατηρήθηκε οστεολογικό υλικό, από τον πρώτο τάφο το κρανίο και τμήματα των βραχιόνιων και των μηριαίων οστών, σε πολύ άσχημη κατάσταση, και από τον δεύτερο ολόκληρος ο σκελετός, σε σχετικά καλή κατάσταση. Ως κτέρισμα (Εικ. 18) ο πρώτος νεκρός έφερε πήλινο χειροποίητο αγγείο, πιθανόν πτηνόμορφο ασκό, ο οποίος φέρει μεγάλο βαθμό διάβρωσης και απολέπισης. Μάλλον έφερε και γραπτή διακόσμηση, η οποία δε διατηρήθηκε. Ο τύπος του αγγείου[18] απαντάται και σε Γεωμετρικούς τάφους της Χλόης Βελεστίνου, κατά πληροφορία της κ. Π. Αραχωβίτη και της κ. Αργ. Δουλγέρη–Ιντζεσίλογλου, και χρονολογείται στο 3ο τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα. Ο δεύτερος τάφος δεν έφερε κτερίσματα.

Οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί μέσα σε επίχωση, από χώμα καστανού χρώματος, πηλώδες, η οποία περιείχε όστρακα χειροποίητα από μαγειρικά σκεύη, πιθανόν της Μέσης Εποχής Χαλκού, τα οποία φέρουν έντονα ίχνη καύσης από τη χρήση και μεγάλο βαθμό διάβρωσης. Τροχήλατα όστρακα αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τμήματα κεράμων ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, περιέχονταν στην επίχωση, επίσης καστανού χρώματος, που κάλυπτε τους καλυπτήριους λίθους. Η διατήρηση τους είναι αρκετά καλή. Κάποια σώζουν γραπτή διακόσμηση και άλλα εγχάρακτη. Εντάσσονται πιθανόν σε νεκροταφείο που καταλαμβάνει τουλάχιστον το ανατολικό τμήμα του αγρού, με βάση τα επιφανειακά ευρήματα σπασμένων πλακαρών λίθων, που υπάρχουν διάσπαρτα στο χώρο αυτό. Στην ίδια θέση προφανώς αναπτύχθηκε οικισμός αρχαίων ιστορικών χρόνων.

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν χρονολογούνται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στην Γεωμετρική περίοδο και μάλλον ανήκουν σε νεκροταφείο και δεν είναι μεμονωμένοι. Πιθανόν το νεκροταφείο που χρησιμοποιήθηκε στην ΠΕΧ και ΜΕΧ, προεκτάθηκε νοτιότερα ανάμεσα στον ορεινό όγκο της θέσης «Οβριά» και αυτού της «Ντελή-Χάνι», κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους. Πιθανόν επίσης να χρησιμοποιήθηκε και σε υστερότερες χρονο-

18. Παράλληλο αγγείο από τις ανασκαφές του Κεραμεικού στο Kerameikos/Ergebnisse der Ausgrabungen V,1. K. Kübler, «Die Nekropole des 10. bis 8 . Jahrhunderts», Berlin 1954, σελ. 243, εικ. 145, Inv. 1350.

λογικές φάσεις, αφού η έρευνα στο χώρο ήταν περιορισμένη, στα όρια του Ποιμνιοστασίου, και τα όστρακα της επιφανειακής επίχωσης χρονολογούνται από την Αρχαϊκή ως και την ύστερη Ρωμαϊκή περίοδο και εντοπίζονται και στους γύρω αγρούς.

Τα οικιστικά στοιχεία στην περιοχή όπου εντοπίστηκαν οι τάφοι, είναι προς το παρόν ανύπαρκτα, τα συμπεραίνουμε όμως από την παρουσία της κεραμικής, που παρότι είναι πολύ αραιή και διάσπαρτη σε όλη την περιοχή, δηλώνει δραστηριότητες εγκατάστασης στο χώρο και πιθανόν να συνδέεται με αποσπασματικά οικιστικά ευρήματα της εποχής αυτής στην περιοχή όπου κατασκευάστηκε ο αγωγός της ΒΙΠΕΤΒΑ, ο οποίος μεταφέρει τα όμβρια ύδατα της Β΄ΒΙ.ΠΕ προς τον Συλλεκτήρα Σ4 και έχει μήκος 4.115μ.. Αν ο οικισμός εντοπίζεται εκεί, 700-800μ. δυτικά των ευρημάτων που παρουσιάσαμε, τότε πιθανόν το νεκροταφείο του να βρίσκεται στη θέση «Οβριά». Το δείγμα που έχουμε είναι πολύ μικρό, εντούτοις θα μπορούσαμε να περιμένουμε και θολωτούς τάφους στην περιοχή, όπως στην Χλόη, το Βελεστίνο και το Αερινό.

Η πρακτική της καύσης των νεκρών φαίνεται να συνυπάρχει με τον ενταφιασμό κατά την ΠΓ περίοδο στην περιοχή της Θεσσαλίας. Η χρήση του ταφικού εθίμου της καύσης γενικεύεται από τις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ. και διατηρείται μέχρι και τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ.. Για παράδειγμα στη Βουλοκαλύβα, στο ΝΑ τμήμα της Μαγνησίας, και οι δύο πρακτικές συνυπάρχουν όπως και στην Άλο. Στη Βουλοκαλύβα βέβαια κυριαρχεί και εξακολουθεί να ασκείται και τον 7ο αιώνα π.Χ. η πρακτική της καύσης των νεκρών ενώ στην Άλο ο ενταφιασμός[19]. Στην περιοχή όμως των αρχαίων Φερών[20], καθώς, και στο δικό μας δείγμα ο ενταφιασμός φαίνεται να είναι ο συνηθέστερος τρόπος ταφής ενώ η καύση διαπιστώθηκε σε ελάχιστες περιπτώσεις. Το ποσοστό προτίμησης της καύσης των νεκρών φαίνεται ότι είναι στοιχείο επιλογής και όχι καινοτομίας που εισάγεται από κάποιο πολιτισμό ή φυλή.

Από τις έρευνες, λοιπόν, στη βόρεια περιοχή των αρχαίων Φερών, στην κτηματική περιφέρεια δηλαδή του Ριζομύλου, περιμετρικά της μαγούλας «Ντελή-Χάνι», διαπιστώνεται η διαχρονική ύπαρξη ενός οικισμού σε θέση με εύφορη πεδιάδα και υδρευτική αυτάρκεια, στο σταυροδρόμι αρχαίων οδικών και υδάτινων αξόνων, που θα μπορούσε και να ελέγχει, και ενός νεκροταφείου με μεγάλη διάρκεια ζωής. Τα νέα στοιχεία συμβάλλουν στην αποκατάσταση της εικόνας για την πολιτιστική εξέλιξη της περιοχής. Φαίνεται να υπάρχουν επαφές, άμεσες ή έμμεσες, με περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας καθώς και επιδράσεις. Φαίνεται επίσης οι κάτοικοι να διατηρούν την παράδοση, πιθανόν να είναι γνώστες της καταγωγής τους, και να διαμορφώνουν ιδέες σύμφωνα με τις δικές τους προτιμήσεις. Πιστεύουμε ότι η συνέχιση των ανασκαφών στο χώρο αυτό είναι ίσως το μόνο μέσο περισυλλογής περισσότερων στοιχείων που θα απαντήσουν σε θέματα που παραμένουν ακόμη ανοικτά.

19. Ζ. Μαλακασιώτη, «Το έργο της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ στην περιοχή του Αλμυρού» στο Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της 1990-1998, 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, Μάϊος 1998, σελ. 337-8 και Ζ. Μαλακασιώτη-Άννα Μουσιώνη, «Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο» στο Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004, σελ. 359-368.

20. Π. Αραχωβίτη, «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια», Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος Μάιος 1998, 2000, σελ. 355-371 και Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών» στο ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Δεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, 1994, Τόμος Β΄, σελ. 71- 92.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγνουσιώτης, Δ. 2008 (Επιμέλεια: Ι.Τουρναβίτου), Η μεσοελλαδική κατοίκηση στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα σύνθετο οικιστικό σύνολο του οικισμού της «Τσιγγενίνας» στην περιοχή της λίμνης Κάρλας, Διατριβή (μεταπτυχιακή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Αγνουσιώτης, Δ., Αδρύμη-Σισμάνη, Β. (υπό δημοσίευση), «Η Μέση Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα οικιστικό σύνολο του οικισμού της Τσιγγενίνας στην περιοχή της λίμνης Κάρλας», 3ο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2006-2009. Από τους Προϊστορικούς στους Νεώτερους χρόνους, Βόλος 12-15.3.2009.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2001-2004, «Δήμος Κάρλας. Ανασύσταση ταμιευτήρα Λίμνης Κάρλας», ΑΔ 56-59, σελ. 485-487 και 499-505.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2010, «Το Διμήνι στη Μέση Εποχή Χαλκού», στο MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Supplément, 301-313.

Αλματζή, Κ. (υπό δημοσίευση), «Σωστική ανασκαφική έρευνα στον αγρό Θ. Σεσκλιώτη», Α.Δ. 2007 (Χρονικά).

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. 1979, «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών της Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο», ΑΔ 34 (Μελέτες), σελ. 174-206.

Αραχωβίτη, Π. 2000, «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια», Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος Μάιος 1998, σελ. 355-371.

Αρβανιτόπουλος Α. Σ., ΠΑΕ 1910.

Binford, L. 1971, «Mortuary practices, their study and their potential», στο J. Brown (ed.), Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices. Washigton D.C.: Memoir of the Society for American Archaeology.

Cavanaugh, W.G. & Mee, C. 1998, A private place: death in prehistoric Greece, Studies in Mediterranean Archaeology, Jonsered.

Chapman, R.W. & Randsborg, K. 1981, Perspectives on the archaeology of death, Cambridge.

Grundmann, K. 1937, «Magula Hadzimissiotiki», AM 62, σελ. 56-59.

Γαλλής, Κ. 1992, Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας, Λάρισα.

Halstead, P. 1984, Strategies for Survival: An ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece, Ph.D., University of Cambridge.

Hanschmann, E. 1981, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien IV. «Die mittlere Bronzezeit», BAM 23-24.

Hanschmann, E. und Milojcic, V. 1976, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien III. «Die fruhe und beginnende mittlere Bronzezeit», BAM 13-14.

Dietz, S. 1980, Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Fasc.2: The Middle Helladic Cemetery. The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits, Stockholm.

Dietz, S. 1991, The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period, Copenhagen.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α. 1994, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών» στο ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Δεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, Αθήνα, Τόμος Β΄, σελ. 71- 92.

Hope Simpson, R. and Dickinson, O.T.P.K. 1979, A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age I. The Mainland and Islands, SIMA 52. Göteborg.

Kübler K., Kerameikos/Ergebnisse der Ausgrabungen V,1. «Die Nekropole des 10. bis 8 . Jahrhunderts», Berlin, 1954.

Μαλακασιώτη, Ζ. 2000, «Το έργο της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ στην περιοχή του Αλμυρού», στο Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος Μάιος 1998, σελ. 331-338.

Μαλακασιώτη Ζ.- Μουσιώνη Α., «Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο» στο Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα 2004, σελ. 353-368.

Maran, J. 1995, «Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave Period on the Greek Mainland», στο Laffineur, R. & Niemeier, W.D. (επιμ.), Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archaologisches Institut, 10-13 April 1994, Liege & Austin, (Aegaeum 12), σελ. 67-72.

Maran, J. 2007, «Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning,» στο F. Felten, W. Gauss, and R. Smetana (επιμ.), Middle Helladic Pottery and Synchronisms (Agina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse I), Vienna, σελ. 167-182.

Maran, J. 1992, Pevkakia-Magula, III: «Die mittlere Bronzezeit», Bonn.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1967, «Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας», ΑΔ 22, σελ. 295-298.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1968, «Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας», ΑΔ 23, σελ. 261-269.

Παλαιολόγου, Ε. 2010, «Μεσοελλαδικοί τάφοι από τη Μίδεα», στο MESOHELLADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l' École française d' Athènes, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Supplément, σελ. 45-55.

Σισμάνη, Κ. 2008, Οι ταφικές πρακτικές στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη.

Τσούντας, Χ. 1908, Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήνα. Voutsaki, S., 2004. «Age and gender in the southern Greek mainland, 2000- 1500

BC», Ethnographische- Archaologische Zeitung 45, σελ. 339- 363.

Voutsaki, S. 2004, «Social change and cultural interaction in the Middle Helladic Argolid: A new project based at the GIA», Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie 31, σελ. 37-41.

Voutsaki, S. 2005, «Social and cultural change in the Middle Helladic period: presentation of a new project», στο A. Dakouri-Hild & S. Sherratt (επιμ.), AUTOCHTHON. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement, BAR IS 1432, Oxford, σελ. 134-143.

Wace, A.J.B. and Thompson, M.S. 1912, Prehistoric Thessaly, New York.

Εικ. 1. Η μαγούλα «Ντελή-Χάνι»

Εικ. 2. Οι τάφοι της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 3. Κλειστός κιβωτιόσχημος τάφος της ΜΕΧ από τη θέση «Οβριά»

Εικ. 4. Ανοιχτός κιβωτιόσχημος τάφος της ΜΕΧ από τη θέση Οβριά

Εικ. 5. Πήλινος κύαθος με γραπτή διακόσμηση από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

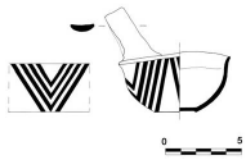

Εικ. 6. Σχέδιο πήλινου κύαθου με γραπτή διακόσμηση από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 7. Πήλινο κύπελλο από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 8. Πήλινος σκύφος με διχαλωτές λαβές από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

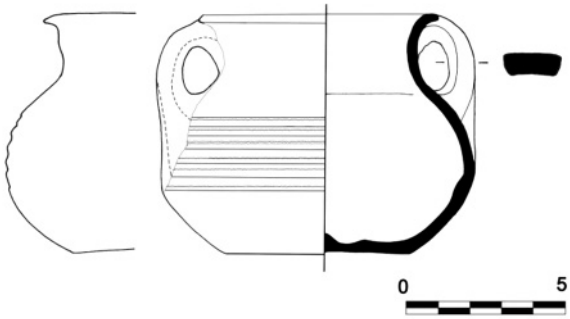

Εικ. 9. Πήλινος αμφορίσκος από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

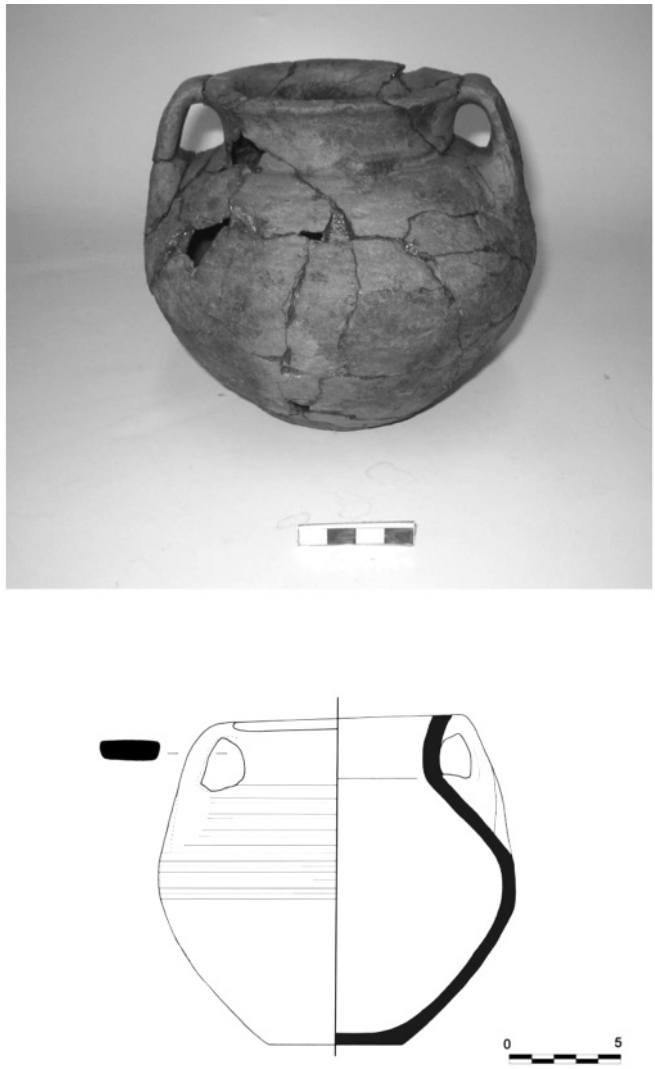

Εικ. 10. Πήλινος αμφορίσκος από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 11. Πήλινος κάλαθος με γραπτή διακόσμηση από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 12. Πήλινος κάλαθος με γραπτή διακόσμηση από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

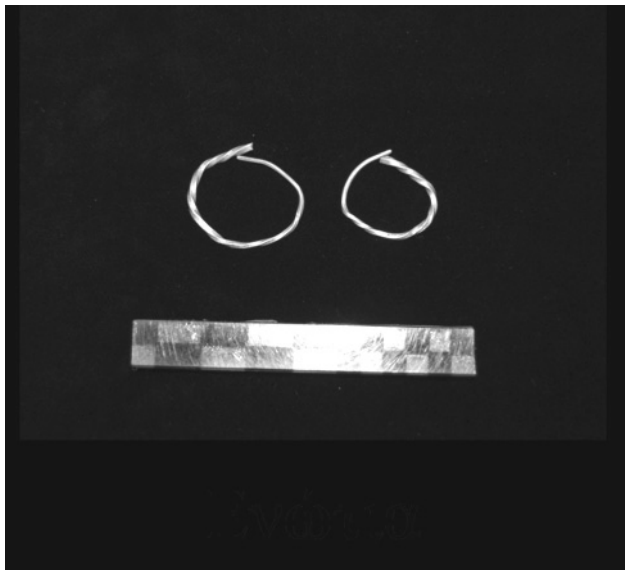

Εικ. 13. Χρυσά ενώτια από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 14. Κεφαλή χρυσής περόνης από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

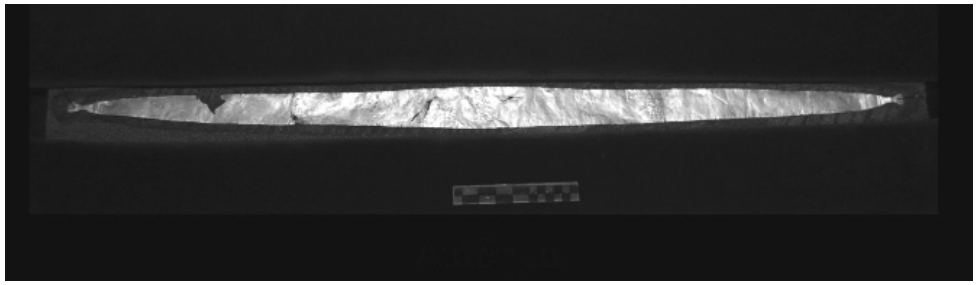

Εικ. 15. Χρυσό διάδημα από τάφο της ΜΕΧ στη θέση «Οβριά»

Εικ. 16. Οι τάφοι της Εποχής Σιδήρου στη θέση Οβριά

Εικ. 17. Ο τάφος 2 της Εποχής Σιδήρου στη θέση Οβριά

Εικ. 18. Χειροποίητος πτηνόμορφος (;) ασκός από τον τάφο 1 της Εποχής Σιδήρου στη θέση Οβριά

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΡΑΧΩΒΙΤΗ

Ανιχνεύσεις στην ιστορία των αρχαίων Φερών μέσα από το έργο κατασκευής του αποχετευτικού δικτύου Βελεστίνου-Χλόης

Από την εποχή των πρώτων μελετητών και ανασκαφέων των αρχαίων Φερών, Χρ. Τσούντα, Απ. Αρβανιτόπουλου και Ν. Γιαννόπουλου, μέχρι σήμερα, η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Βελεστίνου έχει διανύσει ήδη μια εκατονταετία, με κορύφωση το διάστημα από το 1975 και μετά. Στο διάστημα αυτό η συστηματική διεξαγωγή σωστικών ανασκαφών από την αρμόδια για την περιοχή ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στα πλαίσια ιδιωτικών, δημόσιων και δημοτικών έργων, αποκάλυψε πολλά μνημεία της αρχαίας πόλης και συνέβαλε καθοριστικά στη σταδιακή διαμόρφωση του αρχαιολογικού χάρτη των Φερών[1]. Η σημαντική γνώση που αποκτήθηκε στα χρόνια που πέρασαν, παρέχει τώρα πια τη δυνατότητα καλύτερης οργάνωσης και αντιμετώπισης των σωστικών ανασκαφικών ερευνών, που ενδέχεται να προκύψουν κατά την εκτέλεση διαφόρων έργων (οικοδομών, οδικών και άλλων δικτύων, κλπ.) στην περιοχή των Φερών, συμβάλλοντας στην καλύτερη προστασία των αρχαιοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό αντιμετωπίστηκε και το έργο κατασκευής του εσωτερικού αποχετευτικού δικτύου των οικισμών Βελεστίνου και Χλόης και της σύνδεσής του με το αντλιοστάσιο συλλογής αποβλήτων στη Β΄ ΒΙ. ΠΕ. Βόλου (Χάρτης 1). Θεωρώντας βέβαιο τον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου, ιδιαίτερα εντός του Βελεστίνου, προβλέφθηκε το ποσό των 310.000 ευρώ από τον συνολικό προϋπολογισμό του έργου, για την κάλυψη της δαπάνης των αναμενόμενων ανασκαφικών εργασιών. Το

1. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», *Θεσσαλία, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990, Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου Λυών 17- 22 Απριλίου 1990,* τόμ. Β΄(1990), σελ. 76- 83 και Πολ. Αραχωβίτη, «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια», *Πρακτικά 1ης Επιστημονικής συνάντησης "Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της από το 1990 μέχρι σήμερα", Βόλος 14-17 Μαΐου,* Βόλος 2000, σελ. 355-371, όπου αναφέρεται αναλυτική βιβλιογραφία για τις ανασκαφικές έρευνες των Φερών.

έργο «Αποχετευτικό Δίκτυο Δήμου Φερών» υλοποιήθηκε από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης του τότε Δήμου Φερών - νυν Δήμου Ρήγα Φεραίου - και χρηματοδοτήθηκε από κονδύλια του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, μέσω του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος, με 4ο υποέργο τις «Εργασίες Αρχαιολογίας»[2].

Οι εκσκαφές του έργου πραγματοποιήθηκαν με συνεχή παρακολούθηση των σκαπτικών εργασιών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Ξεκίνησαν την άνοιξη του 2007, αρχικά για την κατασκευή των αγωγών του εξωτερικού αποχετευτικού δικτύου, από την περιοχή της Β΄ ΒΙ. ΠΕ. προς το Βελεστίνο και συνεχίστηκαν εντός του οικισμού της Χλόης. Οι εργασίες συνεχίστηκαν σε πρώτη φάση στα τμήματα του πολεοδομικού ιστού του Βελεστίνου που βρίσκονται έξω από τα όρια της τειχισμένης αρχαίας πόλης των Φερών και σταδιακά, από τον Ιανουάριο του 2008, επεκτάθηκαν και στα τμήματα του Βελεστίνου, τα οποία εμπίπτουν στην περιοχή που εκτείνεται η αρχαία πόλη, αποκαλύπτοντας πυκνές αρχαιότητες[3]. Εντοπίστηκαν συνολικά 110 σημεία/θέσεις προς ανασκαφική διερεύνηση, στα οποία αποκαλύφθηκαν αρχαία κατάλοιπα αλλά και ευρήματα που σχετίζονται με το Βελεστίνο των μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων[4]. Η πυκνότητα και η έκταση τα αρχαιολογικών ευρημάτων ποίκιλε κατά περίπτωση. Οι ανασκαφικές έρευνες προχώρησαν παράλληλα με τις κατασκευαστικές εργασίες του αποχετευτικού δικτύου και ολοκληρώθηκαν σταδιακά μέχρι τον Μάρτιο του 2010.

2. Θα πρέπει να αναφερθεί, ότι σημαντικό ρόλο για την πρόοδο και την απρόσκοπτη ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών Κλασικών Αρχαιοτήτων, που διεξήχθησαν κατά την κατασκευή του αποχετευτικού δικτύου, έπαιξε η καλή συνεργασία με τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης του Δήμου Φερών, τόσο κατά τη φάση σύνταξης του Τεχνικού Δελτίου του Υποέργου των ανασκαφικών εργασιών και ένταξης του Έργου του Αποχετευτικού Δικτύου Φερών στο ΠΕΠ Θεσσαλίας, όσο και κατά την επίβλεψη των εκσκαφών του έργου και τη διεξαγωγή των αρχαιολογικών ερευνών. Την κατασκευή του εσωτερικού Αποχετευτικού Δικτύου Βελεστίνου και Χλόης Βελεστίνου ανέλαβε η Κοινοπραξία «ΑΙΟΛΟΣ Α. Τ. Ε. – ΘΑΛΗΣ Α. Τ. Ε.» και του εξωτερικού δικτύου αντίστοιχα η «ΤΖΩΡΤΖΗΣ Α. Τ. Ε. Β. Ε.».

3. Από τον Ιανουάριο του 2008, προσλήφθηκε προσωπικό με δαπάνη του έργου, για τη διεξαγωγή των σωστικών ανασκαφικών ερευνών στα σημεία που άρχισαν να εντοπίζονται αρχαιότητες. Το προσωπικό απαρτιζόταν από τους: Μαρία Τσιγάρα, Ασημώ Παπαστεργίου, Μαρία Πανάγου, Ελένη Χατζηθεοδώρου, αρχαιολόγους, Ελένη Γιωτάκου, σχεδιάστρια, Φώτη Γαλούση, συντηρητή και δεκατέσσερις εργατοτεχνίτες Σε όλες τις φάσεις εκτέλεσης του έργου απασχολήθηκε και μόνιμο προσωπικό της Εφορείας και συγκεκριμένα οι εργατοτεχνίτες Στέλιος Γιαννακόπουλος, Κώστας Γιαννακόπουλος και Θανάσης Πατουσιάς, ο φύλακας αρχαιοτήτων Φερών Νίκος Αγγελής, η σχεδιάστρια Σοφία Παπαμαργαρίτη, οι συντηρητές αρχαιοτήτων Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Μανώλης Διονυσίου, Δημήτρης Παπακυριάκος, Θοδωρής Τσουρτσούλης, Γιάννης Αγγέλης και Χαρά Τόπα, συντηρητές. Η τοπογραφική αποτύπωση των ανασκαφικών τομέων του έργου έγινε από τον τοπογράφο Βαγγέλη Καρούσο. Τους ευχαριστώ όλους θερμά για το ζήλο που επέδειξαν και τις προσπάθειες που κατέβαλαν για την ολοκλήρωση του ανασκαφικού έργου. Ευχαριστώ επίσης θερμά τη συνάδελφο, αρχαιολόγο της ΙΓΈΠΚΑ Καλλιόπη Αλμαντζή για την επίβλεψη και προώθηση των εργασιών του έργου κατά το διάστημα απουσίας μου. Τέλος, ευχαριστώ την Προϊσταμένη της ΙΓΈΠΚΑ κ. Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, για τη σημαντική συμβολή της στην πορεία και ολοκλήρωση του έργου, για την αμέριστη συμπαράσταση και στήριξή της και ιδιαίτερα για τις πολύτιμες επιστημονικές της παρατηρήσεις.

4. Για τον εντοπισμό ευρημάτων μεταβυζαντινών χρόνων ενημερώθηκε άμεσα η Προϊσταμένη της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Ασπασία Ντίνα, με τη εποπτεία της οποίας πραγματοποιήθηκε η ανασκαφική έρευνα στα σημεία αποκάλυψής τους. Την ευχαριστώ θερμά για την άριστη συνεργασία μας.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σε έργα "γραμμικού" τύπου, όπως είναι τα διάφορα έργα κατασκευής δικτύων αποχέτευσης, ύδρευσης, καυσίμων κλπ., χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη αποσπασματικότητα. Ωστόσο, όταν τα έργα αυτά γίνονται σε περιοχές άγνωστες ή ελάχιστα γνωστές αρχαιολογικά, παρέχουν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία συλλογής πληροφοριών. Από την άλλη, η κατασκευή έργων δικτύων σε περιοχές αρκετά γνωστές αρχαιολογικά (περίπτωση Φερών), παρά τη μεγάλη αποσπασματικότητα των εντοπιζομένων αρχαίων καταλοίπων, λειτουργεί ως μια γρήγορη σάρωση ή χαρτογράφηση του αρχαιολογικού χώρου, που επιβεβαιώνει, ανατρέπει ή συμπληρώνει τα ήδη γνωστά αρχαιολογικά στοιχεία, και ταυτόχρονα προσθέτει νέα δεδομένα και προβληματισμούς στην έρευνα. Στην περίπτωση αυτή εντάσσεται και το έργο κατασκευής του αποχετευτικού δικτύου στο Βελεστίνο.

Οι ανασκαφικές εργασίες έγιναν κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες, με αυξημένη επικινδυνότητα, μέσα σε στενά και βαθιά σκάμματα, στην άκρη των δρόμων και δίπλα στα κινούμενα οχήματα (εικ.1-3). Δυσκολίες στην εκτέλεση του ανασκαφικού έργου προκαλούνταν επίσης από τις καιρικές συνθήκες, ιδιαίτερα τους χειμερινούς μήνες, ενώ δεν έλειπαν και οι τριβές με τους κατοίκους, όταν η ολοκλήρωση των ανασκαφών απαιτούσε περισσότερο χρόνο, δημιουργώντας τους κάποιες δυσκολίες στην πρόσβαση στο σπίτι ή το χώρο δουλειάς.

Στις θέσεις όπου αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο της διέλευσης του αποχετευτικού αγωγού, ώστε να μη θιγούν τα αρχαία κατάλοιπα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις χρειάστηκε μερική αποξήλωση κάποιων τμημάτων, για την οποία ακολουθήθηκε η προβλεπόμενη από τον Αρχαιολογικό Νόμο διαδικασία. Επίσης, πριν την κατάχωση των ανασκαφικών σκαμμάτων συλλέχτηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (κατώφλια, σπόνδυλοι κιόνων, πεσσοί κ. ά.) (εικ. 4).

Οι βασικοί άξονες των ανασκαφικών ερευνών του έργου συμπίπτουν με τους κύριους οδικούς άξονες του Βελεστίνου αλλά και τμήματα μικρότερων δρόμων[5], στην πορεία των αγωγών του εξωτερικού δικτύου αποχέτευσης οι πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές σε τρία μόνο σημεία[6]. Το πλήθος των αρχαιοτήτων που εντοπίστηκαν κάνει ανέφικτη την αναλυτική παρουσίασή τους στα πλαίσια της παρούσας δημοσίευσης, δεδομένου μάλιστα ότι η μελέτη του υλικού είναι σε εξέλιξη. Για το λόγο αυτό παρουσιάζονται επιλεκτικά ευρήματα που είτε παρέχουν νέα στοιχεία για την έρευνα των αρχαίων Φερών, είτε συμπληρώνουν και επιβεβαιώνουν δεδομένα και συμπεράσματα των παλαιότερων ερευνών ή τέλος ανασύρουν προς σκέψη παλαιές προτάσεις και προβληματισμούς. Τα ευρήματα παρουσιάζουν τη διαχρονικότητα που χαρακτηρίζει τις Φερές και εκτείνονται χρονικά από την προϊστορική εποχή μέχρι τα νεότερα χρόνια.

Ένας μυκηναϊκός λαξευτός θαλαμοειδής τάφος[7], βρέθηκε περί τα 70μ. βορειοανατο-

5. Οδ. Ρήγα Φεραίου, Υπέρειας Κρήνης, Κ. Καραμανλή, Ηρώων Βελεστινιωτών Αλβ. Έπους, Φερών και πεζόδρομο Ρήγα Φεραίου. Ανασκαφές έγιναν και σε τμήματα μικρότερων δρόμων: Στρ. Ιατρίδη, Αγ. Κωνσταντίνου, Τριανταφύλλου, 2ου Δημοτικού Σχολείου, Αλκήστιδος, 28ης Οκτωβρίου καθώς και σε μικρότερους παράδρομους.

6. Οι ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν σε τρία σημεία της όδευση των αγωγών του εξωτερικού Δικτύου Αποχέτευσης του Δ. Δ. Βελεστίνου προς Β΄ΒΙ.ΠΕ. α) στην περιοχή «Μπας Μπαξέ» (περιοχή κτηνοτροφικών μονάδων, θέση της αγοράς των αρχαίων Φερών), β) κοντά στο ναό του Θαυλίου Διός και γ) στην περιοχή των αποθηκών ΒΙΟΛΑΡ (πρώην ΚΥΔΕΠ).

7. Ο τάφος δεν ερευνήθηκε πλήρως λόγω των περιορισμών που επέβαλε η θέση του σε σχέση με το όρυγμα του αγωγού. Έτσι τα στοιχεία που αποκόμισε η έρευνά του είναι ελλιπή.

λικά της συστάδας όμοιων τάφων, που έχει ερευνηθεί παλαιότερα σε μικρή απόσταση δυτικά της Υπέρειας κρήνης, επί της οδ. Αλκήστιδος[8]. Ο τάφος μπορεί να χρονολογηθεί στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ2 με ΙΙΙΒ φάση (Χάρτης 2.Α). Από το εσωτερικό του συλλέχτηκαν πήλινα αγγεία (εικ. 5). Η θέση του τάφου, διευρύνει προς τα βόρεια το μέχρι τώρα γνωστό όριο του μυκηναϊκού νεκροταφείου που εκτείνεται στην περιοχή αυτή, στις παρυφές του μυκηναϊκού οικισμού των Φερών, δίνει στοιχεία για τη διάταξη των τάφων που φαίνεται ότι η διάνοιξή τους ακολουθεί την ίδια ισοϋψή.

Απιόσχημος κεραμικός κλίβανος αποκαλύφθηκε μεταξύ άλλων ευρημάτων κατά τις εκσκαφές στην οδό Αγ. Κωνσταντίνου (Χάρτης 2.Β). Ο κλίβανος, διαμέτρου 1,45μ., διατηρούσε σε καλή κατάσταση τον υπόγειο θάλαμο θέρμανσης μεγ. ύψους 1,03μ., τον κεντρικό πεσσό στήριξης της εσχάρας καθώς και μικρού ύψους τμήμα του θόλου που ήταν κατασκευασμένη με κομμάτια κεραμίδων συνδεδεμένα με πηλό. Καλοδιατηρημένο ήταν επίσης το στόμιο, κλειστό εν μέρει με πρόχειρο τοιχάριο και τοιχώματα που ενώνονταν με ομαλή καμπύλη με τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης. Το συνολικό μήκος του θαλάμου θέρμανσης μαζί με το στόμιο έφτανε τα 2,40μ. (Σχεδ. 1, εικ. 6). Ο κλίβανος χρονολογείται με σχετική ασφάλεια στο 2ο αι. π. Χ. και έχει ίδιο σχήμα και διαστάσεις με τους κλιβάνους του κεραμικού εργαστηρίου που βρέθηκε στο οικόπεδο Σταμούλη, στη νότια πλευρά της αρχαίας πόλης. Είναι γνωστό από τα δεδομένα των ανασκαφών, ότι σε αυτή την περιοχή της πόλης υπήρχαν εργαστήρια παραγωγής κεραμικών προϊόντων, μια αρκετά εκτεταμένη «συνοικία κεραμέων». Τα εργαστήρια άρχισαν να εγκαθίστανται και να λειτουργούν εκεί από τον 4ο αι. π. Χ., η μεγάλη όμως ανάπτυξη αυτής της δραστηριότητας παρατηρήθηκε από τις αρχές του 2ου αι. π. Χ. [9]. Η αποκάλυψη του απιόσχημου κεραμικού κλιβάνου στην οδό Αγ. Κωνσταντίνου, σε αρκετή απόσταση από την βασική περιοχή των εργαστηρίων αποτελεί ένα νέο στοιχείο προς διερεύνηση σχετικά με την έκταση της περιοχής των δραστηριοτήτων κεραμοποιίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης που εντοπίστηκε στον πεζόδρομο Ρήγα Φεραίου του Βελεστίνου (Χάρτης 2.Γ.1), αφενός λόγω της σημασίας του για τη μελέτη της πορείας της οχυρωματικής γραμμής των Φερών, αφετέρου για το ρόλο που μπορεί να παίξει στη διαμόρφωση του πολιτιστικού περιβάλλοντος της πόλης, ως μνημείο που διατηρείται ορατό και αναδεικνύεται στο κεντρικότερο σημείο της[10] Το τείχος εντοπίστηκε κατά την εκσκαφή για την τοποθέτηση του κεντρικού συλλεκτήρα του δικτύου (εικ. 7,8). Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,70μ έως 2μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και αποτελείται από δύο μέτωπα-παρειές κατασκευασμένα με

8. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οδός Αγ. Χαραλάμπους και Αλκήστιδος (οικοπ. Μιχ. Ταχούλα)» *Αρχαιολογικόν Δελτίον 44Β, Χρονικά* (1989), 219-220, πιν. 132-133 και *Αρχαιολογικόν Δελτίον 45Β, Χρονικά* (1990), 201-203, πιν. 96-97. Επίσης, Πολ. Αραχωβίτη, ό. π. (υποσημ. 1) 359-360. Η συστάδα των θαλαμοειδών τάφων αποτελεί επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος έχει αναδειχτεί με χρηματοδότηση του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος Θεσσαλίας στο πλαίσιο του Γ΄ Κ. Π. Σ.

9. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Εργαστήρια κεραμεικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα 1992, 437-447, πιν. 92-93.

10. Το τμήμα του τείχους στον κεντρικό πεζόδρομο του Βελεστίνου διατηρήθηκε ορατό με Υπουργική Απόφαση ώστε να αποτελέσει επισκέψιμο μνημείο, ορατό μέσα από ειδικά κρύσταλλα που θα αποτελούν προέκταση του οδοστρώματος. Ήδη έχει κατασκευαστεί όλη η υποδομή για τη στήριξή τους με δαπάνη του έργου και θα πρέπει να εξευρεθεί το υπόλοιπο χρηματικό ποσό για τη αγορά των κρυστάλλων.

αρκετά μεγάλους δόμους από γκρίζο ντόπιο ασβεστόλιθο, κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα. Έχει πλάτος 3, 50μ. και σώζεται σε ύψος 1,20μ. και μήκος 5,20μ., διατηρώντας δύο σειρές δόμων που εδράζονται σε ευθυντηρία από ασβεστολιθικές ακατέργαστες πλάκες, εξέχοντας των παρειών (εικ. 9). Η εξωτερική επιφάνεια των δόμων είναι ημίεργη σχηματίζοντας προσκεφάλαια ενώ η εσωτερική πλευρά τους είναι ανώμαλη ώστε να δένει καλύτερα με το γέμισμα. Διαφοροποίηση παρουσιάζεται στην κατασκευή της εσωτερικής παρειάς, όπου η πρώτη σειρά δόμων της είναι κατασκευασμένη με μεγάλους γκρίζους παραλληλεπίπεδους ασβεστόλιθους επεξεργασμένους με βελόνι (εικ. 10). Εσωτερικά και των δύο παρειών, σε επαφή με τους δόμους διαμορφώνεται είδος τοίχου για την ενίσχυση και στήριξη της κατασκευής. Μεταξύ των παρειών υπάρχει γέμισμα με μικρούς αργούς ασβεστόλιθους, λατύπη από τη λάξευση των γωνιολίθων, λίγα μικρά τμήματα πωρόλιθου και χώμα. Το τείχος είναι θεμελιωμένο σε ρηχή τάφρο πλάτους 3,80μ.-,390μ., λαξευμένη στο φυσικό σκληρό κιτρινωπό χώμα της περιοχής ακολουθώντας την κλίση του εδάφους από ΝΔ προς ΒΑ. Στη μορφολογία του εδάφους οφείλεται και η θεμελίωση της ευθυντηρίας της εξωτερικής παρειάς του τείχους σε χαμηλότερο κατά 0,22μ.-0,42μ. επίπεδο, σε σχέση με την εσωτερική παρειά.

Το τμήμα του τείχους που αποκαλύφθηκε αποτελεί μέρος της νοτιοανατολικής πλευράς της οχύρωσης της πόλης. Από τις αρχές του 20ου αι. οι ερευνητές Liebinger[11], Stahlin[12], Bequignon[13] και Kirsten[14] προσπάθησαν να αποδώσουν την πορεία του τείχους σε σχέδια που συνέταξαν βασισμένοι στα ορατά στην εποχή τους τμήματά του. Τα σχέδια αυτά, πολύτιμα για τις πληροφορίες τους αξιοποιούνται μέχρι σήμερα. Ωστόσο οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από το 1977 και μετά στο χώρο των αρχαίων Φερών είναι αυτές που έδωσαν τη δυνατότητα να αποκατασταθεί η πορεία του τείχους στη Ν και ΝΑ πλευρά του, όπου διατηρούνται ορατά αρκετά τμήματά του, κυρίως στην Ακρόπολη και νότιά της στο πεδινό τμήμα, καθώς και στις αυλές κάποιων οικοπέδων (εικ. 11-13)[15]. Συνολικά, η πορεία του αρχαίου τείχους μπορεί να αποτυπωθεί με μεγάλη βεβαιότητα από τα δυτικά έως τα νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης. Στις άλλες πλευρές του είναι σήμερα ορατό μόνο σε ένα μικρό τμήμα στις βόρειες παρυφές του πλατώματος και στο λόφο "Καστράκι", ενώ ένα ελάχιστο τμήμα του είχε εντοπιστεί ανασκαφικά στην περιοχή των δημοτικών σφαγείων, κοντά στην εκκλησία του Αγ. Μηνά (Χάρτης 2.4). Μελετώντας το τοπογραφικό σχέδιο των Φερών των Y. Béquignon-H. Ducoux[16], σε σχέση με το σύγχρονο τοπογραφικό σχέδιο στο οποίο αποτυπώνεται η πορεία του τείχους σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, παρατηρείται ότι κάποια τμήματα ορατά την εποχή εκείνη, δεν σημειώνονται. Προφανώς κατά τις παλαιότερες περιόδους ανοικοδόμησης του Βελεστί-

11. J. Liebinger, «De Rebus Pheraeis», Berlin 1862.

12. Fr. Stählin 1924, «Η αρχαία Θεσσαλία», Εκδ. Οίκος Αφων Κυριακίδη α. ε. , Θεσσαλονίκη 2002, 197, εικ. 5.

13. Y. Béquignon, «*Recherches archéologiques à Phères de Thessalie»,* Paris 1937, 8-Plan général XXIV.

14. E. Kirsten, «Pherai», RE, Suppl. VII, 1940, 989-990.

15. Ε. Κακαβογιάννης, «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών X* (1977), 174-187, του ίδιου, Βελεστίνο (Φερές) Λόφος Αγ. Αθανασίου, Αρχαιολογικόν Δελτίον 32 Χρονικά(1989), 219-220, πιν. 132-133 και Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου ό. π. υποσημ. 1, 79-80 με διαπραγμάτευση του θέματος της χρονολόγησης των φάσεων κατασκευής του τείχους και σημείωση 56 όπου αναφέρονται όλες οι παραπομπές με αναφορές στα οικόπεδα του Βελεστίνου, στα οποία έχουν εντοπιστεί τμήματα του τείχους των αρχαίων Φερών.

16. Y. Béquignon, ό. π σημ.13

νου, μεταπολεμικά αλλά και μετά τους σεισμούς του 1955-56, ενδεχομένως κάποια από αυτά να αποξηλώθηκαν ή να επιχωματώθηκαν. Στη δεύτερη περίπτωση, είναι πιθανό στο μέλλον να εντοπιστούν ξανά.

Έχοντας λοιπόν μια αρκετά καθαρή εικόνα για την πορεία της οχυρωματικής γραμμής στην πλευρά αυτή της αρχαίας πόλης, η αποκάλυψη ενός ακόμη σχετικά μικρού τμήματος του τείχους δεν αποτελεί έκπληξη. Ωστόσο, η συμβολή της εύρεσής του βρίσκεται στο ότι διορθώνοντας την υποθετική χάραξη της πορείας του τείχους και μετατοπίζοντάς την ανατολικότερα, το τμήμα αυτό συνδέεται ευθέως με γωνιόλιθο του τείχους (Χάρτης 2.2), που εντοπίστηκε επίσης κατά τις εκσκαφές του αποχετευτικού δικτύου, σε αρκετή απόσταση προς τα ΒΑ[17]. Ο γωνιόλιθος οποίος εμπίπτει στην προέκταση της πορείας του τείχους στον πεζόδρομο Ρήγα Φεραίου και ευθυγραμμίζεται επίσης με το τελευταίο γνωστό τμήμα του τείχους της ΝΑ πλευράς της οχυρωματικής γραμμής (Χάρτης 2.3, εικ. 14), επεκτείνοντας σε αρκετό μήκος την επιβεβαιωμένη πορεία του τείχους.

Το τείχος που αποκαλύφθηκε στον πεζόδρομο κατασκευαστικά δεν παρουσιάζει μεγάλη διαφορά από το τείχος της ακρόπολης και έχει το ίδιο πλάτος[18]. Παρά την προφανή γενικά ομοιότητα, προβληματισμό ως προς τον χρόνο κατασκευής αυτού του τμήματος προκαλεί η χρησιμοποίηση των διαφορετικής κατεργασίας ασβεστολιθικών δόμων στην κατώτερη σειρά της εσωτερικής παρειάς του (εικ. 10), οι οποίοι πιθανόν αποτελούν υλικό σε δεύτερη χρήση, καθώς και η χρονολόγηση στον 3ο αι. π. Χ., με σχετική επιφύλαξη, των ελάχιστων αβαφών κυρίως, οστράκων από το επίπεδο θεμελίωσής του. Ο προβληματισμός λοιπόν αναπτύσσεται γιατί εξαιτίας της διαφοροποίησης που παρατηρήθηκε στην τοιχοποιία των τμημάτων του τείχους στην ανατολική και βόρεια πλευρά της πόλης[19], τα οποία περιέχουν spolia στο χτίσιμό τους και η κεραμική θεμελίωσής τους είναι ελληνιστική, διατυπώθηκε η άποψη ότι ο οχυρωματικός περίβολος του 4ου αι. π. Χ. περιέκλειε μόνο το λοφώδες μέρος της πόλης και ότι στις αρχές του 2ου αι. π. Χ. κατασκευάστηκε συμπληρωματική οχύρωση προς τα Β-ΒΑ, στην οποία και αποδίδονται τα δύο παραπάνω τμήματα τείχους. Η συμπληρωματική οχύρωση συμπεριέλαβε και το πεδινό τμήμα της πόλης, που είχε επεκταθεί ήδη προς τα εκεί από την κλασική εποχή, όπως προκύπτει από τις ανασκαφές[20]. Ήδη από τον Bequignon είχε προταθεί η ύπαρξη διατειχίσματος το οποίο υποστήριξε ότι θα συνδεόταν με το ΝΑ σκέλος της οχύρωσης, που κατέβαινε από την ακρόπολη στην περιοχή του παλιού ρολογιού εξηγώντας έτσι την ύπαρξη της οχύρωσης στο "Καστράκι".

Η χρονολόγηση των φάσεων κατασκευής ενός οχυρωματικού έργου δεν είναι εύκολη εργασία. Ακόμη και τα ανασκαφικά ευρήματα δεν μπορούν να οδηγήσουν πάντα σε ασφαλή συμπεράσματα. Η πληρέστερη μελέτη του υλικού από την ανασκαφή του τείχους στον πεζόδρομο αλλά και η σύνοψη, και η συνεκτίμηση όλων των σχετικών με το τείχος δεδομένων, παλαιών και νέων πιστεύουμε ότι θα μπορέσει να δώσει περισσότερες απαντήσεις στο μέλλον, όπως εξάλλου και οι μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες.

17. Ο γωνιόλιθος βρέθηκε επί της οδού Στρ. Ιατρίδη, ενώ το τελευταίο γνωστό τμήμα του τείχους της ΝΑΑ πλευράς της οχύρωσης βρέθηκε στο Οικ. Β. Καραμπερόπουλου το 1978 και η θέση του σημειώνεται στη θέση 3 του Χάρτη 2.

18. Y. Bequignon, όπ. π. , 9-11. Διεξοδική αναφορά για το τείχος γίνεται και στις σελίδες11-20. Επίσης,

19. Οικ. Β. Καραμπερόπουλου 1978 και οικ. Δημοτικών Σφαγείων 1991. Για το δεύτερο Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Οικόπεδο Δημοτικών Σφαγείων, *Αρχαιολογικόν Δελτίον 46 Χρονικά* (1991), 215

20. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου ό. π. υποσημ. 1. 79-80.

Αναφερόμενοι συνοπτικά στα υπόλοιπα ευρήματα των ανασκαφικών θέσεων του έργου μπορούμε να πούμε ότι στις περισσότερες από αυτές εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κτισμάτων, τα οποία εντάσσονται κυρίως στο κεντρικό, ανατολικό και εν μέρει στο δυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης των Φερών. Μια πρώτη εξέταση των ευρημάτων τους, δείχνει ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σχετίζονται στην πλειονότητά τους με χώρους κατοικιών και με ανοιχτούς χώρους μεταξύ αυτών. Ενδείξεις υπάρχουν επίσης για την απόδοση κάποιων καταλοίπων σε δημόσια κτίρια όπως στην περιοχή «Μπας-Μπαξέ», όπου τοποθετείται η αρχαία αγορά (εικ. 15). Τα τμήματα των τοίχων που αποκαλύφθηκαν στα περισσότερα σημεία του έργου, παρουσιάζουν επάλληλες οικοδομικές φάσεις κλασικής και κυρίως ελληνιστικής περιόδου (εικ. 16), εικόνα χαρακτηριστική στην έρευνα των Φερών, ενώ σε κάποια σημεία εντοπίστηκαν και στρώματα με αρχαιότερη κεραμική - μεσοελλαδικής, μυκηναϊκής και γεωμετρικής περιόδου- χωρίς όμως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Επίσης σχεδόν σε όλα επιβεβαιώνεται ο προσανατολισμός Β-Ν με μικρές αποκλίσεις, που έχει παρατηρηθεί στα περισσότερα κτίρια τα οποία χρονολογούνται από τον 4ο αι. π. Χ. και μετά και έχουν ερευνηθεί μέχρι σήμερα στις Φερές. Χρησιμοποιημένα στην κατασκευή των τοίχων βρέθηκαν τμήματα κιόνων, στηλών ή άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Στην περίπτωση αυτή ανήκε μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη στήλη, ανάθημα στους Διόσκουρους, η οποία δεν σώθηκε δυστυχώς ακέραιη. Η λατρεία των Διοσκούρων στις Φερές επιβεβαιώνεται τόσο επιγραφικά από αναθηματικές στήλες, όσο και από αναφορές αρχαίων συγγραφέων (εικ. 17)[21]. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ορισμένων θέσεων συνδέονται άμεσα με αυτά που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές αντίστοιχων οικοπέδων που εφάπτονται του δρόμου και με την πρόοδο της επεξεργασίας των τοπογραφικών και ανασκαφικών σχεδίων τους θα μπορέσουν να συσχετιστούν μεταξύ τους[22].

Τέλος, επειδή η ιστορία του Βελεστίνου είναι άρρηκτα δεμένη με την ιστορία των αρχαίων Φερών θα αναφερθούμε επιγραμματικά και στα ευρήματα των μεταβυζαντινών χρόνων ή νεότερων χρόνων που ήρθαν στο φως με τις εκσκαφές για τη διάνοιξη των αγωγών του αποχετευτικού δικτύου στο Βελεστίνο. Τμήματα των λιθόστρωτων δρόμων - καλντεριμιών του μεταβυζαντινού και νεότερου Βελεστίνου, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν κάτω από το οδόστρωμα κεντρικών δρόμων (των οδών Ηρώων Βελεστινιωτών Αλβανικού Έπους, Φερών, Καραμανλή, Υπέρειας Κρήνης και Στρ. Ιατρίδη). Τα λιθόστρωτα καλύφθηκαν ή ίσως και να καταστράφηκαν εν μέρει, όταν διαμορφώθηκαν οι σύγχρονοι δρόμοι της πόλης, κυρίως μετά τους σεισμούς του 1955-56. Εντοπίστηκαν σε αρκετό μήκος, έως 45μ., και σε βάθος από 0, 80 έως 1, 20μ από την επιφάνεια των σημερι-

21. Η στήλη μελετήθηκε από την κ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και την υπογράφουσα και παρουσιάστηκε αναλυτικά στην Επιστημονική Συνάντηση με θέμα «Ιερά και Λατρείες στην αρχαία Θεσσαλία», η οποία διοργανώθηκε (30. 11. 2012) από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών σε συνεργασία με τον Τομέα Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης. Η μελέτη θα δημοσιευτεί στα Πρακτικά της Επιστημονικής Συνάντησης τα οποία είναι υπό έκδοση. Στο κείμενο υπάρχει διαπραγμάτευση του θέματος της λατρείας των Διοσκούρων στις Φερές και σχετική βιβλιογραφία.

22. Για παράδειγμα αυτό μπορεί να επιτευχθεί με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τα οικόπεδα Νικ. Τσέκου και Αφων Αποστολίνα και με αυτά που αποκαλύφθηκαν στα αντίστοιχα σημεία επί της οδ. 2ου Δημ. Σχολείου, όπως επίσης και τα κατάλοιπα από την ανασκαφή του οικοπέδου της Αγροτικής Τράπεζας και τα αντίστοιχα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν επί της οδ. Ρ. Φεραίου.

νών οδοστρωμάτων. Το περιορισμένο εύρος των αγωγών δεν επέτρεψε να διαπιστωθεί το πλάτος των λιθόστρωτων παρά σε μία μόνο περίπτωση, ενώ έγιναν πολλές παρατηρήσεις για τον τρόπο κατασκευής αλλά και για επισκευές που είχαν δεχτεί στο πέρασμα των χρόνων.

Στην ίδια περίπου περίοδο ανήκουν τα τμήματα κτιστής υδραύλακας καλυμμένης με ασβεστολιθικές πλάκες που εντοπίστηκαν επί της οδού Υπέρειας κρήνης και επί της Ρ. Φεραίου καθώς και τμήμα κτιστού ανοιχτού αγωγού νερού στην οδό Καραμανλή πολύ κοντά στην Υπέρεια Κρήνη. Η υδραύλακα της οδού Ρήγα Φεραίου, πλάτους 0,50μ. περίπου, προφανώς διοχέτευε τα νερά της Υπέρειας στους αγρούς που βρίσκονταν προς τα ανατολικά, στη περιοχή Τσιφλίκι και τα τμήματα που αποκαλύφθηκαν τη συνδέουν με άλλα τμήματά της που είχαν εντοπιστεί παλαιότερα στις ανασκαφές των παρακείμενων οικοπέδων Αγροκώστα-Γεωργούδη και Αγροτικής Τράπεζας[23].

Ο εντοπισμός 33 κιβωτιόσχημων και λακκοειδών τάφων μεταξύ των οδών Υπέρειας Κρήνης και Αγ. Κωνσταντίνου αλλά και στα ΒΑ επί της οδού Ρ. Φεραίου, έδωσε περισσότερα στοιχεία για την έκταση και την πυκνότητά του χριστιανικού νεκροταφείου υστεροβυζαντινών ή μεταβυζαντινών χρόνων, η ύπαρξη του οποίου είναι γνωστή στην περιοχή αυτή, καθώς ένας μεγάλος αριθμός τάφων έχει ερευνηθεί σε παρακείμενα των παραπάνω σημείων του έργου οικόπεδα[24] και, συνήθως μέσα στις αρχαίες επιχώσεις (εικ. 18). Η μελέτη του πλούσιου αρχαιολογικού υλικού από το έργο του Αποχετευτικού Δικτύου του Βελεστίνου συνεχίζεται και θα αποδώσει κι άλλα πολλά ακόμη χρήσιμα συμπεράσματα στο μέλλον.

23. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Θέση Ταμπάχανα, συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης (Οικόπεδο Μ. Αγροκώστα-Γεωργούδη-Ι. Γεωργούδη, *Αρχαιολογικόν Δελτίον 52 Χρονικά* (1997), 408,γ.

24. Στα οικόπ. Αγροκώστα-Γεωργούδη και Β. Χατζηθεοδώρου βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου *ό. π.* σημ. 23,408,β.

Εικ. 1. Βελεστίνο. Οδ. Στρ. Ιατρίδη, ανασκαφικά σκάμματα έργου αποχετευτικού δικτύου

Εικ. 2. Βελεστίνο. Οδ. Υπέρειας Κρήνης, ανασκαφικά σκάμματα μετά από κακοκαιρία

Εικ. 3. Βελεστίνο. Ανασκαφικές εργασίες μέσα στα ορύγματα των αγωγών αποχέτευσης

Εικ. 4. Βελεστίνο. Συλλογή αρχαιοτήτων από τα ανασκαφικά σκάμματα

Εικ. 5. Βελεστίνο. Αγγείο από τον μυκηναϊκό θαλαμοειδή τάφο

Εικ. 6. Βελεστίνο, οδ. Αγ. Κωνσταντίνου. Το στόμιο του κεραμικού κλιβάνου

Εικ. 7. Βελεστίνο, Πεζόδρομος Ρ. Φεραίου.
Η θέση του αρχαίου τείχους κατά τις εργασίες επικάλυψης

Εικ. 8. Βελεστίνο, Πεζόδρομος Ρ. Φεραίου. Το τμήμα του τείχους από ΒΔ

Εικ. 9. Βελεστίνο, Πεζόδρομος Ρ. Φεραίου. Η Εξωτερική πλευρά του αρχαίου τείχους

Εικ. 10. Βελεστίνο, Πεζόδρομος Ρ. Φεραίου. Η Εξωτερική πλευρά του αρχαίου τείχους

Εικ. 11. Βελεστίνο. Αεροφωτογραφία της ακρόπολης των Φερών

Εικ. 12. Βελεστίνο. Τμήμα του αρχαίου τείχους στο οικοπ. Αθ. Αλογάρη

Εικ. 13. Βελεστίνο. Τμήμα του νότιου σκέλους του τείχους των Φερών

Εικ. 14. Βελεστίνο. Τμήμα του νοτιανατολικού σκέλους του τείχους στο οικοπ. Β. Καραμπερόπουλου

Εικ. 15. Βελεστίνο, θέση «Μπας-Μπαξέ». Τοίχος μεγάλου (δημόσιου;) κτιρίου στην περιοχή της αρχαίας αγοράς

Εικ. 16. Βελεστίνο. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις

Εικ. 17. Βελεστίνο. Μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη των Διοσκούρων

Εικ. 18. Βελεστίνο, οδ. Ρήγα Φεραίου. Ταφές του χριστιανικού νεκροταφείου μέσα σε αρχαία οικιστικά κατάλοιπα

Χάρτης 1. Περιοχή του έργου του Αποχετευτικού Δικτύου Φερών με αποτύπωση της όδευσης των αγωγών

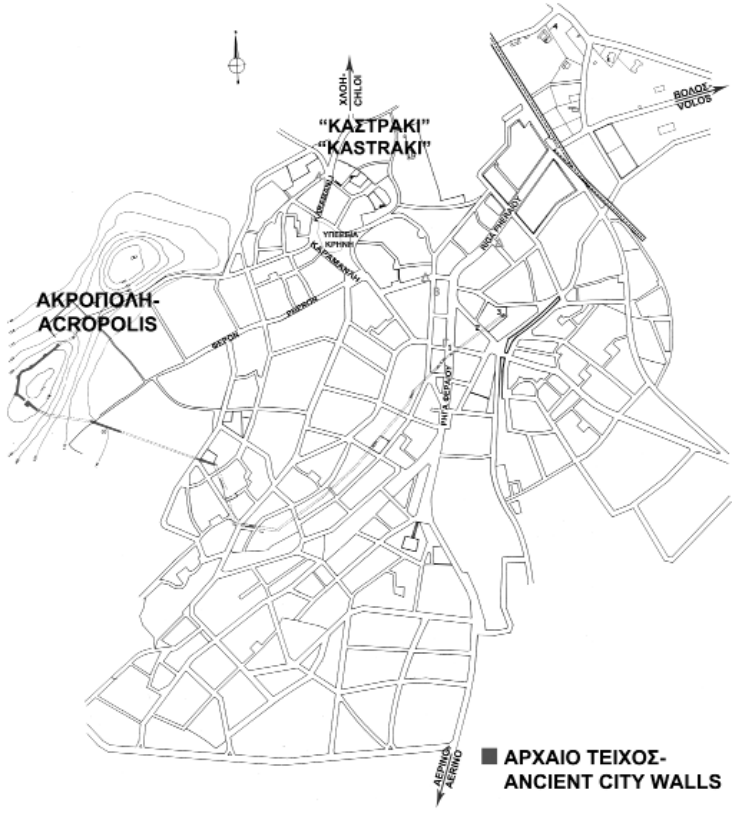

Χάρτης 2. Τοπογραφικός σχέδιο του Βελεστίνου με επισήμανση αρχαιολογικών θέσεων

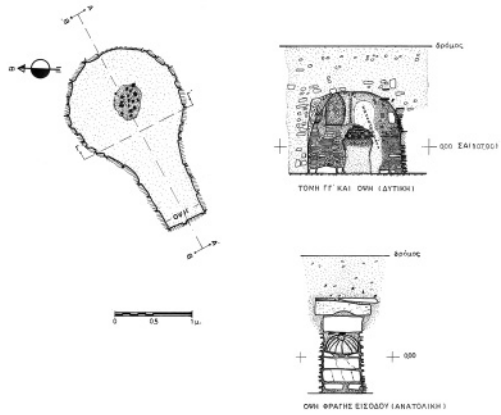

Σχέδιο 1. Σχεδιαστική αποτύπωση κεραμικού κλιβάνου στην οδ. Αγ. Κωνσταντίνου Βελεστίνου

ΡΕΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Πολυδύναμο Κέντρο Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου

Η αρχαία πόλη των Φερών στη θέση της νεώτερης ιστορικής κωμόπολης του Βελεστίνου, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δίπτυχο αρχαιολογικού χώρου και ιστορικού τόπου που συμπίπτει με έναν σύγχρονο αναπτυσσόμενο και δυναμικό οικισμό. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές και έρευνες, που πραγματοποιούνται στην περιοχή αυτή εδώ και εκατό χρόνια, έχουν φέρει στο φως πολλά αρχαία μνημεία και έχουν συσσωρεύσει πολύ μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, που μελετώνται συνεχώς εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας γύρω από αυτό το ιδιαίτερα σημαντικό αστικό κέντρο της αρχαίας Θεσσαλίας. Ο πλούτος και η πολυμορφία των μνημείων και των ευρημάτων, αλλά και η αναγκαιότητα προβολής και ανάδειξής τους μέσα στο πλαίσιο ενός ζωντανού οικισμού προς όφελος αυτού, οδήγησε στην κατάθεση μιας πρότασης για τη δημιουργία του διαχρονικού Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου Φερών-Βελεστίνου. Ο χώρος υποστήριξης της λειτουργίας του Αρχαιολογικού-Ιστορικού Πάρκου, που θα αναδεικνύει και θα συνδέει μεταξύ τους όλα τα αρχαία και τα ιστορικά μνημεία και χώρους, δεν θα πρέπει να έχει τον παραδοσιακό χαρακτήρα ενός μουσειακού κτιρίου, αλλά ενός σύγχρονου πολυχώρου πολλαπλών δραστηριοτήτων.

Το οικόπεδο που παραχωρήθηκε από τον Δήμο Βελεστίνου για την ανέγερση του κτιρίου υποστήριξης του Αρχαιολογικού - Ιστορικού Πάρκου Φερών - Βελεστίνου, αποτελεί την μεσαία έκταση ενός μεγαλύτερου δημοτικού χώρου, στο Δυτικό τμήμα του οποίου έχουν ήδη ανεγερθεί διώροφες εργατικές κατοικίες. Το οικόπεδο βρίσκεται εκτός του ιστού της πόλης, δεν ανήκει σε αρχαιολογικό χώρο και η πρόσοψή του έχει Βόρειο προσανατολισμό. Το κτίριο που θα ανεγερθεί θα αποτελέσει έναν πολυχώρο που θα λειτουργεί παράλληλα και συμπληρωματικά με το Αρχαιολογικό- Ιστορικό Πάρκο Φερών – Βελεστίνου. Οι λειτουργίες αυτές θα περιλαμβάνουν περιοδικές εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά, δυνατότητα μελέτης αρχαιολογικού υλικού, φύλαξη αρχαιοτήτων αλλά και πολλαπλή επαφή των πολιτών με την ιστορία της πόλης με τη διοργάνωση εκδηλώσεων. Ταυτόχρονα θα είναι ένας χώρος που θα προσφέρει σύγχρονες

τεχνολογικές εφαρμογές στο χώρο της έρευνας, της πληροφόρησης, της εκπαίδευσης και της αναψυχής.

Η πολυλειτουργικότητα του κτιρίου οδήγησε στην ομαδοποίηση συγγενών λειτουργιών και χώρων. Οι λειτουργικές ενότητες διατάσσονται και χωροθετούνται ανάλογα μέσα στο κτίριο, με στόχο την ομαλή μετακίνηση και την απλούστευση των λειτουργιών, την επικοινωνία αλλά και την απομόνωση.

Η σύνθεση του κτιρίου λοιπόν σηματοδοτείται:

-Από την διάσπαση του όγκου του και τη βύθιση τμήματός του στο έδαφος, ώστε να αποτελεί ήπια επέμβαση στο χώρο και να εναρμονίζεται με το περιβάλλον.

-Από τον διαχωρισμό των λειτουργιών. Η χρήση multimedia θα γίνεται κυρίως σε ανεξάρτητο κτίριο αλλά θα υπάρχει και η εναλλακτική χρήση του διαδρόμου για την επικοινωνία με τους υπόλοιπους χώρους και λειτουργίες του πολυκέντρου.

-Από τη δυνατότητα εναλλακτικών λειτουργιών. Αυτό επιδιώκεται και σε επίπεδο χρήσης και σε επίπεδο ανοικτών - κλειστών χώρων

-Από την μέριμνα το κτίριο να δοθεί στην πόλη με μη περιορισμένη χρήση, αλλά σαν κέντρο πολιτισμικών δρωμένων, εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αναψυχής.

-Από την χρήση σύγχρονης τεχνολογίας με παράλληλη χρήση βιοκλιματικών εφαρμογών για την εξοικονόμηση ενέργειας.

Έτσι δημιουργούνται οι εξής λειτουργικές ενότητες: Χώροι έρευνας και εκπαίδευσης, χώροι αναψυχής, χώροι περιοδικών εκθέσεων και εκδηλώσεων, χώροι διαχείρισης εργαστηρίων, αποθηκών, ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων και χώροι ενημέρωσης και συμμετοχής των πολιτών. Οι παραπάνω λειτουργικές ενότητες χωροθετούνται στο κτίριο σε δύο ανεξάρτητους όγκους που βρίσκονται σε διαφορετικές στάθμες ισογείων. Τα κτίρια βρίσκονται σε απόσταση μεταξύ τους και επικοινωνούν μέσω ενός διαδρόμου που αποτελεί χώρο εναλλακτικών χρήσεων.

Στον πρώτο κτιριακό όγκο βρίσκεται η είσοδος του πολυκέντρου η οποία σηματοδοτείται με την κατασκευή διαδρόμου ήπιας κλίσης, διαστρωμένου με ξύλινο αντιολισθητικό deck. Καλύπτεται με πέργκολα από ξύλινα και μεταλλικά στοιχεία τα οποία πυκνώνουν καθώς πλησιάζει κανείς προς το κτιριακό συγκρότημα σαν μια ομαλή μετάβαση από τον ανοιχτό στον κλειστό χώρο. Ο διάδρομος εισόδου οδηγεί στο ισόγειο του πρώτου κτιριακού όγκου στον οποίο χωροθετούνται γραφεία διοίκησης και χώροι κοινού (πληροφορίες- πωλητήριο – βεστιάριο) και οι οδεύσεις προς τον όροφο, τη στοά που οδηγεί στον δεύτερο κτιριακό όγκο και το υπόγειο στο οποίο βρίσκονται οι χώροι αποθηκών και εργαστηρίων.

Στον ίδιο χώρο βρίσκεται και το κεντρικό κλιμακοστάσιο, το οποίο αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο στον χώρο και στηρίζεται σε κατακόρυφο λιθόκτιστο τοίχο που διατρέχει όλους τους ορόφους. Ο τοίχος του κλιμακοστασίου διαχωρίζει τους δευτερεύουσας χρήσης χώρους από την είσοδο (WC,γραφεία διοίκησης, αποθήκες κ.τ.λ.). Πάνω από τους βοηθητικούς χώρους δημιουργείται όροφος όπου χωροθετείται βιβλιοθήκη και τα γραφεία υποστήριξής της.

Στο ισόγειο του κυρίως κτιρίου βρίσκεται και ο χώρος εκτέλεσης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και οργανώνεται γύρω από ένα γλυπτό, με μορφή παιχνιδιού – αμφιθεάτρου, κατασκευασμένο από σύγχρονο πλαστικό υλικό PVC. Ο χώρος είναι ανοιχτός ώστε τα παιδιά να μη νιώθουν απομονωμένα, αντίθετα οι δραστηριότητές τους να είναι ορατές από τους επισκέπτες. Στην ίδια κατασκευή ενθαρρύνεται η επαφή των παιδιών με

την τεχνολογία, καθώς υπάρχουν ενσωματωμένες σε αυτή οθόνες αφής με πληροφοριακό υλικό και δίνεται η δυνατότητα χρήσης οπτικοακουστικών μέσων.

Ο όροφος σε αυτό το κτίριο διαμορφώνεται σε χώρους αναψυχής και πολιτιστικών εκδηλώσεων με τη λειτουργία «café» και αίθουσας πολλαπλών χρήσεων χωρητικότητας 150 ατόμων. Από το ισόγειο και τον όροφο υπάρχει δυνατότητα επικοινωνίας με τον δεύτερο κτιριακό όγκο του συγκροτήματος μέσω του διαδρόμου – στοάς. Η στοά στο ισόγειο παρέχει χώρο περιοδικών εκθέσεων αλλά μπορεί να μετατραπεί σε ανοιχτό χώρο και να ενοποιηθεί με τα πολιτιστικά δρώμενα όπως εκθέσεις γλυπτών κ.τ.λ. στον ειδικά γι αυτό το λόγο διαμορφωμένο περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου. Η στοά στον όροφο προσφέρει δυνατότητα χρήσης από το «café», είναι το άνοιγμα του κτιρίου στη θέαση της πόλης και αποτελεί την πρόσβαση, από τον όροφο, στο κτίριο χρήσης multimedia. Το κτίριο αυτό έχει δυνατότητα ανεξάρτητης χρήσης, αποτελεί ενιαίο χώρο έκθεσης και χρήσης πολυμέσων και απευθύνεται σε νέους κυρίως χρήστες – επισκέπτες καθώς θα παρέχει ενημέρωση, εκπαίδευση και ψυχαγωγία μέσω της τεχνολογίας.

Στον υπόγειο χώρο του κτιρίου χωροθετούνται οι αποθήκες αρχαιολογικού υλικού, οι ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις, οι αρχειοθήκες και ένας χώρος εργαστηρίων και μελέτης, ο οποίος λόγω της κλίσης του εδάφους και της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου έχει φυσικό φωτισμό και αερισμό. Ο υπόγειος χώρος επικοινωνεί με τον περιβάλλοντα χώρο με ανεξάρτητη είσοδο – έξοδο , που βρίσκεται δίπλα στα εργαστήρια μελέτης.

Στον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου διαμορφώνονται πλατώματα καθιστικών και φιλοξενίας περιοδικών εκθέσεων. Στη νότια πλευρά του οικοπέδου η φύτευση ενισχύεται με ψηλά δέντρα δημιουργώντας μικρό δάσος ενώ στη βόρεια πλευρά φυτεύονται ελεγχόμενης ανάπτυξης φυτά, που επιτρέπουν τις οπτικές επαφές, τη θέαση, δημιουργούν χρωματικές εναλλαγές και σκίαση στους χώρους στάθμευσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris 1937.

Ευ. Χ. Κακαβογιάννης, «Η ΄Επιπεδογραφία της Φεράς΄΄ του Ρήγα Βελεστινλή από άποψη αρχαιολογική», *Υπέρεια,* τόμ. 1, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ. 423-448.

Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Βόλος 1993,

Β΄ έκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001.

Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το Αρχαιολογικό - Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίνου. Μια εφαρμόσιμη πρόταση», *Υπέρεια*, τόμ.2, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1992), Αθήνα 1994, Μέρος Α΄, σελ. 39-60.

Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι νεώτερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (1975-1990). Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (Λυών 1990), Αθήνα 1994, τόμος Β΄, σελ. 71-92.

Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Φεραί, Πεπάρηθος, Σκίαθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας», *Πρακτικά 1ης Συνάντησης για το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998*), (Βόλος 1998), Βόλος 2000, σελ. 345-353.

Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το Αρχαιολογικό - Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίνου. Δέκα χρόνια μετά», *Μνημεία της Μαγνησίας, Πρακτικά Συνεδρίου για την ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής,* (Βόλος 2001), Βόλος 2002, σελ. 40-47.

Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Αρχαιολογικό Μουσείο Φερών-Βελεστίνου. Σχεδίασμα μιας Μουσειολογικής Μελέτης», *Υπέρεια*, τόμ. 4, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2003), Αθήνα 2006, σελ. 97-109.

ΚΩΣΤΑΣ Β. ΔΗΜΟΥΛΑΣ

Περί της τύχης της οικογενείας του Αδμήτου και της Αλκήστιδος μετά τον Άδη. (Ψυχοκοινωνικοπολιτική αναζήτηση)

Π ρ ο – ι σ τ ο ρ ί α

Ο Μινύας[1], κραταιός βασιλιάς του Ορχομενού[2], στην Κωπαΐδα μεριά[3], δεν είχε άλλη έγνοια από το να σωρεύει αμύθητους θησαυρούς στις αποθήκες του[4], ώσπου οι θυγατέρες του, από την Ευρυάνασσα (του Υπέρφα[5])[6] και μια άγνωστη (τη Φανόσυρα)[7], αποτρελάθηκαν, να φάνε το παιδί μιας από αυτές, και πήραν ξεφρενιασμένες τα βουνά[8]. Έριξε και 'κείνος όλο το ενδιαφέρον του, πια, στα παιδιά που 'κανε με την Κλυτοδώρα, την παλλακίδα του[9], και, πιο πολύ (είχε, μ' αυτήν, την Ετεοκλυμένη και τον Πρέσβωνα[10]) στην

1. Αικατερίνη Τσοτάκου – Καρβέλη, Λεξικό Ελληνικής Μυθολογίας / 1.335 αλφαβητικά λήμματα για τους μύθους της Αρχαίας Ελλάδας, Τα Νέα, 2012, σελ. 179β Μινύας.

2. Παυσανίας, 9, 34-7.

3. Ησίοδος, απ. 20 (38) και 64 (144), Πτολεμαίος, Γ΄, 15, 20. Αθανάσιος Αγγελόπουλος, Η Προϊστορική Ελλάς / Λεξικόν Τοπωνυμίων, «Aldebaran» Εκδοτική & Εμπορική Ε.Π.Ε., Αθήνα 1999, σελ. 267, Ορχομενός.

4. George Thomson, Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία και το Προϊστορικό Αιγαίο, μτφρ. Γιάννη Βιστάκη, Εκδοτικόν Ινστιτούτον Αθηνών, Αθήνα 1954, 127, Γ. Αναστασίου, «Οι μύθοι της Βοιωτίας», Εκδοτική Αθηνών (έκδ.), Ελληνική Μυθολογία, Γενική Εποπτεία: Ι.Θ. Κακριδής, τόμ. 3: Οι ήρωες: «Οι ήρωες της Αττικής, Βοιωτίας, Θεσσαλίας, Αιτωλίας, Αργολίδας, Λακωνίας – Μεσσηνίας, Ήλιδας, Αρκαδίας, Κορίνθου, Κρήτης, Θράκης, Νησιωτικής Ελλάδας και Μ. Ασίας, Αλεξανδρινές παραδόσεις», σελ. 69, Ευ. Ρούσσος, «Μινύας, Μινυάδες, Μινύες», Εκδ. Αθηνών, ό.π., σελ. 101.

5. Σχόλια στον Όμηρο, Λ 326.

6. Νίκανδρος, στον Αντωνίνο Λιβεράλη, Μεταμορφώσεις, 10.

7. Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 1.230.

8. Πλούταρχος, Ηθικά, 299e, Αντωνίνος Λιβεράλης, 10. Thomson, 133, Ευ. Ρούσσος, «Μινύας, Μινυάδες, Μινύες», Εκδ. Αθηνών, ό.π., σελ. 102.

9. Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, Αργοναυτικά, 1.230.

10. Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 1.230.

Περικλυμένη (Κλυμένη[11]), που την πάντρεψε με τον Φέρητα[12], τον γιο του Κρηθέως και της Τυρούς[13], που βασίλευαν στην Ιωλκό[14], την οποία και έδωσαν στον πρωτότοκό τους Αίσονα[15], στέλνοντας τον

Μινύας (Ορχομενός)	Τυρώ (Ιωλκός)	+ Ποσειδών
+ Ευρυάνασσα,		+ Κρηθεύς, Νηλεύς (Πύλος), Πελίας
Κυπάρισσος, Κλυμένη, Αλκαθόη, Αρσίππη, Λευκίππη.		
+ Φανόσυρα		
Αθάμας, Ορχομενός, Διοχθόνδη,		
+ Κλυτοδώρα		
Πρέσβων, Ετεοκλυμένη, Περικλυμένη	Φέρης, Αίσων (Ιωλκός), Αμυθάων (Πύλος), Μυρίνη, ;	

Φέρητα βοριοδυτικά[16], βασιλιά των Φερών[17], και τον Αμυθάονα[18] (ιδρυτή[19] βασιλιά[20]) στην Πύλο[21], σε κληρονομιές της μάνας του[22], με την Μυρίνη[23], πλάι, κάποια στιγμή, στον βασιλιά Θόαντα[24], στην Λήμνο[25], και μια άλλη κόρη[26], σύζυγο, κάποια στιγμή, βασιλιά Κρήτης Τεκτάμου[27], τα ίχνη της γρήγορα να έχουν χαθεί.

Ο Φέρης και η (ως θετή μητέρα) Περικλυμένη[28], τον ίδιο, περίπου, καιρό[29], που, στην

11. Newman and Newman, στο Κωνσταντίνος Β. Δημουλάς, Φιλοκτήτης, Δήμος Αγιάς (υπό έκδοση), ενότητα: Γενεές ...δεκατέσσερις, Λάρισα.

12. Υγίνος, Μύθοι, 14.

13. Όμηρος, λ 258-9, Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη, α΄ 9.14.

14. Newman and Newman, ό.π.

15. Όμηρος, λ 259. Newman and Newman, ό.π..

16. Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1907, 1910.

17. Απολλόδωρος, Α΄ 9.14, 51, 90, 104, Όμηρος, λ 239, 258-9. Κ. Β. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», Υπέρεια, τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί – Βελεστίνο – Ρήγας» (Βελεστίνο 2007), Αθήνα 2010, σελ. 87 κ. εξ.

18. Όμηρος, λ 259, και: Απολλόδωρος, Α΄ 9.11, 96, Παυσανίας, Ε 5, 10.8.2.

19. Ανέστης Κωνσταντινίδης, *Λεξικό κύριων ονομάτων Μυθολογικό Ιστορικό Γεωγραφικό ονομάτων αναφερομένων στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Εκάτη, Αθήνα 1997, σελ. 44β Αμυθάων.

20. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 37α Αμυθάων.

21. Νικόλαος Λωρέντης, *Λεξικόν των Αρχαίων Μυθολογικών, Ιστορικών και Γεωγραφικών κύριων ονομάτων*, Κύπειρος – Παρουσία, ανατύπωση του «εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Μπένκοτ (πρότερον Χάυπουλ)» «εν Βιέννη της Αυστρίας», το «1837», πρωτοτύπου, σελ. 41α Αμυθάων.

22. I. Thomson, σελ. 130. Ι. Θ. Κακριδής, «Κρηθέας και Κρηθείδες», Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 3, σελ. 129 – 31, 129α. (Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, 4.29, Στέφανος Βυζάντιος, λ. Μινύα, Ελλάνικος, 27, Στράβων, 337-8, 356, 432, 433-5, Απολλόδωρος, 1.9.8, 12, Όμηρος, λ 287-97).

23. Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 1.604.

24. Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 1.604. Newman and Newman, ό.π..

25. Απολλόδωρος, Α΄ 604.

26. Διόδωρος Σικελιώτης, 4.60.2, Newman and Newman, ό.π,

27. Newman and Newman, ό.π..

28. Υγίνος, *Μύθοι*, 14. Κακριδής, ό.π., σελ. 131α Αίσων, Φέρης, Αμυθάων.

29. Κακριδής, ό.π., σελ. 131β Ιάσων -2α.

Ιωλκό[30], έπαιρνε[31] βιαίως[32] εκθρονιζόταν[33], ήδη, ο Αίσων[34], από τον άλλο γιο της Τυρούς (από τον Κρηθέα[35] ή έναν άγνωστο[36], που είπαν πως είναι ο Ποσειδών[37], για να δικαιολογήσουν ό,τι παράνομο σκέφτηκε[38]), τον Πελία[39],

Φέρης
+ Περικλυμένη
Λυκούργος, Ειδομένη, Αντιγόνη, Περιοπίς, Άδμητος

Αίσων + Πολυμήδη
Ιάσων, Πρόμαχος

Πελίας
+ Φυλομάχη
+ Αναξιβία
Άκαστος, Ευρυδάμας, Αντιγόνη, Αστερόπεια, Αμφινόμη.

παίρνοντας, με την γυναίκα του (Πολυμήδη[40] ή Πολυμήλη[41] ή Αλκιμήδη[42]), τον δρόμο της αυτοεξορίας[43], με το μοναχικό (για την ώρα: είχαν κάνει και τον Μηριόνη[44] και τον Πρόμαχο[45], μαζί, ίσως, και την Ιππολύτη[46]) (με την ίδια, ως Πολυμήδη ή Πολυμήλη[47] ή Αλκιμήδη[48], ή με την Αμφινόμη[49]) παιδί του[50], για να το γλιτώσουν[51], τον Ιάσονα[52], έκαναν

30. Όμηρος, Β 712, Ησίοδος, απ. 34.

31. Αγγελόπουλος, σελ. 319 Ιωλκός -320.

32. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, επιμέλεια Α. Βαταλά, εκδ. Οίκος ««Σεφερλής» εν Αθήναις», 1955[7], τόμ. Πρώτος, Μέρος Πρώτον: από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των Μηδικών Πολέμων, σελ. 12, Κακριδής, ό.π., σελ. 131β Ιάσων -2α.

33. Απολλόδωρος, Α 96, 107. Paul Decharme, *Ελληνική Μυθολογία*, επιμέλεια Νικηφόρου Βρεττάκου «και επιτελείου καθηγητών της φιλολογίας», εκδόσεις «Ιστορικών Βιβλίων», τόμ. Δεύτερος, σελ. 690.

34. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 27β Αίσων, Κωνσταντινίδης, σελ. 22β Αίσων, Λωρέντης, 21β Αίσων.

35. Υγίνος, *Μύθοι*, 12.

36. Όμηρος, Newman and Newman, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, ό.π..

37. Όμηρος, λ 235-54.

38. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, ό.π..

39. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 211 Πελίας, Κωνσταντινίδης, σελ. 397β Πελίας, Λωρέντης, σελ. 435α Πελίας.

40. Ησίοδος, *Κατάλογος Γυναικών*, Αποσπάσματα, απ. 38, Merk and West.

41. Newman and Newman, ό.π..

42. Λωρέντης, σελ. 21β Αίσων.

43. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 132α.

44. Πολύαινος, *Στρατηγικά* [Οκτώ Βιβλία Στρατηγημάτων], E. Woelfflin, έκδ. Teubner, Leipzig, 1887, 6.1.

45. Απολλόδωρος, 1.9.27.

46. Ίβυκος, στην *Patrologia Magna Graeca*, σελ. 301.

47. Ησίοδος, *Κατάλογος Γυναικών*, Αποσπάσματα, απ. 38, Merk and West.

48. Απολλώνιος Ρόδιος, 1.234.

49. Διόδωρος Σικελιώτης, 4.50.2.

50. Ησίοδος, *Θεογονία*, 992-1000. Κακριδής, τ. 4, 127.

51. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 132α.

52. Αι. Τσοτάκου–Καρβέλη, σελ. 134β Ιάσων, Κωνσταντινίδης, σελ. 232β Ιάσων, Λωρέντης, σελ. 214β -5α Ιάσων.

τον Άδμητο[53] και τον Λυκούργο[54], και θυγατέρες τρεις, την Ειδομένη[55], την Αντιγόνη[56] και την Περιοπίδα[57]. Νεαρός[58], ακόμα, ο Άδμητος, έχοντας, ήδη, δείξει, τις ικανότητές του στο κυνήγι του καλυδωνίου κάπρου[59], τάχθηκε, με τις ευλογίες και του πατρός[60], από τους πρώτους, στο πλευρό του Ιάσονος[61], ακολουθώντας τον στην Κολχίδα[62], απ' όπου θα έφερνε, στον Πελία[63], που, μαζί με την ψυχή του εκεί ξενιτεμένου Φρίξου[64], του το ζητούσε[65], το χρυσόμαλλο δέρας[66], με την Αργοναυτική[67].

Σαν γύρισαν οι Αργοναύτες, στην Ιωλκό[68], και ο Ιάσων απαίτησε τον θρόνο[69], από τον σφετεριστή θείο του[70], ο Πελίας, όχι, μόνο, δεν είχε σκοπό να παραδώσει την εξουσία, στον Ιάσονα[71], όπως είχε συμφωνηθεί[72], αλλά και είχε φροντίσει να εξοντώσει όλη του την οικογένεια[73], ύστερα από την φήμη, που κυκλοφόρησε, ότι όλοι τους είχαν χαθεί στον

53. Ευριπίδης, *΄Αλκηστις*, 10.

54. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 1.9.14.

55. Απολλόδωρος, 1.9.11.

56. Υγίνος, *Μύθοι*, 14.

57. Απολλόδωρος, 3.13.8.

58. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 18α Άδμητος.

59. Απολλόδωρος, 1.67 κ.ε., Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, 8, 301 κ.ε., Υγίνος, *Μύθοι*, 173, εικαστικά έργα, Κακριδής, «Άδμητος και Άλκηστη», σελ. 136α «Εύμηλος, Το κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου», 159 – («συμμετοχές στο κυνήγι του καλυδώνιου κάπρου») - 61, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 18α Άδμητος.

60. Κακριδής, 132β, τόμ. 4: «Ηρακλής – πανελλήνιες εκστρατείες: Ηρακλής, Αργοναυτική Εκστρατεία, Οι «Επτά επί Θήβας»», σελ. 133.

61. Απολλόδωρος, Α, IX. 16, Ορφεύς, *Αργοναυτικά*, 111-230 και 276, Απολλώνιος Ρόδιος, I 23-227, II 802-3, 955-61, 1155-6, IV 103 κ. ε., 228, 1221-2, *Μνημείο Αργούς* (παραλία του Βόλου).

62. Άγγελος Ψιμόπουλος, *Μυστική αποστολή «Χρυσόμαλλον Δέρας» [στα όρια του μύθου και της ιστορίας]*, Εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα – Γιάννινα 2002, 241-77, Δημουλάς, Το αίνιγμα «Άρμενος»: προσπάθεια εθνοψυχογραφικής αναζήτησης ενός χαμένου ταξιδευτή, Ημερίδα Τοπικής Ιστορίας και Λαογραφίας Δήμου Αρμενίου / Συνέδριο *«Τοπική Ιστορία και Λαογραφία του Δήμου Αρμενίου»* (Δήμος Αρμενίου, Αρμένιο 2000), στο: Άννα Μηταλούλη και Ιωάννα Βλάνδου, *Η ψυχοπαθολογία στο σχολείο (παραβατικότητα και σχολική βία)*, Ανώτατη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης, Βόλος 2012-3, 240-83.

63. Κακριδής, τόμ. 3, 132α, τόμ. 4, 127α.

64. Κακριδής, τόμ. 3: σελ. 119 (Φρίξος και Έλλη) -22. (Όμηρος, ι 64 κ.ε., Σχόλια στον Πίνδαρο, Πύθια, 4, 281 και 284, Τζέτζης, *Σχόλια στον Λυκόφρονα*, 175).

65. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 132, τόμ. 4, σελ. 127.

66. Κακριδής, τόμ. 4, 127β (Το χρυσόμαλλο δέρας) - 130. Ναυπάκτια Έπη, G. Kinkel (ed.), *Epicorum Graecorum Fragmenta*, vol. I, Leipzig [T] 1877, Ελλάνικος, F. 4 F129, και Φερεκύδης, 3 F100, στα: Jacoby (ed.), *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, Berlin 1923, Υγίνος, *Μύθοι*, 3,2, και 12, 3, Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 2, 1144 – 5 b, 3, 1074 και 1093.

67. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 126-87.

68. Απολλώνιος Ρόδιος, IV, 1778 -81.

69. Κακριδής, τόμ. 3, σελ 132β, τόμ. 4, σελ. 175α.

70. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 131β – 2α, 134, τόμ. 4, σελ. 175α, Λωρέντης, σελ. 435α Πελίας, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 211α Πελίας.

71. Κακριδής, τόμ. 3, σελ 132β, τόμ. 4, σελ. 175α, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 211β Πελίας.

72. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 211β Πελίας.

73. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α.

Εύξεινο[74], για να γλιτώσει, μια και καλή, από κάθε διεκδικητή της εξουσίας του[75], τον Αίσονα[76] και τον μικρό γιο του, τον Πρόμαχο[77], με την χήρα του Αίσονος, και μητέρα τους, από ένα σημείο και μετά, Αφινόμη να αυτοκτονεί, από την απελπισία της[78]. Ο Ιάσων ορκίστηκε εκδίκηση[79]. Οι περισσότεροι των Αργοναυτών τον συμβούλευσαν να παραμείνει ήρεμος, μέχρι να μαζέψουν στρατό από τις πόλεις των και γυρίσουν, στην Ιωλκό, δυνατοί για ό,τι έμελλε να συμβεί[80].

Ο Άδμητος γυρίζει στις Φερές[81], θριαμβευτής[82]. Γίνεται, αμέσως[83], βασιλιάς[84]. Ο Λυκούργος καταλήγει στην Νεμέα[85], σύζυγος Ευρυδίκης[86] (Αμφιθέας[87]), βασιλιάς[88], η Αντιγόνη έχει παντρευτεί τον Κομήτη[89], στις Πειρασιές[90], απόμακρα στην θεσσαλική επικράτεια[91], όπου ο γιος τους Αστέριος συνεχίζει το έργο τους[92], η Ειδομένη παντρεύεται, μακριά, στην Πύλο[93], τον θείο της[94], με τον γιο τους Οφέλτη[95] (Αρχέμορο[96]) να μην προλαβαίνει να ριζώσει και να δημιουργήσει[97], και η Περιοπίς θα έχει, ήδη, φύγει, άσημη των ασήμων, από τις Φερές[98]. Τον ίδιο χρόνο, καταφτάνει ο Απόλλων[99], τιμωρημένος από τον Δία[100], πράγμα, όμως, που, αν ο ίδιος, αυτόθελα, από μεγάλη έλξη, προς τον Άδμητο, δεν είχε επιλέξει[101], μετά χαράς, πάντως, την, ήδη, προς τον Δία, σχετική επί τούτο του

74. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α, Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 694.

75. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α.

76. Απολλόδωρος, Α 9.11. Κακριδής, τόμ. 4: σελ. 175α, Decharme, Β΄, σελ. 694, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 211β Πελίας.

77. Απολλόδωρος, Α 9.27. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α, Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 694.

78. Διόδωρος Σικελιώτης, Δ 51. Κακριδής, τόμ. .4: σελ. 175α, Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 694.

79. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α, Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 694.

80. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α.

81. Απολλώνιος Ρόδιος, IV , 1778 -81.

82. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

83. Απολλώνιος Ρόδιος, IV, 1778 -81, Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

84. Newman and Newman, ό.π..

85. Απολλόδωρος, Γ΄ 64.

86. Απολλόδωρος, 1.9.14, Γ΄ 6.4.

87. Newman and Newman, ό.π., Λωρέντης, 333α3.

88. Newman and Newman, ό.π..

89. Υγίνος, *Μύθοι*, 14, Ορφεύς, 164 κ.ε..

90. Όμηρος, Β 735.

91. Αγγελόπουλος, σελ. 307, Αστέριον, 29, σελ. Πειρασία (Πειρεσία, Πειρεσιαί).

92. Απολλώνιος Ρόδιος, 1.35, Υγίνος, *Μύθοι*, 14.

93. Όμηρος, Α 252, Β 77, 591 κ.α., γ 4, Ησίοδος, Αποσπ., 360, Στράβων, Η΄4, 2.

94. Απολλόδωρος, 1.9.11.

95. Απολλόδωρος, 1.9.14, βλ. «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π., σε αντιπαραβολή.

96. Newman and Newman, ό.π., Λωρέντης, σελ. 415β Οφέλτης, σελ. 75α Αρχέμορος.

97. Απολλόδωρος, γ΄, 6,4, Σχόλια στον Πίνδαρο, *Πύθια*.

98. Newman and Newman, ό.π..

99. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

100. Αναξανδρίδας, *F Gr Hist* 404 F 5, E. N. Ρούσσος, «Οι έρωτες του Απόλλωνα και οι καρποί τους», τόμ. 2: «Οι θεοί / Κοσμογονία, Δωδεκάθεο, Μικρότεροι θεοί, Ομαδικοί θεοί, Μυθικοί λαοί και τόποι», σελ. 152β-4α, Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 1-10, Σχόλια στην Ευριπίδου, Άλκηστιν.

101. Ριανός, Σχόλια στην Ευριπίδου, Άλκηστιν, απόσπ. 10 Powell, Καλλίμαχος, Ύμνος εις Απόλλωνα, 47.

Αδμήτου γενομένη απαίτηση[102], δέχτηκε[103], να βόσκει, για εννέα χρόνια[104], τα κοπάδια του[105]. Λίγο μετά[106], ήρθε, με τη βοήθεια και του Απόλλωνος[107], ο γάμος του με την Άλκηστιν[108], την κόρη του Πελίου[109] και της Αναξιβίας ή της Φυλομάχης[110] , ίσως προσβλέπων σε διαδοχοποίησή του σε επικράτεια ευρύτερη των Φερών[111], συμπεριλαμβανομένης της Ιωλκού[112]. Ακολούθησε το σχέδιο των Αργοναυτών για την τιμωρία και εξόντωση του βασιλέως της Ιωλκού[113]. Η Μήδεια[114] της Κολχίδος[115], που είχε συνακολουθήσει τον Ιάσονα[116], έπεισε τις άλλες κόρες του Πελίου να τον σκοτώσουν[117], τεμαχίζοντάς τον[118], για να ᾽βρεί την νεότητά του[119], κατόπιν βρασμού με δικά της φάρμακα[120]. Όταν είδαν τι έκαναν[121], οι κόρες πήγαν να αυτοκτονήσουν[122], μα τις συγκράτησε ο Ιάσων[123], που αποδέχτηκε για βασιλιά[124] τον αδελφό τους τον Άκαστο[125], που πρόλαβε κι επικράτησε[126], και, παραιτούμενος των δικαιωμάτων του[127], ίσως ο ίδιος ανεβάζοντας εκείνον στον θρό-

102. Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 696.

103. Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 127, υποσημείωση σχολιαστών.

104. Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 127, Κακριδής, «Άδμητος και Άλκηστη», τόμ. 3,σελ. 135, Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

105. Όμηρος, Β΄, Απολλόδωρος, Α΄ 9.14-5, 714, Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 127, τόμ. Β΄, σελ. 696, Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 152β-4α, Κακριδής, «Άδμητος και Άλκηστη», τόμ. 3, σελ. 135.

106. Κακριδής, «Άδμητος και Άλκηστη», τόμ. 3, σελ. 135.

107. Παυσανίας, 3, 18, 16.

108. Κακριδής, «Άδμητος και Άλκηστη», τόμ. 3, σελ. 135.

109. Όμηρος, Β 714-5.

110. Απολλόδωρος, 1.9.10.

111. Δημουλάς, *Άρμενος*, ό.π..

112. Στ. Χλωρός (αναπαραγωγή), Η Μαγνησία (κατά τον Fr. Stählin), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 16ος, σελ. 35.

113. Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», 175.

114. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 177 Μήδεια – 8α, Κωνσταντινίδης, σελ. 339α Μήδεια, Λωρέντης, σελ. 362β Μήδεια -3α.

115. Πίνδαρος, *Πύθια*, Δ΄, 216, Απολλόδωρος, Α, 9, 23-4, Απολλώνιος Ρόδιος, Δ, 451.

116. Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 693.

117. Ερυθρόμορφη υδρία, ~ 465 π.Χ., *Cambridge, Fitzwilliam Museum*, Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175.

118. Ευριπίδης, Πελιάδες, στους (Αρμένιο) *Moses* και *Υγίνο*, Σοφοκλής, *Πελίας*, απόσπ. 648, Ριζοτόμοι, απόσπ. 534-6, Οβίδιος, 7, 297 κ. ε., Παυσανίας, 8.11.1 κ.ε., Απολλόδωρος, 1, 144, Ζηνόβιος, 4,92, Διόδωρος, 4, 53,2, ζωγραφική Μίκωνος.

119. Διόδωρος, Δ, 50-2, Υγίνος, *Μύθοι*, 24.

120. Όμηρος, λ 254 κ.ε., Β 715, Παυσανίας, Η, 11,1 κ.ε., Απολλόδωρος, Α, 90 κ. ε., 95 κ. ε., 143 κ. ε..

121. Υγίνος, *Μύθοι*, 24,4: Ερυθρόμορφη στάμνος, ~ 470 π.Χ., Μόναχο, *Staatliche Antikensammlungen*, Ερυθρόμορφος κρατήρας, ~ 470 π.Χ., *Tarquinia, Museo Nationale Archeologico.*

122. Υγίνος, *Μύθοι*, 24,4, Κακριδής, τόμ. 4, « Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 176α.

123. Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 176α.

124. Παυσανίας, 5,17,10, Απολλόδωρος, Α 9,10, Γ 12,3, Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 176α, 177α, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 28β Άκαστος, Κωνσταντινίδης, σελ. 24α Άκαστος1, Λωρέντης, σελ. 23 β Άκαστος.

125. Ησίοδος, *Κατάλογος Γυναικών*, Αποσπάσματα, απόσπ. 37, Merck and West, Απολλόδωρος, 1.9.10.

126. Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175 – 180α, 176β, Ευ. Ρούσσος, τόμ. 3, σελ. 131β (Ιάσων) - 4, 132β, Decharme, τόμ. Β, σελ. 694.

127. Κακριδής, τόμ.. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175 – 180α, 176α, (Παυσανίας, 5,17,10).

νο της πατρίδας του[128], αν δεν τον έδιωξαν[129], έφυγε[130], με την Μήδεια[131], για την παλαιά πατρίδα της[132], την Κόρινθο[133]. Στην πραγματικότητα, μάλλον, πίσω από την τροπή αυτή, ήταν ο Άδμητος[134] και η βολικότερη, τώρα, γι' αυτόν, λόγω κοντινότερης συγγένειας[135], πολιτική κατάσταση[136].

Η Άλκηστη στο παλάτι του Αδμήτου μεσογερμένη στο κρεβάτι της κοιτάζει την Ιππολύτη, τη νύφη της, η οποία παίζει με ένα πουλί και την παρατηρεί σκυμμένη πάνω απ' τον ώμο της η αδελφή της Άλκητης, η Αστερόπη. Πιο πίσω η Θεανώ στολίζει μια λουτροφόρο, χρηστική για καθαρμούς σε γάμους και κηδείες. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. (Από την Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 3, Οι Ήρωες, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986, σελ. 135).

128. Ευ. Ρούσσος, τόμ. 3, σελ. 131β (Ιάσων) - 4, 134α, 134α, Κακριδής, τόμ.. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», 175 – 180α, 176α.

129. Ευ. Ρούσσος, τόμ. 3, 131β (Ιάσων) - 4, 132β, Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175 – 180α, 176α, Decharme, τόμ. Β, σελ. 694.

130. Κακριδής, τόμ.. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175 – 180α, 176α, (Παυσανίας, 5,17,10).

131. Ευ. Ρούσσος, τόμ. 3, σελ. 131β (Ιάσων) - 4, 132β, Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175 – 180α, 176α, Decharme, τόμ. Β, σελ. 694.

132. Ευ. Ρούσσος, τόμ. 3, «Μήδεια», σελ. 254-7.

133. Ευ. Ρούσσος, τόμ. 3, σελ. 131β (Ιάσων) - 4, 134α, 254- 7, 254β-6α, Κακριδής, τόμ. 4, σελ.180 (Ο Ιάσονας και η Μήδεια στην Κόρινθο) – 4.

134. Βλ. Κακριδής, τόμ. 4, «Η τιμωρία του Πελία / Πελιάδες», σελ. 175 – 180α, 176α.

135. Newman and Newman, ό.π..

136. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, ό.π..

η ιστορία

Εννιά χρόνια[137], είναι ο νέος βασιλιάς των Φερών[138]. Η θερμή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σ' αυτόν και τον (που, μάλλον[139], την ξεκίνησε[140]) Απόλλωνα[141], του αποφέρει το μοναδικό πλεονέκτημα της δυνατότητας

Μινύας (Ορχομενός) Τυρώ (Ιωλκός)
+ Ευρυάνασσα, +; + Κλυτοδώρα + Κρηθεύς, + Ποσειδών

..... Ετεοκλυμένη, Πρέσβων, Περικλυμένη + Φέρης (Φεραί), Αίσων (Ιωλκός), Αμυθάων (Πύλος) Πελίας
Ιάσων, Πρόμαχος

; + Άδμητος, Λυκούργος, Ειδομένη, Αντιγόνη, Περιοπίς + Άλκηστις
Ίππασος Εύμηλος, Περιμήλη

για ανταλλαγή ζωής[142], σαν θα ερχόταν η ώρα του[143]. Που ήρθε[144], πάνω στα εννιά[145].

Οι γονείς του αρνήθηκαν[146], και τ' αδέλφια του, και να το ήθελαν[147], που δεν θα το ήθελαν[148], αφού, καθώς φαίνεται, εξ αιτίας του είχαν εγκαταλείψει τις Φερές[149], δεν ήσαν

137. Δημουλάς, *Το ψυχοσάββατο του Απόλλωνος*, Αρχείο Οινοποιητικής Εταιρείας Τσάνταλη, Χαλκιδική 1993.

138. Δημουλάς, *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;*, ό.π..

139. Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 696.

140. Ριανός, απόσπ. 10 Powell, Καλλίμαχος, *Εις Απόλλωνα*, 47, Decharme, τόμ. Α΄, 127, υποσημείωση σχολιαστών.

141. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.*, Αναξανδρίδας, *F Gr Hist* 404 F 5, E. N. Ρούσσος, «Οι έρωτες του Απόλλωνα και οι καρποί τους», τόμ. 2: «Οι θεοί / Κοσμογονία, Δωδεκάθεο, Μικρότεροι θεοί, Ομαδικοί θεοί, Μυθικοί λαοί και τόποι», σελ. 152β-4α, Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 1-10, Σχόλια στην Ευριπίδου, *Άλκηστιν*.

142. Κακριδής, τ. 3, 135β, Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.,* Η θεωρία του ζωτικού προσωπικού χώρου (K. Lorenz) στην ιστορία της Άλκηστης, Εισήγηση στο *Α΄ Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών* (Δήμος Αλμυρού, Αλμυρός, 1991), Η θεωρία του ζωτικού προσωπικού χώρου (K. Lorenz) στην ιστορία της Άλκηστης, *Γνώμη και Γνώμη*, Καρδίτσα 1993 - 4, τόμ. Ι΄, 4, 84 – 93, Η αληθινή σχέση του Άδμητου και της Άλκηστης όπως τη βλέπει η βιοψυχοανάλυση (η ιστορία σε βάθος), Εισήγηση στο *Β΄ Βαλκανικό Συνέδριο «Ιστορία της Θεσσαλίας»* (Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Θεσσαλίας, Νομαρχία και Δήμος Λάρισας, Λάρισα, 24-25.5.2003).

143. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 135β, Δημουλάς, *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;, ό.π., Γνώμη και Γνώμη*, ό.π., βλ. Λαογραφία, 1, 1909, 249 κ.ε., *Αρχείον του Πόντου*, 1, 1928, 80.

144. Decharme, τόμ. Α, σελ. 127, τόμ. Β, σελ. 696.

145. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π., Το ψυχοσάββατο του Απόλλωνος*.

146. Ευριπίδης, *Άλκηστις*, Απολλόδωρος, Α, 9,15, Υγίνος, *Μύθοι*, 50-1.

147. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 135β.

148. Δημουλάς, Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;, *Γνώμη και Γνώμη, ό.π.*.

149. Δημουλάς, Η θεωρία του ζωτικού προσωπικού χώρου (K. Lorenz) στην ιστορία της Άλκηστης, Εισήγηση στο *Α΄ Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών*, ό.π..

στις Φερές[150], για να το διαπραγματευθεί[151]. Η μόνη που, με δική της πρωτοβουλία, μάλιστα[152], το δέχθηκε, ήταν η Άλκηστις[153]. Ο Άδμητος, ήδη

Μινύας (Ορχομενός) Τυρώ (Ιωλκός) + Ποσειδών
+ Ευρυάνασσα, + Κρηθεύς, Νηλεύς (Πύλος), Πελίας
Κυπάρισσος, Κλυμένη, Αλκαθόη, Αρσίππη, Λευκίππη.
+ Φανόσυρα
Αθάμας, Ορχομενός, Διοχθόνδη,
+ Κλυτοδώρα
Πρέσβων, Ετεοκλυμένη, Περικλυμένη Φέρης, Αίσων (Ιωλκός), Αμυθάων (Πύλος), Μυρίνη, ;
Φέρης Πελίας
+ Περικλυμένη + Φυλομάχη
Λυκούργος, Ειδομένη, Αντιγόνη, Περιοπίς, Άδμητος + Άλκηστις, + Αναξιβία
Άκαστος, Ευρυδάμας, Αντινόη, Αστερόπεια, Αμφινόμη
Οίβαλος (Σπάρτη) Νεφέλη + Αθάμας Αιήτης (κολχίδα
Ικάριος + Περίβοια Φρίξος + Χαλκιόπη
Οδυσσεύς + Πηνελόπη, Ιφθίμη + Εύμηλος Περιμήλη + Άργος
Μάγνης
Υμέναιος

+;
Ίππασος

Μινύας (Ορχομενός) Τυρώ (Ιωλκός)
+ Ευρυάνασσα, +; + Κλυτοδώρα + Κρηθεύς, + Ποσειδών

..... Ετεοκλυμένη, Πρέσβων, Περικλυμένη + Φέρης (Φεραί), Αίσων (Ιωλκός), Αμυθάων (Πύλος) Πελίας
Ιάσων, Πρόμαχος

; + Άδμητος, Λυκούργος, Ειδομένη, Αντιγόνη, Περιοπίς + Άλκηστις
Ίππασος Εύμηλος, Περιμήλη

εγκλωβισμένος στη σχέση του με τον Απόλλωνα[154], ήδη πατέρας[155], με άλλη γυναίκα[156], του παλατιού, ίσως[157], που η Άλκηστις το γνώριζε αυτό[158] αφού και την κόρη τους μάλ-

150. Απολλώνιος Ρόδιος, 1.35, IV 1778 -81, Απολλόδωρος, 1.9.11, 14, 3.6.4, 64, Ορφεύς, 164 κ.ε., Υγίνος, *Μύθοι*, 14, Όμηρος, Α 252, Β 77, 591, 735 κ.α., γ 4, Ησίοδος, Αποσπ., 360, Στράβων, Η΄ 4, 2, Σχόλια στον Πίνδαρο, *Πύθια*. Newman and Newman, ό.π., Λωρέντης, 75α Αρχέμορος, 333α3, 415β Οφέλτης, Αγγελόπουλος, 307, Αστέριον, 29, Πειρασία (Πειρεσία, Πειρεσιαί), Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

151. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π., Γνώμη και Γνώμη, ό.π.*

152. Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 445 κ.ε., Απόσπασμα σχολίου περί Αδμήτου, στο Bergk (έκδ.[3]), *Έλληνες Λυρικοί*, 1225, Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π., Γνώμη και Γνώμη, ό.π.*

153. Ευριπίδης, *Άλκηστις*.

154. Δημουλάς, *ό.π.*

155. Ευριπίδης, *Άλκηστις*. Δημουλάς, *ό.π.*

156. Ευριπίδης, *Άλκηστις*. Newman and Newman, ό.π.. Δημουλάς, *ό.π.*

157. Δημουλάς, *ό.π.*

158. Ευριπίδης, *Άλκηστις*.

λον με άλλη την είχε κάνει[159] και η ίδια, από την τόση αγάπη για τον άντρα της[160], ασμένως, κρυφά, από τον κόσμο, αλλά που εκείνος φαίνεται ότι, κάποια στιγμή, το έμαθαν[161], την περιέθαλψε[162], παιδιού με το όνομα Ίππασος[163], ασμένως αμέσως το δέχθηκε[164], μάλιστα δεν επέτρεπε[165] ούτε στον διερχόμενο[166], προς Θράκη[167], για τ' άλογα του Διομήδους[168], ή και όχι[169], Ηρακλή[170], θερμό, επίσης, φίλο του[171], από την Αργοναυτική[172], που διετίθετο να την σώσει[173], έστω που αυτό ουδεμία, πλέον, συνέπεια θα είχε γι' αυτόν[174]. Η νεκρανάσταση, με Ηρακλή[175] ή, χωρίς, από την ίδια την Περσεφόνη[176] ή από τους θεούς, που θαμπώθηκαν, από την ανωτερότητά της[177], έγινε[178], αλλά ο γάμος είχε, στην ουσία του, διαλυθεί[179]. Ίσωσνα κράτησε λίγο, ακόμα[180], για λόγους, καθαρά, τυπικούς[181]. Σε λίγον καιρό[182], ο Άδμητος δεν θα μπορεί ν' αντέξει την αντίδραση του λαού[183], που, τώρα,

159. Όμηρος, Β 715-6, Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.1.

160. Bruce S. Thornton, *Έρως. Ο μύθος της σεξουαλικότητας στην Αρχαία Ελλάδα* (Διεύθυνση σειράς, πρόλογος – επιμέλεια: Φώτης Τερζάκης) Ιστάρ, μτφρ. Γρηγόρης Ν. Κανδύλης, Αθήνα 1998, 2006, 35, 76, 177, 316-9, 331, Ευριπίδης, *Άλκηστις*, Δημουλάς, *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;*, *Συνέδριο Αλμυριώτικων Σπουδών*, *Γνώμη και Γνώμη, Β΄ Βαλκανικό Συνέδριο.*

161. Δημουλάς, *ό.π.*

162. Ευριπίδης, *Άλκηστις.*

163. Αττική παράδοση, στον Φανόδημο, *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, ed. F, Jacoby, Berlin 1923, 26F1, 19,

164. Ευριπίδης, *Άλκηστις.*

165. Ευριπίδης, *Άλκηστις.* Δημουλάς, *ό.π..*

166. Φρύνιχος, Άλκηστις, Tragicorum Graecorum Fragmenta, Vol. I: Didascaliae Tragicae, Catalogi tragicorum et tragoediarum, Testimonia et Fragmenta tragicorum minorum, Br. Snell (ed.), Göttingen, 1971, Vol. II: Fragmenta adespota, Testimonia volumini I et II, R. Kannicht and Br. Snell (ed.), Göttingen, 1977, 3 F 1 c – 3, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 135β, τόμ. 4, σελ. 124-5.

167. Φρύνιχος. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 135β, τόμ. 4, σελ. 79α (Άλκηστη), 124-5.

168. Φρύνιχος. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 135β, τόμ. 4, σελ. 79α (Άλκηστη), 81α (Άλκηστη).

169. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 124-5.

170. Newman and Newman, ό.π., Κων. Β. Κουτρουβέλης, Η χρονολόγηση της Προϊστορίας, κυρίως με βάση τις αστρονομικές πληροφορίες αρχαίων συγγραφέων, Δαυλός 1999, 218, 4.

171. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π., Γνώμη και Γνώμη*, ό.π.

172. Απολλόδωρος, Α, IX 16, (Λαγός, 362, 10, 23), Ορφεύς, 111-230, 276, (Λαγός, 365-6, 3, 30), Απολλώνιος ο Ρόδιος, Ι 23-227, ΙΙ 802-3, 955-61, 1155-6, IV 103 κ.ε., 228, 1221-2, (Λαγός, 367 – 9, 6, 30), Υγίνος, *Μύθοι*, σχετ..

173. Ευριπίδης, *Άλκηστις.*

174. Δημουλάς, *ό.π.*

175. Φρύνιχος, Ευριπίδης, *Άλκηστις.*

176. Πλάτων, *Συμπόσιο*, 179 b, Απολλόδωρος, 1, 106.

177. Πλάτων, 179c, Thornton, 318.

178. Ομόθεμα δημοτικά τραγούδια: *Λαογραφία*, 1 (1909), 249 κ.ε., *Αρχείον του Πόντου*, 1 (1928), 80.

179. Δημουλάς, *ό.π.*

180. Φρύνιχος, *Άλκηστις*, Tr GF 3 F 1 c – 3, Αρχαία Υπόθεση του Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στο Κακριδής, τόμ..3, σελ. 137β, Ευριπίδης, *Άλκηστις.*

181. Δημουλάς, *ό.π.*

182. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26.

183. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26, Δημουλάς, *ό.π.*

πια, περισσότερο, από ποτέ, πριν, μένει πιστός στην πλευρά της Αλκήστιδος[184], και θα έχει φύγει από τις Φερές[185].

Περί της τύχης της οικογενείας Αδμήτου και Αλκήστιδος μετά τον Άδη

Πότε; Ύστερα, από, περίπου, άλλα τόσα χρόνια που είχαν ζήσει, στις Φερές, μαζί[186], καθώς, στον θρόνο των Φερών, δεν μεσολαβεί άλλος βασιλιάς, αλλά ο γιος αλλά ο γιος του ο Εύμηλος[187], εννέα, ίσως και κάτι, τότε[188], δεκαοχτώ, περίπου, τώρα[189], ίσως και λιγότερο[190], καθώς ο λαός θα τον είχε, το γρηγορότερο, που γινόταν, κάνει (στη θέση εκείνου, που δεν τον ήθελε, με τίποτε, πια[191]) βασιλιά[192], χρονών. Για πού; Τα πράγματα, γι' αυτόν, ύστερα από τα τελευταία γεγονότα[193], δεν θα μπορούσαν να είναι, στην Ιωλκό, ευνοϊκά[194]. Καταφεύγει στην Αττική[195], όπου ο Θησεύς[196] του παραχωρεί διαμονή[197]. Κάποια στιγμή, κι αφού τα παιδιά έχουν μεγαλώσει, πια [198] [ο Εύμηλος είναι, ήδη, βασιλιάς[199], παντρεμένος[200] με την Ιφθίμη[201], και η Περιμήλη, η κόρη τους (του Αδμήτου[202])[203], έχει παντρευτεί τον Άργο[204], τον γιο του Φρίξου[205], που είναι αυτός που είχε πάει το χρυσόμαλλο δέρας στην Κολχίδα[206] , και της Ευηνίας[207] (παρωνυμικά: Χαλκιόπης[208] ή Ιοφώσσης[209]

184. Διά στόματος και δημώδης ασματολογία, στον *Φρύνιχο*, Tr GF 3 F 1 c – 3, Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 445 κ.ε., Δημουλάς, *ό.π.*.

185. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26.

186. Δημουλάς, *ό.π.*

187. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 136α Εύμηλος. Όμηρος, Β 711 κ.ε., 714-5, 763 κ. ε., Ψ 288 κ.ε., δ 797 κ.ε., Ευριπίδης, *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*, 216 κ.ε., Φανόδημος, *F Gr Hist* 325 F 26, Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.

188. Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 127, Newman and Newman, ό.π., Δημουλάς, *ό.π.*.

189. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.*,

190. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26, Δημουλάς, *ό.π.*

191. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26, Δημουλάς, *ό.π.* .

192. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 136α Εύμηλος, Newman and Newman, ό.π., Όμηρος, Β 711-5.

193. Δημουλάς, *ό.π.*

194. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.*,

195. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26.

196. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 128β Θησεύς -130, Κωνσταντινίδης, σελ. 226β Θησεύς, Λωρέντης, σελ. 205β Θησεύς -6α.

197. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26.

198. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.*.

199. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 136α Εύμηλος, Newman and Newman, ό.π., Λωρέντης, σελ. 238α Ιφθίμη 2.

200. Όμηρος, δ 796-8.

201. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 142β Ιφθίμη -3, Κωνσταντινίδης, σελ. 247α Ιφθίμη 2, Λωρέντης, σελ. 238α Ιφθίμη 2.

202. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.1.

203. Κωνσταντινίδης, σελ. 401α Περιμήλη 2, Λωρέντης, σελ. 440β Περιμήλη 2.

204. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.1.

205. Απολλόδωρος, 1.9.1.

206. Υγίνος, *Μύθοι*, 3.2 και 12.3.

207. Φερεκύδης, F Gr Hist 3 F 25, Ησίοδος, απόσπ. 255, Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 2, 1149. Newman and Newman, ό.π..

208. Παυσανίας, 1.9.1.

209. Φερεκύδης, *F Gr Hist* 3 F 25, Ησίοδος, απόσπ. 255, Σχόλια στον Απολλώνιο τον Ρόδιο, 2, 1149.

(Ιοφάσσης[210]))˙ της τον γνώρισε ο πατέρας της[211], σύντροφός του στην Αργοναυτική[212]], έρχεται να τον ’βρεί η Άλκηστις[213], για να ζήσουν, μαζί[214]. Τον βρίσκει, με τον άλλο γιο του, τον Ίππασο[215]. Κανείς τους δεν θα έχει ακουστεί, πια[216].

Ο Εύμηλος, ως βασιλιάς, πια[217], ακέραιος χαρακτήρας[218], δεν αισθάνεται

Φέρης
+ Περικλυμένη
Λυκούργος, Ειδομένη, Αντιγόνη, Περιοπίς, Άδμητος

Αίσων + Πολυμήδη
Ιάσων, Πρόμαχος

Πελίας
+ Φυλομάχη
+ Αναξιβία
Άκαστος, Ευρυδάμας, Αντιγόνη, Αστερόπεια, Αμφινόμη.

Οίβαλος (Σπάρτη)
Ικάριος + Περίβοια
Οδυσσεύς + Πηνελόπη, Ιφθίμη + Εύμηλος

Νεφέλη + Αθάμας Αιήτης (κολχίδα
Φρίξος + Χαλκιόπη
Περιμήλη + Άργος
Μάγνης
Υμέναιος

+;
Ίππασος

άνετα με την σφετερισμένη πολιτική κατάσταση στην Ιωλκό[219], που την βαραίνουν τα ανομήματα του παππού του, του Πελίου[220]. Προτιμά να προσεταιρισθεί την οικογένεια του αδελφού του παππού του[221], του Νηλέως[222], που είχε μαλώσει, με ’κείνον[223], για τον θρόνο της Ιωλκού[224], και κατέφυγε στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο[225], στον ετεροθαλή

210. Newman and Newman, ό.π..
211. Δημουλάς, *Άρμενος*, ό.π..
212. Απολλόδωρος, Α, ΙΧ 16, (Λαγός, 362, 23, 37), [Ορφεύς, 111-230, 276, (Λαγός, 365-6, 3, 30)], [[Απολλώνιος ο Ρόδιος, Ι 23-227, ΙΙ 802-3, 955-61, 1155-6, IV 103 κ.ε., 228, 1221-2, (Λαγός, 367 – 8, 6, 60)]].
213. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26.
214. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26, Thornton, σελ. 316-9, Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 695.
215. Αττική παράδοση, στον *Φανόδημο*, F Gr Hist 325 F 26.
216. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.,*
217. Κακριδής, τ.3, 136α Εύμηλος.
218. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.,*
219. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 131 (Αίσων, Φέρης, Αμυθάων) -4, τ.4, 127-30, 175 - 80α.
220. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 175α.
221. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π..*
222. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 188 Νηλεύς, Κωνσταντινίδης, σελ. 358α Νηλεύς 1, Λωρέντης, σελ. 387β Νηλεύς 1.
223. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 130β Πελίας και Νηλέας, 203β.
224. Κακριδής, τόμ. 3,σελ. 130β Πελίας και Νηλέας
225. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 130β Πελίας και Νηλέας, 203β, 224α.

αδελφό του[226], τον Αμυθάονα[227], με τον οποίο και έχτισε την Πύλο[228]. Με τις εδώ επαφές του είναι που γνώρισε την Ιφθίμη[229], την κόρη του Ικαρίου[230] ή Ικαρίωνος[231], του γιου του βασιλιά της Σπάρτης[232] Οιβάλου[233] και της Βατείας[234] ή του βασιλιά της Μεσσηνίας[235] Περιήρους[236] και της Γοργοφόνης[237], και της Περιβοίας[238] (Δορδόχης, Μήδης[239])[240]. Την άλλη κόρη του Ικαρίου, την Πηνελόπη[241], την παντρεύτηκε ο Οδυσσεύς[242]. Εύμηλος και Οδυσσεύς βρέθηκαν, μαζί, στην Τροία, στον μεγάλο πόλεμο[243]. Ως ηγεμών των εκ Φερών Θεσσαλών[244], έχει φέρει τα καλύτερα άλογα, γι' αυτόν[245] (στις προς τιμήν του νεκρού Πατρόκλου ιπποδρομίες, αυτός ήταν που νίκησε[246]). Ήταν ένας από τους πιο ψυχωμένους ήρωες[247], που μπήκαν στον Δούρειο Ίππο[248] και άλωσαν το Ίλιον[249].

Ο Άργος[250], ο σύζυγος της Περιμήλης[251], δεν είχε, πια, τίποτα να κληρονομήσει, από τον πατέρα του[252], που είχε φύγει[253], για να γλιτώσει τον θάνατο[254], από το βασίλειο του

---

226. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 130β Πελίας και Νηλέας.

227. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ.37α Αμυθάων, Κωνσταντινίδης, σελ. 44β Αμυθάων, Λωρέντης, σελ. 41α Αμυθάων.

228. Όμηρος, γ 4.

229. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 136α.

230. Όμηρος, Δ 796-8, 797, Απολλόδωρος, Παυσανίας, σχετ..

231. Απολλόδωρος, γ, 10. 4, 5.

232. Newman and Newman, ό.π..

233. Απολλόδωρος, γ, 10. 4, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 197α Οίβαλος, Κωνσταντινίδης, σελ. 369α Οίβαλος, Λωρέντης, σελ. 400 Οίβαλος.

234. Απολλόδωρος, γ, 10. 5, Κωνσταντινίδης, σελ. 114β Βάτεια 1, Λωρέντης, σελ. 92β Βάτεια 1.

235. Newman and Newman, ό.π..

236. Απολλόδωρος, γ, 10, 3. 6, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 211β Περιήρης 2, Κωνσταντινίδης, σελ. 400α Περιήρης 1, Λωρέντης, σελ. 439α Περιήρης 1.

237. Απολλόδωρος, γ, 10, 3. 6, Κωνσταντινίδης, σελ. 137α Γοργοφόνη 2, Λωρέντης, σελ. 112α Γοργοφόνη 2.

238. Κωνσταντινίδης, σελ. 400α Περίβοια 4, Λωρέντης, σελ. 439α Περίβοια 4.

239. Newman and Newman, ό.π..

240. Σχόλια στον Όμηρο, γ 15.15.

241. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 215β Πηνελόπη -6, Κωνσταντινίδης, σελ. 404β Πηνελόπη -5, Λωρέντης, σελ. 445β Πηνελόπη.

242. Θ. Καράγιωργα – Σταθακοπούλου, *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 3, σελ. 210 Ικάριος -1.

243. Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 5, σελ. 34-5, 54-5, 55.

244. Κωνσταντινίδης, σελ. 197 β Εύμηλος 1.

245. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π.,*

246. Όμηρος, Άθλα επί Πατρόκλω.

247. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π..*

248. *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 5, σελ. 144, Οι τελευταίες προετοιμασίες, β.

249. Δημουλάς, *Κασσάνδρα*, αντιγραφή: Χρήστος Γκουρτζιούμης, Αιανή, 1982-3, Αρχείο Μαθητικής Δημιουργίας, Λάρισα.

250. Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, 45β Άργος 3, Κωνσταντινίδης, σελ. 69β Άργος 3, Λωρέντης, σελ. 61β Άργος 3.

251. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.1.

252. Απολλόδωρος, 1.9.1.

253. Κ. Κερένυι, *Η μυθολογία των Ελλήνων*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίς», Αθήνα χ.χ., 176, 249.

254. Φερεκύδης, F Gr Hist 3 F 98, Πίνδαρος, απόσπ. 49, Σχόλια στον Πίνδαρο, Πύθια, 4, 288a, Παυσανίας, 9, 34, 5, Υγίνος, *Αστρονομικά*, 2, 20, Σοφοκλής, *Αθάμας*, *Ιππίας*, F Gr Hist 6 F 11, Ηρόδοτος, 7, 197, Ψευδοπλατωνικός Μίνως, 315c.

πατέρα του[255], του Αθάμαντος[256], στη Βοιωτία[257], απ' όπου, άλλωστε, και 'κείνος διώχτηκε[258], για τον (ακούσιο, έστω[259]) φόνο του γιου του[260], Λεάρχου[261], και κατέφυγε στην - απ' αυτόν έτσι ονομασθείσα[262] – Αθαμανία[263] ή Αθαμαντία[264], σχεδόν[265] ή μόνιμα, πια[266], του πατέρα Φρίξου[267], εγκατεστημένου στην Κολχίδα[268], όπου παντρεύτηκε[269] την κόρη του βασιλιά[270] Χαλκιόπη[271], αλλά με εντολή στα παιδιά του[272], εν οις και στον Άργο[273], να φύγουν από την Κολχίδα[274] και να πάνε να αναζητήσουν την κληρονομιά του πατέρα του[275], του Αθάμαντος[276], αλλά τους έπιασε θαλασσοταραχή[277] και ναυάγησαν[278] κοντά στο νησί του Άρεως[279] (έξω από την Σινώπη[280]), όπου και, πια, έμειναν[281], αλλά τους πήραν μαζί τους οι Αργοναύτες[282], που πέρασαν, από εκεί[283], ξανά, στην Κολχίδα[284], από την οποία,

255. Newman and Newman, ό.π..

256. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 1.9.1.

257. Αγγελόπουλος, 267, Ορχομενός.

258. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 119β.

259. Ευριπίδης, *Ινώ*, αποσπ. 398-423, Υγίνος, *Μύθοι*, 1 και 4.

260. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 119β.

261. Απολλόδωρος, 1.9.1.

262. Απολλόδωρος, 1.84, Απολλώνιος Ρόδιος, 2, 514, Παυσανίας, 9.24.1.

263. Στέφανος Βυζάντιος, Αθαμανία.

264. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, Α΄, 84.

265. Παυσανίας, 9, 34, 6 κ.ε..

266. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 128β: Πίνδαρος, Πύθια, 4, 281 και 284, Τζέτζης, 175, Όμηρος, ι 64 κ.ε..

267. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 1.9.1.

268. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 128β.

269. Παυσανίας, 1.9.1.

270. Newman and Newman, ό.π..

271. Απολλόδωρος, Α΄, 9.1, 83.

272. Newman and Newman, ό.π..

273. Παυσανίας, 9, 34, 6 κ.ε..

274. Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο, 2, 531-2, Βαλέριος Φλάκκος, 5, 460 κ.ε., *Ορφικά*, *Αργοναυτικά*, 861 κ. ε..

275. Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά*, ΙΙ, 1093-198, Παυσανίας, 9, 34, 6 κ.ε..

276. Απολλόδωρος, 1.84, Απολλώνιος Ρόδιος, 2, 514, Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο, 2, 531-2, Βαλέριος Φλάκκος, 5, 460 κ.ε., *Ορφικά*, 861 κ. ε., Παυσανίας, 9.24.1, Στέφανος Βυζάντιος, Αθαμανία.

277. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 156β, Ψιμόπουλος, σελ. 519.

278. Κακριδής, 4, 156β, Ψιμόπουλος, 519, Γεώργιος Κ. Γεωργαλάς, *Προϊστορική εξάπλωσις των Αιγαίων, Συγκλονιστικά στοιχεία για μία παγκόσμια εξάπλωση των πρωτοελλήνων του Αιγαίου*. Εκδ. Τότε... / Μη – συμβατική Ιστορία Β΄: Οι ρίζες ΙΙ, γενικά: 78-101.

279. Νεότερη (αντιπρβλ με παλαιότερη) παράδοση. Απολλώνιος Ρόδιος, 2, 382 κ.ε., Υγίνος, *Μύθοι*, 20, πρβλ., και 3, 4 και 14, 30, και 21,1.

280. Απολλώνιος Ρόδιος, 2, 379 κ.ε. και 1117, Σκύλαξ, *Geographi Graeci Minores*, ed. C. Müller, vol. I – II + Atlas, Leipzig 1854-61, I, 64, 86, Σκύμνος, G G M I, 911 κ.ε..

281. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 156β, νεότερη (αντιπρβλ με παλαιότερη) παράδοση.

282. Απολλώνιος Ρόδιος, *Αργοναυτικά*, ΙΙ, 1093 κ.ε..

283. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 156β, 187.

284. Νεότερη (αντιπρβλ. με παλαιότερη: Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο, 2, 531-2, Βαλέριος Φλάκκος, 5, 460 κ.ε., *Ορφικά*, *Αργοναυτικά*, 861 κ. ε.) παράδοση.

κακήν κακώς[285], με τους άλλους Αργοναύτες[286], έφυγαν[287]. Είναι, βέβαια, μεγαλύτερος, από τον Εύμηλο[288], που, κάποια στιγμή, γίνεται ο βασιλιάς[289], στις Φερές[290], και, έτσι, δεν έχει τίποτα να προσδοκά από εδώ[291]. Με τον γάμο του, όμως, με την Περιμήλη[292], ο Άργος έβαζε πόδι στην περιοχή[293], που όλοι θα ήθελαν[294], τον απλωτό θεσσαλικό κάμπο[295], κι αυτό του αρκεί[296].

Οι Φεραί δεν φαίνεται να του είναι, ακόμα, διαθέσιμες[297]. Στην αυλή του Ευμήλου[298] μεγαλώνει ο Ζεύξιππος[299], που όλοι έλεγαν, ίσως για ισχυροποίηση της διαδοχής[300], ότι, τάχα, είναι γιος του Απόλλωνος[301], που η ανάμνησή του εξακολουθεί να είναι εδώ[302], από κάποια Συλλίδα[303], που φαίνεται πως είχε πάρει την θέση της Ιφθίμης[304], που και, ίσως, μεταθανατίως[305], αντικατέστησε[306]. Όταν, όμως, ο Εύμηλος έφυγε από την ζωή[307], του Ζευξίππου είχαν αρχίσει αφόρητες[308] οι πιέσεις απόπλευράς Άργου και Περιμήλης[309]. Ο γιος

285. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 165, «Το ταξίδι του γυρισμού. Επιστροφή από τον Ίστρο. Καταδίωξη της Αργώς. Άψυρτος.»

286. Απολλώνιος Ρόδιος, 4, 206-521, και Σχόλια, 4, 213-521 passim, Υγίνος, *Μύθοι*, 23, 4-5, Βαλέριος Φλάκκος, 8, 261 κ.ε., πρβλ. Ευριπίδης, *Κολχίδες*, απόσπ. 343.

287. Κακριδής, τόμ. 4, σελ. 165, «Το ταξίδι του γυρισμού. Επιστροφή από τον Ίστρο. Καταδίωξη της Αργώς. Άψυρτος.» – 175α.

288. Βλ. Δημήτρης Βαρδίκος, Εμείς οι Έλληνες / 40.000 χρόνια πολιτισμός και ιστορία στην Αιγαία γη, τόμος Αρχαιολογία / από γενέσεως κόσμου έως 2.776 προ εποχής μας (ή 776 π.Χ.), 12η επαν-έκδοση, Εκδοτικό Βιβλιοπωλείο Αττικά Ε. Βαρδίκου – Ελλήνων Βιβλιοπωλείο, σελ. 81, 123, -82, 135.

289. Newman and Newman, ό.π..

290. Αγγελόπουλος, 336, Φεραί.

291. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π...*

292. Αντωνίνος Λιβεράλης, Μεταμορφώσεις, 23.1.

293. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π..*

294. Δημουλάς, *Άρμενος*, ό.π., W. Leaf, *Homer and History*, Λονδίνο 1915, The Baronies of Southern Thessaly, Βαγγέλης Πανταξής, *Ομηρική Γεωγραφία και Ομηρική Εποχή / Ι. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και Το πρόβλημα των Μυκηνών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996, σελ. 137.

295. Αγγελόπουλος, 483, χάρτης Μαγνησίας (σ. 7), Leaf, Baronies, Πανταξής, 137.

296. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π..*

297. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, σχετ..

298. Newman and Newman, ό.π..

299. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

300. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, Ιωάννης–Αντώνιος Δ. Μεταξάς, *Ιστορία των Πολιτικών Θεωριών*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.

301. Κωνσταντινίδης, σελ. 209β Ζεύξιππος 1, Λωρέντης, σελ. 179β Ζεύξιππος 1.

302. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», *ό.π..*

303. Παυσανίας, *Κορινθιακά*, 6, 2.6.7.

304. Όμηρος, δ 796-8.

305. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

306. Παυσανίας, 2.6.3, Newman and Newman, ό.π..

307. Βλ. Δημήτρης Βαρδίκος, σελ. 82, 135.

308. Κωνσταντινίδης, σελ. 209β Ζεύξιππος 1, Λωρέντης, σελ. 179β Ζεύξιππος 1.

309. Παυσανίας, 9: 24.1, 34.6 κ.ε., Απολλόδωρος, 1.84, Απολλώνιος Ρόδιος, 2, 514, Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο, 2, 531-2, Βαλέριος Φλάκκος, 5, 460 κ.ε., *Ορφικά*, *Αργοναυτικά*, 861 κ. ε., Στέφανος Βυζάντιος, Αθαμανία.

τους Μάγνης[310] πρέπει να στάθηκε, απ' αυτή την πλευρά, πολύ τυχερός[311]. Το τοπίο, στις Φερές, κάποια στιγμή, θα άδειαξε από την ανίσχυρη νόμιμη διαδοχή[312]. Σχετικά γρήγορα[313], όλη η περιοχή των Φερών[314], των οποίων ο Μάγνης έγινε η διάδοχος κατάσταση[315], θα πρέπει να ενοποιήθηκε με όλη την επικράτεια[316], όπου ο Μάγνης βρήκε πρόσφορο έδαφος για να δράσει ως ηγεμών ανθρώπων[317]. Όλη η ανατολική θεσσαλική περιοχή[318], έρμαιη διεκδικήσεων[319], πήρε το δικό του όνομα (Μαγνησία)[320].

Έμελλε, όμως, και το δικό του το μέλλον να σταματήσει κάπου εδώ[321]. Ο μόνος του γιος[322] (για μάνα του, που ήταν άγνωστη[323], έλεγαν την Αφροδίτη[324], λόγω της θηλυπρεπούς φύσης του[325], ή την Τερψιχόρη[326], λόγω της καλλιτεχνικής φύσης του[327], στην λύρα και στον χορό[328], ή την Ουρανία[329], λόγω των μετεωρολογικών του αναζητήσεων[330], ή την Κλειώ[331], λόγω των ιστορικών του αναζητήσεων[332], ή των μαντικών ικανοτήτων του[333], ή την Καλλιόπη[334], λόγω της αγάπης του για το ηρωικό έπος[335]), ο Υμέναιος[336], που, οι πιο

310. Newman and Newman, ό.π., Κωνσταντινίδης, σελ. 209β Ζεύξιππος 1, Λωρέντης, σελ. 179β Ζεύξιππος 1.

311. Κωνσταντινίδης, σελ. 320α Μάγνης 2, Λωρέντης, σελ. 337α Μάγνης 2.

312. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

313. Βλ. Βαρδίκος, σελ. 82, 135.

314. Leaf, Baronies, Πανταζής, σελ. 137.

315. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

316. Ψιμόπουλος, σελ. 106, Κωνσταντινίδης, σελ. 397α Πελασγιώτις, Πανταζής, σελ. 136.

317. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

318. Λωρέντης, 337α Μαγνησία 1.

319. Απολλόδωρος, Α΄ 51, Ησίοδος, αποσπ. 2 (5) και 3 (6), Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

320. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23, Fr. Stählin, «Η Μαγνησία», αναπαραγωγή Στ. Χλωρός, στο *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Λάρισα, τόμος 16ος(1989), σελ. 35.

321. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

322. Newman and Newman, ό.π..

323. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

324. Διασωθέντα στην Βιργιλίου *Αινειάδα*, 4.127.

325. Bernard Sergent, *Ομοφυλοφιλία στην Ελληνική Μυθολογία*, Πρόλογος Georges Dumézil, μτφρ. Έλενα Πατρικίου, (εκδ.) Χατζηνικολή, σελ. 113-4.

326. Αλκίφρων, *Letters*, A.R. Benner, and F.H. Fobes (eds), Harvard University (Loeb), Cambridge, Mass., 1949, 1.13.

327. Δημουλάς, *Ψυχοπαθολογία Ι: Οι αιτίες, Ψυχολογία*, εκδόσεις Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Σχολή Επαγγελμάτων Υγείας και Πρόνοιας, Τμήματα Νοσηλευτικής και Ιατρικών Εργαστηρίων, αντίστοιχα), Λάρισα Φθινόπωρο – Χειμώνας 1990 και 1993, αντίστοιχα.

328. Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 272, Τερψιχόρη, Αριστόξενος Σκιαδάς και Αικατερίνη Καμαρέττα, «Μούσες – Σειρήνες / Μούσες», Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 2, σελ. 264α.

329. Νόννος, *Διονυσιακά*, 24.87.

330. Αυσώνιος, [Ουρανία], Ησίοδος, [Ουρανία], Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 274, Ουρανία, Σκιαδάς και Καμαρέττα, τόμ. 2, σελ. 264β.

331. Παραδόσεις, στον Λωρέντη, σελ. 553β Υμήν.

332. Αναπαράσταση Κλειούς, στις εικόνες του Ηρακλείου, με την επιγραφή: «Κλειώ ιστορίην», Decharme, Α΄, 268 (Κλειώ) -70, Σκιαδάς και Καμαρέττα, τόμ. 2, σελ. 264α.

333. Ανθολογία, έκδ. Jacobs, τόμος ΙΙ, ΙΧ, 505.

334. Κωνσταντινίδης, σελ. 496 α Υμήν.

335. Φιλόστρατος, *Ηρωικός*, ΙΘ, 1,7, Κ, 3. Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 274 (Καλλιόπη) -76, Σκιαδάς και Καμαρέττα, τόμ. 2, σελ. 264α.

336. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.1.

πολλοί, αμφέβαλλαν ότι είναι δικό του παιδί[337], έλεγαν ότι είναι του Διονύσου και της Αφροδίτης[338] και κάποιοι άλλοι, λόγω της πολύ στενής και θερμής σχέσης του με αυτόν[339], του Απόλλωνος[340], που, ακόμα δενέλεγε να φύγει από τα μέρη του Αδμήτου[341], ώσπου εκείνος εγκαταλείψει τις Φερές[342], αλλά και που, έφυγε[343], παραμένοντας με την μνήμη του αγαπημένου του, του τέως βασιλιά[344]. Αυτός είναι και ο λόγος, που, από την αφηρημάδα του[345], μπόρεσε ο Ερμής να κλέψει τα κοπάδια του[346]. Γεγονός φαίνεται να είναι ότι και ο ίδιος ο Μάγνης θα πρέπει να αποκήρυξε τον μοναδικό του γιο[347], που, ευειδής[348], τον είχαν ερασθεί[349], και ως έτσι έζησε[350], ο Απόλλων[351], ο Θάμυρις[352], ο Έσπερος[353], ο Άργυνος[354]. Παντρεύτηκε[355], ίσως για λόγους κοινωνικής πίεσης[356], μία κόρη στην Ελευσίνα[357], με την οποία δεν πρόλαβε να ζήσει την προεικαζόμενη ευτυχή ζωή[358], καθώς, την ημέρα, κιόλας, του γάμου του, καταπλακώθηκε από το σπίτι του, που έπεσε, πάνω του[359]. Ίσως, λόγω της (μόλις που θα 'γινε) αποκάλυψης των σεξουαλικών προτιμήσεών του[360]! Αλλά (χειρ Απόλλωνος[361]) τον ανέστησε (από τον βαρύ του τραυματισμό, όχι, όμως, και από την σκοτωμένη ανδροπρέπειά του) ο Ασκληπιός[362]. Το μέλλον του δεν είχε επιστροφή[363].

Η ρίζα, όμως, του Ευμήλου στάθηκε, τελικά, πιο δυνατή[364]. Ο Ζεύξιππος[365], που,

337. Newman and Newman, ό.π..
338. Διασωθέντα στην Βιργιλίου *Αινειάδα*, 4.127.
339. Ρούσσος, «Οι έρωτες του Απόλλωνα και οι καρποί τους», τόμ. 2, σελ. 152α. Sergent, σελ. 113-5.
340. Κωνσταντινίδης, σελ. 496 α Υμήν, Λωρέντης, σελ. 553β Υμήν.
341. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π., Sergent, σελ. 111.
342. Φανόδημος, σχετ..
343. Decharme, τόμ. Α΄, σελ. 127, Κακριδής, «Άδμητος και Άλκηστη», σελ. 135α.
344. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..
345. Αναστασία Κωσταρίδου – Ευκλείδη, *Γνωστική Ψυχολογία*. Εκδόσεις Art of Text, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 132.
346. Πίνακας «Ο Ερμής κλέπτει την νύκτα τα δαμάλια του Απόλλωνος».
347. Newman and Newman, ό.π..
348. Όμηρος, Σ 493.
349. Ρούσσος, «Οι έρωτες του Απόλλωνα και οι καρποί τους», τόμ. 2, σελ. 152α. Sergent, 112-5, 256.
350. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.
351. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23.2.
352. Σούδα, *Θάμυρις*, Sergent, σελ. 113, 256.
353. Sergent, σελ. 113, 256.
354. Λικύμνιος Χίος, στον *Αθήναιο*, *Διθύραμβοι*, XIII, 603d. Sergent, 113, 256.
355. Κωνσταντινίδης, σελ. 496 α Υμήν, Λωρέντης, σελ. 553β Υμήν.
356. Δημουλάς, *Το φύλο ως ερώτημα*. Λάρισα 1994.
357. Κωνσταντινίδης, σελ. 496 α Υμήν, Λωρέντης, σελ. 553β Υμήν.
358. Λωρέντης, σελ. 553β Υμήν, Κωνσταντινίδης, σελ. 496 α Υμήν.
359. Απολλόδωρος, γ΄, 10.3.
360. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..
361. Κακριδής, τόμ. 2, σελ. 152α.
362. Απολλόδωρος, γ΄ 10, 3.
363. Newman and Newman, ό.π..
364. Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 3, σελ. 66-7.
365. Κωνσταντινίδης, σελ. 209β Ζεύξιππος1, Λωρέντης, σελ. 179β Ζεύξιππος1.

κάποια στιγμή, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πατρίδα του, τις Φερές[366], παίρνει, στα βήματα του παλαιού προγόνου του, του Αμυθάονος[367], που, φεύγοντας από την Θεσσαλία[368], ίδρυσε το βασίλειο της Νεμέας[369], στην Βορειοανατολική Πελοπόννησο[370], το νότο[371] και γίνεται στη Σικυώνα βασιλιάς[372]. Διάδοχός του, ο Αρμένιος[373], από μητέρα από την Παμφυλία[374], τόσο δυναμική, που ο ίδιος φέρεται ως Παμφύλιος[375]. Παιδιά του είναι ο Ηρ [376](γνωστός για το που αναστήθηκε μετά από δέκα μέρες νεκροφάνειας[377]) και η Ηνιόχη[378]. Η Ηνιόχη, αυτή, έλεγαν, ότι είναι η παλαιά παραμάνα της Μηδείας[379], που, με τα γνωστά θαυματουργικά μέσα της[380], την αναγέννησε[381], ως κόρη, πια, του Αρμενίου[382], ένα καλό ιστορικοηθικό έρεισμα[383], στον κλώνο του Ιάσονος[384], συζύγου της Μηδείας[385], αποκηρύσσοντας την από τον σφετεριστή Πελία ρίζα του[386], έναντι των σφετερισμών του

366. Κωνσταντινίδης, σελ. 209β Ζεύξιππος 1, σελ. 320α Μάγνης 2, Λωρέντης, σελ. 179β Ζεύξιππος 1, 337α Μάγνης 2, 337α Μαγνησία 1, Παυσανίας, 9: 24.1, 34.6 κ.ε., Απολλόδωρος, Α΄ 51, 1.84, Απολλώνιος Ρόδιος, 2, 514, Σχόλια στον Απολλώνιο Ρόδιο, 2, 531-2, Βαλέριος Φλάκκος, 5, 460 κ.ε., Ορφικά, *Αργοναυτικά*, 861 κ. ε., Στέφανος Βυζάντιος, *Αθαμανία*, Ησίοδος, αποσπ. 2 (5) και 3 (6), Αντωνίνος Λιβεράλης, 23, Fr. Stählin, Η Μαγνησία, στο *Θεσσ. Ημερολόγιο*, Newman and Newman, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, βλ. Βαρδίκος, σελ. 82, 135, Leaf, Baronies, Πανταζής, σελ. 137, Ψιμόπουλος, σελ. 106, Κωνσταντινίδης, σελ. 397α Πελασγιώτις, Πανταζής, σελ. 136.

367. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 130β Πελίας και Νηλέας, 203β, 224α, 227, Αι. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 37α Αμυθάων, Κωνσταντινίδης, σελ. 44β Αμυθάων, Λωρέντης, σελ. 41α Αμυθάων.

368. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 130β Πελίας και Νηλέας, 203β, 224α, 227.

369. Αγγελόπουλος, 87 (Νεμέα) – 8.

370. Αγγελόπουλος, σελ. 485 (χάρτης 1), Θουκυδίδης, γ΄ 96, Παυσανίας, β΄ 15, Κωνσταντινίδης, σελ. 356β Νεμέα.

371. *Η Ελλάδα / Πολιτιστικός – Ιστορικός – Τουριστικός – Συγκοινωνιακός Χάρτης*, Έκδ. Άγγελος και Γιώργος Αγ. Σιόλας, Αθήνα 1990.

372. Παυσανίας, *Κορινθιακά*, 6, Newman and Newman, ό.π..

373. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7.

374. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

375. Κωνσταντινίδης, σελ. 81β Αρμένιος, 215α Ηρ, Λωρέντης, σελ. 186β Ηρ.

376. Λωρέντης, σελ. 186β Ηρ, Κωνσταντινίδης, σελ. 81β Αρμένιος, 215α Ηρ.

377. Πλάτων, *Πολιτεία*, σ. 614, Πλούταρχος, σχετ..

378. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, «Η Γενεαλογία της Πύλου», τόμ. 3, σελ. 227.

379. Βαλέριος Φλάκκος, 5, 357 και 6, 479.

380. Ρούσσος, «Μήδεια», τόμ. 3, σελ. 254-7, 257.

381. Βλ. Δημουλάς, Παραμύθι για παιδιά η θεωρία της μετεμψύχωσης. *Διάλογος* / Διάλογος με την Ψυχολογία, 13.6.95, 14 και 15, α-β, Τρίκαλα.

382. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7.

383. Μεταξάς, ό.π..

384. Thomson, Πίνακας XI, σελ. 132.

385. Απολλώνιος Ρόδιος, 3, 1105 κ.ε., Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, 7, 74 κ.ε., και *Ηρωίδες*, 12, 69 κ.ε., Πίνδαρος, *Πύθια*, 4, 380 κ.ε., και Σχόλια, Τζέτζης, 310, Σοφοκλής, *Κολχίδες*, απόσπ. 339, Απολλόδωρος, 1, 129, Βαλέριος Φλάκκος, 5, 357, 6, 479, 7, 475 κ.ε., Διόδωρος Σικελιώτης, 4, 46, 4.

386. Thomson, Πίνακας XI, σελ. 132.

Μάγνητος[387]. Παντρεύεται[388] τον βασιλιά της Μεσσηνίας[389] Ανδρόπομπο[390], του Βώρου[391], που, μάλλον, είχε φύγει ενωρίς από τη ζωή[392], έχοντας αφήσει το παιδί του να μεγαλώσει με τους γονείς του[393] Πενθίλο[394] (Πένθιλο[395]) και μια αλλοπαρμένη[396], τη νύμφη[397] Αγχιρ(ρ[398])όη[399], έτσι που, πια, ως γιο τους τον ήξεραν[400]. Αυτός ο Πενθίλος ήταν γιος του Περικλυμένου[401], συζύγου Πεισιδίκης[402], κόρης του (βασιλιά της Πύλου [403]) Νέστορος[404] και της Ευριδίκης[405] ή της Αναξιβίας[406], με την οποία και τον έκανε[407], ή και όχι, που, ίσως, είναι και ο λόγος[408] που ο Πενθίλος κατέληξε, στα μάτια του κόσμου, γιος, από υιοθεσία, ίσως, του ζεύγους Βώρου (αυτό βόλευε και, λόγω ονόματος, από πατρογονική άποψη) και Λυσιδίκης[409], Αργοναύτου[410], γιου του Νηλέως (και της Χλωρίδος ή Αορίδος ή Αρεγονίδος[411], κόρης του Αμφίονος[412], βασιλιά του Ορχομενού[413], και της Περσεφόνης[414])[415], γιου της Τυρούς[416], από τον βασιλιά της Ιωλκού[417] Κρηθέα[418], από τον Ποσειδώ-

387. Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη, Α΄ 51, Ησίοδος, αποσπ. 2 (5) και 3 (6), 320. Αντωνίνος Λιβεράλης, 23, Κωνσταντινίδης, σελ. 320α Μάγνης 2, 397α Πελασγιώτις, Λωρέντης, σελ. 337α, Μάγνης 2, Μαγνησία 1, Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*, Βαρδίκος, σελ. 82, 135, Leaf, Baronies, Fr. Stählin, Η Μαγνησία, στο *Θεσσαλ. Ημερολόγιο*, τ.16ος, σελ. 35, Πανταξής,σελ. 136, 137, Ψιμόπουλος, σελ. 106.

388. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7.

389. Newman and Newman, ό.π..

390. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

391. Παυσανίας, 2. 18. 8.

392. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

393. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

394. Κωνσταντινίδης, σελ. 398β Πενθίλος.

395. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

396. Καμαρέττα, «Νύμφες», τόμ. 2, σελ. 281-6, 283β.

397. Newman and Newman, ό.π..

398. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

399. Λωρέντης, σελ. 8α Αγχιρόη, Κωνσταντινίδης, 8β Αγχιρόη.

400. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

401. Παυσανίας, 2. 18. 8.

402. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

403. Newman and Newman, ό.π..

404. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 227.

405. Όμηρος, γ 453.

406. Απολλόδωρος, 1. 9.9.

407. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 227.

408. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

409. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

410. Απολλώνιος Ρόδιος, Α΄ 156.

411. Newman and Newman, ό.π..

412. Όμηρος, λ 281-3.

413. Όμηρος, λ 285, Newman and Newman, ό.π..

414. Όμηρος, λ 281.

415. Όμηρος, λ 286, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, Newman and Newman, ό.π..

416. Όμηρος, λ 235-54, Απολλόδωρος, α΄ 9.9.

417. Όμηρος, λ 235-54.

418. Παυσανίας, 4.2.5.

να, είπαν[419], για προφανείς αγλαοπατρογονικούς για τον θρόνο λόγους[420]. Αλλά δεν τα κατάφερε[421]: ύστερα από άγρια μαλώματα, με τον (ετεροθαλή[422]) αδελφό του, Πελία, για τον θρόνο της Ιωλκού[423], που ούτε σ' αυτόν ανήκε[424], κατέφυγε[425], από την Θεσσαλία[426], στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο[427], όπου και κατέληξε, με τον (ετεροθαλή[428]) αδελφό του Αμυθάονα[429], στην Πύλο[430], που την είχε ιδρύσει ο Πύλος από τα Μέγαρα[431], διώχνοντάς τον[432], ο βασιλιάς[433].

Ο γιος του Ανδροπόμπου[434] και της Ηνιόχης[435] Μέλανθος[436], διάδοχη κατάσταση στο βασίλειο του πατέρα του[437], βασιλιάς της Ήλιδος[438], έχοντας διωχθεί[439], αυτός και η μεγάλη γενιά του πατέρα του[440], που η ρίζα της έφτανε ως τον Δευκαλίωνα[441], που στιγμή δεν χάνει να την επικαλείται[442], γιος των ονομαστών προγόνων του Νηλέως και Περικλυμένης αυτοφερόμενος[443], από τους Ηρακλείδες[444], φεύγει από την Πύλο[445] και καταλήγει στην Αττική[446], σε μια εποχή που οι Αθηναίοι[447] είχαν προστριβές με τους Βοιωτούς άρχοντες[448], για περιοχές[449] της Οινόης[450] και της Πανάκτου[451] (του Πανάκτου[452]) ή των

419. Όμηρος, λ 235-54.

420. Δημουλάς, Έργα και Ημέραι της Τυρούς, *Εισήγηση στο Α΄ Βαλκανικό Ιστορικό Συνέδριο*, Στέγη Γραμμάτων Τεχνών Θεσσαλίας, Λάρισα 3-4.11.1, Φιλοκτήτης, Μεταξάς, ό.π..

421. Δημουλάς, *Έργα και Ημέραι της Τυρούς*, ό.π..

422. Newman and Newman, ό.π..

423. Κακριδής, «Πελίας και Νηλέας», τόμ. 2, σελ. 130β – 1α, 130β.

424. Δημουλάς, *Άρμενος*.

425. Κακριδής, «Πελίας και Νηλέας», τόμ. 2, 130β – 1α, 130β.

426. Δημουλάς, Έργα και Ημέραι της Τυρούς, ό.π..

427. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε., χάρτης.

428. Newman and Newman, ό.π..

429. Newman and Newman, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

430. Στράβων, Η΄ 4.2.

431. Παυσανίας, Δ΄ 36, 1.

432. Παυσανίας, Α΄ 5. 3, 39, 4.6, ΣΤ΄ 22, 5, βλ. και Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

433. Newman and Newman, ό.π..

434. Παυσανίας, 2.18.8.

435. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. (66 -)7, 227.

436. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος , Κωνσταντινίδης, σελ. 331β Μέλανθος1.

437. Στράβων, 8.4.1, Newman and Newman, ό.π., Πανταζής, σελ. 325.

438. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος, Κακριδής, «Μέλανθος», τόμ. 3, σελ. 61α, βλ. Αγγελόπουλος, σελ. 189, Ήλις, Ήλις.

439. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος.

440. Μεταξάς, ό.π..

441. Newman and Newman, ό.π..

442. Μεταξάς, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

443. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος, Κωνσταντινίδης, σελ. 331β Μέλανθος1.

444. Ηρόδοτος, 5, 65.

445. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος.

446. Κακριδής, τόμ. 3,σελ. (66 -)7, 227.

447. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος.

448. Ηρόδοτος, 5, 65.

449. Ηρόδοτος, 5, 65, Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος.

450. Ηρόδοτος, 5, 65, Αγγελόπουλος, σελ. 241 Οινόη.

451. Ηρόδοτος, 5, 65, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61α.

452. Θουκυδίδης, ε΄ 42.

Μελαινών[453], με πολύ μεγάλη χαρά, γι' αυτό, υποδεχόμενοι αυτόν[454], αποδεχόμενοι, τελικά, την πρόταση[455] του Βοιωτού βασιλιά, του Ξανθίου (Ξάνθου[456]), να λυθούν οι διαφορές των με μονομαχία του με τον στερνό απόγονο (δισέγγονο[457]) του Θησέως[458] Αθηναίο βασιλιά[459] Θυμοίτη[460], που, γέρος και ανήμπορος[461], δέχτηκε να τον αντικαταστήσει ο Μέλανθος[462], που του το ζήτησε[463], και που νίκησε[464], και, έτσι[465], έγινε αυτός βασιλιάς[466]. Οι σχέσεις Μεσσηνίας με την Αθήνα έγιναν, έτσι, πιο ισχυρές[467]. Στα χρόνια της βασιλείας του Μελάνθου[468] ήταν που, με δική του βούληση[469], κατοίκησαν την Αττική οι Ίωνες[470], αυξάνοντας, έτσι, τον πληθυσμό της[471], απέναντι των Δωριέων[472], που θα έφταναν ως εκεί[473]. Σαν πέθανε ο Μέλανθος[474], στο θρόνο των Αθηνών[475] ανέβηκε[476] ο γιος του Κόδρος[477], που αυτοθυσιάστηκε[478], όπως το μαντείο των Δελφών τού το υπέδειξε[479] (πήγε, ως χωρικός ξυλοκόπος, στο στρατόπεδο των εχθρών, που τον σκότωσαν, αλλά, όταν έμαθαν τον χρησμό, πως, μόνον, αν δεν σκοτωνόταν ο Κόδρος, θα γίνονταν κύριοι των Αθηνών, έφυγαν τρομοκρατημένοι[480]), για να σωθεί η πόλη από τους εισβολείς Δωριείς[481].

---

453. Καλλίμαχος, *Εις Απόλλωνα*, στον Στέφανο Βυζάντιο, Μελαιναί, Αγγελόπουλος, σελ. 239 Μελαιναί.

454. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος.

455. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61α.

456. Λωρέντης, σελ. 353α Μέλανθος, 396α Ξάνθος 2, Κωνσταντινίδης, σελ. 364β Ξάνθος 7.

457. Κωνσταντινίδης, σελ. 230 α Θυμοίτης 2, Newman and Newman, ό.π..

458. Newman and Newman, ό.π..

459. Σουΐδας, Θυμοίτης, Newman and Newman, ό.π., Κωνσταντινίδης, σελ. 230 α Θυμοίτης 2, Λωρέντης, σελ. 211α Θυμοίτης2.

460. Σουΐδας, Θυμοίτης.

461. Ηρόδοτος, 5, 65, Σχόλια στον Αριστοφάνη, *Αχαρνής*, 146.

462. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61α.

463. Ηρόδοτος, 5, 65, Σχόλια στον Αριστοφάνη, Αχαρνής, 146.

464. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61α.

465. Ηρόδοτος, 5, 65, Σχόλια στον Αριστοφάνη, Αχαρνής, 146.

466. Newman and Newman, ό.π..

467. Κακριδής, «Ο Κόδρος και οι απόγονοί του / Μέλανθος / Κόδρος / Οι γιοι του Κόδρου στην Ιωνία / Ανάλυση και Σχόλια», σελ. 61-3, 63α, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. / Εταιρία Ιστορικών Εκδόσεων (έκδ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1971, τόμ. Β΄, σελ. 30β.

468. Βερνίκος, σχετ..

469. Κακριδής, τόμ. 3,σελ. 61β.

470. Βερνίκος, σχετ..

471. Βλ. Αγγελόπουλος, σελ. 225 Αττική, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β.

472. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β.

473. Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 16α, 17β.

474. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β.

475. (Κακριδής), «Οι βασιλιάδες της Αθήνας», τόμ. 3, σελ. 66.

476. Newman and Newman, ό.π..

477. Ηρόδοτος, 1. 147. 1.

478. Λωρέντης, σελ. 278α Κόδρος – β, Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β΄, σελ. 19β.

479. Τσοτάκου – Καρβέλη, σελ. 155α Κόδρος – β, 155β.

480. Παυσανίας, Z, 25.2, κ.α. Ηρόδοτος, I 147, V 65, 76. Λωρέντης, σελ. 278α Κόδρος – β.

481. Κακριδής, 3, 61β, Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, 16α, 17β.

Ο Κόδρος είχεν, ήδη, ορίσει διάδοχό του[482] τον πιο μεγάλο του[483] γιο[484], τον Μέδοντα[485], που, με τον θάνατό του πατέρα του[486] και την (με αιτία το ότι δεν θα μπορούσε να ξαναβρεθεί βασιλιάς αντάξιός του, πιστεύοντας πως δεν θα ξαναβρούν βασιλιά να θυσιαστεί για την πατρίδα τους[487]) κατάργηση, του λοιπού, της βασιλείας[488], αναγορεύτηκε ισόβιος άρχων των Αθηνών[489], αλλά ο δευτερότοκος[490] αδελφός του[491] Νηλεύς[492] δεν τον αποδέχτηκε[493] (κριτήριο: ήταν κουτσός![494]) και, όταν το ίδιο Μαντείο είπε ότι ο θρόνος ανήκε δικαιωματικά στον Μέδοντα[495], ο ίδιος, αναγκασμένος από τα πράγματα[496], παίρνοντας[497] και τον γιο του Αίπυτο[498], μαζί, και τους άλλους του αδελφούς[499] και πολλούς Αθηναίους[500] και Ίωνες[501], έφυγαν ανατολικά[502]. Οι Κοδρίδαι αυτοί[503] πιάνουν Νάξο[504]. Ο άνεμος, όμως, δεν ήταν ευνοϊκός[505]. Οι μάντεις των αποκάλυψαν πως υπήρχαν και κριματισμένοι, ανάμεσά τους[506]. Τότε ο Νηλεύς προσποιήθηκε ότι είναι αυτός που βαρύνεται με φόνο κι έχει ανάγκη καθαρμού, και θα 'πρεπε, έτσι, να πάρει τους δικούς του και να φύγει[507]. Τότε, οι πραγματικά κριματισμένοι έμειναν στο νησί και το αποίκησαν[508].

482. (Κακριδής), 3, 66, Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 30β, Newman and Newman, ό.π..

483. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62α.

484. Παυσανίας, 7.2.1.

485. Παυσανίας, 7.2.1, Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, 8, 5.

486. Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, η΄, 5.

487. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β- 3.

488. Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, 84-7, Κόνων, *FGrHist* 26 F 1, 39, Παυσανίας, 2. 18. 8 κ.ε., και 7: 1.9, 3.7, Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, 8, 5, Σχόλια στον Πλάτωνα, *Συμπόσιον*, 208d.

489. Αιλιανός, 8, 5, Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 30α, (Κακριδής), 3, 66, Κωνσταντινίδης, 330β Μέδων3, Λωρέντης, 351β Μέδων2.

490. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62α.

491. Παυσανίας, 7.2.1.

492. Παυσανίας, 7.2.1, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62α, Εκδοτική Αθηνών, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β΄, σελ. 16α.

493. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62α.

494. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62α, Δημουλάς, *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;*, ό.π..

495. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62.

496. Λωρέντης, σελ. 387β Νηλεύς 2, Κωνσταντινίδης, σελ. 358α Νηλεύς 2.

497.Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62β-3α.

498. Παυσανίας,7.2.7.

499. Newman and Newman, ό.π..

500. Αγγελόπουλος, 213.

501. Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 230α.

502. Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 24. Ακαδημίας Επιστημών Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. «από ομάδα Ελλήνων επιστημόνων των Σοσιαλιστικών χωρών», Εκδ. Γεωργ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα 1978, σελ. 142-3.

503. (Κακριδής), τόμ. 3, σελ. 66.

504. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62β, Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 22β - 25.

505. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62β.

506. Λυκούργος, 84-7, Κόνων, *FGrHist* 26 F 1, 39, Παυσανίας, 2. 18. 8 κ.ε., και 7: 1.9, 3.7, Αιλιανός, 8, 5, Σχόλια στον Πλάτωνα, *Συμπόσιον*, 208d.

507. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62β, Δημουλάς, *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;*, ό.π..

508. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62β.

Όχι, βέβαια, ανώδυνα: χρειάστηκε να πολεμήσουν τους εδώ Κάρες[509], που είχαν αποικίσει, μεταξύ των κάτω της οριογραμμής από Λευκάδα και Λαμία μέχρι την Χίο περιοχών[510], και το νησί[511], με αρχηγό τον γιο του Πολέμωνος[512] Νάξο[513], για αγλαοπατρογονικούς λόγους[514] γιο τού (από τον γιο του βασιλιά της Θεσσαλίας[515] Αιόλου[516], αλλά, για τους γνωστούς λόγους[517], από τον Δία[518], και της Πρωτογενείας[519] του Δευκαλίωνος[520] και της Πύρρας[521], Αέθλιο[522], αλλά, για τους ίδιους λόγους[523], κι αυτός από τον Δία[524], με την κόρη του Αιόλου Καλύκη[525]) γεννημένου στην Ήλιδα[526], όπου και βασίλεψε[527], διατρίβοντος στο όρος Λάτμος[528] της Καρίας[529], όταν τον ηράσθη η Σελήνη[530] και τον άφησε να κοιμάται αιωνίως[531], Ενδυμίωνος[532]. Ο γιος του Ενδυμίωνος[533] και της κόρης του Βοιωτού[534] Ιτωνού[535] Χρομίας[536] (Νηίδος)[537], βασιλιάς των Καρών[538], Νάξος[539], ίσως να είχε

509. Βλ. Παυσανίας, 7.3: 1, 3, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α. (Κακριδής), (66-) 7, Λωρέντης, σελ. 117α Δαμασίχθων 2, 464β Πρόμηθος, Θουκυδίδης, 1.4.8.

510. Thomson, σελ. 115.

511. Διόδωρος Σικελιώτης, 5.51. Βλ. Thomson, σελ. 115.

512. Διόδωρος Σικελιώτης, 5.51.3.

513. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.

514. Μεταξάς, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

515. Newman and Newman, ό.π..

516. Παυσανίας, 5.8.2.

517. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

518. *Κατάλογος Γυναικών*, Αποσπάσματα Ησιόδου, απ. 245, Merk & West.

519. Απολλόδωρος, 1.7.3.

520. Φερεκύδης, Αποσπάσματα, F.G. Sturz (ed.), Cnobloch, Leipzig 1824, in F Gr H 3 F 23.

521. Απολλόδωρος, 1.7.1.

522. Απολλόδωρος, 1.7.5, Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

523. Μεταξάς, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

524. Απολλόδωρος, 1.7.5

525. *Κατάλογος Γυναικών*, Αποσπάσματα Ησιόδου, απ. 10 (a), Merk & West (O.C.T.).

526. Λωρέντης, 148β Ενδυμίων – 9α.

527. Newman and Newman, ό.π..

528. Στράβων, 14.1.8, Θεόκριτος, *Ειδύλλια*, γ΄ 50.

529. Αγγελόπουλος, χάρτης.

530. Θεόκριτος, γ΄ 50, Λουκιανός, σχετ..

531. Θεόκριτος, γ΄ 50, Λουκιανός, σχετ., Ρούσσος, «Σελήνη», Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 2, σελ. 228β - 9, 229β.

532. Λωρέντης, σελ. 148β Ενδυμίων – 9α.

533. Στέφανος Βυζάντιος, Νάξος.

534. Δημουλάς, Ο μύθος της αρχαίας Άρνης για την θεά Αθηνά - βιοψυχαναλυτικά συμπεράσματα. *Α΄ Συνέδριο για την Καρδίτσα και την περιοχή της* (Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καρδίτσας «Η Αθηνά», Καρδίτσα 15-7.4. 1994), Παλλάς Αθήνη ως το Άγιο Πνεύμα, Ημερίδα Ιστορίας και Πολιτισμού, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία και Χριστιανισμός*, Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας, Κοινότητα Λιβαδίου, Λιβάδι 1996, *Πρακτικά*, έκδ. ό.π. Εταιρείας, 69-84, Λάρισα 2000, Παλλάς Αθήνη ως το Άγιον Πνεύμα (έρευνα με βάση την ψυχανάλυση), 6ο Συνέδριο «Ο Όλυμπος στους αιώνες» (Δήμος Ελασσόνας / Πολιτιστικό Τμήμα, Ελασσόνα 1992), *Πρακτικά* («ανακοινώσεις Ε΄ και ΣΤ΄ Συνεδρίων»), έκδ. Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Ελασσόνας, 1994, σελ.269-73.

535. Παυσανίας, 5.1.4.

536. Κωνσταντινίδης, σελ. 530β Χρομία.

537. Newman and Newman, ό.π..

538. Διόδωρος Σικελιώτης, ε΄ 51.

539. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.

εκδιωχθεί[540] από τους πενήντα άντρες των θυγατέρων του πατέρα του με την Σελήνη[541] μνηστήρες του θρόνου του[542] από την πόλη του την Ναξία[543]. Το νησί ήταν, ήδη, κατοικημένο από τους πρώτους Έλληνες[544], που, για ευνόητους κοινωνικοπολιτικούς λόγους[545], είχαν μετονομάσει, από Στρογγύλη[546], όπως την έλεγαν οι άγριες φυλές (μετερχόμενες την πειρατεία[547]) Θρακών[548] που την αποίκησαν[549] και που εκδιώχθηκαν, κακήν κακώς, από εκεί[550], από τους Αλωάδες[551] (Αλωείδας[552], Αλωιάδας[553]) Ώτο και Εφιάλτη[554], που στάλθηκαν, από τον πατέρα τους[555], τον Αλωέα[556] (τον Ποσειδώνα, έλεγαν, για πατέρα τους[557], καθώς η μάνα τους, η Ιφιμέδεια[558], αν δεν ήταν, απλά, η τροφός των[559] και η Γη[560] (Γαία[561]) ήταν, όντως, η μάνα τους[562], κάθε μέρα της πήγαινε κι έβρεχε τα πόδια της στη θάλασσα[563], και 'κεί ήταν που ο Ποσειδών[564], ο ίδιος[565] ή, όπως το συνήθιζε[566], με την μορφή τού από την Όθρυν[567] πηγάζοντος[568], διαρρέοντος την μεσημβρινή Θεσσαλία[569], όπου και εκείνοι γεννήθηκαν[570], παραπόταμου του Πηνειού ποταμού[571] ποταμού Ενιπέως[572],

540. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

541. Βλ. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 229β.

542. Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

543. Αλέξιος Πολυΐστωρ, 54-5.

544. Ρούσσος, «Οι πρώτοι θεοί, Ελληνική Μυθολογία», τόμ. 2, σελ. 15-21, κ.α..

545. Δημουλάς, Θέματα Πολιτικής Ψυχολογίας / Πώς θα πετύχει ο πολιτικός, *Ημερήσιος Κήρυκας*, Λάρισα 9.4.0, 22 / άρθρα.

546. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.

547. Διόδωρος Σικελιώτης, σχετ..

548. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.

549. Διόδωρος Σικελιώτης, σχετ..

550. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.

551. Στέφανος Βυζάντιος, σχετ., Ρούσσος, «Οι Αλωάδες: Ώτος και Εφιάλτης. Ο Τιτυός και οι άλλοι Γίγαντες», *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 2, σελ. 42β – 44.

552. Απολλόδωρος, σχετ., Newman and Newman, ό.π..

553. Απολλώνιος Ρόδιος, Α, 484, Ποιητές, στον *Λωρέντη*, σελ. 36β Αλωείδαι – 7α.

554. Newman and Newman, ό.π..

555. Όμηρος, Ε 385.

556. Όμηρος, λ 305-7.

557. Όμηρος, Ε 385, λ 305-7.

558. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β.

559. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β. Πρβλ. Newman and Newman, ό.π., με Καμαρέττα, «Γίγαντες», *Ελληνική Μυθολογία*, τόμ. 2, σελ. 308β - 312.

560. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 15-21, κ.α..

561. Ησίοδος, *Θεογονία*, σχετ..

562. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.

563. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β.

564. Όμηρος, λ 305-7.

565. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β.

566. Βλ. Όμηρος, λ 238.

567. Ησίοδος, *Θεογονία*, 632, Ηρόδοτος, 7. 129, Στράβων, σχετ..

568. Αγγελόπουλος, σελ. 313 Ενιπεύς – 4, 313.

569. Λωρέντης, σελ. 49α Ενιπεύς.

570. Ησίοδος, σχετ., βλ. Ψιμόπουλος, σελ. 93-103.

571. Αγγελόπουλος, σελ. 313 Ενιπεύς – 4. Βλ. Ηρόδοτος, Ζ΄ 129, Θουκυδίδης, Δ΄ 78, Στράβων, Η΄ 356.

572. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β. Βλ. Όμηρος, λ 238.

και άντρα της μητέρας των αυτόν[573]), να ᾽βρούν[574] τις απηγμένες[575], από τους Θράκες[576], για τον εξουσιαστή του νησιού[577], μάνα τους και αδελφή τους[578] (μήλον έριδος[579] από τους αρχηγούς Σικελό[580] και Εκήτορο[581] (Εκήτορα[582])), που μονομάχησαν και αλληλοσκοτώθηκαν[583]), Παγκράτιδα[584], που την έδωσαν, τελικά[585], νύφη[586] στον γιο του δεύτερου[587] (αρχηγού τους[588]) Αγασσαμενό[589], που τον όρισαν και βασιλιά στο νησί[590], σε Δία[591], ως ιερή νήσο[592] του Διονύσου[593] (Βάκχου[594]), λόγω των πολλών αμπελιών της[595], που ήταν του θεού[596]. Πέραν αυτού[597], οι ντόπιοι λάτρευαν ως θεούς τους Αλωάδες[598], που νίκησαν τους Θρακιώτες[599] και έγιναν κύριοι του νησιού[600] διώχνοντας τους Θράκες[601], παίρνοντας, με τον θάνατο και της (βασίλισσας) αδελφής των[602], την εξουσία[603], μα αλληλοεξοντώθηκαν[604], πάνω στο μοίρασμα του πόθου τους για την Αρτέμιδα[605], σκοτώνοντας, από αντίθετη κατεύθυνση, το ζαρκάδι[606], στο οποίο εκείνη είχε μεταμορφωθεί[607], τοξευμένοι από την ίδια την Άρτεμι, τελικά[608].

573. Λωρέντης, σελ. 36β Αλωείδαι -7α, 36β.
574. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.
575. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος, Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.
576. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
577. Βλ. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.
578. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
579. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α. Δημουλάς, *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;,* ό.π..
580. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.
581. Παρθένιος, Ερωτικές Ιστορίες (Ιστορίες Ερωτικών Παθημάτων), 19.
582. Διόδωρος Σικελιώτης, σχετ..
583. Ρούσσος, 2, 43α.
584. Διόδωρος Σικελιώτης, 5.50.6.
585. Βλ., Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..
586. Διόδωρος Σικελιώτης, 5.50.6.
587. Παρθένιος, 19.
588. Βλ. Κωνσταντινίδης, σελ. 169β Εκήτωρ, 4α Αγασσαμενός.
589. Παρθένιος, 19, βλ. Διόδωρος Σικελιώτης, 5.50.6.
590. Newman and Newman, ό.π..
591. Όμηρος, λ 325, Θεόκριτος, σχετ.. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
592. Λωρέντης, σελ. 128α Δία, 380 Νάξος, βλ. Κωνσταντινίδης, σχετ..
593. Λωρέντης, σελ. 380 Νάξος.
594. Βλ. Όμηρος, λ 325, Θεόκριτος, σχετ..
595. Λωρέντης, σελ. 380 Νάξος.
596. Decharme, τόμ. Β΄, σελ. 522- 4.
597. Νικόλαος Παπαχατζής, έκδ. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1987, σελ. 88-90.
598. Ρούσσος, τόμ. 2,σελ. 43α.
599. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α, βλ. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος, Λωρέντης, σχετ..
600. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
601. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
602. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.
603. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
604. Λωρέντης, σελ. 36βΑλωείδαι – 7α, 37α, Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β,43α, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
605. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β. Βλ., Ελληνική Μυθολογία, τόμ. 2, σχετ..
606. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β - 3α.
607. Όμηρος, Ε 385, Απολλώνιος Ρόδιος, Α, 484, Απολλόδωρος, Α, 7.4, Διόδωρος Σικελιώτης, σχετ.. Λωρέντης, σελ. (36βΑλωείδαι – 7α), 37α, Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 42β,43α.
608. Όμηρος, Ε 385, Απολλώνιος Ρόδιος, Α, 484, Απολλόδωρος, Α, 7.4, Διόδωρος Σικελιώτης, σχετ..

Παράδοση βαριά, δύσκολο να σβηστεί, από το νησί[609]. Πρώτη του ενέργεια να δώσει στο νησί το δικό του όνομα[610] και ο ίδιος να φέρεται με εκείνο ως επώνυμο[611]. Οι άποικοι της Λατμίας[612] χρειάστηκε να ζυμωθούν με το ντόπιο στοιχείο[613]. Σ' αυτό, ευνοήθηκαν από τα κύματα συμπατριωτών τους που είχαν, ήδη, εγκατασταθεί, εδώ, από την Λαμία[614]. Αυτά είχαν γίνει πολύ ενωρίτερα[615] (την εποχή της εδώ βασιλείας του Νάξου[616] ήταν που πέρασε, από εδώ, ο Θησεύς με την Αριάδνη[617], γεγονός πριν τον τρωικό πόλεμο[618], στον οποίο συμμετείχε ο γιος του Αδμήτου και της Αλκήστιδος Εύμηλος[619], από την εποχή του οποίου ως εδώ, ως τον αποικισμό της Νάξου από τους απογόνους του, τους Κοδρίδες, πέρασαν πολλές γενεές[620], και κάθε γενεά διαρκεί σαράντα χρόνια[621])· οι Κάρες είχαν, εδώ, για τα καλά, εδραιωθεί[622]· ο αγώνας των καινούργιων αποίκων, εναντίον τους, θα έπρεπε να είναι διαρκής[623] και, σ' αυτό, η επίκληση της ίδιας με εκείνους απώτερη καταγωγή θα πρέπει να τους ευνόησε πολύ[624], αν και οι Κάρες (συνέχισε[625], ίσως όχι τόσο δυναμικά[626], ο γιος, με μια άσημη[627], του Νάξου Λεύκιππος[628], που, ίσως λιγότερο δυναμικά[629], τον διαδέχτηκε[630] ο γιος του, επίσης με μια άσημη[631], Σμέρδιος[632] (Σμάρδιος[633])) δεν έφυγαν, εντελώς, από εκεί[634].

609. Ρούσσος, τόμ. 2, σελ. 43α.
610. Στέφανος Βυζάντιος, Νάξος, Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
611. Βλ. Διόδωρος Σικελιώτης, ε΄ 51.
612. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος, βλ. Κωνσταντινίδης, σελ. 305α Λατμικός κόλπος.
613. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
614. Διόδωρος Σικελιώτης, 5. 51
615. Διόδωρος Σικελιώτης, 5. 51. Κουτρουβέλης, σελ. 309, Βαρδίκος, σελ. 78-9.
616. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος.
617. Διόδωρος Σικελιώτης, ε΄ 51.
618. Δημουλάς, Ψυχολογική εκμετάλλευση του μύθου της Αντιόπης, *Πρακτικά Α΄ Ιστορικό – Αρχαιολογικό Συνέδριο «για την επαρχία της Αγιάς»* (Κοινότητα Αγιάς, Αγιά 1993), επιμ. Δημ. Κ. Αγραφιώτης, έκδ. Πολιτιστικός Οργανισμός Κοινότητας Αγιάς, Αγιά 2002, σελ. 201-23.
619. Όμηρος, Β 711 κ.ε. και 763 κ.ε., Ψ 288 κ.ε., δ 797 κ.ε..
620. (Κακριδής), τόμ 3, σελ. (66-) 7.
621. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 16α.
622. Thomson, σελ. 115.
623. Βλ., Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..
624. Μεταξάς, ό.π..
625. Διόδωρος Σικελιώτης, Ε, 57.
626. Βλ. Αγγελόπουλος, σελ. 401 Νάξος, Newman and Newman, ό.π..
627. Newman and Newman, ό.π..
628. Διόδωρος Σικελιώτης, Ε, 51.3.
629. Βλ. Λωρέντης, σελ. (320 -) 321α Λεύκιππος 5, Κωνσταντινίδης, σελ. 308β Λεύκιπππος 4, 450β Σμέρδιος, Newman and Newman, ό.π..
630. Διόδωρος Σικελιώτης, Ε, 51.
631. Newman and Newman, ό.π..
632. Λωρέντης, σελ. (320 -) 321α Λεύκιππος 5.
633. Newman and Newman, ό.π., Κωνσταντινίδης, σελ. 308β Λεύκιπππος 4, 450β Σμέρδιος.
634. Βλ. Λωρέντης, σελ. 380α Νάξος - β.

Οι άλλοι πιάσανε Μικρά Ασία[635], όπου ίδρυσαν την Ιωνική Δωδεκάπολη[636]: Ο Νηλεύς[637] κατέκτησε[638] και επανίδρυσε[639] την εδώ [από τον αγνώστου πατρός[640] γιο της θυγατέρας του εκ Κρήτης Κλεόχου Αρείας[641] (Δηιόνης[642]) και υιοθετημένο[643] (γιο του Απόλλωνος[644], για αγλαοπατρογονικούς λόγους[645] φερόμενο) από την Ακακαλλίδα[646] (Ακακάλλη[647] ή Ακάλλη[648]), κόρη[649] του Μίνωος[650] (Ι΄[651] και της Πασιφάης[652] ή της Κρήτης[653]), του οποίου είχε καταλήξει εραστής[654] και που, γι' αυτόν τον λόγο, έφυγε ή διώχτηκε[655], Μίλητο[656], που παντρεύτηκε[657] την κόρη του βασιλιά της Καρίας Ευρύτου[658] Ειδοθέα[659], με την οποία[660] (ή[661] με την κόρη του Μαιάνδρου[662] Κυανέα ή Κυανή ή Ειδοθέα ή Ιδοθέα[663] ήμε την Τραγασία[664]) γέννησε τον Καύνο[665] (ιδρυτή της επί των παραλίων της Καρίας, στο όριο της εν Καρία Δωρικής χώρας, με εύφορη την γύρω χώρα, αλλά σε νοσώδη θέση, Καύνου[666], όπου λατρευόταν ο Καύνιος Έρως[667]) και την Βίβλιδα (Βύβλιδα[668])[669],

635. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 62β-3α, Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Β΄, σελ. 22β - 25.

636. Εκδοτική Αθηνών, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,τόμ. Β΄, σελ. 25α.

637. Καλλίμαχος, *Εις Άρτεμιν*, 226, Ηρόδοτος, 9. 97, Αιλιανός, Παυσανίας, Πλούταρχος, σχετ..

638. Λωρέντης, σελ. 367β Μίλητος1, Κωνσταντινίδης, σελ. 341β Μίλητος1-2β.

639. Ηρόδοτος, 1. 142. 3.

640. Βλ. Newman and Newman, ό.π..

641. Απολλόδωρος, 3:1.2, 5.

642. Newman and Newman, ό.π..

643. Βλ. Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.

644. Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη, 3.1.2, Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.1, Οβίδιος, 9. 493.

645. Μεταξάς, όπ..

646. Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.1.

647. Newman and Newman, ό.π..

648. Απολλόδωρος, 3.1.2.

649. Απολλόδωρος, 3.1.2, Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.1.

650. Λωρέντης, 367β Μίλητος, ο.

651. Newman and Newman, ό.π..

652. Απολλόδωρος, 3.1.2.

653. Ασκληπιάδης, στον *Απολλόδωρο*, 3.1.2.

654. Απολλόδωρος, 3.1.2.

655. Βλ., Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

656. Λωρέντης, σελ. 367β Μίλητος, ο, Κωνσταντινίδης, σελ. 342α Μίλητος.

657. Λωρέντης, σελ. 367β Μίλητος, ο.

658. Newman and Newman, ό.π..

659. Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.1.

660. Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.1, Λωρέντης, σελ. 367β Μίλητος, ο.

661. Οβίδιος, 9.450-4, Βλ., Δημουλάς, «Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;», ό.π..

662. Οβίδιος, 9. 449-52, 450-4.

663. Newman and Newman, ό.π..

664. Νικαίνετος, στον *Παρθένιο*, μτφρ. S. Gaselee, Harvard University (Loeb), Cambridge, Mass., 1989, 11.2.

665. Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.

666. Ηρόδοτος, 1. 146, Θουκυδίδης, σχετ..

667. Ησύχιος, σχετ..

668. Newman and Newman, ό.π..

669. Αντωνίνος Λιβεράλης, 30.

σε ανάμνηση της (στα βόρεια παράλια, δυτικά του Δίου ακρωτηρίου, της Κρήτης[670]) Μιλήτου[671], που ο ίδιος έχτισε ή του την δώρισαν[672], μετά του (μαζί του, εδώ, ελθόντος[673], εραστή του, επίσης[674]) γιου του Διός και της Ευρώπης[675], αδελφού των (επίσης, εραστή εκείνου[676]) Μίνωος Ι και (ίσως, επίσης[677]) Ραδαμάνθυος[678], με τους οποίους και μάλωσε και αναγκάστηκε να φύγει για την Κιλικία[679], Σαρπηδόνος[680] χτισμένη] Μίλητο[681], στη χώρα των βαρβαροφώνων Καρών[682], οι γυναίκες των οποίων, αγαναχτισμένες από την σφαγή των αντρών τους, αρνιόνταν να φάνε με τους νέους (κατακτητές) συζύγους ή να τους φωνάζουν με τα ονόματά τους[683]. Ο γιος του Αίπυτος[684] την εν Καρία[685] (απέναντι της Σάμου[686], παραθαλασσίως[687]) Πριήνη[688]. Ο Άνδροκλος[689] (που γρήγορα πέθανε ή σκοτώθηκε, γι' αυτό και ο γιος του είχε το ίδιο όνομα[690]) επανίδρυσε[691] την επί των εκβολών[692] του εκ Λυδίας[693], διά της Φρυγίας[694], μεταξύ Κολοφώνος και Εφέσου στο Αιγαίο Πέλαγος εκβάλλοντος[695] Καϋστρίου[696] (Καΰστρου[697]) ποταμού, από[698] τον Κάυστρο[699] ή Καΰ-

670. Όμηρος, Β 647, Στράβων, Ι, 4, 14.
671. Αγγελόπουλος, σελ. 426 Μίλητος.
672. Βλ., Δημουλάς, (Αρχείο) *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;*, ό.π..
673. Λωρέντης, 367β Μίλητος, ο.
674. Απολλόδωρος, 3.1.2.
675. R. Merkelbach and M.L. West (eds), *Κατάλογος Γυναικών (Ηοίαι)*, Αποσπάσματα Ησιόδου, in Hesiodi Theogonia, Clarendon, Oxford 1967, αποσπάσματα 140-1.
676. Απολλόδωρος, 3.1.2.
677. Βλ. Ηρόδοτος, 1.173.
678. Όμηρος, Ξ 322.
679. Ηρόδοτος, 1.173.
680. Ηρόδοτος, 1.173. Λωρέντης, 488α Σαρπηδών, βλ. 2.
681. Όμηρος, Β 868, Καλλίμαχος, *Εις Άρτεμιν*, 226, Ηρόδοτος, 9. 97, Αιλιανός, Παυσανίας, Πλούταρχος, σχετ..
682. Όμηρος, Β 867-8, D. Page, *History and The Homeric Iliad*, Berkeley 1959 (*Η Ιλιάς και η Ιστορία*, Παπαδήμας, Αθήνα 1988, σελ. 15), βλ. G.L. Huxley, *Achaeans and Hittites*, Οξφόρδη 1960, σελ. 11-5.
683. Ηρόδοτος, 1. 146.3.
684. Λωρέντης, σελ 21α Αίπυτος3, Κωνσταντινίδης, σελ. 21α Αίπυτος3.
685. Στράβων, σχετ..
686. Λωρέντης, σελ. 462β Πριήνη, Κωνσταντινίδης, σελ. 419β Πριήνη.
687. Ηρόδοτος, 1. 142. 3.
688. Στράβων, σχετ..
689. Λωρέντης, σελ. 48α Άνδροκλος1, Κωνσταντινίδης, σελ. 51β Άνδροκλος1.
690. Βλ., Δημουλάς, (Αρχείο) *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;*, ό.π..
691. Βλ., σχετ., Ηρόδοτος, Στράβων, Παυσανίας, 8.2.
692. Ηρόδοτος, Στράβων, σχετ..
693. Ξενοφών, σχετ..
694. Χάρτης.
695. Ξενοφών, σχετ..
696. Όμηρος, Β 461, Ηρόδοτος, σχετ..
697. Ξενοφών, σχετ..
698. Παυσανίας, 7. 2.7.
699. Newman and Newman, ό.π..

στριο[700], γιο [για αγλαοπατρογονικούς λόγους[701] και για έξοδο της επίσημης εν Φρυγία[702] (στη χώρα της Σαλαγασσού[703]) πόλης του[704] (Καΰστρου πεδίον[705], Κάστρον[706], Κάστρου πεδίον[707]) προς την θάλασσα[708], διό και ίδιος βωμός, πλησίον του ποταμού, στην Ιωνία, πια[709], και Καΰστρου[710] ή Καΰστριον το, παρά τον ποταμό, μεταξύ Λυδίας και Ιωνίας, ευρύχωρο Πεδίον[711], του Ωκεανού και της Τηθύος[712] αυτοφερόμενο], από τον ομώνυμο γιο του Καΰστρου[713], Έφεσο[714], της οποίας έγινε ο πρώτος βασιλιάς[715], διώχνοντας, από την περιοχή της, τους Λέλεγες[716] και τους Λυδούς[717], υποτάσσοντας και την Σάμο[718] και τα γειτονικά της νησιά[719], αλλά σκοτώθηκε[720], βοηθώντας τους κατοίκους της Πριήνης κατά των Καρών[721]. Ο Κυάρητος[722] (Κύδρελος[723]) την Μυούντα[724], επί του Μαιάνδρου[725]. Ο Δάμασος[726] και ο Ναύκλος[727] (Νάοκλος[728]) την Τέω[729], με λιμάνι[730], απέναντι της Σάμου[731]. Ο

700. Λωρέντης, σελ. 259α Κάυστρος.
701. Μεταξάς, ό.π., Δημουλάς, *Φιλοκτήτης*.
702. Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις, α΄ 2.11.
703. Reichardt, στον *Λωρέντη*, σελ. 259α Καΰστρου πεδίον.
704. Παυσανίας, 7. 2.7, Όμηρος, Β 461, Ηρόδοτος, σχετ., Ξενοφών, σχετ., χάρτης.
705. Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις*, α΄ 2.11.
706. Reichardt, Mannert, στον *Λωρέντη*, σελ. 259α Καΰστρου πεδίον.
707. Mannert, στον *Λωρέντη*, σελ. 259α Καΰστρου πεδίον.
708. Χάρτης.
709. Στράβων, ιδ΄.
710. Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, β΄ 1, 6, Αρριανός, σχετ..
711. Στέφανος Βυζάντιος, σχετ..
712. Ησίοδος, *Θεογονία*, 367-8.
713. Παυσανίας, 8.2.
714. Ηρόδοτος, Στράβων, Ξενοφών, σχετ., Λωρέντης, σελ. 176β Έφεσος, η, Κωνσταντινίδης, σελ. 205β Έφεσος.
715. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α. Βλ. Στράβων, 632.
716. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α. Βλ. Ηρόδοτος, 7. 171, Στράβων, ζ΄.
717. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α. Βλ. Δημουλάς, Η δυστυχής ευτυχία του Κροίσου, *Η βιοψυχοπαθολογία στην Ιστορία*, Λάρισα 2013, υπό έκδοση, Αρχείο Εκδόσεων Εναλλακτικός Τρόπος Ζωής, Αθήνα.
718. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, Αγγελόπουλος, σελ. 408, βλ. Ιάμβλιχος, Πυθ., ΙΙ, 3, Ηρόδοτος, 1. 171.2, Φίλιππος Θεάγγ. 1= FHG 4.475, Φερεκύδης, 111, Στράβων, 321, 661.
719. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, βλ. Πλίνιος, V 135.
720. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α.
721. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, βλ. Thomson, σελ. 114.
722. Στράβων, 14.1.3.
723. Newman and Newman, ό.π..
724. Κακριδής, 3, 63α, (Κακριδής), (66-) 7.
725. Ηρόδοτος, σχετ..
726. Παυσανίας, 7.3.6.
727. Newman and Newman, ό.π..
728. Στράβων, 14. 1.3, Newman and Newman, ό.π., Κακριδής, 3, 63α, (Κακριδής), (66-) 7, Κωνσταντινίδης, 353β Νάοκλος.
729. Κακριδής, 3, 63α, (Κακριδής), (66-) 7, Λωρέντης, 532αΤέως, Κωνσταντινίδης, 477β Τέως.
730. Ηρόδοτος, 1. 142, Θουκυδίδης, σχετ..
731. Ηρόδοτος, 1. 142, Θουκυδίδης, σχετ., Ιστορία Ελληνικού Έθνους, 2, 22β.

Κνώπος[732], σε μια χερσόνησο[733], σε ακρωτήριο[734], απέναντι της Χίου[735], ικανής (χωρίς δυσκολίες για ανάπτυξη πέρα από ένα επίπεδο[736]) έκτασης[737], όσης η Έφεσος ή η Κολοφών ή η Τέως[738], και σημαντικό αγροτικό πλούτο[739], για να σχηματιστεί κράτος[740], παραγκωνίζοντας τους εδώ άποικους Βοιωτούς[741], την πόλη που πήρε τ' όνομά του (Κνωπούπολις)[742] και που ο Κλέοπος[743], προφανώς εκθρονίζοντάς τον[744], ή που ως, ίσως, δίδυμος αδελφός του[745], ο ίδιος, ως Κλέοπος, πια[746], κατευνάζοντας, εναντίον, λόγω κακής διαχείρισης, εκείνου, που ήταν ο ίδιος, επανάσταση[747], μετωνόμασε[748] Ερυθρές[749], από τις οποίες πήρε το όνομα ολόκληρη η χερσόνησος[750]. Ο Ανδραίμων[751], καυχόμενος, ακόμα, ίσως από αντίδραση προς τους Αθηναίους[752], ότι είναι Πύλιος[753], την Λέβεδο[754], θεμελιώνοντας και[755] την (τέσσερα στάδια απέχουσα[756], σε ολίγον διάστημα από την θάλασσα[757]) Κολοφώνα[758], που την αποτελείωσαν[759] ο Δαμασίχθων[760] και ο Πρόμηθος[761], που τον σκότωσε[762] και αναγκάστηκε να γυρίσει στην Νάξο[763], όπου και έμεινε και πέθανε εκεί[764].

732. Κωνσταντινίδης, 279β Κνώπος 1, Στράβων, 14. 1.3, βλ. Newman and Newman, ό.π..
733. Αγγελόπουλος, χάρτης, Λωρέντης, 159α Ερυθραί –β 2.
734. Κωνσταντινίδης, σελ. 188β Ερυθραί 2.
735. Λωρέντης, σελ. 159α Ερυθραί –β 2, Κωνσταντινίδης, σελ. 188β Ερυθραί 2.
736. Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 58β
737. Αγγελόπουλος, χάρτης.
738. Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 58β, Αγγελόπουλος, χάρτης.
739. Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 58β.
740. Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 58β, Βλ., Δημουλάς, (Αρχείο) *Ποιος σκότωσε την Άλκηστη;,* ό.π..
741. Ηρόδοτος, 1. 142, Θουκυδίδης, Αιλιανός, σχετ., Λωρέντης, σελ. 159α Ερυθραί –β 2, Κωνσταντινίδης, σελ. 188β Ερυθραί 2.
742. Κωνσταντινίδης, σελ. 280α Κνωπούπολις.
743. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, (Κακριδής), (66-) 7, βλ. Newman and Newman, ό.π..
744. Βλ., Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, (Κακριδής), (66-) 7.
745. Βλ. Newman and Newman, ό.π..
746. Βλ., Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, (Κακριδής), (66-) 7. Newman and Newman, ό.π..
747. Βλ., Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, (Κακριδής), (66-) 7.
748. Κωνσταντινίδης, σελ. 280α Κνωπούπολις.
749. Ηρόδοτος, 1. 142, Θουκυδίδης, Αιλιανός, σχετ., Λωρέντης, σελ. 159α Ερυθραί –β 2.
750. Αγγελόπουλος, χάρτης.
751. Παυσανίας, 7.3.2.
752. Βλ., Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, (Κακριδής), (66-) 7.
753. Κωνσταντινίδης, σελ. 51α Ανδραίμων 3.
754. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, (Κακριδής), (66-) 7.
755. Κωνσταντινίδης, σελ. 51α Ανδραίμων 3.
756. Παυσανίας, Πλίνιος, σχετ..
757. Ηρόδοτος, 1. 142, Θουκυδίδης, σχετ..
758. Λωρέντης, 279β Κολοφών, Κωνσταντινίδης, 281α Κολοφών.
759. Κακριδής, 3, 63α.
760. Παυσανίας, 7.3.1, (Κακριδής), τόμ. 3, σελ. (66-) 7, Λωρέντης, σελ. 117α Δαμασίχθων 2 .
761. Παυσανίας, 7.3.3, Λωρέντης, 464β Πρόμηθος, βλ. (Κακριδής), τόμ. 3, σελ. (66-) 7.
762. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α.
763. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α, βλ. (Κακριδής), τόμ. 3, σελ. (66-) 7.
764. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 63α.

Επιγενόμενα

Η δραστηριότητα των αποίκων Ιώνων δεν σταμάτησε εδώ[765]: γρήγορα έγιναν ισχυροί και κατάφεραν να αρπάξουν τις περιγύρω πλεονεκτικές θέσεις για δικές των[766]. Η αιολική Χίος[767] εξιωνίστηκε ενωρίς[768]. Ακολούθησε η Σμύρνη[769], που, αν και καλά τοποθετημένη στο στόμιο του Έρμου[770], εμποδιζόταν, σε κάθε της κίνηση, στην είσοδο της εκβολής[771], από την Φώκαια[772] και τις Κλαζομενές[773]. Πριν περάσει καιρός κυριεύτηκε από μια εκστρατευτική δύναμη από την Κολοφώνα[774]. Στους κατοίκους επετράπη να αποσυρθούν σε άλλες μεριές της Αιολίδος[775], και η Σμύρνη έγινε ιωνική[776]. Η Μίλητος προσάρτησε την Άβυδο[777], όπου μετατοπίστηκαν Αιολείς[778]. Ύστερα, ιδρύθηκε η Λάμψακος[779], από την Φώκαια[780], και οι Μιλήσιοι[781] εξασφάλισαν, στην Κύζικο[782], ένα παραπέρα στήριγμα[783], βορινά, στην Προποντίδα [784]. Με την ίδρυσή της[785], η Χίος[786] (από την Εύβοια[787]), υπήχθη στο Πανιώνιον[788]. Η Σάμος[789], ιδρυμένη[790] από την Επίδαυρο[791], οδηγήθηκε, με το στανιό, στην Ομοσπονδία[792], με μια εκστρατεία από την Έφεσο[793]. Η Φώκαια[794], ιδρυμένη[795] από την Φωκίδα[796], και οι Κλαζομεναί[797], ιδρυμένες[798] από τις Κλε-

765. Κακριδής, τόμ. 3, 62-3, και 66-7, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 22β -5.
766. Thomson, σελ. 407.
767. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 22, 22β.
768. Thomson, σελ. 407, 382.
769. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 22, 22β.
770. Thomson, σελ. 407, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 22, 22β, 24.
771. Thomson, σελ. 407.
772. Λωρέντης, 577α Φώκαια.
773. Λωρέντης, 271α Κλαζομεναί.
774. Thomson, σελ. 407.
775. Ηρόδοτος, 1. 149-50, Παυσανίας, 7.5.1.
776. Thomson, σελ. 407.
777. J. L. Myres, στην CAH 3.657-60.
778. Thomson, σελ. 407.
779. Λωρέντης, 313α Λάμψακος.
780. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 275β.
781. Στράβων, σχετ..
782. Λωρέντης, 298β Κύζικος.
783. J. L. Myres, ό.π..
784. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 275β.
785. Παυσανίας, 7. 3-4.
786. Λωρέντης, 585β Χίος.
787. Λωρέντης, 163βΕύβοια, Thomson, σελ. 407.
788. Λωρέντης, 423β Πανιώνιον.
789. Λωρέντης, 485αΣάμος-β, Παυσανίας, 7. 3-4.
790. Παυσανίας, 7. 3-4.
791. Λωρέντης, 151αΕπίδαυρος-β.
792. Thomson, σελ. 407.
793. Παυσανίας, 7: 2. 8, 4. 2.
794. Λωρέντης, 577α Φώκαια.
795. Παυσανίας, 7. 3-4.
796. Thomson, σελ. 407.
797. Λωρέντης, 271αΚλαζομεναί.
798. Παυσανίας, 7. 3-4.

ωνές[799] και τον Φλειούντα[800], έγιναν δεκτές αφού παραδέχτηκαν Νηλείδες βασιλείς[801], η πρώτη από την Τέω και τις Ερυθρές και η δεύτερη από την Κολοφώνα[802]. Οι δώδεκα πόλεις της Πανιωνικής Ομοσπονδίας κυβερνιόντουσαν από βασιλείς[803] (μάλλον ενιαύσιων, τουλάχιστον στην Τέω[804]). Αλλά οι Κοδρίδαι γρήγορα αναγκάστηκαν, σε μεριές, να συμβασιλεύσουν με τους Γλαυκίδες[805], ελληνόφωνο γένος[806] (στο Πανιώνιον, μιλούσαν τέσσερις διαλέκτους[807]: Χίος και Ερυθραί, Έφεσος, Κολοφών, Λέβεδος, Τέως, Κλαζομεναί και Φώκαια, Μίλητος, Μυούς και Πριήνη, Σάμος), από αιώνες εγκατεστημένο[808] στην γειτονική Ξάνθο[809], πρωτεύουσα της Λυκίας[810], πάνω στον ομώνυμο ποταμό[811] (πρότερον Σίρβης[812]), περί τις όχθες του οποίου το Ξάνθιον Πεδίον[813], κτισμένη, το πρώτον, από κάποιον Ξάνθο από την Κρήτη ή την Αίγυπτο[814], όπου ναός του Σαρπηδόνος[815], του εραστή του Μιλήτου[816]. Όταν οι Κοδρίδαι αποίκησαν την Ιωνία[817], μέλη της οικογένειας του συντρόφου του Σαρπηδόνος στην Τροία[818] Γλαύκου[819], βασιλιά της Λυκίας[820], γιου Ιπολόχου[821] και Δημωνάσσης[822], γιου Βελλεροφόντου (Βελλεροφώντος[823]) και Φιλονόης[824] (Αχεμόνης, Αλκιμένης, Αντικλείας, Κασσάνδρας[825]), θυγατέρας του Ιοβάτου[826], βασιλιά της Λυκίας[827], που δεν είναι η πρώτη φορά του, που προσφέρει στρατιωτικές εξυπηρετήσεις, στους ελληνικούς πληθυσμούς, φυσικά με το αζημίωτο[828]. Το ελληνικό γένος των Γλαυκιδών, έχοντας εγκατασταθεί ανάμεσα σε ξένο λαό, ανεβαίνει στην εξουσία, αρμο-

799. Λωρέντης, 275β Κλεωναί.
800. Λωρέντης, 570β Φλιούς – 1α.
801. Thomson, σελ. 407.
802. Παυσανίας, 7.3.10.
803. Thomson, σελ. 407.
804. CIG, 3078.
805. Thomson, σελ. 407.
806. Ηρόδοτος, 1. 147.
807. Ηρόδοτος, 1. 142. Βλ., Thomson, σελ. 111, 407.
808. Thomson, σελ. 407.
809. Χάρτης.
810. Α.Θ.Σ., Ξάνθος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Εκδ. Πυρσός, Ανώνυμη Εταιρεία Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών, τόμος 18ος, 613 γ΄, Αθήναι 1932.
811. Λωρέντης, 396α Ξάνθος 2, Κωνσταντινίδης, 364β Ξάνθος 14.
812. Στράβων, σχετ..
813. Όμηρος, Β 877, Ηρόδοτος, 4. 176.
814. Λωρέντης, 396α Ξάνθος 3.
815. Ηρόδοτος, 1. 176.
816. Απολλόδωρος, 3.1.2.
817. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. 2, σελ. 22β-5.
818. Όμηρος, Ζ 152-206.
819. Λωρέντης, 110β (-111α) Γλαύκος4, Κωνσταντινίδης, 134 Γλαύκος4, Τσοτάκου – Καρβέλη, 69β Γλαύκος – 70α 5.
820. Newman and Newman, ό.π..
821. Όμηρος, Ζ 206.
822. Σχόλια στον Όμηρο, Ζ 206.
823. Newman and Newman, ό.π..
824. Όμηρος, Ζ 197.
825. Newman and Newman, ό.π..
826. Απολλόδωρος, 2.3.2.
827. Newman and Newman, ό.π..
828. Πανταζής, 166, 259-61, 364, 372, 389-93, 395-6, 401-2, 457.

νιζόμενο στα επιτόπια έθιμα[829], τα οποία φαίνονται ισχυρά[830]: η απώτερη κρητική τους καταγωγή[831] κάνει την Μίλητο, την Κολοφώνα, τις Ερυθρές και την Χίο, να αξιώνουν, όλες, ότι είχαν πρωτοϊδρυθεί από την Κρήτη[832]. Και, τώρα, οι Κοδρίδαι φαίνεται πως εξαγόρασαν την συμμαχία τους, κατά των Καρών, αδρά[833]: μέλη της οικογένειας αυτής τους διαδέχτηκαν, ως βασιλιάδες, στην Μίλητο και άλλους τόπους[834]. Για αρκετά χρόνια, ίσχυσε ο βασιλικός θεσμός, εδώ[835], με προνόμια (όπως το δικαίωμα να φορούν πορφύρα[836], και επί ρωμαιοκρατίας ακόμα[837]), και την ιερατεία της Ελευσινίας Δήμητρας[838]), που κράτησαν χρόνια[839].

Ο προς αυτή τη μεριά του Αιγαίου Ιωνικός αποικισμός, που, έτσι κι αλλιώς, δεν ήταν για το εμπόριο, αλλά για μια θέση στον ήλιο[840], με πιο επιθυμητή την περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Έρμο και Μαίανδρο[841], με τα άφθονα βολικά λιμάνια της, τις πλούσιες βοσκές, στις χαμηλότερες κοιλάδες, με τους δρόμους των καραβανιών, ψηλότερα, να εισχωρούν στα μικρασιατικά υψίπεδα, ανοίγοντας την μεταφορά εμπορευμάτων στην Καππαδοκία, στη Συρία και στις απέραντες αυτοκρατορίες της ανατολής, και, από 'κεί, πάλι, πίσω[842], μια ιστορία με συνέχεια[843], ήταν μια ρωμαλέα υπόθεση[844]. Οι ξεπατρισμένοι, από την Πύλο, στις Αθήνες, πρόγονοι των Νηλειδών[845], όπου είχαν δεχθεί παραχωρήσεις κτημάτων και μια θέση στο φυλετικό σύστημα, που ανασυντάχθηκε, ίσως, με την ευκαιρία αυτή[846], είχαν έντονα, εκεί, δραστηριοποιηθεί[847]. Ένα από τα γένη τους, οι Μεδοντίδαι[848], εξασφάλισε την αθηναϊκή βασιλεία[849], ένα άλλο, οι Νηλείδαι, οδήγησε την μετανάστευση στην ερμομαιάνδρια μικρασία[850]. Σχεδόν όλες οι εδώ πόλεις τους, οργανώθηκαν στη βάση των τεσσάρων αττικών φυλών[851]. Επίσημο κέντρο της Ομοσπονδίας ορίστηκε η Μυκάλη[852], πόλη[853], πάνω σε δασώδες όρος, απέναντι της Σάμου, καταλήγον

829. Thomson, σελ. 404.
830. Πρβλ. Παυσανίας, 7.3.6.
831. Λωρέντης, 396α Ξάνθος 3.
832. Παυσανίας, 7.2.4.
833. Βλ. Thomson, σελ. 112-5, 113.
834. Ηρόδοτος, 1.147.
835. Thomson, σελ. 407-8.
836. Στράβων, 632.
837. Thomson, σελ. 407.
838. Στράβων, 632.
839. Thomson,σελ. 407.
840. Thomson, σελ. 404, βλ. Ηρόδοτος, σχετ..
841. Thomson, σελ. 404, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β΄, 24.
842. Thomson, σελ. 404.
843. Βλ. Ψιμόπουλος, σελ. 185-239.
844. Thomson, σελ. 404.
845. Βλ. Ηρόδοτος, 1.146, Παυσανίας, 7.2.1.
846. Thomson, σελ. 406.
847. Thomson, σελ. 406, Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β-3α.
848. (Κακριδής,) τόμ. 3, σελ. 66 (-7).
849. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β-2α, βλ. Thomson, σελ. 406.
850. Κακριδής, τόμ. Ε, σελ. 62β-3α, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β΄, σελ. 24.
851. CIG, 3078, 3664.
852. Thomson, σελ. 407.
853. Στέφανος Βυζάντιος, σχετ., Καλλίμαχος, *εις Δηλίους*, σχετ..

στο Τρωγίλιο ακρωτήριο[854], αλλά πολύ μακριά, προς νότο, για να είναι βολικό[855]. Τους ένωνε το κοινό παρελθόν[856]. Πρόκοψαν[857].

Κάπου εδώ και κάπως έτσι φαίνεται να σταματάει η ιστορία των πρωτοϊστορικών Φερών.

Επιμύθιο:
ξανακοίταγμα της σχέσης Αδμήτου-΄Αλκηστης.
ψυχοαναλυτική θεώρηση
η πραγματική ιστορία Άδμητου – Άλκηστης από βιοψυχολογική σκοπιά

Ο Άδμητος, γιος του βασιλιά Φέρη των Φερών, είναι, ήδη, με πρωτοβουλία εκείνου, εν ζωή όντος εκείνου, βασιλιάς της επικράτειάς των. Παντρεύεται την Άλκηστη, βασιλοκόρη της Ιωλκού, με τη μεσολάβηση του Απόλλωνα, που εκτίει εδώ ποινή (που του επέβαλε ο Δίας) υπηρεσιών στο παλάτι και, παρά την περάτωση των υποχρεώσεων της ποινής του, δεν φεύγει παρά σαν πεθαίνει η Άλκηστη για να μην μολυνθεί από τον νεκρό. Έχοντας όμως ήδη φροντίσει - με κίνδυνο να βρεθεί πάλιν αντιμέτωπος με τον Δία - και για την αναβολή (με εξαγορά) του θάνατου όταν έρθει του Άδμητου). Αν κατέληξε το θέμα στην Άλκηστη (ο Απόλλωνας επέμενε στο να γίνει η ανταλλαγή με τη μητέρα του), είναι γιατί κανείς δεν θέλησε να πάρει την θέση του. Ούτε καν οι γονείς του το δέχτηκαν, και κανείς δεν τους κάκισε - μάλιστα τους 'δίναν και δίκιο - γι' αυτό, τόσο απεχθής είναι στο λαό ο Άδμητος. Βλέποντας η Άλκηστη να αποτυχαίνει στη διαδικασία ανεύρεσης αντικαταστάτη στο θάνατό του και βλέποντάς τον να «χτυπά» ολοένα και «πιο κοντινά», όντας σίγουρη ότι θα το ζητήσει και από την ίδια (αυτό σημαίνει ότι ήδη όλα αυτά τα χρόνια το αισθητήριο της Άλκηστης έπιασε την - υποσυνείδητη - απόρριψή της), τον προλαβαίνει η Άλκηστη. Η - έστω με επιφυλάξεις (η Άλκηστη ήταν το παν γι' αυτόν) - αποδοχή της πρότασης σημαίνει την υποσυνείδητη απόρριψή της. Η υπερβολή των διαχύσεών του τον προδίδει και στον λαό, που υπεραγαπά την Αλκηστη, η οποία και μεσίτευε στον Άδμητο, ακόμα και όταν δεν το μπορούσε, για να μην του χαλάσει την καρδιά. Οι υπήκοοί του τον βλέπουν ως ένα μάλλον ασύνετο και εγωιστικό βασιλιά και οι άνθρωποι του παλατιού που τον ξέρανε καλύτερα μιλούν για ένα σκληρόκαρδο βασιλιά που μόλις καταφέρνει να τον μαλακώσει η Άλκηστη, η οποία, βέβαια, όντας ανάμεσα στο λαό και στον Άδμητο, πολλές φορές αφήνεται να χαλάει την καλή εικόνα που έχει στο λαό για το χατήρι του - αλλά ποτέ τους δεν την κάκισαν γι' αυτό. Ήδη εκείνος κάνει πως δεν καταλαβαίνει το βαθύ νόημα της προσφοράς της για να μην είναι «εξαναγκασμένος» να αρνηθεί την προσφορά της. Δείχνει τον πόνο του πως πεθαίνει η Άλκηστη ως να επρόκειτο για δικό της θάνατο για τον οποίο μόνο ο Θάνατος φταίει - πουθενά δεν φαίνεται να δείχνει ότι αυτός είναι η αιτία που πεθαίνει η Άλκηστη και ότι αυτός είναι ο μόνος που μπορεί με την αναίρεση της αποδοχής της πρότασής της να τη σώσει. Βιάζεται να τη θάψει και βέβαια απαγορεύει να του τη θυμίζουν για να μην του «ξύνουν την πληγή». Όταν έρχεται εδώ ο Ηρακλής, τον μπουντρουμιάζει, ενώ παράλληλα φροντίζει την εικόνα του ως καλού χηρεύοντος χαροκαμένου συζύγου, απαγορεύοντάς του κάθε επαφή με το λαό (με τον οποίο άλλωστε οι δικές του σχέσεις ήσαν κακές ενώ με τον Ηρακλή οι σχέσεις του λαού γενικά όπως σε πανελλήνιο επίπεδο συνέβαινε ήσαν καλές) και βέβαια δεν τον

854. Όμηρος, Β 869, Ηρόδοτος, σχετ..
855. Thomson, σελ. 407, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Β΄, σελ. 59β.
856. Κακριδής, τόμ. 3, σελ. 61β-2α, βλ. Thomson, σελ. 406.
857. Thomson, σελ. 407.

αφήνει και να φύγει για να μη μαθευτεί το γεγονός. Χωρίς να υπάρχει ο φόβος (με την πιθανή επαναφορά της Άλκηστης από τον Ηρακλή από τον Άδη στη ζωή) να χάσει αυτός πια τη δικιά του ζωή, αφού το γεγονός της ανταλλαγής είχε ήδη συντελεστεί, δεν επιθυμεί την επιστροφή της Άλκηστης. Η ίδια η Άλκηστη το είχε αυτό καταλάβει, και, καθώς ποτέ της δεν μπόρεσε να πάρει το θάρρος να του το 'πεί, την τελευταία μόλις στιγμή λέει πως πεθαίνει όχι επειδή θα το 'θελε αλλά μόνο και μόνο για να του αποδείξει την αγάπη της, που όλα αυτά τα χρόνια της έδινε να καταλάβει ότι δεν την καταλάβαινε ως να μην του επαρκούσε, εξορκίζοντάς τον να μην ξαναπαντρευτεί. (Ο λαός τον ξέρει για μη ικανό να τιμήσει την μνήμη της). Μπροστά στο νυφικό της κρεβάτι η Άλκηστη απαρνιέται όχι μόνο το θάνατό της αλλά και το γάμο της, νοσταλγώντας τα παρθενικά της δώματα στην πατρίδα.

Παρουσίαση

Η παρουσίαση της εργασίας είχε γίνει με το εξής εικονογραφικό υλικό (οι σελίδες δείχνουν τη θέση τους στο κείμενο, όπως, εδώ, ως πρώτη καταχώρηση, στη διάθεση του υπευθύνου για τα Πρακτικά: 1. Η φόνισσα του πατέρα της Πελία Αλκάνδρα, λίγο πριν την πράξη / Ερυθρόμορφος κρατήρας, ˜470 π. Χ., Museo Nazionale Archeologico (σ.5). 2. Thomson, 124 (σ.6). 3. Λεπτομέρεια από την τελευταία μέρα της Αλκήστιδος πριν τον Άδη, / επίνητρο ερυθρόμορφης τεχνικής, ˜425-0 π.Χ, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (σ.7). 4. Ο Ηρακλής ανεβάζει την Άλκηστι από τον Άδη, Μελανόμορφος αμφορέας, ˜540 π.Χ., Παρίσι, Louvre. // Φεραί – Θολωτός τάφος Πρωτογεωμετρικής – Γεωμετρικής εποχής (σ. 9). 5. Το νησί των νεκρών, / του Ελβετού καλλιτέχνη του ΧΙΧου αιώνα Άρνολτ Μπαίκλιν (10). 6. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Αττική) (σ.11). 7. Ο Ιάσων πρωτοπαρουσιάζεται στον Πελία, / Τοιχογραφία Πομπηΐας, ˜10 μ. Χ., Νεάπολη. Museo Nazionale Archeologico (σ. 12). 8.

Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Μεσσηνία) (13). 9. Κακριδής, 5, 34, και. 10. ανάγλυφος Δούρειος Ίππος, σε αμφορέα,˜670 π.Χ., Μύκονος, Αρχαιολογικό Μουσείο (σ. 14). 11. αρπαγή χρυσόμαλλου δέρατος, (˜) ποσειδωνιακός κρατήρας, αρχές 4ου αι. π.Χ., / Νεάπολη, Museo Nazionale Archeologico (σ. 15). 12. Κακριδής, 4, 186-7, και 13. Ο Ιάσων φέρνει το χρυσόμαλλο δέρας στον Πελία, απουλικός κρατήρας, 350- 40 π. Χ., Παρίσι, Louvre (σ. 16). 14. κάμπος με παπαρούνες (σ. 17). 15. Οι επίμαχες παραθαλάσσιες περιοχές, Ψιμόπουλος, 417, και η Μαγνησία, κατά Stählin (σ. 18). 16. οι επικράτειες της νότιας Θεσσαλίας, όπως τις ανέπλασε ο W. Leaf, με σημεία αναφοράς τα, υποτίθεται, ομηρικά τοπωνύμια. Η αδυναμία χάραξης ορίων είναι εμφανής (σ. 19). 17. Ερμαφρόδιτος, ανάγλυφο, 120-30 μ.Χ., Ρώμη, Palazzo Colonna (σ. 20). 18. Ο Απόλλων, στο δυτικό αέτωμα του ναού του Διός, στην Ολυμπία, / ˜457 π.Χ. Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο, και ο Ερμής κλέπτει την νύκτα τα δαμάλια του Απόλλωνος, (σ. 21). 18. Κακριδής, 3, 67 (δέντρο Δευκαλίωνος (σ. 22). 19. Μήδεια, Ερυθρόμορφη οινοχόη, ˜460 π.Χ, Παρίσι, Louvre (σ. 23). 20. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε.(Βοιωτία) (σ. 24). 21. Thomson, 132. 22. Κακριδής, 3, 66-7 (Νηλείδες) (σ. 26) 23. Ο Κόδρος, αρματωμένος, απέναντι στον τοπικό (;) ήρωα Αινετό, / Εσωτερικό ερυθρόμορφης κύλικος, 440-30 π. Χ., Bologna, Museo Civico (σ. 27). 24. Μαντείο Δελφών, αεροφωτογραφία, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 2, 87 (σ. 28). 25. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε (Κυκλάδες) (σ. 29). 25. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Θράκη) (σ. 30). 26. Θάνατος Αλωαδών, ερυθρόμορφος κρατήρ, ˜440 π.Χ., Βασιλεία, Antikenmuseum. (σ. 31). 27. ο Θησεύς εγκαταλείπει την Αριάδνη στην Νάξο, ερυθρόμορφη κύλιξ, ˜490-80 π. Χ., Tarquinia, Museo Nazionale. 28. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε (Καρία) (σ. 33). 29. προσόρμιση ελληνικού πλοίου

σε εχθρικό έδαφος, / μικρός γεωμετρικός σκύφος, Μουσείο Ελευσίνος (σ. 34). 30. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Ιωνία) (σ. 35). 31. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Σάμος) (σ. 36). 32. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Αιολία) (σ. 37) . 33. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 2, 24 (σ. 38). 34. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 2, 63 (σ. 39). 35. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Κρήτη) (σ. 40). 36. Thomson, 378 (σ. 31). 37. Αγγελόπουλος, 483 κ.ε. (Μαγνησία) και Φεραί –Ναός Θαυλίου Διός (σ. 42).

Η ψυχοβιοπαθολογία στην Ιστορία

Η εργασία, όπως και όλο μου το ερευνητικό και συγγραφικό έργο, εντάσσεται στο πλαίσιο των εργασιών της από πολλών ετών συμπτυχθείσας Ομάδας μου Εργασίας Βιοψυχοαναλυτικής Έρευνας, που και συντονίζω, με κέντρο βάρους «το φύλο ως ερώτημα», για το οποίο συνεργάζονται, διεπιστημονικά, υπό τις οδηγίες μου, πάρα πολλοί ερευνητές και μελετητές, επί σκοπώ εύρεσης δεικτών για τον καθορισμό του επακριβούς σημείου του ψυχοβιοφυλικού συνεχούς, στο οποίο ευρίσκεται ο καθένας μας, πράγμα, για το οποίο έγιναν, ήδη, πολλές ανακοινώσεις και δημοσιεύσεις, σε παγκόσμια, διεθνή, πανελλήνια και τοπικά, Συνέδρια, Ημερίδες και Σεμινάρια, αλλά και, γενικότερα, στον (ηλεκτρονικό και έντυπο) τύπο, προχωρώντας, ήδη, οσονούπω, στην κυκλοφόρηση της περιοδικής μηνιαίας έκδοσης «η βιοψυχοπαθολογία στην ιστορία» («περιοδική έκδοση / για τα πάθη του ανθρώπου / από τότε / που θυμάται / την παρουσία του και τη ζωή του / στη γη»), όργανό της, στην οποία το ζήτημα του δίδυμου Αδμήτου και Αλκήστιδος, όπως, περίπου, παρουσιάστηκε, στα εδώ (Ε΄ και ΣΤ΄ Διεθνή Συνέδρια) και άλλα αλλού, σχετικά, Συνέδρια, θα είναι ένα από τα προσεχή (ίσως και μέσα στο ερχόμενο έτος) θέματά της.

Ευχαριστίες

Ευχαριστίες πολλές στους: Ευριπίδη Κ. Δημουλά, Θεοδώρα Ευρ. Παπαδημητρίου, Δημήτριο Γ. Λιόβα, για τη βοήθειά τους, στην κατάστρωση της εργασίας αυτής, αλλά και σε άλλους συνεργάτες μου, για την συμπαράστασή τους.

Ευχαριστίες χρεωστώ στον Πρόεδρο της Εταιρείας Δημήτριο Καραμπερόπουλο, για την καλή του θέληση να με ξανακαλέσει στο Συνέδριο, και αυτή τη φορά, αλλά και για τον σεβασμό και την αγάπη, με τα οποία αγκάλιασε την συμμετοχή μου αυτή, καθώς και για την υπομονή του στο να με περιμένει, μέχρι, μέσα στον τεράστιο όγκο των εργασιών μου, μπορέσω να τελειώσω την καταγραφή της εισήγησής μου, για τα Πρακτικά, μετά την επιμέλειά της, που έκανε, με την πρώτη αποστολή της, για μια πρώτη, πριν τα τελικά, θεώρηση, στο γραφείο του.

Ευχαριστίες χρεωστώ και στον φίλο, συνάδελφο, Σχολικό Σύμβουλο Αγγλικής Γλώσσας στο Νομό Λάρισας, Αντώνη Φραγκούλη, για την έως εδώ ηθική στήριξή του, στο όλο έργο μου, γενικότερα, από την όποια κάθε πλευρά του.

ΑΡΓ. ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Η εμβέλεια των Φερών και οι διεθνείς σχέσεις των Φεραίων κατά την αρχαιότητα

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον αυτό θέμα δεν έχει απασχολήσει μέχρι τώρα τους μελετητές παρά μόνο περιστασιακά και η συνθετική και σφαιρική προσέγγισή του προϋποθέτει ευρύτατο πεδίο έρευνας: στα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων, σε επιγραφικά τεκμήρια όχι μόνο από τις Φερές, αλλά και από όλες τις γεωγραφικές περιοχές της αρχαιότητας, και τέλος στα δεδομένα που απορρέουν από τα αρχαιολογικά ευρήματα εντός και εκτός της αρχαίας πόλης[1]. Με την παρούσα ανακοίνωση επιχειρούμε να θέσουμε το πλαίσιο της μελέτης αυτής, βασική πηγή της οποίας αποτελεί το Corpus των Επιγραφών των Φερών και η Προσωπογραφία των Φεραίων, δύο επιστημονικά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη και είναι αλληλένδετα μεταξύ τους[2].

Ήδη από τα όψιμα μυκηναϊκά χρόνια (12ος αι. π.Χ.) το βασίλειο των Φερών είχε κυριαρχήσει στην ανατολική Θεσσαλία, έχοντας στην περιοχή ελέγχου του ακόμη και την άλλοτε κραταιά Ιωλκό, όπως ρητά αναφέρεται στη ραψωδία Β΄ της Ιλιάδος του Ομήρου, στον κατάλογο των πλοίων (στίχοι 711-715)[3]. Ο βασιλιάς Άδμητος είχε συμμετάσχει στο εγχείρημα της Αργοναυτικής Εκστρατείας μαζί με τον Ιάσονα και τους εκλεκτούς των Ελλήνων, ενώ ο Εύμηλος, γιος του Αδμήτου και της Αλκήστιδος, έλαβε μέρος στην Τρωϊκή Εκστρατεία μαζί με όλους τους μυκηναίους βασιλείς. Η συμμετοχή των βασιλέων τους στις δύο πανελλήνιες εκστρατείες, που βρίσκονται μεταξύ μύθου και ιστορικής πραγματικότητας, ασφαλώς απηχεί την πρώιμη έξοδο των Φεραίων από το στενό θεσσαλικό χώρο και την από κοινού με τους άλλους Έλληνες χάραξη μιας διαχρονικής θαλάσσιας εμπορικής οδού προς την Προποντίδα και τον Εύξεινο Πόντο, η οποία, όσον αφορά τους

1. Για την αρχαία πόλη των Φερών βλ. Stählin 1924, Béquignon 1937, Kirsten 1940, Κακαβογιάννης 1977, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994α, Αραχωβίτη 2000, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000α, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Αραχωβίτη 2006.

2. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2010, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2012. Βλ. και IG, IX 2 (Kern 1908).

3. Βλ και Γούναρης 2012.

Φεραίους, ανιχνεύεται τουλάχιστον μέχρι την ελληνιστική εποχή με βάση τη νομισματική μαρτυρία, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.

Οι Φερές συνέχισαν δυναμικά την ιστορική τους πορεία κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο (10ος, 9ος, 8ος αι. π.Χ.) ως ένας ιδιαίτερα ακμαίος οικισμός, από τους ελάχιστους που είχαν επιβιώσει την εποχή αυτή στην ανατολική Θεσσαλία. Κατά την οργάνωση του Θεσσαλικού Κράτους με τις τέσσερις τετράδες και του πρώτου Κοινού των Θεσσαλών, τον 6ο αι. π.Χ., από την σχεδόν μυθική μορφή του Λαρισαίου Αλεύα του Πυρρού[4], η πόλη των Φερών περιλαμβάνεται στις τέσσερις σημαντικές πόλεις της τετράδος Πελασγιώτιδος (μαζί με τη Λάρισα, την Κραννώνα και τη Σκοτούσσα), αλλά είναι η μόνη που διαθέτει στην περιοχή της λιμάνι, τις Παγασές, το οποίο ουσιαστικά αποτελεί το μοναδικό λιμάνι της κυρίως Θεσσαλίας κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή. Ευρισκόμενη ταυτόχρονα σε προνομιούχο γεωγραφική θέση, στο σταυροδρόμι χερσαίων οδών της ηπειρωτικής Ελλάδος, η πόλη των Φερών ανέπτυξε ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. σημαντική εμπορική δραστηριότητα αρχικά με μεγάλα κέντρα της νότιας Ελλάδος, κυρίως με την Κόρινθο και την Αθήνα, όπως πιστοποιείται από αρχαιολογικά ευρήματα, ως επί το πλείστον από την κεραμική, που έχει εισαχθεί από τις πόλεις αυτές[5]. Η οικονομική δύναμη και η ευμάρεια των Φεραίων αντικατοπτρίζεται στην κοπή αργυρών νομισμάτων της πόλης στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.[6]

Την ίδια εποχή, το σημαντικότερο ιερό των Φερών, αφιερωμένο στον Δία Θαύλιο και στην Εννοδία, την κατ' εξοχήν Φεραία θεά, αποκτά πανελλήνια εμβέλεια[7]. Η λατρεία της Εννοδίας εξαπλώνεται κυρίως στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ εκτός Φερών είναι επίσης γνωστή η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας. Σύμφωνα με τον Παυσανία, στη Σικυώνα και στο Άργος υπήρχαν ιερά της Αρτέμιδος Φεραίας, τα ξόανα της οποίας είχαν μεταφερθεί εκεί από τις Φερές κατά τα λεγόμενα των Σικυωνίων και των Αργείων, ενώ την ίδια θεά τιμούσαν επίσης οι Αθηναίοι, όπως επιβεβαιώνεται και από τον ποιητή Καλλίμαχο[8]. Η λατρεία της φθάνει μέχρι τις Συρακούσες της Σικελίας, όπου βρέθηκε ένα μεγάλο πήλινο μελαμβαφές αγγείο, ένας κώθων, του τέλους του 4ου ή των αρχών του 3ου αι. π.Χ., το οποίο φέρει χαραγμένη αναθηματική επιγραφή: ΙΑΡΟΣ ΑΡΤΑΜΙΤΟΣ ΦΕΡΑΙΑ[Σ], που σημαίνει «αφιερωμένος στην Αρτέμιδα Φεραία»[9]. Μια μαρμάρινη ενεπίγραφη βάση αναθήματος μάλλον ελληνιστικής εποχής μαρτυρεί τη λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας ακόμη και στη νήσο Ίσσα της Αδριατικής, κοντά στις Δαλματικές ακτές, αποικία των Συρακουσίων[10].

Την εμβέλεια του φεραϊκού ιερού του Διός Θαυλίου και της Εννοδίας μαρτυρούν τα ψηφίσματα απονομής προνομίων εκ μέρους της πόλης των Φερών προς πολίτες άλλων πόλεων, που είναι χαραγμένα σε χάλκινα πλακίδια, τα οποία βρέθηκαν θαμμένα μαζί με πολλά άλλα αναθήματα μέσα σε αποθέτες, δηλαδή σε λάκκους γύρω από το κτίριο του ναού[11]. Στα πλακίδια αυτά, που χρονολογούνται στον 5ο και στον 4ο αι. π.Χ., αναγρά-

4. Helly 1995, ειδικά σελ. 166.

5. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994α, σελ. 78.

6. Sear 1978, σελ. 210-211.

7. Χρυσοστόμου 1998, ειδικά σελ. 25-43. Βλ. και Αραχωβίτη, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Τσιγάρα 2012 για νέα δεδομένα.

8. Χρυσοστόμου 1998, ειδικά σελ. 53-88, 200-203.

9. Χρυσοστόμου 1998, ειδικά σελ. 203-204. Παλαιοθόδωρος 2012.

10. Χρυσοστόμου 1998, ειδικά σελ. 204-205.

11. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000β, σελ. 108-120.

φονται τα ονόματα ξένων πολιτών που απέκτησαν προνόμια στις Φερές: ο Αριστόμαχος από τον Οπούντα της Λοκρίδος, ο Ευρυδάμας και ο Ιππόστρατος από την Κραννώνα ή από τον Κρότωνα, ο Επικρατίδας από την Πρόερνα, ο Πραξιτέλης και ο Βαυκιδεύς από άγνωστη πόλη και άλλοι. Τα προνόμια αυτά είναι συνήθως η προξενία (αναγνώριση της ιδιότητας του δημόσιου ξένου = φίλου της πόλης), η ατέλεια (απαλλαγή πληρωμής φόρων), η ασυλία (προστασία από διώξεις), η επινομία (δικαίωμα βοσκής των κοπαδιών στις περιοχές και των δύο πόλεων). Με ένα ανάλογο ψήφισμα του 3ου αι. π.Χ., χαραγμένο αυτή τη φορά σε μαρμάρινη στήλη, η πόλη των Φεραίων απονέμει προξενία στον Πολυκλείδη Αλκιδάμου από τη νήσο Πεπάρηθο, τη σημερινή Σκόπελο[12].

Καθώς τα προνόμια αυτά παρέχονται όχι μόνο στους ίδιους τους ξένους πολίτες, αλλά και στις οικογένειές τους και στα περιουσιακά τους στοιχεία, τόσο στη διάρκεια πολέμου όσο και στη διάρκεια ειρήνης, όπως ρητά αναφέρεται στα ψηφίσματα, δημιουργούνται ευνοϊκές προϋποθέσεις εγκατάστασης των πολιτών αυτών στην πόλη των Φερών ως μετοίκων. Πράγματι, κατά τον 4ο αι. π.Χ. και την ελληνιστική εποχή έχει καταγραφεί η παρουσία αρκετών ξένων με αναφορά στους τόπους καταγωγής τους, με βάση τις επιγραφές στα επιτύμβια μνημεία τους: ο Καλλίας Στασαγόρα από την Τεγέα[13], ο Διονύσιος Παμφίλου και ο Ανάγκιππος από τη Λάρισα[14], ακόμη και από την Κρήτη, ο Σωσίων από την Άπτερα και ο Αιθίοψ Αγάσσονος από τη Δρήρο. Η θέση των ξένων αυτών πολιτών στη φεραϊκή κοινωνία αποτελεί ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης στο πλαίσιο της προσωπογραφίας, από όπου θα ανιχνευτούν και οι σχέσεις των Φεραίων με τις πόλεις καταγωγής τους[15].

Στο ψήφισμα, με το οποίο απονέμονται προνόμια στον Πραξιτέλη και στον Βαυκιδέα, που χρονολογείται πιθανότατα στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., αναφέρεται ότι τα προνόμια ισχύουν σε όση περιοχή κυβερνούν οι Φεραίοι, υπονοώντας ότι η περιοχή αυτή είναι αρκετά μεγάλη. Πράγματι, κατά το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. οι Φεραίοι τύραννοι κυριαρχούν στα θεσσαλικά πράγματα. Τη σημαντικότερη θέση μεταξύ τους κατέχει ο Ιάσων, ο οποίος εξελέγη ταγός ολόκληρης της Θεσσαλίας, επικεφαλής του Κοινού των Θεσσαλών (371 π.Χ.), επεδίωξε την ηγεσία της Δελφικής Αμφικτιονίας, την ηγεμονία όλων των ελληνικών πόλεων και οραματίστηκε πρώτος μια πανελλήνια εκστρατεία κατά των Περσών, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Ισοκράτης στον «Πανηγυρικό» του[16]. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, ασφαλώς η εμβέλεια των Φερών έφθασε την εποχή αυτή στο αποκορύφωμά της. Μάλιστα, ο επόμενος Φεραίος τύραννος, ο Αλέξανδρος, δημιούργησε ισχυρό πολεμικό στόλο με σκοπό να κυριαρχήσει στο Αιγαίο σε βάρος των Αθηναίων και κατέλαβε μερικά νησιά των Κυκλάδων[17]. Σύμφωνα με τον Διόδωρο τον Σικελιώτη και τον Πολύαινο, στη συνέχεια πολιόρκησε την πόλη Πεπάρηθο στην ομώνυμη νήσο (τη σημερινή Σκόπελο) και τελικά κατέλαβε τον Πάνορμο, άλλη πόλη της ίδιας νήσου, στη θάλασσα της οποίας διεξήχθη ναυμαχία (361 π.Χ.), μετά από τέχνασμα του Αλεξάνδρου, κατά την οποία οι Φεραίοι νίκησαν τους Πεπαρηθίους και τους συμμάχους τους Αθηναίους υπό τον στρατηγό Λεωσθένη. Ο Αλέξανδρος με το στόλο του έφθασε μέχρι τον Πειραιά, όπου επιδόθηκε σε λεηλασίες και αποκόμισε πλούσια λάφυρα...

12. Béquignon 1937, σελ. 78-79.

13. IG, IX 2 (Kern 1908), αρ. 430.

14. Béquignon 1937, σελ. 91. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981.

15. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2012.

16. Helly 1995, σελ. 345-352 και passim. Sprawski 2006, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

17. Helly 1995, σελ. 256-257. Sprawski 2005. Βλ. και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών), Τόμ. Γ1, σελ. 448.

Την ανοδική πορεία των Φερών ανέκοψε ως γνωστόν ο Φίλιππος Β΄, βασιλιάς της Μακεδονίας, που κυριάρχησε σε όλη τη Θεσσαλία κατά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.[18], ωστόσο ο γιος του Αλέξανδρος θα πραγματοποιήσει το όραμα του Φεραίου Ιάσονα εκστρατεύοντας κατά των Περσών επί κεφαλής των Ελλήνων. Στην εκστρατεία έλαβαν μέρος 1800 Θεσσαλοί[19], μεταξύ των οποίων ασφαλώς και Φεραίοι. Σε μια ιστορική επιγραφή από την περιοχή των Φερών, στην οποία περιλαμβάνεται κατάλογος Φεραίων Γυμνασιάρχων, αναγράφεται χαρακτηριστικά στο προοίμιο (σε ελεύθερη μετάφραση, αν η συμπλήρωση είναι ορθή): «Αυτοί που έγιναν Γυμνασίαρχοι, αφ' ότου οι πολίτες που πήγαν μαζί με τον Αλέξανδρο επέστρεψαν, αφού διέβησαν στην Ασία»[20]. Την ίδια εποχή δρα και ο Φεραίος Αριστομήδης, ένα αμφιλεγόμενο ιστορικό πρόσωπο που αυτομόλησε προς τον Δαρείο τον Γ΄, βασιλέα των Περσών, και ήταν στρατηγός του Περσικού στρατού. Αργότερα, μετά τη μάχη της Ισσού (333 π.Χ.), ο Αριστομήδης εμφανίζεται στην Αίγυπτο και τέλος αφιερώνει ένα ανάθημα στο ιερό του Αμφιαράου, στον Ωρωπό, από το οποίο σώζεται η αποσπασματική επιγραφή με το όνομά του και το εθνικό του[21]. Ο Αριστομένης Αριστομήδους, Θετταλός εκ Φερών, και ο Νίκων Κηφισοδώρου Αθηναίος προσέφεραν ένα ανάθημα στον Απόλλωνα Αιγιλέα, στο ιερό του θεού στα Αντικύθηρα, την αρχαία Αίγιλα, από το οποίο σώζεται η βάση με την αναθηματική επιγραφή, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ.[22] Πιθανότατα ο αναθέτης Αριστομένης ήταν ο γνωστός ηγέτης του Περσικού στόλου στο Αιγαίο και γιος του Αριστομήδους που αναφέρθηκε προηγουμένως. Ένας άλλος Φεραίος, ο Αρισταγόρας Ευβούλου, επαινείται και τιμάται από την πόλη των Φθιωτίδων Θηβών με παροχή προξενίας, πολιτείας και πολλών άλλων προνομίων, επειδή υπήρξε φίλος και χρήσιμος σε αυτήν «και κατά κοινόν και κατ' ιδίαν», όπως χαρακτηριστικά αναγράφεται στο ψήφισμα που χαράχτηκε σε λίθινη στήλη, πιθανότατα τον 2ο αι. π.Χ.[23] Οι Φεραίοι που έδρασαν εκτός Φερών ασφαλώς ήταν πολλοί και απαιτείται συστηματική έρευνα για να τους εντοπίσουμε όλους...

Κατά την ελληνιστική εποχή και κυρίως κατά τον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. η πόλη των Φερών γνώρισε μια τελευταία περίοδο ακμής, όταν ηγήθηκε και πάλι του Κοινού των Θεσσαλών με την επανίδρυσή του το έτος 196/195 π.Χ. και την εκλογή του Φεραίου Παυσανία Εχεκράτους ως πρώτου Στρατηγού του, μετά τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.) και υπό την κηδεμονία των νικητών Ρωμαίων[24].

Από τα αρχαιολογικά ευρήματα που χρονολογούνται την εποχή αυτή μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες για τις διεθνείς εμπορικές δραστηριότητες των Φεραίων, κυρίως με βάση τα εισαγόμενα προϊόντα. Οι ενσφράγιστες λαβές εμπορικών αμφορέων αποτελούν αδιάσειστα τεκμήρια ότι στις Φερές εισαγόταν κρασί από τη Ρόδο και από την Κνίδο, που ήταν από τις πιο δημοφιλείς οινοπαραγωγικές περιοχές των ελληνιστικών χρόνων. Μάλιστα, χάρη στα κνιδιακά σφραγίσματα που έχουν μελετηθεί διεξοδικά, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με μεγάλη ακρίβεια το χρόνο εισαγωγής και κατανάλωσης του κρασιού: ένα σφράγισμα χρονολογείται στη δεκαετία 107-98 π.Χ. και

18. Sprawski 2010.

19. Βλ. και Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών), Τόμ. Δ, ειδικά σελ. 46-47.

20. Helly, Te Riele & Van Rossum 1979.

21. Αρριανός, Αλεξάνδρου Ανάβασις, 2, 13, 2. Πετράκος 1997, σελ. 262-263, αρ. 342.

22. Τσαραβόπουλος 2004-2009. Τον συνάδελφο Άρη Τσαραβόπουλο ευχαριστώ πολύ για τις πληροφορίες και τη βοήθειά του σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα.

23. IG, IX 2 (Kern 1908), αρ. 132.

24. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994α, ειδικά σελ. 79-82.

ένα άλλο στη δεκαετία 97-88 π.Χ.[25]. Ακόμη βρέθηκαν τμήματα εισαγμένων πήλινων ανάγλυφων σκύφων της ελληνιστικής εποχής που προέρχονται από τα λεγόμενα «ιωνικά» εργαστήρια, ενώ ένας τουλάχιστον από αυτούς τους σκύφους φέρει την υπογραφή του γνωστού κεραμέα Μενεμάχου[26].

Τα νομίσματα όμως είναι εκείνα που παρέχουν τις σαφέστερες ενδείξεις για το εύρος των σχέσεων και των συναλλαγών μιας πόλης με άλλες πόλεις και περιοχές. Για την πόλη των Φερών η συστηματική μελέτη των νομισμάτων που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές ορισμένων ελληνιστικών οικιών οδήγησαν στη σύνταξη ενός χάρτη με την προέλευση των νομισμάτων και επομένως τις επαφές των Φεραίων, που δεν περιορίζονται στις γειτονικές θεσσαλικές πόλεις, αλλά εκτείνονται μέχρι τη Μακεδονία, την Εύβοια, τη Βοιωτία, την Αιτωλία, την Πελοπόννησο. Το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο αυτού του χάρτη είναι ο θαλάσσιος δρόμος που διαγράφεται προς την Προποντίδα, με την παρουσία νομισμάτων της Σκιάθου, της Ίκου (σημερινής Αλοννήσου), της Μύρινας Λήμνου και της Αβύδου, και ίσως απηχεί το αποτέλεσμα της συμμετοχής των Φεραίων στις πανελλήνιες εκστρατείες των μυκηναϊκών χρόνων, όπως αναφέρθηκε στην αρχή της ανακοίνωσης[27].

Ωστόσο οι Ρωμαίοι επεκτείνουν σταδιακά την κυριαρχία τους στις ελληνικές περιοχές και η διείσδυση του ρωμαϊκού νομίσματος στις εμπορικές συναλλαγές είναι ενδεικτική σε ένα μικρό «θησαυρό» που βρέθηκε μέσα σε μια φιάλη, ένα μικρό πήλινο ανοικτό αγγείο, στην περιοχή της Αγοράς των Φερών. Ανάμεσα στα χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών και του Κοινού των Μαγνήτων βρίσκεται ένα μεγάλο χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα, ένας ας, του 2ου αι. π.Χ.[28] Το ίδιο το νόμισμα, αλλά και ορισμένα εισαγμένα χαρακτηριστικά αγγεία, υποδηλώνουν εμπόριο με τη Ρώμη, κυρίως κατά τον 2ο και 1ο αι. π.Χ. Όμως, στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. ένα αγρόκτημα της Φεραϊκής χώρας προσφέρεται ως κληρονομιά στον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αύγουστο, σύμφωνα με ένα ακριβώς χρονολογημένο επιγραφικό τεκμήριο, γεγονός που υποδηλώνει το σταδιακό μαρασμό και τελικά την εγκατάλειψη της πόλης των Φερών, ένα γενικότερο φαινόμενο της εποχής που χρήζει συστηματικής μελέτης και ερμηνείας[29].

Η αρχαία πόλη των Φερών έσβησε, όμως το όνομά της και η ακτινοβολία της διαπέρασαν τους αιώνες και έφθασαν μέχρι το Ρήγα, ο οποίος στη γνωστή «Επιπεδογραφία του» ονομάζει την ιδιαίτερη πατρίδα του «Φερά», λεγομένη νυν «Βελεστίνος»[30].

25. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994β.

26. Κακαβογιάννης 1980.

27. Μουστάκα & Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2004.

28. Μουστάκα & Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2004.

29. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994α, ειδικά σελ. 82. Βλ. και Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Αραχωβίτη 2013, ειδικά σελ. 628-630.

30. Κακαβογιάννης 1990.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αραχωβίτη 2000: Π. Αραχωβίτη, «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια», Πρακτικά 1ης Συνάντησης για το Έργο των *Ε*φορειών *Α*ρχαιοτήτων και *Ν*εωτέρων *Μ*νημείων του *ΥΠΠΟ* στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της από το 1990 μέχρι σήμερα (*Β*όλος 1998), Βόλος 2000, σελ. 355-371.

Αραχωβίτη, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Τσιγάρα 2012: Π. Αραχωβίτη, Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Μ. Τσιγάρα, «Ναός Θαυλίου Διός Φερών. Νέα δεδομένα», Πρακτικά 3ου ΑΕΘΣΕ (*Α*ρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς *Ε*λλάδας, *Βόλος 2009),* Βόλος 2012, σελ. 451-458.

Béquignon 1937: Y. Béquignon, *Recherches Archéologiques à Phères de Thessalie,* Paris 1937.

Γούναρης 2012: Α. Π. Γούναρης, «Το Θεσσαλικόν απόσπασμα του Νηών Καταλόγου: Τεκμήριο μυκηναϊκής οικιστικής ή πρωτοϊστορικής ανθρωπολογίας;», Πρακτικά 3ου ΑΕΘΣΕ (*Α*ρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς *Ε*λλάδας, *Βόλος 2009),* Βόλος 2012, σελ. 251-268.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1981: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, «Σχόλια σε μια θεσσαλική επιτύμβια στήλη», *Α*νθρωπολογικά 2, 1981, σελ. 11-19.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994α: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», «Θεσσαλία»: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (1975-1990). *Α*ποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990), Αθήνα 1994, Τόμ. Β΄, σελ. 71-92 (περιλαμβάνεται και όλη η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία).

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994β: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, «Τα ελληνιστικά λυχνάρια των Φερών», Πρακτικά της Γ΄ *Ε*πιστημονικής Συνάντησης για την *Ε*λληνιστική *Κ*εραμική (Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 1991), Αθήνα 1994, σελ. 363-388.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000α: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, «Φεραί- Πεπάρηθος- Σκίαθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990-1998)», Πρακτικά 1ης Συνάντησης για το Έργο των *Ε*φορειών *Α*ρχαιοτήτων και *Ν*εωτέρων *Μ*νημείων του *ΥΠΠΟ* στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της από το 1990 μέχρι σήμερα (*Β*όλος 1998), Βόλος 2000, σελ. 345-353 (περιλαμβάνεται και όλη η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία).

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2000β: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, Θεσσαλικές επιγραφές σε τοπικό αλφάβητο, Θεσσαλονίκη 2000 (Διδακτορική Διατριβή, υπό έκδοση).

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Αραχωβίτη 2006: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου & Π. Αραχωβίτη, «Η αρχαία πόλη των Φερών. Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005)», Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου *Ι*στορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (Λάρισα, 2006), Τόμ. Ι, Λάρισα 2006, σελ. 232-243.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2010: Αργ. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου, «Corpus Επιγραφών Φερών και Corpus Πηλίνων Ειδωλίων Φερών: Δυο επιστημονικά έργα σε εξέλιξη», *Υ*πέρεια 5 (Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Φερών-*Β*ελεστίνου-*Ρ*ήγα, *Β*ελεστίνο *2007),* Αθήνα 2010, σελ. 125-131.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2012: Αργ. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου, «Φεραϊκή Προσωπογραφία. Δεδομένα μιας πρώτης καταγραφής», Πρακτικά 4ου ΑΕΘΣΕ (*Α*ρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς *Ε*λλάδας, *Β*όλος 2012), υπό έκδοση.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Αραχωβίτη 2013: Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου & Π. Αραχωβίτη, «Αγροικία αυτοκρατορικών χρόνων στην περιοχή των αρχαίων Φερών», ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 68: *Villae Rusticae. Family and Market-oriented Farms in Greece under Roman Rule, Proceedings of an international congress held at Patrai, April 2010,* Athens 2013, σελ. 616-631.

Helly, Te Riele & Van Rossum 1979: B. Helly, G. J. Te Riele & J. A. Van Rossum, «La liste des Gymnasiarques de Phères pour les années 330-189 av. J. C.», *"La Thessalie" (Actes de la Table-Ronde, Lyon 1975),* Lyon 1979, σελ. 220-255.

Helly 1995: B. Helly, *L' État Thessalien. Aleuas le Roux, les Tétrades et les Tagoi,* Lyon 1995.

Κακαβογιάννης 1977: Ευ. Κακαβογιάννης, «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το1977», Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών X 2, 1977, σελ. 174-187.

Κακαβογιάννης 1980: Ευ. Κακαβογιάννης, «"Ομηρικοί σκύφοι" Φερών Θεσσαλίας», Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών XIII 2, 1980, σελ. 262-284.

Κακαβογιάννης 1990: Ευ. Κακαβογιάννης, «Η "Επιπεδογραφία της Φεράς" του Ρήγα Βελεστινλή από άποψη αρχαιολογική», Υπέρεια 1, (Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ. 423-448.

IG, IX 2 (Kern 1908): O. Kern, *Inscriptiones Graecae, IX 2 (Inscriptiones Thessaliae),* Berolini 1908, αρ. 412-456 (Επιγραφές Φερών).

Kirsten 1940: E. Kirsten, «Pherai», στην *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft,* Suppl. VII, 1940, στ. 984-1026.

Μουστάκα & Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2004: Α. Μουστάκα & Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Συμβολή στη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών κατά την ελληνιστική εποχή», *ΟΒΟΛΟΣ* 7 (Πρακτικά της Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης: «*Το* νόμισμα στο Θεσσαλικό *Χ*ώρο», *Β*όλος 2001), Αθήνα 2004, σελ. 491-514.

Παλαιοθόδωρος 2012: Δ. Παλαιοθόδωρος, «Η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας από τη Θεσσαλία στις Συρακούσες», Πρακτικά 3ου ΑΕΘΣΕ (*Α*ρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς *Ε*λλάδας, *Βόλος 2009),* Βόλος 2012, σελ. 439-450.

Πετράκος 1997: Β. Χ. Πετράκος, Οι επιγραφές του Ωρωπού, Αθήνα 1997.

Sear 1978: D. R. Sear, *Greek Coins and their Values,* London 1978, σελ. 210-211.

Sprawski 2005: Sl. Sprawski, «Ο Αλέξανδρος των Φερών. Μια νέα προσέγγιση», Θεσσαλικό Ημερολόγιο 48, 2005, σελ. 177-194.

Sprawski 2006: Sl. Sprawski, «Jason of Pherae, a Leader of the Thessalians», *Υ*πέρεια 4 (Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου Φερών-*Β*ελεστίνου-*Ρ*ήγα, *Β*ελεστίνο *2003),* Αθήνα 2006, σελ. 203-210.

Sprawski 2010: Sl. Sprawski, «The End of the Pheraean Tyranny», *Υ*πέρεια 5 (Πρακτικά Ε΄ Συνεδρίου Φερών-*Β*ελεστίνου-*Ρ*ήγα, *Β*ελεστίνο *2007),* Αθήνα 2010, σελ. 181-189.

Stählin 1924: Fr. Stählin, *Das Hellenische Thessalien,* Stuttgart 1924 (επανέκδοση Amsterdam 1967), σελ. 104-108, πίν. V, 2. Βλ. και την ελληνική μετάφραση με τίτλο «Η αρχαία Θεσσαλία», από τους Γ. Παπασωτηρίου και Α. Θανοπούλου με φιλολογική επιμέλεια Θ. Α. Νημά, έκδοση Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τρικάλων, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 194-201.

Τσαραβόπουλος 2004-2009: Α. Τσαραβόπουλος, «Η επιγραφή IG V 1, 948 και οι ενεπίγραφες μολυβδίδες του Κάστρου των Αντικυθήρων», ΗΟΡΟΣ 17-21, 2004-2009, σελ. 327-348.

Χρυσοστόμου 1998: Π. Χρυσοστόμου, Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία *ή* Φεραία θεά, Αθήνα 1998.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Ελληνιστικές οικίες των Φερών

Οι αρχαίες Φερές χαρακτηρίζονται από μια μακραίωνη ιστορία κατοίκησης από τους προϊστορικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, που άφησαν ανεξίτηλα τα ίχνη τους στο αρχαιολογικό ανάγλυφο της περιοχής. Η πόλη στο πέρασμα των αιώνων αλλάζει σε έκταση και σε μορφή. Καθώς η μια εποχή διαδέχεται την άλλη, επάλληλες οικιστικές φάσεις δημιουργούνται, ιδίως κατά τη μυκηναϊκή, γεωμετρική, αρχαϊκή, κλασική και ελληνιστική εποχή. Από τις αρχαιότητες αυτές η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στα λείψανα οικιών των ελληνιστικών χρόνων, τμήματα του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης που την εποχή αυτή γνώρισε τη μεγαλύτερή της έκταση.

Οι σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή από την ΙΓ' ΕΠΚΑ, κατά την τελευταία τριακονταετία, με αφορμή τα αιτήματα ιδιωτών για ανέγερση οικοδομών, είτε στα πλαίσια μεγάλων έργων, έφεραν στο φως σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα που τεκμηριώνουν με τον καλύτερο τρόπο την κάθε λογής βιοτεχνική, εμπορική, καλλιτεχνική και οικοδομική δραστηριότητα που γνώρισε η αρχαία πόλη των Φερών από τον 4ο έως τον 1ο αι. π.Χ.

Η μελέτη των ελληνιστικών οικιών στις Φερές στηρίχτηκε σε όλες τις δημοσιεύσεις καθώς και τις αναφορές των Αρχαιολογικών Δελτίων[1] και επιχειρήθηκε να απαντηθούν καίρια ερωτήματα σχετικά με τα υλικά δομής, τη θέση, τον προσανατολισμό, τις επιμέρους λεπτομέρειες, τον εξοπλισμό, τα ευρήματα, τη χρήση των χώρων και τη χρονολόγησή τους.

Σκιαγραφώντας συνοπτικά το τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της αρχαίας πόλης των Φερών, στους πρόποδες της Μαγούλας Μπακάλη αναπτύσσεται η λεγόμενη «άνω πόλη» των Φερών. Στην πεδινή «κάτω πόλη» απλώνεται το μεγαλύτερο τμήμα μιας τυπικής αρ-

1. Αρχαιολογικά Δελτία 1980-1999. Κύρια ανασκαφέας των ελληνιστικών οικιών των Φερών ήταν η κ. Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, την οποία ευχαριστώ θερμά για τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες και παρατηρήσεις της. Επίσης σημαντική ήταν και η συνεισφορά της ανασκαφέας κ. Πολυξένης Αραχωβίτη στην αποκάλυψη αρχαίων οικιών στην περιοχή του Βελεστίνου. Ευχαριστώ ακόμη ιδιαιτέρως τον κ. Αλέξανδρο Μαζαράκη-Αινιάνα, κύριο επόπτη της Διπλωματικής μου εργασίας στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στην οποία στηρίχτηκε το παρόν άρθρο, για τις συμβουλές του και τις χρήσιμες υποδείξεις στη μελέτη μου.

χαίας ελληνιστικής πόλης, με ιδιωτικές οικίες, κεραμικά εργαστήρια, δρόμους, αγορά, πιθανόν θέατρο, ναό. Η πόλη των Φερών περιβάλλονταν από τείχη δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων (α' φάση του 4ου αιώνα π.Χ. και β' φάση του 2ο αι. π.Χ.)[2]. Στη βόρεια πλευρά της αρχαίας πόλης και εκτός των τειχών βρέθηκαν λείψανα του ιερού της πόλης (α' φάση του 6ου αι. π.Χ. και β' φάση του 4ου αι. π.Χ.), που ήταν αφιερωμένο στον Δία Θαύλιο και στην Εννοδία[3]. Εκτός των τειχών είχαν οργανωθεί και τα τέσσερα νεκροταφεία της πόλης, με σημαντικότερα το ΒΔ και το ΝΑ νεκροταφείο[4]. Στη γύρω ύπαιθρο «χώρα» των Φερών (βόρεια και ανατολικά), στον Κόμβο Βελεστίνου, αλλά και στην περιοχή της Χλόης, βρέθηκαν μεμονωμένες εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα μαρτυρώντας μια συνηθισμένη πρακτική των ελληνιστικών χρόνων[5].

Η έρευνα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων από τις ανασκαφές στις Φερές οδήγησε στον διαχωρισμό των ελληνιστικών οικιών σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: στις οικίες (έξι) που έχουν ταυτιστεί από το σύνολο των αρχιτεκτονικών τους στοιχείων και ευρημάτων[6], στις πιθανές οικίες (είκοσι) που συγκεντρώνουν κάποια γνωρίσματα οικιών, αλλά δεν μπορούν να αποδοθούν με ασφάλεια, λόγω της μεγάλης αποσπασματικότητάς

2. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990)*, Αθήνα 1994, σελ. 78-82.

3. Π. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική Θεά Εν(ν)οδία ή Θεραία θεά*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 64, Αθήνα 1998, σελ. 38-43, 236-238, Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris 1937, E. Ostby, «A reconsideration of the classical temple at Pherai», *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990)*, Αθήνα 1994, Τόμος Β΄, σελ. 139-142.

4. Αργ.Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ό.π.*, σελ. 79.

5. Για αγροικίες βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον (στο εξής ΑΔ)* 51, (1996), Β'1-Χρονικά, σελ. 344, *ΑΔ* 52, (1997), Β'2-Χρονικά, σελ. 470, *ΑΔ* 53, (1998), Β'2- Χρονικά, σελ. 433, της ίδιας, «Φεραί-Πεπάρηθος-Σκιάθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990-1998)», *Πρακτικά της 1ης Επιστημονικής Συνάντησης για το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Βόλος 2000, σελ. 346, της ίδιας, «Η λίμνη Βοιβηίς της Φεραϊκής Χώρας», *Θεσσαλία-Διαδρομές, Αφιέρωμα στη λίμνη Κάρλα*, Βόλος, (τεύχος Ιουνίου) 2009, σελ. 7.

6. Οικίες στα οικόπεδα: Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 46 (1991) Β'1-Χρονικά και Σχέδ. 1 & Πίν. 86 γ-δ-ε, (οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου στο εξής Αρ. 1), σελ. 212-213. Η αρίθμηση των οικοπέδων, προς διευκόλυνση του αναγνώστη, γίνεται με βάση την αντίστοιχη αρίθμησή τους στο Τοπογραφικό Διάγραμμα των Φερών, βλ. εικ. 1. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με πληροφορίες της κ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, η μεγάλη οικία που βρέθηκε στο οικόπεδο Θεοδωρόπουλου εκτείνεται και στο γειτονικό οικόπεδο των Αφων Μπακάλη, που δεν αναφέρεται στο *ΑΔ*, της ίδιας, *ΑΔ* 52 (1997) Β'2-Χρονικά και Πίν. 182 α-β, (οικόπεδο Μ. Αγροκώστα – Ι. Γεωργούδη στο εξής Αρ. 2), σελ. 467-468, (οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας στο εξής Αρ. 3, αδημοσίευτο), της ίδιας, *ΑΔ* 43 (1988) Β'1-Χρονικά και Σχέδ. 3, (οικόπεδο Ελ. Χατζηθεοδώρου στο εξής Αρ. 4), σελ. 245-247, της ίδιας, *ΑΔ* 42 (1987) Β'1-Χρονικά και Πίν. 148, (οικόπεδο Ελ. Τσουμπέκου στο εξής Αρ. 5), σελ. 259-260, της ίδιας, *ΑΔ* 44 (1989) Β'1-Χρονικά και Πίν. 134, (οικόπεδο Θ. Ντόντου- β' οικοδομική φάση στο εξής Αρ. 6), σελ. 220-221. Σημειώνεται ότι το οικόπεδο Θ. Ντόντου αναφέρεται δύο φορές γιατί περιλαμβάνει μια α' φάση ως οικία-εργαστήριο και μια β' φάση ως οικία.

τους[7] και στις οικίες-εργαστήρια (οκτώ) με διπλό ρόλο οικίας-εργαστηρίου, τα χαρακτηριστικά ευρήματα των οποίων, κινητά και ακίνητα (π.χ. κεραμικοί κλίβανοι), τους προσδίδουν έναν αδιαμφισβήτητο διπλό ρόλο[8] (εικ. 1).

Η θέση των οικιών και των πιθανών οικιών εντοπίζεται στη Β, ΒΑ, Ν, ΝΑ, Α και κεντρική πλευρά της αρχαίας πόλης των Φερών. Όσον αφορά τις οικίες-εργαστήρια, διαφαίνεται βάσει τις ανασκαφικής έρευνας ότι ήταν συγκεντρωμένες κυρίως στη νότια πλευρά, κοντά στο νότιο τείχος. Τα στοιχεία και η κάτοψη των οικιών στα περισσότερα ανεσκαμμένα οικόπεδα συγκλίνουν στην άποψη ότι ακολουθούνταν ένας γενικός προσανατολισμός από Β.ΒΔ προς Ν.ΝΑ. Μικρές αποκλίσεις προς ΒΔ ή ΒΑ είναι αναμενόμε-

7. Πιθανές οικίες στα οικόπεδα: Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 42 (1987) Β'1-Χρονικά, (οικόπεδο Αθ. Κογκούλη στο εξής Αρ. 7), σελ. 258, Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 43 (1988) Β'1-Χρονικά και Πίν. 133 β-γ, 134 α-β, (οικόπεδο Γ. Λαΐτσου στο εξής Αρ. 8), σελ. 248-249, Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 36 (1981) Β'2-Χρονικά, Πίν. 147 και *ΑΔ* 37 (1982) Β'2-Χρονικά, (οικόπεδο Β. Μανούρα στο εξής Αρ. 9), σελ. 249 και 223 αντίστοιχα, της ίδιας, *ΑΔ* 35 (1980) Β'1-Χρονικά και Πίν. 120α, (οικόπεδο Γ. Τσουμπέκου στο εξής Αρ. 10), σελ. 270-271, της ίδιας, *ΑΔ* 42 (1987) Β'1-Χρονικά, (οικόπεδο Γ. Νερούτσου στο εξής Αρ. 11), σελ. 259, Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 42 (1987) Β'1-Χρονικά και Πίν. 149, (οικόπεδο Δ. Καραμπερόπουλου στο εξής Αρ. 12), σελ. 260-261, Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 53 (1998) Β'2-Χρονικά, (οικόπεδο Χ. και Κ Πάσχου στο εξής Αρ. 13), σελ. 436, της ίδιας *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά, (οικόπεδο Απ. Παΐπάη στο εξής Αρ. 14), σελ. 192-193, της ίδιας, *ΑΔ* 39 (1984) Χρονικά, (οικόπεδο Γ. Καραγιάννη στο εξής Αρ. 15), σελ. 144-145, της ίδιας, *ΑΔ* 54 (1999) Β'1-Χρονικά, (Δημοτικό οικόπεδο -θέση Ταμπάχανα- στο εξής Αρ. 16), σελ. 404, της ίδιας, *ΑΔ* 52 (1997) Β'2-Χρονικά, (οικόπεδο Δ. Νάστου στο εξής Αρ. 17), σελ. 468-469, της ίδιας, *ΑΔ* 53 (1998) Β'2-Χρονικά και Πίν. 162α, (οικόπεδο Σ. Μπακάλη στο εξής Αρ. 18), σελ. 437, Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 46 (1991) Β'1-Χρονικά και Πίν. 87α, (οικόπεδο Χρ. Χατζηκωτούλα στο εξής Αρ. 19), σελ. 216, Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά, (οικόπεδο Ν. Τσούτσου στο εξής Αρ. 20), σελ. 192, της ίδιας, *ΑΔ* 53 (1998) Β'2-Χρονικά και Πίν. 162 β-γ, (οικόπεδο Δ. και Θ. Αποστολίνα στο εξής Αρ. 21), σελ. 437, της ίδιας, *ΑΔ* 37 (1982) Β'2-Χρονικά, (οικόπεδο Γ. Μπομπότη (στο εξής Αρ. 22), σελ. 222, της ίδιας, *ΑΔ* 37 (1982) Β'2-Χρονικά και Πίν. 136 β-γ, (οικόπεδο Ελ. Κουβάτα στο εξής Αρ. 23), σελ. 221, της ίδιας, *ΑΔ* 35 (1980) Β'1-Χρονικά και Πίν. 117 γ-δ, & 118 α-δ, (οικόπεδο Κ. Καραγιάννη στο εξής Αρ. 24), σελ. 269, της ίδιας, *ΑΔ* 37 (1982) Β'2-Χρονικά, (Σπίτι του Ρήγα στο εξής Αρ. 25) σελ. 222, της ίδιας, *ΑΔ* 46 (1991) Β'1-Χρονικά, (οικόπεδο Ε. Γιανναδάκη και Α. Αντάκη στο εξής Αρ. 26), σελ. 213-215.

8. Οικίες-εργαστήρια στα οικόπεδα: Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 35 (1980) Β'1-Χρονικά και Πίν 119, (οικόπεδο Α. Μέρμηγκα στο εξής Αρ. 27), σελ. 269, της ίδιας, *ΑΔ* 53 (1998) Β'2-Χρονικά, (Δημοτικό Έργο Αποχέτευσης στο εξής Αρ. 28), σελ. 436-437, της ίδιας *ΑΔ* 38 (1983) Β'1-Χρονικά και Πίν. 79 α-β-γ, (οικόπεδο Θ. Βράκα στο εξής Αρ. 29), σελ. 193, της ίδιας, *ΑΔ* 44 (1989) Β'1-Χρονικά, (οικόπεδο Θ. Ντόντου -α' οικοδομική φάση- στο εξής Αρ. 30), σελ. 220-221, Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 50 (1995) Β'1-Χρονικά, (Έργο ΔΕΗ στο εξής Αρ. 31), σελ. 362, Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά, (Δημοτικό οικόπεδο οδού Φερών στο εξής Αρ. 32), σελ. 193, της ίδιας, *ΑΔ* 43 (1988) Β'1-Χρονικά και Σχέδ. 2 & Πιν. 131-132, (οικόπεδο Αφων Αποστολίνα στο εξής Αρ. 33), σελ. 243-245, της ίδιας, *ΑΔ* 42 (1987) Β'1-Χρονικά, (οικόπεδο Β. Πουτσιάκα στο εξής Αρ. 34), σελ. 257, Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 48 (1993) Β'1-Χρονικά Σχέδ. 4 και 79 β, (οικόπεδο Β. Μπόλια στο εξής Αρ. 35), σελ. 237-238, Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 39 (1984) Χρονικά, Πίν. 46 β-δ και *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά, Πίν. 63-64 (οικόπεδο Ν. Σταμούλη στο εξής Αρ. 36), σελ. 146 και 191-192 αντίστοιχα, της ίδιας, *ΑΔ* 40 (1985) Χρονικά, (οικόπεδο Κ. Καραγιάννη στο εξής Αρ. 37), σελ. 192, της ίδιας, *ΑΔ* 35 (1980) Β'1-Χρονικά, (οικόπεδο Μ. Αγροκώστα στο εξής Αρ. 38), σελ. 271. Σημειώνεται ότι από τα δώδεκα προαναφερόμενα οικόπεδα, τα τέσσερα είναι αυτόνομα μεταξύ τους (Α. Μέρμυγκα, Δημοτικό Έργο Αποχέτευσης, Αφων Αποστολίνα, Β. Πουτσιάκα), ενώ τα υπόλοιπα οκτώ εφάπτονται ανά δύο αποτελώντας το ίδιο κεραμικό εργαστήριο. Πρόκειται για τα οικόπεδα Θ. Βράκα - Θ. Ντόντου, Έργο ΔΕΗ - Δημοτικό οικόπεδο οδού Φερών, Νικ. Σταμούλη - Β. Μπόλια, Κ. Καραγιάννη - Μιχ. Αγροκώστα. Άρα έχουμε συνολικά οκτώ οικίες-εργαστήρια.

νες και συχνές. Είναι έτσι πιθανή η ύπαρξη ενός πολεοδομικού σχεδίου, οργανωμένου με βάση τον σταθερό άξονα βορρά-νότου, ειδικά μετά τον 4ο αι. π.Χ.

Βασικό συστατικό της θέσης μιας οικίας αποτελούσε ο διερχόμενος δρόμος που σηματοδοτούσε τον προσανατολισμό της και το όριο της οικοδομικής γραμμής (εικ. 2). Τα οδοστρώματα που αποτελούνταν από συμπαγή στρώση κροκάλων και μικρών αργών λίθων ή πατημένο χώμα και ενδιάμεσα χαλίκι, θραύσματα από όστρακα και τμήματα κεράμων, ανανεώνονταν με την πάροδο του χρόνου, γι' αυτό πολλές φορές βρέθηκαν σε επάλληλες στρώσεις.

Οι αναλημματικοί τοίχοι είχαν άμεση σχέση με τη θέση της οικίας και συνήθως κατασκευάζονταν με μεγαλύτερο πάχος (περίπου 0,90μ.) από τους απλούς τοίχους (περίπου 0,50μ.), σε περιοχές με μικρή ή μεγαλύτερη κλίση του εδάφους, όπου δημιουργούνταν τεχνητά άνδηρα[9].

Παρατηρείται ακόμη ότι, όσον αφορά τις ελληνιστικές οικίες των Φερών, συχνά συνέχιζε η κατοίκηση μέσα σε πρωϊμότερα κτίσματα, στα οποία ήταν ευκολότερη η μετασκευή κάποιων τοίχων, ή η αναπροσαρμογή κάποιων χώρων, από την ολοκληρωτική κατασκευή και διαμόρφωσή τους εκ νέου (εικ. 3). Αρκετές όμως είναι και οι περιπτώσεις στις οποίες το φυσικό έδαφος επιλέγονταν για το χτίσιμο μιας κατοικίας. Επίσης, εντοπίστηκαν οικίες πάνω σε επιχώσεις με όστρακα διαφόρων εποχών, αλλά και πάνω ή κοντά σε τάφους γεωμετρικής, μυκηναϊκής εποχής και Μέσης Εποχής Χαλκού. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η πόλη της κλασικής και ελληνιστικής εποχής επεκτεινόταν σε θέσεις όπου υπήρχαν προγενέστεροι μεμονωμένοι τάφοι ή εκτενή νεκροταφεία πρωϊμότερων φάσεων κατοίκησης.

Τα υλικά δομής που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή των οικιών ήταν κατά κανόνα οι αργοί λίθοι για το κατώτερο μέρος των τοίχων, οι οποίοι συχνά είχαν υποστεί μερική κατεργασία και ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιούνταν η λάσπη από χώμα με ενδιάμεσα τμήματα κεράμων. Η ανωδομή των τοίχων αποτελούνταν από ωμοπλίνθους[10], λιωμένες μάζες των οποίων διατηρήθηκαν καλύπτοντας τους τοίχους μερικών από τις οικίες που ανασκάφηκαν. Η στέγαση γίνονταν με κεραμίδια λακωνικού τύπου, ενώ σε

9. Αργ.Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990)*, Αθήνα 1994, σελ. 81 και σημ. 62, 63 σελ. 90 (για αναφορές σε οικόπεδα με τμήματα αρχαίων δρόμων και αναλημματικούς τοίχους.) Επιπλέον, τμήματα αρχαίων δρόμων εντοπίστηκαν και στα οικόπεδα (Αρ. 3), (Αρ. 21), (Αρ. 31). Σωζόμενα ίχνη από αρματροχιές πάνω στα οδοστρώματα μαρτυρούν τη διέλευση αμαξών, όπως π.χ. στην αρχαία οδό Φερών-Παγασών και μετέπειτα Φερών-Δημητριάδος (βλ. της ίδιας, «Φεραί-Πεπάρηθος-Σκιάθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990-1998)», *Πρακτικά της 1ης Επιστημονικής Συνάντησης για το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*, Βόλος 2000, σελ. 346).

10. Οι ωμόπλινθοι, που προτιμούνταν συνήθως λόγω του χαμηλού τους κόστους, κατασκευάζονταν από υγρό, αργιλώδες χώμα με προσμείξεις άχυρου, μικρών λίθων και θραυσμάτων αγγείων, κόβονταν σε τετράγωνα ή ορθογώνια, ξύλινα καλούπια και στέγνωναν στον ήλιο (βλ. W. Müller-Wiener, *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 50, W. Hoepfner, *Ιστορία της κατοικίας 5000 π.Χ.- 500 μ.Χ*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 563, Ε. Πουλάκη, «Κλασικοί και Ελληνιστικοί χρόνοι – Η οικία», *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Αθήνα 2003, σελ. 41).

πολλές περιπτώσεις βρέθηκαν και ενσφράγιστα τμήματα κεράμων[11]. Τα δάπεδα έφεραν μια πρόχειρη διαμόρφωση με καλά πατημένο χώμα, με εξαίρεση δύο οικίες όπου αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο[12]. Παρατηρείται επίσης στις Φερές και μια τάση εξωραϊσμού των εσωτερικών χώρων των οικιών, με τοίχους επιχρισμένους με κονιάματα διαφόρων χρωμάτων και συνδυασμών[13] (εικ. 4).

Η εσωτερική διακόσμηση μιας οικίας διέφερε ανάλογα με το είδος της, τη χωρητικότητά της, τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε νοικοκυριού, αλλά και τις οικονομικές δυνατότητες των ιδιοκτητών. Υπήρχαν κάποιες κοινές πρακτικές κατασκευαστικές λεπτομέρειες στις οικίες των Φερών, όπως τα θυραία ανοίγματα[14] (εικ. 5), αλλά και κάποιες άλλες επιμέρους που θα διέφεραν από οικία σε οικία, όπως τα κατώφλια εισόδου[15], η ύπαρξη ή μη σκαλοπατιών και διαδρόμων[16]. Αξίζει να αναφέρουμε το μεμονωμένο αλλά πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα της οικίας στο οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου[17] στην οποία μια υπόγεια κλίμακα στοάς με 22 σκαλοπάτια (εικ. 6) οδηγούσε από την περίστυλη αυλή σε μια υπόγεια αίθουσα (δεξαμενή;) (εικ. 7) λαξευμένη στο φυσικό βράχο και διαμορφωμένη σε μικρό τετράγωνο δωμάτιο, που βρίσκονταν σε βάθος 9μ. Η υπόγεια αίθουσα επικοινωνούσε μέσω ενός ορθογώνιου ανοίγματος στο ΝΔ τοίχωμά της με ένα πηγάδι, το οποίο διαμορφώνονταν στο χώρο της περίστυλης αυλής.

Ο εξοπλισμός ενός σπιτιού σχετίζονταν τόσο με τις καθημερινές ανάγκες των ενοίκων του, όσο και με κάποιες επαγγελματικές και θρησκευτικές τους δραστηριότητες.

Ελάχιστοι είναι οι αγωγοί νερού[18] που επισημάνθηκαν στις οικίες, στις πιθανές οικίες και στις οικίες-εργαστήρια των Φερών, γεγονός που ίσως εξηγείται από τα αρκετά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα πηγαδιών[19] σε αυτές. Ενδεικτική είναι και η παρουσία αποχετευτικών αγωγών[20] (εικ. 2, 11) που μαρτυρά ένα σχετικό ενδιαφέρον για τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής. Σε αρκετούς εξωτερικούς και εσωτερικούς χώρους εντοπίστη-

11. Βλ. οικόπεδα Αρ. 5, Αρ. 8, Αρ. 26, Αρ. 33. Τα σφραγίσματα αυτά φέρουν συνήθως ένα ανδρικό όνομα -πιθανόν του κεραμέα ή του ιδιοκτήτη των εργαστηρίων- σε γενική πτώση. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις αναγράφεται η λέξη «*πόλεως*» μαζί με το ανδρικό όνομα, ενώ σπάνια κοσμείται ένα σύμβολο. Τα σφραγίσματα αυτά αποτυπώνονται είτε εντός ορθογώνιων πλαισίων, είτε σε κάποια άλλα πλαίσια χαρακτηριστικού σχήματος (π.χ. πέλματος ποδιού). Η επιγραφή των περισσότερων σφραγισμάτων διαβάζεται «επί τα λαιά» (βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Εργαστήρια κεραμεικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σελ. 444).

12. Βλ. οικόπεδα Αρ. 20 και Αρ. 33.

13. Τα κονιάματα αυτά σώθηκαν σε διάφορα χρώματα, όπως (υπό)λευκο, κόκκινο, κίτρινο, μαύρο, ροζ και σε διαφορετικούς συνδυασμούς, όπως υπόλευκου, κόκκινου και κίτρινου χρώματος, λευκού, μαύρου και κιτρινωπού χρώματος, υπόλευκου και κόκκινου χρώματος, συνθέτοντας μια ποικιλομορφία εσωτερικών χώρων, ανάλογα με τις προτιμήσεις του εκάστοτε νοικοκυριού.

14. Βλ. οικόπεδα Αρ. 3, Αρ. 4, Αρ. 5, Αρ. 19, Αρ. 26, Αρ. 34, Αρ. 36.

15. Βλ. οικόπεδα Αρ. 3, Αρ. 19, Αρ. 20, Αρ. 27, Αρ. 33.

16. Βλ. οικόπεδο Αρ. 5.

17. Βλ. οικόπεδο Αρ. 1.

18. Βλ. οικόπεδο Αρ. 28.

19. Βλ. οικόπεδα Αρ. 1, Αρ. 2, Αρ. 5, Αρ. 19, Αρ. 33.

20. Βλ. οικόπεδα Αρ. 1, Αρ. 3, Αρ. 4, Αρ. 5, Αρ. 29.

καν αποθέτες[21] για τη συγκέντρωση των οικιακών απορριμμάτων που ανοίγονταν στο φυσικό έδαφος, χωρίς κάποια ειδική διαμόρφωση.

Ως ιδιαίτερες λεπτομέρειες του εξοπλισμού ενός σπιτιού που βρέθηκαν σε μεμονωμένα παραδείγματα ανεσκαμμένων οικιών μπορούν να θεωρηθούν ένα μικρό θρανίο χτισμένο με ωμές πλίνθους[22], μια λεκάνη με χρήση πιθανόν λουτήρα[23], καθώς και λεκάνες για την επεξεργασία του πηλού σε οικίες-εργαστήρια[24]. Το σημαντικότερο όμως εύρημα των οικιών-εργαστηρίων, στις οποίες εκτελούνταν η κύρια βιοτεχνική ενασχόληση των αρχαίων Φεραίων με την κεραμική, αποτελούσε ο κεραμικός κλίβανος. Στη «συνοικία των κεραμέων», ονομασία που δόθηκε συμβατικά για να αποτυπώσει τη μεγάλη συγκέντρωση εργαστηρίων κεραμικής στη νότια πλευρά της αρχαίας πόλης, βρέθηκαν κεραμικοί κλίβανοι διαφόρων τύπων, των οποίων η κατάσταση διατήρησης ποικίλλει[25]. Στους κλιβάνους αυτούς παράγονταν ποικίλα πήλινα προϊόντα με εξέχουσα κατηγορία τοπικής κεραμικής τους «ομηρικούς» και ανάγλυφους γενικά σκύφους[26].

Τα ευρήματα[27] που συλλέχθηκαν από τα κτίσματα οικιών, τα εργαστήρια κεραμικής και τους αποθέτες, μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη χρήση κάποιων οικιακών χώρων, ενώ ταυτόχρονα αποτυπώνουν την καθημερινή δραστηριότητα και τις ιδιαίτερες αντιλήψεις των κατοίκων των Φερών. Πολλά από αυτά είναι κοινά μεταξύ των τριών κατηγοριών οικιών (οικίες, πιθανές οικίες και οικίες-εργαστήρια), ενώ κάποια άλλα σχετίζονται με την παράλληλη χρήση ενός νοικοκυριού με κάποιες άλλες δραστηριότητες, όπως συνέβαινε στις οικίες-εργαστήρια. Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω ευρήματα: αγνύ-

21. Βλ. οικόπεδα Αρ. 3, Αρ. 6, Αρ. 8, Αρ. 11, Αρ. 26, Αρ. 33, Αρ. 35 – Αρ. 36. Περισσότερα για οικιακούς αποθέτες βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οικιακοί αποθέτες: μικρά "κλειστά" στρωματογραφικά σύνολα ελληνιστικής εποχής. Η ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. και Θ. Αποστολίνα στην αρχαία πόλη των Φερών», *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική κεραμική (Χανιά Κρήτης 1997)*, Αθήνα 2000, σελ. 329-332.

22. Βλ. οικόπεδο Αρ. 33.

23. Βλ. οικόπεδο Αρ. 5.

24. Βλ. οικόπεδα Αρ. 29, Αρ.36, Αρ. 37.

25. Βλ. οικόπεδα Αρ.27, Αρ. 28, Αρ. 30, Αρ. 35 – Αρ. 36, Αρ. 37 – Αρ. 38, βλ. ακόμη Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Εργαστήρια κεραμεικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σελ. 437-447 και της ίδιας, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990)*, Αθήνα 1994, σελ. 81 και σημ. 66 σελ. 90.

26. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Φεραϊκά εργαστήρια "μεγαρικών" σκύφων», *Πρακτικά της Β' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική κεραμική (Ρόδος 1989)*, Αθήνα 1990, σελ. 121-134, της ίδιας «Μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων από τις Φερές και άλλες περιοχές της Θεσσαλίας», *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική κεραμική (Χανιά Κρήτης 1997)*, Αθήνα 2000, σελ. 507-514, της ίδιας «Ελληνιστική κεραμική Φερών: Πρώτα αποτελέσματα και προοπτικές της έρευνας», *Πρακτικά της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική κεραμική (Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000)*, Αθήνα 2004, σελ. 67-72, της ίδιας, «Η Θεσσαλία κατά την ελληνιστική εποχή. Β). Η κεραμική», *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος 2000, σελ. 16-17, Πολ. Αραχωβίτη & Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Η παραγωγή "ομηρικών" ανάγλυφων σκύφων στην αρχαία πόλη των Φερών», *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Βόλος 2000, σελ. 70-80, Ε. Κακαβογιάννης, 1980, «Ομηρικοί σκύφοι Φερών Θεσσαλίας», *ΑΑΑ, XIII*, Τεύχος 2, Αθήνα 1980, σελ. 262-284.

27. Πολλά από τα ευρήματα εκτίθενται σήμερα στην Νέα Πτέρυγα του Αθανασάκειου Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου.

θες, λύχνοι, διάφοροι τύποι αγγείων, όστρακα ανάγλυφων σκύφων, ενσφράγιστες λαβές, ενσφράγιστοι κέραμοι, πήλινα ειδώλια, μήτρες ειδωλίων, μια κεφαλή πήλινης γυναικείας προτομής, ένας ακέραιος κορμός μαρμάρινου αγάλματος γυναικείας μορφής με χιτώνα και ιμάτιο, μαρμάρινες ενεπίγραφες στήλες, λίθινα εργαλεία, μυλόπετρες, χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα.

Η χρήση των επιμέρους χώρων της οικίας καθορίζεται ή προσπαθεί να ερμηνευτεί από τη θέση και την αρχιτεκτονική διαμόρφωσή τους, αλλά και από την παρουσία των κινητών και ακίνητων ευρημάτων που βρίσκονται σε αυτές[28].

Η εύρεση αγγείων ή οστράκων με ίχνη καύσης από σκεύη καθημερινής χρήσης (κυρίως μαγειρικά), απορριμματικών λάκκων (αποθετών) και εστίας μαρτυρούν συνήθως ένα χώρο παρασκευής τροφής. Η γειτνίαση ενός δωματίου με έναν τέτοιο χώρο στον οποίο έκαιγε η εστία, σε κάποιες περιπτώσεις ίσως συνιστά ένα χώρο λουτρού. Οι δύο αυτοί χώροι ήταν συνήθως κοντά-κοντά για να δίνει ο χώρος παρασκευής τροφής τη ζέστη του στο λουτρό[29]. Στοιχεία για ύπαρξη λουτρού προέρχονται από μια ταυτισμένη οικία των Φερών και ενδείξεις για ύπαρξη χώρου παρασκευής τροφής σε μια οικία-εργαστήριο[30].

Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση μιας οικίας, σε συνδυασμό με το σύνολο των επιμέρους λεπτομερειών, του εξοπλισμού και των ευρημάτων της, μπορεί να προσδιορίσει ένα χώρο ως οικία-εργαστήριο. Στην ελληνιστική πόλη των Φερών, η έρευνα απέδωσε μέχρι στιγμής επτά οικίες-εργαστήρια κεραμικής[31], μια οικία-εργαστήριο μολύβδου[32], ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι μια από τις ταυτισμένες οικίες ίσως χρησιμοποιούνταν και ως εργαστήριο χαλκού[33].

Επίκεντρο της οργάνωσης ενός τυπικού κλασικού-ελληνιστικού σπιτιού ήταν η εσωτερική του αυλή. Αποτελούσε το μεγαλύτερο επιμέρους χώρο της οικίας, χρησίμευε ως κύρια πηγή φωτισμού και εξαερισμού και προστάτευε ταυτόχρονα την ιδιωτική ζωή των

28. Είναι πολύ σημαντικό να μελετάται τόσο το αρχιτεκτονικό πλαίσιο στο οποίο εντοπίζονται τα διάφορα τέχνεργα, όσο και τα υπόλοιπα αντικείμενα που βρέθηκαν μαζί με αυτά. (B. Ault & L. Nevett, «Digging houses: Archaeologies of Classical and Hellenistic Greek domestic assemblages», στο P.M. Allison (επιμ.) *The Archaeology of Household Activities*, London and New York 1999, σελ. 45).

29. R. Flaceliére, *Ο Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1990, σελ. 31, L. Nevett, «Introduction» στο B.A. Ault & L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and households*, Philadelphia 2005, σελ. 4.

30. Βλ. οικόπεδα Αρ. 5 και Αρ. 30 αντίστοιχα. Μέσα σε αποθέτη που δημιουργήθηκε στη θέση ενός κατεστραμμένου κλιβάνου στην οικία-εργαστήριο του οικοπέδου Θ. Ντόντου βρέθηκαν διάφορα σκεύη κουζίνας: πώματα και τμήματα αγγείων καθημερινής χρήσης όπως *τηγανόσχημο σκεύος, λεκάνες, λοπάδες, λέβητες, οινοχόες, αρυτήρες*, στηρίγματα αγγείων όπως *πύραυνα, λάσανα ή χυτρόποδες*. Περισσότερα βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Κλειστό σύνολο φεραϊκής κεραμικής ελληνιστικής εποχής», *Πρακτικά της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική κεραμική (Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994)*, Αθήνα 1997, σελ. 59-76.

31. Βλ. οικόπεδα Αρ. 27, Αρ. 28, Αρ. 34 που είναι αυτόνομα μεταξύ τους και οικόπεδα Αρ. 29 – Αρ. 30, Αρ. 31 – Αρ. 32, Αρ. 35 – Αρ. 36, Αρ. 37 – Αρ. 38, που ανά δυο είναι όμορα και αποτελούν το ίδιο κεραμικό εργαστήριο.

32. Βλ. οικόπεδο Αρ. 33, και Ε. Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη & T. Rehren, «Ελληνικό εργαστήριο μολύβδου στις Φερές. Μια πρώτη αρχαιομετρική προσέγγιση», *Υπέρεια, τόμος τέταρτος, Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Αθήνα 2006, σελ. 79-87.

33. Βλ. οικόπεδο Αρ. 3 και Ε. Σταμέλου «Τα μετάλλινα αντικείμενα αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών χρόνων από τις αρχαίες Φερές» στην παρούσα έκδοση.

ενοίκων[34]. Η διαμόρφωση της αυλής προσέφερε και τον κατάλληλο χώρο για την εγκατάσταση πηγαδιών και δεξαμενών[35], αλλά σε κάποιες περιπτώσεις αποτελούσε και χώρο για την επαγγελματική δραστηριότητα των ενοίκων της[36]. Αξίζει να σημειωθεί και η ύπαρξη διπλής αυλής στην οικία-εργαστήριο του οικοπέδου Αφων Αποστολίνα[37](εικ. 8).

Η αυλή με περιστύλιο (στεγασμένη στοά με κιονοστοιχία) στις τέσσερις πλευρές της αυλής είναι χαρακτηριστική στις πλούσιες κατασκευές οικιών της ελληνιστικής εποχής[38]. Παράδειγμα οικίας με περίστυλη αυλή (8μ. μήκος η κάθε πλευρά) αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Θεοδωρόπουλου[39] (εικ. 9-10). Αξιοσημείωτη ήταν η εύρεση βάσεων στους οποίους θα στηρίζονταν ξύλινοι πιθανόν κίονες ή πεσσοί. Η οικία με περίστυλη αυλή, γύρω από την οποία διατάσσονταν τα διάφορα δωμάτια, αντιπροσωπεύεται με αρκετά θαυμάσια παραδείγματα στις ελληνιστικές οικίες της Δήλου και της Πέλλας και σποραδικά στα πρωϊμότερα σπίτια της Ολύνθου του 5ου και 4ου αι. π.Χ.[40].

34. Ε. Πουλάκη, *ό.π.*, σελ. 41, R.A., Tomlinson, «Other Types of Building» στο J.H. Betts (επιμ.) *Greek Architecture,* London 1989, σελ. 59, W. Hoepfner, *ό.π.*, σελ. 571.

35. Βλ. οικόπεδο Αρ. 1. Οι δεξαμενές χρησίμευαν κυρίως για τη συγκέντρωση νερού, που θα προοριζόταν για το πλύσιμο ή πότισμα, ενώ το νερό των πηγαδιών συλλέγονταν ως πόσιμο. Δεν αποκλείεται όμως στις δεξαμενές, που βρίσκονταν σε δροσερό και σκιερό μέρος, αρκετά μέτρα κάτω από το έδαφος, να διατηρούσαν διάφορα αγαθά, όπως αμφορείς με κρασί, ή λάδι, (βλ. W. Hoepfner, *ό.π.* σελ. 574-575).

36. Βλ. οικόπεδα Αρ. 33, Αρ. 35 – Αρ. 36.

37. Βλ. οικόπεδο Αρ. 33. Η πρώτη αυλή στο κέντρο της οικίας-εργαστηρίου ήταν μάλλον η πιο πρόχειρη ενώ η δεύτερη αυλή βρισκόταν σε έναν ημι-υπαίθριο χώρο που δημιουργούσε μια στοά σε σχήμα Π, προσδίδοντας της ένα πιο επίσημο ύφος. Η ύπαρξη της διπλής αυτής αυλής εντός της οικίας μπορεί ίσως να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι ίσως οι οικιακές εργασίες ή οι εργασίες της οικίας-εργαστηρίου θα μπορούσαν να συνεχίζονται απρόσκοπτα στην πρόχειρη αυλή, όταν ταυτόχρονα θα μπορούσαν π.χ. να υποδέχονται καλεσμένους στην επίσημη αυλή. Άρα στην περίπτωση των δυο αυλών θα υπήρχε μεγαλύτερη αυτονομία ανάμεσα στα μέλη μιας οικογένειας και περισσότερη ανεξαρτησία στους διάφορους χώρους της οικίας, (L. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999, σελ. 123-126, 163).

38. M. Jameson, «Private Space and the Greek City», στο O. Murray & S. Price (επιμ.), *The Greek City: From Homer to Alexander*, Oxford 1990, σελ. 179, R.A., Tomlinson, *ό.π.* σελ. 59. Ο ιδιοκτήτης ενός τέτοιου σπιτιού, προέρχονταν πιθανότατα από μια ανώτερη κοινωνική τάξη, ή επιδίωκε να ανέλθει, προσπαθώντας να προϊδεάσει με την πολυτέλεια του σπιτιού του και να προκαλέσει τον θαυμασμό. Τα περιστύλια αποτελούσαν ιδανικούς χώρους για εγχάρακτες ή ζωγραφικές συνθέσεις, πάνω στο επίχρισμα των τοίχων, αλλά και για δημιουργία επιπρόσθετων χώρων με την ανάρτηση παραπετασμάτων ή περίτεχνων ταπήτων. (βλ. W. Hoepfner, ό.π. σελ. 577). Είναι πιθανό επίσης οι περίστυλες αυλές να διέθεταν και κάποια διαμόρφωση κήπου. Καθώς όμως οι κήποι δεν αφήνουν ίχνη, όπως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, οι γνώσεις μας γι' αυτούς προέρχονται είτε από αρχαίους συγγραφείς, είτε από σωζόμενες τοιχογραφίες (βλ. Fr. Winter, *Studies in hellenistic architecture*, Toronto, Buffalo, London 2006, σελ. 163).

39. Βλ. οικόπεδο Αρ. 1.

40. Βλ. L. Nevett, *ό.π.* σελ. 22, R.A. Tomlinson, ό.π. σελ. 59, Fr. Winter, ό.π. σελ. 162-163, Ελ. Walter-Καρύδη, ό.π. σελ. 5-32, W.B. Dinsmoor, *The architecture of Ancient Greece : an account of its historic development*, New York 1973, σελ. 252-253, 323-325, Th. Fyfe, *Hellenistic Architecture*, Cambridge 1936, σελ. 145-150, D.S. Robertson, *Greek and Roman architecture*, London 1969, 299-302, M.-C. Hellmann, *Η Αρχαία Ελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2003, σελ. 224-226.

Οι στοές, όπως και τα περιστύλια, αντανακλούν μια πολυτέλεια χώρου που συναντάται σε οικίες εύπορων οικογενειών[41]. Αρχικά δημιουργήθηκαν για δημόσια οικοδομήματα και σιγά-σιγά εξαπλώθηκαν και στην ιδιωτική αρχιτεκτονική[42]. Οι στοές ως στεγασμένη προέκταση της αυλής προσέφεραν ιδανικές συνθήκες εργασίας και ταυτόχρονα αποτελούσαν έναν ευχάριστο χώρο περιπάτου[43]. Ο ΒΔ χώρος της οικίας-εργαστήριο στο οικόπεδο Αφων Αποστολίνα[44] χαρακτηρίστηκε ως ημιυπαίθριος από την εύρεση μικρής στοάς με μικρές λίθινες βάσεις (εικ. 8). Στην οικία του οικοπέδου Ελ. Χατζηθεοδώρου[45] η εύρεση τεσσάρων τετράγωνων μαρμάρινων πλακών τοποθετημένων σε ίσες αποστάσεις και σε σχηματισμό γωνίας πιθανόν συνηγορούν στην ύπαρξη μιας ακόμη στοάς (εικ. 11).

Τα συμπόσια, μια ιδιαίτερα αγαπητή αρχαιοελληνική πρακτική για κατάκλιση και οινοποσία, πραγματοποιούνταν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, τους λεγόμενους *ανδρώνες*[46] (καθώς στα συμπόσια, όπως και στα λακωνικά συσσίτια, λάβαιναν μέρος μόνο οι άνδρες και θεωρούνταν αδιανόητο να συμμετέχουν οι γυναίκες των καλών και εύπορων οικογενειών[47]). Στο βόρειο δωμάτιο της οικίας στο οικόπεδο Αφων Αποστολίνα[48], που ήταν τετράγωνης σχεδόν κάτοψης, ο συνδυασμός διαμόρφωσης βοτσαλωτού δαπέδου (εικ. 12), θρανίου (εικ. 13), επιχρισμένων με απομίμηση ορθομαρμάρωσης τοίχων σε διάφορα χρώματα, αλλά και ύπαρξης έκκεντρης θύρας (ίσως για τοποθέτηση ανάκλιντρων) μαρτυρούν έναν επίσημο χώρο υποδοχής, πιθανόν *ανδρώνα*. Εκτός από την πιθανή ύπαρξη *ανδρώνα*, η έρευνα των ιδιωτικών οικιών των Φερών δεν οδήγησε έως σήμερα σε ένα σαφή διαχωρισμό ανδρικών και γυναικείων τομέων, γεγονός που μάλλον οφείλεται είτε στην απουσία τους, είτε στην αποσπασματικότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων[49].

41. Βλ. L. Nevett, *ό.π.* σελ. 123.

42. Ελ. Walter-Καρύδη, *Το ελληνικό σπίτι. Ο εξευγενισμός της κατοικίας στα υστεροκλασικά χρόνια*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αρ. 158, Αθήνα 1996, σελ. 5, W. Hoepfner, *ό.π.* σελ. 577, L. Nevett, ό.π. σελ. 162.

43. W. Hoepfner, *ό.π.* σελ. 574.

44. Βλ. οικόπεδο Αρ. 33.

45. Βλ. οικόπεδο Αρ. 4.

46. Στον *ανδρώνα* οι συμποσιαστές ήταν ανακεκλιμένοι ένας ή ανά δύο σε ανάκλιντρα (που ήταν 5-11 ή συνηθέστερα 7) και μπροστά τους είχαν μικρά φορητά τραπέζια όπου σερβίρονταν τα διάφορα φαγητά με συνοδεία κρασιού (βλ. A. Dalby, *Σειρήνεια δείπνα*, Ηράκλειο 2001, σελ. 21-23, R. Flaceliére, ό.π. σελ. 215, R.A. Tomlinson, ό.π. σελ. 59-61). Η συνήθεια αυτή μαρτυρείται τόσο στην αρχαία γραμματεία, όσο και στις εικονιστικές παραστάσεις, που χρονολογούνται από τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. έως και την ύστερη αρχαιότητα (Μ. Γρηγοριάδου, «Τα Συμπόσια», στο *Ένα λουκούλλειο γεύμα*, Περιοδική Έκθεση, Φεβρουάριος 2001–Μάρτιος 2002, σελ. 8).

47. R. Garland, *Οι αρχαίοι Έλληνες. Η καθημερινή τους ζωή*, Αθήνα 2001, σελ. 138.

48. Βλ. οικόπεδο Αρ. 33.

49. Περισσότερα για τη συζήτηση ως προς το κατά πόσο οι γυναίκες ήταν περιορισμένες σε συγκεκριμένους χώρους του σπιτιού (ύπαρξη *γυναικωνίτη)* στα αρχαία ελληνικά νοικοκυριά και αν αυτό γινόταν για πρακτικούς λόγους ή αν επιβάλλονταν από κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες βλ. L. Nevett, «Separation or seclusion? Towards an archaeological approach to investigating women in the Greek household in the fifth to third centuries B.C.» στο M.P. Pearson & C. Richards (επιμ.) *Architecture and order. Approaches to Social Space*, London & New York 1994, 98-112, M. Jameson, «Private Space and the Greek City», στο O. Murray & S. Price (επιμ.), *The Greek City: From Homer to Alexander*, Oxford 1990, σελ. 172, 186-192.

Ενδείξεις για τη θρησκευτική χρήση κάποιων χώρων της οικίας και την πιθανή άσκηση διαφόρων λατρευτικών πρακτικών συναντούμε στην μεγάλη ελληνιστική οικία του οικοπέδου Θεοδωρόπουλου[50]. Στο ΒΑ μέρος της αυλής αποκαλύφθηκε μικρό οικιακό ιερό με πρόχειρο λιθόκτιστο κυκλικό περίβολο, μέσα στον οποίο βρέθηκε μια όρθια, οξυκόρυφη και ακόσμητη στήλη. Έμπροσθεν της στήλης αυτής ήταν τοποθετημένο ένα πήλινο ελλειψοειδές σκεύος με χώρισμα στη μέση, πιθανότατα για τελετουργική υποδοχή προσφορών (εικ. 14). Οι προσφορές αυτές που συνόδευαν συνήθως μια προσευχή μπορεί να ήταν μια σπονδή με κρασί, ή με γάλα, καθώς και στέρεα τροφή, όπως γλυκίσματα και *πλακούντες* (μείγμα από μέλι, αλεύρι και λάδι) κλπ.[51] Στοιχεία για πιθανή ύπαρξη και άλλων οικιακών ιερών αποτελούν δυο μαρμάρινες ενεπίγραφες στήλες με αναθηματικό περιεχόμενο που βρέθηκαν σε δυο οικόπεδα των Φερών[52].

Η μελέτη του συνόλου των οικιών, πιθανών οικιών και οικιών εργαστηρίων στις Φερές επέφερε σημαντικές πληροφορίες για τη χρονολόγησή τους που ανάγεται κατά βάση στα ελληνιστικά χρόνια. Πλούσιες είναι οι προγενέστερες της ελληνιστικής εποχής χρονολογικές φάσεις. Ειδικότερα επισημάνθηκαν επάλληλες οικιστικές φάσεις κυρίως κλασικής εποχής, αλλά και αρχαϊκής, γεωμετρικής και μυκηναϊκής εποχής, ενώ πιο σπάνια είναι η ύπαρξη φάσης της Μέσης Εποχής Χαλκού. Οι μεταγενέστερες των ελληνιστικών οικιών φάσεις είναι κατά πολύ περιορισμένες και σχετίζονται με την παρακμή που επήλθε στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας. Επισημάνθηκαν επίσης στρωματογραφικά φάσεις υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Συνοψίζοντας, τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα ελληνιστικών οικιών των Φερών -αν και αποσπασματικά- βρέθηκαν στο οικόπεδο Ελ. Τσουμπέκου, η οικία με τα τρία τουλάχιστον δωμάτια και πιθανόν αυλή, στο οικόπεδο Αφων Αποστολίνα το άνετο και προσεγμένο σπίτι-εργαστήριο με πολλά διαδοχικά δωμάτια και δύο αυλές και στο οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου η πιθανότατα πλούσια οικία με περίστυλη αυλή, γύρω από την οποία διατάσσονται τα διάφορα δωμάτια[53]. Το γεγονός όμως ότι καμία από τις οικίες, πιθανές οικίες, οικίες-εργαστήρια στις Φερές δεν σώζει ολόκληρη κάτοψη, σε συνάρτηση με τη συχνότερη εύρεση μεμονωμένων επάλληλων τοίχων ή δωματίων, δεν μας επιτρέπει να υπολογίσουμε το συνολικό τους μέγεθος, τον αριθμό των μικρών, μεσαίων και μεγάλων οικιών. Επίσης, από τα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν διαφαίνεται ομοιογένεια στα σπίτια, η οποία θα ήταν ίσως αναμενόμενη σε νέες πόλεις με ευδιάκριτο πολεοδομι-

50. Βλ. οικόπεδο Αρ. 1.
51. Βλ. R. Flaceliére, *ό.π.* σελ. 239.
52. Βλ. οικόπεδα Αρ. 2, Αρ. 5.
53. Βλ. οικόπεδα Αρ. 5, Αρ. 33, Αρ. 1 αντίστοιχα.

κό σχέδιο και προκαθορισμένα οικοδομικά τετράγωνα, όπως οι θεσσαλικές πόλεις της *Άλου*[54], της *αρχαίας Δημητριάδας*[55] και της *Γορίτσας*[56].

Τα τμήματα των ελληνιστικών οικιών των Φερών που έχουν έρθει στο φως δεν χαρακτηρίζονται από ένα αυστηρό σχέδιο[57] με καλά ορθογωνισμένους ή τετραγωνισμένους χώρους δωματίων. Τα δωμάτια των σπιτιών αυτών που ήταν διαφορετικών μεγεθών, κατά κανόνα δε διέθεταν ιδιαίτερη αρχιτεκτονική και συμπεριλάμβαναν διαφορετικά ευρήματα, συνιστώντας ένα ευέλικτο μοντέλο οικοσκευής. Η λειτουργία έτσι των διαφόρων χώρων του σπιτιού δεν μπορεί εύκολα να καθοριστεί, καθώς δεν θα ήταν πιθανότατα σταθερά ή ίδια[58]. Λίγα δωμάτια ήταν σχεδιασμένα να έχουν ίσως ειδικές λειτουργίες εξαιτίας της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης και των επιμέρους λεπτομερειών

54. Περισσότερα για τις ελληνιστικές οικίες της *Άλου*, βλ. H.R. Reinders, «Housing in Hellenistic Halos», *Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990)*, Αθήνα 1994, Τόμος Β΄, σελ. 217-220, H.R. Reinders, *New Halos: a Hellenistic Town in Thessalia, Greece*, Utrecht 1988, H.R. Reinders «New Halos in Achaia Phthiotis», στο H.R. Reinders & W. Prummel (επιμ.) *Housing in New Halos*, The Netherlands 2003, σελ. 33-35, M. J. Haagsma, «The Houses of New Halos», στο H.R. Reinders & W. Prummel (επιμ.) *Housing in New Halos*, The Netherlands 2003, σελ. 37-79, L. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999, σελ. 116-119, L. Nevett, «The Organisation of Space in Classical and Hellenistic Houses from Mainland Greece and the Western Colonies», *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology*, London and New York 1995, σελ. 98.

55. Περισσότερα για την *αρχαία Δημητριάδα*, τις ελληνιστικές οικίες και την πολεοδομική της οργάνωση, βλ. Αν. Μπάτζιου-Ευσταθίου, «Δημητριάδα» στο Ελ. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα, Η διαδρομή της στον χρόνο (Πρακτικά Ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994)*, Βόλος 1996, σελ. 11-35, Αν. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 48 (1993), Β΄1- Χρονικά, σελ. 229-230, Αν. Μπάτζιου-Ευσταθίου, «Δημητριάδα-Παγασές», *Αρχαιολογία*, τεύχος 34, Αθήνα 1990, σελ. 65-70, P. Marzolff, «Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής της Δημητριάδας», στο Ελ. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα, Η διαδρομή της στο χρόνο (Πρακτικά Ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994)*, Βόλος 1996, σελ. 47-64, P. Marzolff, «Développement urbanistique de Démétrias», *Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990)*, Αθήνα 1994, Τόμος Β', σελ. 57-68, Μπ. Ιντζεσίλογλου, «Ο συνοικισμός και η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδας και του Κοινού των Μαγνήτων κατά την ελληνιστική περίοδο», στο Ελ. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα, Η διαδρομή της στο χρόνο (Πρακτικά Ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994)*, Βόλος 1996, σελ. 91-107, E. J. Owens, «Η ελληνιστική πόλη» στο Αλ. Λαγόπουλος (επιμ.) *Η Ιστορία της ελληνικής πόλης*, Αθήνα 2004, σελ. 218-219.

56. Περισσότερα για τη *Γορίτσα* και τις οικίες της, βλ. S.C. Bakhuizen, *A greek city of the fourth century B.C. by Goritsa Team*, Roma 1992, Β. Αδρύμη-Σισμάνη, «Μια αρχαία πόλη του 4ου αι. π.Χ. πάνω στο λόφο της Γορίτσας», *Ιωλκός, Περιοδική έκδοση Πολιτιστικού Οργανισμού Δήμου Ιωλκού*, τεύχος 7, Βόλος 1998, σελ. 30-35, Κ. Βουζαξάκης κ.ά., «Ανάδειξη της αρχαίας πόλης πάνω στο λόφο της Γορίτσας. Πρόταση για τη δημιουργία ενός κόμβου πληροφόρησης για το ευρύτερο οικοπολιτιστικό δίκτυο της Μαγνησίας», στο *Μνημεία της Μαγνησίας (Πρακτικά Συνεδρίου, 11-13 Μαΐου 2001)*, Βόλος 2002, σελ. 20-27.

57. Σύμφωνα με τον Sanders, επτά είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν το σχήμα των σπιτιών, τη διακόσμησή τους, την τοποθέτησή τους εντός της κοινότητας και τη χρήση τους από τους ενοίκους: το κλίμα, η τοπογραφία, τα διαθέσιμα υλικά δομής, το επίπεδο των τεχνικών γνώσεων, οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι, οι λειτουργικές ανάγκες και οι πολιτιστικές παραδόσεις. Ο καθένας από αυτούς τους παράγοντες μπορεί να αλλάξει το βαθμό της επιρροής των υπόλοιπων παραγόντων (D. Sanders, «Behavioural conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient architecture», στο S. Kent (επιμ.) *Domestic Architecture and the Use of Space*, Cambridge 1990, σελ. 44).

58. Ελ. Walter-Καρύδη, *ό.π.* σελ. 8.

που διέθεταν[59] (π.χ. υπόγεια αίθουσα-δεξαμενή(;), *ανδρώνας,* διαμόρφωση εργαστηρίων με κεραμικούς κλιβάνους). Η κατανομή επίσης των κινητών ευρημάτων μας βοηθά να κατανοήσουμε την οργάνωση και τη χρήση του χώρου με τον καταμερισμό των δραστηριοτήτων των ενοίκων της οικίας (π.χ. μαγειρικά, τελετουργικά σκεύη, ενεπίγραφες στήλες, σύνεργα κεραμέων).

Τα σπίτια όπως και οι πόλεις μεταβάλλονται διαρκώς, όσο διάστημα κατοικούνται και χρησιμοποιούνται. Μέσα από την πολλαπλή χρήση των χώρων ενός σπιτιού, την αναδιάταξή τους, την ενσωμάτωση νέων δωματίων, εκφράζονται οι νέες λειτουργικές ανάγκες κατά την περίοδο χρήσης της οικίας[60]. Αν λοιπόν ένα σπίτι είναι αντανάκλαση των οικιακών εργασιών που συντελούνται σε αυτό, τότε το σχήμα του θα αλλάξει, όσο οι δραστηριότητες αυτές θα τροποποιούνται ή θα αναδιοργανώνονται.

Αλλαγές στη διαμόρφωση των χώρων μιας οικίας παρατηρήθηκε και στο πέρασμα από την κλασική στην ελληνιστική εποχή[61]. Κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και της Τουρκοκρατίας συντελέστηκε μεγάλη λιθοθηρία στα κτίσματα της κλασικής και ελληνιστικής πόλης με αποτέλεσμα να έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε νεότερες οικοδομές, αλλά και να έχουν διαταραχτεί ανεπανόρθωτα οι στρωματογραφικές φάσεις[62].

Από τη μελέτη των ιδιωτικών οικιών επιχειρήθηκε επίσης να αποδειχθεί η σχέση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκε. Οι ιδιωτικές οικίες μπορούν έτσι να χρησιμοποιηθούν ως κομμάτι της αρχιτεκτονικής που έχει κάτι να μας δείξει, ως ντοκουμέντα που απεικονίζουν τις ζωές των ενοίκων τους και πως αυτές συνδέονταν με την ευρύτερη κοινωνικο-πολιτισμική και οικονομική σφαίρα[63]. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί μαρτυρά ότι ο υλικός κόσμος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή για να διερευνηθούν διάφορα προβλήματα ως προς την οργάνωση της κοινωνίας και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων στην αρχαιότητα[64].

Η οικοδόμηση επιμελημένων οικιών στα ελληνιστικά χρόνια με περίστυλες αυλές και στοές μαρτυρούν μια αυξανόμενη ανάγκη προβολής και συνδέονται με την άνοδο της Μακεδονικής κυριαρχίας που οδήγησε σε καίριες αλλαγές στις δομές εξουσίας μέσα στις

59. L. Nevett, «Introduction» στο B.A. Ault & L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and households*, Philadelphia 2005, σελ. 4.

60. Π.χ. οικόπεδο Αρ. 12 με δύο οικοδομικές φάσεις ελληνιστικής περιόδου, Βλ. W. Hoepfner, ό.π., σ. 465, M. Jameson, «Private Space and the Greek City», στο O. Murray & S. Price (επιμ.), *The Greek City: From Homer to Alexander*, Oxford 1990, σελ. 184.

61. Βλ. οικόπεδο Αρ. 30 με α' οικοδομική φάση ως οικία εργαστήριο (όψιμη κλασική περίοδος) και ίδιο οικόπεδο Αρ. 6 με β΄ οικοδομική φάση ως οικία (ελληνιστική περίοδος).

62. Π.χ. οικόπεδα Αρ. 8, Αρ. 12.

63. B.A. Ault & L. Nevett, «Summing up: Whither the Archaeology of the Greek household?» στο B.A. Ault & L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and households*, Philadelphia 2005, σελ. 160, L. Nevett, «The Organisation of Space in Classical and Hellenistic Houses from Mainland Greece and the Western Colonies», στο N. Spencer (επιμ.) *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology*, London and New York 1995, σελ. 90.

64. L. Nevett, «Introduction» στο B.A. Ault & L. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and households*, Philadelphia 2005, σελ. 4.

διάφορες κοινότητες[65]. Αντίθετα στην κλασική εποχή δίνονταν έμφαση στην υψηλή ποιότητα των δημόσιων κατασκευών σε αντίθεση με την απλότητα των ιδιωτικών οικιών[66].

Οι πολιτιστικές αντιλήψεις των ανθρώπων αποτυπώνονται στην τοπογραφία της θέσης στην οποία κατοικούν. Με τη διεξαγωγή των ανασκαφών στην αρχαία πόλη των Φερών, που αφορά ένα μεγάλο τμήμα του πολεοδομικού ιστού του σημερινού Βελεστίνου, ξετυλίγεται μπροστά μας μια ζωντανή, τυπική κλασική-ελληνιστική πόλη με τις ιδιωτικές οικίες, τα εργαστήρια, τους δρόμους, τα τείχη, τα ιερά και τα νεκροταφεία. Τα λείψανα αυτά της πόλης είναι πιο πολλά και καλύτερα διατηρημένα από άλλες εποχές, γι' αυτό και μας παρουσιάζονται πολύπλευρες πτυχές της φυσιογνωμίας της.

65. L. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World*, Cambridge 1999, σελ. 4, 162-163, W. Hoepfner, *ό.π.*, σελ. 465

66. M. Jameson, «Domestic Space in the Greek City-State», στο S. Kent (επιμ.) *Domestic Architecture and the Use of Space*, Cambridge 1990, σελ. 93, 109.

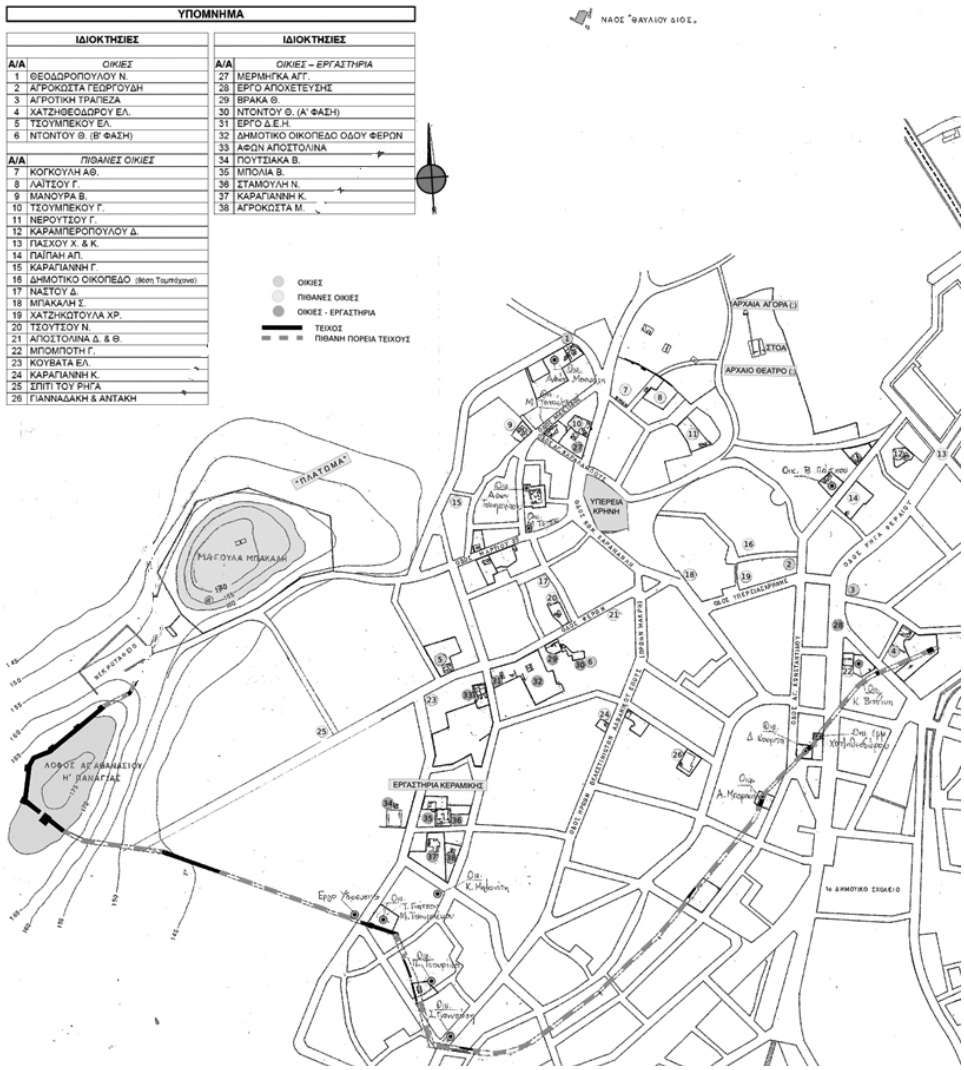

Εικ. 1. Ρυμοτομικό σχέδιο Βελεστίνου (μελέτη-σχέδιο: Θ. Μακρή-Σκοτινιώτη) με σημειωμένες τις θέσεις ελληνιστικών οικιών, πιθανών οικιών και οικιών-εργαστηρίων από την γράφουσα

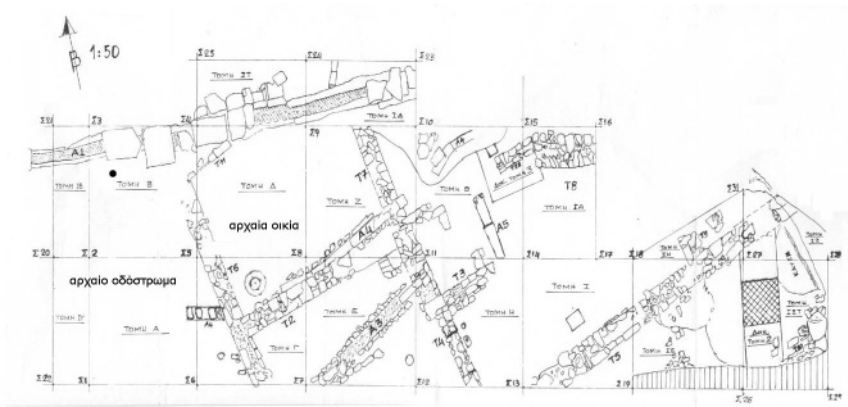

Εικ. 2. Οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας. Τμήμα αρχαίας οικίας στο όριο της οικοδομικής γραμμής, τμήμα αρχαίου οδοστρώματος και τμήματα αρχαίων αποχετευτικών αγωγών (Α3, Α4). Αδημοσίευτο σχέδιο από τον Γ. Κιάσα

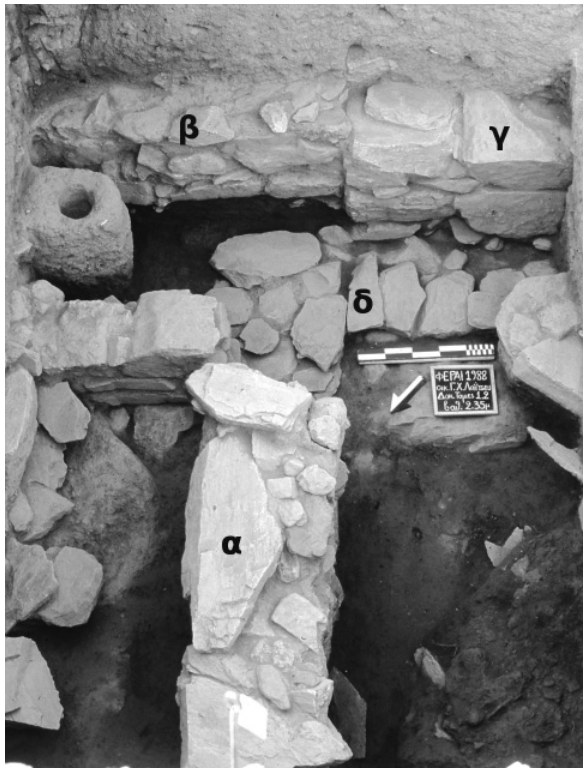

Εικ. 3. Οικόπεδο Γ. Λαΐτσου. Επάλληλες οικοδομικές φάσεις: (α-β) ελληνιστικής εποχής, (γ) κλασικής εποχής, (δ) μυκηναϊκής εποχής με δύο οικοδομικές φάσεις (ΑΔ 43, 1988, πίνακας 133β)

Εικ. 4. Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Αναπαράσταση μέρους οικίας των Φερών με τμήμα τοίχου, τμήμα κονιάματος, τμήμα στέγης με κεράμους λακωνικού τύπου και τμήμα δαπέδου από «πατημένο» χώμα

Εικ. 5. Οικόπεδο Ελ. Τσουμπέκου. Τμήμα ελληνιστικής οικίας με θυραίο άνοιγμα (ΑΔ 42, 1987, πίνακας 148α)

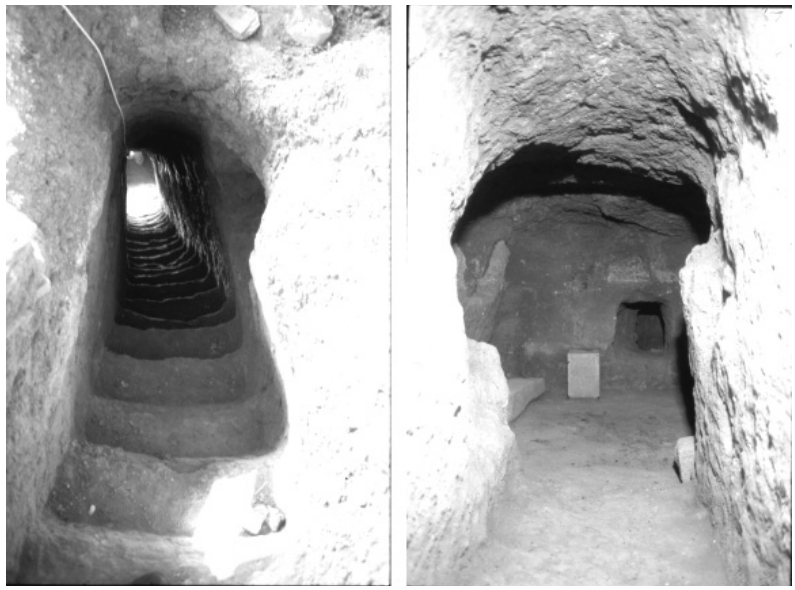

Εικ. 6. Οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου. Υπόγεια κλίμακα με 22 σκαλοπάτια που οδηγεί στην υπόγεια αίθουσα (δεξαμενή;) (ΑΔ 46, 1991, πίνακας 86 ε)
Εικ. 7. Οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου. Υπόγεια αίθουσα (δεξαμενή;) (ΑΔ 46, 1991, πίνακας 86 δ)

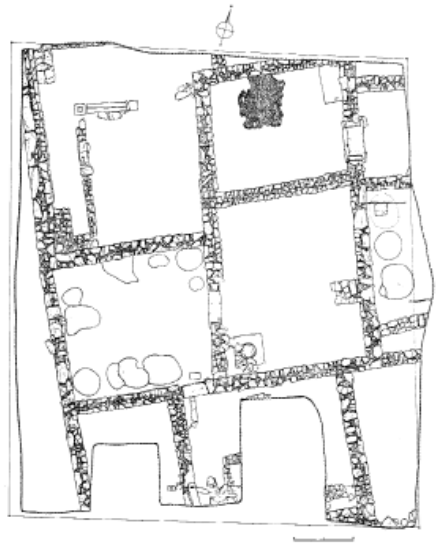

Εικ. 8. Οικόπεδο Αφων Αποστολίνα. Κάτοψη της ανασκαφής με τμήμα μιας μεγάλης ελληνιστικής οικίας-εργαστηρίου. Αποτελείται από πολλά διαδοχικά δωμάτια και δύο αυλές (κεντρική αυλή και ΒΔ αυλή με μικρή στοά) (ΑΔ 43, 1988, σχέδιο 2)

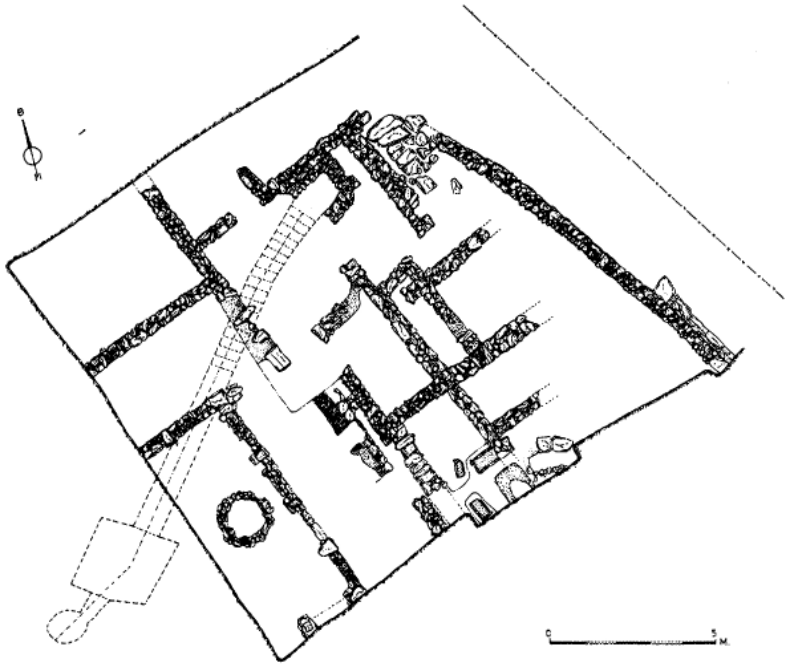

Εικ. 9. Οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου. Κάτοψη τμήματος ελληνιστικής οικίας με περίστυλη αυλή και άλλων αρχαίων λειψάνων (ΑΔ 46, 1991, σχέδιο 1)

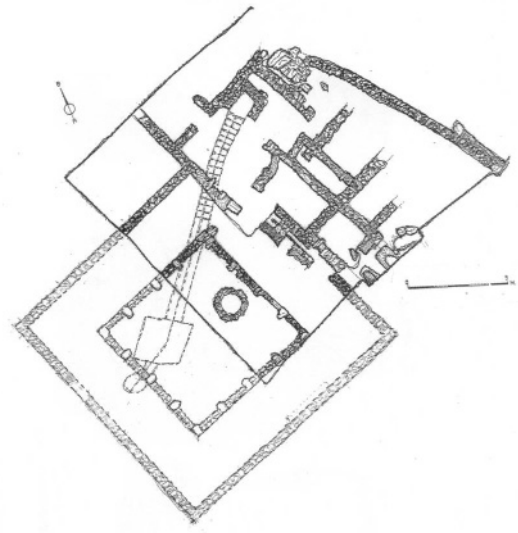

Εικ. 10. Οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου. Υποθετική αναπαράσταση της περίστυλης αυλής της ελληνιστικής οικίας (σχέδιο Δημ. Ευσταθίου)

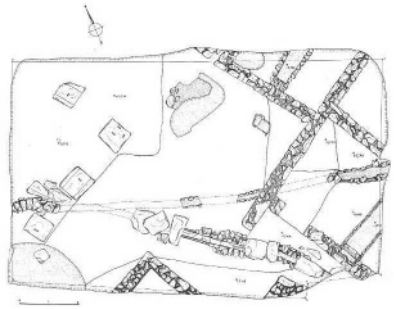

Εικ. 11. Οικόπεδο Ελ. Χατζηθεοδώρου. Κάτοψη της ανασκαφής με τμήματα οικιών και μαρμάρινες πλάκες σε ορθή γωνία (βάσεις πιθανής στοάς) (ΑΔ 43, 1988, σχέδιο 3)

Εικ. 12. Οικόπεδο Αφων Αποστολίνα. Άποψη του βοτσαλωτού δαπέδου στο βόρειο δωμάτιο της οικίας-εργαστηρίου που πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως επίσημος χώρος υποδοχής (ανδρώνας;) (ΑΔ 43, 1988, πίνακας 131β)

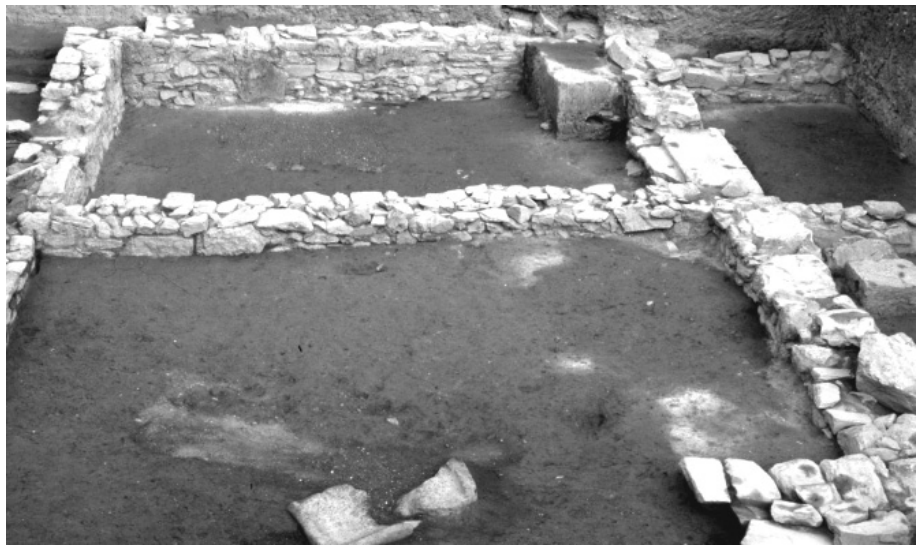

Εικ. 13. Οικόπεδο Αφων Αποστολίνα. Άποψη του θρανίου στο βόρειο δωμάτιο της οικίας-εργαστηρίου

Εικ. 14. Οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου. Οικιακό ιερό με λιθόκτιστο κυκλικό περίβολο, οξυκόρυφη στήλη και πήλινο ελλειψοειδές σκεύος με χώρισμα στη μέση, πιθανότατα για τελετουργική υποδοχή προσφορών (ΑΔ 46, 1991, πίνακας 86 γ)

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Ένας ανάγλυφος σκύφος εργαστηρίου της Δημητριάδας στην αρχαία πόλη των Φερών

Στις 20 Ιουνίου 2003, στο Βελεστίνο, κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων για την κατασκευή ενός νέου ναού με υπόγειο αφιερωμένου στον Άγιο Αθανάσιο, που αντικατέστησε έναν πρόχειρα κτισμένο ναό στο ίδιο οικόπεδο, βρέθηκε μέσα στα χώματα εκτός κάποιας κατασκευής ή τάφου ένας ανάγλυφος σκύφος (Εικόνα 1), που δεν μπορεί να συσχετιστεί άμεσα με κανένα από τα υπόλοιπα ευρήματα που βρέθηκαν στο παραπάνω οικόπεδο[1]. Για την κατανόηση των τεχνικών όρων που θα χρησιμοποιηθούν στο κείμενο κρίνουμε απαραίτητο να προτάξουμε συνοπτικά λίγα λόγια για τον τρόπο κατασκευής των μητρών και των ανάγλυφων σκύφων[2].

Οι ανάγλυφοι σκύφοι (παλαιότερα έφεραν το όνομα Μεγαρικοί σκύφοι) ανήκουν στην κατηγορία των ανάγλυφων αγγείων. Ήταν αγγεία «πόσης οίνου», δεν είχαν λαβές και παράγονταν με τη χρήση μητρών. Οι μήτρες είχαν τη μορφή αυτοτελών πήλινων αγγείων με βάση, με ισχυρά τοιχώματα και με χείλη που προεξείχαν συνήθως προς τα έξω και κάτω. Η κατασκευή των μητρών γινόταν με τη χρήση του κεραμικού τροχού. Η

1. Τις ανασκαφικές πληροφορίες για τις συνθήκες ανεύρεσης του σκύφου, αλλά και για τις υπόλοιπες ανευρεθείσες αρχαιότητες στο προαναφερθέν οικόπεδο οφείλω στην υπεύθυνη της ανασκαφής συνάδελφο κ. Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου. Στο οικόπεδο βρέθηκε ένας λακκοειδής τάφος με χρυσά κοσμήματα και ατρακτοειδή ληκύθια, ενώ στα χώματα βρέθηκε επίσης μια λευκή οινοχόη. Αργότερα, κατά τη μελέτη των αντικειμένων που βρέθηκαν στο ανωτέρω οικόπεδο η κ. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου παρατήρησε την ομοιότητα των ανάγλυφων θεμάτων του σκύφου των Φερών με ανάλογα θέματα που υπήρχαν σε μήτρες, που είχε ήδη μελετήσει, από ένα εργαστήριο παραγωγής αγγείων, που αποκαλύφθηκε στην περιοχή του αρχαίου θεάτρου Δημητριάδας (βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων από τις Φερές και άλλες περιοχές της Θεσσαλίας», *Ε΄ΕλλΚερ.*507-514) και μου παραχώρησε το δικαίωμα μελέτης του ανάγλυφου σκύφου των Φερών.

2. Βλέπε λεπτομερή περιγραφή για τα τεχνικά θέματα κατασκευής μητρών και των ανάγλυφων αγγείων που κατασκευάζονται σ' αυτές στο Ι.Α. Ακαμάτης, *Πήλινες Μήτρες Αγγείων από την Πέλλα*, Αθήνα, 1993, 144-154.

εσωτερική επιφάνεια των μητρών έφερε διακοσμητικά ή αφηγηματικά θέματα που ορισμένες φορές ήταν εμπνευσμένα από θεατρικά έργα της αρχαιότητας. Η διακόσμηση στην εσωτερική επιφάνεια των μητρών γινόταν, όσο ο πηλός ήταν νωπός, με τη χρήση πήλινων ή μεταλλικών σφραγίδων που πιεζόμενες άφηναν το αρνητικό (κοίλο) αποτύπωμά τους στο αγγείο. Μετά τη σφράγιση μεμονωμένων θεμάτων που μπορούσαν να συνδυαστούν και με άλλα μεμονωμένα θέματα, μετά τη δημιουργία διακοσμητικών ταινιών που περιτρέχουν τη μήτρα, π.χ. με πλοχμούς ή με τρέχουσες σπείρες κ.λ.π., που γινόταν με σφραγιδοκύλινδρους, μετά τη χάραξη οριζόντιων γραμμών που χωρίζουν την επιφάνεια της μήτρας σε ζώνες, μετά τον καθαρισμό της εσωτερικής επιφάνειας από τον περιττό πηλό που δημιουργήθηκε από την πίεση των σφραγίδων, μετά τις διορθώσεις στα σφραγίσματα που γινόταν από τα επιδέξια χέρια των τεχνιτών και αφού η μήτρα έμενε σε σκιερό και υπαίθριο χώρο ικανό χρόνο μέχρις ότου ο πηλός στεγνώσει πολύ καλά, ακολουθούσε η διαδικασία του ψησίματος των κεραμικών στον κεραμικό κλίβανο. Με την ολοκλήρωση του ψησίματος και αφού τα κεραμικά προϊόντα κρύωναν, όσες από τις μήτρες ήταν σε ικανοποιητική κατάσταση και χωρίς να έχουν προφανή ελαττώματα, ήταν έτοιμες να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή των ανάγλυφων σκύφων. Όσες από τις μήτρες ήταν ελαττωματικές τις πετούσαν μέσα σε μικρούς ή μεγάλους λάκκους (αποθέτες), ανάλογα με την ποσότητα, που τους άνοιγαν σε ελεύθερους χώρους μέσα στην περιοχή του εργαστηρίου ή και έξω από αυτό.

Για την κατασκευή των ανάγλυφων αγγείων τοποθετείται η ψημένη μήτρα στο κέντρο του κεραμικού τροχού και σταθεροποιείται με νωπό πηλό. Στο εσωτερικό της μήτρας τοποθετείται ο προετοιμασμένος κατάλληλα λεπτόκοκκος και καθαρός πηλός. Ο τεχνίτης με μεγάλη επιμέλεια πιέζει τον αρκούντως υδαρή πηλό στα εσωτερικά τοιχώματα της μήτρας για να αποτυπωθούν όλες οι λεπτομέρειες των σφραγισμάτων της. Όταν το χείλος του αγγείου έχει προβλεφθεί στη διαμόρφωση της μήτρας τότε το ύψος του ανάγλυφου σκύφου περιορίζεται μέχρι το ύψος του εσωτερικού της μήτρας. Όταν δεν έχει προβλεφθεί το χείλος στο σχεδιασμό της μήτρας τότε προστίθεται στον ανάγλυφο σκύφο επί πλέον πηλός για τη δημιουργία του χείλους με αποτέλεσμα το ύψος του σκύφου να ξεπερνά το ύψος της μήτρας. Τέλος, η εσωτερική επιφάνεια του ανάγλυφου σκύφου και το χείλος του, στην περίπτωση που έχει προστεθεί, ισοπεδώνεται και λειαίνεται με την πίεση των χεριών και το γύρισμα του τροχού, ενώ ταυτόχρονα ελέγχεται το πάχος των τοιχωμάτων του σκύφου, τα οποία γίνονται κατά το δυνατόν ισοπαχή και αποκτούν το επιθυμητό πάχος. Η μήτρα μαζί με τον ανάγλυφο σκύφο αφήνονται σε σκιερό υπαίθριο χώρο για να στεγνώσει πολύ καλά ο πηλός του ανάγλυφου σκύφου. Με το τελικό στέγνωμα ο πηλός του ανάγλυφου σκύφου συρρικνώνεται, το αγγείο αποκτά ελαφρά μικρότερη διάμετρο και ο σκύφος αποκολλάται από τη μήτρα. Οι τεχνίτες έβγαζαν το αγγείο από τη μήτρα, άπλωναν το επίχρισμα στην εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια και το αγγείο με την πρώτη ευκαιρία έμπαινε μαζί με άλλα πολλά αγγεία στον κλίβανο για να ψηθεί και να είναι έτοιμο να ακολουθήσει το δρόμο του εμπορίου.

Αυτήν την πορεία ακολούθησε για να κατασκευαστεί ο ανάγλυφος σκύφος που βρέθηκε στις Φερές (Εικόνα 1). Ο σκύφος είναι μικρού μεγέθους[3], λείπει ένα τμήμα του χείλους και του σώματος και έχει κόκκινο επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά. Η εξωτερική επιφάνεια με τα ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα και τις ανάγλυφες γραμμές είναι φανερό ότι οφείλει τη διαμόρφωσή της σε μια πήλινη μήτρα.

3. Διαστάσεις: Ύψος σκύφου: 6 εκ. και διάμετρος χείλους: 10,5 εκ.

Η διαμόρφωση του ανωτέρου τμήματος του αγγείου με τις τρεις γραμμές και από πάνω το επίπεδο χείλος είναι πιθανότερο είχε αποδοθεί ήδη και στη μήτρα του αναγλύφου αγγείου.

Η οργάνωση του χώρου με τα ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου γίνεται με μια οριζόντια γραμμή που χωρίζει το χώρο, περίπου στη μέση, σε δυο ζώνες, στην πάνω και στην κάτω[4] (Εικόνα 2).

Στο κέντρο της κάτω ζώνης βρίσκεται το κυκλικό μετάλλιο (Εικόνα 3) με τον ανάγλυφο ρόδακα, που δημιουργεί ταυτόχρονα και την επιφάνεια πάνω στην οποία στηρίζεται και ισορροπεί όρθιο το αγγείο. Ο ρόδακας του μεταλλίου έχει οκτώ μακριά πέταλα σε δυο σειρές. Από τη δεύτερη (κάτω) σειρά διακρίνονται μόνον οι άκρες των πετάλων ανάμεσα στα πέταλα της πρώτης (πάνω) σειράς. Περιμετρικά, γύρω και έξω, από τον κύκλο του μεταλλίου φαίνονται μόνον οι κορυφές φολίδων που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα. Κάποια υπολείμματα των φολίδων που διατηρήθηκαν μέσα στον κύκλο του μεταλλίου δεν αποτελούν ικανά στοιχεία για να μπορέσουμε να αποφασίσουμε αν πρώτα χαράχθηκε ο κύκλος του μεταλλίου και μετά σφραγίστηκαν κυκλικά οι φολίδες στη μήτρα του αγγείου ή αν έγιναν με την αντίθετη σειρά. Λογικότερο είναι να χαράχθηκε πρώτα ο κύκλος και πάνω σ' αυτόν να στηρίχθηκε η κυκλική σφράγιση των φολίδων.

Στο πάνω τμήμα της κάτω ζώνης του αγγείου σε μια σειρά απεικονίζονται πέντε όμοιες προτομές ενός σατύρου που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα (Εικόνα 2 και 3). Η διάταξη των προτομών σατύρων κάνει ευδιάκριτη την προσπάθεια που κατέβαλε ο τεχνίτης να αφήσει, όχι πάντα επιτυχημένα, ίσες αποστάσεις μεταξύ των προτομών. Από την κατά μέτωπο απεικονιζόμενη προτομή σατύρου διακρίνεται το αγένειο κεφάλι του με εξέχοντα έντονα προς στα πλάγια τα ζωόμορφα αυτιά του και λίγο πιο κάτω το μπροστινό δέσιμο της χλαμύδας ή πιθανότερο μιας δοράς. Σε καμιά από τις πέντε επαναλαμβανόμενες προτομές δεν αποδίδεται ο λαιμός του σατύρου, λόγω της κοίλης επιφάνειας της μήτρας στο σημείο αυτό, που εμπόδιζε την αποτύπωση του λαιμού που θα υπήρχε βέβαια στη σφραγίδα του εργαστηρίου.

Στην ενδιάμεση απόσταση μεταξύ των προτομών σατύρων υπάρχουν πέντε όμοιοι ανάγλυφοι ρόδακες με οκτώ πέταλα, που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα (Εικόνα 2).

Στο μέσο του πλάτους της πάνω ζώνης και περίπου πάνω από τις προτομές του σατύρου της κάτω ζώνης απεικονίζονται πέντε ανάγλυφοι κρίνοι που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα (Εικόνα 2).

Στην ίδια ζώνη και ανάμεσα από τους κρίνους απεικονίζονται πέντε αρκετά πρόχειρα ανάγλυφα ανθέμια (Εικόνα 4), που προέρχονται από την ίδια σφραγίδα.

Για τη διακόσμηση του ανάγλυφου σκύφου των Φερών χρησιμοποιήθηκαν έξι σφραγίδες (Εικόνα 5): 1. Η σφραγίδα του ρόδακα με τη διπλή σειρά των οκτώ πετάλων στο κυκλικό μετάλλιο του κάτω τμήματος του αγγείου. 2. Η σφραγίδα των φολίδων γύρω από τον κύκλο του μεταλλίου. 3. Η σφραγίδα των πέντε προτομών σατύρου. 4. Η σφραγίδα των πέντε ροδάκων με τα οκτώ πέταλα μεταξύ των προτομών σατύρου. 5. Η σφραγίδα των πέντε κρίνων της επάνω ζώνης του ανάγλυφου αγγείου των Φερών. και 6. Η σφραγίδα των πέντε ανθεμίων που απεικονίζονται ανάμεσα στους κρίνους.

Το ενδιαφέρον με τις ανωτέρω σφραγίδες είναι ότι τις πέντε από τις έξι σφραγίδες που χρησιμοποιήθηκαν για τη διακόσμηση του ανάγλυφου αγγείου των Φερών, τις βρίσκουμε σε τρεις μήτρες ανάγλυφων σκύφων που βρέθηκαν πεταμένες σε έναν μικρό

4. Ύψος κάτω ζώνης:2 εκ. και ύψος πάνω ζώνης:2,6 εκ.

αποθέτη που σκάφτηκε στο νότιο τμήμα της νότιας παρόδου του αρχαίου θεάτρου της Δημητριάδας. Η μόνη σφραγίδα που δεν βρίσκουμε στις μήτρες από τη Δημητριάδα, είναι η σφραγίδα με αρ. 4.

Ο αποθέτης αυτός ανήκει σε ένα εργαστήριο κεραμικής οι εγκαταστάσεις του οποίου βρίσκονται στη βορειοανατολική γωνία του σημερινού οικοπέδου του αρχαίου θεάτρου της Δημητριάδας (Εικόνα 6). Πρόκειται για ένα εργαστήριο που ακμάζει στο δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π.Χ. , σε μια περίοδο που το αρχαίο θέατρο δεν λειτουργούσε[5]. Το εργαστήριο παρήγαγε ποικίλα αγγεία που διακρίνονταν για την ανώτερη ποιότητά τους και ανάμεσα στα προϊόντα του εργαστηρίου κορυφαία θέση κατείχε η κατηγορία των ανάγλυφων αγγείων.

Οι τρεις μήτρες της Δημητριάδας[6], που φέρουν ένα μέρος των σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν και στον ανάγλυφο σκύφο των Φερών, είναι οι ακόλουθες:

α) Μήτρα με αρ. κατ. ΒΕ 11755 (Εικόνα 7). Μικρού μεγέθους μήτρα[7] από πορτοκαλλόχρωμο πηλό. Φέρει στο κάτω μέρος κυκλικό μετάλλιο με ρόδακα (σφρ.1) και στο σώμα διακόσμηση σταυροειδούς μορφής που έγινε με επάλληλες σειρές από φολίδες (σφρ. 2). Ανάμεσα στις κεραίες της σταυροειδούς διακόσμησης με τις φολίδες υπάρχει από ένας κρίνος (σφρ. 5).

β) Μήτρα με αρ. κατ. ΒΕ 11757 (Εικόνα 8). Μικρού μεγέθους μήτρα[8] από πορτοκαλλόχρωμο πηλό. Φέρει στο κάτω μέρος κυκλικό μετάλλιο με ρόδακα (σφρ.1), περιμετρικά από το μετάλλιο μια σειρά από ολόκληρες φολίδες (σφρ. 2) και στο ενιαίο σώμα της μήτρας σε δυο σειρές, εννέα ανθέμια πάνω (σφρ. 6) και άλλοι τόσοι κρίνοι από κάτω (σφρ. 5). Κάτω από το χείλος υπάρχει μια στενή ζώνη με «ωά», διακόσμηση που δεν συναντάται στον ανάγλυφο σκύφο από τις Φερές.

γ) Μήτρα με αρ. κατ. ΒΕ 11756 (Εικόνα 9). Μικρού μεγέθους μήτρα[9] από πορτοκαλλόχρωμο πηλό. Φέρει στο κάτω μέρος κυκλικό μετάλλιο με ρόδακα (σφρ. 1), περιμετρικά του κύκλου του μεταλλίου είναι εμφανές μόνον το πάνω μισό φολίδων (σφρ. 2). Το σώμα της μήτρας χωρίζεται σε δυο ζώνες, την πάνω και την κάτω, με μια οριζόντια γραμμή χαραγμένη στο μέσον περίπου του ύψους της μήτρας. Στο πάνω τμήμα της κάτω ζώνης έχουν διαταχθεί σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους πέντε προτομές σατύρων (σφρ. 3). Στην πάνω ζώνη και πάνω από κάθε προτομή σατύρου υπάρχει από ένας κρίνος (σφρ. 5). Στο μέσον κάθε κενού ανάμεσα στους κρίνους υπάρχει από ένα προχειροφτιαγμένο ανθέμιο (σφρ. 6).

Πέρα από τη χρήση των πέντε ίδιων σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του ανάγλυφου σκύφου των Φερών και των μητρών των ανάγλυφων σκύφων του εργαστηρίου κεραμικής της Δημητριάδας, που από μόνες τους αποδεικνύουν την κοινή τους προέλευση, θα θέλαμε να τονίσουμε την ομοιότητα που παρατηρούμε στην οργάνωση της διακόσμησης των επιφανειών του ανάγλυφου σκύφου των Φερών και της μήτρας με αριθμό καταγραφής ΒΕ 11756 (Εικόνα 10). Αρχίζοντας από τη διαίρεση της

5. Χ. Ιντζεσίλογλου, «Το αρχαίο θέατρο Δημητριάδος», *ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ,* Πρακτικά Συνεδρίου, «Ανάπτυξη του διαχρονικού Μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» (Βόλος 11-13 Μαΐου 2001), Βόλος 2002, 121.

6. Για τις τρεις μήτρες βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων από τις Φερές και άλλες περιοχές της Θεσσαλίας», *Ε΄ΕλλΚερ.*511-512

7. Ύψος μήτρας: 5,6 εκ., διάμετρος χείλους: 11 εκ.

8. Ύψος μήτρας: 4,5 εκ., διάμετρος χείλους: 10,5 εκ.

9. Ύψος μήτρας: 5,6 εκ., διάμετρος χείλους: 9 εκ.

προς διακόσμηση επιφάνειας σε δυο ζώνες με μια οριζόντια γραμμή και στις δυο περιπτώσεις και συνεχίζοντας με την ύπαρξη μιας κοινής λογικής που φαίνεται από την κοινή θέση των διακοσμητικών θεμάτων. Τόσο στον σκύφο όσο και στη μήτρα η σειρά των πέντε προτομών του σατύρου, ακόλουθου του Διονύσου, που σίγουρα παραπέμπει στην κύρια χρήση των σκύφων ως μέσου οινοποσίας, τοποθετείται σε κεντρικό σημείο της επιφάνειας, στο πάνω μέρος της κάτω ζώνης, ενώ στην πάνω ζώνη, πάνω από τις προτομές του σατύρου, τοποθετείται από ένας κρίνος και ανάμεσα στους κρίνους από ένα ανθέμιο. Κρίνοι και ανθέμια φτιαγμένα από την ίδια σφραγίδα. Η μόνη διαφορά στη διακόσμηση του σκύφου με τη μήτρα είναι ότι στο σκύφο των Φερών έχει προστεθεί και ένας ρόδακας (σφρ. 4) ανάμεσα στις προτομές του σατύρου. Η μεγάλη ομοιότητα στη διακόσμηση του σκύφου από τις Φερές και της μήτρας (ΒΕ 11756) από τη Δημητριάδα, σε συνδυασμό με τη χρήση των ίδιων σφραγίδων και στις άλλες δυο μήτρες από τη Δημητριάδα, κάνει βέβαιο ότι η μήτρα του σκύφου από τις Φερές κατασκευάστηκε μαζί με τις άλλες τρεις από τη Δημητριάδα, στο εργαστήριο του αρχαίου θεάτρου.

Η περίπτωση του ανάγλυφου σκύφου από τις Φερές αποτελεί μια σπάνια περίπτωση κατά την οποία ένα αγγείο, το οποίο βρέθηκε μέσα σε μια αρχαία πόλη, όχι μόνον φέρει τεκμήρια που υποδηλώνουν μια άλλη πόλη κατασκευής του, αλλά καταδεικνύουν και το συγκεκριμένο εργαστήριο παραγωγής του[10].

10. Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα της έρευνας για το εμπόριο μητρών των ανάγλυφων αγγείων φαίνεται λιγότερη πιθανή η περίπτωση η μήτρα του ανάγλυφου αγγείου από τις Φερές να έχει αγοραστεί από το εργαστήριο του θεάτρου της Δημητριάδας και η κατασκευή του αγγείου να έχει γίνει σε εργαστήριο των Φερών. Ίσως η ανάλυση του πηλού του αγγείου να μπορούσε να συμβάλει στην επίλυση του προβλήματος.

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Εικόνα 3

Εικόνα 4

Σφραγίδες 1 και 2

Σφραγίδα 3

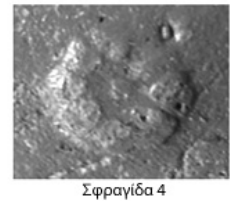
Σφραγίδα 4

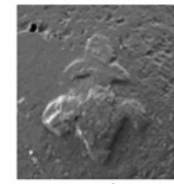
Σφραγίδα 5

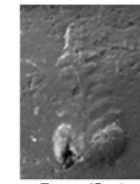
Σφραγίδα 6

Εικόνα 5

Εικόνα 6

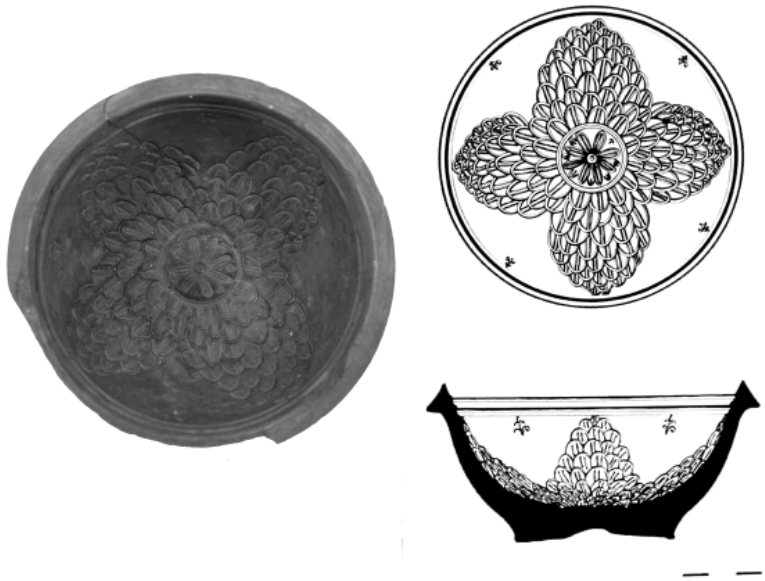

Εικόνα 7

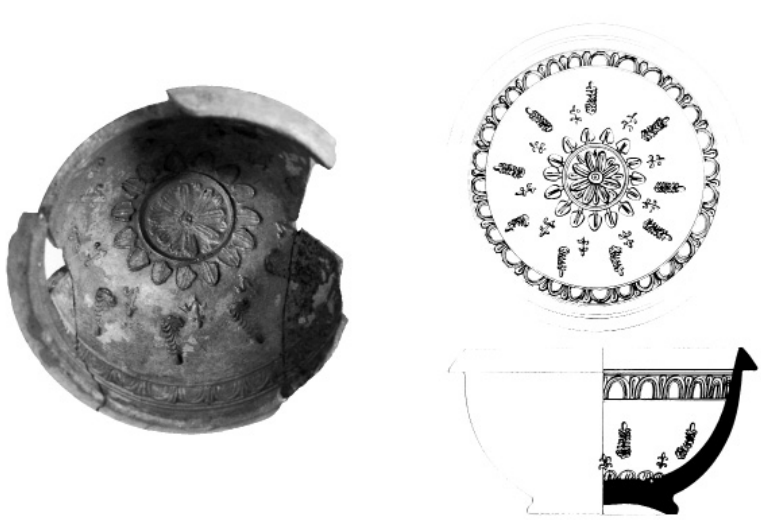

Εικόνα 8

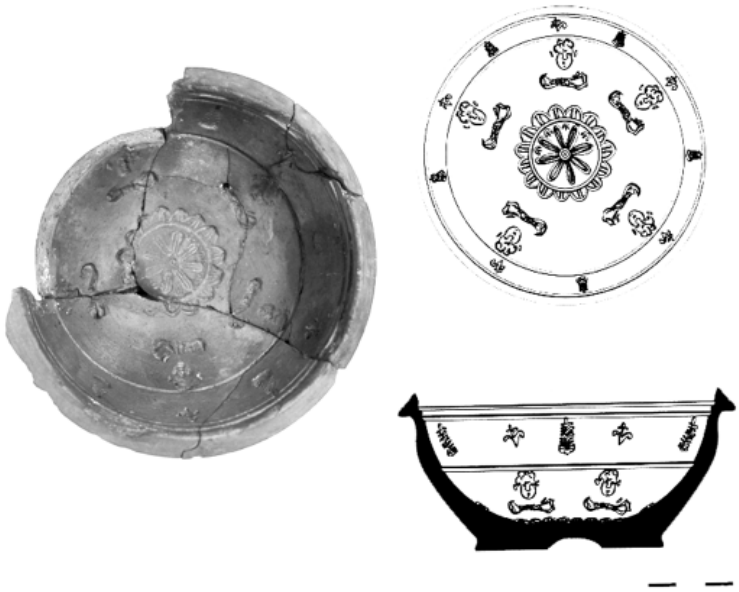

Εικόνα 9

Εικόνα 10

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

Βυζαντινός Ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων

Τα Κανάλια[1] είναι ένας μικρός οικισμός στην νοτιοανατολική γωνία της αποξηραμένης σήμερα λίμνης Βοιβηίδας (Κάρλας) (εικ. 1), κοντά στον οποίο βρισκόταν η αρχαία πόλη της Μαγνησίας Βοίβη[2], απ' όπου πήρε το όνομά της ολόκληρη η λίμνη. Η Άννα Αβραμέα[3] υποστηρίζει ότι τα Κανάλια βρίσκονταν στη διασταύρωση τριών οδών κατά τη βυζαντινή εποχή. Η πρώτη οδός οδηγούσε βορειοδυτικά προς το Καστρί, η δεύτερη βορειοανατολικά προς το Κεραμίδι, όπου περίπου τοποθετείται η αρχαία πόλη Κασθαναία[4] και η τρίτη νότια προς την Κάπουρνα, κοντά στην οποία βρίσκονταν οι αρχαίες Γλαφυρές[5].

Στην περιοχή έχουν επισημανθεί υπολείμματα από βυζαντινά τείχη[6], καθώς και προϊστορικός οικισμός[7]. Η ίδια η εκκλησία του Αγίου Νικολάου έχει ανεγερθεί πιθανότατα επάνω σε προϊστορική θέση και στην τοιχοποιία της έχουν χρησιμοποιηθεί αρχαία κομμάτια ως οικοδομικό υλικό. Το μνημείο επισημάνθηκε το 1967 από την Ευτ. Κουρκουτίδου[8] (εικ. 2). Ο ναός βρίσκεται 2 χλμ. περίπου έξω από το χωριό, στα αριστερά της οδού που οδηγεί από το Βόλο στον οικισμό. Από το μνημείο σήμερα διατηρούνται όλοι σχεδόν οι τοίχοι ως την αρχή της γένεσης των καμαρών, ενώ η κάλυψη και τα επάνω μέρη των

1. Α. Αβραμέα, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, Συμβολή εις την Ιστορικήν Γεωγραφίαν,* Αθήναι, 1974, σελ. 83-84, 112-113, J. Koder-F.Hild, *Hellas und Thessalia,* Wien 1976 (Tabula Imperii.Byzantini 1), σελ. 181.

2. Ν. Παπαχατζής, «Η σημερινή θέση της τοπογραφικής μελέτης της αρχαίας Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά* 2 (1959), σελ. 7.

3. Αβραμέα, *Βυζαντινή Θεσσαλία*, ό.π., σελ. 83-84, 112 – 113.

4. Ν. Παπαχατζής, *ό.π.*, σελ. 12. Fr. Stahlin, *Das hellenischeThessalien. Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und romischen Zeit*, Stuttgart, 1924, σελ..45,51 Ν. Παπαχατζής, *ό.π.*, σελ. 7-8.

5. Ν. Παπαχατζής, *ό.π*, σελ. 7-8.

6. Fr. Stahlin, *ό.π.*, σελ..61-62.

7. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 22 (1967): *Χρονικά,* σελ. 297 κ.ε.

8. Ευτ. Κουρκουτίδου, *ΑΔ* 22 (1967): *Χρονικά*, σελ. 302 πιν. 198. Η ίδια, «Βυζαντινός ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων», *ΑΑΑ* Ι (1968) σελ. 147- 149.

τοίχων στο βορειοδυτικό τμήμα του νάρθηκα έχουν καταπέσει. Το μνημείο ως το δεύτερο μισό του 19ου αι. πρέπει να βρισκόταν σε καλή κατάσταση, γιατί ο Ν. Γεωργιάδης[9] θα το σημείωνε, εάν η κάλυψη του ναού ήταν κατεστραμμένη. Ο ναός είναι χαρακτηρισμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την ΥΑ/Φ31/59178/5361 π.ε 5-5-1976 (ΦΕΚ 699/Β/ 26-5-1976).

Με το μνημείο ασχολήθηκε ο Ν. Νικονάνος[10]**.** Πρόκειται για ένα μακρόστενο ορθογώνιο κτίσμα (εικ. 3), εξωτερικών διαστάσεων, χωρίς την κόγχη του ιερού 10,45 Χ 5,25μ. Στα ανατολικά απολήγει σε τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά κόγχη διαμέτρου 1,73μ., ενώ στα δυτικά έχει μικρό νάρθηκα, εσωτερικών διαστάσεων 3,64 Χ 2,26μ., που σχηματίζεται με έναν εγκάρσιο μεσότοιχο και επικοινωνεί με μία θύρα με τον κυρίως ναό. Η εκκλησία ήταν καμαροσκέπαστη (εικ. 4). Ανήκει στον τύπο των μονόχωρων δρομικών καμαροσκέπαστων ναών. Συγκεκριμένα, ο κυρίως ναός καλυπτόταν με μία κατά τον κύριο άξονα του κτίσματος κτιστή ημικυλινδρική καμάρα. Παρόμοια καμάρα είχε και ο νάρθηκας, αλλά αυτή ήταν τοποθετημένη εγκάρσια, με διεύθυνση από Β. προς Ν.

Το κτίριο είναι κτισμένο επάνω σε ένα υψηλό κρηπίδωμα (εικ. 5), ύψους 0,70μ. περίπου και πλάτους από 0,08 – 0,12μ., το οποίο, εκτός από την τρίπλευρη κόγχη, περιτρέχει εξωτερικά ολόκληρο το υπόλοιπο κτίσμα. Η επικοινωνία με το εξωτερικό γίνεται με δύο θύρες, μία στο μέσο της δυτικής πλευράς και μια δεύτερη στη νότια πλευρά, ενώ μία τρίτη θύρα στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα, όταν καταστράφηκε το τμήμα αυτό του ναού, την έφραξαν πρόχειρα και από τότε παραμένει κλειστή.

Η δυτική θύρα οδηγεί στο νάρθηκα και αποτελεί την κύρια είσοδο της εκκλησίας, ενώ η νότια απευθείας στον κυρίως ναό. Η δυτική είσοδος έχει κατεστραμμένα το επάνω τμήμα της και τους πλίνθινους κατακόρυφους σταθμούς της όψης, αλλά η νότια είναι αλώβητη και συμπληρώνει την μορφή που είχε η όψη της δυτικής. Στη νότια είσοδο (εικ. 6) το θυραίο ορθογώνιο άνοιγμα περιβάλλεται από δύο επάλληλα πλίνθινα τοξωτά πλαίσια και επάνω από το υπέρθυρο φέρει τύμπανο διακοσμημένο με πλίνθινο κόσμημα από αντίνωτες ορθές γωνίες. Το εξωτερικό πλαίσιο βρίσκεται στο επίπεδο της εξωτερικής επιφάνειας του τοίχου, το εσωτερικό λίγο βαθύτερα και το τύμπανο σε ένα τρίτο επίπεδο. Εξωτερικά το πλαίσιο περιβάλλεται από μία σειρά πλίνθων που απομονώνουν τη σύνθεση από τον υπόλοιπο τοίχο. Παρόμοια, σύμφωνα με τα στοιχεία που σώζονται ήταν η διαμόρφωση της δυτικής εισόδου, μόνο που εκεί το τύμπανο πιθανότατα ήταν επιχρισμένο και έφερε την παράσταση του Αγίου Νικολάου.

Το εσωτερικό φωτίζεται από τρία δίλοβα παράθυρα: ένα στην κόγχη του ιερού και δύο στη νότια πλευρά, που αντιστοιχούν το ανατολικό στο Ιερό και το δυτικό στο νάρθηκα. Η διαμόρφωση των τριών αυτών παραθύρων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ανάλογα με τη θέση που είναι τοποθετημένα, ο τεχνίτης έχει διαφοροποιήσει τα μεγέθη και τη διακόσμησή τους και έχει δημιουργήσει γύρω από τα δίλοβα φωτιστικά ανοίγματα πίνακες με πλίνθινα στοιχεία.

Το πιο σύνθετο και ολοκληρωμένο είναι το παράθυρο (εικ.7) της κόγχης του ιερού. Καταλαμβάνει ολόκληρη σχεδόν την ανατολική όψη της κόγχης, επάνω από το πώρινο

9. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Βόλος 1894, σελ. 129.

10. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί Θεσσαλίας, Από τον 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι 1979, σελ. 43-51, πιν. 13-17.

λοξότμητο γείσο. Η κορυφή του παραθύρου φθάνει ως το οδοντωτό γείσο κάτω από τη σκεπή και στα πλάγια πλαισιώνεται με δύο κατακόρυφες σειρές πωρόλιθων. Τα τόξα και τα πλάγια τοιχώματα του παραθύρου διαμορφώνονται με πλίνθους ενώ στο μέσο φέρει μαρμάρινο διαχωριστικό κιονίσκο από τον οποίο λείπει το κιονόκρανο. Το δίλοβο άνοιγμα το περιβάλλει ένα πλατύ υπερυψωμένο πλίνθινο πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνεται με τρεις επάλληλες ζώνες. Οι δύο εσωτερικές σχηματίζονται με την εναλλαγή πλίνθων και κονιάματος ενώ η τρίτη – εξωτερική – διακοσμείται με δισέψιλον λοξά τοποθετημένα που πλαισιώνονται από δύο παράλληλες σειρές πλίνθινων κομματιών. Ανάμεσα στην εσωτερική πλίνθινη ζώνη του υπερυψωμένου πλαισίου και τους λοβούς του παραθύρου, δημιουργείται ημικυκλικό τύμπανο που κοσμείται με οριζόντια ταινία με δισέψιλον και αντίνωτες ορθές γωνίες. Το τύμπανο αυτό πρέπει να έφερε πάνω από τη ζώνη με τα δισέψιλον κάποιο πινάκιο ή ανάγλυφη πλάκα, σήμερα, πάντως, σώζεται μόνο η υποδοχή. Σημειώνεται ότι η όλη σύνθεση του διλόβου παραθύρου με το τοξωτό πλίνθινο πλαίσιο είναι σε τρία επίπεδα.

Με τις ίδιες αρχές αλλά πιο απλά είναι κατασκευασμένα και τα δύο παράθυρα της νότιας πλευράς (εικ. 8). Τα τόξα και τα τοιχώματα των ανοιγμάτων είναι πλίνθινα και φέρουν μαρμάρινους διαχωριστικούς κιονίσκους και κιονόκρανα. Επίσης σχηματίζουν επάνω από τους λοβούς τύμπανα με κεραμοπλαστική διακόσμηση από οριζόντια ταινία με δισέψιλον και αντίνωτες ορθές γωνίες. Εδώ όμως το πλίνθινο υπερυψωμένο τοξωτό πλαίσιο αποτελείται από μία ζώνη και η σύνθεση δε βρίσκεται σε τρία επίπεδα αλλά σε δύο.

Η εκκλησία έχει κτισθεί με παλαιότερα μάρμαρα (εικ. 9) σε δεύτερη χρήση, λιθοπλίνθους και πωρόλιθους λαξευμένους προσεκτικά. Ιδιαίτερη φροντίδα έχει καταβληθεί στην επιλογή των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν για τις γωνίες, την κόγχη του ιερού και την επάνω στρώση του κρηπιδώματος. Για να τονίσει ο τεχνίτης την ευθεία στην οποία υψώνεται το κτίριο κατασκεύασε στο επάνω τμήμα του κρηπιδώματος μία ζώνη από μεγάλα μακρόστενα μάρμαρα, τα οποία τοποθέτησε το ένα δίπλα στο άλλο αποφεύγοντας τη χρήση οπτοπλίνθων στους κάθετους αρμούς. Επίσης για τις γωνίες διάλεξε λιθόπλινθους και μάρμαρα καλά γωνιασμένα, που τα έπλεξε «δρομικά» και «μπατικά» με αποτέλεσμα οι απολήξεις των κάθετων τοίχων να είναι απόλυτες ευθείες και η κατασκευή να αποκτά περισσότερη στερεότητα. Τέλος στη κόγχη του ιερού (εικ. 10), επειδή ο τεχνίτης ήθελε να τονίσει την κύρια ανατολική όψη της και ταυτόχρονα έπρεπε να γωνιάσει τους λίθους σε αμβλεία γωνία, χρησιμοποίησε σε πρώτη χρήση υποκίτρινο μαλακό πωρόλιθο. Κάτω από λοξότμητο γείσο τοποθέτησε μεγάλους ορθοστάτες και επάνω, στα πλάγια του κατάκοσμου παραθύρου, μικρότερες πωρόπλινθους. Μάλιστα στην τρίπλευρη αψίδα, διέκοψε το κρηπίδωμα και προχώρησε την κόγχη κάτω από την ευθυντηρία, όπου υψώνεται το κτίριο, για να αυξήσει το ύψος της κόγχης και να δώσει σωστές αναλογικές σχέσεις ανάμεσα στο επάνω και στο κάτω από το πώρινο γείσο τμήμα της αψίδας.

Στο υπόλοιπο κτίσμα χρησιμοποιούνται λιθόπλινθοι και μαρμαρόπλινθοι μακρόστενες. Στους κάθετους αρμούς υπάρχουν συνήθως κατακόρυφα πλίνθινα κομμάτια, ενώ πιο σπάνια, όταν οι λίθοι δεν είναι τετραγωνισμένοι, μικρότερα πλίνθινα θραύσματα τοποθετημένα οριζόντια και επάλληλα. Οι οριζόντιες στρώσεις των λίθων χωρίζονται μεταξύ τους από σειρές μιας πλίνθου. Σπάνια συναντάται διπλή σειρά πλίνθων. Τα αρμοκάλυπτα είναι σχετικά πλατιά, καλύπτουν τις άκρες των λίθων και κρύβουν τις ατέλειες της λάξευσης. Σε πολύ λίγες θέσεις, πίσω από τα αρμοκάλυπτα, υπάρχουν θραύσματα

κεραμιδιών και πλίνθων. Ο τρόπος αυτός της τοιχοδομίας θυμίζει την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου αλλά στα Κανάλια λείπουν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την τεχνική, δηλαδή καθαρή πλινθοδομή, αρμοκάλυπτα 0, 12μ. πλάτους και συνεχείς σειρές κρυμμένων πλίνθων.

Τα μόνα κεραμοπλαστικά κοσμήματα (εικ.11), εκτός από τα πλούσια διακοσμημένα ανοίγματα – είσοδοι και παράθυρα – είναι τέσσερις μικρές συνθέσεις που σχηματίζονται με δισέψιλον, απλές κεραίες και μικρά πλίνθινα κυκλικά κομμάτια. Οι δύο αποδίδουν καθαρά το γράμμα Ν και οι άλλες δύο το γράμμα Κ, τη μία φορά δεξιόστροφο και την άλλη αριστερόστροφο. Επίσης στη κορυφή των καθέτων τοίχων κάτω από τη στέγη πρέπει να υπήρχε οδοντωτό γείσο, όπως αυτό που επιστέφει τους τοίχους της κόγχης του ιερού - αυτό το στοιχείο δεν υπάρχει σήμερα.

Συνοπτικά – σχετικά με την κατασκευή του ναού – μπορούμε να πούμε ότι ο ναός έχει κτισθεί με ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο σύστημα (εικ. 12), στο οποίο κύρια χαρακτηριστικά είναι οι στενές οριζόντιες στρώσεις των δόμων, η χρήση παλαιότερου υλικού, η προσεγμένη διαμόρφωση των γωνιών, ο τονισμός της επάνω στρώσης του κρηπιδώματος, η επιμελημένη κατασκευή της κόγχης του ιερού και η πλούσια διακόσμηση των ανοιγμάτων.

Από την γλυπτική διακόσμηση σώζονται ο αμφικίονας του παραθύρου του ιερού και τα κιονόκρανα με τους αμφικίονές (εικ. 13) τους στα δύο παράθυρα της νότιας πλευράς. Το κιονόκρανο του δυτικού παραθύρου κοσμείται στην εξωτερική στενή πλευρά με σχηματοποιημένο επτάφυλλο ανθέμιο, ενώ το αντίστοιχο του ανατολικού φέρει ανάγλυφο σταυρό, από τον οποίο διατηρείται μόνο το κάτω τμήμα. Και τα δύο κιονόκρανα είναι σε δεύτερη χρήση. Επίσης σώζεται στη θέση του ένα μεγάλο τμήμα από την πλακόστρωση του κυρίως ναού. Στο ιερό το δάπεδο είναι κατεστραμμένο και ως Αγία τράπεζα χρησιμοποιείται ένας αρχαίος σπόνδυλος διαμέτρου 0,52μ. και ύψους 0,70μ.

Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που ανήκουν σε τρεις διαφορετικές εποχές, στο δεύτερο μισό του 18ου αι. στο 17ο αι. και στον 13ο αι. η αρχική τοιχογράφηση[11].

Α).Το παλαιότερο στρώμα διατηρείται: α) στην κόγχη του ιερού β) στην κόγχη της πρόθεσης και γ) στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου.

α) στην κόγχη του ιερού εικονίζεται η Παναγία η Βλαχερνίτισσα αρκετά κατεστραμμένη από κάθετη ρωγμή. Πλαισιώνεται από δύο μετάλλια με τους αρχαγγέλους Ουριήλ και Ραφαήλ (εικ.14).

Η ανωτέρω τοιχογραφία οριοθετείται από ταινία με ρόμβους κάτω από την οποία εικονίζονται στα αριστερά και δεξιά του διλόβου παραθύρου της κόγχης ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Άγιος Βασίλειος, ο Άγιος Γρηγόριος και ο Άγιος Αθανάσιος. Οι ιεράρχες εικονίζονται όρθιοι, μετωπικοί κρατούν με το αριστερό χέρι Ευαγγέλιο διακοσμημένο με πολύτιμους λίθους, ενώ το δεξί έχει την κίνηση προσευχής ή ευλογίας. Πάνω από το στιχάριο φορούν πολυσταύριο φαιλόνιο και ωμοφόριο ένδυμα καθαρά λειτουργικό.

β) ο διάκονος Στέφανος (εικ. 15) αποκαλύφθηκε στην κόγχη της πρόθεσης κάτω από την τοιχογραφία του Χριστού Ελεήμονος και εικονίζεται ολόσωμος.

---

11. Μ. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σελ. 25-26 πιν. 39-40, Ευτ. Κουρκουτίδου, *ΑΑΑ* Ι (1968), σελ. 148, Eutychia Kourkoutidou – Nikolaidou, «Les Fresques de l"église Saint – Nicolas à Kanalia», *ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Λυών, 17-22 Απριλίου 1990,* τόμος Β΄, σελ. 439-450.

γ) στο ανατολικό άκρο του βορείου τοίχου δίπλα στον διάκονο Στέφανο στην κόγχη της πρόθεσης, εικονίζεται η παράσταση του Μελισμού. Οι ανωτέρω τοιχογραφίες τοποθετούνται χρονολογικά σύμφωνα με την μελετήτρια Ευτυχία Κουρκουτίδου στο τρίτο τέταρτο του 13ου αι.

Β). Η τοιχογράφηση του νάρθηκα αντιπροσωπεύει τις αρχές του 17ου αι. Στον ανατολικό τοίχο διατηρούνται οι εικόνες του Χριστού (εικ. 16), του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου. Στο δυτικό τοίχο μορφές αγίων (Αγία Παρασκευή, Αγία Αναστασία, Αγία Αικατερίνη).

Όλες οι άλλες επιφάνειες του νάρθηκα κοσμούνται με την εντυπωσιακή τοιχογράφηση της Τελευταίας Κρίσης (εικ. 17), η οποία δυστυχώς έχει διατηρηθεί αποσπασματικά.

Γ). Οι τοιχογραφίες του 18ου αι. στο κεντρικό κλίτος της εκκλησίας παρουσιάζουν ενδιαφέρουσα διάταξη. Στην κάτω ζώνη ολόσωμοι άγιοι. Ακολουθεί ζώνη με στηθάρια αγίων και πιο ψηλά δύο ζώνες με σκηνές από την ζωή του Αγίου Νικολάου και τη ζωή του Χριστού (εικ. 18). Επίσης στο υπέρθυρο της νότιας θύρας διατηρείται επτάστιχη αφιερωματική επιγραφή δυσανάγνωστη. Στο τελευταίο στίχο διακρίνεται η χρονολογία 1744 ημερομηνία που συμφωνεί με το ύφος της ζωγραφικής. Στο δυτικό τοίχο η Κοίμηση της Θεοτόκου(εικ. 19), η οποία έχει αποτοιχισθεί.

Εξωτερικά το κτίριο πρέπει αρχικά να ήταν σχετικά βαρύ και αδιάρθωτο παρά τις σχετικά ραδινές αναλογίες του και την κάπως σύνθετή μορφή που παρουσίαζε η στέγη του, η οποία φαίνεται ότι αποτελείτο από 2 μέρη: μία δίριχτη κάλυπτε τον κυρίως ναό και μία μονόριχτη κάλυπτε τον νάρθηκα. Η επικάλυψη γινόταν αρχικά με κεραμίδια. Στα τελευταία χρόνια πριν αυτή καταρρεύσει φαίνεται ότι ήταν καλυμμένη με σχιστόπλακες[12]. Στα δυτικά του ναού διατηρούνται τα φτωχά λείψανα των κατασκευασμένων από αργούς λίθους και ισχνό κονίαμα τοίχων ενός μεταγενέστερου εξωνάρθηκα.

Στη Νότια όψη του μνημείου διατηρούνται τα ίχνη μιας ξύλινης μονόριχτης στέγης, η οποία κατά πάσα πιθανότητα κάλυπτε ένα νεώτερο χαγιάτι που ήταν διατεταγμένο κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού.

Χρονολόγηση του μνημείου Η τοποθέτηση του αρχικού στρώματος των τοιχογραφιών στο δεύτερο μισό του 13ου αι.[13] δίνει ένα *terminus ante quem* για το κτίσμα, το οποίο σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία πρέπει να είναι παλαιότερο.

Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα σε ελεύθερη απόδοση (εικ. 20) με τη σποραδική χρήση μικρών πλίνθινων κομματιών στους κατακόρυφους αρμούς, που είναι σε γενική χρήση στη Θεσσαλία, εδώ εφαρμόζεται με περισσότερη συνέπεια. Η συναρμογή λαξεμένων πωρόλιθων χωρίς κομμάτια τούβλων ανάμεσά τους που παρατηρείται στη κόγχη του ιερού και η παρόμοια χρησιμοποίηση των λιθόπλινθων στην επάνω σειρά του κτίσματος στο κρηπίδωμα, θυμίζουν την πρόοδο της λιθοξοϊκής του 12ου αι.[14] στη νοτιότερη Ελλάδα.

Η σχέση αυτή του μνημείου με παραδείγματα από τη νοτιότερη Ελλάδα είναι οπωσδήποτε χαλαρή. Μπορεί να ερμηνευθεί μόνο σαν παράλληλη διάθεση και χωρίς άλλα στοιχεία δε χρησιμεύει για κάποιο πιο συγκεκριμένο χρονικό προσδιορισμό του κτίσματος. Όταν όμως συνδυασθεί με την τονισμένη μάλιστα στα Κανάλια υψηλή κρηπίδα, που

12. Ευτ. Κουρκουτίδου, *ό.π.*

13. Μ. Χατζηδάκης, *ό.π.*

14. Χ. Μπούρας, «Η Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα», *ΕΕΠΣΠΘ* Δ΄ (1969), σελ. 259. Ο ίδιος, Βυζαντινές «Αναγεννήσεις» και η αρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνος, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, Ε΄(1966-1969) σελ. 269-270.

αποτελεί χαρακτηριστικό του 12ου αι., τοποθετεί το ναό μέσα στο πνεύμα και τις τάσεις της εποχής αυτής. Στο σημείο αυτό πρέπει να προστεθεί ότι η υψηλή κρηπίδα εκτός από τα Κανάλια συναντάται στο Θεσσαλικό χώρο στη Παναγία Βελίκα (μέσα ή δεύτερο μισό 12ου αι.) και στο καθολικό της Αγίας Τριάδας στις Νηές Μαγνησίας (δεύτερο μισό 12ου αι.), (εικ. 21).

Η πώρινη λοξότμητη ζώνη (εικ. 22) που περιτρέχει στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου την κόγχη του ιερού έχει άμεση σχέση με τους κοσμήτες που περιβάλλουν στην ίδια θέση την ανατολική πλευρά των ελλαδικών μνημείων του 11ου και 12ου αι., αλλά το στοιχείο αυτό δεν είναι άγνωστο και στο 13ο αι. Μία διάθεση για μίμηση παλαιών μορφών αποτελούν τα μεμονωμένα κεραμοπλαστικά κοσμήματα, που παρεμβάλλονται ανάμεσα στους δόμους του πλινθοπερίκλειστου συστήματος γύρω από το νότιο παράθυρο και τη δυτική είσοδο. Αυτά θυμίζουν τις μεμονωμένες συνθέσεις των κουφικών κοσμημάτων μέσα στη τοιχοποιία του 11ου αι.

Οι αντίνωτες ορθές γωνίες με πλίνθους που κοσμούν τα τύμπανα στα παράθυρα και τη νότια είσοδο δε βοηθούν στη χρονολόγηση, γιατί η διάταξη αυτή των πλίνθων είναι γνωστή από τα τέλη του 11ου αι. Το ίδιο ισχύει και για τη διαμόρφωση των παραθύρων με τα υπερυψωμένα τοξωτά πλαίσια και τα κοσμημένα τύμπανα. Αντίθετα οι ζώνες με τα δισέψιλον προσφέρουν μια πιο συγκεκριμένη βάση για τη χρονολόγηση. Στο σύνολό τους είναι καμπύλα, δουλεμένα με προσοχή, εκτός από ελάχιστα στοιχεία στα οποία η μία πλευρά είναι ακόμα γωνιώδης. Η καμπυλόγραμμη αυτή μορφή των δισέψιλον, σε μερικά μάλιστα από τα οποία διατηρείται ακόμη η γωνιώδης φόρμα, τοποθετεί με πολλές πιθανότητες τα κοσμήματα αυτά στα τελευταία χρόνια του 12ου ή τις αρχές του 13ου αι.

Συμπερασματικά υποστηρίζεται ότι η υψηλή κρηπίδα, και η τριπλή σύνθεση – βάση, κορμός, στέψη – στις στενές όψεις συνδέουν άμεσα το μνημείο με το 12ο αι. Τα αντίνωτα κεραμοπλαστικά κοσμήματα, η διαμόρφωση των παραθύρων κ.λ.π. βρίσκονται τόσο στον 12ο αι. όσο και στον 13ο αι. όμως η μορφή του δισέψιλον σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα στοιχεία χρονολογούν με πολλή πιθανότητα το κτίσμα στα τελευταία χρόνια του 12ου αι. ή στις αρχές του 13ου αι. Σύμφωνα με τον Γ. Βελένη[15] μπορεί να χρονολογηθεί κάπως οψιμότερα, στο πρώτο μισό του 13ου αι.

Σημειώνεται ότι σε μικρή απόσταση από τον βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου Καναλίων κατά ανασκαφικές εργασίες επ' ευκαιρία του έργου «Ανασύσταση Ταμιευτήρα Κάρλας και συναφή έργα», στο συλλεκτήρα 6 (Σ6) και στη θέση Κακόρεμα[16] ερευνήθηκαν 67 ακέραιοι τάφοι. Ο τύπος των τάφων που επικρατεί είναι ο κιβωτιόσχημος με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Από τους τάφους προέρχονται σημαντικά κοσμήματα, δακτυλίδια, ψέλλια, ενώτια, κυρίως χάλκινα και ελάχιστα σιδερένια. Τα περισσότερα βρέθηκαν στις γυναικείες ταφές, λιγότερα στις παιδικές και ελάχιστα στις ανδρικές. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν ανήκουν σε βυζαντινό νεκροταφείο, το οποίο συγκρινόμενο με το νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε στο Αερινό Ν. Μαγνησίας, επ' ευκαιρία κατασκευής του αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ, μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στον 11ο – 12ο αι.

15. Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 97, G. Velenis, Thirteenth century architecture in the Despotate of Epirus. The origins of the school, Studenica et l'art byzantin au tour de l'annee 1200, Colloques scientefiques de l' Academie Serbe des Sciences et des Arts 41, Classes des Sciences historiques 2, Beograd 1988, 282.

16. Α. Ντίνα, «Ευρήματα ανασκαφών παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής στη περιοχή της Κάρλας». *1ο ΑΕΘΣΕ, Πρακτικά Επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 27. 2- 2.3.003, Βόλος 2003, τόμος Ι, σελ. 371-387.

Επειδή νότια του νεκροταφείου, κατά επιφανειακές έρευνες, εντοπίστηκαν ίχνη κατασκευών, πιστεύομε ότι το νεκροταφείο ανήκε σε οικισμό μεταβυζαντινής περιόδου, ο οποίος βρισκόταν πλησίον ενός από τους τρείς δρόμους που αναφέρονται στις πηγές και ο οποίος συνέδεε τους οικισμούς της Κάρλας μέσω Κάπραινας (σημ. Γλαφυραί) με τη Δημητριάδα. Για τη φύλαξη των δρόμων είχαν μάλιστα χτιστεί σε λόφο νότια των Καναλίων δύο φρούρια, ερείπια των οποίων ανακάλυψε ο Ν. Γεωργιάδης. Αυτός ο οικισμός θα είχε αναπτυχθεί γύρω από τον βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου. Μελλοντική έρευνα θα αποκαλύψει σημαντικά στοιχεία του οικισμού.

Κατάσταση του μνημείου

Ο ναός ερειπώθηκε στη διάρκεια του 20ου αι. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αντιστήριξης του βόρειου τοίχου και κάλυψης με πρόχειρο στέγαστρο και στη δεκαετία του 1990 πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο εργασίες ενισχύσεως (εικ. 23) της παλαιάς αντιστήριξης του βορείου τοίχου, τοποθετήθηκε μεταλλικό στέγαστρο προστασίας του μνημείου και έγινε προσωρινή στερέωση των τοιχογραφιών.

Σήμερα το μνημείο εξακολουθεί να βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση και αντιμετωπίζει κατά τόπους σοβαρά δομικά προβλήματα που απαιτούν άμεση αντιμετώπιση: η θολοδομία έχει καταρρεύσει και ο βόρειος τοίχος (εικ. 24) παρουσιάζει έντονη απόκλιση από την κατακόρυφο, σε βαθμό ετοιμορροπίας, το ανώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού και του δυτικού τοίχου του νάρθηκα έχουν καταρρεύσει και γενικότερα οι τοιχοδομίες παρουσιάζουν αποδιοργάνωση της δομής τους. Η κακή κατάσταση του μνημείου είχε σοβαρές επιπτώσεις στη κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών, οι οποίες έχουν δεχθεί κάθε φύσεως καταπονήσεις (απώλειες, ρηγματώσεις, αποκολλήσεις υποστρώματος, φθορές από ανερχόμενη και εισερχόμενη υγρασία κ.λ.π.).

Στο παρελθόν πραγματοποιήθηκαν αποτοιχίσεις τοιχογραφιών από διάφορα μέρη του ναού, οι οποίες συντηρήθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο Βόλο και σήμερα φυλάσσονται στο Διαχρονικό Μουσείο Λάρισας στο οποίο μεταφέρθηκαν το έτος 2010. Το έτος 1977 εκπονήθηκε μελέτη αποκατάστασης του μνημείου από τον αρχιτέκτονα της ΔΑΒΜΜ κ. Χρ. Κατσιμπίνη, η οποία συμπληρώθηκε στη συνέχεια από τον ίδιο το έτος 1998 και από τους μελετητές Στ. Μαμαλούκο, Αν. Καμπόλη – Μαμαλούκου και συνεργάτες τους το έτος 2003, η οποία υποβλήθηκε στην 7η Ε.Β.Α από το Δήμο Κάρλας. Υιοθετεί την πρόταση ανάταξης του βόρειου τοίχου και προτείνει ανακατασκευή του λιθόκτιστου θόλου του ναού.

Κατά την εξέταση της μελέτης, το ΚΑΣ έκρινε αναγκαία την σύνταξη ειδικής μελέτης για την προστασία των τοιχογραφιών πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης του μνημείου. Η μελέτη αυτή εκπονήθηκε από τους συντηρητές της 7ης Ε.Β.Α κ.κ Ι. Σκοτεινιώτη και Κων/νο Κορμάζο. Με αυτή προτείνεται η πλήρης συντήρηση των τοιχογραφιών, τόσο εκείνων που διατηρούνται in situ, όσο και όσων μεταφέρθηκαν ή πρέπει να μεταφερθούν στο εργαστήριο. Προτείνεται επίσης η επανατοποθέτηση των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών στα τμήματα όπου δεν επικαλύπτουν τοιχογραφίες παλαιοτέρων τμημάτων. Η μελέτη εγκρίθηκε το έτος 2006 ύστερα από σχετική γνωμοδότηση του ΚΑΣ.

Τον Νοέμβριο του 2004 και κατόπιν υποδείξεως της ΔΑΒΜΜ συντάχθηκε από το ίδιο αρχιτεκτονικό γραφείο νέα συμπληρωματική μελέτη, η οποία υιοθετεί την πρότα-

ση ανάταξης του βόρειου τοίχου και την κατασκευή νέας ξύλινης στέγης. Ακολούθως η ΔΑΒΜΜ με το υπ' αριθμ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/11049/381/2-2-2006 έγγραφό της ζήτησε να υποβληθούν από το Δήμο Κάρλας στατική και οικονομοτεχνική μελέτη του μνημείου.

Το έτος 2010 εγκρίθηκε η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου και το έτος 2012 η οικονομοτεχνική μελέτη του έργου, η οποία συντάχθηκε από τον κ. Γ. Αντωνίου και διαβιβάστηκε από την Ι. Μ. Δημητριάδος προϋπολογισμού 474.000 ευρώ χωρίς αναθεωρήσεις και ΦΠΑ και 592.000 ευρώ με αναθεωρήσεις και ΦΠΑ. Στη συνέχεια 7-5-2012 υποβλήθηκε στην Περιφέρεια Θεσσαλίας πρόταση από την ΔΑΒΜΜ για ένταξη του έργου « Συντήρηση και αποκατάσταση Ι. Ν. Αγίου Νικολάου Καναλίων Μαγνησίας» στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Θεσσαλίας–Στερεάς Ελλάδος–Ηπείρου 2007-2013» άξονας προτεραιότητας 04 «Αειφόρος ανάπτυξη και ποιότητα ζωής στη Θεσσαλία» και στις 15–6–2012 εγκρίθηκε η ένταξή του.

Τέλος στις 30 Αυγούστου 2012 εγκρίθηκαν τα τεύχη και ο τρόπος δημοπράτησης από την ΔΑΒΜΜ και είναι πλέον όλα έτοιμα προκειμένου να ξεκινήσουν οι διαδικασίες για την συντήρηση και αποκατάσταση του Βυζαντινού Ναού Αγίου Νικολάου Καναλίων, ενός μοναδικού μνημείου στη περιοχή της Μαγνησίας. Έπεται να γίνει η δημοπράτηση του έργου και η ανάληψη αυτού από ειδικευμένες εργοληπτικές επιχειρήσεις.

Οι εμπλεκόμενοι φορείς προσβλέπουν στη ταχύτατη υλοποίηση του προγράμματος ανάδειξης του Αγίου Νικολάου Καναλίων, ενός σημαντικότατου βυζαντινού μνημείου στη περιοχή του Δήμου Ρήγα Φεραίου. Η αποκατάσταση του μνημείου, το οποίο για πολλά χρόνια διατηρούνταν ερειπωμένο χωρίς στέγη, με πολλά και σημαντικά στατικά προβλήματα, πραγματοποιείται σήμερα από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων και χρηματοδοτείται από το ΕΣΠΑ 2007-2013.

Εικ. 1

Εικ. 2. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Άποψη του ναού από ΝΑ

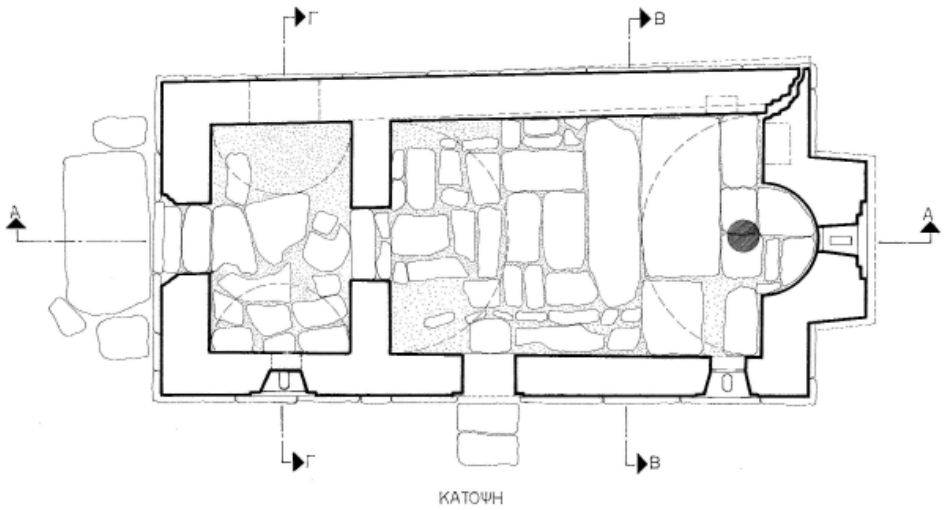

Εικ. 3. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Κάτοψη

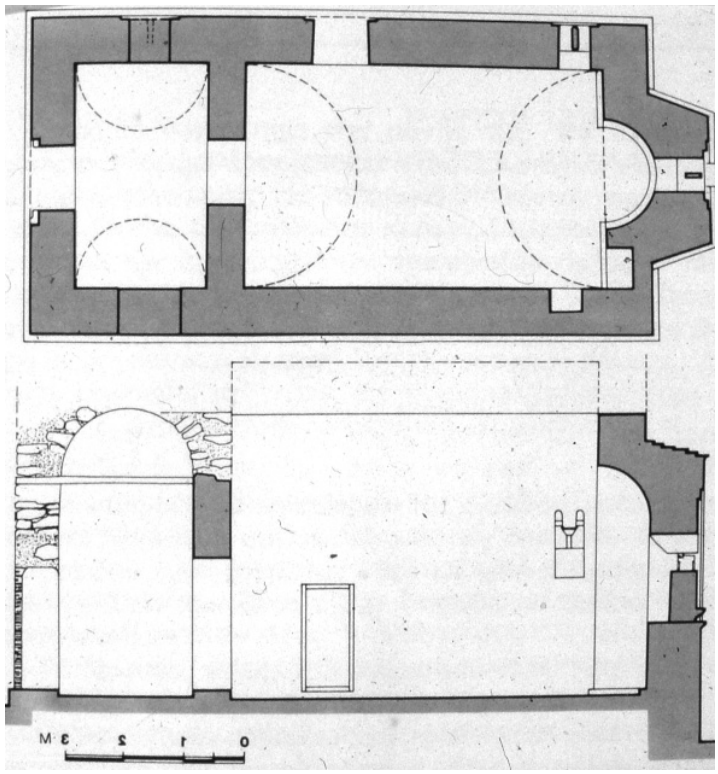

Εικ. 4. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Κάτοψη και τομή

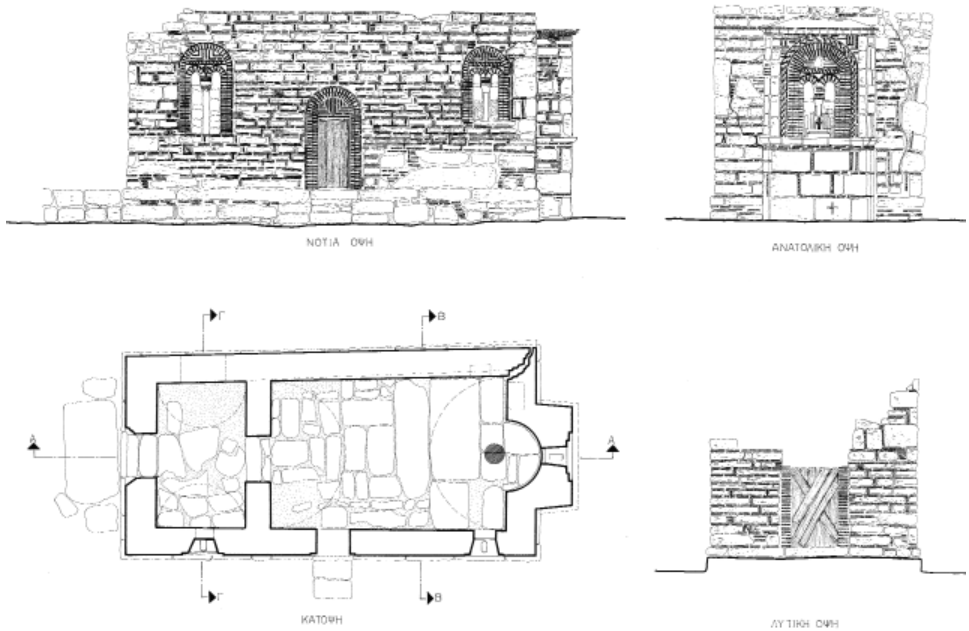

Εικ. 5. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Κάτοψη και όψεις

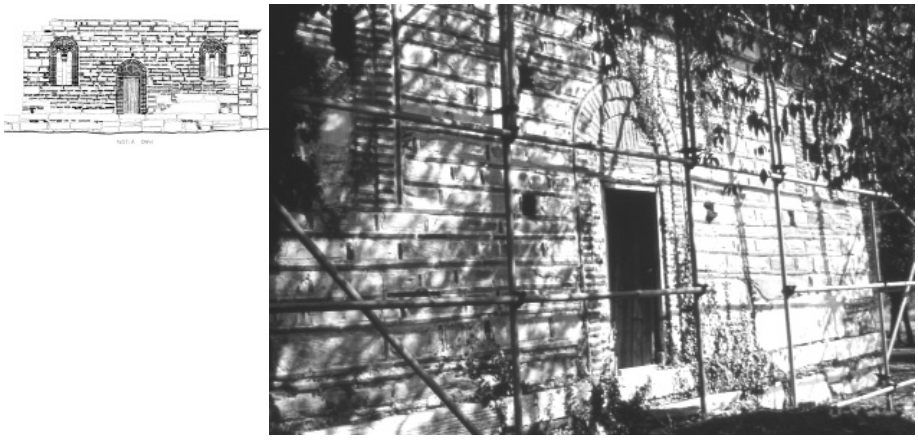

Εικ. 6. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Νότια πλευρά, η είσοδος

Εικ. 7. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Το παράθυρο της αψίδας του ιερού

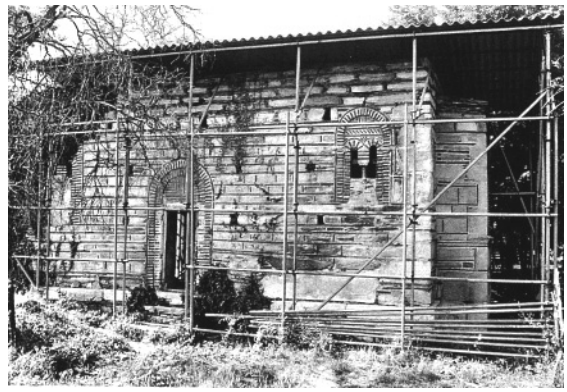

Εικ. 8. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Νότια πλευρά

Εικ. 9. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Νότια πλευρά, η τοιχοποιία

Εικ. 10. Αγ. Νικόλαος Καναλίων. Η ανατολική πλευρά

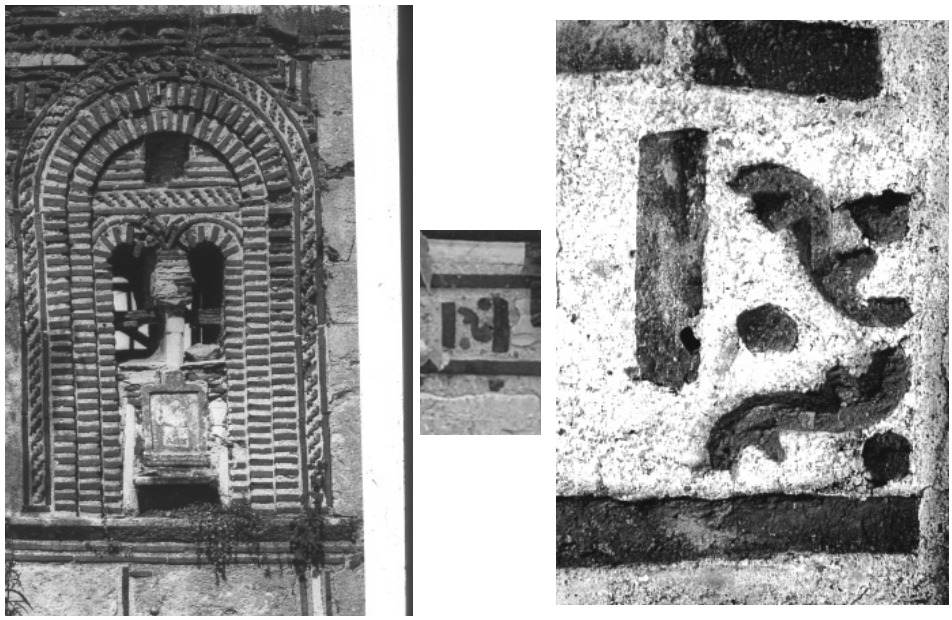

Εικ. 11. Κεραμοπλαστικά κοσμήματα

Εικ. 12. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Το ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο σύστημα

Εικ. 13. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Τα παράθυρα της ανατολικής και της νότιας πλευράς

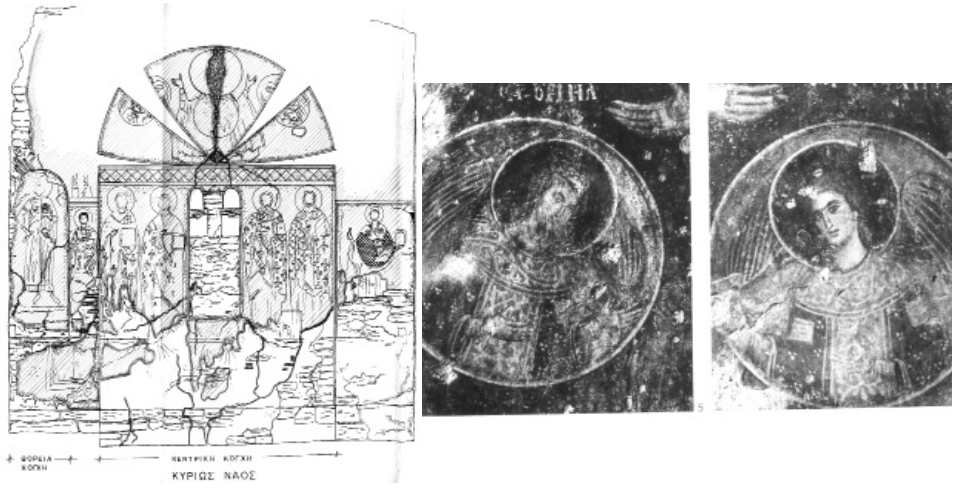

Εικ. 14. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Η κόγχη του ιερού. 13ος αι.

Εικ. 15. Ο διάκονος Στέφανος. 13ος αι.

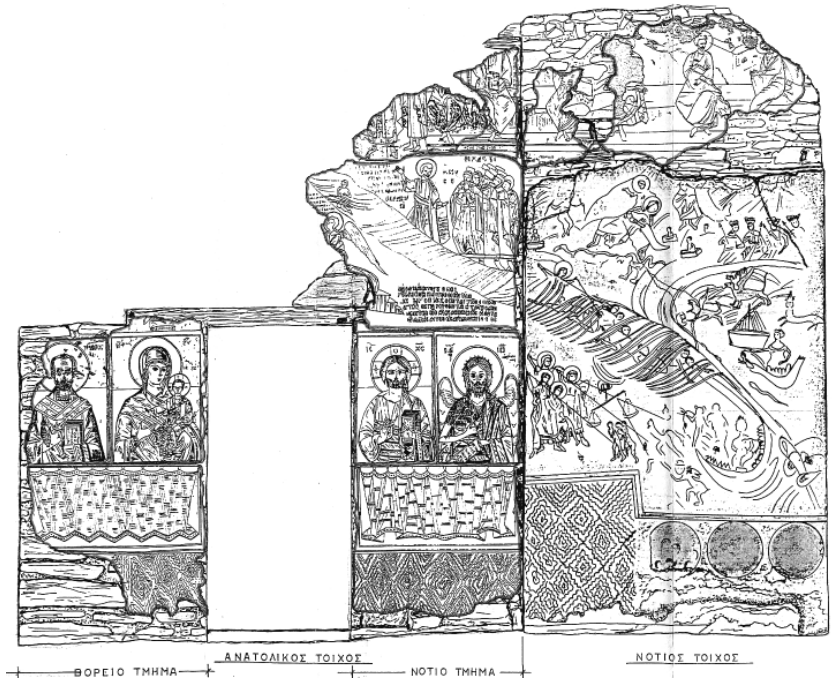

Εικ. 16. Τοιχογραφίες του νάρθηκα. 17ος αι.

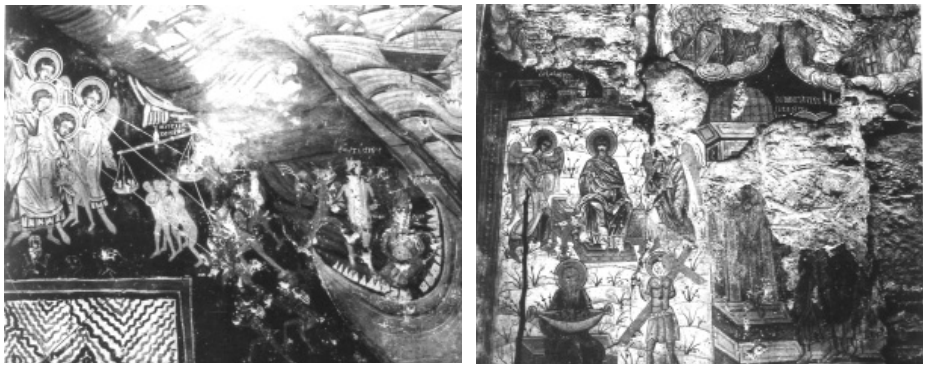

Εικ. 17. Νάρθηκας. Η Έσχατη Κρίση, 17ος αι.

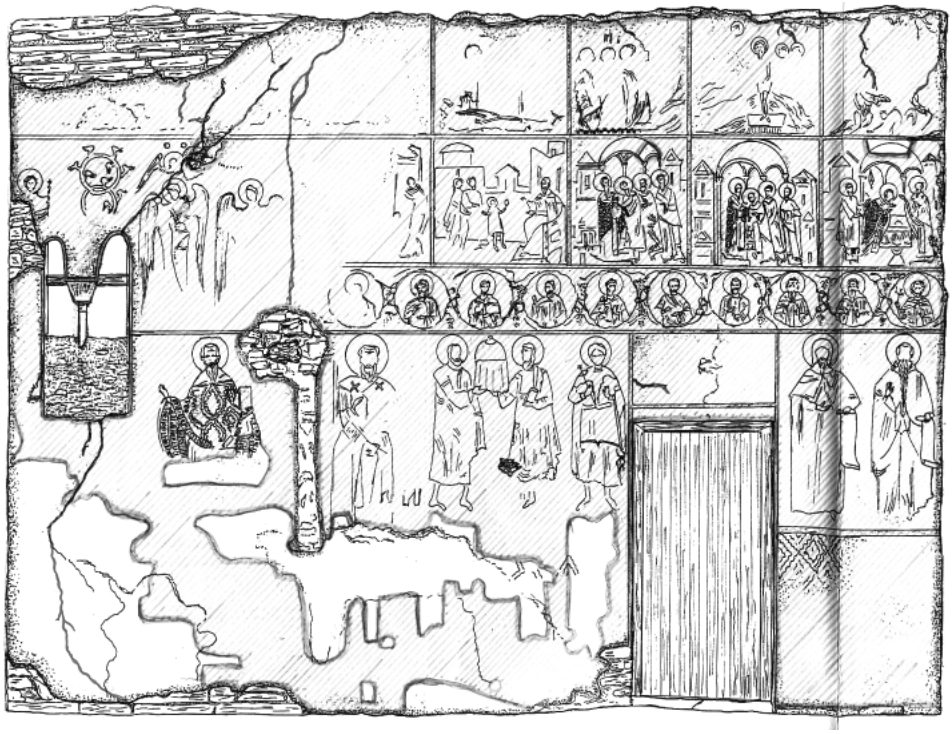

Εικ. 18. Τοιχογραφίες νοτίου τοίχου, 18ος αι.

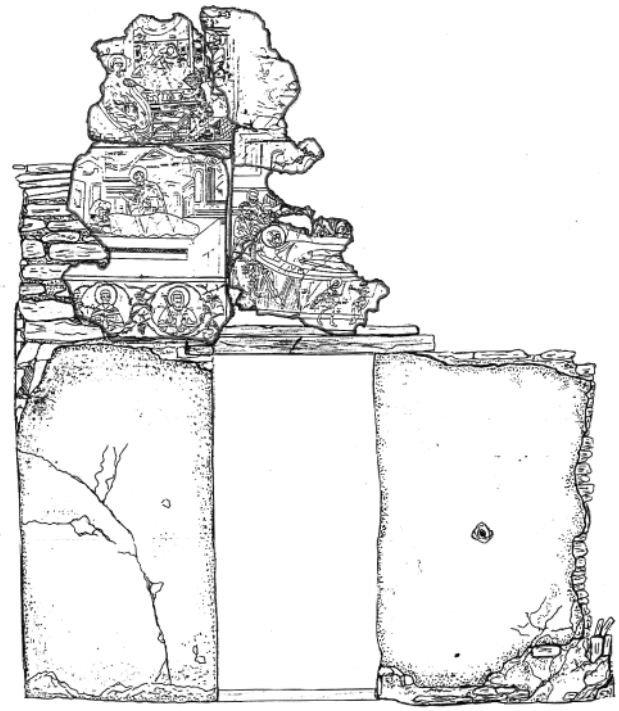

Εικ. 19. Τοιχογραφίες δυτικού τοίχου, 18ος αι.

Εικ. 20. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Το ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο σύστημα

Εικ. 21. Ναός Παναγίας Βελίκας Λάρισας Ναός Αγίας Τριάδας στις Νηές Μαγνησίας

Εικ. 22. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Γενικές απόψεις

Εικ. 23. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Εργασίες αντιστήριξης

Εικ. 24. Αγ. Νικόλαος Καναλίων.
Η ρωγμή καθ' ύψος στη ΒΑ γωνία

ΒΑΝΑ ΟΡΦΑΝΟΥ, ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΔΟΥΛΓΕΡΗ-ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ***
*ΚΑΙ ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΡΑΧΩΒΙΤΗ***

Αρχαιομετρική μελέτη των χαλκούχων πορπών από τον ναό του Θαυλίου Διός στις αρχαίες Φερές: Προκαταρκτικά αποτελέσματα

Εισαγωγή[1]

Η αρχαιολογική έρευνα στον χώρο των αρχαίων Φερών από τις αρχές του 20ου αιώνα και κυρίως κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχει ρίξει φως στα διάφορα στάδια και περιόδους κατοίκησης του χώρου. Ανθρώπινη δραστηριότητα στον χώρο των αρχαίων Φερών σημειώνεται ήδη από τη Νεώτερη Νεολιθική ή τη Χαλκολιθική περίοδο, ενώ τα κατάλοιπα με επίκεντρο την Μαγούλα Μπακάλη και τον λόφο Καστράκι μαρτυρούν πως η κατοίκηση υπήρξε μάλλον διαχρονική αν και πάντα εξελισσόμενη καθόλη την Εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου μέχρι και τα Ρωμαϊκά χρόνια όταν ο οικισμός εγκαταλείφθηκε (Béquignon, 1937; Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, 1979; Αραχωβίτη, 2000; Αραχωβίτη κ. συν., 2012; Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, 1994, 2000; Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη, 2006; Κακαβογιάννης, 1977).

Ανάμεσα, στους δημόσιους χώρους των Φερών ξεχωρίζει το ιερό της Ενοδίας και του Θαυλίου Διός που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 900 μέτρων από τη Μαγούλα Μπακάλη. Το ιερό που ιδρύθηκε κατά την Γεωμετρική περίοδο[2] αντικατέστησε πρωιμότερο Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο από το οποίο περίπου σαράντα λακκοειδείς τάφοι έχουν αποκαλυφθεί (Béquignon, 1937; Π. Χρυσοστόμου, 1998). Εσωτερικά του

*Institute of Archaeology, University College London (s.orfanou@ucl.ac.uk)
**ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Βόλος

1. Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενό της τα προκαταρτικά αποτελέσματα της έρευνας όπως αυτά παρουσιάστηκαν στο *6ο Διεθνές Συνέδριο Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας* τον Οκτώβρη του 2012.

2. Τόσο η πρώιμη (Π. Χρυσοστόμου, 1998, σελ. 268) όσο και η ύστερη Γεωμετρική περίοδος (Coldstream, 2003, σελ. 207) έχουν προταθεί σαν χρονολογίες ίδρυσης του ιερού της Ενοδίας. Ανάλογα, την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν παρόμοια ιερά και σε άλλες θέσεις του κεντρικού και νότιου ελλαδικού χώρου και του Αιγαίου.

περιβόλου του ναού, μοιρασμένο σε δύο αποθέτες αποκαλύφθηκε σύνολο μεταλλικών και κυρίως χαλκούχων[3] αναθηματικών αντικειμένων το οποίο ανασκάφηκε την περίοδο 1925-26 από τους Béquignon και Αρβανιτόπουλο εκ μέρους της Γαλλικής Σχολής και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας αντίστοιχα, καθώς και την περίοδο 2006-7 από τις Δρ. Δουλγέρη Ιντζεσίλογλου και κα Αραχωβίτη εκ μέρους της ΙΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων. Αν και ο ακριβής αριθμός των αντικειμένων δεν έχει ακόμα οριστεί, καθώς το σύνολο είναι μοιρασμένο ανάμεσα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα και το Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο στον Βόλο, εκτιμάται εδώ πως τα χαλκούχα τουλάχιστον αναθήματα θα πρέπει να υπολογιστούν περίπου στα 6.000-7.000 αντικείμενα. Το σύνολο χρονολογείται κατά το πρώτο μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. σύμφωνα με παράλληλα ευρήματα από σύγχρονα ταφικά και λατρευτικά σύνολα, και σχετικές τυπολογικές έρευνες (Blinkenberg, 1926; Kilian, 1975; Kilian-Dirlmeier, 1985; Voyatzis, 1990; Βοκοτοπούλου, 1986, 1990; Α. Χρυσοστόμου, 2007).

Η αρχαιομετρική μελέτη του παραπάνω συνόλου αποτέλεσε αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής της κας Βάνας Ορφανού που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του University College London (UCL). Η έρευνα επικεντρώθηκε στην ανάλυση των αντικειμένων με επιστημονικές μεθόδους με σκοπό την διερεύνηση της τεχνολογίας του χαλκού κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στις αρχαίες Φερές και κατ'επέκταση τη Θεσσαλία και τον κεντρικό ελλαδικό χώρο γενικότερα. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται προκαταρκτικά αποτελέσματα της έρευνας, ενώ έμφαση δίνεται στο σύνολο των πορπών καθώς αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι τόσο του αρχαιολογικού συνόλου, όσο και του επιλεγμένου δείγματος.

Στόχοι της έρευνας

Βασικός σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση της μεταλλουργίας του χαλκού και των κραμάτων του, και της παραγωγής χαλκούχων αντικειμένων κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στις αρχαίες Φερές και τη Θεσσαλία. Η παραγωγή του χαλκού συμπεριλαμβάνει μια σειρά από στάδια από την συλλογή και επεξεργασία των πρώτων υλών όπως στην προκειμένη περίπτωση του χαλκού και των κραματικών του προσμίξεων, μέχρι τον εμπλουτισμό και την ανάμειξη των μετάλλων για την παραγωγή κραμάτων με βελτιωμένες ιδιότητες, αλλά και την παραγωγή και χρήση των μεταλλικών αντικειμένων (Ottaway, 2001). Κάθε ένα από τα παραπάνω στάδια είναι αποτέλεσμα μιας σειράς επιλογών, άλλων συνειδητών και άλλων ασυνείδητων, από μέρους των μεταλλοτεχνιτών και κατ'επέκταση της εκάστοτε κοινωνίας και των κοινωνικών ομάδων που εμπλέκονταν κάθε φορά στην μεταλλουργική παραγωγή (π.χ. Dobres & Robb, 2000; Lemonnier, 1993, 2004; Sillar & Tite, 2000). Παράλληλα, τονίζεται ο διαδραστικός χαρακτήρας της σχέσης μεταξύ του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος από τη μία, και της τεχνολογίας από την άλλη που συνεχώς αλληλοεπηρεάζονται και αλληλομορφοποιούνται μέσα από τις διαδικασίες της παραγωγής και της χρήσης των φορητών αντικειμένων, αλλά και των διάφορων εκάστοτε δομών (Hodder, 2012).

Συνεπώς, η διερεύνηση της αρχαίας τεχνολογίας είναι σε θέση να αποκαλύψει πτυχές της κοινωνίας της οποία είναι προϊόν. Για παράδειγμα, η διερεύνηση της τεχνολογίας

3. Ο όρος «χαλκούχος» χρησιμοποιείται για να υποδείξει αντικείμενα τα οποία αποτελούνται είτε από χαλκό είτε από κράματα χαλκού όπως ο μπρούτζος (κράμα χαλκού και κασσιτέρου) ή ο μολυβδούχος μπρούτζος.

του σιδήρου και των τεχνολογικών επιλογών στη Θράκη κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. αποκάλυψε τον τοπικό χαρακτήρα της παραγωγής του σιδήρου η οποία αποτελούσε ανάμεσα σε άλλα και μέσο έκφρασης της ταυτότητας των διάφορων εμπλεκόμενων κοινωνικών ομάδων (Kostoglou, 2011).

Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, καθώς και τις κατευθύνσεις της αρχαιολογικής έρευνας όσον αφορά τον υλικό πολιτισμό τα τελευταία χρόνια (π.χ. Boivin, 2008; Hicks & Beaudry, 2010; Hurcombe, 2007; Renfrew & Scarre, 1998), η μελέτη στοχεύει στην λεπτομερή διερεύνηση με αναλυτικές μεθόδους του συνόλου των χαλκούχων αντικειμένων προκειμένου να αναδείξει ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της κοινότητας των Φερών κατά το πρώτο μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. Έμφαση δίνεται σε τρεις πτυχές της τεχνολογίας των χαλκούχων αντικειμένων οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά δεδομένα και χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην κύρια σύσταση των αντικειμένων και τα τυχόν ιχνοστοιχεία του χαλκού και των κραμάτων του, στις τεχνικές κατασκευής των αντικειμένων, καθώς και στα μακροσκοπικά χαρακτηριστικά τους όπως η μορφολογία, η διακόσμηση, το μέγεθός τους και, γενικά, η τυπολογία και η χρήση τους. Τα παραπάνω δεδομένα συνδυάστηκαν προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με την χρήση του χαλκού ως μέταλλο, την προσθήκη επιπλέον μετάλλων για την παραγωγή χαλκούχων κραμάτων όπως ο κασσίτερος ή ο μόλυβδος, την αξιολόγηση των διαδικασιών εμπλουτισμού του μετάλλου, καθώς και τον βαθμό του ελέγχου που πραγματοποιούνταν στα διάφορα στάδια της μεταλλουργικής παραγωγής του χαλκού. Φτωχός ή εκτεταμένος έλεγχος κατά την υλοποίηση των παραπάνω σταδίων αποτελούν συχνά ενδείξεις του επιπέδου της επικρατούσας τεχνογνωσίας και των ικανοτήτων των μεταλλο-τεχνιτών. Τέλος, τα αποτελέσματα χρησιμοποιήθηκαν ώστε να διερευνηθούν οι όποιες τεχνολογικές παραδόσεις αντιπροσωπεύονται στο σύνολο των χαλκούχων αναθηματικών προσφορών στο ιερό της Ενοδίας και του Θαυλίου Διός που πιθανώς να συνδέονται με διακριτά μεταλλουργικά εργαστήρια.

Αρχαιομετρία και αρχαιομεταλλουργία

Με τον όρο «αρχαιομετρία» ορίζεται η εφαρμογή των μεθόδων των θετικών επιστημών, όπως η φυσική, η χημεία, η στατιστική και η βιολογία, στην αρχαιολογική έρευνα. Η αρχαιομετρία, που βρίσκει τις ρίζες της ήδη από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα (Caley, 1967), γνώρισε συστηματική ανάπτυξη ύστερα από την εμφάνιση της Νέας Αρχαιολογίας (Διαδικαστικής Αρχαιολογίας) στα μέσα του 20ου αιώνα και την επιρροή του Binford (1989). Στα πλαίσια αυτού του θεωρητικού πλαισίου και της κατεύθυνσης της αρχαιολογικής έρευνας ενθαρρύνθηκε ιδιαίτερα η εφαρμογή των θετικών και επιστημονικών τεχνικών που εγκαθιδρύθηκαν ως αναπόσπαστο πλέον τμήμα της διερεύνησης του αρχαίου υλικού πολιτισμού. Η ιδιαίτερη ανάπτυξη που γνώρισε ο τομέας της αρχαιομετρίας τις τελευταίες δεκαετίες οδήγησε στην καθιέρωσή του ως ξεχωριστό επιστημονικό πεδίο που φέρνει κοντά ένα ευρύ φάσμα επιστημόνων τόσο από τις ανθρωπιστικές, όσο και τις θετικές επιστήμες, ενώ παράλληλά προωθεί την διεπιστημονικότητα στην αρχαιολογική έρευνα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα επιστημονικά περιοδικά «*Archaeometry*» και «*Journal of Archaeological Science*» τα οποία ξεκίνησαν να εκδίδονται από το 1958 και το 1974 αντίστοιχα και στόχος τους είναι η δημοσίευση και προώθηση των αρχαιομετρικών μελετών διατηρώντας θεματικό, γεωγραφικό και χρονολογικό εύρος.

Η αρχαιομεταλλουργία εμπίπτει στο πεδίο της αρχαιομετρίας και αποτελεί την ειδίκευση στην μελέτη της αρχαίας μεταλλουργικής τεχνολογίας στοχεύοντας στην ανασύ-

σταση όλων των σταδίων της παραγωγής των διαφόρων μετάλλων και των κραμάτων τους. Η αρχαιομεταλλουργία αποτελεί έναν από τους πρώτους κλάδους της αρχαιομετρίας (Rehren & Pernicka, 2008), καθώς βρίσκει τις ρίζες της ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα όταν και πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες χημικές αναλύσεις ρωμαϊκών νομισμάτων από τον Klaproth (Caley, 1949; Klaproth, 1798). Αντικείμενο της αρχαιομεταλλουργικής έρευνας αποτελούν δυνητικά όλα τα προϊόντα και υπο-προϊόντα της αρχαίας μεταλλουργικής παραγωγής όπως σκωρίες, μεταλλουρικά κεραμικά όπως κλίβανοι, χωνευτήρια ή ακροφύσια (tuyère), καθώς και τα μεταλλικά αντικείμενα και εργαλεία καθεαυτά.

Ανάλυση και μεθοδολογία

Για τις ανάγκες της μελέτης, ένα δείγμα τριακοσίων αντικειμένων επιλέχθηκε για ανάλυση από το σύνολο των μεταλλικών αναθημάτων που φυλάσσεται στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο στον Βόλο. Οι τύποι των αντικειμένων που συμπεριλήφθησαν στο δείγμα επιλέχθηκαν έχοντας ως κριτήριο μία στρωματογραφήμενη αντιπροσώπευση των διαφόρων αναθημάτων όπως βρέθηκαν στους αποθέτες του ιερού. Τύποι που απαντώνται συχνότερα στο ανεσκαμμένο σύνολο, τείνουν να αντιπροσωπεύονται καλύτερα και στο επιλεγμένο δείγμα γεγονός που δικαιολογεί τον μεγάλο αριθμό ποριτών (120 αντικείμενα) στο δείγμα καθώς είναι ένας από τους τύπους που απαντάται συχνότερα στο ανεσκαμμένο σύνολο. Επιπλέον, τουλάχιστον είκοσι διαφορετικοί τύποι αντικειμένων συμπεριλαμβάνονται στο δείγμα όπως κρίκοι, περίαπτα, ελάσματα, σκεύη και περόνες, ενώ η κάθε ομάδα αντικειμένων χαρακτηρίζεται περαιτέρω από τυπολογικές υποδιαιρέσεις.

Κατά τη διάρκεια της ανάλυσης προτεραιότητα αποτέλεσε η διατήρηση της ακεραιότητας και η συντήρηση των υπό εξέταση αντικειμένων. Το μεγαλύτερο τμήμα του δείγματος προορίστηκε για μη-επεμβατική επιφανειακή ανάλυση (212 αντικείμενα), ενώ μικρότερος αριθμός αντικειμένων εξετάστηκε με επεμβατικές μεθόδους (70 αντικείμενα). Τα δείγματα αυτά αποσπάστηκαν από αντικείμενα ήδη σπασμένα σε σημεία, ενώ ακέραια αντικείμενα εξετάστηκαν μόνο επιφανειακά. Τα αποσπασμένα τμήματα, που δεν ξεπερνούν τα 3 κυβικά χιλιοστά, στη συνέχεια εγκιβωτίστηκαν σε εποξική ρητίνη και γυαλίστηκαν μέχρι να σχηματιστεί μία καθαρή τομή κατάλληλη για μικροσκοπική και χημική ανάλυση. Η επιφανειακή ανάλυση πραγματοποιήθηκε με φορητό φασματόμετρο φθορισμού ακτίνων-Χ (portable XRF) στο εργαστήρι συντήρησης μετάλλων της ΙΓ' Εφορείας στον Βόλο[4]. Αντίστοιχα, η επεμβατική ανάλυση πραγματοποιήθηκε στα Wolfson Archaeological Science Laboratories που στεγάζονται στο Ινστιτούτο Αρχαιολογίας του UCL στο Λονδίνο με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης με φασματόμετρο ακτίνων-Χ διασποράς μήκους κύματος (Electron Probe Microanalyzer, EPMA-WDS) και με μεταλλογραφικό μικροσκόπιο ανακλώμενου φωτός[5].

Προκαταρκτικά αποτελέσματα

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της ανάλυσης των πορπών που συμπεριλαμβάνονται στο δείγμα. Οι πόρπες αποτελούν το 42% του δείγματος στο οποίο συμπεριλαμβάνονται θραύσματα που ανήκουν σε διάφορους

4. Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν υπό την εποπτεία της κας Ε. Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη ως υπεύθυνη του εργαστηρίου συντήρησης μετάλλων της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ.

5. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τις συνθήκες της ανάλυσης βλ. Orfanou & Rehren (2014).

τύπους. Πιο συγκεκριμένα, εξετάστηκαν 30 Θεσσαλικές, 51 Ηπειρωτικές, 14 Αττικο-βοιωτικές, πέντε οκτώσχημες, μία Φρυγική, καθώς και 19 αδιάγνωστες πόρπες. Από αυτές, δέκα εξετάστηκαν επεμβατικά (EPMA και μεταλλογραφικό μικροσκόπιο), ενώ οι υπόλοιπες επιφανειακά (pXRF). Σύμφωνα με την τυπολογία των διαγνωστικών πορπών όπως αυτή εξετάστηκε από τους Kilian (1975) και Blinkenberg (1926) η χρονολόγησή τους τοποθετείται από τον 10ο έως και τον 7ο αιώνα π.Χ. ενώ ένταση της δραστηριότητας παρατηρείται κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. και πιο συγκεκριμένα στο δεύτερο μισό του αιώνα.

Χημική σύσταση

Από το σύνολο των αναλύσεων τρία δείγματα βρέθηκαν διαβρωμένα όπως φάνηκε τόσο κατά την μεταλλογραφική εξέταση όσο και από τα ποσοτικά αποτελέσματα, και επομένως δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρακάτω συζήτηση. Η ποσοτική ανάλυση των υπόλοιπων 117 πορπών επιβεβαίωσε την χαλκούχα σύστασή τους, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία των δειγμάτων αποτελείται από κράματα του χαλκού και κυρίως από διμερή μπρούτζο[6]. Μικρότερο μέρος του δείγματος βρέθηκε κατασκευασμένο από χαλκό ή από μολυβδούχο μπρούτζο, μία πόρπη καθώς και από ορείχαλκο με περιεκτικότητα 9% σε ψευδάργυρο (Εικόνα 1). Η ορειχάλκινη αυτή πόρπη (Μ 1843.1) ξεχωρίζει μάλιστα από το δείγμα και μακροσκοπικά/τυπολογικά καθώς είναι η μόνη με τυπολογία που παραπέμπει στις Φρυγικές πόρπες[7] που θυμίζουν το σχήμα πετάλου.

Ο όρος «ορείχαλκος» απαντάται συχνά στις αρχαίες ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές και χρησιμοποιείται συνήθως για να περιγράψει ένα κράμα χαλκού και ψευδαργύρου που συχνά προέκυπτε από την εκκαμίνευση μεταλλευμάτων χαλκού με υψηλή περιεκτικότητα σε ψευδάργυρο (Craddock, 1978, σελ. 1, 1998, σελ. 3-5). Υπό αυτή την έννοια, ο ορείχαλκος, κυρίως μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια, απαντάται στον ελληνικό χώρο μάλλον σαν φυσικό κράμα. Αν και ορειχάλκινα αντικείμενα έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο και το Αιγαίο ήδη από το δεύτερο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ. (Craddock & Eckstein, 2003 σελ. 216; Thornton & Ehlers, 2003; Thornton et al., 2002), η χρονολόγηση της πόρπης από το ιερό της Ενοδίας στο πρώτο μισό της 1ης χιλιετίας π.Χ. θεωρείται αρκετά πρώιμη.

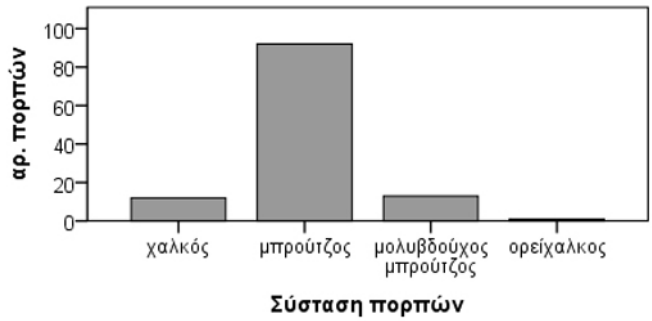

Εικόνα 1. Γράφημα ράβδων που δείχνει τα μέταλλα/κράματα που συνιστούν το σύνολο των πορπών του δείγματος όπως αναλύθηκαν με το φορητό XRF και το EPMA-WDS

6. Με τον όρο «μπρούτζος» ορίζεται κράμα χαλκού κασσιτέρου με λιγότερο από 4% μόλυβδο και χωρίς άλλες κραματικές προσμίξεις.

7. Βλ. Blinkenberg, 1926, σελ. 211, εικ. 234 για τυπολογικό παράλληλο της πόρπης Μ 1843.1.

Σχετικά με τις υπόλοιπες μπρούτζινες πόρπες του δείγματος, αξίζει να σημειωθεί το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που παρουσιάζουν οι Ηπειρωτικές πόρπες καθώς εμφανίζουν τυπικά περισσότερο μόλυβδο σε σύγκριση με τις Θεσσαλικές, τις Αττικο-βοιοτικές ή τις οκτώσχημες. Πιο συγκεκριμένα, οι Ηπειρωτικές πόρπες είναι κατά μέσο όρο πλουσιότερες σε μόλυβδο κατά τρεις ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με τις υπόλοιπες πόρπες του δείγματος.

Ο αρχαίος μπρούτζος συχνά περιείχε ίχνη μολύβδου σαν αποτέλεσμα προσμείξεων εμπεριεχομένων ήδη στον ορυκτό χαλκό. Συχνά μικρές ποσότητες μολύβδου είναι το αποτέλεσμα τυχαίων γεγονότων κατά την μεταλλουργική παραγωγή, καθώς μεταφέρθηκαν από το ορυκτό στο παραγόμενο μέταλλο κατά τη διάρκεια της εκκαμίνευσης και δεν απομακρύνθηκαν κατά τη διαδικασία εμπλουτισμού, και άρα δεν αποτελούν συνειδητή προσθήκη από μέρους του μεταλλουργού-μεταλλοτεχνίτη. Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, η ποσότητα μολύβδου που ανιχνεύθηκε στην ομάδα των Ηπειρωτικών πορπών θα πρέπει να ερμηνευτεί σαν το αποτέλεσμα διαφορετικών μεταλλευμάτων χαλκού, χημικά διακριτών από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν για τα υπόλοιπα αντικείμενα. Γίνεται, δηλαδή, φανερό πως η εν λόγω ομάδα των πορπών πιθανότατα να αντιπροσωπεύει μία συγκεκριμένη τεχνολογική παράδοση που χαρακτηρίζεται από τη χρήση χαλκού πιθανώς χαρακτηριστικής προέλευσης και που είναι εμφανώς διακριτή σε σχέση με το υπόλοιπο δείγμα από τις Φερές.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τέσσερις Θεσσαλικές πόρπες που ξεχωρίζουν από την υπόλοιπη ομάδα τόσο μακροσκοπικά όσο και σε επίπεδο χημικής σύστασης οι οποίες αποτελούν τα μόνα δείγματα με ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό μολύβδου που κυμαίνεται από 14% έως και 21%. Παράλληλα, είναι και οι μόνες πόρπες υπερμεγεθών διαστάσεων, καθώς το τόξο τους είναι συχνά μεγαλύτερο από 10 εκ. σε μήκος και ζυγίζει περίπου 200 γρ. Η τόσο υψηλή περιεκτικότητα μολύβδου στο κράμα του μπρούτζου θα καθιστούσε το μέταλλο ιδιαίτερα εύθραυστο τόσο κατά το στάδιο παραγωγής όσο και αυτό της χρήσης τους (Staniaszek & Northover, 1983). Συνεπώς, μία τέτοια πόρπη θα ήταν αδύνατο να πληρώσει τον πρωταρχικό χρηστικό της ρόλο, δηλαδή να φορεθεί σαν εξάρτημα ενδύματος, και επομένως η χρήση τους στην προκειμένη περίπτωση ορίζεται ως κυρίως διακοσμητική και αναθηματική.

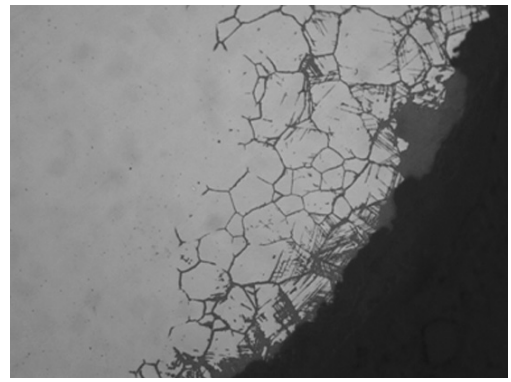

Εικόνα 2. Μικροφωτογραφία της Ηπειρωτικής πόρπης Μ 2233 (βλ. Kilian, 1975, πιν. 32, 874) όπου τα προϊόντα διάβρωσης έχουν αναδείξει τους μεταλλικούς κρυστάλλους που φέρουν ίχνη σφυρηλάτησης και διδυμίες ανόπτησης. Οπτική μεγέθυνση 500x με πολωτή (plain polarised, PPL), μήκος εικόνας 350 μικρόμετρα (=0,35 χιλιοστά)

Τεχνικές κατασκευής

Η εξέταση της μικροδομής του μετάλλου (μεταλλογραφία) είναι σε θέση να αναδείξει τις διάφορες τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν κατά την κατασκευή των μεταλλικών αντικειμένων (Scott, 1991, 2012). Η μεταλλογραφική διερεύνηση των δειγμάτων των πορπών αποκάλυψε μία σειρά από τεχνικές οι οποίες είναι στενά συνδεδεμένες με τη μορφολογία, τη διακόσμηση αλλά και το μέγεθος των αντικειμένων. Και οι δέκα πόρπες έδειξαν ίχνη έντονης και επαναλαμβανόμενης σφυρηλάτησης όπως αυτή απεικονίστηκε στους μεταλλικούς κόκκους οι οποίοι φέρουν ενδοκοκκώδεις ραβδώσεις (slip/strain lines) (Εικόνα 2), ενώ σε πέντε από τις δέκα πόρπες ανιχνεύτηκαν διδυμίες ανόπτησης[8] (annealing twins).

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να σημειωθεί πως λόγω του ότι οι Γεωμετρικές και Αρχαϊκές πόρπες ήταν σύνθετα αντικείμενα, αποτελούνται δηλαδή από διαφορετικά μέρη που συγκολλήθηκαν, το σημείο της πόρπης από το οποίο απομακρύνθηκε το δείγμα είναι καθοριστικός παράγοντας που είναι σε θέση να επηρεάσει την ανίχνευση και ερμηνεία της τεχνικής κατασκευής. Για παράδειγμα, οι Θεσσαλικές και οι Ηπειρωτικές πόρπες έχουν χυτό τόξο, αλλά σφυρηλατημένο στέλεχος τα οποία αφού κατασκευάστηκαν χωριστά, συγκολλήθηκαν σε επόμενο στάδιο (Εικόνα 3). Παρόλα αυτά, η μεταλλογραφική εξέταση του δείγματος αποκάλυψε εκτεταμένη και επιμελή επεξεργασία των αντικειμένων ώστε να επιτευχθεί η ζητούμενη τυπολογία και διακόσμηση, αλλά και για να καταστούν οι πόρπες ανθεκτικές στη χρήση.

Εικόνα 3. Θεσσαλική πόρπη. Στο πάνω σημείο του τόξου διακρίνεται το σημείο της επιφανειακής ανάλυσης με το pXRF (Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. Μ 1909)

Συμπεράσματα

Τα πρώτα αποτελέσματα των πορπών από το ιερό της Ενοδίας και του Θαυλίου Διός ανέδειξαν ορισμένες πτυχές της μεταλλουργικής παραγωγής του χαλκού κατά τα Γεωμετρικά και πρώιμα Αρχαϊκά χρόνια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χαρακτηριστική προτίμηση των μεταλλουργών στον μπρούτζο σε σχέση με τον χαλκό ή τον μολυβδούχο μπρούτζο. Στην περίπτωση των τεσσάρων μολυβδούχων Θεσσαλικών πορπών αναδεικνύεται η ιδιαίτερη, διαδραστική σχέση της τεχνολογίας με την τυπολογία και το μέγεθος, καθώς και με την χρήση των αντικειμένων. Αξιοσημείωτη είναι η παράλληλη παρουσία στο ιερό των Φερών τουλάχιστον δύο διαφορετικών τεχνολογιών όπως φαίνεται από την διακριτή χημική σύσταση των Ηπειρωτικών πορπών από τη μία, και των Θεσσαλικών και Αττικο-βοιωτικών από την άλλη. Το γεγονός αυτό, καθώς και η παρου-

8. Οι διδυμίες ανόπτησης είναι αποτέλεσμα της επαναλαμβανόμενης σφυρηλάτησης και θέρμανσης του μετάλλου.

σία της ορειχάλκινης Φρυγικής πόρπης φέρνουν στην επιφάνεια περαιτέρω ερωτήματα σχετικά με την οργάνωση της κοινωνίας των αρχαίων Φερών κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, καθώς και με την συμμετοχή συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στις δραστηριότητες του ιερού. Τέλος, περαιτέρω λεπτομερής διερεύνηση των ιχνοστοιχείων και σύγκριση με σύγχρονη σύνολα θα διαφωτίσει σε μεγαλύτερο βαθμό τις συνθήκες κατασκευής, χρήσης, διακίνησης και ανάθεσης των χαλκούχων αυτών πορπών στο ιερό της Ενοδίας στις αρχαίες Φερές.

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν την κα Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη και τον κ Kevin Reeves (UCL) για την συμβολή τους και τεχνική υποστήριξη κατά την πραγματοποίηση των αναλύσεων. Η κα Ορφανού επιπλέον ευχαριστεί θερμά τον Καθηγητή Thilo Rehren (UCL in Qatar) για την επίβλεψη της διδακτορικής της διατριβής, καθώς και το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), και την Αγγλική Αρχαιολογική Επιτροπή (GACUK) και την κα Matti Egon για την ευγενική χρηματοδότηση του διδακτορικού προγράμματος.

Βιβλιογραφία

Béquignon, Y. (1937). *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*. Paris: Les Belles Lettres.

Binford, L. R. (1989). *Debating Archaeology*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.

Blinkenberg, C. (1926). *Fibules Grecques et Orientales*. Copenhagen: A.F. Høst and Son.

Boivin, N. (2008). *Material Cultures, Material Minds. The Impact of Things of Human Thought, Society, and Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Caley, E. R. (1949). Klaproth as a Pioneer in the Chemical Investigation of Antiquities. *Journal of Chemical Education*, *26*(4), 242–268.

Caley, E. R. (1967). The early history of chemistry in the service of archaeology. *Journal of Chemical Education*, *44*(3), 120–123.

Coldstream, J. N. (2003). *Geometric Greece (900-700 BC)*. London and NY: Routledge.

Craddock, P. T. (1978). The Composition of the Copper Alloys used by the Greek, Etruscan and Roman Civilizations: 3. The Origins and Early Use of Brass. *Journal of Archaeological Science*, *5*, 1–16.

Craddock, P. T. (1998). Zinc in Classical Antiquity. In P. T. Craddock (Ed.), *2000 Years of Zinc and Brass*. London: British Museum, 1-6.

Craddock, P. T., & Eckstein, K. (2003). Production of brass in antiquity by direct reduction. In P. T. Craddock & J. Lang (Eds.), *Mining and Metal Production through the Ages*. London: The British Museum Press, 216–230.

Dobres, M.-A., & Robb, J. E. (Eds.). (2000). *Agency in Archaeology*. London and NY: Routledge.

Hicks, D., & Beaudry, M. C. (Eds.). (2010). *The Oxford handbook of material culture studies*. Oxford: Oxford University Press.

Hodder, I. (2012). *Entangled: an archaeology of the relationships between humans and things*. Chichester: Wiley-Blackwell.

Hurcombe, L. M. (2007). *Archaeological Artefacts as Material Culture*. London and NY: Routledge.

Kilian, K. (1975). *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit.* München: Beck.

Kilian-Dirlmeier, I. (1985). Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr. *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz*, *32*, 215–54.

Klaproth, M. H. (1798). Mémoire de numismatique docimastique. *Mémoire de L'académie Royale Des Sciences et Belles-Lettres, Berlin, Classe de Philosophie Expérimentale*, 97–113.

Kostoglou, M. (2011). Iron, connectivity and local identities in the Iron Age to Classical Mediterranean. In P. van Dommelen & A. B. Knapp (Eds.), *Material Connections in the Ancient Mediterranean: Mobility, Materiality and Identity*. London: Routledge, 170–189.

Lemonnier, P. (Ed.). (1993). *Technological Choices: Transformation in material Cultures since the Neolithic*. London and NY: Routledge.

Lemonnier, P. (2004). Technological choices. In V. Buchli (Ed.), *Material culture: critical concepts in the social sciences*. London: Routledge, 339–374.

Orfanou, V., & Rehren, Th. (2014). A (not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts. *Journal of Archaeological and Anthropological Science*, *[online]*.

Ottaway, B. S. (2001). Innovation, production and specialization in early Prehistoric copper metallurgy. *European Journal of Archaeology*, *4*(1), 87–112.

Rehren, Th., & Pernicka, E. (2008). Coins, Artefacts and Isotopes – Archaeometallurgy and Archaeometry. *Archaeometry*, *50*(2), 232–248.

Renfrew, C., & Scarre, C. (Eds.). (1998). *Cognition and Material Culture: the Archaeology of Symbolic Storage*. Cambridge: McDonald Archaeological Institute.

Scott, D. A. (1991). *Metallography and Microstructure of Ancient and Historic Metals*. LA: The Getty Conservation Institute.

Scott, D. A. (2012). *Ancient Metals: Microstructure and Metallography, Volume I Copper and Copper Alloys* (2nd ed.). Los Angeles: Conservation Science Press.

Sillar, B., & Tite, M. S. (2000). The Challenge of "Technological Choices" for Materials Science Approaches in Archaeology. *Archaeometry*, *42*(1), 2–20.

Staniaszek, B. E. P., & Northover, J. P. (1983). The Properties of Leaded Bronze Alloys. In A. A. Spinall & S. E. Warren (Eds.), *The Proceedings of the 22nd Symposium on Archaeometry, 30 March - 3 April 1982*. Bradford, W. Yorks: Schools of Physics and Archaeological Sciences, University of Bradford, 262–27.

Thornton, C. P., & Ehlers, C. B. (2003). Early brass in the ancient Near East. *IAMS*, *23.2003*, 3–8.

Thornton, C. P., Lamberg-Karlovsky, C. C., Liezers, M., & Young, M. M. (2002). On Pins and Needles: Tracing the Evolution of Copper-base Alloying at Tepe Yahya, Iran, via ICP-MS Analysis of Common-place Items. *Journal of Archaeological Science*, *29*(12), 1451–1460.

Voyatzis, M. E. (1990). *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other Archaic Sanctuaries in Arkadia*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. (1979). Τοπογραφία της Περιοχής των Φερών Θεσσαλίας κατά την Προϊστορική Περίοδο. *ΑΔ*, *34: Μελέτες*, 199.

Αραχωβίτη, Π. (2000). Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια. *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και*

Νεοτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998). 1η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, 355–371.

Αραχωβίτη, Π., Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργ., & Τσιγάρα, Μ. (2012). Ναός Θαυλίου Διός Φερών. Νέα δεδομένα. *Πρακτικά 3ου ΑΕΘΣΕ (Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος 2009),* Βόλος, 451-458.

Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ε., & Rehren, Th. (2006). Ελληνιστικό εργαστήριο μολύβδου στις Φερές. Μια πρώτη αρχαιομετρική προσέγγιση. *Υπέρεια, 4.* Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, 79–87.

Βοκοτοπούλου, Ι. (1986). *Βίτσα: τα νεκροταφεία μιας Μολοσσικής κώμης.* Αθήνα: ΤΑΠ.

Βοκοτοπούλου, Ι. (1990). *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας.* Αθήνα: ΤΑΠ.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργ. (1994). Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών. *«Θεσσαλία»: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (1975-1990). Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990),* Αθήνα, Τόμ. Β΄, 71-92

Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, Αργ. (2000). Φεραί-Πεπάρηθος-Σκίαθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990-1998). *Πρακτικά 1ης Συνάντησης για το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της από το 1990 μέχρι σήμερα*, Βόλος, 345-353.

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργ., & Αραχωβίτη, Π. (2006). Η αρχαία πόλη των Φερών. Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980-2005). *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, Λάρισα, Τομ. Ι, 232-243

Κακαβογιάννης, Ευ. (1977). Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* Χ 2, 174-187.

Χρυσοστόμου, Α. (2007). Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ι. Ασλάνης, Α. Χρυσοστόμου, & Π. Χρυσοστόμου (Επιμ.), *Αγροσυκιά: ένας οικισμός των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων.* Βέροια: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος, Παράρτημα Βεροίας, Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών, 209–279.

Χρυσοστόμου, Π. (1998). *Η Θεσσαλική Θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία Θεά* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, Vol. 64). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ

Από τις Φερές στη Σκοτούσα

Αντί προλόγου

Στην παρούσα ανακοίνωση με βάση ένα καλά γνωστό ιστορικό γεγονός, τη σφαγή των Σκοτουσαίων και τον συνακόλουθο εξανδραποδισμό του άμαχου πληθυσμού από τον Αλέξανδρο των Φερών, διερευνάται η διαδρομή μεταξύ των δύο πόλεων, κατόπιν αυτοψίας, και επιχειρείται η τοπογραφική τεκμηρίωση της ακρίβειας του αποτρόπαιου συμβάντος.

Τα δεδομένα

Ι. Το συγκεκριμένο γεγονός εξιστορείται από τρεις πηγές τους Διόδωρο Σικελιώτη, Πλούταρχο και Παυσανία, στον τελευταίο μάλιστα με αξιοσημείωτη έκταση. Παραθέτω τα σχετικά χωρία:

Διοδ. XV 75, 1:

Ἐπὶ ἄρχοντος δ' Ἀθήνησι Πολυζήλου... κατὰ δὲ τὴν Ἑλλάδα Ἀλέξανδρος ὁ Φερῶν τύραννος ἐν τῇ Θετταλίᾳ περί τινων ἐγκαλέσας τῇ πόλει τῶν Σκοτουσσαίων, ἐκάλεσεν αὐτοὺς εἰς ἐκκλησίαν καὶ περιστήσας τοὺς μισθοφόρους ἅπαντας ἀπέσφαξε, τὰ δὲ σώματα τῶν τετελευτηκότων ῥίψας εἰς τὴν πρὸ τῶν τειχῶν τάφρον τὴν πόλιν διήρπασεν.

Πλουτ., *Πελ.* 29, 7:

Μελιβοίᾳ δὲ καὶ Σκοτούσσῃ, πόλεσιν ἐνσπόνδοις καὶ φίλαις, ἐκκλησιαζούσαις περιστήσας ἅμα τοὺς δορυφόρους, ἠβηδὸν ἀπέσφαξε,...

Παυσ. VI 5, 1–3:

ἀνθρώπων δὲ τῶν καθ' ἡμᾶς οὗτός ἐστιν ὁ μέγιστος Πουλυδάμας Νικίου. Σκότουσα δὲ ἡ τοῦ Πουλυδάμαντος πατρὶς οὐκ ᾠκεῖτο ἔτι ἐφ' ἡμῶν Ἀλέξανδρος γὰρ τὴν πόλιν ὁ Φεραίων τυραννήσας κατέβαλε σπονδαῖς καὶ Σκοτουσαίων τούς τε ἐς τὸ θέατρον συνειλεγμένους — ἔτυχε γάρ σφισι καὶ ἐκκλησία τηνικαῦτα οὖσα — τούτους τε ἅπαντας κατηκόντισε, πελτασταῖς ἐν κύκλῳ περισχὼν καὶ τοξόταις, καὶ τὸ ἄλλο ὅσον ἐν ἡλικίᾳ κατεφόνευσε, γυναῖκας δὲ ἀπέδοτο καὶ παῖδας, μισθὸν εἶναι τὰ χρήματα τοῖς ξένοις. Αὖτη Σκοτουσαίοις ἡ συμφορὰ Φρασικλείδου μὲν Ἀθήνησιν ἐγένετο ἄρχοντος, δευτέρᾳ δὲ ὀλυμπιάδι ἐπὶ ταῖς ἑκατόν, ἣν Δάμων Θούριος ἐνίκα τὸ δεύτερον, ταύτης ἔτει δευτέρῳ τῆς ὀλυμπιάδος. Καὶ ὀλίγον τε ἔμενε τὸ διαφυγὸν τῶν Σκοτουσαίων καὶ αὖθις ὑπὸ ἀσθε-

νείας ἐξέλιπον καὶ οὗτοι τὴν πόλιν, ὅτε καὶ τοῖς πᾶσιν Ἕλλησι προσπταῖσαι δεύτερα ἐν τῷ πρὸς Μακεδόνας πολέμῳ παρεσκεύασεν ὁ δαίμων.

Επαναλαμβάνω ότι το αξιοκατάκριτο της πράξεως ώθησε τον, κατά κανόνα, επιγραμματικό στις μνείες του Παυσανία[1] να παραθέσει σχεδόν τρεις παραγράφους, διασώζοντας λεπτομέρειες συμβάντος στο παρασκήνιο της θεσσαλικής ιστορίας, που άλλως θα είχαν μείνει στο σκοτάδι. Έναυσμά του ο ανδριάντας του πολυθρύλητου παγκρατιαστή, Σκοτουσαίου, Πουλυδάμαντος Νικίου στην Άλτιν της Ολυμπίας· ο ίδιος, στο αυτό χωρίο (*Ηλιακά*: VI 5, 4–9 – 6, 1), παραθέτει τα κατορθώματα τούτου του πελώριου αθλητή, που έφθασε έως και τα Σούσα, ενώ και στα *Αχαϊκά* του (VII 27, 6), σημειώνει επιπλέον ότι ο Πουλυδάμας ήταν για τους Θεσσαλούς ανίκητος και θρύλος[2]. Αντιθέτως, ο Πλούταρχος σημειώνει το γεγονός με εξαιρετική λιτότητα, τονίζοντας πάντως το αποτρόπαιο της πράξεως, αφού επρόκειτο για φίλια πόλη, ενώ μόνον αυτός (με άδηλη την πηγή του) διασώζει ότι την ίδια τύχη είχε και η Μελίβοια. Ο Διόδωρος, τέλος, καταγράφει το γεγονός, παρέχοντας επιπλέον την πληροφορία για την απόρριψη των νεκρών στην τάφρο του τείχους[3]. Και οι τρεις πάντως πηγές αναφέρουν ότι οι Σκοτουσαίοι πολίτες αιφνιδιάστηκαν ευρισκόμενοι σε συνεδρία της εκκλησίας, στο θέατρο της πόλεως μάλιστα σύμφωνα με τον Παυσανία.

Ο Διόδωρος χρονολογεί ασφαλώς το γεγονός επί Πολυζήλου άρχοντος Αθηναίων, το 367/6 π.Χ.[4]. Αντιθέτως, ο Παυσανίας, το τοποθετεί το 371 π.Χ.[5], έτος που αντίκειται όμως στην καλά τεκμηριωμένη αρχή του Αλεξάνδρου των Φερών, αφού ο τελευταίος ξεκίνησε την *ταγεία*-τυραννία του την προχωρημένη άνοιξη του 369[6]. Το συγκεκριμένο, λοιπόν, αποτρόπαιο συμβάν χρονολογείται επακριβώς και ομοφώνως το 367. Υπενθυμίζω ότι ο Αλέξανδρος Πολυδώρου ανέλαβε την εξουσία δολοφονώντας τον θείο του Πολύφρονα (τέλος άνοιξης του 369)[7] και στη διάρκεια της πολυτάραχης αρχής του διακρίθηκε για τον συνδυασμό εξαιρετικών ικανοτήτων —εξ ου και οι πάμπολλες επιτυχίες του στις κατά κανόνα «πειρατικές» και εκτός παραδεδομένων επιχειρήσεις του— και απάνθρωπης σκληρότητας έναντι των αντιπάλων του: οι υπόλοιποι Θεσσαλοί υπέστησαν πρωτίστως τα πάνδεινα, έως τη δολοφονία του το 358 από τη σύζυγό του Θήβη Ιάσονος και τους γυναικαδελφούς Τεισίφρονα, Λυκόφρονα και Πειθόλαο[8]. Η σφαγή και εξανδραποδισμός των Σκοτουσαίων αποτελεί το ιδανικό παράδειγμα για να δικαιολογηθεί απολύτως η ωμότητα του Αλεξάνδρου, ενώ ανιχνεύονται και οι πιθανές ενδείξεις

1. Βλ. για τον περιηγητή Chr. Habicht, *Pausanias' Guide to Ancient Greece*, University of California Press 1998[2] (ελλ. μτφρ. Φλ. Πίκουλα, επιμ. Γ. Α. Πίκουλας, *Ο περιηγητής Παυσανίας. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα 2010).

2. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου... Μεσσηνιακά και Ηλιακά*, Αθήνα 1979, σελ. 336–337· του ίδιου, *Παυσανίου... Αχαϊκά και Αρκαδικά*, Αθήνα 1980, σελ. 172.

3. Στην αναλυτική πάντως καταγραφή του τείχους της Σκοτούσας δεν μνημονεύεται τάφρος, βλ. V. Missailidou-Despotidou, «A Hellenistic Inscription from Scotoussa (Thessaly) and the Fortifications of the City», *BSA* 88 (1993) 187–217, ειδικά 212. Πρβλ. P. J. Stylianou, *A Historical Commentary on Diodorus Siculus*, *Book 15*, Oxford 1998, σελ. 480.

4. Βλ. τον σχολιασμό του P. J. Stylianou, *όπ. π.*, σελ. 479–480.

5. Δεύτερο έτος της 102ης ολυμπιάδος (4 Χ 102 + 1 - 780 = 371)· βλ. Γ. Α. Πίκουλας, *Εισαγωγή στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία και Αρχαιογνωσία*, Αθήνα 2012[2] (πολυτονικό), σελ. 155–156.

6. Για αντίστοιχες αβλεψίες του Παυσανίου, οι οποίες πάντως σε καμία περίπτωση δεν τον απαξιώνουν ως πολύτιμη πηγή, βλ. Chr. Habicht, *όπ. π.*, σελ. 153 (ελλ. μτφρ.).

7. Ξεν., *Ελλ.* VI 4, 35.

8. Ξεν., *Ελλ.* VI 4, 35–37. Διοδ. XVI 14, 1.

για τούτη του την απόφαση: είτε η υπόνοια πως οι Σκοτουσαίοι θα παραβίαζαν τις σπονδές μαζί του (Πλούτ. και Παυσ.), είτε, που είναι και το πιθανότερο, ότι επέλυσε πρόσκαιρα την οικονομική του δυσπραγία έναντι των μισθοφόρων εκποιώντας ως δούλους τα γυναικόπαιδα της Σκοτούσας (Παυσ.)[9]. Σε κάθε περίπτωση, ο Αλέξανδρος Φερών μονοπώλησε το προσκήνιο στον ελλαδικό χώρο το διάστημα 369–358: αρκεί να αναφέρουμε ότι πολλάκις έφερε σε δύσκολη θέση την πανίσχυρη Θήβα, ο Πελοπίδας τον ενίκησε το 364 στις Κυνός Κεφαλές, με τίμημα όμως τη ζωή του, διατήρησε επαμφοτερίζουσα πολιτική με τους Αθηναίους, για να λεηλατήσει μέχρι και τον Πειραιά(!) το 361[10].

ΙΙ. Με δεδομένο το ιστορικό περίγραμμα ας επικεντρωθούμε στα τοπογραφικά θέματα της σφαγής των Σκοτουσαίων το 367. Η πόλη της Σκοτούσας βρίσκεται περί τα 16χλμ. δυτικότερα από τις Φερές, και οι δύο πόλεις της Πελασγιώτιδος με κοινή μεθόριο[11]. Η μεταξύ τους επικοινωνία είναι ευχερής ακολουθώντας τα βορειότατα κράσπεδα του Μαυροβουνιού/Καραντάγ-Καραντάου (724μ.), του ταυτιζόμενου βάσιμα με το αρχαίο Χαλκοδόνιο (Χαλκωδόνιο)[12].

Το περπάτημα της περιοχής απέφερε ευρήματα που καθιστούν σχεδόν ασφαλή τη χάραξη στον χάρτη της αρχαίας οδού που συνέδεε τις δύο πόλεις. Από τις Φερές, ως αφετηρία, η άνοδος/πέρασμα στη δυτική ενδοχώρα της πόλεως γινόταν βόρεια (δεξιά) από το ύψωμα της Μαλούκας[13] (βλ. χάρτη).

Το πιο σημαντικό κατάλοιπο, που αποτελεί και την κύρια ένδειξή μας, είναι το καλντερίμι στα βορειότατα κράσπεδα του Μαυροβουνιού. Διασώζεται αμέσως μετά τη διάσχιση του ρέματος της Σπηλιάς(;)-Κρανορέματος[14] και για ικανό μήκος. Πραγματώσαμε την ηλεκτρονική καταγραφή του (39°22.122–022°38.407 – 39°22.067–022°38.126, ±408–6μ.)[15].

Τεχνικές παρατηρήσεις: πλάτος 2.25μ., στιβαρά κράσπεδα (0.40–0.45μ.), χωρίς καγκέλια και εγκάρσια σκαλοπάτια λόγω του επίπεδου χώρου που διασχίζει, μικρές πέτρες οδόστρωσης («φυτευτές») δημιουργούν ευπαγές λιθόστρωτο (εικ. 1–3).

9. Βλ. P. J. Stylianou, *όπ. π.*, σελ. 488.

10. Βλ. σχετικά *IEE* Γ1, σελ. 420, 422–424, 426–427, 435–436, 448 (Μ. Σακελλαρίου). *CAH* VI^2 189, 194–196, 202–203, 208 (J. Roy), πρβλ. 886, 888.

11. Ανάμεσα Αγία Τριάδα/Σουπλί (1χλμ. δυτικότερα) και Πάνω Σκοτούσα/Κουλαξούζ, βλ. Fr. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1924 (ελλ. μτφρ. *Η αρχαία Θεσσαλία*, Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τρικάλων, Θεσσαλονίκη 2002, 2008^2), 108–111 (ελλ. μτφρ. 203–207). Βλ. αναλυτικότερα V. Missailidou-Despotidou, *όπ. π., BSA* 88 (1993), σελ. 187–217. Σήμερα (2012) η πλήρης εγκατάλειψη του αρχαιολογικού χώρου —μόλις και διακρίνεται η διαδρομή των τειχών— γεννά θλίψη· αμέσως απέναντι-βόρεια από την πόλη εγκαταστάθηκε και το πρώτο «φωτοβολταϊκό πάρκο»!

12. Απολλ. Ροδ. Ι 50. Fr. Stählin, *όπ. π.*, σελ. 108, σημ. 5–7 (ελλ. μτφρ. σελ. 202 σημ. 215–217).

13. Βλ. για τη Μαλούκα, αλλά και για την ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Φερών, Massimo di Salvatore, "Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti, difese, vie e confini," στο *Θεσσαλία... Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών 17–22.4.1990*, Αθήνα 1994, τόμ. Β΄, σελ. 93–124, ειδικά 100–102, 112 (πίνακας). Επίσης Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, «Ένα νέο ιερό στις Φερές», *Υπέρεια*, τόμ. 1 (1990), σελ. 57–70.

14. Κατά ΓΥΣ, και Massimo di Salvatore, Καρνόρρεμα: Κρανόρεμα (από τις κρανιές) οι γηγενείς.

15. Στον χάρτη έχουν παρατεθεί τά σημεία λήψεως GPS. Καταλυτική η βοήθεια του γηγενούς και συνοδοιπόρου Θεόδωρου Γ. Σδρούλια (1957)· αυτοψία την 4.10.2012. Πληροφορίες έλαβα και από τους Πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Αλεξίου και Φώτη Γ. Βαϊόπουλο (1941, Αγία Τριάδα). Οι θερμές μου ευχαριστίες είναι αυτονόητες.

Εντυπωσιάζει η άριστη διατήρησή του στη συγκεκριμένη περιοχή, ακριβώς επειδή εδώ διασχίζει ασβεστολιθική πλαγιά, ενώ στα εκατέρωθεν πεδινά δεν διεσώθη, θύμα των καλλιεργητικών μεθόδων. Η χρονολόγησή του είναι, λόγω τεχνικών χαρακτηριστικών, ασφαλής στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (19ος;). Διευκρινίζω ότι, όπως συνηθίζεται, τα νεώτερα καλντερίμια, ακολουθούσαν παλαιότερες, δοκιμασμένες οδικές διανοίξεις. Με άλλα λόγια, και τούτο πρέπει να κατασκευάσθηκε πάνω στην αρχαία διάνοιξη.

Το παρακείμενο, άλλοτε ακμαίο νυν εγκαταλελειμμένο, χωρίδιο Γερμί με τον Άγιο Αντώνιο και την αέναη πηγή του, αποτελεί επίσης ασφαλές σημείο διελεύσεως διαχρονικώς[16]. Μαλακός αυχένας (±475μ.), αμέσως δυτικά από το χωρίδιο Γερμί και με το ύψωμα Αγρίδι (ΓΥΣ: 510μ.) στα δεξιά/βόρεια, είναι που οδηγεί με την υπερκέρασή του στα περίχωρα σχεδόν της Σκοτούσας, η ακρόπολη της οποίας σηματοδοτεί τον δυτικό μας ορίζοντα.

Ο απόλυτος έλεγχος της συγκεκριμένης διαδρομής ήταν ευχερής από δύο σημεία του αμυντικού δικτύου των Φερών, εκατέρωθεν της οδού, αντιστοίχως τα οχυρά στο Παλιόκαστρο, αμέσως ΝΑ από το Μικρό Περιβολάκι/Ταχταλασμάν, και το Κάστρο Ντελή-Αχμέτ στο Μαυροβούνι/Καραντάγ/Χαλκοδόνιο[17].

Υπολογίζεται ότι το σύνολο της διαδρομής από τις Φερές στη Σκοτούσα δεν πρέπει να υπερβαίνει το τρίωρο για ασκημένους οδοιπόρους, ή ευζώνους οπλίτες. Άλλωστε το κύριο χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης οδού είναι οι μαλακές κλίσεις που έχει να αντιμετωπίσει καθόλη τη διαδρομή της, εκμεταλλευόμενη προσφυώς τις ιδιαιτερότητες του εδαφικού αναγλύφου και τις ισοϋψείς του.

ΙΙΙ. Το να πραγματώσει, λοιπόν, ο Αλέξανδρος Φερών την καταδρομική του επιχείρηση κατά της Σκοτούσας ήταν απολύτως ευκαιρές και τα τοπογραφικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι θα μπορούσε να ολοκληρώσει το αποτρόπαιο έργο του στη διάρκεια μιας και μόνον ημέρας. Ο ίδιος είχε σχεδιάσει και επιτύχει πολύ πιο δυσχερείς και παράτολμες επιχειρήσεις, λ.χ. εναντίον του ίδιου του λιμένος Πειραιώς, ώστε η σφαγή των Σκοτουσαίων, ο εξανδραποδισμός των γυναικοπαίδων και η δήωση της πόλεως αποτελούσε γι' αυτόν απλό γύμνασμα. Οι Σκοτουσαίοι, ως υπόσπονδοι γείτονες μαζί του, αιφνιδιάστηκαν πλήρως, είτε συνεδρίαζαν σε εκκλησία (Πλούταρχος και Παυσανίας), είτε τους κάλεσε ο ίδιος σε συνεδρία (Διόδωρος), ώστε δεν προέβαλαν την παραμικρή αντίσταση. Το ότι, επίσης, ο Αλέξανδρος προσέγγισε την πόλη τους με το μισθοφορικό του στράτευμα δεν θα πρέπει να τους ξένισε, ή έστω τους υποψίασε, αφού θα ήταν σύνηθες φαινόμενο ήδη από τα πρώτα χρόνια της *ταγείας*-τυραννίας του (369–367) η διέλευσή του με στράτευμα από τούτον τον οδικό άξονα Φερών – Σκοτούσας καθοδόν για την υπόλοιπη Θεσσαλία, επιχειρώντας να εδραιώσει την αρχή του.

16. Βλ. Massimo di Salvatore, *όπ. π.*, σελ. 104.
17. Βλ. Massimo di Salvatore, *όπ. π.*, 104–105, 112 (πίνακας).

Χάρτης (υπόβαθρο ΓΥΣ 1:50000) με σημειωμένη τη διαδρομή της αρχαίας οδού

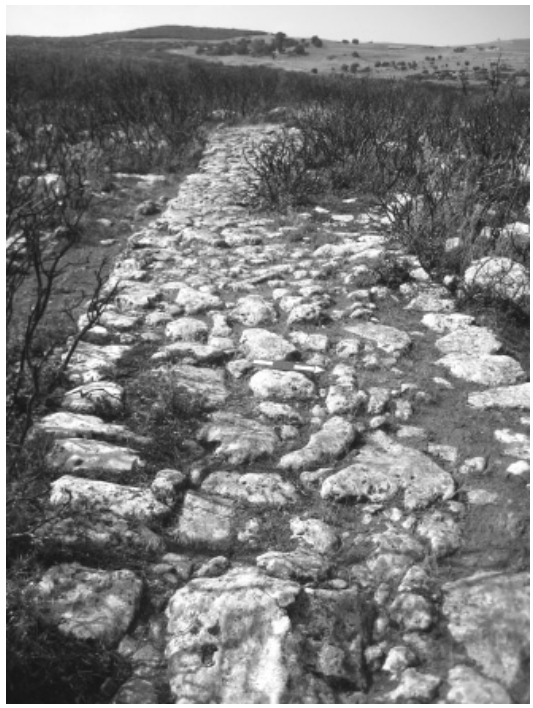

Εικ. 1. Το καλντερίμι. Στο βάθος, στη συστάδα των δέντρων, ο Άγιος Αντώνιος και το Γερμί. Διακρίνεται ο αυχένας προς Σκοτούσα

Εικ. 2. Το καλντερίμι. Στο βάθος, στη συστάδα των δέντρων, ο Άγιος Αντώνιος και το Γερμί. Διακρίνεται ο αυχένας προς Σκοτούσα

Εικ. 3. Το καλντερίμι στην κάθοδο από το αυχένα του Βελεστίνου

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ

Από την ευτοπία στην ουτοπία: Οι Φερές της Θεσσαλίας στην ευρωπαϊκή δραματική παραγωγή (17ος-20ός αι.)

Η αρχαία πόλη των Φερών, μία από τις σημαντικότερες της Θεσσαλίας, κατοικήθηκε συνεχώς από τη νεολιθική (γύρω στο 3000 π.Χ.) ώς και την πρώιμη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (1ος αιώνας μ.Χ.). Οι Φερές άκμασαν και κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο, όταν, σύμφωνα με τη μυθολογία, ήταν η έδρα του βασιλιά Άδμητου, τη σύζυγο του οποίου Άλκηστη έσωσε ο Ηρακλής από τον Άδη. Οι Φερές πρωταγωνιστούν και στην κλασσική εποχή, με σημαντικότερη προσωπικότητα τον τύραννο των Φερών Ιάσωνα (380-370 π.Χ.), που συνήψε συμμαχίες με τα βασίλεια της Ηπείρου, της Μακεδονίας και των Θηβών, αποβλέποντας στην ένωση όλων των Ελλήνων για κοινή εκστρατεία κατά των Περσών. Μετά τη δολοφονία του, όμως, ο γιος του αδελφού του Πολύδωρου, ο Αλέξανδρος των Φερών (369-358 π.Χ.), ενεπλάκη σε εμφύλιες διαμάχες, στις οποίες σύντομα αναμίχθηκαν και οι Βοιωτοί με τον Θηβαίο στρατηγό Πελοπίδα, που κατάφερε να νικήσει τον Αλέξανδρο το 364 π.Χ. στις Κυνός Κεφαλές, αλλά σκοτώθηκε[1].

Οι ήρωες των Φερών ενέπνευσαν πολλούς αιώνες αργότερα αρκετούς ευρωπαίους θεατρικούς συγγραφείς, λιμπρετίστες και συνθέτες όπερας. Η Άλκηστη είναι το πιο δημοφιλές θέμα, καθώς δίνει το όνομά της σε δεκάδες θεατρικά και λογοτεχνικά έργα κορυφαίων δημιουργών, όπως ο Ιταλός Vittorio Alfieri και ο Άγγλος William Morris, ενώ μελοποιείται περισσότερες από τριάντα φορές, με κορυφαίες στιγμές το σκηνικό έργο *Alceste* του George Frideric Handel (1750) και την ομώνυμη όπερα του Christoph Willibald Gluck (1767). Ακολουθεί ο Άδμητος, που εμπνέει έξι τουλάχιστον συγγραφείς (μεταξύ των οποίων τον Herder) και τέσσερις οπερατικές παραγωγές από τους Claudio Monteverdi (χαμένη), Handel (1727) κ.ά. Οι Φερές αποτυπώνονται και στο πρόσωπο της

1. Μία χαμένη τραγωδία («Φεραίοι») με θέμα τα γεγονότα της βασιλείας του Αλέξανδρου των Φερών έγραψε ο τραγικός ποιητής Μοσχίων, που έζησε τον 3ο αι. π.Χ. Έγραψε και άλλα έργα, εκ των οποίων σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα. Για περισσότερα, βλ. Gilbert Norwood, "Essays on Euripidean Drama", *Scholarly Reprint Series*, University of California Press, 1954, σ. 171-173.

Παρθενόπης, κόρης του βασιλιά Ευμέλου και εγγονής του Άδμητου, που έδωσε το όνομά της (Partenope) σε όπερες των Vivaldi, Handel κ.ά.

Αυτό που προκύπτει από τη μελέτη των δραματικών έργων είναι πως, ενώ στις παλαιότερες δημιουργίες οι Φερές λειτουργούν ως ένας σκηνικός χώρος όπου ξεδιπλώνεται μια υπόθεση με ευτυχές τέλος (ευτοπία), σταδιακά μετατρέπονται σε έναν ουτοπικό χώρο της χαμένης αθωότητας της οικουμένης. Ιδίως τα περισσότερα έργα του ύστερου 19ου αιώνα αφθονούν σε λυρικές περιγραφές των βουκολικών τοπίων της περιοχής, αλλά και της απροσποίητης συμπεριφοράς των κατοίκων (ποιμένων και αστών), τα οποία εντυπωσιάζουν περισσότερο από τη δράση των κεντρικών χαρακτήρων. Τούτο φαίνεται εύγλωττα στο έργο του Άγγλου William Morris *The Love of Alcestis* (1868), όπου οι Φερές είναι μέρος του «Επίγειου παραδείσου» (earthly paradise), ενώ μια δεκαετία αργότερα (1878) ο Ιρλανδός John Todhunter, στη δική του *Άλκηστη*, θα ονομάσει τις Φερές «Αρκαδική περιοχή της Ελλάδας» (an Arcadian region of Greece)[2].

Η ουτοπική διάσταση των Φερών παραπέμπει στη φύση και τον ρόλο της ίδιας της τέχνης (εν προκειμένω της δραματουργίας). Σύμφωνα με τον Adorno, η τέχνη δημιουργεί μια αίσθηση φαντασιακής ελευθερίας, που έχει όμως μιαν αρνητική διάσταση ως κριτική του φυσικού. Η διάσταση της ουτοπίας που προκύπτει από την τέχνη δεν είναι θετική, διότι με τη συνδρομή της συνειδητοποιείται η «έλλειψη» (αυτό που λείπει από την πραγματικότητα). Υπ' αυτή την έννοια η τέχνη είναι αρνητική ως κριτική της κοινωνίας, ξεγυμνώνοντας την «αναλήθεια» του όλου. Και πρέπει να παραμείνει αρνητική, για να μην προδώσει τον ρόλο της ως συνεχούς υπόμνησης πως η προσπάθεια της λογικής να κυριεύσει τη φύση μπορεί να καταλήξει σε ύβρη. Ένα έργο τέχνης μπορεί να λειτουργήσει ως αντίβαρο στο παρόν και ως εκ τούτου να ανοίξει τον δρόμο στο μέλλον, που ταυτίζεται με την ελπίδα (αν και δεν είναι σίγουρα πως το μέλλον θα είναι πιο καλό από το παρόν)[3]. Η τέχνη είναι ένα αντίβαρο στην κοινωνία, που κατατρύχεται από τη σχετικοποίηση, καθώς η τέχνη επιδιώκει το μοναδικό, το ιδιαίτερο.

Άδμητος

Σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία, οι Φερές είναι το βασίλειο του Άδμητου, γιου του Φέρητα και της Κλυμένης. Το πιο γνωστό επεισόδιο της ζωής του συνδέεται με τη σύζυγό του Άλκηστη, μία από τις τέσσερις κόρες του Πελία, την οποία απέκτησε με τη βοήθεια του Απόλλωνα, αφού κατάφερε να ζέψει ένα αγριογούρουνο και ένα λιοντάρι σε άρμα. Την ημέρα της τέλεσης των γάμων του, ο Άδμητος ξέχασε να θυσιάσει στην Άρτεμη και βρήκε το νυφικό θάλαμο γεμάτο δράκοντες, πράγμα που σήμαινε πως έπρεπε να πεθάνει. Ο Απόλλων πέτυχε να εξευμενίσει τη θεά αδελφή του και να πείσει τις Μοίρες να απαλλάξουν τον βασιλιά από τον θάνατο, με τον όρο κάποιος στενός συγγενής του να πεθάνει στη θέση του. Οι γονείς του Άδμητου δεν δέχτηκαν να θυσιαστούν, αντίθετα με την Άλκηστη που το έκανε χωρίς να διστάσει. Τότε η Περσεφόνη, συγκινημένη από την αγάπη της Άλκηστης, δεν τη δέχτηκε στον Άδη, αλλά την έστειλε πίσω στον επάνω κόσμο. Μια άλλη εκδοχή αναφέρει ότι τον Άδμητο επισκέφθηκε ο Ηρακλής, που, μόλις πληροφορήθηκε τον θάνατο της Άλκηστης, κατέβηκε στον Κάτω Κόσμο, νίκησε τον Άδη και έφερε την Άλκηστη πίσω στον σύζυγό της.

2. Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται και αναλύονται μόνο τα έργα που στήνονται ή αναφέρονται σαφώς στις Φερές.

3. Βλ. Paolo A. Bolaños, "The Critical Role of Art: Adorno between Utopia and Dystopia", *Kritikē*, τ. 1, No 1 (Ιούνιος 2007), σ. 25-31.

Η τελευταία εκδοχή προέρχεται από το έργο του Ευριπίδη *Άλκηστις* (στ.1140 κ.ε.), που παρουσιάστηκε στην Αθήνα το 438 π.Χ. Στην τελευταία σκηνή του έργου, ο Ηρακλής εμφανίζεται με μια πεπλοφόρα γυναίκα, την οποία παρουσιάζει στον Άδμητο ως τη λεία που κέρδισε στη μάχη. Ο Άδμητος, που δεν θέλει να αθετήσει την υπόσχεσή του, αντιστέκεται στις επίμονες παρακλήσεις του Ηρακλή να τη βάλει στο σπίτι του. Τελικά, υποχωρεί και, ακουμπώντας το χέρι της γυναίκας, αναγνωρίζει τη σύζυγό του. Το έργο του Ευριπίδη ενέπνευσε αρκετούς μεταγενέστερους δημιουργούς, αρχής γενομένης από τη Ρωμαϊκή εποχή[4].

Ο πρώτος θεατρικός Άδμητος της νεότερης εποχής (*Admeto*) γράφτηκε το 1634 από τον Melchiorre Zoppio, ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Accademia dei Gelati της Μπολόνια, ο οποίος φιλοξενούσε θεάματα στην οικία του. Το έργο του Zoppio περιέχει αρκετά αδιαμφισβήτητα δάνεια από τον Ευριπίδη, τα οποία όμως συνδυάζει με πολλές ευρηματικές παραλλαγές. Όπως και το πρότυπό του, το έργο ανοίγει με έναν μονόλογο του Απόλλωνα, ο οποίος εισάγει τα μέλη της Ακαδημίας της Μπολόνια στο εξής δίλημμα που αποτελεί και το ηθικό διακύβευμα του έργου: είναι η συζυγική αγάπη μεγαλύτερη από κάθε άλλο είδος αγάπης[5];

Η δράση του έργου κινείται ανάμεσα στο φέρετρο της Άλκηστης και σε ένα κόσμημα με τη μορφή της που αφήνει στον άνδρα της. Η βασίλισσα επιλέγει ένα φέρετρο από κυπαρίσσι και όχι από μάρμαρο, αφού δεν θέλει να παραμείνει «τόσο σε μια ζώσα πέτρα όσο σε μια ζώσα καρδιά» (Γ΄ πράξη, σκηνή 4, στ. 70)[6]. Στη συνέχεια ζητεί από την υπηρέτρια να δώσει στον άνδρα της ένα κόσμημα, όπου έχει αποτυπώσει τη μορφή της, με την εντολή να το κρατήσει για να τη βλέπει, ώστε μετά από πολλά χρόνια, όταν συναντηθούν στην άλλη ζωή, να την αναγνωρίσει (στ. 70-71). Ο Άδμητος, θρηνώντας την απώλεια της συζύγου του, αναπτύσσει έναν μακρύ μονόλογο στο κόσμημα, κατηγορώντας το για την παγερή σιωπή του στις απελπισμένες εκκλήσεις του. Το κόσμημα για τον Άδμητο είναι «πολύτιμο» όχι για την αξία του, αλλά διότι είναι απείκασμα του προσώπου της Άλκηστης, αν και δεν μπορεί να συγκριθεί με το πρότυπό του. Γι' αυτό και του ορκίζεται αιώνια πίστη, ώστε ο θρήνος του να κρατήσει όσο και η ζωή του (στ. 80).

Τον 18ο αιώνα εμφανίζεται ο πιο διάσημος Άδμητος όλων των εποχών, ο οποίος χρησιμοποιεί παρόμοιες τοπογραφικές συνδηλώσεις. Πρόκειται για ένα έργο του Handel, που βασίζεται στην όπερα *L'Alceste* σε λιμπρέτο Ortensio Mauro και μουσική Matthio Trento (Ανόβερο 1681), που με τη σειρά του βασίζεται στην όπερα *L'Antigona delusa d'Alceste* σε λιμπρέτο Aurelio Aureli και μουσική Pietro Andrea Ziani (Βενετία 1660). Ο Άδμητος, πριν νυμφευθεί την Άλκηστη, είχε αρραβωνιαστεί την Αντιγόνη, κόρη του Λαομέδωντα, βασιλιά της Τροίας, στέλνοντας τον νεότερο αδελφό του Θρασυμήδη να φέρει το πορτρέτο της. Αλλά ο Θρασυμήδης, τετρωμένος από την ομορφιά της, αντί για το πορτρέτο της Αντιγόνης, έφερε το πορτρέτο μιας άλλης γυναίκας κατώτερης ομορφιάς. Ο Άδμητος, απογοητευμένος από το πορτρέτο, διέλυσε τη συμφωνία με τον Λαομέδωντα διαλέγοντας στη θέση της την Άλκηστη, την οποία και νυμφεύθηκε.

4. Μια λατινική Άλκηστη (*Alcestis Barcinonensis*), από το δεύτερο μισό του 4ου αι., σε 124 εξάμετρα ακολουθεί το έργο του Ευριπίδη. Βρίσκεται στο ίδρυμα *Sant Lluc Evangelista* της Βαρκελώνης (εξού και ο τίτλος της) και δημοσιεύτηκε από τον Καταλανό παπυρολόγο Ramón Roca-Puig (1982).

5. Βλ. στο Wendy Heller, "The Beloved's Image: Handel's *Admeto* and the Statue of Alcestis", *Journal of the American Musicology Society*, τ. 58, αρ. 3 (φθινόπωρο 2005), σ. 588-90.

6. Non voglio far ch'io sia piu ricordata / Nel vivo sasso, che nel vivo core.

Λίγο αργότερα, η Τροία κυριεύθηκε από τον Ηρακλή και ο Λαομέδων έχασε τη ζωή του. Η Αντιγόνη, μεταμφιεσμένη σε βοσκοπούλα, διαφεύγει με τον έμπιστό της Μεράσπη στις Φερές, όπου τους προσλαμβάνει ο Άδμητος ως κηπουρούς αγνοώντας την αληθινή τους ταυτότητα. Όταν αργότερα η Άλκηστη πεθαίνει για χάρη του, η Αντιγόνη επιθυμεί να αποκαλύψει την ταυτότητά της, αλλά αποτρέπεται από τη θλίψη του Άδμητου, ο οποίος εντωμεταξύ ανακαλύπτει το αληθινό πορτρέτο της και μαγεύεται από την ομορφιά της. Όταν όμως η Αντιγόνη αποκαλύπτεται, η Άλκηστη έχει επανέλθει από τον Άδη με τη βοήθεια του Ηρακλή. Εδώ το ουτοπικό στοιχείο εντοπίζεται αφ' ενός μεν στις μεταμφιέσεις (της Αντιγόνης σε βοσκοπούλα) και αφ' ετέρου στη χρήση πορτρέτων που δημιουργεί μια σειρά παιγνιδιών, δόλων και εξαπατήσεων, μέσα στην οποία οι ερωτευμένοι δεν μπορούν πάντα να ξεχωρίσουν τα πραγματικά από τα φανταστικά πρόσωπα[7].

Ο πρώτος Άδμητος του 19ου αιώνα χρησιμοποιεί ως σκηνικό το ίδιο το σπίτι του ομώνυμου ήρωα, που αποτυπώνεται και στον τίτλο του έργου. Συγγραφέας του ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος, ποιητής και κριτικός Johann Gottfried Herder (1744-1803) με το διδακτικό δραματικό ποίημα *Το σπίτι του Άδμητου ή η εναλλαγή της μοίρας* (Admetus' Haus. Der Tausch des Schicksals)[8]. Το έργο έχει χαρακτηριστεί ως παιάνας στον έγγαμο βίο και ιδίως στην αγαπημένη του σύντροφο Caroline, καθώς ο Herder ήταν πρόμαχος των οικογενειακών αξιών[9]. Εντούτοις, δεν θεωρήθηκε σκηνικά επιτυχημένο, επειδή ξεχειλίζει από ιστορικές λεπτομέρειες.

Το έργο διακρίνει μια αισιόδοξη, χριστιανική οπτική. Μετά από μια συγκινητική σκηνή μεταξύ του Άδμητου, της Άλκηστης και των παιδιών, όπου η Άλκηστη παρακαλεί τον σύζυγό της να δεχτεί τη θυσία της, ο Άδμητος αφήνει βιαστικά την ετοιμοθάνατη γυναίκα του για να βρει τον Απόλλωνα, όντας σίγουρος πως οι θεοί δεν μπορεί να είναι τόσο άδικοι και άσπλαχνοι. Τότε μπαίνει ο Θάνατος στο δωμάτιο της Άλκηστης, αλλά είναι συμπονετικός και συναισθηματικός σε ακραίο βαθμό, απρόθυμος να εκτελέσει το μισητό του καθήκον[10]. Ως εκ τούτου, δεν αντιδρά, όταν αργότερα μαθαίνει πως οι θεοί αποφάσισαν να επιτρέψουν στο έλεος να επικρατήσει της δικαιοσύνης, χάρη στην αξία του Άδμητου, στην ανιδιοτέλεια της Άλκηστης και στην αγάπη που είναι πιο δυνατή από τον θάνατο. Έτσι το σπίτι του Άδμητου γίνεται το σκηνικό για ένα ευτυχισμένο τέλος.

Αν μέχρι τώρα το σκηνικό είναι ο εσωτερικός χώρος του παλατιού του Άδμητου στις Φερές, από τα μέσα του 19ου αιώνα η πλοκή μεταφέρεται στον εξωτερικό χώρο. Το 1843 ο Αμερικανός κριτικός, εκδότης, ποιητής και διπλωμάτης James Russell Lowell (1819-1891) εξέδωσε το ποίημα «Ο βοσκός του βασιλιά Άδμητου» (The Shepherd of King Admetus) από τη συλλογή του *Miscellaneous Poems*. Ο Lowell σχετίστηκε με τους λεγόμενους «ποιητές της εστίας» (Fireside Poets), μια ομάδα συγγραφέων της Νέας Αγγλίας, που χρησιμοποιούσαν συμβατικές φόρμες και μέτρα, γεγονός που έκανε τα έργα τους

7. Το περιστατικό της κατάληψης της Τροίας αναφέρεται στη μυθολογία, σύμφωνα με την οποία ο Ηρακλής είχε σώσει την κόρη του Λαομέδοντα Ησιόνη από τον Ποσειδώνα (Απολλόδωρος 2.5.2.6.2). Όταν ο Λαομέδων αθέτησε την υπόσχεσή του να επιβραβεύσει τον ήρωα με τα θεϊκά άλογα του Δία, ο Ηρακλής σκότωσε τον βασιλιά και τους γιους του, εκτός από τον Πρίαμο.

8. Βλ. E. M. Butler, "Alkestis in Modern Dress", *Journal of the Warburg Institute*, τ. 1, No. 1 (Jul. 1937), σ. 46-60.

9. Βλ. Robert Thomas Clark, "Herder: His Life and Thought", *California Library Reprint Series*, τ. 15, σ. 428-429.

10. *Die schdnste Blume, die auf Erden bluiht, So selten bliiht, die Himmlische, H˙uslicher Liebe Gliick, unzeitig zu mihen Und grausam.*

κατάλληλα για οικογενειακές συγκεντρώσεις στο σπίτι. Στο έργο του ο Lowell αξιοποιεί τον μύθο για την τιμωρία του Απόλλωνα από τον Δία, εξαιτίας του φόνου της Δελφίνης ή (σύμφωνα με μεταγενέστερη παράδοση) των Κυκλώπων. Ο Απόλλων καταδικάστηκε να υπηρετήσει ένα χρόνο τους ανθρώπους και προς τούτο διάλεξε το σπίτι του Άδμητου, καθιστάμενος κτηνοτρόφος του. Ο Άδμητος του συμπεριφέρθηκε με μεγάλη τιμή και ο Απόλλων το αναγνώρισε επιδαψιλεύοντας στον ίδιο και το βασίλειό του πλούσια αγαθά, όπως το να γεννούν οι αγελάδες δίδυμα.

Στο ποίημα του ο Lowell φαντάζεται την έλευση του Απόλλωνα ως απλού βοσκού, που θέλγει τον βασιλιά και τους κατοίκους της Θεσσαλίας πρώτα με τη μουσική του (κατασκευάζοντας λύρα από καβούκι χελώνας) και έπειτα με τους ανεπιτήδευτους τρόπους του. Σταδιακά, ο νεαρός βοσκός κερδίζει την εμπιστοσύνη του βασιλιά, καθιστάμενος κτηνοτρόφος του, ενώ παράλληλα η γνώμη του αρχίζει να επικρατεί και να γίνεται νόμος στη Θεσσαλία. Μόνο όταν ο βοσκός φεύγει, αντιλαμβάνονται οι Θεσσαλοί πως επρόκειτο για κάποιον θεό.

Ο επόμενος *Άδμητος* συνετέθη από την Αμερικανοεβραία ποιήτρια Emma Lazarus (1849–1887) από τη Νέα Υόρκη. Πρόκειται για το πρώτο ποίημα της συλλογής *Admetus and Other Poems* (1871), που πήρε καλές κριτικές από τον τύπο[11] και την οποία αφιέρωσε στον ποιητή και δοκιμιογράφο Ralph Waldo Emerson, ο οποίος έγινε φίλος και μέντοράς της. Το έργο γράφτηκε όταν η ποιήτρια ήταν μόλις 21 ετών, αλλά της εξασφάλισε αμέσως μια διακεκριμένη θέση στη λογοτεχνία της Αμερικής και της Αγγλίας[12]. Είναι πιο γνωστή για το σονέτο της «The New Colossus» (1883), το οποίο έχει χαραχτεί σε μπρούτζινη πλάκα στο βάθρο του αγάλματος της ελευθερίας (1903).

Ο *Άδμητος* έχει εμφανή δραματικά στοιχεία, μέσα από διαφορετικές σκηνές (που δεν υποδεικνύονται, αλλά υπονοούνται), συχνούς και εκτενείς διαλόγους και την παρουσία (και ομιλία) χαρακτήρων που δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο, όπως ο Θάνατος και οι Μοίρες. Η Emma πιάνει την ιστορία του βασιλιά των Φερών από την αρχή, αφ' ότου δηλαδή διεκδίκησε και κέρδισε το χέρι της Άλκηστης από τον πατέρα της. Εδώ παρεμβάλλει το επεισόδιο της έλευσης και παραμονής του (μεταμφιεσμένου σε κτηνοτρόφο) Απόλλωνα, που κερδίζει την εμπιστοσύνη του Άδμητου και των κατοίκων. Στη συνέχεια περνά στην ασθένεια του Άδμητου που οφείλεται σε πλημμελή εκτέλεση θυσιών. Βλέποντας την απόγνωση της Άλκηστης, ο ίδιος ο Απόλλων αναλαμβάνει να κατέβει στον Άδη, για να παρακαλέσει του θεούς του κάτω κόσμου για τη σωτηρία του βασιλιά. Το αποτέλεσμα είναι αυτό που γνωρίζουμε: η ανταλλαγή της ζωής του Άδμητου με κάποια άλλη, στη βάση όμως (όπως εξηγούν οι Μοίρες) της ισότητας των ανθρώπων ως θνητών. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρουσία του προσωποποιημένου Θανάτου, που περιμένει την Άλκηστη και ο οποίος τελικά απομακρύνεται κατησχυμένος από τον Ηρακλή.

Στον ανοικτό χώρο των Φερών στήνεται και το εκτενές ποίημα *Phoebus with Admetus* του Άγγλου πεζογράφου και ποιητή George Meredith (1828–1909), με το οποίο κλείνει ο 19ος αιώνας[13]. Ο Meredith βίωσε κάποια προσωπικά γεγονότα, τα οποία αποτύπωσε στο έργο του. Το 1858 η (κατά 7 χρόνια μεγαλύτερή του) γυναίκα του τον εγκατέλειψε με

11. "Emma Lazarus is a new name to us in American poetry, but 'Admetus' is not the work of a 'prentice-hand'; few recent volumes of verse compare favorably with the spirit and musical expression of these genuine effusions of Emma Lazarus" (The Boston Transcript).

12. *The Poems of Emma Lazarus*, τ. Α΄, Narrative, Lyric, and Dramatic, Douglas E. Levy & David Widger (επιμ.), 2009.

13. Arthur Quiller-Couch, *The Oxford Book of English Verse: 1250–1900*, ed. 1919.

τον ζωγράφο Henry Wallis, που είχε κάνει το πορτρέτο του (και η οποία πέθανε 3 χρόνια αργότερα). Η συλλογή σονέτων *Modern Love* (1862) στηρίχτηκε σε αυτά τα περιστατικά. Το 1864 νυμφεύθηκε τη Marie Vulliamy και εγκαταστάθηκε στο Surrey, όπου συνέχισε να γράφει εμπνεόμενος από τη φύση.

Η ποίηση του Meredith κινείται μέσα στις μυρωδιές, το φως και τους ήχους της φύσης. Το νερό ιδίως συμβολίζει γι' αυτόν τη γλυκιά ζωτικότητα της γης, την καθαρή ζωή μακριά από ατομικισμούς. Η αγάπη του Meredith για τη γη φωτίζει με διάφανο φως όλο το έργο του: δεν είναι απλώς αισθηματικός, μελοδραματικός ή φαντασιοκόπος, διότι τα αισθήματά του είναι ειλικρινή, ευγενή και βαθειά. Η γη δεν είναι για τον Meredith απλώς η φύση, αλλά ένα ζωντανό πνεύμα, και η υπακοή σε αυτήν ξεπερνά το φυσικό ένστικτο. Είναι μια δύναμη με την οποία αναλύουμε και κατανοούμε καλύτερα τον εαυτό μας, διότι οι νόμοι της δεν εξαντλούνται απλώς στα φυσικά ένστικτα της πείνας και του φόβου, της χαράς και της λύπης. Η γη είναι γι' αυτόν ο λογικός, αυτοελεγχόμενος άνθρωπος, που έχει υποτάξει το θηρίο που βρίσκεται μέσα του και έχει γίνει ένα κοινωνικό ον, ζώντας όχι μόνο για τον εαυτό του, αλλά για όλους τους ανθρώπους[14].

Σε ανοικτό χώρο στήνεται και το τετράπρακτο θεατρικό έργο *Admetus: a Thessalian fantasy* του Irving E. Outcalt (1914). Το έργο γράφτηκε για μια ανοιχτή παράσταση τον Ιούνιο του 1914 στο State Normal School του San Diego της California, όπου ο Outcalt υπηρετούσε ως καθηγητής Αγγλικής από το 1912 (θα γινόταν αργότερα υποδιευθυντής). Η διδασκαλία του έργου έγινε από τη Jane Butt, καθηγήτρια δραματικής, ενώ τη μουσική των χορικών συνέθεσε ο S. Camillo Engel. Τα χορικά ερμηνεύθηκαν από τη χορωδία Philomel του σχολείου υπό τη διεύθυνση της Rose E. Judson, ενώ την ορχήστρα διηύθυνε ο Ernest L. Owen. Το σκηνικό είναι το περιστύλιο του ναού του Απόλλωνα στις Φερές.

Το έργο ξαναπιάνει την ιστορία από τότε που ο Απόλλων είχε εξοριστεί στις Φερές, όπου έμεινε για εννέα χρόνια ως βοσκός, επειδή πρόσβαλε τον Δία. Εκεί εκτίμησε ιδιαίτερα τον Άδμητο, στον οποίον, όταν επέστρεψε στον Όλυμπο, χάρισε την αθανασία, ενώ έστειλε στη γη των Φερών πλούσιες ευλογίες. Ο Άδμητος, για να ευχαριστήσει τον θεό, παραδίδεται όλο και περισσότερο στη λατρεία του, με αποτέλεσμα να παραμελεί την Άλκηστη. Το έργο αρχίζει με την ετήσια γιορτή της συγκομιδής προς τιμήν του θεού. Η βασίλισσα, καθώς παρατηρεί τον ολοένα αυξανόμενο ασκητισμό του Άδμητου, ξαναθυμάται τα ηρωικά νιάτα του, όταν νίκησε στους αγώνες όλους τους άλλους νεαρούς, για να κερδίσει το χέρι της. Όταν ο ιερέας Παλαίμων εντοπίζει κακούς οιωνούς στις θυσίες, ο βασιλιάς δεν ανησυχεί, διότι βασίζεται στη θεία προστασία. Ο ιερέας όμως εκπλήσσεται από το γεγονός πως τα σημάδια αφορούν την Άλκηστη. Ο Άδμητος είναι σχεδόν έτοιμος να απαρνηθεί τις επίγειες χαρές, προκειμένου να αποκτήσει την αθανασία. Μόνο η βαθιά αγάπη του για την Άλκηστη τον κρατά μακριά από τον Όλυμπο.

2. Άλκηστη

Οι Φερές αποτυπώνονται και στον κύκλο της Άλκηστης, που γνώρισε μεγάλη δημοτικότητα, αφού ώς σήμερα έχουν εντοπιστεί δεκάδες δραματικά έργα από τον 17ο μέχρι και τον 20ο αιώνα. Τούτο οφείλεται στο ότι από το 1540 και έπειτα άρχισαν να εμφανίζονται εκδόσεις των έργων του Ευριπίδη σε λατινική μετάφραση. Η πιο διαδεδομένη μετάφραση ήταν αυτή του Σκωτσέζου ουμανιστή George Buchanan, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1556. Ο Buchanan δίδαξε στο College de Guyenne του Μπορντό (1539-43)

14. Martin Armstrong, The Poetry of George Meredith, *The North American Review*, τ. 213, No. 784 (Μάρτιος 1921), σ. 354-361.

και έκανε τη μετάφραση της *Άλκηστης*, μαζί με αυτή της *Μήδειας*, για να παρασταθούν από τους μαθητές του. Μεταξύ των μεταφράσεων του έργου, πρέπει να μνημονευθεί η έμμετρη απόδοση του Gilbert Murray, γνωστού ελληνιστή της Οξφόρδης (1915), με πολλές επανεκδόσεις. Το 1593 εμφανίστηκε στη Γένοβα το έργο *Alceste tragedia* του δικαστή και λόγιου Giulio Salinero (1564-1612).

Η πρώτη θεατρική μεταφορά της Άλκηστης[15] θεωρείται αυτή του Γάλλου δραματουργού Alexandre Hardy (1570–1632), με το έργο του *Άλκηστη ή η πίστη* (Alceste ou la Fidélité), μια «κωμικοτραγωδία» (tragicomédie) που εκδόθηκε το 1602 και αποτελείται από πρόλογο και 5 πράξεις[16]. Το έργο εκτυλίσσεται σκηνικά σε τρία επίπεδα: στον Όλυμπο, στο παλάτι του Άδμητου και στον κάτω κόσμο. Στην Α΄ πράξη η Ήρα (Juno) στέλνει τον Ευρυσθέα στον Ηρακλή με την εντολή να τον πείσει να φέρει τον Κέρβερο. Στη Β΄ πράξη μεταφερόμαστε στο δωμάτιο του άρρωστου Άδμητου, όπου η Άλκηστη προσφέρεται να θυσιαστεί. Στην Γ΄ πράξη, η Άλκηστη είναι ήδη νεκρή, αλλά ο Ηρακλής διαβεβαιώνει τον απαρηγόρητο Άδμητο ότι πηγαίνει στον κάτω κόσμο για να την φέρει πίσω. Στην Δ΄ πράξη, στον κάτω κόσμο, ο Ηρακλής συλλαμβάνει τον Κέρβερο, ελευθερώνει τον Θησέα και κερδίζει την Άλκηστη. Στην Ε΄ πράξη ο Ηρακλής επιστρέφει την Άλκηστη στον Άδμητο, ενώ εμφανίζεται και ο τρικέφαλος Κέρβερος.

Εδώ οι Φερές λειτουργούν ως ο ενδιάμεσος σταθμός μεταξύ του Ολύμπου και του κάτω κόσμου, με συνδετικό κρίκο τον Ηρακλή. Ο Hardy διηγείται την ιστορία ως κατόρθωμα του Ηρακλή, το οποίο συνδυάζει με τη σωτηρία της Άλκηστης. Ο Ηρακλής καταλαμβάνει στη σκηνή μεγαλύτερο μέρος του έργου απ' ότι ο Άδμητος και η Άλκηστη μαζί. Ολόκληρη η Α΄ πράξη είναι αφιερωμένη στο ξεκίνημα της αποστολής του και η Δ΄ πράξη εκτυλίσσεται στον κάτω κόσμο. Η κεντρική θέση που καταλαμβάνει ο Ηρακλής στο έργο αλλά και η κλοπή του Κέρβερου απαντούν και στη Μυθολογία *(Mythologiae)* του σχολιαστή Fulgentius (6ος αι.), που κατείχε ο Hardy και από την οποία πιθανόν τα εμπνεύστηκε[17].

Η πιο σπουδαία Άλκηστη του 18ου αιώνα[18] απέβη το ομώνυμο έργο (*Alceste*) του Christoph Willibald Ritter von Gluck σε λιμπρέτο του Ranieri de' Calzabigi, που ανέβηκε σε δύο εκδοχές (ιταλική και γαλλική). Η ιταλική εκδοχή ανέβηκε στις 26 Δεκεμβρίου 1767 στο Burgtheater της Βιέννης και η γαλλική στην Académie Royale de Musique του Παρισιού στις 23 Απριλίου 1776 (σε διασκευασμένο κείμενο του François Roullet). Η γαλλική εκδοχή, στην οποία προστέθηκε ο χαρακτήρας του Ηρακλή κατ' απαίτηση του γαλλικού κοινού, παραμένει μέχρι σήμερα η πιο δημοφιλής σε κριτικούς και κοινό[19]. Η πιο σπουδαία σύγχρονη ερμηνεία της *Άλκηστης* του Gluck θεωρείται αυτή της Μαρίας Κάλλας, που έλαβε χώρα το 1954 στη Σκάλα του Μιλάνου.

Το έργο στήνεται εξολοκλήρου στις Φερές της Θεσσαλίας. Η 1η σκηνή της Α΄ πράξης ανοίγει στη μεγάλη πλατεία των Φερών, η οποία κατακλύζεται από κόσμο που κρατούν

15. Η γνωστή όπερα *Alceste, ou Le triomphe d'Alcide* σε λιμπρέτο του Philippe Quinaul και μουσική του Jean-Baptiste Lully (Παρίσι 1674) στήνεται στην Ιωλκό και δεν εξετάζεται εδώ.

16. Για την υπόθεση βλ. στο L. P. E. Parker, «Alcestis: Euripides to Ted Hughes», *Greece and Rome*, vol. 50, No 1, Απρίλιος 2003, σ. 6-7.

17. Για τον σχολιασμό του έργου, βλ. την εισαγωγή του L. P. E. Parker, στο *Euripides Alcestis*, σε επιμέλεια του ιδίου, Oxford University Press, 2007, σ. xxviii-xxx.

18. Μια *Άλκηστη* του Francois-Joseph de Lagrange-Chancel, που παραστάθηκε στην Comedie Francaise το 1703, στήνεται στην πόλη της Ιωλκού, όπου βρίσκεται το παλάτι του Άδμητου.

19. Μια από τις καλύτερες παραγωγές της όπερας του Gluck είναι αυτή με τους English Baroque Soloists και το Monteverdi Choir υπό τη διεύθυνση τον Sir John Eliot Gardiner, που κυκλοφόρησε σε μορφή CD και DVD (Philips 2002).

στα χέρια τους κλαδιά ελιάς με κορδέλες, σύμβολα ικεσίας, και δείχνουν σημάδια θλίψης για την ασθένεια του βασιλιά. Στην πλατεία δεσπόζει το παλάτι του βασιλιά, ενώ στα δεξιά βρίσκεται ένας βωμός όπου καίγεται θυμίαμα. Από την 3η μέχρι και την 7η σκηνή της ίδια πράξης μεταφερόμαστε στον ναό του Απόλλωνα, όπου ο βωμός και το άγαλμα του θεού· γύρω από τον βωμό ιερείς και ιέρειες, ενώ πλήθος συρρέει στον ναό (για να ακούσει τον χρησμό). Στη Β΄ πράξη, οι δύο πρώτες σκηνές διαδραματίζονται στο ιερό δάσος των θεών του κάτω κόσμου, που είναι πυκνό και σκοτεινό, όπου βρίσκονται η Άλκηστη με την Ισμήνη. Οι υπόλοιπες σκηνές της ίδιας πράξης (3-6) επανέρχονται στο παλάτι, όπου οι αυλικοί γιορτάζουν για την ανέλπιστη θεραπεία του Άδμητου, στον οποίον η Άλκηστη ανακοινώνει την απόφασή της να θυσιαστεί. Ολόκληρη η Γ΄ πράξη εκτυλίσσεται επίσης στο παλάτι, όπου εμφανίζονται οι θεοί του κάτω κόσμου που προσπαθούν να πάρουν μαζί τους την Άλκηστη, αλλά τελικά απομακρύνονται από τον Απόλλωνα (στη γαλλική εκδοχή, ο Ηρακλής φέρνει την Άλκηστη πίσω στη ζωή).

Την ίδια περίπου εποχή εμφανίζεται η πεντάπρακτη Άλκηστη (*Alceste*) του Γερμανού Anton Schweitzer, σε λιμπρέτο του Christoph Martin Wieland, που ανέβηκε στις 28 Μαΐου 1773 στη Βαϊμάρη. Ακολουθεί τη φόρμα του *Singspiel*, ένα είδος ελαφράς όπερας με προφορικούς διαλόγους. Η όπερα ήταν αρκετά επιτυχής και καίτοι επικρίθηκε από τον Μότσαρτ και τον Goethe, το λιμπρέτο μελοποιήθηκε λίγο αργότερα από τον Benda (1786). Εδώ οι Φερές λειτουργούν ως ιστορική μεταφορά της Βαϊμάρης, που κυβερνούνταν τότε από τη Γερμανίδα δούκισσα Anna Amalia του Brunswick-Wolfenbüttel (1739–1807). Η Anna Amalia, που κυβέρνησε από το 1758 έως το 1775, ήταν και συνθέτης, ενώ κατέστησε το παλάτι της το πιο σπουδαίο πολιτιστικό κέντρο της Γερμανίας. Η ιστορία της Άλκηστης είχε επίσης και ομοιότητες με την προσωπική της ζωή, αφού είχε μείνει χήρα από νεαρή ηλικία, παραμένοντας ανύπανδρη για χάρη του λαού της.

Το έργο στήνεται εξολοκλήρου στο παλάτι των Φερών. Οι πρώτες δύο πράξεις εκτυλίσσονται στον προθάλαμο της Άλκηστης, αν και στην 3η σκηνή της Β΄ πράξης μπαίνουμε στο εσώτερο δώμα της ηρωίδας, η οποία στο τέλος της πράξης εκπνέει. Η Γ΄ πράξη λαμβάνει χώρα κατά τη δύση του ηλίου στο προαύλιο του παλατιού, όπου ένα άλσος από δάφνες, με το παλάτι στο βάθος με δωρικές κολώνες. Εκεί εμφανίζεται ο Ηρακλής, τον οποίον υποδέχεται η Παρθενία (Parthenia), αδελφή της Άλκηστης, και ο οποίος αργότερα συναντά τον Άδμητο, ριγμένο σε μια καρέκλα, με τα χέρια του σε ένα μικρό τραπέζι, όπου η τεφροδόχος της γυναίκας του. Η Δ΄ πράξη ανοίγει με την Παρθενία στο προαύλιο που αντικαθίσταται στη 2η σκηνή από τον θάλαμο του Άδμητου, όπου η Παρθενία παρηγορεί τον απελπισμένο βασιλιά. Στην Ε΄ πράξη μεταφερόμαστε στον ναό του παλατιού, όπου ο γονατιστός προ του ιερού Άδμητος προσφέρει θυσία για τη θεωρούμενη νεκρή βασίλισσα και όπου τελικά γίνεται η αναγνώριση της Άλκηστης.

Ο 18ος αιώνας κλείνει με την Άλκηστη Β΄ (*Alcestis Seconda*) του μεγάλου Ιταλού συγγραφέα Vittorio Alfieri, σε 5 πράξεις και δομή παρόμοια με αυτή της αρχαίας τραγωδίας (στροφή, αντιστροφή κλπ.). Ο Ιταλός συγγραφέας συνέθεσε την *Άλκηστη* στα τέλη της δεκαετίας του 1790, αν και το έργο τυπώθηκε τρία χρόνια μετά από τον θάνατό του (το 1806), μαζί με δική του μετάφραση του έργου του Ευριπίδη. Ο Αλφιέρι είχε αρχίσει από το 1795 να μεταφράζει *Άλκηστη* και, αν και είχε γοητευθεί από το έργο του Ευριπίδη, εντούτοις πίστευε ότι περιείχε κάποια αδύνατα σημεία τα οποία έπρεπε να διορθωθούν[20]. Στον πρόλογο του έργου ο Αλφιέρι περιγράφει την προϊστορία της συγγραφής

20. Όπως προκύπτει από την αυτοβιογραφία του και τη βιβλιοθήκη του, μέρος της οποίας φυλάσσεται στη Bibliotheque Municipale του Montpellier.

του έργου του: πώς αγόρασε το χειρόγραφο του Ευριπίδη από ένα παλαιοπωλείο, πώς το μετέφρασε και πώς στη συνέχεια το έχασε, πώς ο Ευριπίδης εμφανίστηκε στον ύπνο του λέγοντάς του ότι και τα δύο έργα ήταν δικά του και έπρεπε να τα εκδώσει μαζί.

Ο Αλφιέρι κρατά όλους τους χαρακτήρες του Ευριπίδη με κάποιες τροποποιήσεις, όπως τη μετατροπή του χορού σε αξιοσέβαστες κυρίες της Θεσσαλίας και τη μετάθεση της θυσίας της Άλκηστης στην Δ΄ πράξη. Το έργο εκτυλίσσεται εξολοκλήρου στο παλάτι των Φερών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η Β΄ πράξη, στην οποία ο θεραπευμένος Άδμητος ονειρεύεται τον Θάνατο να του προαναγγέλλει τη θεραπεία του, αλλά και τη θυσία της Άλκηστης. Το σκηνικό του παλατιού παραμένει και στην Δ΄ πράξη, όταν η ετοιμοθάνατη Άλκηστη μεταφέρεται στον ναό καθ' υπόδειξη του άρτι αφιχθέντος Ηρακλή. Όταν αργότερα ο Άδμητος επιστρέφει και δεν τη βρίσκει εκεί, πιστεύει πως πέθανε και λιποθυμά μπροστά από το άγαλμα της Πηνελόπης. Στην Ε΄ πράξη ο Ηρακλής παρουσιάζει στον Άδμητο μια πεπλοφόρα γυναίκα ως αντικαταστάτρια της Άλκηστης, η οποία, μετά από την άρνησή του, αποκαλύπτεται ότι είναι η θεραπευμένη γυναίκα του[21].

Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα συγγράφονται τρεις παρωδίες με θέμα την Άλκηστη, μία γερμανική και δύο αγγλικές. Η πρώτη τιτλοφορείται *Νέα Άλκηστη* (Die neue Alzeste) από τον συγγραφέα της Joachim Perinet (1806), που χαρακτηρίζει το έργο ως «όπερα-καρικατούρα» (*eine Karrikatur-Oper*)[22]. Πρόκειται για ένα τρίπρακτο έμμετρο έργο με άριες, τραγούδια και χορούς, πολλά πρόσωπα (20) και μεγάλη έκταση (οι πράξεις έχουν 15, 12 και 15 σκηνές αντίστοιχα με θεαματικά μουσικά φινάλε). Η υπόθεση διαδραματίζεται ταυτόχρονα στον πάνω και τον κάτω κόσμο, ενώ στο επίκεντρο της βρίσκεται η απιστία του Άδμητου, ο οποίος είναι έτοιμος, μετά τη θυσία της γυναίκας του, να νυμφευτεί τη νεαρή Ισμήνη, έμπιστη φίλη και ακόλουθη της γυναίκας του, κατά προτροπή του ανήθικου Ιεροφάντη. Ελευθεριάζουσα συμπεριφορά δείχνει όμως και η Άλκηστη, που φλερτάρει με τον Ηρακλή, όταν αυτός έχει κατέβει να τη σώσει στον κάτω κόσμο. Στο έργο σατιρίζονται οι περισπούδαστοι αλλά ανίκανοι γιατροί, και οι παιδαγωγικές μέθοδοι της εποχής (στη σκηνή με τα παιδιά της Άλκηστης).

Η πρώτη από τις δύο αγγλικές παρωδίες (*Euripides' Alcestis Burlesqued*) εκδίδεται μια δεκαετία αργότερα (1816) από τον Issachar Styrke. Η ασθένεια του Άδμητου φέρεται πως προήλθε από μια βόλτα που έκανε στην ύπαιθρο, όταν έπεσε σε καταιγίδα, από την οποία τον έσωσε ο Απόλλων, κρύβοντάς τον σε μια σπηλιά, όπου κατοικούσαν μάγισσες, οι οποίες για να του επιτρέψουν να βγει έξω ζήτησαν να θυσιαστεί κάποιος στη θέση του. Αφού οι γονείς του αρνούνται, προσφέρεται η Άλκηστη – που ονομάζεται «πλευρά» του (his rib) – με τον όρο όμως να μην αντικατασταθεί από άλλη γυναίκα. Αφού ο Άδμητος συναινεί, εκείνη οδηγείται στον κάτω κόσμο από τον φύλακα του Άδη με το αποκαλυπτικό όνομα Rawheadandbloodybones. Από τη συνένωση των λέξεων Raw head and bloody bones (γυμνή κεφαλή και ματωμένα οστά). Ο Ηρακλής φθάνει στο παλάτι του Άδμητου για χορό, αλλά όταν μαθαίνει τις εξελίξεις οπλίζεται με πιστόλια (pistols) και ντουφέκι (hunger) για να την φέρει πίσω. Όταν η Άλκηστη επιστρέφει, ο Άδμητος την περνά για κάποια παλιά κατάκτησή του, αλλά τελικά δεν πέφτει στην παγίδα του Ηρακλή (περισσότερο από απροθυμία να προσθέσει θλίψη στη θλίψη).

Η δεύτερη αγγλική παρωδία της Άλκηστης, που φέρει το προσωνύμιο «η αυθεντική πανέξυπνη γυναίκα» (Alcestis, the original strong-minded woman), εκδίδεται ακριβώς

21. Για έναν συνοπτικό σχολιασμό του έργου του Αλφιέρι, βλ. στο A. E. Haigh, *The Tragic Drama of the Greeks*, Oxford: Clarendon Press, 1896, σ. 284-285.

22. Βλ. Walter Puchner, «Ο Όλυμπος στον γαλάζιο Δούναβη: Μυθολογικές παρωδίες στο λαϊκό θέατρο της Βιέννης (1750-1850)», *Λόγειον*, τ. 1 (2011), σ. 233-250.

στα μέσα του 19ου αιώνα (Οξφόρδη 1850) από τον Άγγλο δραματουργό Francis Talfourd (1828–1862). Το μονόπρακτο έργο, που αυτό χαρακτηρίζεται ως «η πιο αναίσχυντη παραχάραξη του ελληνικού δράματος του Ευριπίδη» (A most shameless misinterpretation of the Greek drama of Euripides), ανέβηκε στο Strand Theatre του Λονδίνου στις 4 Ιουλίου 1850. Οι χαρακτήρες του έργου διακωμωδούνται έντονα, όπως ο Απόλλων που ονομάζεται «ο γνήσιος 'κύριος Χρησμός'» (the original 'Sir Oracle'), ο Ηρακλής «ήρωας, η διεύθυνση του οποίου ήταν γνωστή στο δικό του club» (a hero whose address was well known at his club), ο Άδμητος, «άτομο αδύναμο πνευματικά, που δεν συστήνεται από κανένα τμήμα» (an individual weak in intellect, and not recommended by any Faculty), η Άλκηστη, «η συνηθισμένη ηρωίδα των ελληνικών έργων, αυστηρά άψογη και τέλεια κλασική» (the regular Greek Play heroine, rigidly correct and perfectly classical) και τα παιδιά «πολύ κακοί χαρακτήρες, που δεν ξεχωρίζουν σε τίποτα» (very bad characters, as they have nothing to say for themselves).

Η σκηνή είναι οι Φερές της Θεσσαλίας, ενώ ο χρόνος περιγράφεται ως «πολύ παλιός για να ξέρουμε περισσότερα» (old enough to know better). Η πρώτη σκηνή στήνεται μπροστά από το σπίτι του Άδμητου, όπου πάνω στην πόρτα βρίσκεται μια επιγραφή με ελληνικούς χαρακτήρες «Μρ Αδμητος» και η έκκληση «πλεασε το ριγγ θε βελλ» (please to ring the bell). Σύμφωνα με τη υπόθεση, ο Άδμητος, υπόλογος στον Θάνατο και ανέτοιμος να θυσιαστεί ο ίδιος, βρίσκεται στα πρόθυρα της κατάρρευσης, όταν ο Όρκος (Orcus), που ονομάζεται και Θάνατος (Death) και έχει ήδη βάλει στο μάτι την Άλκηστη, προτείνει να την πάρει ως αντικαταστάτρια. Αν και ο άνδρας της, οι φίλοι και συγγενείς αρνούνται, εκείνη συμφωνεί και ετοιμάζεται να ακολουθήσει τον Όρκο στον κάτω κόσμο. Σε αυτή τη θλιβερή στιγμή, ο Ηρακλής τυχαίνει να περνά από τη Θεσσαλία και καταφέρνει να επαναφέρει την Άλκηστη στην οικογένεια και τους φίλους της. Το έργο διανθίζεται από τραγούδια του συρμού που μπαίνουν στο στόμα των ηρώων εν είδει μιούζικαλ.

Το επόμενο λογοτεχνικό έργο με θέμα την Άλκηστη προέρχεται από τον Άγγλο συγγραφέα, καλλιτέχνη και ακτιβιστή William Morris (1834-1896) με τίτλο "The Love of Alcestis": The Classical Tale for June. Το έργο εντάχθηκε στην ογκώδη ποιητική συλλογή του *The Earthly Paradise* (1868-70), που χωρίζε κατά μήνες. Θέμα της είναι μια ομάδα μεσαιωνικών οδοιπόρων που ξεκινούν να βρουν τη γη της αιώνιας ζωής και μετά από πολλές απογοητεύσεις ανακαλύπτουν μια ξεχασμένη αποικία Ελλήνων με τους οποίους ανταλλάσουν ιστορίες. Η συλλογή αυτή τού έφερε αμέσως τεράστια επιτυχία και δημοσιότητα. Η υπόθεση ξαναπιάνει την ιστορία της Άλκηστης από την αρχή, από τότε δηλ. που ο Άδμητος παρέσχε φιλοξενία στον εξόριστο Απόλλωνα, μεταμφιεσμένο σε κτηνοτρόφο. Η διαφορά όμως είναι πως η Άλκηστη τελικά πεθαίνει αβοήθητη. Το σκηνικό είναι οι Φερές, όπου εναλλάσσεται το παλάτι με μια θάλλουσα Θεσσαλική φύση.

Ο Morris εισάγει εκτενείς περιγραφές της ειρηνικής ζωής στη φύση, του λαμπρού γάμου του ζευγαριού και της ευτυχισμένης βασιλείας του Άδμητου. Ο Άγγλος συγγραφέας θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους συγγραφείς και εκφραστές της κοινωνικής ουτοπίας όλων των εποχών, την οποία αποτύπωσε πιο εύγλωττα στη νουβέλα του *News from Nowhere* (1890)[23]. Στο έργο αυτό ο Morris ονειρεύεται μια κοινωνία βασισμένη στην κοινοκτημοσύνη και τη δημοκρατία με βάση την παραγωγή αγαθών. Στην κοινωνία αυτή δεν υπάρχει ιδιοκτησία, μεγάλες πόλεις, εξουσία, νόμισμα, δικαστήρια, φυλακές και ταξικές διαφορές. Οι άνθρωποι βρίσκουν χαρά στη φύση και τη δουλειά τους, που δεν

23. Βλ. Ruth Levitas, *The Concept of Utopia: Utopianism and communitarianism*, Syracuse University Press, 1990, σ. 106-130.

έχει ελαττωθεί αλλά έχει γίνει πιο ευχάριστη. Σημαντικό μερίδιο στην κοινωνία αυτή καταλαμβάνει η τέχνη που φέρνει πιο κοντά τους ανθρώπους. Ο Morris υπήρξε από τους πρώτους εκπροσώπους του σοσιαλισμού στη γηραιά ήπειρο.

Παρόμοια ουτοπική διάσταση δίνει στις Φερές και το δραματικό ποίημα *Alcestis: A Dramatic Poem* (1878) του Ιρλανδού ποιητή και θεατρικού συγγραφέα John Todhunter (1839-1916). Η σκηνή του έργου είναι οι Φερές, εκτός από τη Β΄ σκηνή της Α΄ πράξης, που μετατίθεται στα νότια της Θεσσαλίας. Η δράση καταλαμβάνει σχεδόν 4 ολόκληρες ημέρες, από την ανατολή της πρώτης ημέρας μέχρι τα μεσάνυχτα της τέταρτης, ενώ μεταξύ της Α΄ και Β΄ πράξης μεσολαβούν περίπου τρεις ημέρες. Στον πρόλογο ο συγγραφέας σημειώνει πως το έργο του δεν αποσκοπεί να μιμηθεί το αρχαίο πρότυπο, γι' αυτό και τα λυρικά μέρη του αποτελούν απλώς «στολίδια» (ornaments), που δεν σχετίζονται οργανικά με τη δράση. Σκοπός του ήταν να γράψει ένα αγγλικό και όχι «ψευδο-ελληνικό» (pseudo-Greek) έργο. Η υπόθεση αποκαλείται από τον συγγραφέα «ελεύθερη φαντασία» (free fantasia) πάνω στον ιστορικό μύθο, γι' αυτό και δεν ενδιαφέρθηκε για την ακριβή περιγραφή των ηθών και εθίμων της εποχής. Η Θεσσαλία είναι γι' αυτόν μια «Αρκαδική περιοχή της Ελλάδας» (an Arcadian region of Greece), τόσο καθαρά ιδεαλιστική (ουτοπική) όσο η Βοημία του Shakespeare ή το δάσος του Arden[24].

Πριν λήξει ο 19ος αιώνας, ο μεγάλος Αυστριακός ποιητής και μελλοντικός λιμπρετίστας του Ρ. Στράους, Hugo von Hofmannsthal (1874-1929), έγραψε τη δική του εκδοχή της Άλκηστης (1893), που έγινε η βάση για δύο όπερες του επόμενου αιώνα[25]. Αν και ο Hofmannsthal περιέγραψε το έργο του ως «ελεύθερη μετάφραση» του Ευριπίδη και διατήρησε τη συνολική δομή του, εντούτοις παρενέβη δραστικά στο πρωτότυπο: περιόρισε ή απέκοψε τους μεγάλους διάλογους/μονολόγους, διατάραξε την τυποποιημένη στιχομυθία και αφαίρεσε τα περισσότερα χορικά τραγούδια. Ο συνεκτικός ανδρικός χορός του Ευριπίδη μετατρέπεται σε ομάδα ευγενών από τις Φερές με τις συζύγους τους, ενώ οι περισσότεροι στίχοι εκφέρονται από άτομα (έναν ηλικιωμένο, μια ηλικιωμένη, έναν νεαρό, μια νεαρή). Αλλά και η συναισθηματική έκφραση των ηρώων αλλάζει, καθώς το αυστηρά συναισθηματικό λεξιλόγιο του ελληνικού έργου συμπληρώνεται και χρωματίζεται περισσότερο, ειδικά όταν ο Άδμητος περιγράφει τη δική του θλίψη[26].

Επιπλέον, τόσο ο Άδμητος όσο και η Άλκηστη παρουσιάζονται πιο ανθρώπινοι και εύθραυστοι. Ο Άδμητος και εδώ ψάχνει για τον αντικαταστάτη του, γνωρίζοντας ότι ο θάνατος κάποιου άλλου θα τον σώσει, αλλά διχάζεται μεταξύ της ντροπής και της αγωνίας του να σωθεί. Οι γονείς του τον ακούνε σιωπηλοί, αλλά δεν υφίστανται την οργισμένη αντίδραση του γιου τους, αφού ο πατέρας είναι σχεδόν εκατό ετών. Η Άλκηστη εκφράζει την απόφασή της να θυσιαστεί στη θέση του, όχι από υποχρέωση και ανωτερότητα αλλά από βαθειά αγάπη για τον άνδρα της. Η αντίδραση του Άδμητου είναι πολύ πιο περιορισμένη λεκτικά και γίνεται περισσότερο αντιληπτή μέσα από τη θλιμμένη συμπεριφορά του, όταν τρώει, όταν πέφτει να κοιμηθεί κλπ. Ο Hofmannsthal αποφεύγει το τραγικό τέλος με το να δείχνει θαυμασμό για τη ζωή παρά φόβο για τον θάνατο.

---

24. Το έργο του Shakespeare *As You Like It* (Όπως σας αρέσει) στήνεται στο Δάσος του Arden.

25. Το λιμπρέτο του Hofmannsthal αποτέλεσε τη βάση για την όπερα *Alkestis* op. 35 του επίσης Αυστριακού συνθέτη και μουσικολόγου Egon Wellesz (1885-1974) που ανέβηκε το 1924 στο Mannheim, με αρκετές αναβιώσεις μέχρι το 1960.

26. Βλ. Philip Ward, *Hofmannsthal and Greek Myth: Expression and Performance*, British and Irish Studies in German Language and Literature, Peter Lang, Οξφόρδη, Βέρνη & Βρυξέλες 2002.

Μπαίνοντας στον 20ο αιώνα, συναντάμε το δραματικό ποίημα *Alcestis* της αμερικανίδας Sara King Wiley (1871-1909), μέρος μιας ευρύτερης ποιητικής συλλογής της (Νέα Υόρκη 1905), που αφιερώνει στον σύζυγό της Frederic Drummond. Η *Άλκηστη* είναι το πρώτο έργο της συλλογής, που ακολουθείται από την *Iphigeneia* και άλλα επτά έργα, τα οποία είχαν ήδη δημοσιευθεί στα περιοδικά *Harper's Magazine*, *The Outlook* και *The Churchman*. Εκτός από τον Άδμητο και την Άλκηστη, εμφανίζονται ο πατέρας και η μητέρα του Άδμητου, ο ιερέας του Απόλλωνα, ο Ηρακλής, ο Θάνατος, τα παιδιά του Άδμητου και της Άλκηστης, χορός αποτελούμενος από άνδρες και γυναίκες, φίλοι και υπηρέτες του Άδμητου και τα πνεύματα των νεκρών στον Άδη.

Η *Άλκηστη* ακολουθεί τον αρχαίο τρόπο διαίρεσης: η Α΄ πράξη χωρίζεται σε Α΄ στροφή, Α΄ αντιστροφή, Α΄ επωδό, Β΄ στροφή, Β΄ επωδό, ενώ ο χορός χωρίζεται σε δύο ημιχόρια ανδρών και γυναικών αντίστοιχα. Η Β΄ πράξη ανοίγει με το μοιρολόι του γυναικείου ημιχορίου (dirge). Το έργο χωρίζεται σε 4 πράξεις και διηγείται την ιστορία της Άλκηστης με μεγάλη πιστότητα προς το έργο του Ευριπίδη. Στην Α΄ πράξη βρισκόμαστε μέσα στο παλάτι του Άδμητου, όπου χοροί ανδρών και γυναικών μπαίνουν τραγουδώντας και χορεύοντας προς τιμήν του Απόλλωνα. Στη Β΄ πράξη μεταφερόμαστε μπροστά στο παλάτι του Άδμητου, όπου παρακολουθούμε τη νεκρική πομπή της Άλκηστης, που ακολουθείται από τον Άδμητο. Η Γ΄ πράξη εκτυλίσσεται στο κατοικητήριο των νεκρών, όπου ο Ηρακλής μετά από πάλη με τον Θάνατο κερδίζει την Άλκηστη. Στην Δ΄ πράξη φτάνουμε στον μεγάλο κήπο του Άδμητου κατά την ανατολή του ηλίου, όπου η Άλκηστη επιστρέφει με τον Ηρακλή προς μεγάλη χαρά του συζύγου της.

Τέσσερα μόλις χρόνια μετά από το έργο της Wiley, εκδίδεται το δράμα *Alcestis* (Βοστόνη 1909) της Αμερικανίδας Carlota Montenegro, το οποίο αφιερώνει στους γονείς της. Το έργο χωρίζεται σε 4 πράξεις και δραματοποιεί το σενάριο του Ευριπίδη με έναν πιο σύγχρονο για την εποχή του τρόπο. Η Θεσσαλία περιγράφεται ως ένα ειδυλλιακό μέρος με πυκνά δάση, ελαφρόποδες βοσκοπούλες, βοσκούς με γλυκόλαλες φλογέρες, νεράιδες και άλλες θεότητες. Περιέχει επίσης επικαιροποιημένα μηνύματα για τη συζυγική πίστη, τον έρωτα, τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και τη σχέση Θεού και ανθρώπων. Στο έργο αυτό η Άλκηστη παρουσιάζεται με ένα πιο ανθρώπινο πρόσωπο, όταν, μετά την απόφασή της να θυσιαστεί για τον άνδρα της, μετανιώνει την επόμενη στιγμή (κυρίως για χάρη των παιδιών της), υποκύπτει στον έρωτα του Ηρακλή (τον οποίον είχε ερωτευτεί από την παιδική της ηλικία) και στο τέλος αμφισβητεί τη δύναμη των θεών (εξαιτίας του Απόλλωνα, που της υπόσχεται να τη σώσει αν του δοθεί).

Στην Α΄ πράξη, που εκτυλίσσεται στο περιστύλιο της οικίας του Άδμητου, περιγράφεται η ασθένεια του Άδμητου, η κοινοποίηση της στον πατέρα του Φέρη, που αρνείται να πεθάνει στη θέση της και η απόφαση της Άλκηστης να θυσιαστεί για τον άνδρα της. Στη Β΄ πράξη, που παραμένει στον ίδιο χώρο, η Άλκηστη περιμένει το τέλος της, όταν δέχεται την επίσκεψη του Απόλλωνα, που προσπαθεί να την ξελογιάσει με αντάλλαγμα τη σωτηρία της, αλλά ανεπιτυχώς. Στην Γ΄ πράξη, στη νεκρική κλίνη της, η Άλκηστη πνέει τα λοίσθια, όταν εμφανίζεται ο Ηρακλής, που προσφέρεται να τη σώσει με αντάλλαγμα την αγάπη της, μια προσφορά που τελικά κάμπτει την Άλκηστη που επανέρχεται στη ζωή. Στην Δ΄ πράξη, στην οικία του Άδμητου, η Άλκηστη δοκιμάζεται από τον πόθο της για τον Ηρακλή, αλλά τελικά πείθεται, προς χάρη των παιδιών της και της προσήλωσης στο καθήκον, να παραμείνει στη θέση της.

Στη δεύτερη δεκαετία του 20ου αιώνα, εμφανίζεται το μονόπρακτο θεατρικό έργο *The Return of Alcestis* του Άγγλου συγγραφέα, εικονογράφου και ακτιβιστή Laurence

Housman (Λονδίνο 1916). Η σκηνή δείχνει την αίθουσα στο σπίτι του Άδμητου, βασιλιά των Φερών. Το έργο περιγράφει την επιστροφή της Άλκηστης από τον Άδη, που εμφανίζεται ως άλλος Λάζαρος της λαϊκής παράδοσης, χλωμή, περίλυπη και χωρίς διάθεση να ζήσει. Παρά τις προσπάθειες του Άδμητου, του πατέρα της και των παιδιών της, που επιστρατεύονται για να της ξαναδώσουν τη χαμένη της ζωντάνια, αποφασίζει να δώσει η ίδια τέλος στη μίζερη πια ζωή της, αυτή τη φορά οριστικά. Στο έργο ο χορός, χωρισμένος σε ανδρικό και γυναικείο ημιχόριο, παίζει σημαντικό ρόλο στη συνοχή και εξέλιξη της υπόθεσης. Ο Housman (1865-1959) υπήρξε, όπως και ο Morris, σοσιαλιστής, ενώ κάποια θεατρικά έργα του απαγορεύτηκαν, επειδή χρησιμοποιούσαν βιβλικούς χαρακτήρες και ζώντα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Ο Άγγλος συγγραφέας φλέρταρε με την ουτοπία μέσα από τη συγγραφή και διασκευή παιδικών ιστοριών και παραμυθιών, όπως τις *1001 Νύχτες*, τα οποία εικονογραφούσε ο ίδιος[27].

27. Η πρώτη του επιτυχία ήταν η ανώνυμη νουβέλα *An Englishwoman's Love-letters* (1900), που ακολουθήθηκε από τα δράματα *Bethlehem* (1902), *Angels and Ministers* (1921), *Little Plays of St. Francis* (1922) και *Victoria Regina* (1934), που ανέβηκε στο Broadway.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΑΜΕΛΟΥ

Τα Μεταλλικά Αντικείμενα Αρχαϊκών, Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων από τις Αρχαίες Φερές

Η ανακάλυψη και η χρήση των μετάλλων για την κατασκευή εργαλείων, όπλων, σκευών, κοσμημάτων και κάθε λογής εξαρτημάτων, έδωσε νέα ώθηση στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Μια αρχαία πόλη χρειαζόταν καθημερινά μεγάλες ποσότητες μεταλλικών αντικειμένων, τόσο για πολεμικούς όσο και για ειρηνικούς σκοπούς. Αρκεί να αναλογιστούμε τις ανάγκες του στρατού σε εξοπλισμό με μεταλλικά αντικείμενα (λόγχες, ξίφη, αιχμές βελών, ασπίδες κ.λ.π.) και των πολεμικών πλοίων με εξαρτήματα και εργαλεία. Μεγάλες ποσότητες μετάλλων ήταν επίσης αναγκαίες για την οικοδόμηση των τειχών και μεγάλων κτηρίων αλλά και για την εξυπηρέτηση των επαγγελματικών κ.α. ενασχολήσεων των κατοίκων της πόλης.

Τα μεταλλικά αντικείμενα κάθε είδους αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες των κάθε λογής δραστηριοτήτων στη ζωή των κατοίκων μιας αρχαίας πόλης και σχετίζονται τόσο με τις καθημερινές ασχολίες τους όσο και με τις δοξασίες, τα πιστεύω και τις τελετουργίες τους. Οι συστηματικές και οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην πόλη των αρχαίων Φερών από τις αρχές του 20ου αιώνα έως σήμερα[1] (εικ. 1) έχουν φέρει στο φως χιλιάδες μεταλλικά αντικείμενα που στο μεγαλύτερο μέρος τους φυλάσσονται στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου και αντιπροσωπεύουν όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Τα περισσότερα από αυτά ανάγονται στους ιστορικούς χρόνους και κυρίως από την

1. Οι αρχαιολογικές έρευνες στην αρχαία πόλη των Φερών άρχισαν στις αρχές του 20ου αιώνα από τον Απ. Σ. Αρβανιτόπουλο και συνεχίστηκαν από τον Γάλλο Υ. Béquignon. Έκτοτε, οι ανασκαφές των Φερών αποτελούν έργο του προσωπικού της ΙΓ΄Ε.Π.Κ.Α. Από το 1980 ως σήμερα οι ανασκαφές διεξάγονται από την προϊσταμένη της ΙΓ΄Ε.Π.Κ.Α. Δρ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου και την Π. Αραχωβίτη, τις οποίες ευχαριστώ από καρδιάς για την παραχώρηση του υλικού που παρουσιάζεται σε αυτό το άρθρο προς μελέτη. Ενδεικτικά αναφέρω τα ονόματα των υπόλοιπων συναδέλφων που έχουν εργαστεί στην περιοχή: Ευ. Κακαβογιάννης, Ο. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Π. Χρυσοστόμου, Λ. Χατζηαγγελάκης, Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ευ. Σκαφιδά, Ε. Νικολάου, Β. Αδρύμη-Σισμάνη. Η υπογράφουσα εργάστηκε στις σωστικές ανασκαφές της αρχαίας πόλης των Φερών κατά τα έτη 1998-1999, ως αρχαιολόγος ορισμένου χρόνου, υπό την επίβλεψη της Δρ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου.

αρχαϊκή ως και την ελληνιστική εποχή, στις οποίες τοποθετείται χρονικά το μεγαλύτερο μέρος των ανασκαφικών δεδομένων και των οικιστικών καταλοίπων που έχουν έρθει ως σήμερα στο φως από την αρχαία πόλη των Φερών. Αυτή είναι και η περίοδος κατά την οποία η πόλη παρουσιάζει βαθμιαία και συνεχώς κλιμακούμενη πρόοδο: από τα γνωστά πλούσια ευρήματα αρχαϊκής εποχής στο λεγόμενο ναό του Θαυλίου Διός, στον 5ο αι. π.Χ., με την κοπή των πρώτων αργυρών νομισμάτων και στη συνέχεια στον 4ο αι. π.Χ. και την ελληνιστική περίοδο, όταν σημειώνεται η κορύφωση της ακμής των αρχαίων Φερών[2].

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι όπου αναφέρονται αριθμητικά δεδομένα, αυτά αφορούν στα έως σήμερα ψηφιοποιημένα αντικείμενα στη βάση δεδομένων του Τμήματος Τεκμηρίωσης, Καταγραφής και Δημοσίευσης Αρχαίων της ΙΓ΄ Ε.Π.Κ.Α. και όχι στο σύνολο των αντικειμένων που φυλάσσονται στις αποθήκες του Αθανασάκειου Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου.

Μάρτυρες των θρησκευτικών δοξασιών των Φεραίων αποτελούν τα χιλιάδες αναθήματα που προέρχονται από το λεγόμενο ναό του Θαυλίου Διός[3] (εικ. 2). Τα αντικείμενα από το ιερό που έχουν ψηφιοποιηθεί ως σήμερα αριθμούν γύρω στα 1400 και πρόκειται κυρίως για χάλκινα κοσμήματα (πόρπες, περόνες, περιδέραια, περίαπτα, ψέλια, δαχτυλίδια, ενώτια, σφηκωτήρες κ.α.), εργαλεία (κυρίως καρφιά), αλλά και ειδώλια ζώων. Τα σιδερένια αφιερώματα είναι σαφώς πολύ λιγότερα και πρόκειται κυρίως για όπλα (εγχειρίδια και αιχμές δοράτων), λίγα κοσμήματα (δαχτυλίδια και περόνες) και ελάχιστα καρφιά. Όπως είναι γνωστό, η λατρεία στο χώρο αυτό άρχισε στους γεωμετρικούς χρόνους, συνεχίστηκε στην αρχαϊκή εποχή, ενώ στον 4ο αι. π.Χ. χρονολογείται η τελευταία σωζόμενη φάση του ναού. Τα πλούσια αναθήματα που προαναφέρθηκαν βρέθηκαν κυρίως στους αποθέτες του ιερού και έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης κατά καιρούς από διάφορους μελετητές. Η συνάδελφος Βάνα Ορφανού έχει αναλάβει την αρχαιομετρική μελέτη των χάλκινων αναθημάτων από το ναό του Θαύλιου Δία[4].

Τα καλύτερα διατηρημένα αντικείμενα αλλά και εκείνα που είναι κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα, όπως ο χρυσός, προέρχονται κυρίως από κλειστά σύνολα, από τα δυο νεκροταφεία της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου (εικ. 3). Αριθμούν γύρω στα 200 και μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το φύλο, την ηλικία, την ιδιότητα και την οικονομική κατάσταση των κατοίκων της πόλης.

Από τον τύμβο του ΒΔ νεκροταφείου των Φερών, στη θέση «Θυμαράκια», δίπλα στον αρχαίο δρόμο προς τη Λάρισα, που ανασκάφηκε και δημοσιεύτηκε από τη Β. Αδρύμη – Σισμάνη[5], προέρχονται 70 περίπου μεταλλικά κτερίσματα. Πρόκειται για χρυσά κοσμήματα (1 χρυσό περιδέραιο, χρυσές δανάκες και λογχόσχημα φύλλα περιδεραίου),

2. Για μια συνολική και εμπεριστατωμένη παρουσίαση των ερευνών στις αρχαίες Φερές, βλ. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι Νεότερες Αρχαιολογικές Έρευνες στην Περιοχή των Αρχαίων Φερών», *ΘΕΣΣΑΛΙΑ, Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990, Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990,* Τόμος Β΄, Αθήνα 1994, σελ. 72-92.

3. Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Phéres de Thessalie,* Paris 1937, σελ. 43-47 και 57-73· Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ 1915,* σελ. 166, *ΠΑΕ 1924,* σελ. 107-108, *ΠΑΕ 1925,* σελ. 37-42, *ΠΑΕ 1926,* σελ. 115-117· K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, PBF,* Ab. XIV, Band 2, Munchen 1975, passim· I. Kilian –Dilrmeier, *Anhanger in Griechenland von der mykenischen bis zur spatgeometrischen Zeit,* Munchen 1979, passim.

4. Β. Ορφανού, «Χάλκινα αντικείμενα στο χώρο του ναού του Θαυλίου Διός στις Αρχαίες Φερές», στην παρούσα έκδοση.

5. Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική, «Τύμβος Φερών», *ΑΔ 37* (1982), Χρονικά, σελ. 223-225· *ΑΔ 38* (1983), Χρονικά, σελ. 195·, *ΑΑΑ* (1983), σελ. 23-41.

μολύβδινες πυξίδες, σιδερένια καρφιά και στλεγγίδες, ενώ τα περισσότερα είναι και πάλι χάλκινα αντικείμενα: κρίκοι, εργαλεία γυναικείου καλλωπισμού όπως χάλκινο κοχλιάριο, ωτογλυφίδα, μια στλεγγίδα με μορφή αλόγου στη λαβή, σπάτουλες, κάτοπτρο, καθώς και δυο χάλκινα νομίσματα του 2ου αι. π.Χ., από έναν τάφο που έγινε όταν ο τύμβος έπαψε να χρησιμοποιείται.

Από το Ν.Α. νεκροταφείο[6], δίπλα στον αρχαίο δρόμο προς τις Φθιώτιδες Θήβες, μεγάλο μέρος του οποίου καταστράφηκε όταν εκεί κατασκευάστηκε το δημοτικό στάδιο του Βελεστίνου, διασώθηκαν μεταλλικά αντικείμενα όπως χρυσά ενώτια, χρυσές δανάκες, μολύβδινες πυξίδες, χάλκινα νομίσματα, δαχτυλίδια σιδερένια και χάλκινα, χάλκινες πόρπες, κάτοπτρα, χάλκινες φιάλες, σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα και σιδερένια καρφιά.

Από τα άλλα δυο νεκροταφεία της πόλης των Φερών, αυτό που εντοπίζεται στα Ν.Δ. του λόφου του «Αγίου Αθανασίου» [7], κοντά στο δρόμο προς την αρχαία Φάρσαλο και το ΒΑ[8], κατά μήκος της αρχαίας οδού προς τις Παγασές και αργότερα προς τη Δημητριάδα, προέρχονται μεταλλικά ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών, που στην πλειοψηφία τους όμως ανήκουν σε τάφους των πρωτογεωμετρικών (Ν.Δ. νεκροταφείο, οικ. Μπατακόγια) και ρωμαϊκών (ΚΥΔΕΠ) και λιγότερα σε τάφους κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.

Ο αριθμός των μεταλλικών αντικειμένων αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που προέρχονται από τις ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί μέσα στον ιστό της αρχαίας πόλης, στα σπίτια και στα εργαστήριά της, αλλά και σε εγκαταστάσεις – «αγροικίες» εντός της «χώρας» των Φερών αλλά έξω από το άστυ, είναι επίσης πολυάριθμα. Ενδεικτικά αναφέρω γύρω στα 400 νομίσματα που μαρτυρούν τις εμπορικές σχέσεις των αρχαίων Φερών με πόλεις και περιοχές, κυρίως της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Αττικής, της Εύβοιας, της Πελοποννήσου κ.α. Από αυτά, τα περισσότερα είναι χάλκινα, ενώ τα ασημένια αριθμούν γύρω στα 17. Πολλά από αυτά τα νομίσματα έχουν ήδη δημοσιευτεί από την προϊσταμένη της ΙΓ΄ Ε.Π.Κ.Α. κα. Αργ. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου και την κα Α. Μουστάκα, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης[9].

Σε ότι αφορά τα εργαλεία που έχουν αποκαλυφθεί μέσα στα σπίτια, τα εργαστήρια και στους δρόμους της αρχαίας πόλης, αυτά αριθμούν γύρω στα 500, στην πλειονότητά τους σιδερένια καρφιά, αλλά και χάλκινα καρφιά και εφηλίδες (εικ. 4), καθώς και αντι-

6. Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Δημοτικό Στάδιο-Γήπεδο μπάσκετ», *ΑΔ 37* (1982), Χρονικά, σελ. 221· «Οικόπεδο Κωνσταντίνου Κυριαζή», *ΑΔ 44* (1989), Χρονικά, σελ. 221· «Πολιτιστικό κέντρο δήμου Βελεστίνου», *ΑΔ 50* (1995), Χρονικά, σελ. 362-363· «Δημοτικό Στάδιο-Γήπεδο Μπάσκετ», *ΑΔ 50* (1995), Χρονικά, σελ. 363-364.

7. Όλγα Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, «Ένα νέο ιερό στις Φερές», *ΥΠΕΡΕΙΑ, Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Τόμος 1, Αθήνα 1990, σελ. 59.

8. Ευαγγελία Σκαφιδά, «Αποθήκες ΚΥΔΕΠ», *ΑΔ 44* (1989), Χρονικά, σελ. 223-225· Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Περιοχή Αγίου Γεωργίου-Κόμβος Βελεστίνου», *ΑΔ 51* (1996), Χρονικά, σελ. 344-345· «Έργο διαπλάτυνσης εθνικής οδού ΠΑΘΕ (Τμήμα Αερινού-Μ. Μοναστηρίου)», *ΑΔ 52* (1997), Χρονικά, σελ. 470· «Τμήμα Αερινό-Μεγάλο Μοναστήρι (Άγιος Γεώργιος Φερών–Κόμβος Βελεστίνου)», *ΑΔ 53* (1998), Χρονικά, σελ. 433-434· Πολυξένη Αραχωβίτη, «Έργο διαπλάτυνσης Εθνικής οδού Τμήμα Αερινό – Μ. Μοναστήρι», *ΑΔ 50* (1995), Χρονικά, σελ. 363.

9. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου & Α. Μουστάκα., «Συμβολή στη Μελέτη της Νομισματικής Κυκλοφορίας στην Πόλη των Φερών κατά την Ελληνιστική Εποχή» , *Οβολός 7, Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης,* Αθήνα 2004, σελ. 491-514.

κείμενα καθημερινής χρήσης των ενοίκων τους, όπως τμήματα χάλκινων και σιδερένιων στλεγγίδων, σπάτουλες, χάλκινα κουτάλια, βελόνες και ωτογλυφίδες (εικ. 5). Μολύβδινες αγνύθες, σύνδεσμοι και σταθμία συγκαταλέγονται επίσης ανάμεσά τους και συχνά σχετίζονται με εργαστηριακούς χώρους μέσα στις οικίες. Σε σχέση με τα εργαστήρια κεραμικής[10] έχουν επίσης εντοπιστεί εργαλεία όπως σιδερένιες και χάλκινες σμίλες και οπείς (εικ. 6).

Τα κοσμήματα που έχουν βρεθεί μέσα στον ιστό της αρχαίας πόλης (εικ. 7) είναι σαφώς λιγότερα από εκείνα που έχουν αποκαλυφθεί στα κλειστά σύνολα των νεκροταφείων και στους αποθέτες των ιερών. Από τα 80 περίπου μεταλλικά κοσμήματα, αριθμητικά υπερτερούν τα χάλκινα (πόρπες, περόνες, δαχτυλίδια, περίαπτα, χάντρες, ψέλια), σαφώς λιγότερα είναι τα σιδερένια, ενώ δεν λείπουν και κάποια χρυσά, όπως μια χρυσή χάντρα[11] και τμήμα ενός χρυσού ενωτίου[12].

Αν εξαιρέσει κανείς το χώρο της Ακρόπολης, έχει βρεθεί ένας αριθμός σιδερένιων κυρίως όπλων (αιχμές βελών και δοράτων, εγχειρίδια), μολύβδινοι πεσσοί κ.α. σε ανασκαφές οικιστικών συνόλων[13] (εικ. 8). Τα ευρήματα αυτά προφανώς σχετίζονται με την ιδιότητα των ενοίκων των σπιτιών αυτών. Το αν η θέση των συγκεκριμένων σπιτιών σχετίζεται με τη γειτνίασή τους με το τείχος ή την Ακρόπολη της πόλης, μένει να διερευνηθεί με τη συνέχιση της μελέτης του συνόλου του αντίστοιχου υλικού.

Μια κατηγορία ευρημάτων που δημιουργεί ερωτήματα και προβληματισμούς είναι οι μεταλλουργικές σκωρίες[14] που κατά κόρον αποκαλύπτονται στις ανασκαφές σε αξιόλογες ποσότητες (εικ. 9). Οι σκωρίες και η μεταλλουργία βρίσκονται σε αλυσιδωτή σχέση, αφού προέρχονται από τη δια πυρός επεξεργασία ενός μεταλλεύματος. Σκωρία είναι ένα διάλυμα που σχηματίζεται μέσα στην κάμινο κατά την τήξη του μεταλλεύματος και λόγω του μικρότερου ειδικού βάρους επιπλέει πάνω στο λουτρό του μετάλλου που είναι βαρύτερο και έτσι διαχωρίζεται από αυτό. Οι αρχαίοι καμινευτές παραλάμβαναν το μέταλλο και πετούσαν τις σκωρίες έξω από το εργαστήριο, σε κάποιο συνεχόμενο με αυτό ελεύθερο χώρο. Η παρουσία των σκωριών είναι ένδειξη όχι απλώς για μεταλλουργικές εργασίες, αλλά κυρίως για μεταλλευτικές. Άσχετα με το πού βρέθηκαν ή τι χρήση είχαν,

10. Για τις ανασκαφές των οικοπέδων όπου έχουν εντοπιστεί κεραμικά εργαστήρια, βλ.: Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Θέση Αυλαγάδια (οικόπεδο Μιχ. Αγροκώστα», *ΑΔ 35* (1980), Χρονικά, σελ. 271· «Οδός Φερών (οικόπεδο Θοδ. Βράκα)», *ΑΔ 38* (1983), Χρονικά, σελ. 193· «Οικόπεδο Βασ. Πουτσιάκα», *ΑΔ 38* (1983), Χρονικά, σελ. 195· «Οικόπεδο Νικολάου Σταμούλη», *ΑΔ 39* (1984), Χρονικά, σελ. 146· «Οικόπεδο Ν. Σταμούλη», *ΑΔ 40* (1985), Χρονικά, σελ. 191-192· «Οικόπεδο Κ. Καραγιάννη», *ΑΔ 40* (1985), Χρονικά, σελ. 192· «Οικόπεδο Θ. Ντόντου», *ΑΔ 44* (1989), Χρονικά, σελ. 220-221· «Οικόπεδο Βασ. Μπόλια», *ΑΔ 48* (1993), Χρονικά, σελ. 237-238.

11. Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Οικόπεδο Γιάννη Κουρίτα», *ΑΔ 42* (1987), Χρονικά, σελ. 258-259.

12. Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Οδός Φερών (Οικόπεδο Ν. Τσούτσου)», *ΑΔ 40* (1985), Χρονικά, σελ. 192.

13. Ενδεικτικά αναφέρω μερικά παραδείγματα ανασκαφών σε οικιστικά σύνολα όπου έχουν βρεθεί όπλα: Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Λόφος Καστράκι (οικόπεδο Αγγ. Γ. Μέρμηγκα)», *ΑΔ 35* (1980), Χρονικά, σελ. 269-270· «Οικόπεδο Νικολάου Σταμούλη», *ΑΔ 39* (1984), Χρονικά, σελ. 146· «Οικόπεδο Ν. Σταμούλη», *ΑΔ 40* (1985), Χρονικά, σελ. 191-192· «Οικόπεδο Ελευθερίου Τσουμπέκου», *ΑΔ 42* (1987), Χρονικά, σελ. 259-260· «Οδός Φερών (οικόπεδο Γεωργίου και Θεοδώρου Αποστολίνα», *ΑΔ 43* (1988), Χρονικά, σελ. 243-245·Επίσης, αναφέρω τα οικόπεδα Παπαδάμ (ανασκαφή 1999) και Αγροτικής Τράπεζας (ανασκαφή 1998 και 1999), τα οποία δεν αναφέρονται στα ΑΔ.

14. Α. Παπασταματάκη, «Οι σκωρίες και η μεταλλουργία του χαλκού κατά την αρχαιότητα», *Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας,* Τόμ. XXI, (1993-1994), σελ. 371-376.

το θέμα είναι ότι τις έφερναν από κάπου κοντά και αυτό δείχνει μεταλλευτική εκμετάλλευση στην περιοχή, παρόλο που οι αποδείξεις είναι περιορισμένες έως μηδαμινές.

Σε ό,τι αφορά στο σκέλος των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων, έχει και στο παρελθόν τεθεί το ερώτημα σχετικά με την ονομασία του όρους «Χαλκοδώνιο» και κατά πόσον αυτή είναι τυχαία. Η ετυμολογία του ονόματος είναι πιθανό να έχει σχέση με τις λέξεις «χαλκός» και «δίδωμι»[15]. Σύμφωνα με πρόσφατη προφορική επικοινωνία με το Μ. Βαξεβανόπουλο, γεωλόγο[16], έχουν εντοπιστεί από τον ίδιο ορυκτά χαλκού απολήψιμα και εκμεταλλεύσιμα, όχι μόνο στο όρος Χαλκοδώνιο, αλλά και στο Μαυροβούνι και την Όθρυ. Ίχνη αρχαίας εξόρυξης δεν έχουν προς το παρόν εντοπιστεί, αυτό όμως είναι το αντικείμενο μιας ξεχωριστής έρευνας που δεν έχει ακόμα ενδελεχώς γίνει από τη μια μεριά, ενώ από την άλλη, ακόμα κι αν αυτά υπήρχαν, μπορεί σήμερα να έχουν εξαφανιστεί από τις πιο σύγχρονες εργασίες εξόρυξης που έχει διαπιστωθεί ότι διενήργησαν οι Γερμανοί στο Χαλκοδώνιο κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου.

Σε ότι αφορά στο σκέλος των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων και της ύπαρξης τοπικών εργαστηρίων επεξεργασίας μετάλλων και παραγωγής μεταλλικών αντικειμένων στις αρχαίες Φερές, δεν μπορεί να μιλήσει κανείς με ασφάλεια. Από τις ενδείξεις που υπάρχουν με βάση τα ως σήμερα ανασκαφικά δεδομένα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρχε μεταλλουργική δραστηριότητα, η ασφαλής ταύτιση όμως των εργαστηριακών χώρων είναι προβληματική.

Ενώ τα εργαστήρια κεραμικής στη λεγόμενη «Συνοικία των Κεραμέων» της κλασικής και ελληνιστικής εποχής έχουν επιβεβαιωθεί, για τα μεταλλουργικά εργαστήρια υπάρχουν οι ακόλουθες ενδείξεις:

Πιθανό εργαστήριο χαλκουργίας αρχαϊκής εποχής έχει εντοπιστεί σε ένα δωμάτιο οικίας στο οικόπεδο αφων Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου[17], σε πολύ κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης των Φερών (εικ. 10). Από το χώρο αυτό προέρχεται και τμήμα χονδροειδούς εργαστηριακού αγγείου (χωνευτήρι) με σκωρίες κολλημένες στον πυθμένα του (εικ. 13).

Πιθανό εργαστήριο επεξεργασίας μολύβδου και παραγωγής μολύβδινων αντικειμένων ελληνιστικής εποχής αναφέρεται στη μεγάλη οικία που έχει ανασκαφεί στο οικόπεδο των αφων Γ. και Θ. Αποστολίνα[18], στη Ν. πλευρά της αρχαίας πόλης, αλλά σχετικά στο κέντρο της (εικ. 11). Το εργαστήριο αυτό έχει ταυτιστεί με βάση την παρουσία μολύβδινων αντικειμένων και ιδιαίτερα μολύβδινων ταλάντων (εικ. 13), καθώς και προϊόντων χύτευσης (άμορφες μάζες μολύβδου). Με βάση τις αναλύσεις που έγιναν από τη συντηρήτρια της ΙΓ΄ ΕΠΚΑ, κα Ελένη Ασδεράκη[19], σε συνεργασία με το Τμήμα Γεωλογίας του Πανεπιστημίου του Bristol, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι το Λαύριο προμήθευε με

15. Απολλώνιος Ρόδιος, Ι, 49-50: *ουδέ Φεραίς Άδμητος εϋρήνεσσιν ανάσσων / μίμνεν υπό σκοπιήν όρεος Χαλκωδονίοιο.*

16. Μ. Βαξεβανόπουλος, «Καταγραφή και μελέτη των γεωλογικών μνημείων στην ευρύτερη περιοχή Φερών – Βελεστίνου», στην παρούσα έκδοση.

17. Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Οδός Άλκηστης (Οικόπεδο αδελφών Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου», *ΑΔ 42* (1987), Χρονικά, σελ. 255-256.

18. Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Οδός Φερών (Οικόπεδο Γεωργίου και Θεοδώρου Αποστολίνα», *ΑΔ 43* (1988), Χρονικά, σελ. 243-245.

19. Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη Ε., Rehren Th., «Ελληνιστικό εργαστήριο μολύβδου στις Φερές. Μια πρώτη αρχαιομετρική προσέγγιση», *ΥΠΕΡΕΙΑ, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (*Οκτώβριος 2003), τόμ. 4, Αθήνα 2006, σελ. 14-21.

μέταλλο μολύβδου τις Φερές. Ωστόσο, σε πρόσφατη επικοινωνία με την κα Ασδεράκη, πληροφορήθηκα ότι διατηρεί επιφυλάξεις σχετικά με την ταύτιση του χώρου και θεωρεί πιθανότερο να σχετίζεται με τη χρήση χρωστικών, με βάση τον βώλο του αιγυπτιακού μπλε που βρέθηκε στο κεντρικό δωμάτιο.

Σε κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης, στο οικόπεδο Θεοδ. Βράκα[20], αναφέρεται επίσης πιθανό εργαστήριο σε δωμάτιο οικίας ελληνιστικής εποχής. Στην ερμηνεία του συνηγορούν μεταξύ άλλων και οι πολλές σκωρίες που βρέθηκαν στο χώρο. Ωστόσο, είναι επίσης πιθανό να πρόκειται για κεραμικό εργαστήριο, καθώς βρίσκεται στην περιοχή της λεγόμενης «Συνοικίας των Κεραμέων».

Πιθανή είναι επίσης η ύπαρξη εργαστηρίου χαλκουργίας ελληνιστικής εποχής στο οικόπεδο της Αγροτικής Τράπεζας, στις ανατολικές παρυφές της αρχαίας πόλης. Εκτός από το πλήθος των σκωριών που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου, εντοπίστηκαν επίσης σε ένα χώρο της οικίας καύσεις, εστία, πιθανός χαμηλός κλίβανος και χάλκινα αντικείμενα[21].

Τέλος, εκτός των τειχών, στα Β.Α. της αρχαίας πόλης, αναφέρεται επίσης πιθανή εργαστηριακή εγκατάσταση ελληνιστικής εποχής στον αγρό Κ. Πάσχου – Νίκου, κοντά στο γνωστό «Μύλο Πάντου»[22]. Στην ερμηνεία του χώρου ως εργαστηριακής εγκατάστασης συνηγόρησαν κυρίως τα έντονα ίχνη καύσης και οι σκωρίες. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγεται και ένα χάλκινο ειδώλιο σε μορφή ερμαϊκής στήλης, ύψους 0,055μ[23] (εικ. 12 και εικ. 13).

Προκειμένου να απαντηθούν τα ερωτήματα που προκύπτουν, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης προγραμματίζεται η συστηματική συγκέντρωση, καταγραφή, τεκμηρίωση και μελέτη των ίδιων των αντικειμένων και των συμφραζομένων τους, που μπορεί να οδηγήσει σε ερμηνείες για το πλαίσιο κατασκευής και χρήσης τους. Για να εξαχθούν πιο πλήρη, σφαιρικά και έγκυρα συμπεράσματα, είναι επίσης απαραίτητη τόσο η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας, όσο και η συνεργασία επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων (αρχαιολογία, αρχαιομετρία, γεωλογία, συντήρηση).

20. Αργ. Ιντζεσίλογλου, «Οδός Φερών (Οικόπεδο Θεοδ. Βράκα», *ΑΔ 38* (1983), Χρονικά, σελ. 193.

21. Στην ανασκαφή του οικοπέδου αυτού είχα την τύχη να συμμετέχω ως αρχαιολόγος ορισμένου χρόνου κατά τα έτη 1998-1999, υπό την επίβλεψη της Δρ. Αργ. Δουλγέρη–Ιντζεσίλογλου. Στην τελευταία ανασκαφική περίοδο, κατά το έτος 2000, όταν και αποκαλύφθηκαν οι ενδείξεις για την ύπαρξη εργαστηρίου που αναφέρονται στο κείμενο, συμμετείχε η συνάδελφος και συνεργάτης Δ. Ευσταθίου. Την υπόθεση για την ύπαρξη εργαστηρίου διατυπώνω με βάση την ερμηνεία που έδωσα στα στοιχεία που αναφέρονται στην αδημοσίευτη ανασκαφική έκθεση και στα ανασκαφικά ημερολόγια της τελευταίας ανασκαφικής περιόδου.

22. Αργ. Δουλγέρη - Ιντζεσίλογλου, «Έργο διαπλάτυνσης εθνικής οδού ΠΑΘΕ (Τμήμα Αερινού–Μ. Μοναστηρίου)», *ΑΔ 52* (1997), Χρονικά, σελ. 470.

23. Henry S. Robinson, «Pottery of the Roman Period: Chronology», *The Athenian Agora,* Vol. 5 (1959), pp. 58-60, pl. 53 (K148). Το παράδειγμα από την Αθηναϊκή Αγορά είναι σχεδόν πανομοιότυπο και χρονολογείται στη Ρωμαϊκή περίοδο.

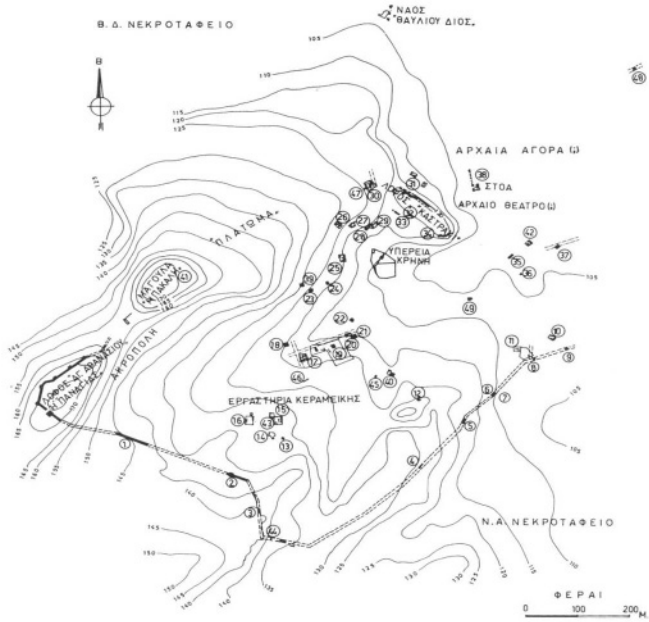

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα των Φερών
με σημειωμένες τις θέσεις των ανασκαφών

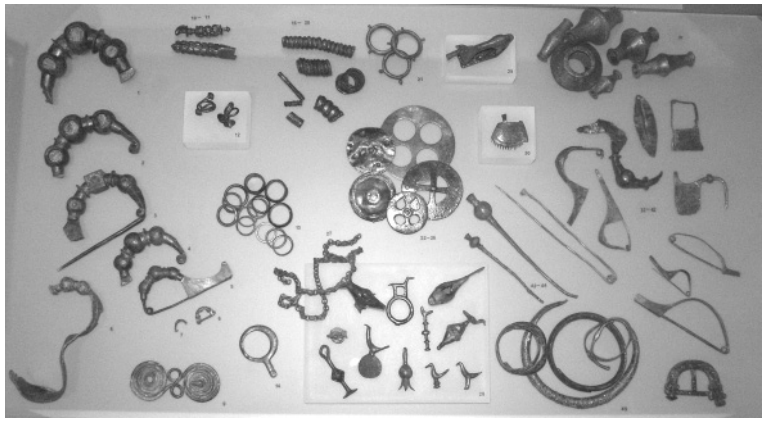

Εικ. 2. Χάλκινα αφιερώματα γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων από το ναό
του Θαύλιου Δία, όπως εκτίθενται στο Αθανασάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου

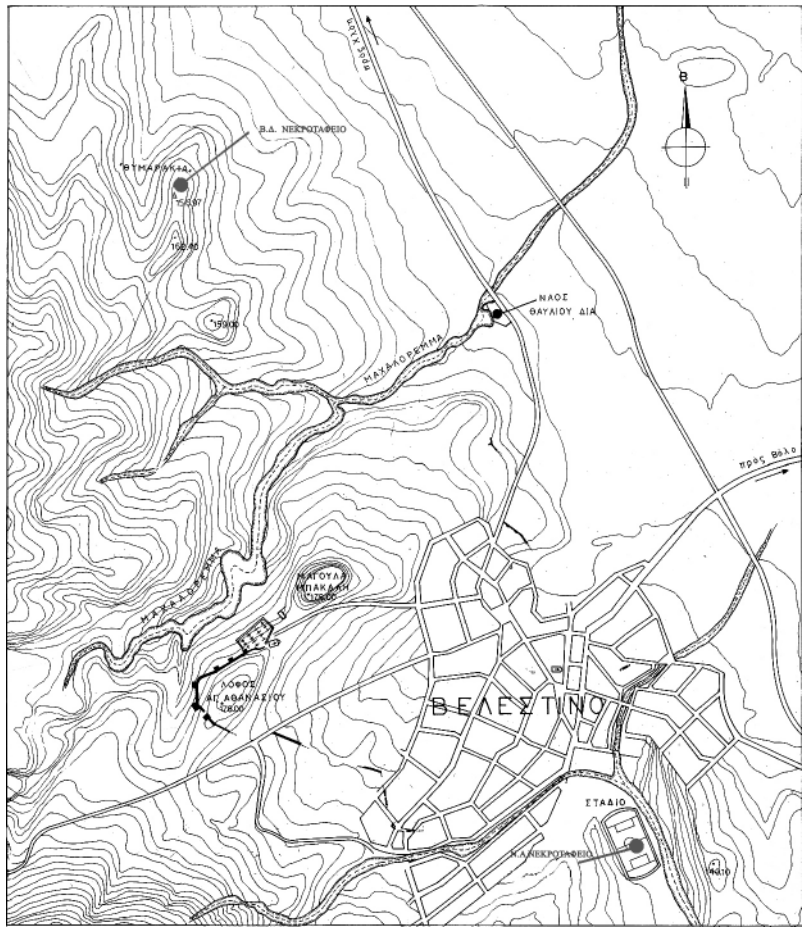

Εικ. 3. Αρχαιολογικός χώρος Φερών: Β.Δ. και Ν.Α. Νεκροταφείο

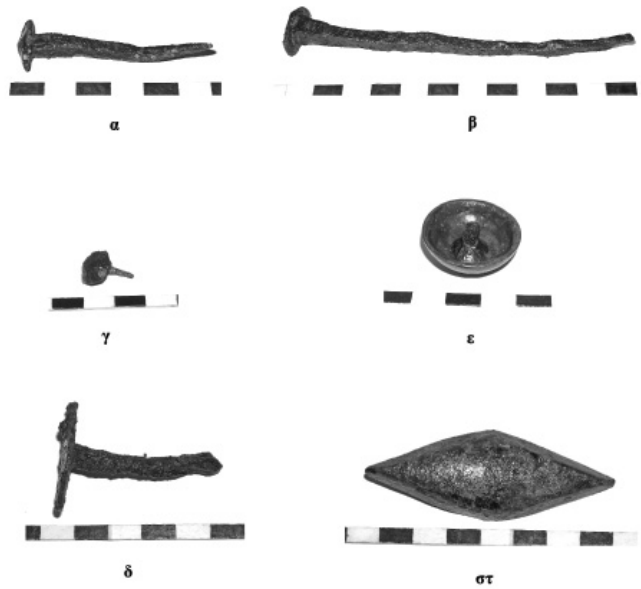

Εικ. 4. Σιδερένια καρφιά (α-δ) και χάλκινα εφήλια (ε-στ)
από τις ανασκαφές στον ιστό της αρχαίας πόλης

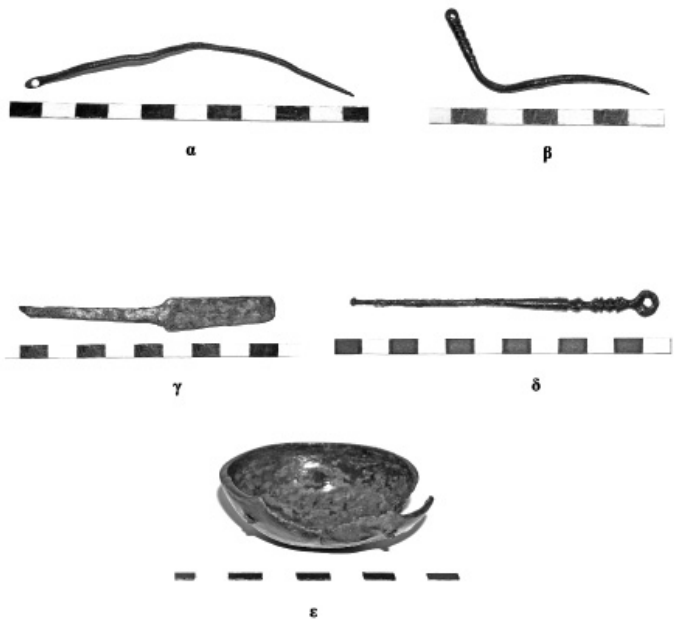

Εικ. 5. Χάλκινα αντικείμενα από τις ανασκαφές μέσα στον ιστό της αρχαίας πόλης:
(α) - (β) βελόνες, (γ) σπάτουλα, (δ) ωτογλυφίδα, (ε) κουτάλι

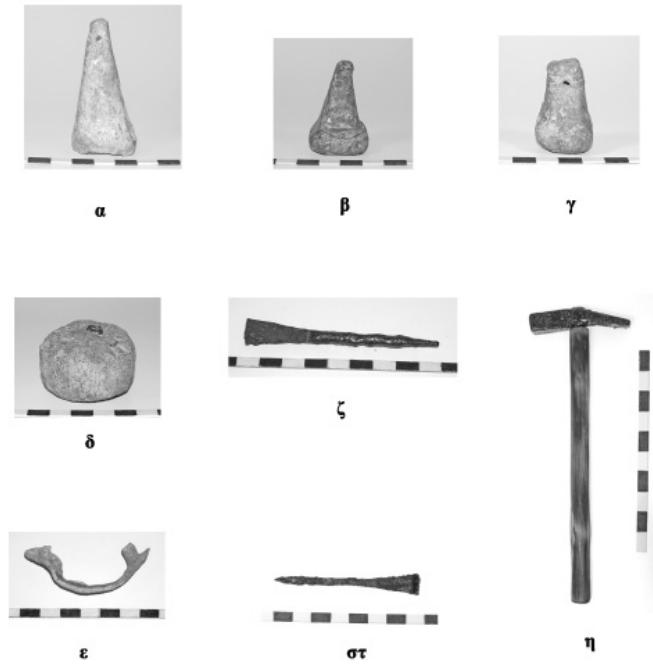

Εικ. 6. Σιδερένια και μολύβδινα αντικείμενα από πιθανούς εργαστηριακούς χώρους οικιών: (α) – (γ) αγνύθες, (δ) σταθμίο, (ε) σύνδεσμος, (στ) σμίλη, (ζ) οπέας, (η) σφυρί

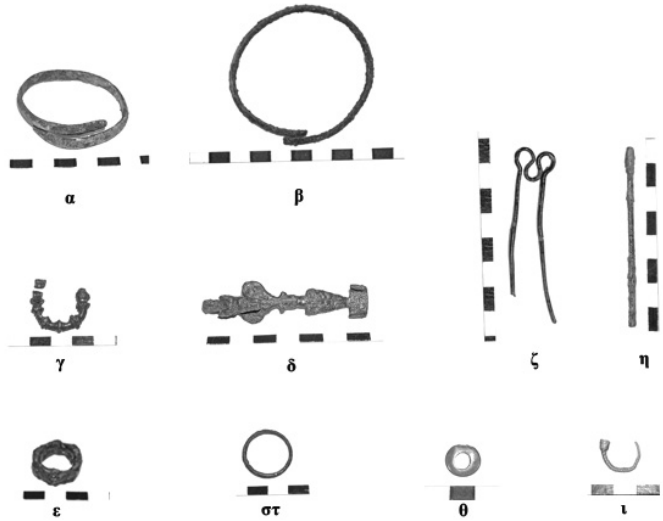

Εικ. 7. Χάλκινα και χρυσά κοσμήματα από τις ανασκαφές μέσα στον ιστό της αρχαίας πόλης: (α) – (β) βραχιόλια, (γ) – (δ) πόρπες, (ε) – (στ) δαχτυλίδια, (ζ) – (η) περόνες, (θ) χάντρα, (ι) ενώτιο

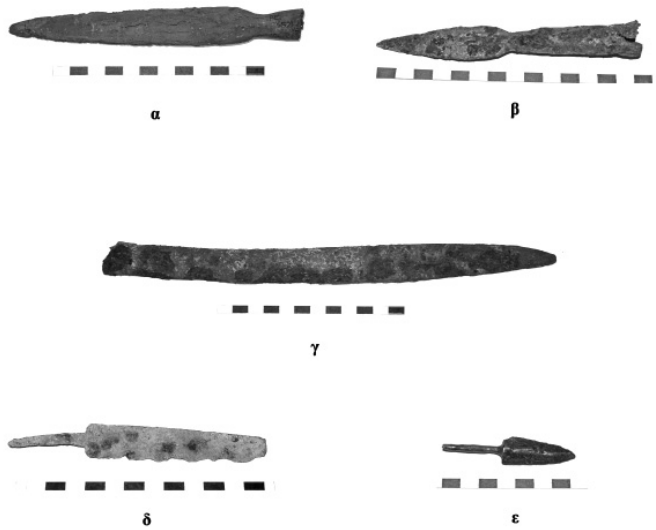

Εικ. 8. Σιδερένια όπλα: (α) – (β) αιχμές δοράτων, (γ) – (δ) μαχαίρια, (ε) αιχμή βέλους

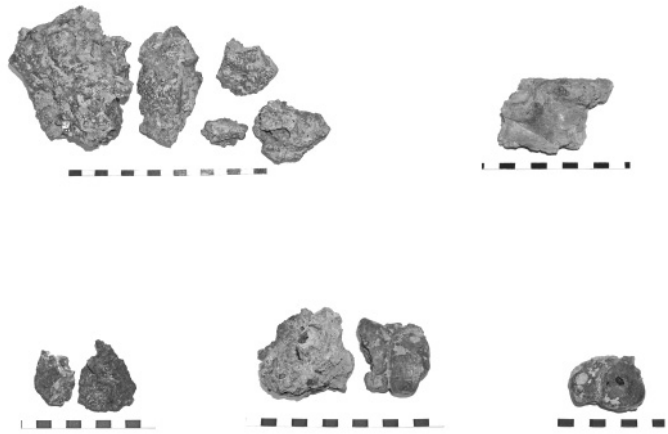

Εικ. 9. Μεταλλευτικές σκωρίες

Εικ. 10. Οικία Αρχαϊκής Εποχής στην ανασκαφή του οικοπέδου
αφων Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου (αρχείο Αργ. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου)

Εικ. 11. Πιθανή οικία – εργαστήριο στο οικόπεδο αφών Γ. και Θ. Αποστολίνα
(αρχείο Αργ. Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου)

Εικ. 12. Χάλκινη μικρογραφική ερμαϊκή στήλη Ρωμαϊκών χρόνων

Εικ. 13. Αντικείμενα που προέρχονται από πιθανά μεταλλουργικά εργαστήρια, όπως εκτίθενται στη νέα πτέρυγα του Αθανασάκειου Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου. Αριστερά: μολύβδινες αγνύθες και μολύβδινα τάλαντα (οικόπεδο αφων Γ. και Θ. Αποστολίνα). Δεξιά: χονδροειδές εργαστηριακό αγγείο -χωνευτήρι (οικόπεδο αφων Κ. και Σ. Τσουμπέκου). Στο κέντρο: η χάλκινη μικρογραφική ερμαϊκή στήλη Ρωμαϊκών χρόνων από τον αγρό Κ. Πάσχου – Νίκου

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗΣ

Ένα σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά (14ος αι.) για τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο

Ανάμεσα στις σπουδαιότερες πνευματικές προσωπικότητες του 14ου αι. συγκαταλέγεται και ο λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς[1]. Γεννήθηκε στα τέλη του 13ου αι.[2] στην Ηράκλεια του Πόντου και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1357[3]. Πρώτος του δάσκαλος υπήρξε ο αδερφός της μητέρας του, Ιωάννης, μητροπολίτης Ηρακλείας (1250-1328), που τον μύησε στην ελληνική φιλοσοφία και τη χριστιανική θεολογία[4]. Συνέχισε τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη ως μαθητής, αρχικά, του πατριάρχη Ιωάννη

1. Για τον Νικηφόρο Γρηγορά βλ. ενδεικτικά: *PLP* 4443· H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, μετάφραση Ταξιάρχης Κόλλιας-Κατερίνα Συνέλλη-Γ. Χ. Μακρής-Ιωάννης Βάσσης, τόμος Β΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002 (βλ. ειδικά βιβλιογραφία για τον Γρηγορά, σελ. 311-312)· K. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, τόμος Α΄, Αθήναι 1897 (φωτοτυπική ανατύπωση: 1974), σελ. 592-601· Hans-George Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen reich, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung*, München 1959, σελ. 719-727· Πέτρος Κ. Βλαχάκος, *Νικηφόρος Γρηγοράς. Φυσική Γεωγραφία και Ανθρωπογεωγραφία στο έργο του*, Θεσσαλονίκη 2003· του ιδίου, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα και διανοούμενου στο Βυζάντιο του 14ου αι.*, Θεσσαλονίκη 2008· H. V. Beyer, «Nikephoros Gregoras als Theoeloge und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten», *JÖB* 20 (1971) 171-188· *ODB*, II, 875· *Tusculum Lexicon*, 299-302· E. Moutsopoulos, «La notion de "Karaicité" historique chez Nicéphore Grégoras», *Βυζαντινά* 4 (1972) 205-213.

2. Για το έτος γέννησης του Γρηγορά βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 297, υποσημ. 56· Βλαχάκος, *Νικηφόρος Γρηγοράς, Φυσική*, σελ. 58· R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L' home et l' oeuvre*, Paris 1926, σελ. 4 και το άρθρο του H. V. Beyer, «Eine Chronologie der Lebengeschichte des Nikephoros Gregoras», *JÖB* 27 (1978) 179-198.

3. Για το έτος θανάτου του Γρηγορά βλ. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 301, υποσημ. 75· Βλαχάκος, *Νικηφόρος Γρηγοράς, Φυσική*, σ. 66· Beyer, *Chronologie* 155· Guilland, *Essai*, σελ. 53.

4. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 297· V. Laurent, «La personnalitè de Jean d' Héracleé (1250-1328), oncle et précepteur de Nicéphore Grégoras», *Ελληνικά* 3 (1930) 297-315. Για τον Ιωάννη Ηρακλείας βλ. το Βίο του, που συνέγραψε ο ίδιος ο Γρηγοράς: V. Laurent (ed.), «La vie de Jean d' Héracleé du Pont», *Αρχείον Πόντου* 6 (1934) 3-63 (η έκδοση: 29-63).

Γλυκύ (1315-1319)[5] και, στη συνέχεια, του λόγιου και μεγάλου Λογοθέτη Θεόδωρου Μετοχίτη (1270-1332)[6]. Χάρη στην πολύπλευρη παιδεία που απέκτησε, σύντομα κέρδισε την εύνοια του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου (1282-1328)[7]. Με την πτώση όμως του Ανδρόνικου ο Γρηγοράς επιδίωξε την επαφή με το νέο αυτοκρατορικό κύκλο και κέρδισε την εμπιστοσύνη του Μεγάλου Δομεστικού Ιωάννη Καντακουζηνού (1347-1354)[8]. Παράλληλα, ο Γρηγοράς έτυχε και της ευνοίας του νέου αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341)[9], για τον οποίο εκφράζεται αρκετά συχνά με

5. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 298 και υποσημ. 59. Για τον πατριάρχη Ιωάννη Γλυκύ βλ. *OBD*, II, 1055· *PLP* 4271· Σταύρος Ι. Κουρούσης, «Ο λόγιος οικουμενικός πατριάρχης Ιωάννης ΙΓ΄ ο Γλυκύς», *ΕΕΒΣ* 41 (1974) 297-405.

6. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 298. Για τον Θεόδωρο Μετοχίτη βλ ενδεικτικά: *OBD*, II, 1357-1358· *PLP* 17982· Theodori Metochitae, *Miscellanea philosophica et historica. Textum e codice Gizensi descripsit, lectionisque varietatem ex aliquot aliis codicibus enotatam adiecit M.C.G. Müller.* Editio auctoris morte praeventa cui praefatus est M.T. Kiessling, Lipsiae 1821 (ανατύπωση Amsterdam 1966)· M. Treu, *Dichtungen des Gross-Logotheten Theodoros Metochites, Programm des Victoria-Gymnasium zu Postdam*, Ostern 1895. 2. Wissenschaftlicher Teil, Postdam 1895· R. Guilland, «Les poesies inédites de Théodore Métochite», *Byzantion* 3 (1926) 265-302· I. Ševčenco, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Subsidia 3] Bruxelles 1962· του ιδίου, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», *The Kariye Djami, vol. 4: Studies in the Art of the Kariye Djami and Its Intellectual Background*, P.A. Underwood Editor, London 1975, 19-84· H. Hunger, «Theodoros Metochites als Vorläufer Humanismus in Byzanz», *BZ* 45 (1952) 4-19· Ιωάννης Πολέμης, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Ηθικός ή Περί Παιδείας*, Εισαγωγή-Κριτική έκδοση-Μετάφραση-Σημειώσεις, [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας-1] Αθήνα 2002²· του ιδίου, *Θεόδωρος Μετοχίτης, Οι δύο βασιλικοί λόγοι*, Εισαγωγή-Κριτική έκδοση-Μετάφραση-Σημειώσεις, [Κείμενα Βυζαντινής Λογοτεχνίας-4] Αθήνα 2007.

7. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σελ. 298. Για τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο βλ. ενδεικτικά: *PLP* 21436· *OBD*, I, 94-95· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, (ειδικά το Β΄ μέρος. Το *Βυζάντιο ως δευτερεύουσα δύναμη. Η βασιλεία του Ανδρόνικου Β΄ του Παλαιολόγου 1282-1321)*, σελ. 151-237·Angeliki E. Laiou, *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass. 1972· L. Bréhier, *Le monde byzantine. Vie et mort de Byzance*, Paris 1969, σελ. 335-347.

8. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σελ. 299· Guilland, *Essai*, σελ. 16. Για τον Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό βλ. ενδεικτικά: *PLP* 10973· L. Schopen (ed.), *Ioannes Cantacuzenus Eximperatoris Historiarum Libri IV*, vol. I-III, [CSHB 5-7], Bonnae 1828-1832· *ODB*, II, 1050-1051· *P.G.* 154, 372-710 (τα θεολογικά έργα του Καντακουζηνού)· E. Voordeckers-F. Tinnefeld (ed.) *Refutationes duae Prochori Cydonii et Disputatio cum Paulo Patriarcha Latino epistulis septem tradita*, Turnhout-Leuven 1987· G. Weiss, *Joannes Kantakuzenos-Aristokrat, Staatsmann, Kaizer und Mönch-in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969· D. M. Nicol, *The Byzantine family of Kantacuzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460*, Washington 1968, σελ. 35-103· F. Dölger, *Paraspora*, Ettal 1961, σ. 194-207· A. P. Kazhdan, «L' Histoire de Cantacuzène en tant qu' oeuvre littéraire», *Byzantion* 50 (1980) 279-335· Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 312-326· Beck, *Kirche*, 731f· Krumbacher, *Ιστορία*, Α΄, 601-607· V. Parisot, *Cantacuzène, home d' état et historien*, Paris 1845· G. Schmalzbauer, *Prosopographie zum Geschichtswerk des Johannes Kantakuzenos*, Wien 1967· Donald Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, μετάφραση Στάθης Κομνηνός, Αθήνα 1996, (ειδικά το κεφάλαιο: *Η βασιλεία του Ιωάννη Στ΄ του Καντακουζηνού 1347-1354*, σελ. 331-394).

9. Για τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο βλ. ενδεικτικά*: PLP* 21437· OBD, I, 95· U. V. Bosch, *Kaiser Andronikos III Palaiologos*, Amsterdam 1965· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, (ειδικά τα κεφάλαια: *Η βασιλεία του Ανδρόνικου του Γ΄ 1328-1341*, σ. 266-293 και *Ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος 1341-1347*, σ. 294-330)· C. Kyrris, «Continuity and Differentiation in the Régime Established by Andronicus III after his Victory of 23/24 v. 1328», *ΕΕΒΣ* 43 (1977-1978) 278-328.

θαυμασμό[10]. Θα χάσει όμως την εύνοια του Ιωάννη Καντακουζηνού, που στο μεταξύ έχει ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο και θα περιοριστεί με εντολή του στη Μονή της Χώρας, όταν ήρθε σε αντίθεση με τη διδασκαλία του Γρηγορίου του Παλαμά (1347-1359)[11]. Με την είσοδο του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1391)[12] στην Κωνσταντινούπολη, το Νοέμβριο του 1354, θα απελευθερωθεί και θα ζήσει τα τελευταία χρόνια της ζωής του συνεχίζοντας τον αγώνα εναντίον του Παλαμισμού[13].

Το ιστοριογραφικό του έργο «Ρωμαϊκή Ιστορία»[14] αποτελείται από 37 βιβλία, στα οποία ο συγγραφέας περιγράφει τα γεγονότα από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Λατίνους μέχρι και το θάνατό του (λίγο μετά το 1357). Ένα από τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου έργου είναι η προσήλωση στην ελληνική αρχαιότητα. Ο Γρηγοράς «γνωρίζει πολύ καλά το έργο των αρχαίων και μεταγενέστερων ιστορικών, γνωρίζει τη μεθοδολογία της ιστορίας και είναι αντικειμενικός και αξιόπιστος στο σύνολο σχεδόν των γεγονότων που πραγματεύεται και των πληροφοριών που αναφέρει ...»[15].

Το α΄ μέρος του έργου αποτελείται από έντεκα βιβλία. «Από μια παρατήρηση στην αρχή του δωδέκατου βιβλίου (ΙΙ 571, 1-5) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Γρηγοράς θεωρούσε τα βιβλία 1-11, που πραγματεύονται την ιστορία από το 1204 έως το 1341, ως ένα ολοκληρωμένο τμήμα, που πιθανόν είχε «εκδοθεί» ξεχωριστά»[16]. Το β΄ μέρος περιλαμβάνει τα βιβλία 12-29 με την εξιστόρηση των γεγονότων από το 1341 έως το 1355 (εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Ιωάννη Καντακουζηνού και Αντιβασιλείας-ησυχαστική έριδα-φυλάκιση του Γρηγορά-δύο εκτενείς θεολογικές πραγματείες, απόρροια των συζητήσεων με τον Γρηγόριο τον Παλαμά). Το γ΄ και τελευταίο μέρος, βιβλία 36-37, αναφέρεται στα γεγονότα από το 1355 έως το 1358.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούμε σε ένα σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγο-

10. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 299· Guilland, *Essai*, σελ. 22.

11. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σ. 300· Guilland, *Essai*, σελ. 37. Για τον Γρηγόριο τον Παλαμά βλ. ενδεικτικά: *ODB*, ΙΙΙ, 1560· Παναγιώτη Κ. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη 1962· J. Meyendorff, «Grégoire Palamas. Défense des saints hésychastes, Spicilegium Sacrum Lovaniense», *Études et documents* 30, Louvain, 1973· του ιδίου, *A Study of Gregory Palamas*, London 1964· R. E. Sinkewicz, «Saint Gregory Palamas, The One Hundred and Fifty Chapters», [Studies and Texts 83], *Pontifical Institute of Medieval Studies*, Toronto 1988· D. Stiernon, «Bulletin sur la Palamisme», REB 30 (1972) 231-341· J. Meyendorff, *Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η Ορθόδοξη μυστική παράδοση*, μετάφραση Ελ. Μάϊνας, Αθήνα 1983· H.-G. Beck, «Humanismus und Palamismus», *XIIe Congrès International des Études Byzantines* 3, Belgrade 1961· Βασίλειος Τσίγκος, *Προλεγόμενα στή θεολογική γνωσιολογία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 2010.

12. Για τον Ιωάννη Ε΄Παλαιολόγο βλ. ενδεικτικά: *ODB*, ΙΙ, 1050· O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Warsaw 1930· F. Tinnefeld, «Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia», 1356-1358, *RSBS* 1 (1981) 259-271.

13. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σελ. 301.

14. Για την έκδοση του έργου βλ. L. Schopen (ed.), *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, vol. I-II, [CSHB 25], Bonnae 1829-1830· Im. Bekker (ed.), *Niképhori Gregorae Historia byzantine*, vol. I-III, [CSHB 27], Bonnae 1829-1855. Γερμανική μετάφραση του έργου: J.-L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte*, vol. I-II, Stuttgard 1973-1979 και J.-L. Van Dieten, *Entstehung und Überlieferung der Historiae Rhomaike des Nikephoros Gregoras, insbes, des ersten Teiles: Lib. I-IX*, Köln 1975.

15. Βλαχάκος, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς*, σελ. 27.

16. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, Β΄, σελ. 302.

ρά για τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο (369-358 π. Χ.)[17]. Ο Αλέξανδρος διαδέχθηκε στην εξουσία τον θείο του, τον τύραννο Πολύφρονα, την άνοιξη του 369, αφού πρώτα τον δολοφόνησε, εκδικούμενος το φόνο του πατέρα του Πολύδωρου από τον Πολύφρονα[18]. Σκοπός του Αλεξάνδρου μόλις κατέλαβε την εξουσία, ήταν να αποκαταστήσει σε κυρίαρχη θέση τις Φέρες, όπως το είχε καταφέρει στο παρελθόν ο Ιάσονας, τύραννος και αυτός των Φερών και μεγαλύτερος αδερφός των Πολυδώρου και Πολύφρονα. Γρήγορα, όμως ήρθε σε ρήξη με τους Θηβαίους, ηττήθηκε στη μάχη στις Κυνός Κεφαλές (364 π.Χ.) και αναγκάστηκε να αποσυρθεί από τις θεσσαλικές πόλεις που είχε κατακτήσει και να γίνει σύμμαχος της Θήβας[19]. Η δράση του από κει και πέρα περιορίζεται στην πειρατεία (επιδρομές στις Κυκλάδες, δολιοφθορές σε βάρος του αθηναϊκού στόλου στην Πεπάρηθο, ενώ επέδραμε ακόμη και στον Πειραιά)[20]. Τελικά το 358 δολοφονήθηκε από τη σύζυγο του Θίβρη και από τα αδέρφια της Θίβρης, Τισιφόνο, Λυκόφρονα και Πειθόλαο[21], οι οποίοι μάλιστα τον διαδέχτηκαν στην εξουσία.

Ο Γρηγοράς κάνει μνεία του Αλεξάνδρου, και μάλιστα όπως θα δούμε όχι ονομαστική, στο 27ο βιβλίο της Ιστορίας του (161, 1-12)[22]. Εκεί ο Γρηγοράς περιγράφει τα γεγονότα του δεύτερου εμφυλίου πολέμου (1341-1348) μεταξύ του μεγάλου Δομεστικού και μετέπειτα αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού και του αυτοκράτορα Ιωάννη Ε΄ του Παλαιολόγου. Ο Καντακουζηνός είχε βοηθήσει τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, πατέρα του Ιωάννη, κατά τη διάρκεια του πρώτου εμφυλίου (1321-1328), να εκθρονήσει τον παππού του Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Ο Καντακουζηνός, μετά την άνοδο στο θρόνο του Ανδρόνικου Γ΄ μπορεί να είχε κρατήσει μόνο το αξίωμα του μεγάλου Δομεστικού, αλλά όλοι ήξεραν πως ήταν παντοδύναμος· «σχεδόν όλοι οι διορισμοί βρίσκονταν στην αποκλειστική του δικαιοδοσία· σχεδόν όλες οι υποθέσεις του κράτους περνούσαν από τα χέρια του»[23]. Ο Ανδρόνικος είχε μεγάλη εμπιστοσύνη στο χειρισμό των κρατικών υποθέσεων από τον Καντακουζηνό και σύντομα του πρότεινε το αξίωμα του συναυτοκράτορα ή τουλάχιστον του αντιβασιλέα. Ο Καντακουζηνός αρνήθηκε και προτίμησε να κρατήσει τον τίτλο του μεγάλου Δομεστικού[24].

Στις αρχές του 1341 ο Καντακουζηνός με τον Ανδρόνικο θα επισφραγίσουν τη φιλία τους με το γάμο του πρώτου γιου του Καντακουζηνού, Ματθαίου (1353-1357)[25] με την εξαδέλφη του Ανδρονίκου, Ειρήνη Παλαιολογίνα[26]. Ο γάμος αυτός «δεν συνεπαγόταν

17. Για τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο βλ. Ξενοφών, *Ελληνικά*, Στ΄, IV, 33-37 και Ζ΄, V, 4· Διόδωρος ο Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15, 80 και 95· *Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Πελοπίδας*, 28-35.

18. Οι Πολύδωρος και Πολύφρων ήταν αδέρφια. Για τη δολοφονία του Πολύφρονα βλ. Ξενοφών, *Έλληνικά*, Στ΄, IV, 33-35.

19. Βλ. Διόδωρος ο Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15, 80, 6· *Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Πελοπίδας*, 35, 1-2.

20. Βλ. Διόδωρος ο Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15,95, 1-2· Ξενοφών, *Ελληνικά*, Στ΄, IV, 35.

21. Βλ. Ξενοφών, *Ελληνικά*, Στ΄, IV, 35-36· *Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Πελοπίδας*, 35.

22. Η αρίθμηση ακολουθεί την έκδοση του Bekker.

23. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 267.

24. Βλ. Καντακουζηνός, *Ιστορίαι*, I, 337-339.

25. Για τον Ματθαίο Καντακουζηνό βλ. ενδεικτικά: *ODB*, II, 1316· *PLP* 10983· Ιωάννης Σακκελίων (έκδ.), «Ματθαίου βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ Ἀνέκδοτοι λόγοι δύο», *ΔΙΕΕ* 2 (1887) 425-439· Beck, *Kirche*, σελ. 791· Nicol, *The Byzantine family of Kantacuzenos*, σελ. 108-122.

26. Για την Ειρήνη Παλαιολογίνα βλ. παραπάνω βιβλιογραφία για Ματθαίο Καντακουζηνό και *PLP* 21357.

κανένα δικαίωμα ή προοπτική ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός ή οποιοδήποτε μέλος της οικογενένειάς του θα κληρονομούσε το θρόνο σε περίπτωση θανάτου του αυτοκράτορα»[27]. Λίγους μήνες αργότερα, στα μέσα Ιουνίου του 1341, ο Ανδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος πέθανε μετά από σύντομη ασθένεια, χωρίς όμως να προνοήσει για το θέμα της διαδοχής. Ο μεγαλύτερος από τους τρεις γιους του, ο Ιωάννης Παλαιολόγος ήταν μόλις εννέα ετών, αλλά δεν είχε ακόμη ανακηρυχθεί ή στεφθεί συναυτοκράτορας.

Ο Καντακουζηνός από την πλευρά του, παρότι ουσιαστικά είχε κυβερνήσει αυτός την αυτοκρατορία στα χρόνια της βασιλείας του Ανδρόνικου του Γ΄, δεν είχε αυτοκρατορικές βλέψεις. «Μακροπρόθεσμα περίμενε με βεβαιότητα πως οι περισσότερες κρατικές υποθέσεις θα συνέχιζαν να βρίσκονται στα χέρια του και πως θα ενεργούσε ως κηδεμόνας του μικρού ακόμη αυτοκράτορα Ιωάννη»[28].

Δεν είχαν όμως την ίδια άποψη για τον Καντακουζηνό, ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννης Καλέκας (1334-1347)[29] και ο μέγας Δούκας Αλέξιος Απόκαυκος (τέλη 13ου αι.-1345)[30]. Σε συνεργασία και με τη χήρα αυτοκράτειρα Άννα της Σαβοΐας (1306-1365)[31] άρχισαν διώξεις εναντίον των συγγενών και οπαδών του Καντακουζηνού, όταν ο τελευταίος έφυγε από την Κωνσταντινούπολη οδηγώντας το στρατό του στην Θράκη, το Σεπτέμβριο του 1341, προκειμένου να προετοιμαστεί για να επιβάλλει ή να αποδεχτεί την προταθείσα παράδοση του Πριγκηπάτου της Αχαΐας.

Έτσι στις 26 Οκτωβρίου 1341 ο Ιωάννης Καντακουζηνός ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο[32]. Η άρνηση της αυτοκράτειρας να διαπραγματευθεί μαζί του υπήρξε η κατάλληλη δικαιολογία για να προχωρήσει στη συγκεκριμένη πράξη. Λίγο αργότερα, 19 Νοεμβρίου του 1341, ο πατριάρχης Ιωάννης Καλέκας στέφει στην Αγία Σοφία αυτοκράτορα τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο. Ο εμφύλιος είχε ξεκινήσει.

Τελικά μετά από έξι περίπου χρόνια εμφύλιας διαμάχης, στις 2 Φεβρουαρίου του 1347, ο Καντακουζηνός θα εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη. Μέσα σε μία εβδομάδα οι δύο αντίπαλοι, Ιωάννης Καντακουζηνός και ο νεαρός Ιωάννης Ε΄ ο Παλαιολόγος, κατέληξαν σε συμφωνία ως προς τον τρόπο διοίκησης της αυτοκρατορίας Οι δύο θα βασίλευαν από κοινού, με τον Καντακουζηνό να έχει την πρωτοκαθεδρία κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας[33]. Η συμφωνία, μάλιστα, ολοκληρώθηκε με το γάμο της νεώτερης κόρης του Καντακουζηνού Ελένης με τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο[34].

Αρχές του 1352 ο Ιωάννης Ε΄ πείστηκε να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και αποδέχτηκε την προσφορά μιας αυτοκρατορικής ιδιοκτησίας στην Θράκη. Η ιδιοκτησία που παραχωρήθηκε στον Ιωάννη, συμπεριλάμβανε το Διδυμότειχο και ένα μεγάλο μέρος

27. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 294-295.

28. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 295.

29. Για τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ΄ Καλέκα βλ. ενδεικτικά: *ODB*, II, 1055-1056· *PLP* 10288· P. Joannou, «Joannes XIV Kalekas patriarch von Konstantinopel, uendierte Rede zur Krönung Joannes V», *OrChrP* 27 (1961) 38-45.

30. Για τον Αλέξιο Απόκαυκο βλ. ενδεικτικά: *ODB*, I, 134-135· *PLP* 1180· R. Guilland, *Études de civilization et de literature byzantines, I: Alexios Apocaucos*, Revue du Lyonnais (1921) 523-541.

31. Για την Άννα της Σαβοΐας βλ.: Donald M. Nicol, *Οι Βυζαντινές Δεσποσύνες. Δέκα πορτρέτα: 1250-1500*, μετάφραση Στάθης Κομνηνός, Αθήνα, 1996, σελ. 139-160.

32. Βλ. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, II, 165-173.

33. Βλ. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, II, 614-615· Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες*, σελ. 328-329· του ιδίου, *The Byzantine family of Kantacuzenos*, σελ. 62-63.

34. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, III, 10-12.

του πριγκηπάτου του Ματθαίου Καντακουζηνού στην Θράκη[35]. Σε αντάλλαγμα ο Ματθαίος πήρε την Ανδριανούπολη και τη γύρω περιοχή. Ο ίδιος ένιωσε πως ο πατέρας του μεροληπτεί υπέρ του γαμπρού του Ιωάννη. Ήταν λογικό πλέον σύντομα να ξεσπάσει σύγκρουση μεταξύ Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και Ματθαίου Καντακουζηνού. Η μητέρα του Ματθαίου, αυτοκράτειρα Ειρήνη ανέλαβε να τους συμφιλιώσει.

Αποφάσισε, λοιπόν, η Ειρήνη να μεταβεί «ἔς τε Ὀρεστιάδα καὶ Διδυμότειχον διαλάξαι τοὺς νέους ἀλλήλοις»[36]. Η Ειρήνη διαβεβαίωσε τον Παλαιολόγο πως η οικογένειά της και πολύ περισσότερο ο ίδιος αυτοκράτορας θα σεβαστούν τις συμφωνίες και δεν θα κινηθούν εναντίον του[37]. Ο Παλαιολόγος αμφιβάλλει για τις «αγαθές» προθέσεις πατέρα και γιου. Θα πει, μάλιστα, χαρακτηριστικά:«εἰ δὲ (ενν. ὁ Ματθαῖος) τοὺς νόμους αἰδούμενος τότε σεσίγηκε, πῶς οὐ νῦν μᾶλλον αἰδεῖται τοὺς ὅρκους τε λύων ἐκείνους περιφανῶς, καὶ ἃ τοῖς νόμοις κωλύεται, μετ' ἐξουσίας οὐ μάλα τι προσηκούσης ἁρπάζων ἀρτίως. καὶ ταῦτα δρᾷ τοῦ πατρὸς συγχωροῦντι ἅπασι»[38].

Κατηγορεί δε τον Ματθαίο για απάνθρωπη συμπεριφορά. Ο Ματθαίος, σύμφωνα με τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο «ἔκειρε [=ερήμωσε] τὴν τῶν Θρᾳκικῶν πόλεων γῆν, χειμῶνος δὲ καὶ αὐτὰς ἠρήμου τὰς πόλεις, τὰ πέριξ ἅπαντα ληϊζόμενός τε καὶ ἀνδραποδιζόμενος ἄχρι πυλῶν ... καὶ τὸ τῆς τραγῳδίας βαρύτατον, ὅτι τῶν αἰχμαλώτων ἐλεεινῶς ἀγομένων σχίζοντες τὰς γαστέρας οἱ βάρβαροι τάς τε χεῖρας ἑαυτῶν καὶ τοὺς πόδας εἰσῆγον ἀλέας [=για προφύλαξη] μετρίας εἵνεκα, τὸ τιμιώτατον κτῆμα θεοῦ ἄνθρωπον φθείροντες ...»[39]. Μπροστά στο αποτρόπαιο θέαμα των αιχμαλώτων ο Ματθαίος δεν λύγισε καθόλου, αλλά έφιππος περνούσε πατώντας πάνω στα ημιθανή κορμιά τους, «τὸ θηριῶδες ἀσκῶν καὶ γυμνάζων»[40].

Στο συγκεκριμένο αυτό σημείο της περιγραφής της απάνθρωπης συμπεριφοράς του Ματθαίου ο Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, έμμεσα ο Γρηγοράς, παρομοιάζει τον Ματθαίο με τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο. Το χωρίο έχει ως εξής: «τοῦτ' ἐκεῖνο σχεδόν, ὀκνῶ γὰρ ἐκείνου λέγειν, ἐπέκεινα τοῦ τῶν Φεραίων πάλαι τυράννου, ὃς τραγῳδοῦ τινὸς ἐμμελῶς ἐπ' αὐτοῦ Τρωϊκὰς συμφορὰς ἐπιόντος, ἐπειδὴ πρὸς τὸ πάθος ᾔσθετο χαυνούμενος τὴν ψυχὴν καθάπερ ἐλαίῳ σίδηρος, ἀνεπήδησέ τε εὐθὺς καὶ τὸν τραγῳδὸν ἰταμῶς ἐλοιδόρησεν ὅτι δὴ τὴν ἕξιν αὐτοῦ τῆς ψυχῆς ἐμάλαξεν ὁπωσοῦν μεταθείς, αἰσχρὸν εἶναι φήσας εἰ τοσούτους ἀποσφάττων ἀεὶ πολίτας, τοῖς τῆς Ἑκάβης καὶ Πολυξένης δακρύων θρήνοις ὀφθείη. τοιοῦτον ἡ δυστυχὴς μεγαλόπολις καθ' ἑαυτῆς ἐξέθρεψεν ἄνθρωπον...»[41].

Δηλαδή: «αυτό που σας περιγράφω για το χαρακτήρα του Ματθαίου, ντρέπομαι όμως να μιλώ γι' αυτόν, είναι σχεδόν όμοιο με εκείνο που λέγεται στα παλιότερα χρόνια για τον τύραννο των Φεραίων, (δηλ. τον Αλέξανδρο). Εκείνος την ώρα που κάποιος τραγωδός παρουσίαζε παραστατικότατα μπροστά του τις συμφορές των Τρώων, όταν αντιλήφθηκε πως η ψυχή του χαλάρωνε, καθώς γέμιζε συναίσθημα, όπως το σίδηρο μαλακώνει με το λάδι, ανεπήδησε από τη θέση του και ελοιδώρησε θρασύτατα τον τραγωδό, γιατί μαλάκωσε το σκληρό χαρακτήρα του, ισχυριζόμενος πως είναι ντροπή να φανερώνεται μπροστά στους πολίτες των Φερών με δάκρυα στα μάτια ακούγοντας και

35. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, III, 240, 8-21· Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 153, 15-154, 21.
36. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 151, 1-2.
37. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 153, 15-154, 21.
38. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 155, 20-156, 1.
39. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 160, 9-16.
40. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 160, 22-23.
41. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 161, 1-12.

βλέποντας τους θρήνους της Εκάβης και της Πολυξένης, αυτός που έχει σφάξει τόσους πολίτες. Τέτοιου είδους άνθρωπο σαν τον τύραννο των Φερών, εξέθρεψε η δυστυχής μεγαλόπολη που στράφηκε εναντίον της, ...».

Το περιστατικό αυτό διασώζει ο Πλούταρχος στους *Βίους Παράλληλους* και συγκεκριμένα στο Βίο του Πελοπίδα (κεφ. 29, 9-11):«τραγῳδὸν δέ ποτε θεώμενος (ενν. ὁ Ἀλέξανδρος) Εὐριπίδου Τρῳάδας ὑποκρινόμενον, ᾧχετ' ἀπιὼν ἐκ τοῦ θεάτρου, καὶ πέμψας πρὸς αὐτὸν ἐκέλευε θαῤῥεῖν καὶ μηδὲν ἀγωνίζεσθαι διὰ τοῦτο χεῖρον. οὐ γὰρ ἐκείνου καταφρονῶν ἀπελθεῖν, ἀλλ' αἰσχυνόμενος τοὺς πολίτας, εἰ μηδένα πώποτε τῶν ὑπ' αὐτοῦ φονευομένων ἠλεηκώς, ἐπὶ τοῖς Ἑκάβης καὶ Ἀνδρομάχης κακοῖς ὀφθήσεται δακρύων».

Από την ανάγνωση και των δύο αποσπασμάτων διαπιστώνουμε πως ο πυρήνας της αφήγησης είναι ο ίδιος. Κάποιες διαφορές, βέβαια, υπάρχουν. Ο Γρηγοράς κάνει λόγο για επίθεση του Αλέξανδρου σε βάρος του τραγωδού, που τον έφερε σε τέτοια δεινή ψυχολογική κατάσταση ώστε να μην μπορεί να ελέγξει τα συναισθήματά του, κατά τη διάρκεια της παράστασης, ενώ ο Πλούταρχος υποστηρίζει πως ο Αλέξανδρος απλά αποχώρησε συμβουλεύοντας τον τραγωδό να συνεχίσει την παράσταση. Επίσης, ο Αλέξανδρος παρουσιάζεται από τον Γρηγορά να μη μετανιώνει για τις δολοφονίες πολιτών που έχει διαπράξει, και να αισθάνεται απλά ντροπή, γιατί φανερώνεται μπροστά τους με δάκρυα στα μάτια–αυτός ένας σκληρόκαρδος τύραννος–, καθώς παρακολουθεί το ανέβασμα μιας συγκινητικής, όπως φαίνεται, τραγωδίας. Αντίθετα, ο Πλούταρχος περιγράφει έναν Αλέξανδρο συναισθηματικό, που η συγκεκριμένη τραγωδία του ξύπνησε αισθήματα ντροπής, με τη συνείδησή του να τον ελέγχει, γιατί δεν έδειξε ποτέ έλεος στα υποψήφια θύματά του. Τέλος, ο Γρηγοράς αναφέρει πως αφορμή για να δακρύσει ο τύραννος ήταν η παράσταση *Ἑκάβη* του Ευριπίδη (με την αναφορά στους θρήνους της Εκάβης και της Πολυξένης), ενώ ο Πλούταρχος οι *Τρωάδες*, έργο του ίδιου ποιητή, του Ευριπίδη, (όπως προκύπτει από την αναφορά στους θρήνους της Εκάβης και της Ανδρομάχης).

Ο Γρηγοράς, γνώστης του έργου των αρχαίων ιστορικών, ήξερε πως ο καλύτερος τρόπος, για να αποδώσεις τον χαρακτήρα ενός προσώπου είναι να το παραβάλλεις με κάποιο προγενέστερο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η σκληρότητα του Ματθαίου Καντακουζηνού παραβάλλεται με τη σκληρότητα του τυράννου των Φερών Αλέξανδρου. Και ο τύραννος των Φερών ήταν ξακουστός για τη σκληρότητά του. Ο Πλούταρχος γράφει πως ο Αλέξανδρος έθαπτε ζωντανούς τους ανθρώπους, ενώ άλλους τους έντυνε με δέρματα αγριόχοιρων και αρκούδων και στη συνέχεια τους κυνηγούσε με τα σκυλιά του, τους ξέσκιζε και τους σκότωνε με ακόντια[42]. Στη δε Μελιβοία και Σκοτούσα, πόλεις συμμαχικές και φιλικές με τις Φερές, φέρθηκε με πρωτόγνωρο τρόπο: την ώρα της συνέλευσης του λαού, περικύκλωσε το βουλευτήριο και τους έσφαξε όλους[43]. Ο Ξενοφώντας, πάλι, γράφει γι΄ αυτόν: «ἐπεὶ δὲ αὐτὸς παρέλαβε τὴν ἀρχήν, χαλεπὸς μὲν Θετταλοῖς ταγὸς ἐγένετο, χαλεπὸς δὲ Θηβαίοις καὶ Ἀθηναίοις πολέμιος, ἄδικος δὲ ληστὴς καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν»[44].

Τόσο λοιπόν ο Ιωάννης Ε΄ ο Παλαιολόγος απευθυνόμενος στην αυτοκράτειρα Ειρήνη, όσο και ο Νικηφόρος Γρηγοράς απευθυνόμενος στους αναγνώστες της *Ρωμαϊκής Ιστορίας* αναδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο μια πτυχή του χαρακτήρα του Ματθαίου Καντακουζηνού μέσω της σύγκρισης με τον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο. Από τα λεγόμενα του Παλαιολόγου γίνεται εύκολα αντιληπτό πως η διαμεσολάβηση της Ειρήνης

42. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Πελοπίδας*, 29, 6.
43. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι, Πελοπίδας*, 29, 7.
44. Ξενοφών, *Ἑλληνικά*, Στ΄, IV, 35.

δεν έφερε κανένα απολύτως αποτέλεσμα. «Ἄπρακτος ἡ βασιλὶς Εἰρήνη ἐπάνεισιν εἰς Βυζάντιον», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Γρηγοράς[45].

Η αναφορά του Γρηγορά στον τύραννο των Φερών Αλέξανδρο είναι ίσως από τις ελάχιστες που συναντώνται στη βυζαντινή γραμματεία και μάλιστα στην παλαιολόγεια περίοδο.

Συντομογραφίες

BZ	Byzantinsche Zeitschrift
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistic
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
OrChrP	Orientalia Christiana Periodica
PLP	Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit
REB	Revue des Études Byzantinae
RSBS	Rivista di Studi Byzantini e Slavi

45. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, 171, 16-17.

SŁAWOMIR SPRAWSKI

Thessalos, Son of Jason and Medea: Pheraian Myths and Local Identity

In Book IV of *Bibliotheca*, Diodorus Siculus provides information about one of the sons of Jason and Medea, who managed to avoid death at his mother's hand:

Thessalus, they say, who had escaped being murdered by his mother, was reared as a youth in Corinth and then removed to Iolcus, which was the native land of Jason; and finding on his arrival that Acastus, the son of Pelias, had recently died, he took over the throne which belonged to him by inheritance and called the people who were subject to himself Thessalians after his own name. I am not unaware that this is not the only explanation given of the name the Thessalians bear, but the fact is that the other accounts which have been handed down to us are likewise at variance with one another, and concerning these we shall speak on a more appropriate occasion (Diodor 4.55.2 C. H. Oldfather's translation).

In his account, Diodorus presents Thessalos, the primogenitor of the Thessalians, as a son of Jason and Medea. He makes the reservation that it is only one of the tales about the eponym of the Thessalians known to him, and that he will come back to discuss them elsewhere in his work. Unfortunately, the surviving fragments do not contain any more mentions on the subject.

Other writers do not name Thessalos among the sons of Jason and Medea.[1] However, there are a few accounts indicating a different genealogy of the man. The oldest account is cited in a lost work by Rhianos of Bene, who probably wrote in the early 3rd century BC. He was the author of several epic poems of mythological and historical-ethnographic content. One of them, entitled *Thessalika*, was probably the source from which the author of the scholia on Apollonios Rhodios, *Argonautika*, quotes a fragment explaining the origin of the name Thessaly. According to Rhianos, the land was originally called Pyrrhaie, after Pyrrhe, Deucalion's wife. Later, it was reportedly called Haimonie, after Haimon, son of Pelasgos. Finally, when Haimon had a son called Thessalos, the people changed the name of the land to Thessalia. This fragment of Rhianos' work is also quoted by Stephanus of Byzantium,

1. R. L. Fowler, *Early Greek Mythography*: *Volume 2*, Oxford 2013: 230-234.

who, however, recalls a slightly different version of the genealogy, writing that Haimon was *the son of Chloros son of Pelasgos, and father of Thessalos.*[2]

Still another genealogy of Thessalos is presented in an anonymous source known as the *Bibliotheca*. The work, falsely attributed to Apollodoros of Athens, was probably created in the 1st century BC and contains an abridged and orderly description of various mythical motifs. The author discusses, among others, the history of the returns of heroes from the Trojan War. According to the version recorded in the *Bibliotheca*, Antiphos, son of Thessalos, was one of the men who survived a *shipwreck* near Cape *Caphereus* of Euboea. The survivors reportedly scattered and settled in various lands. Antiphos reached the land of the Pelasgians, which he went on to capture and name Thessaly. At the same time, his brother Phidippos supposedly settled on the island of Andros.[3] This tradition made Thessalos (mentioned in the so-called *Catalogue of Ships* in Book II of the *Iliad*), the father of Antiphos and Phidippos, the eponym of Thessaly; he reportedly ruled *Nisyrus and Crapathus and Casus and Cos, the city of Eurypylus, and the Calydnian Isles.*

It is difficult to determine when Thessalos, the ruler of Cos, became the eponym of Thessaly. One clue may be a found in a partially surviving text on a papyrus, containing a quotation from the work of Damastes, probably Damastes of Sigeum, a historian from the 5th century BC, who mentions Antiphos' story. Although some historians would like to see this text as a confirmation of the version of the myth known from the *Bibliotheca*, we must remain very cautious, because the extant fragment does not mention either the Pelasgians or Thessalos.[4]

Strabo, writing at the turn of the 1st century BC and the 1st century AD, also convinces us that that various version of Thessalos' genealogy coexisted. In his description of Thessaly, he mentions two eponyms. First, he cites the version known to Rhianos, according to which Thessalos, son of Haimon, was the eponym. He also quotes the opinion of some writers that the name Haimonia only referred to the northern part of the region. We can infer that the territory in question was the one later divided into four tetrads. The southern part, probably Achaia Phthiotis and the Spercheios Valley, remained under the rule of Deucalion, who named it Pandora, after his mother. Later, it was called Hellas after his son Hellen. The northern part, in turn, was ruled by Haimon, and was named Haimonia after him. The name was then changed to Thessalia, after Thessalos, son of Haimon. According to others, Strabo notes, the land was named by *the descendants of Antiphus and Pheidippus, the sons of Thessalus the son of Heracles.* They reportedly invaded the territory from Thesprotian Ephyra and named it in honour of their ancestor.[5] It should be noted that Strabo, like Diodorus, gives us to understand that he knows of many authors writing different accounts of the eponym of the Thessalians. He knows the version about Thessalos descending from Haimon, but unfortunately we do not know why he does not record the version about Thessalos as a son of Jason and Medea. Strabo's version of the myth about Antiphos differs from the one mentioned in the *Bibliotheca*. In Strabo, both brothers, Antiphos and Phiddipos, end up

2. Scholia in Apollonii Rhodii Argonautica 3.= *BNJ* 265 F 30; Stephanus Byzantinus s.v. Αἰμονία = *BNJ* 265 F 30b with commentary of L. Bertelli. See also *Scholia in Homeri Iliadem.* 2.681.

3. *Apollodori Bibliotheca Epit.* 6.15 and 6.15b. W. Kullmann, Homer and Historical Memory, in A. Rengakos, *Wolfgang Kullmann, Realität, Imagination und Theorie. Kleine Schriften zu Epos und Tragödie in der Antike*, Stuttgart 2002: 108-109.

4. Damastes fr. 12 (Fowler). See Fowler, *Early Greek Mythography*: *Volume 2*: 315.

5. Strab. 9.5.23 (C 444).

in Ephyra in Thesprotia and it is from there that their descendants invade the land they will later call Thessaly.

The version of the genealogy of the Thessalian eponym which shows Heracles as his father is also cited in the scholia to *Argonautika* of Apollonios Rhodios.[6] However, the Roman historian Velleius Paterculus, writing in the times of Emperor Tiberius, will reject this version. He will accuse the earlier writers of wrongly deriving the name of the region from Thessalos, son of Heracles. He will direct his criticism mainly towards the authors of tragic poems, which means that their works must have at least alluded to the myth. According to Paterculus, the actual eponym of the Thessalians was "an energetic and warlike youth" from Thesprotia, who led his numerous tribe to conquer the territory which had been called the land of the Myrmidones (*ante Myrmidonum vocitata civitas*). The author does not mention the young man's parents, although earlier, writing about heroes returning from Troy, he states that Pyrrus, i.e. Achilles' son, also called Neoptolemos, captured Epirus, whereas Phidippos conquered Ephyra in Thesprotia.[7] Paterculus' variant of the myth about Thessalos is therefore different from the one described in the *Bibliotheca*. Perhaps he wanted to show that the eponym was not the father but a descendant of Phidippos.

Finally, we have come to the version of the myth recorded by Polyaenos, who wrote in the 2nd century AD. In his collection entitled *Staratagemata*, he cites two tales about Aiatos, son of Phidippos. In one of the tales, Aiatos intimidated the Boeotians and forced them to surrender. In the second tale, Aiatos, fighting against the Boeotians, reached the Acheloos River. His sister Polykleia, who knew about the prophecy that the first person to cross the river would rule the land on the other side, was quicker than her brother. However, Aiatos married her and they both assumed power over the land which they called Thessalia after their son.[8] Thessalos, son of Aiatos, is also mentioned by the historian Charax, a contemporary of Polyaenos, quoted in the lexicon of Stephanus of Byzantium. Writing about Thessalian Doris, he mentions that the land was called Histiaiotis. The name was left unchanged by Thessalos, son of Aiatos, who defeated the Boeotians of Arne.[9]

The version of Thessalos' genealogy which presents him as Aiatos' son and a descendant of Phidippos is the latest to be attested by the sources. However, there are reasons to believe that it may have appeared much earlier. There is an extant fragment of a papyrus manuscript with a text citing Hesiod of Miletus, a writer from the turn of the 6th and 5th centuries BC. In the text, we can find the names Pheidippos, Antiphos, and Aiatios, which seems to be a variation of the name Aiatos. Perhaps the text quoted Hekataios' remark about Thessalos' ancestors. We cannot be certain that this was the case. It seems, however, that the text proves that a mythical tradition connected with Aiatios/Aiatos existed already in the 6th century. The validity of this assumption is confirmed by the results of the archaeological excavations conducted by Ch. Intzesiloglou. In the vicinity of a tholos tomb discovered near Metropolis, he found a clay roofing tile with the name of Aiatios, dated to the 7th or 6th century BC.[10]

6. *Scholia in Apollonii Rhodii Argonautica*, 3.1090b = Rhianos of Bene *BNJ* 265 F 30a.

7. Velleius Paterculus 1.1 and 3. G.V. Summer, The Truth about Velleius Paterculus: Prolegomena, *Harvard Studies in Classical Philology* 74, 1970: 282-284.

8. Polyaenus *Strat.* 1.12. and 8.44.

9. Charax *BNJ* 103 F 6 = Stephanus Byzantinus s.v. Dώrion.

10. Hecataeus fr 137 A (Fowler). See Fowler, *Early Greek Mythography*: *Volume 2*: 315. Ch. Intzesiloglou. Aiatos et Polycleia. Du mythe à l'histoire, *Kernos* 15, 2002: 289-295.

Finally, we should also mention the tradition which presents Thessalos as Graikos' son. Eusebius describes him as the eponym of Thessalia, but Isidor of Sevilla recorded a tradition in which he is the founder and ruler of the city of Thessaloniki. It seems that this stems from the speculation put forward by the late encyclopedists.[11]

To sum up this part of our reflections, it should be noted that there were numerous genealogies of Thessalos, the eponym of Thessaly. First of all, he was thought to be Haimon's son, who reportedly ruled Thessaly in the times of Deucalion. Another tradition identified him with Thessalos, son of Heracles, the ruler of Cos; or with his closer or more distant descendant, son of Phidippos or Aiatos.

The version of Thessalos' genealogy cited by Diodorus, in which he descends from Jason and Medea, does not seem to be the most popular one in the light of the information discussed above. It can, of course, be regarded as a result of the speculation put forward by historians from the Hellenistic period, who attempted to put the mythical tradition into order. However, the example of Aiatos/Aiatios shows that another interpretation is also possible.

Ch. Inztesiloglou's discovery and the papyrus manuscript from Oxyrynchos citing Hekaitos of Miletus both prove that at any moment archaeological excavations can unearth evidence to confirm that even the myths that are attested very late may have their origins in traditions dating back to much earlier periods.

In Diodorus' account about Thessalos, he is related to Jason and Admetos, the best-known characters from the mythological tradition of Iolkos and Pherai[12]. Their genealogy was presented in the *Odyssey*, where the poet mentions descendants of Tyro. She supposedly gave Poseidon a son, Pelias, who became the king of Iolkos. She had another son, Aison, the father of Jason and Pheres, with her second husband, Cretheus.[13] Pheres was the eponym of Pherai and the father of Admetos. The characters were immortalised in Euripides' drama, *Alkestis*. Cretheus was presented as son of Aiolos, son of Hellen, son of Deucalion; all very important figures in Thessalian and Greek genealogies. According to the testimony of Hekataios and the *Catalogue of Women*, Deucalion's descendants ruled Thessaly, which may indicate that the local aristocratic families derived their origin mainly from him.[14]

Genealogical poems were one of the first means of constructing notions of the past. We can presume that numerous local genealogies were created, which were then used by poets, such as the author of the *Catalogue of Women* dated to the 6th century BC, to create bigger constructions, of Panhellenic scope. The appearance of alternative genealogical connections between the same characters was a frequent and unavoidable phenomenon.[15]

For every community, the answer to the question *Who are we?* is of crucial importance. People look for the answer by turning to the memory of a common past, which becomes a key element building a political identity. This memory is a community-approved collection

11. Eusebius, *Chron.* II p. 272; Syncellus p.126 B. Stephanus Byzantinus (s.v. Graikos), believes him to be not Thessalos' father, but his son. Isidor, *Etym.*, 14.1.48.

12. On the myths of Pherai and Iolkos see: A. Mustaka, Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen, Würzburg 1983, 69-70; T. Gantz, *Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources*, Baltimore, London: 1993: 189-196; C.J. Mackie, The Earliest Jason, What's in a name?, *Greece & Rome* 48, 2001: 1-17; Fowler, *Early Greek Mythography*: *Vo. 2*, 74-79. See also P. Philippson, *Thessalische Mythologie*, Zürich 1944.

13. Hom, *Odyss.* 11.254-259.

14. Hecataeus *BNJ* 1 F 14.

15. See R.L. Fowler, R. L., *Genealogical thinking, Hesiod's Catalogue, and the creation of the Hellenes*, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 44, 1998: 1–19.

of events and notions about them, which may be recorded in a mythical tale. Such a tale was a successful element building the sense of community, because it was a very malleable material, adaptable to change depending on new challenges facing a community. Each generation, after all, needed to self-identify anew in response to the changing conditions in which it was functioning. External and internal conflicts, and the necessity to respond to the appearance of new enemies and friends, may have led to inventing new versions of the traditional myths.[16] In the case of Phokis, two genealogies of its eponym were known. According to the first, Phokos was the son of Aiakos of Aegina and a half-brother of Telamon and Peleus, Achilles' father. The other tradition connected Phokos with Corinth and the famous Sisyphus. The father of this Phokos was Ornytion, son of Sisyphus, who arrived from Corinth and conquered the land. His son assumed power after him and the land was called Phokis in his honour. The different versions of the myth built bonds with other culturally and politically important Greek communities. They could also provide arguments when engaging in local politics. Ornytion and Phokos reportedly came to the aid of the inhabitants of Hyampolis, who were fighting against the Lokrians for the control over the port of Daphnous, which gave the Phocians strategic access to the Euboean Gulf. According to one of the versions of the myth, the sons of Phokos were Krisos and Panopeus, the eponymous heroes of rival Phocian towns, who started to fight each other already in the womb.[17]

Thessaly was a much larger and wealthier land than Phokis. The local communities had a long history and their own mythical traditions, which was reflected for instance in the *Catalogue of Ships* in the *Iliad*, or in the already quoted genealogy of Tyro's descendants in the *Odyssey*. The inhabitants of Pherai and Iolkos must have taken pride in the fact that myths about Jason or Admetos were widely known in the Greek world and consequently lent more importance to their cities. On the other hand, the appearance of the eponymous hero Thessalos must have been related to the need to build a regional community, the Thessalian ethnos. However, being a Thessalian did not mean giving up the local identity. This double identity, on a local and regional level, may have been reflected in the creation of the eponymous hero of the land and his connections to the local myths. This would explain the appearance of several different genealogies of Thessalos. The inhabitants of Thessaliotis, without giving up their own traditions, could easily accept Thessalos as the son of a local hero, Aiatos. The inhabitants of Pherai and Iolkos were more willing to show him as the son of Jason and Medea. This way, it was possible to declare one's affiliation to the ethnos while keeping the sense of local distinctiveness. A trace of a similar ploy of including a local hero in the genealogy of the Thessalian eponym could be the myth about Aleuas, which Aelian cites after the 3rd-century poem *Dardanica* by the poet Hegemon. Bruno Helley proposed the reading of Aelian's words *Aleauas tou Thessalou* not as *Aleuas the Thessalian* but as *Aleuas son of Thessalos*.[18]

It is difficult to overlook, however, that the version of the myth in which Thessalos is the son of Jason did not become widely popular. The fact that it is mentioned neither by

16. T. Hölscher, Myths, Images, and the Typology of Identities in Early Greek Art, in: E. Gruen, *Cultural Identity in the Early Mediterranean*, Los Angeles 2011: 48-49.

17. Pausanias 10.1.1, *Scholia in Homeri Iliadem* 2.517l *Scholia in Euripides Orestes* 1094. J. McInerney, *Ethnos* and Ethnicity in Early Greece', in I. Malkin, *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*, Cambridge and London 2001: 66.

18. Aelian, Nat. Anim. 8.11; B. Helly, *L'État thessalien*: Aleuas le Roux, les tétrades et les Tagoi, Lyon 1995: 118-119.

Strabo nor by the scholiasts looking for various versions of genealogical myths seems to confirm this. Moreover, there is no trace of this tradition in Euripides, who used Admetos, his father Pheres, as well as Jason and Medea, as the subjects of his tragedies. In the tragedy *Alkestis*, Pheres, son of Cretheus, says about himself: *I am a freeborn Thessalian, son of a Thessalian.*[19] This declaration is in contrast with the tradition that it was his nephew who later became the eponym of Thessaly. Naturally, this example does not necessarily settle anything. Euripides created new versions of old myths and even changed the genealogy of the Macedonian kings. It does, however, make us wonder whether the tradition about Thessalos, son of Jason, only became more popular after Euripides' death (406 BC).[20]

Following the end of the Peloponnesian War, a civil war broke out in Thessaly. Lykophron of Pherai tried to enforce his domination over the rest of the land, and in 404 BC he fought a bloody battle against the Thessalians who were opposing him. These events led to a long period of rivalry, during which successive rulers of Pherai attempted to wrest control over the whole of Thessaly. The most brilliant of them was probably Jason, who was equally capable of using military force and persuasion. His family was connected with Pagasai, a port situated in the vicinity of Iolkos, and he himself was named after a great hero.[21] It is tempting to assume that the version of the myth which makes the Thessalian eponym a son of Jason became more popular at the time when Jason of Pherai or his successors were trying to unite the region under their leadership. Of course, this is merely speculation based on weak grounds. However, it is possible to quote many examples of using genealogical myths for political ends. Suffice to recall various versions of the dynastic myth of the Macedonian Argeads, in which the primogenitor was identified as Perdikkas, or Archelaos, or Karanos.[22] As for Thessaly itself, Diodorus also confirms that the Aleuads of Larissa emphasised their noble descent probably from Heracles precisely at the time of their fights against Alexander of Pherai.[23] Perhaps this was a response to the propaganda offensive of their opponents, who were recalling other genealogical traditions.

The rule of Jason's successors rather quickly compromised the idea of Thessaly united under the leadership of the *tagoi* from Pherai. As a result, the version of the myth which they had been promoting fell into oblivion. Diodorus, who devoted quite a lot of space in his work to the events playing out in Thessaly in the 4th century BC, happened on this version of the myth and quoted it while discussing the fortunes of Jason, Medea, and their children.

19. Euripides *Alcest.* 677-8.

20. A. Harder, *Euripides' Kresphontes and Archelaos. Introduction, Text and Commentary*, Leiden 1985: 131-137.

21. S. Sprawski, *Jason of Pherae*, Kraków 1999: 38- 40 and 49-52.

22. W. Greenwalt, *The Introduction of Caranus into the Argead King List*, *Greek Roman and Byzantine Studies* 26, 1985: 43-49.

23. Diodor 15.61.3. Compare Pindar *Pyth.* 10.1-3.

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ

ΠΡΩΤΟΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Άγιοι που επισκέφτηκαν το Βελεστίνο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας

1. Όσιος Γεράσιμος ο Νέος: Πνευματικός πατέρας και εξομολόγος του Βελεστίνου

Πηγές και πληροφορίες για τον βίο του Αγίου Γερασίμου του Νέου[1], του ανακαινιστού της Ιεράς Μονής Σουρβιάς, αφιερωμένη στην Αγία Τριάδα, έχουμε πολλές, από την προφορική και από την γραπτή παράδοση. Από τα κείμενα που εγράφησαν σε διάφορα χρονικά διαστήματα, μαθαίνουμε πολλά για τον Άγιο. Τα γραφόμενα στηρίζονται στην προφορική παράδοση, όπως σήμερα τα διαβάζομε στους Συναξαριστές. Τι έλεγαν οι χριστιανοί της εποχής εκείνης που τον έζησαν και έλαβαν την αγάπη και την στοργή του Αγίου και για να μη χάσουν την ορθόδοξο πίστη στα δύσκολα εκείνα χρόνια, με έναν ετερόδοξο κατακτητή και να μην εξισλαμιστούν, θα τα μάθουμε στη συνέχεια στην εργασία που σας παρουσιάζω.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος στηρίχτηκα σε ένα έντυπο με τίτλο, Ακολουθία του Οσίου Γερασίμου του Νέου και θαυματουργού[2], το οποίο αρχικά εκδόθηκε στα 1820, στο Ιάσιο της Μολδαβίας πόλη της σημερινής Ρουμανίας με δαπάνη του Γεωργίου Γούστη από την Μακρυνίτσα και επανεκδόθηκε σε τέταρτη έκδοση με την επιμέλεια και φροντί-

1. Πρώτη έκδοση του βίου του Αγίου είναι η εξής: *Ακολουθία του Οσίου Πατρός ημών Γερασίμου του εν τη κωμοπόλει Μακαριωτίσση ή Μακρηνίτζη της Δημητριάδος, νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα φιλοτήμω δαπάνη Γεωργίου Γούστη του εκ της Μακρηνίτζης*, Εν τη Ελληνική Τυπογραφία εν Ιασίω. 1820, (σελ. 40). Πρβλ. Nikos Gaidagis, *Catalogul Cartilor Grecesti de la Bibliotheca Centrela Universita, Iasi*, vol. III, 1801-1820, Iasi 1978, αρ. 433, σελ. 612. Δημ. Γκίνη-Βαλ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, Τόμος Ι, 1800-1839*, Αθήνα 1939, αρ.1208, σελ. 194.

2. Σημειώνουμε ότι η δεύτερη έκδοση του βίου του Αγίου έγινε το 1901: *Ακολουθία και βίος του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Γερασίμου του Νέου και Θαυματουργού, του εκ της κωμοπόλεως Λεονταρίου της Πελοποννήσου καταγομένου και το 1740 εν τη Ιερά Μονή ΄΄Σουρβίας΄΄ της κωμοπόλεως Μακαριωτίσσης ή Μακρηνίτζη της Δημητριάδος μονάσαντος, Νυν δε το δεύτερον εκδίδεται φιλοτίμω δαπάνη και επιμελεία του ηγουμενοσυμβουλίου της Ιεράς Μονής εν ή και αφιερούται*, εν Αθήναις, Τυπογραφείο Παρασκευά Λεωνή, 1901, (σελ. 32). Δεν εντοπίστηκε έτι η τρίτη έκδοση.

δα της Αδελφότητος της Ιεράς Γυναικείας Μονής Αγίου Γερασίμου Μακρυνίτσας[3]. Στην ακολουθία ο υμνογράφος εγκωμιάζει τον θαυμαστό Άγιο, τις αρετές του και όλη εν γένει την άγια ζωή του. Θα το διαπιστώσουμε αυτό στους ύμνους του Εσπερινού και του Όρθρου. Ο υμνογράφος με θαυμάσιο λυρισμό και ποίηση, αλλά και η βυζαντινή μούσα με την άφταστη κατανυκτική μελοποίηση του ύμνου στους ήχους της βυζαντινής μουσικής, που στο μεγαλύτερο μέρος δεσπόζει ο πλάγιος πρώτος ήχος, ο οποίος εκφράζει συναίσθημα πόνου και χαρμολύπης, αναδεικνύουν το μεγαλείο της ενάρετης ζωής του Αγίου.

Είναι αδύνατο να μη συγκινηθεί η χριστιανική ψυχή στο άκουσμα των ύμνων αυτών. Και ψάλλει ο ψαλμωδός στον ύμνο: «Άκακος, απλούς, ελεήμων, αμνησίκακος, ακτήμων, από νεότατος δεικνύς φρόνημα γενναίον, το σώμα τη ψυχή υποτάξας Πάτερ Γεράσιμε». Επίσης στον άλλο ύμνο που είναι επίκληση της χριστιανικής ψυχής να τη λυτρώσει απ' την αμαρτία γράφει: «Τω πόθω Χριστού πυρπολυθείς Γεράσιμε πατήρ ημών, την των δαιμόνων πληθύν κατέφλεξας, δια βοώ σοι τα πάθη νυν κατάφλεξον και πυρός αιωνίου με λύτρωσαι».

Στην ακολουθία συνυπάρχει και διήγηση του συναξαριστή, συγγραφέα της βιογραφίας του Αγίου. Από την διήγηση αυτή μαθαίνουμε πολλά και περιέχει πολλές λεπτομέρειες για την άγια ζωή του. Ο συναξαριστής λοιπόν δεν αναφέρει τον χρόνο γέννησης του Αγίου, γράφει όμως για την καταγωγή του. Παραθέτω το κείμενο όπως είναι γραμμένο στην γλώσσα της εποχής εκείνης, την καθαρεύουσα: «Είχε μεν πατρίδα ο Μέγας Πατήρ ημών Γεράσιμος την Πελοπόννησον, από χωρίον Λεοντάρι καλούμενον». Το χωριό Λεοντάρι είναι δέκα χιλιόμετρα νότια της Μεγαλούπολης Αρκαδίας.

Ο εφημέριος σήμερα του χωριού Αρχιμανδρίτης π. Ιερώνυμος (Μπάκας)[4], μου έστειλε το βιβλίο που έγραψε φέτος στις αρχές του χρόνου του 2012. Γράφει πολλά για τον Άγιο Γεράσιμο, τον χωριό του, με πλούσιο φωτογραφικό υλικό και χαίρει που το χωριό τους ανέδειξε μια μεγάλη άγια μορφή. Μάλιστα σημειώνει ότι το 1905 οικοδομούν προσκυνηματικό Ναό του Αγίου και τοποθετούν εικόνα του Αγίου όμοια με εκείνη του μοναστηριού της Σουρβιάς Πηλίου. Ο αγιογράφος από την Μεγαλούπολη, με περισσή τέχνη βυζαντινής τεχνοτροπίας παρουσιάζει την Άγια Μορφή του και τον Ιερό Ναό του Αγίου. Το χωριό, κεφαλοχώρι βρίσκεται σε υψόμετρο 540 μέτρων, με 400 κατοίκους σήμερα. Δύο φορές έσωσε το χωριό από φωτιά ο Άγιος, την πρώτη στις 8 Αυγούστου 1962 και τη δεύτερη το 2012, στις 8 Αυγούστου με τις φωτιές στη Μεγαλούπολη.

Και ερχόμαστε στα δικά μας. Γράφει ο βιογράφος ή συναξαριστής: «Άνωθεν της Δημητριάδος κείται χωρίον ή καλλίτερον να είπω, πόλις επ' όρους κειμένη Μακρινίτσα το όνομα. Εις τα σύνορα αυτής της πόλεως έως δύο ωρών διάστημα, ήταν τότε και είναι μέχρι του νυν, εν Μοναστήριον κατά πολλά ήσυχον και ειρηνικόν τιμώμενον εις το όνομα της Αγίας Τριάδος, το οποίον έκτισε εκ βάθρων ο όσιος Διονύσιος, ο κτήτωρ της εν τω Ολύμπω Ι. Μονής ονομάζεται δε το Μοναστήριον Σουρβιά».

---

3. *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Γερασίμου του Νέου και Θαυματουργού, του εκ της κωμοπόλεως Λεονταρίου της Πελοποννήσου καταγομένου και εν τη ιερά Μονή Σουβριάς της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος ασκήσαντος και κοιμηθέντος τω 1740.* Τύποις πρώτον εκδοθείσα εν Ιασίω τω 1820 φιλοτίμω δαπάνη Γεωργίου Γούστη του εκ Μακρυνίτσης. Εκδίδεται νυν εκ νέου επιμελεία και φροντίδι της Αδελφότητος της Ιεράς Γυν. Μονής Αγίου Γερασίμου. Έκδοσις Τετάρτη, Εκ του Τυπογραφείου Υιών Σωτ. Σχοινά, Εν Βόλω, 1982.

4. Ιερωνύμου Μπάκα, *Βίος και Ιερά ακολουθία του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Γερασίμου του Νέου και Θαυματουργού πολιούχου Λεονταρίου Αρκαδίας (Της μνήμης Αυτού τελουμένης την 15ην Σεπτεμβρίου). Μετά Παραρτήματος ιστορικών στοιχείων του εν Λεονταρίω Ιερού Ναού, αυτής της γενέτειράς του και φωτογραφικού υλικού, έκδοσις Ιερού Προσκυνάματο Αγίου Γερασίμοου του Νέου,* Λεοντάριον Αρκαδίας, 2012, (σελ. 54).

Λίγα λόγια για τον Άγιο Διονύσιο, ο οποίος γεννήθηκε λίγο πριν το 1500 στο χωριό Σλάτενα, σήμερα Δρακότρυπα της Επαρχίας Φαναρίου του Νομού Καρδίτσας. Λόγω συκοφαντιών και κατατρεγμούς από τους Οθωμανούς ο Άγιος Διονύσιος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το μοναστήρι στον Όλυμπο, που ήταν αφιερωμένο στην Αγία Τριάδα, και «ο ανεξίκακος Διονύσιος με βαθύτατο πόνο και λύπη στην καρδιά αναγκάζεται τώρα να φύγει από τον αγαπημένο του Όλυμπο και να πάει στο όρος της Ζαγοράς Πηλίου πλησίον της Μακρινίτσης», όπως γράφει ο Αρχιμανδρίτης π. Αθηναγόρας[5] που έγραψε το βιβλίο για τον Άγιο.

Η σημερινή κατάσταση της Μονής της Αγίας Τριάδος Σουρβιάς είναι όλα τα κελιά ερειπωμένα στην βόρεια, ανατολική και δυτική πλευρά, από την νότια πλευρά γίνεται σήμερα μια προσπάθεια να ανακαινιστεί από τις μοναχές του Αγίου Γερασίμου και από τους μοναχούς της Μονής Φλαμουρίου για να περισώσουν κάτι από το ένδοξο και θαυμαστό Μοναστήρι του Αγίου Διονυσίου στην αρχική μορφή της ανέγερσης του που ήταν όλο κτισμένο με πέτρα και πλάκες με τους θολωτούς εξώστες που στηρίζονται σε πέτρινες κολώνες καθώς και οι οροφές των κελιών σε θολωτή κατασκευή. Το μόνο που σώζεται σε καλή κατάσταση είναι το καθολικό της Μονής με τον τάφο του Αγίου Γερασίμου στο δυτικό νάρθηκα που είναι και η είσοδος στον Ναό, επίσης ο Ναός είναι όλος αγιογραφημένος με χρονολογία αγιογράφησης JPM, 1632. Η ανέγερση του Ναού πρέπει να ξεκίνησε περίπου 1538-1539 και το 1542 είχε αποπερατωθεί αφού τότε ο Άγιος επέστρεψε στον Όλυμπο, στην Μονή μετανοίας του, που του έδωσε άδεια ο αγάς να κτίσει μεγαλύτερο Μοναστήρι, αλλά παρόμοιο με αυτό της μονής Σουρβιάς.

Ο Άγιος Γεράσιμος από οκτώ ετών παιδί οι γονείς του τον παρέδωσαν σε ένα δάσκαλο, για να μάθει τα ιερά γράμματα, μελετούσε τους βίους των Αγίων και οσίων πατέρων, εμπνεύστηκε από την διδασκαλία των Αγίων Πατέρων και έγινε πιστό μέλος της Εκκλησίας Χριστού, γράφει ο συναξαριστής, «όταν δε έφτασεν εις άνδρα τέλειον και μέτρον ηλικίας, το νυν λεγόμενον επειδή και ως έξω κόσμον ζων και όλως του πνεύματος γεγονός, λέγων ει ζώμεν πνεύματι, πνεύματι και στοιχώμεν, έλαβε την σφραγίδα του Αγίου Πνεύματος, χειροτονηθείς βαθμηδόν Αναγνώστης, Διάκονος και Πρεσβύτερος».

Προσκύνησε στους Αγίους τόπους όλα τα Άγια προσκυνήματα, εξήλθε από την Ιερουσαλήμ και σαν νέος Απόστολος «Καθωπλισμένος με την πύρινον γλώσσαν, την χάριν του Παναγίου Πνεύματος, διερχόμενος δε πόλεις και χώρας έφτασε και ως τα μέρη της Δημητριάδος στο Μοναστήρι της Σουρβιάς αποφάσισε να μείνει εκεί επειδή του άρεσε κατά πολλά το ήσυχον του τόπου και το ευκραές, έμεινε αγωνιζόμενος τον καλόν αγώνα της εναρέτου ζωής.

Το μοναστήρι αυτό της Σουβριάς[6], το παλαιό του Αγίου Διονυσίου, το ανακαίνι-

5. Αρχι. Αθηναγόρου Καραμαντζάνη, *Ο Άγιος Διονύσιος ο εν Ολύμπω,* έκδοσις Η΄, Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίου Διονυσίου του εν Ολύμπω, 2007 (σελ. 95).

6. Στα 1815 σημειώνεται για το μοναστήρι αυτό από τον Αργύρη Φιλιππίδη: «Εβγαίνοντας από την Κάπουρνα κατά την τραμουντάνα, έρχεσαι έως μία ώρα, εμβαίνεις μέσα εις ένα ρεύμα μεγάλον. Τόπος πολλά αχρείος, δένδρα πολλά. Αναβαίνεις μισί ώρα, ευρίσκεις το μοναστήρι της Σορβιάς, Άγιος Γεράσιμος, περιτριγυρισμένο με κάστρο καλό. Έχει ναόν υπερθαυμαστόν. Αυτό σήμερον είναι μέσα εις τον τόπον της Μακρινίτζας, έχει μετόχι εις τα Κανάλια και αλλού. Πλην τι το όφελος; οπού οι καλότυχοι προεστοί της Μακρινίτζας δεν αφήνουν τους ευρισκομένους πατέρας να ησυχάζουν, και δεν έχουν καμμίαν κατάστασιν. Απ' έξω του μοναστηρίου έχουν το αμπέλι τους, μεγάλον και καλλιεργημένον. Τούτο το μοναστήρι είναι μέσα εις ένα δάσος δενδρών διαφόρων», Θεοδόση Κ. Σπεράντσα, *Τα περισοθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν,* επιμέλεια Αρχιμ. Φιλαρέτου Βιτάλη, Αθήναι 1978, σελ. 131.

σε. Ορμώμενος από το μοναστήρι συνήθως με μουλάρι, στα παρακάρλια χωριά και στα χωριά του Πηλίου, δίδασκε, νουθετούσε εξομολογούσε. «Είχε συνήθειαν ο Άγιος και επήγαινε συχνάκις εις χώραν καλούμενην Βελεστίνον και είχεν ένα κελλίον παραμικρόν κοντά εις την Εκκλησίαν, επάνω εις τον μαχαλάν τον Ρωμαϊκόν, το οποίον και έως την σήμερον στέκεται και ονομάζεται του Αγίου Γερασίμου και ησύχαζεν εκεί μερικαις ημέραις και εξομολογούσε τους εκείσε Χριστιανούς και τους ενοθετούσε τα προς σωτηρίαν».

Το κελί αυτό γράφει ο βιογράφος σώζεται μέχρι σήμερον, δηλαδή εννοεί το 1820, τότε που έγραψε τον βίο του Αγίου Γερασίμου. Τότε όπως φαίνεται και στην «Επιπεδογραφία του Βελεστίνου»[7] στην Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα Βελεστινλή, ήταν η εκκλησία του Ρωμέικου Χωριού τιμουμένη και αφιερωμένη στον Άγιο Αθανάσιο[8] και κατεστράφη από τους Τούρκους με τον ξεσηκωμό του Βελεστίνου στα 1821. Βρέθηκαν τα θεμέλια του κελιού του Αγ. Γερασίμου με την φροντίδα και την επιστασία της κ. Αργυρούλας Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Προϊσταμένης της ΙΓ΄ Έφορίας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και σώζονται μέχρι σήμερα[9]. Το κελί είχε διαστάσεις στο πλάτος 2,5 μ. και στο μήκος 3,5 μ. Η βόρεια πλευρά εφάπτονταν στο αρχαίο τοίχος της Ακροπόλεως των Φερών και ήταν νότια του τοίχους. Η νότια πλευρά του Ι. Ναού της Παναγίας, που κτίστηκε το 1865[10] μετά την καταστροφή του Ι. Ναού του Αγ. Αθανασίου, απείχε από το τοίχος περί τα 2,50 έως 3 μέτρα, έξω από το τοίχος. Για να τιμήσουν οι Βελεστινιώτες τον Άγιο πρέπει να κτίσουν το κελάκι του στον ίδιο τόπο ώστε να έχουν την βοήθεια του Αγίου και να υπάρχει η συνέχεια με το παρελθόν.

Ο Άγιος κοιμήθηκε το 1740. Λίγο πριν τον θάνατό του βρίσκονταν στο Βελεστίνο. Τα χρόνια εκείνα και πριν γεννηθεί ο Ρήγας, ο χριστιανικός μαχαλάς πρέπει να ήταν μεγάλος, όπως το μαρτυρούν τα σημερινά αυλαγάδια, που είναι γεμάτα πέτρες και σπασμένα κεραμίδια. Ήταν εκεί τα σπίτια των χριστιανών με τα πολλά πηγάδια[11], στην περιοχή αυτή ήταν και το σπίτι του Ρήγα[12], είχαν κοντά την εκκλησία τους, τον Άγιο Αθανάσιο και τους ιερείς ίσως περισσότερους από δύο. Γράφει ο βιογράφος σχετικά με τους κληρικούς του Βελεστίνου και τον Άγιο, «Μίαν δε των ημερών εκατηγόρησε πολλά τους κληρικούς δια τα εκκλησιαστικά, επειδή ήταν άτακτοι εις αυτά. Οι δε ως αυθάδεις όπου

7. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Χάρτα της Ελλάδος,* Βιέννη 1979, αυθεντική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1998 (2003), φύλλο 4. Σημειώνει ο Ρήγας τον Ιερό Ναό του Αγίου Αθανασίου.

8. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ο Ιερός Ναός του Αγίου Αθανασίου Βελεστίνου στην εποχή του Ρήγα και σήμερα,* Αθήνα-Βελεστίνο 2011.

9. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών», *«Θεσσαλία»: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας (1975-1990). Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Λυών 1990),* Αθήνα 1994, Τόμ. Β΄, σελ. 71-92, και στη σελ. 83 η σχετική αναφορά για την πιθανότητα της συσχέτισης.

10. Η πλάκα με την κτητορική επιγραφή 1865 βρέθηκε από τον αρχαιολόγο Ευάγ. Κακαβογιάννη στα χαλάσματα της Εκκλησίας της Παναγίας μετά την καταστροφή της από τον σεισμό του 1957. Βλ. Ευάγγελος Κακαβογιάννης, «Η παλαιά εκκλησία της Παναγίας και η παράδοση για τον Ρήγα», *Κείμενα του Βόλου,* τεύχ. 7, (1980), σελ. 619-627.

11. Βλ. Ευάγ. Κακαβογιάννης, «Η παλαιά εκκλησία...», *ό.π.* όπου παρατηρεί ότι υπήρχαν πολλά πηγάδια στη χριστιανική συνοικία, όπως και στο χώρο «Σπίτι του Ρήγα».

12. Ο Ρήγας Βελεστινλής στην «Επιπεδογραφία της Φεράς νυν λεγομένης Βελεστίνος» εκτείνει τη χριστιανική συνοικία, το Βαρούσι, από την περιοχή του Αγίου Χαραλάμπους πάνω από την Υπέρεια Κρήνη (Κεφαλόβρυσο) μέχρι τις υπώρειες της Μαλούκας. Βλ. *Χάρτα της Ελλάδος,* Βιέννη 1979, ό.π.

ήτον, τον ασχημολόγησαν και του είπαν πολλαίς κατηγορίαις». Ο Άγιος κατηγορούσε τους ιερείς ως άτακτους, γιατί δεν τελούσαν επιμελώς τα εκκλησιαστικά τους καθήκοντα. Φαίνεται ότι δεν τελούσαν τον όρθρο και τον εσπερινό και δεν λειτουργούσαν στις μικρές εορτές. Δεν είναι βαριά εορτή σήμερα, λέγανε οι γερόντισσες, γι' αυτό δεν έχουν λειτουργία οι παπάδες μας, οι οποίοι μη δυνάμενοι να ανεχτούν την κατηγορία του Αγίου, καταφέρονταν εναντίον του με αυθάδεια και με άσχημα λόγια. Ο Άγιος αισθάνθηκε μεγάλη πικρία και τους μίλησε αυστηρά προς διόρθωση. Τον ίδιο τρόπο μεταχειρίσθηκε ο θαυμαστός Γεράσιμος και εις άλλους άτακτους περί τα εκκλησιαστικά κληρικούς, για σωφρονισμό και διόρθωση.

Ευρισκόμενος στο Βελεστίνο ο όσιος και αγωνιζόμενος στο κελί του κατά τη συνήθεια που είχε, προείδε το θάνατό του και ήθελε να επιστρέψει στο Μοναστήρι και να πεθάνει εκεί και να ταφεί το σώμα του στον Ιερό Ναό της Αγίας Τριάδος στη Σουρβιά. Έστειλε γράμμα στον ηγούμενο του Μοναστηριού και του έγραφε να του στείλει ένα μουλάρι, για να επιστρέψει στο Μοναστήρι. Ο Ηγούμενος του το έστειλε, ο Άγιος καβαλίκευψε και έφυγε κρυφά, διότι οι Βελεστινλιώτες δεν τον άφηναν να φύγει. Ήθελαν να τον έχουν στο Βελεστίνο, μέχρι να συγχωρέσει τους άτακτους κληρικούς, που τον κακολόγησαν και μετά να φύγει. Γνώριζαν οι Χριστιανοί ότι ο πνευματικός έχει την εξουσία να συγχωρεί ή να μη συγχωρεί αμαρτίες, πίστευαν στην Άγιοσύνη του, θα χάσουν την ψυχή τους οι κληρικοί μας, αν δεν συγχωρεθούν.

Ο Άγιος όμως, με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, κατόρθωσε και έφυγε. Οι Βελεστινλιώτες έτρεξαν να τον γυρίσουν πίσω, αλλά τον έχασαν όμως μέσα στο δάσος, στο ρουμάνι, που έφτανε μέχρι το Ριζόμυλο[13]. Προσευχήθηκε ο Άγιος και έγινε «μεγάλη φουρτούνα, αστραπαί και βρονταί πολλαί, νεά και χαλάζι πολύ». Οι Βελεστινιώτες γύρισαν πίσω και έτσι ο Άγιος έφτασε στο Μοναστήρι. Όμως οι καλοί χριστιανοί του Βελεστίνου, αγαπούσαν τους κληρικούς και δεν κάθισαν άπρακτοι. Μετά από λίγες μέρες πήγαν στο Μοναστήρι στη Σουρβιά και ζήτησαν συγχώρεση για την ατιμία που έκαναν σ' αυτόν, οι ιερείς τους. Ο Άγιος τους έδωσε συγχώρεση και τους είπε πως δεν πρέπει να ασχημολογούν οι κληρικοί τους, αλλά πρέπει να δέχονται τον έλεγχο των πνευματικών και να μην ατακτούν στα εκκλησιαστικά, γιατί αυτή η αταξία αναφέρεται στην κεφαλή της εκκλησίας, που είναι ο Χριστός. Και λίγο πριν φύγουν για το Βελεστίνο, τους έδωσε πολλές συμβουλές, να έχουν μεγάλη ευλάβεια στους ιερωμένους και μεταξύ τους αδελφική αγάπη και άλλα ωφέλιμα τους είπε, πήραν την ευχή του και αφού ασπάσθηκαν την Άγια Δεξιά του, αναχώρησαν για το Βελεστίνο.

Πολλά θαύματα του Αγίου αναφέρει ο Συναξαριστής. Προαισθάνθηκε το τέλος της ζωής του, κάλεσε τους πατέρες, τους νουθέτησε πατρικώς να έχουν αγάπη μεταξύ τους, να προσεύχονται να εξομολογούνται και να θυμούνται τον θάνατο και παρέδωσε στα χέρια του Θεού την Άγια ψυχή του, στις 14 Σεπτεμβρίου το 1740. Σήμερα γιορτάζουν πανηγυρικά την μνήμη του στο γυναικείο Μοναστήρι, που είναι βόρεια πάνω από την Μακρινίτσα, όπου φυλάσσεται η Αγία Κάρα του Αγίου σε αργυρή λειψανοθήκη, αλλά και η Άγια εικόνα του. Η Εκκλησία μας μετέθεσε την εορτή του στις 15 Σεπτεμβρίου λόγω της εορτής του Σταυρού.

Την ως άνω Μονή ίδρυσε εξ ολοκλήρου το 1945, ο αείμνηστος π. Δοσίθεος Μαχαιρί-

13. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, «Επιπεδογραφία της Φεράς...», *ό.π.*, όπου σημειώνεται «Ιερόν δάσος δρυών» (βελανιδιών).

τσας[14] († 1958), ο οποίος διετέλεσε Ηγούμενος της ανδρώας Μονής Φλαμουρίου και την ανέδειξε σε πρότυπο κοινοβιακής αδελφότητας. Η ίδρυση της γυναικείας κοινοβιακής Μονής, δημιούργημα εκ θεμελίων του Γέροντος Δοσίθεου, ευλόγησε ο αείμνηστος Μητροπολίτης Δημητριάδος κυρός Ιωακείμ[15], ο δε διάδοχος αυτού αείμνηστος κυρός Δαμασκηνός[16], κατοχύρωσε νομικώς τη σύσταση αυτής με βασιλικό διάταγμα κατά την εποχή εκείνη. Σε θέση θεαματική και γοητευτική και σε υψόμετρο 700 μέτρων, η Μονή σήμερα έχει 14 μοναχές. Ηγουμένη είναι η Ευπραξία, δασκάλα, θυγατέρα του πρωτοπρεσβύτερου π. Ευθυμίου Καψάλη και γέροντας ο ιερομόναχος και πνευματικός πατέρας Συμεών.

2. Ο Άγιος Γεδεών ο Νέος Οσιομάρτυς

Σε προηγούμενο Συνέδριο, στις αίθουσες αυτές, υπήρξε ανακοίνωση για τον βίο του Αγ. Γεδεών από τον Γιάννη Μπλανάκη[17], θεολόγο εκπαιδευτικό, Σύμβουλο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σε περίληψη θα αναφερθώ σήμερα για τον Άγιο. Γεννήθηκε το 1766 στην Κάπουρνα του Βόλου, από γονείς φτωχούς και ευσεβείς. Ονομάζονταν Νικόλαος Μέμτσας. Μικρό παιδί δώδεκα ετών, δούλευε στο παντοπωλείο του θείου του, ήταν εξάδελφος της μάνας του, στο Βελεστίνο. Έξυπνος και εργατικός, με την βία ο Αγάς του Βελεστίνου, τον πήρε στην υπηρεσία του σπιτιού του, με τις κολακείες και επειδή ήταν μικρός, τον ξεγέλασε και έγινε Μουσουλμάνος. Αλλά μετά από λίγο καιρό, αισθάνθηκε το μεγάλο παράπτωμα του, μετανόησε και έφυγε κρυφά από το σπίτι του Αγά. Οι γονείς του τον εδέχθηκαν με φόβο, μην κάνουν κανένα κακό στο παιδί τους, αλλά και στους ίδιους και τον συμβούλεψαν να φύγει με κάποιους οικοδόμους για την Κρήτη, για αρκετό καιρό. Από την Κρήτη μετά πήγε στο Άγιο Όρος, στη Μονή Καρακάλλου, ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα και μετονομάσθηκε από Νικόλαος εις Γεδεών. Εκεί ασκήθηκε στην αρετή περίπου σαράντα χρόνια, δέχθηκε την χάριν του Χριστού και στην ψυχή του ριζώθηκε το πυρ της Θείας Αγάπης, επιθυμία του να μαρτυρήσει για τον Χριστό, γιατί τον έλεγχε η συνείδησή του, ότι έπρεπε να ομολογήσει τον Σωτήρα Χριστό, αφού τον είχε αρνηθεί. Με την άδεια και ευλογία των πατέρων της Μονής, ήρθε στο Βελεστίνο και ομολόγησε με μεγάλη παρρησία και τόλμη το όνομα του Κυρίου. Αλλά απέτυχε του σκοπού του, διώχθηκε από τους Αγαρηνούς και με πολλές περιπέτειες, επέστρεψε στο Άγιο Όρος στην Μονή της μετανοίας του. Διορίστηκε να υπηρετεί ως εκκλησιάρχης στον Ναό. Μια νύχτα

14. Περί του π. Δοσιθέου Μαχαιρίτσα βλ. *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Γερασίμου του Νέου και Θαυματουργού, του εκ της κωμοπόλεως Λεονταρίου της Πελοποννήσου καταγομένου και εν τη ιερά Μονή Σουβριάς της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος ασκήσαντος και κοιμηθέντος τω 1740. Τύποις πρώτον εκδοθείσα εν Ιασίω τω 1820 φιλοτίμω δαπάνη Γεωργίου Γούστη του εκ Μακρυνίτσης. Εκδίδεται νυν εκ νέου επιμελεία και φροντίδι της Αδελφότητος της Ιεράς Γυν. Μονής Αγίου Γερασίμου.* Έκδοσις Τετάρτη, Εκ του Τυπογραφείου Υιών Σωτ. Σχοινά, Εν Βόλω, 1982, σελ. 4, «Ιστορικαί σημειώσεις σχετικαί με την ίδρυσιν της Μονής».

15. Για τον Μητροπολίτη Δημητριάδος Ιωακείμ, βλ. Δημητρίου Ηλ. Τσιλιβίδη, *Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Ιωακείμ Αλεξόπουλος. Η ζωή και το έργο του,* εκδότης Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Θεσσαλονίκη 2001.

16. Για τον Μητροπολίτη Δημητριάδος Δαμασκηνό (1913-1977) ενδεικτικά βλ. Γιάννη Μπολανάκη, «Ο Δημητριάδος Δαμασκηνός Χατζόπουλος», *Υπέρεια, τόμ. 5, Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2007),* Αθήνα 2010, σελ. 236-241.

17. Βλ. Γιάννη Μπολανάκη, «Ο Όσιος Γεδεών ο Καρακαλλινός από το Βελεστίνο στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου», *Υπέρεια, τόμ. 4, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2003),* Αθήνα 2006, σελ. 315-321.

εκεί που προσευχόταν, άκουσε από την εικόνα του Χριστού του Παντοκράτορα, που είναι ψηλά στον τρούλο τα εξής λόγια: Όποιος με αρνηθεί μπροστά στους ανθρώπους, θα τον αρνηθώ και εγώ μπροστά στον πατέρα μου στους ουρανούς. Αυτό το θεώρησε ως θεία ευδοκία για τον αγώνα του μαρτυρίου και αναχώρησε πάλι από το Άγιο Όρος και επανήλθε στο Βελεστίνο και από εκεί στην Αγιά, στον Τύρναβο, να ομολογεί και να κηρύττει τον Χριστό, και πολλά γι' αυτόν να υποφέρει.

Στον Τύρναβο εξέπληξε τους Αγαρηνούς για το θάρρος και την τόλμη του. Τον συνέλαβαν, τον διαπόμπευσαν και τον γύρισαν μέσα στην πόλη ανεβασμένο ανάποδα σ' ένα γαϊδουράκι, κρατώντας ψηλά την ουρά του. Διέταξαν να θανατωθεί με σκληρό και φρικτό θάνατο, κόβοντας με τσεκούρι τα χέρια και τα πόδια του. Με πρωτοφανή ανδρεία και καρτερία ο Άγιος έζησε για λίγο, με δοξολογίες και ύμνους παρέδωσε την Άγια ψυχή του στις 30 Δεκεμβρίου το 1818 σε ηλικία 52 ετών[18]. Το ακρωτηριασμένο σώμα του, το πήραν από τους Αγαρηνούς οι πιστοί Χριστιανοί και το ενταφίασαν στο Τύρναβο στο Ναό των Αγίων Αποστόλων. Η ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου έγινε μετά από 15 χρόνια.

Από τα ιερά λείψανα του Οσιομάρτυρα, μερικά σώζονται στην Ιερά Μονή Καρακάλλου, που μεταφέρθηκαν από τον Ιερομόναχο Γαβριήλ, που ήρθε στον Τύρναβο το 1837 για το σκοπό αυτό. Τα υπόλοιπα φυλάσσονται στο Τύρναβο. Η μνήμη του γιορτάζεται στις 30 Δεκεμβρίου, όπου πανηγυρίζει λαμπρά η Ιερά Μονή, ο Τύρναβος, η Κάπουρνα, το Βελεστίνο και η Χλόη. Σήμερα η παράδοση κρατάει καλά στο Βελεστίνο. Ο εξάδελφος της Μάνας του Αγίου ήταν ο μπακάλης Μακρόπουλος, όπως το ομολογούν οι σημερινοί Μακροπουλέοι απόγονοί του, ο Αργύρης υπάλληλος του Δήμου Ρήγα Φεραίου με τα αδέρφια του, από την Αθήνα, τελούν στη μνήμη του στις 30 Δεκεμβρίου Θεία Λειτουργία και αρτοκλασία στον Άγιο Χαράλαμπο Βελεστίνου. Απόγονο του Αγίου στο Βελεστίνο, έχουμε τον Κυριάκο Μέμτσα κάτοικο Βελεστίνου το ίδιο γένος με τον Άγιο, και ο πατέρας του Κυριάκου ήταν από την Κάπουρνα. Στο Βελεστίνο έχουμε και τον μηχανικό του Δήμου Ρήγα Φεραίου, Δημήτριο Καλεσόπουλο, του οποίου η γιαγιά του ονομαζόμενη Θεσσαλία, είχε επίσης συγγένεια με τον Άγιο, όπως μας το ομολογεί ο ίδιος.

Στο Βελεστίνο τίμησε και τιμά τον Άγιο ο τότε Δήμος Βελεστίνου, όπου το 1966 παραχώρησε οικόπεδο και αναγέρθηκε το πνευματικό κέντρο του Ορθόδοξου Χριστιανικού Συλλόγου, που φέρει το όνομα του αγίου «Άγιος Γεδεών» με την βιβλιοθήκη του. Στη μνήμη του στις 30 Δεκεμβρίου, τελείται Εσπερινός και Θεία Λειτουργία με τη συμμετοχή όλων των Ιερέων του Βελεστίνου και εκπροσώπων της Μητρόπολης Δημητριάδος ακόμη και του ιδίου του Μητροπολίτη. Στην αίθουσα, ο Σύλλογος μετά την Θεία Λειτουργία, προσφέρει καφέ και εδέσματα. Στο παλαιό χωριό το Ταμπεγλί, σήμερα Χλόη, εκεί ψηλά στο δασωμένο ρέμα της εποχής εκείνης, που κατέφευγε ο Άγιος διωγμένος από τους Αγαρηνούς και από τον Αγά του Βελεστίνου, εκεί στο γκρεμό ήταν μια μικρή σπηλιά. Στην όχθη του ρέματος, χτίστηκε μικρό εικονοστάσι και τοποθετήθηκε η εικόνα του Αγίου.

18. Το 1840 εκδόθηκαν σε βιβλίο τα σχετικά με τη ζωή και το μαρτύριό του: *Ακολουθία του αγίου ενδόξου οσιομάρτυρος Γεδεών του Νέου. Αθλήσαντος εν Τυρνάβω της Θεσσαλίας κατά το 1818, μηνί Δεκεμβρίω 30. Συνταχθείσα υπό Πολυζώου ιερέως του και ιεροδιδασκάλου της κωμοπόλεως Μακρινήτζας. Ετυπώθη δε δι' επιστασίας και δαπάνη του πανοσιολογιωτάτου κυρίου Χ. Γαβριήλ ιερομονάχου αγιορείτου, εκ της Μονής Καρακάλου υιού του Π. Ιωάννου της κωμοπόλεως Μακρινίτζης εκ Δημητριάδος, εις μνημόσυνον αυτού και των γονέων. Εν Κωνσταντινουπόλει εν τη κατά το Νεοχώριον Τυπογραφία Παναγίου Τάφου. 1840,* (σελ. 35). Βλ. Δ. Γκίνη-Βαλ. Μέξα, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863,* τόμ. Β΄, *1840-1855,* Αθήνα 1941, αρ. 3255, σελ. 1.

Αλλά δεν σταμάτησαν οι κάτοικοι της Χλόης, προ ολίγων ετών στη θέση αυτή, έχτισαν πανέμορφο εξωκλήσι. Τα θυρανοίξια τέλεσε με Αγιασμό και Θεία Λειτουργία, ο Ηγούμενος της Μονής Καρακάλλου του Αγίου Όρους, στις 2 Νοεμβρίου το 1996.

***

Με την ευκαιρία της ανακοινώσεως μνημονεύεται και ο Πατέρας Διονύσιος (Γεροβασίλης), Ιερομόναχος της Ι. Μονής Σουρβιάς και Φλαμουρίου, ο οποίος κατάγονταν από τη Χλόη Βελεστίνου. Γι' αυτό αξίζει να μάθουμε και για τον Διονύσιο τον συντοπίτη μας γιατί ήταν Μοναχός της Σουρβιάς και του Φλαμουρίου στους θερινούς μήνες και όταν το επέτρεπε ο καιρός πήγαινε στη Σουρβιά και εργαζόταν σκληρά να περισώσει κάτι από το ερειπωμένο μοναστήρι. Γεννήθηκε στο Νταμπεγλί, τη σημερινή Χλόη Βελεστίνου, το έτος 1888 και κοιμήθηκε το έτος 1972 σε ηλικία 84 ετών[19]. Από νωρίς έμεινε ορφανός από πατέρα και μάνα. Ο πατέρας του ονομάζονταν Αριστείδης Γεροβασίλης και η μητέρα του ήταν το γένος Αλεξοπούλου (σήμερα Αλεξίου), καταγόμενη από το τότε ονομαζόμενο Καραμπαϊράμ, που σήμερα φέρει την ονομασία Πολυδάμειο και συνόρευε με το Γερμί. Ήταν πρώτη εξαδέλφη του Γρηγορίου Αλεξόπουλου, παππού του γράφοντος. Τον ορφανό Διονύσιο τον μεγάλωσε ο θείος του, αδελφός του πατέρα του και έζησε με τον εξάδελφό του Νικόλαο Γεροβασίλη σαν πραγματικά αδέλφια. Ο Ιερομόναχος Διονύσιος Γεροβασίλης, πρόγονος των σημερινών Γεροβασιλέων της Χλόης και του Βελεστίνου. Οι παλαιότεροι τον γνώρισαν, γιατί επισκεπτόταν το χωριό του και το Βελεστίνο, με το ρυτιδωμένο πρόσωπο και το σκελετωμένο σώμα, ασκητικό γέροντα.

Σημειώνουμε ακόμη για την πνευματικότητα του πατρός Διονυσίου (Γεροβασίλη) το γεγονός ότι είχε την πνευματική κηδεμονία της Γυναικείας Κοινοβιακής Μονής του Αγίου Γερασίμου που βρίσκεται στη Μακρυνίτσα, όπως δηλώνεται στο τέλος του εισαγωγικού μέρους «Ιστορικαί σημειώσεις σχετικαί με την ίδρυσιν της Μονής» στο έντυπο που εξέδωσε η Μονή με την Ακολουθία του Οσίου Γερασίμου του Νέου, ότι «Ήδη η Μονή [το 1982] τελεί υπό την πνευματικήν κηδεμονίαν του εναρέτου γέροντος Διονυσίου Ιερομονάχου...»[20]. Όσοι την εποχή εκείνη, μαθήτευσαν στα ιερά γράμματα και είχαν μεράκι να ακούσουν τα λόγια του Χριστού και να διδαχθούν, όταν κατά πολύ αραιά διαστήματα, κατέβαινε από το Φλαμούρι ή και από την Σουρβιά, το Μοναστήρι του Αγίου Γερασίμου, τον πλησίαζαν να ακούσουν τις διδαχές του. Νουθεσίες και συμβουλές για ταπείνωση, για αγάπη και μακροθυμία, για ελεημοσύνη, πραότητα, δικαιοσύνη και καλοσύνη. Ας έχουμε και εμείς, οι σημερινοί, πνεύμα μαθητείας και να ζητούμε να μας επισκιάσει η χάρις της άγιας μορφής, του Γέροντα Διονύσιου Γεροβασίλη.

***

Τέλος ας είμαστε περήφανοι οι Βελεστινιώτες και όλοι οι κάτοικοι του ιστορικού Δήμου Ρήγα Φεραίου, που οι πρόγονοί μας αξιώθηκαν, μεγάλη δωρεάν Θείας Χάριτος,

19. Ο π. Δονύσιος εκοιμήθη στις 6 Φεβρουαρίου 1972 και εκείνες τις ημέρες στην Ι. Μονή Φλαμουρίου της Μητροπόλεως Δημητριάδος το χιόνι ήταν ενάμισι μέτρο και ο Ηγούμενος ιερομόναχος Γαβριήλ ήταν στο Βόλο. Ο τότε Μητροπολίτης, Μακαριστός Ηλίας, έδωσε εντολή και πήγε ο π. Κωνσταντίνος Σύρος, εφημέριος του ορεινού χωριού Κοκκωτοί, που βρίσκεται πλησίον της Ι. Μονής Άνω Ξενιάς, και τέλεσε την νεκρώσιμη ακολουθία. Μάλιστα περπάτησε στο χιόνι με ειδικά παπούτσια με συντροφιά δύο κυνηγών. Ο ορεσίβιος π. Κωνσταντίνος γνώριζε να περπατάει στο χιόνι.

20. Βλ. στο *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Γερασίμου του Νέου και Θαυματουργού,..., ό.π.,* 1982, σελ. 4.

να έχουν πνευματικούς πατέρες, που έλαμψαν και έδωσαν την άγια ζωή τους, για την Ορθοδοξία, για να κρατήσουν το υποδουλωμένο έθνος ελεύθερο και χριστιανικό, δωρεάν σε μας τους Νεοέλληνες. Πρέπει λοιπόν, όλοι να τους ευγνωμονούμε και να ζητούμε τη βοήθειά τους.

Τα Απολυτίκια των δύο Αγίων

α). Αγίου Γερασίμου του Νέου

Ήχος δ΄

«Ο ένσαρκος Άγγελος, των ασκητών η κρηπίς, ο νέος Γεράσιμος της Εκκλησίας Χριστού, φωστήρ ο ανέσπερος, άνωθεν συγκαλείται, την πληθύν των Αγγέλων, κάτωθεν συναθροίζει των ανθρώπων το γένος, την θείαν αυτού μνήμην ψάλλειν εν άσμασιν».

β). Απολυτίκια του Αγίου Γεδεών

Ήχος γ΄

«Ρύθροις έπνιξας των σων αιμάτων, και κατήσχυνας του επαράτου, την ασέβειαν Βελή και το φρύαγμα, υπέρ Χριστού εναθλών γενναιότητα, οσιομάρτυς Γεδεών πανοίδημε πρέσβυν ακοίμητον, Χριστού σε προσάγομεν, ρυσθήναι εκ κινδύνων τας ψυχάς ημών».

Και το Απολυτίκιον της Ι. Μ. Καρακάλλου

Ήχος α΄ της ερήμου πολίτης

«Εναθλήσας νομίμως τον εχθρόν καταβέβληκας, και Οσιομάρτυς εδείχθης, του Σωτήρος περίδοξος· χειρών γαρ και ποδών την εκτομήν, υπέστης Γεδεών καρτερικώς· δια τούτο θείαν χάριν νέμεις αεί, τοις πίστει εκβοώσι σοι· δόξα τω παρασχόντι σοι ισχύν, δόξα τω σε στεφανώσαντι, δόξα τω ενεργούντι δια σου, πάσιν ιάματα».

Εικόνα του Αγίου Γερασίμου στη Σουρβιά

Ο Άγιος Διονύσιος ο εν Ολύμπω
Γεννήθηκε λίγο πριν τα 1500 στο χωριό Σλάτενα (σήμερα Δρακότρυπα) Αγράφων

Ο Ιερός Ναός Λεονταρίου, αφιερωμένος στον Άγιο Γεράσιμο το Νέο. Οικοδομήθηκε το 1905 ως προσκυνηματικός Ναός

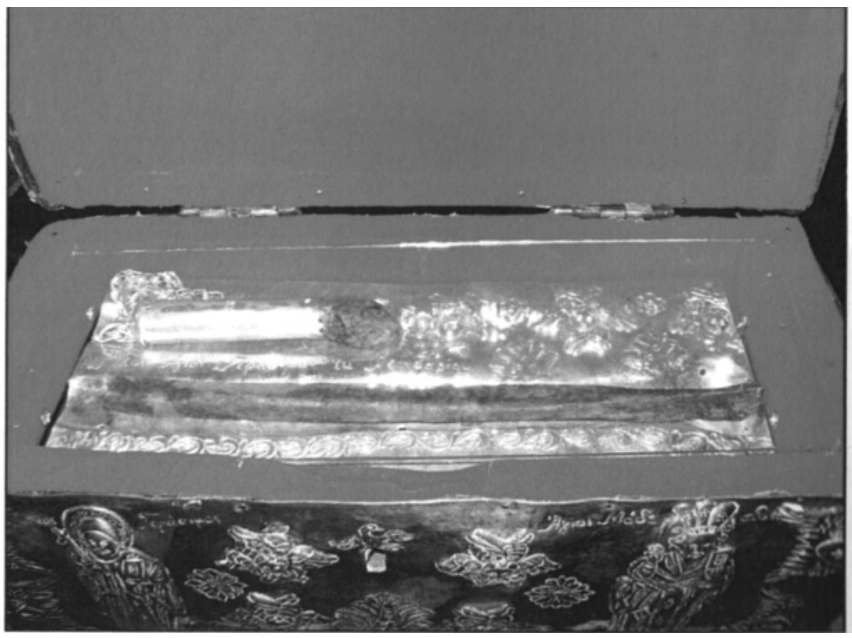

Τα εν Λεονταρίω λείψανα του Αγίου Γερασίμου

Ενοριακός Ναός των Αγίων Αποστόλων του Λεονταρίου του 14ου αιώνα

Άποψη της Μονής Σουρβιάς από μακριά μέσα στο Δάσος, φωτ. 20-9-2012

Εσωτερικό Ι.Ν. Αγίας Τριάδος Σουρβιάς
Επιγραφή Αγιογράφησης JPM, φωτ. 20-9-2012

Άλλη άποψη του Καθολικού της μονής Αγίας Τριάδος Σουρβιάς, φωτ. 20-9-2012

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Βελεστίνου, ανέγερση 1971-1973

Δυτικά του Ναού της Παναγίας Βελεστίνου.
Διακρίνουμε τα θεμέλια του κελιού του Οσίου Γερασίμου κοντά στο αρχαίο τοίχος

Γυναικεία Μονή Αγίου Γερασίμου του Νέου, Βόρεια της Μακρινίτσας, έτος ιδρύσεως 1945

Η κάρα του Αγίου στην γυναικεία Μονή Μακρινίτσας

Εικόνα με ασημένια επένδυση του Αγίου Γερασίμου του Νέου στην γυναικεία Μονή Μακρινίτσας και η κάρα του Αγίου

Ο Οσιομάρτυρας Άγιος Γεδεών ο Νέος 1766-1818

Δοσίθεος Μαχαιρίτσας 1898-1958
Ιδρυτής της γυναικείας μονής Μακρινίτσας

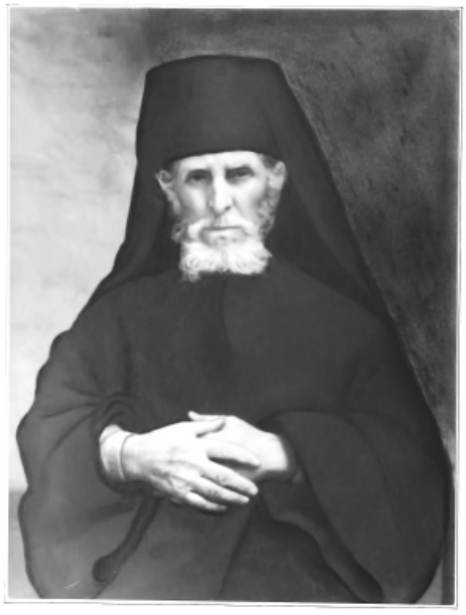

Ο Ιερομόναχος Διονύσιος Γεροβασίλης
Μοναχός της Σουρβιάς και του Φλαμουρίου 1888-1972

Το εξωκκλήσι του Αγίου Γεδεών στη Χλόη στις όχθες του μεγάλου ρέματος.
Το κυπαρίσσι με το ιστορικό Προσκυνητάρι. Κτίστηκε το 1995 και τα Θυρανοίξια
έγιναν το 1996 με εντολή του τότε Μητροπολίτου Δημητριάδος Μακαριστού
Χριστοδούλου από τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής Καρακάλου του Αγίου Όρους
π. Φιλοθέου 2-11-1996

Στο εξωκλήσι του Οσιομάρτυρος Αγ. Γεδεών στη Χλόη Βελεστίνου, 2 Νοεμβρίου 1996,
αρτοκλασία μετά τη Θεία Λειτουργία με τον Καθηγούμενο της Ιεράς Μονής
Καρακάλου του Αγίου Όρους π. Φιλόθεο, τους ιερείς π. Γεώργιος Αλεξίου,
π. Δημήτριο Καρακώστα, π. Δημήτριο Τόλια, τους ιεροψάλτες Χρήστο Πέτρου,
Εμμανουήλ και Παναγιώτη Τσατσούλη, μέλη του Συλλόγου «Άγιος Γεδεών»
Βελεστίνου, τους κτήτορες του εξωκλησίου και κατοίκους της Χλόης

ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΞΕΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Καταγραφή και Μελέτη των «Γεωλογικών Μνημείων» στην ευρύτερη περιοχή Φερών-Βελεστίνου

Περίληψη

Η ευρύτερη περιοχή Φερών-Βελεστίνου παρουσιάζει ιδιαίτερο γεωλογικό ενδιαφέρον, όπως καταγράφεται από μελέτη που εκπόνησε το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Βόλου. Στο πλαίσιο της έρευνας στα διοικητικά όρια του Δήμου Ρήγα Φεραίου εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν 198 «Γεωλογικά Μνημεία» με επιστημονικό, ιστορικό, λαογραφικό και τουριστικό ενδιαφέρον, όπως σπήλαια, αρχαία υδραγωγεία, πηγές, καταρράκτες, σπάνιες γεωμορφές, απολιθωματοφόρες θέσεις, τεκτονικά ρήγματα, στοιχεία υδρογεωλογίας, αρχαία λατομεία, σημαντικά ορυκτά και πετρώματα. Τα στοιχεία αυτά γεωλογίας κρίνεται αναγκαίο να μελετηθούν ενδελεχώς και να αναδειχθούν μέσα από τη δημιουργία γεωτουριστικών διαδρομών. Η ανάδειξή τους θα αποτελέσει τη βάση για την αποτελεσματική προστασία τους και διαφύλαξή τους για τις επόμενες γενεές.

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται τμήμα από τα πρόδρομα αποτελέσματα έρευνας που διεξάγει επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Βόλου και αφορά στην καταγραφή των «Γεωλογικών Μνημείων» της Θεσσαλίας. Σε αυτήν την έρευνα αναλύονται τα πιο αξιόλογα γεωλογικά στοιχεία που καταγράφηκαν, μέχρι και τη δημοσίευση του παρόντος πονήματος, στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου και συγκεκριμένα στα διοικητικά όρια του Δήμου Ρήγα Φεραίου.

Ως «Γεωλογικά Μνημεία» ορίζουμε τις γεωμορφές που κρίνονται σημαντικές για τη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας, την ποιότητα ζωής των ανθρώπων, τη γεωλογική και πολιτιστική κληρονομιά. Τέτοια μνημεία θεωρούνται γενικά οι γεώτοποι, τα σπήλαια και οι καρστικές περιοχές, εμφανίσεις ρηγμάτων, σπάνιες επιφανειακές γεωμορφές, αξιόλογα κοιτάσματα, πετρώματα, ορυκτά, ορυχεία, λατομεία, αρχαιολογικά και παλαι-

οντολογικά κατάλοιπα, υδροφορείς, ποταμοί, λίμνες, φαράγγια και κάθε άλλο στοιχείο γεωλογίας που χρήζει μελέτης, προβολής και προστασίας[1].

Τα «Γεωλογικά Μνημεία» στην Ελλάδα αποτελούν ένα σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα της φύσης, αλλά και ένα ανεκμετάλλευτο κεφάλαιο στις τοπικές οικονομίες. Ο συνήθης τρόπος εκμετάλλευσής τους μέχρι σήμερα προεξοφλούσε μία πρόχειρη πλην πολυδάπανη μελέτη και μία ταχεία εφαρμογή ενός σχεδίου ανάδειξης, που είχε ως άμεση συνέπεια τη πλημμελή ανάδειξη των μνημείων μέχρι και την καταφανή καταστροφή τους. Παραδείγματα στον Ελλαδικό χώρο αποτελούν οι δεκάδες αξιοποιήσεις σπηλαίων, η άναρχη οικοδόμηση σε περιοχές γεωλογικού κάλους (Θήρα, Λαυρεωτική), καθώς και η πλήρης καταστροφή γεωλογικών στοιχείων που συνδέονται με την ανθρώπινη ιστορία (καταστροφή αρχαίων μεταλλευτικών στοών από τα έργα του χιονοδρομικού κέντρου στο όρος Παγγαίο). Από τα λίγα παραδείγματα ορθής αξιοποίησης των «Γεωλογικών Μνημείων» αποτελεί το απολιθωμένο δάσος στο δυτικό τμήμα της Λέσβου, όπου με σημείο αναφοράς το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας στο Σίγρι και αρωγό ένα αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο διαφυλάχθηκε και αναδείχθηκε το γεωλογικό κάλος της περιοχής. Τα μνημεία που παρέμειναν σχεδόν ανέγγιχτα από το χρόνο και τον άνθρωπο ήταν κυρίως αυτά που κατάφερναν να περνούν απαρατήρητα από την μανία της λεγόμενης «αξιοποίησης» (απολιθωματοφόρες θέσεις, τεκτονικά ρήγματα, απροσπέλαστες περιοχές γεωμορφών κ.α.).

Μέθοδοι έρευνας

Η μελετούμενη περιοχή περιστοιχίζεται από τα βουνά Πήλιο, Μαυροβούνι και Χαλκοδόνιο, ενώ υψομετρικά κυμαίνεται από 40m έως 700m. Ο πραγματοποιηθείς εντοπισμός και η καταγραφή κάλυψε πεδινή, ημιορεινή έως ορεινή έκταση περίπου 500km^2 και διήρκησε 15 μήνες.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας στα διοικητικά όρια του Καλλικρατικού Δήμου Ρήγα Φεραίου[2] αρχικά εντοπίστηκαν τα αξιόλογα στοιχεία γεωλογίας και κατόπιν με τη χρήση G.P.S. καταγράφηκε η γεωγραφική τους θέση και το υψόμετρό τους. Ο εντοπισμός βασίστηκε σε βιβλιογραφικές πληροφορίες, μελέτη δορυφορικών φωτογραφιών, πληροφορίες από κατοίκους των εγγύς περιοχών και γεωλογική σάρωση. Αφού χαρτογραφήθηκαν τα επιμέρους στοιχεία, συμπληρώθηκε ειδική φόρμα-απογραφικό δελτίο για κάθε «Γεωλογικό Μνημείο», όπου κάθε αρμόδιος γεωλόγος επεσήμανε την επιστημονική του αξία, την προσβασιμότητά του, το πόσο εύκολα γίνεται αντιληπτό από τον επισκέπτη, την ευκολία ανάδειξης, την ανάγκη προστασίας του και άλλα χαρακτηριστικά αναγκαία για την έρευνα. Στη συνέχεια τα στοιχεία αυτά συγκεντρώνονταν σε σύστημα γεωγραφικών πληροφοριών (G.I.S.) για την καλύτερη εποπτεία των αποτελεσμάτων και εξαγωγή συμπερασμάτων.

Αποτελέσματα

Η έρευνα στα διοικητικά όρια του Δήμου Ρήγα Φεραίου κατέδειξε συνολικά 198 «Γεωλογικά Μνημεία». Από αυτά 88 είναι σπήλαια, 2 υπόγεια αρχαία υδραγωγεία, 2 πε-

1. Βαξεβανόπουλος Μ., Πέννος Χ., Γκαρλαούνη Χ., Πεχλιβανίδου Σ., Ζαχαριάδης Σ., *Προοπτικές βελτίωσης των τουριστικά διευθετημένων σπηλαίων στην Ελλάδα. Πρακτικά 4ου Παγκρήτιου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου*, Ζωνιανά 2008.

2. Σύμφωνα με το νόμο 3852/2010, Αρ. Φύλλου 87. *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα Καλλικράτης.*

ριοχές αρχαίας λατόμευσης, 3 απολιθωματοφόρες θέσεις, 55 ρήγματα, 9 θέσεις με σπάνιες γεωμορφές, 3 θέσεις με αξιόλογα ορυκτά και πετρώματα και 36 πηγές και καταρράκτες.

Η υδρολογική λεκάνη της λίμνης Κάρλας αποτελεί ένα προεξέχον γεωλογικό μνημείο στην ευρύτερη περιοχή με έκταση 1121m^2. Μελετήθηκαν ιδιαίτερα τα υδρογεωλογικά της χαρακτηριστικά και ο τρόπος λειτουργίας της αποστράγγισής της μέσα από καρστικές καταβόθρες. Η μελέτη όμως των στοιχείων της γενικής υδρογεωλογικής εικόνας της περιοχής βρίσκεται ακόμη σε προκαταρκτικό στάδιο, για αυτό το λόγο και δεν παρατίθενται εκτενή αποτελέσματα. Άξιες λόγου είναι οι εντυπωσιακές γεωμορφές κατά μήκος της παλιάς ακτογραμμής της λίμνης Κάρλας (εικ. 1), που δημιουργούνται στα ανθρακικά πετρώματα από τη διάλυση που προκαλεί το γλυκό νερό (μορφές διάλυσης: röhrenkarren).

Εικ. 1. Μορφές διάλυσης του πετρώματος

Από τα 88 σπήλαια σπήλαια που εντοπίσθηκαν, το πιο εντυπωσιακό και αξιόλογο από γεωλογικής άποψης είναι το Δρακοπήγαδο στα Κανάλια. Βρίσκεται 1,9km βορειοανατολικά των Καναλίων και αποτελεί κατακόρυφο σπήλαιο (βάραθρο) συνολικού βάθους περίπου 50m (εικ. 2). Επίσης, νοτιοδυτικά των Καναλίων καταγράφηκαν 26 βραχοσκεπές, με γεωλογικό, αρχαιολογικό και κυρίως εθνογραφικό ενδιαφέρον.

Εικ. 2. Άποψη από το Δρακοπήγαδο. Στο βάθος ο ταμιευτήρας της λίμνης Κάρλας

Στην περιοχή του Κεραμιδίου εντοπίζεται το βαθύτερο σπήλαιο στη Θεσσαλία, η Βαλότρυπα με συνολικό βάθος 250m. Βρίσκεται 4km νοτιοδυτικά του Κεραμιδίου και διανοίγεται στα μάρμαρα της περιοχής, κατά μήκος μιας ευρείας τεκτονικής ζώνης. Η ανακάλυψη και εξερεύνησή του είχε πραγματοποιηθεί ήδη από το Δεκέμβριο του 2004 από μέλη της Εταιρείας Σπηλαιολογικών Ερευνών Θεσσαλίας «ο Χείρων». Επίσης, στην περιοχή της Κοκκίνας είναι εντυπωσιακή η ύπαρξη ενός ενεργού ρήγματος στο εσωτερικό ενός σπηλαίου. Το σπήλαιο έχει βαραθρώδη ανάπτυξη συνολικού βάθους 21m.

Νοτιανατολικά της Κοκκίνας εξερευνήθηκε και χαρτογραφήθηκε γεωλογικά ένα υπόγειο υδρομαστευτικό έργο συνολικού μήκους διαδρόμων 146m και άγνωστης ηλικίας κατασκευής. Ανάλογες υπόγειες κατασκευές έχουν βρεθεί στη Βόρεια Ελλάδα και χαρακτηρίζονται ως «κανάτ». Είναι η πρώτη φορά που καταγράφεται υδρομαστευτικό έργο, τύπου «κανάτ» στην περιοχή της Θεσσαλίας. Εφάμιλλο έργο, αλλά πολύ μικρότερης κλίμακας, εντοπίστηκε στη θέση «Μάνα» κοντά στη λίμνη Κάρλα με διάσπαρτη ρωμαϊκή κεραμική.

Από τα ορυκτά που εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή της έρευνας άξια λόγου είναι η χαλκούχος μεταλλοφορία κατά μήκος τεκτονικών ασυνεχειών σε οφιολιθικά πετρώματα κοντά στο χωριό Κοκκίνα (εικ. 3). Η μεταλλοφορία τοποθετείται γεωγραφικά στις ανατολικές υπώρειες του όρους Χαλκοδόνιο και πιθανότατα συνδέεται με την ονοματοδοσία του. Για πρώτη φορη δηλαδή αναφέρεται εμφάνιση ορυκτών του χαλκού και μπορεί να εξηγηθεί από αυτή την μεταλλοφορία το όνομα του όρους Χαλκοδόνιο.

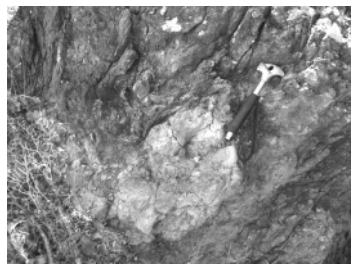

Εικ. 3. Χαλκούχος μεταλλοφορία στο όρος Χαλκοδόνιο

Παλαιοντολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν περιοχές με απολιθώματα θηλαστικών ζώων, που εκτείνονται από Μικρό Περιβολάκι μέχρι και το Βελεστίνο. Επιπλέον, σε σπήλαιο στο Μικρό Περιβολάκι βρέθηκαν απολιθωμένα οστά βοοειδούς. Επίσης, 65 τεκτονικά ρήγματα εντοπίστηκαν και χαρτογραφήθηκαν στην περιοχή. Παρουσιάζουν απότομα και απόκρημνα πρανή εξαιτίας της τεκτονικής διάρρηξης. Πολλά από αυτά δείχνουν σημάδια νεοτεκτονικής δράσης. Τα ανάγλυφα που δημιουργούν είναι εντυπωσιακά, ιδιαίτερα όταν συνδέονται με την κίνηση του νερού σε κοιλάδες, δημιουργώντας μεγάλους καταρράκτες. Συνολικά καταγράφηκαν 36 καταρράκτες και πηγές νερού. Με απότομα τεκτονικά πρανή συνδέονται και δύο περιοχές αρχαίας λατόμευσης, που καταγράφηκαν στο Βελεστίνο και στο Μικρό Περιβολάκι. Η εκμετάλλευση απέβλεπε στην αποκοπή τεμαχών ασβεστολίθου.

Συμπεράσματα-Προτάσεις

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συμπεραίνεται ότι έντονο γεωλογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ευρύτερη περιοχή Βελεστίνου-Φερών. Στην παρούσα μελέτη καταγράφηκαν συνολικά 198 γεωλογικά μνημεία από επιστημονικό προσωπι-

κό του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Βόλου. Από αυτά, το Δρακοπήγαδο στα Κανάλια, οι βραχοσκεπές της Κάρλας, τα ορυκτά του χαλκού στο Χαλκοδόνιο, οι απολιθωματοφόρες θέσεις και ιδιαίτερα η λίμνη Κάρλα είναι δυνατό να αναδειχθούν μέσα από μία ήπια ανάπτυξη ενός νέου τύπου οικοτουρισμού, το «Γεωτουρισμό».

Ο «Γεωτουρισμός» απευθύνεται σε μεγάλο φάσμα τουριστών και συνδέει με οργανωμένα μονοπάτια μνημεία γεωλογικού ενδιαφέροντος. Η σύνδεση των «Γεωλογικών Μνημείων» μέσω γεωτουριστικών διαδρομών αποτελεί στοιχείο που θα οδηγήσει στην ανάδειξη και στην αποδοτικότερη προστασία τους. Συγκεκριμένα, ήδη στο Δήμο Ρήγα Φεραίου έχει προταθεί η δημιουργία τριών γεωπεριπάτων-γεωτουριστικών διαδρομών, Κάρλα-Κανάλια-Δρακοπήγαδο, Κεραμίδι-Κάρλα και Βελεστίνο-Κοκκίνα.

Η προστασία και ανάδειξη των επιμέρους γεωλογικών μνημείων μέσα από αυτούς τους οργανωμένους γεωπεριπάτους, θα συντελέσει στην περαιτέρω ανάπτυξη των περιοχών Κεραμίδι-Κανάλια-Κάρλα και Βελεστίνο-Κοκκίνα μέσω της πλέον αειφόρου μορφής γεωτουριστικής ανάπτυξης. Η δημιουργία των γεωτουριστικών διαδρομών με παράλληλη υποστήριξή τους μέσω διαδικτύου θα δώσει αναμφίβολα ώθηση στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής με σαφή τόνωση της τοπικής οικονομίας.

Ευχαριστίες

Το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Βόλου θα επιθυμούσε να ευχαριστήσει τους τοπικούς για τις υποδείξεις και πληροφορίες που παρείχαν στην ερευνητική ομάδα και ιδιαίτερα στον κ. Κωνσταντίνο Γάτο, κάτοικο Κοκκίνας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Οι αρχαίες Φερές και το Βελεστίνο σε χάρτες της Θεσσαλίας

Γενικά για την χαρτογραφία

Χαρτογραφία ονομάζεται ο επιστημονικός κλάδος της γεωγραφίας που περιλαμβάνει ένα σύνολο προσδιορισμένων μελετών, τεχνικών ακόμη και καλλιτεχνικών εργασιών που αφορούν απεικονίσεις επάνω σε επίπεδη ή σφαιρική επιφάνεια σε σμίκρυνση, ενός τμήματος ή όλης της γήινης επιφάνειας για την σύνταξη και έκδοση χαρτών. Η εφαρμογή όλων αυτών των διεργασιών αποτελούν την έννοια της χαρτογράφησης, που γίνεται με διάφορες μεθόδους οι οποίες και ονομάζονται χαρτογραφικές προβολές.

Η Χαρτογραφία σχετίζεται στενά με την επιστήμη της Γεωγραφίας, αφού οι χάρτες είναι ένα από τα κυριότερα μέσα παρουσίασης και μελέτης των γεωγραφικών δεδομένων. Ο Theatrum Orbis Terrarum ή Χάρτης του Ορτέλιους είναι ο πρώτος παγκόσμιος χάρτης με σύγχρονες προδιαγραφές της χαρτογραφίας. Είναι επίσης ο πρώτος χάρτης που σημείωσε εμπορική επιτυχία. Εκτυπωτής του ήταν ο Αβραάμ Ορτέλιους από την Αμβέρσα στις 20 Μαΐου 1570. Ο χάρτης ήταν μοιρασμένος σε πολλά φύλλα και συνοδευόταν από ένα φυλλάδιο που περιείχε ότι ήταν γνωστό την εποχή του 16ου αιώνα. Ο Ορτέλιους είχε συντάξει και ένα ευρετήριο με τις πηγές του χάρτη, οι οποίες σήμερα ή δεν υπάρχουν πια, ή είναι πολύ σπάνιες. Ο χάρτης επανακυκλοφόρησε συχνά μέχρι το 1598.

Μεγάλοι χαρτογράφοι – Περίφημες εκδόσεις χαρτών

Ο Nicolas Sanson ο μεγαλύτερος, ο οποίος ονομάζεται και Nicolas Sanson d'Abbeville γεννήθηκε το 1600 στην Abbeville και πέθανε το 1667 στο Παρίσι. Ήταν χαρτογράφος και στη Γαλλία θεωρούνταν ο "πατέρας της Γεωγραφίας". Την περίοδο από το 1618 μέχρι το 1667 φιλοτέχνησε 300 μεμονωμένους χάρτες, όπως επίσης Άτλαντες και εικονογραφημένα κείμενα. Ανακηρύχτηκε σε χαρτογράφο του Βασιλιά (*Geographe Ordinaire du Roy*) Λουδοβίκου του 13ου και του 14ου στους οποίους δίδασκε και Γεωγραφία.

Ο Βέλγος Philippe Vandermaelen γεννήθηκε το 1791 και απεβίωσε το 1869. Ήταν διαπρεπής γεωγράφος και χαρτογράφος, διάσημος για τη σχεδίαση έγκυρου παγκόσμιου

άτλαντα και πολυάριθμων επιστημονικών χαρτών (γεωλογικοί, κτηματολογικοί, σιδηροδρόμων) με βάση το μετρικό σύστημα. Χρησιμοποίησε τη μέθοδο της λιθογραφίας και χρωματογραφίας.Ο Gilles Robert de Vaugondy (1688-1766) και ο γιός του Didier Robert deVaugondy (1723-1786) υπήρξαν από τους κορυφαίους χαρτογράφους της Γαλλίας του 18ου αιώνα. Το 1757 δημοσίευσαν το *The Atlas Universel*, ενώ το 1760 ο Didier Robert de Vaugondy ανακηρύχτηκε βασιλικός γεωγράφος στην υπηρεσία του Βασιλιά Louis XV.

Ο Johann Samuel Heinrich Kiepert γεννήθηκε το 1818 και πέθανε το 1899 στο Βερολίνο. Ήταν Γερμανός χαρτογράφος και γεωγράφος, γιος εύπορου εμπόρου που από νεαρή ηλικία έδειξε το ενδιαφέρον του για τη Γεωγραφία στα ταξίδια της οικογένειας. Ο ιστορικός Leopold von Ranke και φίλος της οικογένειας προώθησε το φυσικό ταλέντο του Kiepert μέσω του Διευθυντή του σχολείου του August Meineke που τον έκανε να αγαπήσει την αρχαία Ελληνική ιστορία. Φιλοτέχνησε εξαιρετικούς ιστορικούς χάρτες, άτλαντες και επισκέφτηκε ο ίδιος την Ελλάδα. Ο Γερμανός Georg Westermann γεννήθηκε το 1869 στο Braunschweig και πέθανε στο Potsdam το 1945. Συνέχισε το εκδοτικό έργο του παππού του, που ακόμη υπάρχει μέχρι σήμερα στο Braunschweig. Ίδρυσε παράρτημα του τυπογραφείου και στο Βερολίνο. Μεταξύ άλλων τύπωσε σημαντικούς χάρτες και άτλαντες.

Η Λειψία (Leipzig) είναι πόλη της Γερμανίας, πρωτεύουσα της περιοχής του Λευκού Έστερ στη Σαξονία, μέσα σε μια μεγάλη εύφορη πεδιάδα, στη συμβολή των ποταμών Έλστερ, Πλάισε και Πάρτε, είναι συγκοινωνιακό κέντρο οδικών, σιδηροδρομικών, αεροπορικών και ποτάμιων συγκοινωνιών προς τη Βαλτική και την Κεντρική Ευρώπη. Είναι διεθνές πνευματικό κέντρο, όπου λειτουργεί πανεπιστήμιο (1409), βιβλιογραφικό ινστιτούτο, βιβλιοθήκη (2.460.000 τόμους). Έχει αξιόλογα κτίρια: ιερούς ναούς του 14ου, 15ου, 16ου αι., το παλιό δημαρχείο (16ος αι.), το καλλιτεχνικό μουσείο (19ος αι.), κατατάσσοντας την ανάμεσα στις πόλεις της Γερμανίας με τη μεγαλύτερη πνευματική κίνηση. Ονομαστές είναι και οι εκδόσεις των αρχαίων Ελλήνων κλασικών όπως επίσης και εκδόσεις χαρτών που έγιναν και γίνονται εκεί μέχρι σήμερα. Όταν λέμε "έκδοση Λειψίας" εννοούμε μια από τις καλύτερες.

Η ελληνική υπηρεσία έκδοσης χαρτών

Στα 1882, η τότε Κυβέρνηση του αείμνηστου Πρωθυπουργού Χαρ. Τρικούπη, στην προσπάθεια αναζήτησης νέων θεσμών, για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της Χώρας, ψηφίζει νόμο με τον οποίο *«Επιτρέπεται εις την κυβέρνηση να καλέσει παρά τω Στρατώ αλλοδαπούς Αξιωματικούς προς μελέτην του Στρατιωτικού Οργανισμού του Κράτους...και προς εισαγωγήν εν τω Στρατώ διαφόρων εφαρμογών...».* Τον Αύγουστο του 1889, συγκροτήθηκε η «Γεωδαιτική Αποστολή» από την προς τούτο μετακληθείσα Στρατιωτική Αυστριακή αποστολή, υπό τον Αντισυνταγματάρχη Heinrich Hartl, με σκοπό τη σύνταξη του «Τοπογραφικού και Κτηματικού χάρτη της Χώρας». Η «Γεωδαιτική Αποστολή», που περιελάμβανε και Έλληνες Αξιωματικούς του Μηχανικού, το 1891 μετονομάστηκε σε «Γεωδαιτικό Απόσπασμα».

Με το Β.Δ. της 20-4-1895 και με την αποχώρηση της Αυστριακής Αποστολής το «Γεωδαιτικό Απόσπασμα» μετονομάστηκε σε «Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού» και τέθηκε σε ισχύ ο πρώτος κανονισμός λειτουργίας της. Τη σημερινή της ονομασία, η Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, έλαβε, τελικά, με το Ν.Δ. της 10-2-1926 με το οποίο δημοσιεύθηκε και ο νέος οργανισμός της.

Η τεράστια σημασία της χαρτογραφίας

Οι χάρτες είναι ένα πολύ σημαντικό μέσο που αποτυπώνει εξελικτικά τον πολιτισμό σε κάθε γωνιά του πλανήτη. Μάλιστα δεν αποτελούν μονάχα ένα μέσο έρευνας αλλά συνήθως αποτελούν κι ένα έργο τέχνης. Δεν είναι τυχαίο επίσης πως οι ελληνικές λέξεις *Χαρτογραφία* και *Γεωγραφία* χρησιμοποιούνται και σε άλλες γλώσσες (Cartography και Geography). Αυτό δείχνει ότι οι δύο όροι προϋπήρχαν από νωρίς για τους Έλληνες και χρησιμοποιήθηκαν έτοιμοι και από τους ξένους.

Το ερώτημα που όμως που τίθεται είναι: Έχει αναγνωριστεί η σπουδαιότητα των χαρτών στην τεκμηρίωση της ιστορικής αλήθειας; Με την εισήγησή μου θα ήθελα να δείξω ότι οι χάρτες αποτελούν πηγές άντλησης γνώσεων και πληροφοριών για όλες τις περιοχές του κόσμου. Οι χάρτες μας παρέχουν πολύ σημαντικές πληροφορίες για διάφορα σημεία και έτσι αποτελούν τεκμήρια ταυτοποίησης ώστε να μπορέσουμε να συνδέσουμε χώρους γνωστούς από διάφορα κείμενα του παρελθόντος με την γεωμορφολογία της περιοχής. Άρα είναι και πολύ σημαντικές πηγές γνώσης για την πατρίδα μας το Βελεστίνο και τις Αρχαίες Φερές.

Η πρόταση είναι να δημιουργήσουμε ένα ευρετήριο με το ανάλογο αρχείο[1] όλων των χαρτών στους οποίους περιλαμβάνεται το Βελεστίνο ή οι Φερές ώστε να χρησιμοποιηθεί από τους επιστήμονες του μέλλοντος και να τοποθετηθούν σε ένα μουσείο που φυσικά πρέπει να δημιουργηθεί για τον όμορφο και ιστορικό τούτο τόπο ξεκινώντας φυσικά από την περίφημη Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή για την οποία έχουν γραφεί τόσα πολλά. Παρακάτω εμφανίζονται οκτώ χάρτες Θεσσαλίας με τις αρχαίες Φερές ή το Βελεστίνο.

Βιβλιογραφία

1. *Voelker Staaten und Kulturen ein Kartenwerk zur Geschichte*. G. Westermann Verlag 1957.

2. Λεοντίδου Λίλα, *Αγεωγράφητος Χώρα*, Γ΄ έκδοση, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.

3. Χατζηδημητριάδης Ελευθ., *Γεωλογικές χαρτογραφήσεις*, ΑΠΘ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων, Θεσσαλονίκη 1986.

4. Heinrich Kiepert, *Χάρτες του αρχαίου κόσμου*, Εκδόσεις Μάτι, Αθήνα 2008.

5. Καραμπερόπουλος Δημ., «Το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή υπό το φως των νέων ερευνών», *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας (9 - 11 Νοεμβρίου 2006)*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, Λάρισα 2009, τόμ. 2, σελ. 688-699.

6. Barbie du Bocage, «La Thessalie Pour le Voyage du Jeune Anacharsis», 1788.

Περιλαμβάνεται στο Κυριάκος Προβατίδης (επιμ.), *Συλλογή γεωγραφικών χαρτών σχεδίων όψεων και μεταλλίων της αρχαίας Ελλάδας σχετικών με την περιήγηση του Νεαρού Ανάχαρση*. Εκδόσεις Μάτι, Αθήνα 2010.

7. http://web.gys.gr/portal

8. http://el.wikipedia.org

1. Ενδιαφέρουσα η πρόταση του συμπατριώτη Γ. Βογιατζή για τη δημιουργία Αρχείου Χαρτών στους οποίους αναγράφεται το Βελεστίνο ή οι αρχαίες Φερές. Μια και έγινε η αρχή με την ανακοίνωση θα συνιστούσαμε να συνεχισθεί συστηματικά η προσπάθειά του σε συνεννόηση με την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, ώστε το Αρχείο Χαρτών για Βελεστίνο-Φερές να εμπλουτισθεί με πολλούς χάρτες. (Σημ. επιμ.).

1. Alt Griechenland. Bibliographisches Institut in Leipzig (1908 ;)
Απόσπασμα Θεσσαλίας

2. Griechenland im Zeitalter des Perikles (446/445 v.Chr.) p.12 Voelker Staaten und Kulturen ein Kartenwerk zur Geschichte. G. Westermann Verlag 1957.
Απόσπασμα Θεσσαλίας

3. Χάρτες του αρχαίου κόσμου Heinrich Kiepert Atlas Antiquus Graecia 1892
Εκδόσεις Μάτι 2008.. Απόσπασμα Θεσσαλίας

4. Graecia Vetus Robert de Vaugondy 1752. Απόσπασμα Θεσσαλίας.
Συλλογή Μεγαλόπουλου Κατερίνη

5. Graeciae pars Septentrionalis Guillelmo Delisle 1708. Απόσπασμα Θεσσαλίας. Συλλογή Μεγαλόπουλου Κατερίνη

6. La Thessalie Pour le Voyage du Jeune Anacharsis. M. Barbie du Bocage 1788 Συλλογή γεωγραφικών χαρτών σχεδίων όψεων και μεταλλίων της αρχαίας Ελλάδας σχετικών με την περιήγηση του νέου Ανάχαρση. Χάρτης Νο 15 Εκδόσεις Μάτι 2010. Απόσπασμα Θεσσαλίας

7. Atlas de l' Europe No 96 Van der Maelen 1820 . Απόσπασμα Θεσσαλίας.
Συλλογή Μεγαλόπουλου Κατερίνη

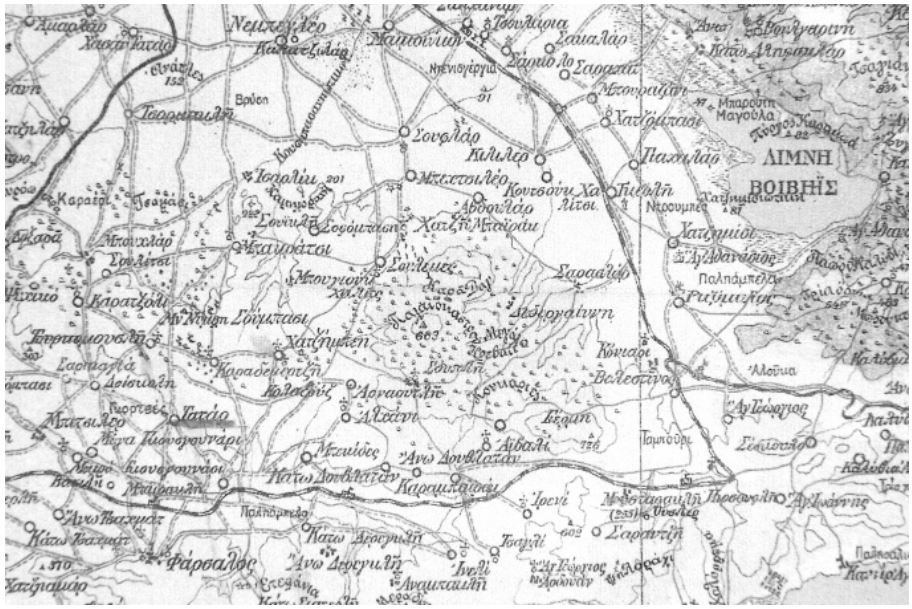

8. Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού, *Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα, Δυτική Ελλάδα, Γενικός Χάρτης της Ελλάδας* {ΙΙ-Β} 1924. Απόσπασμα Θεσσαλίας.
Συλλογή Μεγαλόπουλου Κατερίνη

ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΓΙΑΣΙΡΑΝΗ-ΚΥΡΙΤΣΗ

Η εμποροπανήγυρη του Βελεστίνου 1885-1935 μέσα από τον τοπικό Τύπο

Οι εμπορικές πανηγύρεις ή εμποροπανηγύρεις (στη γλώσσα του λαού «παζάρια», «πανηγύρια»», «εμποροπανήγυρα»), των οποίων η ρίζα βρίσκεται στα βυζαντινά και ιδιαίτερα στις βυζαντινές συντεχνίες, αλλά και στα κατοπινά χρόνια της Τουρκοκρατίας[1], είναι οργανωμένες και σημαντικές συγκεντρώσεις παραγωγών, εμπόρων, αγοραστών-καταναλωτών, προϊόντων και γενικά εμπορευμάτων σε συγκεκριμένο τόπο (πόλη-κωμόπολη-χωριό) με σκοπό τη σύναψη αγοραπωλησιών και άλλων ακόμη δικαιοπραξιών[2]. Ο θεσμός των πανηγύρεων αφενός είναι ο μοναδικός τρόπος εκτονώσεως και ψυχαγωγίας, αφετέρου διαφυλάττει ακμαιότατον το φρόνημα των υποδούλων και σφυρηλατεί τη θέληση για τη ζωή[3]. Οι εμποροπανηγύρεις της Θεσσαλίας χρονολογούνται από την εποχή της Οθωμανικής κατοχής. Τότε που οι Οθωμανικές αρχές με φιρμάνι ορίζουν ορισμένους τόπους και χρονικές περιόδους καθώς και το χρόνο της διάρκειας και την τέλεση της πανήγυρης για να διευκολυνθούν οι γεωργοί και κτηνοτρόφοι της Θεσσαλίας να αγοράσουν ζώα και άλλα «χρειώδη είδη».

Στο Βελεστίνο ιδρύεται με το Βασιλικό Διάταγμα της 19ης Μαρτίου 1885, ο χρόνος δε ορίζεται «*αρχόμενος την 8 Σ/βρίου εκάστου έτους και διαρκούντος οκταήμερον*» με υπουργό Εσωτερικών τον Κ. Λομβάρδο. Τελείται για πολλά χρόνια μετά την έξωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σχεδόν αδιάκοπα μέχρι τότε εκτός από ορισμένες περιπτώσεις παύσης λόγω πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών[4]. Άλλη πηγή αναφέρει ότι από το 1888 με Βασιλικό Διάταγμα αποφασίζεται «*ίνα συνέρχονται οι έμποροι εις Βελεστί-*

1. Απ. Ποντίκα, «Ο θεσμός του Παζαριού και των εμποροπανηγύρεων από λαογραφικής και ιστορικής σκοπιάς», www.sindikatomikropoliton.com.

2. Παν. Καμηλάκη, «Η εμποροπανήγυρη και η εβδομαδιαία αγορά του Βελεστίνου: Λαογραφική και ιστορική θεώρηση», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997)*, Αθήνα 2002, σελ 335-361.

3. Πρωτοπρεσβυτέρου Ι. Συρεγγέλα, *Σελίδες εθνικής, εκκλησιαστικής και πολιτιστικής ιστορίας της Θεσσαλίας κατά τον Ζωσιμά Εσφιγμενίτη*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 122.

4. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 14 Σεπτεμβρίου 1935.

νον εις ετησίαν εμπορικήν πανήγυριν τη 8 Σεπτεμβρίω»[5]. Είναι μια από τις 20 περίπου εμποροπανηγύρεις που γίνονται στην Ελλάδα της δεκαετίας 1880-1890. Εξυπηρετεί τις ανάγκες των κατοίκων των 10 χωριών, που περιλαμβάνει ο τότε Δήμος Φερών μετά την απελευθέρωση του 1881, και προσελκύει εμπόρους, παραγωγούς, προϊόντα και καταναλωτές από άλλες γειτονικές περιοχές, προπαντός από την Ανατολική Θεσσαλία[6].

Μέχρι το 1884 η τοπική ζήτηση διαφόρων προϊόντων και οι εμπορικές ανταλλαγές στο Βελεστίνο και στη γύρω περιοχή ικανοποιούνται από το εβδομαδιαίο παζάρι, που είναι καθιερωμένο και γίνεται κάθε Παρασκευή. Από τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του συγκεντρώνει ικανοποιητικό αριθμό εμπόρων, παραγωγών, αγοραστών και απλών πανηγυριωτών. Το Σεπτέμβριο του 1891 η εμποροπανήγυρη διαρκεί μόλις τρεις μέρες[7]. Με τον πόλεμο του 1897 διακόπτεται για έναν περίπου χρόνο με τη φυγή των κατοίκων και την καταστροφή της κωμόπολης. Επαναλειτουργεί το 1899 αλλά την επόμενη χρονιά το 1900 παρουσιάζεται ένα αναπάντεχο πρόβλημα ως προς την τροφοδοσία των κέντρων εστίασης του πανηγυριού με κρέας από τα ονομαστά ντόπια ψητά. Οι κρεοπώλες του Βελεστίνου κάνουν απεργία, γιατί δεν θέλουν να συμμορφωθούν με την αστυνομική διατύμηση του κρέατος. Ο αρμόδιος για τέτοια θέματα Αστυνόμος ζητάει από τη Νομαρχία οδηγίες «*τι να πράξη σήμερον κατά την εκεί τελουμένη εμποροπανήγυρι, καθ' ην η έλλειψις κρέατος θα είναι αισθητή*»[8].

Στις αρχές του 20 αιώνα, το 1901 είναι δύσκολη χρονιά. Οι χωρικοί μαστίζονται από μεγάλη ανέχεια και αγοράζουν ελάχιστα εμπορεύματα ενώ αντίθετα η πώληση των ζώων (περίπου 300) είναι αρκετά ικανοποιητική[9]. Από τη χρονιά του 1902 οι πληροφορίες είναι πολλές και σημαντικές. Από την Κυριακή 1 Σεπτεμβρίου 1902 η μικρή κοινωνία της κωμόπολης ετοιμάζεται για μια ακόμη εμποροπανήγυρη. Αναστάτωση και ξεσηκωμός για το πού θα στηθούν οι παράγκες, πού τα ζώα....Την ίδια μέρα έρχεται στο Βελεστίνο και ο Ειρηνοδίκης Κουσουλάκης που αναμενόταν εδώ και καιρό για την απονομή της δικαιοσύνης στον τόπο τους. Κάποιοι λένε ότι πρόκειται για «αδαμάντινο χαρακτήρα με μεγάλη δικαστική μόρφωση» από τον οποίο οι Βελεστινιώτες περιμένουν πολλά[10].

Από το μεσημέρι της Παρασκευής έρχονται οι ξένοι έμποροι και καταλαμβάνουν με τα εμπορεύματά τους όλα σχεδόν τα παραπήγματα τα «ανηγερθέντα υπό της δημοτικής αρχής και των κατοίκων εις το αυτό μέρος εις το οποίον κατασκευάζονται πάντοτε με πάσαν την δυνατήν επιμέλειαν μη τοι εν περιπτώσει βροχής προξενηθώσι βλάβαι εις τα διάφορα εμπορεύματα»[11]. Κοζανίτες ταμβακάδες, χαλκιάδες και κουδουνάδες, κουβαλούν τα πετσιά τους, εργασμένα στα ταμπάκικά τους, σε φασκιές βοδινές ή γουρουνίσιες, για τα τσαρούχια ή τα γουρνοτσάρουχα των χωρικών, τα χαλκώματα, τα κυπριά, τους κύπρους και τα κουδούνια, τα τσοκάνια, τις γάστρες, τα γκιούμια, τα μπρίκια, τα χαβάνια, τους τεντζερέδες, τα τηγάνια, τις κουτάλες, τους ταβάδες, τα ταψιά, τα σινιά, τα κακάβια και τα μπακράτσια, τα μπρούντζινα θυμιατά, τα μαγκάλια τα μπρούντζινα και τα σιδερένια. Πανικά, χασέδες και αλατζάδες, άσπρα για φουστανέλες και πουκαμίσες, μεταξω-

5. Περιοδ. *Προμηθεύς* του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη, έτος Γ΄, Απρίλιος 1891, σελ. 221.

6. Π. Καμηλάκη, «Η εμποροπανήγυρη...», *ό.π.*, σελ. 336-338.

7. *Όπ. π.* σελ..342-343.

8. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1900. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα Χρονικά του Δήμου Φερών*, Β΄ έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 88.

9. Εφ. «*Θεσσαλική*», 12 Σεπτεμβρίου 1901, έτος Α΄, αρ. φύλ. 17.

10. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 1 Σεπτεμβρίου 1902.

11. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1902.

τά μαντήλια και τσεμπέρια από την Προύσα για τις αρχόντισσες και μαύρα μπαμπακερά για τις φτωχές, μπρισίμια και γαϊτάνια για τα σιγκούνια, σιρίτια, κουμπιά, βελόνια και σακοράφες, λογιών-λογιών, φέρνουν οι πραματευτάδες[12]. Η συρροή από τα χωριά του Πηλίου και ιδιαίτερα από το εσωτερικό της Θεσσαλίας είναι πρωτοφανής. Από τους πολλούς επιβάτες το τραίνο από τη Λάρισα έρχεται με καθυστέρηση ενός τετάρτου[13].

Τη χρονιά αυτή όλα δείχνουν πως πρόκειται να πουληθούν πολλά ζώα, γιατί έχουν μετακομιστεί πολλά και έχουν έλθει αρκετοί ζωέμποροι με διαθέσεις να κάνουν πολλές αγορές. Έτσι το πάνω μέρος του Τούρκικου Νεκροταφείου μέχρι σχεδόν το καμένο σπίτι, πάνω στο ύψωμα κυριολεκτικά έχει κατακλυστεί από διάφορα ζώα[14]. Το πρωί της Κυριακής γίνεται η έναρξη της εμποροπανήγυρης στους διαδρόμους της οποίας ο κόσμος συνωθείται μέχρι ασφυξίας[15]. Και λίγο πριν το μεσημέρι της Κυριακής μερικά σύννεφα σκιάζουν τον ουρανό[16] και μετά τις τρεις αραιά βροχή πέφτει για μια περίπου ώρα. Στην αρχή προκαλεί απελπισία και αναστάτωση στους εμπόρους, που τρέχουν να βολέψουν τα εκθέματα[17]. Οι ζημιές είναι μικρές, σχεδόν ασήμαντες και μετά τη μπόρα οι έμποροι τακτοποιούν πάλι τα διάφορα εμπορεύματα, με τέτοιο τρόπο που να φαίνονται και να προκαλούν τους επισκέπτες[18].

Το απόγευμα ο καιρός βελτιώνεται και έτσι πλήθος κόσμου μεταβαίνουν στον τόπο της εμποροπανήγυρης. Όμως δυστυχώς δεν απαλλάσσονται από την αγωνία της βροχής. Κατά τις 8 μ. μ. μελανά σύννεφα σκιάζουν πάλι τον ουρανό και οι έμποροι παίρνουν προληπτικά μέτρα κατά της βροχής. Βέβαια το αγρίεμα του καιρού δεν κρατάει για πολύ και ο κόσμος ξεχύνεται για τη νυχτερινή ζωή της πανήγυρης[19]. Ο Δήμαρχος Γιαννακόπουλος «*μεριμνά αξιεπαίνως δια την πλήρη επιτυχίαν της πανηγύρεως*». Έχει φροντίσει από πριν να βάλει εργάτες να κατεδαφίσουν διάφορα τείχη ετοιμόρροπα «*εγγύς των οποίων εναποταμιεύονται πολλαί ακαθαρσίαι*», να αναστηλώσει δεκαπέντε φανούς σε διάφορα μέρη της κωμόπολης που είχαν καταστραφεί πριν πέντε χρόνια και να παρουσιάσει μια καλύτερη εικόνα του Βελεστίνου στους πανηγυριστές[20].

Την επόμενη μέρα, Δευτέρα μεσημέρι, η αγορά παρουσιάζει «*λαμπρόν θέαμα εκτάκτου κινήσεως μυρμηκιάς ανθρώπων παντός γένους*». Το μάτι χαίρεται να μεταφέρεται από τις ωραίες Ευρωπαϊκές ενδυμασίες των λίγων κυριών στα γραφικότατα τσεμπέργια των Καναλιωτισσών και από κει «*εις τας ιδιοτρόπους ενδυμασίας των Καραγκουνισσών και Βλαχοπούλων*». Σε όλα τα παραπήγματα πηγαίνουν γυναίκες αγοράζουν ή περιεργάζονται τα εκθέματα. Ιδιαίτερα αυτό το απόγευμα πλεονάζει το «*γηγενές στοιχείο με τα ωραία τσεμπέρια*». Ίσως γι' αυτό παρατηρείται ζωηρότητα στην αγορά υφασμάτων και ιδίως υφαντών. Αλλά παράλληλα κίνηση υπάρχει στα προϊόντα της εγχώριας βιομηχανίας. Όλο το σιτοπάζαρο έχει καταληφθεί «*υπό γυναικών βλάχων αίτινες έχουσι εκθέσει..... τάπητας κουβέρτας στρώσεις και χίλια άλλα είδη, αριστουργήματα της εγχωρίου βιομηχανίας*»[21]. Οι Βλάχες απλώνουν τις χρωματιστές βελέντζες, τις φλοκάτες και τα κιλίμια,

12. Θ. Σαράντη, «Τα Γρεβενά», *Μακεδονικά,* τόμ. 16, 1989.
13. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 9 Σεπτεμβρίου 1902.
14. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1902.
15. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 9 Σεπτεμβρίου 1902.
16. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1902.
17. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 9 Σεπτεμβρίου 1902.
18. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1902.
19. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 9 Σεπτεμβρίου 1902.
20. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1902.
21. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 9 Σεπτεμβρίου 1902.

τα σαΐσματα από τραγόμαλλο, τις τέντες τις υφαντές, τις πολύχρωμες με υφαντά σχέδια, τις μπάντες και μπατανίες για τον τοίχο και τα προσκέφαλα για το κρεβάτι και το μεντέρι, τα δίμιτα δίκλωνα και τρίκλωνα, άσπρα, μαύρα και λουλακίσια, τα σαμαροσκούτια, τα κατασάρκα, τις φανέλες, τις λιάρες κάπες από τραγόμαλλο, τα τραγομαλλίσια σακιά, τα σιγκούνια, τα μάλλινα τσουράπια, ανδρικά άσπρα, μαύρα και γυναικεία πολύχρωμα με τις παρδαλές τις πούλιες στον αστράγαλο.

Πιο πέρα οι Μηλιώτες βαϊνάδες αραδιάζουν την πραμάτεια τους, τους κάδους, τις βιδούρες, τις καρδάρες, τις σκάφες και τις κοπάνες, τους κόπανους, τα βαρέλια και τα βαρελάκια για κρασί και για νερό, τις βουτσέλες και τα βουτσελάκια, τις τσότρες και τις κόφες για το κρασί, τα γουδιά για σκορδαλιά, τα ξυλοκούταλα, τις αγκλίτσες τις ρόκες για γνέσιμο, τα αδράχτια και τα σκαλιστά σφοντύλια, τις ανέμες, τα τυλιγάδια, τα τσικρίκια, τα αντιά, τους αργαλειούς, τις σαΐτες, τα ξυλόχτενα, τις πατήστρες, τα καρούλια και τους σοφράδες. Οι σιδεράδες, οι «γύφτοι», από τα Γρεβενά έχουν υνιά για τα ξυλάλετρα, λελέκια, δρεπάνια, κοσιές για τα τριφύλλια, τσουγκράνες, σκεπάρνια, σφυριά και βαριές, τσεκούρια μικρά και μεγάλα, κλαδευτήρια, φτυάρια, τσάπες και δικέλια για σκάψιμο, μασιές και φτυαράκια για το τζάκι, πυροστιές, φεγγίτες και λογιών-λογιών σιδερόβεργες για τα παράθυρα, μεγάλες κλειδαριές για τις πόρτες και τα κουφώματα, σιδερομάνταλα, πέταλα, καρφιά, αλογόκαρφα, σιδερένια στεφάνια για τις ρόδες των αμαξών και τσέρκια για τα βαρέλια. Ακόμα δόκανα και παγίδες για τα ζουλάπια, λύκους, αλεπούδες και τσακάλια. Πιο εκεί, οι τεχνίτες σαμαράδες από το Βελεστίνο αραδιάζουν τα σαμάρια για άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια, με σταυρούς και κίτρινα καρφιά για στολίδι, σέλες από βιδέλο ή χοιρινό δέρμα για τους μερακλήδες καβαλάρηδες, καπίστρια και γκέμια με μπρισιμένιες φούντες και χάντρες παρδαλές για τους μπέηδες και τους σπαχήδες, χαλινούς και ζιγκιά μπρούντζινα και σιδερένια, τριχιές για φόρτωμα και δόκανα για το περδίκλωμα των ζωντανών, να μην ξεμακραίνουν από τον αυλαγά του σπιτιού [22].

Την Τρίτη, δεύτερη μέρα της εμποροπανήγυρης η συρροή του κόσμου εξακολουθεί. Αρκετός κόσμος περιφέρεται στον τόπο όπου επικρατεί ευθυμία και διασκέδαση. Οι εισπράξεις των εμπόρων φαίνονται ικανοποιητικές αλλά και στο χώρο της ζωαγοράς η κίνηση είναι ζωηρή. 6.000 ζώα είναι εκτεθειμένα για πώληση και αρκετές εκατοντάδες έχουν πουληθεί. Και ενώ την πρώτη μέρα δεν παρουσιάζονται ζωέμποροι έπειτα έρχονται αρκετοί στον τόπο της ζωαγοράς και αγοράζουν πολλά....Μέσα στο πλήθος που συνωστίζεται βρίσκονται και πολλοί λωποδύτες τους «*οποίους κεντρίζει η δραστηριότης του αστυνομικού Γιαταγάνα*». Ο θρασύτατος λωποδύτης Σ. Ρεμπέρ, Εβραίος από τη Θεσ/νίκη αφαιρεί με επιτήδειο τρόπο «*εκ του θηλακίου του αθώου Παπαποστόλου*»[23] το πορτοφόλι που περιείχε περίπου 50 δραχμές. Ο Αστυνόμος κυνηγά τον κλέφτη και τον συλλαμβάνει. Μετά από μεγάλη αντίδραση του παίρνει και τα χρήματα που είχε κλέψει και τα παραδίνει στο χωρικό. Αυτός έκπληκτος καλοτυχίζει τον εαυτό του για την τύχη του αλλά και για τη δραστηριότητα και ενεργητικότητα του Αστυνόμου. Ο «*φοβερός λωποδύτης*» κατά τη σωματική έρευνα που του γίνεται έχει πάνω του, εκτός από τις 50 δραχμές και μια επιταγή 40 φράγκων και 22 δραχμές κρυμμένες σε άλλη κρύπτη. Μετά από αυτά τα ευρήματα ετοιμάζεται να αποσταλεί στον Εισαγγελέα του Βόλου για τα περαιτέρω[24].

22. Θ. Σαράντη, «Τα Γρεβενά», *ό.π.*

23. Το όνομα δεν είναι καλογραμμένο.

24. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 10 Σεπτεμβρίου 1902.

Όμως οι ληστές δε περιορίζονται μόνο σε αρπαγές χρημάτων αλλά και ζώων. Από τις πρώτες ημέρες δοκιμάζουν τις δυνάμεις τους. Γύρω στις 10 μ μ στην κεντρική οικία του Βισβίκη γίνεται θρασύτατη ληστεία. Κανένας γείτονας δεν παίρνει είδηση τους άγνωστους κλέφτες, όταν πηδούν τη λιθόκτιστη μάντρα και μπαίνουν στην αυλή. Με καταπληκτική γρηγοράδα και μαεστρία αφαιρούν τη φοράδα του Κωνσταντίνου(;) και επειδή η «λεία» τους φαίνεται λίγη για συμπλήρωμα κλέβουν και από το διπλανό σπίτι το άλογο κάποιου από την Κάπουρνα. Η Αστυνομία δραστηριοποιείται και ελπίζεται ότι η σύλληψή τους είναι θέμα λίγου χρόνου[25].

Το πανηγύρι δεν έχει τελειώσει και συνεχίζονται τα κρούσματα ζωοκλοπών. Ο Γ. Θεοχάρης, που αγοράζει ένα άλογο από τη ζωοπανήγυρη, δεν προλαβαίνει να το χαρεί και πολύ. Κάποιοι άγνωστοι ζωοκλέφτες, που λυμαίνονται την περιοχή, το επισημαίνουν και κλέβουν από το σπίτι του το ζώο. Αυτός το δηλώνει στην Αστυνομία και γίνονται ενέργειες για την ανακάλυψη των «θρασέων ζωοκλεπτών», με πολλές ελπίδες ανεύρεσης[26]. Οι προετοιμασίες για την πανήγυρη του 1904 έχουν γίνει και την Τετάρτη 8 Σεπτεμβρίου 1904 αρχίζει η «ενιαύσια» εμποροπανήγυρη. Χάρη στα μέτρα που έχουν ληφθεί από τις τοπικές αρχές φέτος αναμένεται πολύς κόσμος από το εσωτερικό της Θεσσαλίας αλλά και από την πόλη του Βόλου. Με την τόση προετοιμασία η επιτυχία θεωρείται εξασφαλισμένη τόσο σε συναλλαγές όσο και σε κίνηση[27].

Όπως κάθε χρόνο έτσι και τη χρονιά του 1905 ετοιμάζεται η λειτουργία της πανήγυρης. Η έναρξη της ορίζεται για την Πέμπτη 8 Σεπτεμβρίου και «*προμηνύεται μεγάλη συρροή κόσμου και σοβαραί εμπορικαί συναλλαγαί*»[28]. Ωστόσο η εμποροπανήγυρη γίνεται πολύ κατώτερη από τα προηγούμενα χρόνια και πέρα από τις προσδοκίες όλων. Οι λόγοι είναι πολλοί και ο σημαντικότερος η «αναπαραδιά» των Θεσσαλών. Οι επισκέπτες βλέπουν τις πραμάτειες των εμπόρων αλλά, μόνο βλέπουν. Λίγα πράγματα ψωνίζουν. Αρκούνται στο περπάτημα με τα φώτα τις φωνές και την ποικιλία των ενδυμασιών. Ευτυχώς που κανένα περιστατικό ληστείας δεν αναστατώνει τον κόσμο του πανηγυριού. Όλα είναι ήσυχα και επικρατεί τάξη και ασφάλεια χάρη στη δραστηριότητα του Αστυνόμου Γεωργόπουλου. Όλοι ελπίζουν να είναι καλύτερα τα πράγματα την επόμενη χρονιά[29].

Για τη χρονιά του 1906 από τις 30 Αυγούστου ο Δήμαρχος Βελεστίνου κοινοποιεί την έναρξη της εμποροπανήγυρης. Από την παραμονή, δηλαδή από τις 7 Σεπτεμβρίου γίνεται η εκμίσθωση των «*κατασκευασθέντων δημοτικών παραπηγμάτων*». Έτσι οι ενδιαφερόμενοι παρευρίσκονται στη δημοπρασία για να πάρουν το παράπηγμα τους με χαμηλές τιμές[30]. Οι Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας τις ημερομηνίες της πανήγυρης και συγκεκριμένα στις 8, 9, και 10 εκδίδουν εισιτήρια μετάβασης και επανόδου από τους παρακάτω σταθμούς και στάσεις. Οι τιμές των εισιτηρίων παρατείνονται και ισχύουν μέχρι τις 12 Σεπτεμβρίου. Από Βόλο δραχμές 1,65 από Λατομείο 0,70 δραχμές, Γκερλί 1,10 Κιλιλέρ 1,10 Τσουλάρ 2,15 Τοπουζλάρ 2,65 Λάρισα 3,60 Πιρσουφλί 0,90 Αϊβαλί 1,75 Ορ Μαγούλα 2,40 Φάρσαλα 3,15 δραχμές. Τα εισιτήρια αυτά είναι προσωπικά και ισχύουν μόνο για όσους μεταβαίνουν στο Βελεστίνο και επιστρέφουν από το σταθμό αυτό. Επομένως όσοι διακόπτουν το ταξίδι τους σε ένα από τους ενδιάμεσους σταθμούς χάνουν κάθε δι-

25. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 10 Σεπτεμβρίου 1902.
26. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 15 Σεπτεμβρίου 1902.
27. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1904.
28. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Σεπτεμβρίου 1905.
29. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 13 Σεπτεμβρίου 1905.
30. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 1 Σεπτεμβρίου 1906.

καίωμα για τη μετάβαση και την επάνοδο. Υποβάλλονται σε νέα πληρωμή άλλου πλήρους εισιτηρίου. Ο προμηθευτής εισιτηρίου από τρίτο και όχι από τον αρμόδιο υπάλληλο του Σιδηροδρόμου υποβάλλεται στην πληρωμή πλήρους εισιτηρίου «*μετά του συμπληρωματικού τούτου*». Όσοι δε επιβάτες ανεβαίνουν από τις στάσεις του τραίνου προμηθεύονται τα εισιτήριά τους μέσα στην αμαξοστοιχία[31]. Τα μέτρα λοιπόν είναι αρκετά αυστηρά και υποχρεούνται οι επιβάτες να τηρούν τις ανακοινώσεις της εταιρείας οι οποίες έχουν τοιχοκολληθεί από τις 30 Αυγούστου στους κεντρικούς σταθμούς και στις στάσεις των τραίνων. Παράλληλα μαζί με τις άλλες ευκολίες στους πανηγυριώτες προστίθεται και η «*ελάττωσις του δημοτικού εισαγωγικού φόρου επελθούσα από 3 % σε 2 %*»[32].

Την Πέμπτη 7 Σεπτεμβρίου τελούνται τα εγκαίνια της εμποροπανήγυρης. Οι κάτοικοι αλλά και ο Δήμος παίρνουν δραστήρια μέτρα «*προς μεγίστην περιποίησιν των πανηγυριστών και ασφάλεια τελεία επικρατεί χάρις εις τα ληφθέντα μέτρα υπό των αρχών*». Από την πρώτη κιόλας μέρα εμφανίζεται μεγάλη ζωηρότητα και συρροή πλήθους αλλά και «*εις φανός λίαν αφανής*». Η κατάσταση αυτή ίσως γίνεται αντιληπτή από τους Δημοτικούς Συμβούλους για να πάρουν τα κατάλληλα μέτρα και να αλλάξουν κάποιες καταστάσεις που δεν είναι καλές για τον τόπο. Πρέπει μέσα σε τούτη την αναστάτωση να μην αφεθούν και καθησυχάσουν γιατί χρειάζεται επειγόντως να ψηφίσει το Δημοτικό Συμβούλιο πίστωση 2.000 δραχμών «*προς εγκατάστασιν φωτισμού δια γκαζολίνης*»[33].

Από πολύ πρωί ασυνήθιστη κίνηση παρατηρείται σε όλους τους δρόμους και ιδιαίτερα «*εις την οδόν ήτις άγει εις την πανήγυριν. Κύματα ανθρώπων ωθούμενα διαρκώς ανέρχονται εις τον τόπον της πανηγύρεως*». Οι χωρικοί από τα περίχωρα με τις ποικιλόμορφες φορεσιές τους «*προσδίδουσιν όψιν εορταζούσης κωμοπόλεως. Οι εκκωφαντικοί θόρυβοι των κάρων δι ων μετεφέροντο τα εμπορεύματα και αι φωναί των καραγωγέων αυξάνουσιν ολονέν εκ της προσθήκης των μηκυθμών των βουβάλων, αγελάδων, βοών και των χρεμετισμών των ίππων των διαρκώς οδηγουμένων μέχρις εσπέρας εις τον τόπον της αγοράς των ζώων*».

Στα καφενεία η κίνηση είναι ζωηρή από την πλημμύρα των ξένων, που επισκέπτονται την πανήγυρη. Όμιλοι ανθρώπων «*περιέρχονται για να ιδούν και να μάθουν δια το Βελεστίνο*». Στο χώρο του πανηγυριού η κίνηση είναι εντονότερη. Άνθρωποι διαρκώς πάνε και έρχονται. Άλλοι για να αγοράσουν, άλλοι για να πουλήσουν και άλλοι για να ιδούν μόνο. Οι διαφημιστικές φωνές των μικροπωλητών και «*οι λαρυγγισμοί των αοιδών των καφενείων, απαρτίζουσιν έν σύνολον διαρκούς θορύβου βομβούντος εις τα ώτα όχι και τόσον ευχαρίστως*». Το απόγευμα η κατάσταση αλλάζει και η κίνηση γίνεται λιγότερη. Λίγες μόνο οικογένειες πηγαίνουν «*εφ αμαξών και πεζή...*» Βέβαια δεν λείπουν και τα θεάματα. Τραμπάλες με αλογάκια «*βόες και κροκοδείλοι*», σκοπευτήρια, κατακλύζουν την πανήγυρη συγκεντρώνοντας το μικρόκοσμο[34]. Οι πάγκοι είναι γεμάτοι χαλβάδες, μπακλαβάδες, σάμαλι, καταΐφια, ζαχαράτα, κοκοράκια στο ξυλάκι και μήλα καραμελωμένα. Κάποιοι τριγυρίζουν μέσα στους παζαριώτες με «μαστίχα» πάνω σ' ένα μεγάλο ξύλο, σαν φουρνόξυλο και με ένα εικοσάλεπτο ικανοποιούν όλα τα μικρά.

Δεν λείπουν από το πανηγύρι και οι τσιγγάνες, που πουλούν καλάθια και καλαθάκια, από καλάμια και λυγαριές η ιτιές, πανέρια και κανίστρες για την πλύση της νοικοκυράς, κοφίνια, κόφες και κουσιόρες για τον τρύγο, σίτες συρματένιες για το αλεύρι του ψωμιού και μεταξωτές κρησάρες[35] για τις λειτουργίες, κόσκινα και δρυμόνια για το λί-

31. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 5 Σεπτεμβρίου 1906.
32. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Σεπτεμβρίου 1906.
33. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 7 Σεπτεμβρίου 1906.
34. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 7 Σεπτεμβρίου 1906.
35. Κρησάρα=κόσκινο.

χνισμα[36]. Με πλήρη τάξη τελικά και με ασφάλεια διεξάγεται η τριήμερη εμποροπανήγυρη χάρη της οποίας πολλοί έμποροι ψιλικών προσέρχονται αλλά «*ένεκα της αναπαραδιάς του Θεσσαλικού κόσμου ....ελαχίστη κατανάλωσις γίνεται*»[37]. Σε έναν πάγκο, βρίσκεται ο «φορατζής» ή ο ενοικιαστής του φόρου πωλουμένων ζώων, που σε κάθε πώληση εισπράττει το δικαίωμα φόρου του Κράτους και παραδίδει στον αγοραστή μια απόδειξη, που είναι και το πιστοποιητικό νόμιμης κατοχής του ζώου. Αυτή η φορολογία αφορά τα μεγάλα ζώα, αροτριώντα ή μη γιατί για τα αιγοπρόβατα υπάρχει άλλη διαδικασία[38].

Αρκετά ζώα είναι εκτεθειμένα «*προς πώλησιν*» και κανένας από τους αγοραστές των «*αροτριώντων κτηνών*» δεν παρουσιάζεται. Λίγοι μόνο μικροκρεοπώλες αγοράζουν τα ζώα των δύστυχων γεωργών σε «*ευτελεστάτας τιμάς*» αναγκάζοντας τους έτσι να τα πουλούν όπως-όπως. Η φωνή του Δημοτικού κήρυκα τους θυμίζει «*την επιβαλλομένην ταχείαν πληρωμήν των δημοσίων φόρων*». «*Όνειρο απατηλό φαίνεται η αναστολή του φόρου και ποιος αναλαμβάνει τέτοια πρωτοβουλία ...Οι Βουλευτές μόνο λόγια είναι*».[39] Αξιέπαινη είναι η προσπάθεια του Κοινοτικού Συμβουλίου για το μνημόσυνο υπέρ των Θεσσαλών ηρώων Κ. Γαρέφη[40] και Γ. Αρκούδα([41])[42]. Ένεκα του πανηγυριού βέβαια πρό-

36. Θ. Σαράντη, «Τα Γρεβενά», *ό.π.*

37. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 11 Σεπτεμβρίου 1906.

38. Θ. Σαράντη, «Τα Γρεβενά», *ό.π.*

39. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 11 Σεπτεμβρίου 1906.

40. Ο Κωνσταντίνος Γαρέφης υπήρξε από τις σημαντικότερες και λαοφιλέστερες μορφές του Μακεδονικού Αγώνα. Γεννήθηκε στις Μηλιές Πηλίου το 1874, γόνος ηρωικής γενιάς, που κρατούσε από την περιοχή του Σουλίου, ζώντας σε ένα τέτοιο οικογενειακό περιβάλλον, όπου κυριαρχούσε η λεβεντιά, ακολούθησε την οικογενειακή δόξα. Ακολουθώντας, ως καταδρομέας, το Σώμα του Παναγιώτη Δημαρά, πήρε μέρος στη ριψοκίνδυνη αποστολή για την ανατίναξη της γέφυρας της Αγγίστας, στην καρδιά της Τουρκοκρατούμενης Ανατολικής Μακεδονίας. Η δίψα για εκδίκηση τον έκανε εθελοντή στον Εθνικό στρατό που πολέμησε τους Τούρκους στον πόλεμο του 1897. Στη μάχη του Βελεστίνου έδειξε την άφθαστη παλικαριά του και θάμπωσε ακόμη και τον στρατηγό Σμολένσκη. Απογοητευμένος από το άδοξο τέλος του πολέμου ξενιτεύτηκε στη χώρα του Νείλου, μα επέστρεψε μετά το θάνατο του Παύλου Μελά για να πάρει μέρος στο Μακεδονικό Αγώνα. Κατετάγη στο εκστρατευτικό σώμα του Ανθυπολοχαγού Κώστα Μαζαράκη (καπετάν Ακρίτα) και με τα χαρίσματά του έγινε υπαρχηγός του σώματος. Κατά τη συμπλοκή της 5ης Αυγούστου του 1906 και ενώ ο Γαρέφης σκότωσε ο ίδιος τον Καρατάσο και πλήγωσε βαριά τον Λούκα, ενώ έβγαινε από την καλύβα και η μάχη είχε ανάψει, δέχθηκε μια σφαίρα στην κοιλιά και τραυματίστηκε. Ο παλικαρίσιος θάνατός του προκάλεσε ρίγη συγκίνησης στους Πανέλληνες. Βλ. Κώστα Λιάπη, «100 χρόνια από το θάνατο του Μακεδονομάχου καπετάν Κώστα Γαρέφη», περιοδ. *Μαγνησία*, τεύχ. 6, Μάιος 2006, σελ. 26-31, Κώστα Λιάπη, *Καπετάν Κώστας Γαρέφης*, έκδοση Εξωραϊστικού Πολιτιστικού Συλλόγου Μηλεών «Γρηγόριος Κωνσταντάς», Βόλος 2008.

41. Ο Γεώργιος Λεπιντάτος ή Αλεπεντάτος, γνωστός ως καπετάν Αρκούδας (1856-1906), ήταν σημαντικός Έλληνας Μακεδονομάχος οπλαρχηγός από τη Σαμαρίνα Γρεβενών. Ονομάστηκε καπετάν Αρκούδας (ή Ούρσας στα Βλάχικα), λόγω του σωματότυπού του, καθώς ήταν ψηλός και ιδιαίτερα επιβλητικός. Κατά τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, συνεργαζόμενος με τα σώματα των Γ. Μαυρομιχάλη και Γιάγκου ανακατέλαβε τον μεθοριακό σταθμό της Ασπροκκλησιάς, που είχαν καταλάβει Οθωμανικά στρατεύματα υπό τον Ακήφ. Στη μάχη ο καπετάν Αρκούδας προσπάθησε ανεπιτυχώς να συλλάβει τον Ακήφ και στη συνέχεια κατέφυγε στην εκκλησία του χωριού. Από εκεί εξαπέλυσε επίθεση που έτρεψε τελικά σε φυγή τους Τούρκους. Κατά το Μακεδονικό αγώνα, ο Γεώργιος Λεπιντάτος έδρασε με το σώμα του στις περιοχές Γρεβενών και Βοΐου. Την άνοιξη του 1906 έδωσε σκληρή μάχη με τον Οθωμανικό στρατό στην περιοχή Βοΐου, όπου καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς το σώμα του. Ο θάνατος του καπετάν Αρκούδα συγκλόνισε την περιοχή του Ζαγορίου (http://el.wikipedia.org).

42. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1906.

κειται να είναι συγκεντρωμένος πολύς κόσμος από τα μέρη της Θεσσαλίας και το μνημόσυνο να «λάβη πανθεσσαλικήν χροιάν»[43].

Έτσι όσο και αν ο ουρανός είναι συννεφιασμένος και οι σταγόνες της βροχής είναι ψιλές και κατά αραιά διαστήματα το μνημόσυνο τελείται «*επιβλητικότατον υπέρ των ενδόξως πεσόντων οπλαρχηγών*». Το πλήθος παρακολουθεί με μεγάλη συγκίνηση τον επιμνημόσυνο λόγο του δασκάλου Δημόπουλου. Αρχές και Οργανώσεις Πολιτικές και Στρατιωτικές καταθέτουν στεφάνια στη μνήμη των ηρώων, που θυσίασαν τον εαυτό τους για την πατρίδα[44].

Τελικά λήγει η εμποροπανήγυρη με αρκετά μεγάλη συρροή ανθρώπων και εισπράξεων ιδιαίτερα στα μεγάλα ζώα. Όλοι μένουν ικανοποιημένοι «*με όλην την αχρηματίαν ένεκεν της αφορίας*»[45]. Βέβαια υπάρχουν και τα «*παρατράγουδα*» της εμποροπανήγυρης με τις κλεψιές των επιτηδείων, ιδιαίτερα τη νύχτα, παρόλο που ο Αστυνόμος Σπύρου ενεργεί ώστε να ανακουφιστεί και να αναπνεύσει ολόκληρη η περιφέρεια[46]. Σχεδόν τις τελευταίες μέρες και συγκεκριμένα τη νύχτα της Παρασκευής προς το Σάββατο κλέβουν από την αυλή της Αστυνομίας ένα άλογο. Ο κάτοχός του Χ. Μπάμπας από τον Πλάτανο Αλμυρού, φιλοξενείται στο Βελεστίνο για το πανηγύρι. Όμως δεν είναι τυχερός και χάνει τη φοράδα του από τους άφοβους και προκλητικούς κλέφτες. Την επόμενη χρονιά σκέφτεται πλέον, αν θα ξανάρθει[47].

Εκτός από τις ληστείες έχουμε και άλλα γεγονότα που αναστατώνουν την κωμόπολη. Μέσα στο πλήθος και το συνωστισμό των ανθρώπων που περπατούν, τρέχουν, περιεργάζονται, μεθούν και ζουν έντονα βρίσκεται πεταμένο στην άκρη ενός παραπήγματος ένα παιδί έκθετο. Κανείς δε νοιάζεται για αυτό, ώσπου το κλάμα του ξεσηκώνει τους περισσότερους πανηγυριώτες και η παρουσία του στο χώρο είναι αισθητή. Κανείς δεν έχει την οικονομική δυνατότητα να το αναλάβει. Έτσι ο Δήμαρχος για μια ακόμη φορά δείχνει το μεγαλείο της ψυχής του. Με χρήματα του Δήμου και με συμπαράσταση των κατοίκων το παραδίνει σε μία τροφό ως ότου μπορέσει να βρει κάποια λύση και να το προσφέρει κάπου, για να μεγαλώσει και να αναστηθεί. Μέσα σε ένα μήνα πρέπει να το τακτοποιήσει αλλιώς πρέπει να το στείλει στο Δήμιο Παγασών, διότι ο Δήμος είναι οικονομικά φτωχός και δεν μπορεί να αντέξει για πολύ καιρό τέτοια βάρη[48].

Η εμποροπανήγυρη τελειώνει και η ζωή του Βελεστίνου βρίσκει πάλι τον κανονικό της ρυθμό, τη γαλήνη και την ηρεμία του. Το φθινόπωρο προχωρεί με σταθερά βήματα και οι κάτοικοι σχολιάζουν καθισμένοι στις καρέκλες των καφενείων της αγοράς τον τρυγητό των αμπελιών του Βελεστίνου στη μεν τοποθεσία «Τάμπια» και «Μεγάλη Καμάρα» στις 18 «7\βρίου» στη δε τοποθεσία «Αγιωργίτικα» στις 22 του ίδιου μήνα[49]. Έτσι όλοι παρακαλούν και εύχονται να στρώσει ο καιρός για να μπορέσουν να αρχίσουν τον τρύγο[50].

---

43. *Όπ. π.*

44. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 11 Σεπτεμβρίου 1906.

45. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 14 Σεπτεμβρίου 1906.

46. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 7 Σεπτεμβρίου 1906.

47. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 14 Σεπτεμβρίου 1906.

48. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 17 Οκτωβρίου 1906.

49. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 5 Σεπτεμβρίου 1906. Για τα τοπωνύμια αυτά, βλ. Δημήτρης Στ. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια περιοχής Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Οκτώβριος 2003)*, Αθήνα 2006, σελ. 337-418.

50. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 13 Σεπτεμβρίου 1906.

Τη χρονιά του 1908 το πανηγύρι αναστατώνει τη ζωή των κατοίκων του Δήμου Φερών και του Θεσσαλικού κάμπου γενικότερα. Στα εμπορικά παραπήγματα υπάρχουν κάθε είδους καταστήματα. Τα Αθηναϊκά υποδηματοποιεία μεταφέρονται στο Βελεστίνο για να ποδέσουν όλους του Θεσσαλούς[51]. Με όλη τη ζέστη που επικρατεί, με όλο τον αφόρητο καύσωνα, που πνίγει την ανάσα, οι έμποροι ταξινομούν τα εμπορεύματα στις παράγκες και προσπαθούν να τραβήξουν την προσοχή των επισκεπτών τους. Πιο πέρα, στα σκοπευτήρια, μικροί-μεγάλοι κρατούν από ένα όπλο και σκοπεύουν. Ένα Α! ακούγεται κάθε φορά που αποτυγχάνουν το στόχο τους ...Όμως δεν απογοητεύονται και δεν απομακρύνονται.

Η ικανοποίηση είναι σχεδόν μοναδική. Οι σκοπευτές βλέπουν να πέφτει το κεφάλι ενός εξαγριωμένου λιονταριού, μπορούν να σκοτώσουν ένα ρινόκερο ή να γκρεμίσουν έναν πύργο...και να πάρουν πολλά δώρα. Προχωρώντας είναι η έκθεση πήλινων σκευών. Λίγα βήματα πιο κάτω τραβούν την προσοχή τα «*εγχώρια κλινοσκεπάσματα*» με τα όμορφα χρώματα και την ιδιόχειρη κατασκευή. Ο περισσότερος κόσμος βρίσκεται στα καφενεία, χαλβαδοπωλεία, μικρο καφέ-εστιατόρια...όλα στολισμένα με πολύχρωμες σημαίες διαφόρων εθνών και πολύχρωμα χαρτιά. Τα χαλβαδοπωλεία όμως είναι τα πιο πολυάριθμα. Ο χαλβάς είναι περιζήτητος από μικρούς και μεγάλους, ξανθού αλλά και απροσδιορίστου χρώματος, προσελκύει τους πανηγυριώτες, οι οποίοι επιδίδονται στην ...καταβρόχθισή του.

Την έναρξη της πανήγυρης ο κόσμος τη χαίρεται. Μαζεύεται να δει, να διασκεδάσει και ύστερα να αγοράσει. Έτσι συγκεντρώνονται πολλοί από τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, το Πήλιο[52]. Τα διάφορα εμπορικά δέχονται αγοραστές παντός είδους και οι έμποροι βρίσκονται σε διαρκή κίνηση. Περισσότερο τραβούν την προσοχή με τη δύναμη των χρωμάτων οι υφαντοί χειροποίητοι τάπητες, οι οποίοι έχουν τους περισσότερους αγοραστές[53]. Μυριάδες τα παπούτσια κρέμονται ως αρμάθες σκόρδα. Το ζευγάρι τιμάται 15 δραχμές αλλά μόλις ο καταστηματάρχης βλέπει τον πελάτη να φεύγει του φωνάζει να γυρίσει πίσω και να τα πάρει με 12 δραχμές. Ο συναγωνισμός είναι μεγάλος και αναγκάζει τους εμπόρους να δίνουν τα προϊόντα τους μερικές φορές με εξευτελιστικές τιμές[54]. «*Κυλίοντες ποταμοί με ανθρώπους πάσης τάξεως και ηλικίας*» πηγαινοέρχονται να τα δουν όλα, να τα θαυμάσουν όλα και ύστερα να απολαύσουν το μοναδικό παζαρίσιο χαλβά αλλά και το τρομερό για αυτούς θέαμα, τον άνθρωπο με τα δυο κεφάλια και τα τρία χέρια. Η είσοδος μόνο με 20 λεπτά. Λίγο πιο πέρα, σε μια παράγκα βρίσκεται το μεγαλύτερο φίδι του κόσμου. Η δυνατή φωνή του τελάλη διαφημίζει το θέαμα αλλά και την τιμή. Η είσοδος μόνο με 10 λεπτά. Πρόσωπα κατάφορτα από «ψιμύθιον» με βαμμένα χείλη φιγουράρουν και θαμπώνουν τα μάτια των χωρικών[55].

Λίγο πιο κει κάνει την εμφάνισή του και ο οδοντίατρος. Ανεβασμένος σε μια παλιά άμαξα διακηρύσσει με χαμηλή φωνή την θεραπευτική δεινότητα των φαρμάκων του. Τα λόγια του όμως σκεπάζουν οι δυνατές στριγκλιές ενός πιτσιρικά, που με όλη τη δύναμη του προσπαθεί να τραβήξει το πλήθος. «*Εδώ κύριοι με μια πεντάρα βλέπετε τη δύναμη σας*». Ένα ακίνητο μηχάνημα μετράει τη δύναμη των ανθρώπων πιέζοντας μια σούστα.

51. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Αυγούστου 1908.
52. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Αυγούστου 1908.
53. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Αυγούστου 1908.
54. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 11 Αυγούστου 1908.
55. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 7 Αυγούστου 1908.

Και όλοι μικροί μεγάλοι μπαίνουν στον πειρασμό να μετρήσουν τη δύναμή τους και να δείξουν στους άλλους πόσο δυνατοί είναι[56].

Στην άκρη, λίγο παράμερα στέκεται ο γέρος με τα 4 ποντικάκια τη Ζιζίκα, τη Μπιμπίκα, την Περσεφόνη, τη Μαρίκα, που δείχνουν την τύχη σε νεαρές κοπέλες, χήρες και παντρεμένες. Οι τρυφερές γυναικείες καρδιές κτυπούν από λαχτάρα να μάθουν το μέλλον και την τύχη, που τις περιμένει. Ένα μικρό αγοράκι βάζει τα κλάματα και απαιτεί να του αγοράσουν οι γονείς του τα ποντικάκια. Δυσκολεύεται να καταλάβει πως αυτά δεν πουλιούνται και οι κακόμοιροι γονείς προσπαθούν να πείσουν τον μικρό πως τα ποντικάκια τα έχει ο γέρος για να βγάζει το ψωμί του...Με όλο που η Αστυνομία έχει απαγορέψει τα τυχερά παιχνίδια αυτά κάνουν την εμφάνισή τους και ξεσηκώνουν μικρούς μεγάλους, μυαλωμένους και άμυαλους[57]. Ο κόσμος πηγαινοέρχεται, τα τρένα γεμίζουν από επισκέπτες που ζωντανεύουν με την παρουσία τους αλλά και με το πορτοφόλι τους την εμποροπανήγυρη του Βελεστίνου αλλά και τη ζωοπανήγυρη, όπου πωλούνται αρκετά τετράποδα[58].

Πιο πέρα, λίγο πιο μακριά, απλώνεται το «Άτ Παζάρ», το «Άλογοπάζαρο», το παζάρι για κάθε είδους ζώο. Εκεί μπορεί ο καθένας να δει και να διαλέξει μουλάρια με στρογγυλά καπούλια, σαμαρωμένα και ξεσαμάρωτα, βόδια μακροκέρατα, αγελάδια, δαμάλια και μοσχάρια, άλογα βαρβάτα και αβάσταχτα από όλη τη Θεσσαλία, γαϊδούρια Κυπραίικα, βαρβάτα για νταμάρι και πολλά πρόβατα, αρνιά, γίδια και κατσίκια για «έχω» και για κρέας. Έχουν εκεί ακόμα γουρούνια, για πάχυνση και σφάξιμο τα Χριστούγεννα[59].

Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1909[60]. Ούτε η ζέστη, ούτε ο απελπιστικός ήλιος, ούτε ο συνωστισμός, ούτε τα «οργανέτα», ούτε οι φωνογράφοι ούτε τίποτε δεν μπορεί να εμποδίσει τους Βολιώτες αλλά και τους κατοίκους των γύρω περιοχών να κάνουν τη βόλτα τους στο πανηγύρι. Το απόγευμα το πλήθος συνωθείται, σπρώχνεται, χαζεύει, αγοράζει, περπατά και δίνει «χρώμα» στη μονότονη ζωή του.

Στις 24 Αυγούστου του 1910 γνωστοποιείται η τέλεση της εμποροπανήγυρης από τις 8 έως 13 Σεπτεμβρίου. Ο Στέργιος Ντόντος και ο Σταύρος Καραμπερόπουλος, Δήμαρχος και Κοινοτάρχης ετοιμάζονται πυρετωδώς. Πρέπει να φροντίσουν να πάρουν όλα τα απαιτούμενα μέτρα για όσους θέλουν να πάρουν μέρος στην πανήγυρη. Πρέπει να τους εξασφαλίσουν ευκολία μετάβασης, ασφάλεια, συνδρομή και περιποίηση. Έτσι συνεννοούνται με το Θεσσαλικό Σιδηρόδρομο να εκδώσει εισιτήρια με έκπτωση και νοικιάζουν τα παραπήγματα του Δήμου σε συγκαταβατικές τιμές. Ο Διευθυντής των Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων μετά την πλήρη ενημέρωση δίνει σε δημοσιότητα στον τύπο πλήρη ενημέρωση για τα εισιτήρια[61]. Από τις 6 Σεπτεμβρίου ανακοινώνονται έξω από τα γραφεία του Σιδηροδρομικού Σταθμού Βόλου οι τιμές των εισιτηρίων. Η πινακίδα των ανακοινώσεων με μεγάλα γράμματα ενημερώνει ότι κατά τις 8, 9 και 10 του μηνός εκδίδονται εισιτήρια μεταβάσεως και επιστροφής ισχύοντα μέχρι τη 12 τρέχοντος. Οι τιμές των εισιτηρίων ορίζονται ως εξής: Α θέση από Βόλο 1,5 δραχμές, από Λάρισα 3,50 και από Φάρσαλα 3,15. Γ θέση από Βόλο 1,5, από Λατομείο 0,70 Γκερλί 1,1 Κιλελέρ 1,5 Τσουλάρ 2,5 Λάρισα 3,5 Αϊβαλί 1,75 Φάρσαλα 3,15[62].

56. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 8 Αυγούστου 1908.
57. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 11 Αυγούστου 1908.
58. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 8 Αυγούστου 1908.
59. Θ. Σαράντη, «Τα Γρεβενά», *ό.π.*
60. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 9 Σεπτεμβρίου 1909.
61. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 6 Σεπτεμβρίου 1910.
62. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 6 Σεπτεμβρίου 1910, εφ. *«Πρωία»,* 4 Σεπτεμβρίου 1910.

Έτσι στις 8 Σεπτεμβρίου τελείται στο Βελεστίνο η καθιερωμένη εμπορική πανήγυρη. Αυτή διαρκεί 3 μέρες, 8, 9, 10 Σεπτεμβρίου[63] «*ήτις προμηνύεται μεγάλη εκ της ευκολίας της σιδηροδρομικής συγκοινωνίας, εξ ης το Βελεστίνον κατέστη το κέντρον της Θεσσαλίας*»[64]. Κόσμος πηγαινοέρχεται από όλα τα μέρη της Θεσσαλίας να επισκεφτεί το Βελεστίνο. Οι πραματευτάδες εκθέτουν την πραμάτεια τους στους ξύλινους πάγκους της αγοράς και για 5 μέρες αλλάζει όψη. Ύστερα η ζωντάνια και η κίνηση δίνουν τη θέση τους στη μονότονη και συνηθισμένη χειμωνιάτικη προμήθεια. Ο καιρός δεν επιτρέπει καθυστέρηση και αμέλεια.

Τη χρονιά του 1911, ο Δήμαρχος Φερών Στέργιος Ντόντος και ο Πρόεδρος της Κοινότητας Βελεστίνου Σταύρος Καραμπερόπουλος έχοντας την εμπειρία ετοιμάζουν την πανήγυρη και τοιχοκολλούν τη γνωστοποίηση από τις 20 Αυγούστου να ενημερωθούν όλοι, όσοι επιθυμούν να συμμετάσχουν, με την πλήρη διαβεβαίωση ότι θα υποστηριχτούν από το Δήμο αλλά και από άλλη Αρχή. Παράλληλα η γνωστοποίηση αυτή δημοσιεύεται και στην εφημερίδα «*Η Θεσσαλία*» της 1 Σεπτεμβρίου για μεγαλύτερη ενημέρωση. Αυγουστιάτικο απόγευμα στο Βελεστίνο. Η υδροφόρα του Βελεστίνου καταβρέχει τους χωμάτινους δρόμους και η έντονη μυρουδιά του βρεγμένου χώματος είναι διάχυτη παντού. Οι αρχές του τόπου προβλέπουν ότι φέτος η εμπορική κίνηση και συναλλαγή θα έχει επιτυχία περισσότερο από κάθε άλλη φορά λόγω της καλής σοδιάς σε ολόκληρο το Θεσσαλικό κάμπο. Υπάρχουν όμως και άλλοι λόγοι: Οι συγκαταβατικές τιμές για τα «*κατασκευασθησόμενα παραπήγματα*» αλλά και τα «*εκδιδόμενα υφ' όλων των σταθμών των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας εισιτήρια μετ' επιστροφής επί εκπτώσει της τιμής αυτών*» έχουν στόχο να παρακινήσουν και τον πιο δύσκολο ταξιδιώτη αλλά και εμπορευόμενο[65].

1912. Πλησιάζει το πανηγύρι, η ελπίδα τόσων επαγγελματιών από τη μια και η απελπισία τόσων άλλων από την άλλη. Η μαγική «πήρα» της Πανδώρας μέσα στην οποία κρύβονται όλα τα καλά και τα κακά του τόπου. Ο χώρος πριν την πλατεία είναι σε απίστευτη ζωηρότητα. Μέσα σε λίγες ώρες φυτρώνει ένας συνοικισμός για να εξαφανιστεί με την ίδια γρηγοράδα πάλι στη σιωπή μέχρι τον άλλο χρόνο. Πλησιάζοντας την πλατεία μια ανάκατη βοή υποδέχεται τον επισκέπτη από τους πωλητές διαφόρων ειδών, τους διαλαλητές διαφόρων θαυμάτων, τους ήχους της απαραίτητης λατέρνας.

Έπειτα φαίνονται τα ξύλινα παραπήγματα τα οποία στεγάζουν χαλβαδοπωλεία, μαγειρεία - καφενεία, σκοπευτήρια, μανάβικα, περίεργα θεάματα παιχνίδια και στο τέλος βρίσκεται η απέραντη έκθεση κουβερτών, παπλωμάτων, μάλλινων ειδών της Βλάχικης χειροποίητης υφαντουργίας. Βέβαια δεν λείπει το παράπηγμα του Αστυνομικού Σταθμού, όπου οδηγείται ο καθένας, που διαταράσσει την «*βαβυλωνίαν του πανηγυριού ή την δημόσιαν αιδώ*» για να τιμωρείται παραδειγματικά και «*ως εμπρέπει εις Έλληνα*»[66]. Μάλιστα τώρα έχει τοποθετηθεί ο «*νεοπροβιβασθείς*» Ανθυπασπιστής χωροφυλακής Γεώργιος Αστεριάδης, ο οποίος εκτός του Δήμου Φερών έχει στη δικαιοδοσία του και άλλο Δήμο[67].

Πολλοί είναι αυτοί που φημίζονται για το μοναδικό «*σαπουνοχαλβά*» τους. Ο Αρσένης, ο Ντούρος, ο Σταύρος Ανετόπουλος...Δίπλα τα σκοπευτήρια κάνουν χρυσές

63. Εφ. «*Πρωία*», 4 Σεπτεμβρίου 1910.

64. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών,* Β΄ έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001.

65. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 1 Σεπτεμβρίου 1911.

66. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Σεπτεμβρίου 1912.

67. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 24 Αυγούστου 1912.

δουλειές. Ο κάθε Θεσσαλός και γενικά ο Έλληνας θεωρεί αυτοσκοπό να σκοτώνει έναν Τούρκο ή Αρβανίτη, έστω και τενεκεδένιο, αφού δεν μπορεί να τους σκοτώσει ζωντανούς. Τα παιδιά, που είναι μαζεμένα σε ομάδες και μεγαλωμένα με το Θούριο του Ρήγα και τις Ναπολεόντειες ιδέες περί Ελευθερίας και Δημοκρατίας, αδειάζουν γενναία τις σφαίρες και μαζί με αυτές και τις κλεμμένες πεντάρες από τις τσέπες του πατέρα τους. Νυχτώνει. Οι λαμπτήρες φωτίζουν τον τόπο του πανηγυριού και οι πανηγυριστές συγκεντρώνονται στο χώρο που λαλούν τα σαντούρια, οι λατέρνες και τα κλαρίνα των μερακλήδων μουσικών. Η ώρα περνάει και οι πραματευτάδες σιγά-σιγά μαζεύουν τις πραμάτειες τους περιμένοντας πάλι την επόμενη μέρα[68].

Από τον τοπικό τύπο δεν υπάρχουν πληροφορίες για την εμποροπανήγυρη του 1913 - 1914 και λίγα γεγονότα καλύπτουν την περίοδο αυτή η οποία είναι γεμάτη με την εποποιία του Μακεδονικού Αγώνα. Το 1915 τα πολιτικά πράγματα παραμερίζονται και τελείται πάλι η εμποροπανήγυρη, η οποία αρχίζει στις 8 του μηνός Σεπτεμβρίου με την ελπίδα να βελτιώσει την υπάρχουσα κατάσταση. Εκδίδονται εισιτήρια τραίνου μεταβάσεως και επανόδου 3ης θέσεως για τις 7, 8, 9, 10 από τους σταθμούς και τις στάσεις για Βελεστίνο. Οι τιμές ισχύουν για την επιστροφή μέχρι της 12 του μηνός. Είναι δε οι εξής, όπως αναγράφονται στον πίνακα των σταθμών. «Τιμαί εισιτηρίων μετ' επιστροφής, από Βόλον δραχ. 1,40 Λατομείον 1,55 Γκερλί 0,95 Κιλελέρ 1,30 Τσουλάρ 1,80 Τοπουζλάρ 2,20 Λάρισαν 3,00 Πιρσουφλί 0,90 Αϊβαλί 1,75 Ορ Μαγούλαν 2,40 Φάρσαλα 3,15». Όσοι δε από τους επιβάτες διακόπτουν το ταξίδι τους στη μέση των σταθμών δεν μπορούν να συνεχίσουν με το ίδιο εισιτήριο, αλλά υποβάλλονται στην πληρωμή άλλου κανονικού εισιτηρίου[69].

Από τις 5 του μηνός ο Πρόεδρος της Κοινότητας Στ. Ντόντος γνωστοποιεί στην εφημερίδα «Η Θεσσαλία» ότι η πανήγυρη πρόκειται να τελεστεί στον ίδιο τόπο, όπου κατασκευάζονται τα παραπήγματα και θα διαρκέσει 8 ημέρες. Η συρροή του κόσμου αναμένεται να είναι μεγάλη και οι συναλλαγές πλούσιες λόγω της φετινής μεγάλης παραγωγής δημητριακών καρπών.[70] Στις 26 Αυγούστου 1917, δυο χρόνια μετά, ο Πρόεδρος Διοικούσας Επιτροπής Βελεστίνου γνωστοποιεί στην εφημερίδα, ότι και αυτή τη χρονιά από 8 Σεπτεμβρίου θα τελεστεί η εμποροπανήγυρη, η οποία θα διαρκέσει ένα οκταήμερο στο συνηθισμένο τόπο. Όλοι πιστεύουν ότι έχει ξεπεραστεί η πολιτική κρίση και η μείωση του Δημοτικού Δασμού από 30 σε 20% καθώς και η κατασκευή στέρεων Δημοτικών παραπηγμάτων πρόκειται να φέρουν εμπορεύματα και ζώα. Το παρήγορο είναι ότι όσοι συμμετάσχουν υποστηρίζονται από τη Διοικούσα Επιτροπή καθώς και από άλλες Αρχές του τόπου. Παράλληλα βλέπουν έντονο το ενδιαφέρον των Προέδρων και των άλλων Αρχών και τη δημοσιότητα που προσδίδουν στο γεγονός[71].

Τη χρονιά του 1918 δεν αναγράφεται σχόλιο για την εμποροπανήγυρη και το 1919 μάλλον έχει επιτυχία γιατί υποστηρίζεται από τις Αρχές του τόπου. «*Η πολυπληθής εισκόμισις εμπορευμάτων ζώων μικρών και μεγάλων...και η πρόθυμος συνδρομή και υποστήριξις του προέδρου Δ. Κουντούρη και των άλλων αρχών*» εξασφαλίζουν την επιτυχία της πανήγυρης[72].

68. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Σεπτεμβρίου 1912.
69. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 6 Σεπτεμβρίου 1915.
70. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 7 Σεπτεμβρίου 1915.
71. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 5 Σεπτεμβρίου 1917.
72. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 8 Σεπτεμβρίου 1919.

Χαρακτηριστική είναι η χρονιά του 1920. Πα' όλες τις δύσκολες μέρες που περνάει ο τόπος με τη Μικρασιατική εκστρατεία, η εμποροπανήγυρη πραγματοποιείται αλλά την περίοδο του Δεκαπενταύγουστου. Ο χρόνος αυτός είναι η εξαίρεση και η μοναδική φορά στην ιστορία της εμποροπανήγυρης. Στις 13 Αυγούστου 1920 λειτουργεί και μάλιστα με άσχημο καιρό. Έχει βρέξει από την αυγή και συνεχίζει να βρέχει όλη μέρα αλλά το πανηγύρι εξακολουθεί να ζει και να διαλαλεί την ύπαρξή του. Διακρίνεται το λαμπρό χαμόγελο μιας μικρούλας που της αγόρασαν με μια πεντάρα μια σφυρίχτρα. Το διαπεραστικό αυτό σφύριγμα με τη χαρά του παιδιού ακούγεται πάνω από όλα τα γέλια και το θόρυβο του παζαριού. Όσο βραδιάζει μαζεύεται κόσμος και στριμώχνεται και σκουντάει ο ένας τον άλλον. Ο δρόμος είναι λασπωμένος, ο χείμαρρος δίπλα πλημμυρισμένος και ο κάμπος ετοιμάζεται να δεχτεί πάλι βροχή[73].

Δεν είναι γνωστό αν πραγματοποιείται η εμποροπανήγυρη στα χρόνια 1921-1922. Ένα είναι βέβαιο πως στην εφημερίδα «*Η Θεσσαλία*» δεν δίνεται γνωστοποίηση της πανήγυρης όπως τα προηγούμενα χρόνια. Ίσως λόγω της αποτυχίας της Μικρασιατικής εκστρατείας, της συμμετοχής των στρατολογημένων ανδρών, της φτώχειας και της ένδειας των κατοίκων του Θεσσαλικού κάμπου δεν πραγματοποιείται[74]. Για τα επόμενα εφτά χρόνια, που δεν αναφέρονται σχόλια σημαίνει μάλλον ότι δεν στέλλεται γνωστοποίηση από την Κοινότητα ή ότι δεν βρίσκεται ανταποκριτής, ωστόσο η εμποροπανήγυρη πραγματοποιείται[75].

Από τις 8 έως τις 11 Σεπτεμβρίου του 1928 διεξάγεται η εμποροπανήγυρη, όπως κάθε φορά, στον ίδιο τόπο, όπου κατασκευάζονται τα παραπήγματα για τα εμπορεύματα, τα οποία παραπήγματα νοικιάζονται με δημοπρασία τις παραμονές της πανήγυρης. Αυτή τη χρονιά όλα δείχνουν ότι η κίνηση είναι ζωηρή και εκτίθενται για πούληση πολλά ζώα και εμπορεύματα. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι οι κάτοχοι των υποζυγίων να έχουν μαζί τους τα απαιτούμενα πιστοποιητικά σύμφωνα με το άρθρο 118 του κώδικα περί εισφορών. Για τη μεγαλύτερη δε συμμετοχή ο Πρόεδρος Βελεστίνου Στυλιανός Γιαννακόπουλος γνωστοποιεί την πανήγυρη από τις 10 Αυγούστου στις εφημερίδες του Βόλου και για πολλές ημέρες[76].

Στις 8 Σεπτεμβρίου του 1928 μέρα έναρξης της πανήγυρης και ο Γεώργιος Τζώρτζης από το Ριζόμυλο έρχεται στο Βελεστίνο το πρωί να προμηθευτεί διάφορα είδη από την αγορά. Μόλις φθάνει πηγαίνει στο καφενείο του Ντόντου όπου συχνάζει για να ξεκουραστεί και εκεί συναντά τον συγχωριανό του Κ. Κρητικό με τον οποίο έχει προηγούμενα. Πιάνουν την κουβέντα, λογομαχούν και ο Κ. Κρητικός επιτίθεται και τον τραυματίζει με μαχαίρι ελαφρά στην ωμοπλάτη. Αμέσως οι θαμώνες ειδοποιούν τους Χωροφύλακες οι οποίοι και συλλαμβάνουν τον δράστη. Ο τραυματισμένος Τζώρτζης μεταφέρεται στην κλινική του Κυρίτση στο Βόλο για θεραπεία. Κατά ομολογία του θύματος στους Χωροφύλακες ο τραυματισμός οφείλεται σε χρηματική διαφορά. Σύμφωνα όμως με τα λόγια των θαμώνων ο τραυματισμός του Τζώρτζη οφείλεται στο γεγονός ότι είχε μπει στο σπίτι του δράστη με σκοπό να βιάσει τη σύζυγό του, γίνεται όμως αντιληπτός από τον ίδιο και φεύγει[77].

73. Εφ. *«Η Θεσσαλία»*, 14 Αυγούστου 1920.
74. Εφ. *«Η Θεσσαλία»*, 1921-1922.
75. Μαρτυρία Δημητρίου Απ. Καραμπερόπουλου.
76. Εφ. *«Σημαία»*, 17, 19, 21, 22, 24-31 Αυγούστου, 2, 5, 6 Σεπτεμβρίου 1928.
77. Εφ. *«Σημαία»*, 11 Σεπτεμβρίου 1928.

Τη χρονιά του 1929, από τις 16 Αυγούστου 1929 ο Πρόεδρος της Κοινότητας Βελεστίνου Σταύρος Καραμπερόπουλος ετοιμάζει τη διακήρυξη της πανήγυρης, η οποία θα τελεστεί «*κατά τας συνήθεις ως και κατά τα παρελθόντα έτη ημέρας, ήτοι από 8-12 Σ/βρίου εις τον συνήθη τόπον, όπου θέλουσι κατασκευασθή κατάλληλα παραπήγματα δια την έκθεσιν εμπορευμάτων*». Προβλέπει να μεταφερθούν παντός είδους εμπορεύματα καθώς μικρά και μεγάλα ζώα, τα οποία θα εκτεθούν προς πώληση[78]. Τα υφάσματα και τα άλλα προϊόντα συγκεντρώνονται στο κάτω μέρος του Βελεστίνου, στο Γεφυράκι, στο χώρο της σημερινής λαχαναγοράς, ενώ η ζωοπανήγυρη γίνεται στο ΝΑ μέρος, στην τοποθεσία «Αλώνια», όπου σήμερα είναι το Εθνικό Στάδιο. Μικρά ζώα (γιδοπρόβατα, αρνιά, κατσίκια, γουρούνια) και μεγάλα (βόδια, αγελάδες, μουλάρια, άλογα, γαϊδούρια) κατακλύζουν το χώρο και συμπληρώνουν την κυρίως εμποροπανήγυρη[79]. Αναμένονται μεγάλες εισπράξεις και με τη διακήρυξη καλούνται όσοι επιθυμούν να προσέλθουν και μάλιστα αυτοί θα «τύχουν συνδρομής και ευκολίας»[80].

Στις 21 Αυγούστου του 1930 ο Πρόεδρος της Κοινότητας Αθανάσιος Αλεξίου γνωστοποιεί ότι η εμποροπανήγυρη Βελεστίνου πρόκειται να τελεστεί όπως και τα προηγούμενα χρόνια στις ίδιες ημερομηνίες, δηλαδή 8 με 11 Σεπτεμβρίου, στον ίδιο τόπο, όπου κατασκευάζονται τα κατάλληλα παραπήγματα και με κύριο προσόν στη συμμετοχή τους στη ζωοπανήγυρη οι κάτοχοι ίππων να έχουν τα κύρια χαρακτηριστικά κυριότητας[81].

Στις 21 Αυγούστου 1932 ο Πρόεδρος της Κοινότητας Δημήτριος Γούλας γνωστοποιεί με αριθμό εγγράφου 944 ότι «*η κατ' έτος τελουμένη εν τη κωμοπόλει Εμπορική Πανήγυρις τελεσθήσεται εν τω συνήθει τόπω από 8-15 Σεπτεμβρίου όπου θέλουν κατασκευαστεί κατάλληλα παραπήγματα. Κατ' αυτήν, εξαιρετικώς εφέτος λόγω των ευνοϊκών συνθηκών της γεωργίας προμηνύεται μεγάλη κίνησις αγοραπωλησιών ζώων και συναλλαγών επί εμπορευμάτων εν γένει. Όθεν παρακαλούνται οι συναλλασόμενοι, όπως προσέλθωσι βέβαιοι όντες ότι θα τύχωσι της προθύμου υποστηρίξεως και συνδρομής ημών. Θέλομεν δε συντρέξη κατά το διάστημα της πανηγύρεως τους κατόχους ζώων εις την βοσκήν τούτων εν τη Κοινοτική ημών περιφερεία. Οι κάτοχοι ίππων και ημιόνων δέον ώσι εφωδιασμένοι δια των πιστοποιητικών κατοχής αυτών συμφώνως τω άρθρω 118 του κώδικος περί στρατιωτικών εισφορών*». Η προκήρυξη αυτή τοιχοκολλείται στα κεντρικά καταστήματα της αγοράς, στο Κοινοτικό κατάστημα και δημοσιεύεται στην εφημερίδα «Η Θεσσαλία» από την 1ην έως και την 8ην Σεπτεμβρίου[82].

Από τις 26 Αυγούστου 1933 ο Πρόεδρος της Κοινότητας Βελεστίνου Δημήτριος Γούλας διακηρύττει ότι η εμποροπανήγυρη πρόκειται να γίνει στον συνηθισμένο τόπο από τις 7 έως της 12 Σεπτεμβρίου όπου πρόκειται να κατασκευαστούν κατάλληλα παραπήγματα. Για αυτή τη χρονιά λόγω της εξαιρετικής σοδειάς των δημητριακών, της κτηνοτροφίας και της έκπτωσης των εισιτηρίων από τους Θεσσαλικούς Σιδηροδρόμους προμηνύεται μεγάλη κίνηση αγοραπωλησίας ζώων και συναλλαγών εμπορευμάτων εν γένει. Καλεί όσους επιθυμούν να συναλλάσσουν εμπόρευμα να προσέλθουν, βέβαιοι ότι έχουν την υποστήριξη της Κοινότητος. Ακόμη οι κάτοχοι ίππων και ημιόνων έπρεπε να

78. Εφ. «*Σημαία*», 1 και 2 Σεπτεμβρίου 1929.

79. Παν. Καμηλάκη, «Η εμποροπανήγυρη και η εβδομαδιαία αγορά του Βελεστίνου: Λαογραφική και ιστορική θεώρηση», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997)*, Αθήνα 2002, σελ. 348 και 353.

80. Εφ. «*Σημαία*», 1 και 2 Σεπτεμβρίου 1929.

81. Εφ. «*Λαϊκή Φωνή*», 21 και 31 Αυγούστου, 2, 4, 5, 6 Σεπτεμβρίου 1930.

82. Εφ. «*Η Θεσσαλία*», 1-8 Σεπτεμβρίου 1932.

είναι εφοδιασμένοι με πιστοποιητικό κατοχής σύμφωνα με το άρθρο 118 του κώδικα περί «*Στρατιωτικών εισφορών*»[83].

Στις 7 Σεπτεμβρίου 1934 είναι η έναρξη της εμποροπανήγυρης[84] και με την ευκαιρία αυτή όλοι οι σταθμοί των σιδηροδρομικών γραμμών Θεσσαλίας εκδίδουν εισιτήρια από της 7ης έως και της 10ης του μηνός για το Βελεστίνο με επιστροφή και με έκπτωση 30% που ισχύουν μέχρι τις 12 του μηνός Σεπτεμβρίου για να έχουν τη δυνατότητα οι επισκέπτες να παρατείνουν τη διαμονή τους. Η εμποροπανήγυρη αρχίζει**.** Παράγκες ξύλινες, ακαλαίσθητα φτιαγμένες ξεφυτρώνουν και κύματα κόσμου πηγαίνουν και έρχονται ανάμεσά τους. Ο Φαρσαλινός χαλβάς παίρνει την πρωτοκαθεδρία και ακολουθούν τα θεάματα: μεγαθήρια, μικροθήρια, τέρατα με δυο κεφάλια με πόδια και με χέρια βγαίνουν στην ημερήσια διάταξη. Μια μεγάλη σκηνή στεγάζει ένα θέατρο, το οποίο στη διαφήμισή του αναγγέλλει θριαμβευτικά και τη συμμετοχή ξένων καλλιτεχνών.

Η αγγειοπλαστική έχει τα προϊόντα της στη σειρά και ακολουθούν διάφοροι έμποροι, ντόπιοι και ξένοι, που ξελαρυγγιάζονται διαλαλώντας τα εκλεκτά και φθηνά προϊόντα τους. Καροτσάκια με γυαλικά και μαστραπάδες, με κάλτσες, με ψευτοπράγματα στέκονται σε κάθε σημείο και πιο πέρα πλήθος από παπούτσια κρεμασμένα στις παράγκες δείχνουν πού γίνεται το μεγαλύτερο αλισβερίσι. Και πιο πέρα στην άκρη αριστερά υπάρχουν σεντούκια, παπλώματα, φλοκάτες, κουβέρτες, κιλίμια και άλλα διάφορα χειροποίητα γυναικεία έργα. Μια βουή υψώνεται πολυθόρυβη και η σκόνη προσθέτει το δικό της χρώμα σε όλα τα πράγματα, ανθρώπους, εμπορεύματα και άλλα που βρίσκονται εκεί.

Ο κόσμος τρέχει «πατής με πατώ σε» για να σεργιανίσει. Είναι κάτι το εξαιρετικό γι αυτούς, που ξεφεύγει από την καθημερινότητα και τη θλίψη. Και όλοι όσοι αισθάνονται το αίσθημα της δραπέτευσης από τα συνηθισμένα, πηγαίνουν με λαχτάρα αν και ξέρουν εκ των προτέρων ότι δεν πρόκειται να αλλάξει τίποτα και όλα είναι μια ψευδαίσθηση. Μαζί με τους ντόπιους είναι και οι πανηγυριστές από όλα τα μέρη της Θεσσαλίας και από τα χωριά του Πηλίου που επισκέπτονται την εμποροπανήγυρη και ζωοπανήγυρη για να ψωνίσουν και να ψυχαγωγηθούν[85].

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1935, δημοσιεύεται το εξής σχόλιο, το οποίο δείχνει μάλλον την αποτυχία των προηγούμενων και την ελπίδα για την επιτυχία της τωρινής εμποροπανήγυρης, η οποία έχει μεν κόσμο, αλλά τελικά δεν έχει μεγάλη εμπορική κίνηση. «Ευτυχώς τούτη τη χρονιά συρρέει άφθονος κόσμος από πολλά μέρη της Θεσσαλίας και έξω από αυτή. Και φέτος εκτίθενται προς πώληση περισσότερα από άλλες χρονιές μεγάλα ζώα και «*αγελαδινά πλην πράξεις εγένοντο σχετικώς όχι πολλαί και τούτο διότι αφενός ήργησε η συγκέντρωσις σίτου και αφέτέρου ενεφανίσθη υπάλληλος Αγροτικής Τραπέζης Λαρίσης απαγορεύων την πώλησιν των ζώων όντων δήθεν υπεγγύων...*». Έτσι με τούτα και με τα άλλα η κίνηση δεν είναι η αναμενόμενη που προβλέπεται και οφείλεται μάλλον στην καθυστέρηση συγκέντρωσης των σιτηρών. Αλλά η κίνηση των εμπορικών παραπηγμάτων είναι σχετικά περιορισμένη και «όλαι αι πράξεις όχι τόσον ζωηραί».

Εκείνο όμως που παρατηρείται στη φετινή πανήγυρη είναι ότι παρ' όλη την κοσμοπλημμύρα ο Αστυνόμος Γεωργούλας, παραστέκεται και επιτηρεί για την τήρηση του νόμου και της τάξης, ενισχυμένος από τον Υπ/άρχη Γούλα παρουσιάζουν υποδειγματική

83. Εφ. *«Η Θεσσαλία»*, 26 Αυγούστου 1933.

84. Στην εφ. *«Η Θεσσαλία»* δεν δόθηκε προκήρυξη της εμποροπανήγυρης, όπως συνήθως γινόταν από τους Προέδρους, από τα μέσα Αυγούστου ως αρχές Σεπτεμβρίου.

85. Εφ. *«Η Θεσσαλία»*, 9 Σεπτεμβρίου 1934.

συμπεριφορά προς δίκαιο έπαινο των Αστυνομικών οργάνων και η τάξη και ασφάλεια του Βελεστίνου από όλες τις πλευρές είναι τέλεια, χωρίς να σημειωθεί κανένα δυσάρεστο[86].

Συμπέρασμα: Η εμποροπανήγυρη είναι ένα σημαντικό κοινωνικό, εμπορικό και οικονομικό γεγονός του τόπου. Είναι σπουδαίος και αναγκαίος θεσμός, βασικός μοχλός της ζωής των κατοίκων. Εξυπηρετεί τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού αλλά και των κατοίκων του Θεσσαλικού κάμπου. Τη στηρίζει ένας ολόκληρος κόσμος από γεωργούς, βιοτέχνες, ζωέμπορους, ανθρώπους του παζαριού, οργανοπαίκτες και πολλούς άλλους ντόπιους και ξένους, που ελπίζουν σε μια καλύτερη ζωή. Διεξάγεται την ίδια πάντα χρονική περίοδο, αρχές Σεπτεμβρίου, εκτός της χρονιάς του 1915, που γίνεται τις μέρες του Δεκαπενταύγουστου.

Τις χρονιές που υπάρχει ησυχία, γιατί τις περισσότερες φορές γίνονται πόλεμοι, και η γης φέρνει καλή σοδειά, οι πραματευτάδες κάνουν χρυσές δουλειές και οι αγοραστές και όλος ο κόσμος φεύγει ευχαριστημένος. Οι κάτοικοι της κάθε περιοχής έχουν την ευκαιρία να συναντηθούν, να γνωριστούν, να επικοινωνήσουν και να διασκεδάσουν όλοι μαζί σε μεγάλα τραπέζια γεμάτα με φιλική διάθεση, λαχταριστές απλές γεύσεις και νοστιμιές. Η γραφική κωμόπολη του Βελεστίνου μεταμορφώνεται σε μια πολύχρωμη, πολυάνθρωπη και πολυθόρυβη πολιτεία, γεμάτη πρόχειρες παράγκες και τσαντίρια, τσαρδάκια από κλαδιά και πάγκους. Με το τέλος της εμποροπανήγυρης, τα φώτα σβήνουν, ο θόρυβος κοπάζει, οι επισκέπτες χάνονται και όλα, κάτοικοι και τόπος, επανέρχονται στον αρχικό τρόπο ζωής τους, καταγράφοντας για μια ακόμη φορά πτυχές και εικόνες του λαϊκού μας πολιτισμού και της τοπικής Παράδοσης.

86. Εφ. *«Η Θεσσαλία»,* 14 Σεπτεμβρίου 1935.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΔΕΛΗΓΕΩΡΓΗΣ

Στέργιος Ντόντος (1864-1928) δήμαρχος και πρόεδρος Βελεστίνου από 1905 μέχρι 1917

Οι προσωπικές μου απόψεις. Αυτά που θα αναφέρω είναι μνήμες που έχω για τον παππού μου από συγγενείς, οι οποίοι δεν ζουν πια. Ο Στέργιος Ντόντος γεννήθηκε το 1864. Ο πατέρας του Γούλας ήταν πλούσιος έμπορος υφασμάτων, που τα έφερνε με κιρατζίδες από την Κωνσταντινούπολη. Έβγαλε το Γυμνάσιο του Βόλου και ασκούσε το επάγγελμα του Δικολάβου στο Ειρηνοδικείου Βελεστίνου, όπου ζούσε και ήταν κτηματίας. Είχε τρεις κόρες, που είχαν παντρευτεί: η πρώτη Μαρία είχε πάρει τον Γεώργιο Νασίκα, δημοδιδάσκαλο και είχε γιο τον Θανάση Νασίκα εκπαιδευτικό. Η δεύτερη, η Ευαγγελία πήρε τον Θεόδωρο Μπέλλα, δικολάβο στο Ειρηνοδικείο Βελεστίνου κα είχε γιο τον δικηγόρο Βόλου Γεώργιο Μπέλλα, με σπουδές στο Παρίσι, Και η μικρότερη Φανή, παντρεύτηκε τον Βασίλειο Δεληγεώργη, ιατρό από τα Φάρσαλα, με τους οποίους συγκατοικούσε στο σπίτι της οικογένειας, το οποίο ήταν απέναντι από την Εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, το Ρολόϊ και το Πάνω Δημοτικό Σχολείο. Η Φανή και ο Βασίλειος Δεληγεώργης απέκτησαν πέντε παιδιά: την Κλεοπάτρα, την Αφροδίτη, τον Στέργιο, Συμβολαιογράφο Βόλου, τον Γεώργιο και τον Νικόλαο, Πολιτικό Μηχανικό.

Ο Στέργιος Ντόντος διετέλεσε Δήμαρχος Φερών και Πρόεδρος Κοινότητας Βελεστίνου από το 1905 έως το 1917 και μετά πάλι το 1821. Ήταν πολιτικός πανθεσσαλικής ακτινοβολίας, αναμορφωτής της πόλης του Βελεστίνου, παρασημοφορήθηκε δια τις εξαίρετες υπηρεσίες του από τον ανώτατο Άρχοντα. Στα έργα του εγγράφονται, η μεταφορά του κέντρου της πόλης από το Κεφαλόβρυσο στην τωρινή αγορά, η ανέγερση του 1ου Δημοτικού Σχολείου, η μετατροπή του μιναρέ σε ωρολόγιο της πόλης, η μετατροπή του τζαμιού σε εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου (εκεί υπήρχε εκκλησία, όπως λέει ο Ρήγας στην Επιπεδογραφία του Βελεστίνου αφιερωμένη στην αγία Παρασκευή), η κατασκευή αρδευτικού και οδικού δικτύου και άλλα έργα.

Ο Στέργιος Ντόντος πέθανε τον Ιούλιο του 1928 στην Αιδηψό, όπου παραθέριζε από καρδιακή προσβολή. Κατανυκτική και πάνδημος ήταν η κηδεία του, στην οποία

παρέστησαν αρχές και προσωπικότητες του Νομού, όπως ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Γερμανός, με τον οποίο συνδέονταν, ο Νομάρχης, η οικογένεια Καρτάλη, ο Δήμαρχος Βόλου και πολλές άλλες προσωπικότητες του Βόλου. Της πομπής προηγείτο ο χωροφύλακας κρατώντας σε μαξιλάρι το παράσημο που του είχε απονεμηθεί.

Στο Κοιμητήριο[1] του Βελεστίνου υπάρχει ο τάφος του, τηνιακής προέλευσης, που έχει χαρακτηριστεί από το υπουργείο Πολιτισμού διατηρητέο δια την καλλιτεχνική του αξία και την πολιτική προσωπικότητα που εκπροσωπεί.

Η προσφορά της οικογένειας Δεληγεώργη-Ντόντου στο Βελεστίνο χρονολογείται σε πάνω από έναν αιώνα. Αρχίζουμε από την εικοσαετή περίπου προσφορά υπηρεσιών του σπουδαίου δημάρχου Στέργιου Ντόντου. Συνεχίζουμε με τον γαμπρό του ιατρό Βασίλειο Δεληγεώργη, ο οποίος πρόσφερε αφιλοκερδώς τις ιατρικές υπηρεσίες του στην περιοχή Βελεστίνου και έχαιρε μεγάλης εκτίμησης εις την κοινωνία. Κατόπιν ο Στέργιος (Γιούλας) Δεληγεώργης, συμβολαιογράφος Βόλου αγαπούσε τη γενέτειρά του και πρωτοστατούσε σε κάθε κίνηση κοινωνική, πολιτιστική και αθλητική. Η αρχική κατασκευή του Σταδίου Βελεστίνου οφείλεται αποκλειστικά σε αυτόν, όπως επίσης βοήθησε πολύ κόσμο ποικιλοτρόπως. Ως αντιπρόεδρος της Ένωσης Ποδοσφαιρικών Σωματείων Θεσσαλίας συμπαραστάθηκε στην τοπική ποδοσφαιρική ομάδα «Ρήγας Φεραίος»[2]. Συνέστησε το Κοινωφελές Ίδρυμα Αδελφών Δεληγεώργη, του οποίου οι δραστηριότητες επεκτείνονται στην πόλη του Βελεστίνου.

Τέλος, εμείς με το Ίδρυμά μας συνεχίζουμε την προσφορά μας στο Βελεστίνο, όπως με το Πολιτιστικό Κέντρο, την Παιδική Χαρά, το οικόπεδο πέντε στρεμμάτων για το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων, Πνευματικά Κέντρα των Ιερών Ναών Βελεστίνου κ.ά. Η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα θα συνεχίσει την αναζήτηση πληροφοριών δια την ολοκλήρωση του αφιερώματος στο άξιο τέκνο του Βελεστίνου, τον δήμαρχο Στέργιο Ντόντο[3].

Στη συνέχεια παρατίθενται οι αναφορές της δημοσιογράφου και συγγραφέας Νίτσας Κολιού[4] στο βιβλίο της, που έγραψε με την ευκαιρία του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» του 1992, *«Ο Δήμος Φερών πρωτοσυστήθηκε το 1883 με το διάταγμα της 31ης Μαρτίου αυτού του χρόνου, που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 2-4-1883 (αριθ. Φ. 126)...Ο Δήμος Φερών με έδρα το Βελεστίνο περιλάμβανε τα χωριά Βελεστίνο, Σέσκουλο, Μουσαφακλί, Άγιο Γεώργιο, Περσουφλί, Ουζλάρ,*

1. Βλ. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, «Ιστορικό της εκκλησίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου και τα ταφικά μνημεία του νεκροταφείου Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Οκτώβριος 1997)*, Αθήνα 2002, σελ. 249-329 και για τον Στέργιο Ντόντο στις σελ. 282-284 και στις 326-327 εικόνες του ταφικού μνημείου και της οικίας του.

2. Βασίλης Κ. Καραμπερόπουλος, *«Ρήγας Φεραίος», η ομάδα με την ιστορική διαδρομή 80 χρόνων*, Αθήνα 2007, σελ. 41.

3. Πραγματική συμβολή προς την κατεύθυνση της συγγραφής μιας ολοκληρωμένης μελέτης για την προσωπικότητα του δημάρχου Στέργιου Ντόντου (1864-1928) θα ήταν να διέθετε ο πρόεδρος του Ιδρύματος, καθηγητής κ. Νικόλας Δεληγεώργης, για τον παππού του ένα σεβαστό ποσό, ώστε ένας επιστήμονας να διερευνούσε πρώτα τις εφημερίδες της περιοχής από το 1900 έως το 1930, περίοδο δράσης του δημάρχου Στεργίου Ντόντου, τα σχετικά συμβόλαια στα Υποθηκοφυλάκεια της περιοχής και άλλα έγγραφα, καθώς επίσης τα βιβλία που έχουν γραφεί για την περιοχή μας και τη Θεσσαλία γενικότερα, μήπως έχουν αναφορές στον Δήμαρχο Φερών Στέργιο Ντόντο, (σημ. επιμ.).

4. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, 1993, β΄ έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2001.

Τακταλασμάν, Νταμπεγλί, Γερμί, Σαρατζί, Κονιάρ...Πριν όμως από τον Δήμο Φερών είχε ιδρυθεί ο Δήμος Βελεστίνου με το από 17ης Μαϊου 1882 διάταγμα (ΦΕΚ 50/1882) και τότε περιλάμβανε, εκτός από τα προαναφερθέντα και τα χωριά Κανάλια και Κάπουρνα». Η Κοινότητα Βελεστίνου συστήθηκε την 31 Αυγούστου 1912 (ΦΕΚ 262/1912)[5].

Επίσης σημειώνει η Νίτσα Κολιού, «*Ο Στέργιος Ντόντος εχρημάτισε Δήμαρχος επί τρεις θητείες και στη συνέχεια μετά την κατάργηση του Δήμου, Πρόεδρος της Κοινότητας Βελεστίνου ως το 1917. Πέθανε το 1928, σε ηλικία 64 ετών. Όπως μου είπε ο Βελεστινιώτης εκπαιδευτικός και λόγιος Χρίστος Παπαζήσης, ο Ντόντος υπήρξε ο σπουδαιότερος Δήμαρχος Φερών. Ένας μορφωμένος άρχοντας με ζωηρό ενδιαφέρον για τον τόπο. Το επιβεβαίωσε ακόμη και ο εγγονός του, ο εκπαιδευτικός Αθ. Νασίκας, ο οποίος ανέφερε στο ενεργητικό του Δημάρχου παππού του Στεργίου Ντόντου δυο σχολεία του Βελεστίνου, το μεγάλο ρολόϊ και έργα στην Υπέρεια Κρήνη*»[6].

Το ταφικό μνημείο του Στέργιου Ντόντου στο Βελεστίνο

5. Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σελ. 11.
6. Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σελ. 102-103.

Ο καθηγητής κ. Νικόλας Δεληγεώργης στο βήμα
και στο προεδρείο η κ. Αικ. Πολυμέρου - Καμηλάκη

Η οικία του Στέργ. Ντόντου πρίν από το σεισμό του 1957

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

Ο Μανιάτης εθελοντής στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και νεκρός της μάχης του Βελεστίνου Αντώνιος Π.Ξ. Γρηγοράκης και το μνημείο του

Στη μνήμη του καθηγητή Διονύση Μαυρόγιαννη, αγαπητού φίλου και φίλου του Βελεστίνου

Τον Μάρτιο του 1897 η τελευταία (και πιο βίαιη) Κρητική επανάσταση 1897-1898 και η διπλωματική περιπλοκή, που δημιουργήθηκε από την ανάμειξη τότε των λεγομένων Μεγάλων Δυνάμεων στο Κρητικό ζήτημα και την λύση της αυτονομίας ή ενώσεως της μεγαλονήσου με την Ελλάδα, είχαν ως αποτέλεσμα την όξυνση και συνολική κρίση του Ανατολικού ζητήματος και συνακόλουθα των ελληνοτουρκικών σχέσεων[1]. Το διπλωματικό αδιέξοδο που δημιουργήθηκε καθιστούσε πλέον τον πόλεμο μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας κάτι περισσότερο από βέβαιο. Η προοπτική του πολέμου ήταν άμεσα ορατή ανεξάρτητα από το φιλοπόλεμο πνεύμα και την πατριωτική έξαρση που επικρατούσε τότε στην Αθήνα και τον αναβρασμό σε όλες τις τάξεις του λαού. Τα γεγονότα ακολούθησαν την αναπότρεπτη πορεία τους, όπως την είχαν δημιουργήσει τόσο το διπλωματικό αδιέξοδο όσο και τα προσωπικά πάθη, που χώριζαν την γερμανική από την ελληνική βασιλική Αυλή. Η Ελλάδα, όπως είναι γνωστό, προχωρούσε απομονωμένη σε πόλεμο, χωρίς οι Μεγάλες Δυνάμεις να της επιτρέψουν να έρθει σε συνεννόηση με την Τουρκία πριν από την πολεμική καταστροφή. Βέβαια, και στην τουρκική πλευρά υπήρχαν τότε

1. Για την επανάσταση 1897-1898, που οδήγησε στην αυτονομία της Κρήτης και στη συνέχεια στην ένωσή της με την Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Θεοχ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, β΄ έκδοση, Ηράκλειο 1990, σ. 395-398, 516-517. Λεπτομερή (παλαιότερη) βιβλιογραφία των τελευταίων Κρητικών επαναστάσεων των ετών 1895-1898 έχει δημοσιεύσει ο Ν. Β. Τωμαδάκης στην *Επετηρίδα της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τόμ. Α΄ (1938) σ. 530-555 και Συμπλήρωμα, αυτόθι, τόμ. Β΄ (1939) σ. 239-244.

ανάλογες φιλοπόλεμες τάσεις, καθώς ο σουλτάνος ήταν αιχμάλωτος των πολεμοχαρών υπουργών και στρατιωτικών του[2].

Στις 15 Μαρτίου 1897 ο διάδοχος Κωνσταντίνος αναχώρησε από την Αθήνα για τη Θεσσαλία και ανέλαβε την αρχηγία των στρατιωτικών δυνάμεων του θεσσαλικού μετώπου (το άλλο ήταν το ηπειρωτικό), όπου κυρίως θα κρινόταν και ο πόλεμος[3]. Οι δύο μεραρχίες του Στρατού Θεσσαλίας με 4 αρχικά και 5 τελικά ταξιαρχίες είχαν επικεφαλής συνταγματάρχες του πυροβολικού, του πεζικού και των γενικών επιτελών[4]. Μεταξύ αυτών ήταν και η υπό τον Κωνστ. Σμολένσκη, συνταγματάρχη του Πυροβολικού, 3η Ταξιαρχία[5], η οποία πολέμησε σε διάφορες μάχες του θεσσαλικού μετώπου και δοξάστηκε στις αλλεπάλληλες φάσεις της αιματηρής μάχης του Βελεστίνου[6]. Η εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων από την έναρξη του πολέμου στις 5 Απριλίου 1897 μέχρι τη μάχη του Βελεστίνου (εικ. 1) και στη συνέχεια νοτιότερα με την κατάρρευση τελικά της ελληνικής άμυνας προς το τέλος Απριλίου και τη σύναψη ανακωχή, στα μέσα Μαΐου, είναι γνωστή

2. Ιωάνν. Πικρός, «Προς τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* Εκδοτική Αθηνών, τόμ. 1Δ΄, Αθήνα 1977, σ. 125.

3. Ιωάνν. Πικρός, «Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897», *ό. π.,* σ. 126.

4. Ιωάνν. Πικρός, *ό. π.,* Λεπτομέρειες για τον πόλεμο του 1897, για τις δυνάμεις των δύο αντιπάλων στρατών σε άνδρες, πολεμοφόδια κ.λπ., βλ., μεταξύ άλλων, στο βιβλίο του Γερμανού στρατηγού Colmar βαρώνου von der Goltz, *Der thessalische Krieg und die türkische Armee*, Berlin 1898, μεταφρασμένο αμέσως μετά τον πόλεμο στην ελληνική, εν Αθήναις, τυπογρ. Ανέστη Κωνσταντινίδη, 8ο, 1899, σελ. 240.

5. Για την συγκρότηση του Στρατού Θεσσαλίας βλ. ενδεικτικά και συνοπτικά Χρήστος Θ. Μαντάς (αντιστράτηγος ε. α.), *Ο πόλεμος του 1897 και ανασκόπησις ουσιωδών αυτού γεγονότων,* Αθήναι, Απρίλιος 1963, σ. 7 κ.ε. Για την 3η Ταξιαρχία του Κ. Σμολένσκη, την δράση και την εσωτερική της συγκρότηση βλ. και σ. 8, 31-33, 57-58. Σύνοψη των αιτιών και των αφορμών του πολέμου βλ. σ. 16-18. Βλ. και Γεώργ. Δ. Μαστέλλος, *Απομνημονεύματα 1897 (3η Ταξιαρχία - Κ. Σμολένσκη)* Αθήνα, Εκδόσεις Πελασγός, (1994), ιδίως σ. 22 κ.ε.

6. Στη μάχη του Βελεστίνου σκοτώθηκαν 57 άντρες του ελληνικού Στρατού, στρατιώτες κυρίως, οι περισσότεροι σχεδόν από κάθε άλλη μάχη του Στρατού Θεσσαλίας (Κώστας Σπανός, «Οι νεκροί του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 στη Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 31, 1997, σ. 34· ο τόμ. 31 του «*Θεσσαλικού Ημερολογίου*» είναι αφιερωμένος στο πόλεμο του 1897 με ενδιαφέροντα άρθρα.). Εκτός από το Βελεστίνο ιδιαίτερα αιματηρή ήταν και η μάχη του Δομοκού με 66 νεκρούς, από τις σημαντικότερες επίσης του πολέμου του 1897. Γι' αυτή μάλιστα έχουν σωθεί και σχετικά ιστορικά δημοτικά τραγούδια προερχόμενα όχι μόνο από την γύρω περιοχή, αλλά και από την Πελοπόννησο και μέχρι την Κρήτη. Βλ. σχετικά Βασίλης Αναγνωστόπουλος, «Ο Δομοκός στη δημοτική μας ποίηση», *Χρονικά της επαρχίας Δομοκού*, Αθήνα, τόμ. 12 (2002) σ. 32-46 και κυρίως σ. 35-39, όπου δημοσιεύονται με σύντομα σχόλια δέκα συνολικά τραγούδια. Ένα από αυτά (σ. 38) είναι μανιάτικο μοιρολόγι για τον θάνατο του λοχία Δικαίου Γιατράκου από την Λάγια της Λακωνικής Μάνης. Ο Γιατράτος έπεσε κατά τις πρώτες συγκρούσεις στον μεθωριακό σταθμό Αγία Παρασκευή στο Γριζάνο Τρικάλων στις 8-4-1897 (Κ. Σπανός. *ό. π.,* σ. 37). Σύμφωνα με το μοιρολόγι ήταν φοιτητής. Για τον νεκρό του πολέμου στον οποίο θα αναφερθούμε εδώ, τον Αντώνιο Γρηγοράκη, δεν είναι γνωστή η ύπαρξη μοιρολογιών ή άλλων τραγουδιών.

και μελετημένη από πολλές πλευρές[7]. Γι' αυτό και δεν θα επιμείνουμε στην εξιστόρηση των γεγονότων[8].

***

Το αποκορύφωμα της μάχης του Βελεστίνου[9], που άρχισε, όπως είναι γνωστό, νικηφόρα στις 17 Απριλίου, αποτελούν τα γεγονότα της 23ης και 24ης Απριλίου με την αποτελεσματική απόκρουση των λυσσαλέων επιθέσεων του ενισχυμένου εκείνες τις ημέρες τουρκικού Στρατού από την ηρωική ταξιαρχία του Σμολένσκη (εικ. 2), απόκρουση που ήταν ιδιαίτερα αιματηρή για τους εμπολέμους. Μεταξύ των γενναίων Ελλήνων μαχητών, οι οποίοι αγωνίστηκαν, διακρίθηκαν και αρκετοί από τους οποίους έπεσαν ηρωικά στους λόφους και τις κοιλάδες γύρω από τη γενέτειρα του Ρήγα Βελεστινλή (100 σχεδόν χρόνια μετά τον μαρτυρικό θάνατό του), ήταν και ο *Αντώνιος Παναγ. Ξηνταράκος*

7. Η βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη, για τον πόλεμο του 1897 είναι πλούσια. Βλ. Κώστας Σπανός, «Βιβλιογραφία του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο, ό. π.,* σ.51-58 και πιο πρόσφατα Χαράλ. Δ. Βόγιας, «Συμβολή στη βιβλιογραφία του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 63 (2013) σ. 385-398. Σύντομη και περιεκτική εξιστόρηση των πολεμικών γεγονότων στη Θεσσαλία παρέχει ιδίως ο Διον. Κόκκινος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, έκδ. Μέλισσα, τόμος Β΄, Αθήνα, σ. 724-732. Στα παρόντα πρακτικά δημοσιεύεται και η μελέτη: Ευθύμ. Ταλάντης, «1897: Η μάχη του Βελεστίνου μέσα από τις στήλες της ημερήσιας αθηναϊκής εφημερίδας *Εμπρός*». Για τις επιπτώσεις του πολέμου στη Θεσσαλία βλ. ενδεικτικά Δημ. Κ. Αγραφιώτης, «Η επαρχία της Αγιάς κατά το 1897-1898. Οι επιπτώσεις από την ετήσια τουρκική κατοχή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 31 (1997) σ. 161-191 και για την ευρύτερη απήχησή του βλ. Στρ. Αναγνώστου, *Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και ο αντίκτυπός του στη Λέσβο,* Μυτιλήνη 1997.

8. Την άλλη πλευρά του πολέμου, αυτή των νικητών Οθωμανών, βλέπει ο ενδιαφερόμενος, μεταξύ άλλων, και στην μελέτη του τουρκολόγου ιστορικού Ι. Κ. Βασδραβέλλη, «Επίσημα έγγραφα του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 προερχόμενα εκ των τουρκικών αρχείων της Μακεδονίας», *Μακεδονικά*, τόμ. 8 (1968) σ. 93-119, όπου και συνοπτική εξιστόρηση της κηρύξεως του πολέμου (σ. 93-94) και τηλεγράφημα του Βαλή Θεσσαλονίκης Ριζά προς τον Καϊμακάμη της Βέροιας, για την κατάληψη του Βελεστίνου από τον οθωμανικό στρατό (σ. 111). Για την συμβολή σημαινόντων Θεσσαλών πολιτικών στα γεγονότα και τα επακόλουθα του πολέμου βλ. για μεν τον βουλευτή Βόλου Κωνστ. Δ. Τοπάλη όσα έγραψε ο ίδιος στο μικρό βιβλίο του (σελ. 74), «*Παραλειπόμενα εκ του πολέμου του 1897 ή λογοδοσία βουλευτού της ΙΔ΄ περιόδου της Βουλής*», εν Αθήναις 1901, όπου και οι απόψεις του για τα αίτια του πολέμου και τις μεγάλες ελλείψεις του Ελληνικού Στρατού ιδίως σε επιμελητεία και υγειονομική οργάνωση. Για δε τον λόγιο βουλευτή της Αγιάς Μιλτιάδη Δάλλα βλ. Δημ. Κ. Αγραφιώτης, «Η επαρχία της Αγιάς κατά το 1897-1898. Οι επιπτώσεις από την ετήσια τουρκική κατοχή», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 31 (1997) *ό.π.*

9. Λεπτομερή περιγραφή της μάχης, τα προηγηθέντα, τη θέση και διάταξη των αντιπάλων βλ. Βίκτωρ Δούσμανης, *Ιστορία της Θεσσαλίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, βιβλίον δεύτερον: *Ο εν Θεσσαλία Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897,* Αθήναι 1926, σ. 81-92, 126-131 και ιδίως σ. 127-131. Βλ. και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό. π.*, σ. 139-142 και περιγραφή του στρατ. ακολούθου της Αυστριακής πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, στην εφημ. *Πρωία* (Αθηνών), έτ. ΙΗ΄, αρ. φ. 896, 19-5-1897, σ. 3.

Γρηγοράκης (εικ. 3) από την Λακωνική (Ανατολική ή Προσηλιακή) Μάνη[10], στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Τα όσα ακολουθούν γι' αυτόν, την προσφορά και τη θυσία του στο πεδίο της μάχης του Βελεστίνου, στηρίζονται στους επιμνημόσυνους λόγους και στα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στην Αθήνα αμέσως μετά την θυσία του και το 1898 συγκεντρώθηκαν (ορισμένα από αυτά) σε τεύχος - ειδική έκδοση που έγινε στη μνήμη του[11], ως ετήσιο μνημόσυνο, και σε άλλες γραπτές πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται κυρίως από το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον του[12], καθώς και από την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Ο Αντώνιος Ξηνταράκος Γρηγοράκης ανήκε στην μεγάλη και ιστορική, ισχυρή και παλαιότατη οικογένεια των Γρηγοράκηδων της Ανατολικής Μάνης. Η περιώνυμη, αρχοντική και πολύκλαδη αυτή οικογένεια καπεταναίων του Μαραθονησίου είχε διάφορους κλάδους εγκατεστημένους στο Σκούταρι, τον Αγερινό, το Μαυροβούνι, το Μαραθονήσι, το Τρίνασο, αλλά στο Γύθειο ήταν η έδρα της[13]. Οι Γρηγοράκηδες μαζί με ελάχιστες άλλες ισχυρές επίσης οικογένειες διαφέντευσαν, όπως είναι γνωστό, τις τύχες της Μάνης για

10. Στο θεσσαλικό μέτωπο του πολέμου του 1897 πολέμησαν αρκετοί Μανιάτες και άλλοι Λάκωνες, αξιωματικοί και στρατιώτες κληρωτοί ή εθελοντές. Από αυτούς ορισμένοι, μεταξύ αυτών και ο Αντ. Γρηγοράκης, έπεσαν στα πεδία των μαχών. Βλ. σχετικά Κώστας Σπανός, «Οι νεκροί του Ελληνοτουρκικού πολέμου, του 1897 στη Θεσσαλία», *ό. π.*, σ. 36 (νεκρός από τον Ασωπό Λακωνίας), 37 (ο προαναφερθείς Γιατράκος από τη Λάγια και ο Γρηγοράκης), 42 (από Σκούρα Λακων.), 43 (από Ασωπό), 44 (από Κάμπο, άλλος στρατιώτης από Πύρριχο Λακων.), 45 (από Ασωπό), 46 (από Γύθειο), 47 (από Βοιές – περιοχή Νεαπόλεως Λακων.). Συνολικά υπήρξαν τουλάχιστον 10 Λάκωνες νεκροί του πολέμου του 1897 στη Θεσσαλία. Ας σημειωθεί και η μεγάλη συμβολή στον πόλεμο του συνταγματάρχη πεζικού Μαυρομιχάλη, διοικητή της 2ας Μεραρχίας του Στρατού Θεσσαλίας, που επέδειξε ιδιαίτερη ανδρεία (Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *ό. π.*, σ. 93, 115).

11. Ο τίτλος του τεύχους (εικ. 7): *Σπονδή δακρύων και μύρων επί τη επετείω του θανάτου του Αντωνίου Π. Ξ. Γρηγοράκη, δικηγόρου – υφηγητού (πεσόντος ενδόξως κατά την εν Βελεστίνω μάχην της 23ης Απριλίου 1897),* έκδ. «μερίμνη» Ιωάννου Αρσένη, διευθυντή του Εθνικού Ημερολογίου η «Ποικίλη Στοά», εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου της Εστίας Κ. Μάϊσνερ και Ν. Καργαδούρη, 1898, 8ο, σελ. 40. Το τεύχος αφιερώνεται (σ. 2) από τον Ι. Αρσένη «τη σεβαστή και πολλής τιμής αξία δεσποίνη, κυρία Κατίγκω Φιλοσοφοπούλου, τη προς μητρός θεία και θετή μητρί του πολυκλαύστου Αντωνίου, τη τοσούτον νηπιόθεν φιλοστόργως αναθρεψάση...». Ευρίσκεται το τεύχος στην βιβλιοθήκη του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α., αρ.: Π.Π. 4919). Για την υπόδειξή του ευχαριστώ – και από τη θέση αυτή – τον φίλο γιατρό κ.λπ. Δημήτριο Απ. Καραμπερόπουλο.

12. Πρόκειται για δισέλιδο χειρόγραφο σημείωμα με τίτλο «Καταγωγή Αντωνίου Ξηραντάκου Γρηγοράκη», γραμμένο από την Αγγελική Γεωργιάδου-Κατσουλάκη και κυρίως για δισέλιδο δακτυλογραφημένο κείμενο της ίδιας, εγγονής της αδερφής του Αντ. Γρηγοράκη Δέσποινας, συζύγου του Γεωργ. Τζωρτζάκη, με τίτλο «Αντώνιος Ξηραντάκος Γρηγοράκης 1866 - 1897». Τα δύο αυτά σύντομα κείμενα-μαρτυρίες της παραπάνω εγγονής της αδελφής του Αντων. Γρηγοράκη έθεσε στην διάθεση μου ο Δημ. Καραμπερόπουλος, τον οποίο και πάλι ευχαριστώ.

13. Χειρόγραφο σημείωμα της Αγγ. Γεωργιάδου - Κατσουλάκη, *ό.π.*, σ. 1.

αρκετές δεκαετίες κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι το 1821. Έτσι από τους οκτώ μπέηδες της Μάνης τότε οι τρεις προέρχονταν από την οικογένεια Γρηγοράκη[14].

Πατέρας του αγωνιστή και μάρτυρα Αντωνίου ήταν ο Παναγιώτης Ξηνταράκος Γρηγοράκης, αγωνιστής της θεσσαλικής επαναστάσεως του 1854[15] σε ηλικία 20 ετών,

14. Σημαντικότεροι γόνοι της οικογένειας, που είχε ιδιαίτερη συμβολή στην επανάσταση του 1821 και στους μετέπειτα εθνικούς αγώνες για την εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας, ήσαν οι:

1) Αντώνιος, γνωστός με το παρωνύμιο Ξηντάρης ή Ξηντάρας, αγωνιστής του 1821, ο πλουσιότερος της οικογένειας, ο οποίος διέθεσε όλη την περιουσία του για τις ανάγκες της Επαναστάσεως. Απ' αυτόν ο εγγονός του αγωνιστής του Βελεστίνου είχε πάρει και το επωνύμιο Ξηνταράκος.

2) Αντώνιος, γνωστός ιδιαίτερα ως Αντώνμπεης ή Αντωνόμπεης, για το αξίωμα του ηγεμόνα της Μάνης που κατείχε, εξάδελφος και πολιτικός αντίπαλος του Τζαννέτου Γρηγοράκη. Ηγεμόνευσε στη Μάνη το 1803-1810, συμφιλιώνοντας τις μεγάλες και ισχυρές οικογένειες και επιβάλλοντας καθεστώς ασφάλειας και εσωτερικής ηρεμίας στην τραχεία χερσόννησο. Αύξησε τα εισοδήματα των Μανιατών με ελαιοφυτεύσεις, κατασκεύασε υποτυπώδη οδικά έργα κ.λπ. Μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ήταν επικεφαλής σώματος Μανιατών το 1821, παρά την μεγάλη ηλικία του, οργάνωσε την πολιορκία της Μονεμβασιάς κ.λπ. Πέθανε το 1821.

3) Γρηγόριος, ανεψιός του Αντώνμπεη και «μπας καπετάνιος» της Μάνης, ονομαστός για την ανδρεία του και γνωστός με το παρωνύμιο «Τσιγκούριος» για την επιδέξια χρήση τσεκουριού ως όπλου στους αγώνες του.

4) Δημήτριος, ανεψιός του Αντώνμπεη, συνταγματάρχης του ρωσικού Στρατού, αρχηγός της Ανατολικής Μάνης στα Ορλωφικά. Πέθανε το 1820, όπως και ο Γρηγόριος.

5) Δημήτριος, γιος του Γρηγόρη Τσιγκούριου, γνωστός ως Τσιγκουράκος, πολέμησε σε πολλές μάχες το 1821 στην Πελοπόννησο. Το όνομά του φέρεται αναμεμιγμένο σε υπόθεση πειρατίας. Μετά την απελευθέρωση επιδόθηκε στην πολιτική (υπήρξε πληρεξούσιος Γυθείου). Πέθανε το 1843.

6) Έξαρχος. Έδρασε στα Ορλωφικά και το 1780 απαγχονίστηκε από τους Τούρκους.

7) Θεόδωρος, ανεψιός του Τζαννήμπεη, που το 1812 έγινε μπέης της Μάνης και το 1816 αντικαταστάθηκε από τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη.

8) Πιέρρος, γιος του Τζαννήμπεη, υπηρέτησε στον ρωσικό Στρατό, φιλικός, επικεφαλής σώματος Μανιατών το 1821, αργότερα βουλευτής Μονεμβασιάς. Πέθανε το 1836.

9) Τζαννετάκης, εγγονός του Τζαννήμπεη, από τους ισχυρότερους οπλαρχηγούς της Ανατολικής Μάνης, αγωνιστής του 1821, πολλές φορές βουλευτής αργότερα. Πέθανε υπέργηρος το 1898 στο Γύθειο.

10) Τζαννέτος ή Τζαννήμπεης Καπετανάκης, ανεψιός του Εξάρχου, εξάδελφος του Αντωνόμπεη, ηγεμόνας της Μάνης (1784-1798) από τους ισχυρότερους, πολιτεύτηκε ως ηγεμόνας πατριωτικά και πέθανε πάμπτωχος το 1813. Βλ. για την οικογένεια το άρθρο της ιστορικού Δέσποινας Κατηφόρη, «Γρηγοράκης», *Νέα Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Χάρη Πάτση), τόμ. 12, Αθήνα (1978-1980) σ. 482-483. Βλ. και το λήμμα «Γρηγοράκης», *Μεγ. Ελλην. Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 8 (1929), σ. 716-717, γραμμένο από τον Μανιάτη Γ.Δ. Καψάλη και *Εγκυκλοπ. Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τόμ. 4 (1928) σ. 147-148, και γενικότερα Απ. Β. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική αυτοκρατορία, 1453-1821. (Οι επί τουρκοκρατίας αγώνες των Μανιατών διά την Ανεξαρτησίας των και την απελευθέρωσιν της Ελλάδος*, εν Αθήναις, 1923, σ. 185, 190 κ.ε. Σπουδαίο ρόλο το 1821 διαδραμάτισε και ο προαναφερθείς Αντώνιος Ξηντάρης Γρηγοράκης, παππούς του πεσόντος ομωνύμου του στο Βελεστίνο. Για τα ανδραγαθήματά του στον Αγώνα έλαβε το βαθμό του αντιστρατήγου νέος (24 μόλις ετών). Είχε γεννηθεί το 1800 και πέθανε σε ηλικία 31 ετών από τις κακουχίες του Αγώνα (χειρόγραφο σημείωμα, *ό.π.*, σ. 2).

15. *Σπονδή δακρύων...*, *ό.π.*, σ. 9-10. Στην θεσσαλική επανάσταση του 1854 έλαβε μέρος και σώμα Μανιατών υπό τον Πετροπουλάκη. Για την επανάσταση αυτή, η οποία κατεστάλη σχετικά γρήγορα από τους Τούρκους στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία, όπου και εξερράγη, βλ. Δημ. Γ. Κουτρούμπας, *Η επανάστασις του 1854 και αι εν Θεσσαλία ιδία επιχειρήσεις*, εν Αθήναις 1976. Για τα σχετικά με την επανάσταση αυτή ιστορικά τραγούδια βλ. Παν. Ι. Καμηλάκης, «Δημοτικά τραγούδια της επαναστάσεως του 1854», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. 11 (1976), σ. 139-182.

ο οποίος αργότερα χρημάτισε Γενικός Ταμίας του Κράτους[16]. Η μητέρα του Τελέσσιλα Αναγνώστου ήταν κόρη του Δημητσανίτη αγωνιστή του 1821 Ιωάννη Αναγνώστου. Ο Αντώνιος Π. Γρηγοράκης έμεινε ορφανός από μητέρα μόλις στην ηλικία του ενός και ημίσεος έτους και υιοθετήθηκε από την αδελφή της μητέρας του Κατίγκω (Αικατερίνη) Φιλοσοφοπούλου, σύζυγο του Παναγ. Φιλοσοφοπούλου της γνωστής και ιστορικής οικογενείας της Δημητσάνας. Λόγω της υψηλής κοινωνικής θέσεώς της και της ευρύτερης δράσης της η Κατίγκω προσονομαζόταν «Κυρά της Δημητσάνας». Η οικογένεια Φιλοσοφοπούλου, καθώς δεν είχε παιδιά, εκτός από τον Αντώνη Γρηγοράκη είχε στη στοργική της επίβλεψη και τα υπόλοιπα αδέλφια του[17].

Ο Αντώνιος από μικρός διακρινόταν για την ιδιαίτερη φιλομάθεια και τα μεγάλα ψυχικά του χαρίσματα. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές εισήχθη στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ μελετούσε παράλληλα εντατικά τη γαλλική γλώσσα. Έτσι, μετά από λαμπρές σπουδές, που τον κατέστησαν πτυχιούχο της Νομικής, μετέβη για μετεκπαίδευση στο Παρίσι για τρία περίπου χρόνια. Σπούδασε και πολιτικές επιστήμες και πλουτολογία (πολιτική οικονομία). Επιστρέφοντας στην Ελλάδα άρχισε να δικηγορεί. Η μεγάλη μόρφωση που είχε αποκτήσει και η εντιμότητά του τού είχαν εξασφαλίσει λαμπρή επαγγελματική και επιστημονική σταδιοδρομία. Διδάκτωρ της Νομικής, εξελέγη υφηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ έμαθε και πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες[18].

Όταν εξερράγη ο πόλεμος του 1897, ο Αντώνιος Γρηγοράκης ήταν 31 ετών (προφανώς γεννήθηκε το 1866) με εξασφαλισμένο το μέλλον του, όπως προαναφέρθηκε. Παρά ταύτα και παρά τις κάποιες αντιρρήσεις της οικογένειάς του και τα κακά προαισθήματα του παλαιού αγωνιστή πατέρα του και της θετής μητέρας του, έσπευσε αμέσως να καταταγεί στον στρατό ως εθελοντής. Κατέστη αδύνατο να μεταπεισθεί. Ούτε η υψηλή μυωπία του τον έκανε να διστάσει[19], καθώς ήταν μνήμων και συνεχιστής μακρών οικογενειακών ιστορικών και αγωνιστικών παραδόσεων[20].

Έτσι κατατάχθηκε στην θρυλική, όπως αναδείχθηκε στα πεδία των μαχών, 3η Ταξιαρχία του συνταγματάρχη Κων. Σμολένσκη ως στρατιώτης[21]. Υπηρέτησε στην πρώτη γραμμή του μετώπου (στο 1ο Τάγμα Πεζικού) με απαράμιλλη γενναιότητα και αδάμαστο

16. Η θέση του αντιστοιχεί σήμερα περίπου με αυτήν του διευθυντή του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους.

17. Βλ. το δισέλιδο δακτυλογραφημμένο κείμενο (*ό.π.*, σημ. 12), σ. 1. Πρβλ. Αγγελική Σκορδά-Παπαγιαννοπούλου και Σόνια Γελαδάκη, «Πτυχές από τον πόλεμο του 1897 στην περιοχή Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 3 (2002), σ. 600, σημ. 5, όπου σύντομη βιογραφία του Αντων. Γρηγοράκη.

18. *Σπονδή δακρύων, ό. π.*, σ. 8.

19. Βλ. δισέλιδο χειρόγραφο σημείωμα, *ό. π.*, σ. 2.

20. *Σπονδή δακρύων, ό. π.*, σ. 9-10. Η μεγάλη φιλοπατρία ήταν κληρονομιά και από την Δημητσανίτικη οικογένεια της μητέρας του.

21. Ο Κώστας Σπανός, «Οι νεκροί του ελληνοτουρκικού πολέμου...», *ό. π.*, σ. 37, τον καταγράφει ως στρατιώτη και όχι ως αξιωματικό, όπως τον θέλει, εσφαλμένα, η οικογενειακή παράδοση, ηλικίας 30 (όχι 31) ετών με σπουδές πολιτικών επιστημών στη Γαλλία και Γερμανία (*ό. π.*, σ. 37, σημ. 8). Και στην επίσημη έκδοση: Υπουργείο Στρατιωτικών-Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος, *Αγώνες και νεκροί 1830-1930*, εν Αθήναις 1930, σ. 21, αναφέρεται ως νεκρός στρατιώτης. Η σύγχυση για τον βαθμό του ίσως να οφείλεται και στο γεγονός ότι και άλλος Γρηγοράκης, ο ανθυπολοχαγός Βασίλειος Γρηγοράκης, πολέμησε επίσης γενναία στη μάχη του Βελεστίνου (Γεώργιος Μαστέλλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π. σ. 26). Εκτός πάντως των καθαρά στρατιωτικών καθηκόντων του ο Αντώνιος είχε και την διεύθυνση των γραφείων του τάγματός του (*Σπονδή δακρύων, ό. π.*, σ. 10-11, 38).

θάρρος[22]. Ο Σμολένσκη εκτιμώντας τις διοικητικές ικανότητες και την ανδρεία του τού διέθεσε την διοίκηση ικανού αριθμού οπλιτών, τους οποίους με θάρρος και φιλότιμο οδηγούσε στην μάχη και σε όλες τις στρατιωτικές εργασίες, στις οποίες προσερχόταν πάντοτε πρώτος παραδειγματίζοντας και παροτρύνοντας τους πάντες. Πρώτος προσερχόταν και στην πρώτη γραμμή του πυρός κατά τη μάχη, ενθαρρύνοντας και παρακινώντας τους συμμαχητές του. Για τον ηρωισμό του την ώρα της μάχης, τη μετριοφροσύνη και την θελκτική συμπεριφορά του στην πολεμική ανάπαυλα, απέκτησε την καθολική εκτίμηση και υπόληψη και την ειλικρινή αγάπη των συμπολεμιστών του, ανώτερων και κατώτερων. Το όνομά του κυκλοφορούσε στο στράτευμα ως αξιομίμητο παράδειγμα[23].

Η γενναιότητα, το θάρρος και γενικά το μεγαλείο του ανδρός έφθασαν στο αποκορύφωμά τους κατά την τελική φάση της μάχης του Βελεστίνου, αρετές που επισφραγίστηκαν με την θυσία του. Η μεγάλη μάχη της 23ης Απριλίου 1897 συνεχιζόταν από το πρωί πεισματώδης και σκληρή και από τις δύο πλευρές με ελπιδοφόρα, όπως διαφαινόταν, εξέλιξη για τα ελληνικά όπλα. Ο Γρηγοράκης ενέπνεε θάρρος, ορμή και καρτερία στους συμπολεμιστές του, έχοντας, φαίνεται, στην καρδιά και τη σκέψη του το σπαρτιατικό απόφθεγμα των αρχαίων προγόνων του, το οποίο επέβαλλε τη νίκη ή αλλιώς τον ένδοξο θάνατο, «*ταύταν ή επί ταύταν*»[24]. Έτσι εξελισσόταν η μεγάλη μάχη, όταν κατά τις 3 μ.μ. της ημέρας αυτής, Τετάρτης 23ης Απριλίου, εχθρική σφαίρα πλήττει στο κεφάλι τον ηρωικό εθελοντή και σοφό επιστήμονα, όπως εθεωρείτο τότε, ο οποίος πνίγηκε στο αίμα του. Ο λέων της Μάνης, ενώ τραυματίστηκε θανάσιμα, κρατήθηκε όρθιος και μαχόμενος για λίγο ακόμη. Όμως το καίριο πλήγμα (το βλήμα διέτρυσε τους κροτάφους του) τον κατέστησε μετά από λίγο νεκρό[25]. Ο θάνατός του έγινε ακαριαία γνωστός σε όλους τους συμμαχητές του, δημιουργώντας συναισθήματα ανείπωτης οδύνης αλλά και ακράτητου πόθου εκδικήσεως. Οι συναγωνιστές του όρμησαν κατά του εχθρού σαν τραυματισμένα θηρία.

Ημερήσια διαταγή της 3ης Ταξιαρχίας, που ανακοινώθηκε σε όλο το στράτευμα, εξήρε και επευφημούσε ιδιαίτερα την γενναία δράση του Γρηγοράκη στη μάχη και τον ηρωικό θάνατό του, που τον κατέστησαν ένδοξο και αθάνατο, καθώς εθεωρείτο λαμπρό

22. Ο Αντώνιος Γρηγοράκης φρόντισε, και εργάσθηκε επίμονα προς τούτο, ώστε να μην αποσπασθεί τελικά ως νομικός στο Δικαστικό Τμήμα του Υπουργείου Στρατιωτικών, απόσπαση που προκλήθηκε εν αγνοία του και χωρίς τη θέλησή του. Με αλλεπάλληλες αιτήσεις του πέτυχε να αποφασισθεί η διατήρησή του στο πολεμικό στράτευμα. Με μεγάλη ανακούφιση πληροφορήθηκε από τον διοικητή του τάγματός του ότι τελικά εξ αιτίας της επιμονής του παρέμεινε μάχιμος. Βλ. *Σπονδή δακρύων*, *ό. π.,* σ. 10.

23. *Σπονδή δακρύων*, *ό. π.,* σ. 10-11.

24. *Σπονδή δακρύων*, *ό. π.,* σ. 11-12.

25. Η μάχη της 23ης Απριλίου άρχισε στις 11 π.μ. και τελείωσε στις 4 μ.μ., δηλαδή μία ώρα μετά τον θάνατο του Αντων. Γρηγοράκη, σύμφωνα με τηλεγράφημα του Σμολένσκη προς την κυβέρνηση, κατά την οποία η Τρίτη Ταξιαρχία μετά γενναίον αγώνα απέκρουσε τις λυσσαλέες και κατά κύματα επιθέσεις των Τούρκων (βλ. «Ο εθνικός αγών, τα εν Θεσσαλία: Η εν Βελεστίνω και Φαρσάλοις μάχη», εφημ. *Πρωία* (Αθηνών), έτ. ΙΗ΄, αρ. φ. 871, Πέμπτη, 24 Απριλίου 1897, σ. 1.). Ο Γρηγοράκης ήταν ένας από τους δέκα Έλληνες νεκρούς της μάχης της 23ης Απριλίου. Υπήρξαν και 64 τραυματίες, από τους οποίους δύο ανθυπολοχαγοί (εφημ. *Πρωία, ό.π.,* σ. 2). Η τοποθέτηση μέρους του Στρατού μεταξύ των τοποθεσιών Κοντάρι και Μαλούκας έθεσε τους Τούρκους μεταξύ δύο πυρών, εκεί δε υπέστησαν την μεγαλύτερη φθορά από τρεις ελληνικές ορεινές πυροβολαρχίες (εφημ. *Πρωία, ό.π.,* αρ.φ. 872, 25 Απριλίου 1897, σ. 1). Στην περιοχή αυτή είχε αγωνισθεί και ο Γρηγοράκης.

κόσμημα του Στρατού Θεσσαλίας[26]. Το σώμα του τιμημένου νεκρού ενταφιάστηκε στο ύψωμα λίγο έξω από το Βελεστίνο, στα νότιά του προς τον λόφο Μαλούκα, περιοχή που ονομάζεται από τότε στο συγκεκριμένο σημείο «Στου Γρηγοράκη», ή «Μνημείο Γρηγοράκη»[27]. Το τοπωνύμιο αυτό, που είναι πλέον «επιγραφή γεγλυμμένη επί του εδάφους» του Βελεστίνου, το οποίο πότισε με το αίμα του, θα διαιωνίζει και θα διαλαλεί στο διηνεκές τον αγνό πατριωτισμό και τον ηρωισμό του, που έφτασαν στα όρια της θυσίας. Η συλλογική μνήμη της περιοχής διέσωσε μέχρι σήμερα και άλλα ανάλογα τοπωνύμια σχετικά με τη μάχη του Βελεστίνου, όπως «Σμολένσκη»[28] (ή Μιτζίτ), « Ύψωμα Λοχία».

Η οικογένεια Γρηγοράκη θρήνησε την πρόωρη στέρηση εκλεκτού, ευέλπιδος και έγκριτου μέλους της, όπως και όσοι γνώρισαν τα ψυχικά και διανοητικά χαρίσματα, την μεγάλη μόρφωση και επιστημονική συγκρότηση του νεκρού ήρωα. Η πρόωρη απώλεια του Αντωνίου Γρηγοράκη στην ακμή της ηλικίας και της σταδιοδρομίας του βάρυνε αβάσταχτα τις ψυχές των δικών του. Ποτέ δεν παρηγορήθηκαν πραγματικά και ποτέ δεν τον λησμόνησαν, όπως τονίζουν στις σχετικές οικογενειακές σημειώσεις[29].

Τρανή απόδειξη του έντονου οικογενειακού ενδιαφέροντος και της πατρικής στοργής για τη μνήμη του ήρωα δόθηκε αμέσως μετά τον πόλεμο του 1897, τη σύναψη ειρήνης, την αποχώρηση των Τούρκων από τη Θεσσαλία και την αποκατάσταση των πραγμάτων με την εμπέδωση ασφάλειας και ησυχίας[30]. Έτσι το 1898, ένα έτος μετά τη θυσία του γιού του, επισκέφθηκε το Βελεστίνο και τον τόπο της θυσίας ο Παναγιώτης Αντ. Γρηγοράκης, για να φροντίσει για την κατασκευή μνημείου για το γενναίο τέκνο του[31]. Και έμεινε τότε στο Βελεστίνο για μεγάλο χρονικό διάστημα, αγόρασε με συμβολαιογραφική πράξη[32]

26. *Σπονδή δακρύων, ό. π.,* σ. 12. Πρώτη γνωστοποίηση του θανάτου του διά του τύπου έγινε 20 μέρες αργότερα. Βλ. «Αντώνιος Ξ. Γρηγοράκης», εφημ. Πρωία, ό.π., αρ. φ. 890, 13 Μαΐου 1897, σ. 3, όπου σύντομη αναφορά στον ήρωα.

27. Βλ. και Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια περιοχής Βελεστίνου», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Υπέρεια*, τ. 4 (2006) σ. 349-388, 414. Στη σελ. 388, υποσ. 125, αναφέρεται εσφαλμένα ότι ο Αντ. Γρηγοράκης ήταν Κρητικός.

28. Σταύρ. Π. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια περιοχής Βελεστίνου (τ. δήμου Φερών) σε συμβολαιογραφικές πράξεις», *Υπέρεια*, τόμ. 3 (2002), σ. 503, όπου και το τοπωνύμιο «Μνημείο Γρηγοράκη».

29. Δακτυλογραφημένο κείμενο, *ό.π.,* σ. 1.

30. Δισέλιδο χειρόγραφο σημείωμα, *ό.π.,* σ. 2.

31. Χαρακτηριστικό του ενδιαφέροντος και της μεγάλης φροντίδας των Μανιατών για τους νεκρούς τους στους πολέμους είναι και η περίπτωση του Πέτρου Μαυρομιχάλη, δημάρχου Καλαμάτας, του οποίου ο γιος Γεώργιος, ανθυπίλαρχος, σκοτώθηκε στην εξίσου αιματηρή μάχη του Δομοκού το 1897. Μόλις πληροφορήθηκε τον θάνατο του γιού του, με σπαρτιατική ψυχραιμία απηύθυνε προς τον δήμαρχο Λαμιαίων το παρακάτω τηλεγράφημα: «Σκληβανιώτην, δήμαρχον, Λαμίαν. Υιόν μου Γεώργιον, τυχόντα τιμής ν' ακολουθήση τους προγόνους του, παρακαλώ φροντίσατε διά ταφήν του και προσδιορισμόν του μνημείου. Πέτρος Μαυρομιχάλης» (Πέτρος Μαυρομιχάλης, «Οι Μαυρομιχάλαι», εφημ. *Πρωία,* ό.π., αρ. φ. 884, 7 Μαΐου 1897, σ. 3). Για την προσφορά και τη θυσία του βλ. Θ.Σ., «Γ. Μαυρομιχάλης», εφημ. *Πρωία,* ό.π., αρ. φ. 887, 10-5-1897, σ. 3. Μεταξύ των νεκρών Μαυρομιχαλαίων του πολέμου του 1897 ήταν και ο Ηλίας Π. Μαυρομιχάλης (*Πρωία,* αρ. φ. 893, 16-5-1897, σ. 3).

32. Το συμβόλαιο αγοράς του χώρου του μνημείου έχει αρ. 3/29-7-1898 του συμβολαιογραφείου Φερών. Το έχει δημοσιεύσει ο Δημήτρ. Καραμπερόπουλος, «"Μνημείο Γρηγοράκη" στο Βελεστίνο. Το συμβόλαιο αγοράς του τάφου», εφημ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, Αθήνα, έτ. 11, αρ. φύλλ. 16 (65), Οκτώβρ.-Δεκέμβρ. 1994, σ. 2. Η τοποθεσία της εκτάσεως, όπου θα ανεγείρετο το μνημείο, λεγόταν τότε «Αυλαγάδες» ή «Μυγδαλιές», «ένθα υπάρχει τάφος του εν πολέμω φονευθέντος Αντωνίου Π. Γρηγοράκη...».

έκταση διακοσίων (200) τ.μ. στο ύψωμα[33], εκεί όπου ετάφη ο Αντώνιος, και ανήγειρε λιτό και μεγαλοπρεπές μνημείο, οβελίσκο από μάρμαρο, που έχει στηθεί σε βάθρο τριών βαθμίδων (εικ. 4). Στην εμπροσθία πλευρά του υπάρχει ανάγλυφο δάφνινο στεφάνι με χαραγμένη μέσα σ' αυτό, κυκλικά, με κεφαλαία γράμματα την επιγραφή: «ΑΝΤΩΝΙΟΣ Π. Ξ. ΓΡΗΓΟΡΑΚΗΣ / ΕΠΕΣΕΝ ΕΝ / ΤΗ ΕΝΤΑΥΘΑ / ΜΑΧΗ ΤΗΣ 23 / ΑΠΡΙΛΙΟΥ / 1897». Κάτω από το στεφάνι έχει χαραχθεί δεύτερη επιγραφή: «ΤΩ ΣΟΦ[Ω] ΕΠΙΣΤΙΜΟΝΙ (sic) / ΚΑΙ ΚΛΕΙΝΩ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΡΙ / Η ΠΑΤΡΙΣ ΕΥΓ[Ν]ΩΜΟΝΟΥΣΑ» (εικ. 5-6).

Αμέσως μετά τον θάνατό του έγινε 40νθήμερο μνημόσυνο, στις 2 Ιουνίου, στον ιερό ναό Ζωοδόχου Πηγής στην Αθήνα (επί της οδού Ακαδημίας) με ομιλητές τον Ιγνάτιο Μοσχάκη[34], υφηγητή τότε της Θεολογικής Σχολής, και τον γνωστό Δημητσανίτη ιστοριοδίφη Τάκη Χ. Κανδηλώρο[35]. Λίγους μήνες αργότερα, τον Νοέμβριο του 1897, έγινε γι' αυτόν μνημόσυνη προσλαλιά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου από τον υφηγητή τότε του Πανεπιστημίου Γεώργιο Καλησπέρη[36]. Και στο ετήσιο μνημόσυνο του Αντών. Γρηγοράκη εκφωνήθηκαν επιμνημόσυνοι λόγοι από τον Κεφαλλονίτη δημοσιογράφο, νομικό και λογοτέχνη Ιωάννη Α. Αρσένη και τον Ν. Ι. Ζαφειρόπουλο, συμπολεμιστή του στη μάχη του Βελεστίνου[37].

33. Βρίσκεται έξω από τα νότια όρια του σχεδίου πόλης του Βελεστίνου, κοντά στον παλιό δρόμο προς Φάρσαλα, σε χαμηλό λόφο και κοντά σε μικρό πευκώνα. Η θέα από εκεί προς το Βελεστίνο, την Ακρόπολη των Φερών και το Χαλκωδόνιον όρος είναι εξαιρετική.

34. Η ομιλία του δημοσιεύθηκε στην *Σπονδή δακρύων,* ό.π., σ. 17-21. Για τον Ιγνάτιο Μοσχάκη (1847-1903) από το Κοντοχώρι Θήρας, υφηγητή από το 1877, καθηγητή από το 1899 της Πρακτικής Θεολογίας, βλ. Τ. Αθ. Γρ[ιτσόπουλος], «Μοσχάκης Ιγνάτιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία,* τόμ. 9 (1966), στ. 92-93. Ο ίδιος μίλησε τότε και σε μνημόσυνο για τους νεκρούς Έλληνες και φιλέλληνες στη Θεσσαλία, Ήπειρο αλλά και Κρήτη στον Άγιο Γεώργιο Καρύτση (εφημ. *Πρωία,* ό.π., αρ. φ. 895, 18-5-1897, σ. 2. Βλ. και αρ. φ. 896, 19-5-1897 σ. 2, όπου αναφέρεται ότι παρέστη και ο πρωθυπουργός Θ. Δεληγιάννης, υπουργοί, αξιωματικοί κ.ά.).

35. Δημοσιεύθηκε στην *Σπονδή δακρύων, ό.π.,* σ. 22-24. Αρχικά δημοσιεύθηκε στην εφημ. *Πρωία,* ό.π., αρ. φ. 911, 3-6-1897, σ. 3. Στο ίδιο τεύχος (σ. 24-26) δημοσιεύονται και σύντομα κείμενα των προϊσταμένων του Γρηγοράκη αξιωματικών στη μάχη του Βελεστίνου σχετικά με τον θάνατό του και τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες σκοτώθηκε στη μάχη. Σύμφωνα με τη έκθεση του ανθυπολοχαγού του 1ου πεζικού Τάγματος Α. Βαλσαμάκη, στο οποίο υπηρετούσε ο Γρηγοράκης, «κατά την μάχην εδείξατο υπερβολικήν ανδρείαν και θάρρος» και ενταφιάστηκε «άνωθεν του Βελεστίνου» (*ό.π.,* σ. 26). Στο τεύχος δημοσιεύονται και επιστολές, ψηφίσματα κ.λπ. για τον θάνατό του (σ. 26-28), και αναδημοσιεύονται άρθρα αθηναϊκών εφημερίδων, που εξυμνούν την ανδρεία και τη θυσία του (σ. 30-34). Το 40νθήμερο μνημόσυνο γνωστοποιήθηκε και μέσω εφημερίδων. Βλ. *Πρωία,* ό.π., αρ. φ. 908, 31 Μαΐου 1897, σ. 4 και αρ. 910, 2 Ιουνίου 1897, σ. 4.

36. Βλ. *Σπονδή δακρύων, ό.π.* σ. 28-30.

37. Το ετήσιο μνημόσυνο του ήρωα έγινε, όπως και το 40νθήμερο, στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στις 19 Απριλίου 1898. Οι δύο επιμνημόσυνοι τότε λόγοι δημοσιεύονται στην *Σπονδή δακρύων, ό.π.,* σ. 35-37 και 38-39. Ο Ζαφειρόπουλος περιγράφει παραστατικά την ψυχραιμία και τις τελευταίες λέξεις και στιγμές του Μανιάτη αγωνιστή. (ό.π., σ. 38-39). Και άλλοι μορφωμένοι Μανιάτες έλαβαν την περίοδο εκείνη μέρος στους απελευθερωτικούς αγώνες, όπως ο Μιχ. Αναγνωστάκης από το Γύθειο, απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και φοιτητής της Νομικής, ο οποίος διέκοψε τις σπουδές του σ' αυτή, για να λάβει μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα 1904-1908 με τον βαθμό του ανθυπολοχαγού. Είχε στη Μακεδονία το ψευδώνυμο Καπετάν Ματαπάς (από το ομώνυμο ακρωτήριο της πατρίδας του Μάνης). Για τον Ματαπά βλ. πρόχειρα Απόστ. Τσακούμης, *Η απελευθέρωση της Πιερίας. Αφιέρωμα στα 80 χρόνια,* χ. τ. [Λιτόχωρο] (1992), σ. 39-44 και κυρίως Δικ. Β. Βαγιακάκος, «Η συμβολή της Μάνης εις τον Μακεδονικόν Αγώνα», *Λακωνικαί Σπουδαί,* τόμ. 8 (1986), σ. 9, 15-16, 19-21 κ.α. (και αυτοτελώς, 1986).

***

Στο πάνθεον της ελληνικής ιστορίας υπάρχουν αναρίθμητοι ήρωες, ανώνυμοι προπαντός αλλά και επώνυμοι. Είναι όμως λίγοι οι άνθρωποι του πνεύματος και της επιστήμης, που εθελοντικά, υπακούοντας σε μια εσωτερική φωνή και ιστορική συνείδηση, άφησαν τις επιστημονικές τους ασχολίες και τα πνευματικά τους έργα, την πανεπιστημιακή τους καριέρα –λαμπρή επαγγελματική σταδιοδρομία– και έπιασαν το όπλο του πολέμου για να αγωνιστούν για την ελληνική ελευθερία[38]. Στους λίγους αυτούς και εκλεκτούς της ιστορίας ανήκει διπλή τιμή και ξεχωριστή ευγνωμοσύνη από τους μεταγενεστέρους. Στην τιμητική αυτή χορεία ανήκει και ο Αντώνιος Π. Ξηνταράκος Γρηγοράκης, ο υφηγητής της Νομικής Σχολής ο νομικός με ευρωπαϊκή παιδεία, ο οποίος άφησε την ασφάλεια των πανεπιστημιακών αιθουσών, άρπαξε το όπλο χωρίς δεύτερη σκέψη και προσέτρεξε ως εθελοντής στην κινδυνεύουσα Θεσσαλία, όπως είχε πράξει και ο πατέρας του πριν από σχεδόν μισό αιώνα, προσφέροντας την πολύτιμη ζωή του θυσία στον ιερό βωμό της πατρίδας.

Σήμερα, που η θυσία του Αντωνίου Γρηγοράκη μας θυμίζει ότι η προσφορά και η αγάπη προς την πατρίδα δεν έχει όρια, νομίζουμε ότι ο Δήμος της γενέτειρας του Ρήγα Βελεστινλή πρέπει όχι μόνο να φροντίζει και να συντηρεί ανελλιπώς και αξιοπρεπώς το Μνημείο του Γρηγοράκη[39], -στοιχειώδες καθήκον στην μνήμη του μάρτυρα μαχητή-, αλλά και να περιφράξει και να καλλωπίσει, όπως αρμόζει, τον περιβάλλοντα χώρο, που είχε αγοράσει ο πατέρας του. Το Μνημείο Γρηγοράκη αποτελεί μαρτυρία, «σημάδι του τόπου» για την ιστορική και νικηφόρα μάχη του Βελεστίνου του 1897, καθώς και σημείο αναφοράς για τη συλλογική ιστορική συνείδηση και μνήμη των Βελεστινιωτών[40].

38. Στον πόλεμο του 1897 έλαβε μέρος και ο γνωστό Κερκυραίος ευπατρίδης Κωνστ. Θεοτόκης (1872-1923), λόγιος, πεζογράφος κ.λπ., εισηγητής του κοινωνικού μυθιστορήματος.

39. Έστω και με καθυστέρηση φαίνεται ότι τα τελευταία χρόνια ο Δήμος ανέλαβε κάποια φροντίδα του μνημείου. Επίσης σε μια οδό στο Ν. - ΝΔ. τμήμα της κωμόπολης έχει δώσει τιμητικά το όνομά του: «οδός λοχία Γρηγοράκη» (εικ. 8).

40. Η αρχαιολόγος Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το Αρχαιολογικό-Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίνου»: Μιά εφαρμόσιμη πρόταση, *Υπέρεια,* τόμ. 2 (1994), σ. 49, έχει δημοσιευθεί περιγραφή του Μνημείου Γρηγοράκη, όπου και το προτείνει μεταξύ των επισκέψιμων μνημείων του Βελεστίνου και το εντάσσει στο «πλέγμα» του Πάρκου και μάλιστα στα μνημεία με βραχυπρόθεσμη δυνατότητα ένταξης, δηλαδή μετά από λίγες και μικρής διάρκειας εργασίες και παρεμβάσεις (*ό.π.,* σ. 55).

Εικ. 1. Η μεγάλη μάχη του Βελεστίνου (λαϊκή λιθογραφία της εποχής)

Εικ. 2. Ο συνταγματάρχης Κωνστ. Σμολένσκης (1843-1915)

Εικ. 3. «Αντώνιος Π. Ξ. Γρηγοράκης, πεσών υπέρ πίστεως και πατρίδος κατά την εν Βελεστίνω νικηφόρον μάχην της 23 Απριλίου 1897».
(Από το τεύχος: «Σπονδή δακρύων και μύρων...», 1898, σ. 4)

Εικ. 4. Άποψη του μνημείου του Αντ. Γρηγοράκη

Εικ. 5. Λεπτομέρειες του οβελίσκου του μνημείου

Εικ. 6. Η επιγραφή κάτω από το στεφάνι του οβελίσκου στο μνημείο του Αντ. Γρηγοράκη

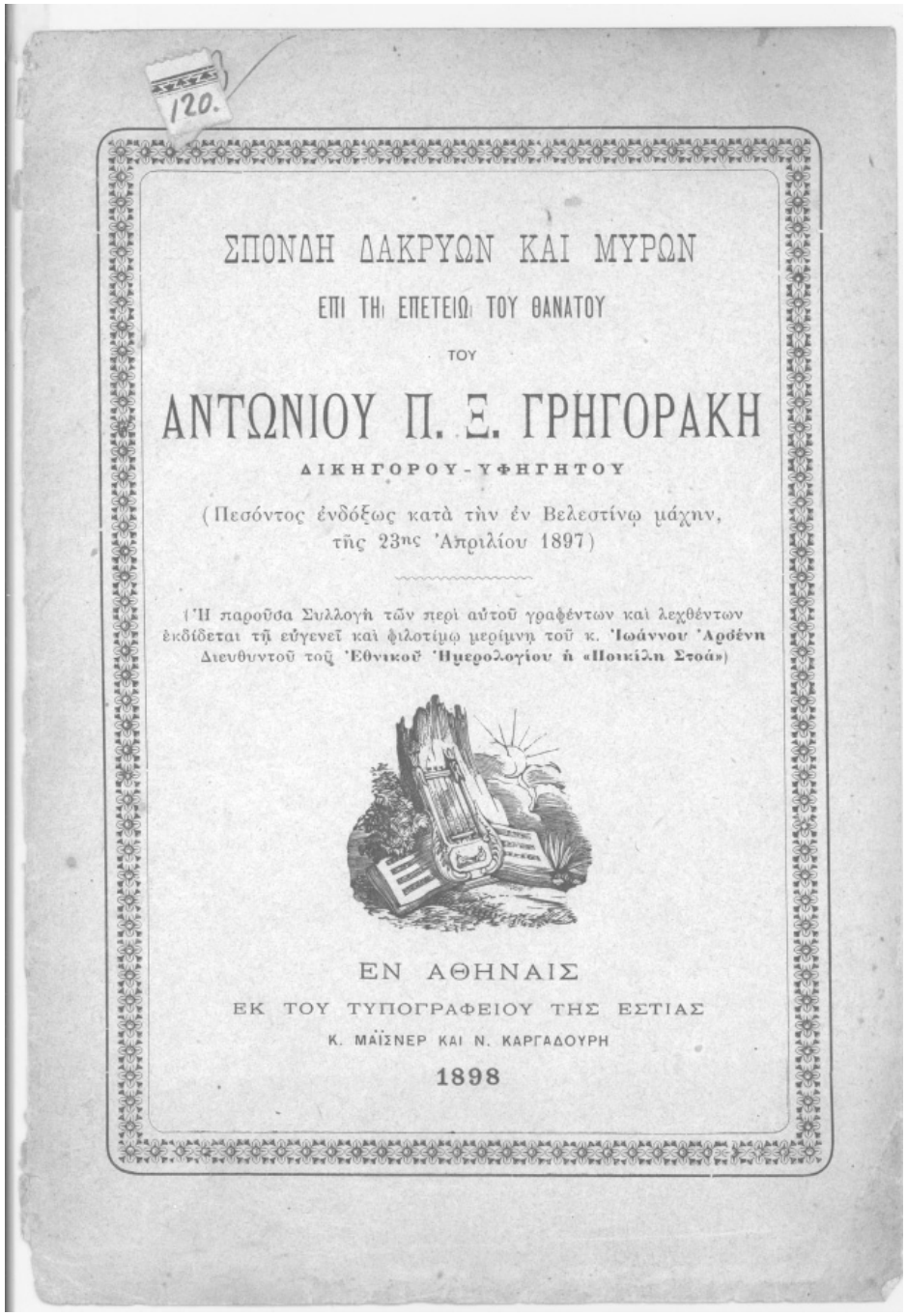

Εικ. 7. Η σελίδα τίτλου του τεύχους: *Σπονδή δακρύων και μύρων...*, 1898

Εικ. 8. Η οδός «λοχία Γρηγοράκη» στο Βελεστίνο (φωτ. Π. Καμηλάκη, Φεβρ. 2015)

Εικ. 9. Παναγιώτης Ξηνταράκος Γρηγοράκης, πατέρας του Αντωνίου Ξηνταράκου Γρηγοράκη, του πεσόντος στη Μάχη του Βελεστίνου στις 23 Απριλίου 1897

ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Πρόσωπα του Βελεστίνου που διακρίθηκαν στην πολιτική, την επιστήμη, την επαγγελματική σταδιοδρομία

Σε κάθε τόπο υπάρχουν άτομα που ξεχωρίζουν για τη δραστηριότητά τους σε διάφορους τομείς και για την προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο, αποτελούντα την πρωτοπορία στην αναμόρφωση του χώρου. Τα ονόματά τους έχουν ανεξίτηλα χαραχθεί στην ιστορία του τόπου, έχουν συμβάλει με την προσφορά τους στην αναδημιουργική προσπάθεια και τα "έργα" τους παραμένουν μέχρι και σήμερα χαραγμένα στη μνήμη των συμπατριωτών τους, αφού ότι έγινε και ότι παρουσιάστηκε στη ζωή δεκαετιών πριν, σε περιπτώσεις είναι ακόμα εμφανές και σε άλλες απολαμβάνουμε και σήμερα τα αποτελέσματα των ενεργειών και δραστηριοτήτων προσώπων – συμπατριωτών μας, όπως σαν παράδειγμα του ευεργέτη Χάρι Τριανταφύλλου, με την εσαεί ετήσια συνδρομή του στον τομέα της παιδείας.

Στην εισήγησή μου αναφέρομαι σε άτομα διακριθέντα, αλλά μη ευρισκόμενα σήμερα στη ζωή για να συμπληρώσω το θέμα που παρουσιάζω και με τους εν ζωή διακριθέντες, σε βιβλίο που σύντομα θα εκδοθεί, ώστε να έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα για τους ανθρώπους που "έχτισαν" πνευματικά- κοινωνικά- οικονομικά τον προπολεμικό Βελεστίνο, συνέχεια του οποίου είναι η σημερινή πόλη της δημιουργίας και της ανάπτυξης. Σ΄ αυτή εδώ την πόλη και την ευρύτερη περιοχή, μπορεί να ονοματίσουμε ανθρώπους με έντονο το στοιχείο της προσφοράς και άλλους που προσπάθησαν, μέσα από δύσκολες συνθήκες, να δώσουν κάτι παραπάνω, να διευκολύνουν καταστάσεις, να αφήσουν σημάδια της έντονης παρουσίας τους και να κεντρίσουν το ενδιαφέρον σε μας τους νεώτερους, να ασχοληθούμε με το έργο τους, να ακολουθήσουμε τα βήματά τους, να δώσουμε συνέχεια, πότε με επιτυχία και πότε όχι, σε όσες προσπάθειες έγιναν, ή προσπάθησαν να γίνουν για την ανάταση και το καλό του χώρου. Θα παραθέσουμε ονόματα συμπατριωτών μας, χωρίς σειρά αξιολόγησης, για να δείξουμε και να μαθαίνουμε, πως και στο παρελθόν αλλά και πρόσφατα, υπήρχε ενδιαφέρον για τα κοινά, υπήρχε "απόδοση" του ενδιαφέροντος και έμεινε τελικά έργο που έχει μέσα του το ανθρώπινο στοιχείο της προσφοράς,

αλλά και πρακτικά την ίδια την προσφορά που γευόμαστε εμείς σήμερα. Μιλάμε για ανθρώπους που μας οδήγησαν βήμα-βήμα κάθε φορά και σε ένα παραπάνω σκαλοπάτι ανάπτυξης, κάθε φορά και σε ένα μεγαλύτερο εύρος πολιτισμού.

Χάρις Τριανταφύλλου

Ο Βελεστινιώτης ομογενής Χάρις Τριανταφύλλου, ο οποίος διέπρεψε επιστημονικά και επιχειρηματικά στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δημιουργήσας με επίμονη δουλειά, δικής του έμπνευσης βιομηχανική μονάδα, απέκτησε τεράστια ακίνητη περιουσία, σε προάστιο "πολιτεία" της Νέας Υόρκης και διέθεσε σημαντικά ποσά για νοσοκομεία, σχολεία και άλλα έργα, αλλά και μια ετήσια επιχορήγηση για εκπαιδευτικούς σκοπούς, στο Δήμο Βελεστίνου, νυν Ρήγα Φεραίου, που φθάνει τα 15.000 ευρώ, εκτός των έκτακτων ενισχύσεων που ανέρχονται σε χιλιάδες ευρώ. Εμπνευστής μιας δημιουργικής ιδέας, που σε λίγα χρόνια μεταφράστηκε σε μια κερδοφόρα επιχείρηση, τεραστίων διαστάσεων, που έφερε δόξα, επαγγελματική καταξίωση αλλά και πολλά χρήματα. Ο Χάρις Τριανταφύλλου δεν ήταν μόνο ένας πανέξυπνος και πετυχημένος επιχειρηματίας, αλλά και ένας καλός πατριώτης. Με την εφεύρεσή του και την εργατικότητά του, δημιούργησε στις ΗΠΑ μια τεράστια περιουσία την οποία με διαθήκη του διέθεσε σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, σε ανέγερση νοσοκομείου, στην ενίσχυση Ελλήνων φοιτητών στις σπουδές τους, σε άλλα εξωραϊστικά έργα, αλλά και στο Δήμο Βελεστίνου. Είναι τεράστιο το κοινωνικό έργο του συμπατριώτη μας Χάρι Τριανταφύλλου και απίστευτη η ιστορία της εφεύρεσή του, που κατέκτησε τις αγορές της Αμερικής και Ευρώπης και διεύρυνε τους ορίζοντες για κοινωνική και οικονομική καταξίωση του μέχρι τότε άσημου συμπατριώτη μας. Οι πλατείες του Γουάιτ Πλέην, προαστίου της Νέας Υόρκης, κοσμούνται με τις προτομές του ευεργέτη, που εκτός από εργοστασιάρχης, είχε γίνει ο "πατέρας" των φοιτητών, αρωγός των αδύνατων, ο οικονομικός ενισχυτής ιδρυμάτων με πνευματικές κατευθύνσεις και ευρεία κοινωνική εμβέλεια.

Ο Χάρις Τριανταφύλλου γεννήθηκε στο Βελεστίνο το 1895. Ο πατέρας του ήταν παπάς, ο παπά - Δημήτρης και η μητέρα του η Αικατερίνη, το γένος Σίγουρα. Από το γάμο του παπά-Δημήτρη και της Αικατερίνης γεννήθηκαν δώδεκα παιδιά, από τα οποία επέζησαν έξι, τρία αγόρια και τρία κορίτσια. Ήταν η εποχή, μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897, που η φτώχεια και η πείνα κατέτρωγαν τον πληθυσμό της θεσσαλικής υπαίθρου και όλοι επιζητούσαν μια καλύτερη ζωή. Οι διαδόσεις για την πλούσια Αμερική με τις πολλές δουλειές και τα πολλά χρήματα, ξύπνησαν την φαντασία των συμπατριωτών μας. Ήταν η εποχή του μεγάλου άλματος από τον μπαξέ και τη στάνη του Βελεστίνου, στην πλούσια Αμερική. Εκατοντάδες νέοι του Βελεστίνου άφησαν τον τόπο τους και ξενιτεύτηκαν. Μεταξύ αυτών, το 1909, μόλις σε ηλικία 14 ετών και ο Χάρις Τριανταφύλλου. Είχε προηγηθεί ο μεγαλύτερος αδερφός του Θανάσης. Φαντάζεστε το μικρό αγόρι με 20 δολάρια στην τσέπη, με ένα μικρό μπόγο με ρούχα στο ένα χέρι και στο άλλο λίγο ψωμοτύρι τυλιγμένο σε πετσέτα, να ξεπροβοδίζεται από τους γονείς του μέχρι τον σιδηροδρομικό σταθμό για το μεγάλο ταξίδι. Μαζί του και το φυλαχτό της μάνας του, καρφιτσωμένο στο μάλλινο φανελάκι του. Βόλος- Πειραιάς - Γιβραλτάρ - Ατλαντικός - νησάκι Έλις Νέα Υόρκη. Τότε άρχισε και ο επαγγελματικός Γολγοθάς του μικρού Βελεστινιώτη.

Από δουλειά σε δουλειά, κατέληξε σε τουριστικό πλοίο, όπου εκτός των άλλων, γυάλιζε και τις μπρούντζινες επιφάνειες του πλοίου με κάποιο βερνίκι αλοιφή. Αυτό ήταν και η πρώτη σπίθα, το πρώτο ερέθισμα, για την παρασκευή κάποιας καλύτερης αλοιφής

για το γυάλισμα του μπρούντζου. Νυχτερινά σχολεία, ειδίκευση στη χημεία, Αμερικάνικη υπηκοότητα και κατάταξη στον Αμερικάνικο στρατό, όπου στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έλαβε μέρος σε μάχες στη Γαλλία και Βέλγιο, όπου διακρίθηκε και παρασημοφορήθηκε. Μετά από πολλές ασχολίες και δοκιμές μαζί με συνεργάτες του χημικούς, πέτυχε το 1928 την παρασκευή του νέου προϊόντος "μπλε βερνίκι", παρασκεύασμα από απολιθωμένα υδρόβια φυτά, που σε συνδυασμό με την κηρώδη ουσία από το δέντρο "Καρυόμπα παλμ", έκαναν σπουδαία δουλειά και αντικατέστησαν το βερνίκι ασυναγώνιστα. Το βερνίκι του κυριάρχησε παγκόσμια και το χρήμα έρεε άφθονο στα θυλάκια του πανέξυπνου Έλληνα μετανάστη. Έτσι δημιούργησε μια τεράστια περιουσία και με διαθήκη, δημιούργησε ίδρυμα με κεφάλαιο 2.700 δολάρια, με το οποίο χρηματοδοτούσε ευαγή ιδρύματα, σχολεία και το 16% των τόκων αποδίδεται κάθε χρόνο στο Δήμο Ρήγα Φεραίου (πρώην Βελεστίνου). Ο Χάρις Τριανταφύλλου που πέθανε το 1976, δεν υπήρξε μόνο ένα φωτεινό μυαλό, αλλά και ένας άξιος πατριώτης και συνάμα ευεργέτης, φιλάνθρωπος, αλτρουιστής, με βοήθεια σημαντική στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Απομένει στο Δήμο Ρήγα Φεραίου να τιμήσει την προσφορά του.

Γιαννακός Οικονομίδης

Ο Γιαννακός Οικονομίδης υπήρξε μια από τις πιο ξεχωριστές φυσιογνωμίες του αγροτικού κινήματος. Πληθωρικός στην εμφάνιση, ζεστός και καλόκαρδος και με μια μαχητικότητα απίστευτη για τον φιλήσυχο κολίγα του κάμπου, που με τον πύρινο λόγο του, σ΄ όλη την ταραχώδη περίοδο 1905-1930, σημάδεψε μια εποχή αγώνων για την αποκατάσταση των αγροτών. Επιβλητικός στην εμφάνιση, σταράτος στο λόγο, με κύρος και οντότητα έκανε πράξη τον επαναστατικό του λόγο και επέτεινε τη δραστηριότητά του σε όλο το Θεσσαλικό χώρο. Μαζί με τον Αλέκο Μέρο, που αναντίρρητα προσέφερε πολλά στο αγροτικό κίνημα, ή και μόνος του, περιόδευε τα χωριά του κάμπου, ξεσήκωνε του κολίγους, και τους καλούσε να αγωνισθούν. Στόχος και φροντίδα του, να επισπευσθούν οι διαδικασίες για τις απαλλοτριώσεις και να παραδοθούν γρήγορα τα χωράφια στους κολίγους. Το πέρασμα του Γιαννακού Οικονομίδη, στάθηκε σημαδιακό για τις περαιτέρω εξελίξεις και είναι κρίμα που αυτή η μορφή δεν έχει ακόμη τιμηθεί.

Ο ίδιος ήταν πρόεδρος της συσταθείσης το 1919 "Πανθεσσαλικής Αγροτικής Ένωσης", η οποία, τότε ήταν το μοναδικό συγκροτημένο όργανο, προώθησης των απαλλοτριώσεων. Ήταν πρόεδρος όλων των συνελεύσεων και ο κύριος ομιλητής σε αυτές. Πρωταγωνιστούσε στα αγροτικά συλλαλητήρια και σ΄ αυτό του Βελεστίνου το 1920, ήταν μαζί με τον Αλ. Μέρο οι κύριοι ομιλητές. Ο Γιάνης Κορδάτος στην "Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας" γράφει για τον Οικονομίδη " πως ήταν πρόεδρος των γεωργικών συνεταιρισμών, στάθηκε τίμιος και δεν ήταν έμπορος του αγροτισμού, ότι έλεγε το πίστευε". Από τα πρακτικά συνεδριάσεων της "Πανθεσσαλικής 'Ενωσης" που ήλθαν στο φως με το βιβλίο του Γιάννη Μουγογιάννη[1], αποδεικνύεται πόσο σημαντική ήταν η συμβολή του Οικονομίδη στο θέμα των απαλλοτριώσεων και πόσο μεγάλη η συμβολή του στο αγροτική κίνημα. Ο Γιαννακός Οικονομίδης, θαρραλέος αγωνιστής όπως ήταν, έφερε την άνοιξη στο αγροτικό κίνημα, έγινε ίνδαλμα των αγροτών του κάμπου και μοναδικός εκπρόσωπός τους στη διανομή των τσιφλικιών και στη διανομή των κλήρων. Πέθανε σε ηλικία 70 ετών το 1935. Ήταν ο αγροτιστής με την θαρραλέα σκέψη, την ακαταπόνητη εργασία, το φλογερό πάθος να συνδράμει τον φτωχό καταπονημένο αγρότη, την επιθυμία του να το δει γεωργικά

1. Βλ. Γιάννη Μουγογιάννη, *Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση 1919-1925*, Βόλος 1990.

αποκαταστημένο. Έζησε και είδε το όνειρό του και οι στόχοι του να πραγματοποιούνται με τη δικαίωση του αγώνα των αγροτών.

Δημήτρης Γιαννακόπουλος

Ο Δημήτρης Γιαννακόπουλος ήταν ο πρώτος Έλληνας δήμαρχος Φερών μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, εκλεγείς στις εκλογές της 29ης Μαΐου 1883, διαδεχθείς τον Τούρκο δήμαρχο. Ο Δημήτρης Γιαννακόπουλος ήταν μεγάλη φυσιογνωμία. Άνθρωπος καλοσυνάτος, ομιλητικός, ευχάριστος. Επί δημαρχίας του, το 1885, αρχίζει το πρώτο ετήσιο παζάρι του Βελεστίνου. Το 1884 εγκαινιάζεται η σιδηροδρομική γραμμή Βόλου-Λάρισας και το 1886 παραδίνεται σταδιακά η γραμμή Βόλου-Καλαμπάκας. Δυο σιδηροδρομικές αρτηρίες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του Βελεστίνου με την άνθηση του εμπορίου και την επισκεψιμότητα της ιστορικής πόλης. Μετά τον άτυχο πόλεμο του 1897 και την επιστροφή των κατοίκων στην κατεστραμμένη πόλη, ο Δημ. Γιαννακόπουλος συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκατάσταση των πληγέντων, τη διατήρηση της ομαλότητας και της κοινωνικής συνοχής. Επανεξελέγη δήμαρχος στις εκλογές της 5 Σεπτεμβρίου 1899 και παρέμεινε μέχρι το 1903.

Μαργαρίτης Αποστολίδης

Το 1887 το δήμαρχο Δημ. Γιαννακόπουλο, διαδέχθηκε ο Μαργαρίτης Αποστολίδης, ο οποίος παρέμεινε μέχρι το 1891 για να επανεκλεγεί και πάλι το 1895. Ο Αποστολίδης ήταν από τους μεγαλύτερους τσιφλικάδες της Θεσσαλίας. Το Βελεστίνο είχε μεγάλη ανάπτυξη κατά τη θητεία του. Σ΄ αυτόν αποδίδεται η ανέγερση του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Κωνσταντίνου και η διαμόρφωση και ο ευπρεπισμός του χώρου της Υπερείας Κρήνης. Κληρονόμησε τεράστια περιουσία από τον πατέρα του Χρ. Αποστολίδη που έκανε εμπόριο σιταριού και όπλων. Αύξησε την περιουσία του με την αγορά από τους Τούρκους των αγροκτημάτων “Γερμή”, “Μουσαγακλή” “Κρανόβου”, Ουζλάρ, Ντομουσλάρ κα, συνολικής έκτασης 150.000 στρεμμάτων περίπου, όπως και του μεταλλείου Ερέτρειας. Πέθανε το 1915 σε ηλικία 68 ετών.

Δημ. Γιαννόπουλος

Υπήρξε εργοστασιάρχης ιδιοκτήτης του μεγάλου αλευρόμυλου (αργότερα Πάντου) και εξελέγη δήμαρχος Φερών στις εκλογές της 7ης Ιουλίου 1891 και διατήρησε τη δημαρχία μέχρι το 1895. Οι προσπάθειές του συνέτειναν στην πολιτιστική και ιστορική αναβάθμιση του Βελεστίνου με τη διοργάνωση ομιλιών, εορτών και άλλων εκδηλώσεων.

Στέργιος Ντόντος

Ο Στέργιος Ντόντος (1864-1928) εξελέγη δήμαρχος Φερών το 1905 και διατήρησε τη θέση μέχρι το 1914, όπου επανεξελέγη και πάλι ως πρόεδρος κοινότητας μέχρι το 1917, όταν ο δήμος είχε μετατραπεί σε κοινότητα. Αφού μεσολάβησε προεδρία του Δημ. Κουντούρη, ξαναβρίσκουμε και πάλι το 1921 πρόεδρο τον Στ. Ντόντο. Η προσφορά του ήταν μεγάλη για την πόλη του Βελεστίνου και μεταξύ άλλων, επί δημαρχίας του, το 1911 ανεγέρθηκε το τότε 2ο Δημοτικό Σχολείο. Πολλά έργα έγιναν επί δημαρχίας Ντόντου[2]. Πέθανε το 1928.

2. Από τον Νικόλα Δεληγεώργη, εγγονό του Στέργιου Ντόντου, έγινε ανακοίνωση στο ίδιο Συνέδριο με τίτλο «Στέργιος Ντόντος (1864-1928) δήμαρχος και πρόεδρος Βελεστίνου από το 1905 μέχρι το 1917».

Δημήτριος Κουντούρης

Ο Δημ. Κουντούρης διετέλεσε βουλευτής κόμματος Φιλελευθέρων στην περίοδο 1928-1932, ενώ προηγούμενα (1917) διετέλεσε πρόεδρος της διοικούσας επιτροπής Βελεστίνου και το 1919 υπογράφει ως πρόεδρος Κοινότητας Βελεστίνου. Πρωτοπορούσε στους αγώνες της αγροτιάς για την απελευθέρωση τους από τους τσιφλικάδες και ήταν ο κύριος ομιλητής σε όλα τα αγροτικά συλλαλητήρια. Αντιτάχθηκε στην προπαγάνδα των Ρουμανιζόντων και στα χρόνια της κατοχής βρέθηκε στο πλευρό του ΕΑΜ. Το 1946 καταδικάσθηκε και φυλακίστηκε για περιύβριση αρχής και το 1947 εξορίστηκε στην Ικαρία. Επίσης αντιτάχθηκε στους Λεγεωνάριους στην κατοχή και ήταν στην ιδρυτική ομάδα του ΕΑΜ στο Βελεστίνο. Πέθανε το 1950 σε ηλικία 73 ετών.

Δημήτριος Σκύφτης

Ο Δημήτριος Σκύφτης[3] (1912-1984) Από τους επιστήμονες με γόνιμη εργασία και προσφορά στον ιατρικό τομέα. Έχαιρε της εκτίμησης όλων σαν επιστήμονας και χαρακτήρας και η διαδρομή του ήταν λαμπρή. Διακρίθηκε στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο με δύο παρασημοφορίες και στη συνέχεια στα χρόνια της κατοχής κατατάχθηκε στον ΕΛΑΣ, όπου προσέφερε με αυταπάρνηση τις ιατρικές του υπηρεσίες στους αντάρτες, δημιουργήσας στο βουνό πρόχειρη ιατρική και χειρουργική μονάδα. Ήταν υπεύθυνος του κινητού χειρουργείου του βουνού και υπήρξε αγωνιστής και επιστήμονας με σημαντική προσφορά στον απελευθερωτικό αγώνα.

Χρίστος Παπαζήσης

Δάσκαλος το επάγγελμα επέδειξε έντονη αντιστασιακή δραστηριότητα στο Βόλο αρχικά και μετά στο Πήλιο. Διετέλεσε επιθεωρητής σχολείων στα ελεύθερα χωριά του Πηλίου και αργότερα μετά την απελευθέρωση, πρόεδρος της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος. Έχει πλούσιο συγγραφικό έργο και επί πολλά χρόνια αρθρογραφούσε στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος*[4].

Βασίλειος Μπούρας

Βελεστινιώτης την καταγωγή, εγκαταστάθηκε μετά τις σπουδές του στην Αθήνα, όπου διακρίθηκε για την επιστημονική του κατάρτιση, διαπρέψας στη δικηγορία. "γερό μυαλό" με άριστες νομικές γνώσεις, τις οποίες επικαλούντο διάσημοι νομομαθείς και πολ-

3. Βλ. επίσης. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, «Ιστορικό της Εκκλησίας Κοιμήσεως Θεοτόκου Βελεστίνου», *Υπέρεια,* τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1997*), Αθήνα 2002, σελ. 282-284.

4. Τα χρονογραφήματα της περιόδου 1972, 1973, 1974, δημοσιευμένα στην εφημερίδα *Ταχυδρόμος* του Βόλου με τον τίτλο «Στην άκρη της πέννας» και το ψευδώνυμο «Πάπ» τα εξέδωσε σε βιβλίο το 1976, Χρίστου Παπαζήση, *Σημαντικά και ασήματα. Η αλήθεια με λίγο χιούμορ σε θέματα της καθημερινής ζωής,* με πρόλογο του Φρέντυ Γερμανού, οίκος εκδόσεων Γεωργιάδης, Αθήνα 1976, (σελ. 218). Μάλιστα στις δύο σελίδες 219-220 καταχωρίζονται τα «Βιογραφικά στοιχεία για το Χρίστο Παπαζήση», από όπου μαθαίνουμε ότι εξέδωσε και άλλα βιβλία όπως «*Συνθήκες ζωής και* διδακτικά προβλήματα στην ύπαιθρο», «*Θεσσαλικά γεωγραφικά αναγνώσματα*», «*Ο Άνω Βόλος και η περιοχή του*», «*Απ' τα πολλά,* επιλογή λογοτεχνικής δημοσιογραφίας, 1964, και την πολεμική θεατρική επιθεώρηση «*Ηρωϊκή άνοιξη του 1941*». (Σχόλιο του επιμελητή του τόμου *Υπέρεια* Δημ. Καραμπερόπουλου, ο οποίος έχει φωτοτυπία του σχετικού βιβλίου από το με αφιέρωση προσφερθέν αντίτυπο του συγγραφέα στον Βασίλη Σαββανάκη).

λοί των φοιτητών ζητούσαν τη νομική του βοήθεια. Συχνή η ανορθογραφία του με νομικά θέματα σε επιστημονικά περιοδικά.

Αντώνης Ζάρρας

Γιατρός, από τις σπάνιες προσωπικότητες του προπολεμικού Βελεστίνου. Κυκλοφορούσε πάντοτε με άμαξα και συνέδραμε, ιατρικά, φτωχούς και αρρώστους. Είχε αναπτύξει έντονη δραστηριότητα στο αγροτικό κίνημα και ήταν ομιλητής σε συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια των αγροτών. Υπήρξε πρόεδρος του εδρεύοντος στο Βελεστίνο "Αγροτικού Συνδέσμου",. Που οργάνωσε τον Μάρτιο του 1911 το πρώτο μνημόσυνο για τα θύματα Κιλελέρ, στο σταθμό του Κιλελέρ.

Ζήσης Γιαννακόπουλος

Από τους αγροτιστές με πλούσια δράση σε όλη την περίοδο του αγροτικού ξεσηκωμού. Βοήθησε τους αγρότες να αποκτήσουν συνείδηση αγωνιστών, συνέβαλε στην οργάνωση τους στους νεοπαγείς αγροτικούς συνεταιρισμούς και συμπαραστάθηκε στις περιοδείες και τους αγώνες του Γιαννακού Οικονομίδη και του Αλεξ. Μέρου, και πρωτοστάτησε στη χορήγηση κλήρων στους Βελεστινιώτες κολίγους που αποκαταστάθηκαν στο αγρόκτημα Τελτεξή, ενώ παράλληλα βοήθησε και τους κολίγους των άλλων χωριών του κάμπου στους αγώνες για την αποκατάστασή τους.

Βασίλης Γ. Δεληγεώργης

Ο Βασίλης Γ. Δεληγεώργης, (1883-1954), ήταν γιατρός, από τους λίγους επιστήμονες που έσκυψαν πάνω στον άνθρωπο και βοήθησε να απαλύνει ο πόνος των φτωχών και αδυνάτων, όταν ζητούσαν τη συνδρομή του. Η κοινωνική του δράση ήταν παροιμιώδης, κυρίως με χειρονομίες ανθρωπιάς, ενώ η δράση του έγινε γνωστή σε όλη την περιοχή, όπου ο Βασ. Δεληγεώργης ετύγχανε της εκτίμησης όλων, ενώ το άστρο του έλαμψε επί δεκαετίες στο Βελεστίνο, όπου η αναγνώριση για την προσφορά του ήταν καθολική.

Αδελφοί Αντ. Πάντου

Ιδιοκτήτες του ομώνυμου κυλινδρόμυλου "Αδελφοί Αντ. Πάντου", διέπρεψαν ως επιχειρηματίες, σε δύσκολες οικονομικά εποχές. Η επιχείρησή τους ήταν επί πολλές δεκαετίες πυρήνας της οικονομικής δραστηριότητας του Βελεστίνου και η παραγωγή αλεύρου κάλυπτε τις ανάγκες ενός μεγάλου μέρους του Θεσσαλικού χώρου. Εκτός από την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, που είχε προεκτάσεις και σε όλο τον Ελλαδικό χώρο, σαν άτομα ο Γεώργιος και ο Μίμης Πάντος, είχαν δημιουργήσει ένα προφίλ χαρακτήρων, που πολλές φορές στάθηκαν αρωγοί σε προσωπικές υποθέσεις, όπως και σε γενικότερες με κοινωνικές προεκτάσεις. Η επιχείρησή τους έδινε εργασία σε αρκετούς εκ των κατοίκων του Βελεστίνου.

Αθανάσιος Πανάγος

Είναι από τα φωτεινά μυαλά που λάμπρυναν την επιστημονική κοινότητα, έφθασε στα ανώτερα σκαλοπάτια της εκπαιδευτικής κοινότητας και άφησε ανεξίτηλο το στίγμα του με την επιστημονική του κατάρτιση. Ο καθηγητής Αθ. Πανάγος (1926-1999), είχε εκπονήσει πάνω από 100 εργασίες και ανακοινώσεις σε διεθνή συνέδρια. Μετά από επιτυχή

διαδρομή, αναγορεύτηκε διδάκτωρ φυσικών επιστημών του πολυτεχνείου της Ζυρίχης. Ανέβηκε διαδοχικά όλες της βαθμίδες της εκπαίδευσης, υφηγητής το 1965, εντεταλμένος υφηγητής το 1967, κοσμήτωρ (1973), συγκλητικό (1975), αντιπρύτανης, πρύτανης και προπρύτανης του Πανεπιστημίου Πατρών (1976-1979). Το 1995 εξελέγη τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Γνώστης τεσσάρων ξένων γλωσσών και με άριστη γνώση γεωλογικών μαθημάτων, επέβλεψε 17 διδακτορικές διατριβές. Άριστος επιστήμονας που επί μια 35ετία ασχολήθηκε στην εκπαίδευση νέων επιστημόνων, στην έρευνα και στην προώθηση θεμάτων της Ανώτατης παιδείας της χώρας μας.

Σημειώνουμε ότι στη γενέτειρά του, το Βελεστίνο, ένα χρόνο μετά το θάνατό του, από τον τότε Δήμο Φερών, στις 27 Φεβρουαρίου 2000, διοργανώθηκε εκδήλωση με τίτλο «*Πνευματικό Μνημόσυνο του Βελεστινιώτη Ακαδημαϊκού, Πανεπιστημιακού Καθηγητού Αθανασίου Γ. Πανάγου*», όπου έγινε αναφορά στο έργο και την προσωπικότητά του από τους: Αντώνιο Κουνάδη, Ακαδημαϊκό, εκπρόσωπο της Ακαδημίας Αθηνών, Αντώνιο Κουτσελίνη, Καθηγητή, Πρόεδρο της Ιατρικής Σχολή, εκπρόσωπο της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Νικόλαο Κονισπολιάτη, αν. Καθηγητή, εκπρόσωπο της Πρυτανείας του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Σωτήριο Βαρνάβα, Καθηγητή, εκπρόσωπο της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου Πατρών και Ιωάννη Βαρδούλη, χειρουργό ιατρό, Πρόεδρο του Δ. Σ. του Γενικού Νοσοκομείου Βόλου.

Οδυσσέας Καραμανώλης.

Ο φαρμακοποιός με την άρτια επιστημονική του κατάρτιση και την ενεργό ανάμιξή του στα κοινά. Δημοτικός σύμβουλος και πρώτος πρόεδρος (1928) του Αθλητικού Συλλόγου "Ρήγα Φεραίου"[5], για να επανέλθει πάλι το 1954 στη διοίκηση του Συλλόγου. Εξαίρετος επιστήμων, έχει στο ενεργητικό του, μια σειρά παρεμβάσεων σε καταστάσεις επείγουσας ανάγκης, όπως ήταν και παρασκευαστής δικής του έμπνευσης φαρμάκων, που έσωσαν ή βοήθησαν να σωθούν πολλά άτομα στην προπολεμική περίοδο.

Στέργιος Δεληγεώργης

Άξια μνήμης η δραστηριότητά του και ωφέλιμη για το Βελεστίνο. Η διαμόρφωση του χώρου "Αλώνια", στο σημερινό θαυμάσιο στάδιο, οφείλεται κυρίως χάρις στην παρέμβαση του Στ. Δεληγεώργη, που έπεισε τον στρατηγό Θωμά Πετζόπουλο να στείλει μηχανήματα που εργάσθηκαν για πολλές ημέρες, ώστε να διαμορφωθεί ο χώρος. Ακόμα ο Στ. Δεληγεώργης, διετέλεσε πρόεδρος του Συλλόγου Περιβολιωτών Μαγνησίας, πρωτοστατήσας στην οργάνωση και κοινωνική συνοχή των Περιβολιωτών, όπως και πρόεδρος του Συλλόγου Συμβολαιογράφων. Γενικά με το πέρασμα του, άφησε ένα άρωμα φιλοπατρίας για την ιδιαιτέρα του πατρίδα και αγάπης και ανθρωπιάς για τους Βελεστινιώτες συμπατριώτες του.

***

Εκτός όμως από τους παραπάνω, δεκάδες ακόμη άτομα, είχαν αναδειχθεί για τη δράση του στον κοινωνικό στίβο και η προσφορά τους ήταν σημαντική. Ενδεικτικά αναφέρουμε, από την πολιτική τους παρακάτω, τον υπουργό Γεωργ. Σούρλα, τον υφυπουργό Λεων. Τζανή, τους βουλευτές Κων. Πρίντζο, Γ. Παππά, Αντων. Πάντο, Κων. Παπαϊωάν-

5. Βλ. Βασίλη Κ. Καραμπερόπουλου, *«Ρήγας Φεραίος», η Ομάδα με την ιστορική διαδρομή 80 χρόνων*, Αθήνα 2007, σελ. 25.

νου, τον νομάρχη Γιάννη Πρίντζο, τον δήμαρχο Μιχ. Κοντούρη και πολλούς άλλους που λάμπρυναν το πολιτικό στερέωμα. Από τη στρατιωτική ιεραρχία τον εκ Ριζομύλου στρατηγό Αναγνώστου. Από τον δικαστικό κλάδο τον εισαγγελέα Εφετών Νικ. Σίγουρα, τον πρωτοδίκη Δ. Τίτσια, και τον δικηγόρο Γεώργιο Αποστολίνα, που διετέλεσε πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης και τώρα Ειδικός Γραμματέας του υπουργείου Διοικητικής Μεταρρύθμισης. Από την τοπική αυτοδιοίκηση: τους προέδρους κοινότητας Σταύρο Τρ. Καραμπερόπουλο, Αθ. Μαργαριτόπουλο, Μιχ. Τίτσια, Αθαν. Αλεξίου, Δημ. Γούλα, Γ. Παπαζήση, Στυλ. Γιαννακόπουλο, Ιωαν. Γκοντινάκο, Στ. Ντόντο, Ηρακ. Χατζάκο, Αχ. Μακρή, Γεώργιο Παπαποστόλου. Από την πανεπιστημιακή κοινότητα: τους Αθαν. Καραθανάση, Δημ. Απ. Καραμπερόπουλο, Θεόδ. Λιόλιο, Γ. Κοντομήτρο, Στ. Λαϊτσο. Τους αντιστασιακούς: Μιχ. Παπαδάμο (Φεραίο), Γιάννη Γούση, Βαγγέλη Κατσαγεώργη. Και πολλούς άλλους, ιερείς, νομικούς, επιχειρηματίες, αγροτιστές, απλούς αγωνιστές της ζωής, που από το πόστο του ο καθένας έβαλε το λιθαράκι του στη συγκρότηση αυτής της πόλης και για τους οποίους θα μιλήσουμε εκτενέστερα σε προσεχές βιβλίο μας.

Πηγές: Αφήγηση πατεράδων και παππούδων, Έγγραφα Δήμου-Υποθηκοφυλακείου, Ανακοινώσεις δια του τύπου, εκδόσεις βιβλίων Νίτσας. Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, β΄ έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, Βασ. Καραμπερόπουλου κ.ά.

Σημ. Στην αναφορά των ονομάτων δεν υπάρχει κριτήριο αξιολόγησης. Απλά η δράση των παραπάνω καλύπτει ένα χρονικό ορίζοντα 100 περίπου χρόνων και κρίθηκε πως έπρεπε να προβληθούν οι αναφερόμενες προσωπικότητες, ανασυρόμενες αυτές από το περιθώριο και τη λησμονιά.

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Φεραῖο δάσκαλο Νικόδημο Μαζαρράκη τὸν Θετταλὸ βάσει τῆς ἀλληλογραφίας του

Ὁ Νικόδημος Μαζαρράκης[1] ὑπῆρξε σημαντικὸς δάσκαλος τῆς ἐποχῆς μετὰ τὸν Κορυδαλλέα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμό. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν βίο καὶ τὴ δράση του εἶναι λιγοστά, καὶ ἀφοροῦν τὰ τελευταῖα ἑπτὰ χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τὸ 1675 ὡς τὸ 1682, ὅταν καὶ ἀπεβίωσε ἀπὸ πανώλη στὰ Ἰωάννινα (21 Μαρτίου)[2].

1. Ὁ ἴδιος ὁ Μαζαρράκης στὶς αὐτόγραφες πρωτότυπες ἐπιστολές του πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Καρυοφύλλη ὑπογράφει ὡς *Νικόδημος ἱερομόναχος ὁ Μαζαρράκης* (μὲ δύο ρῶ)· βλ.κατωτέρω, Παράρτημα, ἐπ. 24, 26.

2. Γιὰ τὸν Μαζαρράκη βλ. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα* ..., Κωνσταντινούπολη 1867, σελ. 89, 98· ὁ ἴδιος, «Αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγράφων κατὰ τὴν ιζ΄-ιη΄ ἑκατονταετηρίδα καὶ οἱ διδάσκαλοι αὐτῶν Εὐγένιος Γιαννούλης, Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ Θεοφάνης», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμ. 26 (Ἰούν. 1894 – Μάιος 1895) σελ. 5-6, 9· ὁ ἴδιος, «Ἡ ἐν Θεσσαλίᾳ Τρίκκη κατὰ τὸν ιζ΄ αἰώνα», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τόμ. 26 (1894-95) σελ. 9 [ἀναδημοσ. στὰ *Τρικαλινὰ*, τόμ. 7 (1987), σελ. 131-134]· Θ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1902, σελ. 191-194 (ἀνατ. 1981)· Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1936, σελ. 236, 268, 276, 243· Κ. Μέρτζος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἠπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, τόμ. 11 (1936), σελ. 104-105· Α. Ε. Καραθανάσης, «Ἄγνωστοι λόγιοι τῶν Τρικάλων (17ος-19ος αἰ.)», *Τρικαλινά*, τόμ. 11 (1991), σελ. 41 καὶ σημ. 16· ὁ ἴδιος, «Νικόδημος Μαζαρράκης ὁ Φερραῖος», στό: *Ὑπέρεια, Πρακτικὰ Β΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Ὀκτ. 2007*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1994, σελ. 221-225· Δήμητρα Χατζημάνου, *Δραστηριότητες Ἑλλήνων διδασκάλων καὶ λογίων στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία καὶ στὰ Ἄγραφα κατὰ τὸν δέκατο ἕβδομο καὶ δέκατο ὄγδοο αἰώνα*, Καρδίτσα 1992, σελ. 37-38· Θ. Α. Νημάς, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Δυτικὴ Θεσσαλία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ θεσσαλικοῦ Διαφωτισμοῦ*, διδακτ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 290. – Ἐπιστολὲς τοῦ Μαζαρράκη καὶ πρὸς αὐτὸν περιέχονται στὶς ἀκόλουθες ἐργασίες: *Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ ἐπιστολές*, κριτικὴ ἔκδ.-ἐπιμ.: Ι. Ε. Στεφανὴς καὶ Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, [Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. ΑΠΘ, περίοδος Β΄ - Τεῦχ. Τμ. Φιλολογίας, παρ. 1], Θεσσαλονίκη 1992 (ἐπ. 109 καὶ πρτ. 25-32) [ἐφεξῆς: *Εὐγενίου ἐπιστολές*]· Δήμητρα Χατζημάνου, *Ἡ ἐπίδραση τῶν δυτικῶν μορφωτικῶν καὶ θεολογικῶν ρευμάτων στοὺς λογίους τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας κατὰ τὸν 17ο αἰώνα*, Τρίκαλα 1995, σελ. 1-37 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Τρικαλινά*, τόμ. 15, 1995) [ἐφεξῆς: Χατζημάνου, *Ἐπίδραση δυτικῶν ρευμάτων*]· Ἀναστάσιος Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία (1675-1728)*, ἔκδ: Χαρ. Καρανάσιος–Ἰωάννα Κόλια, προλεγ.-σχ.: Χαρ. Καρανάσιος, [ΚΕΜΝΕ / Ἀκαδημία Ἀθηνῶν], τόμ. 1-2, Ἀθήνα 2011 (ἐπ. 7, 14-15, σελ. 654-655, 1*, 2*, 4*) [ἐφεξῆς: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*].

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπέθανε ἀπὸ πανώλη καὶ ὄχι ἀπὸ φυσικὰ αἴτια ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ 1682 ἦταν ἀκόμη ἀκμαῖος, πιθανῶς περὶ τὰ 50-60, ὥστε ἡ χρονολογία γέννησής του νὰ ὑπολογίζεται περὶ τὸ 1630. Γεννήθηκε στὸ Βελεστίνο καὶ μαθήτευσε στὸν Δημήτριο Μπενιζέλο[3], προφανῶς στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ πιθανότατα στὴ Ζάκυνθο, ὅπου ἐπίσης δίδαξε ὁ Μπενιζέλος[4]. Ὡς ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ ἡ δεκαετία 1650-60. Ἡ πιθανότητα φοίτησης στὴν Πάδοβα ἢ τὴν Ἰταλία θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, καθὼς δὲν ἀναφέρεται στοὺς μαθητὲς τῆς Πάδοβα ἢ τῆς Ρώμης, ἐνῶ δίδασκε αὐτούσια τὰ κορυδαλλικὰ σχόλια, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι δάσκαλοι τοῦ ἑλληνικοῦ χώρους ποὺ δὲν ἀκολούθησαν σπουδὲς στὴν Ἰταλία, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἰταλοθρεμμένους δασκάλους (ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ 17ου αἰ. κ. ἐ.), οἱ ὁποῖοι ἐλάμβαναν ὑπόψιν τὶς ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις. Πάντως, ἐπισκέφθηκε τὴ Βενετία κατὰ τὸ τέλος 1679 μὲ ἀρχὲς τοῦ 1680, ἐνῶ πρέπει νὰ γνώριζε κάποια λατινικὰ καὶ ἰταλικά, καθὼς ὁ Γόρδιος σὲ ἐπιστολή του τοῦ ζητᾶ μία λατινικὴ γραμματική.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Καρυοφύλλη (πρτ., ἐπ. 24, 26) προκύπτει ὅτι ὄχι μόνον γνώριζε τὸν ἴδιο, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη τὴν οἰκογένεια Ἰωάννη Καρυοφύλλη, πρὸς τὸν ὁποῖο ἀποστέλλει χαιρετισμούς. Ἀπο τὴ φράση *Νικοδήμου τοῦ πολλάκις ταύτη* [= Ἐμμανουὴλ Καρυοφύλλης] *προσομιλήσαντος* (πρτ., ἐπ. 24)[5], προκύπτει ὅτι ὁ Μαζαρράκης πρέπει νὰ εἶχε διαμείνει, πιθανῶς καὶ σπουδάσει, στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινούπολης κοντὰ στὸν Καρυοφύλλη, στὸν κύκλο τοῦ ὁποίου καὶ πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ γιὰ δύο ἐπιπλέον λόγους: ἀφενὸς διατηροῦσε στενὲς σχέσεις μὲ τὸν Εὐγένιο Γιαννούλη, ὁ ὁποῖος ἐδιώχθη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, διατηρῶν καὶ ὁ ἴδιος ἐπαφὲς μὲ τὸν Καρυοφύλλη, ἀφετέρου οἱ θεολογικές του ἀπόψεις στηρίζονταν στὴν ὀρθολογικὴ προσέγγιση τοῦ δόγματος[6]. Μία περαιτέρω ἔνδειξη τῆς παραμονῆς καὶ μαθητείας τοῦ Μαζαρράκη στὴν Κωνσταντινούπολη ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μαζαρράκης εἶχε παραγγείλει τὴν ἀντιγραφὴ σχολίων τοῦ Κορυδαλλέα στὴ Βασιλεύουσα[7].

Ὁ Μαζαρράκης ἦταν ἱερομόναχος, ὅπως ἄλλωστε ὑπογράφει στὶς ἐπιστολές του, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ χρονολογία καὶ οἱ συνθῆκες χειροτονίας του σὲ διάκονο καὶ πρεσβύτερο, οὔτε βέβαια καὶ τῆς κουρᾶς του. Δίδαξε φιλοσοφία βάσει τῶν κορυδαλλικῶν σχολίων στὸ Καρπενήσι, τὴν Ἀθήνα, τὴν Ἄρτα καὶ τὰ Ἰωάννινα, ἦταν ὅμως καὶ

3. Ὁ Γόρδιος δηλώνει «μαθητὴς» τοῦ Δημητρίου Μπενιζέλου λόγω τῆς μαθητείας τοῦ δασκάλου του Μαζαρράκη στὸν Δημήτριο: «Τὸν σοφώτατον καὶ λογιώτατον κύριον Δημήτριον τὸν Μπενιζέλον, τὸν τῆς σῆς αἰδεσιμότητος διδάσκαλον ἀλλὰ καὶ τὸν ἐμὸν οὐχ ἧττον τῆς πρὸς Νικόδημον ἕνεκεν μαθητείας, εἰ ἀληθές ἐστι λέγειν, εἰ τὸ α κατὰ τοῦ β, τὸ δὲ β κατὰ τοῦ γ, καὶ τὸ α κατὰ τοῦ γ»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 274, ἐπ. 29.33-36.

4. Ὁ Δημήτριος Μπενιζέλος (1624 - περ.1685) ἦταν γιὸς τοῦ Ἄγγελου Μπενιζέλου, ποὺ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Κορυδαλλέα. Ο Δημήτριος ἀνεχώρησε γιὰ τὴ Ζάκυνθο τὸ ἀργότερο τὸν Μάρτιο τοῦ 1676, καὶ προφανῶς ἄφησε στὴ θέση του τὸν μαθητή του Μαζαρράκη. Γιὰ τὸν Δημήτριο βλ. Φιλαδελφεύς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*, τόμ. 1, σελ. 215-216, τόμ. 2, σελ. 189-194· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 1013, 1037, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

5. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἀγαμ. Τσελίκα γιὰ τὴ διάθεση φωτογραφιῶν ἀπὸ τὶς ἐπ. 24 καὶ 26 τοῦ παραρτήματος. – Τὰ παραθέματα ἀπὸ ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς παρατίθενται μὲ πλάγια στοιχεῖα, ἐνῶ τὰ ἐκδεδομένα ἐντὸς εἰσαγωγικῶν.

6. Πρβλ. κατωτέρω, σημ. 9.

7. Βλ. κατωτέρω, σημ. 33.

καλὸς γνώστης τῶν πατερικῶν κειμένων. Ἀνέκδοτη εἶναι μία γραμματική του[8], ἐνῶ λανθάνει ἕνα ἔργο *Περὶ ψυχῆς* καὶ ἕνα δογματικὸ σχετικὸ μὲ τὰ Τίμια Δῶρα (*Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐκλαμβάνειν τὸ τίμιον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Σωτῆρος ἐν τῇ θείᾳ μυσταγωγίᾳ*)[9]. Ὁ Γόρδιος ἀναφέρει καὶ ἕνα πόνημα τοῦ Νικοδήμου *Περὶ ἀθανασίας ψυχῆς*[10], γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι εὐκρινὲς ἂν ταυτίζεται μὲ τὸ *Περὶ ψυχῆς* πόνημα. Σχετικὰ μὲ πόνημα *Περὶ ψυχῆς* δὲν εἶναι ἐπίσης εὐκρινὲς ἂν πρόκειται γιὰ δικά του σχόλια στὸ ἀντίστοιχο ἀριστοτελικὸ ἔργο ἢ –τὸ πιθανότερο– διασκευὴ τῶν σχολίων τοῦ Κορυδαλλέα. Τέλος, σὲ ἐπιστολιμαία μορφὴ σώζεται σύντομη πραγματεία *Περὶ ἐνδικτιῶνος*, συγγραφεῖσα κατὰ παράκληση τοῦ πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνου τὸ 1678[11].

Τὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μαζαρράκη ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, ποὺ σώζεται σὲ ἕνδεκα κώδικες, βασικότεροι τῶν ὁποίων εἶναι ὁ κώδ. Βασιλ. Βιβλ. Βελγίου ΙΙ 2406 καὶ ὁ κώδ. Ι. Μ. Παντελεήμονος Ἁγ. Ὄρους 693. Πρόκειται συνολικὰ γιὰ 32 ἐπιστολές: 25 δικές του καὶ 7 πρὸς αὐτόν. Ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω ἐπιστολές, 23 εἶναι ἐκδεδομένες καὶ 9 ἀνέκδοτες. Οἱ παραλῆπτες τῶν ἐπιστολῶν του εἶναι κυρίως λόγιοι τῆς περιοχῆς Ἀγράφων καὶ Τρικάλων (Εὐγένιος Γιαννούλης, Ἀναστάσιος Γόρδιος, πρωτοπαπᾶς Κωνσταντίνος Τρίκκης, Νικόλαος ἰατρὸς Βελισδονίτης, Νικόλαος Μυροκοβίτης κλπ.). Ἡ διάσωση κάποιων ἐπιστολῶν τοῦ Μαζαρράκη ὀφείλεται στὸ ἐνδιαφέρον ἐκ μέρους τῶν λογίων –ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ.– γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ καὶ τοῦ μαθητῆ του Ἀναστασίου Γορδίου. Ἔτσι, οἱ περισσότερες ἐπιστολὲς σχετίζονται μὲ τοὺς δύο ἄνδρες, καὶ δευτερευόντως μὲ λογίους τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καὶ Θεσσαλίας.

Ὅσον ἀφορᾶ στὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διδακτικῆς του περιπλάνησης (1675-1682), ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιστολὲς συνάγεται ὅτι ὁ Μαζαρράκης περιδιέβη τὰ Ἄγραφα τὸ 1675 καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχή, ἀναζητώντας προφανῶς κάποιο σχολεῖο, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἔμμεση ἀναφορὰ πρὸς αὐτὸ περιέχει ἐπιστολὴ τοῦ Γιαννούλη τῆς 2ας Ὀκτ. 1676 ἀπὸ τὰ Βρανιανὰ τῶν Ἀγράφων πρὸς τὸν Μαζαρράκη στὴν Ἀθήνα, στὴν ὁποία ὁ Γιαννούλης τοῦ παραπονεῖται φιλικὰ ὅτι δὲν τὸν ἐπισκέφθηκε *πέρυσιν* κατὰ τὴ διέλευσή του ἀπὸ τὰ Ἄγραφα (πρτ., ἐπ. 5):

«Ἆ γοῦν πέρυσιν ἡ πρὸς ἡμᾶς σου πεποίηκεν λογιότης πῶς ἂν ἡμῖν γένοιτο φορητὰ ἢ πῶς ἐκτὸς ὑποψίας; περιῆλθε γὰρ τὰς τῶν Ἀγράφων ὑπωρείας καὶ ἄλλα πολλὰ μέρη

8. Σώζεται στὸν κώδ. 437 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ στὸν κώδ. Μετοχίου Παναγίου Τάφου 497. Βλ. Ἀπ. Ν. Σταβέλας, «Ἡ ἀριστοτελικὴ φυσιογνωμία τῆς Γραμματικῆς τοῦ Νικοδήμου Μαζαρράκου ἐκ Φερῶν», στό: *Ὑπέρεια. Πρακτικὰ Ε΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 4-7 Οκτ. 2007*, τόμ. 5, Ἀθήνα 2010, σελ. 705-714· πρβλ. Ι. Ν. Ἠλιούδης, «Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Νικοδήμου Μαζαρράκη (17ου αἰ.)», στό: *Ὑπέρεια. Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτ. 1997*, τόμ. 3, Ἀθήνα 2002, σελ. 331-334.

9. Γιὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔργα βλ. ἀναφορὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Νικοδήμου σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Γόρδιο τῆς 8ης Δεκ. 1678 (πρτ., ἐπ. 14): «Ἔχομεν δ' ὅτι καὶ ἕτερον προσθῆναί σοι συνταγμάτιον περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐκλαμβάνειν τὸ τίμιον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Σωτῆρος ἐν τῇ θείᾳ μυσταγωγίᾳ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διὰ ποικίλων μαρτυριῶν τῶν θείων πατέρων ἐκτεθέν μοι, ἀλλ' οὐκ ἦν ὅτι καιρὸς ἀδιόρθωτον ὂν καὶ ἐν σχεδίου τάξει ὑπάρχον. Ἀλλὰ καὶ ἕτερα ἅττα προσεθέμεθα ἐν τῷ *Περὶ ψυχῆς* πονηματίῳ, ἅπερ ἅπαντα ἐν τῷ προσήκοντι καιρῷ ἀποπέμψομεν ἅμα τοῖς σοῖς βίβλοις»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 990-991, ἐπ. 2*.16-22.

10. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Νικόδημο τῆς 17ης Αὐγ. 1678 (πρτ., ἐπ. 11): «Τὸ δὲ περὶ ἀθανασίας ψυχῆς προσπονηθὲν τῇ σῇ λογιότητι σύγγραμμα, ὑπὸ τῆς τοιαύτης αἰτίας κωλυθείς, ὡς μηδεμίαν ἄγων σχολήν, ἀνεβαλλόμην ἐς τόδε μεταγράψαι τε καὶ ἐπιστεῖλαι»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 229, ἐπ. 7.23-25.

11. Περιέχεται στὸν κώδ. Βρυξελλῶν ΙΙ 2406, φ. 209v-215r.

τῆς Ἑλλάδος διώδευσεν, εἶτα οὐκ οἶδ' ὅπως πήδημά τι πεπήδηκε γιγαντιαῖον καὶ ἐπὶ τὰς Ἀθήνας τὴν μητέρα κατῆρε τῶν λόγων, ἡμᾶς δὲ τοὺς περιμένοντας ἰδεῖν καὶ ἐκ τῆς συνουσίας παραμυθήσασθαί τι τῆς σῆς ἀντιπαρῆλθεν».

Πιθανότατα ὁ Μαζαρράκης μετέβη ἀρχικὰ στὸ Βελεστίνο, ὅπου τοῦ εἶχαν ὑποσχεθεῖ θέση δασκάλου σὲ ὑπὸ ἵδρυσιν σχολεῖο, τὸ ἐγχείρημα ὅμως φαίνεται ἀπέτυχε. Σὲ ἀχρονολόγητη ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων Ἰάκωβο (Καρπενήσι), γραμμένη μᾶλλον τὸν χειμώνα τοῦ 1675, ὁ Νικόδημος ἀναφέρει: (πρτ., ἐπ. 1):

ἡσυχίας ἐφέσει καὶ πατρίδος ἔρωτι καταυγασθείς, ἐλπίδας ἔχων τῶν ἀναγκαίων ἐκ τοῦ ὑπισχνουμένου (οὗπερ ἀκήκοα) σχολείου, ταυτὶ κατέλαβον τὰ μέρη. Ἐπεὶ δὲ τὴν τοιαύτην ἐλπίδα ἀπέβαλον, ἐγένετό μοι φροντὶς ποῦ ἂν δυναίμην τῶν ἀναγκαίων ἐπιτυχεῖν, ἵνα τουτονὶ τὸν χειμῶνα τοῖσδε τοῖς μέρεσι διαπεράσαι δυνήσωμαι.

Μετὰ λοιπὸν τὴν ἀπογοήτευση στὸ Βελεστίνο, ὁ Μαζαρράκης ὅδευσε πρὸς τὸ Καρπενήσι μέσω τῶν Ἀγράφων, τὰ ὁποῖα ἑνώνουν τὴ Θεσσαλία μὲ τὴν Εὐρυτανία καὶ τὸ Καρπενήσι, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Μαζαρράκης δὲν εἶχε στὸ παρελθὸν καμία ἐπαφή. Ἀμέσως ὅμως μὲ τὴν ἔναρξη τῶν μαθημάτων ἐκεῖ, παρουσιάστηκαν νέες δυσκολίες, καθὼς κάποιος Ἀρσένιος, μᾶλλον μαθητής, ἐναντιώθηκε στὸν δάσκαλο, διαβάλλοντάς τον, καὶ φαίνεται ὅτι ἐπέτυχε τὴν ἀποπομπή του, παρὰ τὴ μεσολάβηση φίλων τοῦ Νικοδήμου πρὸς τοὺς προεστῶτες καὶ παρὰ τὴ διαμαρτυρία τοῦ τελευταίου δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο Ἰάκωβο[12]. Ὁ Μαζαρράκης προσέφυγε τότε στὴ βοήθεια τοῦ Γιαννούλη, ποὺ εἶχε διδάξει παλαιότερα στὸ Καρπενήσι, καὶ ὁ ὁποῖος ἐφοδίασε τοὺς ἀπεσταλμένους στὰ Βρανιανὰ φίλους τοῦ Νικοδήμου μὲ συστατικὲς ἐπιστολὲς γιὰ τὸν Νικόδημο· εἰς μάτην ὅμως[13]. Ἔτσι, ὁ Μαζαρράκης ἀπετόλμησε τὸ *γιγαντιαῖον πήδημα*, ὅπως ἀναφέρει ὁ Γιαννούλης, καὶ ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα, τὸν τόπο σπουδῶν του.

Ἡ κάθοδός του στὴν Ἀθήνα πρέπει νὰ ἐπισυνέβη κατὰ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1676. Προηγουμένως, διὰ ἐπιστολῆς τῆς 1ης Φεβρ. 1676 ἀπὸ τὸ Καρπενήσι πρὸς τὸν μητρ. Ἀθηνῶν Ἄνθιμο προσπάθησε νὰ ἐπιτύχει τὴν εὔνοιά του, ἀναφερόμενος ἔμμεσα στὴν κακοτυχία του στὸ Καρπενήσι καὶ ἐνημερώνοντάς τον γιὰ τὴν κάθοδό του στὴν Ἀθήνα[14]. Εἶναι βέ-

12. *Χρησάμενος δὲ πρὸς τοῦτο συμβούλοις, οὐ μόνον τοῖς περὶ ἐμέ, ἀλλὰ καὶ οὐκ ὀλίγοις ἑτέροις, ἐξ ὧν εἴς τις ἐνεθυμήσατο καὶ τὴν ὑπὸ τῆς σῆς θεοφιλίας ἐπαρχομένην πόλιν τὸ Καρπενήσιον, μὴ εἰδὼς δ' ἔγωγε οὔτε τὴν θέσιν τῆς πόλεως, οὔτε τὴν σὴν θεοφιλίαν τὴν ἄρχουσαν ταύτης, οὔτ' Ἀρσένιον τὸν τῆς κακίας ἀνάπλεον, τὸν ὑπὸ φθόνου τετυφλωμένον ... γραφὴ μέντοι γέγονεν ἐκ τῶν περὶ ἐμὲ πρὸς τὴν πόλιν τὴν ὑπόθεσιν ἐξαγγέλλουσα, αὐτὸς δὲ ὁ φύσει μισόκαλος καὶ τῆς κακίας ἀντιλήπτωρ ταύτην λαβών, δαιμονισμένου δίκην ἄνω κάτω τὰ τῆς πόλεως πλήθη μετέφερε, καὶ ἄλλας ἐξ ἄλλων διαθέσεις ἀντεισῆξεν ...* (πρτ., ἐπ. 1).

13. *Ὅθεν ἀπέπεμψα καί τινας πρὸς τὸν ὁσιώτατον καὶ λογιώτατον πατέρα Εὐγένιον, οἵτινες πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ περὶ ἐμὲ ἅπαντα αὐτῷ διηγησάμενοι, ὁ πατὴρ θεαρέστῳ χρησάμενος προαιρέσει ἀνεκήρυξεν αὐτοῖς πάλιν ταύτην τὴν πόλιν φιλομαθῆ τε καὶ φιλάρεσον οὖσαν διά τε τὸ οἰκῆσαι ταύτην αὐτὸν καὶ διὰ τὸ ἔχειν τὴν σὴν θεοφιλίαν ποιμένα φιλόσοφον* [*οὖσαν*], *καὶ τῆς φιλοσόφου ἡδονῆς πλουσίως ἐκγευομένην, διδοὺς αὐτοῖς γράμματα, τὰ μὲν πρὸς αὐτήν, τὰ δὲ πρὸς ἐμὲ τὸν σύνδεσμον οἶμαι ἀλλήλοις ἡμῖν προδιατιθεὶς τῆς φιλίας ... Ἐλθόντες δ' αὐτοὶ εἰς τὴν πόλιν κατὰ τὰς τοῦ πατρὸς ἐντολάς, τὴν σὴν ἐπιζητοῦντες θεοφιλίαν τὰς γραφὰς ἐγχειρίσαι, ἔμαθεν οὗτος καὶ εὐθὺς ... ἤρξατο κατηγορεῖν.* (πρτ., ἐπ. 1).

14. *Ὅθεν τὰς μὲν δυστυχίας ἃς ἐνθάδε ἡ τύχη προυτοίμασέ τε καὶ κατειργάσατο ὁ γραμματοκομιστής, γλῶσσαν ἔχων νικῶσαν τὰ πράγματα, ἀκριβῶς ταύτη τε διηγήσεται ... τοῦ μετὰ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως εἰς τὰς Ἀθήνας ἐλθεῖν. Διὸ τὸ μὲν ἀρεστὸν τῇ μεγαλόφρονι ταύτης ψυχῇ διὰ τιμίου αὐτῆς γράμματος τὴν ἑαυτῆς ἀποσημειωσάτω διάθεσιν* (πρτ., ἐπ. 2).

βαιο ὅτι ὁ Ἄνθιμος συγκατένευσε, ὥστε ὁ Μαζαρράκης νὰ ἀφιχθεῖ στὴν Ἀθήνα πιθανῶς ἤδη κατὰ τὸν Μάρτιο τοῦ 1676, γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὸ κενὸ τοῦ δασκάλου Δημητρίου Μπενιζέλου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἀνεχωρήσει γιὰ τὴ Ζάκυνθο[15]. Στὴν Ἀθήνα ὁ Μαζαρράκης πρέπει νὰ ἔλαβε λανθάνουσα ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Γιαννούλη, διὰ τῆς ὁποίας αὐτὸς τὸν προέτρεπε νὰ ἐπιστρέψει στὸ Καρπενήσι. Ὁ Νικόδημος βέβαια δὲν ἤθελε νὰ ξανακούσει γιὰ τὸ Καρπενήσι, καὶ ἐνημερώνει σὲ ἀπάντησή του πρὸς τὸν Γιαννούλη, ὅτι ἔλαβε ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν πρώην διώκτη του Ἀρσένιο, μὲ τὴν ὁποία ὁ μεταμελημένος μαθητὴς ἐκλιπαροῦσε τὸν δάσκαλο νὰ ἐπιστρέψει στὸ Καρπενήσι. Ὁ Μαζαρράκης δὲν πείσθηκε γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς μεταμέλειας καὶ τῆς πρόσκλησης, καὶ ἀπέφυγε νὰ ἀπαντήσει[16].

Στὴν Ἀθήνα δίδασκε ὡς τὸ 1675 ὁ δασκαλος τοῦ Μαζαρράκη Δημήτριος Μπενιζέλος, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει νὰ εἶχε ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Ζάκυνθο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Μαζαρράκη. Ἔτσι, κατὰ φυσικὸ τρόπο ὁ Νικόδημος τὸν διαδέχθηκε πιθανῶς στὴ σχολὴ τοῦ Ἐπιφανίου ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1676, συνεχίζοντας τὴν ἐκπαιδευτικὴ παράδοση τῶν Μπενιζέλων, τοῦ Ἀγγέλου καὶ τοῦ γιοῦ του Δημητρίου. Βέβαιη μαρτυρία πρὸς αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου τῆς 1ης Νοεμ. 1676 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν δάσκαλό του Εὐγένιο στὰ Βρανιανά[17]:

«Ηὕραμεν καὶ τὸν κὺρ Νικόδημον ὁμοῦ καὶ μὲ τοὺς μαθητάς του ὅλους ὑγιεῖς. Τοῦ ἐδώκαμεν καὶ τὸ γράμμα τῆς λογιότητός σου, καὶ τὸ ἐχάρη πολλά· ὑποσχέθη πῶς νὰ μᾶς ἐπιμεληθῇ. Εἶναι κατὰ ἀλήθειαν ἄνθρωπος πολλὰ καλὸς καὶ ἐπιτήδειος εἰς τὰ μαθήματα· καὶ λογιάζομεν νὰ εὐτυχήσωμεν μὲ τὴν εὐχήν της».

Προηγουμένως ὁ Μαζαρράκης διὰ ἐπιστολῆς του στὶς 18 Σεπτ. 1676 (πρτ., ἐπ. 4) εἶχε ἐνημερώσει τὸν Γιαννούλη γιὰ τὰ μαθήματά του στὴν Ἀθήνα, ἀναφέροντας ὅτι διδάσκει στὸν γιὸ τοῦ Μπενιζέλου (εἴτε τοῦ Δημητρίου εἴτε τοῦ Ἰωάννη), καὶ ἀποστέλλει χαιρετισμοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς μαθητές του Αὐξέντιο, Ἀνανία, Γρηγόριο Παυρόλα, γνώριμους τοῦ Εὐγενίου. Στὴ συνέχεια ὁ Γιαννούλης ἐφοδίασε τὸν μαθητή του Γόρδιο μὲ συστατικὴ ἐπιστολή, χρονολογημένη 2 Ὀκτ. 1676 (πρτ., ἐπ. 5), καὶ μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ τελευταίου στὴν Ἀθήνα, ὁ Μαζαρράκης ἐνημερώνει σχετικὰ τὸν Εὐγένιο τὸν Νοέμ. 1676 (πρτ., ἐπ. 6). Μέσω τοῦ Γορδίου ὁ Γιαννούλης παρακάλεσε ἐκ νέου τὸν Μαζαρράκη νὰ ἐπιστρέψει στὸ Καρπενήσι, ἀλλὰ αὐτὸς ἀπέφυγε νὰ δεσμευθεῖ[18].

Ὁ Γόρδιος συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸν Μαζαρράκη, ἀλλὰ ἤδη τὸν Μάιο τοῦ 1677 εἶχε ἐπιστρέψει στὸν Γιαννούλη στὰ Ἄγραφα, ἀπὸ ὅπου γράφει πρὸς τὸν Μαζαρράκη σχετικὰ μὲ τὰ δίδακτρα ποὺ τοῦ ὄφειλε (πρτ., ἐπ. 7). Ὁ Μαζαρράκης πρέπει νὰ παρέμεινε στὴν Ἀθήνα ὡς τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1676-77, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1677 πιθανὸν νὰ ξεκίνησε μαθήματα στὴν Ἄρτα. Μιὰ πρώτη βέβαιη μαρτυρία πρὸς αὐτὸ ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μαζαρράκη τῆς 10ης Ἰαν. 1678 ἀπὸ τὴν Ἄρτα πρὸς τὸν μαθητή του Γόρδιο στὰ Βρανιανά (πρτ., ἐπ. 8). Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴ πληροφορούμεθα μάλι-

15. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 1013.

16. «Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ καὶ παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν Ἀρσενίου ἦλθέ μοι γράμματα τοῦτ' αὐτὸ ἐκδηλοῦντα, πρὸς τούτῳ δὲ τήν τε ὑγιείαν αὐτῆς καὶ ἣν περὶ ἐμὲ ποιεῖται φροντίδα ἀδολώτατον φίλον ἑαυτόν τε καὶ τὴν σὴν ἀποφαινόμενα λογιότητα, πρὸς τὰ αὐτόθι ἐκλιπαροῦντα ἐπανελθεῖν δι' ἐπιχειρημάτων τινῶν ἀμφιβόλου μετεχόντων τῆς ἀληθείας. Ἀλλ' ἡ παρ' ἐμοῦ πρὸς τοῦτο ἀπόκρισις ... σιωπητέα ἔστω τό γε νῦν ἔχον» (πρτ., ἐπ. 4).

17. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 222, ἐπ. 3.20-24.

18. «Ἀναφέραμεν τοῦ κὺρ Νικοδήμου διὰ τὸ Καρπενήσιον, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἔδωκε λόγον βέβαιον νὰ τῆς γράψωμεν, θαρροῦμεν ὅμως πῶς νὰ κάμωμεν τίποτε»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 223, ἐπ. 3.46-48.

στα καὶ τὴν πρόσκληση τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν Μαζαρράκη νὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ Βρανιανά, ὅπου βέβαια διαβίωνε καὶ ὁ Γιαννούλης[19]. Ὁ Ἀναστάσιος ὅμως πρόλαβε τὸν Μαζαρράκη, καὶ μετέβη στὴν Ἄρτα, ὅπου μαθήτευσε ἐκ νέου στὸν παλιό του δάσκαλο. Ἐκεῖ τὸν συναντᾶμε στὶς 27 Ἀπρ. 1678, ὅταν ἔγραφε πρὸς τὸν πρῶτο δάσκαλό του Γιαννούλη στὰ Βρανιανά, ἐνημερώνοντάς τον γιὰ τὰ μαθήματα στὴν Ἄρτα[20]. Ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴ μαθαίνουμε ὅτι ὁ Γιαννούλης συνέστησε στὸν Γόρδιο νὰ ἐπιστρέψει στὰ Βρανιανά, καὶ ἐπίσης ὅτι μαζὶ μὲ τὸν Γόρδιο θὰ μετέβαινε στὰ Βρανιανὰ καὶ ὁ Μαζαρράκης: «... ἐπαράγγειλεν ἡ λογιότης σου διὰ νὰ φύγω ἀπὸ ’δῶ ἀπὸ τὴν Ἄρταν ... ἔχει εἰς τὸν νοῦν του ὁ διδάσκαλος [= Μαζαρράκης] νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τὴν φλόγα τῆς Ἄρτας, ὅταν δυναμώσῃ, καὶ θέλομεν ἀναχωρήσει ἀντάμα». Τὴν ἴδια ἡμέρα μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴ πρέπει νὰ γράφτηκε καὶ ἀχρονολόγητη ἐπιστολὴ τοῦ Νικοδήμου πρὸς τὸν Γιαννούλη (πρτ., ἐπ. 9), διὰ τῆς ὁποίας ὁ Νικόδημος ἐνημερώνει τὸν παραλήπτη γιὰ τὶς δυσκολίες στὴν Ἄρτα. Ὁ Νικόδημος ἀπὸ τὴν Ἄρτα ξαναγράφει στὸν Γιαννούλη στὶς 15 Ἰουνίου 1676 (πρτ., ἐπ. 10), συστήνοντάς του κάποιον ἀσθενῆ. Ἀμέσως μετὰ ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀναχώρησε μαζὶ μὲ τὸν Γόρδιο γιὰ τὰ Βρανιανά, καθὼς ἡ ξέστη στὴν Ἄρτα θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀνυπόφορη. Ἤδη στὶς 20 Ἰουνίου 1678 Μαζαρράκης καὶ Γόρδιος βρίσκονται στὰ Βρανιανὰ τῶν Ἀγράφων, ἀπὸ ὅπου ὁ Γόρδιος ἐπιστέλλει πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνο[21]. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση στὰ Βρανιανά (16-19 Ἰουνίου 1678), ὁ Μαζαρράκης ἐπισκέφθηκε μαζὶ μὲ τὸν μαθητή του Γόρδιο τὰ Ἰωάννινα (δηλ. τὴν ἄνοιξη τοῦ 1678), ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γόρδιος σὲ δύο ἐπιστολές του τοῦ 1686 πρὸς τὰ Ἰωάννινα[22].

Ὁ Νικόδημος ἐπέστρεψε στὴν Ἄρτα ἀπὸ τὰ Ἄγραφα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Αὐγ. 1678. Στὶς 17 Αὐγ. 1678 ὁ Γόρδιος ἐπιστέλλει πρὸς τὸν Μαζαρράκη στὴν Ἄρτα (πρτ., ἐπ. 11), δηλώνοντάς του ὅτι ἐπιστρέφει στὸν Νικόδημο τὸ *Περὶ ψυχῆς* πόνημά του, τὸ ὁποῖο τὸ εἶχε ἀφήσει ὁ τελευταῖος στὸν Γόρδιο πρὸς ἀντιγραφήν. Ὁ Γόρδιος τοῦ ζητᾶ ἐπίσης μιὰ λατινικὴ γραμματική[23]. Ἀπὸ τὴν πλευρά του ὁ Νικόδημος χαιρετᾶ διὰ ἐπιστολῆς τῆς 25ης Αὐγ. 1678 τὸν Γιαννούλη (πρτ., ἐπ. 12), ἐνῶ στὶς 8 Δεκ. 1678 ἐνημερώνει δι’ ἐπιστολῆς ἀπὸ τὴν Ἄρτα τὸν Γόρδιο στὰ Βρανιανά (πρτ., ἐπ. 14), ὅτι ἐνέδωσε στὶς παρακλήσεις τῶν Ἀρτηνῶν νὰ παραμείνει γιὰ κάποιους μῆνες ἐντὸς τοῦ 1678 στὴν πόλη τους:

«Ἔμεινα δ’ αὖθις, ὡς ἔοικεν, ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶν Ἀκαρνάνων [= Ἄρτα] μέχρι τινὸς ἀλλ’ οὐχ ἅπαν τὸ ἔτος ... Προσελθόντες μοι [= Ἀρτηνοὶ] γὰρ καὶ μόνον οὐ δακρυχέοντες, οὐκ εἶχον ὅπως μὴ ἐνδοῦναι τῇ ψήφῳ, καὶ ταῦτα ὡς εἴωθα τῷ τῆς συμπαθείας πάθει ἁλούς. Ἐγὼ δὲ καίτοι γέ με ἠδικηκέναι ἐοίκασι τὴν ἐμὴν ἀνακόψαντες βούλησιν, λίαν μέντοι ἡδέως ἐπ’ εὐγενείᾳ ψυχῆς τοὺς τοιούτους ἂν ἐπαινέσοιμι, τοῖς Καρπενησίοις πα-

19. «Τὸ δὲ πρὸς ὑμᾶς ἐλθεῖν με οὐ μᾶλλον ὑμῖν ἢ ἐμοὶ τυγχάνει ποθούμενον. Καὶ γενήσεται εἴπερ ὁ Θεὸς ἐπινεύσει τῷ βουλεύματι»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 989, ἐπ. 1*.16-17.

20. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 226, ἐπ. 5.27-30.

21. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 227-228, ἐπ. 6.

22. «... ὅτε δὲ μετὰ τοῦ μακαρίτου Νικοδήμου παρεγενόμην αὐτόθι [= Ἰωάννινα]»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 312, ἐπ. 59.34-35. Ἐπίσης: «ἡνίκα μετὰ τοῦ μακαρίτου Νικοδήμου εἰς τὴν θεοφύλακτον ταύτην τῶν Ἰωαννίνων πόλιν ἐξ Ἄρτης παρεγενόμην»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 920, ἐπ. 646.37-39.

23. Στὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ὁ Γόρδιος δηλώνει τὴν ἀναχώρηση τοῦ Νικοδήμου ἀπὸ τὰ Βρανιανά: «Μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀποδημίαν τῆς σῆς λογιότητος ...»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 228, ἐπ. 7.3.

ραβαλὼν τὸ πρότερον. Ἀνυποφόρως γὰρ ἔχοντας ἑώρων τῇ τε ἀπουσίᾳ τοῦ λόγου καὶ τῇ πρὸς αὐτοὺς δεσποτείᾳ».

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1678 ξέσπασε διαμάχη μεταξὺ τοῦ Νικοδήμου καὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνου, σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς σήψης τῶν Τιμίων Δώρων. Ὁ Κωνσταντίνος, κατὰ παράκληση κάποιων ἱερέων, ἀπευθύνθηκε ἀρχικὰ πρὸς τὸν Γιαννούλη ἤδη κατὰ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1678, ἀλλὰ αὐτὸς ἀπέφυγε νὰ τοποθετηθεῖ σὲ ἀπαντητικὴ ἐπιστολή του τῆς 6ης Μαΐου 1678[24]. Ἔτσι, ὁ Κωνσταντίνος ἀπευθύνθηκε μέσω τοῦ Νικολάου Μυροκοβίτη (Τρίκαλα) πρὸς τὸν Μαζαρράκη, ὁ ὁποῖος ἀπάντησε δι' ἐπιστολῆς τῆς 16ης Δεκ. 1678 (πρτ., ἐπ. 15). Ἡ ἀπάντηση τοῦ Μαζαρράκη, βασισμένη σὲ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἦταν ὅτι τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ θεία μετάληψη εἶναι φθαρτά, ὥστε ὁ Νικόλαος Μυροκοβίτης νὰ σημειώσει γιὰ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολή, ὅτι *βρομάει ἀπὸ νεοτερισμὸν καὶ τὴν καλβινικὴν καὶ Λουτέρου αἵρεσιν ... γέμουσαν φρενὸς παρακεκομένης παραληρήματα*[25]. Ὁ Κωνσταντίνος βέβαια στηλίτευσε τὶς ἀπόψεις Μαζαρράκη (πρτ., ἐπ. 17), αὐτὸς ὅμως ἐπανῆλθε μὲ νέα διευκρινιστικὴ ἐπιστολὴ τῆς 9ης Μαρτ. 1679 (πρτ., ἐπ. 18). Στὴ διαμάχη ἔλαβαν μέρος ἐπίσης ὁ δάσκαλος καὶ ἱερομόναχος Ἀθανάσιος Λεοντάρης (Τύρναβος) καὶ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Σκιαδόπουλος, μαθητὴς τοῦ Μαζαρράκη[26]. Ὁ Μαζαρράκης παρέμεινε ὣς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1679 στὴν Ἄρτα (πρτ., ἐπ. 17-21). Στὶς 7 Αὐγ. τοῦ ἰδίου ἔτους τὸν συναντᾶμε στὴ μονὴ Τατάρνας, ἀπὸ ὅπου ἐπέστειλε πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ Κωνσταντίνου ἐκ νέου περὶ τῶν Τιμίων Δώρων (πρτ., ἐπ. 22).

Στὴ συνέχεια ὁ Μαζαρράκης κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Βενετία, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος πρὸς τὸν Γιαννούλη στὶς 18 Ὀκτ. 1679 ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (πρτ., ἐπ. 23), καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βενετία. Διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς τὸν ἐνημερώνει ὅτι ἀσθένησε στὴν Ἰθάκη, καὶ ὅτι φιλοξενεῖται στὴ Ζάκυνθο στὸν ἱερέα Κωνσταντίνο Ἐλεάζαρο. Ἐπίσης, ἀφοῦ ἐγκατέλειψε τὰ σχέδιά του νὰ πλεύσει πρὸς τὴν Ἀγγλία, ἦταν ἕτοιμος νὰ ἐπιβιβασθεῖ σὲ κάποιο *κάτεργο*, γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴν Κέρκυρα, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ βέβαια στὴ Βενετία, ὅπου καὶ ὑποθέτουμε θὰ ἀφίχθη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1679. Γιὰ τὴ διαμονή του ἐκεῖ δὲν διαθέτουμε πληροφορίες, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἐπέστρεψε στὰ Ἰωάννινα αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ λιγότερο ἀπὸ ἕνα ἔτος. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ ἐπιστολή του τῆς 8ης Ὀκτ. 1680 (πρτ., ἐπ. 25) πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ Κωνσταντίνο, οἱ σχέσεις μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν ἤδη ἀποκατασταθεῖ: «διὰ τοῦ παρόντος ἀσπαζόμεθα κατὰ τὸν ἐκ ψυχῆς καὶ Χριστὸν ἀσπασμὸν τὴν σὴν λογιότητα, ὃν τρόπον καὶ αὐτὴ ἐξ Ἰταλίας πρὸς Ἰωάννινα ἡμᾶς ἐλθόντας ἀσπάσατο». Ὁ terminus quem τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τὴν Ἰταλία πρέπει ὅμως νὰ μετατεθεῖ μερικοὺς μῆνες ἐνωρίτερα, καθὼς σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γιαννούλη τῆς 28ης Ἰουν. 1680 ἀπὸ τὸ Καρπενήσι πρὸς τὸν μητρ. Ἰωαννίνων Κλήμη μαρτυρεῖται διαμονὴ τοῦ Νικοδήμου στὰ Ἰωάννινα: «Ἔχει [= Κλήμης Ἰωαννίνων] σὺν θεῷ ἀγαθῇ τύχῃ παρόντα τὸν λογιώτατον Νικόδημον ἀμφοτεροδέξιον εἰς πᾶσαν ἰδέαν καλοῦ»[27]. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ μάλιστα συνάγεται ὡς πιθανὸ ὅτι

24. «Λέγομεν δὲ καὶ περὶ τοῦ ἄρτου τῆς πίστεως ὀλίγα καὶ ὅσα ἡμῖν ὁ νοῦς ἐγχωρεῖ· μυστήριον γάρ, ὃ τηρεῖν μᾶλλον σιωπῇ ἢ ἑρμηνεύειν τῷ λόγῳ προστετάγμεθα»· *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 288, ἐπ. 134.45-47.

25. Κώδ. Βρυξελλῶν ΙΙ 2406, φ. 255r.

26. Κώδ. Βρυξελλῶν ΙΙ 2406, φ. 266r-271v (ἐπιστολὲς τῶν ἀρχῶν τοῦ 1678). Γιὰ τὴ διαμάχη βλ. Χατζημάνου, *Ἐπίδραση δυτικῶν ρευμάτων*, *ὅ.π.*, σελ. 1-37 καὶ Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, «Ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Τρικάλων στὸν 17ο αἰώνα. (Εἰδήσεις ἀπὸ τὸ χφ. τῆς Βασιλ. Βιβλ. Βρυξελλῶν ΙΙ 2406)», *Τρικαλινά*, τόμ. 11 (1991), σελ. 55-56.

27. *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 313, ἐπ. 151.42-43.

Νικόδημος καὶ Γιαννούλης συναντήθηκαν προηγουμένως στὸ Καρπενήσι: «Ἐφύγαμεν σὺν θεῷ καὶ ἡμεῖς δι' εὐχῶν της τῆς Γούβης τὰ πάθη ὡς ἔκ τινος σκοτεινοῦ δεσμωτηρίου, καθὼς θέλει τῆς τὸ εἰπεῖ μὲ τὸ στόμα καὶ ὁ ρηθεὶς κὺρ Νικόδημος»[28].

Στὰ Ἰωάννινα παρέμεινε μετὰ τὴν ἐπάνοδό του ἀπὸ τὴν Ἰταλία (ante 28 Ἰουν. 1680) καὶ ὡς τὸν θάνατό του τὸν Μάρτιο τοῦ 1682. Ἐκεῖ δίδαξε στὴ σχολὴ Γκιόνμα, καὶ διετέλεσε μάλιστα διευθυντής της. Μαρτυρίες γιὰ τὴν παραμονή του ἐκεῖ παρέχουν ὀκτὼ ἐπιστολές του πρὸς καὶ ἀπὸ φίλους (πρτ., ἐπ. 24-31). Ὅσον ἀφορᾶ στὶς συνθῆκες διαβίωσης στὰ Ἰωάννινα, παραπονεῖται στὸν Γιαννούλη γιὰ ἔλλειψη φίλων (πρτ., ἐπ. 28), ἐνῶ στὸν Γόρδιο (πρτ., ἐπ. 27) ὅτι τὰ «καθ' ἑκάστην πειράζοντα» εἶναι «φθόνοι, ἔχθραι, ἐπιβουλαί, διαβολαί». Ἀντιθέτως, στὸν Μανουὴλ Καρυοφύλλη ἐπαινεῖ τοὺς Γιαννιῶτες (πρτ., ἐπ. 26): *Τυγχάνομεν δὲ πρὸς τούτους ἀρχιερεῖ τε καὶ ἄρχουσι κεχρημένοι κατὰ γνώμην (ἀρχιερεῖ δὲ μάλιστα).* Στὸν ἴδιο ὅμως δηλώνει ὅτι ὁ μισθός του δὲν ἦταν ἱκανοποιητικός, καὶ τοῦ ἐξασφάλιζε μόνον τὰ ἀναγκαῖα:

... τὴν τῶν Ἰωαννίνων πόλιν, καὶ τῇ προκλήσει τῶν φίλων, τὴν ἐν ταύτῃ σχολὴν ὡς οἷόν τε διοικοῦμεν, καὶ μικρὰ πράττοντες, αὐτάρκως νὴ Δία διατελοῦμεν τὰ ἡμῖν ἀναγκαῖα καρπούμενοι ... πλοῦτος δέ μοι καὶ ὄγκος περιουσίας τὸ βίβλους Ἑλλήνων καὶ Λατίνων μετέρχεσθαι.

Τὴν ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Νικοδήμου ἀπὸ πανώλη, 21 Μαρτίου 1682, τὴ διασώζει ὁ Γόρδιος σὲ ἐπιστολή του τῆς 29ης Μαρτ. 1682[29]. Ὁ Γόρδιος μάλιστα συνέθεσε ἐπίγραμμα πρὸς τὸν ἀγαπημένο του δάσκαλο (τίτλος: «Εἰς Νικόδημον τὸν ἐμὸν διδάσκαλον θανόντα»)[30].

***

Ὁ Μαζαρράκης ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον κατηρτισμένους ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη δασκάλους τῆς ἐποχῆς του, χρησιμοποιώντας βέβαια στὰ μαθήματά του τὰ κορυδαλλικὰ σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη[31]. Ἀπὸ τὸν ἴδιο πληροφορούμαστε ὅτι δίδασκε τὸ 1676 στὴν Ἀθήνα στὸν γιὸ τοῦ Μπενιζέλου (τοῦ Ἰωάννη ἢ τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου) *Λογικὴ* καὶ τὰ *Ὕστερα ἀναλυτικὰ* – προφανῶς τὰ κορυδαλλικὰ σχόλια (πρτ., ἐπ. 4). Γιὰ τὰ μαθήματα στὴν Ἀθήνα ἀναφέρει ὁ Γόρδιος ὅτι «Τὰ συγγράμματα ὁποῦ ἔχει ὁ κὺρ Νικόδημος εἶναι τοῦ Κορυδαλέως»,[32] τοῦ ἔλειπαν ὅμως μερικὰ σχόλια (*Φυσική, Περὶ ψυχῆς*) –προφανῶς σὲ χειρόγραφη μορφή–, τὴν ἀντιγραφὴ τῶν ὁποίων παρήγγειλε ὁ Νικόδημος στὴν Κωνσταντινούπολη[33]. Ἀπὸ τὸν Γόρδιο καὶ πάλι μαθαίνουμε ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1678 ὁ Νικόδημος δίδασκε τὰ κορυδαλλικὰ σχόλια στὰ *Περὶ οὐρανοῦ*, *Περὶ ψυχῆς*

28. *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 314, ἐπ. 151.45-48.

29. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 259, ἐπ. 23.83-86· βλ. ἐπίσης Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες*, σελ. 129 καὶ Κ. Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἠπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά,* τόμ. 11 (1936), σελ. 104-105. Μνεία τοῦ θανάτου καὶ στὴν ἐπ. 165.50-52 τοῦ Γιαννούλη· βλ. *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 331.

30. Ἔκδ. Κ. Δυοβουνιώτης, «Ἀναστασίου Γορδίου ἐπιγράμματα», *Θεολογία,* τόμ. 11 (1933), σελ. 324-325.

31. Πρβλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Τὸ φιλοσοφικὸ πλαίσιο τῆς διδασκαλίας τοῦ Νικοδήμου Μαζαρράκη Φεραίου (†1682)» [ἀδημοσ. εἰσήγηση στὸ *Ε΄ Διεθνὲς Συνέδριο «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας»,* Βελεστίνο, 4-7 Οκτ. 2007].

32. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 222, ἐπ. 3.31.

33. «... ἄφηκε λόγον εἰς τὴν Πόλιν νὰ τοῦ τὰ γράψουσι»· Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 222, ἐπ. 3.33-34.

καὶ στὰ *Μεταφυσικά*[34]. Τὴν ἴδια πληροφορία παρέχει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Νικόδημος πρὸς τὸν Γιαννούλη (πρτ., ἐπ. 9)[35]. Ἔτσι, ὁ Μαζαρράκης δίδασκε μὲ βεβαιότητα *Λογική, Φυσική*, τὰ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ *Περὶ ψυχῆς* καθὼς καὶ τὰ *Μεταφυσικά*. Τὸ λανθάνον πόνημα *Περὶ ψυχῆς*, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Νικόδημος ὅτι συνέγραψε (βλ. σημ. 9), πιθανότατα δὲν σχετίζεται μὲ σχολιασμὸ τοῦ ἀντίστοιχου ἀριστοτελικοῦ ἔργου ἢ μὲ διασκευὴ τῶν κορυδαλλικῶν σχολίων, ἀλλὰ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ *Περὶ ἀθανασίας ψυχῆς* ἔργο, ποὺ ἀναφέρει ὁ Γόρδιος (βλ. σημ. 10), ὥστε τὸ περιεχόμενο νὰ ὑποτίθεται περισσότερο θεολογικὸ παρὰ φιλοσοφικό.

Βέβαιο πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι δίδασκε, τουλάχιστον στὴν ἀρχὴ τῆς διδασκαλικῆς του σταδιοδρομίας, τὰ *ἐγκύκλια γράμματα*, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ συγγραφὴ δικῆς του γραμματικῆς, πρακτικὴ συνήθης στοὺς δασκάλους τῆς ἐποχῆς. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ χρήση τῆς παραϋμνογραφίας ἢ ἐκκλησιαστικῆς παρωδίας πρὸς δημιουργίαν μνημοτεχνικῶν κανόνων γιὰ τὴν ἀποστήθιση κανόνων τῆς γραμματικῆς[36]. Ἡ συνήθεια αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή[37], καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς δασκάλους τῆς Τουρκοκρατίας – ἀποτελεῖ desideratum τῆς ἔρευνας. Ἕνα παρόμοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ καὶ ἡ παρωδία ἐκκλησιαστικοῦ κανόνα κατ' ἀλφάβητον μὲ περιεχόμενο τὴν ἀπομνημόνευση κανόνων τῆς γραμματικῆς στὸν κώδ. Ι. Μ. Ὀλυμπιώτισσας 183, φ. 66^{r}-69^{v}.

Πέραν τῆς φιλολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς κατάρτισης, ὁ Μαζαρράκης ἦταν καὶ θεολόγος, ἐρειδόμενος στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες καὶ χωρὶς παρωπίδες. Αὐτὸ τὸ ἀπέδειξε, πέραν τῆς ἐπιστολιμαίας πραγματείας *Περὶ τῆς ἰνδικτιῶνος* (πρτ., ἐπ. 13), μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ πονήματος *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐκλαμβάνειν τὸ τίμιον σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Σωτῆρος ἐν τῇ θείᾳ μυσταγωγίᾳ*[38], ποὺ προκάλεσε τὴ σφοδρὴ ἀντίδραση τοῦ πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνου, τοῦ Νικολάου Μυροκοβίτη, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀθανασίου Λεοντάρη, ὥστε ὁ Νικόδημος νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ Λουθηροκαλβινισμό[39]. Οἱ βαρεῖς ὅμως χαρακτηρισμοὶ ἀποτελοῦν ἁπλὲς φραστικὲς ὑπερβολές, ποὺ δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανοῦν, καθὼς ἀμέσως μετὰ οἱ σχέσεις τῶν ἀντιμαχομένων ἀποκατεστάθησαν ἐντὸς ἔτους.

Ὅσον ἀφορᾶ στὶς δυσκολίες ποὺ συνάντησε ὡς δάσκαλος, αὐτὲς ἦταν κοινὲς στοὺς δασκάλους τῆς ἐποχῆς: ἀσυνέπεια προεστώτων-ἐφόρων τῶν σχολείων, ἔλεγχος ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο, ἀντιζηλεία καὶ πόλεμος ἀπὸ ἄλλους δασκάλους, στάσεις μαθητῶν, συνήθως ὑποκινούμενες ἀπὸ προσωπικοὺς λόγους καὶ φιλοδοξίες, ἀλλὰ συχνὰ καὶ κατηγορίες κατὰ τῶν δασκάλων γιὰ αἱρετικὲς ἀπόψεις ἐκ μέρους ἐπισκόπων και γενικότερα θεσμικῶν φορέων τῆς ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι συνήθως χαρακτηρίζονταν ἀπὸ κλειστοφοβικὴ ἀμάθεια ἢ ἡμιμάθεια. Τὸ κυριότερο ὅμως: ἔλλειψη πραγματικοῦ ἐνδιαφέροντος

34. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 226, ἐπ. 5.27-29.

35. «Περὶ δὲ τὸν ἱεροδιάκονόν της [= Γόρδιος] καλῶς μὲν ἔχει τόγε νῦν ἔχον διὰ τῶν ἱερῶν της εὐχῶν, τά τε *Περὶ ψυχῆς* καὶ *Περὶ οὐρανοῦ* μέχρις ὧδε ἀκροασάμενοι ... ἂν καλὰ καὶ νὰ ἦτον εἰς αὐτὸν ἀναγκαῖον ἔτι ἀκροάσασθαι καὶ τινῶν τῶν Μεταφυσικῶν βιβλίων, καὶ μάλιστα τοῦ ζ΄ καὶ λ΄, ἀναγκαιοτάτων ὄντων καὶ δυσνοήτων καθ' αὐτόν».

36. Ι. Ν. Ἠλιούδης, «Ἡ Γραμματικὴ τοῦ Νικοδήμου Μαζαρράκη (17^{ου} αἰ.)», στό: *Ὑπέρεια. Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου «Φεραὶ-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτ. 1997*, τόμ. 3, Ἀθήνα 2002, σελ. 334.

37. K. Mitsakis, «Byzantine and modern greek parahymnography», στό: *Studies in Eastern Chant*, τόμ. 5, ἔκδ. D. Conomos, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY 1990, σελ. 36-42.

38. Ἔτσι τὸ ὀνομάζει ὁ ἴδιος· βλ. ἀνωτέρω, σημ. 9.

39. Ἡ περὶ μετουσιώσεως συζήτηση κυριάρχησε κατὰ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 17^{ου} αἰώνα· βλ. Ν. Ε. Τζιράκης, *Ἡ περὶ μετουσιώσεως (transsubstantiatio) εὐχαριστιακὴ ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ιζ΄ αἰῶνος*, διδακτ. διατρ., Ἀθήνα 1977.

γιὰ τὴν Παιδεία ὡς κοινωνικὸ ἀγαθό, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν πνευματικὴ μόρφωση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα μαθητῶν καὶ κοινωνίας. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἐμφανίζεται τόσο στοὺς μαθητές, οἱ ὁποῖοι –συνήθως ἱερωμένοι– χρησιμοποιοῦσαν τὸν τίτλο σπουδῶν γιὰ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνέλιξη, ὅσο καὶ στοὺς προεστῶτες, οἱ ὁποῖοι προσέβλεπαν στὸ σχολεῖο ὡς ἕνα ἐργαλεῖο ἐμπορικῆς προόδου. Τέλος, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἐκκλησίας θεωροῦσαν τὸ σχολεῖο ὡς κατήχηση στὰ *ἱερὰ γράμματα*, ὥστε ἀπὸ τὸν Κορυδαλλέα καὶ ὡς τὴν ἵδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν νὰ καθυστερήσει σημαντικά. Κατὰ τὴν ἐποχὴ πάντως τοῦ Μαζαρράκη ἡ φιλοσοφία, βάσει τῶν σχολίων τοῦ Κορυδαλλέα ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως διωχθεῖ, εἶχε ἐπικρατήσει κατ' ὀξύμωρο τρόπο, διδασκόταν ὅμως σχολαστικά.

Ὁ Μαζαρράκης ἀντιμετώπισε τὴν ἀσυνέπεια τῶν προεστώτων ἀρχικῶς στὴ γενέτειρά του, τὸ Βελεστίνο, ἀφοῦ ἡ ὑπόσχεση γιὰ ἵδρυση σχολείου ἐκεῖ δὲν πραγματοποιήθηκε, ὥστε ὁ Μαζαρράκης ἀναγκάστηκε νὰ φύγει ἄπραγος. Ἡ περιπέτεια στὸ Καρπενήσι ὅμως πρέπει νὰ τοῦ ἦταν ἰδιαίτερα τραυματική, ἀφοῦ ἐκδιώχθηκε διαβληθεὶς ἀπὸ μαθητή, τὸν Ἀρσένιο, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια μεταμεληθεὶς τὸν παρακαλοῦσε νὰ ἐπιστρέψει. Στὴν Ἀθήνα οἱ συνθῆκες θὰ πρέπει νὰ ἦταν καλύτερες ἀλλὰ ὄχι ἱκανοποιητικές, καθὼς παρέμεινε ἐκεῖ λιγότερο ἀπὸ δύο ἔτη. Στὴν Ἄρτα ἀντιμετώπισε ἀντίδραση ἀπὸ τὸν μαθητή του Γρηγόριο Σκιαδόπουλο, ἱερομόναχο καὶ ψάλτη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς προσετῶτες, οἱ ὁποῖοι στὴ συνέχεια τὸν ἐκλιπαροῦσαν νὰ μείνει. Ὁ Γρηγόριος ἤθελε νὰ παρακολουθεῖ ὅλα τὰ μαθήματα σὲ μία μόνον ἡμέρα (πρτ., ἐπ. 9):

Τὰ δὲ περὶ ἡμᾶς, ὅσον μὲν ἀπὸ μέρους τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῆς λοιπῆς ὁμηγύρεως τῶν πολιτῶν, καλῶς ἔχει. Ἀπὸ μέρους δὲ τῶν τοῦ σχολείου, οὐ τὴν τυχοῦσαν πάσχω ἐνόχλησιν, καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ Γρηγορίου [= Σκιαδόπουλος] *ψάλτου, μονοήμερον βουλομένου συμπάντων τῶν μαθημάτων τὴν παράδοσιν.*

Αὐτὸ τὸ ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Γόρδιος, ποὺ μαθήτευε ἐκεῖ, γράφοντας στὸν Γιαννούλη[40]:

Ἂς ἠξεύρῃ ὅμως περὶ αὐτοῦ ὅτι πολλοὺς κόπους ἀναδέχθη [= ὁ Μαζαρράκης] *ἐδῶ εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Ἄρτης. Δὲν εἶναι ἄξιος ὁ μισθὸς ὁποῦ μέλλουν νὰ τοῦ δώσουν οὐδὲ διὰ ἕνα τρίτον μέρος τοῦ κόπου του· πέντε, ἕξη, ἑφτὰ μαθήματα σχεδὸν βιάζεται νὰ δίδῃ καθ' ἡμέραν. Καὶ μ' ὅλον τοῦτο εἶναι κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἀρχάριους μαθητὰς τοῦ σχολείου (ἀπὸ τὸ τάγμα λέγω τῶν ἱερομονάχων) ἀνευχαρίστητοι· καὶ τὸ αἴτιον εἶναι ὅτι γυρεύουν περισσότερον ἀπὸ ὅσον δύνονται μάθημα.*

Μετὰ ἀπὸ πολλὲς μετακινήσεις ὁ Μαζαρράκης βρῆκε καταφύγιο στὰ Ἰωάννινα, ὅπου ὁ Μαζαρράκης δηλώνει ὅτι (πρτ., ἐπ. 26) «Τυγχάνομεν ... ἀρχιερεῖ τε καὶ ἄρχουσι κεχρημένοι κατὰ γνώμην (ἀρχιερεῖ δὲ μάλιστα)», ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρώσει τὸ διδακτικό του ἔργο λόγω τοῦ πρόωρου θανάτου του.

Ὁ Μαζαρράκης ἀνήκει στοὺς δασκάλους τῆς μετακορυδαλλικῆς-προδιαφωτιστικῆς περιόδου (1640-1750), οἱ ὁποῖοι διέθεταν θαυμαστὴ φιλολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κατάρτιση, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκολλῶνται ἀπὸ τὸν στεῖρο κορυδαλλισμό, ἐνῶ ἀναδείχθησαν ταυτοχρόνως σὲ θεολόγους, γνῶστες τῶν πατερικῶν κειμένων καὶ μὲ κριτικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν ἁπλοϊκὴ υἰοθέτηση δογματικῶν ἀληθειῶν. Κατὰ τὸ β΄ μισὸ τοῦ 17ου αἰ. εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη ἀκόμη ἡ ἐπίδραση στὰ σχολεῖα τῶν *ἱερῶν γραμμάτων*, τὰ ὁποῖα ὅμως βαθμηδὸν ὑποσκελίζονται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, χωρὶς ὅμως νὰ ἀνιχνεύεται διδασκα-

40. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 226, ἐπ. 5.19-25.

λία τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὅπως ὅλοι οἱ δάσκαλοι, ὁ Μαζαρράκης ἀναγκαζόταν σὲ διαρκῆ μετακίνηση πρὸς ἐξεύρεση σχολείου, ἐνῶ οὔτε οἱ συνθῆκες λειτουργίας τοῦ σχολείου οὔτε ὁ μισθός του καὶ γενικότερα οἱ ὅροι διαβίωσής του δὲν ἦταν ἱκανοποιητικά. Ὁ Μαζαρράκης ὅμως, ὅπως καὶ λιγοστοὶ ὑπεύθυνοι δάσκαλοι, προώθησαν τὴν Παιδεία παρὰ τὰ ἐμπόδια ἀπὸ προεστῶτες, ἐπισκόπους, μαθητές, ἀλλὰ καὶ δασκάλους ποὺ ἐνδιαφέρονταν κυρίως γιὰ τὴν ἀνέλιξή τους. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ διδακτικοῦ τους ἔργου δὲν ἦταν σημαντικὴ λόγω τῶν συνθηκῶν, ἐκπαίδευσαν ὅμως κυρίως γλωσσικὰ δεκάδες μαθητές, ποὺ ἐπάνδρωσαν τὶς τάξεις τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς διοίκησης ἢ διέπρεψαν στὸ ἐμπόριο. Οἱ ἴδιοι οἱ δάσκαλοι δὲν ἔχαιραν ἰδιαίτερης ἐκτίμησης, ἀναγνωριζόταν ὅμως ἐκ μέρους κοινωνίας καὶ διοίκησης ἡ ἀναγκαιότητά τους, ἔστω καὶ ὡς διεκπεραιωτῶν τῆς ἐκπαίδευσης. Ὅσον ἀφορᾶ συγκεκριμένα τὸν Μαζαρράκη, παρὰ τὴν ὑψηλὴ κατάρτισή του, στάθηκε ἄτυχος –μαζὶ καὶ οἱ μαθητές του–, ἀφενὸς λόγω πρόωρου θανάτου, ἀφετέρου λόγω ἐξωτερικῶν συνθηκῶν, ὥστε δὲν ἐπέτυχε νὰ προωθήσει τὴν ἑλληνικὴ Παιδεία ἀναλόγως τῶν ἱκανοτήτων του. Ἀποτελεῖ ὅμως λαμπρὸ παράδειγμα δασκάλου μὲ ὑπομονή, μόχθο, ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὴ μόρφωση τῶν μαθητῶν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΜΑΖΑΡΡΑΚΗ

ΚΩΔΙΚΕΣ

Α = Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 974
Β = Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη Βελγίου (Βρυξέλλες) ΙΙ 2406
Η = Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης 122
Ι = Ι. Μ. Ἰβήρων Ἁγ. Ὄρους 619
Κ = Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (Ἀθήνα) 242
Λ = Δημόσια Βιβλιοθήκη Ἁγ. Πετρούπολης 761
Μ = Ι. Μ. Βαρλαὰμ Μετεώρων 203
Π = Ι. Μ. Παντελεήμονος Ἁγ. Ὄρους 693
Σ = Ι. Μ. Ἁγ. Στεφάνου Μετεώρων 29
Χ = Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 73 (683)
Ψ = Ι. Μ. Προυσσοῦ 54

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

1. [1675;] Νοεμ. 27

Νικόδημος Μαζαρράκης [Καρπενήσι;] πρὸς ἐπίσκοπο [Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων] Ἰάκωβο [Καρπενήσι].

Ἀρχ. *Ὅταν τὰ τῶν ἀνθρώπων πάθη εἰς ἓν συνέλθωσι.*

ΚΩΔ.: Π 16^{v}-18^{r}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Μαζαρράκης διεκτραγωδεῖ στὸν Ἰάκωβο τὶς συκοφαντίες καὶ τὸν πόλεμο τοῦ Ἀρσενίου ἐναντίον του, κατὰ τὴ θητεία τοῦ πρώτου στὸ σχολεῖο τοῦ Καρπενησίου.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

2. [1676] Φεβρ. 1

Νικόδημος Μαζαρράκης [Καρπενήσι] πρὸς μητρ. Ἀθηνῶν Ἄνθιμο [Ἀθήνα].

Ἀρχ. *Τὸ μὲν ὁτὲ μὲν ἀνάγειν ὁτὲ δὲ κατάγειν. θεοῦ καὶ τύχης ἐστί.*

ΚΩΔ.: Μ 105^{v}-106^{v}, Σ 89^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Μαζαρράκης ἐνημερώνει τὸν Ἄνθιμο γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ μεταβεῖ στὴν Ἀθήνα, καὶ ζητᾶ τὴν ὑποστήριξή του.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

3. 1676 Μαρτ. 2

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἀθήνα;) πρὸς τοὺς ἱερεῖς Γεώργιο καὶ Ζαχαρία.

Ἀρχ. *Πλήν, ἀδελφοί, σᾶς παρακαλῶ, ὅτι ἂν καλὰ καὶ νὰ εὐλαβοῦμαι τὴν αἰδεσιμότητά σας.*

ΚΩΔ.: Β 197^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Ὑπόθεση σχετικὴ μὲ ἐφοδιασμὸ τοῦ Νικοδήμου μὲ σιτάρι.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

4. [1676;] Σεπτ. 18

Νικόδημος Μαζαρράκης [Ἀθήνα] πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη [Βρανιανά].

Ἀρχ. *Ὁ μὲν θεόληπτος Ἀββακοὺμ φιλίαν περὶ αὐτὴν κεκτημένος.*

ΚΩΔ.: Μ 106^{r-v}, Σ 89^{v}-90^{r}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Νικόδημος ἐνημερώνει τὸν Εὐγένιο ὅτι διδάσκει (προφανῶς στὴν Ἀθήνα) *Λογικὴ* καὶ τὰ *Ὕστερα ἀναλυτικὰ* (προφανῶς τὰ κορυδαλλικὰ σχόλια) στὸν γιὸ τοῦ Μπε-

νιζέλου. Ἀποστέλλει ἐπίσης χαιρετισμοὺς ἀπὸ τοὺς μαθητές του Αὐξέντιο, Ἀνανία καὶ Γρηγόριο Παυρόλα. Πιθανότατα ὁ Εὐγένιος ἤθελε νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὸ εἶδος τῶν μαθημάτων στὴν Ἀθήνα, ὥστε νὰ ἀποστείλει ἐκεῖ τὸν μαθητή του Γόρδιο, ὅπερ καὶ ἐγένετο ἄμεσα.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 507-508, ἀρ. 26 πρτ.

5. 1676 Ὀκτ. 2

Εὐγένιος Γιαννούλης (Βρανιανὰ) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη (Ἀθήνα).

Ἀρχ. *Ὁ πτωχὸν μισῶν φίλον, οὗτος οὐ φίλος, λογιώτατε.*

ΚΩΔ.: Π 5^{r}, Β 309^{v} [μόνον τίτλος: *Νικοδήμῳ* (ἐξέπεσε ἕνα φύλλο στὸν Β)].

ΘΕΜΑ: Συστατικὴ πρὸς Μαζαρράκη γιὰ τὸν Ἀναστάσιο Γόρδιο, ποὺ μεταβαίνει ἀπὸ τὰ Βρανιανὰ στὴν Ἀθήνα γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς κοντὰ στὸν Μαζαρράκη. Ὁ Εὐγένιος ἐπίσης παραπονεῖται στὸν Μαζαρράκη, ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος δὲν τὸν ἐπισκέφθηκε στὰ Βρανιανὰ κατὰ τὴν περιοδεία του τὸ 1675 (*πέρυσι*) στὴν περιοχὴ τῆς Εὐρυτανίας.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 253-255, ἀρ. 109.

6. [1676 Νοεμ.]

Νικόδημος Μαζαρράκης [Ἀθήνα;] πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη [Βρανιανά].

Ἀρχ. *Ὁ μὲν θεόληπτος Ἀββακοὺμ φιλίαν περὶ αὐτὴν κεκτημένος.*

ΚΩΔ.: Ι 297^{r}, Λ 2^{r}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Νικόδημος ἐνημερώνει τὸν Εὐγένιο ὅτι ὑποδέχθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν μαθητὴ τοῦ Εὐγενίου Ἀναστάσιο Γόρδιο.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 508, ἀρ. 27 πρτ.

7. [1677 Μαΐου;]

Ἀναστάσιος Γόρδιος (Βρανιανὰ) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη (Ἀθήνα;).

Ἀρχ. *Οὐ τὴν ἐμὴν πρὸς τὴν σὴν λογιότητα μόνον.*

ΚΩΔ.: Π 113^{r}, Η 161^{v}-162^{r}, Κ 35^{r}, Χ 1^{r}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Γόρδιος ὑπόσχεται νὰ ἀποστείλει στὸν Μαζαρράκη κάποιο ὀφειλούμενο ποσὸ χρημάτων (πιθανότατα γιὰ τὰ δίδακτρα κατὰ τὴ μαθητεία του σὲ αὐτὸν στὴν Ἀθήνα), ζητώντας ταυτόχρονα συγγνώμη, καθὼς τὰ εἶχε ἐμπιστευθεῖ πρὸς πληρωμὴν σὲ κάποιον μὴ κατονομαζόμενο, ὁ ὁποῖος ὅμως τὸ ἀμέλησε.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 927-929, ἀρ. 654.

8. 1678 Ἰαν. 10

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα) πρὸς ἱεροδιάκονο Ἀναστάσιο Γόρδιο (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Ὑπεδεξάμην καὶ αὖθις τῆς ἀγάπης σου τὸ ποθητόν μοι γράμμα.*

ΚΩΔ.: Β 236^{v}-237^{r}.

ΘΕΜΑ: Ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τοῦ Νικοδήμου πρόσκλησης τοῦ Γορδίου νὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ Βρανιανά.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 989-990, ἀρ. 1*.

9. [1678 Ἀπρ. 27;]

Νικόδημος Μαζαρράκης [Ἄρτα] πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη [Βρανιανά].

Ἀρχ. *Ὅσον ἐγὼ διὰ τῆς πείρας τῶν λυπῶν ἔρχομαι μᾶλλον εἰς αἴσθησιν.*

ΚΩΔ.: Π 19^{r}-20^{r}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Μαζαρράκης παραμυθεῖ τὸν Εὐγένιο γιὰ τὴν ἀπώλεια ὅρασης ἀπὸ τὸ ἕνα μάτι. Ἐνημέρωση γιὰ τὰ μαθήματα στὴν Ἄρτα.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 509-510, ἀρ. 28 πρτ.

10. 1678 Ἰουν. 15

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα) πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Ἡ σωματικὴ ἀτονία πρὸς τὸ γράφειν τῆς σῆς λογιότητος.*

ΚΩΔ.: Β 236^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Συστατικὴ ἐπιστολὴ Νικοδήμου πρὸς τὸν Γιαννούλη γιὰ κάποιον ἀσθενῆ.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 513-514, ἀρ. 31 πρτ.

11. 1678 Αὐγ. 17

Ἀναστάσιος Γόρδιος (Βρανιανὰ) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη [Ἄρτα].

Ἀρχ. *Μετὰ τὴν ἐντεῦθεν ἀποδημίαν τῆς σῆς λογιότητος.*

ΚΩΔ.: Β 294^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Πληροφόρηση Νικοδήμου γιὰ τὴν κατάσταση στὰ Βρανιανά. Ὁ Γόρδιος δηλώνει ὅτι ἐπιστρέφει στὸν Νικόδημο τὸ πόνημα τοῦ τελευταίου *Περὶ ψυχῆς* μαζὶ μὲ τὰ Ὀπτικὰ καὶ Κατοπτρικὰ τοῦ Εὐκλείδη, προφανῶς χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα εἶχε λάβει ὁ Γόρδιος ἀπὸ τὸν Νικόδημο πρὸς ἀντιγραφήν. Ὁ Γόρδιος τοῦ ζητᾶ ἐπίσης μιὰ λατινικὴ γραμματική.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 228-230, ἀρ. 7.

12. 1678 Αὐγ. 25

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα;) πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Πολλὴν εἴχομεν τὴν ἀδημονίαν, ὦ βέλτιστε, τῳόντι ἐν τῷ λέγειν καὶ γράφειν πρὸς τὴν σὴν λογιότητα.*

ΚΩΔ.: Π 18^{r}-19^{r}.

ΘΕΜΑ: Χαιρετιστήρια.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 511-512, ἀρ. 30 πρτ.

13. 1678 Ὀκτ. 2

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα;) πρὸς πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνο (Τρίκαλα).

Ἀρχ. *Εἰς τὰς εἰκοσιοκτὼ τοῦ παρελθόντος μηνός, ἤτοι τοῦ σεπτεμβρίου, ὑπεδεξάμεθα τὸ τίμιον τῆς σῆς χειρὸς ἔργον.*

ΚΩΔ.: Β 209^{v}-215^{r}.

ΘΕΜΑ: Ἐπιστολιμαία πραγματεία Νικοδήμου περὶ τῆς ἰνδικτιῶνος κατὰ παράκληση τοῦ πρωτοπαπᾶ Κωνσταντίνου.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

14. 1678 Δεκ. 8

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα) πρὸς Ἀναστάσιο Γόρδιο (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Δύο μὲν τὰ τοῦ σοῦ γράμματος ἔργα.*

ΚΩΔ.: Β 237^{r}-238^{v}, Π 15^{v}-16^{r}.

ΘΕΜΑ: Πληροφόρηση γιὰ τὴν ἐκπόνηση μελέτης σχετικὰ μὲ τὰ Τίμια Δῶρα καὶ ἀναφορὰ στὸ πόνημα *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Μαζαρράκη. Ὁ Νικόδημος πληροφορεῖ ἐπίσης τὸν Γόρδιο γιὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἄρτα («χώρα τῶν Ἀκαρνάνων») σχεδὸν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 1678.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 990-991, ἀρ. 2*.

15. 1678 Δεκ. 16

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα) πρὸς Νικόλαο Μυροκοβίτη (Τρίκαλα).

Ἀρχ. *Τὰ μὲν γράμματα τῆς σῆς λογιότητος ὄντας ἐνδεδυμένα μὲ τὸ ἔμμουσον.*

ΚΩΔ.: Β 254^{v}-259^{v}.

ΘΕΜΑ: Ἀπάντηση Νικοδήμου πρὸς Νικόλαο σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς σήψης τῶν Τιμίων Δώρων. Ὁ Νικόλαος θεωρεῖ σὲ σχόλιο ποὺ τίθεται πρὸ τῆς ἐπιστολῆς, ὅτι αὐτὴ *βρομάει ἀπὸ νεοτερισμὸν καὶ τὴν καλβινικὴν καὶ Λουτέρου αἵρεσιν ... γέμουσαν φρενὸς παρακεκομμένης παραληρήματα.*

ΕΚΔ.: Χατζημάνου, *Ἐπίδραση δυτικῶν ρευμάτων, ὅ.π.,* σελ. 15-20.

16. 1678 Δεκ. [post 20]

Ἀναστάσιος Γόρδιος (Βρανιανὰ) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη (Ἄρτα).

Ἀρχ. *Ὁ πρὸς αὐτήν μου πόθος ἐπῖ μεῖζον ἐγείρεται.*

ΚΩΔ.: Π 113^{r}-115^{r}, Κ 35^{r-v}, Χ 1^{r}-2^{v}.

ΘΕΜΑ: Πληροφόρηση πρὸς τὸν Μαζαρράκη γιὰ τὴν κατάσταση στὰ Βρανιανά, παράκληση γιὰ παραμυθία καὶ πρόσκληση πρὸς Μαζαρράκη νὰ ἐπισκεφθεῖ τὰ Βρανιανά ἐκ νέου. Τέλος, ὁ Γόρδιος ἐκφράζει τὴ χαρά του γιὰ τὸ πόνημα «περὶ τῆς τοῦ ἄρτου ἀμφιβολίας».

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 927-929, ἀρ. 654.

17. 1679 Ἰαν. 4

Πρωτοπαπᾶς Τρίκκης Κωνσταντίνος (Τρίκαλα) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη (Ἄρτα).

Ἀρχ. *Ὅτι μὲν εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν ἕνεκεν τῆς λύσεως τῆς ἰνδικτιωνικῆς ἀμφισβητήσεως ἐγράψαμεν.*

ΚΩΔ.: Β 259^{v}-264^{r}.

ΘΕΜΑ: Στηλίτευση ἐκ μέρους τοῦ πρωτοπαπᾶ τῶν θέσεων Νικοδήμου σχετικὰ μὲ τὰ Τίμια Δῶρα.

ΕΚΔ.: Χατζημάνου, *Ἐπίδραση δυτικῶν ρευμάτων, ὅ.π.,* σελ. 20-25.

18. 1679 Μαρτ. 9

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα) πρὸς πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνο (Τρίκαλα).

Ἀρχ. *Λίαν φιλονείκως καὶ πόρρω τοῦ δέοντος ἔδοξάς μοι, φιλολογώτατε.*

ΚΩΔ.: Β 264^{r}-266^{r}.

ΘΕΜΑ: Ἀνταπάντηση Νικοδήμου πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ σχετικὰ μὲ τὰ Τίμια Δῶρα.

ΕΚΔ.: Χατζημάνου, *Ἐπίδραση δυτικῶν ρευμάτων, ὅ.π.,* σελ. 25-28.

19. 1679 Ἰουν. 15

Νικόδημος Μαζαρράκης [Ἄρτα] πρὸς Νικόλαο ἰατρὸ [Βελισδονίτη].

Ἀρχ. *Εὐστόχου καὶ σώφρονος διανοίας, οὐ τὸ τῇ ἀποφάσει θατέρου τῶν ἄκρων ἀντεξαλλάττεσθαι.*

ΚΩΔ.: Β 251^{v}-252^{v}, Π 20^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Πληροφόρηση πρὸς Νικόλαο σχετικὰ μὲ μὴ ἀναφερόμενο νόσημα.

ΕΚΔ.: Ι. Ε. Στεφανής, «Ἐπιστολικὲς μαρτυρίες γιὰ δύο ὁμώνυμους Ἀγραφιῶτες γιατρούς», *Ἑλληνικά,* τόμ. 48 (1998), σελ. 314-315.

20. 1679 Ἰουν. 22

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα) πρὸς Νικόλαο Μυροκοβίτη (Μυρόκοβο).

Ἀρχ. *Καλὰ καὶ νὰ ἀπηγόρευσα πρότερον τὸ πρὸς ἐμὲ γράφειν.*

ΚΩΔ.: Β 189^{v}-190^{v}.

ΘΕΜΑ: Παράκληση Νικοδήμου πρὸς Νικόλαο νὰ διακομίσει ἐπιστολὴ τοῦ πρώτου πρὸς τὸν ἀρχιδιάκονο Λαρίσης Κλήμεντα.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

21. 1679 Ἰουλ. 25

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἄρτα;) πρὸς ἀρχιδιάκονο Λαρίσης Κλήμεντα.

Ἀρχ. *Ὑπεδεξάμεθα αὖθις καὶ ἕτερον τεκμήριον τῆς φιλοφρόνου καὶ φιλαρέτου σου διαθέσεως.*

ΚΩΔ.: Β 203^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Παράκληση Νικοδήμου πρὸς Κλήμεντα νὰ τὸν πληροφορήσει γιὰ τὸν μαθητὴ τοῦ πρώτου Αὐξέντιο, καὶ νὰ ὑποδέχεται τυχὸν μαθητές του εὐνοϊκά.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

22. 1679 Αὐγ. 7

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ι. Μ. Τατάρνας) πρὸς πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνο.

Ἀρχ. *Ἐλάβαμεν τὸ γράμμα τῆς σῆς αἰδεσιμότητος γεγραμμένον παρ' αὐτῆς πρὸ τῆς πανηγύρεως τοῦ Μοσχολουρίου.*

ΚΩΔ.: Β 271^{v}-273^{v}.

ΘΕΜΑ: Νέα ἀναφορὰ Νικοδήμου πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ σχετικὰ μὲ τὰ Τίμια Δῶρα.

ΕΚΔ.: Χατζημάνου, *Ἐπίδραση δυτικῶν ρευμάτων, ὅ.π.*, σ. 35-37.

23. 1679 Ὀκτ. 18

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ζάκυνθος) πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Τὰ μὲν περὶ τῆς νόσου ὁποῦ μοῦ ἐσυνέβη εἰς τὸ Ἰθάκι.*

ΚΩΔ.: Β 233^{r}-234^{r}.

ΘΕΜΑ: Ὁ Νικόδημος πληροφορεῖ τὸν Εὐγένιο γιὰ τὴ μετάβασή του ἀπὸ τὴν Ἄρτα στὴν Ἰθάκη καὶ τὴ Ζάκυνθο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ μεταβεῖ στὴ Βενετία.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 513-514, ἀρ. 31 πρτ.

24. 1680 Ὀκτ. 1

Νικόδημος Μαζαρράκης [Ἰωάννινα] πρὸς Ἐμμανουὴλ [Καρυοφύλλη] (Κωνσταντινούπολη). – Πρωτότυπη αὐτόγραφη ἐπιστολή.

Ἀρχ. *Καλὸν οἶμαι καὶ τῶν ὀπώσποτε γεγονότων ὑπ' ὄψιν μνεῖαν ποιεῖσθαι.*

ΚΩΔ.: Α 148^{r}.

ΘΕΜΑ: Χαιρετιστήρια.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

25. 1680 Ὀκτ. 8

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἰωάννινα) πρὸς πρωτοπαπᾶ Τρίκκης Κωνσταντίνο.

Ἀρχ. *Κἂν καὶ ταῖς προαπελθούσαις ἐτύχομεν τοῦ προσαγορευτικοῦ τῆς σῆς λογιότητος γράμματος.*

ΚΩΔ.: Β 281^{v}-282^{v}.

ΘΕΜΑ: Σύσταση Νικοδήμου πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ σχετικὰ μὲ τὸν ἱερομόναχο Γρηγόριο ψάλτη [Σκιαδόπουλο] ποὺ ὁδεύει πρὸς Τρίκαλα. – Ἔμμεση ἀναφορὰ Νικοδήμου πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶ γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἰταλία (πιθανῶς Βενετία): *διὰ τοῦ παρόντος ἀσπαζόμεθα κατὰ τὸν ἐκ ψυχῆς καὶ Χριστὸν ἀσπασμὸν τὴν σὴν λογιότητα, ὃν τρόπον καὶ αὐτὴ ἐξ Ἰταλίας πρὸς Ἰωάννινα ἡμᾶς ἐλθόντας ἀσπάσατο.*

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

26. 1681 Φεβρ. 24

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἰωάννινα) πρὸς Ἐμμανουὴλ [Καρυοφύλλη] (Κωνσταντινούπολη). – Πρωτότυπη αὐτόγραφη ἐπιστολή.

Ἀρχ. *Λίαν ἡδέα καὶ ἄγαν ἐπιτερπῆ μοι γεγόνασι τὰ τῆς σῆς λογιότητος γράμματα.*

ΚΩΔ.: Α 149^{r} (ἡ ἔξω ἐπιγραφὴ στὸ 150^{v}).

ΘΕΜΑ: Ἐνημέρωση γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς διεύθυνσης ἀπὸ τὸν Μαζαρράκη τῆς σχολῆς Γκιόνμα.

ΑΝΕΚΔΟΤΗ.

27. 1681 Μαΐου 4

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἰωάννινα) πρὸς Ἀναστάσιο Γόρδιο (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Αἱ ὑποθέσεις τοῦ γράφειν ἀφηρέθησαν ὑπὸ τῆς ταυτότητος τῶν συμβαινόντων.*

ΚΩΔ.: Β 38^{v}-239^{r}.

ΘΕΜΑ: Χαιρετιστήρια ἐπιστολή.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 2, σελ. 993-994, ἀρ. 4*.

28. 1681 Μαΐου 4

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἰωάννινα) πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Ἐγὼ προϊόντος τοῦ χρόνου, τιμιώτατε πάτερ, ἔρχομαι εἰς αἴσθησιν ἀκριβεστέραν τῆς παροιμίας.*

ΚΩΔ.: Β 240^{r}-241^{r}.

ΘΕΜΑ: Παράπονα Μαζαρράκη γιὰ τὴ διαβίωση στὰ Ἰωάννινα.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 514-515, ἀρ. 32 πρτ.

29. 1681 Μαΐου 25

Ἀναστάσιος Γόρδιος (Βρανιανὰ) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη (Ἰωάννινα).

Ἀρχ. *Συνωδά πως ἐμοὶ καὶ οἱονεὶ κατὰ ἅμιλλάν τινα.*

ΚΩΔ.: Β 239^{r}-240^{r}, Π 115^{r-v}, Κ 35^{v}-36^{r}, Χ 2^{v}-3^{r}, Ψ 1^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Πληροφόρηση πρὸς τὸν Μαζαρράκη γιὰ τὴν κατάσταση στὰ Βρανιανά.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 240-241, ἀρ. 14.

30. 1681 Ἰουν. 23

Ἀναστάσιος Γόρδιος (Βρανιανὰ) πρὸς Νικόδημο Μαζαρράκη (Ἰωάννινα).

Ἀρχ. *Καθάπερ τῶν ἄλλων ἁπάντων τῶν ἐν ἀγαθοῦ μοίρᾳ ταττομένων.*

ΚΩΔ.: Β 239^{r}-240^{r}, Π 115^{r-v}, Κ 35^{v}-36^{r}, Χ 2^{v}-3^{r}, Ψ 1^{r-v}.

ΘΕΜΑ: Πληροφόρηση πρὸς τὸν Μαζαρράκη γιὰ τὴν κατάσταση στὰ Βρανιανά.

ΕΚΔ.: Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. 1, σελ. 241-242, ἀρ. 15.

31. 1681 Νοεμ. 18

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἰωάννινα) πρὸς ἱερομόναχο Χριστόδουλο [Μυροκοβίτη] (Τρίκαλα).

Ἀρχ. *Ἐλάβαμεν τὴν τιμίαν της ἐπιστολήν, διὰ τὴν ὁποίαν γνωρίζοντες ἀκριβῶς τὰ κατ᾽ αὐτήν.*

ΚΩΔ.: Β 221^{r}-222^{r}.

ΘΕΜΑ: Ἀποδοχὴ Νικοδήμου ἔμμεσης παράκλησης τοῦ Χριστοδούλου γιὰ συνέχιση τῶν σπουδῶν τοῦ υἱοῦ του [Γεωργίου] στὰ Ἰωάννινα κοντὰ στὸν Μαζαρράκη. Ὁ Γεώργιος μαθήτευε κοντὰ στὸν Ἀναστάσιο Γόρδιο στὰ Βρανιανά (βλ. ἐπ. Γορδίου 17, 19-21, 34).

ΕΚΔ.: Ἐλ. Καρακίτσιος, «Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τὸν 17ο αἰώνα στὴ Θεσσαλία, μέσα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ λόγιου πνευματικοῦ παπα-Χριστόδουλου Μυροκοβίτου», *Τρικαλινά*, τόμ. 16 (1996), σελ. 64-65.

32. [;] Ἰουν. 2

Νικόδημος Μαζαρράκης (Ἀθήνα) πρὸς Εὐγένιο Γιαννούλη (Βρανιανά).

Ἀρχ. *Εἴπερ τὸ ἐκ τῆς κοινῆς τῶν ὑπολήψεως συναγόμενον.*

ΚΩΔ.: Π 15r.

ΘΕΜΑ: Χαιρετιστήρια.

ΕΚΔ.: *Εὐγενίου ἐπιστολές*, σελ. 506-507, ἀρ. 25 πρτ.

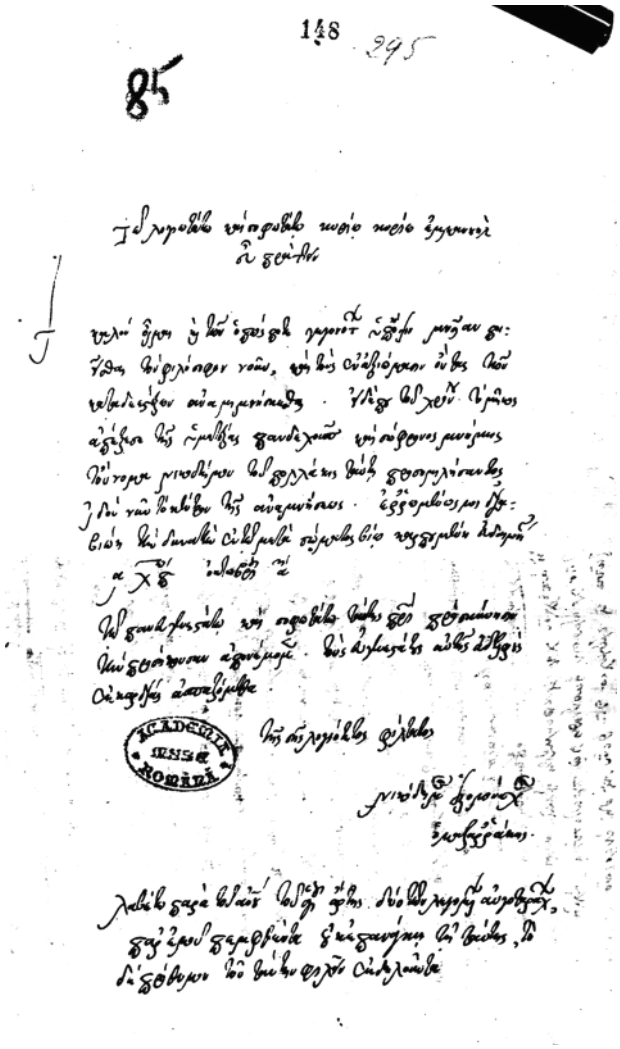

Κώδ. BPA 974, φ. 148r:
Αὐτόγραφη ἐπιστολὴ Μαζαρράκη πρὸς Ἐμμ. Καρυοφύλλη, ἔτ. 1680

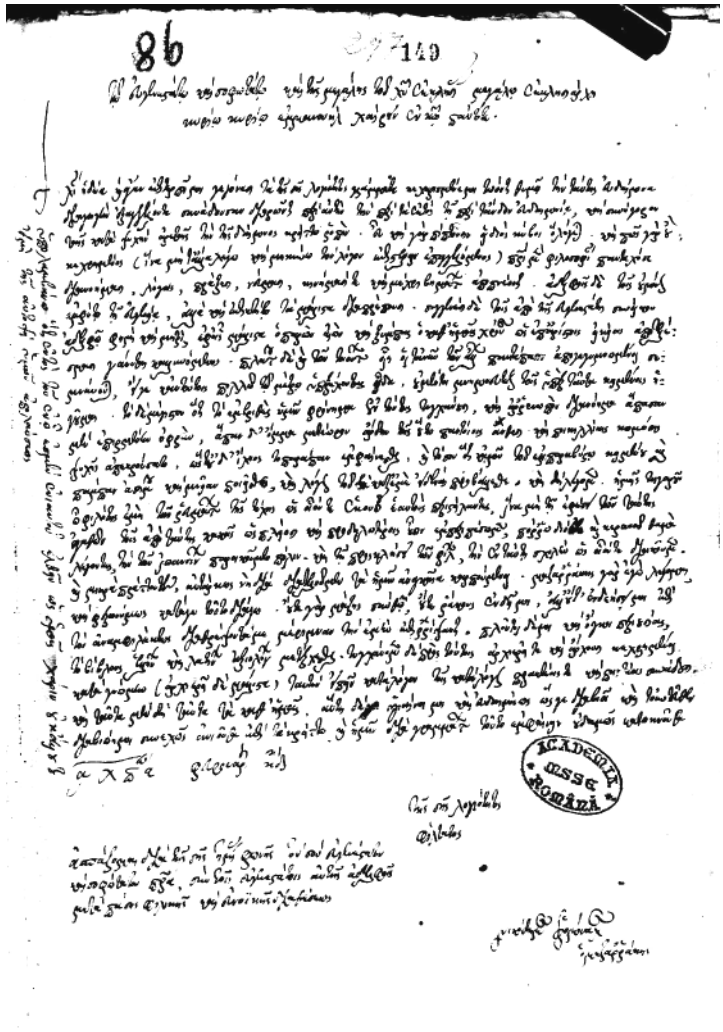

Κώδ. BPA 974, φ. 149r:
Αὐτόγραφη ἐπιστολὴ Μαζαρράκη πρὸς Ἐμμ. Καρυοφύλλη, ἔτ. 1681

Κ-Π. ΚΑΤΣΙΑΡΔΑΝΗ ΤΖΙΟΒΑΝΕΤΤΟ [1,2,3,4], Κ ΚΑΤΣΙΑΡΔΑΝΗΣ, Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ [3], Μ ΤΖΙΟΒΑΝΕΤΤΟ[3], Γ. ΜΗΤΣΙΟΥ-ΔΑΚΤΥΛΑ[3], Λ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΑΝΗΣ [3], Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ [5], Ε. ΠΑΥΛΟΥ [4], Π. ΚΑΡΔΑΡΑΣ [2], Ι. ΤΣΙΚΟΥΛΑΣ[1]

Επιδημιολογικές μελέτες σε θέματα υγείας στην περιοχή Βελεστίνου. Μαθησιακές δυσκολίες και χειρία παιδιών/εφήβων, κανονικών Σχολείων περιοχής Βελεστίνου. Σύγκρισή της με τα παιδιά Ειδικών Σχολείων στη Μαγνησία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το δεξί χέρι, ως το κυρίαρχο χέρι στις διάφορες δραστηριότητες του ανθρώπου και η προτίμησή του έναντι του αριστερού, θεωρείται σίγουρα ένα παγκόσμιο και διαχρονικό φαινόμενο (1-8). Υπάρχει βέβαια και η ενδιάμεση κατάσταση της αμφιχειρίας, από την κλιμάκωση της απόλυτης δεξιοχειρίας ως την απόλυτη αριστεροχειρία (1-4). Η μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας παγκοσμίως κυμαίνεται από 8%-10% και της αμφιχειρίας, από 1%-2%, ενώ υπάρχουν και ξένες στατιστικές μελέτες που τοποθετούν τη συχνότητα της αριστεροχειρίας από 1%-30% και της αμφιχειρίας από 0.5%-3.5%, ενώ αναφέρεται πολύ υψηλότερη σε άτομα με Μαθησιακές Δυσκολίες και ειδικότερα δυσλεξία (1, 4, 7) και διάφορα σύνδρομα (9), εγκεφαλικές δυσλειτουργίες (2, 5), σχιζοφρένεια (1, 4) και βαριές κακώσεις κεφαλής και δοντιών (6), εξαρτώμενη τόσο από την ηλικία, το φύλο και άλλους παράγοντες (1-3, 5, 7-12). Είναι αποδεδειγμένο από πολλές μελέτες διαχρονικά, ότι η καταστολή της αριστεροχειρίας είναι πραγματικό γεγονός, σχετιζόμενο βέβαια και

1. Α΄ Παιδιατρική Κλινική Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ).
2. Γ΄ Παιδιατρική Κλινική Α.Π.Θ.
3. ΕΦΥΚΕ (Εταιρία Φροντίδας Υγείας και Εκπαίδευσης).
4. Νοσοκομείο Αχέπα, Α.Π.Θ.
5. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

με τα διάφορα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, την κουλτούρα και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός λαού και γενικότερα με το ευρύτερο περιβάλλον του παιδιού οικογενειακό, σχολικό, κοινωνικό (7). Παλαιότερα η αριστεροχειρία αντιμετωπιζόταν ως ανωμαλία και παθολογική απόκλιση από τη φυσιολογική εγκεφαλική λειτουργία (7, 9). Σήμερα όμως τείνει να θεωρηθεί απλά μία διαφοροποίηση της οποίας η αιτία είναι πολυπαραγοντική, οφειλόμενη σε παράγοντες γενετικούς, ενδοκρινικούς (4, 7, 9-12), δομικές διαφοροποιήσεις στην ανατομία του εγκεφάλου, ανωριμότητά του, παρουσία ή απουσία κάποιου παράγοντα που ευνοεί την επικράτηση του δεξιού ημισφαιρίου και επίκτητους παράγοντες, όπως βλάβες εγκεφάλου και υποξία/ανοξία, αποτέλεσμα κυρίως περιγεννητικής ασφυξίας (που επηρεάζει περισσότερο το αριστερό εγκεφαλικό ημισφαίριο, λόγω αυξημένων αναγκών του σε οξυγόνο, εξ αιτίας του εντονότερου μεταβολισμού του) και περιβαλλοντικά αίτια (κοινωνικο-ψυχολογικά), που έχουν σχέση με την επίδραση της οικογένειας, του σχολείου, θρησκευτικών και πολιτισμικών παραγόντων αλλά και της Κοινωνίας, γενικότερα (1, 7, 12).

Στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρεται ότι παρατηρείται μεγαλύτερο ποσοστό αριστεροχείρων ανάμεσα στα άτομα με διαταραχές αναπτυξιακού τύπου και άτομα με αυτοάνοσα νοσήματα (1, 9, 12, 13), στα δίδυμα ανεξαρτήτως του είδους της ζυγωτίας (7), ενώ σε αριστερόχειρες που αναγκάστηκαν από εξωγενή πίεση ή αιτιολογία να γίνουν δεξιόχειρες διαπιστώνονται νευροφυσιολογικές μεταβολές με την βοήθεια της fMRI (14). Αναφέρεται επίσης ότι ανάμεσα στους αριστερόχειρες, υπάρχει μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων με επιληψία (7, 8, 12), αυτισμό, τραυλισμό, ενούρηση, κατάθλιψη (7, 15, 32), μαθησιακές δυσκολίες και ειδικότερα δυσλεξία (που τα ποσοστά της είναι υπερδιπλάσια στο πληθυσμό των αριστεροχείρων), υπερκινητικότητα (16), αυξημένη συχνότητα τυφλών ατόμων (17), ή ατόμων που παρουσιάζουν καθρεπτική γραφή (18), ή προβλήματα συμπεριφοράς (7, 9, 16), καθώς και ανάμεσα στα άτομα με νοητική υστέρηση, σε σχέση με το γενικό πληθυσμό (7, 9), όπως και η συσχέτισή της με προβλήματα υγείας και ειδικότερα με φλεγμονώδη νόσο του εντέρου (13, 15). Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι βίαια αλλαγή της χειρίας, οδηγεί σε μαθησιακές δυσκολίες (14), οι οποίες πιθανά καθορίζουν την εξέλιξη των παιδιών αυτών και των πιθανών ψυχοπαθολογικών εκδηλώσεων τους. Η διαπίστωση αυτή είναι κεντρικής σημασίας στη χάραξη της κατάλληλης θεραπευτικής στρατηγικής για το κάθε παιδί και γενικά την οικογένειά του, αλλά και κατάλληλων προγραμμάτων πρόληψης και παρέμβασης. Αναφέρεται ότι οι αριστερόχειρες και κυρίως έφηβοι επιρρέπουν σε ατυχήματα, συχνότερα (6), αλλά ανανήπτουν πιο εύκολα από καταστάσεις «αφασίας». Όπως προαναφέρθηκε, παρατηρήθηκε ότι η σχετική συχνότητα των μαθησιακών δυσκολιών και ειδικότερα της δυσλεξίας είναι γενικώς αυξημένη ανάμεσα στους αριστερόχειρες σε σχέση με τη συχνότητά της ανάμεσα στους δεξιόχειρες (19). Παρ όλα αυτά οι αριστερόχειρες αποτελούν μειοψηφία, ζώντας ανάμεσα σε ένα κόσμο δεξιοχείρων, όπου τα πάντα είναι κατασκευασμένα για τον κόσμο της πλειοψηφίας (19, 20).

Υπάρχουν βάσιμες παρατηρήσεις ότι στο χώρο των Ειδικών Σχολείων, όπου αναμφισβήτητα προεξάρχει το πρόβλημα των μαθησιακών δυσκολιών, η σχετική συχνότητα των παιδιών με μη δεξιοχειρία είναι σαφώς μεγαλύτερη από αυτήν που συγκριτικά παρουσιάζουν τα παιδιά στα Κανονικά Σχολεία (1, 7, 8, 16, 18-21). Έτσι βασιζόμενοι σε αυτό το εύρημα, καθώς επίσης και στο γεγονός ότι η σχετική συχνότητα των μη δεξιοχείρων παιδιών που παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες, στα Ειδικά Σχολεία, είναι

μεγαλύτερη από την συχνότητα των μη δεξιοχείρων παιδιών που παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες, ανάμεσα στα Κανονικά Σχολεία (χωρίς αυτό να ισχύει σε απόλυτους αριθμούς, αφού όπως προαναφέρθηκε οι αριστερόχειρες αποτελούν μειοψηφία, ανάμεσα στο κόσμο των δεξιοχείρων), σχεδιάστηκε η παρούσα μελέτη, η οποία στόχευσε να μελετήσει ικανό αριθμό παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες και να διερευνήσει το πρόβλημα, συγκριτικά. Καλύτερο και αντιπροσωπευτικότερο δείγμα δεν θα υπήρχε, από τη λεπτομερή διερεύνηση του δείγματος των Ειδικών Σχολείων, σε επίπεδο νομού, με ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα παιδιών Κανονικών Σχολείων για συγκρίσεις και πληρέστερη αιτιοπαθογενετική διερεύνηση.

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν: α) η καταγραφή των αριστεροχείρων παιδιών και εφήβων (5-13,5 ετών)*, σε μία γεωγραφικά οριοθετημένη ημιαστική περιοχή της Θεσσαλίας, στην Κεντρική Ελλάδα και β) η προσπάθεια κατηγοριοποίησης της αριστεροχειρίας, ανάλογα με την πιθανή αιτία της, η συσχέτισή της με μαθησιακές δυσκολίες, η διερεύνηση των πιθανών παραγόντων κινδύνου της και η εκτίμηση της ανάγκης ή μη για ενισχυτική παρέμβαση ή τροποποίηση του περιβάλλοντος, εκεί όπου απαιτείται, με στόχο την πρόληψη των συνεπειών της, ειδικότερα στα άτομα όπου η αριστεροχειρία συνυπάρχει με μαθησιακές δυσκολίες («παθολογική αριστεροχειρία»).

*Σημ. Το εύρος των ηλικιών των μαθητών που ελέγξαμε ήταν 5-13,5 ετών και όχι 5-12 ετών, με τον περιορισμό αυτά τα παιδιά που ήταν 12-13,5 ετών, να φοιτούν στο Δημοτικό Σχολείο, της περιοχής μελέτης. Αφορούσε κυρίως παιδιά Αλβανικής και Γεωργιανής καταγωγής.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ-ΥΛΙΚΟ

Σχεδιάστηκαν 3 τύποι εκτενών Ερωτηματολογίων (ΕΡΜ), που απευθύνονταν σε εκπαιδευτικούς, σε γονείς και σε μαθητές, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και σε συνεργασία με τα μέλη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), που επέβλεπαν την έρευνα. Οι 3 τύποι ΕΡΜ κατατέθηκαν στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, στις 25/08/2005 με το συνοπτικό δελτίο έρευνας, το βιογραφικό σημείωμα του κύριου ερευνητή (G K-Π) και του συνερευνητή (A-K A), τη σχετική βεβαίωση του επιβλέποντα Καθηγητή από το ΑΠΘ, τον κατάλογο των σχολείων από το νομό και παρακείμενους νομούς, που σύμφωνα με το πρωτόκολλο, θα συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς επίσης και το λεπτομερή σχεδιασμό της έρευνας.

Πραγματοποιήθηκαν επαφές με εκπροσώπους φορέων και γραφείων εκπαίδευσης και των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων των μαθητών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (συμπεριλαμβανομένης και της προσχολικής εκπαίδευσης), καθώς και των Διευθυντών και λοιπών εκπαιδευτικών των αντίστοιχων σχολείων και τάξεων, της προαναφερθείσας περιοχής, που θα συμμετείχαν στη μελέτη, με τους οποίους υπήρξαν προσωπικές επικοινωνίες και προς τους οποίους εστάλησαν επιστολές που τόνιζαν τους μελλοντικούς στόχους και το όφελος από την ολοκλήρωση αυτής της έρευνας.

Με αρκετή καθυστέρηση και με το υπ΄ αριθμό πρωτοκόλλου 30586/24/03/06 έγγραφο, χορηγήθηκε η αναμενόμενη γραπτή άδεια από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και θρησκευμάτων για την έγκριση και διεξαγωγή αυτής της έρευνας, η οποία απαιτούσε

συνεχείς επισκέψεις, τόσο στο σχολικό χώρο, όσο και στα σπίτια των παιδιών της περιοχής μελέτης, ηλικίας 5-13,5 ετών, προκειμένου να ληφθούν λεπτομερείς πληροφορίες, με τη βοήθεια του Test χειρίας, δηλαδή το EDINBURGH-TEST (ET) (Oldfield, 1971) (22), που αποτελούσε το ένα μέρος του ερωτηματολογίου (ΕΡΜ) των μαθητών και πραγματοποιείτο από ένα και μοναδικό άτομο, την υπεύθυνη της μελέτης Ιατρό (G K-Π). Η διάρκεια διενέργειας του ΕΤ διαθέτοντας όλα τα εργαλεία που απαιτούντο, ήταν μόνο 5 λεπτά. Τόσον η υπεύθυνη Ιατρός, όσο και ο συνερευνητής Ιατρός, ήταν επιστήμονες που κατάγονταν από την ίδια περιοχή και εργάζονταν στην ίδια Υγιεινομική περιοχή της μελέτης, γεγονός το οποίο διευκόλυνε σημαντικά την είσοδο στα σχολεία και στα σπίτια των παιδιών, και των γονέων τους, την λεπτομερή και ειλικρινή λήψη των αντίστοιχων πληροφοριών αφ' ενός, αλλά και μείωσε τα πιθανά σφάλματα της μελέτης αφ' ετέρου.

Όπως είναι γνωστό και από παρόμοιες εμπειρίες παρελθόντος, τέτοιες μελέτες, είναι δύσκολο να ολοκληρωθούν, γιατί απαιτούν διάθεση πολλών ανθρωποωρών, παρουσιάζουν πολλαπλά τεχνικά προβλήματα και το κυριότερο απ' όλα είναι η μη συνεργασία, κυρίως κάποιων από τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι πιστεύουν ότι συμμετέχοντας, χορηγούν προσωπικά δεδομένα μαθητών, αλλά κυρίως λόγω του ανασταλτικού παράγοντα, εξ αιτίας του σημαντικού χρόνου που απαιτείται για να συμπληρωθούν από αυτούς τέτοια εκτενή ΕΡΜ και να χορηγηθούν τόσο λεπτομερείς, κυρίως προσωπικές πληροφορίες. Επιπλέον μέσα από αυτή την αντίδραση των εκπαιδευτικών, ίσως φαίνεται και η πιθανή μειωμένη ευαισθητοποίηση τους, απέναντι στο πρόβλημα κυρίως των μαθησιακών δυσκολιών και ειδικότερα της Δυσλεξίας, διαφαίνεται μάλιστα η μη επαρκής συνειδητοποίηση της σοβαρότητας του προβλήματος αυτού, λόγω μη επαρκούς και κατάλληλης εκπαίδευσης.

Όπως προαναφέρθηκε απαραίτητα εργαλεία αυτής της μελέτης ήταν τα 3 είδη ΕΡΜ: 1) ΕΡΜ για γονείς που αποτελείτο από δύο μέρη α) γενικό και β) ειδικό. Το γενικό περιλάμβανε γενικές ατομικές και δημογραφικές πληροφορίες (φύλο, ηλικία, διαμονή, σχολείο-τάξη φοίτησης μαθητών, σύνθεση μελών οικογένειας, μορφωτικό επίπεδο γονέων, κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο και πληροφορίες σχετικές με τη χειρία των παιδιών και των συγγενών τους σύμφωνα με τη γνώμη του γονέα). Το ειδικό μέρος περιελάμβανε λεπτομερείς πληροφορίες για το προ-περι και μεταγεννητικό Ιστορικό, αλλά και ειδικότερες πληροφορίες που αφορούσαν τόσο το μαιευτικό ιστορικό και την διάρκεια της κύησης: πληροφορίες για το είδος του τοκετού, την ωριμότητα του νεογνού, πιθανή περιγεννητική ασφυξία και "stress", ιστορικό λοίμωξης, Πρόωρης Ρήξης Εμβρυϊκών Υμένων (ΠΡΕΥ), υποθρεψίας, χαμηλών ή υψηλών σωματομετρικών στοιχείων γέννησης, παραμονής σε θερμοκοιτίδα, ανάγκης χορήγησης οξυγόνου, νοσηλείας σε τμήμα προώρων νεογνών ή εντατικής νοσηλείας ή αυξημένης φροντίδας νεογνών, νοσηλείας για ίκτερο, όσο και το λοιπό λεπτομερές Ατομικό Ιστορικό Υγείας. Επίσης εξετάστηκε το ενδεχόμενο έκθεσης της εγκύου σε φυσικούς παράγοντες, χημικούς παράγοντες, λοιμώδεις, αλλά και σε υπερήχους ή και υπέρηχο Doppler, ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, ραδιενέργεια, κάπνισμα αλλά και άλλους περιβαλλοντικούς παράγοντες (χρήση κινητού τηλεφώνου, παρατεταμένη έκθεση σε Η/Υ, τραυματισμούς κά). Καταγράφησαν τα σωματομετρικά στοιχεία, τόσο του παιδιού (Βάρος, μήκος γέννησης και περίμετρος κεφαλής, αλλά και τα σωματομετρικά στοιχεία τη στιγμή λήψης των πληροφοριών), όσο και της μητέρας πριν τη σύλληψη και μετά τον τοκετό, το ιστορικό πιθανού τραυματισμού του παιδιού προμεταγεννητικά στο κεφάλι κ.ά. Γενικότερα, το ειδικό μέρος περιείχε λεπτομερείς πληρο-

φορίες που αφορούσαν την κύηση και όλο το προ-περί και μεταγεννητικό ιστορικό, την ψυχοκινητική, την γενική κατάσταση υγείας του παιδιού, αλλά και τη συνολική εκτίμηση της συμπεριφοράς, της εξέλιξης και της επίδοσής του στο σχολείο, σύμφωνα με τη γνώμη του γονιού και επιπλέον ερωτήσεις σε σχέση με το χαρακτήρα και την προσωπικότητά του ή τις ιδιαιτερότητές του, ακόμη τις συνολικές δυνατότητες και τα ταλέντα του.

2) ΕΡΜ για εκπαιδευτικούς, που επίσης αποτελείτο από 2 μέρη: α) το γενικό και β) το ειδικό. Το γενικό περιλάμβανε γενικές ατομικές πληροφορίες και γενικά στοιχεία για τη χειρία και την πλευρίωση του μαθητή και αναλυτικά στοιχεία για την σχολική επίδοσή του. Το ειδικό περιείχε πολλαπλές ερωτήσεις που αφορούσαν τα ειδικότερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας και συμπεριφοράς του μαθητή σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς, αυτοεμπιστοσύνη/αυτοεκτίμηση, πειθαρχία, υπακοή, συγκέντρωση προσοχής, κοινωνικότητα, προσαρμοστικότητα και τις δυνατότητες συμμετοχής του σε ομάδα, ή των αρχηγικών τάσεων, την θέση του μαθητή στη σχολική ζωή, ανάπτυξη διαδοχής και προσανατολισμού, μαθηματικές, αναγνωστικές και ικανότητες γραφής και λόγου-έκφρασης. Επίσης αναφέρονταν στην ύπαρξη ιστορικού εξειδικευμένης παρέμβασης και από πότε, αλλά και εάν προηγήθηκαν ψυχολογικές εξετάσεις.

3) Τέλος το 3ο είδος ΕΡΜ περιλάμβανε γενικό και ειδικό μέρος. Το γενικό μέρος αφορούσε τις ίδιες γενικές πληροφορίες που αυτή τη φορά δίνονται από τον ίδιο τον μαθητή, (χρήσιμες για διασταύρωση των υπολοίπων πληροφοριών και στοιχείων), ή τον κηδεμόνα του, εάν ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να δώσει τις πληροφορίες, λόγω της ηλικίας του ή της νοητικής του κατάστασης και περιλάμβανε και ειδικές πληροφορίες, σχετικά με τα προβλήματα και τις δυσκολίες που δημιουργεί στο μαθητή η αριστεροχειρία, ή πως αντιμετωπίζεται ένας αριστερόχειρας συμμαθητής και γενικότερα έδινε τη δυνατότητα στο μαθητή να κάνει τις δικές του προτάσεις για το θέμα αυτό. Στο ειδικό μέρος συμπεριλαμβάνονταν σε διαβάθμιση οι 12 δραστηριότητες που ελέγχει το EDINBURGH-TEST (Oldfield, 1971) (6, 13, 22) που είναι οι εξής: Ποιο χέρι χρησιμοποιεί ο μαθητής για: γραφή, πέταγμα μπάλας με σκοπό να πετύχει ένα στόχο, παίξιμο παιχνιδιού που απαιτεί τη χρήση μίας ρακέτας, κράτημα της κορυφής μίας σκούπας για σκούπισμα της σκόνης από το πάτωμα, κράτημα της κορυφής ενός φτυαριού για μετακίνηση της άμμου, άναμμα ενός σπίρτου, κράτημα ενός ψαλιδιού για το κόψιμο χαρτιού, κράτημα κλωστής για πέρασμα μέσα από την τρύπα μίας βελόνας, μοίρασμα των χαρτιών μιας τράπουλας, κράτημα ενός σφυριού για κάρφωμα ενός καρφιού, κράτημα της οδοντόβουρτσας για πλύσιμο των δοντιών, ξεβίδωμα του σκεπάσματος ενός βάζου.

Πρέπει να υποσημειωθεί ότι η συλλογή των πληροφοριών ξεκίνησε άμεσα, με τη γραπτή έγκριση του Υπ. Παιδείας, τον Μάρτιο του 2006 και ολοκληρώθηκε μέχρι τον Ιούνιο του 2006 όσον αφορά τα Κανονικά Σχολεία. Για τα ΕΡΜ που αφορούσαν τα Ειδικά Σχολεία, αναγκαστήκαμε να λάβουμε συμπληρωματικές λεπτομερείς πληροφορίες και αργότερα εντός του 2006, τόσο με προσωπικές συνεντεύξεις, όσο και τηλεφωνικά, γιατί ήταν αρκετά δυσχερής η συνεργασία ιδίως με τους γονείς των παιδιών αυτών, λόγω ψυχολογικών, συναισθηματικών και άλλων παραγόντων. Προκειμένου να πάρουμε αναδρομικά περιγεννητικές πληροφορίες, ζητήσαμε τα ατομικά βιβλιάρια υγείας και τα ελέγξαμε επιπλέον για εκκρεμότητες εμβολίων των παιδιών και με αυτό τον τρόπο ελέγξαμε και το περιγεννητικό ιστορικό τους, όπου αναγράφονταν αντίστοιχες πληροφορίες.

Πριν το μοίρασμα των πιο πάνω λεπτομερώς, περιγραφέντων ΕΡΜ έγινε καταγραφή του αριθμού και της σύνθεσης ανά φύλο των μαθητών των τάξεων στην υπό μελέτη γε-

ωγραφικά οριοθετημένη περιοχή της Θεσσαλίας και εντοπίστηκε ο αριθμός των αριστεροχείρων σύμφωνα με τις επιγραμματικές πληροφορίες των αντίστοιχων εκπαιδευτικών (δασκάλων και νηπιαγωγών), με κριτήριο μόνο το χέρι γραφής. Υπολογίστηκαν αρχικά η γενική μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας στο σύνολο 811 συνολικά μαθητών, 13 Δημοτικών Κανονικών Σχολείων και αντίστοιχων Νηπιαγωγείων Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία βρέθηκε 8,38 % στο σύνολο. Ειδικότερα στα παιδιά των Δημοτικών, βρέθηκε: 8,05% ενώ στα παιδιά των Νηπιαγωγείων, βρέθηκε: 10,6%. Έχοντας υπόψη την αναμενόμενη συχνότητα, στην περιοχή μελέτης, μοιράστηκαν στους 811 μαθητές οι 3 τύποι ΕΡΜ (2433 ΕΡΜ), μέσω των εκπαιδευτικών τους. Σε σχολεία που δεν συνεργάστηκαν οι εκπαιδευτικοί, οι πληροφορίες συλλέχθηκαν με επισκέψεις στα σπίτια των μαθητών και κατ' ιδίαν συνεντεύξεις με τους γονείς, μοιράζοντας ξανά τα ίδια ΕΡΜ (που δεν μοίρασαν οι εκπαιδευτικοί στους μαθητές τους, για να δοθούν στους γονείς), ενώ τα αντίστοιχα ΕΡΜ των εκπαιδευτικών που δεν συνεργάστηκαν, ξαναμοιράστηκαν σε εκπαιδευτικούς άλλων αντιστοίχων σχολείων στο νομό Μαγνησίας. Όσον αφορά τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, μοιράστηκαν 230 ΕΡΜ, για γονείς και εκπαιδευτικούς ή φυσιοθεραπευτές, εργοθεραπευτές ή λογοθεραπευτές των παιδιών αυτών.

Οι 3 τύποι ΕΡΜ παρουσίαζαν επικάλυψη κάποιων ερωτήσεων, χρήσιμων για τη διασταύρωση των στοιχείων, (όπως προαναφέρθηκε) και για την επιβεβαίωση της ειλικρίνειας των συμμετεχόντων. Σε χωριά που αρνήθηκαν τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι γονείς, αντικαταστάθηκαν κατά τον ίδιο τρόπο από αντίστοιχο χωριό στον ίδιο νομό, σύμφωνα με ότι προβλέφθηκε από το πρωτόκολλο. Έτσι όσον αφορούσε τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, μοιράστηκαν επιπλέον ΕΡΜ (από αυτά που αφορούσαν τα 13 σχολεία της μελέτης), τόσο για γονείς όσο και για εκπαιδευτικούς, επιπλέον στα Νηπιαγωγεία Αγχιάλου, Άνω και Κάτω Λεχωνίων, Νεοχώρι/Αφέτες, Πτελεό καθώς και στα Δημοτικά σχολεία Πτελεού, Άνω και Κάτω Λεχωνίων, Ανθοτόπου (Αλμυρού), όλα ανήκοντα στο Νομό Μαγνησίας, προκειμένου να συγκεντρώσουμε τον προβλεπόμενο αριθμό ΕΡΜ, σύμφωνα με τον σχεδιασμό και το πρωτόκολλο.

Όσον αφορούσε τα ΕΡΜ των εκπαιδευτικών, όπως αναμενόταν είχαμε μικρότερη συμμετοχή, γι' αυτό και προβλέφθηκε εξ' αρχής ότι θα μπορούσαμε να πάρουμε πληροφορίες ακόμη και από παρακείμενους Δήμους όπου θα υπήρχε πρόσβαση, όπως ο Δήμος Λάρισας, αφ' ενός για ενίσχυση του δείγματος αυτής της κατηγορίας ΕΡΜ και αφ' ετέρου για να μπορέσουμε να εξάγουμε τη συχνότητα της αντίστοιχης χειρίας παιδιών και εφήβων και σε πιο αστικοποιημένη παρακείμενη περιοχή, για να υπάρχει και δυνατότητα συγκρίσεων.

Έτσι συνολικά συλλέξαμε 2374 ΕΡΜ και 757 Ε.Τ, εκ των οποίων τα 2094 ερωτηματολόγια, από παιδιά Κανονικών Σχολείων: 762 από γονείς, 734 από μαθητές στα οποία συμπεριλαμβάνονταν 707 συμπληρωμένα ΕΤ, και 598 από εκπαιδευτικούς και σύμφωνα πάντα με το σχεδιασμό του πρωτοκόλλου της παρούσας έρευνας. Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, συλλέξαμε από το πληθυσμιακό δείγμα των παιδιών των Ειδικών Σχολείων, τόσο από γονείς όσο και από εκπαιδευτικούς, κοινωνικούς λειτουργούς ή φυσικοθεραπευτές, λογοθεραπευτές, εργοθεραπευτές, κοινωνικές λειτουργούς, που αφορούσαν όλα τα παιδιά που φοιτούσαν στα Ειδικά Σχολεία και αυτά που επισκέπτονταν το «ΕΛΕΠΑΠ» (Ελληνική Εταιρία Προστασίας και Αποκαταστάσεως Αναπήρων Παίδων), στο νομό Μαγνησίας, συνολικά 230 ΕΡΜ. Επιμείναμε σε αυτό το πολύτιμο δείγμα από το οποίον συλλέχθηκαν (συμπληρώθηκαν) επιπλέον και 50 ΕΡΜ Ε.Τ, λαμβάνοντας επιπρό-

σθετα και λεπτομερείς πληροφορίες, τόσο από τα ατομικά βιβλιάρια υγείας, όσο και από τους γονείς ή κηδεμόνες τους, που αφορούσαν το προ-περι και μεταγεννητικό ιστορικό τους, πολύ χρήσιμες για τους σκοπούς αυτής της σημαντικής έρευνας. Γινότανε για πρώτη φορά στην Ελλάδα με αυτή τη μεθοδολογία, αφ' ενός μοιράζοντας τους 3 τύπους των προαναφερόμενων ΕΡΜ ταυτόχρονα και συλλέγοντας από δύο διαφορετικά πληθυσμιακά δείγματα στον ίδιο Νομό, επίσης ταυτόχρονα.

(1ο δείγμα) περιγεγραμμένου πληθυσμού παιδιών και εφήβων στη Μαγνησία 13 Κανονικών Σχολείων –Δημοτικών και Νηπιαγωγείων-, αλλά και (2ο δείγμα) όλων των Ειδικών Σχολείων και του «ΕΛΕΠΑΠ» στη Μαγνησία και τα οποία κατηγοριοποιήσαμε σε αντίστοιχες ηλικιακές ομάδες. Ο διαχωρισμός αυτός θα έδινε τη δυνατότητα για συγκρίσεις των δύο μεγάλων δειγμάτων της μελέτης, με επικέντρωση στην ίδια ηλικιακή ομάδα για τελική σύγκριση, από την οποία στοχεύαμε να βγάλουμε σημαντικά συμπεράσματα, τα οποία θα βοηθούσανε σε μελλοντικές προτάσεις και παρεμβάσεις με σκοπό την πρόληψη και την καλύτερη πρόγνωση της πορείας των παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες και των άλλων πολλαπλών προβλημάτων που τα συνοδεύουν, όπως «παθολογική χειρία» και σε αυτό το σημείο στηρίχθηκε και όλη η σημασία και ο σκοπός της παρούσας έρευνας.

Σύμφωνα με το κατατεθέν πρωτόκολλο επρόκειτο για μία πληθυσμιακή περιγραφική αναδρομική μελέτη, διερεύνησης της συχνότητας της αριστεροχειρίας και γενικότερα της μη δεξιοχειρίας και της συσχέτισής της με μαθησιακές δυσκολίες, αλλά και με προβλήματα υγείας και άλλους παράγοντες κινδύνου. Η μελέτη αυτή σχεδιάστηκε να γίνει σε κλειστό πληθυσμό παιδιών και εφήβων (5-13,5 ετών), (community based study) μίας γεωγραφικά οριοθετημένης περιοχής της Θεσσαλίας, στο νομό Μαγνησίας. Ως εκ τούτου ελέγχθηκαν τα Δημοτικά σχολεία, σε 2 διαφορετικά πληθυσμιακά δείγματα που θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε, ομάδα ελέγχου ή βασικές περιπτώσεις (τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων) και ομάδα μαρτύρων (τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων), σύμφωνα με το πρωτόκολλο, όσο και σχολεία πιο απομακρυσμένα από άλλους δήμους του ιδίου νομού (Μαγνησίας), αλλά και από το παρακείμενο νομό Λάρισας, προκειμένου να γίνουν συγκρίσεις των αποτελεσμάτων, όπως τονίστηκε στο πρωτόκολλο.

Στη συνέχεια ελήφθησαν οι πληροφορίες από τα Ειδικά Σχολεία που αφορούσαν όλο το νομό Μαγνησίας. (Το δείγμα των Ειδικών Σχολείων ήταν πληθυσμιακό σε επίπεδο νομού). Στοχεύσαμε ελέγχοντας αναδρομικά λεπτομερώς το περιγεννητικό ιστορικό όλων των παιδιών που φοιτούσαν σε όλα τα Ειδικά Σχολεία του νομού. Επιπλέον όσα επισκέπτονταν το «ΕΛΕΠΑΠ», που στη πλειοψηφία τους έπασχαν από Εγκεφαλική Παράλυση (ΕΠ). Προσπαθήσαμε να διεισδύσουμε όσο λεπτομερέστερα μπορούσαμε στο περιγεννητικό Ιστορικό τους και να διερευνήσουμε τους πιθανούς αιτιοπαθογενετικούς παράγοντες, που συνέβαλαν να ευρίσκονται αυτά τα παιδιά σε αυτή τη μειονεκτική κατάσταση και να παρουσιάζουν όλα μαθησιακές δυσκολίες. Αυτές οι μαθησιακές δυσκολίες, ήταν διαφόρου τύπου και βαρύτητας. Πρέπει να τονιστεί εξ αρχής ότι διαπιστώσαμε ότι αυτά τα παιδιά που είχαν μαθησιακές δυσκολίες, είχαν και αυξημένη συχνότητα μη δεξιοχειρίας (αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας). Ένα ποσοστό των μη δεξιοχείρων παιδιών θα έπρεπε να ήταν «παθολογικοί αριστερόχειρες», γι' αυτό και στοχεύσαμε με την παρούσα έρευνα να τους εντοπίσουμε αρχικά και να κάνουμε συγκρίσεις για να εξάγουμε συμπεράσματα, στη συνέχεια.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Πραγματοποιήθηκαν έλεγχοι συσχετίσεων Pearson Chi Square και Fisher's Exact test για τις κατηγορικές μεταβλητές, ενώ έγινε στη συνέχεια λογιστική παλινδρόμηση για τον έλεγχο πιθανών συγχυτικών παραγόντων. Για τις συνεχείς μετρήσεις χρησιμοποιήθηκαν T-tests και ανάλυση διακύμανσης. Τα ευρήματα με $p<0.05$ θεωρήθηκαν στατιστικά σημαντικά. Η ανάλυση πραγματοποιήθηκε με χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS v. 15.0.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ (Πριν το μοίρασμα των ΕΡΜ)

Όπως προαναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα:

Ι.1). Η γενική μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας με μόνο κριτήριο το χέρι γραφής, από τις πληροφορίες που μας έδωσαν οι εκπαιδευτικοί για 811 μαθητές, 13 Κανονικών Σχολείων της περιοχής μελέτης, τόσο των Δημοτικών όσο και των αντίστοιχων Νηπιαγωγείων, πριν τη συμπλήρωση των αντίστοιχων ΕΡΜ, βρέθηκε: αριστεροχειρία: 8,38% (Αγόρια (Α): 10,4%, Κορίτσια (Κ): 6,5%). Ειδικότερα η μέση συχνότητα στα παιδιά των Δημοτικών Σχολείων ήταν: αριστεροχειρία: 8,05% (Α: 9,7%, Κ: 6,6%) και η αντίστοιχη μέση συχνότητα στα παιδιά Νηπιαγωγείων ήταν: αριστεροχειρία: 10,6% (Α: 14,8%, Κ: 6%). (Πίνακας 1α),

Η μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας στις 3 πρώτες τάξεις των Κανονικών Δημοτικών σχολείων, βρέθηκε: 8,9% (Α: 11,6%, Κ: 6,6%) και στις 3 τελευταίες τάξεις 8% (Α: 8,0%, Κ: 7,2%) (Πίνακας 1β). Τα όρια της κυμαινόμενης συχνότητας ανάμεσα σε όλες τις τάξεις των Κανονικών Δημοτικών Σχολείων, βρέθηκε 7,1% (Α΄ τάξη) έως 9,9% (Β΄τάξη). Όσον αφορά τα παιδιά των Νηπιαγωγείων το δείγμα ήταν αντιπροσωπευτικό και όχι πληθυσμιακό, γιατί αυτού του είδους η εκπαίδευση δεν είναι υποχρεωτική και ως εκ τούτου πολλά παιδιά δεν παρακολουθούν Νηπιαγωγείο και κάθονται στα σπίτια τους. Επίσης οι εκπαιδευτικοί δεν μας έδωσαν ξεχωριστές πληροφορίες για την αμφιχειρία των παιδιών, σε αυτή τη φάση της μελέτης, αλλά μόνο για την αριστεροχειρία, με κριτήριο το χέρι που γράφει.

ΙΙ.1). Η γενική μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας με μόνο κριτήριο το χέρι γραφής, από τις πληροφορίες που μας έδωσαν οι εκπαιδευτικοί για τα 115 άτομα, των 10 Ειδικών Σχολείων της περιοχής μελέτης, συμπεριλαμβανομένου και του «ΕΛΕΠΑΠ», ανεξάρτητα από την ηλικία τους την Ψυχοκινητική και Νοητική τους κατάσταση, πριν τη συμπλήρωση των αντίστοιχων ΕΡΜ και χωρίς να εξαιρέσουμε τα παιδιά με ΕΠ, βρέθηκε: αριστεροχειρία: 21,73%.

(Μετά το μοίρασμα των ΕΡΜ, τα οποία αφορούσαν τα παιδιά
των Κανονικών σχολείων).

Ι.1). Η γενική μέση συχνότητα της χειρίας των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, που εξήχθηκε μετά την επεξεργασία των ΕΡΜ, τα οποία συμπλήρωσαν οι γονείς από το σύνολο των οποίων επιστράφηκαν 762, βρέθηκε: δεξιοχειρία: 86.63%, αριστεροχειρία: 10,07% (Α: 12,0%, Κ: 8,5) και αμφιχειρία: 3,3% (Α: 3,7%, Κ: 3,0%). Ειδικότερα η μέση συχνότητα για τα παιδιά Δημοτικών Σχολείων, ήταν δεξιοχειρία: 87,3%, αριστεροχειρία: 9,4% (Α: 11,6%, Κ: 7,6%) και αμφιχειρία: 3,3% (Α: 3,5%, Κ: 3,2%). Για τα παιδιά του Νηπιαγωγείου η αντίστοιχη μέση συχνότητα ήταν δεξιοχειρία: 83.7%, αριστεροχειρία: 13,2% (Α: 13,9%, Κ: 13,23%) και αμφιχειρία: 3,1% (Α: 5,35%, Κ: 1,32%). (Πίνακας 2).

Ι.2). Η γενική μέση συχνότητα της χειρίας με βάση τις απαντήσεις που έδωσαν οι εκπαιδευτικοί στα 318 ΕΡΜ, που αφορούσαν τα παιδιά στο νομό Μαγνησίας (αντιπροσω-

πευτικό δείγμα), ήταν: δεξιοχειρία: 89,2% (Α: 88,28%, Κ: 90,84%), αριστεροχειρία: 9,59% (Α: 11,72%, Κ: 9,16%) και αμφιχειρία: 1,23%. (Πίνακας 3).

Εξάλλου η γενική μέση συχνότητα της χειρίας σε συνολικό δείγμα 598 ΕΡΜ, λαμβάνοντας υπόψη και τα 280 ΕΡΜ που συμπλήρωσαν οι εκπαιδευτικοί της Λάρισας, διασταυρώνοντας 2 ερωτήσεις, (i) το παιδί σας είναι δεξιόχειρο; ii) το παιδί σας είναι αριστερόχειρο; με αντίθετο νόημα, (για διασταύρωση στοιχείων και της ειλικρίνειας των απαντήσεων), βρέθηκε: δεξιοχειρία: α) 89,6% έναντι β) 89,2%. Η μη δεξιοχειρία (αριστεροχειρία και αμφιχειρία) α)10,4%, έναντι β)10,8%. Η διαφορά του ποσοστού 0.4% αφορά κυρίως τα αμφίχειρα παιδιά. (Πίνακες 4α, β).

Ι.3). Επιστράφησαν 734 ΕΡΜ από τους μαθητές, όπου η γενική μέση συχνότητα της χειρίας, με βάση το χέρι γραφής, βρέθηκε: δεξιοχειρία: 86%, αριστεροχειρία και αμφιχειρία:14%. (πίνακας 2 α, β).

Επιστράφησαν επίσης, 707 ΕΡΜ (ΕΤ), όπου συμπληρώθηκαν επιπλέον στοιχεία μετά την διενέργεια του Test, (582 αφορούσαν παιδιά Δημοτικού Σχολείου και 125 αφορούσαν παιδιά Νηπιαγωγείου) που συμπληρώθηκαν από τους μαθητές και τους κηδεμόνες τους, (όπου δεν υπήρχε δυνατότητα να συμπληρωθούν από τους ίδιους τους μαθητές, λόγω ηλικίας ή ανεπάρκειας, όπως τονίστηκε) και περιείχαν τις 12 κύριες δραστηριότητες που ελέγχθηκαν με το ΕΤ. Τα αποτελέσματα απεικονίζονται αναλυτικά και ξεχωριστά για τα παιδιά Δημοτικού Σχολείου και Νηπιαγωγείου. Η γενική μέση συχνότητα της μη δεξιοχειρίας (αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας), σε αυτό το δείγμα των ΕΡΜ έδειξε ότι στα παιδιά Δημοτικών Σχολείων ήταν 9.62% και στα παιδιά Νηπιαγωγείου ήταν 13,60%. Στο σύνολο των παιδιών η συχνότητα της μη δεξιοχειρίας ήταν 10,32%. Η ανάλυση του ΕΤ έδειξε ότι στις 8 από τις 12 κύριες δραστηριότητες (με ελαφρά διαφοροποίηση μεταξύ παιδιών Δημοτικού και Νηπιαγωγείου), υπάρχει έντονα στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στους δεξιόχειρες και αριστερόχειρες σε ό,τι αφορά τη χρήση των χεριών τους. Για μεν τα παιδιά του Δημοτικού Σχολείου, σε επίπεδο p=0,000 έως p=0,021 και για τα παιδιά του Νηπιαγωγείου σε επίπεδο p=0,000 έως p=0,045. (Πίνακες 5α, 5β).

(Μετά το μοίρασμα των ΕΡΜ, τα οποία αφορούσαν τα παιδιά
των Ειδικών σχολείων).

ΙΙ.1,2). Επεστράφησαν 112 ζεύγη ΕΡΜ, (από γονείς και εκπαιδευτικούς). Η γενική μέση συχνότητα της χειρίας στα 90 από τα 112 συνολικά παιδιά των Ειδικών Σχολείων, -εξαιρώντας τα παιδιά με ΕΠ που δεν είχαν κίνηση και όσα ήταν αδύνατον να ανταποκριθούν λόγω βαρειάς Νοητικής υστέρησης και αδυναμίας συνεργασίας-, έδειξε ότι: δεξιοχειρία: 72,20%, αριστεροχειρία: 15,6%, αμφιχειρία: 12,2%. (Πίνακας: 6). Η γενική μέση συχνότητα των μη δεξιοχείρων (αριστεροχείρων και αμφιχείρων) στα Ειδικά Σχολεία ήταν: 27,8%. Προκειμένου να αντιστοιχίσουμε τα παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης-Νηπιαγωγείων και Δημοτικών Ειδικών Σχολείων, με τα παιδιά αντίστοιχων ηλικιακών ομάδων των Κανονικών Σχολείων, τα χωρίσαμε κατά αντίστοιχες ηλικιακές ομάδες και προσδιορίσαμε την αντίστοιχη μέση συχνότητα της χειρίας. Επειδή τα παιδιά που φοιτούσαν σε Ειδικά Νηπιαγωγεία ήταν μόνο 5, αλλά αυτά που πληρούσαν τις προϋποθέσεις για αντίστοιχη ηλικιακή ομάδα για σύγκριση (<6 και > των 5 ετών), με αυτά των Νηπίων των Κανονικών Σχολείων ήταν -μόνο 1 παιδί-, δεν προχωρήσαμε σε προσδιορισμό της χειρίας αυτής της ηλικιακής ομάδας στα Ειδικά Σχολεία χωριστά, αλλά μαζί σε όλα τα παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (>5 ετών). Έτσι στα Ειδικά Σχολεία, αναλύσαμε και επεξεργαστήκαμε αφ ενός, όλα τα παιδιά των οποίων η ηλικία αντιστοιχούσε με

τη φοίτηση στο Δημοτικό Σχολείο (ως εκ τούτου συμπεριλάβαμε και τα 4 παιδιά των Ειδικών νηπιαγωγείων που ήταν πάνω από 6 ετών) και αφ ετέρου αυτών των οποίων η ηλικία αντιστοιχούσε με τη φοίτησή τους στο Γυμνάσιο-Λύκειο.

Στα παιδιά της 1ης κατηγορίας με αντίστοιχη ηλικία Δημοτικού, η συχνότητα της χειρίας βρέθηκε: δεξιοχειρία: 67,5%, αριστεροχειρία: 20% (Α: 7,5%, Κ: 12,5%) και αμφιχειρία: 12,5% (Α: 2,5%, Κ: 10%). Στα παιδιά με αντίστοιχη ηλικία Γυμνασίου-Λυκείου, η συχνότητα της χειρίας βρέθηκε: δεξιοχειρία: 82,9%, αριστεροχειρία: 11,4% (Α: 8,6%, Κ: 2,8%), αμφιχειρία: 5,7% (Α: 5,7%, Κ: 0%). (Πίνακας 7).

ΙΙ.3). Τέλος κατ' αντίστοιχο τρόπο με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, ελέγχθηκαν με τη συμπλήρωση του Ε.Τ και τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων στο σύνολό τους (ηλικιακή ομάδα Δημοτικού και ηλικιακή ομάδα Γυμνασίου-Λυκείου) και ξεχωριστά στις δύο διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες, Δημοτικού, Γυμνασίου-Λυκείου, τα αποτελέσματα των οποίων, κατ' ανάλογο τρόπο, απεικονίζονται σε αντίστοιχους συγκεντρωτικούς πίνακες (Πίνακες: 8 α, β). Σε όλες τις δραστηριότητες που ελέγχει το Ε.Τ και οι δύο κατηγορίες των παιδιών αυτών ως σύνολο (με αντίστοιχη ηλικία Δημοτικού και Γυμνασίου-Λυκείου), όσον αφορά τη χειρία τους, βρέθηκε να παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική διαφορά σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας, σε όλες τις δραστηριότητες που ελέγχει το Test, σε επίπεδο, από p=0,000 έως p=0,049. Όσον αφορά τα παιδιά των Δημοτικών σχολείων των Ειδικών Σχολείων, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχης ηλικίας παιδιά των Κανονικών Σχολείων, βρέθηκε ότι αυτά των Ειδικών Σχολείων στις 11 από τις 12 δραστηριότητες που ελέγχει το Test, παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική διαφορά σε επίπεδο p=0,001 έως p=0,05 και μάλιστα εντονότερη από αυτή που βρέθηκε στον έλεγχο των παιδιών αντίστοιχης ηλικίας που αφορούσαν τα παιδιά στα Κανονικά Σχολεία, όπως εξάγεται από την σύγκριση των αναλυτικών πινάκων 5 και 8. Όσο προχωράμε στα μεγαλύτερης ηλικίας παιδιά οι στατιστικές σημαντικότητες αποδυναμώνονται. Ωστόσο δεν είχαμε αντίστοιχο δείγμα (Γυμνασίου-Λυκείου), σύγκρισης με παιδιά Κανονικών Σχολείων, όσον αφορά αυτή την ηλικιακή ομάδα.

Επίσης όσον αφορά τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, ελέγχθηκε το ποσοστό χρήσης του αντίστοιχου ματιού και ποδιού και στις δύο ηλικιακές ομάδες, Δημοτικού και Γυμνασίου-Λυκείου. Δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση της επικράτησης ούτε του ματιού, ούτε του ποδιού σε σχέση με το επικρατούν αντίστοιχο χέρι, στις δύο ηλικιακές ομάδες. Στην 1η ηλικιακή ομάδα η συσχέτιση του επικρατούντος ματιού σε σχέση με το επικρατούν χέρι ήταν σε επίπεδο p=1.00 και του ποδιού σε σχέση με το επικρατούν χέρι ήταν σε επίπεδο p=0,565, ενώ για τη 2η ηλικιακή ομάδα η αντίστοιχη συσχέτιση του χεριού με το επικρατούν μάτι ήταν p=0,167 και με το επικρατούν πόδι p=1.000.

Από την επεξεργασία των ΕΡΜ των γονέων στα Κανονικά Σχολεία, βρέθηκε να υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση της χειρίας με την κληρονομικότητα, τόσο στα παιδιά Δημοτικού όσο και στα παιδιά Νηπιαγωγείου, εφόσον τα ποσοστά της αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας, είναι μεγαλύτερα εκεί όπου υπάρχουν συγγενείς με αριστεροχειρία ή αμφιχειρία (p=0,000, p=0,006 αντίστοιχα). (Πίνακες 9α1, 9α2) και αντίστοιχα σχήματα Α1 και Α2. Αντίθετα στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, ελέγχοντας την χειρία και την κληρονομικότητα δεν βρέθηκε καμμία στατιστικά σημαντική συσχέτιση, ελέγχοντάς τα ως σύνολο, αλλά και ξεχωριστά, κορίτσια και αγόρια, όπως φαίνεται, αναλυτικά πιο κάτω. (Πίνακες 9β, β1,β2).

Όσον αφορά τη σχέση της χειρίας και συγκεκριμένα της μη δεξιοχειρίας και του φύλου, τόσο στις απαντήσεις α) που έδωσαν οι γονείς, όσο και στις απαντήσεις που β) έδωσαν οι εκπαιδευτικοί, τόσο στα παιδιά του Δημοτικού όσο και στα παιδιά του Νηπιαγωγείου των Κανονικών Σχολείων, παρ' ότι φαίνεται να παρουσιάζει υπεροχή το άρρεν φύλο, εντούτοις η διαφορά δεν είναι στατιστικά σημαντική με το Pearson's chi square. Συγκεκριμένα, α) όσον αφορά τα ΕΡΜ των γονέων για τα παιδιά Δημοτικού Σχολείου p=0,245 και για τα παιδιά Νηπιαγωγείου p=0,660 και β) όσον αφορά τα ΕΡΜ των εκπαιδευτικών, για τα παιδιά Δημοτικού και Νηπιαγωγείου συνολικά, δεν βρέθηκε επίσης στατιστική σημαντική συσχέτιση με το φύλο, αφού p=0,353. Όλα τα ευρήματα της συσχέτισης του φύλου απεικονίζονται στους συγκεντρωτικούς πίνακες 10 και 11 που ακολουθούν.

Οι πίνακες 10 & 11 αφορούν συσχετίσεις της χειρίας σε παιδιά Κανονικών Σχολείων (από τα ΕΡΜ των γονέων και εκπαιδευτικών αντίστοιχα), ενώ ο πίνακας 12 αφορά στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις της χειρίας σε παιδιά Ειδικών Σχολείων (από τα ΕΡΜ γονέων και Εκπαιδευτικών), με τις μεταβλητές, παράγοντες και καταστάσεις που περιγράφονται στον αντίστοιχο πίνακα 12, ανάμεσα στις οποίες προβλήματα κύησης και συνθήκες τοκετού, σωματομετρικά στοιχεία και συσχέτιση με την κληρονομικότητα. Στο προτελευταίο και συγκεντρωτικό πίνακα 13, από τον οποίον εξάγονται τα σημαντικότερα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, συγκρίνονται τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων και των Ειδικών Σχολείων, ως σύνολο, που είναι μη δεξιόχειρα και αποτυπώνονται οι στατιστικά σημαντικές διαφορές, οι οποίες εκφράζονται με την τιμή του p<0,05. Τέλος στο τελευταίο πίνακα 14 γίνεται επικέντρωση, στην ίδια ηλικιακή ομάδα των παιδιών, των 2 δειγμάτων (εξομοίωση κατά ηλικία, για πιο αντικειμενικά συμπεράσματα), συγκρίνοντας τόσο τα μη δεξιόχειρα, όσο και τα δεξιόχειρα παιδιά, στα 2 είδη των σχολείων Κανονικών και Ειδικών. Εξετάζοντας συγκριτικά αυτά τα παιδιά σε σχέση με τη χειρία τους, και αναλύοντας τα αποτελέσματα λεπτομερώς, καταλήγουμε προφανώς σε συμπεράσματα που έχουν σχέση με τα αυξημένα ποσοστά της μη δεξιοχειρίας τα οποία εμπεριέχουν «παθολογική χειρία» στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, τα οποία στο σύνολό τους παρουσιάζουν επίσης μαθησιακές δυσκολίες.

Αναλυτικότερα στο πίνακα 10, που αφορά παιδιά Κανονικών Σχολείων, βλέπουμε ότι δεν βρέθηκε να υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ της χειρίας των παιδιών και της υπερκινητικότητας τους, ούτε στα παιδιά Δημοτικού ούτε στα παιδιά Νηπιαγωγείου εξετάζοντάς τα ως σύνολο και ξεχωριστά στα αγόρια (Α) και στα κορίτσια (Κ), (p(A+K)=0,300, pA=0,123, pK=0,103 και p(A+K)=0,430, pA=0,178, pK=0,722), αντίστοιχα. Το συνολικό ποσοστό της υπερκινητικότητας στα κορίτσια Δημοτικού βρέθηκε: 38,78% και στα αγόρια: 50,7%, ενώ στα κορίτσια Νηπιαγωγείων βρέθηκε 38,7% και στα αγόρια 47,7%. Επίσης δεν βρέθηκε να υπάρχει συσχέτιση στατιστικά σημαντική της χειρίας και της νυχτερινής ενούρησης ούτε στα παιδιά Δημοτικού ούτε στα παιδιά Νηπιαγωγείου εξετάζοντάς τα κατά τον ίδιο τρόπο, συνολικά και ξεχωριστά στα αγόρια και στα κορίτσια (p(A+K)=0,966, pA=0,366, pK=0,448 και p(A+K)=0,816, pA=0,673, pK=0,673). Τα συνολικά ποσοστά της νυχτερινής ενούρησης και στα δύο φύλα βρέθηκαν στα παιδιά Δημοτικού 11,1% (Α: 14,3%, Κ: 8,7%) και σε παιδιά Νηπιαγωγείου 11,7% (Α: 16,9%, Κ: 5,5%).

Τέλος ο έλεγχος της συσχέτισης της χειρίας στα παιδιά Κανονικών Σχολείων σε σχέση με σοβαρά περιγεννητικά προβλήματα (περιγεννητική ασφυξία και ανοξία, ενδοκρα-

νιακή αιμορραγία, εγκεφαλική κάκωση, άλλη επιπλοκή στη γέννα ή μετά τη γέννα, όπως ίκτερος, μηνιγγίτιδα ή νοσηλεία σε τμήμα προώρων, εντατικής νοσηλείας ή αυξημένης φροντίδας), δεν βρέθηκε να παρουσιάζει στατιστικά σημαντική διαφορά, ούτε στο σύνολο των παιδιών ή ξεχωριστά στα παιδιά Δημοτικού($p>0,05$) και Νηπιαγωγείου ($p>0,05$), ούτε σε σχέση με το φύλο. Επίσης δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση της χειρίας με το Apgar score ή το είδος του τοκετού. Ωστόσο όμως με την πάροδο του χρόνου οι τοκετοί με Καισαρική Τομή (ΚΤ) και χρήση εμβρυουλκίας, διαπιστώνεται να αυξάνονται γενικώς, ούτως ώστε 1 στα 3 παιδιά του Νηπιαγωγείου τουλάχιστον, να γεννιέται με ΚΤ σε αντίθεση προς την μικρότερη αναλογία, στο παρελθόν αφού, 1 στα 4 παιδιά του Δημοτικού γεννήθηκε με ΚΤ. Επίσης στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση του μέσου βάρους γέννησης του νεογνού και της χειρίας του, ούτε στα παιδιά του Δημοτικού ($p=0,435$) ούτε στα παιδιά του Νηπιαγωγείου ($p=0,221$), σε αντίθεση με τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, όπου τα αποτελέσματα αναλύονται στη συνέχεια και είναι στατιστικά σημαντικά, γιατί αφορούν παιδιά με πολλά προβλήματα, ανάμεσα στα οποία προωρότητα, διάφορα σύνδρομα, νοητική, ψυχοκινητική, και συναισθηματική υστέρηση, Εγκεφαλική Παράλυση αυτισμό, υπερκινητικότητα, επιθετικότητα κά.

Η λεπτομερής ανάλυση των στοιχείων και των πληροφοριών που έδωσαν οι εκπαιδευτικοί για το ίδιο αντιπροσωπευτικό τμήμα πληθυσμού παιδιών, της περιοχής μελέτης, που πάνε σε Κανονικά Σχολεία, όπως αποτυπώνεται στο πίνακα 11, έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ της αριστεροχειρίας και των αρχηγικών τάσεων των παιδιών αυτών ($p=0,049$) και το αποτέλεσμα δεν φαίνεται να επηρεάζεται από το φύλο των παιδιών, ούτε από το σχολείο (Δημοτικό ή Νηπιαγωγείο), σύμφωνα με τη λογιστική παλινδρόμηση. Επίσης στον ίδιο πίνακα φαίνεται να προκύπτει ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ της μη δεξιοχειρίας (αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας) και της εκτέλεσης των εντολών των γονέων ($p=0,001$), ή τη συμμόρφωση των μη δεξιοχείρων παιδιών με τους κανόνες του ομαδικού παιχνιδιού ($p=0,020$) και τα αποτελέσματα δεν φαίνεται επίσης, να επηρεάζονται από το φύλο των παιδιών ή το είδος του σχολείου που φοιτούν, σύμφωνα με την ίδια μέθοδο ελέγχου (λογιστική παλινδρόμηση). Στον ίδιο Πίνακα 11 από τις πληροφορίες που είχαμε με βάση τις απαντήσεις που έδωσαν οι ίδιοι εκπαιδευτικοί των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, βρέθηκε ότι τα αριστερόχειρα παιδιά παρουσιάζουν άρνηση στη γραφή σε στατιστικά σημαντικό βαθμό σε σχέση με τα δεξιόχειρα ($p=0,005$) και κάνουν πολλά λάθη κατά τη διαδικασία της αντιγραφής σε σχέση με τα δεξιόχειρα παιδιά ($p=0,004$).

Στα περιγραφικά αποτελέσματα της έρευνας μας, βλέπουμε ότι, τα μισά περίπου παιδιά των Κανονικών Σχολείων σύμφωνα με τη γνώμη του εκπαιδευτικού έχουν αυτοεμπιστοσύνη/αυτοεκτίμηση μεγάλη έως πολύ μεγάλη (51,5%) και το ίδιο μεγάλο ποσοστό αφορά επίδοση και απόδοση στην αναγνωστική ικανότητα που είναι άνω του μέσου όρου έως άριστη, ενώ ένα μόνο ποσοστό 6% έχουν ειδικές μαθησιακές δυσκολίες και γενικά επίδοση κακή και πολύ χαμηλού επιπέδου. Το υπόλοιπο ποσοστό έχει επίδοση κάτω του μέσου επιπέδου έως μέση. Επίσης 1 στα 5 παιδιά των Κανονικών Σχολείων (20%), δυσκολεύεται να μάθει την προπαίδεια, παρουσιάζει δυσαριθμησία και δυσκολεύεται, να κάνει πρόσθεση / αφαίρεση, πολλαπλασιασμό / διαίρεση, να βάλει σε διαδοχική σειρά τις εποχές, την ώρα, τους μήνες του χρόνου, ενώ ένα μικρότερο ποσοστό 1 στα 6 παιδιά δυσκολεύεται να μάθει τις μέρες της εβδομάδας. Αυτά τα ποσοστά που κυμαίνονται από

10-20%, ανάλογα ποιο είδος μαθησιακής δυσκολίας ελέγχεται (λόγος, γραφή ανάγνωση, αριθμητικές πράξεις κά), αφορούν ποσοστά παιδιών που φοιτούν σε Κανονικά Σχολεία και έχουν μαθησιακές δυσκολίες, διαφόρου βαθμού και βαρύτητας, αλλά με φυσιολογική νοημοσύνη. Ωστόσο το 97,6% δεν αντιμετωπίζει προβλήματα προσανατολισμού στο χώρο που κινείται και αντίστοιχο ποσοστό 95,7% γράφει κανονικά από αριστερά προς τα δεξιά και όχι καθρεπτικά. Τα μισά παιδιά των Κανονικών Σχολείων, με βάση τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών αναφέρουν ότι φοίτησαν στον παιδικό σταθμό και 9 στα 10 παιδιά ότι πήγαν Νηπιαγωγείο.

Αντίθετα με όσα πιο πάνω αναφέρθηκαν, όσον αφορά τη γνώμη του γονέα του εκπαιδευτικού ή του ατόμου που ασχολείται με τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων (Φυσικοθεραπευτού, λογοθεραπευτού, εργοθεραπευτού, ή Κοινωνικής Λειτουργού), για το θέμα της αυτοεμπιστοσύνης/αυτοεκτίμησης αυτών των παιδιών και της σχολικής ικανότητας, βρέθηκε ότι τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων στο σύνολό τους και ανεξάρτητα από τη χειρία τους (p=0,728), έχουν μικρή έως πολύ μικρή αυτοεμπιστοσύνη/αυτοεκτίμηση, σε ποσοστό 51%. (Πίνακας 12). Αν συγκριθούν μάλιστα με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική (P=0,029).

Στο 50% των ΕΡΜ των γονέων για τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, που είχαμε απάντηση για σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης, το 12.5% ανέφερε σημαντικά τέτοιας φύσεως προβλήματα και μάλιστα η διαφορά ανάμεσα στα μη δεξιόχειρα (αριστερόχειρα και αμφίχειρα) και δεξιόχερα των Ειδικών Σχολείων, δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική (p=0,313) και άρα ύπαρξη σοβαρών προβλημάτων σε όλα τα παιδιά, αλλά μη συσχέτιση τους με το είδος της χειρίας, ανάμεσα στα παιδιά αυτά, βρέθηκε να είναι προφανής. Ειδικότερα όσον αφορά τις αναφερόμενες επιπλοκές κατά τον τοκετό (γέννα), στα μη δεξιόχειρα σε σχέση με τα δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων, δεν βρέθηκε να έχει στατιστικά σημαντική διαφορά, αφού όλα τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων έχουν επιβεβαρυμένο Περιγεννητικό Ιστορικό (ΠΙ) και προέρχονται από κυήσεις υψηλού κινδύνου (p=0,148).

Επίσης τα μισά σχεδόν παιδιά των Ειδικών Σχολείων από το σύνολό τους (45%), αναφέρεται ότι γεννήθηκαν με ΚΤ, (από αυτά τα 52,4% είναι μη δεξιόχειρα) και είχαν πολλά περιγεννητικά προβλήματα σε σχέση με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, όπου μόνο 1 στα 4 (παιδιά Δημοτικού) ή 1 στα 3 (παιδιά νηπιαγωγείου) φαίνεται να γεννήθηκαν με ΚΤ. Μάλιστα από τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, φάνηκε ότι τα μη δεξιόχειρα έχουν ιστορικό περιγεννητικής ασφυξίας και ανοξίας και ανάγκης Οξυγόνου, σε σημαντικά μεγαλύτερο ποσοστό στατιστικά σημαντικό, απ΄ ότι τα δεξιόχειρα, όπως φαίνεται και αναλυτικά στο πίνακα 14.

Επίσης ο έλεγχος της χειρίας στα παιδιά με αυτισμό, όσο και στα παιδιά με σύνδρομο, έδειξε αυξημένη συχνότητα μη δεξιοχειρίας και ειδικότερα αυξημένα ποσοστά αμφιχειρίας στα παιδιά με σύνδρομο (μη δεξιοχειρία: 37%), και αυξημένα ποσοστά αριστεροχειρίας στα παιδιά με αυτισμό (μη δεξιοχειρία: 43%).

Αντίθετα με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, η περαιτέρω περιγραφική ανάλυση των δεδομένων της μελέτης, αυτών των παιδιών (των Ειδικών Σχολείων), σύμφωνα πάντα με τη γνώμη του εκπαιδευτικού και συγκρίνοντάς τα με τα αντίστοιχα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, έδειξε ότι 3 στα 4 παιδιά έχουν κάτω του μέσου όρου ως χαμηλού επιπέδου επίδοση στα διαγωνίσματα, δυσκολεύονται να μάθουν την ώρα. 1 στα 3 παιδιά δυσκολεύεται να μάθει τις μέρες της εβδομάδας, τα μισά περίπου τους μήνες του χρόνου

και τα 2 στα 3 παιδιά τις εποχές του χρόνου και τους μήνες που έχει η κάθε εποχή. 9 στα 10 παιδιά δυσκολεύονται στη εκμάθηση της προπαίδειας και των αριθμητικών πράξεων. 3 στα 4 παιδιά έχουν αναγνωστική ικανότητα κάτω του μέσου όρου και πολύ χαμηλού επιπέδου. 3 στα 4 παιδιά έχουν διαταραχές προσανατολισμού στο χώρο, ενώ 2 στα 3 διαταραχή στην διαδοχή γεγονότων. Γενικώς δεν επιμένουν σε προσπάθειες η πλειοψηφία των παιδιών αυτών και 1 στα 3 είναι υποταγμένο, ενώ 2 στα 3 δεν θέλει να είναι αρχηγός.

Ένα στα 5 παιδιά των Ειδικών Σχολείων, φαίνεται να παρουσίασε επιπλοκή στη γέννα. Ειδικότερα, περιγεννητικά αναφέρεται ότι 1 στα 4 πήρε οξυγόνο και 1 στα 5 αναφέρεται ότι παρουσίασε ασφυξία, 2 στα 5 παρέμεινε στη θερμοκοιτίδα, 1 στα 4 παρουσίασε ίκτερο, ενώ ένα μικρό ποσοστό 4% παρουσίασε εγκεφαλική κάκωση και 2% εγκεφαλική αιμορραγία. Τέλος 1 στα 3 νοσηλεύθηκε στο τμήμα αυξημένης φροντίδας νεογνών, προώρων ή εντατικής νοσηλείας, αλλά και μετά την έξοδό του από τα τμήματα αυτά αναφέρεται ότι νοσηλεύθηκε ξανά στο νοσοκομείο για κάποιο πρόβλημα υγείας (υψηλό πυρετό: 19,2%, σπασμούς: 14,8%, μικροτραυματισμούς: 9,8%).

Επίσης 1 στα 3 παιδιά των Ειδικών Σχολείων, παρουσιάζει φοβίες, 1 στα 10 παιδιά έχει τικς ή πιπιλάει το δάκτυλό του σε ποσοστό 7,4% και 1 στα 4 παιδιά τρώει τα νύχια του. Από τον υπόλοιπο έλεγχο των παιδιών που φοιτούν σε Ειδικά Σχολεία, φαίνεται ότι ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών είναι πρωτότοκα (1 στα 3 περίπου). Μάλιστα παρατηρείται στατιστικά σημαντική συσχέτιση της σειράς γέννησης (πρωτότοκα), με τη χειρία, τόσο στα δεξιόχειρα, όσο και στα μη δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων ($p<0,001$ και $p=0,007$), συγκρίνοντάς τα με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων (Πίνακας: 14). Συγκρίνοντας τα επίσης με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων παρουσιάζουν άρνηση γραφής 1 στα 3, ενώ 8 τουλάχιστον στα 10 κάνουν ορθογραφικά λάθη και 1 στα 4 παρουσιάζει καθρεπτική γραφή (26,3%), 3 στα 4 δεν κρατάνε σωστά το μολύβι (71,9%), ποσοστά που διαφέρουν σημαντικά από αυτά των παιδιών των Κανονικών Σχολείων και αντικατοπτρίζουν το μέγεθος των μαθησιακών δυσκολιών στα παιδιά αυτά.

Τέλος σε 1 από τα 4 παιδιά αναφέρεται ότι η συναισθηματική κατάσταση της μητέρας κατά την διάρκεια της κύησης, ήταν από μέτρια έως κακή στη διάρκεια της εγκυμοσύνης, αντίθετα με το μικρότερο ποσοστό, μόλις 1 στα 10 παιδιά στα Κανονικά Σχολεία, στο οποίον αναφέρεται αντίστοιχη κακή συναισθηματική κατάσταση της μητέρας.

Όλες αυτές οι προαναφερόμενες φανερές διαφορές που αναφέρθηκαν στη σύγκριση των παιδιών των Ειδικών Σχολείων σε σχέση με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, είναι στατιστικά σημαντικές σε επίπεδο $p<0,005$ και εδώ έγκειται το σημαντικό συγκριτικό αποτέλεσμα της έρευνας μας στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων και Κανονικών Σχολείων. Ένα στα τρία παιδιά των Ειδικών Σχολείων ηλικιακής ομάδας Δημοτικού, είναι μη δεξιόχειρο, η συχνότητα μάλιστα των κοριτσιών είναι διπλάσια (22,5%) από αυτήν των αγοριών (10%), σε αυτή την ηλικιακή ομάδα. Το ποσοστό αυτό παρουσιάζει διαφοροποίηση και μειώνεται όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία των παιδιών. Στα παιδιά της ηλικιακής ομάδας Γυμνασίου-Λυκείου, τα αντίστοιχα ποσοστά διαφοροποιούνται ούτως ώστε 1 στα 6 παιδιά των Ειδικών Σχολείων αυτής ηλικιακής ομάδας των μεγαλύτερων παιδιών να είναι μη δεξιόχειρα, η συχνότητα μάλιστα στα κορίτσια είναι 2,8% και στα αγόρια 14,3%, αποτέλεσμα που χρήζει σχολιασμού και περαιτέρω διερεύνησης, σε μεγαλύτερα δείγματα.

Όπως αναφέρθηκε παραστατικά πιο πάνω, αντίθετα με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, η σχέση της κληρονομικότητας και της χει-

ρίας δεν φάνηκε να έχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση στο σύνολο των παιδιών στα Ειδικά Σχολεία (p=0,653), αλλά ούτε εξετάζοντας χωριστά τα αγόρια (p=0,297) και τα κορίτσια (p=0,813), αποτέλεσμα που ενισχύει το επίκτητο και μη κληρονομικό, ή γενετικά καθορισμένο συμβάν της «παθολογικής χειρίας», στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων. Επίσης η συσχέτιση της χειρίας με τα σωματομετρικά στοιχεία γέννησης και το APGAR score στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, έδειξε ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση της, ούτε με το Apgar score (όλα τα παιδιά είχαν χαμηλό), ούτε την περίμετρο της κεφαλής (p>0,05), αλλά όμως υπάρχει συσχέτιση με το Βάρος Γέννησης (p=0,020). Το μέσο βάρος γέννησης των δεξιοχείρων, στο σύνολο των παιδιών των Ειδικών Σχολείων, είναι: 3,430 gr και των μη δεξιοχείρων 2,769 gr. Μάλιστα τα αμφίχειρα από τα μη δεξιόχειρα παιδιά, βρέθηκε ότι έχουν σε σημαντικά στατιστικό βαθμό, ακόμη χαμηλότερο βάρος γέννησης σε σχέση με τα δεξιόχειρα (p=0,005).

Συγκρίνοντας τα ΕΡΜ των παιδιών των Κανονικών Σχολείων και των παιδιών των Ειδικών Σχολείων, μόνο για την ομάδα που μας ενδιέφερε, των μη δεξιοχείρων παιδιών, επιβεβαιώθηκαν οι αρχικές μας υποθέσεις και διαπιστώθηκαν σημαντικές στατιστικές συσχετίσεις της χειρίας, με τις μεταβλητές, που αποτυπώνονται στο προτελευταίο Πίνακα 13 σε επίπεδο p<0,005. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, σε ποσοστό 22,2% είχαν σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης σε επίπεδο p=0,001. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, όσον αφορά το είδος του τοκετού των μη δεξιοχείρων παιδιών στα Κανονικά σχολεία και στα Ειδικά Σχολεία, βρέθηκε ότι 1 στα 4 μη δεξιόχειρα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, είχαν γεννηθεί με ΚΤ, ενώ στα Ειδικά Σχολεία, τα μισά τουλάχιστον μη δεξιόχειρα έχουν γεννηθεί με ΚΤ και η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική (p=0,028). Το 29,4% των παιδιών των Ειδικών Σχολείων είχαν επιπλοκή στη γέννα σε σχέση με το 5,1% των παιδιών των Κανονικών Σχολείων (p=0,008). Παρέμεινε σε θερμοκοιτίδα το 9,1% των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, έναντι του 55,6% των παιδιών των Ειδικών Σχολείων (p<0,0001) και χρειάστηκε οξυγόνο μόνο το 2,6% των μη δεξιοχείρων παιδιών των Κανονικών Σχολείων, ενώ το ποσοστό των μη δεξιοχείρων παιδιών των Ειδικών Σχολείων που χρειάστηκε οξυγόνο είναι 38,9% (p<0,0001). Δεν έκλαψε αμέσως το 5,1% των μη δεξιοχείρων που πάει σε Κανονικό Σχολείο, έναντι του 25% των αντίστοιχων που πάει σε Ειδικό Σχολείο (p=0,027). Τέλος νοσηλεύθηκε σε τμήμα αυξημένης φροντίδας, προώρων, εντατικής νοσηλείας το 3,8% των μη δεξιοχείρων παιδιών των Κανονικών Σχολείων έναντι του 50% των μη δεξιοχείρων παιδιών των Ειδικών Σχολείων (p<0,0001). Μετά την έξοδό τους χρειάστηκε να νοσηλευθούν το 41,2% των μη δεξιοχείρων παιδιών των Ειδικών Σχολείων έναντι του 8% των μη δεξιοχείρων παιδιών των Κανονικών Σχολείων (p=0,002). Οι γονείς ανέφεραν ότι τα παιδιά είχαν ιστορικό περιγεννητικής ασφυξίας και ανοξίας μόνο το 1,3% των μη δεξιοχείρων των Κανονικών Σχολείων, σε σχέση με το 44,4% των μη δεξιοχείρων των Ειδικών Σχολείων (p<0,0001). Εγκεφαλική κάκωση ανέφεραν στο ιστορικό τους το 11,8% των μη δεξιοχείρων των Ειδικών Σχολείων, σε σχέση με το 0% των μη δεξιοχείρων των Κανονικών Σχολείων (p=0,030). Επίσης το 23,5% των μη δεξιοχείρων παιδιών των Ειδικών Σχολείων, πάσχει από επιληψία έναντι του 0% των μη δεξιοχείρων των Κανονικών Σχολείων (p=0,001). Το ποσοστό των παιδιών που παρουσιάζουν νυχτερινή ενούρηση ανάμεσα στα μη δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων είναι πολύ υψηλότερο (58,8%) τόσο από το ποσοστό των παιδιών που έχουν ενούρηση ανάμεσα σε όλα τα παιδιά (42,3%) των Ειδικών Σχολείων, που αναφέρθηκε πιο πάνω, αλλά και από αυτό το ποσοστό των μη δεξιοχείρων των Κανονικών

Σχολείων (10,1%), αλλά και από το προαναφερθέν γενικό ποσοστό όλων των παιδιών, ανεξάρτητα από τη χειρία τους, που παρουσιάζουν νυχτερινή ενούρηση στα Κανονικά Σχολεία (11,1%), (p<0,001).

Σχεδόν όλα τα μη δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, σε ποσοστό 94,1% αναφέρουν πως βλέπουν όνειρα, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, που αναφέρουν πως βλέπουν όνειρα είναι μόνο 48,6% (p=0,001) και έχουν διαταραγμένο ύπνο και η διαφορά τείνει να γίνει στατιστικά σημαντική σε σύγκριση με τα αντίστοιχα παιδιά των Κανονικών Σχολείων (p=0,095).

Επιπλέον στη κατηγορία αυτή των μη δεξιοχείρων παιδιών που πάνε στα Ειδικά Σχολεία, συγκρίνοντάς τα με τα αντίστοιχα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, όσον αφορά την χειρία τους, δεν διαπιστώθηκε μόνο η αρχική στατιστικά σημαντική συσχέτιση, (που αφορούσε το γενικό πληθυσμό των παιδιών των Ειδικών Σχολείων και αποτυπώθηκε στο πίνακα 12), της χειρίας με το χαμηλότερο βάρος γέννησης, αλλά επιπλέον βρέθηκε ανάλογη στατιστικά σημαντική συσχέτιση με το χαμηλό Apgar score. Δηλαδή τα μη δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων σε σχέση με αυτά των Κανονικών Σχολείων, είχαν και χαμηλότερο βάρος γέννησης (2,920gr έναντι 3,305gr) (p=0,018) και χαμηλότερο Apgar score (p=0,020), αντίθετα με όλα τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, αλλά και τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων ανάμεσα στα οποία δεν ανευρέθη συσχέτιση της χειρίας και των αντιστοίχων μεταβλητών, όπως προαναφέρθηκε.

Τέλος προκειμένου να εξομοιώσουμε το ηλικιακό δείγμα των παιδιών των Κανονικών Σχολείων με το δείγμα των παιδιών των Ειδικών Σχολείων και να κάνουμε συγκρίσεις, σε ίδιας ηλικιακής κατηγορίας παιδιά, επικεντρωθήκαμε στα παιδιά που είχαν τις ίδιες ηλικίες στις 2 ομάδες των δύο ειδών σχολείων, Κανονικών Σχολείων και Ειδικών Σχολείων (που είχαν ηλικία από 5-12 ετών και έως 13,5 ετών για τα αλλοδαπά παιδιά, Αλβανικής και Γεωργιανής κυρίως καταγωγής και υπό την προϋπόθεση ότι φοιτούσαν σε Δημοτικά σχολεία). Συσχετίσαμε τη χειρία (δεξιόχειρα και μη δεξιόχειρα) με σειρά μεταβλητών, ανάμεσα στις δύο κατηγορίες των παιδιών των Κανονικών Σχολείων και Ειδικών Σχολείων, οι οποίες απεικονίζονται πολύ παραστατικά στον τελευταίο συγκεντρωτικό πίνακα 14, όπου επιβεβαιώνονται τα ευρήματα του πίνακα 13 συγκρίνοντας αφ ενός, ίδιες ηλικιακές ομάδες παιδιών στα 2 είδη των Σχολείων και αφ ετέρου τις 2 κατηγορίες παιδιών σε σχέση με την χειρία τους ξεχωριστά δεξιόχειρα και μη δεξιόχειρα. Έτσι ενισχύονται ακόμη περισσότερο οι υποθέσεις που κάναμε και αφορούν την διαπίστωση της «παθολογικής χειρίας και πλευρίωσης», που συνυπάρχει με μαθησιακές δυσκολίες στα παιδιά αυτά των Ειδικών Σχολείων.

Έτσι στον πιο σημαντικό Πίνακα 14, όπου υπάρχει εξομοίωση των δύο δειγμάτων ηλικιακά, των παιδιών των Κανονικών και Ειδικών Σχολείων, προκειμένου να απαλειφθούν όσο είναι δυνατόν οι συγχυτικοί παράγοντες, γίνεται επικέντρωση σε μικρότερο αριθμό παιδιών, όσον αφορά τα Ειδικά Σχολεία, (σε σχέση με τον πίνακα 13, όπου συγκρίνονται μη δεξιόχειρα παιδιά από τα συνολικά δείγματα), αλλά διαχωρισμένων σε 2 κατηγορίες, τόσο δεξιοχείρων, όσο και μη δεξιοχείρων και στα 2 είδη των σχολείων. Επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό τα αποτελέσματα του προηγούμενου πίνακα 13, με κάποιες μικρές διαφοροποιήσεις.

Συγκεκριμένα όσον αφορά τη σύγκριση των μη δεξιοχείρων παιδιών των δύο ειδών σχολείων, καταλήγουμε στα ίδια αποτελέσματα και συμπεράσματα με τον πίνακα 13 σε όλες τις μεταβλητές (που φαίνονται στον πίνακα 13), εκτός από τη μεταβλητή που αναφέ-

ρεται στις επιπλοκές κατά τη διάρκεια της γέννας (τοκετού) και τη μεταβλητή που αναφέρεται στο Βάρος Γέννησης, όπου οι συσχετίσεις αποδυναμώνονται λόγω σμίκρυνσης του δείγματος. Δεδομένου ότι όλα τα παιδιά των Ειδικών σχολείων είχαν επιβεβαρυμένο προ ή περιγεννητικό Ιστορικό, σε σχέση με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, αυτό είναι περισσότερο εμφανές συγκριτικά στα Δεξιόχειρα παιδιά λόγω μεγαλύτερου δείγματος, δηλαδή μεγαλύτερου αριθμού παιδιών.

Ως εκ τούτου, όσον αφορά τις επιπλοκές στη γέννα δεν φαίνεται να υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά για τα μη δεξιόχειρα παιδιά (P=0, 136) των δύο ειδών σχολείων, σε αυτό το ηλικιακό δείγμα, πιθανά λόγω σμίκρυνσής του, υπάρχει όμως διαφορά στατιστικά σημαντική στη σύγκριση των δεξιοχείρων παιδιών των Ειδικών Σχολείων, (που είναι εξίσου προβληματικά παιδιά με τα μη δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων) σε σχέση με τα δεξιόχειρα των Κανονικών Σχολείων (p=0,001). Επίσης δεν ανευρίσκεται στατιστικά σημαντική συσχέτιση της χειρίας με το Βάρος Γέννησης ούτε για τα μη δεξιόχειρα (p=0,146) ούτε για τα δεξιόχειρα παιδιά (p=0,653), των Ειδικών Σχολείων, παρ ότι το μέσο Βάρος Γέννησης των μη δεξιοχείρων παιδιών των Ειδικών Σχολείων είναι 3011 gr σε σχέση με το μέσο Βάρος Γέννησης των μη δεξιοχείρων των Κανονικών Σχολείων που είναι 3305 gr, σ΄ αυτή την ηλικιακή ομάδα, πιθανώς λόγω σμίκρυνσης του δείγματος, αλλά και πιθανών άλλων άγνωστων παραγόντων.

Στη συνέχεια ελέγχοντας και συγκρίνοντας τα δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, με τα δεξιόχειρα των Κανονικών Σχολείων, βρέθηκε αριθμός μεταβλητών με στατιστικά σημαντικότερες διαφορές (σε σχέση με τις διαφορές που βρέθηκαν στις αντίστοιχες συγκρίσεις των μη δεξιόχειρων παιδιών στα 2 είδη των σχολείων), που αξίζει να αναφερθούν. Τα δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, παρουσίασαν σε στατιστικά σημαντικό βαθμό επιπλοκές στη γέννα (p<0,001) και φαίνεται να γεννώνται συχνότερα με ΚΤ. Παρέμειναν σε τμήμα αυξημένης φροντίδας ή μονάδας πρόωρων ή εντατικής νοσηλείας, όπως και τα μη δεξιόχειρα (συγκρίνοντας τα παιδιά των δύο ειδών σχολείων) και παρατηρήθηκε ότι παρουσίασαν ανοξία σε στατιστικά σημαντικό βαθμό όπως και τα μη δεξιόχειρα (p<0,001), χρειάστηκαν όμως σε μικρότερο βαθμό να πάρουν Οξυγόνο (p=0,049 έναντι 0,002), να παραμείνουν σε θερμοκοιτίδα (p=0,036 έναντι p<0,001), ανένηψαν και έκλαψαν πιο γρήγορα από τα μη δεξιόχειρα (p=1,000 έναντι p=0,030), σε σχέση με τα μη δεξιόχειρα συγκριτικά, αφού παρουσίασαν μικρότερες στατιστικά σημαντικές διαφορές συγκρινόμενα με τα αντίστοιχης κατηγορίας παιδιά των Κανονικών Σχολείων.

Δεν φαίνεται να παρουσίασαν εγκεφαλική κάκωση σε στατιστικά σημαντικό βαθμό (p=1,000), (στα μη δεξιόχειρα δεν υπάρχει κανένα που να αναφέρεται ότι υπέστη εγκεφαλική κάκωση) και γενικά ξανανοσηλεύτηκαν σε μικρότερο βαθμό μετά την έξοδό τους, απ' ότι τα μη δεξιόχειρα, συγκριτικά με τα αντίστοιχα των Κανονικών Σχολείων (p=0,0077 έναντι p=0,003).

Όπως και στη σύγκριση μη δεξιοχείρων (p=0,824), έτσι και στη σύγκριση των δεξιοχείρων (p=0,782), δεν βρέθηκε να υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση της χειρίας με τη διάρκεια της κύησης συγκριτικά, ανάμεσα στα αντίστοιχα παιδιά των δύο ειδών σχολείων. Ωστόσο βρέθηκε ότι τόσο τα δεξιόχειρα όσο και τα μη δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων στις συγκρίσεις με τα αντίστοιχα παιδιά των Κανονικών σχολείων παρουσιάζουν επιληψία σε στατιστικά σημαντικό βαθμό (p=0,006 και p=0,011), βλέπουν περισσότερα όνειρα σε στατιστικά σημαντικό βαθμό, κυρίως τα δεξιόχειρα (p< 0,001 και p=0,014), ενώ έχουν διαταραγμένο ύπνο τα μη δεξιόχειρα σε σχέση με τα δεξιόχειρα (p=0,042 και p=0,816). Αυτό αποτελεί εύρημα που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Το επιβεβαρυμένο γενικά ιστορικό παρουσιάζεται σε όλα τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, τόσο στα δεξιόχειρα, όσο και στα μη δεξιόχειρα, αλλά σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης, βρέθηκε να παρουσιάζουν σε στατιστικά σημαντικό βαθμό τα μη δεξιόχειρα παιδιά, τα οποία επίσης παρουσιάζουν και χαμηλό Apgar score σε στατιστικά σημαντικό βαθμό σε σχέση με τα αντίστοιχα των Κανονικών Σχολείων. Τα δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων παρά τις επιπλοκές που έχουν στη γέννα, σε σχέση με τα αντίστοιχα των Κανονικών σχολείων, τελικά γεννώνται με Apgar score που δεν παρουσιάζει στατιστικά σημαντική διαφορά από αυτό των δεξιοχείρων παιδιών των Κανονικών Σχολείων απ ότι έδειξε ο έλεγχος με το t-test (p=0,105), σε σχέση με τα μη δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων όπου παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά (p=0,005). Τόσο τα δεξιόχειρα όσο και τα μη δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων, όσον αφορά τη σειρά γέννησης τους, σε σχέση με αυτά των Κανονικών Σχολείων είναι κυρίως πρωτότοκα. Η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική τόσο συγκρίνοντας τα δεξιόχειρα όσο και τα μη δεξιόχειρα στα δύο είδη σχολείων (p<0,001 και p=0,007).

Όπως προαναφέρθηκε, όσον αφορά το σύνολο των παιδιών, τόσο τα δεξιόχειρα όσο και τα μη δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων, γεννώνται συχνότερα με ΚΤ σε σχέση με τα αντίστοιχα των Κανονικών Σχολείων (1:2 έναντι 1:4) και ειδικότερα τα αντίστοιχα ποσοστά για τα μη δεξιόχειρα αυτής της ηλικιακής ομάδας είναι 52,4% έναντι 22,5%, άρα υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά. (p=0,0083). Επίσης για τα μη δεξιόχειρα παιδιά το ποσοστό των πρωτότοκων είναι 50% ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στα Κανονικά Σχολεία είναι 16,1% και η διαφορά είναι έντονα στατιστικά σημαντική (επίπεδο p=0,0006). Ελέγχοντας τα μη δεξιόχειρα στο συνολικό δείγμα των παιδιών των Ειδικών Σχολείων και των Κανονικών Σχολείων σε σχέση με το είδος τοκετού βρίσκουμε διαφορά σε επίπεδο p=0,028, όσον αφορά τη γέννηση με ΚΤ στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων. Εξάλλου η επικέντρωση σε παιδιά εξομειωμένα με την ίδια ηλικιακή ομάδα, στα δύο είδη των σχολείων, κάνοντας συγκρίσεις ξεχωριστά για τα μη δεξιόχειρα (p=0,018) και δεξιόχειρα (p< 0,001), έδειξε στατιστικά σημαντική συσχέτιση με το είδος τοκετού και συγκεκριμμένα με την ΚΤ, στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων σε σχέση με αυτά των Κανονικών Σχολείων, όπως προαναφέρθηκε.

Συγκρίνοντας τη χειρία σε σχέση με το φύλο βρήκαμε ότι υπάρχει συσχέτιση του φύλου με τη χειρία, σε στατιστικά σημαντικό βαθμό στα δεξιόχειρα των Ειδικών Σχολείων σε σχέση με τα δεξιόχειρα των Κανονικών Σχολείων, ενώ κάτι αντίστοιχο δεν ανευρίσκεται, στη σύγκριση των μη δεξιοχείρων παιδιών (p< 0,001 και p=0,365), πιθανά λόγω σμίκρυνσης του δείγματος κατά την επικέντρωση σε συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα παιδιών.

Ωστόσο η αναλογία των μη δεξιοχείρων κοριτσιών σε σχέση με τα μη δεξιόχειρα αγόρια στα Ειδικά Σχολεία και σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των παιδιών (με ηλικία αντίστοιχη προς Νηπιαγωγείο και Δημοτικό Σχολείο), των Ειδικών Σχολείων που ελέγχθηκε, βρέθηκε 9:6 στο σύνολο των 44 παιδιών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης >5 ετών και των μη δεξιοχείρων κοριτσιών σε σχέση με τα μη δεξιόχειρα αγόρια, σε Δημοτικά και Νηπιαγωγεία και σε σχέση με το συνολικό αριθμό των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, βρέθηκε 46:51 στο σύνολο των 727, που δείχνει πόσο φανερή και στατιστικά σημαντική είναι η υπεροχή των κοριτσιών σε σχέση με τα αγόρια στα Ειδικά Σχολεία, αλλά και σε σχέση με το συνολικό αριθμό των παιδιών. Συγκρίνοντάς τα δύο εξομειωμένα ηλικιακά δείγματα παιδιών ως σύνολο καταλήγουμε ότι το ποσοστό της μη δεξιοχειρίας στο

ηλικιακό αυτό δείγμα των Ειδικών Σχολείων, σε παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (>5 ετών) φθάνει το 34% έναντι του 13,3% των παιδιών των Κανονικών Σχολείων. Τέλος τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων που 100% παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες, παρουσιάζουν στην πλειοψηφία τους οργανικά προβλήματα και σύνδρομα, καθώς και αυτισμό, ενώ πάνω από το 50% (58,8%), παρουσιάζουν νυχτερινή ενούρηση συγκρινόμενα με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, ανεξάρτητα από τη χειρία τους και η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική είτε συγκρίνονται δεξιόχειρα ($p=0,001$) είτε μη δεξιόχειρα παιδιά ($p<0,001$), ανάμεσα στα δύο είδη των σχολείων, όπως έδειξαν και προηγούμενες συγκρίσεις.

Τέλος αξίζει να επισημανθεί και το εύρημά μας, ότι το αναφερθέν Μέσο Βάρος των εγκύων πριν την σύλληψη των παιδιών τους, τα οποία πήγαιναν στα Ειδικά Σχολεία, σε σχέση με το αντίστοιχο Μέσο Βάρος αυτών των οποίων τα παιδιά τους φοιτούσαν στα Κανονικά Σχολεία, ήταν υψηλότερο κατά 5,08 Kgr. Παρά το γεγονός ότι η διαφορά δεν ήταν στατιστικά σημαντική, εντούτοις δεν μπορεί να μην ληφθεί υπόψη στην όλη Παθολογία της κύησης γενικότερα και ιδίως τα τελευταία χρόνια.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Σ' αυτή τη περιγραφική, αναδρομική, μελέτη (based-study community) που θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε ως case control study, μελέτη βασικών περιπτώσεων (ομάδα ελέγχου, παιδιών Ειδικών Σχολείων) και μαρτύρων (ομάδα παιδιών Κανονικών Σχολείων), αφού μελετήσαμε αρχικά και λεπτομερώς την ομάδα των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, διαπιστώσαμε μία συχνότητα αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας λίγο μεγαλύτερη από αυτή που βρήκαμε (πιλοτικά) και στοχεύσαμε, πριν το μοίρασμα των ΕΡΜ, αλλά συμβαδίζουσα με τα βιβλιογραφικά δεδομένα (παλαιότερα και πιο πρόσφατα), τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό (1-3, 7, 19, 23-25). Η διαπιστωθείσα γενική συχνότητα της χειρίας και ειδικότερα της αριστεροχειρίας, στα παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, από τις πληροφορίες,

α) των εκπαιδευτικών, τόσο πριν το μοίρασμα των ΕΡΜ (8,38%), όσο και μετά το μοίρασμα τους, στους ίδιους εκπαιδευτικούς (με τις προαναφερθείσες μικρές παραλλαγές και αντικαταστάσεις τους), για τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων της Μαγνησίας (α1) και των Κανονικών Σχολείων της Μαγνησίας και Λάρισας (α2), βρέθηκε αντίστοιχα: (α1) 9,5 %, (α2) 10.6%.

Το αποτέλεσμα συμφωνεί και με αρκετές μικρότερες -όσον αφορά το μέγεθος του δείγματος- μελέτες του παρελθόντος, σε τμήματα της ίδιας περιοχής, που έγιναν από τους ίδιους ερευνητές και φαίνεται να αποκλίνει μόνο ελαφρά από τα ευρήματά τους (23, 24). Στη παρούσα μελέτη είχαμε πληθυσμιακό δείγμα 811 παιδιών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 5-13,5 ετών, σε 13 Κανονικά Δημοτικά Σχολεία και αντίστοιχα Νηπιαγωγεία. Έτσι ακριβώς χωρίσαμε στις ίδιες ηλικιακές ομάδες και τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, προκειμένου να υπάρχει δυνατότητα να γίνουν συγκρίσεις.

β) Από τις πληροφορίες που είχαμε από τα ΕΡΜ των γονέων που αφορούσαν τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων στη Μαγνησία, η αντίστοιχη μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας, βρέθηκε 10,07% και η ευρεθείσα μέση συχνότητα από την επεξεργασία των πληροφοριών των συμπληρωμένων Ε.Τ. (22), στο ίδιο δείγμα των παιδιών σε Κανονικά Σχολεία η αντίστοιχη μέση συχνότητα βρέθηκε: 10,32%.

Έτσι βρήκαμε μια διακύμανση τιμών μέσης συχνότητας πριν και μετά, στην ίδια περιοχή μελέτης από τις πληροφορίες των εκπαιδευτικών και την συμπλήρωση των αντίστοιχων εκτενών ΕΡΜ (8.38% έναντι 9,5%) ίση με 1 μονάδα περίπου (1.12%) και από τις πληροφορίες των γονέων και την συμπλήρωση των αντίστοιχων εκτενών ΕΡΜ και του Ε.Τ μία ελάχιστη διαφορά (10.07% έναντι του 10.32%), αφού ο τιμές σχεδόν ταυτίζονται με μια διακύμανση τιμών αμελητέα (0,25%). Αυτή η μικρή διακύμανση, αφορά τη μικρή διαφορά του αριθμού των ΕΡΜ που αναλύθηκαν, από τις 3 κατηγορίες. Το αποτέλεσμα τεκμηριώνει το γεγονός ότι οι πληροφορίες πάρθηκαν πολύ σωστά και αξιόπιστα με μηδένιση του σφάλματος.

Οι πληροφορίες πριν τη χορήγηση των ΕΡΜ, δόθηκαν από τους εκπαιδευτικούς, με μόνη παρατήρηση και κριτήριο όσον αφορά τη χειρία, το χέρι γραφής των παιδιών (3, 22, 23), γι' αυτό και δεν είχαμε λεπτομερείς πληροφορίες για τα αμφίχειρα παιδιά, τα οποία με βάση το χέρι γραφής λογικά κάποια εντάχθηκαν μέσα στο ποσοστό των δεξιοχείρων κυρίως παιδιών και λιγότερο των αριστεροχείρων παιδιών. Η συχνότητα η οποία διαπιστώθηκε μετά το μοίρασμα των ΕΡΜ στους ίδιους κατά πλειοψηφία εκπαιδευτικούς, αφορούσε επιστροφή 318 ΕΡΜ, περίπου των μισών ΕΡΜ, τα οποία μοιράστηκαν και ως εκ τούτου το δείγμα ήταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό αντιπροσωπευτικό και όχι πληθυσμιακό, όπως ήταν το δείγμα ΕΡΜ των γονέων των παιδιών.

Βέβαια, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, από το πρωτόκολλο είχε προβλεφθεί από την αρχή, ότι σε περίπτωση που θα είχαμε πιθανή άρνηση από κάποιους εκπαιδευτικούς να συνεργαστούν στη συμπλήρωση των ΕΡΜ, θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε τα σχολεία αυτά και συγκεκριμένα το «υλικό» των παιδιών και να πάρουμε πληροφορίες τόσο από άλλα παιδιά όσο και από άλλους εκπαιδευτικούς αντίστοιχων σχολείων του νομού, αλλά και παρακείμενους Δήμους, όπως ο Δήμος Λάρισας, αφ' ενός για να ενισχυθεί το δείγμα για αντικειμενικότερα λοιπά συμπεράσματα, αλλά και αφ' ετέρου για να κάνουμε και συγκρίσεις με άλλες πιο αστικοποιημένες περιοχές όπως ξανατονίστηκε εισαγωγικά. Έτσι, όπως φαίνεται και στα αποτελέσματα, έχοντας εξασφαλίσει άλλα 280 ΕΡΜ από ημι-αστικοποιημένες περιοχές της Λάρισας, είχαμε ένα δείγμα παιδιών εξίσου μεγάλο (598 παιδιά), από το σύνολο των οποίων η συχνότητα της αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας η οποία προέκυψε από τη διασταύρωση των απαντήσεων σε 2 παρόμοιες ερωτήσεις με αντίθετο νόημα (i) το παιδί σας είναι δεξιόχειρο; ii) το παιδί σας είναι αριστερόχειρο; κυμάνθηκε από 10,4%-10,8% (μέση τιμή 10,6%), στις 2 ερωτήσεις (συμπεριλαμβανομένου και του ποσοστού των αμφιχείρων, για τα οποία δεν υπήρχε ξεχωριστή ερώτηση (1, 3, 6, 7, 24, 25).

Είναι αυτονόητο ότι η γενική μέση συχνότητα θα μπορούσε να αυξηθεί ελαφρώς για 2 λόγους, αφ' ενός γιατί συμπεριέλαβε τα αμφίχειρα παιδιά και αφ' ετέρου γιατί συμπεριέλαβε επιπλέον πιο ημιαστικοποιημένες και αστικοποιημένες περιοχές, όπως αυτές του Δήμου Λάρισας (3, 7, 23-25). Όπως είναι γενικά παραδεκτό τα ποσοστά της μη δεξιοχειρίας είναι μειωμένα στις αγροτικές περιοχές και λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές και πιο αυξημένα στις πιο αστικοποιημένες περιοχές και σ' αυτό συμβάλλουν περιβαλλοντικοί και πολιτισμικοί παράγοντες, όπως αποδεικνύουν μελέτες τόσο του παρελθόντος, όσο και πρόσφατες (1, 3, 7, 19, 23-26). Γι' αυτό και όπως υποστηρίχθηκε εισαγωγικά συνήθως η συχνότητα της αριστεροχειρίας, κυμαίνεται μεταξύ 8%-10% (7, 19, 23-25), αλλά τα όρια της εκτείνονται από 1%-30%, ανάλογα την μελέτη και την περιοχή π.χ. Κίνα Ιαπωνία, Κορέα (3, 7), η συχνότητα της είναι πολύ χαμηλή και αυτό οφείλεται

σε περιβαλλοντική καταπίεση, ενώ αντίθετα η συχνότητά της είναι υψηλή στην Αγγλία, Σκανδιναβία και Η.Π.Α, όπου η καταπίεση είναι πολύ μικρότερη και η αποδοχή της μη δεξιοχειρίας μεγαλύτερη, λόγω πολιτισμικών παραγόντων και απουσία προκαταλήψεων (4, 7, 19, 23-26).

Αναλυτικά, η γενική μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας (στα παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, Δημοτικού και Νηπιαγωγείου), από τη συμπλήρωση και επιστροφή των 762 ΕΡΜ των γονέων των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, που αφορούσαν τη περιοχή μελέτης, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, βρέθηκε να είναι 10,07% και της αμφιχειρίας 3,3%, αφού επεξεργάστηκαν συνολικά 727 ΕΡΜ από το σύνολο, που αποτελούσαν πληθυσμιακό δείγμα των παιδιών, για τα οποία είχαμε ταυτόχρονα πληροφορίες τόσο για το φύλο όσο και για τη χειρία τους. Ειδικότερα η μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας στα παιδιά Δημοτικού βρέθηκε: 9,4% και 3,3% αντίστοιχα και στα παιδιά του Νηπιαγωγείου βρέθηκε 13,2% και 3,1% αντίστοιχα. Εξάλλου η αντίστοιχη μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας που βρέθηκε με την ανάλυση των 707 ΕΡΜ και τη βοήθεια του Ε.Τ, (3, 6, 22), το οποίο ελέγχει με πολύ ακρίβεια τη χειρία σε 12 κύριες δραστηριότητες, γιατί εξετάζει με λεπτομερή τρόπο όχι μόνο την αριστεροχειρία και δεξιοχειρία, αλλά και όλες τις διαβαθμίσεις της χειρίας (που υποκειμενικά μπορεί να δηλώθηκαν ως αμφιχειρία). Για μεν τα παιδιά των Δημοτικών Σχολείων, βρέθηκε να είναι 9,62%, για τα παιδιά των Νηπιαγωγείων 13,60% και για το σύνολο των παιδιών 10,32%. Σχεδόν οι τιμές ταυτίζονται και στα μικρότερα δείγματα ξεχωριστά στα παιδιά Δημοτικού και Νηπιαγωγείου σύμφωνα με τα ΕΡΜ γονέων και τα Ε.Τ. Για τα παιδιά Δημοτικού η αριστεροχειρία βρέθηκε 9,4% έναντι 9,62% και για τα παιδιά του Νηπιαγωγείου 13.20% έναντι 13.60% (22, 25).

Έτσι η συμπλήρωση των ΕΡΜ τόσο από μέρους των γονέων όσο και των αντίστοιχων Ε.Τ από τον υπεύθυνο ιατρό, στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, οδήγησε: α) σε ακόμη πιο αξιόπιστα αποτελέσματα όσον αφορά τη συχνότητα των διαφόρων μορφών χειρίας. Στα Κανονικά Σχολεία να σημειωθεί ότι τα αποτελέσματα με βάση τις απαντήσεις των γονέων αλλά και του Ε.Τ σχεδόν ταυτίζονται. Από την άλλη πλευρά η αυξημένη συχνότητα της αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας και γενικά της μη δεξιοχειρίας στα Ειδικά Σχολεία αποτελεί ερέθισμα για την περαιτέρω διερεύνησή της και έλεγχο της πιθανότητας να πρόκειται ή μάλλον να εμπεριέχει «παθολογική» μη δεξιοχειρία. Η «παθολογική χειρία» με τη σειρά της μπορεί να συνυπάρχει με παθολογική πλευρίωση και με άλλες υστερήσεις (νοητικές, κινητικές, ψυχοσυναισθηματικές, αναπτυξιακές διαταραχές, αλλά και οργανικά προβλήματα ή σύνδρομα, γενετικά καθορισμένα ή όχι, ή προβλήματα υγείας) και μαθησιακές δυσκολίες γενικότερα (4, 9-13, 16, 27-29). Συνεπώς δημιουργείται άμεσα η ανάγκη για προσπάθεια ανίχνευσης παραγόντων κινδύνου και καταστάσεων που ίσως επέδρασαν και επηρέασαν την ωρίμανση και λειτουργικότητα του πιο ευάλωτου από τα 2 ημισφαίρια, του αριστερού εγκεφαλικού ημισφαιρίου, που είναι υπεύθυνο αφ ενός για την δεξιοχειρία και αφ΄ ετέρου είναι αυτό στο οποίον εδράζει το κέντρο του λόγου και της ομιλίας (κέντρο του Broca) (1, 7, 13, 14, 17, 19).

Είναι γνωστό ότι η κινητική περιοχή του δεξιού εγκεφαλικού ημισφαιρίου, ελέγχει τις εκούσιες κινήσεις της αριστερής πλευράς του σώματος και η κινητική περιοχή του αριστερού εγκεφαλικού ημισφαιρίου ελέγχει κινήσεις της δεξιάς πλευράς του σώματος αντίστοιχα. Ειδικά ο κινητικός λόγος ελέγχεται, όπως προαναφέρθηκε, από το κέντρο του λόγου (Broca), που ευρίσκεται στο αριστερό ημισφαίριο. Βλάβη στην αριστερή κινη-

τική περιοχή έχει σαν επακόλουθο τη μερική ή ολική απώλεια του έναρθρου λόγου. Όμως αυτό συμβαίνει στους δεξιόχειρες. Αντίθετα στους αριστερόχειρες, η απώλεια του έναρθρου λόγου είναι επακόλουθο αποτέλεσμα καταστροφής ή βλάβης της κινητικής περιοχής του δεξιού εγκεφαλικού ημισφαιρίου. Μάλιστα ο Loman και Kimura (30) υποστηρίζουν, ότι το αριστερό ημισφαίριο είναι προγραμματισμένο να ρυθμίζει τις κινητικές συνέχειες, τόσο στα δεξιόχειρα όσο και αριστερόχειρα άτομα. Βλάβες του εγκεφάλου, μπορεί να συμβάλουν στην εμφάνιση της μη δεξιοχειρίας ως παθολογικό φαινόμενο, δηλαδή να οδηγήσουν στην εμφάνιση «παθολογικής» μη δεξιοχειρίας (αριστεροχειρίας και αμφιχειρίας).

Κυρίως στα καθυστερημένα παιδιά και γενικά στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, σ' ένα ποσοστό από αυτά η αριστεροχειρία και αμφιχειρία αποτελεί ένα μερικό φαινόμενο μιας γενικής εγκεφαλικής αναστολής, ή εμφανίζεται ύστερα από αρρώστιες, τραύματα και βίαιες καταστάσεις που αφορούν, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως το αριστερό ημισφαίριο που είναι ευάλωτο. Έτσι είναι δυνατό να δημιουργηθεί κινητικό ή γλωσσικό κέντρο στο δεξιό ημισφαίριο του εγκεφάλου, οπότε έχουμε και την εμφάνιση «παθολογικής» χειρίας.

Έτσι, όπως ξανατονίστηκε, η παρατήρηση αυτή, αποτέλεσε ερέθισμα και κατέστησε άμεση την ανάγκη για την διερεύνηση της συχνότητας της μη δεξιοχειρίας σε ένα πληθυσμιακό δείγμα παιδιών Ειδικών Σχολείων στη Μαγνησία, όπου η συχνότητα της αριστεροχειρίας, αμφιχειρίας και γενικότερα η μη δεξιοχειρία είναι αυξημένη, προκειμένου να γίνουν συγκρίσεις, να εντοπιστούν παράγοντες κινδύνου για να εξαχθούν περαιτέρω συμπεράσματα και να σχεδιαστούν στρατηγικές και προγράμματα πρόληψης. Αποτελεί την 1η έρευνα στη χώρα μας που γίνεται τόσο αναλυτικά, ταυτόχρονα, τόσο σε παιδιά Κανονικών Σχολείων όσο και σε παιδιά Ειδικών Σχολείων, σε επίπεδο πληθυσμιακό σε ένα ολόκληρο επαρχιακό νομό, με ένα τόσο λεπτομερές-εκτενές ΕΡΜ, που μοιράστηκε σε 3 τύπους, τόσο σε γονείς όσο και σε εκπαιδευτικούς και μαθητές και δίνει μεγάλη έμφαση στους στρεσσογόνους-περιγεννητικούς και βλαπτικούς πάσης φύσεως, παράγοντες που πιθανά επέδρασαν στα παιδιά αυτά (1, 4, 7, 9, 14, 19, 27-29).

Μία παλαιότερη, προ 16ετίας περιγραφική μελέτη, που έλεγξε μόνο χειρία και πλευρίωση, χωρίς να διερευνήσει λοιπούς παράγοντες και συσχετίσεις, που έγινε από ειδικούς παιδαγωγούς, σε 9 Ελληνικά σχολεία με δείγμα παιδιών αντιπροσωπευτικό, από 4 Κανονικά Σχολεία και 5 Ειδικά Σχολεία της χώρας μας, είχε βρεί συχνότητα της μη δεξιοχειρίας, σε αυτή την κατηγορία των παιδιών, 19,4%, ενώ η ευρεθείσα αντίστοιχη μέση συχνότητα της αριστεροχειρίας στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων βρέθηκε 5.64 %, πολύ μικρότερη από αυτήν που βρέθηκε στη δική μας έρευνα. Αυτό πιθανά οφείλεται στο γεγονός ότι στο παρελθόν υπήρχε προκατάληψη για την αριστεροχειρία, η οποία καταπιεζότανε στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων. Τα Ειδικά Σχολεία της παλαιότερης μελέτης προέρχονταν κυρίως από σχολεία της Αθήνας και της Κατερίνης (αστική και ημιαστική περιοχή). Η γενική μέση συχνότητα της μη δεξιοχειρίας τόσο στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, όσο και στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, ταυτόχρονα (ως μεικτό δείγμα), βρέθηκε: 7.96% (30).

Έχοντας αυτό υπ' όψη, και βασιζόμενοι στη παρατήρηση ότι στο σύνολο των παιδιών των Ειδικών Σχολείων, η μη δεξιοχειρία παρουσιάζει αυξημένη συχνότητα, την οποία και επιβεβαιώσαμε αρχικά δειγματοληπτικά (23-25, 32), σχεδιάσαμε αυτή τη μελέτη, όπως προαναφέρθηκε και εισαγωγικά, για να διερευνήσουμε τους πιθανούς παράγοντες που οδηγούν τόσο στην αύξηση της συχνότητας της (μη δεξιοχειρίας), λόγω συνύπαρξης και «παθολογικής χειρίας», όσο και στην εμφάνιση μαθησιακών δυσκολιών

και ειδικότερα δυσλεξίας, διαφόρου βαθμού και βαρύτητας. Επίσης καταγράψαμε την συνύπαρξη και άλλων προβλημάτων που είχαν τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, οργανικών συγγενών, σύνδρομα συνοδευόμενα από νοητική ψυχοκινητική συναισθηματική και άλλες υστερήσεις και προβλήματα συμπεριφοράς (1, 4-9, 26-28, 33-35). Η γενική μέση συχνότητα της μη δεξιοχειρίας στο σύνολο των παιδιών, στα Ειδικά Σχολεία, από τα οποία προκειμένου να υπολογίσουμε τα ποσοστά της χειρίας τους, εξαιρέσαμε αυτά που είχαν ΕΠ (δεν είχαν κίνηση με τα χέρια) και όσα λόγω πολύ βαρειάς πάσης φύσεως υστέρηση ήταν αδύνατο να συνεργαστούν, βρέθηκε, στη δική μας μελέτη, όπως αναμενότανε, μεγαλύτερη και σχεδόν τριπλάσια, ήτοι 27,80%, αποτέλεσμα που επιβεβαιώνει το γεγονός ότι σε ένα μεγάλο ποσοστό περιλαμβάνονται και εμπεριέχονται περιπτώσεις «παθολογικής» χειρίας, συμπέρασμα στο οποίο η παρούσα έρευνα θα δώσει ιδιαίτερη έμφαση και θα προβεί σε καθοριστικές προτάσεις (4-11, 27-29).

Μετά την εξαγωγή των συχνοτήτων της μέσης συχνότητας της μη δεξιοχειρίας τόσο στα Κανονικά Σχολεία όσο και στα Ειδικά Σχολεία, της περιοχής μελέτης μας, στη Μαγνησία (25, 32, 34-39), θελήσαμε να δούμε τη σχέση που είχε αυτή η συχνότητα τόσο με την ηλικία, όσο και το φύλο των παιδιών, έχοντας υπ όψη την πληθώρα της ξένης βιβλιογραφίας που αναφέρεται σ αυτές τις συσχετίσεις και τα αντίστοιχα αποτελέσματα (1-8, 10, 12, 31, 33).

Στον έλεγχο που κάναμε στα Κανονικά Σχολεία, πριν το μοίρασμα των ΕΡΜ και ελέγχοντας τη συχνότητα των μη δεξιοχείρων ανά τάξη, είδαμε ότι η μέση συχνότητα έβαινε μειούμενη με την άνοδο των τάξεων, αφού στις πρώτες 3 τάξεις βρέθηκε 8,9% και στις 3 τελευταίες τάξεις του Δημοτικού 8% (23, 24, 34-36). Αυτό τεκμηριώνεται από πολλές μελέτες του παρελθόντος τόσο στον Ελληνικό χώρο όσο και στο διεθνή (3,8), αφού πιστεύεται ότι η επίδραση των τοπικών περιβαλλοντικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών παραγόντων, συμβάλλει στη διαμόρφωση της συχνότητας της μη δεξιοχειρίας διαχρονικά και αντιστρόφως ανάλογα με την ηλικία (7, 8, 19, 23, 24, 26, 34). Αφ' έτέρου λόγω πλαστικότητας του εγκεφάλου των παιδιών κάτω των 6 ετών τροποποιείται η χειρία και μειώνεται η συχνότητά της με το πέρασμα του χρόνου, ως αποτέλεσμα της επικράτησης του αντίστοιχου εγκεφαλικού ημισφαιρίου (7, 9, 26, 32, 33, 34). Κάτι αντίστοιχο συμπεραίνουμε, αν ελέγξουμε τη συχνότητα της μη δεξιοχειρίας, από τη συμπλήρωση των ΕΡΜ των γονέων και του Ε.Τ στα παιδιά των Νηπιαγωγείων των Κανονικών Σχολείων, που φθάνει το 13,2% έναντι 13,6%, σε σχέση με την συχνότητα της στα παιδιά των Δημοτικού Σχολείου όπου αυτή είναι 9,4% έναντι 9,6%. Δηλαδή και εδώ προοδευτικά η μη δεξιοχειρία βαίνει μειούμενη με την πάροδο του χρόνου, και είναι αντιστρόφως ανάλογη από την ηλικία για τους ίδιους προαναφερθέντες λόγους (7, 8, 23-25, 31, 32, 34).

Πολλές μελέτες έχουν γίνει στο παρελθόν και ιδίως στο εξωτερικό και πρόσφατες μετααναλύσεις, η πλειοψηφία των οποίων συσχετίζει τη μη δεξιοχειρία με το άρρεν φύλο (3, 7, 23-25, 26), ενώ εξ ίσου σημαντικός αριθμός υποστηρίζει ότι δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα φύλα, έστω και αν σε μερικές από αυτές η αρχική σχετική συχνότητα δείχνει να υπερέχει το άρρεν φύλο (6, 7, 19, 23-25, 31, 34). Στη δική μας μελέτη ενώ παντού, η σχετική συχνότητα της μη δεξιοχειρίας και κυρίως της αριστεροχειρίας φαίνεται να είναι μεγαλύτερη στα αγόρια, εντούτοις η στατιστική ανάλυση δεν έδειξε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα, τόσο από τα αποτελέσματα των ΕΡΜ των γονέων, όσο και από τα αποτελέσματα από τα ΕΡΜ των εκπαιδευτικών, στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων (25, 36, 39).

Κάτι τέτοιο όμως δεν συμβαίνει στα αποτελέσματα που αφορούν τα Ειδικά Σχολεία όπου η συχνότητα της μη δεξιοχειρίας, και κυρίως της αμφιχειρίας είναι πολύ μεγάλη και ιδιαίτερα ανάμεσα στα κορίτσια και μάλιστα σε αυτά που φοιτούν στο Δημοτικό και σε χαμηλότερα επίπεδα ευρίσκεται η συχνότητα, ανάμεσα σε αυτά τα παιδιά των οποίων η ηλικιακή ομάδα, αντιστοιχεί σε φοίτηση στο Γυμνάσιο και Λύκειο (32, 36-39). Τα εύρημα αυτό αποτελεί ένα βασικό εύρημα της μελέτης, το οποίο επιβεβαιώνει την αρχική παρατήρηση ότι μέσα στα Ειδικά Σχολεία υπάρχει σημαντικός αριθμός παιδιών με «παθολογική χειρία» (3-12, 16-18, 27-30, 32), αναμφισβήτητα με μαθησιακές δυσκολίες και συνύπαρξη με πολλά άλλα προβλήματα όπως και προβλήματα ψυχοκινητικής, νοητικής και συναισθηματικής υστέρησης, είναι μάλιστα εύρημα το οποίο χρήζει λεπτομερούς διερεύνησης σε μεγαλύτερα πληθυσμιακά δείγματα (4, 7, 9, 30, 32, 35-38, 40), με νέες μελέτες και μάλιστα προοπτικές και αντίστοιχες ηλικίες παιδιών.

Μία εξήγηση είναι ότι, πολλά από τα μη δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, πεθαίνουν με την πάροδο του χρόνου και την αύξηση της ηλικίας τους, αν λάβουμε υπόψη ότι η πλειοψηφία από αυτά τα παιδιά παρουσιάζουν και πολλά άλλα προβλήματα υγείας, οργανικά και μη, όπως Καρδιοπάθειες και άλλες συγγενείς ανωμαλίες και σύνδρομα, που παρεμποδίζουν την περαιτέρω ανάπτυξη και επιβίωσή τους (6, 9, 15, 21, 27, 38) και γενικά αν δεν ληφθούν κατάλληλα μέτρα και δεν αντιμετωπιστούν τα συνυπάρχοντα προβλήματα υγείας τους. Στα Ειδικά Σχολεία της μελέτης μας υπήρχαν αρκετά παιδιά με σύνδρομα (Down, Williams, Di-Charge κά), που μπορεί να συνυπάρχουν με καρδιοπάθεια κυρίως, αλλά και άλλα συγγενή και επίκτητα προβλήματα υγείας με βαριές επιπλοκές και σημαντικές διαταραχές από άλλα συστήματα, όραση, ακοή παράγοντες που αυξάνουν τη θνητότητά τους (4, 6, 9, 13, 17, 27, 28, 41). Επίσης υπήρχαν παιδιά με διαφόρου βαθμού ΕΠ και συνυπάρχοντα γενικά κινητικά προβλήματα, όπως είναι αυτονόητο, αλλά και πολλά παιδιά με αυτισμό διάχυτη αναπτυξιακή διαταραχή και γενικώς παιδιά που επιρρέπουν σε κακώσεις ατυχήματα επιπλοκές κά (4, 6, 7, 27).

Επιπρόσθετα δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η πρόοδος της τεχνολογίας και της επιστήμης και ειδικότερα της Ιατρικής Επιστήμης, βοήθησε μεν στη μείωση της νεογνικής και βρεφικής θνησιμότητας, αλλά οδήγησε στην αύξηση της επιβίωσης πολλών πρόωρων / ανώριμων με πολλά προ-περι και μεταγεννητικά προβλήματα και ως εκ τούτου παιδιών που απαιτούν εντατικές παρεμβάσεις ομάδας ειδικών επιστημόνων, προκειμένου να αναπτυχθούν ικανοποιητικά σε όλους τους τομείς, (νεογνολόγων, παιδιάτρων-αναπτυξιολόγων, νευρολόγων, νευροφυσιολόγων, φυσικοθεραπευτών, εργοθεραπευτών, λογοθεραπευτών, κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων κά), λόγω της σωρείας των μετέπειτα ψυχοκινητικών, νοητικών και ψυχοσυναισθηματικών, προβλημάτων που παρουσιάζουν αυτής της κατηγορίας τα παιδιά (7, 9, 13, 15, 27, 28, 32), καθώς και οφθαλμολογικών προβλημάτων (17, 28) και τα οποία οφείλονται στην βλαπτική επίδρασή της ποικιλίας των προαναφερομένων παραγόντων (7, 9, 11, 13) τόσο στον εγκέφαλο του παιδιού και στην όλη ωριμότητά του, αλλά και ειδικότερα στη λειτουργικότητα του αριστερού και επικρατούντος ημισφαιρίου, το οποίο είναι ευάλωτο σε καταστάσεις που διαταράσσουν τις βιολογικές του ανάγκες, όπως, ανοξία, υποξία, μεταβολικές και ορμονικές διαταραχές κ.ά (4, 7, 9, 32, 41-48).

Αποτελέσματα όλων αυτών των επιβαρυντικών συγγενών αλλά κυρίως επίκτητων περιβαλλοντικών παραγόντων, είναι η εκδήλωση όλων αυτών των καταστάσεων που συνδυάζονται με μαθησιακές δυσκολίες και «παθολογική» χειρία (1-4, 7, 9, 10, 12-16, 18,

49). Άλλωστε αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στην κατηγορία όλων αυτών των παιδιών που φοιτούν στα Ειδικά Σχολεία που έχουν μη δεξιοχειρία, αυτή ως επίκτητη κατά ένα σημαντικό ποσοστό δε βρέθηκε να σχετίζεται με την κληρονομικότητα, αντίθετα με τη μη δεξιοχειρία στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, που βρέθηκε ισχυρά να σχετίζεται με την κληρονομικότητα και τη χειρία των συγγενών 1ου βαθμού (7, 10, 46, 47).

Ωστόσο και στα αριστερόχειρα παιδιά και γενικά στα μη δεξιόχειρα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, παρατηρήθηκαν χαρακτηριστικά που συναντάμε στα μη δεξιόχειρα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, αλλά σε χαμηλότερο βαθμό και ένταση και μικρότερη συχνότητα. Παρατηρήθηκε όπως ξανατονίστηκε, στατιστικά σημαντική συσχέτιση της χειρίας και μάλιστα της αριστεροχειρίας με λάθη κατά την διαδικασία της αντιγραφικής γραφής και την άρνηση γραφής. Δηλαδή τα αριστερόχειρα παιδιά έχουν μικρότερες δυνατότητες στην αντιγραφή χωρίς λάθη και παρουσιάζουν άρνηση γραφής σε σχέση με τα δεξιόχειρα παιδιά. Επίσης υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση των αριστεροχείρων παιδιών των Κανονικών Σχολείων με χαρακτηριστικά προσωπικότητας που έχουν σχέση με ανυπακοή άρνηση να ακολουθήσουν παρακλητικές εντολές των γονέων και να ακολουθήσουν τους κανόνες ενός ομαδικού παιχνιδιού και τάση των παιδιών αυτών να είναι αρχηγοί, και να διακρίνονται για τις ηγετικές τους τάσεις. Άλλωστε και στην πρόσφατη ιστορία αν ανατρέξουμε θα δούμε ότι οι τελευταίοι πρόεδροι των ΗΠΑ από την οικογένεια των Κέννεντυ, αλλά και πολλοί άλλοι αναφερόμενοι στην Ιστορία διαχρονικά, υπήρξαν αριστερόχειρες (50) όπως: Ronald Reagan και ο γιος του Ron Reagan, Harry Truman, Gerald Ford, Bill-Klinton, Barack Obama (50). Αρκεί να θυμηθούμε και τόσες άλλες διάσημες προσωπικότητες με αριστεροχειρία και σε άλλες κοντινές Ευρωπαϊκές χώρες, όπως: Βασίλισσα Βικτωρία, Γεώργιος και Κάρολος της Αγγλίας, αλλά και καλλιτέχνες όπως ο Λεονάρδο Ντα Βίτσι, ο οποίος έγραφε και καθρεπτικά και επιστήμονες όπως ο αναφερόμενος δυσλεκτικός Αϊνσταϊν, ο οποίος ήταν ιδιοφυής κ.ά.

Μία αξιοσημείωτη επίσης παρατήρηση στην έρευνά μας, είναι ότι με την πάροδο του χρόνου αυξάνεται το ποσοστό των εξωσωματικών συλλήψεων/γονιμοποιήσεων (51), με αποτέλεσμα να αυξάνεται τόσο το ποσοστό των πολύδυμων κυήσεων όσο και το ποσοστό γέννησης νεογνών χαμηλού βάρους και προώρων γενικότερα και άρα αυξημένου κινδύνου και παθολογίας (7). Άλλωστε η έρευνά μας έδειξε ότι τα αμφίχειρα παιδιά έχουν χαμηλότερο βάρος γέννησης και Apgar score σε σχέση τόσο με τα δεξιόχειρα, αλλά και τα αριστερόχειρα των Κανονικών Σχολείων και η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική. Υποβάλλονται συχνότερα σε υπερήχους (12, 51, 52).

Από την επεξεργασία και σύγκριση των ΕΡΜ των γονέων που αφορούσαν παιδιά Κανονικών Σχολείων αλλά και Ειδικών Σχολείων, παρατηρήθηκε, ότι με το πέρασμα του χρόνου, τόσο τα ποσοστά των τοκετών που γίνονται με ΚΤ, αυξάνεται (7, 51,) όσο και το μέσο βάρος της εγκύου και κατά συνέπεια η παθολογία κύησης (7, 53-55) (υπέρταση, ορμονικές διαταραχές, σακχαρώδης διαβήτης, τοξιναιμία κύησης κ. ά). Ειδικότερα όπως τεκμηριώθηκε και στα αποτελέσματα μας, το μέσο βάρος των εγκύων που αποτέλεσαν μητέρες παιδιών Ειδικών Σχολείων σε σύγκριση με τις μητέρες παιδιών Κανονικών Σχολείων, να σημειωθεί ότι τα τελευταία χρόνια είναι αυξημένο πριν τη σύλληψη αλλά και κατά τη διάρκεια της κύησης, με όλες τις αρνητικές επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται και γενικά, διαταραχές που θα μπορούσαν να εκθέσουν το έμβρυο και μετέπειτα νεογνό σε σοβαρούς προγεννητικούς βλαπτικούς παράγοντες, και στις οποίες μπορεί να μην

δινότανε ιδιαίτερη έμφαση στο παρελθόν (4, 7, 55). Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση των παθολογικών κυήσεων και έκθεση των νεογνών αυτών των μητέρων σε μεγαλύτερο αριθμό περιγεννητικών βλαπτικών παραγόντων και επιπλοκών όπως απέδειξε σε στατιστικά σημαντικό βαθμό η έρευνά μας (7, 73).

Το παραπάνω συμπέρασμα ενισχύεται από την παρατήρηση στην οποία οδηγηθήκαμε από τις απαντήσεις 95 μητέρων από το συνολικό δείγμα των μητέρων των παιδιών των Κανονικών Σχολείων και των Ειδικών Σχολείων ότι: 22,2% των μητέρων των παιδιών των Ειδικών Σχολείων που απάντησαν, έναντι 0% των μητέρων των Κανονικών Σχολείων (αφορά μόνο τα σημαντικά προβλήματα), είχαν σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης και η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική (51, 54). Το συμπέρασμα αυτό βέβαια απαιτεί μεγαλύτερο αριθμό συμμετοχών και απαντήσεων σε μεγαλύτερο πληθυσμιακό δείγμα για να αποκτήσει κύρος και βαρύτητα και παράλληλα να αποτελέσει ισχυρό επιχείρημα και να γενικευθεί. Θα πρέπει επίσης σε μεγαλύτερα δείγματα να αναλυθούν ποια ήταν αυτά τα σημαντικά προβλήματα, κατά την διάρκεια της κύησης που αποτελούν παράλληλα παράγοντες κινδύνου.

Αντίθετα με τη φανερή εύρεση της συσχέτισης της μη δεξιοχειρίας στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, με την υπερκινητικότητα (49), τα ατυχήματα (6), τον διαταραγμένο ύπνο, τα πολλά όνειρα και εφιάλτες, καθώς την αυξημένη συχνότητα επιληψίας (48), την ενούρηση (2, 15, 56), ο έλεγχος των παιδιών στα Κανονικών Σχολείων έδειξε ότι δεν υπάρχει συσχέτιση της χειρίας τους με την ενούρηση (15, 56), αλλά ούτε και την υπερκινητικότητα, τα δε αντίστοιχα ποσοστά βρέθηκαν να συμφωνούν βιβλιογραφικά με Ελληνική και ξένη βιβλιογραφία (12, 32, 49). Τα υπερκινητικά παιδιά που συναντάμε συχνότερα στα Ειδικά Σχολεία, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, επιρρέπουν τεκμηριωμένα σε ατυχήματα (6), με αποτέλεσμα συχνότερες πτώσεις και συχνότερες κακώσεις της κεφαλής και ιδιαίτερα των δοντιών, όπως αποκάλυψαν έρευνες του παρελθόντος (6, 49).

Όπως επισημάνθηκε ξανά, ο λεπτομερής έλεγχος των αποτελεσμάτων των συχνοτήτων της μη δεξιοχειρίας των παιδιών των Ειδικών Σχολείων, δεν ανέδειξε ένα απλά μεγάλο ποσοστό παιδιών με «παθολογική» χειρία, αλλά στο δείγμα των παιδιών με ηλικία που αντιστοιχούσε σε Δημοτικό σχολείο, βρέθηκε ότι ένα μεγάλο ποσοστό μη δεξιοχείρων και κυρίως αμφιχείρων σχετίζεται σε στατιστικά σημαντικό βαθμό, με το θήλυ φύλο, αφού όπως φαίνεται στα μη δεξιόχειρα παιδιά (32,5%), το 22,5% είναι κορίτσια έναντι του 10% που είναι αγόρια και ακόμη περισσότερο η υπεροχή είναι σαφέστερη στη σύγκριση της αμφιχειρίας, όπου τα αντίστοιχα ποσοστά στα κορίτσια είναι 10%, έναντι 2,5% που είναι στα αγόρια. Πρόκειται για ένα εύρημα που χρήζει μεγάλης διερεύνησης για ανίχνευση αιτιοπαθογενετικών παραγόντων, προκειμένου να γίνει έγκαιρη και κατάλληλη παρέμβαση και πρόληψη. Επίσης πρέπει να ληφθεί υπόψη και να διερευνηθεί μελλοντικά, ότι στην ηλικιακή ομάδα των παιδιών των Ειδικών Σχολείων, Γυμνασίου-Λυκείου, βλέπουμε τα αντίστοιχα ποσοστά να πλησιάζουν αναλογικά τη συχνότητα που βλέπουμε σχεδόν ανάμεσα στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων. Τα αντίστοιχα ποσοστά μη δεξιοχείρων παιδιών αυτής της ηλικιακής ομάδας των μεγαλύτερων παιδιών των Ειδικών Σχολείων είναι: (17,1%), το 14,3% είναι αγόρια έναντι 2,8 % που είναι κορίτσια, συγκρίνοντας τις ηλικιακές ομάδες. Άρα αυτό αποτελεί εύρημα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να διερευνηθούν παράγοντες που μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου και μάλιστα με πληθυσμιακή προοπτική μελέτη, στην οποίαν οι πληροφορίες θα καταγραφούν λεπτομερώς χωρίς ελλείψεις, για να μπορούν να γενικευθούν τα συμπεράσματά μας και να εντοπιστούν με βεβαιότητα οι παράγοντες κινδύνου.

Το γενικό συμπέρασμά μας είναι ότι: Σ' αυτή την περιγραφική αναδρομική μελέτη, διαπιστώθηκαν πολύ υψηλά ποσοστά μη δεξιοχειρίας και κυρίως αμφιχειρίας, στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, που αδιαμφισβήτητα εμπεριέχουν «Παθολογική χειρία», τα οποία δεν παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική συσχέτιση με την κληρονομικότητα, εν αντιθέσει προς την στατιστικά σημαντική συσχέτιση που παρουσιάζουν τα αντίστοιχα ποσοστά στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, όπου η μη δεξιοχειρία είναι κυρίως κληρονομική. Παρουσιάζουν όμως στατιστικά σημαντική συσχέτιση με σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης, που έχουν ως αποτέλεσμα να γεννώνται παιδιά υψηλού κινδύνου και βαρύτερου Περιγεννητικού Ιστορικού, με χαμηλό Apgar score (αργούν να κλάψουν, χρειάζονται Ο2, παραμένουν σε θερμοκοιτίδα), που χρειάζονται να νοσηλευτούν σε τμήμα προώρων, εντατικής νοσηλείας και αυξημένης φροντίδας. Είναι κυρίως πρωτότοκα, γεννώνται συχνότερα με ΚΤ, βλέπουν συχνά όνειρα, έχουν διαταραγμένο ύπνο κά. Τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, λόγω της αυξημένης παθολογίας και των προβλημάτων τους, νοσηλεύονται μετά την έξοδό τους πολύ συχνότερα και κυρίως τα μη δεξιόχειρα σε σχέση με τα αντίστοιχα παιδιά των Κανονικών Σχολείων.

Τα αποτελέσματα της αναδρομικής έρευνάς μας, είναι σημαντικά σε πληθυσμιακό επίπεδο νομού και θα πρέπει να αποτελέσουν ερέθισμα για έρευνα καταγραφής λεπτομερέστερων προοπτικών πληροφοριών και δη σε πανελλήνιο επίπεδο. Ως εκ τούτου μια πληθυσμιακή προοπτική έρευνα θα μπορούσε να οδηγήσει σε ακόμη πιο σημαντικά συμπεράσματα που θα μπορούσαν να γενικευθούν και να συγκριθούν σε διεθνές επίπεδο αφ ενός και αφ' ετέρου να βοηθήσουν στο σχεδιασμό προγραμμάτων και στρατηγικών πρόληψης και αποφυγής γέννησης παιδιών υψηλού κινδύνου ή παιδιών με μαθησιακές δυσκολίες, «παθολογική χειρία και πλευρίωση».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συμπλήρωση για πρώτη φορά στην Ελλάδα του Ε.Τ όσον αφορά το μοίρασμα του ταυτόχρονα σε δύο πληθυσμιακά δείγματα παιδιών Κανονικών Σχολείων όσο και παιδιών Ειδικών Σχολείων, που αποτελεί στάθμισή του αφ΄ ενός σε ικανό αριθμό παιδιών Κανονικών Σχολείων, 707 παιδιών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στο Νομό Μαγνησίας, (δημοτικού και τελευταίας τάξης Νηπιαγωγείου) και 50 παιδιών Ειδικών Σχολείων, αντίστοιχης ηλικιακής ομάδας, οδήγησε σε ένα πολύ αξιόπιστο και σημαντικό αποτέλεσμα, ελέγχοντας λεπτομερώς τη χειρία των παιδιών σε όλες τις διαβαθμίσεις της, για τις 12 κύριες δραστηριότητες που ελέγχει το Ε.Τ (22). Δείχνει σε τί ποσοστό τόσο οι αριστερόχειρες, όσο και οι δεξιόχειρες, χρησιμοποιούν τα 2 τους χέρια. Οι αριστερόχειρες για τις συγκεκριμένες δραστηριότητες του Ε.Τ, χρησιμοποιούν σε σημαντικά χαμηλότερο ποσοστό το αριστερό τους χέρι από ότι οι δεξιόχειρες το δεξί. Δηλαδή στις δραστηριότητες αυτές χρησιμοποιείται το δεξί χέρι σε αρκετά μεγάλο ποσοστό από τους αριστερόχειρες, ενώ σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται το αντίθετο φαινόμενο, δηλαδή δραστηριότητες στις οποίες οι δεξιόχειρες να χρησιμοποιούν ανάλογα το αριστερό τους χέρι ούτε σε ποσοστό που να ξεπερνά το 5% (1 εξαίρεση παρατηρήθηκε στα νήπια), όσον αφορά τα Κανονικά Σχολεία. Τα συμπεράσματα, παρατηρήθηκε να είναι ανάλογα τόσο σε παιδιά Δημοτικών Σχολείων όσο και σε αυτά των Νηπιαγωγείων, με κάποιες διαφορές στις δραστηριότητες, όπως αναλυτικά αποτυπώνονται στους αντίστοιχους πίνακες 5 και 8, τόσο για τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων όσο και για τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων, όπου στα δεύτερα οι στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρήθηκαν σε όλες τις δρα-

στηριότητες του Ε.Τ, με μεγαλύτερη στατιστική σημαντικότητα στα παιδιά με αντίστοιχη ηλικία Δημοτικού σχολείου.

Επίσης αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο και τεκμηριωμένο είναι το ποσοστό των μαθησιακών δυσκολιών που έχουν τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων σε σχέση με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, που πολλές φορές συνυπάρχει με οργανικά προβλήματα με σύνδρομα (4, 9, 27), καθώς και με τα πολλά ψυχοκινητικά και ψυχοσυναισθηματικά προβλήματα, που έχουν τα παιδιά αυτά. Τα παιδιά αυτά έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση, έντονη υποτακτικότητα, αυξημένη συχνότητα ενούρησης (56) και υπερκινητικότητας (49) που οδηγούν σε επιπρόσθετα προβλήματα και ατυχήματα (6).

Επίσης δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός ότι τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων σε μεγάλο ποσοστό 3 στα 4, βρέθηκε να έχουν διαταραχές προσανατολισμού, σε σχέση με τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, όπου μόνο ένα ελάχιστο αντίστοιχο ποσοστό παιδιών από Κανονικά Σχολεία 2,4%, αναφέρθηκε από τους γονείς τους να έχουν το πρόβλημα. Είναι σαφής επίσης η υπεροχή του ποσοστού των παιδιών των Ειδικών Σχολείων σε σχέση με αυτά των Κανονικών Σχολείων που παρουσιάζουν άρνηση γραφής και καθρεπτική γραφή 1 στα 4, που είναι σαφώς μεγαλύτερη από αυτήν που παρουσιάζουν τα παιδιά των Κανονικών Σχολείων. Επίσης η πλειοψηφία των παιδιών αυτών δεν μπορούν να κρατήσουν καλά ούτε το μολύβι και γενικά έχουν παθολογική πλευρίωση και ανεπαρκούν σε λεπτές κινήσεις. (βλέπε πίνακα 8 α,β).

Ακόμη και η κακή συναισθηματική κατάσταση της μητέρας κατά τη διάρκεια της κύησης βρέθηκε να διαφέρει σε στατιστικά σημαντικό βαθμό ανάμεσα στις μητέρες των παιδιών των Ειδικών Σχολείων σε σύγκριση με τις μητέρες των παιδιών των Κανονικών Σχολείων, στις οποίες είναι καλύτερη σε μεγαλύτερο ποσοστό, στα δεύτερα, γεγονός το οποίον τεκμηριώνεται και βιβλιογραφικά, αφού η μη δεξιοχειρία έχει ακόμη συσχετισθεί με το αυξημένο stress στη διάρκεια της εγκυμοσύνης, αλλά και την διατάραξη του επιπέδου των ορμονών (54). Θα μπορούσε όμως να ελεγχθεί το αποτέλεσμα, σε μεγαλύτερα πληθυσμιακά δείγματα προκειμένου να αξιολογηθεί ακόμη περισσότερο το αποτέλεσμα και να γενικευθεί (43, 54).Β)

Το σημαντικότερο από τα πολλά αποτελέσματα της έρευνάς μας που θα πρέπει να αποτελέσει ερέθισμα για προτάσεις και σχεδιασμό άλλων μεγαλύτερων ερευνών, σε μεγάλα πληθυσμιακά δείγματα και το οποίον θα πρέπει να μας προβληματίσει, είναι: Η εμφανής ανεύρεση «παθολογικής» χειρίας (μη δεξιοχειρίας) στα παιδιά των Ειδικών Σχολείων (στη πλειοψηφία τους πάσχουν από βαριές έως πολύ βαριές μαθησιακές δυσκολίες διαφόρου είδους και βαθμού, ενώ είναι ελάχιστα αυτά που έχουν πολύ ελαφρού βαθμού μαθησιακές δυσκολίες, σε σχέση με το περιγεννητικό Ιστορικό τους και την κατάσταση της υγείας τους, αφού η συχνότητά της σε σχέση με στα παιδιά των Κανονικών Σχολείων βρέθηκε 32,5% έναντι 10,3%, με την χρήση του Ε.Τ (22) και συγκρίνοντας ίδιας ηλικιακής ομάδας παιδιά, με επικέντρωση στα παιδιά με αντίστοιχη ηλικία Δημοτικού, όπως αναλυτικά δείχνει ο πίνακας 7, ή με επικέντρωση στα παιδιά πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (>5 ετών), όπως δείχνει ο πίνακας 14, στην ενότητα των αποτελεσμάτων. Επίσης διαπιστώθηκε η συσχέτισή της «παθολογικής χειρίας» με πληθώρα συγγενών ανωμαλιών, συνδρόμων και προβλημάτων υγείας (1, 4-5, 7, 9-17, 45), αλλά και επίκτητων περιβαλλοντικών βλαπτικών παραγόντων, προ-περι-μετά γεννητικά, όπως: (31, 33, 48, 51-55), σημαντικά προβλήματα κατά την διάρκεια της κύησης, τοκετός με ΚΤ, επιπλοκές κατά τον τοκετό, καθυστέρηση να κλάψει το νεογνό, περιγεννητική ασφυξία, ανοξία/υποξία, ανάγκη οξυγόνου εγκεφαλική κάκωση, αιμορραγία, σπασμοί, παραμονή σε θερμοκοιτίδα και γενικά

ανάγκες και καταστάσεις που χαρακτηρίζουν πρόωρα, ανώριμα και προβληματικά νεογνά, κυρίως παιδιά με σύνδρομα και συγγενείς καρδιοπάθειες, που χρήζουν νοσηλείας σε μονάδες προώρων, αυξημένης φροντίδας, ή Εντατικές Μονάδες και ιδιαίτερου χειρισμού μελλοντικά για τα αναπτυξιακά και ψυχοκινητικά προβλήματα που θα παρουσιάσουν (57-65).

Είναι σημαντικό να προλαμβάνεται η γέννηση παιδιών που είναι δυνατόν να εμφανίσουν μαθησιακές δυσκολίες διαφόρου βαθμού και βαρύτητας, άλλα αναπτυξιακά προβλήματα και πιθανά συνυπάρχουσα «παθολογική» χειρία, παρεμποδίζοντας τους πιθανούς αιτιοπαθογενετικούς παράγοντες (προωρότητα, περιγεννητική ασφυξία κά) και διενεργώντας προγεννητικό έλεγχο, όπου απαιτείται (4, 7-11, 51, 52, 54).

Από την άλλη πλευρά, είναι αυτονόητο ότι θα πρέπει να καταβληθεί κάθε προσπάθεια να μην παρεμποδίζεται η φυσιολογική μη δεξιοχειρία, που στη πλειοψηφία της είναι κληρονομική και γενετικά καθορισμένη (7, 10, 12, 23, 24, 44, 47). Να καταρριφθεί ο μύθος ότι είναι προβληματικά τα φυσιολογικά αριστερόχειρα παιδιά, που στην πλειοψηφία τους, έχουν χειρία που είναι κληρονομική, συσχετιζόμενη ισχυρά με γενετικούς παράγοντες, όπως προαναφέρθηκε. Αντίθετα όπως απέδειξε η μελέτη μας τα φυσιολογικά αριστερόχειρα παιδιά έχουν τις ίδιες δυνατότητες με τα δεξιόχειρα παιδιά των Κανονικών Σχολείων, ξεχωρίζουν δε για κάποιες ιδιαιτερότητές, που τις περισσότερες φορές αποτελούν πλεονεκτήματα και προσόντα τα οποία και πρέπει να αξιοποιήσουμε. Πρέπει να εκμεταλλευθούμε τα ταλέντα τους, την τάση να είναι ανεξάρτητα και τις αρχηγικές τους τάσεις. Δεν πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση γιατί είναι φύσει ανήσυχα και δεν υπακούουν σε εντολές και παρακλητικές οδηγίες των γονέων και θέλουν να είναι ανεξάρτητα στη ζωή τους, γιατί είναι τα χαρακτηριστικά με τα οποία ξεχωρίζουν... Θα πρέπει να γίνει αυτό κατανοητό προκειμένου αυτός ο κόσμος που είναι πλασμένος για να εξυπηρετεί την πλειοψηφία των δεξιοχείρων, να λάβει υπόψη και τη μειοψηφία των φυσιολογικών μη δεξιοχείρων και κυρίως των αριστεροχείρων και να σεβαστεί τις ανέσεις του περιβάλλοντος που πρέπει να είναι προσαρμοσμένες και στα παιδιά αυτά.

Θα πρέπει να καταβληθούν προσπάθειες ώστε να δημιουργηθεί περιβάλλον προσαρμοσμένο στις ανάγκες των αριστεροχείρων και αμφιχείρων και ιδιαίτερα γι' αυτά τα παιδιά που θα γίνουν μελλοντικοί μουσικοί και καλλιτέχνες, αλλά και τους μελλοντικούς επιστήμονες χειρουργούς (20, 50). Θα πρέπει να μεριμνήσει η τεχνολογία, με την μεγάλη πρόοδό της να κατασκευάσει αντίστοιχα όργανα και χειρουργικά εργαλεία για να βοηθήσουμε αυτή την κατηγορία των παιδιών και μελλοντικών επαγγελματιών που έχουν διαφορετική πλαγίωση, αλλά αυξημένες δυνατότητες να διακριθούν και να διαπρέψουν σε κάποιους τομείς στους οποίους θα ξεχωρίσουν, μελλοντικά. Ας μην ξεχνάμε ότι μεγάλοι επιστήμονες, μεγάλοι ηγέτες, αθλητές και καλλιτέχνες όπως αυτοί που αναφέρθηκαν πιο πάνω -Αινστάιν, Λεονάρντο ντα Βίντσι, Μοτζαρτ- στην κοινωνία μας ήταν αριστερόχειρες! (18, 50).

Ειδικότερα όσον αφορά την «Παθολογική αριστεροχειρία», μελέτες δείχνουν ότι το όφελος είναι πολύ μεγάλο όταν, πρώιμα και εξατομικευμένα ο μαθητής με συνυπάρχουσες μαθησιακές δυσκολίες, εντάσσεται σε ειδικά τμήματα με την κατάλληλη υποστήριξη και ενισχυτική παρέμβαση, από ειδική ομάδα επιστημόνων, τόσο για τον ίδιο όσο και για την οικογένειά του. Όπως αναφέρθηκε ξανά τέτοιοι επιστήμονες που θα πρέπει να αποτελέσουν την διεπιστημονική ομάδα υποστήριξης είναι: Νεογνολόγος, Παιδίατρος, Αναπτυξιολόγος, Νευρολόγος, Νευροφυσιολόγος, Νευροψυχολόγος, Παιδοψυχίατρος, Λογοθεραπευτής, Εργοθεραπευτής, εκπαιδευτικός-ειδικός Παιδαγωγός, Ψυχολόγος, Φυσικοθεραπευτής, Κοινω-

νικός Λειτουργός κ.ά. Θα πρέπει η διεπιστημονική ομάδα να ευρίσκεται σε άμεση συνεργασία με τον εκπαιδευτικό-Ειδικό Παιδαγωγό και τον γονέα του παιδιού (12, 30, 35-37, 60-67).

Σύμφωνα με τις οδηγίες του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΥΠΕΠΘ) και με βάσει το Πλαίσιο του Αναλυτικού σχολικού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής, στα σχολεία θα πρέπει να εφαρμόζονται διάφορες κλίμακες, με τις οποίες ελέγχονται όλοι οι τομείς ανάπτυξης του παιδιού, κινητικότητας αδρής και λεπτής καθώς και η αντιληπτική ικανότητα, ελέγχεται ο προφορικός λόγος, η νοητική και συναισθηματική κατάσταση και οργάνωση του μαθητή κά (57-60). Η εκπαίδευση-εξάσκηση των επιστημόνων, που ασχολούνται με το παιδί (π.χ. ψυχολόγος) στις ανιχνευτικές αυτές δοκιμασίες αποδεικνύεται εξαιρετικά ωφέλιμη για το μαθητή (57, 59). Γενικότερα ο σχεδιασμός προγραμμάτων και στρατηγικών πρόληψης με τη βοήθεια ανιχνευτικών δοκιμασιών, θα οδηγήσει στην έγκαιρη διάγνωση τόσο της «παθολογικής» χειρίας, με ειδικό Test (π.χ λόγω βεβαρυμένου περιγεννητικού ιστορικού), όσο και των συνυπαρχουσών μαθησιακών δυσκολιών και ειδικότερα της δυσλεξίας (η πιο συνήθης και σοβαρή μαθησιακή δυσκολία), ώστε να γίνει έγκαιρη εξατομικευμένη παρέμβαση και πρόληψη (22, 60-71).

Παραδείγματα ανιχνευτικών δοκιμασιών που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν για τον έλεγχο της ψυχοκινητικής ανάπτυξης είναι το Denver Test που ελέγχει όλους τους τομείς ανάπτυξης σε διάφορα ηλικιακά ορόσημα του παιδιού (62). Το Griffith test το οποίο ελέγχει την ψυχοκινητική ανάπτυξη, αλλά και οι δοκιμασίες σχολικής ετοιμότητας (A-test) (63, 64). Ακόμη ανιχνευτικές δοκιμασίες μαθησιακών δυσκολιών όπως το Αθηνά test (65), ανιχνευτικές δοκιμασίες και κατασκευή κλίμακας για την αξιολόγηση της αριθμητικής σκέψης (66), το ΦΩΤΑΔΥΣ (φωνολογικό Test με ψυχομετρικές υποκλίμακες για τα παιδιά νηπιαγωγείου και Α΄ Δημοτικού για την διάγνωση, συγκεκριμμένων μαθησιακών δυσκολιών και ειδικότερα δυσλεξικής συμπεριφοράς, που εφαρμόζεται σταθμισμένο τόσο σε παιδιά προσχολικής, όσο και πρωτοσχολικής ηλικίας, από την ερευνητική ομάδα του ΕΡΕΘΑ-(Εργαστήριο Ειδικής Θεραπευτικής Αγωγής- του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) κ.ά. (67).

Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι όλα τα παιδιά έχουν δικαίωμα να μορφωθούν και να γίνουν ακαδημαϊκοί πολίτες, ανεξάρτητα από την καταγωγή και Κοινωνική τους τάξη. Θα πρέπει να ανακαλύψουμε και να αξιοποιήσουμε τόσο τις δυνατότητές τους, όσο και τις ιδιαιτερότητές τους, φανερές και κρυφές και γενικά θα πρέπει να τα βοηθήσουμε. Η μόρφωση είναι δικαίωμα όλων των ανθρώπων και αντικείμενο όλων των εκπαιδευτικών συστημάτων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι κάθε παρέμβαση πρέπει και μπορεί να είναι εξατομικευμένη (12, 60-72).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μέσα από το σύνολο των μη δεξιοχείρων παιδιών, πρέπει να ξεχωρίσουμε αυτά που η μη δεξιοχειρία τους δεν είναι κληρονομική, που έχουν μεγάλη πιθανότητα να έχουν και μαθησιακές δυσκολίες σε βαθμό που ποικίλει από μέτριες έως βαρύτερες. Θα πρέπει έγκαιρα να διερευνήσουμε τόσο το περιγεννητικό ιστορικό τους, (προ-περί- μεταγεννητικό), προκειμένου να εντοπίσουμε τους παράγοντες κινδύνου, τους οποίους σε δεύτερη φάση θα πρέπει να καταπολεμήσουμε ή να αγωνιστούμε να ελαχιστοποιήσουμε, εφόσον στην πλειοψηφία τους είναι επίκτητοι και στα πλαίσια του δυνατού προλήψιμοι παράγοντες (1, 5, 7, 9, 10, 12, 71).

Έτσι πρέπει να ξεκαθαρίσουμε και να πιστέψουμε ότι παράλληλα με την φυσιολογική αριστεροχειρία που έχει την αιτιοπαθογένειά της κυρίως σε γενετικούς παράγοντες,

γι' αυτό και συσχετίζεται ισχυρά με την κληρονομικότητα, υπάρχει και αυτή η μεγάλη μερίδα των μη δεξιοχείρων παιδιών, που δεν οφείλουν τη χειρία τους στην κληρονομικότητα, αλλά σε επίκτητους παράγοντες και συνήθως τα τελευταία χρόνια φοιτούν σε Ειδικά Σχολεία και να τα βοηθήσουμε (7, 12, 30, 32, 53). Οφείλουν την εκδήλωση ή επικράτηση της χειρίας τους σε κάποιους επίκτητους βλαπτικούς περιβαλλοντικούς παράγοντες οι οποίοι εκτέθηκαν αναλυτικά πιο πάνω, τους οποίους πρέπει να ελαχιστοποιήσουμε. Τέτοιοι παράγοντες είναι γενικώς αυτοί οι περιβαλλοντικοί προ-περί-μεταγεννητικοί (φυσικοί, χημικοί, μεταβολικοί, βιοχημικοί, ακτινοβολία, ίσως και ραδιενέργεια κά (24, 53, 54), οι οποίοι πιθανά παρεμβαίνουν και δρουν βλαπτικά στην ωρίμανση και επικράτηση του αριστερού ημισφαιρίου, με αποτέλεσμα να παραβλάπτουν την ομαλή του έκφραση και λειτουργία, κυρίως κατά την διάρκεια της κύησης (12, 30). Επιπρόσθετα τέτοιοι παράγοντες μπορεί να είναι οι βίαιες πρακτικές ή τα ατυχήματα στη διάρκεια της κύησης και του τοκετού (7). Οι διαφόρου βαθμού τραυματισμοί (6), οι βλαπτικές επιδράσεις όχι μόνο φυσικών αλλά και τοξικών παραγόντων ή υπό μορφή αερίων ή υπό μορφή μετάλλων τοξική επίδραση στον εγκέφαλο ουσιών, όπως ο μόλυβδος, το μονοξείδιο, ο αμίαντος, το stress της εγκύου και η διατάραξη του ενδοκρινικού συστήματος κά (53, 54). Η υποξαιμία/ανοξαιμία ή περιγεννητική ασφυξία, όπως και άλλες πιο όψιμες καταστάσεις μεταβολικές, αγγειακές, θρομβώσεις, η ισχαιμία στο αριστερό ημισφαίριο, σε βαθμό και σε σημείο που να παρεμποδίζεται η άρδευση του αριστερού ημισφαιρίου μπορεί να ευθύνονται (7, 32, 35-37, 53). Ακόμη και η διατήρηση του επιπέδου ορμονών σε επίπεδο μη βλαπτικό, κατά τη διάρκεια της κύησης όπως κορτιζόλης και τεστοστερόνης που βαίνουν αντιστρόφως ανάλογα με το βαθμό της γνωσιακής έκπτωσης, είναι χρήσιμη (12). Καθοριστική είναι επίσης η έγκαιρη αντιμετώπιση μεταβολικών διαταραχών, ασβεστίου, Mg, διαταραχών καμπύλης σακχάρου και ενδομήτριας καθυστέρησης της ανάπτυξης και άλλων καταστάσεων που μπορεί να παραβλάψουν την τελική ωρίμανση και λειτουργία του αριστερού ημισφαιρίου σε κρίσιμη χρονική περίοδο, ή τις βιολογικές του ανάγκες, όπως οι σπασμοί οι οποίοι δημιουργούν υποξία και έλλειψη Οξυγόνου στον εγκέφαλο κά (4, 9, 11, 40, 48, 72, 73).

Αυτούς όλους τους παράγοντες κινδύνου πρέπει να αγωνιστούμε να μειώσουμε, ενώ την πρόοδο της τεχνολογίας θα πρέπει να αγωνιστούμε να αξιοποιήσουμε, κατά τον καλύτερο βαθμό και τρόπο, ώστε να βοηθήσουμε στην επιβίωση περισσοτέρων, αλλά υγιών παιδιών, παρεμποδίζοντας όλους αυτούς τους παράγοντες που εντοπίστηκαν και αναλύθηκαν πιο πάνω και οι οποίοι βρέθηκε να συσχετίζονται θετικά με την επιβίωση προβληματικών νεογνών, ανάμεσα στα οποία και αυτά που μελλοντικά θα ανήκουν στην ομάδα των παιδιών με «παθολογική αριστεροχειρία, μαθησιακές δυσκολίες και ίσως και άλλα οργανικά και μη προβλήματα υγείας (4, 7, 10, 21,45). Είναι καθήκον όλων μας και ιδιαίτερα της μερίδας των επιστημόνων γιατρών και κυρίως αυτών που συμβάλλουν καθοριστικά, πριν γεννηθεί ένα παιδί, όπως ο Γενετιστής, ο Γυναικολόγος/Μαιευτήρας, αλλά και η λοιπή διεπιστημονική ομάδα μετά τη γέννηση ενός παιδιού. Πρέπει να συμβάλουμε στην πρόληψη και στη γέννηση υγιών παιδιών, που θα συμβάλουν στη δημιουργία μιας υγιούς κοινωνίας που είναι ο σκοπός και ο στόχος όλων μας....

ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πληθώρα θεωριών έχει διατυπωθεί μέχρι σήμερα όσον αφορά τη συχνότητα της αριστεροχειρίας και των μαθησιακών δυσκολιών ή διαταραχών, ξεχωριστά στα παιδιά και στους εφήβους, τόσο στην Ελλάδα όσο και παγκόσμια και ιδιαίτερα τους τελευταίους 2

αιώνες, όσον αφορά τη χειρία και τις τελευταίες 3 δεκαετίες, όσον αφορά τις μαθησιακές δυσκολίες. Ωστόσο από την βιβλιογραφική ανασκόπηση που έγινε δεν βρέθηκε να υπάρχουν στον Ελλαδικό χώρο μελέτες που να συσχετίζουν την αριστεροχειρία και γενικότερα την μη δεξιοχειρία με τις μαθησιακές δυσκολίες, αλλά και άλλα προβλήματα υγείας.

Προς το σκοπό αυτό έγινε ανασκόπηση της υπάρχουσας ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας, ενώ σχεδιάστηκε η παρούσα πληθυσμιακή μελέτη, για παιδιά και εφήβους, διερεύνησης της συχνότητας και γενικά της επιδημιολογίας της αριστεροχειρίας καθώς και των μαθησιακών δυσκολιών, της αιτιοπαθογένειάς τους της διερεύνησης των παραγόντων κινδύνου και της πιθανής συσχέτισης και αιτιοπαθογένειάς τους. Η προσοχή επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στην κατηγορία εκείνη που η αριστεροχειρία θεωρείται «παθολογική» και συνυπάρχει με ιστορικό έντονου περιγεννητικού «stress», ανοξαιμίας ή βαριάς υποξίας στα πλαίσια κυρίως περιγεννητικής ασφυξίας, που μπορεί να επηρεάσουν τις βιολογικές ανάγκες του αριστερού ημισφαιρίου, ή στα πλαίσια κάποιου τραύματος στο κεφάλι προ ή περιγεννητικά, ή επίδρασης διαφόρων βλαπτικών και τοξικών κυρίως περιβαλλοντικών παραγόντων ή καταστάσεων που μπορεί να αναστείλουν την ωρίμανση και κατ επέκταση την λειτουργικότητα του αριστερού εγκεφαλικού ημισφαιρίου.

Η εμφάνιση «παθολογικής αριστεροχειρίας», μπορεί να συνυπάρχει με μειωμένες γνωστικές δοκιμασίες και μαθησιακές δυσκολίες, λόγω της επίδρασης των βλαπτικών παραγόντων, ή πιθανής σφοδρής βλάβης στο αριστερό ημισφαίριο με αποτέλεσμα επικράτηση της λειτουργίας του δεξιού ημισφαιρίου, ή σε περιπτώσεις που παρεμποδίζεται η μεταφορά της οπτικής πληροφορίας από το δεξιό ημισφαίριο στις περιοχές του λόγου που εντοπίζονται στο αριστερό ημισφαίριο, αιτίες οι οποίες μπορεί να οφείλονται και σε πολλούς άλλους παράγοντες, εκτός από τραυματικούς. Τέλος μετά τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης και της εντόπισης των πιθανών παραγόντων κινδύνου, τονίζονται τα προγράμματα και οι στρατηγικές πρόληψης στα πλαίσια έγκαιρης παρέμβασης σε παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες, είτε αυτές συνυπάρχουν με αριστεροχειρία είτε όχι, και οπωσδήποτε πριν την έναρξη της σχολικής ζωής. Επίσης επισημαίνεται η σωστή συμπεριφορά μας και η κατάλληλη προσαρμογή του περιβάλλοντος απέναντι στην μειοψηφία των φυσιολογικών αριστεροχείρων παιδιών και ειδικά αυτών που δεν παρουσιάζουν «παθολογική αριστεροχειρία» και πλευρίωση, τα οποία πρέπει να πάψουμε να τα βλέπουμε με προκατάληψη, γιατί μπορεί να έχουν ικανότητες και δυνατότητες περισσότερες από των δεξιοχείρων παιδιών, ειδικά σε κάποιους τομείς. Όσον αφορά τις μαθησιακές δυσκολίες, εκεί όπου διαπιστωθούν, απαραίτητη προϋπόθεση στην αντιμετώπιση τους είναι η εξατομίκευση παρέμβασης.

Βιβλιογραφία:

1. Saugstad LF., Cerebral lateralization and rate of maturation. Int J Psychophysiol. 1998 Jan;28(1): 37-62. Review.

2. Reiss M, Reiss G., Medical problems of handedness. Wien Med Wochenschr. 2002;152(5-6):148-52.

3. Jung HS, Jung HS., Hand dominance and hand use behaviour reported in a survey of 2437 Koreans. Ergonomics 2009 Nov;52(11):1362-71.

4. Reiss M. Is there a pathological basis for lefthandedness? Praxis (Bern 1994). 1996 Aug 20;85(34):997-1000. A lack of cerebral lateralization in schizophrenia is within the normal variation in brain maturation but indicates late, slow maturation. Schizophr Res. 1999 Oct 19;39(3):183-96.

5. Sommer IE, Aleman A, Somers M, Boks MP, Kahn RS. Sex differences in handedness, asymmetry of the planum temporale and functional language lateralization. Brain Res. 2008 Apr 24;1206:76-88. Epub 2008 Jan 11.

6. Canakci V, Akgül HM, Akgül N, Canakci CF. Prevalence and handedness correlates of traumatic injuries to the permanent incisors in 13-17 year-old adolescents in Erzurum, Turkey. Dent Traumatol. 2003 Oct;19(5):248-54.

7. Llaurens V, Raymond M, and Faurie C. Why are some people left-handed? An evolutionary perspective. Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci. 2009 April 12; 364(1519):881–94.

8. Bryden PJ. Unimanual performance across the age span. Brain Cogn. 2005 Feb;57(11):26-9.

9. Vlachos FM, Karapetsas AB. A developmental study of handedness in Down Syndrome pupils. Percept Mot Skills 1999 Apr;88(2):427-8.

10. Pennington BF. Annotation: The genetics of dyslexia. I Child Psychol Psychiatry 1990, 31:193-201.

11. Guttorm TK, Leppanen PH, Tolvanen A, Lyytinen H. Event-related potentials in newborns with and without familial risk for dyslexia: principal component analysis reveals differences between the groups.J Neural Transm. 2003 Sep;110(9):1059-74.

12. Αναγνωστόπουλος ΔΚ. Αρχ Ελλ Ιατρ. 2000 Σεπτ-Οκτ;17(5): 506-17.

13. Krommydas G, Gourgoulianis KI, Andreou G, Molyvdas PA. Left-handedness in asthmatic children. Pediatr Allergy Immunol. 2003 Jun;14(3):234-7.

14. Klöppel S, Vongerichten A, Van Eimeren T, Frackowiak RS, Siebner HR. Can left-handedness be switched? Insights from an early switch of handwriting. J Neurosci. 2007 Jul 18;27(29):7847-53.

15. Milenković S, Belojević G, Kocijancić R. Left-handedness and health. Srp Arh Celok Lek. 2010 May-Jun;138(5-6):387-90.{Article in Serbian}.

16. Rodriguez A, Kaakinen M, Moilanen I, Taanila A, McGough J, Loo S, Järvelin MRPediatrics. Mixed-handedness is linked to mental health problems in children and adolescents. 2010 Feb;125(2):e340-8. Epub 2010 Jan 25.

17. Caliskan E, Dane S. Left-handedness in blind and sighted children. Laterality 2009 Mar;14(2):205-13. Epub 2009 Jan 14.

18. Schott G DJ. Mirror writing: neurological reflections on an unusual phenomenon. Neurol Neurosurg Psychiatry 2007 January; 78(1):5–13.

19. Polemikos N, Papaeliou C. Sidedness preference as an index of organization of laterality. Perceptual and Motor Skills. 2000, 91, 1083-90.

20. Tchantchaleishvili V, Myers. Left-handedness-a handicap for training in surgery? POJ Surg Educ. 2010 Jul-Aug;67(4):233-6.

21. Tonnessen FE, Lokken A, Hoien T, Lundberg I. Dyslexia, left-handedness, and immune disorders. Arch Neurol. 1993 Apr;50(4):411-6.

22. Oldfield RC. The assessment and analysis of handedness: The Edinburgh Inventory. Neuropsychologia 1971;9: 97-113.

23. Αναστασίου Α και συν. Διερεύνηση της αριστεροχειρίας σε παιδιά σχολικής ηλικίας (5-12 ετών) στην περιοχή του Βελεστίνου. 1995-1996. Ανακοινώθηκε στο 36ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο της Ελληνικής Παιδιατρικής Εταιρίας, Πάφος-Κύπρος, 5-7/Ιουνίου 1998.

24. Anastassiou A, Karnavas A, Karnava T, Tsara V, Karkali R. Left-handedness in children of primary puplic schools in semi-urban area of Greece (1995-1996). 25th Congress of the Union of Middle Eastern and Mediterranean Pediatric Societies. 14-17 April 1999, Beyrouth-Livan, 1999.

25. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π και συν. Χειρία παιδιών, σύμφωνα με τις απαντήσεις γονέων και εκπαιδευτικών. Συσχέτισή της με δημογραφικούς-κληρονομικούς παράγοντες και σχολική επίδοση. Ανακοίνωση στο 3ο εντατικό σεμινάριο Μονάδας Εφηβικής Υγείας, Αθήνα, Μάιος 2010.

26. Peters M et al. Hand preference for writing and associations with selected demographic and behavioral variables in 255,100 subjects: The BBC internet study. Brain Cogn. 2006 Nov;62(2):177-89. Epub 2006 Jun 23.

27. Gunter HL. Asperger syndrome: tests of right hemisphere functioning and interhemispheric communication. J Autism Dev Disorder 2002 Aug; 32(4): 262-81.

28. Forrest BJ. The utility of math difficulties, internalized psychopathology, and visual-spatial deficits to identify children with the nonverbal learning disability syndrome: evidence for a visual-spatial disability. Child Neuropsychol 2004 Jun;10(2):129-46.

29. Lyon GR. Learing Disabilities. Future Child 1996 Spring;6(1):54-76.

30. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π. Μονογραφία. Αριστεροχειρία παιδιών κι εφήβων και Μαθησιακές Δυσκολίες. Μία διαχρονική ανασκόπιση. Αύγουστος, 2010 (ISBN: 978-960-98067-3-2).

31. Vuoksimaa E,Kaprio J. Sex differences in left-handedness are also evident in Scandinavia and in twins: Comment on Papadatou-Pastou, Martin, Munafo, and Jones (2008). Psychol. Bull. 2010 May;136(3):348-50.

32. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π, Αναστασίου Α, Μήτσιου Γ, Καρδαράς Ζαφειρίου Δ, Ιωάννης Τσίκουλας Ι. Μαθησιακές Δυσκολίες, Ψυχοσυναισθηματικά, Κινητικά και άλλα προβλήματα σε παιδιά και εφήβους, Ειδικών Σχολείων και «ΕΛΕΠΑΠ» στη Μαγνησία. Μια Πληθυσμιακή μελέτη. Ανακοινώθηκε τον Οκτώβριο του 2008 στο 1ο Πανελλήνιο Συνέδριο της ΕΦΥΚΕ (Εταιρία Φροντίδας Υγείας και Εκπαίδευσης), Βόλος και στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Κολλεγίου Παιδιάτρων, Μάρτιος 2009. Δημοσιεύθηκε ως ευρεία περίληψη, Πρακτικά, 2009 (ISBN: 978-960-98067-2-5).

33. Rogers GF, Sullivan SR, Mulliken JB, Greene AK, Oh AK. Increased prevalence of left-handedness in hemifacial microsomia. J Craniofac Surg. 2009 Mar; 20 Suppl 1:690-4.

34. Giovanetto et all. Investigations into the frequency of Left-handedness in Primary school children (5-12 years old): a population study. Ανακοινώθηκε στο 3ο Πανευρωπαϊκό Παιδιατρικό Συνέδριο στη Κωνσταντινούπολη, 14-17 Ιουνίου, 2008 (Europaediatrics).

Acta Paediatrica-ISSN 0803-5253, (Promoting Child Health), Volume 97, June 2008, supplement 459.

35. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π και συν. Πληθυσμιακή διερεύνηση της χειρίας και των μαθησιακών δυσκολιών σε παιδιά και εφήβους Ειδικών Σχολίων σε νομό της Θεσσαλίας. β) Αριστεροχειρία-Αμφιχειρία σε παιδιά και εφήβους Ειδικών Σχολείων. Σύγκριση της συχνότητας με παιδιών κανονικών σχολείων και συσχέτισή τους με κληρονομικούς και άλλους παράγοντες. 46ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό Συνέδριο, Κέρκυρα, 13-15/6/2008.

36. Giovanetto-Katsiardani K-P et all. a) Left handedness-ambitexterity: Frequency comparison between children and adolescents in Normal and Special school and association with inheritance and other factors. b) Handedness and learning difficulties among children and adolescents of special schools. A population-based study in Thessaly prefecture, Greece. IAAH (International Association for Adolescent Health 14th Europeean Annual Meeting), Portoroz, SLOVENIA. 25-27/9/2008.

37. Giovanetto-Katsiardani. Handedness and learning difficulties among children and adolescents of special schools. A population-based study in Thessaly prefecture, Greece. Πανευρωπαϊκό συνέδριο της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Παιδιατρικής, ESSOP, Ισλανδία, 10-12/10/2008.

38. Giovanetto K-P et all. Learning Dificulties, psycho-sentimental, mobility and other problems in children and teenagers attending Special Needs schools in Magnesia. A population approach. 4th Europaediatrics, Μόσχα, 3-6/7/2009.

39. Τζιοβανέττο Κ-Π. και συν. Επιδημιολογία της χειρίας παιδιών νηπιαγωγείων (Δήμων νομού-Μαγνησίας και Λάρισας). Συσχέτιση με περιγεννητικούς παράγοντες. 48ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό συνέδριο, Μύκονος, 21-23/5/2010.

40. Backes W. Atypical brain activation of reading processes in children with developmental dyslexia. J Child Neurol 2002 Dec;17(12):867-71.

41. Bryden PJ, Bruyn J, Fletcher P. Handedness and health: an examination of the association between different handedness classifications and health disorders. P2005 Sep;10(5):429-40.

42. Sepić-Grahovac D, Barsić AR, Ruzić K, Grahovac T, Dadić-Hero E. Neurological and psychiatric aspects of corpus callosum genesis. Psychiatr Danub. 2010 Jun;22(2):282-5.

43. Rodriguez A, Waldenström U. Fetal origins of child non-right-handedness and mental health. J Child Psychol Psychiatry 2008 Sep;49(9):967-76. Epub 2008 Jun 28.

44. Cardon LR, Smith SD, Folker DW. Quantitative trait locus for reading disability on chromosome 6. Science 1994, 226: 511-29.

45. Gérard-Desplanches A, Deruelle C, Stefanini S, Ayoun C, Volterra V, Vicari S, Fisch G, Carlier M. Laterality in persons with intellectual disability II. Hand, foot, ear, and eye laterality in persons with Trisomy 21 and Williams-Beuren syndrome. Dev Psychobiol. 2006 Sep;48(6):482-91.

46. Satz P, Fletcher JM. Lefthandedness and dyslexia: an old myth revisited. Journal of Pediatric Psychology, 1987 vol. 12: No 2, 291-298.

47. Annett M. Left-handedness as a function of sex, maternal versus paternal inheritance, and report bias. Behav Genet. 1999 Mar;29(2):103-14.

48. Kalinin VV, Zemlyanaya AA, Krylov OE, Zheleznova EV. Handedness, alexithymia, and focus laterality as risk factors for psychiatric comorbidity in patients with epilepsy. Epilepsy Behav. 2010 Mar;17(3):389-94.

49. Purper-Ouakil D, Lepagnol-Bestel AM, Grosbellet E, Gorwood P, Simonneau M., Neurobiology of attention deficit/hyperactivity disorder. Med Sci (Paris). 2010 May;26(5):487-96.

50. Famous Left-Handers. Internet, 2010.

51. Lie RT, Lyngstadaas A, Orstavik KH, Bakketeig LS, Jacobsen G, Tanbo T., Birth defects in children conceived by ICSI compared with children conceived by other IVF-methods; a meta-analysis. Int J Epidemiol. 2005 Jun;34(3):696-701. Epub 2004 Nov 23.

52. Salvesen KA. EFSUMB: Safety tutorial: epidemiology of diagnostic ultrasound exposure during pregnancy-European committee for medical ultrasound safety (ECMUS). Eur J Ultrasound. 2002 Oct;15(3):165-71.

53. Van de Hazel, Zurbier M, Babisch W, Bartonova A, Bistrup ML, Bolte G, Busby C, Butter M, Ceccatelli S, Fucic A, Hanke W, Johansson C, Kohlhuber M, Leijs M, Lundqvist C, Moshammer H, Naginiene R, Preece A, Ronchetti R, Salines G, Saunders M, Schoeters G, Stilianakis N, ten Tusscher G, Koppe JG. Today's epidemics in children: possible relations to environmental pollution and suggested preventive measures. Acta Paediatr Suppl. 2006 Oct;95(453):18-25.

54. Ludwig Janus «Οι εννέα μήνες που επηρεάζουν τη ζωή μας». Εκδόσεις Διόπτρα, 2008.

55. McDonaid SD, Han Z, Mulla S, Beyene J; Knowledge Synthesis Group. Overweight and obesity in mothers and risk of preterm birth and low birth weight infants: systematic review and meta-analyses. BMJ. 2010 Jul 20;341:c3428. doi: 10.1136/bmj.c3428.

56. Ferrara P, Ruggiero A, Diociaiuti L, Paoletti FP, Chiozza ML, Caione P Primary nocturnal enuresis and left-handedness. Scand J Urol Nephrol. 2001 Jun; 35(3):184-5.

57. ΥΠΕΠΘ ΠΙ. (2003). Ψυχοκινητικότητα. Βιβλιοτετράδιο του Μαθητή. Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας. Γενική και λεπτή κινητικότητα-Προσανατολισμός στο χώρο-Ο ρυθμός και ο χρόνος-Πλευρίωση. Αθήνα. Ο.Ε.Δ.Β. Εκδ. Β.

58. ΥΠΕΠΘ ΠΙ. (2003). Δραστηριότητες Μαθησιακής Ετοιμότητας. α) Προφορικός λόγος, β) Ψυχοκινητικότητα, γ) Νοητικές Ικανότητες, δ) Συναισθηματική Οργάνωση. Βιβλίο για το Δάσκαλο. Αθήνα Ο.Ε.Δ.Β. Εκδ. Γ.

59. ΥΠΕΠΘ ΠΙ. (1996). Πλαίσιο Αναλυτικού Προγράμματος Ειδικής Αγωγής (ΠΑΠΕΑ). Προεδρικό Διάταγμα 301/1996.

60. Θωμαΐδου Λωρέττα. Πρακτικές Οδηγίες για την αντιμετώπιση των Μαθησιακών Δυσκολιών στην καθημερινή πράξη. Στο: Εξελίξεις στην Παιδιατρική Διαγνωστική και Θεραπευτική, Μετεκπαιδευτικό Σεμινάριο, 2007, Β Παιδιατρική Κλινική Πανεπιστημίου Αθηνών 2007: 27 111-21.

61. Dyslexie Aux: Référence, éditions JB Ballière. La revue du praticien. 2004, p.124.

62. Τσίκουλας Ι (1983). Μελέτη της Ψυχοκινητικής Ανάπτυξης των Ελληνοπαίδων από τη βρεφική μέχρι τη σχολική ηλικία. (Developmental screening test). Θεσσαλονίκη.

63. Griffiths, M., I. (1973). Early detection by developmental screening. In: Griffiths , M., I. (ed.).The Young Retarded Child: Medical Aspects of Care 11- 19. Edinburgh & London: Churchill Livigstone.

64. Α-Τεστ-Έλεγχος σχολικής ετοιμότητας, 2007.

65. Athena-test Βιβλίο: *Αθηνά τεστ* διάγνωσης δυσκολιών μάθησης - Οδηγός εξεταστή. Οδηγός εξεταστή, (22866). Εκδότης: Ελληνικά Γράμματα.

66. Γεωργάς Δ, Μίχου–Καρύδη Μ. Κατασκευή κλίμακας για την αξιολόγηση της αριθμητικής σκέψης. Σχολείο και Ζωή, 1983;10:3-19.

67. Σταύρου Λ. (2003). Ανάλυση περιεχομένου δυσλεξικών κειμένων μαθητών ειδικών τάξεων. Προσπάθεια προσέγγισης και οριοθέτησης του συνδρόμου της δυσλεξικής συμπεριφοράς. Στο: Σταύρου Λ (επιμ). Εικόνα του σώματος και σωματικό σχήμα (σσ223-86). Αθήνα. Άνθρωπος.

68. Guy Azemar, «L' homme asymetrique». Gauchers et Droitiers face a face. Editions CNRS, Paris, 2003.

69. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π και συν., Χειρία και χρήση των χεριών, σύμφωνα με το Edinburgh test σε παιδιά 6-12 ετών στη Θεσσαλία. 48ο Πανελλήνιο Παιδιατρικό συνέδριο, Μύκονος (21-23/5/2010).

70. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π, Αναστασίου Α, Μήτσιου Γ, Καρδαράς Ζαφειρίου Δ, Τσίκουλας Ι., Διερεύνηση της συχνότητας της αριστεροχειρίας σε παιδιά και εφήβους, στη Μαγνησία. Ανακοινώθηκε στο 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημόνων Φροντίδας Χρονίων πασχόντων, με διεθνή συμμετοχή, Λάρισα 16-19 Νοεμβρίου, 2007.

71. Τσίκουλας Ι, Δουλιανάκη Ε., Δυσλεξία η αναπτυξιακή νόσος της εποχής. Πρακτικά 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου ΕΦΥΚΕ, Βόλος 10-12/9/2009. 8ος, 2010. ISBN: 978-960-98067-3-2.

72. Τζιοβανέττο-Κατσιαρδάνη Κ-Π και συν., Συχνότητα χρήσης των χεριών σε κύριες δραστηριότητες σύμφωνα με το Edinburg- Test (Ε.Τ), σε περιγεγραμμένο πληθυσμό παιδιών. Ανακοίνωση στο 3ο εντατικό, σεμινάριο Μονάδας Εφηβικής Υγείας, Αθήνα, Μάιος 2010.

73. Cairney J, Schmidt LA, Veldhuizen S, Kurdyak P, Hay J., Left-handedness and developmental coordination disorder. Faught BE Can J Psychiatry 2008 Oct; 53(10):696-9.

Ευχαριστίες σε όλα τα παιδιά των σχολείων του Δήμου Ρήγα Φεραίου και όλα τα παιδιά των Ειδικών Σχολείων της Μαγνησίας, που συνεργάστηκαν μαζί μας, καθώς και τους γονείς και τους Εκπαιδευτικούς τους. Ευχαριστίες σε όλα τα μέλη της οικογένειας Κατσιαρδάνη για την επιστημονική και λοιπή τεχνική υποστήριξη, καθώς και τους Καθηγητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου και του Πανεπιστημίου Αιγαίου που επέβλεψαν όλη τη πορεία της μελέτης. Η ερευνήτρια Κατσιαρδάνη-Τζιοβανέττο Καλλιόπη-Πηνελόπη (poppygr@gmail.com).

ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΗ ΑΠΟΤΎΠΩΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΜΕ ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΓΡΑΦΙΚΑ

Πίνακες (1α και 1β)

1α). Ποσοστά Αριστεροχειρίας σε σύνολο 811 μαθητών Κανονικών Δημοτικών Σχολείων, πριν το μοίρασμα Ερωτηματολογίων (ΕΡΜ). (Πληροφορίες από Εκπαιδευτικούς).			
	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Δημοτικά σχολεία	9,70%	6,60%	8,05%
Νηπιαγωγεία	14,80%	6,00%	10,60%
Σύνολο	10,40%	6,50%	8,38%
1β). Ποσοστά Αριστεροχειρίας ανά τάξεις Κανονικών Δημοτικών Σχολείων			
	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Α' Β' Γ' Δημοτικού	11,60%	6,60%	8,90%
Δ' Ε' ΣΤ' Δημοτικού	8,00%	7,20%	8,00%

Πίνακες (2, 3, 4)

Πίνακας 2.	ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΓΟΝΕΩΝ ΝΟΜΟΥ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ		
	Ποσοστά Χειρίας σε σύνολο 762 μαθητών Κανονικών Σχολείων (ΚΣ).(ΕΡΜ ΓΟΝΕΩΝ)		
	Δεξιόχειρα	Αριστερόχειρα	Αμφίχειρα
Δημοτικά σχολεία(α)	87,30%	9,4% (Αγόρια 11,6%, Κορίτσια 7,6%)	3,3% (Αγόρια 3,5%, Κορίτσια 3,2%)
Νηπιαγωγεία(β)	83,70%	13,2% (Αγόρια 13,9%, Κορίτσια 13,2%)	3,1% (Αγόρια 5,35%, Κορίτσια 1,32%)
Σύνολο	86,63%	10,07% (Αγόρια 12%, Κορίτσια 8,5%)	3,3% (Αγόρια 3,7%, Κορίτσια 3,0%)
Πίνακας 3. ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΝΟΜΟΥ		
	Ποσοστά Χειρίας σε σύνολο 318 μαθητών Κανονικών Σχολείων (ΚΣ).(ΕΡΜ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ)		
	Δεξιόχειρα	Αριστερόχειρα	Αμφίχειρα
Σύνολο	89,20%	9,59%	1,23%
Πίνακας 4 (α, β) ΚΑΙ ΛΑΡΙΣΑΣ	ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΝΟΜΩΝ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ		
	Ποσοστά Χειρίας σε σύνολο 598 μαθητών Κανονικών Σχολείων (ΚΣ).(ΕΡΜ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ).		
	Δεξιόχειρα	Αριστερόχειρα ή αμφίχειρα	
Σύνολο	89,6%	10,4%	
Σύνολο	89,2%	10,8%	

Πίνακας 2 (α΄, β΄) Χειρία σε σχέση με το φύλο σε 734 Παιδιά που έδωσαν πληροφορίες

		Φύλλο			
		Κορίτσι		Αγόρι	
		Σύνολο	%	Σύνολο	%
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	304	58.1%	219	41.9%
	Αριστερόχειρο	29	47.5%	32	52.5%
	Αμφίχειρο	11	52.4%	10	47.6%

		Φύλλο			
		Κορίτσι		Αγόρι	
		Σύνολο	%	Σύνολο	%
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	52	48.1%	56	51.9%
	Αριστερόχειρο	8	47.1%	9	52.9%
	Αμφίχειρο	1	25.0%	3	75.0%

Συχνότητα μη δεξιοχειρίας σε παιδιά Δημοτικού –Νηπιαγωγείου: 14%

Πίνακας 5 (α,β)

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ 12 ΚΥΡΙΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ (Edinburgh-Test)		
Ποσοστά Χειρίας σε σύνολο 707 Μαθητών		
	Δεξιόχειρα	Αριστερόχειρα ή αμφίχειρα
Δημοτικά σχολεία (α)	(526) 90,38,%	(56) 9,62%
Νηπιαγωγεία (β)	(108)86,40%	(17)13,60%

Συμπέρασμα:
Σε όλες τις περιπτώσεις που εντοπίζεται στατιστικά σημαντική διαφορά στα ποσοστά που αναγράφονται, ($p<0.05$ με έντονα γράμματα) σημαίνει ότι οι αριστερόχειρες για τις συγκεκριμένες δραστηριότητες χρησιμοποιούν σε σημαντικά χαμηλότερα ποσοστά το αριστερό χέρι από ότι οι δεξιόχειρες το δεξί. Στις δραστηριότητες αυτές δηλαδή χρησιμοποιείται και το δεξί χέρι σε αρκετά μεγάλο ποσοστό από τους αριστερόχειρες, ενώ σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται το αντίθετο φαινόμενο δηλαδή δραστηριότητες στις οποίες οι δεξιόχειρες να χρησιμοποιούν το αριστερό τους χέρι, ούτε σε ποσοστό που να ξεπερνά το 5% (1 εξαίρεση παρατηρείται στα νήπια). Τα συμπεράσματα είναι ανάλογα για \δημοτικά και νηπιαγωγεία, με κάποιες διαφορές στις δραστηριότητες.

5α ΚΑΝΟΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

		Σχολείο	
		Δημοτικό	Νήπια
		Count	Count
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	526	108
	Αριστερόχειρο	56	17

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΔΗΜΟΤΙΚΑ		
	Ποσοστό δεξιόχειρων που χρησιμοποιούν το δεξί χέρι	Ποσοστό αριστερόχειρων που χρησιμοποιούν το αριστερό χέρι	P-value
Για να γράψεις	99 %	96,1 %	0,805
Για να πετάξεις μια μπάλα με σκοπό να πετύχεις ένα στόχο	96,2 %	88,2 %	0,273
Για να παίξεις ένα παιχνίδι που απαιτεί τη χρήση μιας ρακέτας	96,9 %	89,7 %	0,213
Στην κορυφή μιας σκούπας για να σκουπίσεις τη σκόνη από το πάτωμα	98,1 %	56,6 %	0,000
Στην κορυφή ενός φτυαριού για να μετακινήσεις άμμο	98,1 %	61 %	0,000
Για να ανάψεις ένα σπίρτο	97,7 %	86,4 %	0,001
Για να κρατήσεις ένα ψαλίδι και να κόψεις το χαρτί	96,2 %	87,5 %	0,108
Για να κρατήσεις την κλωστή και να την περάσεις μέσα από την τρύπα της βελόνας	96,9 %	68,5 %	0,000
Για να μοιράσεις τα χαρτιά της τράπουλας	97 %	76,1 %	0,000
Για να κρατάς ένα σφυρί και να καρφώσεις ένα καρφί	97,2 %	90,5 %	0,021
Για να κρατήσεις την οδοντόβουρτσα ενώ πλένεις τα δόντια σου	96,8 %	82,2 %	0,000
Για να ξεβιδώσεις το σκέπασμα ενός βάζου	96,2 %	68 %	0,000

Πίνακας 5β

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΑ		
	Ποσοστό δεξιόχειρων που χρησιμοποιούν το δεξί χέρι	Ποσοστό αριστερόχειρων που χρησιμοποιούν το αριστερό χέρι	P-value
Για να γράψεις	96,8 %	92,3 %	0,424
Για να πετάξεις μια μπάλα με σκοπό να πετύχεις ένα στόχο	96,7 %	83,3 %	0,045
Για να παίξεις ένα παιχνίδι που απαιτεί τη χρήση μιας ρακέτας	96,7 %	73,3 %	0,001
Στην κορυφή μιας σκούπας για να σκουπίσεις τη σκόνη από το πάτωμα	95,3 %	56,3 %	0,000
Στην κορυφή ενός φτυαριού για να μετακινήσεις άμμο	95,6 %	84,6 %	0,115
Για να ανάψεις ένα σπίρτο	95,6 %	63,6 %	0,000
Για να κρατήσεις ένα ψαλίδι και να κόψεις το χαρτί	96,8 %	91,7 %	0,384
Για να κρατήσεις την κλωστή και να την περάσεις μέσα από την τρύπα της βελόνας	94,7 %	29,2 %	0,000
Για να μοιράσεις τα χαρτιά της τράπουλας	93,3 %	52,9 %	0,000
Για να κρατάς ένα σφυρί και να καρφώσεις ένα καρφί	93,5 %	81,8 %	0,171
Για να κρατήσεις την οδοντόβουρτσα ενώ πλένεις τα δόντια σου	86,1 %	70,6 %	0,000
Για να ξεβιδώσεις το σκέπασμα ενός βάζου	93,3 %	56,3 %	0,000

Πίνακας 6

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΕΙΔΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ (ΕΣ)			
Ποσοστά Χειρίας σε σύνολο 90 Μαθητών ΕΣ			
	Δεξιόχειρα	Αριστερόχειρα	Αμφίχειρα
Σύνολο	72,20%	15,60%	12,20%

Πίνακας 7

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ μαθητών ΕΙΔΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ			
	Ποσοστά Χειρίας σε σύνολο των μαθητών		
ΗΛΙΚΙΑ	Δεξιόχειρα	Αριστερόχειρα	Αμφίχειρα
Αντίστοιχη Δημοτικού	67,50%	20,0% (Αγόρια 7,5%, Κορίτσια 12,5%)*	12,5,% (Αγόρια 2,5%, Κορίτσια 10%)*
Αντίστοιχη Γυμνασίου – Λυκείου	82,90%	11,4% (Αγόρια 8,6% Κορίτσια 2,8%)**	5,7% (Αγόρια 5,7% Κορίτσια 0%)**

* Pearson Chi Square **Fisher's Exact test

Πίνακας 8 (α, β) ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ Edinburgh-Test στα παιδιά των Ειδικών σχολείων (ΕΣ)

Σύνολο παιδιών.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΕΙΔΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ		
	Ποσοστό δεξιόχειρων που χρησιμοποιούν το δεξί χέρι	Ποσοστό αριστερόχειρων που χρησιμοποιούν το αριστερό χέρι	P-value
Για να γράψεις	100,0 %	40,0 %	0,000
Για να πετάξεις μια μπάλα με σκοπό να πετύχεις ένα στόχο	97,6 %	43,8 %	0,000
Για να παίξεις ένα παιχνίδι που απαιτεί τη χρήση μιας ρακέτας	92,5 %	50,0 %	0,005
Στην κορυφή μιας σκούπας για να σκουπίσεις τη σκόνη από το πάτωμα	92,3 %	66,7 %	0,000
Στην κορυφή ενός φτυαριού για να μετακινήσεις άμμο	87,2 %	58,3 %	0,003
Για να ανάψεις ένα σπίρτο	97,3 %	54,5 %	0,000
Για να κρατήσεις ένα ψαλίδι και να κόψεις το χαρτί	100,0 %	58,3 %	0,000
Για να κρατήσεις την κλωστή και να την περάσεις μέσα από την τρύπα της βελόνας	88,2 %	60,0 %	0,004
Για να μοιράσεις τα χαρτιά της τράπουλας	97,3 %	23,1 %	0,049

Για να κρατάς ένα σφυρί και να καρφώσεις ένα καρφί	94,9 %	42,9 %	0,003
Για να κρατήσεις την οδοντόβουρτσα ενώ πλένεις τα δόντια σου	95,0 %	53,3 %	0,000
Για να ξεβιδώσεις το σκέπασμα ενός βάζου	82,5 %	64,3 %	0,002

Σε όλες τις περιπτώσεις που εντοπίζεται στατιστικά σημαντική διαφορά στα ποσοστά που αναγράφονται, ($p<0.05$ με έντονα γράμματα) σημαίνει ότι οι αριστερόχειρες για τις συγκεκριμένες δραστηριότητες χρησιμοποιούν σε σημαντικά χαμηλότερα ποσοστά το αριστερό χέρι από ότι οι δεξιόχειρες το δεξί. Στις δραστηριότητες αυτές δηλαδή χρησιμοποιείται και το δεξί χέρι σε αρκετά μεγάλο ποσοστό από τους αριστερόχειρες , ενώ σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται το αντίθετο φαινόμενο δηλαδή δραστηριότητες στις οποίες οι δεξιόχειρες να χρησιμοποιούν το αριστερό τους χέρι.

8α). Παιδιά Δημοτικού.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΕΙΔΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ		
	Ποσοστό δεξιόχειρων που χρησιμοποιούν το δεξί χέρι	Ποσοστό αριστερόχειρων που χρησιμοποιούν το αριστερό χέρι	P-value
Για να γράψεις	100,0 %	40,0 %	0,014
Για να πετάξεις μια μπάλα με σκοπό να πετύχεις ένα στόχο	93,3 %	45,5 %	0,020
Για να παίξεις ένα παιχνίδι που απαιτεί τη χρήση μιας ρακέτας	93,3 %	66,7 %	0,011
Στην κορυφή μιας σκούπας για να σκουπίσεις τη σκόνη από το πάτωμα	92,9 %	75,0 %	0,002
Στην κορυφή ενός φτυαριού για να μετακινήσεις άμμο	86,7 %	71,4 %	0,014
Για να ανάψεις ένα σπίρτο	100,0 %	50,0 %	0,021
Για να κρατήσεις ένα ψαλίδι και να κόψεις το χαρτί	100,0 %	71,4 %	0,001
Για να κρατήσεις την κλωστή και να την περάσεις μέσα από την τρύπα της βελόνας	91,7 %	66,7 %	0,022
Για να μοιράσεις τα χαρτιά της τράπουλας	100,0 %	22,2 %	0,156
Για να κρατάς ένα σφυρί και να καρφώσεις ένα καρφί	92,9 %	50,0 %	0,05
Για να κρατήσεις την οδοντόβουρτσα ενώ πλένεις τα δόντια σου	92,9 %	60,0 %	0,009
Για να ξεβιδώσεις το σκέπασμα ενός βάζου	80,0 %	66,7 %	0,036

Για να δεις: 60,0%, 50,0% p=1.00 Για να κλωτσήσεις μία μπάλα: 80,0%, 50,0% p=0,565

Σε όλες τις περιπτώσεις που εντοπίζεται στατιστικά σημαντική διαφορά στα ποσοστά που αναγράφονται, ($p<0.05$ με έντονα γράμματα) σημαίνει ότι οι αριστερόχειρες για τις συγκεκριμένες δραστηριότητες χρησιμοποιούν σε σημαντικά χαμηλότερα ποσοστά το αριστερό χέρι από ότι οι δεξιόχειρες το δεξί. Στις δραστηριότητες αυτές δηλαδή χρησιμοποιείται και το δεξί χέρι σε αρκετά μεγάλο ποσοστό από τους αριστερόχειρες, ενώ σε καμία περίπτωση δεν παρατηρείται το αντίθετο φαινόμενο δηλαδή δραστηριότητες στις οποίες οι δεξιόχειρες να χρησιμοποιούν το αριστερό τους χέρι.

8β). Παιδιά ηλικίας αντίστοιχης Γυμνασίου Λυκείου.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΕΙΔΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ		
	Ποσοστό δεξιόχειρων που χρησιμοποιούν το δεξί χέρι	Ποσοστό αριστερόχειρων που χρησιμοποιούν το αριστερό χέρι	P-value
Για να γράψεις	100,0 %	50,0 %	0,017
Για να πετάξεις μια μπάλα με σκοπό να πετύχεις ένα στόχο	100,0 %	50,0 %	0,017
Για να παίξεις ένα παιχνίδι που απαιτεί τη χρήση μιας ρακέτας	91,3 %	25,0 %	0,395
Στην κορυφή μιας σκούπας για να σκουπίσεις τη σκόνη από το πάτωμα	90,9 %	33,3 %	0,330
Στην κορυφή ενός φτυαριού για να μετακινήσεις άμμο	86,4 %	50,0 %	0,155
Για να ανάψεις ένα σπίρτο	95,5 %	50,0 %	0,052
Για να κρατήσεις ένα ψαλίδι και να κόψεις το χαρτί	100,0 %	50,0 %	0,018
Για να κρατήσεις την κλωστή και να την περάσεις μέσα από την τρύπα της βελόνας	85,0 %	33,3 %	0,453
Για να μοιράσεις τα χαρτιά της τράπουλας	95,2 %	33,3 %	0,239
Για να κρατάς ένα σφυρί και να καρφώσεις ένα καρφί	95,5 %	33,3 %	0,230
Για να κρατήσεις την οδοντόβουρτσα ενώ πλένεις τα δόντια σου	95,7 %	50,0 %	0,049
Για να ξεβιδώσεις το σκέπασμα ενός βάζου	86,4 %	50,0 %	0,155

Για να δεις: 71,4%, 100% p=0.167. Για να κλωτσήσεις μία μπάλα: 85,7%, 0% p=1.00.

Σε όλες τις περιπτώσεις που εντοπίζεται στατιστικά σημαντική διαφορά στα ποσοστά που αναγράφονται, ($p<0.05$ με έντονα γράμματα) σημαίνει ότι οι αριστερόχειρες για τις συγκεκριμένες δραστηριότητες χρησιμοποιούν σε σημαντικά χαμηλότερα ποσοστά το αριστερό χέρι από ότι οι δεξιόχειρες το δεξί. Στις δραστηριότητες αυτές δηλαδή χρησιμοποιείται και το δεξί χέρι σε αρκετά μεγάλο ποσοστό από τους αριστερόχειρες. Σε πολλές δραστηριότητες όμως δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά.

Πίνακας 9α1 και αντίστοιχο σχήμα (Α1). ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΙΑΣ ΣΕ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΑΡΙΣΤΕΡΟΧΕΙΡΩΝ ΚΑΙ ΔΕΞΙΟΧΕΙΡΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΝΟΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ (ΚΣ).
Σχολείο = Δημοτικό

		Υπάρχουν αριστερόχειρες ή αμφίχειρες συγγενείς			
		Ναι		Όχι	
		Count	Row N %	Count	Row N %
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	219	48.1%	236	51.9%
	Αριστερόχειρο	45	81.8%	10	18.2%
	Αμφίχειρο	13	76.5%	4	23.5%

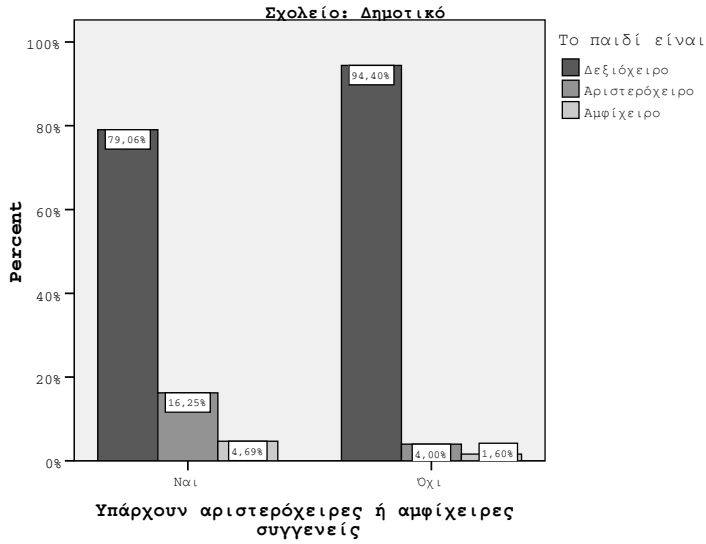

Υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ χειρίας και συγγενών ($p=0.000$). Τα ποσοστά των αριστερόχειρων και των αμφίχειρων είναι μεγαλύτερα όταν υπάρχουν και συγγενείς αρχές ή αμφχες

Πίνακας 9α2 και αντίστοιχο σχήμα (Α2).
Σχολείο = Νήπια

		Υπάρχουν αριστερόχειρες ή αμφίχειρες συγγενείς			
		Ναι		Όχι	
		Count	Row N %	Count	Row N %
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	41	40.6%	60	59.4%
	Αριστερόχειρο	11	64.7%	6	35.3%
	Αμφίχειρο	4	100.0%	0	.0%

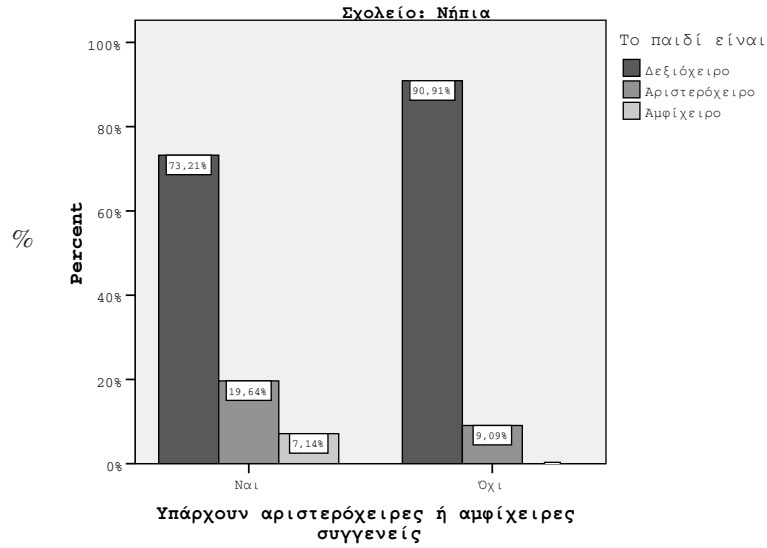

Υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ χειρίας και συγγενών (p=0.006). Τα ποσοστά των αριστερόχειρων και των αμφίχειρων είναι μεγαλύτερα όταν υπάρχουν και συγγενείς αρχές ή αμφχες.

Συσχέτιση μεταξύ κληρονομικότητας και αριστεροχειρίας για το σύνολο των παιδιών των ΕΙΔΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ (ΕΣ).

Πίνακας 9β. Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες;

Το παιδί είναι Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες

			Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες;		
			Ναι	Όχι	Total
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	Σύνολο	15	16	31
		% within Το παιδί είναι	48,4%	51,6%	100,0%
	Αριστερόχειρο	Σύνολο	5	2	7
		% within Το παιδί είναι	71,4%	28,6%	100,0%
	Αμφίχειρο	Σύνολο	3	4	7
		% within Το παιδί είναι	42,9%	57,1%	100,0%
Total		Σύνολο	23	22	45
		% within Το παιδί είναι	51,1%	48,9%	100,0%

P=0.653

Το παιδί είναι * Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες

			Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες;		
			Ναι	Όχι	Total
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	Σύνολο	6	4	10
		% within Το παιδί είναι	60,0%	40,0%	100,0%
	Αριστερόχειρο	Σύνολο	2	2	4
		% within Το παιδί είναι	50,0%	50,0%	100,0%
	Αμφίχειρο	Σύνολο	1	2	3
		% within Το παιδί είναι	33,3%	66,7%	100,0%
Total		Σύνολο	9	8	17
		% within Το παιδί είναι	52,9%	47,1%	100,0%

a. Φύλο = Κορίτσι

P=0,813

Το παιδί είναι * Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες					
			Υπάρχουν συγγενείς αριστερόχειρες;		
			Ναι	Όχι	Total
Το παιδί είναι	Δεξιόχειρο	Σύνολο	9	12	21
		% within Το παιδί είναι	42,9%	57,1%	100,0%
	Αριστερόχειρο	Σύνολο	3	0	3
		% within Το παιδί είναι	100,0%	,0%	100,0%
	Αμφίχειρο	Σύνολο	2	2	4
		% within Το παιδί είναι	50,0%	50,0%	100,0%
Total		Σύνολο	14	14	28
		% within Το παιδί είναι	50,0%	50,0%	100,0%

a. Φύλο = Αγόρι
P=0,297

Πίνακας 10

P- values ελέγχων συσχετίσεων Χειρίας μαθητών, σε Κανονικά Σχολεία (ΚΣ), από ΕΡΜ Γονέων.		
	Δημοτικά σχολεία	Νηπιαγωγεία
	Χειρία	Χειρία
Φύλο	0,245*	0,66*
Υπερκινητικότητα	0,3 (Αγόρια 0,123 Κορίτσια 0,103)**	0,43 (Αγόρια 0,178 Κορίτσια 0,722)**
Νυχτερινής Ενούρησης	0,966 (Αγόρια 0,366 Κορίτσια 0,448)**	0,816 (Αγόρια 0,673 Κορίτσια 0,673)**
Σοβαρά περιγεννητικά προβλήματα	>0.05*	>0.05*
Βάρος Γέννησης	0,435***	0,221***

* Pearson Chi Square **Fisher's Exact test *** T-Test.

Πίνακες 11

P- values ελέγχων συσχετίσεων Χειρίας μαθητών σε Κανονικά Σχολεία (ΕΡΜ Εκπαιδευτικών).	P- values
Φύλο	0,353**
Αρχηγικές τάσεις	0,049*
Εκτέλεση των εντολών των γονέων	0,001*
Συμμόρφωση με τους κανόνες του παιχνιδιού	0,02*
Άρνηση στη γραφή	0,005*
Λάθη κατά τη διαδικασία της αντιγραφής	0,004*

*λογιστική παλινδρόμηση ** Pearson Chi Square

Πίνακες 12

P- values ελέγχων συσχετίσεων Χειρίας μαθητών σε ΕΙΔΙΚΑ σχολεία (ΕΡΜ ΓΟΝΕΩΝ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ)	
	Χειρία
Αυτοεμπιστοσύνη/Αυτοεκτίμηση	0,728*
Σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης	0,313*
Περιγεννητική ασφυξία-ανοξία (Σύνολο παιδιών, ηλικία αντίστοιχα Δημοτικού, ηλικία αντίστοιχα Γυμνασίου Λυκείου)	0,001*, 0, 085*, 0,046*
Επιπλοκές κατά τον τοκετό	0,148
Κληρονομικότητα	0,653*
Βάρος Γέννησης	0,020**
APGAR score	>0,05
Περίμετρος κεφαλής	>0,05

*λογιστική παλινδρόμηση
** t- test

Πίνακες 13

P- values σύγκρισης ΚΑΝΟΝΙΚΩΝ και ΕΙΔΙΚΩΝ σχολείων (μη δεξιοχείρων παιδιών)	
Νυχτερινή ενούρηση	<0,001*
Σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης	0,001*
Τοκετός (ΦΤ, ΚΤ)	0,028*
Επιπλοκές στη γέννα	0,008*
Παραμονή σε θερμοκοιτίδα	<0,0001*
Οξυγόνο	<0,0001*
έκλαψε αμέσως	0,027*
Νοσηλεία σε τμήμα αυξημένης φροντίδας, Προώρων, Μονάδα Εντατικής Νοσηλείας)	<0,0001*
Νοσηλεία μετά την έξοδο	0,002*
Ανοξία	<0,0001*
Εγκεφαλική κάκωση	0,03*
Επιληψία	0,001*
Όνειρα	0,001*
Διαταραγμένος ύπνος	0,095*
APGAR score	0,02**
Βάρος Γέννησης	0,018**

*Fisher's Exact test , ** t-test

Πίνακες 14

Σύγκριση μεταξύ κανονικών και ειδικών σχολείων σε παιδιά ηλικίας δημοτικού ή μικρότερα		
	Δεξιόχειρα	Μη Δεξιόχειρα
Νυχτερινή ενούρηση	0,001*	<0,001*
Σημαντικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της κύησης	0,245***	0,001***
Τοκετός (ΦΤ, ΚΤ)	<0,001*	0,018*
Επιπλοκές στη γέννα	0,001***	0,136***
Παραμονή σε θερμοκοιτίδα	0,036*	<0,001*
Οξυγόνο	0,049***	0,002***
έκλαψε αμέσως	1,000***	0,030***
Νοσηλεία σε τμήμα αυξημένης φροντίδας, Προώρων, Μονάδα Εντατικής Νοσηλείας)	<0,001*	<0,001*
Νοσηλεία μετά την έξοδο	0,077*	0,003*
Ανοξία	<0,001***	<0,001***
Εγκεφαλική κάκωση	1,000***	-
Επιληψία	0,006***	0,011***
Όνειρα	<0,001*	0,014*
Διαταραγμένος ύπνος	0,816*	0,042*
APGAR score	0,105**	0,005**
Βάρος Γέννησης	0,653**	0,146**
Φύλο	<0,001*	0,365*
Πρωτότοκα	<0,001*	0,007*
Διάρκεια κύησης	0,762**	0,824**

***Fisher's Exact test , ** t-test, *Pearson Chi Square

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΡΑΣ - ΣΤΑΘΑΡΑΣ

Μικρασιάτες πρόσφυγες στον διευρυμένο Δήμο Ρήγα Φεραίου

Εισαγωγικά

Κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στον Νομό Μαγνησίας έφθασαν σε τρία κύματα. Το πρώτο κύμα ήταν οι λεγόμενοι «εκ Νικομηδείας πρόσφυγες», που, προκειμένου ο ελληνικός στρατός να κάνει επιχειρήσεις για να απωθήσει τις κεμαλικές δυνάμεις προς το εσωτερικό, υποχρεώθηκαν να φύγουν από την περιοχή της Νικομήδειας (νότια παράλια της Προποντίδας), να επιβιβαστούν σε πλοία με ό,τι μπορούσαν να πάρουν μαζί τους και να έλθουν στην Ελλάδα «προσωρινά», και μετά τη συντριβή των κεμαλικών δυνάμεων θα επέστρεφαν στις πατρίδες τους. Αυτό ήταν το σχέδιο. Έτσι στα κυριότερα λιμάνια της χώρας μας, και του Βόλου, βεβαίως, από τις 17 έως τις 24 Ιουνίου 1921 αποβιβάστηκαν 7.300 πρόσφυγες[1]. Οι αρχές του Βόλου άλλους στέγασαν σε σκηνές και άλλους τους απέστειλαν στην ευρύτερη περιοχή του Βόλου.

Το δεύτερο «μαύρο κύμα, κύμα συμφοράς», που το περιγράφει τραγικά στη «*ΘΕΣΣΑΛΙΑ*» ο Τάκης Οικονομάκης[2], έφθασε στον Βόλο τη Δευτέρα 19 Σεπτεμβρίου 1922 και «ξέβρασε» στην παραλία με πέντε μεγάλα πλοία 12.800 πρόσφυγες. Αυτοί πεινασμένοι και γυμνοί με τα μπογαλάκια τους μόνο, γέμισαν τις καπναποθήκες και τα σχολεία του Βόλου, αλλά και κάθε διαθέσιμο χώρο. Το τρίτο κύμα ήλθε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή με τη λεγόμενη «ανταλλαγή των πληθυσμών», που επέβαλε η συνθήκη της Λωζάνης και στο λιμάνι του Βόλου έφθασαν το Σεπτέμβριο[3] του 1924 περίπου 4.000 πρόσφυγες, που οι αρχές τους εγκατέστησαν σε σκηνές, κάτω από το νεκροταφείο του Βόλου.

Οι αρχές προσπαθούσαν να κάνουν τη λεγόμενη «αραίωση των προσφύγων» και να τους μεταφέρουν στην αγροτική περιφέρεια του Βόλου ή προς το εσωτερικό της Θεσσαλίας. Μία περιοχή, που τότε προωθήθηκαν Μικρασιάτες πρόσφυγες ήταν και η ευρύτερη

1. Βλ εφημερίδα *Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ,* 17 - 24/ 06-1921.
2. Βλ. εφημερίδα *Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ,* 20-09-1922.
3. Βλ. εφημερίδα *Ο ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ*, 27-09- 1924.

περιφέρεια Βελεστίνου[4]. Εμείς στην παρούσα εισήγησή μας θα αναφερθούμε στην εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στον Δήμο Ρήγα Φεραίου.

Πρόσφυγες στις δημοτικές ενότητες και οικισμούς του διευρυμένου Δήμου Ρήγα Φεραίου

Θεωρώ πως η πρόταξη των στατιστικών στοιχείων θα βοηθήσει να δούμε με αριθμούς την παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων στις δημοτικές ενότητες και οικισμούς του διευρυμένου Δήμου Ρήγα Φεραίου και στη συνέχεια τις πληροφορίες που έχουμε γι' αυτούς. Αμέσως παρακάτω σε σχετικό πίνακα βλέπουμε τον αριθμό των προσφύγων κατά την πρώτη απογραφή (μόνο προσφύγων) του 1923[5], την επόμενη γενική απογραφή του πληθυσμού και προσφύγων του 1928[6] και τον αριθμό των προσφυγικών οικογενειών (αμιγών και μικτών) που βρήκαμε στα Δημοτολόγια[7] του Δήμου.

Διαπιστώνουμε ότι κατά την πρώτη φάση στο Βελεστίνο, όπως έγινε και αλλού, πήγε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων, αλλά μετά από πέντε χρόνια, το 1928, η κατάσταση φαίνεται να παγιώνεται, άμα λάβουμε υπόψη μας και τον αριθμό των εγγεγραμμένων οικογενειών στα Δημοτολόγια. Στην Κοινότητα Αερινού κατά το 1923 δε φαίνεται καμιά προσφυγική οικογένεια, γιατί, όπως θα δούμε οι πρόσφυγες στο Αερινό ήλθαν στις 8 Μαΐου 1923, (η απογραφή έγινε τον Απρίλιο του 1923), ενώ κατά την απογραφή του 1928 μένουν πια πρόσφυγες, όπως θα δούμε και στο Δημοτολόγιο. Στα άλλα χωριά ή οικισμούς η παρουσία προσφύγων είναι ασήμαντη ή και ανύπαρκτη, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τα Δημοτολόγια.

Πίνακας, που εμφανίζει την παρουσία των προσφύγων Μικρασιατών κατά τις απογραφές του 1923 και 1928, καθώς και τις οικογένειες προσφύγων στα Δημοτολόγια της Δημοτικής Ενότητας Φερών.

Απογραφικά 1923 και 1928

Βελεστίνο, απογραφή 1923, μόνο πρόσφυγες..... 463
Βελεστίνο, απογραφή 1928: Επί συνόλου 2.603 κατοίκων, πρόσφυγες..... 199
Βελεστίνο: Οικογένειες στα Δημοτολόγια (17 αμιγείς + 26 μικτές). Σύνολο..... 43
Άγιος Γεώργιος Φερών, απογραφή 1923, μόνο πρόσφυγες.....14
Άγιος Γεώργιος Φερών, απογραφή 1928: Επί συνόλου 535 κατοίκων, πρόσφυγες.....7
Άγιος Γεώργιος Φερών: Οικογένειες στα Δημοτολόγια (1αμιγής+1 μικτή). Σύνολο.... 2
Αερινό, απογραφή 1923, μόνο πρόσφυγες..... 0
Αερινό, απογραφή 1928: Επί συνόλου 275 κατοίκων, πρόσφυγες..... 40
Αερινό: Οικογένειες στα Δημοτολόγια (18 αμιγείς+19 μικτές). Σύνολο..... 37

4. Στο Ριζόμυλον από το 1907-1908 είχαν εγκατασταθεί οικογένειες προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία. Στην παρούσα εισήγησή μας δεν αναφερόμαστε σ' αυτούς τους πρόσφυγες.

5. *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923.* Εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, *1923* (επαρχία Βόλου σελ. 33).

6. *Στατιστικά Αποτελέσματα της Απογραφής του Πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός - Πρόσφυγες. Εν Αθήναις,* Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1933, (Πίνακας 1, δ΄ σελίδες επαρχία Βόλου σελ. 78).

7. Εδώ αναφερόμαστε για τα Δημοτολόγια των Δήμων και Κοινοτήτων, που συντάχθηκαν μετά την ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής της πατρίδας μας, γύρω στα 1951-1954 τα οποία βρίσκονται στα Αρχεία των οικείων Δήμων και Κοινοτήτων. Αυτά μας διατέθηκαν και τα ερευνήσαμε σχετικώς.

Δημοτική ενότητα Κάρλας και Κεραμιδίου

Το Στεφανοβίκειο και το Ριζόμυλο ανήκαν τότε στο νομό Λάρισας, γι΄ αυτό και δεν έχουμε στοιχεία των απογραφών 1923 και 1928. Η παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων είναι περιορισμένη. Στο Ριζόμυλο έχουμε και πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία, που εγκαταστάθηκαν το 1907 (τότε που κατοικήθηκε η Νέα Αγχίαλος και η Ευξεινούπολη στην επαρχία Αλμυρού). Στο χωριό αυτό έγινε σύζευξη τριών ομάδων κατοίκων: γηγενών, προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία σε μεγαλύτερο ποσοστό και προσφύγων από τη Μικρασία σε μικρότερο ποσοστό. Όλοι αυτοί έδωσαν στο Ριζόμυλο ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και μια ιδιαίτερη κινητικότητα στη πολιτιστική φυσιογνωμία του χωριού. Στα χωριά Στεφανοβίκειο και Κανάλια έχουμε παρουσία μικτών προσφυγικών οικογενειών, ενώ στην ημιορεινή Κερασιά δεν απογράφηκε, ούτε βρέθηκε καμιά προσφυγική Μικρασιάτικη οικογένεια. Στη Δημοτική Ενότητα της πρώην Κοινότητας Κεραμιδίου δεν έχουμε παρουσία Μικρασιατών προσφύγων.

Απογραφικά 1923 και 1928

Στεφανοβίκειο: Οικογένειες στα Δημοτολόγια (1 αμιγής + 4 μικτές). Σύνολο.....5
Ριζόμυλο: Οικογένειες στα Δημοτολόγια (1 αμιγής + 4 μικτές). Σύνολο.....5
Κανάλια, απογραφή 1923, μόνο πρόσφυγες..... 12
Κανάλια, απογραφή 1928. Επί συνόλου 1.542 κατοίκων, πρόσφυγες..... 9
Κανάλια: Οικογένειες στα Δημοτολόγια (1 αμιγής + 5 μικτές). Σύνολο..... 6
Κερασιά, απογραφή 1923, μόνο πρόσφυγες 0
Κερασιά, απογραφή 1928. Επί 486 κατοίκων, πρόσφυγες..... 0
Κερασιά : Οικογένειες στα Δημοτολόγια..... 0
Κεραμίδι, απογραφή 1923, μόνο πρόσφυγες 0
Κεραμίδι, απογραφή 1928. Επί 1.146 κατοίκων, πρόσφυγες..... 9
Κεραμίδι : Οικογένειες στα Δημοτολόγια..... 0

Οι επίσημες πληροφορίες για την εγκατάσταση των προσφύγων σ' αυτά τα μέρη είναι περιορισμένες. Στο Βελεστίνο, όπως διαβάζουμε στα δημοσιεύματα των εφημερίδων, εγκαταστάθηκε ένας αριθμός προσφυγικών οικογενειών, που φαίνεται ότι, τουλάχιστον στην αρχή, η διαμονή τους δημιούργησε προβλήματα στη μικρή κοινωνία της κωμόπολης.

Διαβάζουμε στην εφημερίδα *ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ,* (Κυριακή 12 Φεβρουαρίου 1923), τα παρακάτω: «*ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ. Εις τα Γραφεία μας κατέφθασαν χθες αρκεταί γυναίκες πρόσφυγες εκ των διαμενουσών εις Βελεστίνον και μετά δακρύων μάς αφηγήθησαν ότι έχουν εγκαταλειφθή εις το έλεος του Θεού, διότι η εκεί επιτροπή ημέλησε δια την διανομήν των παρεχομένων επιδομάτων. Σημειούμεν το πράγμα με την βεβαιότητα ότι τα μέλη της επιτροπής Βελεστίνου θα δείξουν αμέσως το προσήκον ενδιαφέρον».*

Άλλη μια πληροφορία από την εφημερίδα *ΣΗΜΑΙΑ,* (20 Σεπτεμβρίου 1926), μας δείχνει το δράμα των προσφύγων για τη στέγασή τους. Διαβάζουμε: «Οι πρόσφυγες Βελεστίνου. Το κοινοτικό συμβούλιο Βελεστίνου απέστειλε τηλεγράφημα προς τον κ. Νομάρχη για τους πρόσφυγες του Βελεστίνου: «...Παρακαλούμεν διατάξητε αστυνόμον Βελεστίνου προβή εις έξωσιν των οκτώ οικογενειών προσφύγων...οίτινες κατέλαβον αυθαιρέτως επί πολλούς μήνας το σχολείον».

Οι προφορικές πληροφορίες[8] για τους πρόσφυγες του Βελεστίνου μας βεβαιώνουν

8. Πληροφορητής: Γεώργιος Νέμτσας του Ιωάννη, Μικρασιάτης β΄ γενιάς, πρόεδρος του συλλόγου «Πολιτιστική Εστία Μικρασιατών και Ποντίων Βελεστίνου».

ότι οι πρώτες προσφυγικές οικογένειες προέρχονταν από τις αγροτικές περιοχές της Σμύρνης (Σεβδίκιοϊ, Τσεσμές) και από την Καππαδοκία. Από την περιοχή του Πόντου δεν υπήρξαν πρόσφυγες πρώτης γενιάς. Στις ημέρες μας, λόγω γάμων, έχουν βρεθεί στο Βελεστίνο και κάτοικοι με καταγωγή από τον Πόντο (τέταρτη γενιά) και γι΄ αυτό ο Σύλλογός τους φέρει την επωνυμία «Πολιτιστική Εστία Μικρασιατών και Ποντίων Βελεστίνου». Οι οικογένειες από την περιοχή της Σμύρνης έφυγαν την ώρα του μεγάλου χαλασμού και της καταστροφής της πόλης από τους Τούρκους το 1922 και ο απόηχος των τραγικών γεγονότων εκεί στην παραλία της Σμύρνης μένει ζωντανός ακόμη μέχρι σήμερα, γιατί μεταδιδόταν από στόμα σε στόμα.

Η Κοινότητα του Βελεστίνου, γύρω στο 1928, παραχώρησε σε κάθε προσφυγική οικογένεια ένα μικρό οικόπεδο με κήπο (αυλαγά) για να κτίσει ο καθένας σπίτι και να έχει και το περιβολάκι του. Έτσι συγκροτήθηκε ένας μικρός προσφυγικός συνοικισμός στο νότια της κωμόπολης, δεξιά όπως ανεβαίνουμε στο μνημείο του Ρήγα. Στην αρχή τον έλεγαν «Προσφυγικό Συνοικισμό». Σήμερα έφυγε το «Προσφυγικός» και λέγεται ακόμη απλά «Συνοικισμός».

Οι Μικρασιάτες αυτοί γρήγορα με την εργατικότητά τους, αλλά και με την πολιτιστική τους ταυτότητα, δέθηκαν και με συγγενικούς δεσμούς με τους γηγενείς κατοίκους του Βελεστίνου (μικτούς γάμους) και αποτέλεσαν ένα ενιαίο σύνολο. Ασχολήθηκαν κυρίως με τα οπωροκηπευτικά. Μη έχοντες στην αρχή δικά τους κτήματα νοίκιαζαν και καλλιεργούσαν, με τον τρόπο που ήξεραν αυτοί από την πατρίδα τους, φρούτα και λαχανικά και συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Άνθρωποι που είχαν ζήσει σε διαφορετικές κοινωνίες, έφεραν τη δική τους πολιτιστική ταυτότητα με τα ήθη και έθιμα τους, τη θρησκευτική τους πίστη, τα τραγούδια και τους χορούς τους και μέχρι σήμερα οι απόγονοι των Μικρασιατών αυτών τους με το Σύλλογο που ίδρυσαν το 1996, προσπαθούν να κρατήσουν ζωντανή τη μνήμη των πατέρων τους με τη διοργάνωση ανάλογων εκδηλώσεων.

Από τα Δημοτολόγια ερευνήσαμε μόνο του Βελεστίνου, Αγίου Γεωργίου Φερών και Αερινού, που παρουσίαζαν εγγραφές προσφύγων, έχουμε ονοματεπώνυμα οικογενειών (αμιγών και μικτών), όπως φαίνεται και στους στατιστικούς πίνακες.

Στο βιβλίο του «Μικρασιάτες Βελεστίνου-Αερινού» (2006, σελ. 125) ο Βασίλης Καραμπερόπουλος σημειώνει για τη Δέσποινα Ακέογλου του Γεωργίου τα εξής: «Διανύουσα σήμερα την 8η δεκαετία η Δέσποινα Ακέογλου, σύζυγος Γεωργίου Τρίγκα, θυμάται με συγκίνηση τα περασμένα...Τα πρώτα χρόνια στο Βελεστίνο για την οικογένεια του Γεωρ. Ακέογλου ήταν αρκετά σκληρά...αποδύθηκε σ' έναν αγώνα ζωής...χρειάστηκε να κάνει πολλές δουλειές για να ζήσουν. Γεωργός, κτηνοτρόφος, εργάτης, να βγάζει πέτρες στο νταμάρι της «Μαλούκας», ακόμα και να κουβαλάει νερό από το Κεφαλόβρυσο σε καταστήματα της αγοράς. Ένας αγώνας και μια πορεία, που είχε όλα εκείνα τα στοιχεία που συνέθεταν το πρόσωπο του Μικρασιάτη πρόσφυγα, που αγωνιούσε να σταθεί όρθιος, να κουμαντάρει το σπιτικό του, να ζήσει στις νέες συνθήκες δουλειάς και παραμονής. Ιδιαίτερα για την οικογένεια του Γεωρ. Ακέογλου, οι νέες συνθήκες ήταν «ξένες» προς τη ζωή τους, αφού στην Κωνσταντινούπολη, ήταν από τις πλουσιότερες, με άλλο αέρα στην οικονομική υφή, τις κοινωνικές σχέσεις, την άνετη οικογενειακή της περιουσία...».

Για τον Άγιο Γεώργιο Φερών δεν έχουμε πληροφορίες, που άλλωστε είναι πολύ μικρή η παρουσία των προσφύγων εκεί. Για το Αερινό όμως έχουμε αρκετές πληροφορίες, κυρίως προφορικές. Όπως φαίνεται και από την απογραφή του 1928 στην περιοχή του Βελεστίνου πυρήνες προσφύγων εγκαταστάθηκαν, εκτός από το Βελεστίνο, και στο χωριό Αερινό και

μάλιστα, όπως φαίνονται στην απογραφή είναι 40 άτομα, μεταξύ των 257 κατοίκων του χωριού (ποσοστό 15,6%), που κατοικούνταν από Σαρακατσαναίους και Καραγκούνηδες. Για τους πρόσφυγες αυτούς, που μέχρι σήμερα αυτοί και τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους, ζουν και προοδεύουν στο χωριό έχουμε να πούμε ενδιαφέροντα στοιχεία[9].

Οι πρόσφυγες αυτοί, όπως μας είπαν οι πληροφορητές ήλθαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και κατάγονται από ένα χωριό στα νότια της Σμύρνης, 58 χιλμ., τον Νέο Κολοφώνα ή Γκιαούρκιοϊ, όπως το έλεγαν οι Τούρκοι, γιατί κατοικούνταν από περισσότερους Έλληνες. («Χριστιανοχώριο», το έγραφε το Πατριαρχείο[10] σημερινή ονομασία Αχμετ-Μπεϊλί (Ahmetbeyli). Ήλθαν στο Αερινό στις 8 Μαΐου 1923 περίπου 44-46 οικογένειες, αλλά τελικά δεν έμειναν όλοι αυτοί, γιατί ο τόπος ήταν αφιλόξενος και ανθυγιεινός με βάλτους και κουνούπια. Στην αρχή οι ντόπιοι (Καραγκούνηδες και Σαρακατσαναίοι) τους είδαν με κάποια επιφύλαξη, γρήγορα όμως, λόγω της κοινωνικότητας των προσφύγων και της εργατικότητας, σε συνδυασμό με τη θρησκευτική τους πίστη, έγιναν μια κοινωνία ομονοούσα, χωρίς διακρίσεις. Συνεργάστηκαν, δημιούργησαν κοινωνικούς δεσμούς και αποτέλεσαν ένα ομοιογενές κοινωνικό προοδευτικό σύνολο. Στα πανηγύρια δεν υπήρχε καμία διαφορά. Οι πρόσφυγες ήταν γλεντζέδες, χόρευαν καρσιλαμάδες και τραγουδούσαν παθητικούς αμανέδες. Το προσφυγικό στοιχείο έδωσε νέα πνοή στο χωριό. Ανέδειξε πέντε προέδρους της Κοινότητας και έδωσε στην κοινωνία πολλά άξια τέκνα του. Ο πρώην υφυπουργός Εσωτερικών Λεωνίδας Τζανής του Γεωργίου, δικηγόρος, που έφυγε χθες τραγικά από τη ζωή και αυτή την ώρα ψάλλεται η νεκρώσιμη ακολουθία του στο Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Νικολάου Βόλου, ήταν γόνος προσφυγικής οικογένειας του Αερινού.

Το κράτος (κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου) απαλλοτρίωσε το τσιφλίκι του Μπέη Χαλίλ Χουσεΐν Σερίφ Ζαδέ και έδωσε στους πρόσφυγες κλήρο από 130 στρέμματα κατά οικογένεια για καλλιέργεια. Μέσα στο χωριό, συνέχεια προς τα ανατολικά, παραχωρήθηκαν σε κάθε οικογένεια δύο ευρύχωρα οικόπεδα. Μόνοι τους κόψανε πλιθιά με χώμα και άχυρα και έχτισαν τα σπίτια τους, που έμεναν μέχρι το 1957, που συνέβη ο καταστροφικός σεισμός στις 8 Μαρτίου 1957[11].

Στα χωράφια τους καλλιεργούσαν σιτηρά και στη γύρω περιοχή έκαναν εκχερσώσεις με σκαπανικά και με τα χέρια και φύτευαν αμπέλια. Οι πρόσφυγες ήταν πολύ φιλόξενοι και προοδευτικοί και το χωριό πήρε άλλη πνοή και μορφή. Η πρώτη γενιά των προσφύγων ζούσε με το όνειρο της επιστροφής στη Μικρά Ασία και στις ευχές τους έλεγαν «εβίβα και καλή πατρίδα». Θρηνούσαν την καταστροφή της Σμύρνης με σπαραγμό και την περιέγραφαν με ένα 24στιχο λαϊκό ποίημα, που τελείωνε με το δίστιχο «Κακό μεγάλο φονικό στον κόσμο δεν εγράφη, ο ανθηρός ελληνισμός, έσβησε πια, εχάθη» και το οποίο μας το απάγγειλε ο Ηλίας Χαλβατζής [12] από στήθους, το οποίο αξίζει να διαβάσουμε ένα απόσπασμα:

9. Πληροφορητές (17-2-2002): 1. π. Κωνσταντίνος Βηλαράς, εφημέριος Αερινού από το 1963 μέχρι το 2002 (39 χρόνια), 2. Ηλίας Χαλβατζής, Μικρασιάτης β΄ γενιάς (γεν. 1927), πρώην πρόεδρος της Κοινότητας Αερινού επί 27 χρόνια, από το 1957 έως 1986 (απεβ.10-8-2007) και 3. Θωμάς Τζανής, Μικρασιάτης β΄ γενιάς (γεν.1932).

10. *Μαύρη Βίβλος Διωγμών και Μαρτυρίων του εν Τουρκία Ελληνισμού 1914-1918,* έκδοση Οικουμενικού Πατριαρχείου 1919, επανέκδοση : εκδόσεις Αρσενίδη, σελ.196.

11. Αλέξ. Απ. Παπαγεωργίου, «Ο καταστρεπτικός σεισμός του 1957 στο Βελεστίνο. Συνοπτική αναφορά μετά πενήντα χρόνια», *Υπέρεια,* τόμ. 5, *Πρακτικά Ε΄Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (Οκτ. 2007), Αθήνα 2010, σελ. 243-254.

12. Πληροφορητής ο ως άνω αναφερόμενος στη σημείωση 9 του παρόντος, Ηλίας Χαλβατζής.

«Η καταστροφή της Σμύρνης:
Σφαγή παντού, καταστροφή, φωτιά στη Μικρά Ασία,
εκδιώκεται ο ελληνισμός, υβρίζεται η θρησκεία.
Ατίμωση, εκρίζωμα, σπαρακτικό και πάλι,
φωνές ακούονται φρικτές, μες στην αγρία πάλη.
Μητέρες, βρέφη, γέροντες, παρθένες ατιμασμένες,
βοήθεια φωνάζανε με λυγμούς, μες τη φωτιά, στις σφαίρες.
Σκορπιέται θρήνος, άσπλαχνα παντού ο Τούρκος σφάζει,
απ΄ άκρη σ΄ άκρη χαλασμός, η Σμύρνη αναστενάζει.
Σφάξτε φωνάζαν οι βάρβαροι, γκιαούρης να μη μείνει,
ρίξτε φωτιά, πρωτάκουστο το φονικό να γίνει.
Δε σέβονται ούτε παπά, ούτε Μητροπολίτη,
θάπτουν τον ένα ζωντανό πριν να΄ βγει η ψυχή του
μισοαποθαμμένο,
τον άλλο σέρνουν καταγής στο χώμα τελειωμένο.
Δίνουν βαριά χτυπήματα στο σώμα τ΄ αγιασμένο,
άσπλαχνα πέφτουν τα κορμιά το ένα πάνω στ΄ άλλο.
Τι φοβεροί οι στεναγμοί, τι φονικό μεγάλο,
και πέφτουν γύρω πτώματα σαν στάχυα θερισμένα,
αγνώριστα με άγνωστη μορφή αιματοκυλισμένα.
Και βλέποντας τα οι σκληροί άγρια να σφαδάζουν
Σα Νέρωνες ανάλγητοι κακορολσούμ φωνάζουν
(λαϊκή ελληνοτουρκική λέξη φτιαχτή: .(κακό-ολσούμ= κακό να έλθει)
Έχασε η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα,
βαριά και πένθιμα χτυπά κάθε κλησιάς καμπάνα.
Κακό μεγάλο, φονικό, στον κόσμο δεν εγράφη,
ο ανθηρός ελληνισμός, έσβησε πια, εχάθη».

Αυτό το λαϊκό τραγούδι το αποτύπωσε στη μνήμη του ο Ηλίας Χαλβατζής από μικρό παιδάκι, όπως το άκουσε από τους πρόσφυγες Μικρασιάτες, το θυμάται και με ευχέρεια το απαγγέλλει. Εκεί στην πατρίδα τους ήταν νοικοκυραίοι με αμπέλια και συκιές και είχαν πολύ καλές σχέσεις με τους συγχωριανούς τους Τούρκους. Και εδώ στη νέα τους πατρίδα, το Αερινό, δεν ήλθαν σε σύγκρουση με κανέναν - όπως, ίσως συνέβη σε άλλα μέρη - και η λέξη «πρόσφυγας» συνεχίζεται να λέγεται μέχρι σήμερα, χωρίς να πειράζει κανέναν.

Σε παράρτημα της εισήγησης έχουμε ονομαστικές καταγραφές οικογενειών Μικρασιατών (αμιγών και μικτών) στις παραπάνω δημοτικές ενότητες του διευρυμένου Δήμου Ρήγα Φεραίου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ[13]

Οικογένειες Μικρασιατών (αμιγείς και μικτές)

1. Δημοτική Ενότητα Βελεστίνου

1. (86) Βασιλειάδης Κων/τίνος (Μ.Ασία) - Αφροδίτη Ιωάν.Τσιμπούκα (Βελεστίνο), 6 παιδιά στο Βελεστίνο.

2. (114) Γκαλίδης Απόστολος (Αν. Θράκη) - Ευμορφία Παντελή Αραμπατζή (Αν. Θράκη), 2 παιδιά από την Αν. Θράκη.

3. (115) Γκαλίδης Παντελής (Αν. Θράκη) - Άννα Ζήση Ντόντου (Βελεστίνο), 3 παιδιά στο Βελεστίνο.

4. (116) Γκαλίδης Αθανάσιος (Αν. Θράκη) - Αλεξάνδρα Γεωρ. Γεωργοπούλου (Βελεστίνο), 4 παιδιά στο Βελεστίνο.

5. (139) Γεωργίου Νικόλαος (Μ. Ασία) - Καλομοίρα Ευστρ. Κολοκοτρώνη (Βελεστίνο), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

6. (144) Γούλας Απόστολος (Αγ. Γεδεών) - Μοσχοβία Αναστ. Χατζηχρίστου (Μ. Ασία), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

7. (157) Γελαγώτας Νικόλαος (Μ. Ασία) - Δήμητρα Σπ. Μωραΐτη (Μ. Ασία), 1 παιδί στη Μ.Ασία, 2 στο Βελεστίνο.

8. (229) Ιωαννίδης Φώτιος ([Νεβ-Σεχήρ (Νεάπολη)] Μ.Ασία) – Ευγενία [Χατζοπούλου] (Μ. Ασία), 6 παιδιά από τη Μ. Ασία.

9. (230) Ιωαννίδης Γεώργιος του Φωτίου (Μ. Ασία) - Σουλτάνα Γεωρ.Μερμερίδη (Μ.Ασία), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

10. (232) Ιωαννίδης Παντελής του Φωτίου (Μ. Ασία) - Δέσποινα Παντελή Παπαδοπούλου (Μ. Ασία), 3 παιδιά στο Βελεστίνο.

11.(233) Ιωαννίδης Ιωάννης του Φ. (Μ. Ασία) - Βάϊα Δημ. Κατσέα (Σοφάδες), 2 παιδιά στο Βελεστίνο, 2 στις Σοφάδες.

12. (234) Ιωαννίδης Θεόδωρος του Φ. (Μ.Ασία) - Ελισάβετ Αθαν. Μπαντέκα (Βελεστίνο), 3 παιδιά.

13. (238) Κωνσταντίνου Βασίλειος (Στεφανοβίκειο) - Ευαγγελία Ιωάν. Μπουμπούκη (Μ.Ασία).

14. (239) Καραγκιόζογλου Γεώργιος (Μ. Ασία) - Φωτεινή Χαρ. Παπαδοπούλου (Μ.Ασία), 1 παιδί στο Βελεστίνο.

15. (240) Καλαϊτζόπουλος Χαράλαμπος (Μ. Ασία) - Θεοδώρα Τριαντάφυλλου Βολιώτη (Βελεστίνο), 1 παιδί στο Βελεστίνο.

16. (250) Κουγιουμτζής Αθανάσιος (Μ. Ασία) - Αναστασία Θεοδ. Ελευθερόγλου (Μ.Ασία), 1 παιδί στους Ποταμούς Δράμας.

17. (268) Καραθανάσης Αθανάσιος (Σεβδίκιοϊ Μ. Ασίας) - Ειρήνη Αθ. Αραμπατζή (Βελεστίνο), 2 παιδιά στο Βελεστίνο, 2 στον Βόλο.

18. (278) Κωνσταντινίδης Δημήτριος (Μ. Ασία) - Ελισάβετ Ιορδάνη Χατζηφριμίδη (Μ. Ασία), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

19. (279) Καραγιαννίδης–Μανδέλης Αθανάσιος (Μ. Ασία) - Ελένη Βασιλείου Πουρνουσιόγλου (Μ. Ασία), 1 παιδί στον Βόλο, 1 στο Βελεστίνο.

20. (289) Καραγκιόζογλου Βασίλειος (Μ. Ασία) - Κωνσταντινιά Νικ. Γελαγώτα (Μ. Ασία), 5 παιδιά στο Βελεστίνο.

13. Πηγή: Δημοτολόγια Δήμου και Κοινοτήτων ως προαναφέρθηκαν στη σημείωση 7 του παρόντος. Ο αριθμός εντός παρενθέσεως (86) φανερώνει τον αύξοντα αριθμό Δημοτολογίου.

21. (317) Καζάκος Αθανάσιος (Μ. Ασία) - Μαρία Ζήση Παπαθεοδώρου (Βελεστίνο), 1 παιδί στον Βόλο, 3 στο Βελεστίνο.

22. (441) Μπόλκας Γεώργιος (Μ.Ασία) - Ελένη------(Μ. Ασία), 3 παιδιά από Μ. Ασία.

23. (442) Μπόλκας Παναγιώτης (Μ. Ασία) - Γεωργία Ευστ. Κολοκοτρώνη (Βελεστίνο), 1 παιδί στο Βελεστίνο.

24. (471) Μακρής Στέφανος (Βελεστίνο) - Μοσχοβία Αντων. Χατζηχρήστου (Μ.Ασία), 2 παιδιά στη Χλόη.

25. (477) Μπόλκας Μιχαήλ (Μ. Ασία) - Ελένη Δημ.Παρίση (Βελεστίνο), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

25. (477) Μπόλκας Μιχαήλ (Μ. Ασία - Ελένη Δημ.Παρίση (Βελεστίνο), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

26. (487) Μπουντουρίδης Γεώργιος (Αν. Ρωμυλία) - Σοφία Γεωρ. Καρμαζούδα (Αν. Ρωμυλία), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

27. (541) Νέμτσας Χριστόφορος (Μ. Ασία) - Ολυμπία Ιωάννη Κολοκοτρώνη (Βελεστίνο), 1 παιδί στο Βελεστίνο.

28. (562) Νέμτσας Γεώργιος ([Σερέκιοϊ Μαινεμένης] - Μ. Ασία) - Ευανθία Χρήστου Τσεσμελή ([Σερέκιοϊ Μαινεμένης] - Μ.Ασία), 2 παιδιά στη Μ.Ασία, 5 στο Βελεστίνο.

29. (596) Παπαδόπουλος Θεοχάρης (Μ. Ασία) - Θεοδώρα Αργυρίου Ακριβούση (Βελεστίνο), 3 παιδιά στο Βελεστίνο.

30. (598) Παπαδόπουλος Χαράλαμπος (Μ. Ασία) - Μαρία - - - -(Μ. Ασία), 4 παιδιά από τη Μ. Ασία.

31. (650) Πεταλίδης Λάζαρος (Κων/πολις) - Δήμητρα Φωτίου Ακριβούση (Βελεστίνο), 3 παιδιά στο Βελεστίνο.

32. (680) Ρίζος Χρήστος (Βελεστίνο) - Στυλιανή Γεωρ.Μπόλκα (Μ.Ασία), παιδί στο Βελεστίνο.

33. (700) Σαμαράς Γεώργιος (Περιβόλιον) - Μαρία Κυρμονίδου (Μ. Ασία), 2 παιδιά στα Γρεβενά, 1 στο Περιβόλι, 1 στην ΄Άλλη Μεριά και 4 στο Βελεστίνο.

34. (706) Σπανδώνης Γεώργιος (Μ. Ασία) - Βασιλική Δημ. Διανελλοπούλου (Βελεστίνο), 8 παιδιά στο Βελεστίνο.

35. (707) Συμεόνογλου Βασίλειος (Μ. Ασία)- Γαρυφαλλιά Γεωρ. Νέμτσα (Βελεστίνο), 3 παιδιά στο Βελεστίνο.

36. (744) Σταμπούλογλου Κυριάκος (Μ. Ασία) - Δέσποινα Γεωρ.Αγγέογλου (Κων/πολις), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

37. (745) Σταμπούλογλου Ιάκωβος (Μ. Ασία) - Μαρία Ιωάν.Μπούρα (Βελεστίνο), 4 παιδιά στο Βελεστίνο.

38. (754) Σταμπούλογλου Κοσμάς (Μ. Ασία) - Σοφία Δημ.Παρίση (Βελεστίνο), 2 παιδιά στο Βελεστίνο.

39. (799) Τσολμεκτσόγλου Ηλίας (Κων/πολις) - Ευαγγελία Απ. Τριανταφυλλόπουλου (Βελεστίνο), 5 παιδιά στο Βελεστίνο, 1 στη Θεσσαλονίκη.

40. 822) Τριχόπουλος-Τριανταφύλλου Συμεών (Μ. Ασία) - Μαριάνθη Μάρκου Μενεξέ (Μ. Ασία), 3 παιδιά στο Βελεστίνο, 1 στον Βόλο.

41. (834) Τρίγκας Γεώργιος (Βελεστίνο) - Δέσποινα Γεωρ. Ακέογλου (Κων/πολις), 1 παιδί στο Βελεστίνο.

42. (888) Χατζηευσταθιάδης Δημοσθένης (Μ. Ασία) - Πελαγία Τριαντ. Βολιώτη (Βελεστίνο), 1 παιδί στο Βελεστίνο.

43. (975) Πολύζος Κων/τίνος (Μακρινίτσα) - Σοφία Ευφραιμίδη (Μ. Ασία).

2. Δημοτική Ενότητα Αγίου Γεωργίου Φερών

1. (141) Παπαντωνίου Χαράλαμπος (Άγ. Γεώργιος Φερών) - ΄Αννα Βασιλειάδου (Σμύρνη), 1 παιδί στον Αγ.Γεώργιο.

2. (199) Παπαδόπουλος Γεροβάσιος (χωρίς γυναίκα και παιδιά από την περιοχή Πόντου).

3. Δημοτική Ενότητα Αερινού

1. (2) Αθανασόπουλος Γεώργιος (Μ. Ασία) - Μαρία Αναστασίου Γκουζέλη (Μ.Ασία), 3 παιδιά στη Μ.Ασία, 1 στο Αερινό.

2.(3) Αθανασόπουλος Ιωάννης (Μ. Ασία) - Αικατερίνη Αλεξ. Περή (Μ. Ασία), 4 παιδιά στο Αερινό.

3. (4) Αθανασόπουλος Παναγιώτης (Μ. Ασία) - Ελένη Λάμπρου Τώρη (Περίβλεπτο), 2 παιδιά στο Αερινό.

4. (13) Γαλογαύρος Αναστάσιος (Μώλος Λαμίας) - Ανεξίνη Κυριάκου Χατζησταματίου (Μ. Ασία), 2 παιδιά στο Αερινό.

5. (21) Γερωγλής Αχιλλεύς (Βουρλά Σάμου) - Σταματή Παναγ. Τζανή (Μ. Ασία), 4 παιδιά στο Αερινό.

6. (22) Γερωγλής Ζαχαρίας (Βουρλά Σάμου) - Θεσσαλία Γεωρ. Αθανασόπουλου (Αερινό), 4 παιδιά στο Αερινό.

7. (23) Γερωγλής Σταύρος (Βουρλά Σάμου) - Αρχοντούλα Βασιλείου Κιέλη (Βουρλά Σάμου), 1 παιδί στα Βουρλά, 5 στο Αερινό.

8. (35) Καρανικολής Δημήτριος (Μ. Ασία) - Δάφνη Δημ.Καλούδη (Αερινό), 1 παιδί στο Αερινό.

9. (36) Καρανικολής Εμμανουήλ (Βουρλά Σάμου) - Μαρία Γρηγ. Μπιτάκα (Κρόκιο), 3 παιδιά στο Αερινό, 2 στον Βόλο.

10. (37) Κανταρτζής Αντώνιος (Μ. Ασία) - Μαρία Δημ. Κρανιά (Αλμυρός), 3 παιδιά στο Αερινό, 1 στον Βόλο.

11. (38) Κανταρτζής Κων/τίνος (Μ. Ασία) - Κυριακούλα Μαρίνου Καπάρα (Μ.Ασία), 1 παιδί στο Αερινό.

12. (48) Λογοδότης Δημήτριος (Μ. Ασία) - Φιλίτσα Θεμιστ.Παληά (Αργαλαστή), 1 παιδί στο Αερινό, 1 στο Βελεστίνο.

13. (49) Λογοδότης Ευάγγελος (Μ. Ασία) - Ανδρομάχη Ιωάν. Μπουμπούκη (Αερινό), 4 παιδιά στο Αερινό.

14. (50) Λογοδότης Κων/τίνος (Μ. Ασία) - Αικατερίνη Αχιλ. Φροξυλιά (Βελεστίνο), 7 παιδιά στο Αερινό.

15. (51) Λογοδότης Μιχαήλ (Μ. Ασία) - ΄Αννα Αποστ. Γιαννοπούλου (Περίβλεπτο), 7 παιδιά στο Αερινό.

16 .(52) Λογοδότης Πέτρος (Μ. Ασία) - Φιλιώ- - - - (Μ. Ασία), 4 παιδιά από Μ. Ασία.

17. (53) Λυκουρίνος Στυλιανός (Βουρλά Σάμου) - Αγγελική Ανδρέα Τσοπέλη (Βουρλά Σάμου), 2 παιδιά από Βουρλά Σάμου.

18. (56) Μαστροχρήστος Στέργιος (Μ. Ασία) - Βάϊα Νικολάου. .....ννελοπούλου (Βελεστίνο), 3 παιδιά στο Βελεστίνο.

19. (57) Μερμελής Εμμανουήλ (Μ. Ασία) - Ασπασία Χρήστου Πετσογιάννη (Μ. Ασία), 1 παιδί στον Πύργο Καρδίτσας.

20. (74) Μπουμπούκης Ιωάννης (Μ. Ασία) - Χρηστίνα Αναστασίου Αρχοντή (Μ. Ασία), 8 παιδιά στο Αερινό.

21. (75) Μυλωνάς Ευθύμιος (Μ. Ασία) - Μαρία Κυριάκου Χατζησταματίου (Μ. Ασία), 3 παιδιά στο Αερινό.

22. (79) Νικολής Σταμάτιος (Μ. Ασία) - Μαρία Ιωάν. Σπανοχαραλάμπους (Μ. Ασία).

23. (81) Παπαπαρούνας Χρήστος (Πύργος Καρδίτσας) - Κυριακούλα Εμμ. Μερμελή (Μ. Ασία), 1 παιδί στον Πύργο Καρδίτσας, 5 στο Αερινό.

24. (89) Πρίντζου Ηλίας (Αερινό) - Ελένη Νικ.Λούπα (Μ. Ασία) 1 παιδί στο Αερινό.

25. (90) Ρηγίνου Δημήτριος (Μ. Ασία) - Ελευθερία Κων.Μπατζιάκα (Ρήγιον), 5 παιδιά στο Αερινό.

26. (91) Ρηγίνου Ευάγγελος (Μ. Ασία) - Διαμαντούλα Αναστ. Γκουζέλη (Μ. Ασία), 2 παιδιά από τη Μ. Ασία.

27. (92) Ρηγίνου Νικόλαος (Μ. Ασία) - Μαρία Ιωάν. Μπουμπούκη (Αερινό), 1 παιδί στο Αερινό.

28. (93) Σταμάτογλου Ανδρέας (Μ. Ασία) - Μελπομένη Γεωρ. Αθανασόπουλου (Μ. Ασία).

29. (94) Σταμάτογλου Γεώργιος (Μ. Ασία) - Μαρία Γεωρ. Σκαλιαράκου (Μ. Ασία), 1 παιδί από τη Μ.Ασία.

30. (95) Τζανής Αθανάσιος (Μ. Ασία) - Αναστασία Γαρυφάλλου Καραβασίλη (Βελεστίνο), 4 παιδιά στο Αερινό.

31. (96) Τζανής Αλέξανδρος (Μ. Ασία) - Θεοδώρα Αθαν. Ευθυμίου (Σέσκουλο), 8 παιδιά στο Αερινό.

32. (97) Τζανής Γεώργιος (Μ. Ασία) - Ευαγγελία Στερ. Μαστροχρήστου (Βελεστίνο), 5 παιδιά στο Αερινό.

33. (98) Τζανής Ελευθέριος (Μ. Ασία) - Ελένη Χριστοφ. Τσαντίλα (Μ. Ασία), 9 παιδιά στο Αερινό.

34. (100) Τσιτσεκλής Βασίλειος (Μ. Ασία) - Αικατερίνη Γεωρ. Σταμούλη (Αγ. Τριάδα Αλμυρού), 4 παιδιά στο Αερινό.

35. (105) Χαλβατζής Κοσμάς (Μ. Ασία) - Κωστούλα Σταύρου Κέλη (Μ. Ασία), 3 παιδιά στο Αερινό.

36. (106) Χατζησταμάτης Κων/τίνος (Μ. Ασία) - Αρχοντούλα - - - - (Μ. Ασία), 3 παιδιά στο Αερινό.

37. (135) Τσαντίλας Χριστόφορος (Μ. Ασία) - Πιπίνα Ιωάν. Σπανοχαραλάμπους (Μ. Ασία), 4 παιδιά από Μ. Ασία.

4. Δημοτική Ενότητα Στεφανοβικείου

1. (127) Καντέλιας Νικόλαος (Ελμαλί Μ. Ασίας) - Μαρία Στερ. Θεοδωροπούλου (Στεφανοβίκειο), 2 παιδιά στο Στεφανοβίκειο.

2. (247) Μπουζούρας Νικόλαος (Τοκάτι Μ. Ασίας) - Φωτεινή Δημητρίου Σαλαγά (Στεφανοβίκειο), 1 παιδί στο Στεφανοβίκειο.

3. (Τσαλδάρης Αναστάσιος (Παλαιά Φώκαια Μ. Ασίας) - Χρυσούλα Ζήση Παπατριανταφύλλου (Στεφανοβίκειο), 3 παιδιά στο Στεφανοβίκειο.

4. (433) Τσικλιδάκης Αναστάσιος (Φανάριον Αν.Θράκης) - Καλλιόπη Διακουμή Μπουζούρα (Τοκάτι Μ. Ασίας), 1 παιδί στο Στεφανοβίκειο.

5. (452) Χολέβας Τριαντάφυλλος (Στεφανοβίκειο) - ΄Αννα Ιωάν. Χλουπτσίδη (Μ. Ασία),1 παιδί στο Στεφανοβίκειο.

5. Δημοτική Ενότητα Ριζομύλου

1. (25) Γουλέτσος Γεώργιος (Ριζόμυλον) - Κωνσταντίνα Γ. Μυτιληνιού, β΄ γάμος (Μ. Ασία), 6 παιδιά στο Ριζόμυλο.

2. (156) Κοντομήτρος Χρήστος (Ριζόμυλον) - Παναγιώτα Αλεξ. Αλεξάνδρου (Μ. Ασία), 2 παιδιά στον Βόλο.

3. (170) Κατσίκας Μιχαήλ (Μ. Ασία) - Παγώνα Κων. Βλάσιου (Ανατ. Ρωμυλία), 4 παιδιά στο Ριζόμυλο.

4. (237) Μπενάκης Χαράλαμπος (Μ. Ασία) - Σταυρούλα Γ. Συρταδιώτου (Χλόη Βελεστίνου) ,5 παιδιά στο Ριζόμυλο.

5. (348) Συτζάκης Δημήτριος (Μ. Ασία) - Μαρία Καϊσούδη (Ριζόμυλον), 6 παιδιά στο Ριζόμυλο.

6. Δημοτική Ενότητα Καναλίων

1. (95) Γεωργαντζής Κων/τίνος (Κανάλια) - Άννα Μιζαντζίδου (Μ.Ασία).

2. (172) Κάλφας Νικόλαος (Ανατ. Θράκη) - Δέσποινα...(Ανατ. Θράκη), 1 παιδί στο Ριζόμυλο.

3. (179) Καπατσέλος Δημήτριος (Κανάλια) - Ελένη Χατζηπέτρου (Μ. Ασία), 1 παιδί στα Κανάλια.

4. (193) Καλολιμνιώτης Κων/τίνος (Μ. Ασία) - Δήμητρα Κων. Σουρλίγκα (Κανάλια), 3 παιδιά στα Κανάλια.

5. (328) Μπέλλος Ιωάννης (Κανάλια) - Ουρανία Ανδρ. Παπαφλωράτου (Σμύρνη), 4 παιδιά στα Κανάλια.

6. (605) Ψαθάς Ιωάννης (Κανάλια) - Αικατερίνη Μαυραμόση(;) (Σμύρνη), 1 παιδί στα Κανάλια.

7. Δημοτική Ενότητα Κερασιάς (καμία οικογένεια προσφύγων)

8. Δημοτική Ενότητα Κεραμιδίου (καμία οικογένεια προσφύγων)

Πρόσφυγες Αερινού: Ο Κοσμάς Χαλβατζής (στη μέση), πρώτης γενιάς Μικρασιάτης, με την οικογένειά του. Στη δεξιά άκρη ο γιος του Ηλίας Χαλβατζής (β΄γενιάς), που διετέλεσε πρόεδρος της Κοινότητας Αερινού επί 27 χρόνια (1957- 1986)

Πρόσφυγες Βελεστίνου: Ο Γεώργιος Νέμτσας με τη σύζυγό του Ευανθία Χρ. Τσεσμελή

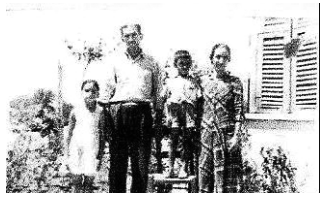

Πρόσφυγες Αερινού: Η οικογένεια Γεωργίου και Ευαγγελίας Τζανή με τα παιδιά τους, Βασιλική (αριστερά) και Λεωνίδα (επάνω στην καρέκλα), που αναδείχθηκε αργότερα υφυπουργός Εσωτερικών (Αερινό, καλοκαίρι 1960). Ο Γεώργιος Τζανής διετέλεσε πρώτος πρόεδρος της Κοινότητας Αερινού το 1952. Στην καρέκλα ο μικρός Λεωνίδας που αναδείχθηκε αργότερα υφυπουργός Εσωτερικών

Πρόσφυγες Βελεστίνου: Η προσφυγική οικογένεια του Φώτη Ιωαννίδη και της Ευγενίας Χατζοπούλου (καθήμενοι στη μέση) με τα έξι παιδιά τους, μπροστά στο προσφυγικό τους σπίτι που το έχτισαν μόνοι τους με πλιθιά στο Βελεστίνο, (φωτογραφία του 1928)

ΛΑΜΠΡΟΣ ΑΘ. ΜΠΟΚΑΣ

Αναζητήσεις στην ιστορία και ανάδειξη των αξιών του Μαρτυρικού χωριού Ριζόμυλος

Ο Ριζόμυλος του Δήμου Ρήγα Φεραίου , είναι ένα χωριό μέσα στην καρδιά του κάμπου της Θεσσαλίας, ένα χωριό με κατοίκους γεμάτους ζωντάνια και εργατικότητα. Ένα χωριό που εξελίσσεται ραγδαία σε όλους τους τομείς της σύγχρονης ζωής, αλλά και τόσο δεμένο με τα ήθη και έθιμά του. Ιστορικά η γέννηση του Ριζομύλου σαν οικισμός ανάγεται σε τρεις περίπου αιώνες πριν. Αναφέρεται με το σημερινό του όνομα στην *Χάρτα της Ελλάδος* του Ρήγα Βελεστινλή[1] και στην περιοχή της κτηματικής του περιφέρειας έχουν ανεβρεθεί αρχαιότητες, λείψανα οικιών και κιβωτιόσχημοι τάφοι Πρωτοελλαδικής και Μέσης Εποχής Χαλκού καθώς και εκτεταμένοι οικισμοί κλασσικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Ο Ριζόμυλος όπως αναφέρεται στα πρακτικά του 1910 της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, είχε κτισθεί πάνω σε σπουδαία προϊστορική Ακρόπολη. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «*ολίγον περαιτέρω του σιδηροδρομικού σταθμού Βελεστίνου εις την αρχήν της εις Ριζόμυλον οδόν, υπάρχει προϊστορικός συνοικισμός, εφ΄ ου και εις μεταγενεστέρους χρόνους εκτίσθησαν οικοδομήματα- διότι είδομεν δώριον σπόνδυλον μετ΄αυλάκων και τοίχους μετ᾽ ασβέστου - θα ήτο ναός τις, εφ΄ ου εκτίσθη κατόπιν εκκλησία και σταθμός τουρκικός. Περαιτέρω επί της αυτής οδού είδομεν όμοιον συνοικισμόν. Το χωρίον Ριζόμυλος έχει κτισθεί επί σπουδαίας προϊστορικής ακροπόλεως εφ ης και κατά την ιστορικήν Ελληνικήν περίοδον φαίνεται πιθανόν ότι υπήρχε πολίχνη ή προάστιον τι των Φερών, ως εκ των σχετικών εκεί αρχαίων συμπεραίνομεν*»[2].

Το χωριό αρχικά κτίσθηκε σε άλλη από την σημερινή του θέση, στην τοποθεσία «Μαγούλα» σ΄ απόσταση 3-4 χιλιόμετρα από το σημερινό. Σήμερα η περιοχή αναφέ-

1. Ενδιαφέρον έχει να επισημανθεί ότι ο Ρήγας έχει τη θέση του Ριζομύλου δίπλα στη γραμμή που παριστάνει τον ρου του νερού από την Υπέρεια Κρήνη (Κεφαλόβρυσο) Βελεστίνου. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Χάρτα της Ελλάδος*, Βιέννη 1797, αυθεντική επανέκδοση με σχόλια και ευρετήριο (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος) από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, φύλλο 5.

2. Γιώργου Ζαχαρίου, *Σελίδες από την Ιστορία της Μαγνησίας*, Βόλος 1994.

ρεται ως «Παλαιοχώρι». Στη Μαγούλα βρέθηκαν ίχνη από κτίσματα, εκεί υπήρχε και νερόμυλος, ο οποίος λειτουργούσε με τα νερά της Υπέρειας Κρήνης (Κεφαλόβρυσου) του Βελεστίνου. Ίσως επειδή δε ο μύλος βρισκόταν στα ριζά του υψώματος της περιοχής, για το λόγο αυτό ο οικισμός ονομάσθηκε «Ριζόμυλος».

Η λέξη «Ριζόμυλος», λέξη σύνθετη, εμπεριέχει δύο πιθανές εκδοχές όσον αφορά την ονομασία του χωριού μας. Η μία είναι σύνθεση των λέξεων «Ριζά» του βουνού και «μύλος» διότι υπήρχαν μύλοι στην περιοχή οι οποίοι κινούνταν από το νερό της Υπέρειας Κρήνης και το χωριό ήταν και είναι το πιο κοντινό από όλα τα χωριά του κάμπου στα «Ριζά» του βουνού Οβρυά. Οι χωρικοί της περιοχής έκαναν αναφορές λοιπόν στους μύλους οι οποίοι ήταν στα «Ριζά» του βουνού και με την παρέλευση των χρόνων η περιοχή ονομάσθηκε Ριζόμυλος. Η άλλη εκδοχή έχει πάλι στην σύνθεσή της την λέξη μύλος σαν δεύτερο συνθετικό και την λέξη ρίζα από τις ρίζες που άλεθαν οι υφαντουργοί και βυρσοδέψες του Πηλίου και άλλων περιοχών. Οι ρίζες μετά την άλεσή τους χρησίμευαν στην δημιουργία φυτικών χρωμάτων για την βαφή νημάτων, υφασμάτων κλπ. Αντίθετη όμως άποψη ως προς την ονομασία του χωριού διατυπώνει ο Νικ. Μάγνης[3] στο βιβλίο του *Περιήγησις ή Τοπογραφία της Θεσσαλίας*, ο οποίος αναφέρει ότι η ονομασία δόθηκε από το γεγονός ότι υπήρχε στην περιοχή του χωριού *«μύλος ορυζίου»*. «*Προς το δυτικοβόρειον των Φερών*», γράφει, «*επί της οδού της αγούσης εις Λάρισαν είναι το Ριζόμυλον, χωρίον με περίπου 100 οικίας, υπό Χριστιανών μεν οικούμενον, ον δε ζευγηλατείον των Λαρισαίων Αγάδων, οι δε χριστιανοί κάτοικοι εισί κολλήγαι αυτών. Προϊόντα δε αυτού γεννήματα παντός είδους, βαμβάκια, υδροπέπονες (καρπούζια), πέπονες και λοιπά αξιόλογα κηπικά. Εχουσι τινές κολλήγαι και αμπέλους ων τους καρπούς νέμονται αυτοί, χωρίς να μετάχωσιν οι κύριοι του χωρίου. Ωνομάσθη δε Ρυζόμυλον, διότι ήτο τότε αυτού μύλος ορυζίου, ότε εκαλλιεργείτο καλλίτερα η Θεσσαλία. Εχουσι δε οι Χριστιανοί και ζώα ίδια*».

Πριν από τον Μάγνη, κατά την Τουρκοκρατία και συγκεκριμένα στις 27 Δεκεμβρίου 1809, επισκέφθηκε τον Βελεστίνο ο άγγλος περιηγητής Γουλιέλμος Λήκ[4], ο οποίος αφού αναφέρει ότι από τους Τούρκους είχε δοθεί στον Ριζόμυλο η ονομασία Διγκί που θα πει στα ελληνικά Αναβολέας ή Ζιγκί που θα πει σέλα του ιππέα, γράφει ότι τα νερά της Υπέρειας Κρήνης χρησιμοποιούνταν και για το «γύρισμα» διαφόρων μύλων στον Ριζόμυλο. Το ρυάκι συναντά ένα άλλο ρεύμα που τρέχει από μια λιμνούλα προς τα νότια της κύριας πηγής και έτσι διογκωμένο ακολουθεί δρομολόγιο τριών μύλων στον Ριζόμυλο, δια μέσου κήπων με οπωρόδενδρα, πεπόνια και βότανα, ανάμικτα με βελανιδιές, φτελιές και λεύκες. Κοντά στον Ριζόμυλο είναι μερικά άλση[5] από πλατύκορμες βελανιδιές που λέγεται ότι έχουν λεπτύνει τα τελευταία χρόνια. Από τον Ριζόμυλο το νερό από την Υπέρεια Κρήνη διασχίζει την πεδιάδα προς την λίμνη *«Κάρλα»*.

Όπως αναφέρουν οι κάτοικοι, ο πρώτος οικισμός εγκαταλείφθηκε για το λόγο, ότι, επειδή βρισκόταν κοντά στην λίμνη Κάρλα και σε έλη, η ελονοσία αποτελούσε πραγμα-

3. Νικ. Ι. Μάγνης, *Περιήγησις ή Τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θετταλικής Μαγνησίας*, Αθήναι 1860, επανατύπωση Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1985, σελ. 21-22. Πρβλ. Βαγγέλη Σκουβαρά, «Ο Νικόλαος Μάγνης και το βιβλίο του για τη Θεσσαλία», περιοδ. *Βιβλιόφιλος*, έτος ΙΔ΄, 1960, αριθ. 3-4, Ιούλιος-Δεκέμβριος, σελ. 31-43.

4. William Leake, *Travels in Northern Greece*, τόμ. 4, ΄Αμστερνταμ 1967, σελ. 435-436. Επίσης βλ. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Β΄ έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 14-18.

5. Εκεί ήταν το «Ιερόν δάσος δρυών» (βελανιδιών) που αναφέρει ο Ρήγας στην «Επιπεδογραφία της Φεράς νυν λεγομένης Βελεστίνος», Ρήγα Βελεστινλή, *Χάρτα της Ελλάδος,..., ό.π.*, φύλλο 4.

τική μάστιγα. Ετσι οι κάτοικοι αναγκάσθηκαν να φύγουν και να δημιουργήσουν το νέο χωριό, πιο μακριά απ' την Κάρλα και τα έλη της περιοχής. Σε σύντομο μάλιστα διάστημα από τότε που μεταφέρθηκε στη νέα του θέση το χωριό, είχε συγκροτηθεί ένας αξιόλογος οικισμός.

Για τον Ριζόμυλο στα 1815 γράφει ο Αργύρης Φιλιππίδης[6], «*Από το Χατζήμησι έρχεσαι πάλιν μία ώρα κατά ανατολάς και έρχεσαι εις το Ριζόμηλον Και αυτό χωρίον της Λαρίσσου χριστιανικόν έως πενήντα φαμελίες. Εδώ τρέχει νερόν χρονικόν, έχει και γεφύρι, έχει και μύλον και χάνι όπου κονέβουν οι διαβάται. Απέχει από την Λάρισσα ώρες οκτώ, μία από Βελεστίνο, από τον Βώλον τέσσαρες. Εδώ τον χειμώνα χωρίς ποδήματα δεν ημπορεί να ευγή τινάς έξω από την πολλήν λάσπη όπου γίνεται. Κάμνουν σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι και άλλα. Η κρίσις τους είναι εις Βελεστίνο, εκεί κρίνονται εις τα της εκκλησίας υπό του Δημητριάδος. Εχει και εδώ κονάκι μεγάλο, όπου κάθεται ο αγάς των*».

Συνεχίζοντας αναφέρεται στο παλιό χωριό Ντιλίχαλι, «*Απ' εδώ έρχεσαι κατά τον Βώλον μια ώρα, αφίνεις δεξιά του δρόμου μια βρύσι, της Οβρυάς το γάλα, αριστερά σου, μια ώρα μακριά από Ριζόμυλο, ευρίσκεις χωρίον Τούρκικον Ντιλίχαλι, από κάτω από το βουνό, δυστυχισμένος τόπος και εδώ, έστωντας και να έχουν απάνω τους το βουνόν Λαπουρία. Από το βορέα είναι το βουνό, από την Δύσιν είναι η λίμνη του Κάρλα, και το καλοκαίρι δεν έχουν άνεσιν καθόλου από τα κουνούπια. Είναι και εδώ πεντέξ φαμελίες χριστιανοί. Εχει τούρκικα σπίτια υπέρ τα τριάντα. Και εδώ ζουν με την γεωργικήν, έχουν και πρόβατα, κρίνονται από τον Βελεστίνο*». Για το Ριζόμυλο γράφει και ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης[7], «*Ρυζόμυλος κείται Α. και απέχει μίαν και ημίσειαν ώραν (από του Αρμενίου) κάτοικοι 361, έχει ναόν Αγίου Αθανασίου, έχει γραμματοδιδασκαλείον, τα ύδατα του Βελεστίνου διέρχονται δια του χωρίου, τούτου ένεκα έχουσιν οι κάτοικοι μερικούς κήπους, ουχί δε όπως έπρεπε να έχωσι*».

Ο Ριζόμυλος απ' το 1881 μέχρι το 1912, υπαγόταν στο Δήμο Αρμενίου. Απ΄ το 1912 αναγνωρίσθηκε ως Κοινότητα, αλλά εξακολουθούσε να υπάγεται στο Νομό Λαρίσης, απ' όπου και αποσπάσθηκε το 1964 (Ν.Δ.4398/22-10-1964, ΦΕΚ 185/64) Κατά την απογραφή του 1889, οι κάτοικοι ανέρχονταν σε 361, του 1940 σε 1281, του 1981 σε 1590, του 1991 σε 1835, του 2001 σε 1674. Σύμφωνα με στοιχεία που αναγράφονται στην έκδοση του Δεκεμβρίου 1961 της ΚΕΔΚΕ, «*Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και κοινοτήτων*», ο πληθυσμός του Ριζομύλου: Το 1920 ήταν 978 κάτοικοι, το 1928 ήταν 1044 κάτοικοι, το 1951 ήταν 1458 κάτοικοι και το 1981 ήταν 1281 κάτοικοι. Στην ίδια έκδοση της ΚΕΔΚΕ αναγράφονται τα εξής στοιχεία: Κοινότης Ριζομύλου Στοιχεία αρχικής αναγνωρίσεως: Κοινότης Ριζομύλου Β.Δ. 31-8-1912. ΦΕΚ Α262/1912. Προήλθεν εκ του τέως Δήμου Αρμενίου. Παρατηρείται δηλαδή τα τελευταία χρόνια σημαντική αύξηση του πληθυσμού πράγμα που αποδίδεται στο γεγονός, ότι λόγω της επέκτασης των αρδευομένων εκτάσεων, το εισόδημα των κατοίκων αυξάνει, με αποτέλεσμα τα νεαρά άτομα να μην εγκαταλείπουν το χωριό.

Το χωριό μας κατοικείται από τους ντόπιους τους Καραγκούνηδες και από το 1910 και μετά έχουν εγκατασταθεί στην περιοχή και Πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία. Υπολογίζεται ότι από την Ανατολική Ρωμυλία ήλθαν περισσότεροι κάτοικοι απ' όσους ήταν στο χωριό, Στους πρόσφυγες δόθηκαν από το κράτος από 45 στρέμματα γης, ενώ

6. Θεοδόση Κ. Σπεράντσα, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, επιμέλεια Αρχιμ. Φιλαρέτου Βιτάλη, Αθήναι 1978, σελ. 128.

7. Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης, *Προμηθεύς*, 1892, σελ. 337.

στους ντόπιους η έκταση που δόθηκε ήταν από 150 στρέμματα. Επίσης οι πρόσφυγες, έφεραν από την πατρίδα τους τα ήθη και έθιμά τους, που διατηρήθηκαν έως και σήμερα μαζί με τα ήθη και έθιμα των ντόπιων Καραγκούνηδων.

Κύρια απασχόληση των κατοίκων είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία. Οι αγρότες ασχολούνται με την καλλιέργεια βαμβακιού κυρίως αλλά και με την καλλιέργεια σιτηρών, τεύτλων, καλαμποκιού, κηπευτικών και λίγων αμπελιών. Η έκταση της κτηματικής περιφέρειας του Ριζομύλου, ανέρχεται σε 29 τετραγωνικά χιλιόμετρα και το υψόμετρο του χωριού ανέρχεται σε 60 μέτρα. Τα ήθη και έθιμα της περιοχής μας έχουν διατηρηθεί σε αρκετά καλό βαθμό και κατάφεραν να φτάσουν μέχρι σήμερα σχεδόν αναλλοίωτα. Οι κάτοικοι δεμένοι με την θρησκεία διατήρησαν σαν κόρη οφθαλμού τις παραδόσεις που είχαν σχέση με την πίστη τους στην χριστιανοσύνη.

Η γιορτή του Αγίου Αθανασίου, την 18η Ιανουαρίου κάθε χρόνου, στο χωριό μας έχει μια ξεχωριστή μοναδικότητα. Το «κουρμπάνι» - που είναι ρύζι και κρέας, το φαγητό του Αγίου - φαγητό ξεχωριστής νοστιμιάς, μοιράζεται μετά την θεία λειτουργία σε όλους τους πιστούς που θα τιμήσουν την γιορτή. Έθιμο που η προέλευσή του ξεκινάει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ξεχωριστή θέση έχουν για το Ριζόμυλο οι Αποκριάτικες Εκδηλώσεις. Τα έθιμα, άλλα των ντόπιων και άλλα των προσφύγων, έδεσαν μεταξύ τους και δημιούργησαν ένα σύνολο εκδηλώσεων που συνεχίζουν μέχρι και σήμερα να είναι οι πιο πλούσιες και οι πιο καλά οργανωμένες της περιοχής.

Μεγάλη γιορτή για το χωριό μας είναι και η Ανακομιδή των Ιερών Λειψάνων του Αγίου Αθανασίου, που γιορτάζεται την 2^{α} Μαϊου κάθε έτους ημέρα που είναι και το πανηγύρι του Ριζομύλου. Κάθε καλοκαίρι με πρωτοβουλία του Συλλόγου και την συμπαράσταση της Κοινότητας και του Δήμου γίνονται στο Ριζόμ υλοπλούσιες πολιτιστικές εκδηλώσεις που περιλαμβάνουν: Παρουσίαση παραδοσιακών χορών από το χορευτικό συγκρότημα του Ριζομύλου και άλλων συλλόγων, θεατρικές παραστάσεις, μουσικές βραδυές, παραστάσεις Καραγκιόζη κλπ. Οι γιορτές των Χριστουγέννων είναι ξεχωριστές για το χωριό μας. Εθιμα διατηρήθηκαν άφθαρτα μέχρι και σήμερα και δίνουν μια διαφορετική αίσθηση στα Χριστούγεννα του Ριζομύλου. Τα Κάλαντα του Ριζομύλου έθιμο με διπλή καταγωγή είναι το βασικότερο. Στον αθλητικό τομέα εκπρόσωπος του χωριού μας είναι ο ιστορικός Αθλητικός Σύλλογος «Αστέρας», ομάδα που αγωνίζεται στην ερασιτεχνική κατηγορία Ν. Μαγνησίας.

Μεταξύ των δύο παραπάνω Εξεγέρσεων των Ελλήνων του 1821 και του 1943, υπάρχει μια χρονική διαφορά περίπου ενός αιώνα. Όμως υπάρχει και ένα έτος, το 1897, στο οποίο ο Ριζόμυλος αυτός ο μικρός αλλά και τόσο μεγάλος τόπος μας, έχει το «Προνόμιο» να είναι από τους τόπους εκείνους της Ελλάδας, οι οποίοι δοκιμάστηκαν ξανά από τον όλεθρο του Πολέμου. Κατά την διάρκεια του Απριλίου του 1897, που έγινε η Μάχη του Σμολένσκι στην περιοχή του Βελεστίνου, ο Ριζόμυλος ένοιωσε την καυτή ανάσα του πολέμου, από τις Τουρκικές δυνάμεις.

Ο τότε πολεμικός ανταποκριτής του Ρωύτερ, Βρετανός Λοχαγός Kinnaird Rose αναφέρει στο βιβλίο του *Με τους Ελληνες στη Θεσσαλία*[8], που δημοσίευσε τον ίδιο χρόνο στο Λονδίνο και το οποίο αποτελεί πρωτογενή ιστορική πηγή αλλά και ένα ενδιαφέρον οδοιπορικό στην προ εκατονταετίας Ελλάδα, «*Περί το μεσημέρι μια μικροσυμπλοκή μεταξύ των προφυλακών, έλαβε χώρα στην παρυφή του δάσους μπροστά από το Ριζόμυλο, στην οποία οι Τούρκοι είχαν δέκα νεκρούς και αρκετούς αιχμαλώτους...Όταν άρχισε*

8. W. Kinnaird Rose, *Με τους Έλληνες στη Θεσσαλία*, μετάφρ. Αναστάσιος Δαρβέρης, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, 1997, σελ. 135 και 137.

να βραδιάζει είδαμε το Ριζόμυλο να τυλίγεται στις φλόγες και τους καπνούς και υπό την κάλυψη αυτού του τουρκικού εγχειρήματος, ολόκληρος ο τουρκικός στρατός αποσύρθηκε προς την κατεύθυνση του Γκερλί...Τα πρώτα νέα που έμαθα από τους Έλληνες ανιχνευτές, ήταν ότι οι Τούρκοι είχαν οπισθοχωρήσει στο Χατζή Μισί και το Γκερλί και ότι τα τρία τέταρτα των σπιτιών του χωριού, είχαν καεί και όλα τους είχαν λεηλατηθεί. Η εκκλησία δεν είχε καταστραφεί από την φωτιά, παρότι είχε γίνει προσπάθεια να πυροληθεί και το ίδιο είχε συμβεί με τις εικόνες. Όλα τα βόδια και τα πρόβατα και μέχρι και το τελευταίο πουλερικό είχαν αρπαγή».

Ο Ριζόμυλος είναι ένα χωριό, με τεράστια συμμετοχή στους εθνικούς αγώνες της πατρίδας μας, που έλαμψε με την συμμετοχή του στην Εθνική Αντίσταση κατά των Ιταλογερμανών κατακτητών το 1941-1944[9]. Η 23η Μαρτίου κάθε έτους, έχει καθιερωθεί σαν ημέρα τιμής και δόξας στους αγωνιστές και τους νεκρούς του, με σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου του πρώην Δήμου Κάρλας. Αξίζει όμως να θυμηθούμε το χρονικό των καταστροφών που έχει υποστεί το χωριό μας, κατά την διάρκεια της Γερμανοϊταλικής κατοχής 1941 - 1944. Ο Ριζόμυλος υπήρξε το σταυροδρόμι των αντιστασιακών ομάδων μεταξύ Όρθρυος - Μαυροβουνίου - Πηλίου. Η αντιστασιακή οργάνωση Ριζομύλου ήταν ο σύνδεσμος μεταξύ αυτών. Την 21 Μαρτίου 1943 οργανώθηκε σαμποτάζ στο ύψος του Ριζομύλου από τις αντιστασιακές ομάδες της περιοχής Βελεστίνου - Ριζομύλου (ομάδα Καραϊσκάκη «Λαρισινού») για το τραίνο που θα διερχόταν τη νύχτα 22-23 Μαρτίου 1943 και θα μετέφερε πολεμοφόδια κλπ εφόδια για τον κατοχικό στρατό. Η πληροφορία διέλευσης του τραίνου μεταδόθηκε από τον τοπικό υποσταθμάρχη Ερμόλαο Παπαφωτίου ο οποίος ενημέρωσε τον Μιχαήλ Παπαδάμ (Φεραίο). Αυτός με την σειρά του κινητοποίησε αμέσως τους αντάρτες της περιοχής και αφού συσκέφθηκε με τους συνεργάτες του, ανέθεσε στον σιδηροδρομικό Χαράλαμπο Αραμπατζή να ξηλώσει ένα κομμάτι της γραμμής ώστε να γίνει η εκτροχίαση. Στον χώρο εκείνο συγκεντρώθηκαν εκατοντάδες άνθρωποι με κάρα για να φορτώσουν τα εφόδια. Οι αντάρτες αιχμαλώτισαν την φρουρά και αφού φόρτωσαν τα λάφυρα, πυρπόλησαν το τραίνο και από τα πυρομαχικά που υπήρχαν στα τελευταία βαγόνια προκλήθηκε ζημιά στην σιδηροδρομική γραμμή και δεν ήταν δυνατόν αυτή να χρησιμοποιηθεί για δύο εβδομάδες.

Την επομένη 1.000 Ιταλοί στρατιώτες σε αντίποινα επετέθησαν στα γύρω χωριά. Στον Ριζόμυλο επετέθησαν πρώτα με κανονιοβολισμό και ύστερα με έφοδο κατέλαβαν το χωριό. Οι κάτοικοι του Ριζομύλου με αυστηρή διαταγή των αντιστασιακών οργανώσεων, τα χαράματα της 23ης Μαρτίου 1943 εγκατέλειψαν το χωριό και εγκαταστάθηκαν στους παρακείμενους λόφους δυτικά και νοτιοανατολικά του οικισμού. Οι Ιταλοί κατακτητές εκτέλεσαν όσους κατοίκους βρήκαν στο χωριό, οι οποίοι είτε δεν πρόλαβαν να απομακρυνθούν, είτε δεν περίμεναν την άμεση αντίδραση των κατακτητών και παρέμεινα στο χωριό. Οι Ιταλοί κατακτητές αφού σκότωσαν όσα ζώα βρήκαν και αφού κατέστρεψαν ότι μπορούσαν, έριξαν με μηχανήματα πετρέλαιο και βενζίνη σε όλες τις κατοικίες και τα δημόσια κτίρια, σε αποθήκες, σταύλους, έκαψαν όλο το χωριό από άκρο εις άκρο, ακόμη και τα αρχεία της Κοινότητας. Την ημέρα της Μεγάλης Παρασκευής του 1943 κανονιοβολήθηκε ξαφνικά ο Ριζόμυλος από του Γερμανούς κατακτητές. Εισήλθαν στο χωριό και συνέλαβαν ομήρους τον Αθανάσιο Τσόγκαρη και Δημήτριο Κωνσταντέλο οι οποίοι

9. Επίσης βλ. Έφη Φιλίππου, «Βελεστίνο 1941-1944», *Υπέρεια*, τόμ. 1, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας, (Βελεστίνο 1986)*, Αθήνα 1990, σελ. 369-375. Βασίλειος Κ. Καραμπερόπουλος, «Μνήμες από την Κατοχή. Βελεστίνο 1941-1944», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας, (Βελεστίνο 2003)*, Αθήνα 2006, σελ. 261-267.

μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως στην Γερμανία. Επίσης συνέλαβαν τον Θεοφάνη Ρομφαία, τον οποίο αφού βασάνισαν, τον άφησαν με διανοητικά προβλήματα εφ' όρου ζωής.

Τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1943, αντάρτες του Ριζομύλου και της γύρω περιοχής επετέθησαν σε γερμανική φάλαγγα αυτοκινήτων στα όρια Ριζομύλου - Βελεστίνου στην θέση Ρουμάνι. Μετά από φονική μάχη, οι Γερμανοί ετράπησαν σε άτακτο φυγή προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα στα χωράφια. Δύο Γερμανοί απ' αυτούς σκοτώθηκαν μέσα στον οικισμό Ριζομύλου. Όμως την 9η Σεπτεμβρίου 1943, τμήματα του γερμανικού στρατού εισέβαλαν στο χωριό, το οποίο ήταν ήδη εγκαταλειμμένο από τους κατοίκους, και κατέστρεψαν και έκαψαν ότι είχαν προλάβει να στήσουν και να κτίσουν οι κάτοικοι του Ριζομύλου μετά το κάψιμο της 23ης Μαρτίου 1943.

Τέλος Αυγούστου του 1944, αντάρτικες ομάδες της περιοχής ανατίναξαν την σιδηροδρομική γραμμή Βόλου-Λάρισας στην θέση «Εικοσάρια» Ριζομύλου με αποτέλεσμα να εμποδίζεται η διέλευση των τραίνων και ο ανεφοδιασμός των κατακτητών της περιοχής. Οι κατακτητές (Γερμανοί πλέον) έχοντας υπόψη τους την αντιστασιακή συμπεριφορά του Ριζομύλου, επί 15ημέρες με ξαφνικές επιδρομές στο χωριό, εκτελούσαν εν ψυχρώ ως αντίποινα κατοίκους του Ριζομύλου και έκαιγαν φυτείες. Οι κάτοικοι θορυβήθηκαν και αναγκάσθηκαν σταδιακά, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο συντονισμό να εγκαταλείψουν και πάλι το χωριό τους, το οποίο οι Γερμανοί κατακτητές είχαν σκοπό να εξολοθρεύσουν ολόκληρο. Το απέδειξαν αυτό με κανονιοβολισμό και εκ νέου κάψιμο την 6η Σεπτεμβρίου 1944. Οι κάτοικοι του Ριζομύλου παρέμειναν μακριά από το χωριό τους μέχρι τον Οκτώβριο του 1944 που αποχώρησαν οι Γερμανοί κατακτητές και από την περιοχή μας.

Πολλά από τα στοιχεία, τα οποία υπήρξαν ακράδαντες αποδείξεις, για τον Χαρακτηρισμό του Ριζομύλου, ως «Μαρτυρικό Χωριό», αναφέρονται στην 14/1945 απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου Ριζομύλου της 3η Ιουλίου 1945, απάντηση σε ερωτήματα του Υπουργείου Υγιεινής Κοινωνικής Πρόνοιας. Αξίζει λοιπόν να αναφερθούν και τα ονόματα του Προέδρου και των Κοινοτικών Συμβούλων της τότε Κοινότητας Ριζομύλου, οι οποίοι απαντώντας σε μια σειρά ερωτήματα, του Υπουργείου Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας, ουσιαστικά έγραφαν ένα από τα πιο σημαντικά κομμάτια της Ιστορίας του Ριζομύλου. Κατά το 1945 Πρόεδρος ήταν ο Νικόλαος Σταθόπουλος και μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου οι, Θεόδωρος Μπόζας, Κωνσταντίνος Γρατσούνας, Γεώργιος Θεοχάρης και Γεώργιος Ιβανούδης. Γραμματέας της τότε Κοινότητας ήταν ο Γεώργιος Ιω. Καραμπουτάκης και τα πρακτικά της απόφασης αυτής είναι γραμμένα με πένα και αποτελούν ιστορικό στοιχείο της Κοινότητάς μας.

Η Αντιστασιακή δράση των κατοίκων του Ριζομύλου και η βοήθειά τους προς τους συμμάχους, αναγνωρίσθηκε από την Κυβέρνηση και τον Λαό της Νέας Ζηλανδίας με μήνυμα Ευγνωμοσύνης που έστειλαν προς την Κοινότητα Ριζομύλου και το οποίο κοσμεί τα γραφεία της Τοπικής Κοινότητας Ριζομύλου. Ένα μεγάλο μπράβο αξίζει στον πρώην Πρόεδρο της Κοινότητας Ριζομύλου Γεώργιο Εγγλέζο, ο οποίος ξεκίνησε την προσπάθεια το 1997, για τον χαρακτηρισμό του Ριζομύλου ως «Μαρτυρικό Χωριό», καθώς και στον Δήμαρχο Κάρλας Αθανάσιο Παπαδήμα, που βοήθησε στην ολοκλήρωση των σχετικών διαδικασιών. Ο Ριζόμυλος χαρακτηρίσθηκε «Μαρτυρικό Χωριό» με το 99/2000 Προεδρικό Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 97 Α /16-3-2000. Έτσι, η Πολιτεία έκανε και το δικό της χρέος, απέναντι στους αγώνες του χωριού μας, δικαιώνοντάς τους με την τοποθέτηση του Ριζομύλου στο πάνθεον της ελληνικής ιστορίας. Έτσι ακόμη αποδεικνύεται

περίτρανα, ότι η Ιστορία δεν ξεχνά και κάποια στιγμή, αναδεικνύει τις αξίες και τους αγώνες ενάντια σε κάθε είδους κατακτητές.

Ο πολύπαθος τόπος μας, όμως, δεν σταμάτησε να δοκιμάζεται. Εκτός από τις θυσίες και τις ζημιές που υπέστη από την αντιστασιακή δράση των κατοίκων του, ενάντια στους κατακτητές, το λόγο πήρε η φύση. Ο σεισμός του 1957, κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα των σπιτιών του Ριζομύλου, κάνοντας τους κατοίκους του χωριού να ξεκινούν για μια ακόμη φορά την προσπάθειά τους να ορθοποδήσουν. Τα παραπάνω στοιχεία είναι ένα μέρος όλων των στοιχείων που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε για το χωριό μας, με μεγάλη προσπάθεια, διάβασμα και πολύ ψάξιμο, όσο οι δυνάμεις μας αλλά και οι υποχρεώσεις μας το επιτρέπουν. Ήδη και άλλοι συγχωριανοί μου, έχουν συγκεντρώσει αρκετά στοιχεία (κείμενα, φωτογραφίες, αφηγήσεις κλπ) για την ιστορία, τα ήθη τα έθιμα του Ριζομύλου.

Για το λόγο αυτό, ίσως θα πρέπει να διοργανώσουμε ένα Συνέδριο όλων των απανταχού Ριζομυλιωτών[10], στο οποίο καλώντας αξιόλογους επιστήμονες, ιστορικούς, λαογράφους κλπ, θα μπορέσουμε να δημιουργήσουμε μια παρακαταθήκη ιστορικών, λαογραφικών και άλλων στοιχείων για το Ριζόμυλο, η οποία θα είναι πολύτιμη για μας, αλλά και για τα παιδιά μας. Επίσης θα πρέπει να γίνει η ανέγερση Μνημείου για το «Μαρτυρικό Χωριό», στην είσοδο του Ριζομύλου δίπλα στην Παλιά Εθνική Οδό Βόλου Λάρισας ή στην θέση «22 Καζέλο» του Ριζομύλου εκεί που πυρπολήθηκε το Τραίνο των Ιταλών κατακτητών, μνημείο, το οποίο θα είναι μια μικρή μόνο Τιμή από όλους μας στους Αγωνιστές του Ριζομύλου.

Αξίζει λοιπόν να ζεις σε ένα τέτοιο ευλογημένο τόπο. Αξίζει να προσπαθείς για το καλύτερο γιατί η υποχρέωση όλων μας απέναντι στους αγώνες, στους ήρωες αλλά και την ιστορία του χωριού μας είναι πολύ μεγάλη. Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Δρ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο, Πρόεδρο καθώς και τα μέλη της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα για την ευκαιρία που μου έδωσαν να αναφέρω ένα μέρος των στοιχείων που υπάρχουν, για το Μαρτυρικό Χωριό Ριζόμυλος, από το βήμα του Συνεδρίου.

10. (Σημ. Επιμ.) Στα Διεθνή Συνέδρια της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, που διοργανώνονται για τον Ρήγα Βελεστινλή και την ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου, είναι δυνατόν να ανακοινώνονται όλα τα σχετικά με την ιστορία του Ριζομύλου, όπως και για τα άλλα μέρη του διευρυμένου πλέον Δήμου Ρήγα Φεραίου.

Μέρος από το 5ο φύλλο της *Χάρτας της Ελλάδος*,
στο οποίο ο Ρήγας μνημονεύει το Ριζόμυλον δίπλα στη γενέτειρά του

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Οικονομία και κοινωνία της περιοχής του σημερινού Δήμου Ρήγα Φεραίου την περίοδο 1854-1881, σύμφωνα με ανέκδοτα γαλλικά προξενικά έγγραφα

Οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Θεσσαλία κατά την ύστερη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία συμπίπτει με την περίοδο των μεταρρυθμίσεων (*Τανζιμάτ*) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την όξυνση του *Ανατολικού Ζητήματος,* έχουν αποτελέσει τις τελευταίες δεκαετίες αντικείμενο ορισμένων σημαντικών μελετών. Οι μελέτες αυτές, που βασίζονται σε πρωτογενές υλικό από ελληνικά και ξένα (κυρίως δυτικοευρωπαϊκά) αρχεία, σε μαρτυρίες ξένων περιηγητών ή σε άλλες δευτερογενείς πηγές, φέρνουν στο φως νέα στοιχεία που καλύπτουν ερευνητικά κενά, μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε καλύτερα διάφορα επιμέρους ζητήματα και, εν ολίγοις, να σχηματίσουμε μία πληρέστερη εικόνα για την υφιστάμενη στη Θεσσαλία κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση λίγο πριν από την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος. Επιπλέον, μας δίνουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε βαθύτερα τις αιτίες των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι αυτής της περιοχής, ιδίως οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι, που αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού και την ισότητα των οποίων με τους μουσουλμάνους επαγγελλόταν το *Χάτι Χουμαγιούν* του 1856[1]. Είναι πε-

1. Βλ., επιλεκτικά, *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου, «Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)», Βόλος 27-30 Σεπτεμβρίου 1981,* Αθήναι 1983, όπου πολλές σημαντικές μελέτες για τη Θεσσαλία, λίγο πριν από την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό κράτος με αξιοποίηση αρχειακού υλικού· S. D. Petmezas, «Patterns of Protoindustrialisation in the Ottoman Empire: The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860», *Journal of European Economic History* 19 (1990), σελ. 575-603· Μιχάλης Κοκολάκης, «Μια οθωμανική περιγραφή της Θεσσαλίας (1871)», *Ίστωρ* 1 (1990), σελ. 57-74· Ευάγγελος Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912),* τόμ. 1-2, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992 (η μελέτη αυτή, αν και αναφέρεται στην περίοδο αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, ρίχνει φως σε πολλά ζητήματα της περιόδου που μας απασχολεί εδώ)· Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Η Θεσσαλία: πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες, 1833-1881», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000,* τόμ. 4 (2003), σελ. 299-308.

ριττό να πούμε ότι η έρευνα των αρχείων δεν μπορεί να θεωρείται ως ολοκληρωμένη. Ένα από τα βασικότερα αιτήματα της θεσσαλικής ιστοριογραφίας είναι σήμερα η μελέτη των οθωμανικών αρχείων. Θα ήταν δε πολύ ενδιαφέρον να βλέπαμε αν και σε ποιο βαθμό η εικόνα που μας δίνουν για τη Θεσσαλία οι ελληνικές και οι δυτικοευρωπαϊκές πηγές θα διαφέρει από την εικόνα που θα μας δώσουν οι οθωμανικές.

Πλούσιο γι' αυτή την περίοδο της θεσσαλικής ιστορίας αρχειακό υλικό μας προσφέρουν τα γαλλικά προξενικά αρχεία, ένα μέρος των οποίων έχει ήδη αξιοποιηθεί από την έρευνα. Εντούτοις, πολλά έγγραφα παραμένουν ακόμη αναξιοποίητα. Κυρίως δεν έχουν ακόμη αξιοποιηθεί, λόγω του ότι έγιναν σχετικά πρόσφατα προσιτές στους ερευνητές, οι επιστολές και τα υπομνήματα που έστελναν οι Γάλλοι προξενικοί πράκτορες και υποπρόξενοι που υπηρέτησαν στη Θεσσαλία την περίοδο 1854-1881 στην πρεσβεία τους στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία απόκεινται στα Διπλωματικά Αρχεία της Νάντης. Οι πληροφορίες που μας δίνει αυτή η προξενική αλληλογραφία μας επιτρέπουν να μελετήσουμε καλύτερα μία σειρά ζητημάτων που αφορούν τη διοίκηση και την εφαρμογή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, τον πληθυσμό, τη γεωργική παραγωγή, τη φορολογία και το εμπόριο, τα επαναστατικά κινήματα, τις διαθέσεις των κατοίκων της Θεσσαλίας πάνω στο ζήτημα της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος κλπ.

Η εγκατάσταση στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου ενός γαλλικού υποπροξενείου στη Θεσσαλία, με έδρα αρχικά το Βόλο - η σημασία του οποίου στο εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο γινόταν την περίοδο αυτή όλο και πιο εμφανής, τόσο από τις δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις όσο και από την Υψηλή Πύλη - και αργότερα τη Λάρισα, στόχευε, πρωτίστως, στην εξυπηρέτηση των εμπορικών συμφερόντων της Γαλλίας στην πλούσια σε γεωργικά προϊόντα αυτή επαρχία. Ανταποκρινόταν όμως και στην ανάγκη να παρακολουθεί από κοντά το πώς διαμορφώνονταν οι σχέσεις των δύο γειτονικών κρατών (Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) στην γεωπολιτικά ευαίσθητη αυτή περιοχή και να παρακολουθεί την εξέλιξη των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων στα ελληνοτουρκικά σύνορα στην πιο κρίσιμη ίσως φάση του *Ανατολικού Ζητήματος*. Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς και όλο και πιο έντονες και απροκάλυπτες επεμβάσεις των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στα εσωτερικά ζητήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κίνητρο των οποίων ήταν, ήδη από τον 16ο αι., η εξυπηρέτηση των ποικίλων συμφερόντων τους και λιγότερο η «προστασία» των ομοδόξων τους Καθολικών, υπηκόων του σουλτάνου. Σύμφωνα δε με τις αρχές που διαμόρφωναν την εξωτερική πολιτική τους, αυτά τα συμφέροντα μπορούσε να τα διασφαλίσει μόνο η διατήρηση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τη στιγμή μάλιστα που ήταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά εμφανείς οι ρωσικές φιλοδοξίες στο βαλκανικό χώρο[2].

2. Από την τεράστια βιβλιογραφία γι' αυτά τα ζητήματα βλ. ενδεικτικά, Edouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του ως τη συνθήκη των Σεβρών*, Μέρος πρώτο, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1999 (γαλλική έκδοση Παρίσι 1921), σελ. 375-499· Kenneth Bourne, *The Foreign policy of Victorian Ehgland, 1830-1901,* Clarendon Press, Οξφόρδη 1970, σελ. 81 κ. εξ.· Κων/νος Αιλιανός, *Η Αυστρο-Ουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881),* Θεσσαλονίκη 1988· Pierre Renouvin (sous la dir.), *Histoire des relations internationals*, vol. II, tome 5ème. *De 1789 à 1871*, éd. Hachete Παρίσι 1994, σελ. 559 κ. εξ.· Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικόν Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας,* Αθήνα 2001 (α' έκδοση στα αγγλικά, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975)· Anne Couderc, *Etat, nations et territoires dans les Balkans au XIXe siècle. Histoire de la première frontière gréco-ottomane (1877-1881),* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris I – Sorbonne, Παρίσι 2000, vol, 2, σελ. 355-356.

Επιλέξαμε να παρουσιάσουμε σ' αυτό το Συνέδριο τις πληροφορίες που μας δίνουν τα Διπλωματικά Αρχεία της Νάντης για την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή του σημερινού Δήμου Βελεστίνου, ο οποίος συμπίπτει, περίπου, με τον οθωμανικό καζά του Βελεστίνου, που κατά την ύστερη Τουρκοκρατία εδιοικείτο από *μουδίρη* και γι' αυτό ονομαζόταν *μουδιρλίκι*[3]. Ως χρονικά όρια, καθορισμένα και από το αρχειακό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας, θέσαμε δύο γεγονότα: την τοποθέτηση από τη Γαλλία προξενικού πράκτορα στο Βόλο, το 1854, στη διάρκεια δηλαδή του Κριμαϊκού πολέμου, ως το 1881, οπότε η Θεσσαλία ενσωματώθηκε στον ελληνικό κορμό.

Μία από τις πρώτες επιστολές, που στάλθηκε από τον πρώτο προξενικό πράκτορα - στην πραγματικότητα υποπρόξενο - της Γαλλίας στο Βόλο, Le Cartaing, στη γαλλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, τον Ιούλιο του 1854, είναι πολύ διαφωτιστική για τις διαθέσεις του ελληνικού πληθυσμού, για το πώς δέχτηκε την τοποθέτηση διπλωματικού εκπροσώπου της Γαλλίας στη Θεσσαλία και για την κατάσταση που επικρατούσε σ' αυτήν. Όπως γράφει, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει από διάφορες περιοχές της Θεσσαλίας, «*εάν οι οπαδοί της αταξίας και των αναστατώσεων ή, καλύτερα, της εθνικής ανεξαρτησίας, όπως ισχυρίζονται, βλέπουν με λύπη σ' αυτή την πράξη μια επιπλέον απόδειξη της γαλλικής επέμβασης υπέρ της εξουσίας του σουλτάνου, αντίθετα οι ειρηνικοί άνθρωποι, ιδίως οι έμποροι, χαίρονται και στηρίζουν σ' αυτή την ενέργεια την ελπίδα ότι θα εκτίθενται στο μέλλον λιγότερο στην αυθαιρεσία των τουρκικών αρχών. Γιατί, δυστυχώς, είναι αλήθεια πως τα παράπονα των χριστιανών σ' αυτό το ζήτημα βασίζονται, τις περισσότερες φορές, στην πραγματικότητα*». Ενδιαφέρουσες πληροφορίες και κρίσεις, οι οποίες ισχύουν, βέβαια, και για την περιοχή Βελεστίνου, και οι οποίες σκιαγραφούν την κατάσταση στην οποία ζούσε την περίοδο αυτή ο ελληνικός πληθυσμός της Θεσσαλίας και τις διαθέσεις του μετά το ξέσπασμα της επανάστασης στη Θεσσαλία και ένα μήνα μετά την ήττα των επαναστατικών σωμάτων του Χατζηπέτρου στην Καλαμπάκα από τον Fouat Paşa. Μάλιστα ο Le Cartaing θα σημειώσει στην ίδια επιστολή ότι οι επαναστάτες δίσταζαν να επιστρέψουν στις εστίες τους φοβούμενοι την εκδίκηση του τουρκικού πληθυσμού, σε βάρος του οποίου είχαν διαπράξει, κατά τον ίδιο, πολλές βιαιότητες[4].

Όπως φαίνεται από τις συχνές επιστολές του επόμενου υποπρόξενου, του Tramasure, μετά την επανάσταση του 1854, έγινε εντονότερη η καχυποψία και η δυσαρέσκεια του χριστιανικού πληθυσμού εναντίον της οθωμανικής διοίκησης, κυρίως μεταξύ των αγροτών του θεσσαλικού κάμπου[5]. Μία από τις πρώτες εκδηλώσεις της ήταν η αναστάτωση που προκλήθηκε, τον Μάιο του 1855, όταν ακούστηκε πως η Υψηλή Πύλη προγραμμάτιζε τη στρατολόγηση πολλών χριστιανών με σκοπό να τους στείλει στο μέτωπο της Κριμαίας. Η είδηση αυτή, που διαδόθηκε γρήγορα παντού, ήταν η αφορμή για την εκδήλωση έντονης αντικυβερνητικής δυσαρέσκειας, αλλά και φόβου. Ο φόβος για έλλειψη εργατών καθώς πλησίαζε η περίοδος του θερισμού ανάγκασε τους μεγαλογαιοκτήμονες, ορισμένοι από τους οποίους ήταν και μέλη του ανώτατου διοικητικού συμβουλίου του σαντζακιού της Θεσσαλίας, να υποβάλουν στο σουλτάνο μία αναφορά με την οποία διαμαρτύρονταν

3. Γ. Παπαγεωργίου, «Η Θεσσαλία: πολιτικές και κοινωνικές πραγματικότητες, 1833-1881», *ό. π.*, σελ. 299.

4. Archives Diplomatiques de Nantes (στο εξής ADN), Ambassade de France à Constantinople, Correspondance avec les Echelles, Volo, dossier 1, Volo le 17 juillet 1854, Le Cartaing à V. Benedetti, Chargé d'Affaires à Constantinople.

5. ADN, *ό. π.*, Volo, dos. 1, Volo le 24 juillet 1854 και σε άλλες επιστολές.

γι' αυτό το μέτρο, θεωρώντας το εντελώς άκαιρο και καταστροφικό για τη γεωργία της περιοχής[6].

Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι μεταρρυθμίσεις που εξαγγέλθηκαν από την Υψηλή Πύλη, κάτω από την πίεση των Μ. Δυνάμεων, δεν βελτίωσαν ουσιαστικά τις συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών, ιδίως των χωρικών, και τις σχέσεις τους με την οθωμανική εξουσία και τους ισχυρούς γαιοκτήμονες (μπέηδες και αγάδες), πολλοί από τους οποίους κατείχαν μεγάλα τσιφλίκια και στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου[7]. Ο Tramasure σ' ένα ογκώδες ανέκδοτο *Υπόμνημα για τη Θεσσαλία* (*Mémoire sur la Thessalie*), που το συνέταξε το καλοκαίρι του 1855, λίγο μετά την άφιξή του στο Βόλο και λίγους μήνες πριν από την εξαγγελία του *Χάτι Χουμαγιούν*, κατ' εντολή του πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη Edouard Thouvenel[8], επιχειρεί να δώσει μία σφαιρική εικόνα της οθωμανικής διοίκησης και των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της Θεσσαλίας και να εντοπίσει τις αιτίες των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν: της δυσλειτουργίας των δικαστηρίων και των άδικων, συχνά, σε βάρος των χριστιανών δικαστικών αποφάσεων, της φτώχειας που κατατυραννούσε τους χωρικούς, της ενδημικής ληστείας, στην οποία αφιερώνει πολλές σελίδες, χαρακτηρίζοντάς την ως «*μία από τις μεγαλύτερες πληγές της Θεσσαλίας*», κλπ.

Οι πληροφορίες που μας δίνει αυτό το *Υπόμνημα* για τη διοίκηση, τον πληθυσμό, τη γεωργία, το εμπόριο, τη φορολογία, την Εκκλησία κλπ όλης της Θεσσαλίας, είναι χρήσιμες στους ιστορικούς, όχι όμως όλες αξιόπιστες. Ο όγκος των πληροφοριών του δεν συμβαδίζει με την ποιότητα. Πράγματι, όταν διασταυρώνουμε τις πληροφορίες που δίνει μ' αυτές που δίνουν άλλες πηγές, διαπιστώνουμε ότι πολλές είναι ανακριβείς. Είναι ολοφάνερο ότι ο Τραμαζούρ αρκείται σε μία φευγαλέα και επιφανειακή θεώρηση των πραγμάτων και, ταυτόχρονα, δεν είναι απαλλαγμένος από προκαταλήψεις και αρνητικά φορτισμένες στερεότυπες εικόνες[9] σε βάρος των χριστιανών και των μουσουλμάνων. Είναι ενδεικτικά όσα γράφει για τους Έλληνες: «*Ο Έλληνας είναι προληπτικός, φανατικός, χωρίς θρησκεία, χωρίς ήθος, μερικές φορές απάνθρωπος, πάντα σκληρός και συχνά χωρίς κουράγιο*». Στους μουσουλμάνους, που τους χαρακτηρίζει ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκαν, αναγνωρίζει ορισμένες αρετές (υπομονή, γλυκύτητα και πνεύμα υποταγής), αλλά τους καταλογίζει περισσότερα μειονεκτήματα: μικρή κοινωνικότητα, φανατισμό, δυσπιστία, υποκρισία και άλλα. Νομίζω ότι οι ανακρίβειες που περιέχει αυτό το *Υπόμνημα* οφείλονται περισσότερο σε ελλιπή πληροφόρηση και, κατά συνέπεια, στην όχι καλή γνώση των πραγμάτων, δεδομένου ότι είχε αναλάβει πρόσφατα καθήκοντα υποπρόξενου στο Βόλο, και λιγότερο σε αρνητική προδιάθεση έναντι του ενός ή του άλλου λαού.

Οι Γάλλοι διπλωμάτες που ήταν τοποθετημένοι σε διάφορες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν πάρει εντολές να πληροφορούν, με κάθε δυνατή ακρίβεια και ταχύτητα, τους προϊσταμένους τους για τα αποτελέσματα των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων. Γι' αυτό το λόγο ένα μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας τους αφιερώνεται στην εφαρμογή

6. ADN, *ό. π.,* Volo, dos. 1, Volo le 23 mai 1855, Le Cartaing à V. Benedetti, Chargé d'Affaires à Constantinople.

7. Βλ. για το ζήτημα αυτό την κλασική πλέον μελέτη του Roberic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* Princeton University Studio Press, Πρίνστον 1963. Επίσης, Halil Inalcik, «Aplication of the Tanzimat and its social effets», *Archivium Ottomanicum* V (1973), σελ. 97-128.

8. ADN, *ό. π.,* Volo, dos. 1, Salonique le 20 décembre 1855, *Mémoire sur la Thessalie,* ff. 1-110.

9. Η βιβλιογραφία για το ζήτημα των στερεοτύπων είναι πολύ πλούσια. Βλ. ειδικά για τα εθνικά στερεότυπα τη μικρή, αλλά διεισδυτική μελέτη του J. – Fr. Dubost, «Les stéreotypes nationaux à l'époque moderne (vers 1500 – vers 1800)», *Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Italie et Méditerranée* 111/2 (1999), σελ. 667-682.

τους και στην αποδοχή τους ή μη από τον πληθυσμό της προξενικής τους αρμοδιότητας[10]. Ο Tramasure αναφέρει ότι το *Χάτι Χουμαγιούν* της 18ης Φεβρουαρίου 1856[11], που διαβάστηκε με επισημότητα σε όλες τις πόλεις και τα χωριά της Θεσσαλίας, έγινε δεκτό από τους χριστιανούς με αδιαφορία. Προσθέτει δε ότι, σύμφωνα με τις πληροφορίες που είχε συγκεντρώσει, αυτή η αδιαφορία ήταν περισσότερο έκδηλη στις περιοχές που γειτόνευαν με την Ήπειρο και, γενικά, όσο απομακρυνόταν κανείς από τη θάλασσα. «*Είναι*, συμπεραίνει, *κατά κάποιον τρόπο, μία ένδειξη του πολιτισμού των ντόπιων*»[12]. Η θέση αυτή του Γάλλου διπλωμάτη είναι, αναμφίβολα μονομερής και απλουστευτική, εφόσον απομονώνει και απολυτοποιεί μία παράμετρο, τη γεωγραφική, και αγνοεί άλλες σημαντικές (εθνοτική, θρησκευτική, οικονομική, κοινωνική) προκειμένου να ερμηνεύσει ένα πολύ πιο σύνθετο πολιτικό γεγονός. Εντούτοις, και ανεξάρτητα από το αν και κατά πόσο αυτή η κρίση του είναι ορθή, θα μπορούσε, ίσως, να χρησιμεύσει ως αφετηρία για μία μελέτη της πρόσληψης αυτών των μεταρρυθμίσεων από τους κατοίκους της Θεσσαλίας.

Μιλώντας για τις αντιδράσεις των κατοίκων των περιοχών Βόλου και Βελεστίνου, που ήταν σε θέση να γνωρίζει καλύτερα, τονίζει ότι οι Έλληνες δεν περίμεναν κάποια θεαματική αλλαγή στη ζωή τους μετά από αυτό το αυτοκρατορικό διάταγμα. Όσον αφορά δε στις αντιδράσεις των μουσουλμάνων, τονίζει ότι άκουσαν τις αλλαγές που επαγγελλόταν με δυσαρέσκεια, νοιώθοντας ότι κλονιζόταν η νομική υπεροχή τους και η εξουσία τους πάνω στους χριστιανούς[13]. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με αναφορά του Γάλλου προξένου στα Γιάννενα, παρόμοιες αντιδράσεις παρατηρήθηκαν και στην Ήπειρο[14].

Πράγματι, όπως έδειξαν σχετικές με το ζήτημα αυτό έρευνες, κοινή ήταν η πεποίθηση των περισσότερων μουσουλμάνων πως το διάταγμα αυτό παραχωρούσε πάρα πολλά προνόμια στους χριστιανούς[15], τα οποία έρχονταν να ανατρέψουν την παραδοσιακή διχοτομική οργάνωση της οθωμανικής κοινωνίας. Είναι δε γνωστό ότι στο Βελεστίνο κατοικούσαν πολλοί μουσουλμάνοι. Σχηματίζει, ωστόσο, κανείς την εντύπωση ότι ο Tramasure, κρίνοντας αυτές τις μεταρρυθμίσεις, γενικεύει τα πράγματα θεωρώντας ότι ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασαν οι διάφορες εθνότητες (Έλληνες, Οθωμανοί και Εβραίοι) ήταν ομοιόμορφος σε κάθε εθνότητα. Σύμφωνα όμως με τις πιο έγκυρες μελέτες για την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, οι ποικίλες αντιδράσεις μετά την εξαγγελία του *Χάτι Χουμαγιούν* καθορίστηκαν όχι μόνο από την εθνικότητα του καθενός υπηκόου, αλλά και από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε, ακόμη και από το επάγγελμα που ασκούσε· κυμαίνονταν δε από την ενθουσιώδη και πλήρη αποδοχή του έως την απόλυτη απόρριψή του[16].

10. Βλ. Anne Couderc, *Etat, nations, ό. π.*, vol, 2, σελ. 380-381.

11. Βλ. το κείμενο του *Χάτι Χουμαγιούν* στο Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman*, Παρίσι 1882, σελ. 263-270.

12. ADN, *ό. π.*, Volo, dos. 1, Volo le 18 mars 1856, Tramasure à Thouvenel.

13. *Στο ίδιο.*

14. Anne Couderc, *Etat, nations, ό. π.*, vol, 2, σελ. 382.

15. H. Inalcik, «Aplication of the Tanzimat and its social effets», *ό. π.*, σελ. 97-98. Επίσης R. H. Davison, «Tanzîmât», *Encyclopédie de l'Islam*, 2éme edition, τόμ. X (1998), σελ. 216-226 (βλ. σ. 22).

16. Βλ. R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, ό. π.*, σελ. 57-60. Ο Davison, ο καλύτερος μελετητής των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, δέχεται ότι οι περισσότεροι χριστιανοί δέχθηκαν αρχικά ευνοϊκά τις εξαγγελίες του *Χάτι Χουμαγιούν*, ελπίζοντας σε γρήγορες αλλαγές, αλλά ο κλήρος δεν τις είδε με καλό μάτι φοβούμενος ότι αυτές θα μείωναν την εξουσία του. Βλ., επίσης, σχετικά με το κρίσιμο ζήτημα της ισότητας χριστιανών-μουσουλμάνων αυτή την περίοδο R. Davison, «Turkish Atitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century», στου ιδίου *Essay in Ottoman and Turkish Hisrory 1774-1923. The Impact of the West*, Sadi Books, University of Texas Press, 1990, σελ. 112-132.

Ίδιες ελπίδες για ένα καλύτερο μέλλον, αλλά και ίδιες αμφιβολίες για το αν θα γινόταν πραγματικότητα, είχε ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλίας και το 1876. Τη χρονιά εκείνη - όπως είχε γίνει και με το *Χάτι Χουμαγιούν* του 1856 -, αν δεχτούμε ότι όσα γράφει ο Γάλλος υποπρόξενος συνέβησαν όντως έτσι, «*οι Μουσουλμάνοι έμαθαν με πραγματική δυσαρέσκεια τη δημοσίευση του Συντάγματος. Όσο για τους Χριστιανούς, αυτοί φαίνονται ικανοποιημένοι, αλλά δεν κρύβουν τις αμφιβολίες που έχουν για την πλήρη εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων που εξαγγέλλονται σ' αυτό*»[17].

Ο χρόνος που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μας επιτρέπει ν' αναφέρουμε περισσότερα για τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις αυτής της περιόδου, οι οποίες υποτίθεται ότι αποσκοπούσαν στη δημιουργία μιας χωρίς εθνικές και θρησκευτικές διακρίσεις κοινωνίας, στην ειρηνική συμβίωση μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων υπηκόων και στην ισότιμη αντιπροσώπευση των δεύτερων στα όργανα της τοπικής αυτοδιοίκησης, στη δημιουργία μικτών δικαστηρίων (*nizâmiyye*) κλπ.[18]. Θα αρκεστούμε, λοιπόν, σε ορισμένες μόνο πληροφορίες που μας δίνει η προξενική αλληλογραφία για τις δυσκολίες εφαρμογής τους στη Θεσσαλία.

Ο υποπρόξενος Félix Robert, ο οποίος διαδέχτηκε (το 1867) τον Tramasure -ύστερα από ένα δεκαετές κενό γαλλικής διπλωματικής εκπροσώπησης στη Θεσσαλία - με έδρα αρχικά τη Λάρισα και αργότερα, πάλι, το Βόλο, επισημαίνει τη σημασία αυτών των μεταρρυθμίσεων και τη θέληση συνετών Οθωμανών αξιωματούχων να τις εφαρμόσουν κατά γράμμα. Ταυτόχρονα όμως αναφέρεται συχνά στα πολλά παράπονα που εξέφραζαν οι χριστιανοί στο ζήτημα της απονομής της δικαιοσύνης, παρά την οργάνωση των μικτών δικαστηρίων και την ακεραιότητα ορισμένων Οθωμανών δικαστών, που προήδρευαν σ' αυτά[19]. Σε μία επιστολή του μας πληροφορεί ότι ο γενικός διοικητής του βιλαετιού Ηπείρου – Θεσσαλίας Ismail Paşa, που επιθεώρησε το σαντζάκι της Θεσσαλίας τον Μάιο του 1873, εκμυστηρεύτηκε στους προξένους των ξένων χωρών πως ο διοικητής (*μουτασερίφης*) της Θεσσαλίας του ανέφερε ότι γίνονταν πολλές ατασθαλίες κατά την απονομή της δικαιοσύνης και ότι θα υπέβαλλε έκθεση γι' αυτό το ζήτημα στην Υψηλή Πύλη[20]. Οι πληροφορίες αυτές για μεροληπτική, πολλές φορές, σε βάρος των χριστιανών εκδίκαση των υποθέσεων συμφωνούν - όπως και σε πολλά άλλα σημεία - μ' αυτές που μας δίνει ο πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλία[21].

Τα αποτελέσματα αυτών των μεταρρυθμίσεων στην καθημερινή ζωή του χριστιανικού πληθυσμού, ιδιαίτερα του αγροτικού, ήταν πενιχρά και πολύ κατώτερα των προσδοκιών του. Οι αγρότες της περιοχής του Βελεστίνου, όπως και όλοι οι αγρότες της Θεσσαλίας, ζούσαν μέσα στη μιζέρια και στην οικονομική εξαθλίωση, κυρίως λόγω των πολλών

17. ADN, *ό. π.,* Volo, dos. 3, Volo le 30 décembre 1876, Robert Félix au Comte de Bourgoing. Βλ. γι' αυτό το σύνταγμα δύο πρόσφατες μελέτες: Niyzai Berkes, *The Development of Secularism in Turkey,* Hurst & Company, Λονδίνο 1998, σελ. 223 κ. εξ.· François Georgeon, *Abdülhamid II. Le sultan calife (1976-1909),* éd. Fayard, Παρίσι 2003, σελ. 61 κ. εξ.

18. Βλ. για τα μικτά δικαστήρια C. V. Findley, «Mahkama» (période ottoman), *Encyclopédie de l'Islam,* 2éme edition, τόμ. VI (1991), σελ. 5-9· πρβλ. Έφη Αλαμανή, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός από το 1833 ως το 1881: Θεσσαλία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σελ. 395.

19. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1, Larisse le 30 janvier 1868 (για προβλήματα απονομής της δικαιοσύνης, με υπερβολικά όμως αρνητικές κρίσεις) και Volo, dos. 3, Volo le 3 mars 1876 (χρηματισμός δικαστών)· πρβλ. Έφη Αλαμανή, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός...», *ό. π.,* σελ. 395.

20. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 3, Larisse le 12 juin 1873.

21. Βλ. Ε. Αλαμανή, «Ο υπόδουλος Ελληνισμός...», *ό. π.,* σελ. 395.

φόρων που έπρεπε να καταβάλλουν και των καταχρήσεων κατά την είσπραξή τους· ιδίως κατά την είσπραξη της δεκάτης με το σύστημα της ετήσιας εκμίσθωσης (*iltizam*)[22]. Σε μία επιστολή του, τον Μάιο του 1867, αναφέρει ότι με διαταγή της Πύλης η δεκάτη των αγροτικών προϊόντων (δημητριακών, που αποτελούσαν σύμφωνα και μ' αυτή την πηγή το κυριότερο προϊόν της περιοχής Βελεστίνου, ελιών, καπνού, κρασιού κ. ά.) αυξήθηκε κατά 15%, λόγω των αυξημένων κρατικών δαπανών[23]. Σχετική με τη δεκάτη είναι και η πληροφορία που δίνει ο Ρομπέρ ότι στα τέλη Ιουνίου 1874 δεν είχε αρχίσει ακόμη η διαδικασία του πλειστηριασμού για την κατακύρωση της δεκάτης του σιταριού. Γι' αυτό απαγορεύτηκε στους αγρότες να κάνουν χρήση της άδειας που έπαιρναν κάθε χρόνο για ν' αλωνίζουν μία ποσότητα σιταριού για να καλύπτουν τις οικογενειακές τους ανάγκες· άδεια που δόθηκε μόνο στα χωριά που ήταν ιδιοκτησία της μητέρας του σουλτάνου[24]. Η είσπραξη της δεκάτης είχε μετατραπεί την εποχή αυτή σε ένα καθεστώς καταπίεσης και απάτης. Ο ιστορικός Γιώργος Παπαγεωργίου θεωρεί ως κυριότερη αιτία αυτού του γεγονότος την ολιγωρία ή την απροθυμία της Οθωμανικής κυβέρνησης να εφαρμόσει ένα πρακτικό σύστημα συλλογής της δεκάτης κάτω από τη δική της άμεση επίβλεψη. Ο παμπάλαιος μηχανισμός της ενοικίασης επέτρεπε στους ενοικιαστές της (*ιλτιματζήδες*) να κάνουν καταχρήσεις σε βάρος του αγρότη[25]. Σχετική είναι και η πληροφορία, τον Ιούνιο 1869, σε κατάλογο ενοικίασης των γαιών που ανήκαν στο κράτος (*emlak humayum*). Στον καζά του Βελεστίνου αναφέρονται μόνο ως τέτοιες γαίες οι γαίες του χωριού Καπρίνα που την περασμένη χρονιά είχαν ενοικιασθεί με το ποσό των 12.800 πιάστρων, ενώ το 1869 το ποσό ενοικίασης ανήλθε σε 12.600 πιάστρα[26].

Τα προβλήματα αυτά και, επιπλέον, η επίταξη των υποζυγίων των γεωργών (ιδίως κατά τις περιόδους της σποράς και της συγκομιδής των γεωργικών προϊόντων) για μεταφορά πολεμοφοδίων ή για την κατασκευή δρόμων, παρά το ότι οι αγγαρείες είχαν, επίσημα τουλάχιστον, καταργηθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1839[27], το σχεδόν ανύπαρκτο οδικό δίκτυο, οι πρωτόγονες καλλιεργητικές μέθοδοι (ιδίως στα τουρκικά τσιφλίκια) στέκονταν εμπόδιο για την ανάπτυξη της γεωργίας μιας, κατ' εξοχήν, γεωργικής περιφέρειας. Από την άλλη πλευρά, το ενδημικό στην περιοχή αυτή φαινόμενο της ληστείας και οι αυθαιρεσίες των καταδιωκτικών σωμάτων σε βάρος των ανήμπορων ν' αντιδράσουν χωρικών ήταν μόνιμες αιτίες παραπόνων προς τη διοίκηση και, έμμεσα, ανασταλτικοί και αυτοί παράγοντες της οικονομίας. Πρόκειται για φαινόμενα τα οποία παρατηρούνται και στην περιοχή Βελεστίνου, που τα επισημαίνει και τα καυτηριάζει σε πολλές επιστολές του με οξύνοια ο Félix Robert[28].

Οι διάφορες αγγαρείες αποτελούσαν την περίοδο αυτή σχεδόν καθημερινή αιτία παραπόνων του αγροτικού πληθυσμού προς τη διοίκηση. Για τα αποφύγουν οι χωρικοί την επίταξη των υποζυγίων τους, ιδίως κατά τους μήνες που οι γεωργικές εργασίες ήταν περισσότερες, αναγκάζονταν να πληρώνουν στους χωροφύλακες που ήταν επιφορτισμέ-

22. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Η Θεσσαλία....», *ό. π.*, σελ. 301-302 για τους φόρους με τους οποίους επιβαρύνονταν οι κάτοικοι της Θεσσαλίας αυτή την περίοδο.

23. ADN, *ό. π.*, Larisse, dos. 1, Larisse le 30 mai 1867.

24. ADN, *ό. π.*, Larisse, dos. 3, Larisse le 25 juin 1874.

25. Γ. Παπαγεωργίου, «Η Θεσσαλία....», *ό. π.*, σελ. 302.

26. ADN, *ό. π.*, Larisse, dos. 2, Larisse le 12 juin 1869.

27. R. H. Davison, «Tanzîmât», *ό. π.*, σελ. 218.

28. ADN, *ό. π.*, Larisse, dos. 1 (Larisse le 25 juillet 1867, le 29 avril 1868), Larisse, dos. 2 (Larisse le 12 juin 1869) κλπ.

νοι με τη συγκέντρωση των ζώων 10 με 20 πιάστρα· αλλά η απαλλαγή δεν ήταν πάντα δυνατή. Η αγγαρεία αυτή δημιουργούσε προβλήματα και στο εμπόριο, γιατί υπήρχε έλλειψη υποζυγίων για τη μεταφορά του σιταριού και άλλων γεωργικών προϊόντων στο λιμάνι του Βόλου. Οι κάτοικοι της περιοχής του Βελεστίνου και άλλων περιοχών διαμαρτύρονταν, επίσης, και για τις αγγαρείες που επιβάλλονταν για την κατασκευή δρόμων: 4 ημέρες εργασίας, μεταφορά πέτρας και άμμου κλπ.[29].

Οι πληροφορίες που δίνει ο Felix Robert για την έκταση και τις επιπτώσεις αυτών των κοινωνικών προβλημάτων στην περιοχή του Βελεστίνου και σε άλλες περιοχές της Θεσσαλίας αποκτούν μεγαλύτερη αξία αν λάβουμε υπόψη μας ότι τις περισσότερες τις συγκέντρωσε ο ίδιος με περιοδείες του στη θεσσαλική ενδοχώρα[30]. Όπως φαίνεται, διασταύρωνε τις προσωπικές του με πληροφορίες που του έδιναν έμπιστά του άτομα, πρόξενοι άλλων χωρών, ακόμη και οι οθωμανικές Αρχές του τόπου, με τις οποίες, είναι ολοφάνερο ότι διατηρούσε πολύ καλές σχέσεις. Είναι, βέβαια, περιττό να πούμε ότι η εικόνα που μας δίνει δεν ανταποκρίνεται αναγκαστικά στην πραγματικότητα, ούτε οι κρίσεις του είναι πάντα αμερόληπτες. Πάντως το γεγονός ότι έμεινε στη Θεσσαλία πολλά χρόνια του επέτρεψε να γνωρίσει από κοντά και σε βάθος τον τόπο, τους ανθρώπους του και τα προβλήματά του.

Πολύ ενδιαφέρουσες ειδήσεις για το Βελεστίνο δίνει ο Γάλλος υποπρόξενος σε μία επιστολή του προς τον πρεσβευτή της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη. που την έγραψε 6 Απριλίου 1867, στη διάρκεια ενός ταξιδιού που πραγματοποίησε στη γενέτειρα του Ρήγα και στον Αλμυρό για να δει από κοντά την κατάσταση που επικρατούσε εκεί. Με βάση αυτά που είδε και τις πληροφορίες που συγκέντρωσε, το Βελεστίνο ήταν μία «*μικρή κωμόπολη με 180 οικογένειες* [...]. *Οι περισσότεροι κάτοικοι είναι μουσουλμάνοι, όπως και σε όλα σχεδόν τα κεφαλοχώρια της περιοχής. Οι χριστιανοί ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία. Η φρουρά του αποτελούταν κατά το πέρασμά μου από εδώ από 350 στρατιώτες και μερικούς χωροφύλακες των ατάκτων σωμάτων. Συνάντησα τον στρατηγό Abdul Kerim που είχε φθάσει εδώ για να προετοιμάσει την εγκατάσταση ενός νέου τάγματος, το οποίο αναμενόταν σύντομα. Συζήτησα με τους κατοίκους του Βελεστίνου και των γειτονικών χωριών οι οποίοι παραπονούνταν με πίκρα για τις καταπιέσεις και τις αυθαιρεσίες που υφίσταντο από τους Αλβανούς Γκέκηδες*»[31]. Οι τελευταίοι ήταν επιφορτισμένοι από την οθωμανική διοίκηση και με την καταδίωξη της ληστείας.

Στο φαινόμενο της ληστείας, το οποίο αποτελούσε πραγματικό πονοκέφαλο για την οθωμανική διοίκηση της Θεσσαλίας και αληθινή μάστιγα για το πληθυσμό και την οικονομία του τόπου - ιδίως ως το 1873 -, αναφέρεται σχεδόν σε κάθε επιστολή του ο Ρομπέρ. Άπραγοι πρώην επαναστάτες, φυγόδικοι από το ελληνικό κράτος και από τη Θεσσαλία, καταχρεωμένοι αγρότες, ποιμένες, συχνά άτακτοι Αλβανοί (Γκέκηδες κ. ά.). στους οποίους η διοίκηση είχε αναθέσει τη φύλαξη των συνόρων και την καταδίωξη των ληστών, και διάφοροι άλλοι, συγκροτούσαν ληστοσυμμορίες οι οποίες, με ορμητήριο, κυρίως, τον

29. Βλ. τις επιστολές ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1 (Larisse le 22 mai 1867, le 14 janvier 1868), Larisse, dos. 2 (Larisse le 4 mars 1869) και πολλές άλλες.

30. Για παράδειγμα, το καλοκαίρι του 1867 πραγματοποίησε μία μεγάλη περιοδεία στις περιοχές Τρικάλων, Φαναρίου, Δομοκού, Καρδίτσας και Φαρσάλων. Βλ. για την μακροσκελή έκθεση αυτής της περιοδείας, Γ, Νικολάου, «Η κατάσταση στην περιοχή Τρικάλων τη δεκαετία 1867-1877 με βάση ανέκδοτα έγγραφα του γαλλικού προξενικού πρακτορείου Λάρισας και του υποπροξενείου Βόλου», *Τρικαλινά* 23 (2003), σελ. 167-184 (βλ. σελ. 179-184).

31. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1, Armyro le 6 avril 1867.

ορεινό όγκο των Αγράφων, λήστευαν τα χωριά της πεδιάδας και τους ταξιδιώτες. Ένα κλίμα ανασφάλειας επικρατούσε παντού· ιδίως στα πιο απομονωμένα χωριά[32]. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι τα κρούσματα ληστείας στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου δεν ήταν τόσο πολλά, όσο στη μεθοριακή γραμμή του Αλμυρού ή στις περιοχές των Αγράφων, της Καρδίτσας και αλλού. Από τις ληστείες σε βάρος μεμονωμένων ατόμων (χριστιανών ή μουσουλμάνων) και γενικά από την παρουσία ληστοσυμμοριών στην περιοχή, που αναφέρει ο Robert, παραθέσουμε μόνο δύο.

Τον Αύγουστο του 1867 ένα σώμα χωροφυλακής που είχε αναλάβει την καταδίωξη ληστών, καταδίωξε στην περιοχή του Βελεστίνου τη συμμορία του ονομαστού για τη σκληρότητά του αρχιληστή Σπανοβαγγέλη, η οποία αναγκάστηκε να καταφύγει στο Πήλιο[33]. Τον Οκτώβριο του επόμενου έτους μας πληροφορεί ότι η συμμορία του αρχιληστή Τσάμη, η οποία δεν είχε απελευθερώσει ακόμη τα άτομα που είχε αιχμαλωτίσει τον Σεπτέμβριο στο Βόλο, συνέλαβε ανάμεσα στο Βελεστίνο και στον Αλμυρό έναν πλούσιο ιδιοκτήτη μεγάλου κοπαδιού και μάλιστα σε ένα μέρος όπου στάθμευαν καταδιωκτικά σώματα[34].

Στις επιστολές του επανέρχεται συνεχώς στα μέτρα που έπαιρνε, κατά καιρούς, η οθωμανική διοίκηση για την καταστολή της ληστείας, επισημαίνοντας τους λόγους για τους οποίους τα μέτρα αυτά δεν έφερναν τα αναμενόμενα αποτελέσματα: κακή οργάνωση και αδράνεια των καταδιωκτικών σωμάτων των συνόρων, δυνατότητα των ληστοσυμμοριών να κινούνται εύκολα και στις δύο πλευρές της μεθοριακής γραμμής, τροφοδοσία και κάθε είδους αρωγή προς τους ληστές (από φόβο ή από συμφέρον) από χωρικούς, υποστήριξη που έβρισκαν οι ληστές από τους βλαχοποιμένες που κατέβαιναν στα χειμαδιά των Τρικάλων, του Αλμυρού, του Βελεστίνου κ. α., κλπ.[35]. Η έρευνα του ληστρικού φαινομένου έδειξε τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στη ληστεία και στην μεγάλη οργανωμένη κτηνοτροφία, τα τσελιγκάτα. Ανάμεσα στους νομάδες κτηνοτρόφους και στους ληστές είχε αναπτυχθεί μία σχέση αλληλεγγύης και αλληλεξάρτησης, η οποία είναι έντονη και στα αρχειακά τεκμήρια που μελετήσαμε. Ο Ρομπέρ αναφέρεται σε ορισμένες επιστολές, ρητά, στις σχέσεις αμοιβαίας προστασίας και ποικίλων συναλλαγών που συνέδεαν τους ληστές με τους μεγαλοκτηνοτρόφους[36]. Οι δυσκολίες που συναντούσαν οι δεύτεροι στη διακίνηση των κοπαδιών τους ανάμεσα στις δύο επικράτειες, τα προβλήματα σχετικά με τους φόρους και τους βοσκότοπους και, από την άλλη πλευρά, τα πλεονεκτήματα της

32. Για τη ληστεία στη Στερεά Ελλάδα και στη Θεσσαλία τον 19ο αι. βλ. κυρίως Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα,* εκδ. Ερμής, Αθήνα 1988 και του ιδίου, *Brigands with Cause: Brigandage and Irredentism in Greece, 1821-1912,* Οξφόρδη 1987, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, Σπύρος Λ. Μπρέκης, «Το πρόβλημα της ληστείας στη μεθοριακή Φθιώτιδα (1832-1881)», *Παρουσία* 6 (1988), σελ. 163-203· Θεόδωρος Α. Νημάς, «Η ληστοκρατία στη Βορειοδυτική Θεσσαλία από την απελευθέρωσή της (1881) έως το 1930 περίπου», *Τρικαλινά* 20 (2000), σελ. 181-268· Anne Couderc, *Etat, nations, ό. π.*, vol, 2, σελ. 419 κ. εξ., όπου χρησιμοποιούνται και ορισμένα έγγραφα αυτής της αρχειακής σειράς.

33. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1, Larisse le 22 août 1867.

34. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1, Larisse le 14 octobre 1868.

35. Για τη σχέση κτηνοτροφίας-ληστείας βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές, ό. π., passim*· του ιδίου, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.). *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα,* εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σελ. 133-197 (βλ. σελ. 169-176)· Σπ. Μπρέκης, «Το πρόβλημα της ληστείας...», *ό. π.,* σελ. 184-187, και Μάρκος Γκιόλας, *Παραδοσιακό δίκαιο και οικονομία του τσελιγκάτου,* εκδ. Πορεία, Αθήνα 2004, σελ. 465-502.

36. Ενδεικτικά, ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 3, Larisse le 6 août 1874.

γεωγραφικής κινητικότητας, οι στενοί δεσμοί με τη φύση και η αντοχή στις κακουχίες (τόσο των ποιμένων όσο και των ληστών) καθιστούσαν εύκολο και «ελκυστικό» το «πέρασμα» από τον ποιμενικό στο ληστρικό βίο· από τη νομιμότητα στην παρανομία.

Το μέτρο εκείνο που, κατά τον Γάλλο υποπρόξενο, έφερε ουσιαστικά αποτελέσματα στο ζήτημα της καταδίωξης της ληστείας ήταν η οργάνωση και η εγκατάσταση στη μεθοριακή γραμμή τακτικών στρατιωτικών σωμάτων. Πράγματι, η συγκρότηση του σώματος των οροφυλάκων (*houdoudies*), η αναδιοργάνωση των χωροφυλάκων (*zapties*), τα δραστικά μέτρα που πήρε, το καλοκαίρι του 1873 ο διοικητής της Ηπείρου Mehemet Ali Paşa, απεσταλμένος της Υψηλής Πύλης στη Θεσσαλία γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό, καθώς και η συντονισμένη, από κοινού με τις ελληνικές Αρχές, δράση είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγάλη ύφεση της ληστρικής δραστηριότητας γενικά σε όλη τη Θεσσαλία[37]. Μία μικρή αναζωπύρωση της ληστείας θα παρατηρηθεί το καλοκαίρι του 1876, λόγω της χαλάρωσης των μέτρων καταστολής[38].

Πραγματική πληγή για τον χριστιανικό πληθυσμό ήταν και οι Αλβανοί άτακτοι στους οποίους είχε ανατεθεί η καταδίωξη των ληστών. Τόσο σε περιόδους ησυχίας, κυρίως όμως ύστερα από επαναστατικά κινήματα και παρά τις αντίθετες διαταγές της διοίκησης, εξορμούσαν στην ύπαιθρο λεηλατώντας ολόκληρα χωριά. Θα αρκεστούμε σε δύο μόνο σχετικές μαρτυρίες που αφορά στην περιοχή Βελεστίνου. Όπως αναφέρει ο Ρομπέρ σε επιστολή του με ημερομηνία 3 Ιανουαρίου 1878, ένα απόσπασμα Αλβανών Γκέκηδων επέβαλε αυθαίρετα φόρο ύψους 4.000 πιάστρων στους κατοίκους του χωριού Κανάλια (κοντά στη λίμνη Κάρλα), το οποίο υποχρεώθηκαν να πληρώσουν για να αποφύγουν τη λεηλασία του χωριού τους[39]. Όπως μας πληροφορεί σε άλλη αναφορά του από το Βόλο, στις 22 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους, η συμμορία του Τσέλιου, επέδραμε στο μουσουλμανικό χωριό Αλιφακλάρ (σημερ. Καλαμάκι) και άρπαξε από τις αποθήκες του διοικητή της περιοχής το σιτάρι, που ήταν προϊόν του φόρου της δεκάτης, και έναν αριθμό αιγοπροβάτων των χωρικών[40].

Ο Γάλλος υποπρόξενος διείδε, ορθά, τη σχέση του ληστρικού φαινομένου με τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν την περίοδο αυτή στη Θεσσαλία· ιδίως μ' αυτό του 1866-1867, στο οποίο έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο οι αρχιληστές Κυριάκος, Κωστανέλος, Καλαμάτας, Τραμουντάνας κ. ά.[41]. Όπως αναφέρει σε μία επιστολή του, ο ελληνικός πληθυσμός, εξαντλημένος από τις αυθαιρεσίες των καταδιωκτικών σωμάτων και έχοντας ζωντανή στη μνήμη του την πρόσφατη αποτυχημένη εξέγερση του 1854, δεν φαινόταν (το 1866-67) διατεθειμένος να εξεγερθεί πάλι[42]. Είναι δε σημαντική και εύστοχη, κατά τη γνώμη μου, η παρατήρηση που κάνει μιλώντας γι' αυτή την εξέγερση σε επιστολή του από τον γειτονικό Αλμυρό, στις 8 Απριλίου 1867. Όπως γράφει, δεν ασπαζόταν τον ισχυρισμό των οθωμανικών Αρχών ότι οι κάτοικοι της Θεσσαλίας ήταν ικανοποιημένοι από τον τρόπο με τον οποίο διοικούνταν και ότι δεν επιθυμούσαν, δήθεν, την ένωσή τους με την Ελλάδα. Από όσα είχε δει και είχε ακούσει κατά τις διάφορες περιοδείες του στη

37. Βλ. ενδεικτικά, ADN, *ό. π.*, Larisse, dos. 3, Larisse le 9 octobre 1873 kai 6 août, όπου και κατάλογος συλληφθέντων ληστών. Ετοιμάζουμε ειδική μελέτη για τη ληστεία στη Θεσσαλία την περίοδο αυτή, με βάση τις πληροφορίες που μας δίνει η γαλλική προξενική αλληλογραφία.

38. ADN, *ό. π.*, Volo, dos. 2, Volo le 6 juillet 1876.

39. ADN, *ό. π.*, Volo, dos. 3, Volo le 3 janvier 1878.

40. ADN, *ό. π.*, Volo, dos. 3, Volo le 3 fûvrier 1878.

41. Βλ. για τη σχέση αυτή Γ. Κολιόπουλος, , «Ληστεία και αλυτρωτισμός...», *ό. π.*

42. ADN, *ό. π.*, Larisse, dos. 1, Armyro le 11 et 14 avril 1867.

θεσσαλική ενδοχώρα, είχε πεισθεί ότι η μοναδική επιθυμία των χριστιανών ήταν ακριβώς η απαλλαγή τους από την οθωμανική κυριαρχία, «*μόνο που δεν φαινόταν διατεθειμένοι να την διεκδικήσουν με μία νέα εξέγερση, όντας εκ των προτέρων σίγουροι ότι δεν είχαν καμία πιθανότητα επιτυχίας*»[43]. Με άλλη αναφορά του από την ίδια πόλη, λίγες μέρες αργότερα μας πληροφορεί ότι μετά την αποτυχία αυτής της εξέγερσης οι περισσότεροι επαναστάτες έφυγαν από την περιοχή του Αλμυρού και κατέφυγαν άλλοι στο Βόλο, άλλοι στα χωριά του Βελεστίνου και άλλοι στην Αμαλιάπολη, προκειμένου να περάσουν με πλοία στην Εύβοια. Έμεινε μόνο σ' αυτά τα μέρη η ομάδα του ληστή Κυριάκου[44].

Όπως κάθε πηγή, έτσι και αυτή που χρησιμοποιήσαμε στην ανακοίνωσή μας έχει τεκμηριωτικά και ερμηνευτικά όρια. Η αλληλογραφία των Γάλλων υποπροξένων που υπηρέτησαν στη Θεσσαλία κατά την τελευταία φάση της οθωμανικής κυριαρχίας μας δίνει, ως πρωτογενής πηγή, τη δυνατότητα να ερευνήσουμε με περισσότερη άνεση πολλά ζητήματα της τοπικής ιστορίας. Ταυτόχρονα όμως η ίδια πηγή δημιουργεί πολλά νέα ερωτήματα. Προκειμένου δε να δώσουμε πιο ικανοποιητικές και πιο στέρεες απαντήσεις σ' αυτά είναι ανάγκη από τη μια πλευρά να χρησιμοποιήσουμε και άλλες ανεκμετάλλευτες ως τώρα πηγές, ιδίως τις οθωμανικές και από την άλλη να διευρύνουμε το ερευνητικό μας πεδίο μελετώντας αντίστοιχα φαινόμενα σε άλλες οθωμανοκρατούμενες περιοχές των Βαλκανίων την ίδια περίοδο.

43. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1, Armyro le 8 avril 1867. Για τις διαθέσεις των Ελλήνων κατοίκων της Θεσσαλίας στο ζήτημα της ένωσής τους με την Ελλάδα και τις αντιδράσεις των τουρκικών Αρχών βλ. Dimitris Michalopoulos, «Le sentiment favorable à l'union avec la Grèce des habitants de Thessalie pendant les années 1878-1880 et la reaction des autorités ottomanes», στο *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου, ό. π.,* σελ. 363-380.

44. ADN, *ό. π.,* Larisse, dos. 1, Armyro le 21 avril 1867.

ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Νέα δεδομένα για το Θεσσαλικό ζήτημα την περίοδο της Συνθήκης του Βερολίνου, με βάσει ανέκδοτα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα

Η γεωπολιτική σημασία της Θεσσαλίας

Μέσα από τα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα της περιόδου του Συνεδρίου του Βερολίνου, αναδεικνύεται μια πολύ σημαντική πτυχή του θεσσαλικού ζητήματος, η γεωπολιτική σημασία της Θεσσαλίας για το ελληνικό κράτος. Η Θεσσαλία αποτελούσε την περίοδο αυτή, επίκεντρο των στόχων που έθετε η ελληνική διπλωματία, επειδή ακριβώς αποτελούσε το φυσιολογικό χώρο όπου το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να επεκταθεί προς τα βόρεια. Αν την περίοδο του Συνεδρίου του Βερολίνου η Ελλάδα δεν κατάφερνε να πείσει για την ανάγκη απόκτησης της Θεσσαλίας και της Άρτας, και οι μεγάλες δυνάμεις δεν συναινούσαν προς αυτό, θα ήταν ασφαλώς αδύνατη σε κατοπινό στάδιο, η γεωγραφική επέκταση της Ελλάδας προς το βορρά (δηλαδή Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη, βόρειο Αιγαίο)[1]. Άρα καταλαβαίνουμε ποια ήταν η σπουδαιότητα του στόχου-προτεραιότητας που τέθηκε από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου του Βερολίνου (1878) για την ένωση της Θεσσαλίας, πράγμα που έγινε πραγματικότητα τρία χρόνια μετά, το 1881[2].

1. Η λέξη «*Ένωση*» υποδηλώνει την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος των περιοχών και νησιών όπου οι ελληνικοί πληθυσμοί πλειοψηφούσαν. Έτσι, έγινε η ένωση το 1864 των Ιόνιων Νησιών. Στα πλαίσια της ίδιας λογικής πραγματοποιήθηκε η ένωση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας (1881), ζήτημα το οποίο διαπραγματευόμαστε σε αυτή την ανακοίνωση. Η χρήση του όρου *Ένωση* δήλωνε κατά τον 19ο και τον 20ο αιώνα, το αίτημα εκ μέρους των ελληνικών πληθυσμών των περιοχών που ήταν εκτός της ελληνικής επικράτειας – όπως, για παράδειγμα, την αξίωση των Ελλήνων της Κρήτης να εντάξουν το νησί τους στο ελληνικό κράτος. Ο όρος αυτός ωστόσο έγινε διεθνώς γνωστός λόγω της μακράς και συνεχούς χρήσης του από τους Έλληνες Κυπρίους. F. Crouzet, *Le Conflict de Chypre 1946-1959*, Bruxelles, 1973, σελ. 104.

2. G. Castellan, *Histoire des Balkans*, Paris, 1991, σελ. 334-336. Η ένωση της Θεσσαλίας με το ελληνικό κράτος αποτέλεσε γεγονός ανυπολόγιστης σημασίας για την βιώσιμη γεωγραφική επέκταση του Ελληνικού κράτους.

Η επιτυχία αυτή, δηλαδή της προσάρτησης της Θεσσαλίας, αναδεικνύεται καλύτερα εάν τοποθετηθεί στο γενικότερο περίγραμμα των διεθνών σχέσεων της περιόδου[3].

Οι δυσκολίες της ελληνικής ενοποίησης πριν από το Συνέδριο του Βερολίνου

Κατά τον 19ο αιώνα το ελληνικό εθνικό ζήτημα βρισκόταν στα χέρια των Μεγάλων Δυνάμεων και εξαρτάτο από την ισορροπία δυνάμεων. Επρόκειτο λοιπόν για ένα γεωπολιτικό ζήτημα. Η Αθήνα έγινε το πεδίο μίας διαμάχης Άγγλων, Γάλλων και Ρώσων διπλωματών[4], οι οποίοι παρενέβαιναν στα εσωτερικά προβλήματα της χώρας, αξιοποιώντας υπέρ των χωρών που εκπροσωπούσαν την οικονομική και πολιτική αδυναμία[5] του μικρού κράτους και τις διεκδικήσεις του για επέκταση των εδαφών του, όπως και την αξίωσή του να προστατεύσει τους Έλληνες που ζούσαν σε περιοχές που ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Την ίδια περίοδο, ένα από τα μέτρα που επέβαλε ο Δεληγιάννης για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση, ήταν να κλείσει όλες τις πρεσβείες της χώρας στο εξωτερικό, με εξαίρεση τις πρεσβείες στην Κωνσταντινούπολη και στην Βιέννη. Το συγκεκριμένο μέτρο, ασφαλώς, απομόνωσε την Ελλάδα σε διπλωματικό επίπεδο. Η διπλωματική απομόνωση έκανε την Ελλάδα πιο ευάλωτη στη διείσδυση των ξένων με αρνητικό αντίκτυπο στην ελληνική ενοποίηση. Από τις τρεις δυνάμεις, η Γαλλία, φαίνεται, ότι ήταν «στριμωγμένη» ανάμεσα στις διεκδικήσεις της Ρωσίας και της Αγγλίας, ενώ εκείνη που είχε κατορθώσει τις τελευταίες δεκαετίες να διεισδύσει περισσότερο ήταν η Αγγλία, γεγονός που διαπιστώνεται από την έρευνα στα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα της εποχής. Το ίδιο σημαντικές για την ιστορική έρευνα είναι και οι διαπιστώσεις των ξένων διπλωματών, για τα δίκαια αιτήματα της Ελλάδας.

Ο Γάλλος Πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, έγραφε τον Μάιο του 1878: «Οι Έλληνες απηύθυναν τα περισσότερα υπομνήματα στις Δυνάμεις που υπέγραψαν τις συνθήκες του 1856». Όπως αναφέρει, ο ίδιος, μετά τους Τούρκους αυτοί είναι που «παραπονούνται περισσότερο για την πράξη του Αγίου Στεφάνου, με την οποία η Ρωσία ήδη εκδήλωνε ξεκάθαρα τη θέλησή της να «περικόψει τις ελπίδες τους για το μέλλον και τις εθνικές τους επιθυμίες»[6].

Η γαλλική διπλωματία ήταν ενοχλημένη από την αυξημένη επιρροή της Αγγλίας στα ελληνικά ζητήματα, μετά την ένωση των Ιονίων Νήσων[7], η οποία συνδέεται με την εκλογή του βασιλέα Γεωργίου Α΄, αλλά και από την σλαβόφιλη εξωτερική πολιτική της Ρωσίας, η οποία δεν άφηνε άλλα περιθώρια στις ελληνικές διεκδικήσεις.[8]. Εξάλλου, η βρετανική διπλωματία ανησυχούσε από τη ρωσική επέκταση μέσω του πανσλαβισμού και θεωρούσε ότι η επέκταση της Ελλάδας προς τα βόρεια (βορειοδυτικά προς Ήπειρο και Αδριατική και βορειοανατολικά προς Θεσσαλία και Μακεδονία) θα αποτελούσε ανάχωμα προς την πολιτική του πανσλαβισμού. Έτσι, ο Salisbury έγραψε στον Beaconsfield ότι στα πλαίσια

3. Θ. Πουρνάρας, *Χαρίλαος Τρικούπης, η ζωή και το έργο του*, Αθήνα, 1950, σελ. 72-73.

4. W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors 1801-1922*, Cambridge, 1923, σελ. 174.

5. Οι διαφωνίες των κομμάτων και οι πιέσεις που ασκούσε ο θρόνος προσέφεραν λίγες βιώσιμες κυβερνήσεις. Από το 1864 έως τις εκλογές του Δεκ 1881, αριθμούνται 31 κυβερνήσεις.

6. AMAE, CP, Turquie, 417, Θεραπειά, 28 Μαΐου 1878, f. 213r.

7. G. Castellan, *ό.π.*, σελ. 333.

8. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας. Βιβλιογραφικός οδηγός* Σπ. Ασδραχά, Αθήνα, 1976, σελ. 105.

αυτού του σκοπού, έπρεπε να περιορίσει την ηγεμονία της Βουλγαρίας στη βόρεια περιοχή των Βαλκανίων με την ίδρυση μίας αυτοδιοικούμενης ελληνικής επαρχίας στη Θράκη, η οποία θα ήταν πολιτικά - αλλά όχι διοικητικά - εξαρτημένη από την Πύλη και ότι, την ίδια στιγμή, έπρεπε η Αγγλία να καταλάβει μία οθωμανική περιοχή στα νοτιοανατολικά (ένα νησί ή ένα λιμάνι στην Εγγύς Ανατολή) για να αντισταθμίσει τα οφέλη της Ρωσίας στην Ασιατική Τουρκία. Αυτή η πρόταση είναι που θα οδηγούσε στην απόκτηση της Κύπρου έπειτα από μερικούς μήνες[9].

Σε ένα απόσπασμα της αλληλογραφίας του πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, το 1880, ο οποίος αναφερόταν στα προηγούμενα και στα επίκαιρα γεγονότα σε σχέση με την επιδιωκόμενη επιρροή της Αγγλίας προς την Ελλάδα, διαβάζουμε και τα εξής: «Πάντα θα ξαναβρίσκουμε σε αυτό το θέμα, και σε άλλα θέματα στην Ανατολή, τη λίγη εύνοια, θα μπορούσε να πει κανείς την κακή θέληση, που είχε αποφασίσει να επιδείξει η Αγγλία [...]. Ο συνάδελφός μου από την Αγγλία, τον οποίο βλέπω αρκετά σπάνια, πάντοτε αποφεύγει να μου μιλά για το ελληνικό ζήτημα και, εξίσου, αποφεύγει να το αναφέρει στους άλλους συναδέλφους του»[10].

Η Ελλάδα στο Συνέδριο του Βερολίνου και το ζήτημα της ένωσης της Θεσσαλίας

Στο Συνέδριο του Βερολίνου, όπου την Ελλάδα εκπροσώπησαν ο Υπουργός Εξωτερικών Θ. Δεληγιάννης και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, πρέσβης στο Βερολίνο, η ελληνική αντιπροσωπεία δεν έγινε δεκτή ως πλήρες μέλος, αφού η Ρωσία αρνιόταν να δεχθεί την συμμετοχή της Ελλάδας[11]. Η λύση δόθηκε με την συμβιβαστική γαλλική πρόταση: οι Έλληνες αντιπρόσωποι θα συμμετείχαν κάθε φορά που θα ετίθετο θέμα απόφασης για την τύχη των παραμεθόριων περιοχών της Ελλάδας. Στην έκθεση του προς τους Συνέδρους, ο Έλληνας Υπουργός Εξωτερικών, ζήτησε την προσάρτηση των βόρειων παραμεθόριων περιοχών και της Κρήτης. Ο πρέσβης Ραγκαβής, μίλησε για τον αλύτρωτο, ακόμη, Ελληνισμό, χωρίς να καθορίσει τα γεωγραφικά του όρια[12].

Αναμφισβήτητα η ελληνική αντιπροσωπεία στο Συνέδριο αντιλαμβάνετο ότι άλλες περιοχές και νησιά, εξίσου σημαντικά από άποψης ιστορίας και δημογραφικού εκτοπίσματος του ελληνικού τους πληθυσμού, θα έπρεπε επίσης να ενσωματωθούν άμεσα στο ελληνικό κράτος. Αλλά οι ισορροπίες ισχύος δεν επέτρεπαν στην Ελλάδα να υψώσει περισσότερο τη φωνή της εντός του Συνεδρίου του Βερολίνου. Την εποχή εκείνη, οι Έλληνες ήταν πολλοί στα νησιά – Αρχιπέλαγος, Κρήτη, Κύπρο, Ιόνια Νησιά - όπου αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία, του πληθυσμού. Ήταν πολλοί επίσης στην πόλη και στην διοικητική περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης, καθώς και στις πόλεις στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Ο αριθμός των Ελλήνων που ζούσαν στη Μικρά Ασία

9. Lady G. Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, London, 1921, σελ. 213-214· E. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1888,* Thessaloniki, 1975, σελ. 208-209.

10. AMAE, CP, Turquie, 434, Πέραν 12 Ιανουαρίου 1880, Εμπιστευτικό, f. 107rv.

11. E. Driault et M. Lheritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, Παρίσι, 1925-26, σελ. 477· E. Kofos, *Greece*, *ό.π.*, σελ. 207.

12. AMAE, CP, Turquie, 419, Η Αυτού Εξοχότης Safvet Pacha, Υπουργός Εξωτερικών της Υψηλής Πύλης, προς Aarifi Pacha, πρεσβευτή της Τουρκίας στο Παρίσι, Κωνσταντινούπολη, 8 Αυγούστου 1878, f. 107r: «...Τις εκτιμήσεις της ελληνικής κυβέρνησης ο Δεληγιάννης διατύπωσε και ανέπτυξε στο Κοινοβούλιο: το αίτημα της ενσωμάτωσης της Ηπείρου, της Θεσσαλίας, και της Κρήτης στην Ελλάδα».

προσέγγιζε, αναλογικά, τον ίδιο περίπου αριθμό των Ελλήνων στην ελληνική χερσόνησο και τα Βαλκάνια[13].

Η Ελλάδα στο Συνέδριο του Βερολίνου, στράφηκε προς τη Μεγάλη Βρετανία για βοήθεια. Εξάλλου, ως μεσαία ναυτική δύναμη, βρισκόταν εκ των πραγμάτων, υπό την οικονομική και πολιτική κηδεμονία της[14]. Ο Salisbury είχε υποστηρίξει στο Συνέδριο, ότι ενώ οι Σλάβοι εκπροσωπούντο από μία πολύ ισχυρή χώρα, την Ρωσία, οι Έλληνες δεν είχαν κανένα συγγενικό λαό ως εκπρόσωπο τους. Η βρετανική διπλωματία επεδίωξε να επωφεληθεί από αυτό το κενό και οι ελληνικές θέσεις θα υποστηρίζονταν από την Αγγλία, προκειμένου να τεθεί φραγμός στην απαίτηση των Σλάβων για έξοδο προς το Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν η Ελλάδα παρέμενε πιστή στη Ρωσία, η Μεγάλη Βρετανία απειλούσε να την εγκαταλείψει, αφήνοντάς την να επιλύσει μόνη τις διαφορές της με τους Τούρκους και τους Σλάβους. Η Αγγλία εμφανιζόταν ως υπερασπιστής των ελληνικών συμφερόντων, ωστόσο μέχρι του σημείου εκείνου που η επέκταση της Ελλάδας θα εξυπηρετούσε τα αγγλικά συμφέροντα. Έτσι, η Αγγλία δεν θα είχε κανένα πρόβλημα για την επέκταση της Ελλάδας προς τα βόρεια, κάτι που θα έβαζε φραγμό στην ανάπτυξη των σλαβικών χωρών – δορυφόρων της Ρωσίας - προς το Αιγαίο. Με αυτό τον τρόπο, η Αγγλία, η οποία 14 χρόνια πριν παρέδωσε τα Επτάνησα στην Ελλάδα, ήταν ελεύθερη να αποκτήσει άλλα νησιωτικά ή παραθαλάσσια χερσαία τμήματα στην Αν. Μεσόγειο και κυρίως να κυριεύσει ένα νησί – την Κρήτη ή την Κύπρο - ως τμήμα του σχεδίου της για οικονομική και στρατιωτική πολιτική στην Εγγύς και στη Μέση Ανατολή. Τα εν λόγω νησιά αποτελούσαν πρωτεύοντες στόχους στα πλαίσια της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας και είχαν έναν ευμεγέθη ελληνικό πληθυσμό.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, δηλαδή της αποδοχής της αγγλικής προστασίας από την Ελλάδα, ο Δεληγιάννης προσέφερε στην Αγγλία το προτεκτοράτο της Κρήτης[15]. Όμως στην πρόταση του Δεληγιάννη η Αγγλία απάντησε ότι ήταν ήδη πολύ αργά, αφού εκείνη την περίοδο είχε αναγκάσει τον Σουλτάνο με απειλές, μέσω ενός τηλεγραφήματος του Salisbury προς τον Άγγλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Layard, να της παραχωρήσει την Κύπρο[16]. [17].

13. Ενώ το 1880 η πόλη της Λάρισας αριθμούσε ένα μεγάλο πληθυσμό Μουσουλμάνων, την ίδια στιγμή τέσσερεις περιοχές της Βάρνας στη δυτική ακτή της Μαύρης Θάλασσας ήταν ελληνικές.

Βλ. AMAE, CP Turquie, 442, f. 92rv, Βάρνα, 9 Οκτωβρίου 1880, Αντίγραφο της έκθεσης του Munir Effendi προς τον Υπουργό Εξωτερικών στην Κωνσταντινούπολη, Έγγραφο που κοινοποιήθηκε στις 28 Οκτωβρίου 1880 προς τον κ. Barthélémy Saint-Hilaire, Υπουργό Εξωτερικών, από τον Santinski Effendi, υπεύθυνο υποθέσεων της Τουρκίας στο Παρίσι.

Βλ. επίσης AMAE, CP, Turquie, 439, Ιούλιος 1880, f. 306r-313v, Παράρτημα του πολιτικού τηλεγραφήματος no. 164 με ημερομηνία 28 Ιουλίου 1880, Υψηλή Πύλη, Υπουργείο Εξωτερικών, 26 Ιουλίου 1880, f. 310v: «Υπάρχει η Λάρισα, πολυπληθές και σημαντικό άστυ, που κατοικείται κατά τα τρία τέταρτα από Μουσουλμάνους και περιβάλλεται από μια σειρά μουσουλμανικών περιοχών και χωριών. Θα ήταν δυνατόν, αντίθετα με την ανησυχία που εκδηλώθηκε από τις χριστιανικές δυνάμεις της Ευρώπης υπέρ ενός χριστιανικού βασιλείου, η Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότης ο σουλτάνος, ο Χαλίφης και ο επικεφαλής της μουσουλμανικής θρησκείας να φτάσει έως το σημείο να θυσιάσει μια μεγάλη αποκλειστικά μουσουλμανική πόλη;».

14. Cf. Δ. Δοντά, *Η Ελλάδα και οι Δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη, 1973, σελ. 203.

15. Θ. Πουρνάρας, *ό.π.*, σελ. 112-113. Παρά την αγγλική κατοχή της Αιγύπτου και της Κύπρου, η Κρήτη δεν είχε χάσει τη σημασία της για τα συμφέροντα της κυβέρνησης του Λονδίνου.

16. Δ. Δοντά, *ό.π.*, σελ. 194.

17. *Στο ίδιο*, σελ. 252.

Αυτά ήταν τα δεδομένα όσον αφορά τις γεωπολιτικές συγκυρίες σε σχέση με τα συμφέροντα της Αγγλίας και τις εθνικές επιδιώξεις της Ελλάδας. Οι γαλλικές διπλωματικές πηγές μας πληροφορούν ότι ο ίδιος ο Waddington, Γάλλος Υπουργός Εξωτερικών, δήλωσε ότι μετέβαινε στο Συνέδριο του Βερολίνου για να υποστηρίξει κάθε δυνατό συνδυασμό που θα μείωνε τις απώλειες που είχε υποστεί η Τουρκία στην Ευρώπη και στην Ασία[18]. Η μοναδική περίπτωση στην οποία η γαλλική διπλωματία θεώρησε δυνατό να εκδηλωθεί ενέργεια εναντίον των συμφερόντων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν το ζήτημα της ελληνικής ενοποίησης. Ο Waddington στην δήλωσή του ενώπιον της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης στις (7 Ιουνίου 1878) ανακοίνωσε ότι θα υποστήριζε στο Συνέδριο την θέση για επέκταση των εδαφών της Ελλάδας[19]. Ταυτόχρονα οι γαλλικές πηγές αναδεικνύουν τον ρόλο του όσον αφορά τις ελληνικές θέσεις, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα, ότι η αγγλική, θετική στάση προς την Ελλάδα δεν ήταν ειλικρινής. Τονίζουν ότι ο Waddington υπήρξε το πρόσωπο που προσέφερε τις υπηρεσίες του και ανέλαβε το ρόλο του υποστηρικτή της Ελλάδας, εφόσον πρότεινε στο Συνέδριο να υποδείξει ποιες περιοχές θα μπορούσαν να παραχωρηθούν στην Ελλάδα χωρίς να προσβληθούν τα συμφέροντα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επίσης ότι υποστήριξε την παραχώρηση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Κρήτης[20] στην Ελλάδα και έδινε οδηγίες στους διπλωματικούς εκπροσώπους της χώρας στο Συνέδριο “de favoriser surtout l’accroissement du Royaume de Grèce” [21]. Εκτός των άλλων η Γαλλία δεν επιθυμούσε την αύξηση της Ρωσικής επιρροής στην Ελλάδα[22].

Σύμφωνα με τις γαλλικές πηγές, η Αγγλία, από τη στιγμή που πέτυχε να εξασφαλίσει την Κύπρο, φάνηκε να ενδιαφέρεται ακόμα λιγότερο για το θεσσαλικό ζήτημα. Τελικά, η Συνθήκη με την οποία έληξε το Συνέδριο του Βερολίνου δεν έδινε τίποτα στην Ελλάδα. Το πρωτόκολλο ΙΓ αποτελούσε την μόνη μη κατηγορηματική απόφαση του Συνεδρίου του Βερολίνου. Αλλά, η Συνθήκη καλούσε με το Άρθρο 24 την Τουρκία και την Ελλάδα να καταλήξουν σε συμφωνία και εισήγαγε την ιδέα της μεσολάβησης των 6 Δυνάμεων, σε περίπτωση που τα δύο μέρη δεν κατόρθωναν να καταλήξουν από μόνα τους σε κάποιο αποτέλεσμα. Είναι αλήθεια ότι και εντός της Αγγλίας υπήρξαν αντιδράσεις για την μη επαρκή υποστήριξη της Αγγλίας προς την Ελλάδα. Ο Gladstone, ως αντιπολίτευση, έδειξε απογοήτευση για την αποτυχία της χώρας του να σταθεί στο πλευρό της Ελλάδας. Στη Βουλή των Κοινοτήτων (στις 30 Ιουλίου 1878) κατηγόρησε τους βρετανούς πληρεξούσιους στο Συνέδριο του Βερολίνου ότι οι Σλάβοι που υποστηρίζονταν από την Ρωσία πήραν αυτά που ήθελαν, αλλά οι Έλληνες οι οποίοι στήριξαν τις βλέψεις τους στην Αγγλία, απέτυχαν να αποκτήσουν το προσδοκώμενο, δηλαδή την Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Κρήτη[23].

Ο Gladstone υποστήριξε την άποψη ότι ο Beaconsfield και ο Salisbury εργάστηκαν κατά της Ελλάδας «which was foolish as well as immoral», επειδή σύμφωνα με τον ίδιο, η Ελλάδα ήταν «the only living anti-Russian force in the Levant» και συμπλήρωνε « we who led the way in the establishment of free Greece had put down the principles of Canning

18. Documents Diplomatiques français (DDF) 1ere série, t.II, Paris, 1930, p. 357.

19. *Le Temps*, 14 juin 1878.

20. AMAE, CP, Turquie, 444, (294r), Παράρτημα του τηλεγραφήματος n° 31 με ημερομηνία 18 Φεβρουαρίου 1881, Διπλωματική Νότα που κοινοποιήθηκε, ως προσωπική και αυστηρά εμπιστευτική, από τον πρίγκιπα Hohenlohe, πρεσβευτή της Γερμανίας στο Παρίσι, προς τον Barthélémy Saint-Hilaire, Υπουργό Εξωτερικών, στις 11 Φεβρουαρίου 1881. AMAE, CP, Turquie, 445, Πέραν, 2 Μαρτίου 1881, f. 7r-12r.

21. DDF, 1ère série, t.II, p.357, Waddington a Dufaure du 14 juillet 1878.

22. P.Renouvin, *Histoire des Relations Internationales*, t.2, Paris, 1953, σελ. 126.

23. Parliamentary Debates, vol. 242, c.675, 684, 687.

and set up the principle of Metternich. The contrast with the persistent French efforts to do justice to Greece was painful. All the more so with the British acquisition of Cyprus, as part of the tearing up and casting away, sacrificed as Agamemnon sacrificed his daughter, only without a pang, the old English good faith to the trusting Hellens» [24].

Αυτά συνέβαιναν στο διπλωματικό πάρε δώσε του Συνεδρίου του Βερολίνου, ενώ την ίδια περίοδο στη Θεσσαλία συνέρρεαν εθελοντές από όλα τα τμήματα του Ελληνισμού – ελεύθερα ή αλύτρωτα – οι οποίοι υποδέχονταν με ενθουσιασμό τις πληροφορίες που διέρρεαν από καιρού εις καιρόν σχετικά με εξεγέρσεις στη Θεσσαλία και εκδήλωναν τα αισθήματα αλληλεγγύης τους είτε με την οικονομική τους συνεισφορά είτε με την ίδια την συμμετοχή τους. Ας πάρουμε την περίπτωση των Ελλήνων της Κύπρου. Με κάθε ευκαιρία, οι εθνικοί σύλλογοι διακήρυτταν ότι ήταν έτοιμοι να βοηθήσουν οικονομικά την ελληνική κυβέρνηση, αλλά και να μεταβούν να πολεμήσουν ως εθελοντές. Σχετικά με τα ανωτέρω, ο πρόξενος της Ελλάδας σημείωνε τα εξής: «Οι Έλληνες Κύπριοι τρέφουν ευγενή αισθήματα υπέρ της Ελλάδας και ακολουθούν με πολύ ενδιαφέρον τις φάσεις του ελληνικού ζητήματος. Διεδόθη προ ημερών εξ επιστολών της Αλεξανδρείας ότι η Αγγλία εμμένουσα στην ανθελληνική της πολιτική εμπόδισε την επιτυχή λύση του ζητήματος και ότι τούτου ένεκεν το ελληνικό έθνος θέλει διεκδικήσει τα καταπατούμενα ταύτα δικαιώματά του διά των όπλων και ότι πολλοί εθελονταί κατήλθον εξ Αλεξανδρείας στην Ελλάδα. Αυτές οι ειδήσεις έξηψαν το μίσος των Χριστιανών εδώ κατά των Άγγλων και έγειραν τον ενθουσιασμό υπέρ της Ελλάδας και πολλοί ζήτησαν από τον πρόξενο να δώσει τα μέσα για να πάνε να πολεμήσουν στην Ελλάδα. Εν περιπτώσει πολέμου μέγα μέρος των χωρικών σκοπεύει να συμμεθέξει σ' αυτόν»[25].

Στο φύλλο της εφημερίδας Νέον Κίτιον με ημερομηνία 22 Σεπτεμβρίου 1880 αναγράφονταν σχετικά τα εξής: «Οι περιστάσεις είναι από τις πιο κρίσιμες. Η ύπαρξη του έθνους βρίσκεται σήμερα σε κίνδυνο. Οι πολεμικές προετοιμασίες στις οποίες επιδίδεται δεν πρέπει να γίνονται μόνο με την προοπτική της κατάληψης των παραχωρηθησών επαρχιών, αλλά ενόψει ενός μεγάλου πολέμου. Αφότου ξεκινήσει ο πόλεμος μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, είναι αδύνατον να προβλεφθεί πού θα σταματήσει. Αποτελεί λοιπόν καθήκον μας προς όλους, ελεύθερους και σκλάβους, να ενώσουμε τις δυνάμεις μας και να ορθώσουμε το ανάστημά μας ως ένα και μοναδικό άτομο προκειμένου να διεκδικήσουμε, ως έθνος, τα απαράγραπτα δικαιώματά μας. Καθένας πρέπει να κάνει ό,τι μπορεί και όπως μπορεί»[26].

Είναι αρκετά τα έγραφα από την γαλλική διπλωματική αλληλογραφία τα οποία αναφέρονται στην συμμετοχή εθελοντών. Η συμμετοχή εθελοντών από άλλα μέρη στον αγώνα για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας γινόταν με φλογερά αισθήματα, γεγονός που αναδεικνύεται μέσα από τις διπλωματικές πηγές της εποχής[27].

Τρία χρόνια ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων και η τελική ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1881)

«Γιατί η Αγγλία θα επιθυμούσε μια λύση που θα έθετε την Ελλάδα σε μια πορεία προς ένα μέλλον μεγαλείου και αναγέννησης; Είδε ότι η Γαλλία και η Ιταλία ήταν πολύ πρόθυμες για το θέμα αυτό. Πρόκειται για μια πρόγνωση υπέρ της και εναντίον της. Το

24. W.E. Gladstone "England's Mission" Nineteenth Century IV (1878) 562, 565.

25. AYE 99/2, Λάρνακα, 18 Σεπτεμβρίου 1879.

26. AMAE, CPC, τόμ. 3, Λάρνακα, 25 Σεπτεμβρίου 1880.

27. AYE, 1878, AAA/E, Λάρνακα 12 Ιανουαρίου 1878. Ομοίως, AYE, 1878, AAK/E, Λάρνακα 11 Ιανουαρίου 1878, AYE, 99/2, 1879, 13 Μαΐου.

έχει καταλάβει καλά. Ο πρεσβευτής της εδώ δεν κρύβεται όσον αφορά αυτό το θέμα και θέλω να πιστέψω όσα ανέφερε, όταν μιλούσε σε κάποιον, αυτές τις ημέρες τα εξής: «Η αγγλογαλλική συμμαχία στην Ανατολή, και προκειμένου να ρυθμιστούν τα ζητήματα της Ανατολή, αποτελεί παλαιά έμμονη ιδέα των δημοσιογράφων στο Παρίσι, οι οποίοι αγνοούν σε σημαντικό βαθμό την κατάσταση στην Ανατολή: όμως, ένας άνθρωπος του πνεύματος που γνωρίζει την Ανατολή δεν τα πιστεύει. Ο σερ Henry Layard λέει κάποιες φορές την αλήθεια» [28].

Η Αγγλία έστρεψε την προσοχή της διεθνούς κοινότητας στη Θεσσαλία για να την αποστρέψει από τις θαλάσσιες οδούς και τον νησιωτικό χώρο, δηλαδή από την Κρήτη, την Κύπρο και τα μικρότερα νησιά που ήταν υποψήφιες κτήσεις (Λέσβος, Ρόδος, Αστυπάλαια). Με αυτό τον τρόπο, κατάφερε με μυστική διπλωματία στο περιθώριο του Συνεδρίου του Βερολίνου να αποκτήσει την Κύπρο. Η Γαλλία είχε γνώση των δυνατοτήτων των συμμάχων της, καθώς και ότι όσον αφορούσε τα θέματα της Ανατολής, δεν μπορούσε να επαφίεται στη σχετική διακριτικότητα της Μεγάλης Βρετανίας[29]. Επιπλέον, η Γαλλία ανησυχούσε διότι έβλεπε ότι οι δύο κύριοι άξονες της Ανατολής ήταν στα χέρια της Ρωσίας και της Αγγλίας. Από την άλλη η Ρωσία παρουσιαζόταν ως η χώρα που διεκδικούσε την δημιουργία μιας μεγάλης Βουλγαρίας, στη βάση της προηγούμενης Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, και απαιτούσε την ελεύθερη ναυσιπλοΐα[30]. Παράλληλα ο πρέσβης της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, παρουσίασε στο Γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών, την ιδέα μιας συνεργασίας με τη Γερμανία για τα προβλήματα που αφορούσαν την Ανατολή και υπέβαλε πρόταση για στενότερη συνεργασία μεταξύ των πρέσβεων Γαλλίας και Γερμανίας[31].

Κατά την εξέλιξη των ελληνοοθωμανικών διαπραγματεύσεων η Γαλλία είχε επί διακυβέρνησης Waddington επιδείξει μια φιλελληνική στάση ως προς το ζήτημα της Θεσσαλίας. Ήδη, στις 22 Αυγούστου 1878, ο Waddington πρότεινε ένα από κοινού διάβημα στην Πύλη ενόψει της εφαρμογής των όρων της συνθήκης του Βερολίνου, αλλά η Μεγάλη Βρετανία απάντησε αρνητικά στη συγκεκριμένη πρόταση. Η αναποφασιστικότητα της Τουρκίας και τα διαπλεκόμενα συμφέροντα των Δυνάμεων αναφορικά με το ζήτημα της Θεσσαλίας και της Ηπείρου ταλαιπώρησαν την ελληνική εξωτερική πολιτική κατά τα τρία έτη που ακολούθησαν. Η Τουρκία δεν ήταν έτοιμη να υποχωρήσει και ερμήνευε προς όφελος της το αδιευκρίνιστο των συμφωνηθέντων στο Συνέδριο του Βερολίνου, διαφοροποιώντας τις απόψεις της, ενώ οι Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία είχαν τις δικές τους γεωπολιτικές ατζέντες. Στην αλληλογραφία του Tissot, πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, διαβάζει κανείς την παρακάτω αναφορά: «Σύμφωνα με τις πολύ εμπιστευτικές πληροφορίες που έφθασαν στα χέρια μου, ο σουλτάνος, πρωτίστως διατεθειμένος να εκχωρήσει όλη τη Θεσσαλία μέχρι την κορυφή του Ολύμπου, δεν θα συναινούσε πλέον σήμερα με την εκχώρηση της Κρήτης και ίσως των δύο μικρών γειτονικών της νήσων, της Κάσου και της Καρπάθου»[32].

Η στάση της Γαλλίας ήταν φιλική μεν προς την Ελλάδα, ωστόσο μέχρι του σημείου που η εξέλιξη των ελληνοοθωμανικών διαπραγματεύσεων δεν θα εμπεριείχε αφ'εαυτής

28. AMAE, CP, Turquie, 436, Πέραν 2 Μαρτίου 1880, Εμπιστευτικό, f. 25rv.
29. AMAE, CP, Turquie, 447, Ιούνιος-Ιούλιος 1881, Πέραν, 20 Ιουλίου 1881, f. 146v.
30. *Στο ίδιο*, f. 147r-148v.
31. AMAE, CP, Turquie, 442, Πέραν, 29 Νοεμβρίου 1880, f. 371rv.
32. AMAE, CP, Turquie, 445, Τηλεγράφημα, Πέραν, 3 Μαρτίου 1881.

κινδύνους για τα δικά της συμφέροντα[33], επειδή, σε περίπτωση ανοικτής σύγκρουσης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, θα εμπλεκόταν το σύνολο των Βαλκανίων, όλη η Δύση, ενδεχομένως και ολόκληρος ο κόσμος. Σύμφωνα με τα γαλλικά αρχεία, κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης Waddington, η Γαλλία προέβη σε μια σειρά ενεργειών για την ομαλή και προς όφελος της Ελλάδας κατάληξη των διαπραγματεύσεων για τα έλληνο-οθωμανικά σύνορα.

Επτά ολόκληρους μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου, το Φεβρουάριο του 1879, η Υψηλή Πύλη υπέκυψε τελικά σε ένα συλλογικό διάβημα από τις δυνάμεις για να αρχίσει συνομιλίες με την Ελλάδα, οι οποίες έγιναν στην Πρέβεζα, αλλά κατέληξαν σε αποτυχία. Μια νέα προσπάθεια έγινε στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1879 και συνεχίστηκε μέχρι τον Μάρτιο του 1880 χωρίς ωστόσο τα δύο μέρη να καταλήξουν σε συμφωνία. Ακόμη και μετά την συμβιβαστική πρόταση που υπέβαλε ο Waddington τον Δεκέμβριο 1879 για τη μη προσάρτηση των Ιωαννίνων στην Ελλάδα, οι διαπραγματεύσεις στην Κωνσταντινούπολη οδηγήθηκαν σε αποτυχία. Μπροστά στο αδιέξοδο, συγκλήθηκε η Διάσκεψη του Βερολίνου (16 Ιουνίου – 1η Ιουλίου 1880). Η γαλλική κυβέρνηση πρότεινε στις Δυνάμεις όχι πια να μεσολαβήσουν, αλλά να αναλάβουν τη διαιτησία που εκείνη τη στιγμή φαινόταν ότι θα είχε καλύτερα αποτελέσματα[34].

Εν τω μεταξύ, στην άλλη πλευρά της θάλασσας της Μάγχης, η κυβέρνηση Gladstone αντικατέστησε εκείνη του Beaconsfield και η βρετανική πολιτική εξέλαβε περισσότερο θετικά τις ελληνικές διεκδικήσεις. Η συντηρητική κυβέρνηση του Beaconsfield με τον Salisbury Υπουργό Εξωτερικών, είχε ρωσόφοβη πολιτική, αλλά η κυβέρνηση του Gladstone επιδίωξε την εξομάλυνση των σχέσεων της με τη Ρωσία, με ευνοϊκή ταυτόχρονα στροφή της κυβέρνησης στο θεσσαλικό ζήτημα. Ο ρόλος τον οποίο διαδραμάτισε ο Gladstone ως πρωθυπουργός της Αγγλίας, το 1881, για την τήρηση των σχετικών με την Ελλάδα όρων του Πρωτοκόλλου 13, όπως καθορίζονταν από το Άρθρο XXIV της Συμφωνίας του Βερολίνου, ήταν σημαντικός. Κατά τη χρονική συγκυρία των κυβερνήσεων Waddington και Gladstone, η Διάσκεψη των πρέσβεων που πραγματοποιήθηκε στο Βερολίνο τον Ιούνιο 1880 αποδέχθηκε ομόφωνα μια διαχωριστική γραμμή, με την οποία θα παραχωρείτο στην Ελλάδα το σύνολο της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, μέχρι τον ποταμό Καλαμά. Εντός των συνόρων της Ελλάδας θα συμπεριλαμβάνονταν οι πόλεις Βόλος, Λάρισα Τρίκαλα, Καλαμπάκα, Μέτσοβο, Γιάννενα, Πρέβεζα. Την εισήγηση για τη νέα οροθεσία έκανε ο Γάλλος πρέσβης, αφού είχε προηγηθεί σχετική αγγλογαλλική συνεννόηση. Αλλά οι δυνάμεις δεν κατόρθωσαν να επιβάλουν στην Τουρκία την θέση τους αυτή. Η Τουρκία αντέδρασε και υπέβαλε νέο σχέδιο συνοριακής διευθέτησης υπό την προϋπόθεση ότι η Πρέβεζα, τα Ιωάννινα, το Μέτσοβο και η Λάρισα θα παρέμεναν στη Τουρκία. Χωρίς πολλή συζήτηση η πρόταση απορρίφθηκε όπως απορρίφθηκε και μια ρωσική τροπολογία, που θα προσαρτούσε στο ελληνικό κράτος τις απέναντι από την Κέρκυρα ηπειρωτικές ακτές με το Βουθρωτό[35].

Μετά από αυτή τη προσπάθεια των δυνάμεων, τα περιφερειακά γεωπολιτικά δεδομένα τα οποία φαίνεται να συνέκλιναν υπέρ της Ελλάδας μέχρις εκείνη τη στιγμή, διαφο-

33. Κ. Αιλιανός, *Η Αυστροουγγαρία και η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881), Θεσσαλονίκη*, 1988, σελ. 83.

34. AMAE, CP Turquie, 447, Πέραν, 19 Ιουλίου 1881, Υπόθεση ελληνικών συνόρων (Απρίλιος 1880 - Μάιος 1881), f. 112r.

35. Ε. Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*, Αθήνα, 2001, σελ. 225.

ροποιούνταν. Παράλληλα οι γαλλικές προσπάθειες κινήθηκαν προς άλλες γεωγραφικές περιοχές. Οι κυβερνήσεις του Freycinet και Flery που διαδέχτηκαν τον Waddington ακολούθησαν άλλη εξωτερική πολιτική με πρωταρχικό στόχο την απόκτηση της Τυνησίας. Η γαλλική διπλωματία κινήθηκε μακριά από βαλκανικές πρωτοβουλίες και έδειξε πιο επιφυλακτική για τα ελληνικά ζητήματα. Η κυβέρνηση Ferry, με Υπ. Εξωτερικών τον Bartelemy-Saint- Hilaire, δήλωσε ότι θα τηρούσε ουδετερότητα στα θέματα που απασχολούσαν την Ελλάδα και ότι θα αντιτασσόταν σε κάθε πρωτοβουλία που θα μπορούσε να εμπλέξει τη Γαλλία σε οποιαδήποτε ενδεχόμενη πολεμική περιπέτεια. Οι ίδιες οι γαλλικές διπλωματικές πηγές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ενώ η Γαλλία επέδειξε σε εκείνο το στάδιο των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων μία παθητικότητα, η Αγγλία πήρε την υπόθεση αυτή στα χέρια της[36].

Αυτή ήταν η κατάσταση στο ευρωπαϊκό περιβάλλον ενώ ταυτόχρονα ο πρωθυπουργός Αλ. Κουμουνδούρος επισήμανε στους Ευρωπαίους επιτρόπους πόσο η κατάσταση είχε γίνει ανυπόφορη για τη Θεσσαλία, που ήταν παραδομένη στην πιο αχαλίνωτη ληστεία, και που θα λυτρωνόταν μόνο αν επισπευδόταν η ελληνική κατάληψη[37]. Έτσι, σύμφωνα με τα γαλλικά αρχεία, με αγγλική πρωτοβουλία συγκλήθηκε η Διάσκεψη των Τούρκων και Ελλήνων Επιτρόπων στις 7 Μαρτίου 1881 με τη συμμετοχή των έξι Ευρωπαίων Πρέσβεων[38]. Μετά από πολλούς γύρους συνομιλιών μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνομολογήθηκε τελικά τον Μάρτιο 1881, η Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης, μεταξύ των δύο μερών, η οποία καθόρισε την γραμμή των συνόρων μεταξύ των δύο χωρών. Η Τουρκία κατάφερε να κρατήσει για την ίδια την Ήπειρο (εκτός από την Άρτα) και την περιοχή της Ελασσόνας από την Θεσσαλία. Δύο μήνες αργότερα, την Συμφωνία υπέγραψαν και οι Πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων κατά τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης (1881), επίσης στην Κωνσταντινούπολη. Τελικά , οι δυνάμεις με κοινή διακοίνωση τους στις 26 Μαρτίου 1881 ζήτησαν από την νέα ελληνική κυβέρνηση Κουμουνδούρου (που διαδέχτηκε την κυβέρνηση Τρικούπη τον Οκτώβριο 1880) να δεχθεί τη νέα οροθεσία δηλώνοντας ότι θα τη βοηθούσαν για την απρόσκοπτη μεταβίβαση της κυριαρχίας στα νέα εδάφη[39]. Με την εν λόγω Διακοίνωση τους, οι Μεγάλες Δυνάμεις δήλωναν ότι έκριναν ορθό τον τρόπο διευθέτησης στον οποίο κατέληξε η Συνδιάσκεψη και στον οποίο συγκατατέθηκε η Πύλη και προσκάλεσαν την Ελληνική Κυβέρνηση να αποδεχθεί τα συμφωνηθέντα για να μην χάσει τις συμπάθειες της Ευρώπης και αναλάβει εντεύθεν βαρείαν την ευθύνη άλλης τυχόν πολιτικής. Ο Αλ Κουμουνδούρος απάντησε στις 31 Μαρτίου 1881 ότι αποδεχόταν την απόφαση και έτσι στις 20 Ιουνί-

36. DDF, 1ere série, t. III, p.38. «*Alors que la France orientait ses efforts ailleurs et se montrait de plus en plus réservée sur la question grecque, l'Angleterre prit les affaires en main à l'étape finale de la crise d'Orient. A son initiative, la Conférence des commissaires turcs et grecs reprit le 7 mars 1881, ses réunions à Constantinople ave la participation des ambassadeurs européens. La France faisait déjà montrée d'une passivité et d'une réserve marqués*».

37. Βλ. Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η πρώτη φάση στην ενσωμάτωση μιας ελληνικής επαρχίας στο ελληνικό κράτος (1881-1885)*, διδ. διατριβή Θεσσαλονίκη 1989, Γεν. Η.G. 689, Ν 75. Για την άσχημη κατάσταση στην Θεσσαλία βλ Georgios V. Nikolaou, «La situation économique et sociale en Thessalie vers 1855-1875: quelques observations sur la base d'une correspondance consulaire française inédite», *Interbalkanica*, 42, Athènes, 2006, p. 41-51.

38. DDF, 1ης σειράς, vol. III, σελ.3.

39. AMAE, Grèce, t.112, f.91. Conférence des six ambassadeurs a Constantinople.

ου 1881 ο πρέσβης της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Ανδρέας Κουντουριώτης και ο πρωθυπουργός Μαχμούτ Σερβερ πασάς, υπέγραψαν την ελληνοτουρκική σύμβαση με την οποία η Θεσσαλία και η περιοχή της Άρτας παραχωρούνταν στην Ελλάδα. Τα 18 άρθρα της Ελληνοτουρκικής σύμβασης κανόνιζαν με λεπτομέρεια τα νέα σύνορα. Η νέα οροθεσία άρχιζε τέσσερα χιλιόμετρα νότια του Πλαταμώνα κα ακολουθούσε την κορυφογραμμή του κάτω Ολύμπου μέχρι το όρος Γομαδάν και το ύψος της Ελασσόνας. Στη συνέχεια ακολουθώντας ελλειπτική γραμμή προς τα νοτιοδυτικά, αφαιρούσε ολόκληρη την επαρχία Ελασσόνας από τη νέα οροθεσία του ελληνικού κράτους, εντός της οποίας περιέρχονταν ωστόσο, ο Τύρναβος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καλαμπάκα[40].

Έτσι, η Διάσκεψη κατέληξε στην συνομολόγηση μιας σύμβασης (24 Μαΐου 1881) μεταξύ των Δυνάμεων και της Πύλης, στις γραμμές που, λίγο αργότερα, εγκρίθηκαν από την ελληνο-τουρκική συνθήκη της 2ας Ιουλίου. Για τους Έλληνες ήταν μια 'take-it-or-leave-it' υπόθεση «Οι Έλληνες *κάνουν κατάχρηση* της *αδυναμίας τους*, όπως άλλοι *εκμεταλλεύονται την ισχύ τους*», είχε γράψει ένας Γάλλος πρέσβης σε μια παρόμοια κατάσταση πριν από μερικά χρόνια[41].

Συμπεράσματα

1. Η ένωση της Θεσσαλίας και της Άρτας σήμαινε για την Ελλάδα εδαφική αύξηση κατά 26.7% και 18% σε πληθυσμό. Τέθηκε τέλος σε μακρόχρονες διαπραγματεύσεις και η Ελλάδα πήρε ένα σημαντικό τμήμα από τις περιοχές, τις οποίες είχε υποδείξει το Συνέδριο του Βερολίνου. Είχε, επίσης, μια άλλη αίσια επίπτωση επέτρεψε να διατηρηθεί ακμαίος ο δυναμισμός του ελληνικού στοιχείου στις οθωμανικές επαρχίες[42]. Η ένωση της Θεσσαλίας με το ελληνικό κράτος αποτέλεσε ουσιαστικά γεγονός ανυπολόγιστης σημασίας για την βιώσιμη γεωγραφική επέκταση του Ελληνικού κράτους.

2. Οι δυτικές δυνάμεις ήταν της γνώμης ότι η διεύρυνση της Ελλάδας θα έπρεπε να γινόταν προς τα βόρεια. Σε αυτή την κατεύθυνση, μια ελληνική επέκταση θα μπορούσε να εξισορροπήσει, κατά κάποιον τρόπο, την προς νότον επέκταση της ρωσικής επιρροής.

3. Η Ρωσία πρότεινε κατά καιρούς προτάσεις για την ένωση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου καθώς και της Κρήτης. Αν αυτές οι προτάσεις γινόντουσαν δεκτές από τις άλλες δυνάμεις, τότε η Ρωσία θα αποκτούσε το δικαίωμα να ζητήσει παρόμοιες παραχωρήσεις αλλού, και πιο συγκεκριμένα στην περίπτωση της ένωσης της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη Βουλγαρία[43].

4. Ο στόχος της Θεσσαλίας ήταν ταυτόχρονα και άθλος για να επιτευχτεί λόγω και της δημογραφικής κατάστασης, αφού σε κάποιες περιοχές υπήρχε μεγάλη πυκνότητα μουσουλμανικού στοιχείου και οι δυτικές Δυνάμεις δεν αγνοούσαν αυτή τη παράμετρο. Αποτελούσε λοιπόν σκόπελο που αν δεν επιτυγχανόταν, θα ήταν σχεδόν αδύνατο στις

40. Δ. Δρόσου, «Η προσάρτησης της Θεσσαλίας και του νομού Άρτης», *Ημερ. Μεγάλης Ελλάδος*, 1926, σελ.124-125. Χ. Βουρδουμπάκη, «Αλ. Κουμουνδούρος», *Αττικόν Ημερολογίον* 18 (1884), σελ. 306.

41. AMAE/107, Tissot a Waddington, No 48, 29 Mai 1878.

42. Κ. Αιλιανός, *Η Αυστροουγγαρία και η παραχώρηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου (1878-1881)*, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 206.

43. E. Kofos, «Greece at the Crossroads (1878-1881)», *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου «Η τελευταία φάση της Ανατολικής Κρίσεως και ο Ελληνισμός (1878-1881)»*, Αθήνα, 1983, σελ. 34-35.

δεκαετίες που ακολούθησαν να γίνει πραγματικότητα η ένωση της ίδιας της Θεσσαλίας και του μεγαλύτερου μέρους της Μακεδονίας στη συνέχεια[44].

5. Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία δεν φαίνεται να είχαν πρόβλημα για επέκταση της Ελλάδας, φθάνει να μην επηρεάζονταν τα δικά τους γεωπολιτικά σχέδια. Στο βαθμό που η επέκταση αυτή συμφωνούσε με τις δικές τους βλέψεις , η πολιτική των χωρών αυτών ήταν θετική προς τις επιδιώξεις της Ελλάδας. Λιγότερο θετική από τις τρεις φαίνεται η Ρωσία, η οποία δεν θα έχει πρόβλημα επέκτασης του ελληνικού κράτος σε περιοχές που δεν θα επηρέαζαν την γεωστρατηγική της επιδίωξη για κάθοδο στο Αιγαίο. Έτσι, είχε προτείνει να ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος, η περιοχή της Ηπείρου μέχρι και το Βουθρωτό.

44. Από την άποψη του πληθυσμού, ο μεγάλος γεωγράφος Elisée Reclus είχε επισημάνει το 1875 ότι «οι Έλληνες κυριαρχούν, αλλά γειτονεύουν με τους Τούρκους σε χωριστά χωριά» και ότι αυτοί οι τελευταίοι «αποτελούν συμπαγείς μάζες στις πεδιάδες γύρω από Λάρισα, ενώ την ίδια την πόλη κατοικούσαν στην πλειοψηφία μουσουλμάνοι». (“les Grecs y dominaient mais voisinaient avec les Turcs en villages distinct” “formant les masses compactes dans les plaines autour de Larissa tandis que la ville elle-même était en majorité musulmane”). Βλ. G. Castellan «Peuples et nations des Balkans a la veille du Congres de Berlin » in *Revue d'Hist. Modern and Contemporaine* Jan-Mars 1980, εκδ. Benin, Paris, σελ. 8, 12, 16.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Στεφανοβίκειο-Λίμνη Κάρλα. Τοπωνύμια

Η γιαγιά μου Παναγιώτα Καραμπεροπούλου του Σταύρου και της Αλεξάνδρας, σύζυγος Παναγιώτου Παπαγεωργίου, συμβολαιογράφου, έλκει την καταγωγή της από το Στεφανοβίκειο[1]-Χατζήμι(η)σι η Χατζή- Μίση- ή Χατζή[2] Μουσά[3] ή Χατζή Μους[4] ή Χατζήμιον[5] ή Βάλτος. Ο αδελφός του πατέρα της, Ζήσης Τριαντ. Καραμπέρης άλλαξε το όνομα και το έκανε Καραμπερόπουλος. Αυτό έγινε γιατί φιλονίκησε με τους συγγενείς του, όντας ο ίδιος προστάτης της οικογενείας λόγω θανάτου του πατέρα του. Την εποχή εκείνη μετά την απελευθέρωση (1881) ήταν στη μόδα η κατάληξη -όπουλος των Πελοποννησίων, οι οποίοι αντιπροσώπευαν την ελεύθερη Ελλάδα και από Καραμπέρης το έκανε Καραμπερόπουλος. Ο αδελφός της γιαγιάς μου λέγονταν Τριαντάφυλλος Καραμπέρης. Σήμερα υπάρχει Τριαντάφυλλος Καραμπέρης στο Στεφανοβίκειο· είμεθα συγγε-

1. Βλ. W. M. Leake, *Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809-1810, Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 34, σελ. 116. Το χωριό αναφέρεται και αποκαλείται από τον Leake ως Hadjimes. Ο Leake πέρασε από το Βελεστίνο στις 26 Δεκεμβρίου 1809. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, 2η έκδ., Αθήνα 1985, τόμ. Γ΄ 2, σελ. 250.

2. Χατζής σημαίνει ο προσκυνητής των Αγίων Μωαμεθανικών Τόπων. Είναι τουρκικής προέλευσης από τη λέξη haci, που σημαίνει προσκυνητής. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *Ελληνοτουρκικό Λέξικό*, 2001, εκδ. Κακουλίδη, σελ.258.

3. Η λέξη Μουσάς στην τουρκική γλώσσα σημαίνει μεγάλο λιβάδι. Ίσως το τοπωνύμιο Χατζή Μούσα να προέρχεται από τις λέξεις Χατζή και Μουσάς, δηλαδή το μεγάλο λιβάδι του Χατζή. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 45, σελ. 39.

4. Ο βιογράφος του Αγίου Γεδεών αποκαλεί το Στεφανοβίκειο Βάλτο. Την ονομασία αυτή τη γνωρίζουν όλοι οι κάτοικοι του Στεφανοβικείου. Ο περιηγητής William Gell στο «Οδοιπορικό της Θεσσαλίας το 1805», τον οικισμό τον αναφέρει ως Xadgine. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 46, σελ. 206.

5. Από μία δήλωση αμπέλου του Γεωργίου Μουράβα, η οποία έγινε στον τότε Δήμο Αρμενίου (26 Ιουνίου 1899) και την οποία διαθέτουμε σε φωτοτυπία, η ονομασία του οικισμού αναφέρεται ως Χατζήμιον.

νείς. Όλες οι οικογένειες στο Στεφανοβίκειο με το επώνυμο Καραμπέρης και οι οικογένειες Πανταζή, με τους οποίους επίσης είμεθα συγγενείς, το γνωρίζουν. Ο πατέρας του προ-προπάππου μου λέγονταν Τριαντάφυλλος Καραμπέρης. Ήταν ο πατέρας του Ζήση και του Σταύρου Καραμπέρη. Καταγόταν από το Στεφανοβίκειο. Γεννήθηκε το 1842 και απεβίωσε το 1922. Ο προπάππος μου Σταύρος Καραμπέρης ή Καραμπερόπουλος, από τον οποίο ο πατέρας μου έλαβε το όνομα, γεννήθηκε το 1880 και απεβίωσε το 1949. Ο μεγαλύτερος γιος του Τριαντάφυλλου Καραμπέρη, ο Ζήσης, έλαβε γεωργικό κλήρο και ασχολήθηκε με τα κτήματα. Παντρεύτηκε την Ελένη Παν. Βογιατζή από τα Κανάλια Μαγνησίας στις 25.5.1905 με ιερέα τον π. Αθανάσιο Καμαγιάννη[6]. Στο με αριθμό 5.169/1909 συμβόλαιο του συμβολαιογραφείου Φερών αναφέρεται ότι ο Αθανάσιος Δημητρίου Καραμπερόπουλος, κάτοικος Χατζήμησι[7], δανείσθηκε από τον Ιωάννη Χατζάρα, κάτοικο Βελεστίνου, 150 δραχμές.

Σήμερα προβαίνουμε σ΄αυτή την ανακοίνωση, αφενός μεν προς τιμή όλων των κατοίκων του Στεφανοβικείου που ζουν και εργάζονται σ΄ αυτό το ευλογημένο και όμορφο τόπο, στη γη των προγόνων τους, για να εξοικονομήσουν τα προς το ζην αναγκαία, και αφετέρου για να ικανοποιήσουμε μετά θάνατο τη γιαγιά μου Παναγιώτα Σταύρου Καραμπεροπούλου, σύζυγο Παναγιώτου Παπαγεωργίου, συμβολαιογράφου, κατοίκου Βελεστίνου, που τόσο αγαπούσε το Στεφανοβίκειο[8].

Μερικές φορές χρησιμοποιούμε την ορθογραφία και τη γλώσσα που αναφέρεται στα μνημονευόμενα κείμενα. Όπου στο κείμενο αναφέρεται ότι το κάποιο τοπωνύμιο συνορεύει με κάποιο άλλο, εννοούμε την περιοχή που καταλαμβάνει το τοπωνύμιο και ότι συνορεύει η περιοχή που περιλαμβάνει το τοπωνύμιο και όχι το τοπωνύμιο. Θα αναφέρουμε αυτούσιες ορισμένες επιστημονικές μελέτες για την Κάρλα ή για διάφορα άλλα θέματα μνημονεύοντας τον συγγραφέα και την πηγή.

Το Στεφανοβίκειο έχει τη μεγαλύτερη εκκλησία και τη μεγαλύτερη πλατεία σε όλο τον κάμπο της Θεσσαλίας. Σήμερα, αυτή η εκκλησία είναι το σήμα κατατεθέν του Στεφανοβικείου. Στην προσπάθεια και στην έρευνά μας να ανακαλύψουμε την προέλευση της παλαιάς ονομασίας του σημερινού δημοτικού διαμερίσματος Στεφανοβικείου του Δήμου

6. Βλ. Β. Γιασιράνη-Κυρίτση, «Ιστορικό της εκκλησίας Κοιμήσεως της Θεοτόκου και τα ταφικά μνημεία του Νεκροταφείου Βελεστίνου», *Υπέρεια,* τόμ. 3, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί Βελεστίνο Ρήγας, σελ. 278, όπου αναφέρεται το γενεαλογικό δένδρο του προπάππου μου Σταύρου Τραντ. Καραμπερόπουλου.

7. Βλ. Αλεξ. Δρακάκης-Στυλ. Κούνδουρος, *Αρχεία περί συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής διαρέσεως του Κράτους*, Αθήναι, 1939, σελ. 145. Με το νόμο Ν.Π.Μ΄, άρθρο 2 το Στεφανοβίκειο υπάγονταν στην επαρχία Βόλου του νομού Λάρισας. Κατόπιν η επαρχία Βόλου καταργήθηκε και με το νόμο ΑΦΞΑ΄/1887 το Στεφανοβίκειο υπάγονταν στη Νομαρχία Λάρισας. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,*, τόμ. 4, σελ. 393-4. Η Θεσσαλία απελευθερώθηκε από τους Οθωμανούς και ενώθηκε με την Ελλάδα το 1881. Ο νεοϊδρυμένος νομός της Λάρισας διαιρέθηκε με το ΦΕΚ 126/1883 (31.3.1883) σε επαρχίες και σε Δήμους. Ένας εκ των Δήμων ήταν και ο Δήμος Αρμενίου, στον οποίο υπάγονταν το Στεφανοβίκειο.

8. Με υπ' αριθμ. 38640/5.2.2008 ο Νικόλαος Κωνσταντίνου Αργυρούδης κληρονόμος της αποβιωσάσης μητρός του Αικατερίνης, χας Κωνσταντίνου Αργυρούδη, το γένος Αχιλλέως και Σταυρούλας Πανταζή, αποδέχεται μεταξύ άλλων και ένα αγρό στη θέση Παλαιάμπελα ή Καραμπερόπουλος, εκτάσεως 2020 τ.μ. περιφερείας Στεφανοβικείου.

Ρήγα Φεραίου, νομού Μαγνησίας, με την ονομασία Χατζήμισι, μας έκανε μεγάλη εντύπωση ότι νέοι, παιδιά και ηλικιωμένοι κάτοικοι του Στεφανοβικείου γνώριζαν ότι το παλαιό όνομα Χατζήμισι προέρχεται από Τούρκο αγά αλλά δεν γνώριζαν επακριβώς τις λεπτομέρειες. Όλοι σχεδόν απαντούσαν ότι προέρχεται από Τούρκο αγά και πολύ λίγοι, ελάχιστοι μάς είπαν ότι λεγόταν Χατζή[9] Μές. Αναφέρουμε ότι το Χατζήμισι μνημονεύεται ως Χατζήμιον στο Δήμο Αρμενίου, όπου υπαγόταν το 1899[10], ως Hadjimes το 1809 από τον περιηγητή William Leake[11], ως Hadgine το 1805 από τον μισέλληνα περιηγητή William Gell[12] και ως Βάλτος από τους αυτόχθονες κατοίκους. Τελικά, καταλήξαμε στα παρακάτω συμπεράσματα.

Πρώτη εκδοχή, όσον αφορά στην ονομασία του οικισμού: η ονομασία να προέρχεται από τις λέξεις Χατζή και το φυτωνύμιο Mese, που στην τουρκική γλώσσα σημαίνει τη δρύ, το Καραγάτς[13]. Το Στεφανοβίκειο έχει ένα δένδρο Καραγάτς (η φτελιά) δίπλα στον Ιερό Ναό της Αναλήψεως, εκτός οικισμού, στη θέση «Καραγάτς», ηλικίας 300 ετών, ίσως και παραπάνω. Ο Ιερός Ναός κτίσθηκε σε οικόπεδο περίπου ενός στρέμματος, το οποίο δώρησε η οικογένεια Χαραλάμπους και Αικατερίνης Μπαρτζιάλη. Την ημέρα της γιορτής του Ιερού Ναού, το αιωνόβιο αυτό δένδρο μέσα από τα σπλάχνα του αναβλύζει αγίασμα που ευωδιάζει και επάνω στον κορμό του δένδρου οι προσκυνητές καρφώνουν διάφορα μαντήλια την ημέρα της Αναλήψεως. Η εκδοχή αυτή συμφωνεί περίπου με την ονομασία που έδωσε ο Άγγλος περιηγητής, συνταγματάρχης, William Leake. Δεύτερη εκδοχή, το τοπωνύμιο να προέρχεται από τη λέξη Μουσάς που σημαίνει μεγάλο λιβάδι· δηλαδή, το μεγάλο λιβάδι του Χατζή[14]. Και από τη λέξη αυτή κατά παραφθορά να προήλθε το τοπωνύμιο Χατζήμισι. Τρίτη εκδοχή, την οποία ασπαζόμαστε είναι η εξής: Το συμβόλαιο αγοράς του τσιφλικίου Χατζήμισι από τους αδελφούς Παύλο, Δημήτριο και Ιωάννη

9. Καθιερώθηκε και σαν ελληνικό επώνυμο μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, καθώς και πολλά άλλα.

10. Από μία δήλωση αμπέλου του Γεωργίου Μουράβα, που έγινε στον τότε Δήμο Αρμενίου (26 Ιουνίου 1899) και την οποία έχουμε στα χέρια μας σε φωτοτυπία, η ονομασία του οικισμού αναφέρεται ως Χατζήμιον.

11. W. M. Leake, *Travels in northern Greece*, Άμστερνταμ 1967, τόμ. 4, σελ. 398-399. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 34, σελ. 116, όπου αναφέρεται και αποκαλείται ως Hadjimes. Ο W. M. Leake πέρασε από την περιοχή του Βελεστίνου στις 26 Δεκεμβρίου 1809. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, 2η έκδ., τόμ. Γ2, 1985, σελ. 250.

12. Ο μισέλληνας περιηγητής William Gell στο «Οδοιπορικό της Θεσσαλίας το 1805» τον οικισμό τον αναφέρει ως Xadgine. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 46, σελ. 206.

13. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *Ελληνοτουρκικό Λεξικό*, *ό.π.*, σελ. 318. Σχηματίζεται από τις λέξεις Kara- και agac, που σημαίνουν μαύρο δένδρο.

14. Η λέξη Μουσάς στην τουρκική γλώσσα σημαίνει μεγάλο λιβάδι. Ίσως το τοπωνύμιο Χατζή Μουσά να προέρχεται από τις λέξεις Χατζή και Μουσάς, δηλαδή το μεγάλο λιβάδι του Χατζή. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 45, σελ. 39.

Στεφάνοβικ Σκυλίτση το 1888 αναγράφει το τσιφλίκι[15] ως Χατζή-Μίση ή Χατζή Μούς, ενώ οι ντόπιοι το αποκαλούν Βάλτο[16]. Το τοπωνύμιο δεν αναφέρεται ως Χατζήμισι αλλά μνημονεύονται δύο κύριες λέξεις και η κάθε λέξη αρχίζει με κεφαλαίο γράμμα. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η ονομασία προέρχεται από το όνομα του αγά της περιοχής που είχε

15. Για την έννοια του τσιφλικίου (ciftlik) Βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατία,* 1983, σελ. 275-276. Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία Επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σελ. 576. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία,* Λάρισα, ΕΛΛΑΣ 1995, σελ. 106. Απ. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα Βαλκανικά και Εθνολογικά Προβλήματα*, εκδ. Βάνιας, 1992, σελ. 87. Τσιφλίκι καλείται το χωριό στο οποίο οι κάτοικοί του εργάζονται για λογαριασμό των ιδιοκτητών της γης, εφαρμόζοντας στην ουσία το φεουδαρχικό σύστημα, το οποίο επικρατούσε άλλοτε στην Γαλλία, σε αντίθεση με το κεφαλοχώρι στο οποίο η γη ανήκει στους αγρότες που την καλλιεργούν για δικό τους όφελος, πληρώνοντας τους αναλογούντες φόρους. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 60, σελ. 107. Δ. Κ. Τσοποτός, *ό.π.,* σελ. 212: Το Τσιφλίκι υποδιαιρείτο σε μερίδια τα οποία εκαλούντο Αλιακάδες (Τσιφλικομερίδια) και σελ. 201: «Τα Τσιφλίκια δεν παριστώσι ισάριθμα χωρία αλλά πολλά εξ αυτών απλώς ιδιοκτησίας του Αλή πασά, μεγαλυτέρας ή μικροτέρας κειμένας εν τη κτηματική περιφερεία Θεσσαλικών Κεφαλοχωρίων ή Τσιφλικίων ανηκόντων από κοινού ή κατά μερίδας (Αλιακάδες – είναι τουρκική λέξη) εις διαφόρους Τσιφλικούχους όπερ συνηθέστατον και νυν εν Θεσσαλία...». Βλ. Δ.Κ.Τσοποτός, *ό.π.* σελ. 140, «το άθροισμα ζευγαρίων εν τινι χωρίω ήτοι οικημάτων γεωργικών μετ αναλόγων γεωργών και εν τη περιφερεία του χωρίου αναλόγων αγρών, απετέλει τον τουρκιστί λεγόμενον Αλιακάν (Ζευγηλατείον των Βυζαντινών). Τοιαύτα χωρία έχοντα ζευγηλατεία διαφόρων ιδιοκτητών ή ζευγηλατεία και μικροιδιοκτήτας-κεφαλοχωρίτας-υπήρχον κατά τε την τουρκοκρατίαν και την Βυζαντινή εποχήν ως μαρτυρούσιν άλλως και οι λέξεις ζευγηλατείον και τουρκιστί Αλιακάς (τμήμα ενός τσιφλικίου που ανήκει σε άλλο ιδιοκτήτη), εν αντιθέσει προς τα ολόκληρα ιδιόκτητα χωρία υπάρχουσι δε και νύν πλείστα τοιαύτα εν τη πεδινή Θεσσαλία. Οι γεωργοί οι οποίοι εκαλλιέργουν την γήν ονομάζονται ζευγίται, τουρκιστί Τσιφτσήδες, διότι εκαλλιέργουν με ένα ζεύγος βοών αροτήρων ή με ζεύγος αρότρων, ωνομάζετο δε και η εις αυτούς προς καλλιέργειαν παραδιδομένη έκτασις γής μετά των αναγκαίων οικημάτων προς οίκησιν του γεωργού, των κτηνών τούτου και αποθήκευσιν του αχύρου, με μίαν λέξιν ζευγάριον, τουρκιστί τσίφτ εξ ού και Τσιφλίκιον. Και η λέξις και η έννοια του ζευγαρίου απαντώσαι συχνότατα παρα Βυζαντινοίς, είναι ήδη από της εποχής Κωνσταντίνου του Πορφυρογεννήτου γνωσταί. Αλλά και κατά την αρχαιότητα εγίνετο χρήσις του όρου τούτου ως εκφραστικού εκτάσεως, όπως εξάγεται εκ του εξής χωρίου: και ουκ ίσθ' όπως ούχ εώρων τα μεν εν Βοιωτία πανδοκεία Δημάδην έχοντα και χωρία ζευγών είκοσιν αρούντα και χρυσάς έχοντα φιάλας-Αισχ. Ρητορ. Επιστολή ΙΒ». Βλ. Δ. Αγραφιώτης, «Τσιφλίκια και τσιφλικοχώρια στην Επαρχία Αγιάς», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου για το Αγροτικό Ζήτημα στη Θεσσαλία,* Λάρισα, 1992, σελ. 39-49, Νικ. Πανταζόπουλος, *Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί τουρκοκρατίας,* Θεσσαλονίκη, 1967, Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία κατά την τουρκοκρατία,* 1996, σελ. 20. και σελ.7. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ 10, σελ. 181. «Επί τουρκοκρατίας οι γεωργοί χωρίζονταν στους ζευγίτες ή τσιφτσήδες και στους παρακεντέδες. Οι ζευγίτες καλλιεργούσαν μία έκταση την οποίαν μπορούσαν να οργώσουν δύο βόδια, δηλαδή ένα ζευγάρι αροτριώντα βόδια. Γι' αυτό η έκταση λέγονταν «ζευγάρι». Για την οργάνωση της παραγωγής και τη μορφολογία των εγκαταστημένων γεωργών-οικογενειών και τη σχέση τους με την παραγωγή στα τσιφλίκια. Βλ. Ε. Πρόντζας, *ό.π,* σελ. 239-259. Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Τα τσιφλίκια του Βελή πασά, υιού του Αλή πασά», *Μνήμων,* τόμ. 2, Αθήναι 1972, σελ. 145. Βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Σύγχρονα Βαλκανικά Εθνολογικά Προβλήματα,* 1992, εκδ. Βάνιας, σελ. 87. Το μεγαλύτερο προσόν ενός γαμπρού ήταν τότε η κατοχή ενός ζευγαριού, διότι δεν επρόκειτο να πεινάσει ποτέ η οικογένειά του, αφού θα μπορούσε να οργώσει τα χωράφια του. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 38, σελ. 184.

16. Ο βιογράφος του Αγίου Γεδεών Αρχ. Νεκτάριος Δρόσος, βλ. *Αγιορείται Οσιομάρτυρες της Ιεράς Μητροπόλεως Λαρίσης,* έκδ. 1999, αποκαλεί το Στεφανοβίκειο Βάλτο. Την ονομασία αυτή τη γνωρίζουν όλοι οι κάτοικοι του Στεφανοβικείου, γι' αυτό και οι φύλακες της λίμνης Κάρλας την εποχή εκείνη αποκαλούνταν βαλτοφύλακες και όχι θηροφύλακες.

την έδρα του στον οικισμό αυτό, δηλαδή στο Στεφανοβίκειο, όπως όλοι οι κάτοικοι του Στεφανοβικείου υποστηρίζουν. Αυτό αποδεικνύεται από το Κονάκι του Μπέη[17], τα θεμέλια του οποίου σώζονται ακόμη στο οικόπεδο ιδιοκτησίας σήμερα της οικογένειας Χαραλάμπους και Αικατερίνης Μπαρτζιάλη. Από το Κονάκι[18] εξάγεται το συμπέρασμα ότι το Στεφανοβίκειο ήταν η πρωτεύουσα της τότε περιοχής που αριθμούσε αρκετά χωριά. Συνεπώς, το Χατζή Μες με το Χατζή Μούς έχουν μεγάλη διαφορά. Εμείς, γνωρίζοντας ότι πολλά χωριά επί τουρκοκρατίας έπαιρναν την ονομασία από τα ονόματα Τούρκων αγάδων, ερευνήσαμε πάμπολλα ονοματεπώνυμα Τούρκων αγάδων από το 1700 έτος και μετέπειτα από συμβόλαια που συντάχθηκαν μετά το 1881 με πωλητές Τούρκους αγάδες, που κατά κάποιο τρόπο επιβεβαίωσαν τις σκέψεις μας. Τώρα τελευταία γίναμε συνδρομητές στο *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*. Στον τόμο 59, σελ. 198 αναγνώσαμε ένα άρθρο για τον οικισμό Μουσαλάρ, που ήταν οικισμός στην Καρδίτσα της οικογενείας των οθωμανών Γιουρούκων Musa (Μουσά). Ανακαλύψαμε ακόμη ένα όνομα αγά στην Πελοπόννησο και στη Χίο: Χατζή Μουσά Κεχαγιά, υιός Μουσταφά. Εμείς υποστηρίζουμε ότι το τοπωνύμιο Χατζή Μουσά με το πέρασμα αιώνων έγινε Χατζή Μούς[19] (όπως αναγράφεται στο συμβόλαιο της αγοράς από τον Παύλο, Δημήτριο και Ιωάννη Ζ. Στεφάνοβικ Σκυλίτση) και κατέληξε κατά παραφθορά Χατζήμισι. Σ'ένα χάρτη της Μαγνησίας τέλη του 19ου αι., ο οικισμός του Στεφανοβικείου αναφέρεται ως Χατζημουσά και όχι ως Χατζημούσα που μνημονεύει ο συγγραφέας ιατρός Στέργιος Αλ.Τσιότρας σ'ένα αξιόλογο βιβλίο που έγραψε για το Στεφανοβίκειο πριν από λίγα χρόνια[20]. Κοιτάξαμε με μεγεθυντικό φακό το χάρτη και ο τόνος είναι στη συλλαβή σα, δηλαδή Χατζημουσά, που σημαίνει Χατζή Μωϋσής. Στην Τουρκική γλώσσα το όνομα (Musa) Μουσά σημαίνει Μωϋσής. Αλλά τα ίδια θα υποστηρίζαμε αν ο τόνος στη λέξη Χατζημουσά ήτα στη συλλαβή μου, δηλαδή Χατζημούσα. Το 1647 συναντάμε το όνομα Καρά Μουσά Πασάς. Αυτός δεν πρόλαβε να πάρει την αυτοκρατορική σφραγίδα και έτσι δεν έγινε ποτέ σουλτάνος. Το 1722 συναντάμε μαζί με τους Σουλεϊμάν αγά και αγά Χατζινεδάρ ογλού Αχμέτ και το όνομα του Χατζή Μουσά στη Θεσσαλονίκη, σε μία επιστολή που γράφηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη Τζεμάζη ουλ Αχήρ 1120 -τουρκικό φιρμάνι[21] (16 Σεπτεμβρίου 1708). Αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα από την περιοχή μας για να υποστηρίξουμε τα επιχειρήματά μας. Το Αβδουλάρ (Νέο Περιβόλι νομού Λάρισας) προέρχεται από το όνομα Τούρκου αγά[22]

17. Bey και Bay=Κύριος, ηγεμών, άρχων. Προέρχεται από τη τουρκική λέξη Μπεγιούρκ που σημαίνει μεγάλος. Στην Τουρκία είναι τιμητικός τίτλος. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 212.

18. Konak=μέγαρο, κατάλυμα. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 296. Μας κάνει εντύπωση ότι κανείς από το Δήμο Κάρλας δεν ενδιαφέρθηκε για τη συντήρηση και την αναπαλαίωση αυτού του μνημείου, ενώ γνωρίζουμε ότι ο Δήμος Κάρλας είχε στην Τράπεζα καταθέσεις ύψους τεσσάρων εκατομμυρίων ευρώ, χρήματα που προέρχονταν από την απαλλοτρίωση λειβαδίου του Δήμου για την δημιουργία του σημερινού στρατοπέδου. Από πληροφορίες που έχουμε ο μόνος που ενδιαφέρθηκε ήταν ο γιατρός Χαράλαμπος Μπαρτζιάλης αλλά προσέκρουσε στη στείρα άρνηση του Δημοτικού Συμβουλίου του τέως Δήμου Κάρλας.

19. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 516.

20. Βλ. Στ. Αλ. Τσιότρας, *Το Στεφανοβίκειο και η Ιστορία του*, εκδ. Θ. Χριστόπουλος ΑΒΕΕ, σελ. 16.

21. Το τουρκικό φιρμάνι χωρίζονταν σε τρία μέρη: α) χαιρετισμός β) αφήγηση και απαρίθμηση πραγματικών περιστατικών και γ) η απόφαση, εντολή και διαταγή.

22. Τουρκιστί aga=άρχοντας, τσιφλικάς, φεουδάρχης, ο κύριος, ο αρχηγός, κοτ(ζ)σάμπασης. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 196. Η λέξη Κοτσάμπασης προέρχεται από τις λέξεις Koca (Κότζα) = μέγας και Bas (Μπάς) = αρχή. κεφαλή, κορυφή και ο πρόκριτος = Kocabasi από τις παραπάνω λέξεις. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 295.

που την εποχή εκείνη ήταν Αβδούλ με δεύτερο συνθετικό τη λέξη lar – λάρ, που είναι η κατάληξη του πληθυντικού αφενός και αφετέρου δηλωτικό της ιδιοκτησίας του χωριού συγκεκριμένων αγάδων[23]. Ο Αβδούλ Ασίζ Χατζή Αλή αγάς, σε συμβόλαιο το 1882 που έγινε στη Καρδίτσα, με το οποίο επώλησε τμήμα τσιφλικίου των Ζαρχανάδων (Δοσοχωρίου) της Καρδίτσας, αναφέρεται ως κάτοικος Μαγνησίας[24]. Είχε κτήματα και σε άλλες περιοχές[25]. Το Χατζιόμπασι (Νίκη Λάρισας) προέρχεται από τις λέξεις Χατζή και Όμπασι. Το όνομα Όμπασι προέρχεται από το όνομα: Αγά Σουϊν Όμπασι που είχε πολλά κτήματα στο Μικρο Περιβολάκι Μαγνησίας[26]. Η λέξη Όμπασι ερμηνεύεται ως χωράφι των Χατζήδων-των προσκυνητών[27]. Το χωριό Χατζιόμπασι μνημονεύεται το 1715 έτος ως Χατζή Όμπασι από τον περιηγητή Κωνσταντίνο Διοικητή (Ελληνας λόγιος του 18ου αι.)[28]. Το Καρατζά Νταγλί είναι το σημερινό Καστράκι της επαρχίας Αλμυρού. Το Ντουρμπέ Όμπασι είναι το σημερινό χωριό, στο νομό Λάρισας, Άγιοι Ανάργυροι. Η Χάλκη επί τουρκοκρατίας ονομαζόταν Χατζημαϊμούλι, από τον Τούρκο αγά Χατζή Μαϊμούλι. Στο Βελεστίνο έχουμε τοπωνύμιο με την ίδια ονομασία. Επίπλέον, ο Χατζή Μαϊμούλι ήταν διοικητής επί τουρκοκρατίας στο Βελεστίνο[29]. Το χωριό Σούμπασι είναι η σημερινή Χαρά νομού Λάρισας. Το Σοφόμπασι είναι το σημερινό χωριό Σοφό. Το χωριό Σατόμπασι είναι ο σημερινός Μαυρόλοφος. Το χωριό Χατζημουσταφά ή Χατζη-Μουσταφαλάρ είναι το σημερινό χωριό Ρεύμα, το όνομα του οποίου προέρχεται από τον ιδιοκτήτη Χατζή-Μουσταφά· το χωριό Καραδεμερτζή είναι το σημερινό χωριό Χαλκιάδες Φαρσάλων, το όνομα του οποίου προέρχεται από τον ιδιοκτήτη Καρά-Δεμερτζή[30].

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα η ονομασία του χωριού Σαρίμισι, που είναι το σημερινό χωριό Πρόδρομος του νομού Λάρισας, κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από τον ιδιοκτήτη του χωριού αγά με το όνομα Σαρί[31] Μουσά και, όπως το Χατζή Μουσά

23. Βλ. με κατάληξη ΛΑΡ Γιαχαλάρ=το Σωτήριο Λάρισας, Ουζλάρ= Αγιος Δημήτριος Φερών, Τσουλάρ=Η Μελία Λάρισας, Καζακλάρ=Αμπελώνας, Σαρασλάρ=Μεγάλο Μοναστήρι, Σαρτζιλάρ=Γλαύκη, Καραλάρ=το Ελευθέριο κ.λ.π., Τοπουσλάρ=Πλατύκαμπος, Αμαρλάρ=Κοιλάδα Λάρισας, Τουρσουνλά=Ραχούλα Λάρισας, Μισαλάρ=Συκεώνα Παλαμά, Μπαϊσλάρ=Τερψιθέα Λάρισας, Χατζηλάρ=Κραννώνα Λάρισας με κατάληξη ΛΗ βλ.Γκερλή=Αρμένιο, Περσουφλή=Αερινό,Τσαγκλί=Ερέτρια, Μικρό Κεσερλί=Ελάτεια, Μετεσελή=Μελισσοχώρι, Κάτω Δερεκλί=Αμπελιά, Μουσαφακλή=Κοκκίνα, Νταμπεγλή=Ο Αγιος Γεδεών, Κερμενλί=Πρινιά, Χασουμελή=Ζαρκαδοχώρι Αλμυρού, Παζαρλί=Λόφος Λάρισας, Ορμανλί=Καλλιθέα Λάρισας, Μπαϊρακλή=Ασπρόχωμα Λάρισας, Δεμερλή=Σταυρός Φαρσάλων, Τζουρμαρκλί=΄Αγιοι Ανάργυροι Λάρισας, Ακ Κετζελί=Μικροθήβες Μαγνησίας κ.λ.π, με κατάληξη ΕΡ Νταμπεγλέρ=Νίκαια Λάρισας, τουρκιστί Enebelehr (το ορθό Ινεμπεγλέρ) Κιλελέρ=Κυψέλη, Μπεχτσιλέρ=Μοσχοχώρι.κ.λ.π.. Με κατάληξη ΤΖΗ η ΤΣΙ, Σερατζή=Περίβλεπτο, Κακλετζή= Αχίλλειο Φαρσάλων, Καραδεμερτζή=Χαλκιάδες, Μπαλτζή=Κυψελοχώρι, Τεχτελτζή=Αγροκήπιο Λάρισας και Κονιατσί=Ευαγγελισμός Λάρισας. Καπουτζί=΄Αγιος Θεόδωρος Καρδίτσας,Κοτζιαρή=Ιτέα Παλαμά, Μπακρατζή=Ζάππειο Λάρισας, Ζιρετζή=Κρυοπηγή Μουζακίου, Σακαρετζί=Περδικάκι Αιτωλοακαρνανίας κ.λπ.

24. Βλ. συμβόλαιο 1623/1882 του τότε συμβολαιογράφου Καρδίτσας Απ. Βασιαρδάνη.

25. βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 55, σελ. 242.

26. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 4, σελ. 391, συμβ. 847/ 1933.

27. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 16.

28. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 16.

29. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 4, σελ. 386.

30. Βλ. Τουρκιστί Kara-Demildgi, Γ. Καιροφύλας, *Τοπωνύμια της Αθήνας, του Πειραιά και των Περιχώρων,* 1995, σελ. 153.

31. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό,π.*, σελ. 358. Σαρί σημαίνει ξανθός, κίτρινος, ωχρός.

έγινε Χατζή Μούς και μετέπειτα Χατζήμισι, έτσι και το Σαρί[32] Μουσά έγινε Σαρίμισι. Τέλος, το χωριό Μουσαλάρ, η σημερινή Ροδιά του νομού Λάρισας, και το χωριό Μουσαλάρ του Δήμου Φύλλου, νομού Καρδίτσας (η σημερινή Συκεών η Συκεώνας) στα όρια με το νομό Λάρισας, έχει σαν πρώτο συνθετικό τη λέξη Μουσά που είναι ένα μέρος, ένα τμήμα από το συνολικό όνομα του αγά με δεύτερο συνθετικό τη λέξη lar-λάρ. Το Μουσαλάρ ήταν ο οικισμός της οικογένειας των Οθωμανών Γιουρούκων Musa[33]. Επί τουρκοκρατίας στη Θεσσαλονίκη υπήρχε Ιερό Τζαμί των Μουσουλμάνων με την ονομασία Καζάζ Χατζή Μουσά κατηγορίας «Ιτζαρελού», τα έσοδα του οποίου προοριζόταν για τους Ιμάμηδες. Το Τζαμί ονομαζόταν Χατζή Μουσά. Οι περισσότεροι αγάδες είχαν κτήματα σε όλη την Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη επί τουρκοκρατίας υπήρχε περιοχή-συνοικία με την επωνυμία Καζάζ[34] Χατζημουσά Ταρακτσή Μαίτ Αλαντίν. Το ίδιο υποστηρίζουμε και για το γειτονικό μας χωριό Μουσαφακλή, τη σημερινή Κοκκίνα του νομού Μαγνησίας, η οποία σαν πρώτο συνθετικό έχει το όνομα Μουσά. Για την παραφθορά του ονόματος από Χατζή Μουσά σε Χατζή Μούς (όπως αναφέρεται στο συμβόλαιο αγοράς του τσιφλικίου Χατζή-Μίση)[35] και μετέπειτα σε Χατζήμισι αναφέρουμε μερικά παραδείγματα: ένας περιηγητής, ο Κωνσταντίνος Διοικητής[36], μνημονεύει τον Πηνειό ποταμό, το 1715 έτος, με το όνομα Κιοστέμ. Έτσι ονομαζόταν ο ποταμός επί τουρκοκρατίας μαζί με το όνομα Σαλαμπριάς. Η λέξη αυτή προέρχεται από τη λέξη Λυκοστόμιο (μεσαιωνικό τοπωνύμιο) και κατέληξε Κοστόμιο-Κοστόμ-Κιοστέμ. Το τοπωνύμιο Χατζημπτή, όπως προφέρεται από τους κατοίκους του Αγίου Γεωργίου Φερών, προέρχεται από τις λέξεις Χατζή και Αβδή[37]. Το χωρίο ΄Ακετσι, ήτοι οι Μικροθήβες του νομού Μαγνησίας, προέρχεται από τις λέξεις Ακ Κετζελί, που ήταν πριν η τουρκική ονομασία του χωρίου επί τουρκοκρατίας. Και από Ακ Κετζελί κατέληξε, προϊόντος του χρόνου,΄Ακετσι. Ο οικισμός Κιοπέ ΄Ομπασι, που αναφέρεται στο παρακάτω πωλητήριο συμβόλαιο υπ αριθμ. 36.705/8.3.1888 του τότε συμβολαιογράφου Αθηνών Γερασίμου Αφεντάκη, κατέληξε σήμερα να αποκαλείται και να μνημονεύεται στα συμβόλαια, σαν τοπωνύμιο, ως Κιμπόμπασι[38]. Με πρώτο συνθετικό το όνομα Χατζή αναφέρουμε τα ονόματα οικισμών Χατζηλάρ = Κραννώνας, Χατζημουσταφάς = Ρεύμα, Χατζή Μπαϊράκι = τα Μύρα, Χατζήμπεη=ο Αγιος Κωνσταντίνος, το Χατζηχαλάρ = Ελευθεραί, Χατζιόμπασι = ο Ευαγγελισμός, Χατζιόμπασι=Υπέρεια (Φαρσάλων), Χατζή Εμίρ= διαλυμένος οικισμός Καρδίτσας και επί πλέον μερικά ονόματα Τούρκων μπέηδων ή αγάδων, οι οποίοι έδωσαν τα ονόματά τους στα χωριά π.χ. Χασάν Τατάρ = Μεσορράχη, Ντελή-Πραΐμη (Ιμπραήμ) = Αγιοπηγή Καρδίτσας, Πασά Μαγούλα = Δενδράκια Λάρισας, Σελίμογλου = Λεπτοκαρυά Τρικάλων, κ.λ.π.

32. Τηλεφωνήσαμε στο Τουρκικό Προξενείο της Αθήνας και μας είπαν ότι υπάρχει τούρκικο όνομα Σαρί.

33. «Το Μουσαλάρ, ο οικισμός της οικογένειας των οθωμανών Γιουρούκων Musa, είναι ένας πεδινός οικισμός...», βλ. Χριστίνα Πολέζε, «Οι Βολιώτες Αδελφοί Τοπάλη αγοραστές του τσιφλικίου του Μουσαλάρ (Συκεώνη Συκεώνας) της Καρδίτσας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 59, σελ. 198.

34. Καζάς-Kaza στην τουρκική γλώσσα σημαίνει η περιοχή μιας υποδιοικήσεως, διοικητική περιφέρεια. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 287. Αντλήσαμε και λίγα στοιχεία για την παρούσα ανακοίνωση μέσα από το διαδίκτυο.

35. Στο άρθρο 10 του ν. Γ Σ Β΄ της 7ης Απριλίου του 1907 «*Περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και περί ιδρύσεως θεσσαλικού γεωργικού ταμείου*», το τοπωνύμιο αναφέρεται ως Χατζή Μίση.

36. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 14.

37. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 3, σελ. 509.

38. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 505.

Στο με αριθμό 36. 705/ 8.3.1888 πωλητήριο συμβόλαιο του τότε συμβολαιογράφου Αθηνών Γερασίμου Ι. Αφεντάκη, ο Παύλος Στεφάνοβικ Σκυλίτσης, μαζί με τα αδέλφια του Δημήτριο και Ιωάννη, αγοράζει ολόκληρο το χωριό (μαζί και τους οικισμούς Σαρασλάρ - Μ.Μοναστήρι Λάρισας-, Ριζομύλου και Κιοπέ Όμπασι), που τότε ήταν τσιφλίκι με την ονομασία Χατζή-Μίση ή Χατζή Μούς, όπως αναγράφεται στο συμβόλαιο. Βλέπουμε ότι η λέξη Μίση έχει κεφαλαίο γράμμα. Στο άνω συμβόλαιο, όπου αναφέρεται το τοπωνύμιο Χατζή-Μίση ή Χατζή Μούς[39], πάντα αναφέρεται με κεφαλαίο γράμμα (Μι) Μ. Ο τίτλος κτήσεως του πωλητού δεν αναγράφεται στο άνω συμβόλαιο. Έτσι θα δίναμε λύση στο πρόβλημά μας, πλην όμως τα ταπιά παραδόθηκαν στους αδελφούς Στεφάνοβικ Σκυλίτση από τους πωλητές. Όμως στα σύνορα των οικισμού Ριζομύλου στο άνω με αριθμό 36.705/1888 συμβόλαιο, το όριο με το σημερινό Στεφανοβίκειο, αναγράφεται ως Χατζή Μούς. Ομοίως στο ίδιο συμβόλαιο περιλαμβάνεται και το σύνορο του οικισμού Σαρασλάρ με το Στεφανοβίκειο με την ονομασία Χατζή Μούς στράτα. Στα σύνορα του οικισμού Ριζομύλου, στο ίδιο ως άνω συμβόλαιο, περιλαμβάνεται και το τοπωνύμιο Χατζή Μισιώτικα αμπέλια και το χωρίο Χατζή Μούς[40]. Προς επίρρωση των επιχειρημάτων μας μνημονεύουμε τουρκικά έγγραφα αφορώντα στην ιστορία της Χίου, κατά μετάφραση του Χρήστου Β.Μαυροπούλου, διερμηνέως στο Πρωτοδικείο Χίου, από τα οποία προκύπτει ότι υπήρχε την εποχή εκείνη αγάς με το όνομα Χατζή Μουσά[41] και στη συγκεκριμένη περίπτωση Χατζή Μουσά Κεχαγιάς[42], υιός Μουσταφά. Στις 22.8.1741 ο ηγούμενος της Μονής Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Χίο παπα - Γρηγόριος Μιχαήλ Κοράνας, ο Μακάριος Παντελής Κωνσταντάκης και παπα - Γεδεών Μιχαήλ Γαλανός, υποβάλλουν αίτημα προς τον Μολλά, πρόεδρο του Ιεροδικείου, διά να τους επιτραπεί η επισκευή της εκκλησίας άνευ προσθήκης τινός. «Ο Μολλάς[43] Χατζή Μεχμέτ Εφένδης υιός Χατζή Χουσεϊν Τσελεμπί[44] αρχιγραμματεύς, συνοδεία των Κωνακτζ(σ)ή, Ιβραχήμ μπεσέ υιού Χασάν, νομίμου πληρεξουσίου του Χατζή Αλή Καπτάν[45] ζαδέ[46] Μουσταφά, κάνει δεκτό το αίτημα και ως μάρτυρες υπογράφουν οι αγάδες Αβδουλλάχ Εφένδης[47], υιός Χατζή Αχμέτ,ο Χατζή Μούσα Κεχαγιά Ζαδέ (υιός) Μουσταφά, ο Χατζή Χουσεΐν, κρητικός υιός Αβδουλλάχ, ο Χαλήλ υιός Ιβραχήμ, ο Αντώνιος Γαϊτάνος, αρχιτέκτων, ο Νικόλαος Φαρμάκης διερμηνεύς, ο Ζαδέ Μουσταφά Αγάς, τελώνης Χίου και Ζαμπίτης των ραγιάδων και άλλοι. Ημερομηνία η 9 Λζ εμαζη-ουλ εχήρ 1154 (11) = 22 Αυγούστου 1741[48]. Οι Έλληνες επί τουρκοκρατίας έπρεπε να λάβουν άδεια για να κτίσουν την εκκλησία ή να

39. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 509-510 «το τοπωνύμιο Χατζή Μούσα ή Χατζη Μούς ή Χατζή Μίση μετατράπηκε σε Χατζήμιση (ι)...».

40. Πωλητές ήσαν ο Μεχμέτ ή Μωχαμέτ Σαχίπ Βέης και η μητέρα αυτού Φατμέ Δελχιζάρ Χανούμ,κάτοικοι Κωνσταντινουπόλεως.

41. Στην έρευνα που έγινε στο Υποθηκοφυλακείο Λάρισας, το τοπωνύμιο σε πολλά συμβόλαια αναφέρεται ως Χατζή Μίση.

42. Τουρκιστί Kahya = επιστάτης, επίτροπος τοποτηρητής.

43. Molla = Ιεροδίκης, Θεολόγος. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 321.

44. celebi = ο κύριος, ο μορφωμένος Βλ. Μεν. Δημητριάδη, *ό. π.,* σελ. 224.

45. Kaptan = ο αρχηγός,ο καπετάνιος, Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 283.

46. Zade (Ζαδέ) = υιός, Μεν. Δημητριάδης, *ό. π.,* σελ. 413.

47. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό. π.,* σελ.241 «Efendi=Ο κύριος, ο προστάτης, ο προϊστάμενος (από την ελληνική λέξη αυθέντης = κύριος, άρχοντας, ευγενής).

48. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 224), ζαμπίτης=τουρκική λέξη από τη λέξη zabit= στυνομικός, «ο φυλάττων την τάξιν».

την επισκευάσουν με σχέδια κ.λ.π. Για την άδεια αυτή που έπρεπε να λάβουν από τον Ιεροδίκη[49], ο ιερός νόμος των Μουσουλμάνων όριζε ότι οι υπόδουλοι δεν είχαν το δικαίωμα να κτίζουν μεγαλοπρεπείς ναούς στις μουσουλμανικές χώρες. Έτσι, η ανέγερση ναών και οποιαδήποτε άλλη εργασία γινόταν με άδεια των τουρκικών αρχών[50].

Οι σκέψεις μας αυτές ας αποτελέσουν το έναυσμα για περαιτέρω επιστημονική έρευνα προέλευσης του τοπωνυμίου Χατζήμισι. Τα επιχειρήματά μας συνηγορούν ότι προέρχεται από το όνομα του αγά Χατζή Μουσά ή συγγενούς της οικογενείας των οθωμανών Γιουρούκων[51], ιδιοκτήτη επί τουρκοκρατίας του τσιφλικίου Χατζήμισι, γόνου της οικογενείας οθωμανών Γιουρούκων Musa (Μουσά), που στην τουρκική γλώσσα σημαίνει Μωϋσής. Δηλαδή. ο ιδιοκτήτης αγάς του τσιφλικίου Χατζήμισι λεγόταν Χατζή Μωϋσής. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το χάρτη του 19ου αι., τον οποίο μνημονεύει ο ιατρός και συγγραφέας Στέργιος Αλέξ. Τσιότρας στο προαναφερόμενο πόνημα του, όπου το τοπωνύμιο Χατζή-Μισι αναφέρεται ως Χατζημουσά. Η τρίτη αυτή εκδοχή είναι κατά την ταπεινή μας γνώμη η πιο ορθή και επικρατέστερη. Όταν επιτρέψει ο χρόνος θα πρέπει κάποιος να μεταβεί στην Άγκυρα για να ερευνήσει το κεντρικό οθωμανικό Κτηματολόγιο και τα οθωμανικά «ταπιά η τα χοτζέτια»[52] της περιοχής, όπου είμεθα βέβαιοι ότι θα ανακαλύψει το πλήρες όνομα του αγά, έτσι ώστε να επιβεβαιωθεί η σημερινή ανακοίνωση. Σημειώνουμε ότι η σύμβαση του Ιωάννου Σκυλίτση μετά του Ελληνικού Δημοσίου αναφέρει επί λέξει «Πάντες οι τίτλοι και τα τα ταπία των πωλουμένων κτημάτων παραδοθήσονται εις τον επί των Οικονομικών Υπουργόν της Ελλάδος άμα τη δημοσιεύσει του την παρούσαν σύμβασιν κυρούντος νόμου....». Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε με το άρθρο 1 ν.Β.Ω.Μ.Γ΄. την 8-12-1901. Όπως είπαμε και πιο πάνω τα ταπιά παραδόθηκαν στους αδελφούς Στεφάνοβικ Σκυλίτση, όπως ρητά αναγράφεται στο άνω μνημονευθέν συμβόλαιο αγοράς. Αισθανόμαστε την ανάγκη να συγχαρούμε το Θεσσαλικό Ημερολόγιο για τις πολύτιμες πληροφορίες που λάβαμε για την ανεύρεση της προέλευσης του τοπωνυμίου Χατζή- Μιση μετά από 131 χρόνια. Αξίζουν έπαινοι στον εκδότη του *Θεσσαλικού Ημερολογίου* Κώστα Σπανό. Ο Στεφάνοβικ έκαμε πολλές δωρεές στη νήσο Χίο και μεταξύ άλλων έκτισε και ένα νοσοκομείο που ονομάσθηκε Στεφανοβίκειο Νοσοκομείο. Από τη Χίο ήλθαν στο Στεφαναβίκειο μερικοί σημερινοί κάτοικοι και αρκετοί από τους κατοίκους έλκουν την καταγωγή τους από τη Χίο, όπως π.χ. η Οικογένεια Σανίδα. Αυτοί έφεραν και τις βράκες στο Στεφανοβίκειο, που πριν ήταν άγνωστες. Για ένα σταυρό στο μέτωπο που έχουμε ακούσει δεν είμεθα σε θέση να κρίνουμε με επιστημονικά κριτήρια. Χρειάζεται περισσότερη έρευνα και συγκεκριμένα να μεταβούμε στη Χίο για περαιτέ-

49. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, τόμ. *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 365.

50. Για την ημερομηνία κατά το οθωμανικό σύστημα ebced hesabi-εμπτζέντ χεσαμπί βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 384.

51. «Γιουρούκοι». Άλλοι επιστήμονες υποστηρίζουν ότι ήσαν νομαδικός λαός της Μικράς Ασίας, από τη λέξη Yuruk (Γιουρούκ) = νομάς, και άλλοι ότι ήσαν έποικοι από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας που εγκαταστάσθηκαν στην Ελλάδα επί τουρκοκρατίας. Βλ. χωριό Κόνιαρι (Ικόνιο) στο Δήμο Ρήγα Φεραίου, τη σημερινή Χλόη.

52. Τούρκικοι τίτλοι ιδιοκτησίας, που αποτελούσαν συστατικά έγγραφα της κυριότητας. Δηλωτικά έγγραφα της νόμιμης κτήσεως του δικαιώματος επί των δημοσίων γαιών, Τουρκιστί hocat =τίτλος κυριότητος + απόφαση Ιεροδικείου – tapu = τίτλος κυριότητος Βλ. Δημ.Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 258. Για τη λέξη χοτζέτι, Βλ. Ε. Μπόγκας, «Τουρκικές λέξεις σε παλιότερα ελληνικά κείμενα», *Θεσσαλικά Χρονικά,* τόμ. 7-8, Αθήναι 1959, σελ. 219, για τη λέξη Ταπί βλ. F. Tuncay-Λ. Καρατζάς, *Τουρκο-ελληνικό Λεξικό,* Αθήνα 2000, σελ. 713.

ρω πληροφορίες. Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα αφορούν στο τοπωνύμιο Χατζημούς. Είναι προφανές ότι πριν λάβει την ονομασία Χατζημούσα ή Χατζημουσά και κατά παραφθορά Χατζημούς, που σημαίνει Χατζή Μωϋσής, ότι το διαζευκτικό «ή» που αναφέρεται στο άνω πωλητήριο συμβόλαιο, σημαίνει ότι πριν από την ονομασία αυτή υπήρχε το τοπωνύμιο Χατζή Μίση και ίσως μετά να καθιερώθηκε η ονομασία Χατζημουσά ή Χατζημούσα. Για το τοπωνύμιο Χατζή Μίση γίνεται έρευνα και ελπίζουμε στο επόμενο Συνέδριο να είμεθα έτοιμοι.

Ο εθνικός ευεργέτης Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης και τα τσιφλίκια του στη Θεσσαλία[53]
Η οικογένεια Στεβάνοβικ-Σκυλίτση της Κωνσταντινούπολης

Μία από της εξέχουσες οικογένειες της ομογένειας στην Κωνσταντινούπολη ήταν η οικογένεια Στεφάνοβικ – Σκυλίτση. Ο Ζαννής Στεφάνοβικ – Σκυλίτσης ήταν πλούσιος έμπορος και τραπεζίτης της Πόλης, χριστιανός, και διακρινόταν για τη φιλανθρωπία και την αγάπη του για το Γένος. Κατά τα έτη 1837-1838 προσέφερε χρήματα για την ανέγερση του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων (Κων/πολη). Το 1879 προέβη σε προσφορά 11300 λιρών Τουρκίας για την οικοδόμηση ενός ιδιαιτέρου κτιρίου για τους φρενοβλαβείς της Πόλης.

Το 1864, ο Ζαννής Στεφάνοβικ–Σκυλίτσης με άλλους Έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, όπως οι Ε. Μπαλτατζής, Στ. Ζαφειρόπουλος, Κ. Ζωγράφος, Α. Ράλλης, Cammondo και Γεώργιος Ζαρίφης, ίδρυαν το τραπεζικό ίδρυμα «Societe' Generaledel' Empire Ottoman» (Γενική Εταιρεία του Οθωμανικού Κράτους). Το 1873 ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Χρηστάκης Ζωγράφος, ο Ζαννής Στεφάνοβικ – Σκυλίτσης, ο Π. Καραπάνος, ο Ε. Μπαλτατζής και άλλοι τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, ίδρυσαν την «Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως» στην Αθήνα με κεφάλαιο 25 εκατομμυρίων φράγκων.

Ο Γεώργιος Ι. Ζαρίφης μαζί με άλλους Έλληνες τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης (Λεωνίδας Ζαρίφης, Ευστάθιος Ευγενίδης Χ. Μαυροκορδάτος, Αντώνιος Μαυροκορδάτος, Α. Βλαστός, Ζαννής Στεφάνοβικ, Παύλος Στεφάνοβικ – Σκυλίτσης, Γ. Κορωνιός, Β. Νεγρεπόντης) και μερικούς ξένους (ο Εβραίος SOLOMON Fernandez, οι εκπρόσωποι της Οθωμανικής Τράπεζας Foster, Devaux και Von Haas, ο Βρετανός τραπεζίτης Alfred Barker κ.ά.) συγκρότησαν έναν τραπεζιτικό όμιλο και επέβαλαν οικονομικό έλεγχο στα οικονομικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο παραπάνω τραπεζιτικός όμιλος κατάφερε και πέτυχε την έκδοση ενός αυτοκρατορικού διατάγματος από τον σουλτάνο και την υπογραφή σύμβασης με την οθωμανική κυβέρνηση (10/22 Νοεμβρίου 1879), που προβλέπονταν τα εξής: η οθωμανική κυβέρνηση παραχωρούσε, από την 1/13 Ιανουαρίου 1880, στον τραπεζιτικό αυτόν όμιλο και στην Οθωμανική Τράπεζα για μια δεκαετία την είσπραξη φόρων χαρτοσήμου, οινοπνευματωδών, αλιείας, προβάτων και μεταξιού, τη διαχείριση των μονοπωλίων του αλατιού και του καπνού, καθώς και τους φόρους της Ρωμυλίας, της Κύπρου και της Βουλγαρίας, προκειμένου να καλυφθεί το εσωτερικό και εξωτερικό χρέος της Τουρκίας και να συνεχίσει η Τουρκία να πληρώνει το τοκοχρεολύσιο του δημοσίου χρέους της, το οποίο είχε διακοπεί. Η σύμβαση αυτή εξελίχθηκε στο λεγόμενο «Διάταγμα του Μουχαρέμ» (1881), με το οποίο διευθετήθηκε οριστικά το

53. Βλ. Κων. Π. Καταραχιάς, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 60, σελ. 408-414, αφιέρωμα στον εθνικό ευεργέτη Παύλο Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, το οποίο και αντιγράφουμε με έγκριση του εκδότη του *Θεσσαλικού Ημερολογίου* Κων. Σπανού. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 516.

εξωτερικό χρέος της Τουρκίας, αφού εγκαθιδρύθηκε αυστηρός οικονομικός έλεγχος στην Τουρκία, για να εξασφαλιστεί η πληρωμή 25% του τοκοχρεολυσίου του δημοσίου οθωμανικού χρέους. Ο οικονομικός έλεγχος στα δημόσια οικονομικά του οθωμανικού κράτους, τα οποία είχαν επιβάλλει οι Έλληνες τραπεζίτες της Πόλης, καταργήθηκε το 1923 από τον Κεμάλ Ατατούρκ και τη μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση, μετά το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου και την αποχώρηση του Ελληνικού Στρατού.

Ο εθνικός ευεργέτης Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης (1843-1901)

Ο Παύλος Στεφάνοβικ–Σκυλίτσης γεννήθηκε στην Κων/πολη το 1843. Πατέρας του ήταν ο πλούσιος έμπορος και τραπεζίτης της Πόλης Ζαννής Στεφάνοβικ–Σκυλίτσης. Ο Παύλος ασχολήθηκε με την χρηματοπιστωτική πίστη και τη ναυτιλία, αλλά και με τις τραπεζιτικές και εμπορικές επιχειρήσεις του πατέρα του, τις οποίες διεύρυνε κι έτσι απέκτησε μεγάλη περιουσία. Το 1871 συμμετείχε, ως κύριος μέτοχος με τον Οίκο Ζαρίφη και άλλους Έλληνες εμπόρους από την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και το Λονδίνο, στην εταιρεία «Η Ποντοπορία», η οποία διέθετε δύο ρυμουλκά ατμόπλοια. Το 1872 συμμετέχει στην ίδρυση της τράπεζας «Αυστροουγγρική Πίστη», με τον Χρηστάκη Ζωγράφο, τον Στ. Ράλλη, τον Γεώργιο Ζαρίφη, τον Κ. Καραπάνο, εβραίους τραπεζίτες κ.ά.

Πλούσιο ήταν το φιλανθρωπικό έργο και οι αγαθοεργίες του Παύλου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση. Βοήθησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συνέβαλλε στην ανέγερση ενός ναού στο κοιμητήριο του Σταυροδρομίου, ενίσχυσε οικονομικά άπορες οικογένειες, ελληνικά σχολεία και ορφανοτροφεία της Κων/πολης. Ήταν χρηματοδότης της φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας «Αγαπάτε Αλλήλους», που ιδρύθηκε το 1881 υπό την αιγίδα του Οικ. Πατριαρχείου και «ανέλαβε χρηματοδότηση των απόρων σχολείων, την ίδρυση σχολείων και παρθεναγωγείων, όπως και την χρηματοδότηση δασκάλων». Ο Παύλος Στεφάνοβικ – Σκυλίτσης και άλλοι οικονομικοί παράγοντες της Πόλης (Γεώργιος Ζαρίφης, Χρηστάκης Ζωγράφος, Θ. Μαυρογορδάτος, Ευγενίδης, Κορωνιός κ.ά.) συνέδραμαν οικονομικά στη λειτουργία του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» και στις φιλεκπαιδευτικές του δραστηριότητες. Τα ονόματα του Ζαννή Στεφάνοβικ-Σκυλίτση και του Παύλου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση αναγράφονται στον πίνακα ευεργετών και δωρητών που είναι ανηρτημένος στην αίθουσα τελετών της «Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής».

Ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης συνέβαλε οικονομικά στην ανέγερση του ναού της Αγίας Τριάδας στο Ταξίμ, ο οποίος θεμελιώθηκε το 1876 και εγκαινιάστηκε 1889. Ο σεισμός της 28ης Ιουνίου 1894 κατέστρεψε το κτηριακό συγκρότημα της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Με δωρεά του Παύλου Στεφάνοβικ–Σκυλίτση κτίστηκε εξ ολοκλήρου το σημερινό κτίριο της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης σε σχήμα Π προς τιμήν του ιδρυτή, του οποίου το όνομα αρχίζει από Π (Παύλος), και τα εγκαίνιά του τελέστηκαν στις 6 Οκτωβρίου 1896, επί Οικουμενικού Πατριάρχη Ανθίμου Ζ΄ (1895-1897). Ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης πέθανε στην Κωνσταντινούπολη στις 23 Απριλίου 1901 και κηδεύτηκε με μεγάλες τιμές, παρουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη και της Ιεράς Συνόδου.

Τα τσιφλίκια του Παύλου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση στη Θεσσαλία

Λίγους μήνες πριν από την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος (1881), η οθωμανική κυβέρνηση πούλησε σε πλούσιους Έλληνες όλα τα κτήματα που περιήλθαν

σ' αυτήν από δημεύσεις. Έτσι, ο Παύλος Στεφάνοβικ – Σκυλίτσης αγόρασε 26 τσιφλίκια στη Θεσσαλία, έκτασης 600.000 στρεμμάτων, περίπου. Τα τσιφλίκια, κυρίως πεδινά και λίγα ημιορεινά χωριά, τα οποία της αγόρασε στη Θεσσαλία, στα τέλη του 19ου αιώνα κι αποτέλεσαν τα λεγόμενα στεφανοβίκεια κτήματα ήταν τα εξής:

Α). Νομός της Λάρισας

Νιάματα· Νάματα, νοτιοανατολικά της Λάρισας.

Σαρασλάρ· Μεγάλο Μοναστήρι, 40 χλμ. Νοτιοανατολικά της Λάρισας.

Κιοπέ- Ομπασί (Κιόμπασι)· διαλυμένος οικισμός στην περιοχή του Ριζομύλου του Βελεστίνου.

Χατζημουσταφαλάρ ·Ρεύμα, συνοικία των Νέων Καρυών, 17 χλμ. Νότια της Λάρισας.

Κοτσμπασάν· Νέα Λεύκη, 14 χλμ. Νότια της Λάρισας.

Μεγάλο Χαλίτσι· Δίλοφος, 26 χλμ. Νότια της Λάρισας.

Χισαρλίκ(Σαρλίκι)· ο διαλυμένος οικισμός Παλαιοκκλήσι των Νέων Καρυών, 17 χλμ. Νότια της Λάρισας.

Αμαρλάρ· Κοιλάδα, 14 χλμ. Νοτιοδυτικά της Λάρισας.

Ακ- Σεράι· η συνοικία Φιλιππούπολη της Λάρισας.

Οκτσιλάρ· Αγία Σοφία του Τυρνάβου, 13 χλμ. Βορειοδυτικά της Λάρισας.

Τσούξιανη· Δήμητρα της Αγιάς, 24 χλμ. Βορειοανατολικά της Λάρισας.

Καστρί· Καστρί της Αγιάς, 33 χλμ. Ανατολικά της Λάρισας.

Σέχι· Ρευματιά των Φαρσάλων, 44 χλμ. Νότια της Λάρισας.

Της στην ιδιοκτησία του Παύλου Στεφάνοβικ – Σκυλίτση ανήκαν και οι αλιακάδες (τσιφλικομερίδα):

Νεμπεγλέρ· Νίκαια, 9 χλμ. Νότια της Λάρισας.

Μπεχτσιλέρ· Μοσχοχώρι, 21 χλμ. Νοτιοανατολικά της Λάρισας.

Μικρό Χαλίτσι· Κοκκίνες του Κιλελέρ, 31 χλμ. Νοτιοανατολικά της Λάρισας.

Β). Νομός της Μαγνησίας

Χατζήμησι· Στεφανοβίκειο, 28 χλμ. Βορειοδυτικά του Βόλου. Το Στεφανοβίκειο έλαβε το όνομά του από το όνομα του ιδιοκτήτη του χωριού Παύλου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση.

Ριζόμυλος· Ριζόμυλος, 23 χλμ. Βορειοδυτικά του Βόλου.

Γ). Νομός της Καρδίτσας

Τσαμάσι·Ανάβρα των Σοφάδων, 29 χλμ. Νοτιοανατολικά της Καρδίτσας. Αγοράστηκε αργότερα, κατά τα τέλη της δεκαετίας 1880-1890.

Ερμήτσι· Ερμήτσι του Παλαμά, 18 χλμ. Βορειοανατολικά της Καρδίτσας.

Κρανιά· Κρανιά, 15 χλμ. Βορειοδυτικά της Καρδίτσας.

Δ). Νομός των Τρικάλων

Φλαμούλι· συνοικία των Τρικάλων, 6 χλμ. Νότια της πόλης.

Ριζαριό· συνοικία των Τρικάλων, 4 χλμ. Νοτιοανατολικά της πόλης.

Λόγγος Αχμέτ Αγά· Λόγγος, 11 χλμ. Νοτιοανατολικά των Τρικάλων.

Στεφανουσαίοι· Δροσερό, 6 χλμ. Νοτιοδυτικά των Τρικάλων.

Μπάγια· Πετρωτό, 23 χλμ. Ανατολικά των Τρικάλων.

Βοστήδι· Κρήνη, 24 χλμ. Βορειοανατολικά των Τρικάλων.

Βόργιανη· Αχλαδοχώρι, 32 χλμ. Βορειοανατολικά των Τρικάλων.

Τσιοτούλι· Παναγίτσα, 32 χλμ. Ανατολικά των Τρικάλων.

Μπουχουνίστα· Μεγαλοχώρι, 7 χλμ. Ανατολικά των Τρικάλων.

Υπολογίζεται ότι στα τσιφλίκια του Παύλου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση, στη Θεσσαλία, κατοικούσαν 600 οικογένειες κολίγων. Τρία από αυτά βρίσκονταν στο σημερινό νομό της Καρδίτσας. Πρόκειται για τα τσιφλίκια Τσαμάσι (Ανάβρα), Ερμήτσι και Κρανιά. Στα τέλη της δεκαετίας 1880-1890, ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης αγόρασε το τσιφλίκι Τσαμάσι, έκτασης 75.000 στρεμμάτων, από τον οθωμανό ιδιοκτήτη του Αβραάμ πασά Καρακεχαγιά. Πιθανολογείται ότι στην έκταση των 75.000 στρεμμάτων περιλαμβανόταν και ένα τμήμα από το γειτονικό χωριό-τσιφλίκι Αμαρλάρ (Αχλαδιά), αφού το τσιφλίκι Τσαμάσι περιλάμβανε 31.000 στρέμματα.

Τον Απρίλιο του 1900 ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης επισκέφτηκε τη Λάρισα , όπου διέμεινε για της ημέρες. Κατά την παραμονή του στη Λάρισα προέβη σε σειρά δωρεών. Συγκεκριμένα, πρόσφερε 3.000 δραχμές στο ναό του Αγίου Αχιλλείου, 2.000 δραχμές στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και 1.500 δραχμές στο ναό του Αγίου Νικολάου. Της, δώρισε 2.000 δραχμές στο Δημοτικό Νοσοκομείο, 2.000 δραχμές στη «Λαϊκή Σχολή» και 2.500 δραχμές της απόρους της Λάρισας. Τα εκκλησιαστικά Συμβούλια των τριών παραπάνω ναών της πόλης εξέδωσαν κοινό ευχαριστήριο ψήφισμα, το οποίο επέδωσε στον Παύλο Στεφάνοβικ-Σκυλίτση ο δήμαρχος της Λάρισας. Ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης επισκέφθηκε και δύο από τα τσιφλίκια του στη Θεσσαλία, το Χατζήμησι (Στεφανοβίκειο) και τον Ριζόμυλο, χωριά του τότε Δήμου Αρμενίου, κοντά στη λίμνη Βοιβηίδα (Κάρλα), όπου έτυχε ενθουσιώδους υποδοχής από της κατοίκους της. Κατά την αναχώρησή του από τη Λάρισα για το Βόλο, τον Παύλο Στεφάνοβικ-Σκυλίτση κατευόδωσαν στο Σιδηροδρομικό Σταθμό ο δήμαρχος της Λάρισας Λ. Ζαρμάνης, ο δήμαρχος του Αρμενίου Δ. Ζουζούκης, και κάποιοι αξιωματικοί.

Η ανακοίνωση ενοικίασης των τσιφλικιών των Στεφάνοβικ-Σκυλίτση στη Θεσσαλία για 5 χρόνια (1893)

Ο Στεφάνοβικ ή Σκυλίτσης καθιέρωσε το επώνυμο Στεφάνοβικ από το Στέφανος, γιατί το επώνυμο Σκυλίτσης δεν ήταν εύηχο. Το 1901 ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης πέθανε και τον κληρονόμησε ο αδερφός του Ιωάννης Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης, ο οποίος πούλησε τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας στην ελληνική κυβέρνηση «αντί ευτελέστατου τιμήματος» με σκοπό να διανεμηθούν αυτά στους ακτήμονες χωρικούς. Με το νόμο ΒΩΜΓ' της 1ης Φεβρουαρίου 1902 επικυρώθηκαν η πώληση των κτημάτων του Ιωάννη Στεφάνοβικ-Σκυλίτση στο ελληνικό Δημόσιο και η σύναψη δανείου 80.000 λιρών στερλινών από την Εθνική Τράπεζα για την πληρωμή του τιμήματος των κτημάτων. Τέλος, τα στεφανοβίκεια κτήματα διανεμήθηκαν στους ακτήμονες Θεσσαλούς γεωργούς σύμφωνα με το άρθρο 10 του νόμου ΓΣΒ΄ (3202)/1907, τον οποίο ψήφισε η κυβέρνηση του Γεωργίου Θεοτόκη, και όριζε ότι αυτά διανέμονται στους επίμορτους καλλιεργητές που ζουν κι εργάζονται σ' αυτά, καθώς και στους ομογενείς πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία, την Βουλγαρία και την Ρουμανία, οι οποίοι ήρθαν στην Ελλάδα.

Συγκεκριμένα, στα χωριά-τσιφλίκια του Παύλου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση στη Θεσσαλία εγκαταστάθηκαν, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, ομογενείς από τα χωριά και τις πόλεις Σιναπλή, Βοδενά, Φιλιππούπολις, Στενήμαχος, Ακρανιά, Καρυές, Δογάνογλου, Μουρανταλή, Μεγάλο Μοναστήρι, Τσεκούρκεϊ (Μικρό Μοναστήρι) και Μεγ. Βογιαλάκι της Ανατολικής Ρωμυλίας, καθώς και από την Βράιλα της Ρουμανίας.

Το Στεφανοβίκειο ήταν τσιφλίκι[54], όπου υπήρχε «Λειβάδιον» με την ονομασία «Εκκλησία»[55]. Με το 127/1898 συμβόλαιο ο Δημήτριος Φωστήρας, έμπορος και κτηνοτρόφος, υπενοικίασε το άνω «λειβάδιον», ιδιοκτησίας του Έλληνα τραπεζίτη της Κωνσταντινούπολης Παύλου Στεφάνοβικ,[56] ο οποίος, σημειωτέον, είχε αγοράσει 600.000 στρέμματα μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας (1881) και μίσθωσε το λειβάδι «Εκκλησία»[57], της κτηματικής περιφερείας Στεφανοβικείου, στους Σταμούλη Π. Τσουκαντάνα, κτηνοτρόφο,

54. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 311. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, 1800-1810, Αθήνα 1975, σελ. 120-143. Ο William Leake γράφει για το Στεφανοβίκειο το Δεκέμβριο του 1809 «...Στα μισά του δρόμου μας είναι το Χατζήμιση, ένα τούρκικο τσιφλίκι με 50 περίπου ελληνικά σπίτια, ένα μίλι δεξιά (εάν υπολογίσουμε με 6-7 άτομα την οικογένεια ήταν 350 κάτοικοι). Όλη αυτή η περιοχή ανάμεσα στα δύο χωριά (Στεφανοβικείου και Αρμενίου) είναι μία ανοιχτή πεδιάδα με καλλιέργειες καλαμποκιού. Το χώμα μοιάζει με κείνο γύρω από τη Λάρισα και εύκολο στο όργωμα με αλέτρι. Όταν η χρονιά είναι καλή μπορεί να αποδώσει 1 προς 10-12 σε σιτάρι (οι γεωργοί έλεγαν παλαιότερα το ένα δέκα ή το ένα δώδεκα, δηλαδή ένα κιλό σπόρος απέδιδε σοδειά 10-12 κιλών), αλλά λέγεται ότι χρειάζεται περισσότερο νερό από ό,τι το χώμα της βόρειας Θεσσαλίας η της λαρισαϊκής πεδιάδας. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 34, σελ. 116· Τσιφλίκι καλείται το χωριό στο οποίο οι κάτοικοί του εργάζονται για λογαριασμό των ιδιοκτητών της γης, εφαρμόζοντας στην ουσία το φεουδαρχικό σύστημα το οποίο επικρατούσε, άλλοτε στη Γαλλία, σε αντίθεση με το κεφαλοχώρι στο οποίο η γη ανήκει στους αγρότες που καλλιεργούν τη γη για δικό τους όφελος, πληρώνοντας τους αναλογούντες φόρους. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 60, σελ. 107.

55. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 280, «Κοινοτικό λιβάδι όμορο του οικισμού. Προέρχεται από την τουρκική λέξη mera που σημαίνει βοσκή, νομή». Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.* σελ. 317. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 501. «Στις αρχές του 20ου αιώνα οι καλλιεργητές των εκτάσεων στα καμποχώρια επέφεραν ρήγμα στη συνοχή της γαιοκτησίας με τη δημιουργία ζωνών μικροιδιοκτησίας, είτε με εξαγορά από τους χωρικούς, είτε με την παρέμβαση του Κράτους, βλ. τοπωνύμια «Μεριάδες» και «Ζευγαρολείβαδο». Οι περιοχές με την ονομασία Μεριάδες και Ζευγαρολείβαδο παραχωρούνταν για την κοινή βοσκή των αροτριώντων ζώων». Βλ. Ε. Πρόντζας, *Οικονομία και Γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, σελ. 382. «Σύμφωνα με το άρθρο 103 του νόμου περί οθωμανικών γαιών οι μεριάδες είχαν χαρακτήρα εθιμικού δικαίου, αποτελούσαν συνεπώς αναπόσπαστο τμήμα του χωριού, ήταν δηλαδή εκτός συναλλαγής και εκποίησης». Για τις βοσκήσιμες εκτάσεις στα τσιφλίκια, βλ. Ε. Πρόντζας, *ό. π.* σελ. 226.

56. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια Περιοχής Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 3, Πρακτικά Γ΄Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 2002, σελ. 514.

57. Πληροφορούμεθα ότι η Εκκλησία είχε στην κυριότητά της λειβάδι. Από πληροφορίες που λάβαμε μάθαμε ότι το λειβάδι αυτό ανέρχονταν σε 2.500 στρέμματα.

Κούσιο Νάρη, κάτοικο Διδωρίου ή Δεδέργιαννη, ποιμένα, και Στέργιο Νικολάου, κάτοικο Χατζήμιση, αντί 1000 δραχμών για πέντε μήνες[58].

Ο Παύλος Στεφάνοβικ-Σκυλίτσης, τότε Ιταλός υπήκοος, τραπεζίτης, αγόρασε μαζί με τα αδέλφια του Δημήτριο και Ιωάννη (Ζανής) Ζ.Σκυλίτση ολόκληρο το χωρίο (τσιφλίκι) Χατζήμησι ή Χατζή Μούς από τους Μεμέτ ή Μωχαμέτ Σαχίπ Βέη και τη μητέρα του Φατμέ Δελχιζάρ Χανούμ στις 8 Μαρτίου του 1888 έτους, με το υπ αριθμ. 36.705/8.3.1888 πωλητήριο συμβόλαιο του τότε συμβολαιογράφου Αθηνών Γερασίμου Ι. Αφεντάκη που μεταγράφηκε νόμιμα στα βιβλία μεταγραφών του Υποθηκοφυλακείου Λάρισας, τέως Δήμου Αρμενίου, συνορευόμενο γύρωθεν με αγρούς των χωρίων Καναλίων, Ριζομύλου, Πέτρας, Γκερλή, Σαρασλάρ, Τελτετζή, Κιοπέ-Όμπασι, με λειμώνα Συρτάδων, με λειμώνα Ντελή Χαλή και με λί-

58. Βλ. Γ. Παπαθανασίου, *Η Ιστορία των βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 28, «η μίσθωση είχε πάντα σαν αφετηρία την άνοιξη και δη τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου και έληγε πάντα τη γιορτή του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου). Βλ. Ιωάννης Αν. Λεονάρδος. *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εκδ. Θεσσαλός, Κων. Σπανός, 1992, σελ. 27, «Τα λειβάδια αυτά και άλλα τα μίσθωναν κτηνοτρόφοι Βλάχοι που έρχονταν από την Πίνδο για να ξεχειμωνιάσουν. Ευθύς όπου το χιόνι αρχίζει να αναλύει εις τον Πίνδον, γυρίζουν αμέσως προς τα νότια της Θεσσαλίας και τραβώνται εις τα ύψη του Πίνδου, όπου κυρίως ευρίσκωνται τα οσπίτια των». Τα λιβάδια αυτά τα ονόμαζαν Κισλάδες. Βλ. Δημ.Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 335. Είναι τουρκικής προέλευσης. Προέρχεται από τη λέξη Kislak που σημαίνει χειμαδιό, χειμερινός καταυλισμός. Βλ και *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 39, Λάρισα 2001, σελ. 187. Βλ. Ε. Μπόγκας, «Τουρκικές λέξεις σε παλαιότερα ελληνικά κείμενα», *Θεσσαλικά Χρονικά,* τόμ. 7-8, Αθήνα, 1959, σελ. 150, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 29, Λάρισα 1996, σελ. 140 και F. Tuyn. Κατά την Τουρκοκρατία υπήρχε ιδιαίτερος φόρος διαχείμασης (ξεχειμώνιασμα) ο λεγόμενος ResmiKislak, το «εννόμιον φθινοπωρινών χωροσταυλίων» κατά τους Βυζαντινούς, που αντιστοιχούσε σε ένα πρόβατο ανά τρακόσια πρόβατα σε κάθε ποίμνιο. Βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, *ό.π,* σελ. 123, Ι. Καραγιαννόπουλος *Το Βυζαντινό Κράτος,* 1996, σελ. 386». Η φορολογία των ζώων υπολογιζονταν σε ποσοστό επί της αξίας τους», Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση Νεοελληνικής Ιστορίας*, Βιογραφικός Οδηγός Σπύρου Ι. Ασδραχά, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1972, σελ. 41-43, Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-19*85, Β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 55, όπου απαριθμούνται οι δυσβάστακτοι φόροι επί Τουρκοκρατίας: δεκάτη, μελισσονόμιο, ιπποφορβή, φόρος προβάτων (celeb / resm-Iagnam βλ. Βέρα Μουταφτσίεβα, μεταφρ. Ουρ. Αστρινάκη - Ευαγ. Μπαλτά, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία, 15ος -16ος αι.*, Πορεία Αθήνα, 1990, σελ. 274-275), φόρος Δημητριακών, φόρος μούστου, φόρος βαμβακιού, φόρος φρούτων, αμυγδάλων, δικαίωμα αρραβώνων, φόρος ενηλίκου, φόρος για τις χήρες, φόρος βοσκήστο εννόμιον των Βυζαντινών, φόρος για τους χοίρους, τη χοιροδεκατεία των Βυζαντινών, φόρος εστίας (-το καπνικόν των Βυζαντινών, δηλαδή εάν κάπνιζε το τζάκι, πλήρωνες τον επιβαλλόμενο φόρο), κεφαλικό φόρο, χαράτς ή τζιτζιέ κατά τον ισλαμικό όρο, την ωφέλεια, το κασνίκιο (συμβολικό δώρο από κρασί, ψωμί και κότες) το ξευγαρατίκιον, τον αέρα, την αγγαρεία και χίλιους δύο άλλους έκτακτους φόρους. Βλ. Βασίλης Κ. Σπανός, *Ιστορία - Προσωπογραφία της ΒΔ. Θεσσαλίας το Β΄ Μισό του ΙΔ Αιώνα*, σελ. 30. Osur ήταν ο γνωστός φόρος επί των αγροτικών προϊόντων, μελισσών κ.λπ. Βλ. Peter F. Suggar, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (1354-1804,* Σμίλη, Αθήνα, 1994, σελ. Α, 211, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 42, σελ. 127. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 26, σελ. 149-151. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α΄, έκδ. Ε΄, 1984, σελ. 653 και στη σελίδα 655 δίδει μία εικόνα των φορολογικών επιβαρύνσεων των υποδούλων κατά την τελευταία δεκαετία του ΙΗ΄αιώνα. Ομοίως, Κυριάκος Σιμόπουλος ό.π, τόμ. Β΄, σελ. 653-655, όπου απαριθμούνται τα δοσίματα κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αι, καθώς και οι έκτακτες εισφορές.

μνη Κάρλα[59], ακριβέστερον δε οριοθετούμενον το χωρίον τούτο και δια των εξής σημείων: Σουβλερή Μαγούλα[60], Πρωτομαγούλα, Κεραμιδαριό, Αμπέλια Τσατάλη, αυλάκι, λειμώνα Ντελή–Χατζή, όμοιον Συρτάδων, λίμνην Κάρλαν, Καραμπάτι, Πέτρα Μνήματα, Καμπάδια, Ανάθεμα και Σουβλερή [61] και υπ' αριθμ. 1554/ 27.3.1887 συμβόλαιο της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Πρεσβείας παρά του Αβραάμ Πασά Καρακεχαγιά, αντί 80.000 χρυσών αγγλικών λιρών. Για τα Στεφανοβίκεια κτήματα το 1907 ψηφίστηκε το Βασιλικό Διάταγμα της 20ης Απριλίου «Περί μεταγραφής των δηλώσεων συμμετοχής εις την κατά τον νόμον ΓΣΒ΄ περί συνοικισμού κ.λπ. εν Θεσσαλία διανομήν των εθνικών χωρίων πρώην Στεφάνοβικ». Αμέσως μετά ψηφίστηκε το Β.Δ. της 23/28 Ιουλίου του 1909 «Περί ορισμού της διανεμητέας γης του εθνικού χωρίου Χατζήμησι του Δήμου Αρμενίου Λαρίσσης».

Αναδιφώντας τα συμβόλαια ένα προς ένα (υπ' αριθμ. 898/1900 συμβόλαιο) ανακαλύπτουμε ότι την εποχή εκείνη υπήρχε στο Στεφανοβίκειο «λειβάδιον», στη θέση «Μοσχοβάκη»[62], με τα ανέκαθεν εγνωσμένα όρια του Δήμου Χατζήμησι. Με το συμβόλαιο αυτό ο Ευάγγελος Ιωάννου Ευαγγελίδης, επιστάτης[63] κτημάτων[64], ως πληρεξούσιος του

59. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 48, σελ. 242-243, «Η Βοιβηΐδα (Κάρλα) βρισκόταν στους πρόποδες του Μαυροβουνίου, το οποίο ενώνει τον Πελασγικό Κόλπο μέχρι την Όσσα προς την είσοδο του Θερμαϊκού Κόλπου....». Ο Ηρόδοτος κάνει λόγο για το τρεχούμενο νερό της λίμνης, όπως ενός ποταμού «και προς τοίσι ποταμοίσι τούτοισι την Βοιβηϊδα λίμνην, ούτε ονομάζεσθαι κατά περ νυν ρέειν τε ουδέν ήσσον η νυν,ρέοντας δε ποιέειν την Θεσσαλίην πάσαν πέλαγος», Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 334, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 44, σχόλια Κώστα Σπανού.

60. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.* σελ. 267, «Οι περισσότερες Μαγούλες, (άλλες στην αρχαία εποχή χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά αναχώματα), στην περιοχή μας και συγκεκριμένα όλοι οι λόφοι που ήταν δίπλα σε οδικές αρτηρίες διαμορφώθηκαν και μετατράπηκαν σε οχυρά στην περίοδο των πολέμων».

61. Βλ. Στ. Παν. Παπαγεωργίου, *ό. π.*, σελ. 513.

62. Σήμερα υπάρχει οικογένεια με το επώνυμο Μοσχοβάκη στο Στεφανοβίκειο. Και από πληροφορίες που λάβαμε το λειβάδι αυτό πρέπει να βρίσκονταν βόρεια του οικισμού και δυτικά της λίμνης Κάρλα.

63. Επί τουρκοκρατίας λέγονταν σούμπασης από την τουρκική λέξη subaci που σημαίνει υδρονόμος, βεπιστάτης κτημάτων. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 135. Βλ. Ε. Μπόγκας, *Τουρκικές λέξεις σε παλαιότερα ελληνικά κείμενα*, *Θεσσαλικά Χρονικά*,τόμ. 7-8, Αθήναι 1959, σελ. 205-206. Βλ. Στ. Αλ. Τσιότρας, *Το Στεφανοβίκειο και η Ιστορία του,* εκδ. Θ. Χριστόπουλος ΑΒΕΕ, σελ. 22.

64. Ο επιστάτης έπαιρνε αυγά, γάλα, όρνιθες από τους χωρικούς κ.λ.π. και οι χωρικοί σε αντάλλαγμα είχαν δικαίωμα βοσκής των ζώων τους στα αλώνια. Οι χωρικοί δανείζονταν από αυτούς με 48% τόκο το χρόνο. Βλ. Γ. Β. Καββαδίας, *Καραγκούνηδες,* Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία των Θεσσαλών, Σειρά Μελετημάτων – Διατριβών αριθμ. 2, σελ.21-23. Ο Δ. Χατζηγιάννης έβλεπε στις σχέσεις των καλλιεργητών, του επιστάτη και του γαιοκτήμονα μια εταιρεία αγροτικής εκμετάλλευσης sui generis. Βλ. Δ. Τσοποτός, *Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, 1983,εκδ. Μαυρομιχάλη, σελ.125. Ο Σούμπασης ήταν συνήθως ο ενοικιαστής των φόρων μιάς περιοχής. Ο Μουχτεσίπ ήταν ο επόπτης των αγορών, δηλαδή ο αγορανόμος. Ο κεχαγιάς ήταν βοηθός το αξιωματούχου μιας επαρχίας, ο οικονόμος, ο επιστάτης. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 34, σελ. 195.

Στεφανοβικειώτες κολλίγοι που πρωτοστάτησαν στον αγώνα των αγροτών, πάλεψαν και αγωνίσθηκαν, στις αρχές του αιώνα, για την αγροτική ιδέα, αναφέρονται μεταξύ άλλων οι Αθανάσιος Καραμπέρης, Δημήτριος Μπαλλάς, Αθανάσιος Κουτσιαρής, Ζήσης Ζάρρας, Ζ. Οικονομίδης, Απόστολος Κέμος κ.ά. Βλ. Βασ. Κ. Καραμπερόπουλος, *Η Περιοχή Βελεστίνου στο Αγροτικό Κίνημα,* σελ. 15 και επ., έκδ. Επιστημονικής Εταιρίας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2003, σελ. 23 και επ.. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,*τόμ 5, σελ. 278, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Η λέξη κολλή(ι)γας προέρχεται από την ιταλική λέξη collega που σημαίνει συνέταιρος, βλ. Δικ. Βαγιακάκος, *Συμβολή εις την μελέτην των ναυτικών εμπορικών και οικονομικών όρων του ελληνικού χώρου (16ος -19ος αι.),* Αθήνα 1990, σελ. 25.

Παύλου και Στεφάνοβικ Σκυλίτση, του μεν πρώτου κατοίκου Κωνσταντινουπόλεως, του δε δευτέρου κατοίκου Λονδίνου, δυνάμει του υπ' αριθμ. 22324/1898 πληρεξουσίου συμβολαίου του Συμβολαιογράφου Λαρίσης Αγαθαγγέλου Ιωαννίδου, μίσθωσε το άνω λειβάδι[65] στον Απόστολο Τζεγγόπουλο, κάτοικο Γιαχαλάρ, με τον περιορισμό να βόσκει μόνο τριακόσια πρόβατα και να επιτρέπει στα ζώα του χωριού Χατζήμιση να διέρχονται από το λειβάδι πρωϊαν και εσπέρας, χωρίς δικαίωμα βοσκής[66].

Το 10415/1920 συμβόλαιο επιβεβαιώνει το λειβάδι Συρτάδες του χωριού Χατζήμησι. Το συμβόλαιο 1406/1901 επιβεβαιώνει το τοπωνύμιο «Πρώτη Μαγουλα» της ίδιας περιφερείας, έκτασης στρεμμάτων τριάντα πέντε, με σύνορα Αλέξιο Καραμπερόπουλο[67], Κωνσταντίνο Χατζηθεοδώρου και Στεφάνοβικ Σκυλίτση[68]. Μνημονεύουμε το τοπωνύμιο Ροδιές της κτηματικής περιφερείας Στεφανοβικείου (συμβόλαιο 2508/1938), που δεν χρησιμοποιείται πλέον[69]. Μνημονεύουμε το τοπωνύμιο Αυλαγάδες[70] ή Συνοικισμός περιφερείας Στεφανοβικείου (συμβόλαιο 7322/1951). Το τοπωνύμιο (ή περιοχή) Μαγούλα Χατζημισιώτικη (θέση Μαγούλα), περιφερείας Στεφανοβικείου κείται Β.Α. του χωρίου περίπου 4 χιλμ, που σύμφωνα με τους Αρχαιολόγους ήταν μικρό νησί, πριν από την αποξήρανση

65. Ο φόρος για τη βοσκή των κοπαδιών σε περιοχή άλλου χωριού λέγονταν τοπιάτικο. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 375. Η περιοχή που βοσκούσαν τα μη γαλοκτοφόρα πρόβατα λέγονταν ΄΄στερφοτόπι΄΄. Ο φόρος γενικά για τα πρόβατα λέγονταν προβατονόμι ή τσεπέλικο. Υπήρχε ακόμη φόρος για τις χειμερινές βοσκές (Kislak) και για τις θερινές βοσκές) Yaylak)

66. Βλ. Δημ. Σ. Λουκάτος, «Αγροτικά σήματα βοσκοαπαγορεύσεων στον ελληνικό χώρο», *Λαογραφία* 31, Αθήνα 1976-1978, σελ. 15-28. Το 1845 εκδόθηκε ένα διάταγμα που ρύθμιζε τις σχέσεις πάνω σε θέματα βοσκής των ζώων σε ξένα κτήματα. Συγκεκριμένα, ρύθμιζε τη συμπεριφορά των γιδοπροβάτων κυρίως σε ξένα χωράφια και παράλληλα καθόριζε τις ποινές για όσους παραβίαζαν τους κανόνες. Μας ξαφνιάζει, όμως, ο περιορισμός των ζώων που θα διέλθουν από το λιβάδι. Έπρεπε να λάβουν άδεια από το νοικοκύρη, εάν δεν υπήρχε δίοδος (μονοπάτι) μέσα στο ξένο κτήμα για να περάσει με τα ζώα ο βοσκός. Με μία όμως προϋπόθεση: να μην κάνει ζημία ο βοσκός. Ο μισθός του βοσκού καλούνταν ρόγα. Ο βοσκός λέγονταν και πρατάρης από το πρατίνα (προβατίνα). Για τις βοσκήσιμες εκτάσεις στα τσιφλίκια βλ. Ευάγ. Πρόντζα, *ό.π.* σελ. 226. Βλ. και ν. 352/1914, που περιέχει ειδικότερες διατάξεις για την κοινή βοσκή.

67. Ο Αλέξιος Καραμπερόπουλος ήταν αδελφός του προπάππου μου Σταύρου Καραμπέρη ή Καραμπερόπουλου και γιος του Τριαντάφυλλου Καραμπέρη. Ήδη έχει αλλάξει το όνομα και από Καραμπέρης το έχει κάνει Καραμπερόπουλος.

68. Με τους νόμους ΓΣΒ/1907, ΓΤΘ/1908, ΓΤΞΘ/1909, ΓΦΚΑ 1910 και ΓΩΠΓ/1911 Περί Συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και ιδρύσεως Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου διανεμήθηκαν τα Στεφανοβίκεια κτήματα ήτοι Μ. Μοναστηρίου, Κιοπέ Όμπασι, Ριζομύλου και Στεφανοβικείου, στους καλλιεργητές των άνω χωριών Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια Περιοχής Βελεστίνου σε συμβολαιογραφικές πράξεις», *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 513, Βλ. Βασ. Κ. Καραμπερόπουλος, *Η Περιοχή..., ό.π.*, σελ. 48, Ρήγας Βελεστινλής, *Νέος Ανάχαρσις*, Βιέννη 1797, έκδοση Επιστημονική Εταιρία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006, σελ. 121.

69. Βλ. *Η Οδύσσεια του Βάλτου*, Δήμος Κάρλας 2001, σελ. 98.

70. Η θέση αυτή σημαίνει ότι βρίσκεται κοντά στα τελευταία σπίτια του οικισμού. Προέρχεται από την ελληνική λέξη αυλή και από την τουρκική λέξη agil που σημαίνει φράχτης, μάνδρα. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 197, 404. Συνήθως στους αυλαγάδες έσπερναν πρώϊμα για να βοσκήσουν την άνοιξη τα νεογέννητα αρνιά και κατσίκια. Το τοπωνύμιο Αυλαγάδες στο Τίρναβο καλείται Κισίκι ή Κεσίκι. Αυλαγάς είναι ο χώρος περιμετρικά των τελευταίων κατοικιών ενός χωρίου.

της λίμνης Βοιβηΐδος, και το τοπωνύμιο Μαγούλα Καραμουρλάρ[71] που κείται Ν.Α. του οικισμού, περίπου 2 Χλμ.. Το τοπωνύμιο Μαγούλα Κοπριά περιφερείας Στεφανοβικείου κείται 2,5 Χλμ. ΒΔ του χωρίου (Θέση Καραπατή ή Καραμπάτι)[72]. Στο ανατολικό σύνορο των κτηματικών περιφερειών Στεφανοβικείου και Ριζομύλου ορισμένοι γνωρίζουν το τοπωνύμιο Καραμπερέϊκα. Το τοπωνύμιο αυτό μεταφέρθηκε και στο Βελεστίνο από την οικογένεια Καραμπέρη του προπάππου μου και αναφέρεται στο υπ αριθμ.313/4.4.1899 συμβόλαιο του συμβολαιογραφείου Φερών, με το οποίο πωλήθηκε αμπελοφυτεία τεσσάρων στρεμμάτων. Η Βοίβη Μαγούλα είναι η ίδια με τη Μαγούλα Άγιος Αθανάσιος.

Η λέξη Ασμάκι είναι πασίγνωστη στους κατοίκους του Στεφανοβικείου[73]. Σημαίνει Αυλάκι ή Κανάλι[74], γιατί υπήρχαν και υπάρχουν ορισμένα κανάλια στην κτηματική περιφέρεια του Στεφανοβικείου, τα οποία διοχετεύουν το νερό στη λίμνη. Το Κανάλι αυτό ευρίσκεται στο βορειοδυτικό μέρος και διοχετεύει νερό από τον Πηνειό. Στη λίμνη Κάρλα διοχετεύονται και τα νερά του Μαυροβουνίου, καθώς και τα νερά της περιοχή Βελεστίνου και Αγίου Γεωργίου Φερών. Το 1933 η Κοινότητα Στεφανοβικείου δια του προέδρου της Αποστόλου Γ. Βασιλοπούλου[75], εκμισθώνει[76] το λειβάδι Συρτάδες[77] αντί

71. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 26. Η Μαγούλα Καραμουρλάρ ευρίσκεται μέσα στην περιοχή που καταλαμβάνει το τοπωνύμιο Αλμύρες, περίπου 800μ. Ν.Α. του στρατοπέδου ελικοπτέρων του υπολοχαγού Γ. Παρισάκη. Βρίσκεται σε απόσταση 2.000 μέτρων περίπου Νοτιονατολικά του οικισμού. Ένα κανάλι διέρχεται από τη βόρεια παρυφή της μαγούλας και διασχίζει και τη δυτική πλευρά της. Η θέση της μαγούλας είναι σημαντική για το πρόβλημα της στάθμης και των οχθών της λίμνης Βοιβηΐδας, καθόσον βρίσκεται χαμηλότερα από την υσοϋψή 64 που θεωρήθηκε ότι αντίστοιχη με την όχθη της λίμνης. Φαίνεται ότι η μαγούλα αυτή δεν ήταν ποτέ νησί. Είναι σχεδόν κυκλική με διάμετρο 100 μ. περίπου και ύψος ενός (1) μέτρου, έτσι που διακρίνεται με δυσκολία. Παλαιότερα είχε μεγαλύτερο ύψος αλλά ισοπεδώθηκε. Στη μαγούλα αυτή έγινε το 1972 ανασκαφική έρευνα από τον αρχαιολόγο Θεοχάρη. Βρέθηκαν πόδι καθιστού ειδωλίου,δύο σπασμένες λίθινες αξίνες, θραύσμα πυριτόλιθου και άλλα σημαντικά και αξιόλογα ειδώλια.

72. Σε άλλα συμβόλαια το τοπωνύμιο το βρήκαμε ως Καραπατή ή Ρεύμα Καρασού. Το τοπωνύμιο Καρασού προέρχεται από τις λέξεις Καρά=μαύρος και su=νερό, δηλαδή μαύρο νερό. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, ό.π., σελ. 368. Η Μαγούλα μνημονεύεται ως Κοπριά Μαγούλα ή Καραπατιάς στο ευρετήριο παλαιών και νέων ονομασιών των προϊστορικών οικισμών. Η δε Μαγούλα της Πέτρας μνημονεύεται και ως Σιφριτζιάλη.

73. Ασμάκι είναι το μεγάλο ρέμα που συναντούμε πριν το Ελευθέριο στο δρόμο Λάρισας-Αγιά. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 34, σελ. 117. Τα καμποχώρια επί τουρκοκρατίας τα ονόμαζαν Ζευγη(ι)τοχώρια.

74. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 26, σελ. 204.

75. Το κοινοτικό λειβάδι λέγονταν και ξευγαρολείβαδο. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 38, σελ. 365, Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 303 και. Στ. Α. Μουζάκης, «Τα Δημοτικά έσοδα στο Βελεστίνο και η είσπραξή τους», *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 454.

76. Με το άρθρο 9 του ν. ΚΘ΄ καθορίσθηκε η μίσθωση των κοινοτικών βοσκοτόπων. Με διάταγμα της 24ης Δεκεμβρίου του 1841 «περί Δημοτικών φόρων» καθιερώθηκε το Δημοτικό φορολογικό σύστημα», Δημ. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 302, «Η μίσθωση πάντα είχε σαν αφετηρία την άνοιξη και δη τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου) και έληγε πάντα τη γιορτή του Αγίου Δημητρίου (26 Οκτωβρίου)». Βλ. Γ. Παπαθανασίου, *Η ιστορία των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 28.

77. Επί τουρκοκρατίας υπήρχε οικισμός με την ονομασία Συρτάδες, ανατολικά του οικισμού, κοντά στην οδική αρτηρία Καναλιώσταρτα. Από το τοπωνύμιο αυτό προήλθε το επώνυμο Συρταδιώτης. Το ορθό επώνυμο είναι Συρταδιώτης και όχι το Συρταριώτης, Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 3, σελ. 517.

56.200 δραχμών, στον Κωνσταντίνο Λάμπρου Στύλα (συμβόλαιο 787/1933)[78]. Το 1919 ο Θεόδωρος Μπέλλας, εμποροκτηματίας, κάτοικος Βελεστίνου, ο οποίος ενεργεί ως πληρεξούσιος του αδελφού του Γεωργίου Μπέλλα, κτηνοτρόφου, κατοίκου Βελεστίνου, παραθερίζοντα ήδη εις Περιβόλιον Γρεβενών, εκμισθώνει το λειβάδιον «Συρτάδες» στον Αθανάσιο Νικολάου Σούρλα, κτηνοτρόφο, σκηνίτη, παραθερίζοντα εις Βλάστην του τέως Δήμου Αργιθέας (συμβόλαιο 19908/1919). Οι Συρτάδες επί τουρκοκρατίας ονομαζόταν και Τσόλτουρερ. Αυτό αναφέρεται στη σύμβαση πώλησης των Στεφανοβικείων Κτημάτων από τον Ιωάννη Στεφάνοβικ-Σκυλίτση προς το Ελληνικό Δημόσιο που έγινε στις 8 Δεκεμβρίου του 1901. Ο Ιωάννης Στεφάνοβικ, τραπεζίτης, κάτοικος πλέον του Λονδίνου διόρισε πληρεξούσιο τον Αλκιβιάδη Κρασσά, καθηγητή Πανεπιστημίου για τη σύνταξη του πωλητηρίου συμβολαίου. Με τη σύμβαση αυτή επώλησε είκοσι έξ τσιφλίκια στους νομούς Λαρίσης, Τρικάλων και Καρδίτσας. Στη σύμβαση αυτή αναφέρεται ο οικισμός Συρτάδες ως Παλαιοχώρι Συρτάδες. Το τοπωνύμιο Νησί της Κάρλας (με χορτολειβαδική έκταση) για τη βοσκή αιγοπροβάτων δεν χρησιμοποιείται πλέον.

Η περιοχή με την επωνυμία Πουριά[79] κείται βορειοανατολικά του οικισμού περί τα τρία χλμ Είναι η ίδια περιοχή με την ονομασία Βάλτος ή Βαλτίσια. Το Αεροδρόμιο Ελικοπτέρων απαλλοτρίωσε 4.000 στρέμματα. Η περιοχή αυτή ήταν λειβάδι και σήμερα απέμεινε μία μικρή έκταση για βοσκή. Το τοπωνύμιο Κάτω Αλώνια δεν το συναντήσαμε άλλη φορά. Υποστηρίζεται ότι υπήρχε μοναστήρι στη θέση του σημερινού Εξωκκλησίου Αγίου Νικολάου[80]

78. Στο Νησί οι βοσκοί είχαν τις ποιμενικές καλύβες για τη προστασία των προβάτων. Το άνοιγμα στα πλάγια της ποιμενικής καλύβας λέγονταν χαρμπάλα. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 38, σελ. 378. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 339. Ποιμενική Καλύβα, όπου ξεκαλοκαιριάζουν οι κτηνοτρόφοι, Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 263, επί Τουρκοκρατίας οι ποιμένες κατέβαλαν ειδικό φόρο για τα ποίμνια τους το λεγόμενο «Μανδριάτικο». Αυτός ο φόρος καταβάλονταν για το ξεχειμώνιασμα των ζώων στο Μάνδρα. Βλ. Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία,* Επικαιρότητα Αθήνα, 1974, σελ. 123. Σχετικός φόρος που είχε σχέση με τους ποιμένες και τα πρόβατα ήταν και το τοπιάτικο. Ήταν ο φόρος που κατέβαλαν οι κτηνοτρόφοι για δικαίωμα βοσκής σε ξένο τόπο. Ο φόρος αυτός επιβίωσε μέχρι το 1970 στη Θεσσαλία. Οι κτηνοτρόφοι πλήρωναν αυτό το φόρο στις Κοινότητες για να βόσκουν τα ποίμνιά τους στα λειβάδια. Βλ. και *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 26, σελ. 149-151. Σήμερα στην περιφέρειά μας, μόνο στην Αγναντερή Λάρισας οι κτηνοτρόφοι πληρώνουν για να βόσκουν τα ποίμνιά τους στα κοινοτικά ή δημοτικά βοσκοτόπια.

79. Πουριά σημαίνει έξοδος ή είσοδος του μανδριού, βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 30, σελ. 109 και κατ' άλλους σημαίνει το πέτρινο πουρί που σχηματίσθηκε από τα αδρανή υλικά της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας.

80. Ήδη δημοπρατείται το εντεταγμένο στο Ε.Σ.Π.Α. Θεσσαλίας έργο «Συντήρηση και αποκατάσταση Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου Καναλίων Μαγνησίας, συνολικού προϋπολογισμού 592.000 ευρώ, και αναμένεται εντός των επομένων ημερών η δημοσίευση του σχετικού διαγωνισμού από τη Διεύθυνση Αναστηλώσεων Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Βλ. Εφημ. *Θεσσαλία,* 15 Αυγούστου 2012.

κοντά στις όχθες της λίμνης Κάρλας[81]. Το τοπωνύμιο Ανάθεμα είναι όμορο με την περιοχή με την ονομασία Ποταμιές[82]. Ομορη είναι και η περιοχή με την ονομασία Τραγάνες. Η τοποθεσία Ποταμιές συνορεύει με αγρούς της κτηματικής περιφερείας του Δημοτικού Διαμερίσματος Αρμενίου του Δήμου Κιλελέρ. Ονομάσθηκαν Ποταμιές[83], γιατί από την περιοχή αυτή διέρχονται τα όμβρια ύδατα του Σαλασλαριώτικου ρέματος που ξεκινά από την οροσειρά Καραντάο,το βουνό Κυνός Κεφαλές[84] που δημιουργούν ένα μολύ μικρό ποταμίσκο. Η περιοχή Τραγάνες[85] είναι όμορη με την περιοχή Αλπές. Το τοπωνύμιο το βρήκαμε σε άλλα συμβόλαια και ως Ανάθεμα[86] Αμπέλια. Προφανώς, παλαιά στην περιοχή αυτή θα υπήρχαν αμπέλια. Η περιοχή του τοπωνυμίου Τραγάνες φθάνει νότια και εφάπτεται με την κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου.

Το υπ' αριθμ. 5369/1910 συμβόλαιο επιβεβαιώνει το τοπωνύμιο Πηγάδια, περιφερείας Στεφανοβικείου. Σε αρκετά συμβόλαια το τοπωνύμιο Πηγάδια αναφέρεται ως Πέτρα Πηγάδια. Η περιοχή με την ονομασία Πηγάδι ευρίσκεται νοτιοδυτικά του οικισμού περί τα δύο χλμ. Τα νερά εκεί πριν από 40-50 χρόνια ήταν επιφανειακά. Υπήρχαν πηγάδια για την άντληση ύδατος. Τώρα δεν υπάρχουν λόγω των πολλών γεωτρήσεων[87]. Φρόνιμο θα

81. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 318, «Το ναΐδριο έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο από ετών και προ τινός άρχισε η συντήρηση, η επισκευή και η αναπαλαίωσή του. Friedrich Stahlin, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 17, σελ. 19». Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία και το Πήλιο στον ύστερο Μεσαίωνα,* σελ. 120, «Στην έγγεια ιδιοκτησία του Μοναστηριού της Οξείας Επισκέψεως της Πανάγνου Θεομήτορος (Μακρυνίτσης) υπάγονταν μεταξύ άλλων στη διάρκεια του ΙΓ΄αιώνα και το μοναστήρι Άγιος Νικόλαος ο Νέος στην παλιά Βοίβη (όχθες Κάρλας), το οποίο κατά τον Of. Hild ήταν κοντά στο Στεφανοβίκειο. Παρεπιμπτόντως αναφέρουμε ότι στο άνω Μοναστήρι υπάγονταν και μεγάλο τμήμα της λίμνης Κάρλας. Σημειώνουμε ακόμη ότι η εκκλησία του Αγίου Νικολάου έχει κτισθεί επάνω σε μαγούλα, η έκταση της οποίας διακρίνεται από το γκριζωπό χρώμα της, ενώ το φυσικό χώμα έχει χρώμα ανοικτό καστανό-κιτρινωπό. Η μαγούλα είναι σχεδόν κυκλική με διάμετρο 150μ. περίπου και ύψος 0,50-1μ. Κοντά στο ναό υπάρχουν πιθανόν και βυζαντινοί τάφοι. Βλ. «Άτλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 21, σελ. 128. Επίσης βλ. και τη μελέτη της αρχαιολόγου Ασπασίας Ντίνα, «Ο Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου στα Κανάλια» στον παρόντα τόμο της *Υπέρειας.*

82. Το ίδιο τοπωνύμιο έχει και η κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου Φερών. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,,* τόμ. 5, σελ. 274, υποσ. 65.

83. Το ίδιο τοπωνύμιο έχουν και άλλες κτηματικές περιφέρειες άλλων χωρίων.

84. Οι Κυνός Κεφαλές (Σκυλοκεφαλές) είναι ο ορεινός όγκος ανάμεσα στο Βελεστίνο, στο Νέο Περιβόλι Λάρισας και στην Αγία Τριάδα Φαρσάλων. Για το Ορεωνύμιο αυτό βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σελ. 331, υποσ. 288. Έχει υψόμετρο 724 μ. Οι Κυνός Κεφαλές, οι οποίες χωρίζουν την πεδιάδα της Λάρισας από την πεδιάδα των Φαρσάλων, είναι χαμηλοί λόφοι, όπως εκείνοι που χωρίζουν την πεδιάδα των Φαρσάλων από τον Πελασγικό Κόλπο (Παγαση(ι)τικός) (*Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 48, σελ. 249). Σχετικά με από το Ορωνύμιο, βλ Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*

85. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 32, σελ. 120. Τραγάνα σημαίνει το χωράφι που δεν κρατάει υγρασία, τόπος αμμουδερός, λιβάδι με λίγο χορτάρι.

86. Το ίδιο τοπωνύμιο έχει και η κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου Φερών.

87. Στη Θεσσαλία υπάρχουν σήμερα 17.000 γεωτρήσεις (πομώνες). Πληροφορία Σταύρος Π. Παπαγεωργίου

ήταν να τονίσουμε τις μεγάλες προσπάθειές μας, που κάναμε, για να ανακαλύψουμε την προέλευση του τοπωνυμίου Κάρλα (Λίμνη Βοιβηΐς)[88].
Από τη Λίμνη Κάρλα μνημονεύουμε το τοπωνύμιο Σκάλα[89], το τοπωνύμιο Αϊράνη[90], το τοπωνύμιο Φούρνος[91] και τη σκάλα του Βοϊβόντα[92]. Για τα ψάρια της λίμνης Κάρλας αναφέρει και ο Δανιήλ Φιλιππίδης[93]. «Η λίμνη Βοιβηΐς τα νύν Κάρλα[94] περικυκλούται από κυματίζοντας λόφους... εκτεινομένη μεταξύ βορρά και μεσημβρίας εν τη Μαγνησία είναι μακροειδής, πολλά ιχθυοφόρος και επικερδής»[95]. Τα καρλίσια ψάρια *είναι* αρκετά σε μεγάλες ποσότητες σε σαζάνια[96] πλατίτσες και άλλα. Το καλοκαίρι το ψάρεμα στην λίμνη γίνονταν βράδυ. Ξημερώματα τα ψάρια βρίσκονταν στη Λάρισα, Βόλο, Φάρσαλα, Αγιά, Αλμυρό. Το φθινόπωρο έφταναν ως τα Τρίκαλα, Καλαμπάκα, Πόρτα (Πύλη) Μουζάκι και το χειμώνα ακόμα και το Μέτσοβο και την Κατερίνη. Την μεταφορά την ενεργούσαν αγωγιάτες[97] από το Βελεστίνο. Με τα ζώα τους περίμεναν στην σκάλα από το Γκερλί

88. Μέχρι σήμερα οι προσπάθειές μας δεν στέφθηκαν με επιτυχία και απέβησαν άκαρπες. Παρακαλούμε τον κάθε σύνεδρο, εάν γνωρίζει κάτι, να επικοινωνήσει μαζί μας. Μόνο ο Γιάνης Κορδάτος αναφέρει στην *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, σελ. 525, ότι κατά τον Αργύρη Φιλιππίδη, όπως αναφέρει η παράδοση, η λίμνη ανήκε σε κάποιο βασιλιά Κάρλα. Κάποιος Κάρολος Δούκας θα κυβέρνησε την εποχή της Φραγκοκρατίας και νεμόταν τη λίμνη με τα νόστιμα ψάρια. Για τη λίμνη Κάρλα γράφει ο Αργύρης Φιλιππίδης. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *ό.π.,* σελ. 501.

89. Από την ιταλική λέξη skala που σημαίνει σκάλα, λιμάνι, εμπορικός σταθμός.

90. Αϊράνη σημαίνει λιμανάκι. Βλ. *Η Οδύσσεια του Βάλτου*, Δήμος Κάρλας, 2001, σελ. 98, όπου το τοπωνύμιο αναφέρεται ως «Αεράνη». Βλ. Βασ. Σπανός, «Δύο Σοφαδίτισσες δωρήτριες της Μονής του Δούσικου στα 1784», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 36, σελ. 163 (το τοπωνύμιο ως Αεράνι το συναντήσαμε σε έγγραφο του 1784) και τόμ. 35, σελ. 69-70.

91. Εκεί έψηναν τα ψάρια που έπιαναν για το μεσημεριανό και βραδυνό φαγητό και έκαμαν όλοι μαζί οι ψαράδες τη λεγομένη κακαβιά. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος.

92. Τουρκιστί voyvoda που σημαίνει αρχηγός. Το voi-voda είναι σλαβική λέξη και σημαίνει αξίωμα, άρχοντας. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια* , τόμ, 3, σελ. 513 και Γ. Α. Ντελόπουλος, *Υπέρεια,* τόμ. 2, σελ. 404, Βλ. Μεν. Δημητριάδης ό.π., σελ. 402. Στο Βελεστίνο υπάρχει τοπωνύμιο με την ονομασία Βοϊβοδαλίκι, δηλαδή τα κτήματα του Βοεβόδα η Βοϊβόντα. Το τοπωνύμιο Βοϊβοδαλίκι προέρχεται από τη σερβική λέξη Voi-Voda που κατά την τουρκοκρατία σήμαινε τον έπαρχο, τον άρχοντα, τον διοικητή της πόλης. Τουρκιστί voyboda. Από το έτος 1840 ο διοικητής ονομάζονταν Καϊμακάκης, γιατί καταργήθηκε ο θεσμός του Βοϊβόδα με την αλλαγή του παλαιού διοικητικού συστήματος. Βλ. Νικ. Ι. Πανταζόπουλος, *Κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί τουρκοκρατίας,* Θεσσαλονίκη, 1967, σελ. 43. Στ. Παν. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 513 «ο Καδής αντιπρόσωπευε τη δικαστική εξουσία ενώ ο Βοεβόδας, ο Αγάς, ο Μπέης καί Χατζής αντιπροσώπευαν την πολιτικοστρατιωτική εξουσία», Λάζ. Αρσενίου. *Η Θεσσαλία κατά την τουρκοκρατία,* Αθήνα, έκδ. Επικαιρότητα, 1984, σελ. 60, Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σελ. 370. Ο Καδής αντιπροσώπευε τη δικαστική εξουσία. Ο Βοεβόδας ήταν ο πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής μιας περιοχής, ο οποίος συγκέντρωνε τους φόρους για την οθωμανική εξουσία. Βλ. Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404-1881*, τόμ. Α΄, σελ. 138.

93. Στον πλούτο της Θεσσαλίας πρέπει να προστεθούν και τα ψάρια από την θάλασσα, τη λίμνη Κάρλα και τον Πηνειό.

94. Όμηρος, *Ιλιάδα* Β, στ. 712).

95. Βλ. Ιωάννης Αναστ. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εκδ. Θετταλός, Κων. Σπανός, 1992, σελ. 92. Μνημονεύει δε και την πόλη Βοίβη που ήταν κοντά στα Κανάλια.

96. Η λέξη είναι τουρκική. sazan=το ψάρι κυπρίνος, βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 359.

97. Συνήθως οι αγωγιάτες για κοντινές αποστάσεις μετρούσαν τα φορτώματα και με τις στράτες.

(Αρμένιο)»[98]. Η απαγόρευση του ψαρέματος το καλοκαίρι έληγε την ημέρα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (6 Αυγούστου). Μέχρι τότε οι βάρκες ήταν αναποδογυρισμένες στη στεριά. Το 1956 οι Αλέξανδρος Περιστερόπουλος και Κωνσταντίνος Παπαϊωάννου με πεζόβολο[99] ψάρεψαν ένα ψάρι που ζύγιζε 12 οκάδες[100] ή 15 κιλά και 360 γραμμάρια. Στις σκάλες της λίμνης[101] γίνονταν οι δημοπρασίες ψαριών. Για λίμνη Κάρλα[102] ο Αργύρης Φιλιππίδης γράφει: «Η λίμνη αυτή γυρίζει ένα γύρω ώραις εννιά. Είναι ωσάν ένα μικρό πέλαγος, έχει μέσα καλάμια πολλά, αν δεν ήταν αυτά δεν ημπορούσαν να την δουλέψουν εις καιρόν χειμώνος, επειδή και σηκώνονται κύματα μεγάλα και τα καϊκια, όπου την δουλεύουν, είναι όλα μονόξυλα ή να ειπώ κορίταις και αυτά τα καλάμια κάνουν λιμάνια πολλά. Έχει ψάρια πλήθος τεσσάρων πέντε ειδών. Ένα το λένε ασπροπλατίτσα και άλλο καραπλατίτζα γλυκά και νόστιμα. Έχει και γλίνους. Αυτά μεγαλώνουν και γίνονται τέσσερις πέντε οκάδες. Αυτά κάνουν την ευτυχία της λίμνης. Έχει και χέλια[103] που είναι νοστιμότατα. Έχει τρείς σκάλες όπου κάθονται οι άνθρωποι του βοϊβόντα και παίρνουν το ανάλογο. Έχουν και οι τρείς από ένα χάνι[104] και κονέβουν οι ψουνισταί των ψαριών και από δύο άνθρωποι η κάθε μια (σκάλα) του Βοϊβόντα. Η πρώτη σκάλα (λιμανάκι) ονομάζονταν Αϊράνη. Από τη σκάλα αυτή ψώνιζαν τα χωριά του Βόλου, Βελεστίνου, Ζαγοράς και Αλμυρού. Η δεύτερη σκάλα λέγονταν Πέτρα. Από τη σκάλα αυτή ψώνιζαν τα χωριά των Τρικάλων, Λάρισας, Καρδίτσας και Φαρσάλων και η τρίτη σκάλα ονομάζονταν Φούρνος. Από τη σκάλα αυτή ψώνιζαν τα χωριά του Κισσάβου, Ολύμπου και Αγιάς. Τα ψάρια αλιεύονταν με γρίπους και απόχες στα «Μαντράκια»[105], χώροι της λίμνης[106] περιφραγμένοι με καλάμια, όπου τα ψάρια έμπαιναν ακολουθώντας έναν αρχη-

98. Βλ. Λάζ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Τουρκοκρατία*, έκδ. 1984, σελ. 82. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 342. Τις μεταφορές των προϊόντων για μεγάλες αποστάσεις με τα καραβάνια αναλάμβαναν Βλάχοι κιρατζήδες-αγωγιάτες από το Βελεστίνο. Στον Άγιο Γεώργιο υπήρχαν αρκετοί που έκαμαν αυτή τη δουλειά για μικρές όμως αποστάσεις, όπως προκύπτει από τα παλαιά συμβόλαια. Γ. Θωμάς, «Παράξενα επαγγέλματα στο Βόλο του τέλος του 19ου αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, Λάρισα 1999, τόμ. 35, σελ. 246. Την εποχή εκείνη χερσαία μεταφορικά μέσα, με εξαίρεση το σιδηρόδρομο, είναι τα ζώα, τα εγχώρια αμάξια, και τα κάρρα. Τα πρώτα, εκτός από τη μικρή ταχύτητα μεταφοράς, προκαλούν μεγάλες ζημίες, τα δεύτερα, χρησιμοποιούν με υψηλές απώλειες την ενέργεια των βοδιών, και τέλος, τα κάρρα που εμφανίσθηκαν στη Θεσσαλία το 1880 αλλά κοστίζουν πανάκριβα, ήτοι 400-600 δρχ. Βλ. Ε. Πρόντζας, *ό.π,* σελ. 403. Βλ. Υποσημείωση 208.

99. Πεζόβολος είναι ένα δίχτυ στρογγυλό που στη μέση είχε ένα φελό και γύρω-γύρω είχε μολύβια. Πληροφορία Γεώργιος Μπαρτζιάλης του Δημητρίου.

100. Η οκά είχε 1282 γραμμάρια. Η μονάδα βάρους άλλαξε το 1959. Η οκά είχε 400 δράμια, ήτοι τρία γραμμάρια περίπου το κάθε δράμι. Η οκά (okka) ήταν μονάδα βάρους των Οθωμανών.

101. Βλ. Ευριπίδης, *Άλκηστη* 589, «καλλίναον Βοιβίαν λίμναν».

102. Βλ. Θεοδόση Κ. Σπεράντσα, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν*, επιμ. Αρχι. Φιλαρέτου Βιτάλη, Αθήναι 1978, σελ. 135, Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1800 - 1810*, 2η έκδ. Αθήνα, 1985, τόμ. 3, σελ. 501.

103. Γιάνης Κορδάτος, *ό.π.,* σελ. 529.

104. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 292, όπου δίνεται η ανάλογη επεξήγηση, βλ. Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 5, σελ. 155, «Χαν είναι τουρκομογγολική λέξη που σημαίνει στους τουρκικούς, ταταρικούς και μογγολικούς λαούς τον ηγεμόνα ή τον κύριο (ο θηλυκός τύπος είναι Χουνάμ η Χανούμ).

105. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 297.

106. Στράβωνας Θ, 5, 15, «Η λίμνη Βοιβηΐδα είναι πολύ κοντά στις Φερές αλλά εκτείνεται και προς τις τελευταίες πλαγιές του Πηλίου και προς τα όρια της Μαγνησίας. Στις όχθες της λίμνης υπάρχει ένα χωριό που λέγεται Βοίβη».

γό σαν κοπάδι πρόβατα. Όταν γινόταν το ψάρεμα περίμεναν στην όχθη οι «Κερατζήδες» (κυρίως Βελεστινιώτες)[107] με τα «πράματά τους» (άλογα ή ημιόνους), αγόραζαν το αλίευμα και το μετέφεραν στις γειτοινικές αγορές. Το καλοκαίρι ψάρευαν το βράδυ και τα χαράματα τα φορτία βρίσκονταν στις πόλεις Λάρισα, Αγιά, Αλμυρό, Βελεστίνο, Φάρσαλα· το χειμώνα έφταναν ως την Κατερίνη ακόμα και στο Μέτσοβο»[108]. Ο J.L.Ussing στο ταξίδι του στη Θεσσαλία, το 1846 σημειώνει: «Στα βόρεια του κόλπου απλώνεται η πεδιάδα του Βόλου και προς τα βορειοδυτικά η μεγάλη και πλούσια σε ψάρια λίμνη Βοιβηΐδα (τώρα ονομάζεται Κάρλα), η οποία περιορίζεται στα δεξιά της από τα βουνά. Στα αριστερά της, όμως, η Βοιβηΐδα συνορεύει με τη πεδιάδα. Το χειμώνα είναι πολύ πλατύτερη από ό,τι το καλοκαίρι»[109]. Χάνι είχε στην ιδιοκτησία της και η Εκκλησία και το εκμεταλλεύονταν για τα έσοδα του Ιερού Ναού. Το χάνι αυτό βρίσκονταν στο χώρο που σήμερα έχει το κατάστημα ο Νικόλαος Ηρακλ. Μουράβας. Άλλο χάνι είχε και ο Αντώνιος Γκοντισόπουλος για την εξυπηρέτηση του διαμετακομιστικού εμπορίου.

Διηγείται ο Κωνσταντίνος Αχ. Ντάγκαλος ετών 87: Οι σκάλες τα νεώτερα χρόνια ήσαν δύο, η μία στα Κανάλια μπροστά στο χωριό, και η άλλη στο Στεφανοβίκειο μπροστά από την Πέτρα και βορειοανατολικά αυτής. Ακόμη σώζονται τα ερείπια του κτηρίου όπου γινόταν οι δημοπρασίες[110]. Για τρεις μήνες απαγορευόταν το ψάρεμα από τον Αύγουστο και μετά[111]. Οι βαλτοφύλακες ήσαν δώδεκα: πέντε από τα Κανάλια, ένας από το Στεφανοβίκειο, εγώ, δύο από το Κεραμίδι, ένας από το Βόλο διορισμένοι από το Ελληνικό Δημόσιο και ένας ο επόπτης. Τους υπόλοιπους δεν τους θυμάμαι. Υπήρχε και άλλη σκάλα στο Καλαμάκι. Συνολικά οι σκάλες ήσαν τρείς. Τα ψάρια τα έβγαζαν στη δημοπρασία. Για τα μεγάλα ψάρια πλήρωναν 16-17 δρχ. την οκά. Τα μεγάλα ψάρια τα έλεγαν σαζάνια. Είχε και πλατίτσες. Αυτές επωλούντο 2-3 δρχ. την οκά. Η κάθε μία ζύγιζε 200 γραμμάρια περίπου. Υπήρχαν και μεγάλες πλατίτσες πολύ λιγότερες που ζύγιζαν μισό κιλό η κάθε μια. Τα μικρά τα ψάρια τα έλεγαν βουτσικαράκια ή μποτζακάρια. Υπήρχαν και άλλα μικρά ψάρια σαν το γάβρο που ονομαζόταν μπίζια. Τα βουτσικαράκια ήσαν μεγαλύτερα από τα μπίζια. Σχεδόν κάθε μέρα ψάρευαν μεγάλα ψάρια, τα οποία ζύγιζαν περίπου 12-15 οκάδες, δηλαδή περίπου δέκα πέντε κιλά το καθένα. Τα ψάρια ζυγίζονταν στη πλάστιγγα που είχε η κάθε σκάλα. Όριο στο ψάρεμα δεν υπήρχε. Ο πατέρας μου ήταν υπεύθυνος και για τη διεξαγωγή της δημοπρασίας. Κάθε μέρα φορούσανε τις μπότες μέχρι το γόνατο και πηγαίνανε στη δουλειά με τα πόδια και γυρίζανε με τα πόδια.

107. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 294. Η λέξη Κιρατζής είναι τουρκικής προέλευσης. Προέρχεται από τη λέξη Kiraci. Στην τουρκική γλώσσα Kira σημαίνει ενοίκιο και Kiraci ο ενοικιαστής. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 319, *New Redhouse Turkish-English dictionary*, Istabul Redhouse Press, 1984, από το οποίο πολλές φορές αντλούμε την ερμηνεία των τουρκικών λέξεων. Βλ. Λένα Γουργιώτη, «Οι Περιβολιώτες κιρατζήδες του Βελεστίνου», *Υπέρεια,* τόμ 1, 1990, σελ. 117.

108. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, Αθήνα 1985, τόμ. Γ΄1, σελ. 500.

109. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 45, σελ. 90.

110. Εμείς πήγαμε και τα είδαμε με τα μάτια μας. Είναι λυπηρό,είναι τραγικό στη σημερινή εποχή να μη συντηρούνται και να μην αναπαλαιώνονται αυτά τα κτήρια. Κάλλιστα θα μπορούσε αυτό το κτήριο να γίνει και να χρησιμοποιηθεί ως μουσείο και να διδάσκει τις επόμενες γενεές πώς έζησαν οι πατεράδες μας και οι πρόγονοί μας. Η διατήρηση τέτοιων κτηρίων-μνημείων είναι πολιτισμός. Στη μακραίωνα ιστορία μας το νερό δημιούργησε, δημιουργεί και θα δημιουργεί πολιτισμό. Κρίμα!

111. Πληροφορία Κωνσταντίνου Αχιλ. Ντάγκαλου, υπαλλήλου βαλτοφύλακα στη Λίμνη Κάρλα.

Οι ψαράδες πλήρωναν φόρο από 25% έως 30% τοις εκατόν. Ταμίας ήταν ο Θεόδωρος Βαβάτσικος, κάτοικος Βόλου, καταγόμενος από τα Κανάλια. Οι αγοραστές ήσαν από το Βελεστίνο, από τη Λάρισα, από το Βόλο, από τα Κανάλια, από το Μεγάλο Μοναστήρι, το Στεφανοβίκειο κ.α.. Υπήρχαν φύλακες και για τα ψάρια και για το λαθραίο και παράνομο κυνήγι. Την Κυριακή δεν γινόταν δημοπρασία. Η δημοπρασία γινόταν από τη Δευτέρα μέχρι και το Σάββατο και πολλές φορές η δημοπρασία γινόταν το απόγευμα, όταν έβγαζαν τα ψάρια. Το ωράριό τους ήταν ανατολή-δύση ηλίου. Οι Κεραμιδιώτες και οι Καναλιώτες είχαν καλύβες. Πολύ λίγοι Στεφανοβικειώτες είχαν καλύβες. Οι Στεφανοβικειώτες είχαν καράβια[112], όπως ο Παύλος Μπαλλάς, Στέφανος Ακριβούσης, Γεώργιος Καραμπέρης, Βασίλειος Κάρρος, Δημήτριος Τριανταφύλλου, Βασίλειος Κύκλος, Αθανάσιος Παπαγεωργίου, Νικόλαος Παπαγεωργίου, Ιωάννης Παπαγεωργίου Μιχαήλ Πριάτικας, Ιωάννης Πριάτικας ο ρώσος, Ιωάννης Λιάμτσιος, Αθανάσιος Ντάγκαλος, Βασίλειος Ντάγκαλος, Γαρύφαλλος Σβερονόπουλος ή Μακρής του Δημητρίου. Ευάγγελος Γουρνάρης κ.ά., που δούλεψε επί τριάντα πέντε χρόνια σαν ψαράς, Θεόδωρος Νικ. Μπολολός, Γεώργιος Ιωάν. Παναγιώτου κ.ά. προφανώς που δεν γνωρίζω για να τους μνημονεύσω[113]. Οι Στεφανοβικειώτες είχαν περίπου 40 καράβια. Οι Κεραμιδιώτες δεν είχαν καράβια αλλά βάρκες. Ομοίως οι Καναλιώτες είχαν καράβια και λίγοι από αυτούς είχαν βάρκες. Οι Καναλιώτες και οι Στεφανοβικειώτες είχαν και βάρκες στο Αιγαίο και όταν δεν επιτρέποταν το ψάρεμα στη λίμνη πήγαιναν και ψάρευαν στο Αιγαίο για να ζήσουν τις οικογένειές τους. Πολλές φορές πηγαίνανε με τα πόδια μέχρι το Καλαμάκι και στην Κουκουράβα (Αμυγδαλή) για δημοπρασία. Κάθονταν εκεί για μια βδομάδα και μερικές φορές καθότανε επί πέντε μήνες συνέχεια μέχρι και ένα χρόνο και κοιμότανε σ' ένα δωμάτιο χωρίς θέρμανση και αντί για στρώμα χρησιμοποιούσαμε σουσαμιές. Στα χρόνια μου ο επόπτης λεγόταν Βασίλειος Σούρλας. Το 1957 ήταν μία δύσκολη χρονιά για τη μετάβασή και την επιστροφή, γιατί το χιόνι εκείνη τη χρονιά είχε φθάσει χωρίς υπερβολή στο μισό μέτρο. Κατά τον Κωνσταντίνο Γαρ. Σβερονόπουλος τις δημοπρασίες τις διενεγούσε και ο Στέργιος Δημ. Μπαλλάς, κάτοικος Στεφανοβικείου[114]. Βαλτοφύλακας ήταν ακόμη και ο Βασίλειος Τσουμπέκος από Το Βελεστίνο[115]. Αρμόδιος και υπεύθυνος για τα φορολογικά θέματα ήταν κάποιος Χρήστος Μπλέκας. Υπήρχε και σκάλα ανατολικά του οικισμού[116] σε απόσταση πενήντα μέτρων από τα τελευταία σπίτια. Αυτή η σκάλα χρησιμοποιούνταν όταν ανέβαιναν τα νερά της λίμνης.

Σε μία ενθύμηση ο ιερέας στη Λάρισα γράφει «Στις 5 Αυγούστου 1811 ήλθε το γγιόλι[117], ο βάλτος, πιθαμές 12[118] και εις τον αυτόν καιρόν εκατέβασεν εις Λάρισαν και έκαμε μεγαλωτάτας ζημίας. Εχάλασε έως 1500 σπίτια και έπνιξε έως 200 περήτου (περίπου)

112. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος: Τα λεγόμενα καράβια που είχαν Στεφανοβικειώτες, δεν ήταν τα καράβια της θάλασσας και πελάγους αλλά ήταν αυτοσχέδια λέμβοι με κουπιά έξι μέτρων μήκος και πλάτος δύο μέτρων. Η βάρκα θέλει λιμανάκι, γιατί έχει καρίνα, ενώ το καράβι δεν έχει καρίνα και δύο άνδρες με τις μπότες μπορούσαν εύκολα να το βγάζουν στη στεριά.

113. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος και Νικόλαος Γ. Παναγιώτου.

114. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος και Χρήστος Απ. Πρασσά.

115. Πληροφορία Μιχαήλ Ιωάννου και Ασημώς Τσούρικα.

116. Πληροφορία Κωνσταντίνου Γαρ. Σβερονοπούλου που άκουσε από τον πατέρα του ότι όταν λιγόστευε το νερό της λίμνης άλλαζε η σκάλα και οι ψαράδες τα ψάρια τα διοχετευαν στη σκάλα κοντά στην Πέτρα.

117. Γκιόλ-göl που στην τουρκική διάλεκτο σημαίνει λίμνη. Βλ. τοπωνύμιο στην κτηματική περιφέρεια Βελεστίνου Σαρι-γκιόλ=κίτρινη λίμνη.

118. Δηλαδή 2,5 μέτρα.

ανθρώπους....ταύτα έγιναν εξ εκείνου του νερού και γράφω δια ενθύμησιν».(*Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 43, σελ. 88).

Οι χοροί γίνονταν απέναντι από το κατάστημα Νικολάου Ηρακλ. Μουράβα όπου σήμερα οι αποθήκες του Συνεταιρισμού. Στην ιδιοκτησία της η Εκκλησία είχε και λειβάδι με το όνομα «Εκκλησία» εκτάσεως 2,5 χιλιάδων στρεμμάτων. Ορισμένοι μας είπαν ότι έχουν αγρούς που κείνται στη θέση «Εκκλησία»[119].

Μνημονεύουμε το λειβάδι Σεφριτζιάλη, έκτασης 1000 στρεμμάτων, περιφερείας Στεφανοβικείου. Η περιοχή αυτή είναι όμορη του λοφίσκου με την επωνυμία Πέτρα. Αναφέρουμε το τοπωνύμιο Αλπές, της κτηματικής περιφερείας του χωρίου Στεφανοβικείου, που παλαιότερα ονομαζόταν και Αλυκές (συμβόλαιο 893 / 1934) και το τοπωνύμιο Σεφριτζιάλη ή Πέτρα[120] περιφερείας Στεφανοβικείου (συμβόλαιο 7410/1951). Πρόκειται για μικρό βραχώδες ύψωμα που προεξέχει στην πεδιάδα το οποίο κατά τους αρχαιολόγους πιθανόν να ήταν νησί της λίμνης Βοιβηΐδος. Το 1959 έγιναν ανασκαφές και ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια ολόκληρης πόλης. Το υψόμετρο είναι 119 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Είναι η σύγχρονη ονομασία ενός λόφου με τρεις κορυφές στη δυτική πλευράς της λίμνης Κάρλας. Στην αρχαιότητα ήταν νησί. Είναι η θέση μιας προϊστορικής εγκατάστασης με εκτεταμένα κυκλώπεια τείχη, περίπου 4 χλμ. Σε μήκος που εκτιμάται ως η πιο μεγάλη μυκηναϊκή οχυρωμένη τοποθεσία που είναι γνωστή στην Ελλάδα.Υπάρχουν, και μπορεί να δει κανείς, θραύσματα αγγείων, απομεινάρια κτηρίων κ.λ.π. Μερικές φορές αναφέρεται ως Αρμένιο[121], μία πόλη ανάμεσα στη Λάρισα και στις Φερές και μερικές φορές ως Κερκίνιον, μία πόλη κάπου κοντά στη λίμνη Βοιβηΐδα. Καταλήφθηκε από τους Αιτωλούς και τους Αθαμάνες υπό την αρχηγία του Αμύνανδρου το 200 π.Χ., όταν είχε μακεδονική φρουρά[122]. Η περιοχή με την ονομασία Αλμύρες[123] βρίσκεται δύο χλμ. ΝΑ του οικισμού.

Το τοπωνύμιο Ξηραύλακο που αναφέρεται σε προηγούμενη ανακοίνωση του πατέρα μου[124] με αύξοντα αριθμό 24 στα τοπωνύμια Στεφανοβικείου καλείται και Ντελήχανι(η) (συμβόλαιο 2337/1937)[125]. Η περιοχή αυτή κείται ανατολικά του οικισμού, στα σύνορα των κτηματικών περιφερειών Ριζομύλου και Στεφανοβικείου. Ο οικισμός Ντελήχανι[126] ανήκει στην κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου. Κατά τον Αργύρη Φιλιππίδη ήταν

119. Πληροφορία Παρίσης Αθ. Πρασσάς.

120. Βλ. Αρχιμ. Νεκτάριος Δρόσος, *ό.π.,*1999, σελ. 220, Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη, Ζωή Μαλακασιώτη, Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου, *Αρχαιολογία,* τεύχος 34, 1990, σελ. 36, «Τρία χιλιόμετρα ΒΑ του Στεφανοβικείου βρίσκονται τρεις λόφοι, κοντά στην όχθη της αποξηραμένης λίμνης Βοίβης ή Κάρλας, ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο. Η θέση αυτή απασχόλησε τους περιηγητές και ερευνητές ήδη από τον προηγούμενο αιώνα,λόγω του τείχους πάχους πέντε (5) μ. που περιβάλλει τον υψηλότερο λόφο και χαρακτηρίστηκε «κυκλώπειο». Ο χώρος έχει κατοικηθεί από τη νεολιθική περίοδο ως τα μυκηναϊκά χρόνια και από τα κλασσικά χρόνια ως τα βυζαντινά. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια Περιοχής Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 515.

121. Στράβωνας ΙΑ, 503.

122. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 20, σελ. 24-25. Βιβλιογραφία Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 1910, σελ. 232, 1911, σελ. 346, Stahlin 103 και *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 12 (1987), σελ. 218.

123. Κοινό τοπωνύμιο στη Θεσσαλία το οποίο προσδιορίζει περιοχές με φθηνά, μη καρποφόρα εδάφη.

124. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 506.

125. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια Αγίου Γεωργίου Φερών», *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 263. Η λέξη είναι τουρκική. Προέρχεται από τις τουρκικές λέξεις deli που σημαίνει ο τρελλός, ο ανόητος και από τη λέξη Xane, που σημαίνει οίκος. Τα χάνια εξυπηρετούσαν τους ταξιδιώτες και είχαν και σταύλους για τον καταυλισμό των ζώων.

126. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σελ. 263.

ο πιο δυστυχισμένος τόπος της περιοχής[127]. Ακόμη αναφέρουμε το τοπωνύμιο Βαμβακιές περιφερείας Στεφανοβικείου (7515/1951 συμβόλαιο), τα τοπωνύμια Εικονοστάσι, Σουβλερή Μαγούλα και Αυλάκι περιφερείας Στεφανοβικείου (7305/21951 συμβόλαιο και 38224/2007 Σταύρου Π. Παπαγεωργίου). Η περιοχή που καταλαμβάνει το το τοπωνύμιο Καμπάδια[128] είναι περίπου η ίδια περιοχή που καταλαμβάνει το τοπωνύμιο Μπαλουκιά[129]. Οι τοποθεσίες είναι όμορες και απέχουν από τον οικισμό δύο χιλμ. περίπου και βόρεια αυτού. Νοτιοανατολικά κείται η περιοχή με την ονομασία Γρίβα ή Αλμύρες. Στο οδικό δίκτυο τους Στεφανοβικείου υπάγεται και η Γιαχαλαριώστρατα[130]. Είναι ο δρόμος που οδηγεί στο Σωτήριο Λάρισας, βόρεια του οικισμού. Για τα Κανάλια οι Στεφανοβικειώτες πήγαιναν από τη Μαγούλα-Νησάκι[131]. Αυτή τη Μαγούλα τη νοίκιαζε κάποιος Λαΐτσος από το Βελεστίνο το 1940 έτος περίπου, ο οποίος περνούσε τα πρόβατα στη Μαγούλα-

127. Βλ. Κ. Α. Μοράρος, *Υπέρεια*, τόμ. 2, σελ. 302.

128. Όπως ανεβαίνουμε το δρόμο για το Μεγάλο Μοναστήρι από το Στεφανοβίκειο, δεξιά σύνορο με την κτηματική περιφέρεια Αρμενίου. Η τοποθεσία είναι όμορη με την τοποθεσία Ποταμιές και με την περιοχή με την επωνυμία Ανάθεμα.

129. Το τοπωνύμιο Μπαλουκιά έλαβε την ονομασία από την άγριο-καρπουζιά που καλείται Μπαλουκιά. Μαρτυρία Βασιλείου Αντζούρη.

130. «Οι οδικοί άξονες που συνέδεαν τα χωριά και τις πόλεις μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας (1881) ήταν αμαξιτοί και ημιονικοί. Οι αμαξιτοί ήταν οι κεντρικοί, οι πλέον βατοί δρόμοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν από τους οδοιπόρους της εποχής, αλλά και από τους αμαξάδες για τη μεταφορά εμπορευμάτων, γενικότερα υλικών αγαθών και πληροφοριών», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 60, σελ. 326. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος*, 1821-1971,τόμ. Α΄, μέρος Α΄, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1973, σελ. 151. Βλ. ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων από της εφαρμογής του νόμου ΔΝΖ΄ του έτους 1912 και εφεξής. 30 Νομός Λαρίσης*, Αθήναι 1961, 196-197. Η μεταφορά των προϊόντων γίνονταν με άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια και σε ελάχιστες περιπτώσεις, πιο παλαιά, με βόδια που έσερναν τα κάρα, δεδομένου ότι το οδικό δίκτυο προπολεμικά ήταν απαρχαιωμένο και οι συγκοινωνίες ανεπαρκείς. Το τρένο Βόλος – Τρίκαλα έτρεχε με 18 χιλμ. την ώρα. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 35, σελ. 251. Βλ. Ε. Πρόντζας, *ό.π.*, σελ. 403, «Χερσαία μεταφορικά μέσα της περιόδου, με εξαίρεση το σιδηρόδρομο είναι τα φορτηγά ζώα, τα εγχώρια αμάξια και τα κάρα. Τα πρώτα εκτός από τη μικρή ταχύτητα μεταφοράς, προκαλούν μεγάλες ζημιές, τα δεύτερα χρησιμοποιούν με υψηλές απώλειες την ενέργεια των βοδιών και τέλος τα κάρα που εμφανίσθηκαν στη Θεσσαλία το 1880, κοστίζουν πολύ (400-600 δραχμιές). Είναι το καλντερίμι που εξυπηρετούσε την αλιεία της λίμνης Κάρλας και το διαμετακομιστικό εμπόριο. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, σελ. 16, 39, «...και ένα άλλο στα δυτικά ριζά του βουνού, στη Βοίβη. Η οδός αυτή μαρτυρείται από ένα μιλιοδείκτη του 305/306 μ.Χ. που βρέθηκε στους Νερόμυλους (τότε Τουρκοχώρι), 2 χλμ. δυτικώς της Αγιάς». Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, *Στρατιωτικό Ταξίδι το 182*8, Felix De Beaujour, 48, 244 , «Η οδός Λάρισας - Βόλου κατευθύνεται προς τα νοτιοανατολικά και προχωρεί κατά μήκος της λίμνης Βοιβηΐδας στη δυτική όχθη της, μέχρι την κωμόπολη Βελεστίνο, απ' όπου εξέρχεται στον Πελασγικό Κόλπο, έχοντας από τη μια μεριά τον όρμο του Αλμυρού, κοντά στα ερείπια των Φιώτιδων Θηβών και από την άλλη τον όρμο του Βόλου, κοντά στα ερείπια της Ιωλκού. Αυτή είναι η εμπορική οδός της Θεσσαλίας. Υπάρχει και ένας άλλος δρόμος, ο οποίος οδηγεί από τη Λάρισα στην επαρχία και στα παράλια της Μαγνησίας κατευθυνόμενος προς τα ανατολικά. Ο δρόμος αυτός πηγαίνει κατά μήκος του ποταμού που έρχεται από τη Ρέτσιανη (Μεταξοχώρι Αγιάς) απ' όπου μεταβαίνει κανείς στην Αγιά και Ζαγορά, βαδίζοντας κατά μήκος του Πηλίου ή από την Αθάνατη (Μελίβοια) στην Καρίτσα (στις εκβολές του Πηνειού) κατά μήκος της Όσσας».

131. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 318.

Νησί με καράβια που είχαν οι Στεφανοβικειώτες[132]. Στο οδικό δίκτυο του οικισμού υπήρχε και η Τρανή Στράτα η Παλιά Στράτα[133], που ξεκινούσε από την τοποθεσία Τραγάνες δυτικά του οικισμού και έφθανε στο Ριζόμυλο και στο Βελεστίνο. Οι Αραμπάδες και τα κάρρα χρησιμοποιούσαν αυτή την αγροτική οδό, γιατί η στάθμη του εδάφους ήταν πιο ψηλά και δεν κρατούσε νερά και δεν είχε λάσπη[134]. Η διαφορά της στάθμης με το κεντρικό δρόμο Βόλου-Λάρισας μπορεί να ήταν και δύο μέτρα. Η στράτα αυτή μνημονεύται το 1901 και ως Λαρισινή στράτα[135]. Στην οικισμό του Κιοπέ Όμπασι στη άνω μνημονευθείσα σύμβαση μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και του Ιωάννου Στεφάνοβικ-Σκυλίτση μνημονεύται η Λιανόστρατα, η Χατζή Μούς στράτα και η Σουβλοκονιαρίτικη στράτα. Στην ίδια σύμβαση ανακαλύπτουμε το τοπωνύμιο Πέτρας Μνήματα, που σημαίνει ότι στην Πέτρα υπήρχε, όπως εξάλλου αυτό έχει αποδειχθεί, οικισμός και νεκροταφείο.

Στο συμβόλαιο 27.289/8.10.1916 του τότε συμβολαιογράφου Βόλου συναντήσαμε το τοπωνύμιο Σπηλιές. Από την έρευνα εντοπίσαμε την περιοχή αυτή στη σημερινή θέση Καραπατή[136]. Προφανώς το τοπίο και η διαμόρφωση του εδάφους θα ήταν τότε διαφορετική. Η περιοχή αυτή κείται νοτιοανατολικά του οικισμού περί τα τρία χλμ. Το τοπωνύμιο αυτό στο χάρτη διανομής του έτους 1910 ονομάζεται Καραμπάτι. Η περιοχή με την ονομασία Παλαιομάνες κείται ανάμεσα από το τοπωνύμιο Αγιος Αθανάσιος και το τοπωνύμιο Αλμύρες. Το τοπωνύμιο Αλμύρες καλείται και Βαλομάνδρι[137]. Η περιοχή με την ονομασία Παλαιομάνες κείται δύο περίπου χιλιόμετρα από τον οικισμό και Ν.Α. αυτού. Η περιοχή αυτή πριν από 70 χρόνια ήταν χέρσος τόπος. Η Γεωργική Υπηρεσία (μηχανοκαλλιέργεια, η σημερινή ΥΕΕΒ) μετά από μερικά χρόνια προμήθευσε ειδικά φάρμακα στους αγρότες του Στεφανοβικείου και έφερε γεωργικά μηχανήματα και εκχέρσωσε ολόκληρη την περιοχή[138]. Η περιοχή αυτή μετά από λίγα χρόνια έγινε η καλύτερη για τους αγρότες όσον αφορά στην απόδοση του αγρού. Στην περιοχή με την ονομασία Βαλομάνδρι[139] φύτρωνε ένα χόρτο, ένα φυτό με αγκάθια, που λέγονταν παλαμονίδι[140]. Μ' αυτό το

132. Πληροφορία Κωνσταντίνου Γαρ. Σβερονόπουλος. Και οι Καναλιώτες διεκδικούσαν τμήμα από αυτή τη Μαγούλα, αλλά δεν μπόρεσαν να κάνουν τίποτε γιατί αυτή ανήκε στην κτηματική περιφέρεια Στεφανοβικείου.

133. Πληροφορία Ευστάθιος Αθανασίου Κολοβός.

134. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος.

135. Η Τρανή στράτα ή Λαρισινή μνημονεύεται στη σύμβαση πώλησης των είκοσι έξι τσιφιλικίων από τον τραπεζίτη Ιωάννη Στεφανοβικ-Σκυλίτση προς το Ελληνικό Δημόσιο το 1901 βλ. στο παράρτημα τη σύμβαση. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 511.

136. Βλ.συμβόλαιο υπ' αριθμ. 9.028/8.5.2009 συμβολαιογράφου Βόλου Γαρυφαλλιάς Γιαννουλή–Ζέρβα, όπου το τοπωνύμιο αναφέρεται και ως Καραπατή ή Σπηλιές. Σε λίγα συμβόλαια το τοπωνύμιο το συναντήσαμε και ως Ντουρμπιέ ή Καραπατή.

137. Από τη λέξη Βάλια, όπως οι Στεφανοβικειώτες ονόμαζαν τα βουβάλια. Πληροφορία Μίμη Αντζούρη. Στην περιοχή αυτή «στάλιαζαν» (μεσημέριαζαν) τα ζώα. σε άλλα μέρη το μανδρί αυτό καλείται και κόδρα. Ήταν ένα κυκλικό μέρος κλεισμένο με παλιούρια, όπου τις θερινές ώρες έκλειναν τις νύχτες τα ζώα. Τα βουβάλια τα ονόμαζαν και γκαφάλια. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 38, 363. Στο Ζάρκο των Τρικάλων συνατήσαμε το τοπωνύμιο Βουβαλομάνδρι. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 56, 133. Σε έγγραφο του 1768 τα βουβάλια αναφέρονται ως βάλια. Βλ. Κ. Σπανός, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404-1881*, σελ.131.

138. Πληροφορία Κωνσταντίνος Σβερονόπουλος (24.9.2012)

139. Ο φόρος για τη βοσκή των βοδιών λέγονταν βοδιάτικο. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*,τόμ. 38, σελ. 362.

140. Στο Ζάρκο Τρικάλων υπάρχει το τοπωνύμιο Παλαμονίδα η Μπαλαμονίδα, Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*,56, 134.

χόρτο μαζί με καλάμια που έπαιρναν οι Στεφανοβικειώτες από το βάλτο κατασκεύαζαν τα τσαρδάκια[141] και τα υπόστεγα[142] και τα καλύβια για τον δραγάτη[143].

Το τοπωνύμιο Αράπη Ρέμα [144] βρίσκεται στο όριο των κτηματικών περιφερειών Στεφανοβικείου και Ριζομύλου, νοτιοανατολικά προς το βουνό, εκεί που έχει γίνει ανόρυξη για τη λήψη πέτρας για την κατασκευή φράγματος στη λίμνη Κάρλα. Στην περιοχή αυτή του κάμπου βρίσκεται και η Μαγούλα Αράπη κατά τους αρχαιολόγους. Το τοπωνύμιο Ραμάκι είναι άγνωστο στους περισσοτέρους Στεφανοβικειώτες. Η περιοχή αυτή ευρίσκεται βόρεια του οικισμού 500 μ.περίπου σύνορο με τις τοποθεσίες Μεριάς, Σοβάτι και Αγροδυάσμος. Στη λίμνη λίγοι μας είπαν ότι φύτρωνε ένα φυτό που το ονόμαζαν Ραγάζι και το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή της ψάθας[145].

Στην περιοχή του Στεφανοβικείου οι κάτοικοι κυρίως για τις γεωργικές εργασίες χρησιμοποιούσαν βουβάλια[146]. Αυτά λόγω της μεγάλης μυϊκής δύναμης μπορούσαν να οργώσουν διπλάσια στρέμματα από τα άλλα ζώα άλογα, βόδια κ.λ.π. Το τοπωνύμιο Βαλομάνδρι[147] παλαιά ήτα μία λιμνάζουσα περιοχή. Βρίσκεται Ν.Α. του οικισμού περίπου 2,5 χιλιόμετρα. Στην περιοχή αυτή οι κάτοικοι είχαν τα μανδριά για τα βουβάλια που δεν υπάρχουν τώρα. Τα βουβάλια άραζαν, κάθονταν μες το νερό και κυλιόντουσαν επί ώρες στο βάλτο[148]. Τα κτήματα της περιοχής Βαλτίσια συνόρευαν με τη λίμνη. Η περιοχή Πασπαλιες[149] κείται νοτιοανατολικά του οικισμού περίπου δύο χιλμ. Το τοπωνύμιο Πασπαλιές λέγεται και Πουριά[150]. Καλείται Πουριά γιατί το χώμα έχει πουρί και κόβεται σαν πλάκες – μπλάνες. Μετά την αποξήρανση η μαζα της λάσπης έδεσε και μετά από οργώματα ετών εξαφανίσθηκε η ιλύς. Η περιοχή με την ονομασία Μάρμαρα[151] κείται νοτιοδυτικά του οικισμού περί τα 1700 μέτρα. Τα μόνα ιδιόκτητα κτήματα στην κτηματική περιφέρεια του Στεφανοβικείου είναι οι αγροί που βρίσκονται στη θέση Παλιάμπελα ή

141. Πρόχειρο υπόστεγο για ίσκιο το καλοκαίρι. Προέρχεται από την τουρκική λέξη cardak.

142. Από την τουρκική λέξη Cardak = πρόχειρο υπόστεγο για ίσκιο το καλοκαίρι. Πληροφορία Γεωργίου Δημ. Μπαρτζιάλη.

143. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 301, «Η καλύβη όπου ήταν εγκαταστημένος ο δραγάτης (αγροφύλακας η αμπελοφύλακας), δύο μέτρα υπερυψωμένη από τη γη. Υπήρχαν ήδη και στην Αρχαιότητα, όπως διαπιστώνεται από το «δραγατεύειν», το οποίο αναφέρεται σε επιγραφή των Γόννων που σχολίασε ο Br. Helly (Connoi, 1973, τ. 2, 104)».

144. Από την τουρκική λέξη arab =αυτός που ανήκει στη μαύρη φυλή, άραβας, μελαμψός.

145. Από τη σλαβική λέjη rogozb.

146. Ο βοσκός των βουβαλιών λέγονταν βουβαλάρης, ενώ ο βοσκός των αλόγων βαλμάς. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 186, το 1669 ο περιηγητής Edward Brawn γράφει, «Εδώ (στη Θεσσαλία) υπάρχουν και τα μεγάλα βουβάλια, τα οποία πιστεύεται ότι είναι τα καλύτερα της Ελλάδας μετά τα βουβάλια της Λευκάδας».

147. Πληροφορία Γεωργίου Δημητρίου Μπαρτζιάλη.

148. Βλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, Αθήνα, 1985, τόμ. Γ΄, σελ. 125. Ο Gell στο οδοιπορικό του γράφει: «Δεξιά μία τούρκικη έπαυλη (τσιφλίκι). Στρίβουμε αριστερά. Στο βάλτο αριστερά νησάκι. Βουβάλια κυλιούνται στο βάλτο και λελέκια κυνηγούν βατράχια στα ρηχά νερά. Πηγή αναβλύζει από βράχο πλάι σε μια εκκλησία δεξιά. Μεγάλος τύμβος αριστερά. Δεξιά η Όσσα η Κίσσαβος.». Προφανώς είναι η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής.

149. Έλαβε την ονομασία από το χώμα. Τη μια μέρα η στάθμη της λίμνης ανέβαινε και την άλλη μέρα κατέβαινε. Έτσι το χώμα πασπαλίζονταν και γίνονταν σαν αλεύρι. Πληροφορία Γεωργίου Δημ. Μπαρτζιάλη.

150. Άλλη ερμηνεία του τοπωνυμίου Πουριά. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος.

151. Έλαβε την ονομασία από τα μάρμαρα αρχαίων τάφων που βρέθηκαν εκεί.

Αμπέλια. Κάθε αγρός[152] έχει έκταση 1200 τ.μ. περίπου. Η περιοχή αυτή απέχει από τον οικισμό και Ν.Δ. αυτού περίπου 3 χιλιόμετρα[153]. Οι αγροί στη θέση Ρετζίκια κείνται βόρεια του οικισμού και σε απόσταση περίπου 1000 μέτρων. Το τοπωνύμιο Ρετζίκια καλείται και «Χατζημισιώτικα». Βλ.συμβόλαιο 4504/10.1.1983 Σταύρου Π. Παπαγεωργίου. Οι αγροί της τοποθεσία Αγριοδυάσμος κείνται βόρειοανατολικά του οικισμού περίπου 1500 μέτρα. Το τούρκικο νεκροταφείο ήταν στην περιοχή Τραγάνες και πλησίον της παλαιάς Εθνικής Οδού Βόλου – Λάρισας. Εκεί βρέθηκαν πλάκες και τάφοι με τη βαθειά άροση. Στις οδικές αρτηρίες της κτηματικής περιφερείας Στεφανοβικείου υπάγεται και ο ασφαλτοστρωμένος δρόμος Στεφανοβικείου – Μεγάλου Μοναστηρίου που διασχίζει τις περιοχές με την ονομασία Ανάθεμα και Αλπές. Βόρεια της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου η περιοχή καλείται και Συκιά[154]. Σε μερικά συμβόλαια συναντήσαμε το τοπωνύμιο Πρωτομαγούλες ως Πρωτομαγούλες ή Ανάθεμα. Η λέξη Ανάθεμα μεταφράζεται ως κατάρα. Αυτό σημαίνει ότι κάτι το σοβαρό συνέβη παλαιά στην περιοχή αυτή για να ονομάσουν έτσι οι κάτοικοι του Στεφανοβικείου.

Η περιοχή με την ονομασία Καραγάτς[155] κείται δυτικά του οικισμού περί τα δύο χιλιόμετρα. Όμορη τοποθεσία είναι και η περιοχή με την ονομασία Αλπές.[156] Σε μερικά συμβόλαια το τοπωνύμιο Καραγάτς αναγράφεται ως Κεραμιδαριό Καραγάτς. Προφανώς εκεί θα υπήρχε κάποιο κεραμοποιείο. Το τοπωνύμιο Κεραμιδαριό το συναντήσαμε και σε άλλη τοποθεσία πλησίον της θέσης Κααμουρλάρ και της ζπεριοχής με την επωνυμία Παρακεντέδες στα όρια με την κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου. Στη δυτική πλευρά του οικισμού περί τα 3 χλμ. στα όρια των κτηματικών περιφερειών Στεφανοβικείου και Ριζομύλου, σε πολύ λίγα συμβόλαια ανακαλύψαμε το τοπωνύμιο Πλατειά Μαγούλα που είναι καθιερωμένο τοπωνύμιο στην κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου.

---

152. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 297 για τον όρο «αγρός».

153. Είναι ακριβώς απέναντι από το κτίριο του Συντζάκη, δεξιά και δυτικά, όπως πάμε για Βόλο. Ανέκαθεν υπήρχαν αμπέλια στο Στεφανοβίκειο. Στις τοποθεσίες Σοβάτι είχαν οι Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος και Αριστοτέλης Ντάφος. Σήμερα έχουν αμπέλια στο Στεφανοβίκειο με ελεγμένες ποικιλίες οι Ιωάννης Κερασιώτης, Ιωάννης Οικονομίδης. Το μεγαλύτερο αμπέλι το είχαν οι αδελφοί Κουτσιαρή, Νέστωρας και Ευστάθιος, εκτάσεως είκοσι πέντε στρεμμάτων στη θέση Σοβάτι κοντά στο Νεκροταφείο. Οι αδελφοί Κουτσιαρή είχαν και ένα μικρό μηχανοκίνητο μύλο για το άλεσμα του σιταριού για να εξυπηρετούν το χωριό, γιατί για την εποχή εκείνη η απόσταση των δέκα χιλιομέτρων από το Βελεστίνο όπου υπήρχαν αρκετοί μύλοι ήταν αρκετά μεγάλη.

154. Πληροφορία Χρήστος Αθ. Καρακανάς. Το ίδιο τοπωνύμιο έχει και η κτηματική περιφέρεια Βελεστίνου. Σε άλλο συμβόλαιο συναντήσαμε το τοπωνύμιο Συκιά ή Αγροδυάσμος..

155. Τουρκικής προέλευσης από τις λέξεις Kara agac που σημαίνει μαύρο δένδρο. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 206. Πρόκειται για το δένδρο Πτελαία ή φτελιά-Ulmus Campestris που ανήκει στην οικογένεια Κυπελλωδών Cupuliferae, Ιγνάτιος Ζαχαρόπουλος, *Βότανα*, σελ. 221. Το δένδρο αυτό ειδικά στην περιοχή αυτή που σώζεται μέχρι σήμερα, την ημέρα της Αναλήψεως αναβλύζει αγίασμα. Στην περιοχή αυτή ανεγέρθη εκκλησία αφιερωμένη στην Ανάληψη του Κυρίου. Ολόκληρο το χώρο, περίπου ένα στρέμμα, το δώρησε η οικογένεια του ιατρού Χαραλάμπους και Αικατερίνης Μπαρτζιάλη. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό. π.*, σελ. 283. Βλ. Max Mulers, *Lectures on the science of language*, 2η σειρά, σελ. 219. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 42, σελ. 56. Ν. Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 146. Το ίδιο τοπωνύμιο έχει και η κτηματική περιφέρεια του Αγίου Γεωργίου και Βελεστίνου.

156. Το τοπωνύμιο Αλπές ή Αλεπού, έλαβε την ονομασία από τις πολλές φωλιές των αλεπούδων που υπήρχαν παλαιά.

Η περιοχή με την ονομασία Γκέκας[157] κείται εκεί όπου σήμερα είναι το αεροδρόμιο των ελικοπτέρων περίπου δύο χιλιόμετρα από τον οικισμό και ανατολικά αυτού[158]. Η περιοχή με το όνομα Αγροδυάσμος[159] κείται 1500 μέτρα βορειοανατολικά του οικισμού και η περιοχή Μνήματα βρίσκεται βόρεια του οικισμού περίπου τρία χλμ. σύνορο με την κτηματική περιφέρεια του οικισμού Σωτηρίου Λάρισας. Η περιοχή που καταλαμβάνει το τοπωνύμιο Αγροδυάσμος καλείται από πολλούς αγρότες του Στεφανοβικείου και Κούνδουρας ή Κόντουρας ή Κουντουράδια. Στη δεκαετία του 1990 και στη δεκαετία του 2000 οι περισσότεροι αγροί καλλιεργούνταν με βαμβάκι. Επί τουρκοκρατίας το βαμβάκι το έκαναν μεγάλο δέμα που ονομάζονταν Μπάλα που ζύγιζε 100 οκάδες, δηλαδή 128 κιλά και η μονάδα βάρους για το βαμβάκι ήταν το Μπούσελ, ίση με 27,125 κιλά.

Στο χάρτη της διανομής του 1910 βρίσκουμε μία περιοχή που καλείται Παρακεντέδες. Το τοπωνύμιο αυτό δεν χρησιμοποιείται σήμερα. Προφανώς θα δόθηκαν κτήματα στους παρακεντέδες[160], σ' αυτούς δηλαδή που δούλευαν σε ξένα αφεντικά ἢ ο τσιφλικάς Τούρκος ή Έλληνας θα τα είχαν δώσει σ΄ αυτούς για καλλιέργεια των αγρών. Οι αγροί αυτοί κείνται νότια του οικισμού περί τα τρία χλμ. σύνορο με τη κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου. Μετά από έρευνα ανακαλύψαμε ότι το ελληνικό Δημόσιο παραχώρησε με

157. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 265, «η λέξη είναι αλβανικής προέλευσης. Προέρχεται από τη λέξη Gege που σημαίνει σωματώδης άνθρωπος άχαρος, πεισματάρης, εκδικητικός, βάναυσος, αγροίκος, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 42, σελ. 342. Το ίδιο τοπωνύμιο υπάρχει και στην κτηματική περιφέρεια Αερινού. Ομοίως και στην κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου, πλην όμως εντός σχεδίου πόλης. Βλ. Στ. Π. Παπαγεωργίου, *ό. π.* σελ. 507. Οι Γκέκηδες [<αλβ. Gege=κάτοικος της Αλβανίας] έβρισκαν ωραία χειμαδιά για τα πρόβατά τους στην περιοχή γύρω από τους γηλόφους του χωριού και κοντά στον ποταμό Οργόζινο. Αρκετοί ξεχείμαζαν τα πρόβατά τους, πάλι κοντά στον Οργόζινο, στην κτηματική περιφέρεια του Μοσχολουρίου, όπου σώζεται ακόμα το τοπωνύμιο Ξέχειμος. Αξίζει, ακόμα, να σημειώσουμε πως οι Γκέκηδες ήταν ψηλόσωμοι, δυνατοί και λιτοδίαιτοι. Ήταν ονομαστοί για τις μάνες – χαντάκια που άνοιγαν σε πολλά μέρη της Αλβανίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας (στον Πύργο σώζεται το σχετικό μ' αυτά τοπωνύμιο Γκεκοχάντακο ή Γκέκικο χαντάκι). Τρέφονταν μόνο με μπομπότα και αλάτι. Βλ. *Ηπειρωτική Εστία,* 166-168 (1966) 170.

158. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος «η περιοχή από την τοποθεσία Γκέκας μέχρι τα Καραπατιά,ήμουνα 13 ετών, τη θυμήθηκα μποστάνι από τους κατοίκους του Στεφανοβικείου. Επειδή το νερό της λίμνης ήταν πολύ κοντά στα μποστάνια εμείς δεν τα ποτίζαμε, γιατί τραβούσαν οι ρίζες τους υγρασία από το νερό της λίμνης. Τα καρπούζια ήταν νόστιμα και μεγάλα βάρους 13 κιλών το καθένα. Βλ. Δημήτριος Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 320, «Το πρώτο συνθετικό παράγεται από την τουρκική λέξη bostan που στα ελληνικά ερμηνεύεται ως λαχανόκηπος. Το τοπωνύμιο είναι συνηθισμένο σε ολόκληρο το Θεσσαλικό κάμπο. Σήμερα σημαίνει τόπος όπου παράγονται καρπούζια και πεπόνια».

159. Έλαβε την ονομασία από το άγριο φυτό δυόσμο. Πολλοί αγρότες εξομοιώνουν το τοπωνύμιο με το τοπωνύμιο Κούνδουρας.

160. Περισσότερα βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 314-315. Ο Συνεταιρισμός στο Στεφανοβίκειο ιδρύθηκε το 1944 (ν. 602/1914).

νόμο στους επιμόρτους καλλιεργητές, στις χήρες αποβιωσάντων καλλιεργητών, στους εγκατοίκους πρώην καλλιεργητές (παρακεντέδες) και στους εγκατοίκους μη γεωργούς[161].

Από το σημερινό αντλιοστάσιο και με κατεύθυνση προς Λάρισα η περιοχή χρησιμοποιείται σήμερα από χιλιάδες πουλιά σαν εκκολαπτήριο. Η περιοχή αυτή είναι φραγμένη. Πλην όμως τα αρπακτικά (αλεπούδες κ.λ.π.) βρίσκουν τον τρόπο να τρώγουν τα αυγά των πουλιών ή τα ίδια τα μικρά πουλιά που εκκολάπτονται. Η περιοχή αυτή ανέρχεται σε τρείς χιλιάδες στρέμματα περίπου[162]. Ανατολικά του οικισμού υπάρχει μία μαγούλα[163]. Πριν από την αποξήρανση της λίμνης αυτή η μαγούλα ήταν ένα νησάκι. Πολλοί Στεφανοβικειώτες λένε ότι η περιοχή αυτή για τη δημιουργία της νέας λίμνης έπρεπε να ληφθεί υπ' όψιν για το εκκολαπτήριο των πουλιών. Ήταν ένα μεγάλο λάθος. Στη Μαγούλα ό,τι εκκολάπτονταν ζούσε. Σήμερα, έχει μισές πιθανότητες να ζήσει.

Στη Μαγούλα κάθε ψαράς είχε τη δική του στέγη. Κατασκεύαζαν μια καλύβα με καλάμια. Τα μεγαλύτερα ψάρια (γριβάδι) είχαν βάρος δέκα οκάδες. Μέσα στη καλύβα είχαν και οικιακά σκεύη για να κάνουν τη κακαβιά με μικρά ψαράκια. Το καλύτερο ψάρι για τη τηγάνι ήταν η πλατίτσα. Την καλύβα τη χρησιμοποιούσαν όταν ο καιρός ήταν άσχημος και είχε άγριο δρολάπι. Γιατί ξαφνικά «έπιανε» ο καιρός με ομίχλη και με δείκτη ορατότητος μηδέν, λόγω των τότε κλιματολογικών συνθηκών, και ο ψαράς έπρεπε το γρηγορότερο να προφυλαχθεί. Το νερό της λίμνης πριν από την αποξήρανση είχε τέτοια μέταλλα που οι κάτοικοι του Στεφανοβικείου το χρησιμοποιούσαν για το βράσιμο των φασουλιών. Παλαιά ο κάμπος της Θεσσαλίας ήταν θάλλασσα[164].

Ο Ιωάννης Οικονόμος που γεννήθηκε το 1783[165] έγραψε «Ο Κάρλας σιμά εις τον Βελεστίνον και Βώλον, Ελληνικά Βοιβηΐς από μίαν σιμωτινήν[166] της παλαιόπολιν Βοί-

161. Άρθρο 1 του νόμου ΓΩΠΓ΄της 4ης Αυγούστου του 1911 έτους. Βλ. και Βασιλικό Διάταγμα 26/29 Δεκεμβρίου του 1908 έτους «Περί των υπό εγχωρίων κατεχομένων και προς παραχώρησιν δηλωθεισών οικιών και αμπέλων των εθνικών χωρίων πρώην Στεφάνοβικ και Τοπάλη» ως και άρθρο 6 του ν. ΓΤΞΘ΄της 6/7 Οκτωβρίου «Περί μεταρρυθμίσεως, συμπληρώσεως και προσθήκης διατάξεων εν τοις περί συνοικισμού και διανομής γαιών εν Θεσσαλία και θεσσαλικού γεωργικού ταμείου, ΓΣΒ΄ της 7ης Απριλίου 1907 και ΓΤΘ΄της 14ης Μαΐου 1908 σύμφωνα με το οποίο «ο κλήρος αποβιώσαντος δηλωτού ή κληρούχου μη εγκατασταθέντος εγχωρίου ή παρακεντέ ή και εποίκου ομογενούς περιέρχεται εις τους νομίμους κληρονόμους αυτών εάν ούτοι δεν έλαβαν ιδίος κλήρους». Βλ.και άρθρο 9 του ιδίου νόμου «Αι εις τα διανεμηθέντα εθνικά χωρία υποάρχουσαι και μη κατεχόμεναι υπό εγχωρίων καλλιεργητών και παρακεντέδων οικίαι του Δημοσίου δύνανται να παραχωρηθώσιν εις εποίκους ομογενείς κληρούχους.....». Αργότερα θα γράψουμε και τα ονόματα των δικαιούχων αγροτών που έλαβαν κλήρο και τα ονόματα των αποκλεισθέντων κατοίκων Στεφανοβικείου καθώς και την απόφαση της Επιτροπής Απαλλοτριώσεων.

162. Πληροφορία Κωνσταντίνου Γαρ. Σβερονοπούλου, ο οποίος είχε πατέρα ψαρά που ψάρευε στη λίμνη επί τριάντα πέντε χρόνια.

163. Μαγούλα είναι κάθε μικρή γήϊνη έξαρση που διακόπτει το επίπεδο της πεδιάδας. Είναι χαρακτηριστικοί μικροί γήλοφοι της Θεσσαλικής πεδιάδας. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 26, σελ. 21. Επί τουρκοκρατίας αποδίδεται με την τουρκική λέξη tepe που σημαίνει λόφος π.χ. τοπωνύμιο στην κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου Φερών με την ονομασία Πιλάφ τεπέ και στην κτηματική περιφέρεια Στεφανοβικείου με την ονομασία Αντά-τεπέ. Στη Θεσσαλία υπάρχουν εκαντοτάδες μαγούλες στις οποίες οι κάτοικοι των γύρω περιοχών έδωσαν ωραιότατα ονόματα.

164. Βλ. Ηρόδοτος, *Πολύμνια* ΣΤ,129,1 «την δε Θεσσαλίην λόγος εστί το παλαιόν είναι λίμνην, ώστε γε συγκεκλημένην πάντοθεν υπερμήκεσι όρεσι».

165. Βλ. το έργο του *Ιστορική Τοπογραφία της Τωρινής Θεσσαλίας*, 1817, Λάρισα 2005, σελ. 45, Εισαγωγή-Σχόλια-Επιμέλεια Κώστας Σπανός, στη δε σελίδα 121 γράφει «Βελεστίνος, το παλαιόν Φεραί. χώρα έως 300 σπίτια τούρκικα και χριστιανικά,σιμά εις τον Κάρλαν....».

166. Κοντινή.

βην[167], της οποίας σώζονται ακόμη κάτι σημάδια, ευγάζει πλήθος ψάρια, σαζάνια και πλατίτζαις, άνοστα όμως και ολίγης τιμής άξια. Αυτή η λίμνη[168] γεμίζει από το νερόν της Σαλαμπριάς (Πηνειός), δια τούτο ποτέ γίνεται παραμεγάλη, έως είκοσι ώρες γύρον,πότε μικρότερη και πότε στίφτει, με την ολότητα, όταν δεν ξεχειλίζει η Σαλαμπριά. Το πλέον μεγαλήτερον βάθος της ημπορεί να φθάσει τα τρία μπόγια[169]. Παλαιούθεν ήταν προς το όδιον μέρος και άλλη λίμνη Νεσωνίς»[170].

Πολλοί Στεφανοβικειώτες μάζευαν τα πούπουλα από τις εκαντοτάδες φωλιές των πουλιών στη Μαγούλα (η πάπια μαδιέται για να είναι ζεστή η φωλιά, επειδή η περιοχή είναι ανοικτή και ο αέρας πολύ δυνατός όταν φυσά ο άνεμος) και τα τοποθετούσαν σε διάφορα σημεία επάνω στη Μαγούλα για να βρεί πούπουλα η πάπια και να μη ξαναμαδηθεί. Η μαγούλα αυτή ήταν φυσικό εκκολαπτήριο γιατί η πάπια στο πρανές της μαγούλας κατέβαζε τα μικρά της κατ' ευθεία στη λίμνη. Αυτό το μέρος που ήταν ιδανικό ως εκκολαπτήριο το άφησαν απ' έξω οι αδαείς των αρμοδίων Υπουργείων[171]. Πολλοί αποκαλούν τη λίμνη Κάρλα Σου[172] και Κάρλα Γκιόλ[173]. Γνωστό είναι και το τοπωνύμιο Παλιόσκαλα στη λίμνη της Κάρλας. Φαντάζομαι, μετά από την έρευνα, ότι ελάχιστοι γμωρίζουν το τοπωνύμιο Αράπη Ρέμα. Το ρέμα αυτό βρίσκεται στα όρια των κτηματικών περιφερειών Στεφανοβικείου και Ριζομύλου, εκεί ακριβώς όπου βρίσκεται το δεύτερο λατομείο απ' όπου εξόρυξαν την πέτρα την οποία χρησιμοποίησαν για τη μεγάλη και τεράστια περίφραξη της λίμνης Κάρλας. Το ίδιο τοπωνύμιο (Αράπης Μαγούλα) έχει και η Γιάννουλη του νομού Λάρισας, (βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 212).

Τα κανάλια (οι χάνδακες) που κατασκευάσθηκαν για την αποξήρανση της λίμνης δεν περιφράχθηκαν και έτσι οι Στεφανοβικειώτες θυσίασαν αρκετούς ανθρώπους που έπεσαν με τα αυτοκινητά τους στο βωμό της επιπολαιότητας και της περιφρόνησης της ανθρώπινης ζωής από το κράτος των Αθηνών. Ακόμη και σήμερα οι χάνδακες με 4 μέτρα νερό είναι λίαν επικίνδυνοι για τους κατοίκους του Στεφανοβικείου που πηγαίνουν παράλληλα με το χάνδακα για τα Κανάλια σε γιορταστικές εκδηλώσεις ή σε γάμους και επιστρέφουν νύχτα χωρίς καθόλου φωτισμό στο οδόστρωμα. Στα Κανάλια λειτουργεί Μουσείο αφιερωμένο στο λιμναίο πολιτισμό της Κάρλας με επικεφαλής τα μέλη του ΚΕ.ΜΕ.ΒΟ. Σωτήριο Γκανάτσιο, δικηγόρο και Σταματία Μωραΐτη, φιλόλογο, οι οποίοι με δαπάνες του Δήμου Κάρλας εξέδωσαν το βιβλίο *Η Οδύσσεια του Βάλτου* το 2001.

Το Ελληνικό Δημόσιο λάμβανε το 30% τοις εκατόν από τα χρήματα που θα έπαιρνε ο ψαράς ανάλογα με τα ψάρια που είχε πιάσει. Αυτή ήταν μία δυσβάστακτη φορολογία. Το νερό της λίμνης έφθανε μέχρι την τοποθεσία Μάλτασι[174]. Η τοποθεσία αυτή ευρίσκεται Β.Α του οικισμού σε απόσταση περίπου ενός χιλμ. Ανάμεσα από το ανατολικό

167. Βλ. Στράβων, Θ, 5, 15 «Βοίβη δε χωρίον επί τη λίμνη κείμενον» η δε λίμνη Νεσσωνίς ονομάζονταν στα τούρκικα Καρατσαϊρι δηλαδή μαύρο λειβάδι από τις λέξεις Kara και cayir (Στράβων, Θ΄, 5, 23, και Νεσσωνίς ονομασθήναι ποτέ από Νέσσωνος του Θετταλού, καθάπερ και η λίμνη).

168. Όμηρος, *Ιλ.*, Β΄, (Β΄,711).

169. Τα τρία μπόγια ισοδυναμούν με 4,5-5,5 μέτρα.

170. Η Νεσσωνίδα ήταν μεγάλο έλος βορείως της Λάρισας μεταξύ του σημερινού Ομορφοχωρίου και της Αμφιθέας, βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*,τόμ.. 62, σελ. 63.

171. Πληροφορία Κωνσταντίνου Γαρ. Σβερονόπουλου.

172. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 96. Είναι τουρκική λέξη και su (σου) σημαίνει νερό. Βλ. και τοπωνύμιο Καρασού (μαύρο νερό) στην κτηματική περιφέρεια Ριζομύλου.

173. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.* Είναι τουρκική λέξη. Gol (γκιόλ) σημαίνει λίμνη.

174. Πληροφορία Βασιλείου Αντζούρη και Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος. Η περιοχή με την ονομασία Μάλτασι κείται 1,5 -2 χλμ. ανατολικά του οικισμού.

Μεριά του οικισμού και από την περιοχή με την ονομασία Καραμουρλάρ[175] ευρίσκεται η περιοχή με την ονομασία Μάλτασι. Το τοπωνύμιο Μάλτασι καλείται και Σουβάτι[176]. Η περιοχή με την ονομασία Σουβλερή κείται επάνω από τη σιδηροδρομική γραμμή και είναι όμορη με την τοποθεσία Αλπές ή Αλεπού. Η τοποθεσία Ακούμια ευρίσκεται Νότια του οικισμού περίπου δύο χιλμ. Το έδαφος είναι αμμουδερό[177]. Η περιοχή με την ονομασία Αγιος Αθανάσιος κείται νότια του οικισμού περίπου ένα χιλμ. Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου στο σημείο αυτό απέχει την παλαιά Εθνική οδό Βόλου-Λάρισας ακριβώς πεντακόσια μέτρα[178].

Στο όριο των τοπωνυμίων «Αλπές» και «Σουβλερή» και μέσα στην περιοχή που καταλαμβάνει το τοπωνύμιο Αλπές από παλαιά υπάρχει η εκκλησία της Αναλήψεως. Το οικόπεδο περίπου ένα στρέμμα το δώρησε η οικογένεια του ιατρού Χαραλάμπους και Αικατερίνης Μπαρτζιάλη. Η περιοχή αυτή καλείται και Καραγάτς. Την ονομασία αυτή την έλαβε από ένα δένδρο[179] που ονομάζεται Καραγάτς. [180] Στη ρίζα και στη βάση αυτού του δένδρου έχει δημιουργηθεί μία μικροσκοπική κουφάλα, δηλαδή ένα πολύ μικρό κοίλωμα στο κορμό του δένδρου. Στο κοίλωμα αυτό πηγάζει και έχει όλη τη χρονιά αγίασμα, το οποίο οι Στεφανοβικειώτες λαμβάνουν την ημέρα της γιορτής της Αναλήψεως. Την ημέρα της γιορτής κρεμούν ή καρφώνουν επάνω στον κορμό του δένδρου μικρά πολύχρωμα κουρέλια ή μαντήλια. Το έθιμο αυτό συναντάται και στο Καστράκι Καλαμπάκας[181].

175. Στον Άτλαντα Προϊστορικών Οικισμών της Ανατ. Θεσσαλικής πεδιάδας, το τοπωνύμιο Καραμουρλάρ Μαγούλα ή Αλμύρες μνημονεύεται ως προϊστορικός οικισμός, βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 213.

176. Η λέξη είναι τουρκικής προέλευσης. Προέρχεται από τη λέξη suvat που σημαίνει το μέρος όπου ποτίζονται τα ζώα. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 369, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 208.

177. Η λέξη είναι τουρκικής προέλευσης. Kum (Κούμ) στην τουρκική γλώσσα σημαίνει άμμος. Πράγματι το χώμα εκεί είναι αμμουδερό. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *Λεξικό Ελληνοτουρκικό και Τουρκοελληνικό*, εκδ. Κακκουλίδη, Αθήνα 2001, σελ. 19. Το ίδιο τοπωνύμιο υπάρχει και στη Χάλκη Λάρισας. Εκεί το τοπωνύμιο ονομάζεται Κούμια ή Κουμσάδια. Βλ. Στ. Αλ. Τσιότρας, *ό.π.,* σελ. 18, «η προφορά του λόγου των κατοίκων του Στεφανοβικείου ήταν ελαφρώς βαρειά και αρκετές λέξεις συγκοπτόμενες καθώς και η προσθήκη του γράμματος άλφα (α) στην αρχή της λέξης α-ρολόϊ, Α-Κούμια κ.λ.π.

178. Το τοπωνύμιο αυτό (Άγιος Αθανάσιος) είναι γνωστό και με την ονομασία «Καραμολαίους». Πληροφορία Γεώργιος Δημ. Καρατζιώλης. Το τοπωνύμιο παραπέμπει στις λέξεις Καρά και Μολλά (Kara+ Molla) = μαύρος και ιεροδίκης.

179. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 269. «Στον αγροτικό κόσμο το φυτωνύμιο Δένδρο ονομάζεται η πλατύφυλλη βαλανιδιά ή βελανιδιά». Βλ. Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404-1881*, σελ.132. Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρήσαμε ότι, ενώ διατηρείται το φυτωνύμιο, το δένδρο δεν υπάρχει πια. Συνεπώς, τα τοπωνύμια δίνονται εξαιτίας της σπανιότητας και όχι της πληθώρας του δένδρου. Η σπανιότητα αυτή προσδίδει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στο τοπωνύμιο ασχέτως αν το μοναδικό δένδρο εξαφανισθεί αργότερα Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ 42, σελ. 54-55. Τα φυτωνύμια Καραγάτς, Βαμβακιές, Συκιές, κ.λπ. επιβεβαιώνουν ότι πολλά από τα τοπωνύμια είναι φυτωνύμια. Τα δένδρα Καραγάτς, Γκορτζιά Ροδιές, Συκιές, οι θάμνοι Κούντουρας, Βαμβακιές, Αγροδυάσμος κ.λπ. Από τα παραπάνω φυτωνύμια λίγα υπάρχουν σήμερα. Όμως το τοπωνύμιο παραμένει αλώβητο για πολλά χρόνια, έχει καθιερωθεί στη συνείδηση του λαού και θα παραμείνει αναλλοίωτο και ακραιφνές για πολλές γενεές ακόμη.

180. Πολλές φορές τα τοπωνύμια δίνονται εξαιτίας της σπανιότητας και όχι της πληθώρας του δένδρου. Η σπανιότητα αυτή προσδίδει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στο τοπωνύμιο, ασχέτως αν το μοναδικό δένδρο εξαφανισθεί αργότερα. Σχετικά βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 42, σελ. 55.

181. Πληροφορία Μίμης και Βασίλειος Αντζούρης.

Στην περιοχή Ακούμια υπήρχε αρχαίο κεραμοποιείο, το οποίο οι κάτοικοι το ονόμασαν κεραμιδαρ(ε)ιό. Εκεί κατασκεύαζαν τα πήλινα αγγεία και τα σημερινά δοχεία. Μέχρι σήμερα σώζονται απόμεινάρια από μικρά σπασμένα κεραμεικά. Η περιοχή που καταλαμβάνει το τοπωνύμιο Πρωτομαγούλες[182] ευρίσκεται νοτιοδυτικά του οικισμού περίπου δύο χλμ. Παρά το γεγονός ότι το τοπωνύμιο ομιλεί για Μαγούλα [183], το ύψωμα αυτό σήμερα καλλιεργείται. Είναι μία «καμπούρα» στον ίσιο απέραντο κάμπο. Η περιοχή με την ονομασία Ανάθεμα είναι όμορη με την περιοχή με την ονομασία Πρωτομαγούλες. Σε άλλα συμβόλαια βρήκαμε την τοποθεσία ως Ανάθεμα ή Πρωτομαγούλες. Γνωστό είναι και το τοπωνύμιο Σουβλερή. Η περιοχή αυτή βρίσκεται δυτικά του οικισμού και μετά τη σιδηροδρομική γραμμή πλησίον των περιοχών με τις ονομασίες Αλπές και Καραγάτς. Η περιοχή με την ονομασία Πλατειά Μαγούλα[184] βρίσκεται νοτιοδυτικά του οικισμού περί τα 2500μ. Η περιοχή με την ονομασία Καραμουρλάρ ή Καραμουλάρ, κατά το χάρτη της αρχικής διανομής του 1910 έτους, βρίσκεται ανατολικά του οικισμού και σε

182. Είναι η πρώτη Μαγούλα πριν από τη Σιδηροδρομική Γραμμή και μετά τη Σιδηροδρομική Γραμμή είναι η άλλη Μαγούλα. Πληροφορία Βασίλειος Πανταζής.

183. Στο Στεφανοβίκειο, σύμφωνα με τον Κ. Ι. Γαλλή, «Ατλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 23, σελ. 208-217, υπάρχουν οι εξής Μαγούλες: α) Η μαγούλα με την ονομασία Άγιος Αθανάσιος ή Βοίβη, β) η μαγούλα με την ονομασία Αλμύρες ή Καραμουρλάρ, γ) η μαγούλα με την ονομασία Κοπριά ή Καραπατιάς, δ) η μαγούλα με την ονομασία Πέτρα ή Σιφριτζιάλη και ε) η μαγούλα με την ονομασία Χατζημισιώτικη Μαγούλα. Βλ. Τα ναϊκά κτίσματα με οποιαδήποτε μορφή αποτελούν κέντρο της θρησκευτικής ζωής κάθε κοινότητας και συχνά λειτουργούν ως όρια του ιερά περιχαρακωμένο χώρου της, βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική λαογραφία,* Αθήνα 1995, σελ. 115.

184. Στη Μακεδονία χρησιμοποιείται η λέξη Τούμπα που είναι παραφθορά της λέξης τύμβος, τόσο για να δηλωθούν οι προϊστορικοί οικισμοί, όσο και οι πραγματικοί ταφικοί τύμβοι. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 16, σελ. 13.

απόσταση 1800 μ.[185] περίπου. Η περιοχή με την ονομασία «Γεροδήμενα» (η γυναίκα του γέρου Δήμου) βρίσκεται δυτικά του οικισμού, πριν φθάσουμε στο τοπωνύμιο Πρωτομαγούλες[186]. Στην κτηματική περιφέρεια Στεφανοβικείου συναντήσαμε ακόμη τη μαγούλα «Άγιος Αθανάσιος η Βοίβη», τη μαγούλα «Αλμύρες ή Καραμουρλάρ», τη μαγούλα «Καραπατή ή Κοπριά» και τη μαγούλα «Πέτρα ή Σιφριτζάλι». Η περιοχή με την ονομασία Μπουριά ή Πουριά κείται ανατολικά του οικισμού, περίπου δύο χλμ. [187].

185. Κατά τη γνώμη μας πιθανόν στη θέση αυτή επί τουρκοκρατίας να υπήρχε μικρός οικισμός που με την πάροδο του χρόνου εξαφανίσθηκε. Το συμπέρασμα αυτό εξάγεται από το δεύτερο συνθετικό του τοπωνυμίου λάρ. Έτσι βλέπουμε χωριά με αυτό το δεύτερο συνθετικό, όπως Αβδουλάρ (Νέο Περιβόλι), Οξιλάρ (Αγία Σοφία), Αμαρλάρ (Κοιλάς), Καζακλάρ (Αμυγδαλέα κ΄Αμπελώνας), Σαρτζιλάρ (Γλαύκη), Καραλάρ (Ελευθέριο), Χατζηχαλάρ (Ελευθεραί), Αληφακλάρ (Καλαμάκι). Η ακριβής ονομασία στην τουρική γλώσσα είναι Ali Fakilar, Καζακλάρ (Αμπελώνας), Χατζηλάρ (Κραννώνας), Σαρασλάρ (Μ. Μοναστήρι), Σαρνχαλάρ (Μόδεστος), Μπαξιλάρ (Παραπόταμος), Τσαταλάρ (Πλατανούλια), Τοπουσλάρ (Πλατύκαμπος), Ντομουσλάρ (Παλαιό Αερινού), Τουρσουνλάρ (Ραχούλα), Σουφλάρ (Κυπαρίσσια), Γιαχαλάρ (Σωτήριο), Σουφλάρ (Χειμάδι), Τοπουσλάρ (Πλατύκαμπος), Μπαϊσλάρ ή Καϊσλάρ (Τερψιθέα), Ουζλάρ (Αγιος Δημήτριος Φερών),Τσουλάρ (Μελία), Τσιαμπασλάρ (Βούναινα) κ.λ.π. Το τοπωνύμιο Μουρλάρι το συναντήσαμε στην κτηματική περιφέρεια Ευαγγελισμού νομού Λάρισας. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 24, σελ. 3. Οι πιθανές εκδοχές είναι δύο: α) το τοπωνύμιο προέρχεται από τις τουρκικές λέξεις Καρά (μαύρος) και Μουλά (ιεροδίκης), δηλαδή ο Ιεροδίκης-δικαστής των Τούρκων να είχε κτήματα στην περιοχή αυτή. Ιεροδίκης είναι ο μουσουλμάνος Καδής (kadi). Βλ.Μεν. Δημητριάδης, *ό,π.*, σελ. 279. Στο χάρτη της αρχικής διανομής του 1910 το τοπωνύμιο αναγράφεται χωρίς ρ (ρο) και το τελευταίο γράμμα είναι το τελικό σίγμα (ς), ήτοι Καραμουλάς και όχι Καραμουλάρ ούτε Καραμουρλάρ όπως προφέρεται σήμερα. Παρόμοιο είναι και το τοπωνύμιο της κτηματικής περιφερείας Σέσκλου Μουλαλή. Μουλάς ή Μολάς ήταν ο τίτλος που απονέμονταν στους σεΐχιδες (αρχηγούς θρησκευτικών ταγμάτων-ηγουμένους) νομοδιδασκάλους και γενικώς σε κάθε σπουδαγμένο που ασχολείται με τη μελέτη του κορανίου. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 30, σελ. 36. Η Λάρισα ήταν έδρα Μουλά και η Θεσσαλία αναφέρεται και ως Μουλαλίκι. Βλ. Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικές Ενθυμήσεις 1404-1881,* τόμ..Α΄, σελ. 110. «Ανεφέρουμε με την ευκαιρία...» βλ. 30, σελ..36 και β) σε έγγραφο του 1653 (2.6.1653) αναφέρεται ένας οικισμός Γιουρούκων με την τουρκική ονομασία Μουρλάρι. Αυτός ο οικισμός ήταν στα ανατολικά του χωρίου Ευαγγελισμού, ο οποίος διαλύθηκε το 18ο αι. Ίσως την εποχή εκείνη να υπήρχαν Γιουρούκοι στη λίμνη Κάρλα και το τοπωνύμιο να έλαβε την ονομασία από αυτούς. Βλ. Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικές..., ό.π.,* σελ. 62. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 11, σελ. 10, «Η Ελάτεια βρισκόταν ανάμεσα στον Ευαγγελισμό (τότε Χατζιόμπασι) και στο διαλυμένο από πολλά χρόνια χωριό Μουρλάρ, 3, 5 νοτίως του χωριού Τέμπη (τότε Μπαμπά). Είδαμε πιο πάνω, όμως, τον Ιμπραήμ πασά Καρακεχαγιά να πωλεί το τσιφλίκι Χατζή Μούς στον Παύλο Στεφάνοβικ. Αυτό σημαίνει ότι το πρώτο συνθετικό Καρά προσκολλάται και σε επώνυμο ανθρώπου. Βλ. το τοπωνύμιο Καραδεμερτζή το σημερινό χωριό Χαλκιάδες Φαρσάλων,που σχηματίζεται από τις λέξεις Καρά και Δεμερτζή και το τοπωνύμιο Καρα Χαλίλ Τσαούς ή Νέχαλη, το σημερινό Ομορφοχώρι ή το χωριό Καρανταναγλί που σχηματίζεται από τις λέξεις Καρατζά και Νταγλί. Έχουμε και εμείς στα επώνυμά μας τη λέξη μαύρος σαν επιθετικό προσδιορισμό στο όνομα π.χ. Μαυρόπουλος, Μαυραντώνης, Μαυρατζάς, Μαυρομάτης, Μαυροειδής, Μαυροδήμος Μαυρογιάννης, Μαυρομιχάλης, Μαυρουδάκης, Μαυροφώτης, κ.λπ.

186. Πληροφορία Απόστολος Παλαβάκης, Κωνσταντίνος Γαρ. Πρασσάς και Βασίλειος Γ. Πανταζής. Η τοποθεσία με την ονομασία «Πρωτομαγούλες» κείται δυτικά της τοποθεσίας με την ονομασία Παλιά Αμπέλια σύνορο των κτηματικών περιφερειών Ριζομύλου και Στεφανοβικείου. Λέγεται Πρώτη Μαγούλα, γιατί την εποχή εκείνη ήταν ψηλότερη επάνω από την επιφάνεια του εδάφους.

187. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος, «Το χώμα στην τοποθεσία αυτή ήταν λόγω της σύστασης του εδάφους ένα γκρο-μπετόν και σε βάθος 15-20 εκατοστών. Βγάζαμε μπλάκες με τα τρακτέρ και τις πετούσαμε για να αποκαλυφθεί το καλό έδαφος. Σήμερα, με την αλματώδη τεχνολογική εξέλιξη, οι κάτοικοι του Στεφανοβικείου ολόκληρο αυτό το επάνω έδαφος το εξαφάνισαν».

Μέχρι σήμερα σώζονται τα λείψανα από το Κονάκι[188] του Μπέη ή Αγά της περιοχής. Ήταν τριώροφο με υπόγειο. Σήμερα είναι χωρίς σκεπή και μόνο τα απομεινάρια από τους τοίχους μαρτυρούν την ύπαρξή του. Το οικόπεδο αυτό, όπου ήταν το Κονάκι[189], ανήκει στην Αικατερίνη, σύζυγο Χαραλάμπους Μπαρτζιάλη. Είναι δίπλα από το Δημοτικό Σχολείο. Εκεί είχε την κατοικία ο Μπέης του οικισμού. Το κονάκι και το Δημοτικό Σχολείο βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού. Το 1910 οι τοπογράφοι του Κράτους το κονάκι του Μπέη και το Δημοτικό σχολείο έλαβαν σαν βάση για να οριοθετήσουν τους δρόμους του οικισμού[190]. Κονάκι είχε και ο τσιφλικάς για τον εαυτό του και τους επιστάτες του[191]. Είναι λυπηρό να μαθαίνουμε σήμερα ότι ο ιδιοκτήτης σήμερα (οικογένεια Χαραλάμπους Μπαρτζιάλη) υπέβαλε αίτημα στο τότε Δήμο Κάρλας, που είχε στην Τράπεζα καταθέσεις έξι εκατομμύρια ευρώ, για την αναπαλαίωσή του, αλλά το αίτημά του απορρίφθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο. Το τοπωνύμιο «Γούρνες» δεν χρησιμοποιείται σήμερα. Οι Στεφανοβικειώτες χρησιμοποιούσαν το χώμα για την κατασκευή πλιθιών και άνοιγαν μεγάλες γούρνες, προϊόντος του χρόνου, για το «κόψιμο» των πλιθιών. Μια τέτοια τεράστια γούρνα ήταν στο σημερινό οικόπεδο του Ευθυμίου Καραμπέρη μέσα στο χωριό και απέναντι από το σπίτι του Βασιλείου Αντζούρη. Μια άλλη γούρνα ανήκε σε κάποιο Σαλαγά και η μεγαλύτερη ανήκε σε κάποιο Σαλό-Ζήση και οι δυο έξω από το όριο του οικισμού και ανατολικά αυτού[192].

Η λοφώδης έκταση με την ονομασία Πέτρα μετά των λειψάνων που σώζονται στις υπώρειες του λόφου ονομάζονταν επί τουρκοκρατίας Ada-Tepe (Αντά-Τεπέ)[193]. Εκεί βρίσκεται και το ύψωμα «Μαγούλα Σιφριτζιάλι» κατά τους αρχαιολόγους. Ο χώρος αυτός έχει χαρακτηρισθεί αρχαιολογικό μνημείο. Σ' ένα συμβόλαιο βρήκαμε το τοπωνύμιο Πέτρα Σουβλερή. Στο οδικό δίκτυο του οικισμού περιλαμβάνεται και το τοπωνύμιο Γκερλιώστρατα. Σήμερα χρησμοποιείται το τοπωνύμιο Γκερλιώστρατα ή Ποταμιά.. Είναι η αγροτική οδός που οδηγεί στο Γκερλί, στο σημερινό Αρμένιο[194]. Στο οδικό δίκτυο του Βελεστίνου υπάρχει ακόμη και χρησιμοποιείται και στις συμβολαιογραφικές πράξεις η στράτα[195], η λεγομένη Χατζημισιώστρατα. Είναι ο δρόμος παραπλεύρως και δυτικά του Αγίου Μηνά, που οδηγεί στο Μαντάνι του Παπαγιώτου. Για τη Γιαχαλαριώστρατα μιλήσαμε πιο πάνω. Γνωστή είναι και η Καναλιώστρατα. Η αγροτική αυτή οδός ξεκινούσε από τον οικισμό και βαδίζοντας νοτιοανατολικά μέσα από την περιοχή με την ονομασία Καραπατιά και τον παλαιό οικισμό Συρτάδες[196], συναντούσε το δρόμο για τα Κανάλια

188. Τουρκικής προέλευσης από τη λέξη Konak που σημαίνει οικία, η κατοικία του γαιοκτήμονα.. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π*, σελ. 297. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 292. Βλ. Στ. Αλ. Τσιότρας, *ό.π.,* σελ. 41. Το Κονάκι χρειάζονταν αναπαλαίωση γιατί αυτό είναι το «σήμα κατατεθέν του Στεφανοβικείου».

189. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 292 .

190. Πληροφορία Μίμη Γ. Αντζούρη.

191. Βλ. Στ. Αλ. Τσιότρας, *ό,π.,* σελ. 41. Η κατοικία του κολίγου καλλιεργητή του τσιφλικίου λέγονταν ζευγιτόπιστο και η πρόχειρη αποθήκη για τη φύλαξη των δημητριακών του τσιφλικά λέγονταν Κουτσέκι από την τουρκική λέξη Kotsek.

192. Βλ. Στ. Αλ. Τσιότρας, *ό.π.,* σελ. 42

193. Στην τουρκική γλώσσα Ada-Αντά σημαίνει νήσος και Tepe- Τεπέ σημαίνει λόφος, Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ.196 και σελ. 385.

194. Βλ. 5.333/10.1.1943 συμβόλαιο από το αρχείο που κατέχει ο συμβολαιογράφος Βόλου Σταύρος Παν. Παπαγεωργίου.

195. Από το λατινικό επίθετο strata (via) =στρωμένος δρόμος.

196. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος.

στα ριζά του βουνού. Η στράτα αυτή δημιουργήθηκε, γιατί με την απαλλοτρίωση αρχές του 20ου αι. δόθηκαν και στους Καναλιώτες κλήροι, οπότε η Επιτροπή Απαλλοτριώσεων καθόρισε και τον αγροτικό δρόμο προσπέλασης προς τους αγρούς και τανάπαλιν. Μετά την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών το οδικό δίκτυο δεν συντηρήθηκε με αποτέλεσμα η οικονομία των χωρικών να αντιμετωπίζει τα προβλήματα των πλημμυρών ή της μεταφοράς των προϊόντων της περισσότερο οξυμμένα από προηγούμενες εποχές[197]. Κατά την απογραφή της 27ης Οκτωβρίου του 1907 έτους, υπολογιζομένης της γεωργικής οικογενείας κατά μέσο όρο σε έξι (6) άτομα αναφέρεται το χωρίον «Πέτρα» ως έχον κάτω των δέκα οικογενειών, μαζί με τα χωρία Σαλασλάρ και Τελτεξή του Δήμου Αρμενίου[198]. Άγνωστη στο ευρύ κοινό είναι και η Κοκκινόστρατα. Αυτή αρχίζει από την περιοχή με την ονομασία Καραπατή ή Καραπατιά ή Καραμπάτι στο σύνορο ακριβώς με το Ρέμα Καρασού[199] και συγκεκριμένα σήμερα εκεί που είναι το ποιμνιοστάσιο (μανδρί) του Σπυρίδωνος Γιαννούχου· ειδικότερα, μετά το ποιμνιοστάσιο (μανδρί) του Φροίξου Χαλκιά και κατευθύνεται προς το βουνό πλησίον της κρατικής πομώνας. Αφού φθάσουμε στην κορυφή του βουνού απλώνεται μία λάκκα, ένα οροπέδιο περίπου εκτάσεως δύο χιλιάδων (2.000) στρεμμάτων. Η Κοκκινόστρατα κατέληγε στην Κάπουρνα. Ήταν ο συντομότερος δρόμος, η συντομότερη στράτα για την Κάπουρνα από το Στεφανοβίκειο. Στο σημείο αυτό παλαιότερα υπήρχε αναύρα[200]. Η περιοχή με την ονομασία Καρασού της κτηματικής περιφερείας Ριζομύλου είναι όμορη με την παραπάνω περιοχή. Το Στεφανοβίκειο δεν αναφέρεται στα εν Θεσσαλία τσιφλίκια του Αλή Πασά. Αναφέρονται μόνον από την περιοχή μας ο Άγιος Γεώργιος, το Περσουφλή (Αερινό), το Σεραντζή (Περίβλεπτο), η Κάπουρνα και ο οικισμός Κιοπέ Όμπασι (το σημερινό τοπωνύμιο Κιμπόμπασι, όπως το γνωρίζουν οι κάτοικοι Ριζομύλου και Χλόης)[201]. Κατά τον Αργύρη Φιλιππίδη, τον Ιωάννη Οικονόμου τον Λογιώτατο, τον Ν.Μάγνη, τον Μελέτιο, τους Δημητριείς και τον Λεονάρδο το Χατζήμισι, Το Αλίτζη (Κοκκίνες), Γκερλή (Αρμένιο), Ντιγκτί (Ριζόμυλος), Ντελήχανι, Συρτάδες, Κιοπέ Όμπασι, Άγιος Γεώργιος, Κάπουρνα, Κερασιά, Κανάλια, Μικρό Περιβολάκι (Ταχταλασμάν), Περσουφλή (Αερινό), Ουζλάρ (Άγιος Δημήτριος, Μουσαφακλή (Κοκκίνα), Σερατζή (Περίβλεπτο) και Αρντουάν (Ελευθεροχώρι υπάγονταν διοικητικά στην Πολιτική Διοίκηση του Βελεστίνου[202]. Στην αναφορά του ο Αργύρης Φιλιππίδης μνημονεύει ότι το Χατζήμισι έχει Κονάκι, οι κάτοικοι ασχολούνται με την παραγωγή δημητριακών και ότι είναι στην καλύτερη κατάσταση από όλα τα χωριά της περιοχή[203].

Στο Στεφανοβίκειο υπήρχαν τέσσερις αλωνότοποι. Οι αλωνότοποι με αίτηση των κατοίκων στην Επιτροπή Απαλλοτριώσεων καθορίσθηκαν και προσδιορίσθηκαν σε τέσσερα σημεία για να εξυπηρετούνται όλοι οι κάτοικοι του οικισμού. Στον αλωνότοπο που σήμερα έχει καταληφθεί από το Γήπεδο της Αθλητικής ομάδας «Διαγόρας» συγκεντρώνονταν τα δημητριακά. Δεύτερος αλωνότοπος με δοκάνες, με θημωνιές, με πατόζα και με λιχνίσματα ήταν ο χώρος όπου σήμερα βρίσκεται το Γυμνάσιο[204]. Τρίτος χώρος

197. Βλ. Κώστας Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα,* Αθήνα 1987, σελ. 332.

198. Βλ. Εφημερίδα Κυβερνήσεως της 8ης Φεβρουαρίου του 1908 έτους, σελ. 51-52 και 192-216.

199. Su στην τουρκική γλώσσα σημαίνει νερό και Καρασού=Μαύρο Νερό.

200. Πληροφορία Δημητρίου Κων. Μπαρτζιάλη, κατοίκου Στεφανοβικείου.

201. Βλ. Δημ. Κ. Τσοποτός, *ό.π.,* σελ. 271. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 345.

202. Κ.Α. Μοράρος, «Το Βελεστίνο τον 18ο και 19ο αιώνα κατά τους Έλληνες γεωγράφους της εποχής», *Υπέρεια,* τόμ. 2, σελ. 302.

203. *Ό.π.,* σελ 303.

204. Μαρτυρία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος.

που χρησίμευε ως αλωνότοπος ήταν ο χώρος που καταλαμβάνει σήμερα ο Γεωργικός Συνεταιρισμός και οι αποθήκες του. Τέταρτος αλωνότοπος ήταν ο χώρος, σήμερα χέρσος τόπος[205], περίπου δέκα πέντε στρέμματα κοντά στο σπίτι του Φροίξου Χαλκιά. Όλοι οι αλωνότοποι ήσαν και είναι εντός του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου πόλεως. Συνήθως τα αλώνια καταλάμβαναν χώρο εκτός του εγκεκριμένου σχεδίου και είναι γνωστά τα τοπωνύμια Μεριάς[206] και Αλώνια. Στο Στεφανοβίκειο το τοπωνύμιο Μεριάς καταλαμβάνει το χώρο που βρίσκεται βόρεια του οικισμού. Στο Μεριά βοσκούσαν τα πρόβατα και τα άλλα ζώα του οικισμού.

Τα αμπέλια στο Στεφανοβίκειο ακόμη και σήμερα φημίζονται για το καλό κρασί. Έρχονται από όλα τα χωριά και αγοράζουν κρασί όλες τις ποικιλίες και τσίπουρο[207]. Ο οικισμός Συρτάδες, που έπαψε να υπάρχει τέλη του 19ου αιώνα, βρίσκονταν ανατολικά του οικισμού, όπου σήμερα οι μονάδες με τα γελάδια, χοίρους, γίδια και πρόβατα μέχρι την περιοχή του Αγίου Αθανασίου. Τα ερείπια του μικρού οικισμού σώζονται ακόμη μέχρι σήμερα. Το 1973 περίπου, η τότε Κοινότητα επώλησε διακόσια (200) στρέμματα στην περιοχή «Συρτάδες» για την παραγωγή καλαμιών. Η Αγία Παρασκευή ευρίσκεται μπροστά στο λόφο της Πέτρας[208]. Οι γεωγράφοι του 18ου και 19ου αι. γράφουν ότι έχει 5-6 οικογένειες χριστιανικές και 30 τούρκικες και ότι οι περισσότερες οικογένειες ασχολούνται με την κτηνοτροφία.

Το τοπωνύμιο Καλντερίμι (ή Κανδερίμι ή Καλδιρίμι)[209] ανήκει στην κτηματική περι-

205. Τουρκιστί Battal, που σημαίνει άχρηστος και bayir, που σημαίνει τη ράχη, τη πλαγιά ενός λόφου. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 209. Στον Άγιο Γεώργιο Φερών, καθώς και στην κτηματική περιφέρεια Βελεστίνου υπάρχει τοπωνύμιο με την ονομασία Μπαΐρα.

206. Τουρκικής προέλευσης από τη λέξη Mera-Μέρα που σημαίνει βοσκή. Το ίδιο τοπωνύμιο κατά κανόνα έχουν όλα τα χωριά του κάμπου. Ο Μεριάς ήταν την εποχή εκείνη ένας λειμώνας για τη βοσκή των αροτριόντων ζώων. Τα βόϊδια τρέφονταν αποκλειστικά και μόνο στο Βοϊδοδολείβαδο. Η έκταση ανέρχονταν σε 7.721 στρέμματα. Βλ. και Γιάννης Καιροφύλας, *ό.π.*, σελ. 45, είναι το λιβάδι που προορίζεται μόνο για τη βοσκή των βοδιών. Βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 317, Σταύρος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σελ. 501, «Οι περιοχές με την ονομασία Μεριάδες και Ζευγαρολείβαδο παραχωρούνταν για την κοινή βοσκή των αροτριώντων ζώων», βλ. Ευάγ. Πρόντζας, ό.π., σελ. 382, «Σύμφωνα με το άρθρο 103 του νόμου περί Οθωμανικών Γαιών οι μεριάδες είχαν χαρακτήρα εθιμικού δικαίου, αποτελούσαν συνεπώς αναπόσπαστο τμήμα του χωριού, ήταν δηλαδή εκτός συναλλαγής και εκποίησης».

207. Πριν από λίγα χρόνια έπεσε στα χέρια μας μια τέτοια δήλωση αμπέλου της 26ης Ιουνίου του 1899 έτους του Γεωργίου Μουράβα, την οποία λάβαμε σε φωτοτυπία. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 359, «στην Κοινότητα ή το Δήμο τηρούνταν ειδικό βιβλίο θεωρημένο από το Υπουργείο Οικονομικών και μάλιστα θεωρούνταν και το γνήσιο της υπογραφής του δηλούντος. Η φορολογία οίνου διέπονταν από τις διατάξεις του ν.ΒΦΟΔ του 1899 έτους».

208. Βλ. Δ. Τσοποτός, *ό.π.*, σελ. 261, «Γεωργικά χωρία της Πεδινής Θεσσαλίας διατηρήσαντα τα Ελληνικά αυτών ονόματα κατά την Τουρκοκρατία εισί...η Πέτρα εν τη επαρχία Λαρίσης». Τότε η περιοχή του Στεφανοβικείου υπάγονταν στην επαρχία Λάρισας. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 46, σελ. 206, «Οδοιπορικό στη Θεσσαλία του 1805 William Gell», «Δεξιά φαίνεται μια μεγάλη λίμνη, η Βοίβη. Υπάρχει ένας δρόμος που οδηγεί προς τη λίμνη και στο χωριό». Το χωριό αυτό είναι η Πέτρα. Βρίσκονταν κοντά στη λίμνη Βοιβηΐδα, βορειοανατολικά του Αρμενίου. Το 1881 ήταν ακατοίκητη. Βλ. *Υπουργείο Εσωτερικών, Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφή του 1881*, εν Αθήναις 1884, 14,121. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα αποφασίσθηκε στο Συνέδριο του Βερολίνου την 1.6.1878 και πραγματοποιήθηκε στις 10.2.1881. Βλ. Λίνα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδος* (1830-1947), Αθήνα 2000, σελ. 200.

209. Προέρχεται από την τουρκική λέξη Kaldirim που σημαίνει λιθόστρωτο, βλ. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.*, σελ. 280, η λέξη Tasli σημαίνει ομοίως λιθόστρωτος-η.

φέρεια Ριζομύλου. Το καλντερίμι είναι λιθόστρωτη οδός στρωμένη με ακανόνιστες πέτρες, μπηγμένες στη γη. Υπολείμματα από το καλντερίμι επισημάνθηκαν στο δρόμο Βελεστίνου-Στεφανοβικείου που εξυπηρετούσε την αλιεία της λίμνης Κάρλας[210] αφενός και τη συγκοινωνία των χωριών και του εμπορίου αφετέρου, γιατί η λάσπη εκείνα τα χρόνια ήταν βασανιστική. Ο δρόμος αυτός έστριβε δεξιά και νότια της Ασβεσταριάς, ερχόμενοι από Βόλο διέρχονταν από τις περιοχές με την ονομασία Κασσιάνια, Λατομείο Κοτοπουλέα, το Ορεωνύμιο Ουβριάς[211] Γάλα, τοπωνύμια της κτηματικής περιφερείας Αγίου Γεωργίου Φερών και συνέχιζε σε καλντερίμι σε πλάτος τεσσάρων μέτρων για Ριζόμυλο και Στεφανοβίκειο. Ο δρόμος για τη λίμνη Βοιβηΐδα[212] πήγαινε από την Καναλιώστρατα γνωστή από τα τοπωνύμια του Βελεστίνου και του Αγίου Γεωργίου Φερών. Διέρχονταν μπροστά από το Μύλο του Πάντου, συνέχιζε, διέσχιζε την τοποθεσία Βάτος και την τοποθεσία Μαυρόες της κτηματικής περιφερείας Αγίου Γεδεών και Αγίου Γεωργίου Φερών και έφθανε στις υπώρειες των λόφων του Μαυροβουνίου. Έπειτα, συνέχιζε το δρόμο προς τα Κανάλια.

Αναδιφώντας τα παλαιά συμβόλαια συναντήσαμε το τοπωνύμιο Μεραλίκι ή Μεζαρλίκι[213]. Στα μετέπειτα συμβόλαια το βρήκαμε και ως Μεζαρίκι ή Τραγάνες. Τσαϊρλίκι

210. Περισσότερα βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ.. 287, 299 και 334.

211. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 301-302. Στους γεωγράφους του 18ου και 19ου αι. το τοπωνύμιο αναφέρεται με την ονομασία «της Οβριάς το γάλα» Βλ. *Υπέρεια*, τόμ. 2, σελ. 303. Το τοπωνύμιο Οβριά προέρχεται από τη λέξη Εβραία. Βλ. Δημητρίου Β. Δημητράκου, *Νέο Ορθογραφικό Ερμηνευτικό Λεξικό,* όπου αναφέρεται Οβριός=Εβραίος και Οβριά=Εβραία. Υποστηρίχθηκε ότι προέρχεται από τη λέξη βρύο (μούσκλο). Κατά τη γνώμη μας αυτό δεν είναι ορθό, καθ' όσον σε όλα τα συμβόλαια από το 1881 μέχρι σήμερα και στους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού του 19ου αιώνα αναγράφεται με γιώτα (ι) και όχι με ύψιλον (υ). Εξάλλου το τοπωνύμιο αναγράφεται ως Οβριάς Γάλα και όχι σκέτο Οβριά.

212. Όμηρος, Ιλ. β, (Β΄, 711), «Οι δε Φεράς ενέμοντο παραί Βοιβηΐδα λίμνην».

213. Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 319 και 317. Mezar στην τουρκική γλώσσα σημαίνει τάφος και mezarlik σημαίνει νεκροταφείο. Mera στην τουρκική γλώσσα σημαίνει βοσκή, νομή και κατ' επέκταση Μεριάς σημαίνει ο τόπος που βόσκουν τα πρόβατα, τα βόδια και άλλα ζώα. Από την ενασχόλησή μας με την τουρκική γλώσσα καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η κατάληξη -ικι σε μία λέξη είναι το αντικείμενο του ουσιαστικού. Π.χ. στο Βελεστίνο υπάρχει τοπωνύμιο «Μπεηλίκι». Η λέξη δεν υπάρχει στο Λεξικό. Η λέξη Μπεηλίκι σημαίνει τα κτήματα ή τα τσιφλίκια του Μπέη. Στο Βελεστίνο υπάρχει τοπωνύμιο,όπως είπαμε και πιο πάνω, με την ονομασία Βοϊβοδαλίκι, που σημαίνει τα κτήματα του Βοεβόδα. Στο Μεγάλο Μοναστήρι υπάρχει τοπωνύμιο Πασαλίκι. Αυτό σημαίνει τα κτήματα ή τα τσιφλίκια του πασά. Έτσι Μεραλίκι σημαίνει ο τόπος του Μεριά και Μεζαρλίκι ο τόπος με τους πολλούς τάφους, δηλαδή νεκροταφείο. Η τελευταία λέξη υπάρχει στο λεξικό. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 264. «Ο εκ Μικράς Ασίας πρόσφυγας Κωνσταντίνος Παυλίδης του Ιωάννου, κάτοικος Ζωοδόχου Πηγής Φαρσάλων, ετών 96, που γνωρίζει την τουρκική γλώσσα, μας είπε ότι το τοπωνύμιο Μπεϊλίκια σημαίνει τα τσιφλίκια του Μπέη». Βλ. Σταύρος Π. Παπαγεωργίου, *ό.π.,* σελ. 501. Τουρκιστί Μεζαρλίκ-Mezarlik σημαίνει νεκροταφείο. Συνεπώς στη θέση αυτή θα υπήρχε κάποιο τουρκικό Νεκροταφείο ή, κατά τη γνώμη μας, κάποιος τουρκικός τάφος.

(τουρκιστί cayirlik) σημαίνει η περιοχή με τα λιβάδια[214]. Μεζαρλίκι[215] σημαίνει νεκροταφείο. Από τη μελέτη των συμβολαίων καταλήξαμε στο ασφαλές και βέβαιο συμπέρασμα ότι το το τούρκικο νεκροταφείο ήταν στην τοποθεσία Τραγάνες. Με την έρευνα ανακαλύψαμε ότι στα χρόνια που πέρασαν βρέθηκαν τάφοι στην τοποθεσία Τραγάνες. Συζητώντας με κατοίκους του Στεφανοβικείου ανακαλύψαμε ότι μερικοί από αυτούς όλα αυτά τα χρόνια, οργώνοντας βαθιά, ανακάλυψαν τάφους. Βρέθηκαν τάφοι, επιπλέον, στην τοποθεσία Άγιος Αθανάσιος και στην τοποθεσία Αλπές και Πρωτομαγούλες. Το τοπωνύμιο Τραγάνες καλείται και Ανάθεμα[216]. Το τοπωνύμιο «Γαλάζιο» δεν είναι γνωστό σε πολύ κόσμο. Ρωτήσαμε πολλούς αλλά δεν γνώριζαν σχετικά. Σπάνια χρησιμοποιείται στα συμβόλαια. Τελικά εντοπίσαμε την περιοχή ανατολικά του οικισμού, περίπου 1.500 μ..

Άγνωστο σε πολλούς είναι και το τοπωνύμιο Κουντουράδες[217]. Η περιοχή αυτή βρίσκεται βόρεια του οικισμού περίπου ένα χλμ. Στα σύνορα των κτηματικών περιφερειών Στεφανοβικείου και Κάπουρνας συναντάμε το τοπωνύμιο «Τρία Όρνια». Η περιοχή αυτή ανήκει κατά το ήμιση στην κτηματική περιφέρεια Στεφανοβικείου και κατά το ήμιση στην κτηματική περιφέρεια Κάπουρνας[218].

Αγωγιάτης ήταν για πολλά χρόνια ο Παρίσης Καρακανάς με κάρρο. Αυτός είχε τα καλύτερα άλογα. Εγερτήριο τέσσερις το πρωί, κοιμότανε στο κάρρο και ξυπνούσε στο Βόλο, στα Παλιά, έξω από το μαγαζί του Κουτσορίζου, απ' όπου θα ψώνιζε. Το ένα άλογο πατούσε στην άσφαλτο και το άλλο στο χώμα, στην άκρη του δρόμου για ασφάλεια. Καρροποιεία υπήρχαν στο Στεφανοβίκειο και κατασκευάζαν κάρρα, γεωργικά εργαλεία και πάσης φύσεως δουλειές για το όργωμα, το σπαρμό, για τη μεταφορά των προϊόντων[219] και για το θερισμό. Καρροποιοί φημισμένοι για την κατασκευή των κάρρων με το φυσερό, με το σφυρί και το αμόνι, τα οποία κατασκεύαζαν με απαράμιλλη τέχνη ήσαν οι Νικόλαος Κουκουλής, η καταγωγή του οποίου ήταν από τον Αμπελώνα Λάρισας, ενώ η γυναίκα του κατάγονταν από το Ζάρκο Τρικάλων και ο Ηλίας Μπέης, ο πατέρας του Αποστόλου Μπέη, η καταγωγή του οποίου ήταν από το Ζάρκο Τρικάλων. Την ίδια δουλειά έκαναν και δύο Λαρισαίοι που ήλθαν και εγκαταστάθηκαν στο Στεφανοβίκειο για

214. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 303, Παν. Καμηλάκης, «Επαγγελματικές και Βιοτεχνικές Δραστηριότητες Κατοίκων Βελεστίνου 1881-1940», *Υπέρεια*, τόμ. 2, σελ. 18. «Τα λειβάδια αυτά και άλλα τα μίσθωναν κτηνοτρόφοι Βλάχοι που έρχονταν από την Πίνδο για να ξεχειμωνιάσουν. Το χειμώνα οι κάτοικοι του Βελεστίνου και του Αγίου Γεωργίου διπλασιάζονται με την κάθοδο των Βλάχων κτηνοτρόφων από τη βόρεια Πίνδο στα χειμαδιά της περιοχής». Βλ. Ιωάννης Αν. Λεονάρδος, (το έτος 1836), *ό.π.,* σελ. 27, «Ευθύς όπου το χιόνι αρχίζει να αναλύει εις τον Πίνδον, γυρίζουν αμέσως προς τα νότα της Θεσσαλίας και τραβώνται εις τα ύψη του Πίνδου, όπου κυρίως ευρίσκονται εις τα οσπήτια των».

215. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 264, «Το τοπωνύμιο Μεραλίκι είναι και αυτό τουρκικής προέλευσης. Σημαίνει Μεριάς. Πράγματι το Νεκροταφείο, όπως και το τοπωνύμιο Τούρκικα Μνήματα, κείνται στο Μεριά του χωριού. Την πληροφορία για την ερμηνεία του τοπωνυμίου Μεραλίκι την αντλήσαμε από τον Ιωάννη Κωνσταντίνου Παυλίδη, ετών 96, πρόσφυγα, κάτοικο Ζωοδόχου Πηγής Φαρσάλων (Τατάρι), ο οποίος εγνώριζε άριστα την τουρκική γλώσσα».

216. Το ίδιο τοπωνύμιο υπάρχει και στην κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου Φερών.

217. Προήλθε από το φυτό Κούντουρας που φύτρωνε στην περιοχή αυτή. Το φυτό αυτό συγγενεύει με το καλάμι, το οποίο φυτρώνει εκεί που υπάρχει νερό, ενώ ο κούντουρας φυτρώνει σε γόνιμα εδάφη.

218. Πληροφορία π. Νικηφόρος Ντατζιόπουλος, κάτοικος Στεφανοβικείου.

219. Εκτενέστερα βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 316.

λίγα χρόνια και προσέφεραν τις γνώσεις τους και τις εμπειρίες τους. Ο Νικόλαος Κουκουλής είχε σιδηρουργείο πρώτα στη Λάρισα και μετά εγκαταστάθηκε στο Στεφανοβίκειο. Τον Ηλία Μπέη τον είχε μάστορα στη δουλειά του. Με το κράχ του 1929 χρεοκόπησε και στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ήλθε στο Στεφανοβίκειο, γιατί η πολυμελής οικογένειά του βρήκε τροφή. Τον Ηλία Μπέη τον είχε ανεψιό από αδελφή[220].

Αυτοί που είχαν πρόβατα[221] παρασκεύαζαν και διατηρούσαν το τυρί σε κάδους-στρόγγυλα ξύλινα βαρέλια τριάντα κιλών περίπου το κάθε βαρέλι. Η πρακτική μέθοδος διατήρησης του τυριού ήταν ή εξής: Τοποθετούσαν τα βαρέλια στο κατώι, γιατί εκεί ήταν το ψυχρότερο σημείο του σπιτιού της εποχής εκείνης, και η αλμύρα (γάρος) που χρησιμοποιούσαν συντηρούσε το τυρί, αφού κατά τις πιο ζεστές μέρες έριχαν επάνω στα βαρέλια κρύο νερό που αντλούσαν από τη τολούμπα.[222]. Οι κάτοικοι, όπως και σε όλη τη Θεσσαλία, για μονάδα βάρους χρησιμοποιούσαν το Κοιλό[223] (με όμικρον γιώτα).

Για το Δημοτικό Σχολείο Στεφανοβικείου γράφει η Ζωή Λαϊνά: «Πρώτη μαρτυρία για το σχολείο στο χωριό Χατζήμισι είναι του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη από το 1892. Στεγάστηκε αρχικά σε κονάκι τούρκου αγά, το οποίο αγοράστηκε και δωρήθηκε από τον Στεφάνοβικ, διώροφο ημιυπόγειο και αυλή - κήπο. Λειτούργησε αρχικά ως μονοθέσιο αρρένων μέχρι το σεισμό του 1957. Νέο διδακτήριο κτίστηκε το 1967. Διαθέτει αρχειακό υλικό από 1901. Κατά την περίοδο 1956-1970 λειτούργησε και ως νυκτερινό. Οι μαθητές του ήταν σχεδόν πάντα φτωχοί, αφού τέτοιοι ήταν και οι γονείς τους. Η σημερινή εξέλιξη του σχολείου είναι μεγάλη, καθώς υπήρξε ένα από τα πρώτα Δ.Σ. του νομού, όπου εφαρμόστηκε ο θεσμός των ειδικοτήτων»[224].

Υπάρχουν έξι εκκλησίες στην κτηματική περιφέρεια Στεφανοβικείου της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος: του Αγίου Αθανασίου (τρείς εκκλησίες), της Αναλήψεως στη θέση Καραγάτς, και της Αγίας Παρασκευής, κοντά στην Πέτρα, η οποία ανήκει στο Σωτήριο Λάρισας, αλλά οι Στεφανοβικειώτες την λατρεύουν και έχουν εισφέρει πολλά χρήματα για την ανέγερσή και περιποίησή της. Ο Κωνσταντίνος Σβερονόπουλος, ετών 82, λέγει ότι η γιαγιά του Μαρία, το γένος Λάππα, που πέθανε 93 ετών, από το Αρμένιο, έλεγε ότι κοριτσάκι είχε ακούσει από τους γονείς της ότι στην Αγία Παρασκευή κάθε βδομάδα γινόταν εμπορικό παζάρι και ψώνιζαν τα απαραίτητα για μια εβδομάδα. Πολλά προϊόντα τα έφερναν από το Σέσκλο. Από την Πέτρα και με κατεύθυνση προς Σέσκλο υπήρχε καλντερίμι, λέγει ο Κωνσταντίνος Σβερονόπουλος[225]. Τα προϊόντα μεταφέρονταν με αραμπάδες[226] που είχαν μεγάλες ρόδες, δηλαδή με μεγάλη διάμετρο για τη καλύτερη ευστάθεια του φορτίου σε ανώμαλο έδαφος. Την ίδια δουλειά έκαναν και οι αγωγιάτες ή

220. Πληροφορία Νικόλαος Γεωργίου Κουκουλή, εγγονός του Νικολάου.

221. Ο κλειστός χώρος με τάφρο ή χαντάκι όπου έκλειναν τα ζώα τις νύχτες του καλοκαιριού λέγονταν Νεβρός.

222. Πληροφορία Κωνσταντίνος Γαρ. Σβερονόπουλος.

223. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 266, όπου αναλυτικότερα για το «κοιλό».

224. Χαρ. Γ. Χαρίτος, «Εφαρμογές Τοπικής Ιστορίας Στην Περιοχή Βελεστίνου», *Υπέρεια,* τόμ. 4, σελ. 488.

225. Προφανώς είναι το καλντερίμι που εξυπηρετούσε την αλιεία της Κάρλας για το οποίο βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια*, τόμ. 5, σελ. 312.

226. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810,*185, τόμ. Γ΄, σελ. 409, Το μεταφορικό μέσο του κάμπου ήταν οι αραμπάδες που έσερναν τα βόδια. Οι τροχοί είχαν στεφάνι σιδερένιο γύρω-γύρω.

κιρατζήδες[227]. Η λάσπη ήταν βασανιστική. Όταν γίνονταν κηδεία του νεκρό τον μετέφεραν επάνω σε κάρρο, γιατί ήταν αδύνατο να τον μεταφέρουν με τα χέρια με τόση λάσπη. Όταν τα ζώα δεν μπορούσαν να προχωρήσουν τα έδιναν ψωμί στο στόμα για να πάρουν δυνάμεις[228]. Το 1950, πριν από το ΚΤΕΛ, η μεταφορά προς Βόλο γίνονταν με ένα φορτηγό με μουσαμά, που πήγαινε τους επιβάτες στο Βόλο και περίμενε για να τους μεταφέρει στο Στεφανοβίκειο. Εισπράκτορας ήταν ο Δημήτριος Αντζούρης του Μιλτιάδου[229]. Η μεγάλη αξία που είχε ένα άλογο την εποχή εκείνη φαίνεται από το με αριθμό 5875/11.8.1945 συμβόλαιο του τότε συμβολαιογράφου Φερών Ιωάννου Αντ.Σαμαρά, σύμφωνα με το οποίο ο Δημήτριος Γ.Φούγγος, κάτοικος Αρμενίου αντάλλαξε ένα αγρό 14,5 στρεμμάτων στη θέση «Ρετζίκια» της κτηματικής περιφερείας Αρμενίου και έλαβε έναν ίππο χρώματος σιδερόχρουν, ηλικίας έξι ετών, και τεσσάρων προβάτων διαφόρων χρωμάτων, ηλικίας αξίας εκατόν χιλιάδων δραχμών. Το άλογο την εποχή εκείνη ήταν ο σημερινός γεωργικός ελκυστήρας.

Στην Πλατεία ανάβλυζε, χωρίς άντληση, αρτεσιανό νερό[230]. Εκεί υπήρχε πλίθινος πύργος[231] προς τη μεριά του Δήμου Αντζούρη. Ο Τριαντάφυλλος Γκοντισόπουλος του Αποστόλου είχε διόροφο πύργο κοντά στο σινεμά του Ντελόπουλου. Αυτός έπεσε με τους σεισμούς το 1957. Ο Αντώνιος Γκοντισόπουλος του Αποστόλου είχε και αυτός πύργο πλίθινο. Γνωστός ήταν και ο πύργος του Δουκαντζή, πατέρας του Βασιλείου Δουκαντζή, τότε κοινοτικού υπαλλήλου. Όπως κάθε Δημοτικό διαμέρισμα έτσι και το Στεφανοβίκειο είχε τους κήπους και συγκεκριμένα τους λαχανόκηπους[232], στους οποίους έσπερνε σιτάρι (γρασίδι) για τα ζωντανά. Η Εκκλησία είχε στην κυριότητά της κτήματα, τα λεγόμενα Βακούφια. Γι' αυτό, όπως είπαμε και πιο πάνω, συναντήσαμε και τοπωνύμιο με την ονομασία Εκκλησία[233]. Κατά τον Alfred Mezieres[234] που επισκέφθηκε τη λίμνη Βοιβηΐδα[235] ο Άμυρος ήταν ποτάμι του Δώτιου πεδίου, το οποίο χυνόταν στη λίμνη Βοιβηϊδα[236].

---

227. Περισσότερα βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 319.

228. Πληροφορία Γεώργιος Σαλαγάς.

229. Πληροφορία Γεώργιος Σαλαγάς.

230. Είναι το πηγάδι που ανοίγουμε μέχρι να συναντήσουμε το υδροφόρο στρώμα, του οποίου το νερό ανέρχεται και ενίοτε εκτοξεύεται ως πίδακας. Πληροφορία Αποστόλου Κων. Γκοντισοπούλου.

231. Βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 295, «Στην έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι σε όλα τα χωριά κατασκευάζονταν πύργοι, προφανώς για την ασφάλεια των ιδιοκτητών». Στην περιοχή μας πύργους είχαν το Βελεστίνο, το Στεφανοβίκειο, το Ριζόμυλο, οι Συρτάδες, η Κάπουρνα, και δύο υπήρχαν στον Άγιο Γεώργιο Φερών».

232. Τους λεγόμενους μπαξέδες από τη τουρκική λέξη bahce (μπαξέ), Μεν. Δημητριάδης, *ό.π.,* σελ. 206.

233. Εκτενέστερα βλ. Δημ. Στ. Παπαγεωργίου, *Υπέρεια,* τόμ. 5, σελ. 272 και Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία 19ος αι.-1919*, Β΄, έκδ., Ελληνικά Γράμματα, σελ. 396.

234. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 38, σελ. 36.

235. Βλ. Στράβωνας Ια,4,8 «περί την Βοιβηΐδα λίμνην».

236. Βλ. Bruno Helly-J.Bravard-R.Caputo, μτφρ. Κ. Σαμαράς, «Η ανατολική Θεσσαλική πεδιάδα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 33, σελ. 74-79, «....Ουδ' έτι δηρόν μέλλον υπέκ ποταμοίο βαλείν Αμύροιο ρέεθρα...» και «....αγχίαλο θ' Ομόλη, ρείθρον θ' αλμυρές Αμύρου ος δια πολλήν γαίαν ιεί μεγαλόβρομον ύδωρ...». Βλ. Ιωάννης Αν.Λεονάρδος, *ό.π.,* σελ.110. Ν.Δ. Παπαχατζής, «Η σημερινή θέση της τοπογραφικής μελέτης της αρχαίας Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά* 2, Βόλος 1959, 6, που έγραψε ότι σύμφωνα με μια γνώμη, η πόλης Άμυρος ήταν στο λόφο με τα μεσαιωνικά λείψανα Καστρί, στις υπώρειες του Μαυροβουνίου.

ΠΕΤΡΑ ΤΗΣ ΒΟΙΒΗΣ.[237]

Βρίσκεται 32 χιλμ. ΝΑ. της Λάρισας, στη βόρεια κορυφή μιας μικρής συμπαγούς οροσειράς, η οποία σχημάτιξε ένα τμήμα της δυτικής όχθης της Βοίβης (Κάρλας). Σταματάμε εδώ, γιατί το κεφάλαιο Στεφανοβίκειο-Λίμνη Κάρλα είναι πολύ μεγάλο και θα συνεχίσουμε την έρευνά μας μετά δημοσίευση του τόμου *Υπέρεια*, κυρίως για τη λίμνη Κάρλα.

237. Βλ. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 12, σελ. 35, 64, 84, 218.

Ο Άγιος Μηνάς Βελεστίνου πάνω κατά την εποχή του δημιουργίας
της καλαίσθητης τοιχοποιΐας του περιβόλου του

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΝ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Η Εκκλησία του Αγίου Μηνά Βελεστίνου

Το Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά είναι ιδιωτικό. Ανήκει στην οικογένεια των αδελφών Πάντου, στον Αντώνιο Γεωρ. Πάντο, στους κληρονόμους του Ευσταθίου Γεωρ. Πάντου και στους κληρονόμους του Δημητρίου Αντ. Πάντου. Κτίσθηκε το 1928[1] από την οικογένεια Ιωαννίδη, που ήσαν πρόσφυγες από τη Νεάπολη της Μικράς Ασίας[2]. Ο Λάζαρος Ιωαννίδης ήταν μικρός και βοηθούσε στην ανέγερση του Εξωκκλησίου. Αρχιμάστορας ήταν ο Σάββας Ιωαννίδης μαζί με τον αδελφό του Φώτιο. Θυμόμαστε τον ανεψιό τους Ιωάννη Ιωαννίδη που άνοιγε τα πηγάδια στην περιοχή του Βελεστίνου και το 1957 με τους σεισμούς κατεδάφισε μόνος του, τούβλο-τούβλο το παλαιό ρολόϊ απέναντι από τον Ιερό Ναό Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Τότε λόγω της μεγάλης κλίσης που είχε λάβει το ρολόϊ κανείς δεν αναλάμβανε να το κατεδαφίσει. Ο Ιωάννης Ιωαννίδης ήταν ένα ατρόμητο παλληκάρι.

Το Εξωκκλήσι είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το Μύλο του Πάντου και με το ΄΄Στέκι του Ξενύχτη΄΄. Σχεδόν ολόκληρος ο τοίχος του αυλείου χώρου κτίσθηκε με πέτρα που έχει ληφθεί από το λόφο Μαλούκα. Κτίσθηκε με χρήματα των αδελφών Γεωργίου Αντ. Πά-

1. Μαρτυρία Λάζαρου Ιωαννίδη το 1994, όταν συναντήσαμε μαζί με τον π. Γεώργιο Αλεξίου τον Λάζαρο Ιωαννίδη εδώ στο Βελεστίνο και πήραμε αυτές τις πληροφορίες. Το Εξωκκλήσι κτίστηκε με τούβλα που έλαβαν από τη κατεδάφιση του τζαμιού που βρίσκονταν στο Κεφαλόβρυσο το έτος 1927. Όμως όπως θα δούμε παρακάτω η πληροφορία αυτή είναι λανθασένη. Το τζαμί το θυμήθηκε, να ανεβαίνει σ' αυτό μικρός, ο Γεώργιος Παπατόλιας του Στεργίου, κάτοικος Βελεστίνου όπως μας είπε. Ο Ιωάννης Ιωαννίδης, κάτοικος Βελεστίνου απεβίωσε μετά από λίγα χρόνια το 1964 έτος. Η πληροφορία είναι λανθασμένη καθ' όσον ο ιδιοκτήτης του Μύλου Αντώνιος Γ. Πάντος μας πληροφόρησε ότι τα τούβλα που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονταν από το τότε κατεδαφισθέν εργοστάσιο Μακαρονοποιΐας. Πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν και ολίγα από το κατεδαφισθέν την εποχή εκείνη τούρκικο τζαμί. Το 1994 ρώτησα προσωπικά ο ίδιος τον Λάζαρο Ιωαννίδη που ήταν βοηθός μάστορα, που έκτισε τον Άγιο Μηνά, έφηβος, το 1928 και μου είπε ότι τα τούβλα που χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση του Εξωκκλησίου προέρχονταν από τη κατεδάφιση του τούρκικου τζαμιού του Κεφαλοβρύσου.

2. Για του Μικρασιάτες που εγκαταστάθηκαν στο Βελεστίνο βλ. στον παρόντα τόμο τη σχετική ανακοίνωση του Δημ. Κωνσταντάρα-Σταθαρά, «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο διευρυμένο Δήμο Ρήγα Φεραίου».

ντου και Δημητρίου Αντ. Πάντου[3]. Αφηγείται ο Αντώνιος Γεωρ. Πάντος, τέως βουλευτής και πρόεδρος της τότε Κοινότητος και δήμαρχος αργότερα του Δήμου Βελεστίνου. Το εξωκκλήσι κτίσθηκε όχι με τούβλα από τζαμί όπως έλεγαν άλλες πληροφορίες αλλά με τα τούβλα μιάς καμινάδας που ήταν παράρτημα του Εργοστασίου Μακαρονοποιΐας δίπλα στο Μύλο του Πάντου ιδιοκτησίας τότε του Γεωργίου Γιανανοπούλου. Εκεί υπήρχε και αρτοποιείο που τροφοδοτούσε ολόκληρο το Νομό Μαγνησίας και τον Ελληνικό Στρατό στον πόλεμο του 1912-1913. Η καταγωγή των αδελφών Αντωνίου και Ευσταθίου Γ. Πάντου ήταν από τη Ζαγορά Πηλίου. Ο παππούς των δύο αδελφών Αντώνιος Πάντος του Γεωργίου ήταν έμπορος στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, από όπου έφερε μία εικόνα του Αγίου Μηνά του Αιγυπτίου, η οποία κατά τον Αντώνιο Γ. Πάντο ήταν οικογενειακή. Πριν από το 1928 ο Γεώργιος Αντ. Πάντος έκτισε ένα μικρό προσκυνητάρι προς τιμή του Αγίου Μηνά, μετά το γεφυράκι όπου το ΄΄Στέκι του Ξενύχτη΄΄ δεξιά επάνω στο δρόμο, πηγαίνοντας για το Εξωκλήσι του Αγίου Μηνά. Ο Άγιος Μηνάς ήταν ο προστάτης της οικογενείας λέγει ο Αντώνιος Γ. Πάντος (2 Οκτωβρίου 2012). Όταν τοποθέτησαν την εικόνα του Αγίου Μηνά στο προσκυνητάρι, η εικόνα αυτή «έφυγε» από τη θέση της και βρέθηκε στο χώρο όπου το σημερινό Εξωκκλήσι. Αυτό επαναλήφθηκε και δεύτερη φορά. Έτσι η οικογένεια του Πάντου αποφάσισε να κτίσει το Εξωκκλήσι στη σημερινή θέση. Η οικογένεια των αδελφών Πάντου είχε στενές σχέσεις με την Αλεξάνδρεια λόγω του επαγγέλματος του παππού Αντωνίου Γ. Πάντου. Στον ανατολικό χώρο του Εξωκλησιού έχουν ενταφιασθεί ο Γεώργιος Αντ. Πάντος ετών 62 και η αδελφή του Αντωνίου Γεωρ. Πάντου, Λωρέττα Πάντου του Γεωργίου και της Ματθίλδης, ετών οκτώ (8). Δολοφονήθηκαν στον Εμφύλιο Πόλεμο το 1944. Στον ίδιο τάφο ήταν και τα οστά του δολοφονημένου από τους ίδιους δολοφόνους Κωνσταντίνου Αχιλ. Μακροπούλου, πατέρα του Αχιλλέως Κωνστ. Μακροπούλου. Ο Κωνσταντίνος Μακρόπουλος του Αχιλλέως πέθανε και ξεψύχησε στα χέρια του Αντωνίου Γ. Πάντου το 1945 έτος, όπως μας διηγήθηκε ο Αντώνιος Γ. Πάντος. Μετά από αρκετά χρόνια τα οστά αυτά μετέφερε η οικογένεια του στο Νεκροταφείο του Βόλου.

Σημαντική βοήθεια στο Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνάς προσέφερε αφιλοκερδώς ο αρχιμυλωνάς, κρητικός στην καταγωγή Γεώργιος Μίνως του Ηλία που ήταν μαραγκός-ξυλουργός. Αυτός είχε κατασκευάσει το πρώτο τέμπλο[4]. Όταν έπεσαν με μία τοπική θύελλα τέσσερα κυπαρίσια στη βόρεια πλευρά του Εξωκκλησίου το 1990, ξεθάφτηκαν μέσα από τις ρίζες των δένδρων πλήθος από ανθρώπινα οστά.

Το έτος 1989 διορισθήκαμε επίτροπος στον Ιερό Ναό Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Υπηρετήσαμε τον Ιερό Ναό επί δέκα επτά συναπτά χρόνια. Ο π. Γεώργιος Αλεξίου, ιερέας τότε στον ως άνω Ιερό Ναό, με δωρεά της Αικατερίνης Γιαννοπούλου από την Αθήνα με πολλή αγάπη και επιμέλεια ανέλαβε να κατασκευασθεί ο σημερινός νάρθηκας με το καμπαναριό, με μάστορα τον Βελεστινιώτη τεχνίτη οικοδόμο Δημήτριο Χαλκιά. Αυτός επισκεύασε την εσωτερική οροφή του κτιρίου και έκαμε και άλλες παρεμβάσεις για τη συντήρηση του κτιρίου, πλακάκια, ηλεκτρολογική εγκατάσταση κλ.π. Το ποσό που διέθεσε σε τακτά χρονικά διαστήματα η κα Αικατερίνη Γιαννοπούλου ανέρχονταν στις 650.000 δραχμές. Η Αικατερίνη Γιαννοπούλου κάτοικος Αθηνών ενδιαφέρθηκε για τον Άγιο Μηνά σε ηλικία 92 ετών. Ήταν κληρονόμος των αρχικών ιδιοκτητών του μύλου του Πάντου, των αδελφών Γιαννοπούλου που κατάγονταν από την Πελοπόννησο.

3. Πληροφορία Αντωνίου Γεωρ. Πάντου (2-10-2012).

4. Πληροφορία Αντωνίου Γ.Πάντου, πρώην δημάρχου Βελεστίνου και βουλευτού.

Το καλοκαίρι του 1992, όντας επίτροπος στον Ιερό Ναό Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, νιώσαμε μία έντονη και ακαταμάχητη επιθυμία να ασχοληθούμε με το Εξωκκλήσι των αδελφών Γεωργίου Πάντου επειδή είχαμε ακούσει από τον πατέρα μου τα καλύτερα λόγια για την οικογένεια αυτή αφενός και αφετέρου γιατί είδαμε προσωπικά με τα μάτια μας και έζησα την τεράστια προσφορά των αδελφών Αντωνίου και Ευσταθίου Πάντου προς το Βελεστίνο και την ποδοσφαιρική ομάδα «Ρήγας Φεραίος». Έλεγε ο Αντώνης Πάντος, το άκουσα με τα αυτιά μου, «θα κάνω το Βελεστίνο μικρό Παρίσι». Αναλάβαμε αυτοβούλως να εξωραΐσουμε τον αύλειο χώρο. Ο χώρος αυτός είχε τόσα χώματα στο προαύλιο, τόσα κούτσουρα, καλάμια και άχρηστα δένδρα που χρειάσθηκαν δέκα φορτηγά για να καθαρίσουμε το χώρο. Σ τον καθαρισμό βοήθησαν σημαντικά ο τότε Δήμαρχος Γαρύφαλλος Ζ. Γεροβασίλης ο οποίος διέθεσε τα μηχανήματα με επιβλέποντα και καθοδηγητή τον αντιδήμαρχο τότε αδελφό μου Γεώργιο Παν. Παπαγεωργίου και χειριστή των μηχανημάτων τον τότε υπάλληλο Δημήτριο Αντ. Μπομπότη. Μεγάλη και υλική βοήθεια προσέφερε και ο μετέπειτα Δήμαρχος Κωνσταντίνος Τρ. Κανάρης ο οποίος διέθεσε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για τη κατασκευή του μυλαύλακα που διασχίζει τον αύλειο χώρο του Εξωκκλησίου στη δυτική πλευρά από τον κεντρικό αυλάκι που ξεκινά από το ΄΄Στέκι του Ξενύχτη΄΄ και καταλήγει στο βόρειο σύνορο του κτήματος ιδιοκτησίας Βαρελόπουλου καθ όσον αυτός (ο μυλαύλακας) πριν την κατασκευή είχε πλάτος δύο περίπου μέτρα και μία μέρα στη γιορτή του Αγίου ένα κοριτσάκι τραυματίσθηκε διασχίζοντας και πηδώντας το αυλάκι στη δυτική πλευρά του αυλείου χώρου.

Είναι χρέος να αναφέρουμε ότι όλοι οι Δήμαρχοι μηδενός εξαιρουμένου, και είναι προς τιμή τους, ποτέ δεν αρνήθηκαν να βοηθήσουν το Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά και κυρίως προσέφεραν και προσφέρουν βοήθεια για τη μικροφωνική και ηλεκτρολογική εγκατάσταση την παραμονή της γιορτής, στον Εσπερινό, καθώς και την ημέρα της εορτής και εξακολουθούν να φροντίζουν για τη καθαριότητα του προαυλίου σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Το 1989 σ' ένα σφοδρό ανεμοστρόβιλο έπεσε μία τεράστια πλατύφυλλη λεύκα ύψους, δέκα πέντε μέτρων. Ο ανεμοστρόβιλος μαζί με το σφοδρότατο άνεμο τη ξερίζωσε τελείως. Η τεράστια αυτή λεύκα ήταν νότια του Αγίου Μηνά σε απόσταση σαράντα μέτρων και απέναντι από τα υπάρχοντα παλαιά σφαγεία και ανατολικά αυτών. Τότε κόπηκαν σαν πράσσα τεράστια κλωνάρια από τους παρακειμένους πλάτανους μήκους πέντε μέτρων (5) μέτρων και γκρεμίσθηκαν αντίθετα στη φορά του ανέμου τέσσερα κυπαρίσσια στη βορεινή πλευρά του αυλογύρου του Εξωκκλησίου με κατεύθυνση του ανέμου από βορρά προς νότο. Έτσι το Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά σώθηκε και δεν έπαθε τίποτε. Επειδή κυπαρίσσια έπεσαν και στη νότια πλευρά αναγκασθήκαμε με τη μεγάλη παγωνιά του 2000 όταν η θερμοκρασία έπεσε στους μείον είκοσι (-20°C) βαθμούς να κόψουμε μερικά από τα εναπομείναντα γιατί είχαν σχεδόν ξεραθεί από τον πάγο και επί πλέον άλλα δύο από αυτά γιατί εμπόδιζαν την κατασκευή του νάρθηκα στη νότια πλευρά του Εξωκκλησίου.

Στην προσπάθεια μας αυτή, μας βοήθησε ο τότε Βελεστινιώτης διευθυντής της Δασαρχείου Βόλου Νικόλαος Χρ. Γίτσης δίδοντας τη σχετική άδεια. Επί έξι μήνες ψάχναμε με τον π. Γεώργιο Αλεξίου ποιος θα έκοβε τα τεράστια κυπαρίσσια. Δεν μπορέσαμε να βρούμε τον κατάλληλο άνθρωπο και μερικοί που ήλθαν και είδαν δεν αναλάμβαναν γιατί υπήρχε μεγάλος κίνδυνος με την κοπή τα τεράστια δένδρα ύψους δώδεκα μέτρων να πέσουν επάνω στο κτίριο με τι γνωστές συνέπειες. Αναγκασθήκαμε να επικαλεσθούμε τον Άγιο και τον παρακαλέσαμε να βοηθήσει. Έτσι ένα πρωί, μετά από λίγες ημέρες,

ήλθε στο γραφείο μας ο Χρήστος Νικολάου και Αμαλίας Πολύζος κάτοικος Βόλου, φίλος αδελφικός, ο οποίος υπεραγαπά τον Άγιο Μηνά, και με μεγάλη χαρά μας ανήγγειλε ότι βρήκε τον άνθρωπο που θέλαμε. Πράγματι ήλθε ο μάστορας και άρχισε να κόβει τα δένδρα αφού πρώτα επικαλέσθηκε και αυτός τη βοήθεια του Αγίου για να μη γίνει καμία ζημία. Με το κόψιμο, σ' ένα κυπαρίσσι που απείχε δύο μόλις μέτρα από το κτίριο στη νότια πλευρά φάνηκε ένα βυζαντινός σταυρός. Κόψαμε δεύτερη φορά τον κορμό του δένδρου πολύ πιο πάνω, σε απόσταση δύο μέτρων από το πρώτο κόψιμο και πάλι φάνηκε ένας βυζαντινός σταυρός. Το νέο διαθόθηκε αστραπιαίως. Ήλθαν δημοσιογράφοι και τηλεοράσεις από Αθήνα. Μας ρωτούσαν να πούμε τη γνώμη μας. Η απάντηση μας ήταν «Αδελφέ ό,τι βλέπεις βλέπω». Επιστημονικά ο δασολόγος φίλος μου και συμμαθητής μου Νικόλαος Χρ. Γίτσης μας είπε ότι υπάρχει επιστημονική εξήγηση. Καθένας όπως το βλέπει. Τα δύο κομμάτια από το δένδρο φυλάσσονται ένα στον Ιερό Ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και ένα στον Άγιο Μηνά. Ένας άλλος μας είπε ότι όταν το δένδρο αυτό ήταν μικρό έπεσε ένα κεραυνός και έτσι δημιουργήθηκε ο Σταυρός.

Αντιμετωπίσαμε πολλά προβλήματα που αφορούσαν στον καθορισμό των ορίων με τον όμορο γείτονα. Τον τηλεφωνήσαμε πολλές φορές στη Ζαγορά αλλά αυτός ήταν ανένδοτος: δεν θα φράξετε γιατί διαφορετικά θα πάρω την καραμπίνα. Πάλι επικαλεσθήκαμε τη βοήθεια του Αγίου και το πρώτο καλοκαίρι ήλθαν τα δύο αδέλφια, που ήταν ιδιοκτήτες του όμορου οικοπέδου και ο μεγαλύτερος αδελφός, παρά τις σφοδρές αντιρρήσεις του μικροτέρου, έδωσε τη συγκατάθεση να φράξουμε το οικόπεδο. Εάν σας διηγηθώ τις λεπτομέρειες θα δείτε φανερά την επέμβαση του Αγίου. Το 1997 αντιλαμβανόμαστε ότι ο τάφος που βρίσκεται ανατολικά του Ιερού Ναού δεν είναι σε ευθεία γραμμή με το κτίριο. Λαμβάνουμε την έγκριση από τους αδελφούς Αντώνιο και Ευστάθιο Πάντο και στη μεταφορά των οστών που υπήρχαν στο Οστεοφυλάκειο βλέπουμε ένα μικρό κεφαλάκι. Ήταν της μικρής Λωρέττας Πάντου, αδελφής του Αντωνίου και του Ευσταθίου, ετών οκτώ.

Το 1999, ό Αχιλλέας Μακρόπουλος έρχεται για πρώτη φορά και κάνει ένα τρισάγιο στο τάφο του πατέρα του. Εκεί γνωριζόμαστε και μας εγχειρίζει τριακόσιες χιλιάδες δραχμές (300.000 δρχ.). Με τα χρήματα αυτά κατασκευάσαμε την αποθήκη και την τουαλέττα στη βορειοανατολική πλευρά του όλου οικοπέδου. Μάστορας ο Βασίλειος Στ. Καλόγηρος. Ο Αχιλλέας Κωνστ. Μακρόπουλος αρρώστησε. Πήγε στις Ηνωμένες Πολιτείες και τον συναντήσαμε μετά από μερικά χρόνια. Έκτοτε έγινε ο προστάτης του Εξωκκλησίου. Οι αδελφοί Πάντου δεν λησμόνησαν το Εκκλησάκι. Κάθε χρόνο έστελναν και εξακολουθούν να στέλνουν χρήματα για τον εξωραϊσμό και τις ανάγκες του Εξωκκλησίου.

Ο Άγιος Μηνάς θεωρείται από την Εκκλησία μας μεγάλος και θαυματουργός άγιος και αγιογραφείται στο Άγιο Όρος πάντα μέσα στο Καθολικό της Μονής μαζί με τους Άγιο Αρτέμιο, Άγιο Μερκούριο, Άγιο Γεώργιο, Άγιο Δημήτριο και Άγιο Ευστάθιο. Ο Άγιος Μηνάς βρίσκει τα απωλεσθέντα αντικείμενα και είναι προστάτης των προβάτων, ζώων μαζί με τον Άγιο Μόδεστο και Άγιο Βλάσιο[5]. Στη γιορτή του Αγίου (11 Νοεμβρίου),

5. Η σύνδεση του Αγίου με τους ποιμένες καθώς και οι πληροφορίες από το Συναξάρι του, για την αγάπη που είχε στα ζώα, οδήγησαν στην άμεση σύνδεση του με την προστασία και φύλαξη των ζώων. Σε όλο το θεσσαλικό χώρο θεωρείται προστάτης των ζώων των κτηνοτρόφων, οι οποίοι βρίσκονται πολύ συχνά αντιμέτωποι με φυσικές καταστροφές και καταφεύγουν στην υπερβατική προστασία και ειδικώτερα αποδίδουν σε Αγίους όπως είναι ο Άγιος Μηνάς, ο Άγιος Μόδεστος, ο Άγιος Ανδρέας κ.ά., ιδιότητες που έχουν σχέση με την προστασία των ζώων. Βλ. Γεώργιος Κούζας, «Η λατρεία του αγίου Βλασίου στο Πήλιο, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 51, (Λάρισα 2007), σελ. 161-178, εδώ στη σελ. 174.

σχεδόν κάθε χρόνο προς τιμήν του Αγίου, με χρήματα ιδιώτου και τα τελευταία χρόνια με χρήματα του Αχιλλέως Μακροπούλου γίνεται δεξίωση στο ΄΄Στέκι του Ξενύχτη΄΄, όπου μάλιστα είχαμε τη τιμή να δεξιωθούμε το 1995 τον τότε Μητροπολίτη και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Κυρό Χριστόδουλο και τον Μητροπολίτη Βελεστίνου κ.κ.Δαμασκηνό.

Εάν μνημονεύσουμε τα θαύματα που είδαν τα μάτια μας όλα αυτά τα χρόνια στο Εξωκκλήσι του θαυματουργού Αγίου Μηνά θα απαιτηθεί πολύς χρόνος. Έχουμε πολλά χρυσά αφιερώματα από προσκυνητές. Ένας βολιώτης προσκυνητής μας ενεχείρισε επιταγή 5.000 ευρώ το 2001 γιατί ο Άγιος του έλυσε ένα άλυτο πρόβλημα και μας απαγόρευσε να αναφέρουμε το όνομα του. Προσευχόταν και παρακαλούσε τον Άγιο επί οκτώ μήνες. Τα χρήματα αυτά μαζί με άλλα τα χρησιμοποιήσαμε στην κατασκευή του βορείου νάρθηκα του Εξωκκλησίου. Ένα μόνον, ας γνωρίζουμε, ότι ο Άγιος αργεί αλλά τελικώς ικανοποιεί τα αιτήματα των προσκυνητών. Μας ανέφεραν ορισμένοι Βελεστινιώτες ότι το 1881 μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας κάποιος από τους οθωμανούς, που επώλησαν τα ακίνητα τους σ΄ αυτή την περιοχή ήτοι ένας από τους Μεχμέτ Ισαϊτ αγά, Ρασίτ Εφένδη και Αλή Χουσεϊν Αλμπάνη, εξαπατήθηκε πιστεύοντας ότι υπογράφει μισθωτήριο ενώ στο συμβόλαιο γράφηκε ότι συντάσσεται πωλητήριο. Ο Τούρκος, μας είπαν, γονάτισε, έλαβε χώμα από τη γη και το άφησε να πέσει στα μαλλιά του εκτοξεύντας μία κατάρα λέγοντας να γίνουν όλα στάχτη[6]. Στα είκοσι τέσσερα χρόνια που υπηρετήσαμε τον Άγιο Μηνά, τα μάτια μας είδαν απίστευτα πράγματα που δεν γίνεται να γραφούν. Η κατάρα αυτή, εάν αυτό πράγματι έτσι συνέβη, έπιασε και ζήσαμε τραγικά γεγονότα. Η κατάρα λένε ότι διαρκεί εκατό χρόνια. Ήδη συμπληρώθηκαν αυτά τα χρόνια το 1998. Πράγματι από το 1998 και μετά δεν είδαμε κάτι το αξιοσημείωτο η κάτι το περίεργο.

Το 1993, τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα, 19 Απριλίου, ο Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών μαζί με το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων Βελεστίνου[7] και το Τοπικό Τμήμα Βελεστίνου του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών τίμησαν τους ιδιοκτήτες του Εξωκκλησίου για την προσφορά τους στα πράγματα του Βελεστίνου, καθόσον ο μεν Αντώνιος Γ. Πάντος είχε διατελέσει Πρόεδρος της τότε Κοινότητος και αργότερα Δήμαρχος του Δήμου Βελεστίνου και βουλευτής επί οκταετία, ο δε Ευστάθιος πρόεδρος του Αθλητικού Συλλόγου «Ρήγας Φεραίος» για πολλά χρόνια. Για τους αδελφούς Πάντου μίλησε μεταξύ των άλλων και ο γράφων ως πρόεδρος του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων στην αίθουσα του Δημαρχείου μπροστά σε πλήθος κόσμου την ομιλία του οποίου παραθέτουμε:

«*Οι μεγάλοι άνδρες που προσφέρουν σημαντικές Υπηρεσίες στον τόπο τους, που αναλώνουν την ίδια τους τη ζωή για την αγαπημένη τους πατρίδα με ανυπόκριτη αγάπη και υπερβολικό ζήλο χωρίς κανένα όφελος και ιδιοτέλεια προσφέροντες δώρο την περιουσία τους, ό,τι πολυτιμότερο έχει ο άνθρωπος μετά το αγαθό της ζωής, μένουν στη μνήμη των ανθρώπων για τα μεγάλα τους έργα και τη προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο. Είπαν παλαιότερα ότι όταν ο Έλληνας δεν είχε χρήματα η Ελλάδα είχε πολλούς ευεργέτες. Στη σημερινή εποχή που πολλοί έχουν χρήματα δεν έχουμε ευεργέτες. Εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελούν οι αδελφοί Αντώνιος και Ευστάθιος Πάντος.*

Απορούμε γιατί τόσα χρόνια, συμπληρώθηκαν ήδη 21, που οι αδελφοί Πάντου εγκατέλειψαν άκοντες την ιδιαιτέρα τους πατρίδα αφού διέθεσαν και τη τελευταία ικ-

6. Την άκουσα προσωπικά από τον φίλο μου Ιωάννη Γεωργίου Γιάτσιο, ξυλουργό κάτοικο Βελεστίνου που είχε ένα αγρό κοντά στο Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά.

7. Βλ. την εφημερίδα του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών, *Φωνή του Βελεστίνου*, αρ. φύλ. 58, Μάρτιος-Απρίλιος 1993, σελ. 1 και 3 σχετικά με την εκδήλωση και τις αναμνηστικές φωτογραφίες. Επίσης στο επόμενο της *Φωνής του Βελεστίνου*, αρ. φύλ. 59, Μάϊος-Ιούνιος 1993, σελ. 3, δημοσιεύεται ολόκληρη η ομιλία του τιμηθέντος Αντωνίου Γ. Πάντου.

μάδα των δυνάμεών τους για την ανάπτυξη της κωμοπόλεως μας και του αθλητισμού του Βελεστίνου, δεν έρχονται, δεν επισκέπτονται την πατρίδα τους, να ιδούν τα έργα τους με τα οποία ζυμώθηκαν κι' έχυσαν αίμα και δάκρυα και τα οποία βρήκαν άξιους συνεχιστές Δημάρχους.

Για μεν τον Ευστάθιο όλοι γνωρίζουμε ότι έρχεται τακτικά. Τον βλέπουμε στην Εκκλησία. Στέλνει χρήματα και λουλούδια για τον επιτάφιο. Βλέπει τους φίλους θυμάται και αναπολεί τα παλιά. Τον θυμόμαστε να συγκρούεται με τον Γενικό Γραμματέα Αθλητισμού Ασλανίδη, τον ισχυρό άνδρα της εποχής εκείνης (Δικτατορία), στο στάδιό για την αγαπημένη του ομάδα, τον Αθλητικό Σύλλογο ποδοσφαίρου Ρήγα Φεραίο. Να προσλαμβάνει ποδοσφαιριστές στο Μύλο για να κάθονται για να μπορέσουν να αποδώσουν μέσα στο γήπεδο. Να κάνει εφόδους στα σπίτια των ποδοσφαιριστών παραμονές κρισίμων αγώνων. Αφοσιωμένος στον αντικειμενικό σκοπό, την άνοδο του Συλλόγου στη Β' Εθνική που ήλθε λίγο αργότερα αφού ο Ευστάθιος είχε βάλει τα θεμέλια για τον σκοπό αυτό. Για δε τον Αντώνιο τα πράγματα είναι διαφορετικά. Έχει να έλθει στο Βελεστίνο 21 χρόνια. Φιλοσοφώντας ανακάλυψα για ποιο λόγο δεν έρχεται. Με ρώτησε κάποιος πάμε στη Κωνσταντινούπολη και του απάντησα πως δεν πάω γιατί βλέποντας την Αγιά Σοφιά θα συγκινηθώ και θα κλάψω αναπολώντας την αίγλη και το μεγαλείο του Ελληνισμού. Έτσι βρήκα την απάντηση. Ο Αντώνιος Πάντος δεν έρχεται στο Βελεστίνο για να μη κλάψει γιατί οι συγκινήσεις συντρίβουν.

Εμείς η νέα γενιά έχουμε χρέος να τιμήσουμε τους ανθρώπους αυτούς οι οποίοι όχι απλώς προσέφεραν στο τόπο τους αλλά θυσιάστηκαν για τον τόπο τους. Αυτό το ρήμα θυσιάστηκαν αντιπροσωπεύει τη μέγιστη προσφορά τους. Εδώ έγκειται η ειδοποιός διαφορά με άλλους ευεργέτες. Γόνοι αρχοντικής οικογένειας (βλέπε Πάντειος Σχολή) οραματίσθηκαν και προσπάθησαν για την εποχή εκείνη να κάνουν το Βελεστίνο Μικρό Παρίσι όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο Αντώνιος. Οι αδελφοί Πάντου ονειρεύτηκαν ασύγκριτες περγαμηνές για το Βελεστίνο. Ονειρεύτηκαν την πατρίδα του Ρήγα μήτρα του σύγχρονου πνευματικού πολιτισμού με οικουμενικό χαρακτήρα με έργα και σχέδια ηρωϊκά και μεγαλόπνοα, θέλησαν ν' αναβιώσουν την αρχαία κι ένδοξη πολιτιστική παράδοση και μεγαλοπρέπεια της πόλης των Φερών εμφορούμενοι από υψηλά ιδανικά από πανανθρώπινες ηθικές αξίες με απέραντο ενθουσιασμό, με απαράμιλλη δύναμη και φλόγα.

Αυτοί κατασκεύασαν όλα τα έργα που ανέφερε ο προλαλήσας, δαπάνησαν δικά τους χρήματα για τη δενδροφύτευση, τον καλλωπισμό και εξωραϊσμό ιστορικών χώρων της κωμόπολής μας εργαζόμενοι μέσα σε μια παράγκα που τη θυμόμαστε όλοι κάτω από αντίξοες συνθήκες. Ακόμη σώζονται οι πινακίδες που είχαν τοποθετήσει σε καίρια σημεία της κωμόπολής μας. Αεικίνητοι εργαζόταν νυχθημερόν για την πρόοδο και τη προκοπή αυτού του τόπου. Τα μεγαλώνυμα και περικαλλή αυτά έργα αποτιμώνται σήμερα σε δισεκατομμύρια.

Χάρις στη θυσία που αναφέραμε πιο πάνω δύο ανώτερες κι ευγενικές μορφές με μία ζωή πλούσια σε πράξεις αγάπης για το Βελεστίνο και αλτρουισμού με υψηλά ενεργήματα και βιώματα αδιαφόρησαν για τις υλικές στερήσεις. Η κοινωνία της αγοράς είναι έμφυτη με τη λειτουργία της καπιταλιστικής αγοράς. Σήμερα υποστηρίζεται ότι μόνη αξία είναι το κυνήγι του κέρδους και του πλούτου. Οι αδελφοί του Πάντου αδιαφόρησαν γι' αυτό. Επετέλεσαν αξιόλογο δημιουργικό και πολιτιστικό έργο κινούντες αυτόχρημα τον πολιτισμό του περιβάλλοντός μας για περαιτέρω πρόοδο. Υπήρξαν πρωταγωνιστές επί πολλά χρόνια, αφανείς ήρωες πολλές φορές, και πρέπει ν' αναγνωριστούν στη νεώτερη

ιστορία του Βελεστίνου σαν οι μεγαλύτερες μορφές γιατί συνεδύασαν το χειρισμό της πολιτικής εξουσίας με τη πρόοδο και την ανάπτυξη του Βελεστίνου γι' αυτό και καταξιώθηκαν στη συνείδηση των Βελεστινιωτών ως ευεργέτες.

Οι μεγάλοι άνδρες που δεσπόζουν στη συνείδηση μιας κοινωνίας αναγεννημένης πνευματικά έχουν αρετή, ευαισθησία συνείδηση, αλτρουισμό αγάπη για το συνάνθρωπό τους. Έχουν το γνώθι σ' αυτόν, ευθύτητα και ήθος και τέλεια και κρίση για τους υψίστους σκοπούς της ζωής της. Η πεποίθησή τους είναι όχι το υλικό κέρδος αλλά η πίστη στην αρτιότητα των ενεργειών τους. Έτσι είναι πλασμένοι, δεν ανταλλάσσουν τα υψηλά ιδεώδη με το υλικό κέρδος. Αυτά τα χαρίσματα είχαν οι αδελφοί Πάντου. Με αξιέπαινη καλλιέργεια της προσωπικότητας τους εμπνεόμενοι από ορθές αξιολογικές πεποιθήσεις από πράξεις αγάπης για τον συνάνθρωπο τακτοποίησαν επαγγελματικά πλείστα όσα άτομα γιατί ας μη λησμονούμε ότι ο Αντώνιος διετέλεσε και βουλευτής της Βουλής των Ελλήνων επί μια οκταετία.

Εδώ σ' αυτό το τόπο οι αδελφοί σφυρηλάτησαν δεσμούς και σκέψεις διαπροσωπικές και δημιούργησαν φιλίες και έχθρες. Σήμερα που είναι εδώ στην πατρίδα τους εμείς τους αγκαλιάζουμε και νιώθουμε την αρχέγονη ανθρώπινη ζεστασιά των ξενιτεμένων συμπατριωτών μας. Στο μέλλον σκοπεύουμε να τιμήσουμε και άλλους Δημάρχους και Δημοτικούς Συμβούλους που συνέβαλαν κατά το μέτρο των δυνάμεών στο πρόοδο αυτού του τόπου. Ας μη λησμονήσουμε και τους αφανείς ήρωες συμπαραστάτες και συνεργάτες της τότε Δημοτικής Αρχής όπως οι Κωνσταντίνος Απ. Παπατόλιας, Οδυσσέας Καραμανώλης, Γεώργιος Μπομπότης κ.ά.

Δεν γνωρίζω ποια είναι η μοίρα του κάθε ευεργέτη εκείνο που γνωρίζω σίγουρα είναι ότι ο κόσμος δεν στέκει ούτε με τις συνόδους κορυφής που κάνουν στην πλειοψηφία τους φθηνοί ξεπουλημένοι πολιτικοί, θλιβερά ράκη αυτού που κάποτε ήσαν οι μεγάλοι της πολιτικής, που χάραξαν την ιστορία της ανθρωπότητας ανεξίτηλα, ούτε με τις διάφορες δήθεν μεγάλες αποφάσεις ούτε με τους γελοίους λόγους της τρέχουσας δημαγωγίας που δίνει τροφή σε κάθε παρεπόμενη φθήνια, ψευτοκουλτουριάρικη, ψευτοδιανοούμενη, ψευτοκαλλιτεχνική, ψευτοπολιτική, προπαντός αυτή, όχι δεν πορεύεται έτσι ο κόσμος ο κόσμος πορεύεται μέσα από στενά και δύσβατα μονοπάτια που χαράζουν με απέραντη οδύνη οι πρωτοπόροι του. Εκείνοι που η εποχή τους, τους θεωρεί πάντα τρελλούς. Αυτοί που κολυμπούν αντίθετα στο ρεύμα της συμβατικότητας και της βολικής παραδοχής. Αυτοί είναι που αφήνουν το όνομά τους στο γρανίτη, οι τρελοί, οι αλαφροΐσκιωτοι, οι ποιητές, οι στοχαστές, οι καλλιτέχνες, οι μοναχοί, τα στοιχεία των ήχων, των λόγων, των γραμμών και των χρωμάτων, οι άλλοι δεν είναι παρά κωμικά ιντερμέδια του χρονικού των καιρών.

Η εθελουσία προσφορά των αδελφών έχει ιδιάζουσα αίγλη εάν λάβουμε υπόψη ότι κατεστράφησαν οικονομικά για την ανάπτυξη του Βελεστίνου που κάποτε ήταν λασποχώρι. Το γεγονός πάντως είναι ότι η εντύπωση, την οποία οι μεγάλες μορφές, απερχόμενες, καταλείπουν στο περιβάλλον τους, δεν είναι απλή εντύπωση προσγενόμενης ωφέλειας και συμπάθειας και οφειλομένης ευγνωμοσύνης. Έλξη υπεργήινη αισθάνονται οι μεταγενέστεροι μη εμπαθείς αλλά λογικά σκεπτόμενοι άνθρωποι και σεβασμό βαθύ κι απέραντο προς κάτι το υψηλό, απρόσιτο στο νου και θάμβος μέγα τους καταλαμβάνει για τον αλτρουισμό των δύο αδελφών που στην αρχαιότητα οι αλτρουιστές εθεοποιούντο και η επική ποίηση εξυμνούσε το έργο τους. Εμείς η νέα γενιά που ζούμε στο Βελεστίνο τους ευχαριστούμε για ό,τι έκαναν που εμείς σήμερα το απολαμβάνουμε.

Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης είπε κάποτε: Θέ δώσε μας γνώση και αρετή να μη χαθούμε με παράωρα. Εμείς λέμε σήμερα: Θέ δώσε μας γνώση και αρετή να αντιληφθούμε τη συμβολή των αδελφών Πάντου στην ανάπτυξη του Βελεστίνου και ν' αποδώσουμε κάποτε σαν λαός του Βελεστίνου τις πρέπουσες τιμές.

Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων που αισθάνθηκε ιερή την υποχρέωση να τιμηθούν οι δύο αδελφοί, προτείνει να μετονομασθεί μια κεντρική οδός η μία πλατεία με το όνομά τους. Θα αποτελούσε ντροπή και στίγμα για τη κοινωνία και το λαό του Βελεστίνου εάν δεν απέδιδε τιμές στους δύο αδελφούς οι οποίοι κατά τη ρήση του αειμνήστου πατέρα μου οι αδελφοί Πάντου κρατούσαν ένα πανέρι από το οποίο έτρωγε όλος ο λαός του Βελεστίνου»[8].

Το 1993 στην εφημερίδα του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών «*Φωνή του Βελεστίνου*» (αρ. φύλλου 59, Μάϊος-Ιούνιος 1993, σελ. 2) κάνουμε μία αναφορά στο Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά, με τίτλο «*Το Ξωκκλήσι του Αη Μηνά»: «Βουβό εδώ και δεκάδες τόσα χρόνια στέκει ασάλευτο, βόρεια της κωμόπολης μας, το Ξωκκλήσι του Αη Μηνά. Λιτό, αυστηρό και λυτρωμένο. Το Ξωκκλήσι κτίσθηκε από την οικογένεια Πάντου το 1928. Το Ξωκκλήσι πια του Αη Μηνά είναι ζωντανό. Για να φθάσεις εκεί διασχίζεις αιωνόβια πλατάνια και το «αενάως ρέον ύδωρ» της Υπέρειας Κρήνης. Μέσα σε μια πανδαισία από καταπράσινο, το δροσερό αγεράκι περνά απάνω από το πρόσωπό σου σα χέρι πονετικό, σα χάδι. Το τοπίο τραγουδά το δικό του τραγούδι. Όταν ατενίζεις τη δύση από το Ξωκκλήσι βλέπεις τη δύση πορφυρή. Ακούς από τ' αηδόνια που κατεβαίνουν στα χαμηλά κλαδιά του πλάτανου ονειρεμένη, μαγεμένη μουσική. Μέτρησα δέκα πέντε αλλαγές στη φωνή. Εκεί κοινωνείς το φως της δημιουργίας, χορός το βάδισμα, τραγούδι ο λόγος, το δείπνο στο Στέκι του πλάτανου μετάληψη θεϊκή. Εκεί πίνουμε το γλαυκό σε βαθιά ασημένια κύπελλα. Το 1989 μία μικρή τοπική θύελλα- ένας σφοδρός ανεμοστρόβιλος - ξερίζωσε και τσάκισε σχεδόν αιωνόβια δένδρα. Τέσσερα κυπαρίσσια γκρεμίστηκαν αντίθετα στη φορά του ανέμου και το Ξωκκλήσι του θαυματουργού Αη Μηνά σώθηκε. Είναι κατασκευασμένο σε σχήμα Σταυρού, με αετώματα και στις τέσσερις πλευρές, με νάρθηκα, με ένα μικρό τρούλο και ένα μικρό καμπαναριό.*

Η χάρη του δε ξεπέφτει σε ρομαντισμούς. Όλα καλοζυγιασμένα. Δε σπάζει το ανθρώπινο μέτρο, δε κοκορεύεται, δε ρητορεύει. Βαθύσκιωτα πλατάνια, μουριές, λοτοί,

8. Δημήτριος Στ. Παπαγεωργίου, «Τοπωνύμια Περιοχής Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Οκτώβριος 2003)*, Αθήνα 2006, σελ. 400. Σκόπιμο είναι να αναφέρουμε-για την οξυδέρκεια του ανδρός-ότι ο τότε Πρόεδρος της Κοινότητος Βελεστίνου Αντώνιος Γ. Πάντος, πανέξυπνος και διορατικός, μετέπειτα βουλευτής της ΕΡΕ, απέστειλε την ίδια ημέρα των επαναληπτικών εκλογών στις 14.2.1964 και λίγο πριν κλείσουν οι κάλπες, στον υποψήφιο Πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου, συγχαρητήριο τηλεγράφημα για την εκλογική του νίκη. Ήταν το πρώτο συγχαρητήριο τηλεγράφημα από ολόκληρο την Ελλάδα Όταν μετά από τρείς μήνες μετέβη στο Πρωθυπουργικό Γραφείο και ζήτησε ακρόαση, ο Πρωθυπουργός τον υποδέχθηκε με μεγάλη συγκίνηση και τον ρώτησε «τι θέλεις να κάνω για σένα και την ιστορική σου πατρίδα». Ο Αντώνιος Γ. Πάντος ζήτησε χρήματα για το δίκτυο ύδρευσης. Σε λίγες ημέρες έλαβε το ποσό του ενός εκατομμυρίου δραχμών ,ποσό τεράστιο για την εποχή εκείνη. Με τα χρήματα αυτά κατασκεύασε το δίκτυο ύδρευσης του Βελεστίνου και του απέμειναν χρήματα και για τα υπόλοιπα έργα που έκανε στο Βελεστίνο. Έτσι σταμάτησαν τα πηγάδια και η μεταφορά του νερού με κανάτια και με «γκιούμια» από το Κεφαλόβρυσο. Το Βελεστίνο υπήρξε η πρώτη Κωμόπολη της χώρας που είχε το 1964, χάρις στον Αντώνιο Γ. Πάντο, δρόμους με άσφαλτο. Σ' αυτόν τον άνθρωπο, που αναμόρφωσε το Βελεστίνο, οι Βελεστινιώτες αφιέρωσαν 30.000 μεροκάματα με δωρεάν προσωπική εργασία.

λεύκες, λιγνά ασκητικά κυπαρίσσια, καταπράσινα περβόλια και χρωματιστά λούλουδα συνθέτουν μια βαθιά ενότητα, περίσσια γαλήνη και συμφιλιωτική υποβολή. Κόσμος θα πει αρμονία και ενότητα. Ενώ μένει το ίδιο, αλλάζει ανάλαφρα, κυματίζει την ομορφιά του, ανανεώνεται. Χαριτωμένο ολάκερο αναπνέει γαλήνιο σα ζεστός ζωντανός οργανισμός. Από το στέκι του πλατάνου (ουζερί Ξενύχτη) δρασκελάς λίγο και φτάνεις στην ηλιοψημένη Εκκλησούλα και αυτή ανθρώπινη και αρχοντική στέκεται επιβλητική για να νιώσεις τη λευτεριά του χρόνου που μετουσιώνει τη σκέψη σε ονειροπόλημα και μουσική. Μπροστά της ρέει ο χρόνος. Ανάβουν οι ώρες του καλοκαιριού, πάλλεται σα γιορτάσιμη καμπάνα. Στον Αη Μηνά συνειδητοποιείς ότι ο Θεός είναι μια μεγάλη Σιωπή. Το Ξωκκλήσι ευλογημένο αφουγκράζεται τους μυστικούς ψιθύρους, τις φωνές, κάθε χτυποκάρδι, τους απόκρυφους λογισμούς, όλα τα βήματα και τις ομιλίες από αμέτρητες νύχτες και φεγγοβόλες μέρες. Σιμά του περνά το κανάλι που κυλούσε κάποτε κελαρυστό το γάργαρο νερό για το Μύλο του Πάντου και ακόμα πιο σιμά περνά το αυλάκι που αγκαλιάζει και κουβαλά στα σπλάχνα του το «Νάμα Θεοφιλέστατον» ακριβώς κάτω από τον πλάτανο όπου το Στέκι του Ξενύχτη. Εκεί στον πλάτανο καταλαγιάζει ο σάλαγος της καθημερινής μάχης. Ολάκερη η φύση είναι περήφανη για το Ξωκκλήσι που το καλοκαίρι φαντάζει επιβλητικό στο λαμπρό φως του ηλίου. Μάιος 1993, Σταύρος Παν. Παπαγεωργίου».

Επίσης στη «Φωνή του Βελεστίνου», αρ. φύλ. 61, Οκτ.-Δεκ. 1993, δημοσιεύεται το κατωτέρω άρθρο του αειμνήστου φίλου και πατριώτη Ευαγγέλου Α. Κατσαγεώργη, *«ΑΗ ΜΗΝΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ»: Αξίζουν ειλικρινείς έπαινοι και λόγια κολακευτικά, στον καθ΄ όλα εκλεκτό, πολύτροπο και ακούραστο συμπολίτη μας, Σταύρο Παν. Παπαγεωργίου, για το αφιέρωμα του στο εκκλησάκι του Άη Μηνά. Αν είναι το πρωτόλειο πόνημά του συγχαρητήρια. Λόγος γλαφυρός, περιγραφή ρομαντική και απέριττη, εικόνες φυσικής ομορφιάς δένονται σ' ένα σιγανό πεζοτράγουδο. Το διαβάζεις μέχρι το τέλος με συγκίνηση και πραγματικά λυπάσαι που τελειώνει τόσο γρήγορα... να με συγχωρήσουν όμως ο φίλος μου Σταύρος κι όσοι το διάβασαν για τα... παραλειπόμενα, καλά και κακά, που ακολουθούν, συντροφεύουν όμως τον Άη Μηνά κι είναι γειτονιά του. Το κείμενο... περνάει πολύ γρήγορα και δεν... σταθμεύει στο στέκι του πλατάνου, με τον αξέχαστο πραγματικά «ξενύχτη» του. Το στέκι αυτό είναι μια αναπάντεχη όαση στη ζέστη του κάμπου, ένα χαρούμενο αντάμωμα συγχωριανών και περαστικών, που σβήνουν τη δίψα τους δροσίζουν το λαρύγγι τους στην μπύρα την παγωμένη και στο αγνό τσίπουρο, με τους λαχταριστούς μεζέδες του αεικίνητου «ξενύχτι». Πραγματικός άρχοντας, ο εξ Ευβοίας « ξενύχτης», στο σερβίρισμα, στα πειράγματα και στο καλαμπούρι, που τον συναγωνίζονται όλοι οι θαμώνες, με κορυφαίο τον αμίμητο και αξέχαστο Καλαμπακιώτη, έναν ζωντανό, ρωμαλέο και καλαμπουρτζή ογδοντάρη αγρότη, που όταν εμφανίζεται, ανάβει το κέφι, ζωντανεύει η συντροφιά και πάει σύννεφο, το γέλιο, το πείραγμα και τα...σόκιν.*

Η δροσιά του πλατάνου η καπατσοσύνη του «ξενύχτι» και το καλαμπούρι του γερολεβέντη Καλαμπακιώτη, σε κρατούν ως αργά το καταμεσήμερο, μέχρι να βρεις κρεμασμένα... τα κουτάλια στο σπίτι που σε καρτερούν. Όμως, η ομορφιά του Άη Μηνά κι η δροσιά του πλατάνου, στο γραφικό στέκι του «ξενύχτη» χάνονται για μια στιγμή και πικραίνεσαι και στενοχωριέσαι κι αγανακτείς, απ' την ανυπόφορη μυρουδιά των διπλανών σφαγείων, που ντροπιάζουν τον τόπο και κοροϊδεύουν το άφθονο νερό που περνά δίπλα τους. Καμιά δικαιολογία, για τη Δημοτική αρχή και για τον ιστορικό τόπο.

Κι είναι διπλή η αγανάκτηση και η ντροπή, αντικρύ(ι)ζοντας αριστερά και σε μικρή απόσταση το φοβερό θέαμα ενός πλάτανου πού...πέθανε από καιρό. Στέκει εκεί όρθιος, πανύψηλος, ξεγυμνωμένος και ξεφυλλωμένος σκελετός και παραπονιέται στον Θεό του για την απονιά των ανθρώπων, που 200 χρόνια τους ίσκιωνε, τους δρόσιζε και γέμιζε με οξυγόνο τα σωθικά τους! Δίπλα του, ένας άλλος πλάτανος, ετοιμοθάνατος, συμπληρώνει το μακάβριο θέαμα. Στις ρίζες και των δύο, 150 πρόβατα αυτουργοί του εγκλήματος, βελάζουν και καταμαρτυρούν τον ηθικό αυτουργό του μεγάλου εγκλήματος αψευδείς κατήγοροι του Δασάρχη, του Νομίατρου, της Αστυνομίας και της Δημοτικής Αρχής της Πατρίδας του Ρ. Φεραίου. Αν οι οικολόγοι είχαν μια φωτογραφία στα χέρια τους, τόσο παραστατική του εγκλήματος και τη δημοσίευαν, η κατακραυγή και η ντροπή θα ήταν ατελείωτη και μεγάλη. Κι όποιος περνάει, θα ρωτάει! Γιατί πέθανε το δέντρο, γιατί; Βαγγέλης Κατσαγιώργης».

«Ο πλάτανος και ο «ξενύχτης». *Κάθε φορά που ηρεμώ και τίποτε δεν βασανίζει το μυαλό μου, στη μνήμη μου έρχονται τα χρόνια μου τα παιδικά. Και νοσταλγώ και αναπολώ το χωριό μου. Και απ' όλα πιο πολύ τον γέρικο τον πλάτανο θυμάμαι, που δρόσιζε στο λιοπύρι, ξέδρωνε το κορμί μου κι από το νερό στις ρίζες του τα χείλη ξεδιψούσαν. Και όταν ριγούσα ολάκερος και οι «θέρμες ακολουθούσαν τ' αυλάκι με την κόφτρα» του τη θερμασιά τη σβούσε, με βύθιζε στον ύπνο το γλυκό και με λευτέρωνε από το κάματο της μέρας κι από την τσάπα τη βαριά που μάτωνε τα χέρια μου. Κι ήμουν παιδί, στα δεκατέσσερα χρόνια μου τα τρυφερά, στο Βελεστίνο. Κι όταν μεγάλωσα και μίσεψα και πόνεσα και πέρασαν τα χρόνια τα άσχημα και τα οργισμένα, κάθε φορά που ερχόμουνα στο όμορφο το χωριό μου, την πρώτη μου την καλημέρα, ο πλάτανος την έπαιρνε και τα χωράφια γύρω, που από παιδί τα δούλεψα μαζί με τον πατέρα. Και σήμερα που γέρασα με τα άσπρα μου τα μαλλιά μου, του χιονιού, τα καλοκαίρια που 'ρχομαι πάλι σε σένα πλάτανε βρίσκω παρηγοριά. Και νιώθω νιός και αγέραστος στον ίσκιο σου από κάτω, νιώθω αναπαμένος να σε κοιτάζω πλάτανε, να μη χορταίνω! Κι αχ να μπορούσες μια στιγμή, να μ' έκανες παιδί. Τώρα, όμως, φίλε μου ακριβέ δεν είσαι μοναχός, να με ρωτάς, να σε ρωτώ και να τα λέμε δυο μας. Έχεις παρέα διαλεκτή και μπόλικη. Έχεις τον Τάσο συντροφιά, ακοίμητο φρουρό σου. Το ξενυχτάς, σε ξενυχτάει κι ολημερίς τα λέτε. Γι' αυτό σωστά και ταιριαχτά τον βγάλανε ξενύχτη.*

Ο μπάρμπα-Τάσος πλάτανος κι ο πλάτανος ξενύχτης κι οι δυο το ίδιο μας δροσίζετε. Τον ίσκιο βάζει ο πλάτανος κι ο Τάσος τα πιοτά του, τα καραφάκια του κεφιού, λαχταριστούς μεζέδες, την μπλούζα του την κάτασπρη και των σκυλιών του τα γαυγίσματα, που λίγοι... τ' αγαπάνε. Πρωί ξυπνάει κι έρχεται στο εξοχικό ο ξενύχτης. Καλημερίζει με χαρά τον πλάτανο, ανάβει το κερί του, στον Αη-Μηνά να πάει καλά η δουλειά του, βάζει μπροστά τα σύνεργα, ετοιμάζει τον καφέ του, ταιριάζει τις καρέκλες του, ποτίζει την αυλή του και ανοίγει γρήγορα πανιά, ζώνεται την ποδιά του και αγναντεύει ολόγυρα ποδαρικό να κάνει. Κι αγάλια-αγάλια ροβολάν, φθάνουν οι μερακλήδες, έμποροι και πραματευτές, της γης οι δουλευταράδες, περαστικοί και Αλβανοί, τουρίστες συστημένοι. Γιατί είναι ο ξενύχτης ξακουστός και κοσμογυρισμένος, Βελεστινιώτικος γαμπρός, αχτύπητος στο τσίπουρο, πρώτος στο καλαμπούρι! Κι ακούς λογιών-λογιών, θυμόσοφες κουβέντες, άρρητα-απόρρητα πολλά ντοπιολαλιά γεμάτα. Άλλοι μιλούνε φωναχτά, άλλοι κουτσομπολεύουν και οι σγουροί «Βασιλικοί» σκορπούν την ευωδιά τους. Κι ο πλάτανος από ψηλά γελάει και ευχαριστιέται και τη δροσιά του απλόχερα σκορπάει στις συντροφιές του. Είμαι κι εγώ ανάμεσα, θαμώνας τακτικός, μιλάω με τους φίλους μου

και τους συγχωριανούς μου, νιώθω χαρά ανείπωτη και αναμνήσεις όμορφες περνούν από μπροστά μου. Τότε, παλιά, ανέμελα παιδιά, μα τώρα γερασμένοι, χαιρόμαστε τα νιάτα του χωριού που κουτσοπίνουν και γελούν κι έξυπνα χωρατεύουν.

Έτσι περνούν κάθε χρονιά, ευχάριστα, οι μέρες μου οι καλοκαιρινές, μέχρι να φύγω για το μεγάλο χωριό με τις πολλές τις έννοιες, για να ξαναρθώ και του χρόνου και τον άλλο χρόνο, να ξαναβρώ τον πλάτανο, τους φίλους μου και τον ξενύχτη. Κι όσο στα πόδια κρατιέμαι, ποτέ δε θα μου βάλουν απουσία, ώσπου να μη με ξαναδούν κάποια χρονιά. Και θα με χάσει ο πλάτανος και το χωριό μου κι ο φίλος μου ο ξενύχτης. Κι ώσπου η ώρα αυτή να' ρθεί, να φύγω για το πουθενά, θα΄ρχομαι στην πατρίδα, στο γέρικο τον πλάτανο, στη γραφική παράγκα με τους βασιλικούς της τους ευωδιαστούς, τα γελαστά σκυλιά του, την εκκλησιά του Άη Μηνά που όλα τ΄ομορφαίνει. Γιατί αγαπάω το χωριό κι όλους, το ίδιο τ' αγαπάνε! Ευάγγελος Α. Κατσαγεώργης».

Μέχρι το 1999 αναθέσαμε στον Γεώργιο Λιούρα, κάτοικο Βελεστίνου και παλαιά υπάλληλος στο Μαντάνι των αδελφών Παπαγιώτου, που διέμενε σε μια παράγκα απέναντι και δυτικά από τον Άγιο Μηνά, να συγκεντρώνει τα χρήματα που έριχνε ο κόσμος για το κερί και να παρακολουθεί και να φροντίζει τον Άγιο Μηνά. Για τον Γεώργιο Λιούρα που τραγουδούσε όλη τη μέρα και ήταν μία σπάνια φυσιογνωμία για το Βελεστίνο, ο υποφαινόμενος έγραψε ένα άρθρο σε τοπική εφημερίδα του Βελεστίνου που παραθέτουμε:

Ο ΑΣΚΗΤΗΣ ΤΟΥ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ
Απόψε ο νους μου έχει κλειστεί
Μες το κελί του το ρημάδι.
Τις μαύρες σκέψεις παίρνει υφάδι
Πλέκει του ασκητή.[9]
(Μελισσάνθη)

Γεώργιος Ευθυμίου Λιούρας. Γεννήθηκε το 1914 στα Αντιχάσια. Λεβέντης γέρος, ασκητικός, λιγνός, λιτοδίαιτος. 45 χρόνια στο Βελεστίνο έπλυνε στο μαντάνι των αδελφών Παπαγιώτου τις φλοκάτες και τις κουβέρτες όλης της περιοχής. Ταπεινός και βασανισμένος. Ολημερίς λιανοτραγουδάει. Τραγούδια λυπητερά, τραγούδια δημοτικά,τραγούδια της ξενητειάς, τραγούδια κλέφτικα. Παρέα με τις πάπιες, παρέα με τα κατσικάκια, παρέα με τα μαναράκια. Το καλύβι του,το γιατάκι του,γαληνεμένο, απέναντι δυτικά από τον Αη Μηνά. Στήνει παγίδες στα φίδια για να προστατεύει τα παπίσια αυγά. Κάθε τρείς και λίγο με καλεί να θαυμάσω τα φίδια που σκοτώνει. Κρέμωνται σ΄ένα λοταδάκι κι΄αυτός καμαρώνει. Ποτίζει τα λουλούδια και τα δενδράκια στο προαύλιο του Αη Μηνά νύχτα μέρα. Είναι ο φύλακας του Ξωκκλησίου. Πυρωμένος ο ουρανός, καταμεσήμερο, ο γέρος αποσταμένος λιάζεται καθισμένος σε μια μεγάλη πέτρα κοντά στο μοναδικό μικρό καταρράκτη του Βελεστίνου, νότια του Αη Μηνά, για ώρες ολόκληρες με γυμνά θριαμβευτικά μπράτσα.

Στις φεγγαρόλουστες νύχτες στο Στέκι του ξενύχτη «Ο Πλάτανος» με τ΄αστέρια μπουκιές από φωτιά να κρέμωνται πάνω από τους ανθρώπους ο γέρος γλυκαίνει τα μελίγγια του,τραγουδώντας για να γαληνέψει η καρδιά του. Σπάνιο τάλαντο στη φωνή,στο μουσικό ήχο. Τα τζιτζίκια με κολλημένη την κοιλιά στα δένδρα συναγωνίζονται τον παππού. Βαθιά ασάλευτη η ζωή του ασκητή. Περνά τη μέρα του μ΄ένα παπίσιο αυγό. Λιγοστό

9. Τότε έρρεε αενάως το νερό του Κεφαλοβρύσου.

το γέλιο ανομολόγητοι καημοί. Με την περίσια σοφία του δίνει στους νέους συμβουλές για να χαλινώσει τη φορά της καρδιάς. Καθένας πούρχεται στον «Πλάτανο» για να ξαποστάσει, ακούει τον γέρο ασκητή και μέσα του ξαναζωντανεύουν λιγοθυμισμένες θύμησες, ανεβαίνουν οι βουλιαγμένες χαρές και πίκρες,όλα τα χαμογέλια. Ώσπου να έλθει το χινόπωρο, το αίμα του παππού κελαρύζει. Φύσυξε ο ξέφυρος. Τα σύννεφα ταξιδεύουν, η νύχτα κατεβαίνει από τον ουρανό στη στεριά. Κάτω από τα ουράνια που σιωπούσαν ακούσαμε το θρήνο το μυριόστομο, την αμνημόνευτη του κόσμου οδύνη, μες τη μαύρη σιωπή, μακρόσυρτη τη φωνή του γέροντα.

Έλα μανούλα να με ιδείς
και να με καμαρώσεις,
το πώς με πάνε μάνα μου η Αρβανιτιά
Και οι χωροφυλάκοι.
Πάνε μάνα μου να με κρεμάσουνε
στης Αίγινας τα πεύκα.
Εκεί κρεμάσαν μάνα τη Σωτήργενα
Έβγα μανούλα μου να του πείς,
στο δρόμο να τους πιάσεις
και κάνε μάνα μου το σταυρό σου
και παρακάλεσε τους,
να μη με πάνε μάνα μου από χωριό
μηδέ από πολιτεία.
Έχω μάνα μου φίλους που χαίρωνται
Φίλους που με μισούνε.
Έχω μάνα μου και μια αγαπητικιά,
που μέρα νύχτα κλαί(γ)ει». Καλοκαίρι 1995, Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου.

***

Η Παρασκευή Βασ. Καζάκου αγιογράφησε τον Ιερό Ναό και τις εξωτερικές εικόνες ήτοι των Αγίων Θεοδώρου του Στουδίτη, της Αγίας Στεφανίδος, του Αγίου Βίκτωρος, του Αγίου Βικεντίου και του Αγίου Μηνά. Την εικόνα του Αγίου η Παρασκευή Βασ. Καζάκου την αγιογράφησε δωρεάν. Το Ιερό το αγιογράφησε ο Ευάγγελος Μηλιώνης από τα Τρίκαλα. Τον Παντοκράτορα και τις εικόνες γύρω από τον Παντοκράτορα τις φιλοτέχνησε ο Ρώσος Βαντίμ Μπομπύρ, αγιογράφος, που ζεί και εργάζεται στις Γλαφυρές (Κάπουρνα). Αυτός έχει, χρόνια τώρα, σπουδάσει στο Άγιο Όρος. Ο υποφαινόμενος παρουσίασε την άγνωστη σε πολλούς Βελεστινιώτες ζωγράφο και κυρίως αγιογράφο Παρασκευή Βας. Καζάκου, η οποία αγιογράφησε τον Άγιο Μηνά. Οι γονείς της έλκουν την καταγωγή του από το Βελεστίνο.

Η Παρασκευή Β. Καζάκου γεννήθηκε στο Βελεστίνο. Ο Βασίλειος Καζάκος[10] γνωστός ζωγράφος και τελειόφοιτος της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών του Μετσόβιου Πολυτεχνείου είναι πατέρας της. Έχει εργασθεί κοντά στο λαογράφο-ιστορικό και διευθυντή του Ε.Ο.Μ.Ε.Χ. Βόλου αείμνηστο Κίτσο Μακρή. Στη Κεραμική χρησιμοποιεί κυρίως τη τεχνική του χαμηλού ανάγλυφου. Τα θέματά της παρά τον έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα τους, είναι εμπνευσμένα από τον κόσμο της λαϊκής παράδοσης, του παραμυ-

10. Για τον Βασ. Καζάκο βλ. Αντωνίου Φραγκούλη, «Φορητές εικόνες του Μικρασιάτη αγιογράφου-ζωγράφου Βασίλη Καζάκου σε ναούς του Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 4, *Πρακτικά Δ΄Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 2003)*, Αθήνα2006, σελ. 471-481.

θιού και των βιβλικών σκηνών. Χαρακτηρίζονται από τον πλούτο των μορφών και των χρωμάτων, την έντονη σχηματοποίηση και τον πηγαίο λυρισμό τους.

Ασχολείται κυρίως με την Αγιογραφία κατά την ορθόδοξη βυζαντινή τεχνοτροπία. Διακοσμεί Ιερούς Ναούς της ευρύτερης περιοχής Βόλου. Έχει λάβει μέρος σε διεθνείς εκθέσεις, σε πολλές Πανελλήνιες Εκθέσεις Κεραμικής, Ζωγραφικής και Αγιογραφίας. Το 1976 πήρε το Δίπλωμα με χρυσό μετάλλιο στην Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, τιμητική δε διάκριση στην ΚΒ΄ Πανελλήνια Έκθεση Κεραμικής στο Μαρούσι. Βιογραφικό της σημείωμα περιλαμβάνεται στο Λεύκωμα Ελλήνων Καλλιτεχνών που επιμελήθηκε ο Αντώνης Κουρτικάκης. Είναι μέλος του Καλλιτεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος. Το κατάστημά της στο Βόλο είναι επί της οδού Γκλαβάνη αριθμ. 100. Έχει αγιογραφήσει τους Ι. Ναούς Αγίου Βασιλείου Βόλου, Αγίου Νικολάου Πορταριάς. Αγίων Θεοδώρων Πλατανιδίων, Αγίων Αναργύρων Βόλου, Αγίου Ιωάννου Ανακασιάς, Αγίου Αντωνίου Βόλου, Αγίου Γερασίμου Βόλου και τέλος σήμερα αγιογραφεί το δικό μας εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά στο Βελεστίνο. Στη ζωγραφική ακολουθεί ένα προσωπικό ύφος που δεν απομακρύνεται από την πιστότητα της αναπαραστάσεως. Διάφορα έργα της κοσμούν ιδιωτικές συλλογές στην Ελλάδα και το Εξωτερικό. Άνοιξη 1997, Σταύρος Παν. Παπαγεωργίου.

Στη συνέχεια αναφέρουμε τις αγιογραφίες και τους αφιερωτές εντός του Εξωκκλησίου του Αγίου Μηνά.

ΙΕΡΟ: Πλατυτέρα: Δέηση οικογενείας Σταύρου, Αικατερίνης, Παναγιώτας και Δημητρίου Παπαγεωργίου.

Ευαγγελισμός της Θεοτόκου: Δέηση Παναγιώτας και Δημητρίου Στ. Παπαγεωργίου.

Μικρές Αγιογραφίες:

Άγιος Μόδεστος: Δέηση οικογενείας Αποστόλου Καρναβά

Άγιος Ελευθέριος: Δέηση οικογενείας Γεροβασίλη Δημητρίου του Ιωάννου

Άγιος Γεράσιμος: Δέηση οικογενείας Δημητρίου και Κωνσταντίνου Μιχ. Μπαλαμώτη.

Άγιος Νεκτάριος: Δέηση οικογενείας Αφών Σαράντη Μιχαήλ

Άγιος Χαράλαμπος: Δέηση οικογενείας Δημητρίου Μπαλαμώτη του Ιωάννου

Άγιος Χριστόδουλος: Δέηση οικογενείας Σταύρου Αποστ. Καραμπεροπούλου

Άγιος Σπυρίδων: Δέηση οικογενείας Ανδρέου Εμμαν. Χατζηθεοδώρου

ΚΥΡΙΟΣ ΝΑΟΣ-ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Μικρές:

Άγιος Πέτρος: Δέηση οικογενείας Γεωργίου Κωνσταντίνου Αραμπατζή

Αγία Ευφημία: Δέηση οικογενείας Δημητρίου Γεωργίου Καζά

Αγία Ειρήνη: Δέηση οικογενείας π. Γεωργίου Αλεξίου

Αγία Θέκλα: Δέηση οικογενείας Σταύρου Παναγιώτου Παπαγεωργίου

Αγία Βαρβάρα: Δέηση οικογενείας Φωτίου Χρήστου Ρήγα

Αγία Κυριακή: Δέηση οικογενείας Σταύρου Αποστ. Καραμπεροπούλου

Αγία Πελαγία: Δέηση οικ. Ιωάννου Θ. Γεροκώστα

Αγία Ειρήνη: Δέηση οικ. Κωνσταντίνου Δημητρίου Ντόντου

Αγία Ευγενία: Δέηση οικ. Αθανασίου Γεωργίου Σαμαρά

Ο Αναπεσών: Δέηση οικ. Κωνσταντίνου Αθανασίου Γιαννακοπούλου

Άγιος Συμεών: Δέηση οικ. Συμεών Βασιλείου. Καραγκιόζογλου

Άγιος Αθανάσιος: Δέηση οικ. Φωτίου Γ. Βαϊοπούλου

Άγιος Γεδεών: Δέηση οικ. Ευαγγέλου Ρήγα Παϊπάη
Άγιος Ιάκωβος: Δέηση οικ. Αφων Ιωάννου και Κωνσταντίνου Χρήστου Κίτσιου
Άγιος Διονύσιος: Δέηση Παναγιώτας Σταύρου Παπαγεωργίου
Άγιος Ευστάθιος: Δέηση οικ. Αδελφών Αντωνίου και Ευσταθίου Πάντου
Άγιος Παντελεήμων: Δέηση οικ. Ιωάννου Θ. Γερωργούδη
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος: Δέηση οικ. Ιωάννου Δημητρίου Χολέβα
Άγιος Παύλος: Δέηση οικ. Γεωργίου Α. Πατάρλα

Μεγάλες, ολόσωμες αγιογραφίες:
Άγιος Αντώνιος: Δέηση οικ. Αδελφών Αντωνίου και Ευσταθίου Πάντου
Άγιος Κωνσταντίνος και Αγία Ελένη: Δέηση οικ. Ι.Τ.
Αγία Αικατερίνη: Δέηση οικ. Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου
Αγία Παρασκευή: Δέηση οικ. Χρήστου Ν. Πολύζου
Άγιος Ανδρέας: Δέηση οικ. Άννας συζ. Σταματίου Καζάνη
Άγιος Βησσαρίων Δέηση Παναγιώτας Στ. Παπαγεωργίου
Άγιος Νικάνωρ: Δέηση Δημητρίου Στ. Παπαγεωργίου
Ο Αρχ. Γαβριήλ: Δέηση Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών
Ο Αρχ. Μιχαήλ: Δέηση εις μνήμην Μιχαήλ Παπαρρίζου
Άγιος Μηνάς: Δέηση Νικολάου και Όλγας Κωστάμη.
Άγιος Πολύδωρος: Δέηση οικ. Δημητρίου Απ. Καραμπεροπούλου
Άγιος Κυπριανός Αγία Ιουστίνη: Δέηση Ι.Τ.
Άγιος Γεώργιος: Δέηση οικ. Γεωργίου και Ελένης Αγγελούση
Άγιος Δημήτριος: Δέηση οικ. Δημητρίου Απ. Καραμπεροπούλου
Παντοκράτωρ: Δέηση οικ. Γεωργίου Βασ. Μπατακόγια

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
Άγιος Βικέντιος: Δωρεά Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου
Άγιος Βίκτωρ: Δωρεά Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου
Άγιος Θεόδωρος Στουδίτης: Δωρεά Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου
Αγία Στεφανίς: Δωρεά Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου

Το τέμπλο είναι δωρεά των Νικολάου και Όλγας Κωστάμη. Το Προσκυνητάρι εντός του Ιερού Ναού: δωρεά Συμεών Βασ. Καραγκιόζογλου. Η πρώτη περίφραξη με σίτα και τσιμεντένιους πασσάλους έγινε με δωρεά του Κωνσταντίνου Αθ. Γιαννακοπούλου. Η δυτική πέτρινη αψίδα και η δυτική σιδερένια πόρτα είναι δωρεά του Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου.

Εικόνες ΤΕΜΠΛΟΥ:
Παναγία (αφιέρωση Μαρίας Γ. Μάνου)
Χριστός (αφιέρωση Δημ. Α. Πάντου)
Ιωάννης Πρόδρομος (αφιέρωση Αφών Αντ. Πάντου)
Άγιος Δημήτριος (αφιέρωση Δημητρίου Αντ. Πάντου)
Άγιος Μηνάς (αφιέρωση Δημητρίου Αντ. Πάντου)
Άγιος Γεώργιος (αφιέρωση Γεωργίου Μήνου)

ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ
Παντοκράτωρ (αφιέρωση Γεωργίου Βασ. Μπατακόγια)

ΕΙΚΟΝΕΣ που έχουν αφιερωθεί στο Ναό

Άγιος Μηνάς (μεγάλη εικόνα), Άγιος Μηνάς (μεσαία εικόνα), Άγιος Μηνάς- Βίκτωρ-Βικέντιος, Θεοτόκου, Παντοκράτωρ, Άγιος Ραφαήλ- Νικόλαος-Ειρήνη, Θεοτόκου, Άγιος Μηνάς (δέηση οικ. Ανθίμου Τσιμπελεκίδη), Μυστικός Δείπνος.

ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙ:

Άγιος Μηνάς, (υπέρ Υγείας οικ. Καραπάτη Θεοδώρου και Κουτσμάνη Γεωργίου 2003) Άγιος Μηνάς, (αφιέρωση Δημητρίου- Σοφίας- Γεωργίου και Αποστόλου- Μαρίας Παπατόλια). Ανάσταση Κυρίου.

ΕΙΚΟΝΕΣ Μικρές: Σταύρωση Χριστού (μικρή), Άγιος Φανούριος, Άγιος Μηνάς, Άγιος Νεκτάριος, Άγιος Ελευθέριος, Άγιος Δημήτριος Θεοτόκος, Σταυρός, Θεοτόκος (στρόγγυλη), Ανάσταση Κυρίου, Άγιος Δημήτριος, Παναγία (μικρή), Θεοτόκος, Θεοτόκος, Άγιος Νικόλαος, Παντοκράτωρ, Αγία Βαρβάρα, Θεοτόκος, Χριστός, Θεοτόκος, Άγιος Ελευθέριος, Χριστός, Ευαγγελισμός Θεοτόκου, Άγιος Γεώργιος (μικρή), Άγιος Ιωάννης Ρώσος, Άγιος Δημήτριος, Άγιος Αντώνιος, Θεοτόκος, Ανάσταση Κυρίου, Άγιοι Κων/νος και Ελένη, Άγιος Αθανάσιος, Άγιος Θεότεκνος (δωρεά Θεοτέκνης Μοναχής), Άγιος Αντώνιος, Βάπτιση Χριστού (μικρή), Γέννηση Χριστού, Άγιος Στυλιανός, Άγιος Μηνάς, Θεοτόκος, Άγιος Μηνάς, Θεοτόκος (Αφιέρωση Παπαγιάννη Ελευθερία), Άγιοι Ανάργυροι, Θεοτόκος, Αγία Μαρίνα (μικρή), Θεοτόκος και Άγιοι, Θεοτόκος, Θεοτόκος, Αγ. Νικόλαος, Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Οσία Ειρήνη Χρυσοβαλάντου (αφιέρωση Παπαγιάννη Νικολάου).

Πολυέλεος: δωρεά Ασημίνας Βαζή. Παγκάρι: Δωρεά εις μνήμην Χρήστου Αθ. Παπαρρίζου. Το δυτικό πέτρινο προσκυντάρι εντός του προαυλίου (μόλις εισερχόμεθα αριστερά): Δωρεά Δημητρίου Γ. Νιμπή. Το κεντρικό προσκυντάρι εισερχόμενοι στο προαύλιο δεξιά: Δωρεά Δημητρίου Αντ. Μπομπότη. Η βρύση στο κεντρικό μέρος του προαυλίου: Δωρεά Δημητρίου Αντ. Μπομπότη.

Οι νάρθηκες κατασκευάσθηκαν με χρήματα των Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου, Σταύρου Παν.Παπαγεωργίου, Αντωνίου Γ.Πάντου και Ευσταθίου Γ. Πάντου και ενός φίλου από το Βόλο που δεν θέλει να γράψουμε το όνομα του. Η βόρεια πλευρά του πέτρινου τοίχου κατασκευάσθηκε με χρήματα του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου και τα κολωνάκια με χρήματα του Ιερού Ναού. Ολόκληρη η εγκατάσταση φωτισμού στο προαύλιο και η εξωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου.

Οι δύο πέτρινοι πάγκοι στο προαύλιο είναι δωρεά των Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου, Λάουρας σύζ. Αχιλλέως Μακροπούλου και Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου. Οι υπόλοιποι πέτρινοι πάγκοι και τα πέτρινα καθίσματα είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου. Το πέτρινο κτίσμα όπου ανάβουμε τα κεριά στην είσοδο του προαυλείου στοίχισε 6.000 ευρώ το 2010 και είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου και Λάουρας σύζ. Αχιλλέως Μακροπούλου. Λίγα μέτρα κάγκελα κατασκευάσθηκαν με χρήματα του Ιερού Εξωκκλησίου του Αγίου Μηνά και τα υπόλοιπα μέτρα από το δυτικό και ανατολικό τοίχο είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου.

Τα τέσσερα ψηφιδωτά των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος, Βικεντίου και Στεφανίδος στα αετώματα του Εξωκκλησίου είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου. Η μεγαφωνική εγκατάσταση είναι δωρεά της Αθηναίας Σοφ. Τριδήμα. Η μία κούνια είναι δωρεά του Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου και η δεύτερη κούνια είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου. Οι εξωτερικές σιδεριές στα παράθυρα της εκκλησίας και το σύστημα συ-

ναγερμού είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου. Η συντήρηση της εσωτερικής αγιογραφίας ολοκλήρου σχεδόν του Ιερού Ναού έγινε με χρήματα του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου. Η εντοιχισμένη εικόνα των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος, Βικεντίου, Στεφανίδος και Θεοδώρου του Στουδίτου, που φιλοτέχνησε ο ίδιος ως άνω Ρώσος αγιογράφος και βρίσκεται στην είσοδο του προαυλίου όπου ανάβουμε τα κεριά είναι δωρεά του Σταύρου Παν. Παπαγεωργίου.

Τα σκεύη, αρτοφόριο, δύο καντήλια για την Αγία Τράπεζα, ο αστερίσκος, το αντιμήνσιο, το Ευαγγέλιο το Ιερατικό, ο Απόστολος, το εγκόλπιο του Αναγνώστη και το Ωρολόγιο το Μέγα είναι δωρεά του Αχιλλέως Κων. Μακροπούλου. Σημειώνουμε ότι ο Άγιος Μηνάς βρίσκει τα απωλεσθέντα αντικείμενα και είναι προστάτης των κτηνοτρόφων μαζί με τον Άγιο Μόδεστο και τον Άγιο Βλάσιο. Το πρώτο Ευαγγέλιο το έκανε δώρο στο Ναό η Ζωή Γεωρ Ντόντου σύζ. του ιατρού Μαλλάχ. Πριν από την τοποθέτηση του συναγερμού κάποιος εισέβαλε νύχτα στο Ναό και το έκλεψε μαζί με το αρτοφόριο. Μετά από λίγες ημέρες δεχόμαμεθα ένα τηλέφωνο από το γιο του Αθανασίου Χρήστου και Αλεξάνδρας Γιάτσιο να παραλάβω τα ανωτέρω σκεύη. Τα βρήκε μέσα στα καλάμια στο αγρόκτημα του. Έτσι ο Άγιος τα επανέφερε στη θέση τους μέσα σε λίγες ημέρες επιβεβαίωνοντας τη φήμη του.

Τα δύο καλοριφέρ είναι δωρεά των Γεωργίου και Μαριάννας Αγγελάκη από την Αιδηψό. Πολλές γυναίκες κατά καιρούς συγκέντρωναν χρήματα και δώριζαν στον Αγιο ό,τι ελλείψεις είχε η Εκκλησία. Στο σημείο αυτό αισθανόμεθα την υποχρέωση να μνημονεύσουμε την Βασιλική Καναλιώτου, κάτοικο Βελεστίνου που επί σειρά ετών κατέστη ο φύλακας άγγελος του Εξωκκλησίου, φρόντιζε για την καθαριότητα του ναού, έπλενε και σιδέρωνε τα τραπεζομάντηλα, ετοίμαζε ολόκληρο το ναό για την ημέρα της γιορτής του. Είχε μεγάλη αγάπη για τον ΄Αγιο Μηνά. Σχεδόν κάθε ημέρα πήγαινε από το σπίτι της με τα πόδια στην Εκκλησία και άναβε τα καντήλια της Εκκλησίας και τα τελευταία χρόνια ήταν η ψυχή του Εξωκκλησίου.

***

Καταγράφουμε την αλληλογραφία που είχε ο π. Γεώργιος Αλεξίου με την κόρη του Γεωργίου Γιαννοπούλου και αφορούσε στον Αγιο Μηνά. Η κυρία Γαννοπούλου υπήρξε δωρήτρια του Αγίου Μηνά. Πιο κάτω στο παράρτημα θα παρουσιάσουμε τα πωλητήρια συμβόλαια αγοράς του Μύλου από τον Γεώργιο Γιαννόπουλο και τους μετέπειτα ιδιοκτήτες στο οικόπεδο του οποίου περιλαμβάνεται και το οικόπεδο του Αγίου Μηνά.

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη, Χαίρε εν Κυρίω.

Βαθύτατα μας συγκίνησε η μεγάλη σας αγάπη για το φτωχικό Εκκλησάκι του Αγίου Μηνά που είναι το μοναδικό σε όλη τη Μητρόπολή μας της Δημητριάδος. Δεν μπορούμε να κάνουμε όσα έπρεπε και για το Εκκλησάκι αυτό, παρά τις ακατάπαυστες προσπάθειές μας. Γιατί στην Κωμόπολή μας, το ιστορικό Βελεστίνο, υπάρχουν και άλλες 5 εκκλησίες και για να συντηρηθούν αυτές έχουμε επιβαρύνει φορτικά το βαλάντιο των χριστιανών της κωμόπολής μας. Τελευταία κατασκευάσαμε τις πόρτες και τα παράθυρα καινούργια, γιατί τα παλαιά σάπισαν και κάναμε και την πλακόστρωση στον κυρίως ναό, εκτός του Ιερού βήματος που δεν έγινε.

Εδώ θα σας αναφέρω με τη σειρά τις ανάγκες και ό,τι σεις δύνασθε να κάμετε και όποιες θέλετε ας προχωρήσετε. Να είσθε βεβαία ότι η διαχείρισις των χρημάτων θα είναι αγία, θα σας στείλουμε το λογαριασμό με κάθε λεπτομέρεια, η κύρια Ευθυμία η πολύ

φίλη σας από το Βόλο δια μέσου του πνευματικού πατρός Αθανασίου έμαθε για μας. Η ίδια με το σύζυγό της ήλθαν και με βρήκαν και χαρήκαμε πολύ για την γνωριμία αυτή. Και τώρα προχωρώ με τη σειρά για τις ανάγκες του Αγίου Μηνά:

1). Να γίνει «ξανάσυρσις» της στέγης να αλλάξουν τα παλαιά και φθαρμένα κεραμίδια, να αλλάξουν τυχόν σάπια ξύλα που στηρίζουν τη στέγη και να γίνει το νταβάνι καινούργιο με καινούργια υλικά, είναι 8x5 = 40 τ.μ. γιατί τα χαρτόνια που έχει είναι τρύπια. Η εργασία αυτή της στέγης και του νταβανιού θα στοιχίσει περίπου 150.000 χιλιάδες δρχ., όπως μας είπε ειδικός.

2). Γύρω τις 60.000 χιλιάδες θα στοιχίσει η ηλεκτρική εγκατάσταση.

3). Γύρω τις 70.000 χιλιάδες θα στοιχίσει μια μικρή καμπανούλα βάρους 60 έως 70 κιλών.

4). Η περίφραξη θα στοιχίσει 240.000 χιλιάδες δρχ. Η περίφραξη θα γίνει με τσιμετολίθους για το έδαφος με ύψος μέχρι 60 -70 πόντους και από κει και πάνω θα γίνει με πασσάλους και ειδικό πλέγμα ψιλών βεργών σιδήρου το οποίο πλέγμα θα βαφεί. Ο περίβολος στο σχέδιο που θα σας στείλω έχει μήκος 150 μέτρα γύρωθεν. Από ειδικό υπολογίζεται η περίφραξη στις 240.000 χιλιάδες δραχμές που πιο πάνω έγραψα.

5). Ένας μικρός πολυέλαιος επάνω θα χρειασθεί, εφόσον ηλεκτροδοτηθεί ο ναός.

Περιμένω απάντησή σας, και πολύ θα χαρώ και προσωπικά να σας γνωρίσω και όταν αργότερα στρώσει ο καιρός να έλθετε να σας φιλοξενήσουμε στο Βελεστίνο, πολύ θα χαρούμε.

Σας χαιρετώ με πολύ εκτίμηση και με τις ευχές μου, Πατήρ Γεώργιος Αλεξίου, Οικονόμος.

***

Το Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά είναι άρρηκτα συνεδεμένο με το Μύλο του Πάντου. Γι΄ αυτό θα μνημονεύσουμε και το ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΥ ΜΥΛΟΥ[11].

Διηγείται η κυρία Γιαννοπούλου, «Όταν ελευθερώθηκε η Θεσσαλία, ο πατέρας μου Γεώργιος Γιαννόπουλος τον αγόρασε εκείνην την περιοχή επειδή είχε κρέμασι για να γίνει μύλος,από έναν μπέη που το κατείχε τότε. Με τα δύο αδέρφια του ο πατέρας μου έκτισαν το μύλο και τον κατέστησαν μεγάλη βιομηχανία, με μακαρονοποιΐα και συγχρόνως υποκαταστήματα στη Λάρισα και στον Βόλο, σε ιδιόκτητα μεγάλα κτήρια. Ήταν μια βιομηχανία αξιόλογος για εκείνη την εποχή, και ίσως η μοναδική για την Ελλάδα. Όταν έγινε ο ατυχής πόλεμος το 1897 ο πατέρας μου υπέγραψε συμβόλαιο με τον αρχιστράτηγο Κωνσταντίνο ότι αναλάμβανε την τροφοδοσία της Ελληνικής στρατού, αλλά δεν έβαλαν την ρήτρα «Εν περιπτώσει πολέμου και οπισθοχωρήσεως» να αποζημιώνεται και έτσι ο πατέρας μου δεν πήρε τίτλους από το ελληνικό δημόσιο.

Συγχρόνως όμως ο Γεώργιος Γιαννόπουλος καπάρωσε και όλα τα σιτάρια της Θεσσαλίας που τα κατείχαν τότε Εβραίοι, οι οποίοι ζητούσαν αποζημίωση αφού φυσικά δεν μπορούσε να πάρει το σιτάρι και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις. Μετά αφού έφυγαν οι Τούρκοι ο μύλος πλέον ήταν ένα ερείπιο, γιατί οι Τούρκοι είχαν καταστρέψει τα πάντα. Επειδή ο πατέρας μου αγαπούσε τον μύλο πήρε δάνειο από την τράπεζα Αθηνών για 100.000 δρχ. για να τον ξαναλειτουργήσει. Αλλά υπήρχε τόση φτώχεια και τόση ανέχεια που δεν μπόρεσε να τον επαναλειτουργήσει καλά, και έτσι μας τον πήρε η Τράπεζα Αθη-

11. Η κα Γιαννοπούλου καταγράφει το Ιστορικό του Μύλου σε μία εκ των επιστολών της προς τον π. Γεώργιο Αλεξίου.

νών για 100.000 μόνο. Έτσι χάθηκε μία βιομηχανία που το κράτος φτωχό δεν μπορούσε να βοηθήσει και χάθηκαν όλοι οι κόποι του πατέρα μου και η ζωή του»[12].

***

ΨΥΧΙΚΟ, 7/9/1987, Σεβαστέ μου Πάτερ Γεώργιε,

Με πολύ χαρά έλαβα το γράμμα σας και σας ευχαριστώ για τας ευχάς σας και για την ευγενική σας πρόσκληση, καθώς και τας αποδείξεις με τον απολογισμό των εξόδων. Σας έστειλα ταχυδρομική επιταγή 100 χιλιάδων δρχ. για το φως και τα πλακάκια.

Χαίρομαι που με τη βοήθεια του Θεού και με την φροντίδα την δική σας έγιναν όσα χρειάζονταν να γίνουν για το εκκλησάκι και ελπίζω να είναι έτοιμα στη χάρη του, που γιορτάζει στις 11 Νοεμβρίου και σας θερμοπαρακαλώ στη λειτουργία μνημονεύσατε κα τα ονόματα των γονέων μου, αδελφών μου και πάππων Γεωργίου, Ευανθίας, Μαρίας, Αλεξάνδρου, Παναγιώτου, Ναταλίας, Σταματίνας, Παναγιώτου και των τέκνων Αλεξάνδρου, Αικατερίνης και των τέκνων και σας ευχαριστώ πολύ και Ζαφειρίου Ζαφειρίου. Επίσης θα ήθελα να ξέρω αν υπάρχει μία εικόνα του Αγίου Μηνά αφιερωμένη από τους αδελφούς Γιαννοπούλου.Την έφερα εγώ προ πολλών ετών στον Άγιο Μηνά.

Με πολύ σεβασμό και χαιρετισμούς, Αικατερίνη Γιαννοπούλου.

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟ

Σήμερα Τετάρτη 18 Οκτωβρίου έτους 1989 και ώρα 6.30 μμ. οι: α) Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Ι.Ν. Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Βελεστίνου αποτελούμενο από τον Πρόεδρο, Ιερέα π. Γεώργιο Αλεξίου και τους Επιτρόπους Σταύρο Παν. Παπαγεωργίου, Χρήστο Αχ. Καρασμάνογλου Ιωάννη Γκαρέλια και Θεόδωρο Αχ. Μακρή και β) Ο Δημήτριος Χαλκιάς, κάτοικος Βελεστίνου, οικοδόμος, συνεφώνησαν και απεδέχθησαν τα κάτωθι: ο δεύτερος των συμβαλλομένων αναλαμβάνει να κατασκευάσει τον νάρθηκα, τον διάδρομο, την αστρέχα του Ι.Ν. Αγ. Μηνά καθώς και το κωδωνοστάσιο του εξωκκλησίου. Οι ως άνω εργασίες θα γίνουν λεπτομερώς ως εξής:

1). Θα εφαρμοσθεί επακριβώς το σχέδιο και η στατική μελέτη του μηχανικού Δημητρίου Χατζηθεοδώρου.

2). Οι κολώνες οι εξωτερικές θα γίνουν κυκλικές, επάνω με κυανόκρανο.

3). Η πλάκα της στέγης θα γίνει με γριπίδα (προεξοχή).

4). Θα γίνει το κωδωνοστάσιο, για την κατασκευή του θα υψωθούν δύο κολώνες επάνω από την στέγη του Νάρθηκα σε ανάλογο ύψος και επάνω θα γίνει το στέγαστρο σε σχήμα αμβλείας γωνίας.

5). Θα γίνει ο διάδρομος με τσιμέντο μέχρι το αυλάκι πλάτους 2 μέτρων. Στο αυλάκι θα γίνει μικρή γέφυρα φάρδους μισού μέτρου περίπου για να χωράει το νερό.

6). Γύρω στο εξωκκλήσι και στο νάρθηκα θα στρωθεί τσιμέντο φάρδος 1,20 μέτρων.

7). Και στις δύο περιπτώσεις τσιμέντου διάδρομου και αστρέχας το πάχος του θα είναι 10 πόντους (Δέκα).

8). Τα υλικά και την εκσκαφή των θεμελίων αναλαμβάνει να πληρώσει το Εκκλησι-

12. Σημείωσις: Το ιστορικό αυτό μου το έστειλε από τον Άθωνα η Αικατερίνη Γιαννοπούλου θυγατέρα του Γ. Γιαννόπουλου που ζει σε μεγάλη ηλικία άγαμος, στο Παλαιό Ψυχικό, οδός Οίτης 6, Αθήνα και έστειλε 100.000 δρχ. για το εξωκλήσι του Αγ. Μηνά που βρίσκεται κοντά στον Ιστορικό ερειπωμένο Μύλο, που τελευταία τον λειτούργησαν οι αδελφοί Πάντου και εν συνεχεία τον εγκατέλειψαν και αυτοί και μένει ερείπιο μέχρι και σήμερα. Εν Βελεστίνω τη 27.4.1987, Π. Γεώργιος Αλεξίου Οικονόμος, Αρχιερατικός Επίτροπος Βελεστίνου.

αστικό Συμβούλιο. Στα υλικά αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται η ξυλεία που θα χρειασθεί και την οποία αναλαμβάνει να έχει ο εργολάβος εξ ιδίας του δαπάνης.

9). Το Ι.Κ.Α επικουρικό και ό,τι άλλο ταμείο ασφαλίσεως εργατών και οικοδόμων αναλαμβάνει να πληρώσει ο εργολάβος κ. Δημήτριος Χαλκιάς εξ ολοκλήρου.

10). Δια την όλην εργασία, κατασκευής των ως άνω αναφερομένων ο κ. Δημήτριος Χαλκιάς θα εισπράξει από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο το ποσό των 250.000 (διακοσίων πενήκοντα χιλιάδων δραχμών), χρηματικόν ποσόν που απεδέχθημεν αμφότεροι οι Συμβαλλόμενοι.

11). Για κάθε ατύχημα που θα συμβεί κατά την περίοδο των εργασιών θα ευθύνεται ποινικώς και αστικώς αποκλειστικά και μόνον ο εργολάβος, εάν παρ΄ελπίδα συμβεί εις αυτόν ή στους εργάτες που χρησιμοποιεί.

12). Το ως άνω χρηματικόν ποσόν θα καταβληθεί τμηματικά με την πρόοδο των εργασιών και η εξόφληση θα γίνει εντός δύο μηνών από της ενάρξεως των εργασιών, αφού πρώτα τακτοποιηθεί το Ι.Κ.Α. και το επικουρικό, και αφού τελειώσει το όλον έργον.

Το παρόν συνετάγη εις διπλούν και έλαβε ανά εν αντίγραφον έκαστος των συμβαλλομένων. Εν Βελεστίνω τη 18-10-1989.

Οι συμβαλλόμενοι, Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο (υπογραφές)

Ο εργολάβος (υπογραφή).

ΨΥΧΙΚΟ 9/2/87, Σεβάσμιε Πάτερ Γεώργιε,

Πολύ ευχαριστώ για τα καλά σας λόγια στο γράμμα σας επίσης και για την πρόσκλησή σας. Θα ήταν μεγάλη επιθυμία μου να σας γνωρίσω και να βοηθήσω για το εκκλησάκι του Αγ. Μηνά. Σας στέλνω με ταχυδρομική επιταγή 100.000 για τη σκεπή και αργότερα τα άλλα, εν τω μεταξύ σας παρακαλώ όταν πάρετε τα χρήματα και όταν γίνει η σκεπή, γράψτε μου για να στείλω χρήματα για το φώς και αργότερα για τα άλλα. Ο ιδρυτής του Μύλου ήταν ο πατέρας μου Γεώργιος Γιαννόπουλος. Με πολύ Σέβας και χαρά

Κ. Γιαννοπούλου.

***

Προς κ. Αντώνιο Γ. Πάντο, τ. Βουλευτή,
Γρυπάρη 16, Άνω Πατήσια, Τ.Κ. 11141 Αθήνα

Βελεστίνο 25.5.2007, Αγαπητέ Αντώνη,

Σου στέλνω τις αποδείξεις για τα χρήματα που λάβαμε γιο τον Άγιο Μηνά και σ' ευχαριστούμε θερμά με όλη μας τη καρδιά εσένα, τον ανεψιό σου και τους λοιπούς συγγενείς σου.

Σε παρακαλώ όταν βρεις ευκαιρία γράψε με κάθε λεπτομέρεια το ιστορικό της ανέγερσης του Ιερού Ναού του Αγίου Μηνά και ό,τι άλλο γνωρίζεις σχετικά γιατί όπως σου είπα πρόκειται να εκδώσουμε βιβλίο αφιερωμένο στο Εξωκκλήσι του Αγίου Μηνά. Θα ήθελα και ορισμένες φωτογραφίες της οικογένειας Πάντου τις οποίες θα ανατυπώσω και θα σου τις ξαναστείλω. Ελπίζω μέχρι τον επόμενο χρόνο και μέχρι την ημέρα της γιορτής του Αγίου Μηνά, πρώτα ο Θεός, να κατασκευάσουμε το Νάρθηκα του Ναού προς τη νότια πλευρά. Χαιρετισμούς σε όλους.

Με αγάπη, Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου.

***

Πρωτοδικείο Αθηνών Τόμος:1304
Τμήμα: Διαθηκών Αριθμός: 38
Αριθμός 1232

Πρακτικά Συνεδρίασης του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών
Συνεδρίασις της 7 Απριλίου 1989

Αιτών: Νικόλαος Κωστάμης κάτοικος Αθηνών
Δικαστήριον: Θεοχάρης Μπίρπος, Πρωτοδίκης (που ορκίστηκε από τον Προϊστάμενο των Υπηρεσιών του Πρωτοδικείου Αθηνών) Αικατερίνη Καραβασίλη, Γραμματέας.

Αντικείμενο: Δημοσίευση της από 2-9-87 ιδιόγραφης διαθήκης της Αικατερίνης Γεωργίου Γιαννόπουλος διαθέτιδος, που ήταν κάτοικος Αθηνών και πέθανε στις 16-12-88.

ΕΚΘΕΣΗ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Κατά τη σημερινή δημόσια συνεδρίαση που έγινε στο ακροατήριο, ο Δικαστής δημοσίευσε την παραπάνω διαθήκη, αφού σημείωσε και υπέγραψε, όπως ο νόμος ορίζει, πάνω σ' αυτή.

Η παραπάνω διαθήκη που είναι ολόκληρη γραμμένη με το χέρι, φαίνεται στο ακόλουθο φωτοαντίγραφο της, όπως ακριβώς είναι κατά το κείμενο και τα εξωτερικά ελαττώματα.

ΙΔΙΟΓΡΑΦΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

Η υπογραφούσα Αικατερίνη θυγ. του Γεωργίου Γιαννόπουλου γεννηθείσα στην Ανακασιά το 1897 κάτοικος Ψυχικού, Οίτης 6, μετά την εκδημία των αδερφών, ορίζω περί της κληρονομίας τα κάτωθι.

Εγκαθιστώ την Μαρίαν χήραν Ζω. Μαρούζου και Ελένην θυγ. Ζω. Μαρούζου συγκληρονόμους ισομερώς ενός διαμερίσματος που κληρονόμησα από την αδερφήν μου Ναταλία, δυνάμει της από 16/12/83 διαθήκη της ήτοι εν Αθήναις οδός Αρκαδίας 9 του Δ1 διαμερίσματος του Δ΄ ορόφου πολυκατοικίας, επιφάνειας μ.τ. 79,65. Εγκαθιστώ τις αδερφές Αικατερίνη και την θυγατέρα Αντωνίου Παπαδημητρίου συγκληρονόμους ισομερώς του μεριδίου μου ενός οικοπέδου κατεδαφισμένης οικίας στην Ανακασιά τέως δήμου Ιωλκού ενορία Προδρόμου, ώστε να έχουν το μισό οικόπεδο αφού κληρονόμησαν και το μερίδιον της αδερφής μου Ναταλίας δυνάμει της διαθήκης της. Εγκαθιστώ πρώτον την Ευθυμίαν συζ. Βασιλείου Τσάτση, δεύτερον τον Παναγιώτη Γ. Αλιμπράντι 3) Τον Ιερόν Ναόν Αγίου Μηνά Βελεστίνου (παρεκκλήσιον του ενοριακού ναού Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης Βελεστίνου) συγκληρονόμους ισομερώς του υπ' αριθμόν 8525971 λογαριασμού καταθέσεων Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου. Φροντίδες του εκτελεστού της Διαθήκης και νομοτύπως θα κλειστεί ο Λογαριασμός μου και θ' ανοίξουν τρεις λογαριασμοί επ' ονόματι των τριών ανωτέρω, εις τους οποίους θα μεταφερθεί ανά το τρίτον του υπολοίπου πιστωτικού του λογαριασμού μου.

Εγκαθιστώ τον ιατρόν μου Πάνον Κωστάμη και τον δικηγόρον μου Νίκον Κωστάμη την γυναίκα του ως και τα παιδιά τους γεννημένα και γεννηθησόμενα συγκληρονόμους του μεριδίου μου, της οικίας μου στο Ψυχικό, οδός Οίτης 6, ώστε να έχουν ολόκληρη την οικία με τα έπιπλα, σκεύη, λινοθήκη κ.λπ., αφού κληρονόμησαν και το μερίδιο της αδελφής μου Ναταλίας δυνάμει της από 16/12/83/ ιδιόγραφης διαθήκης της.

Λοιπούς συγγενείς αποκληρώνω. Εκτελεστήν της παρούσης διορίζω τον Νίκον Κωστάμη, προς τον οποίον θα παραγγείλω να επιστατήσει την κηδείαν μου και την ταφήν μου εις τον οικογενειακόν Τάφον Μαρίας Γιαννοπούλου εις το Β' Κοιμητήριο Αθηνών, φροντίζων δι' αυτόν μέχρι τέλους και να απολύσει νομοτύπως το οικιακόν προσωπικόν.

Ψυχικόν, 2 Σεπτεμβρίου 1987

Η Διαθέτης Κατίνα Γ. Γιαννοπούλου

Εφ' ω συνετάγη το παρόν πρακτικόν και υπογράφεται

Ο δικαστής Θεοχάρης Μπίρπος Η Γραμματέας

Πρωτοδίκης Αικατερίνη Καραβασίλη

ΑΠΟΔΕΙΞΗ ΠΑΡΑΛΑΒΗΣ ΒΙΒΛΙΑΡΙΟΥ ΚΑΤΑΘΕΣΕΩΝ

Εις εκτέλεση των διατάξεων της Διαθήκης και του κληρονομητηρίου της Αικατερίνης Γ. Γιαννοπούλου, ο π. Γεώργιος Αλεξίου ως εκπρόσωπος του Ιερού Ναού Αγίου Μηνά Βελεστίνου (Παρεκκλησίου του Ιερού Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Βελεστίνου), παρέλαβε σήμερον εις χείρας του το υπ' αριθμόν 77250 Βιβλιάριον Καταθέσεων του Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου, εκδόσεως του Γραφείου Ψυχικού, με κατάθεση δραχμών 408.005 παρά του εκτελεστού της Διαθήκης Νικολάου Κωστάμη, επιμέλεια και δαπάνη του οποίου διεξήχθη όλη η σχετική διαδικασία.

Βελεστίνο, Φεβρουαρίου 1990.

Ψυχικό 2/11//88, Σεβαστέ μου Πάτερ Γεώργιε,

Με την βοήθεια του Θεού εύχομαι η επιστολή μου να είσθε καλά στην υγείαν σας και στην οικογένειά σας. Πολύ θα ήθελα να σας γνωρίσω εσάς προσωπικώς με την ευκαιρία που θα γιορτάσουμε σε λίγες ημέρες τη γιορτή του Αγίου Μηνά και η Χάρη του ας είναι εις βοήθειαν όλων μας. Αλλά δυστυχώς η υγεία μου δεν το επιτρέπει. Σας αποστέλλω 100 δραχμές δια την Θείαν Λειτουργία. Και σας παρακαλώ πολύ επειδή αυτόν τον καιρόν είναι η επέτειος του θανάτου του Αδελφού μου, διαβάστε ένα Τρισάγιο εις τα ονόματα του Αδερφού μου Αλεξάνδρου καθώς και της Μητρός μου Ευανθίας.

Με Σεβασμό και χαιρετισμούς, Κατίνα Γιαννοπούλου.

Βελεστίνο τη 20-10-1992,

Αιδεσιμώτατος Γεώργιος Αλεξίου, Εφημέριος Ι.Ν. Αγ. Κων/νου και Ελένης Βελεστίνου.

Αγαπητοί μου εν Χριστώ αδελφοί Νίκο και Όλγα [Κωστάμη],

Έλαβα την επιταγήν σας των 30.000 χιλ. δραχμών για την πλακόστρωση του Ι.Ν. Αγίου Ενδόξου Μάρτυρος Μηνά του Θαυματουργού. Η πλακόστρωση σχεδόν τελείωσε, έμεινε μόνο ένα σκαλοπάτι κατά μήκος του Νάρθηκα, θα γίνει και αυτό μέχρι την Πανήγυριν της 11ης Νοεμβρίου. Σας στέλνω συννημένα αποδείξεις εξόδων ως και απόδειξιν εισπράξεως επιταγής σας Οκτωβρίου 1992. Σας περιμένουμε στην εορτή του Αγίου, του οποίου την βοήθειαν, την δωρεάν και την χάριν Του να έχετε πάντοτε εσείς και τα παιδιά σας. Θερμά σας ευχαριστούμε. Με αγάπη Χριστού και εκτίμηση, π. Γεώργιος Αλεξίου.

Βελεστίνο τη 30-4-1992

Αιδεσ. Γεώργιος ΑλεξίουΕφημέριος Ι.Ν. Αγ. Κων/νου και Ελένης Βελεστίνου

Αγαπητοί μου εν Χριστώ αδελφοί Νίκο και Όλγα [Κωστάμη]

Σας χαιρετώ με τον Ευφρόσυνον Χαιρετισμόν «ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ». Έλαβα την επιταγήν σας των 30.000 χιλ. δραχμών για το εξωκλήσιον του Ενδόξου Αγίου Μηνά του Θαυματουργού, σας ευχαριστώ πάρα πολύ. Σας εύχομαι να σας χαρίζει ο Άγιος καλήν

υγείαν σε σας και στα παιδιά σας με τα χρήματα αυτά θα φτιάξουμε τα πλακάκια του μικρού Νάρθηκα που φτιάξαμε με τα χρήματα της κεκοιμημένης Αικατερίνης. Το δάπεδο αυτό είναι 12 τετραγωνικά μέτρα. Με αγάπη Χριστού και εκτίμηση

π. Γεώργιος Αλεξίου, Βελεστίνο – Πάσχα 1992.

Αγαπητοί αδελφοί Νίκο και Όλγα,

Σας στέλνω τις αποδείξεις πληρωμής των εργασιών που έγιναν στον Ι.Ν. Αγ. Μηνά Βελεστίνου με την δωρεά σας των 20.000 χιλ. δραχμών.

Τοποθετήθηκε μάρμαρο στην Αγία Τράπεζα και σηκώθηκε λίγο ψηλότερα, με την προσθήκη ενός ξύλινου πλαισίου είδος τελάρου, έγινε στο νταβάνι ένα μικρό παράθυρο εξαερισμού με σήτα, και διορθώθηκε η σκεπή της στέγης γιατί ένας ισχυρός αέρας, είχε παρασύρει τα κεραμίδια. Και πάλι σας ευχαριστώ.

Με την ευκαιρία των Αγίων ημερών της Μεγάλης Εβδομάδος και του Πάσχα σας εύχομαι καλή υγεία, και το φως της Αναστάσεως και η ειρήνη του Χριστού μας, να γεμίζει πάντοτε τις καρδιές και ζωή σας.

Χριστός Ανέστη, Χρόνια Πολλά.

Με αγάπη Χριστώ πατήρ Γεώργιος Αλεξίου Εφημέριος Ι.Ν. Αγίου Κων/νου Βελεστίνου.

Εν Βελεστίνω τη 8-6-1987

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη, [Γιαννοπούλου] Χαίρε εν Κυρίω,

Με χαρά σας γράφω ότι οι εργασίες στον Ι.Ν. Αγίου Μηνά σχεδόν τελείωσαν στο πρώτο μέρος, ήτοι στέγη και νταβάνι. Εδαπανήθησαν για την επισκευή της στέγης δρχ. 30.000

Για υλικά στέγης δρχ. 2.000. Για ξυλεία ραποντέ νταβανιού δρχ. 42.228. Για τεχνικά ξυλουργού δρχ. 50.000 ήτοι σύνολο 159.222 δρχ. Θα απαιτηθούν ακόμη λάδι- βερνίκι-στόκος για το νταβάνι περίπου 10.000 δρχ. και για το άσπρισμα περίπου 25.000 δρχ. Όπως βλέπετε δεν έφτασαν οι εκατό (100.000) χιλιάδες που μας στείλατε και οι οποίες δαπανήθησαν μέχρι ένα σημείο.

Επειδή οι ανάγκες του Να(υ)ϊδρίου είναι σημαντικές εγώ μαζί με το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο σκεπτόμαστε να κάνουμε έρανο μεταξύ των πιστών και μάλιστα να ανοίξουμε λογαριασμό στην Εθνική Τράπεζα όπου οι ευαρεστούμενοι θα μπορούν να προσφέρουν τον όβολόν τους. Δεδομένου ότι το Ναϊδριο του Αγ. Μηνά είναι το μοναδικό στο Νομό Μαγνησίας. Σας θεωρούμε την πρώτη και σημαντικότερη ευεργέτιδα του Ναϊδρίου, και σας ευχαριστούμε πάρα πολύ.Σε επόμενη επιστολή μου θα σας στείλω τις πρωτότυπες αποδείξεις των μέχρι σήμερα εργασιών. Καθώς επίσης και φωτογραφίες του Ναϊδρίου.

Ο κύριος Αθανάσιος Μπόζαρλης, δάσκαλος, που σας φέρνει την επιστολή έρχεται εξ ονόματός μου, παρακολούθησε τις εργασίες του Ναϊδρίου, έχει την ιδίαν αντίληψην και μπορεί να σας ενημερώσει και προφορικώς για το επιτελούμενο έργο. Στον κ. Αθανάσιο ο οποίος είναι κάτοικος Αθηνών και συχνά επισκέπτεται το Βελεστίνο, μπορείτε να εκφράσετε οποιαδήποτε επιθυμία σας, για να μεταβείτε εις ημάς.

Σας χαιρετώ με πολύ εκτίμηση και με διάπυρους ευχάς προς Κύριον.

Πατήρ Γεώργιος Αλεξίου.

Βελεστίνο τη 13-2-1987

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη [Γιαννοπούλου], Χαίρε εν Κυρίω.

Προχθές πήραμε την επιταγήν σας των 100.000 χιλ. δραχμών, και πολύ σας ευχαριστούμε. Ομοίως και το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο εκ μέρους μου σας ευχαριστεί. Αμέσως

ανοίχθηκε λογαριασμός και τα χρήματα κατατέθησαν εις Ταχυδρομικόν Ταμιευτήριον Βελεστίνου επ' ονόματι του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Ι.Ν. Αγ. Κων/νου. Ο δε ταμίας κρατά το βιβλιάριον και αμέσως πολύ σύντομα θα αρχίσει η επισκευή της στέγης και του νταβανιού. Θα σας ενημερώνουμε τακτικά για ό,τι γίνεται στο Εξωκκλήσι. Θα προσπαθήσω να βρω την εφημερίδα που εκδίδει ο Σύλλογος Βελεστινιωτών στην Αθήνα όπου η ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Αικατερίνη Πολυμέρου- Καμηλάκη, γράφει για τους νερόμυλους Βελεστίνου, και για τον Μύλο του πατέρα σας, Γεωργίου Γιαννοπούλου. Εκτός βέβαια εάν, έπεσε στα χέρια σας η εφημερίδα. Αυτή φέρει τον τίτλο η «*Φωνή του Βελεστίνου*». Σας ευχαριστώ και θα σας ενθυμούμαι στις προσευχές μου. Με εκτίμηση και ευχές μου,

Πατήρ Γεώργιος Αλεξίου
Εφημέριος Ι.Ν. Αγίου Κων/νου Βελεστίνου
πρόεδρος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου.

Βελεστίνο 7/9/1987

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη [Γιαννοπούλου],

Σας εύχομαι να είσθε πάντα καλά στην υγεία σας. Η Ευθυμία από το Βόλο με έφερε τους χαιρετισμούς σας και χάρηκα πολύ. Επίσης μου είπε και για την καλή πρόθεσή σας να βοηθήσετε το εκκλησάκι του Αγ. Μηνά. Μετά από αυτό αμέσως έστειλα τον μάστορα και μέτρησε τα πλακάκια. Θα στοιχίσουν 30.000 (χιλιάδες τριάκοντα) αγορά και πέρασμα. Επίσης το φως θα στοιχίσει περίπου 65.000 (εξήντα πέντε χιλιάδες), έτσι μου είπε ο ηλεκτρολόγος που τα είδε. Σας στέλνω το σχέδιο του φωτισμού. Θα τοποθετηθούν 9 φώτα δύο (2) πρίζες και 1 (ένας) πίνακας μικρός. Ήτοι σύνολα πλακόστρωση και ηλεκτρική εγκατάσταση δρχ. 95.000 (ενενήντα πέντε χιλιάδες).

Μαζί με την παρούσα επιστολή σας στέλνω και τον απολογισμό των εξόδων αναλυτικά με τις αποδείξεις εξόδων. Σας εύχομαι να ζείτε με χαρά και ελπίδα και να έλθετε στο Βελεστίνο να σας φιλοξενήσουμε. Με εκτίμηση και ευχές μου

Πατήρ Γεώργιος Αλεξίου.

Εν Βελεστίνω τη 16-11-1988

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη, Χαίρε εν Κυρίω,

Έλαβα την επιστολή σας από 2-11-1988 καθώς και την επιταγή των 10.000 χιλ. δραχμών. Καλό θα ήταν να βρισκόσασταν και εσείς στην Μνήμη του Αγίου Μηνά του μεγαλομάρτυρος και θαυματουργού, που γιορτάσαμε και φέτος την μνήμη του στις ένδεκα όσο και στην Θεία Λειτουργία. Ήταν αρκετοί πιστοί και οι τρεις ιερείς του Βελεστίνου. Το πρωί στην Θεία Λειτουργία ήταν και ο ιερεύς του κοντινού χωριού του Αγ. Γεωργίου,π. Δημήτριο Ιω.Πρασσάς. Έγιναν όλα με τιμή και αξιοπρέπεια. Εμνημονεύθησαν τα ονόματα των κεκοιμημένων προσφιλών σας μητρός σας Ευανθίας και αδελφού σας Αλεξάνδρου, και το δικό σας όνομα στην Θεία Λειτουργία και στην αρτοκλασία. Παρεβρέθηκε και η Ευθυμία από τον Βόλο ο Βασίλης δεν ήλθε για τη είχε δουλειά. Μου είπαν ότι θα κατέβουν εις την Αθήνα να σας επισκεφθούν. Σας εύχομαι να έχετε καλήν υγείαν και αν κατέβω στην Αθήνα, θα περάσω να σας γνωρίσω. Το βοήθημά των 10.000 χιλιάδων δραχμών το προσέφερα εις το Χριστιανικόν Κέντρον Νεότητος Βελεστίνου «ο Άγιος Γεδεών» αντί τρισάγιου στην μνήμη της μητρός σας Ευανθίας και του αδελφού σας Αλεξάνδρου. Το Χριστιανικό μας Κέντρο είναι μια καλή αιθουσούλα στην Κωμόπολη μας. Εκεί γίνονται τα μαθήματα χριστιανικής αγωγής. Έχει καναπέδες, βιβλιοθήκη, τραπέζια, αναγνω-

στήριον, καθώς και επιτραπέζια παιχνίδια για τα αγόρια και τα κορίτσια του Δημοτικού Σχολείου, και Γυμνασίου – Λυκείου. Το Κέντρο αυτό για να λειτουργήσει απαιτούνται ορισμένα χρήματα για θέρμανση, φωτισμό, εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης με βιβλία, και το κρατούμε σε λειτουργία με τις εισφορές των δωρητών.

Σας εύχομαι δε για την Γιορτή σας στις 25 Νοεμβρίου, ΧΡΟΝΙΑ ΠΟΛΛΑ και κάθε επιθυμία για καλή υγεία και πνευματική εν Χριστώ ζωή. Να μας γράφεις να μαθαίνω πως είσθε, δεν θα παύσω να σας ενθυμούμαι στις Προσευχές μου. Σας χαιρετώ με εκτίμηση με αγάπη αδελφική. Πατήρ Γεώργιος Αλεξίου.

***

Βελεστίνο τη 19-10-1987

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη έλαβα την από 7/10/1987 επιστολή σας, και δύο ημέρες νωρίτερα έλαβα και την επιταγή των 100.000 χιλ. δραχμών, αμέσως κατέθεσα τα χρήματα στο Ταμιευτήριο και εν συνεχεία προέβην εις την αγοράν των πλακακίων, και σήμερα τελειώνει η εργασία της επιστρώσεως. Αύριο Τρίτη 20/10/1987 θα έλθει ο ηλεκτρολόγος για να κάνει το σχέδιο του φωτισμού και Τετάρτη θα αρχίσει κατασκευή της Ηλεκτρολογικής εγκαταστάσεως. Άμα τη λήξει των εργασιών με επιστολή μου θα σας στείλω και τον απολογισμό των εξόδων και τις αποδείξεις.

Η κ. Ευθυμία με τον σύζυγό της τον κ. Βασίλη μας επισκέπτονται και έχουν δει εργασίες. Η εικόνα της οικογενείας σας αφιερωμένη στον Άγιο Μηνά υπάρχει στο Εκκλησάκι φέρει το όνομα του πατέρα σας και ημερομηνία.

Στα δίπτυχα της Αγίας και Ιεράς προθέσεως έγραψα τα ονόματα που μου στείλατε για να μνημονεύονται σε κάθε Θ. Λειτουργία.

Σας εκφράζουμε και πάλι την απεριόριστη ευγνωμοσύνη μας και γι' αυτή την Αγία και Ιερά προαίρεση σας (λέξη δυσανάγνωστη) που θα είναι αφιερωμένη όχι σε μας τους αμαρτωλούς αλλά στον ένδοξο μάρτυρα της Ορθοδόξου Χριστιανικής πίστεως Αγ. Μηνά το γενναίο παλληκάρι που αντέταξε την ηρωική πίστη στο Χριστό και μαρτύρησε σφαγείς από τους ειδωλολάτρες στον 2ο αιώνα μ.Χ. Του Αγίου Μηνά να έχεις την ευλογία και να ζεις κάτω από την προστασία του και την σκέπη Του.

Με εκτίμηση και ευχές, παπα-Γιώργης.

***

Εν Βελεστίνω τη 19/11/1987

Αδελφή εν Χριστώ Αικατερίνη.

Με την χάρη και αγάπη του Θεού και πατρός γιορτάσαμε στις 11 Νοεμβρίου τον Ένδοξο και Θαυματουργό μάρτυρα της πίστεως ΑΓΙΟΝ ΜΗΝΑ στο περιποιημένο και φροντισμένο πια Εκκλησάκι.Την παραμονή της Εορτής εψάλη Μέγας Εσπερινός με την συμμετοχή τριών Ιερέων του Βελεστίνου και Αρχιμανδρίτου από το Βόλο και το πρωί της Τετάρτης στη Θεία Λειτουργία με τέσσερις Ιερείς και τον ίδιο Αρχιμανδρίτη ο οποίος ομίλησε για τον Άγιο Μηνά. Όλοι οι χριστιανοί ωφελήθησαν πνευματικά και δόξασαν τον Άγιο Μηνά. Μνημονεύσαμε το όνομά σας στην Αρτοκλασία όσο και στη Θ. Λειτουργία. Μετά την ομιλία του Αρχιμανδρίτη μίλησα και εγώ επ' ολίγον και είπα ότι είναι πράγματι θαύμα που ο Θαυματουργός Άγιος Μηνάς μας έστειλε μια καλή χριστιανή να μας βοηθήσει για να γίνει το Εκκλησάκι τόσο όμορφο που είναι τώρα. Ανέφερα το όνομά σας και την δωρεάν, και αυτό προς μίμησιν των πλουσίων χριστιανών οι οποίοι πρέπει να μιμούνται το παράδειγμά σας. Η Χάρη και η ευλογία του Αγίου Μηνά να σας συνοδεύουν στην ζωή σας, ώστε να ζείτε με ελπίδα και πίστη στην παρούσα ζωή και ν'

αξιωθείτε να ζήσετε και εις την αιώνιον. Συνημμένως σας στέλνω και τον απολογισμό ΕΣΟΔΩΝ, ΕΞΟΔΩΝ.

Σας ευχαριστώ με εκτίμηση και ευχών μου. Παπα-Γιώργης Αλεξίου.

***

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟ ΑΝΑΘΕΣΗ ΕΡΓΟΥ

Οι κάτωθι συμβαλλόμενοι αφ' ενός μεν Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου συμβολαιογράφος, κάτοικος Βελεστίνου και αφ' ετέρου Καλούσης Νίκος Πολιτικός Μηχανικός) κάτοικος Λάρισας συμφώνησαν και συναποδέχτηκαν τα κάτωθι:

Ο πρώτος εξ αυτών αναθέτει στον δεύτερο τις κάτωθι εργασίες στον Ι.Ν. Αγίου Μηνά στο Βελεστίνο: Κατασκευή πυργίσκων (από πέτρα) στο ήδη υπάρχον τοιχείο & πλακόστρωση του υπάρχοντος. Εκσκαφή θεμελίων ~3.00μ.x12.00μ.=36.00τ.μ. Θεμελίωση από απλισμένο σκυρόδεμα ~2.50μ. x 11.00μ. x 0,50μ. = 14.00 κυβικά μέτρα (ραντιέ). Ανέγερση νάρθηκα πάνω στην θεμελίωση στη νότια πλευρά του Εξωκκλησίου. Επικάλυψη οροφής νάρθηκα με κεραμίδια. Εργασίες επιχρισμάτων. Πλακόστρωση δαπέδου. Κατασκευή & πλακόστρωση πάγκων ανάπαυσης ανάμεσα στα υποστηλώματα (πεζούλια). Υλικά και εργασία Τιμή Κ.Α. 15.500€. Στην παραπάνω τιμή δεν συμπεριλαμβάνεται η δαπάνη του Ι.Κ.Α. και ο Φ.Π.Α.

Οι συμβαλλόμενοι

Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου Καλούσης Νίκος
π.Γεώργιος Αλεξίου Βελεστίνο τη 10.08.06.

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟ ΑΝΑΘΕΣΗ ΕΡΓΟΥ

Οι κάτωθι συμβαλλόμενοι αφ' ενός μεν Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου συμβολαιογράφος, κάτοικος Βελεστίνου και αφ' ετέρου Καλούσης Νίκος (Πολ. Μηχανικός) κάτοικος Λάρισας συμφώνησαν και συναποδέχτηκαν τα κάτωθι:

Ο πρώτος εξ αυτών αναθέτει στον δεύτερο τις κάτωθι εργασίες στον Ι.Ν. Αγίου Μηνά στο Βελεστίνο για τη κατασκευή νάρθηκα στη βόρεια πλευρά του Εξωκκλησίου

Κατασκευή-Εκσκαφή θεμελίων ~3.00μ.x12.00μ.=36.00τ.μ. Θεμελίωση από απλισμένο σκυρόδεμα ~2.50μ. x 11.00μ. x 0,50μ. = 14.00 κυβικά μέτρα (ραντιέ). Ανέγερση νάρθηκα πάνω στην θεμελίωση. Επικάλυψη οροφής νάρθηκα με κεραμίδια. Εργασίες επιχρισμάτων

Πλακόστρωση δαπέδου. Κατασκευή & πλακόστρωση πάγκων ανάπαυσης ανάμεσα στα υποστηλώματα (πεζούλια). Υλικά και εργασία Τιμή Κ.Α. 12.000 €. Στην παραπάνω τιμή δεν συμπεριλαμβάνεται η δαπάνη του Ι.Κ.Α. και ο Φ.Π.Α.

Οι συμβαλλόμενοι

Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου Καλούσης Νίκος
π.Γεώργιος Αλεξίου Βελεστίνο τη 5.3.04.

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΑΓΙΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ

Βελεστίνο 19-8-1993. Αριθμ. Πρωτ.67

Αναφορά του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Ιερού Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Βελεστίνου προς Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Δημητριάδος κ. Χριστόδουλο, Βόλος.

Κατόπιν προφορικής εντολής σας (Ιούλιος 1992) και προφορικής εγκρίσεώς σας άρχισε η αγιογράφηση του ιδιόκτητου να(υ)ϊδρίου του Αγίου Μηνά που ανηγέρθη το 1928 έτος ιδιοκτησίας των αδελφών Αντωνίου και Ευσταθίου Πάντου, κατοίκων Αθηνών από

την αγιογράφο Παρασκευή Βασιλείου Καζάκου κάτοικο Βόλο με δαπάνη χριστιανών τινων εκ Βελεστίνου.

Παρακαλούμε θερμά όπως εγκρίνετε και γραπτώς την αγιογράφηση του παραπάνω ναού για τη συνέχιση της αγιογραφήσεως από τη παραπάνω αγιογράφο με χρήματα των πιστών της κωμοπόλεως μας με τη διευκρίνιση ότι το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Ιερού Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στον οποίο Ιερό Ναό ατύπως και κατόπιν προφορικής εντολής των ιδιοκτητών έχει τεθεί στη δικαιοδοσία του, δε συμμετέχει καθ' οιουδήποτε τρόπο στη δαπάνη της αγιογραφήσεως, αλλά επιβλέπει και συμβουλεύει την ιστόρηση της αγιογραφήσεως.

Εάν παραστεί ανάγκη και εναπόκειται στη διακριτική σας ευχέρεια ο περαιτέρω διακανονισμός και οι περαιτέρω συμφωνίες να γίνουν μεταξύ της Ιεράς Μητροπόλεως και της αγιογράφου όσον αφορά στην αμοιβή αυτής και τον τρόπο της αγιογραφήσεως με την παρατήρηση ότι το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Ιερού Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης είναι πρόθυμο να σεβαστεί οποιαδήποτε απόφασή σας.

Διατελούμε μετά βαθυτάτου σεβασμού

Πρόεδρος, π..Γεώργιος Αλεξίου. Τα μέλη: Σταύρος Π.Παπαγεωργίου, Ιωάννης Γκαρέλιας, Θεόδωρος Αχιλ. Μακρής.

***

Βελεστίνο 2.6.2010

Αγαπητέ Αχιλλέα [Μακρόπουλε],

Το 1990 μία μικρή ομάδα επιστημόνων με επικεφαλής τον υποφαινόμενο συγκέντρωσε 1200 αντικείμενα-εκθέματα γεωργικά εργαλεία. Παράτησα τη δουλειά μου μαζί με τρείς αδελφικούς φίλους,τους Δημήτριο Κων. Παπαδάμ, Απόστολο Καρναβά και Φώτιο Βαϊόπουλο τρέχαμε στους αχυρώνες,τα ντάμια και τις αποθήκες όλης της περιοχής του Δήμου Φερών για να συγκεντρώσουμε τα γεωργικά εργαλεία επί δύο χρόνια. Είχε προηγηθεί η συγκέντρωση 150 περίπου γεωργικών εργαλείων από τον Δημήτριο Απ. Καραμπερόπουλο. Διετέλεσα πρόεδρος του Μουσείου επί μία δεκαετία. Είδα και διεπίστωσα την αδιαφορία των αρμοδίων, παραιτήθηκα και σήμερα κατέχω την αντιπροεδρία. Σπάνια να βρείς σήμερα άνθρωπο ανιδιοτελή. Γι αυτό ένας Ρώσος μοναχός, είπε ότι το αμάρτημα του σημερινού πνευματικού ανθρώπου είναι το ατομικό συμφέρον.

Οι πινακίδες με το όνομα σου και το όνομα της Λάουρας θα τοποθετηθούν σε όλα τα έργα και όταν θα έλθεις θα είναι έτοιμες. Ξεκίνησα να κάνω δύο δίμετρους πέτρινους πάγκους αλλά στην πορεία κατάλαβα ότι δεν ήσαν αρκετοί. Όταν γίνεται η αρτοκλασία στη γιορτή του Αγίου Μηνά πολλές φορές οι αρτοκλασίες είναι τόσες πολλές που κουβαλάμε τραπεζάκια για να μοιράσουμε το σιτάρι. Έτσι αποφάσισα χωρίς την έγκριση σου να γίνει ακόμη ένα πάγκος πέτρινος τρίμετρος περίπου. Τα εργατικά για τους δύο δίμετρους πάγκους είναι 600 ευρώ και για τον τρίμετρο 450 ευρώ. Αυτά τα μαστόρια πέρασαν μικρές πλάκες και κάλυψαν 3,5 μέτρα χαντακάκι, έκτισαν με πέτρα και κάλυψαν στρογγυλοειδώς ένα κομμένο δένδρο πάνω στο οποίο θα τοποθετήσουμε στρόγγυλη πλάκα. Επί πλέον έντυσαν με πέτρα τα πόδια από το παλαιό τραπέζι που υπάρχει στον Αγιο Μηνά δίπλα στις κούνιες. Έτσι τα έξοδα ανήλθαν από 600 ευρώ σε 1500. Ο πρώτος μάστορας που έκαμε το κτίσμα για τα κεριά μας ζήτησε για τους δύο δίμετρους πάγκους ως εργατικά 1700 ευρώ. Γι' αυτό έψαξα και βρήκα αυτά τα μαστόρια με 600 ευρώ. Συνεχίζω με άλλον μάστορα και κτίζουμε για να καλυφθεί η ασχήμια άλλα τέσσερα κομμένα δένδρα πάνω στα οποία θα τοποθετηθούν στρόγγυλες πλάκες. Το κάθε κτίσμα θα στοι-

χίσει 150 ευρώ μόνο τα εργατικά. Πραγματικά το κάθε κτίσμα είναι ένα κομψοτέχνημα, ένα έργο τέχνης. Από τα τέσσερα αυτά στρόγγυλα – κυλινδρικά κτίσματα εγώ θα πληρώσω τα δύο μαζί με τους πάγκους για τους οποίους δεν γνωρίζω μέχρι σήμερα πόσο στοιχίζουν γιατί θα σταλούν στη Λάρισα όπου θα κοπούν κυκλικώς (στρόγγυλα) με λέϊζερ.

Την πέτρα που χρησιμοποιήσαμε μέχρι σήμερα την πήραμε από το Δημοτικό Σχολείο δωρεάν. Αυτή η πέτρα είχε προέλευση το αρχαίο λατομείο του λόφου Μαλούκα Τώρα την παίρνουμε από το Πήλιο (Συκή) και είναι κομμένη σε μηχάνημα γι' αυτό στοιχίζει πολύ παραπάνω. Μέχρι τώρα πλήρωσα για την δια χειρός εκσκαφή του χανδακιού όπου θα κτισθεί ο τοίχος στη βόρεια πλευρά (άνοιγμα θεμελίων) α) εργατικά για σκάψιμο, μεταφορά της υπαρχούσης πέτρας και εργατικά για το ρίξιμο του μπετού και περαστικά σιδήρου 400 ευρώ, β) για την αγορά μπετού 300 ευρώ, γ) εργατικά για το ντύσιμο 4 τραπεζών 600 ευρώ εκ των οποίων τα 300 θα βάλω εγώ, δ) για σίδερα της θεμελίωσης του τοίχου 48 μέτρων 300 ευρώ, ε) για μονωτικά απαραίτητα για το θόλο των πάγκων 115 ευρώ στ) για τσιμέντα και άμμο μέχρι σήμερα 518 ευρώ.

Επί πλέον θα απαιτηθούν α) αγορά τριών πλακών τσιπουλίνο Καρύστου 600 ευρώ μήκους 2 μέτρων οι δύο και τριών μέτρων περίπου η τρίτη, β) αγορά πέτρας για την κατασκευή των κυλινδρικών τραπεζών ειδικά κομμένη σε μηχάνημα ευρώ 500, γ) πέντε πλάκες στρόγγυλες για τις οποίες ακόμη δεν έχω τιμή εκ των οποίων δύο θα πληρώσω εγώ. Για την κατασκευή του βόρειου θα τα πούμε από κοντά. Σου στέλνω τις μέχρι σήμερα αποδείξεις που συγκέντρωσα.

Αχιλλέα, ο τοίχος θα στοιχίσει αρκετά. Γι' αυτό μέχρι σήμερα δεν αποφάσιζα να ξεκινήσω επειδή το κόστος είναι μεγάλο. Χρησιμοποίησα τα χρήματα που είχα για τη συντήρηση της αγιογράφησης και αποφάσισα να διαθέσουμε για τη συντήρηση της αγιογράφησης άλλα 1000 ευρώ και να σταματήσουμε εκεί ούτως ώστε τα 2.000 ευρώ που έχω στα χέρια μου να τα ρίξουμε στο τοίχο (ήδη τα έχω διαθέσει για τα θεμέλια του τοίχου). Ο Άγιος να μας έχει καλά. Ασχολούμαι στον Αγιο Μηνά πάνω από 20 χρόνια και έγιναν με τη χάρι του όλα αυτά που είδες. Επειδή έχω κουρασθεί για το μέχρι σήμερα έργο και λόγω του φόρτου εργασίας αποφάσισα να τρέχει για όλες τις δουλειές αφιλοκερδώς ο κουμπάρος μου Εμμανουήλ Παν. Τσατσούλης. Θα σε κρατώ ενήμερο για όλες τις δουλειές. Σε χαιρετώ με πολύ αγάπη, Σταύρος Παν.Παπαγεωργίου

Βελεστίνο 2.5.2013

Αγαπητέ Αχιλλέα [Μακρόπουλε],

Την περασμένη χρονιά σου έδωσα αποδείξεις για τα έργα που κάναμε στον Άγιο Μηνά. Μαζί με αυτές που σου στέλνω σήμερα η αξία των έργων υπερβαίνει κατά πολύ το ποσό που μου έδωσες. Οι αποδείξεις μαζί μ' αυτές που θα λάβω ανέρχονται στο ποσό 7.500 ευρώ. Έχω να λάβω αποδείξεις ακόμη από τον αγιογράφο που κάνει τα ψηφιδωτά 600 ευρώ και τον σιδερά για τις κούνιες και τα κάγκελα 500 ευρώ τα οποία και οφείλω. Από τα χρήματα που έλαβα από σένα, έδωσα 500 ευρώ στον π.Αθανάσιο για τον Αγιο Κωνσταντίνο, όπως μου είπες. Μόνο το ρεύμα και το τηλέφωνο του συναγερμού στοιχίζουν στον Αγιο Μηνά 500 ευρώ το χρόνο. Αρκετά χρήματα ξοδεύουμε και για τη καθαριότητα. Κάθε χρόνο φυτεύουμε λουλούδια. Βάζουμε και προσωπική εργασία για το πότισμα των λουλουδιών και χίλιες άλλες δυό δουλειές που δεν σου πάει το μυαλό. Το χειμώνα πέφτουν τα φύλλα από τα πλατάνια και την άνοιξη γεμίζει το προαύλιο από τη μεγάλη αρσενική μουριά, ξεχωριστά και το υπόλοιπο προαύλιο με τα χόρτα που θέλουν κόψιμο κάθε τρείς και λίγο. Εφέτος,όπως και κάθε χρόνο, βάψαμε τις πόρτες και της

Εκκλησίας και του προαυλίου, τα παγκάκια τα περάσαμε με λάδι, τις κορνίζες από τις εξωτερικές εικόνες για τη συντήρηση τους, τα κάγκελα στην εξέδρα. Τοποθετήσαμε την εικόνα του Αγίου Μηνά στην μπροστινή αψίδα κατασκευασμένη με ψηφίδα (ψηφιδωτό), την εικόνα του Αγίου Βίκτωρος και σιγά σιγά θα τοποθετηθούν και οι άλλες ήτοι του Αγίου Βικεντίου και της Αγίας Στεφανίδος. Τις εικόνες τις φιλοτέχνησε ένας Ρώσος αγιογράφος που ζεί στην Κάπουρνα. Ονομάζεται Βάδιμος Μπιομπύρ. Μας πήρε πολύ φθηνά.

Κάναμε και τη δεύτερη κούνια όπως ήθελες. Είναι υπέροχη. Περιμένω να μου στείλεις τουλάχιστον 2.000 ευρώ για να πληρώσω τις υπόλοιπες υποχρεώσεις και να έχω κάτι στο Ταμείο. Σου είπαν ότι έδωσαν την πέτρα για τον Άγιο Μηνά. Αυτή είναι η μισή αλήθεια. Η άλλη μισή είναι ότι για να πάρω την πέτρα, την οποία κουβαλήσαμε εμείς, πλήρωσα είκοσι μεροκάματα (600 ευρώ) για να την καθαρίσω και να τη ξεδιαλύνω μέσα από τα μπάζα και να τη μεταφέρω στον Άγιο Μηνά. Όπως καταλαβαίνεις φίλε και αδελφέ Αχιλλέα πρέπει να βοηθήσεις τον Άγιο. Πρώτα θα εξωραΐσουμε τον περιβάλλοντα χώρο και το Εξωκκλήσι και μετά θα προχωρήσουμε στην κατασκευή του τοίχου και του κιόσκι στην εξέδρα. Πάντως όταν θα έλθεις και ιδείς με τα μάτια σου, δεν σου κάνει καρδιά να φύγεις. Όσο για τις σιδεριές στα παράθυρα εσύ θα πληρώσεις μόνο 450 ευρώ για όλες τις σιδεριές και τα υπόλοιπα χρήματα θα τα βάλω εγώ.

Σου στέλνω τη φορολογική δήλωση της...τα έσοδα της οποίας ανέρχονται στο ποσό των 5863,3 ευρώ το χρόνο ήτοι 488 ευρώ το μήνα. Τώρα την απέλυσαν και από τη δουλειά και καταλαβαίνεις τα βάσανα της. Είναι μεγάλη βοήθεια τα 250 ευρώ το μήνα που της υποσχέθηκες. Σου στέλνω και τα λοιπά έγγραφα π.χ. δελτίο ανεργίας που αποδεικνύουν ότι πράγματι αυτή η γυναίκα έχει πραγματική ανάγκη. Μη λησμονήσεις και το αναλόγιο στον Άγιο Βασίλειο. Θα σου δώσω τις προσφορές. Θα σε περιμένω να τα πούμε από κοντά. Ο Άγιος να μας έχει υπό τη σκέπη Του και να σου δίνει δύναμη και προπαντός υγεία.

Αχιλλέα σε χαιρετώ με πολύ αγάπη. Πάντα με υγεία.

Ο φίλος και αδελφός Σταύρος Παν. Παπαγεωργίου.

***

Όπως είπαμε και πιο πάνω το Εξωκκλήσι έχει συνδεθεί με το «Στέκι του Ξενύχτη», με το Γεώργιο Λιούρα και με το Μύλο του Πάντου στην οικογένεια του οποίου ανήκει. Γι' αυτό θα κάνουμε μία αναδρομή στο παρελθόν. Σχετικά με τους Ατμοϋδρόμυλους Γιαννοπούλου και το «Κατάστημα» Πάντου, δημοσιεύθηκαν ήδη στον τόμο *Υπέρεια*[13], όπου και τα σχετικά συμβόλαια. Συμβολαιογράφου και Υποθηκοφυλακείου Βελεστίνου (τ. Φερών). Δημοσιεύονται στη συνέχεια επί πλέον άλλα δύο σχετικά συμβόλαια τα με αΰξοντα αριθμό 4 και 5:

1). ΥΦ, Βιβλίο Μεταγραφών, σελ. 92, αρ.1[14].

2). ΥΦ, Βιβλίο Μεταγραφών, αρ 1, αρ 8727. Πωλητήριον δια δραχ. 6.000[15].

3). ΥΦ, αρ. 638/1901. Πωλητηρίου δραχμ. 30.000[16].

4). Αριθμ.10.19, Πώλησις ακινήτου δραχμών 240.000.

Εν Βόλω και εν τω επί της διασταυρώσεως των οδών Ιάσονος και Ηπείρου κειμένω υποκαταστήματι της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε. ιδιοκτησία της ιδίας. Όπου κληθείς προς σύνταξιν του παρόντος μετέβην σήμερον την δεκάτην έκτην (16) Μα-

13. Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *Υπέρεια,* τόμ. 1, Πρακτικά Α΄Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 1996), Αθήνα 1990, σελ. 161-325.

14. Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες...», *ό.π.,* σελ. 209-210.

15. Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες...», *ό.π.,* σελ. 213-214.

16. Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες...», *ό.π.,* σελ. 217-219.

ΐου, του χιλιοστού εννεακοσιοστού πεντηκοστού εβδόμου (1957) έτους, ημέρα Πέμπτη ενώπιον εμού του συμβολαιογράφου και κατοίκου Βόλου Γεωργίου Νικολάου Κορώνη εδρεύοντος εν Βόλω, παρουσία του επί συμπράξει προσληφθέντος συμβολαιογράφου κατοίκου Βόλου Δημητρίου Ιωάννου Παπαδοπούλου εδρεύοντος εν Βόλω, γνωστού μοι και μη εξαιρετέου, εναφανίσθησαν οι γνωστοί μοι και μη εξαιρετέοι αφ'ενός Θεόδωρος Αναστασίου Λαζάρου, διευθυντής του εν Βόλω Υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε. και Κωνσταντίνος Δημητρίου Ρούσιος υποδιευθυντής του αυτού υποκαταστήματος, κάτοικοι Βόλου, ενεργούντος εν προκειμένω ως πληρεξούσιοι της εν Αθήναις εδρευούσης ανωνύμου τραπεζικής εταιρίας υπό την επωνυμίαν Εθνική Τράπεζα «Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε.» δυνάμει του εν όντι γράφω ώδε συνημμένου υπ' αριθμόν 382 της 8 Απριλίου 1957 ειδικού πληρεξουσίου της συμβολαιογράφου Χαλανδρίου Ελένης συζύγου Παναγιώτου Παπαληγούρα και υπό την ιδιότητα των την εν Αθήναις εδρεύουσαν ανώνυμον Τραπεζιτικήν εταιρίαν υπό την επωνυμίαν «Εθνική Τράπεζα» Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε., εκπροσωπούντες και αφ'ετέρου Δημήτριος Αντωνίου Πάντος αλευροβιομήχανος, κάτοικος Βόλου, ενεργών εν προκειμένω ως διαχειριστής της εν Βελεστίνω εδρευούσης ομόρρυθμου εμπορικής εταιρίας υπό την επωνυμία «αφελφοί Αντωνίου Πάντου» συσταθείσης διά του από 1 Αυγούστου 1949 ιδιωτικού εταιρικού συμβολαίου νομίμως καταχωρηθέντος εις τα βιβλία εταιριών του Πρωτοδικείου Βόλου εν τόμω ΙΗ΄ και αύξοντα αριθμόν 2 ως τούτο ετροποποιήθη διά του από 2 Μαΐου 1951 ιδιωτικού εταιρικού συμβολαίου νομίμως και τούτου καταχωρηθέντος εις τόμον ΙΗ΄ και αριθμόν 62 του βιβλίου εταιριών του Πρωτοδικείου Βόλου, ούτινος αντίγραφον προσαρτάται ώδε και υπό την ιδιότητά του ταύτην την εν λόγω εταιρίαν αδελφοί «Αντωνίου Πάντου» εκπροσωπών και συνομολόγησαν τα ακόλουθα. Οι πρώτοι των συμβαλλομένων Θεόδωρος Αν. Λαζάρου και Κωνσταντίνος Δημ. Γούσιος υφ' ην παρίστανται ιδιότητα εδήλωσαν ότι ειρημένη Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε. καλουμένη εφεξής «πωλήτρια» ως καθολική διάδοχος της τέως Τραπέζης Αθηνών Α.Ε. δυνάμει του από 26/27 Φεβρουαρίου 1953 Β.Δ. «περί συγχωνεύσεως της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Α.Ε. και της Τραπέζης Αθηνών και λοιπά» έχει εις την αποκλειστικήν αυτής κυριότητα νομήν και κατοχήν εν γήπεδον μετά των συνεχομένων αγρών ως και της λωρίδος εδάφους της διοικούσης από του γηπέδου (εφ'ου άλευροεργοστάσιον) μέχρι του σιδηροδρομικού σταθμού μετά του ιδιοκτήτου ύδατος εκ της εν Βελεστίνω αναβλυζούσης πηγής και του δι' ου διέρχεται αύλακος κείμενα εις θέσιν «Σπαϊλίκη ή Μπέη» του Βελεστίνου της Κοινότητος Βελεστίνου του τέως Δήμου Φερών εκτάσεως του μεν γηπέδου μέτρων τετραγωνικών τεσσάρων χιλιάδων εξακοσίων εβδομήκοντα εννέα (4.679) ή όσης εκτάσεως και αν είναι ένθα υπήρχον οι των τελευταίων σεισμών καταστραφέντες κυλινδρόμυλοι, υφισταμένου σήμερον μόνο ενός υδροστροβίλου (τουρμπίνας) συνορευομένου του όλου ως άνω κτήματος μετά των πέριξ αυτού γαιών ήτοι ποτιστικών κήπων (μπαξέδων) ανατολικώς με παλαιόν δρυμόν ήδη χάνδακα, δυτικώς με οδόν άγουσαν εις Ριζόμυλον και Χατζήμιση αρκτικώς με αύλακα δι' ου διέρχεται το ποτιστικόν ύδωρ και πέραν του αύλακος με ιδιοκτησίας Ιωάννου Γιάτσιο και Γεωργίου Τσαπράζη και μεσημβρινώς με λίθινον γαυρίδιον και κοινοτικήν περιφέρειαν Βελεστίνου, καθ' α αναφέρεται και περιγράφεται το όλον κτήμα εις την κατωτέρω αναφερομένην περίληψιν κατακυρωτικής εκθέσεως. Τα ως άνω ακίνητα κτήματα περιήλθον εις την πωλήτριαν Εθνικήν Τράπεζαν Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε., ως καθολικήν διάδοχον της τέως Τραπέζης Αθηνών Α.Ε. δυνάμει του από 26/27 Φεβρουαρίου 1953 Β.Δ. «περί συγχωνεύσεως της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Α.Ε. και της Τραπέζης Αθηνών και λοιπά» εν συνδυασμώ προς το καταστατικόν της συσταθείσης Εθνικής

Τραπέζης Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε. δημοσιευθέν εις το υπ' αριθμόν 58 φύλλων του δελτίου Ανωνύμων εταιρειών της εφημερίδος της Κυβερνήσεως της 20 Μαρτίου 1953 απόσπασμα του οποίου νομίμως μετεγράφη μετά της από 15 Μαρτίου 1957 εκθέσεως περιγραφής των άνω ακινήτου εις τα βιβλία των μεταγραφών του τέως Δήμου Φερρών εν τόμω 21 και αριθμώ 32. Τα εν λόγω ακίνητα μετά των επ' αυτών οικοδομών και λοιπών παραρτημάτων είχον περιέλθει εις την κυριότητα, νομήν και κατοχήν της τέως Τραπέζης Αθηνών Α.Ε.» εξ αγοράς εν δημοσίω αναγκαστικώ πλειστηριασμώ δυνάμει της υπ'αριθμόν 13234 (31 Δεκεμβρίου 1929) περιλήψεως κατακυρωτικής εκθέσεως του συμβολαιογραφούντος Ειρηνοδίκου Φερρών Εμμανουήλ Βροντάκη νομίμως μεταγραφείσης εις τόμον 15 και αριθμόν 141 των βιβλίων των μεταγραφών του τέως Δήμου Φερρών. Εκ των περιγραφομένων ακινήτων κτημάτων υφ' οίαν μορφήν και εις ήν κατάστασιν νυν ευρίσκονται από πραγματικής και νομικής απόψεως η πωλήτρια Τράπεζα δια των παρισταμένων εκ προσώπων της α) πωλεί σήμερον κατά πλήρη κυριότητα νομήν και κατοχήν μεθ' όλων των συμπαρομαρτούντων δικαιωμάτων που πραγματικών και προσωπικών και των συναφών αγωγών του, το γήπεδον εβδαδού μέτρων τετραγωνικών τεσσάρων χιλιάδων εξακοσίων εβδομήκοντα εννέα (4679) εφ' ου άλλοτε το εργοστάσιον μετά της από του γηπέδου μέχρι του σιδηροδρομικού σταθμού διηκούσης λωρίδος εδάφους, όσης εκτάσεως και αν είναι, οριζόμενον ανατολικώς με οδόν άγουσαν προς αγροκήπιον βορείως με το υπόλοιπον με οδόν άγουσαν προς μύλους Παπαγιώτου και εκ των άλλων πλευρών με το υπόλοιπον ακίνητον το οποίον κατά τα κατωτέρω δεν πωλείται κατά πλήρη κυριότητα και β) πωλεί σήμερον μεταβιβάζουσα όμως μόνον κατά κατοχήν και παρακρατούσα υπέρ εαυτής την νομήν και κυριότητα τους συνεχομένους προς το προπεριγραφέν γήπεδον αγρούς εκτάσεως στρεμμάτων πεντήκοντα εννέα και εβδομήκοντα εκατοστών (59,70) ή όσης εκτάσεως και αν είναι προς την υπό του αφ' ετέρου συμβαλλομένου ώδε εκπροσωπουμένην ομόρρυθμον εμπορικήν εταιρείαν εν Βελεστίνω εδρεύουσαν υπό την επωνυμίαν Αδελφοί Αντωνίου Πάντου καλουμένην εφεξής «αγοράστριαν» αντί ολικού συμφωνηθέντος τιμήματος δραχμών διακοσίων τεσσαράκοντα χιλιάδων (240.000) και υπό τους εξής όρους και συμφωνίας.1) Εκ του άνω τιμήματος των δραχμών διακοσίων τεσσαράκοντα χιλιάδων (240.000) δραχμάς εκατόν (100.000) χιλιάδας έλαβεν η πωλήτρια τοις μετρητοίς σήμερον ως συνομολόγησαν οι συμβαλλόμενοι, τας δε υπολοίπους δραχμάς εκατόν τεσσαράκοντα χιλιάδας (140.000) προς συμπλήρωσιν του όλου τιμήματος δέχεται η πωλήτρια Τράπεζα να λάβη παρά της αγοραστρίας ήτις δια του εκπροσωπούντος ως άνω αυτήν υπόσχεται και υποχρεούται να καταβάλη εις την πωλήτριαν της ενταύθα εντόκως προς δέκα τοις εκατόν ετησίως, αρχομένου του τόκου από σήμερον και πληρωτέου μεθ' εκάστης δόσεως του τιμήματος, εις δύο δόσεις και δη δραχμάς μεν τεσσαράκοντα χιλιάδας (40.000) την 16 Νοεμβρίου 1957 και δραχμάς εκατόν χιλιάδας (100.000) την 16 Μαϊου 1958. Μέχρις της ολοσχερούς αποπληρωμής του τιμήματος η κυριότης και νομή των δια του παρόντος πωλουμένων αγρών εκτάσεως στερεμμάτων πεντήκοντα εννέα και 70/00 (59,70) ή όσης και αν είναι, παραμένει εις την πωλήτριαν εις την αγοράστριαν δε παραχωρείται από τούδε μόνον η κατοχή και χρήσις αυτών και επομένως μέχρι της ολοσχερούς αποπληρωμής του υπολοίπου τιμήματος η αγοράστρια δεν δικαιούται εις οιανδήποτε διάθεσιν των ανωτέρω αγρών ή καθ' οιονδήποτε τρόπον ματαβίβασιν της χρήσεως και κατοχής αυτών. Άμα τη ολοσχερή αποπληρωμή του υπολοίπου τιμήματος αποδεικνυομένη δια της οικείας συμβολαιογραφικής πράξεως εξοφλήσεως αυτού, η κυριότης και νομή των πωλουμένων αγρών περιέρχεται εις την αγοράστριαν. 3) Η μη εμπρόθεσμος αποπλη-

ρωμή του υπολοίπου τιμήματος παρέχει το δικαίωμα εις την πωλήτριαν όπως διά μονομερούς δηλώσεως προς την αγοράστριαν, υπαναχωρήση της παρούσης συμβάσεως και κηρύξη την αγοράστριαν έκπτωτον παντός εκ της παρούσης συμβάσεως δικαιώματος όσον αφορά τους αγρούς. Εν περιπτώσει τοιαύτης υπαναχωρήσεως της Τραπέζης οι γενόμενοι εις την πωλήτριαν καταβολαί (ήτοι το καταβληθέν σήμερον ποσών και τω μέχρι τότε καταβληθησόμενα ποσά) καταπίπτουν υπέρ της πωλήτριας λόγω ποινικής ρήτρας, πάσαι δε αι τυχών βελτιώσεις των πωλουμένων αγρών ως και τυχών επαυτών έστω και αναγκαίοι παραμένουν εις όφελος της πωλητρίας λόγω αποζημιώσεως δια την χρήσιν, φθοράν και λοιπά του ακινήτου άνευ δικαιώματος της αγοραστρίας λόγω αποζημιώσεως διά τας σχετικάς δαπάνας. Ωσαύτως εν περιπτώσει τοιαύτης υπαναχωρήσεως η αγοράστρια υποχρεούται άμα τη υπαναχωρήσει να αποδώσει παραχρήμα εις την πωλήτριαν την κατοχήν των πωλουμένων και εν αρνήσει της η πωλήτρια δικαιούται ν'αφαιρέση τούτους δι' εκτελέσεως του παρόντος συμβολαίου περιαπτομένου του τύπου της εκτελέσεως άμα τη κοινοποιήσει της επιταγής. Αντί της κατά τα ανωτέρω υπαναχωρήσεως η πωλήτρια δύναται εν περιπτώσει μη εμπροθέσμου αποπληρωμής του υπολοίπου τιμήματος, να απαιτήση την καταβολήν του εισέτι οφειλομένου τιμήματος, καθισταμένου ληξιπρόθεσμου δι' επιτελέσεως του παρόντος συμβολαίου περιαπτομένου του τύπου της εκτελέσεως άμα τη κοινοποιήσει επιταγής. Η τυχόν εκπρόθεσμος αποδοχή υπό της πωλητρίας οιουδήποτε καθυστερουμένου ποσού του υπολοίπου τιμήματος θεωρείται ως εξ επεικείας γενομένη και επ' ουδενί λόγω δύναται να θεωρηθεί ως σιωπηρά παραίτησις από του δια παρόντος συνομολογουμένου-δικαιώματος υπαναχωρήσεως της πωλητρίας δικαιουμένης να υπαναχωρήση της παρούσης συμβάσεως με τας άνω συνεπείας και αν έτι αύτη ήθελεν αποδεχθή την εκπρόθεσμον ήτοι μετά πάροδον έτους από σήμερον, καταβολήν μέρους του υπολοίπου τιμήματος, του δικαιώματος υπαναχωρήσεως της πωλητρίας, υφισταμένου απεριορίστως μέχρις ολοσχερούς αποπληρωμής του τιμήματος. 4) Η πωλήτρια πωλεί τα άνω ακίνητα ως ταύτα νυν έστι και ευρίσκονται τόσον από απόψεως πραγματικών όσον από απόψεως νομικών σχέσεων και ιδία ορίων δικαιωμάτων και λοιπά ουδεμίαν δε έστω και την ελαχίστην ευθύνην υπέχει η πωλήτρια έναντι των αγοραστών λόγω οιουδήποτε νομικού ή πραγματικού ελαττώματος αυτού, λόγω οιουδήποτε βάρους, χρέους, υποθήκης, προικώου δικαίου, ρυμοτομίας, δουλείας τρίτων κατασχέσεων φιλονικίας και οιασδήποτε υποχρεώσεως δια τα όρια την έκτασιν, κατάστασιν και περιγραφήν αυτού διά την εκ μέρους τρίτων εκνίκησιν μέρους ή όλου αυτού διά το κύρος των τίτλων των προκατόχων της το έγκυρον ή μη του ενεργθέντος πλειστηριασμού και απάσης εν γένει της διαδικασίας της εκτελέσεως της αγοραστρίας παραιτουμένης παντός δικαιώματος αυτής δια νομικά ή πραγματικά ελαττώματα των πωλουμένων και ιδία των εκ των άρθρων 516 και 540 επόμενα του αστικού κώδικος ουδεμίας υπαρχούσης ευθύνης της πωλητρίας έναντι της αγοραστρίας. 6) Η αγοράστρια δηλοί ότι παρέλαβεν σήμερον την κατοχήν των πωλουμένων ακινήτων. 7) Πάντες οι φόροι τέλη και λοιπά των πωλουμέων και εν γένει πάντα τα βάρη αυτών βαρύνουσιν από σήμερον αποκλειστικώς την αγοράστριαν. 8) Πάντα τα έξοδα και τέλη της παρούσης συμβάσεως ο φόρος μεταβιβάσεως και τα τέλη μεταγραφής βαρύνουν εξ' ολοκλήρου την αγοράστριαν. 9) Ο Δημήτριος Πάντος διά την ην ως άνω εκπροσωπεί εταιρίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» εδήλωσεν ότι παραιτείται από τούδε ρητώς και ανεπιφυλάκτως πάσης ενστάσεως ή αντιρρήσεως κατά της εκτελέσεως του παρόντος ως και της νομίμου προθεσμίας της επιταγής ως και πάσης υπέρ αυτών διατάξεων μέλλοντος να ισχύση δικαιοστασίου ή άλλου νόμου και ότι διορίζει αντίκλητόν

της τον Γραμματέα των εν Αθήναις Πρωτοδικών. Οικόθεν νοείται ότι η αγοράστρια δικαιούται να καταβάλη εν όλω ή εν μέρει το υπόλοιπον μέρος του τιμήματος προ της παρόδου έτους από σήμερον απαλλασσομένης δια ...ουτω καταβαλλόμενον ποσόν του από του χρόνου της καταβολής του και μετέπειτα τόκου. Ο δε Δημήτριος Πάντος δια την ην εκπροσωπεί εταιρίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου», δήλωσεν ότι ενδέχεται την προκειμένην προς την ην εκπροσωπεί εταιρίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου», πώλησιν και μεταβίβασιν από της πωλητρίας Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος και Αθηνών δια του παρόντος των ειρηται ακινήτων αντί συνολικού συμφωνηθέντος τιμήματος δραχμών διακοσίων τεσσαράκοντα χιλιάδων (240.000) και συνομολογεί και αποδέχεται πάντα τα προεκτεθέντα. Τοις συμβαλλομένοις υπέμνησα τας συνεπείας της παραλείψεως της μεταγραφής, τας ευθύνας των «εν περιπτώσει» ανακριβειών της επιδοθείσης δηλώσεως μεταβιβάσεως τους περιορισμούς του νόμου και των σχεδίων πόλεων ούτοι δ' εβεβαίωσαν ότι τα πωλούμενα ακίνητα δεν προέρχονται «εξ αγροτικής» απκατάστασεως και ότι δεν μεσολάβησεν μεσίτης. Επεδόθη δήλωσις φόρου μεταβιβάσεως εις τον Οικονομικόν Έφορον Βόλου λαβούσα τον αριθμόν 515/1957 και ο φόρος εκ δραχμών 11124 κατεβλήθη εις το δημόσιον ταμείον Βόλου δι'αυτού συνημμένων ώδε υπ' αριθμόν 6120 Α΄ της 8 Μαΐου 1957 τριπλοτύπου. Εισπρακτέα τέλη - δικαιώματα δραχμαί 2572. Προς βεβαίωσιν συνετάγη τη αιτήσει το παρόν όπερ αναγνωσθέν ευκρινώς και μεγαλοφώνως και βεβαιωθέν υπογράφεται.

Οι συμβληθέντες Θ.Α. Λαζάρου, Κ.Δ. Γούσιος, Δ. Αντ. Πάντος

Οι συμβολαιογράφοι Γ.Ν. Κορώνης, Δ.Ι. Παπαδόπουλος

Ακριβές αντίγραφον. Βόλος αυθημερόν Ο συμβολαιογράφος Βόλου.

***

5). Αριθμός 11252, Πώλησις ακινήτων δραχμών 310.000.

Εν Βόλω και εν τω επί της οδού Γαλλίας 62 συμβολαιογραφείω μου ιδιοκτησία Δημητρίου Γαλανού τη τριακοστή (30) Δεκεμβρίου του χιλιοστού εννεακοσιοστού πεντηκοστού εβδόμου 1957 έτους ημέρα Δευτέρα ενώπιον εμού του συμβολαιογράφου κατοίκου Βόλου ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΡΩΝΗ εδρεύοντος εν Βόλω παρουσία του επί συμπράξει προσληφθέντος συμβολαιογράφου κάτοικων Βόλου Δημητρίου Ιω. Παπαδοπούλου εδρεύοντος εν Βόλω γνωστού μοι και μη εξαιρετέου, ενεφανίσθησαν οι γνωστοί μοι και μη εξαιρετέοι αφ'ενός ο Δημήτριος Αντωνίου Πάντος αλευροβιομήχανος, κάτοικος Βόλου, ενεργών εν προκειμένω ως διαχειριστής της εν Βελεστίνω εδρευούσης ομορρύθμου εμπορικής Εταιρίας υπό την επωνυμίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» συσταθείσης διά του 1 Αυγούστου 1949 ιδιωτικού εταιρικού συμβολαίου, νομίμως και τούτου καταχωρηθέντος εν τόμω ΙΗ΄ υπ' αύξοντα αριθμόν 2 των βιβλίων Εταιριών του Πρωτοδικείου Βόλου, ως το συμβόλαιον τούτο ετροποποιήθη διά του από 2 Μαΐου 1952 ιδιωτικού εταιρικού συμβολαίου, νομίμως και τούτου καταχωρηθέντος εν τόμω ΙΗ΄ υπ' αύξοντα αριθμόν 62 των βιβλίων εταιριών του Πρωτοδικείου Βόλου, ων αμφοτέρων συμβολαίων αντίγραφα προσαρτώνται εις το υπ' αριθμόν 19959/57 συμβόλαιον μου και υπό την ανωτέρω ιδιότητά του εκπροσωπών την εν λόγω εταιρίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» μετ' αυτού δε και ο δικηγόρος Γεώργιος Αποστόλου Παπατόλιας, κάτοικος Βόλου και αφ' ετέρου οι Γεώργιος Νικολάου Βαρελόπουλος έμπορος, κάτοικος Βόλου και Πολύμερος Νικολάου Βαρελόπουλος έμπορος, κάτοικος Παγασών, προσωρινώς διαμένων ενταύθα και μετ' αυτών δε και ο δικηγόρος Χρήστος Σπυριδάκης κάτοικος Βόλου και συνωμολόγησαν τα ακόλουθα εις εκτέλεσιν του υπ' αριθμόν 10959/1957 προσυμφώνου μου. Ο πρώ-

τος των συμβαλλομένων Δημήτριος Αντωνίου Πάντος, ο ην παρίσταται ιδιότητα, ήτοι ως διαχειριστής, της εν Βελεστίνω εδρευούσης ομορρύθμου εμπορικής Εταιρίας υπό την επωνυμίαν «Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε.», ως καθολική διάδοχος της τέως Τραπέζης Αθηνών δυνάμει του από 27 Φεβρουαρίου 1956 Β.Δ./τος περί συγχωνεύσεως της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος Α.Ε. και της Τραπέζης Αθηνών και λοιπά», έχουσα εις την αποκλειστικήν αυτής κυριότητα νομήν και κατοχήν εν' ακίνητον κτήμα, αποτελούμενον α) εξ ενός γηπέδου εκτάσεως μέτρων τετραγωνικών τεσσάρων χιλιάδων εξακοσίων εβδομήκοντα εννέα (4679) ή όσης και αν είναι, β) εκ των συνεχομένων γαιών, ήτοι ποτιστικών κήπων (μπαξέδων) εκτάσεως στρεμμάτων πεντήκοντα εννέα (59) ή όσης εκτάσεως και αν είναι, γ) εκ της από του γηπέδου μέχρι του σιδηροδρομικού σταθμού διοικούσης λωρίδος εδάφους όσης εκτάσεως και αν είναι, δ) εκ του εκ της εν Βελεστίνω αναβλυζούσης πηγής διά του από προς βορράν των γαιών αύλακος ελκομένου ύδατος, κειμένου του όλου κτήματος εις θέσιν «Σταϊλίκι» ή «Μπέη» της κτηματικής περιφερείας Βελεστίνου της ομωνύμου Κοινότητος του τέως Δήμου Φερρών, και οριζομένου εν συνόλω γύρωθεν» ανατολικώς με παλαιόν δρόμον ήδη χάνδακα, δυτικώς με οδόν άγουσαν εις Ριζόμυλον και Χατζήμισυ, αρκτικώς με αύλακα, δι' ου διέρχεται το ποτιστικόν ύδωρ το εκπηγάζον εκ της εν Βελεστίνω αναβλυζούσης πηγής και πέραν του αύλακος με ιδιοκτησίας Ιωάννου Γιάτσου και Γεωργίου Τσαπράζη και μεσημβρινώς με λίθινον γεφυρίδιον και κοινοτικήν περιφέρειαν Βελεστίνου, επώλησε και μετεβίβασε προς την υπ' αυτού εκπροσωπουμένην ώδε ομόρρυθμον εμπορικήν εταιρίαν υπό την επωνυμίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» δυνάμει του υπ' αριθμόν 10197 της 16 Μαΐου 1957 συμβολαίου μου, μεταγραφέντος την δεκάτην έκτην (16) Μαΐου 1957 εις τα βιβλία μεταγραφώς του τέως Δήμου Φερρών εν τόμω 21 υπ' αύξοντα αριθμόν 63 εκ του ανωτέρω περιγραφέντος ακινήτου κτήματός της α) κατά πλήρη κυριότητα, νομήν και κατοχήν μετά των συμπαρομαρτούντων δικαιωμάτων πραγματικών και προσωπικών και των συναφών αγωγών το γήπεδον μετά της υπ΄αυτού μέχρι του σιδηροδρομικού σταθμού διηκούσης λωρίδος εδάφους, οριζόμενον ανατολικώς με οδόν άγουσα εις μύλους Παπαγιώτου και εκ των άλλων πλευρών με το υπόλοιπων ακίνητον και β) μόνο κατά κατοχήν και χρήσιν, παρακρατήσασα υπέρ εαυτής την κυριότητα και νομήν μέχρις αποπληρωμής του τιμήματος, τας συνεχομένας προς το γήπεδον γαίας μετά του εκ της εν Βελεστίνω αναβλυζούσης πηγής διά του προς βορράν των γαιών αύλακος ελκομένου ύδατος. Ότι αποπληρωθέντος του τιμήματος ως προκύπτει εκ της υπ' αριθμού 11248/57 πράξεώς μου η εν Βελεστίνω εδρεύουσα ομόρρυθμος Εμπορική Εταιρία υπό την επωνυμίαν «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» κατέστη αποκλειστική κυρία νομεύς και κάτοχος ολοκλήρου του εν λόγω ακινήτου εκ γηπέδου, γαιών, ύδατος και λοιπά ως περιγράφεται εν τω ειρημένω συμβολαίω. Ότι ο αυτός πρώτος συμβαλλόμενος ηφ΄ην παρίσταται ιδιότητα, ήτοι ως διαχειριστής της Εταιρίας «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» και εκπροσωπών ταύτην εις εκτέλεσιν του μνησθέντος προσυμφώνου μου πωλεί σήμερον και μεταβιβάζει κατά πλήρη κυριότητα, νομήν και κατοχήν μετά των συμπαρομαρτούντων δικαιωμάτων πραγματικών και προσωπικών και των συναφών αγωγών προς τους αφ' ετέρου συμβαλλομένους Γεώργιον Νικολάου Βαρελόπουλον και Πολύβιον Νικολάου Βαρελόπουλον, κοινώς και αδιαιρέτως και κατ' ισομοιρίαν. Εκ του περιγραφέντος ακινήτου κτήματος τας μετά του γηπέδου συνεχομένας γαίας, ων την κυριότητα και νομήν είχε υπέρ εαυτής η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και Αθηνών Α.Ε. μέχρις αποπληρωμής αυτή υπό της εταιρίας «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» πιστωθέντος τιμήματος μετά εκ της εν Βελεστίνω αναβλυζούσης πηγής διά του προς βορ-

ράν των γαιών αύλακος ελκομένου ύδατος, οίτινες γαίαι σύγκεινται εκ τεσσάρων αυτοτελών τεμαχίων τεμαχίων, εικονιζομένων εις το συνημμένον ώδε από 23 Δεκεμβρίου 1957 σχεδιάγραμμα του μηχανικού Δημ. Σαραντοπούλου και ακριβέστερον από τα κάτωθι στοιχεία εις τα από 3 Οκτωβρίου 1957 τέσσερα τοπογραφικά διαγράμματα του χημικού μηχανικού Δημ. Σαραντοπούλου όπερ προσαρτώνται εις το υπ' αριθμόν 10959/1957 προσύμφωνόν μου με πλευρικάς διαστάσεις και όρια ως ακολούθως ήτοι α)το υπό στοιχείο Ι νοτίως των εν καταστάσεων κυλινδρομύλου αδελφών Πάντου τεμάχιον υπό την ονομασίαν αγρόν εικονοστασίου έχει έκτασιν στρεμμάτων είκοσι δύο (22) ή όσης και αν είναι και ορίζεται βορείως επί πλευράς τεθλασμένης μέτρων 40,00- 32,00- 114,40- 38,60-38,-62,00 με κοινοτικήν οδόν βαίνουσαν προς Βελεστίνον νοτίως εν μέρει επί πλευράς τεθλασμένης μέτρων 64,30- 35,80- 128,30- με κοινήν αγροτικήν οδόν εν μέρει επί τεθλασμένης πλευράς μέτρων 22,70- 40,00 με κοινοτικόν Μυλαύλακα και εν μέρει και επί πλευράς μέτρων 64,20 με κοινοτικήν οδόν προς δημόσιαν οδόν Λαρίσης-Βόλου και δυτικώς επί πλευράς μέτρων 31,60 με κοινοτικόν αγρόν Βελεστίνου του εν τω αγρώ τούτω εικονοστασίου μετά του σχετικού διαδρόμου του συνδέοντος μετά της κοινοτικής οδού, ως διαλαμβάνεται εις το σχέδιον παραμένωντας εις την ιδοκτησίαν των αδελφών Πάντου, Β) το υπό στοιχείων ΙΙ βορείως του τεχνικού μεταλλικού υδραύλακος ιδιοκτησίας εταιρίας «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» τεμάχιον έχει έκτασιν στρεμμάτων είκοσι τεσσάρων και εκατόν δέκα έξ (24,116) τετραγωνικών μέτρων ή όσης εκτάσεως και αν είναι και ορίζεται βορείως επί πλευράς τεθλασμένης μέτρων 45,00- 110,00-107,00 με κοινοτικήν οδόν Βελεστίνου νοτίως εν μέρει επί τεθλασμένης πλευράς μέτρων 63,00- 42,00 με δευτερεύοντα μυλαύλακα ιδιοκτησίας εταιρίας αδελφοί Αντωνίου Πάντου εν μέρει και επί πλευράς μέτρων εκατό (100) με τεχνικόν μεταλλικόν υδραύλακα ιδιοκτησίας Αδελφοί Αντωνίου Πάντου, ανατολικώς επί τεθλασμένης πλευράς μέτρων 131,00- 11,00 με αγρόν Γιάτσου, δυτικώς επί πλευράς μέτρων εκατόν δύο (102) με κοινοτικόν αγρόν Βελεστίνου,συνολικής έκτασις εκ στρεμμάτων 1,25 αφορώσα περίβολον και εκκλησίαν «Άγιος Μηνάς» μετά διαδρόμους πλάτους 2,5 μέτρων συνδέοντος την έκτασην ταύτην μετά της κοινοτικής οδού, και ήτις έκτασις θέλει παραμείνη υπό την ιδιοκτησίαν των Αδελφών Αντωνίου Πάντου ως σαφώς διαλαμβάνεται εις το σχέδιον, ως και το τρίγωνον α-ε-γ ως διαλαμβάνεται εις το σχέδιον, όπερ θέλει παραμείνη υπό την ιδιοκτησίαν αδελφών Πάντου, Γ) το υπό στοιχείον ΙΙΙ υπό την ονομασίαν αγρός «Σταφίδα» τεμάχιον έχει έκτασιν στρεμμάτων έξ (6) και πεντακοσίων είκοσιν ενός (521) τετραγωνικών μέτρων ή όσης και αν είναι και ορίζεται βορείως επί πλευράς μέτρων εξήκοντα εννέα (69) με αγρόν Τσαπράζη, νοτίως με δευτερεύοντα μυλαύλακα ιδιοκτησίας Αδελφών Αντ. Πάντου τοξοειδούς πλευράς ης η χορδή έχει μήκος μέτρων εξήκοντα οκτώ (68) ανατολικώς επί πλευράς τεθλασμένης μέτρων ογδοήκοντα (80) με κοινοτικήν μυλαύλακα και δυτικώς επί μεν πλευράς 52 μέτρων με αγρών Γιάτσου επί δε πλευράς 45 μέτρων με τον πωλουμένον αγρόν των 24,116 στρεμμάτων ως διαλαμβάνεται εις το σχέδιον, Δ) το υπό στοιχείον νοτίως του τεχνικού μεταλλικού υδραύλακος τεμάχιον έχει έκτασιν στρεμμάτων τεσσάρων (4) και ενενήκονταέξ (96) τετραγωνικών μέτρων η όσης και αν είναι και ορίζεται βορείως επί πλευράς μέτρων εκατόν δέκα τριών (113) με τεχνικόν μεταλλικόν υδραύλακα και ιδιοκτησίας εταιρίας αδελφοί Αντωνίου Πάντου νοτίως επί πλευράς μέτρων εκατόν τριάκοντα έξ και 60/00 (136,60) με κοινοτικήν οδόν Βελεστίνου ανατολικώς επί πλευράς μέτρων πεντήκοντα οκτώ (58) με προαύλιον κυλινδρομύλου εταιρίας «Αδελφοί Αντωνίου Πάντου» περιφραγμένον διά του συρματοπλέγματος και δυτικώς επί πλευράς μέτρων δέκα οκτώ και

80/00 (18,00) με κοινοτικόν αγρόν Βελεστίνου μετην ρητήν συμφωνίαν ότι τόσον ο τεχνικός μεταλλικός μυλαύλαξ όσον και δύο ζώναι εδάφους εκατέρωθεν τούτου πλάτους εκάστης ενός μέτρου, θέλουσι παραμείνη υπό την ιδιοκτησίαν Αδελφών Αντωνίου Πάντου, του πλάτους εκάστης ζώνης μετρουμένης από των καθέτων μεταλλικών στύλων οίτινες υποβαστάζουσιν τον όλον μυλαύλακα, εκ των δύο τούτων ζωνών, η μεν μία διέρχεται διά του αγρού των είκοσι τέσσαρων και 116/000 (24,116) στρεμμάτων, ως σαφώς εν τω σχεδίω διαλαμβάνεται πωλεί δε τας προπεριγραφείσας ταύτας γαίας αντί του συμφωνηθέντος ανταξίου και αναλόγου προς τας κρατούσας οικονομικάς συνθήκας και αγοραίαν αξίαν των περιγραφεισών γαιών δραχμών τριακοσίων δέκα χιλιάδων (310.000) εξ ων δραχμαί τεσσαράκοντα χιλιάδες (40.000) κατεβλήθησαν υπό των αγοραστών εις την πωλήτριαν κατά την σύνταξιν του υπ' αριθμόν 10959/1957 προσυμφώνου μου, δραχμαί εκατόν δέκα χιλιάδες (110.000) κατεβλήθησαν υπό των αυτών αγοραστών συμμέτρως κατά τους όρους του μνησθέντος προσυμφώνου μου εις την «Εθνικήν Τράπεζαν Ελλάδος και Αθηνών» εις εξόφλησιν ισοπόσου τιμήματος του πιστωθέντος, δια του υπ' αριθμόν 10197/1957 συμβολαίου μου, τιμήματος το δε υπόλοιπον του τιμήματος εκ δραχμών εκατόν εξήκοντα χιλιάδων (160.000) υπόσχονται και υποχρεούνται οι αγορασταί να καταβάλλουν εις την πωλήτριαν εταιρίαν εις εξ δόσεις εκ δραχμών είκοσι εξ χιλιάδων εξακοσίων εξήκοντα εξ (26.666) εκάστης των πέντε πρώτων πέντε δόσεων και εκ δραχμών είκοσι εξ χιλιάδων εξακοσίων εβδομήκοντα (26.670) της τελευταίας, πληρωτέας ατόκως την μεν πρώτην την 31 Ιουλίου 1958, την δευτέραν την 31 Αυγούστου 1958, την Τρίτη την 30 Σεπτεμβρίου 1958, την τετάρτην την 31 Οκτωβρίου 1958. Προς διευκόλυνσιν της πωλητρίας οι αγορασταί εξέδωκαν σήμερον εξ (6) ισόποσα προς τας άνω δόσεις και αντιστοίχων λήξεων γραμμάτια εις διαταγήν τα οποία παρέδωκαν σήμερον εις τον ως άνω αντιπρόσωπον της πωλητρίας ως συνομολόγησαν οι συμβαλλόμενοι και άτινα θα εξοφλώσιν τοις μετρητοίς, της εξοφλήσεωςαποδεικνυομένης διά προσαγωγής αυτών παρά των αγοραστών δε όντως εξωφλημένων παρά του κομιστού. Δηλοί προσέτι ο ειρημένος Δημήτριος Πάντος ως παρίσταται και ενεργεί ότι η υπ' αυτού ως άνω εκπροσωπουμένη εν Βελεστίνω εδρεύουσα ομόρρυθμος Εμπορική Εταιρία υπό την επωνυμίαν Αδελφοί Αντωνίου Πάντου πωλεί και μεταβιβάζει διά του παρόντος συμβολαίου προς τους αφ' ετέρου συμβαλλομένους αγοραστάς τας προπεριγραφείσας γαίας μετά του ύδατος ελευθέρας παντός εν γένει βάρους χρέους, υποθήκης, προσημειώσεως υποθήκης, καταστάσεως, προικώου δικαίου, τρίτου εκνικήσεως ή διεκδικήσεως δουλείας οιασδήποτε φύσεως, μισθώσεως ή χρήσεως, απαλλοτριώσεως, ρυμοτομίας η αποζημιώσεως εκ ταύτης παροδίων και γειτόνων πάσης φιλονικίας ή διενέξεως, πάσης οφειλής φόρων, τελών και δικαιωμάτων και παντός εν γένει δικαιώματος τρίτου νομικού ελαττώματος και πραγματικού και υπόσχεται ρητώς διά του παρόντος συμβολαίου, ότι το πωλούμενον (αι γαίαι μετά του ύδατος) είναι ελεύθερο παντός εν γένει βάρους χρέους υποθήκης προσημειώσεως υποθήκης κατασχέσεως προικώου δικαίου τρίτου εκνικήσεως ή διεκδικήσεως, δουλείας οιασδήποτε φύσεως, μισθώσεως ή χρήσεως, απαλλοτριώσεως, ρυμοτομίας και αποζημιώσεως εκ ταύτης παροδίων και γειτόνων πάσης φιλονικίας ή διενέξεως πάσης οφειλής φόρων, τελών και δικαιωμάτωνκαι παντός εν γένει δικαιώματος τρίτου (νομικού ελαττώματος) και ότι τας προπεριγραφείσας γαίας παρέδωκε σήμερον εις τους αγοραστάς κατά πλήρη κυριότητα νομήν και κατοχήν. Οι αγορασταί ωμολόγησαν ότι αποδέχονται την αγοράν των περιγραφεισών γαιών, και παρέλαβαν την κυριότητα νομήν και κατοχήν των και κατέβαλον εις την πωλήτριαν το ως άνω μέρος του τιμήματος και υπόσχονται την

καταβολήν του υπολοίπου κατά τ' ανωτέρω εμπροθέσμως, ευθυνόμενοι αλληλεγγύως και εις ολόκληρον και παραιτούμενοι της της ενστάσεως της διζήσεως και συνομολογούν και αποδέχονται πάντα τα προεκτεθέντα. Αμφότερα δε τα συμβαλλόμενα μέρη ως παρίστανται και εκπροσωπούνται συνομολογούν ότι παραιτούνται της προσβολής του παρόντος διά τινα των εν άρθροις 178,179,201 και 388 του Αστικού κώδικος αναφερομένων λόγων ότι τα έξοδα και τέλη του παρόντος συμβολαίου και μεταγραφής του, καθώς και ο φόρος μεταβιβάσεως βαρύνουσι κατ΄ισομοιρίαν τα συμβαλλόμενα μέρη και ότι η παραχώρησις του ύδατος έχει την έννοιαν ότι η πωλήτρια εκχωρεί το δικαίωμα εις τους αγοραστάς να χρησιμοποιούν το ύδωρ, ως τούτο υφίσταται κατά τα ειθισμένα διά τους ιδιοκτήτας των γαιών και ότι η πωλήτρια διατηρεί επίσης τα κατά τα ειθισμένα υφιστάμενα δικαιώματά της χρήσεως του ύδατος, ως ιδιοκτήτρια του αλευρομύλου, ήτοι ότι παραμένει αμετάβλητος η μέχρι υφισταμένη πραγματική κατάστασις περί την χρήσιν του ύδατος διά τας ανάγκας του κυλινδρομύλου και των γαιών και ότι τα δικαιώματα ταύτα των συμβαλλομένων μερών είναι εμπραγμάτου φύσεως. Γίνεται μνεία ότι εκ αρχής του παρόντος παρέστησαν και οι γνωστοί μοι και μη εξαιρετέοι πληρεξούσιοι δικηγόροι των συμβαλλομένων Γεώργιος Απ. Παπατόλιας, διά την πωλήτριαν και Χρήστος Σπυριδάκης διά τους αγοραστάς οίτινες προϋπογράφουν το παρόν και οίτινες συνέταξαν κα το σχέδιον του παρόντος προσαρτώμενον ώδε. Εισπρακτέα τέλη και δικαιώματα δραχμαί 2850. Τοις συμβαλλομένοις υπέμνησα τας συνεπείας της παραλείψεως της μεταγραφής τας ευθύνας των εν περιπτώσει ανακριβειών της επιδοθείσης δηλώσεως μεταβιβάσεως, ούτοι δ' εβεβαίωσαν ότι το πωλούμενον ακίνητον δεν προέρχεται εξ αγροτικής αποκαταστάσεως και ότι δεν μεσολάβησεν κτηματομεσίτης. Επεδόθη δήλωσις φόρου μεταβιβάσεως εις τον Έφορον Βόλου λαβούσα τον αριθμόν 1820/1957 και ο φόρος εκ δραχμιών 13168 κατεβλήθη εις το β' Δημόσιον ταμείον Βόλου διά του συνημμένου ώδε υπ' αριθμόν 13428 της 30 Δεκεμβρίου 1957 τριπλοτύπου. Προς βεβαίωσιν συνετάγη τη αιτήσει των το παρόν, ανεγνώσθη ευκρινώς και μεγαλοφώνως και βεβαιωθέν υπογράφεται.

Οι συμβληθέντες Δ.Α. Πάντος, Γ.Ν. Βαρελόπουλος, Π.Ν. Βαρελόπουλος
Ο συμβολαιογράφος Γεώργιος Νικολάου Κορώνης
Οι πληρεξούσιοι δικηγόροι Γ.Λ. Παπατόλιας, Χ.Λ. Σπυριδάκης
Οι Μάρτυρες Δημήτριος Ιωάννου Παπαδόπουλος
συμβολαιογράφος

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Δ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Οι Βόρειες Σποράδες, η Εύβοια και η Σκύρος στον Ύστερο Μεσαίωνα. Ιστορική αναδρομή στο χώρο και στο χρόνο (1204-1538)

Εισαγωγή

Με τον γενικό τίτλο οι Βόρειες Σποράδες, η Εύβοια και η Σκύρος στον Ύστερο Μεσαίωνα, γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής των επί μέρους ιστορικών γεγονότων, τα οποία έλαβαν χώρα στη διάρκεια των ΙΓ΄ - ΙΣΤ΄ αιώνων και αναφέρονται στον θαλάσσιο χώρο που οριοθετεί η ευρύτερη νησιωτική περιφέρεια του πλέγματος των νήσων του βόρειου Αιγαίου. Στη θαλάσσια αυτή περιφέρεια ανήκουν τα νησιά των Βόρειων Σποράδων (Σκιάθος – Σκόπελος – Αλόννησος), η Εύβοια και η Σκύρος. Η ιστορία των νησιών αυτών, στη διάρκεια του ΙΓ΄ αι. και μετά αιώνων, από την αρχική κατάληψή τους από τους Φράγκους (1204) μέχρι και την οριστική περιέλευσή τους στους Οθωμανούς (1538)[1], διέτρεξε πολλά στάδια ενδιάμεσων κατοχών από ποικιλώνυμους λατίνους δυνάστες (Βενετούς, Καταλανούς κλπ), χωρίς να λείψει και η ενδιάμεση, σε κάποια περίοδο στα ίδια νησιά, βυζαντινή κυριαρχία.

Μέσα στο περίγραμμα του ευρύτερου ιστορικού χώρου, στον οποίο διαμορφώνει η έρευνα του ιστορικού βίου των νησιών αυτών, ο ερευνητής διαπιστώνει μεγάλες διαφορές στην εξελικτική ιστορική πορεία σε καθένα από τα νησιά αυτά. Οι διαφορές αυτές σηματοδότησαν ιστορικό βίο διαφορετικό για το καθένα από τα νησιά αυτά, ανάλογα με την εθνικότητα που είχαν οι κατά καιρούς εναλλασσόμενοι κατακτητές – δυνάστες, οι οποίοι, για κάποια περίοδο, κυριάρχησαν στα νησιά αυτά στη διάρκεια του ΙΓ΄ έως και τον ΙΣΤ΄ αιώνα.

Έτσι, συναντούμε εκτός από τους πειρατές και ένα άλλο ποικιλώνυμο πλήθος Ελλήνων, αλλά και ξένων δυναστών, να διαφεντεύουν τα νησιά των Βόρειων Σποράδων, την Εύβοια και τη Σκύρο στην περίοδο 1204-1538. Υπό την πιο πάνω έννοια, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις πιο κάτω περιόδους κυριαρχίας Ελλήνων και ξένων δυναστών

1. Η Εύβοια καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς 1470. Η Σκύρος και οι Β. Σποράδες το 1538.

πάνω στα νησιά του συμπλέγματος των Βόρειων Σποράδων, την Εύβοια και τη Σκύρο στη διάρκεια των ετών 1204-1538, οι οποίες χρονικά εντάσσονται μέσα στο ευρύτερο περίγραμμα του ύστερου ελλαδικού Μεσαίωνα, στις απαρχές του έτους 1204, έτος της κατάκτησης της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας:

Περίοδοι κυριαρχίας Ελλήνων και ξένων δυναστών
των νήσων του συμπλέγματος
των Βόρειων Σποράδων, της Εύβοιας και της Σκύρου:

α. Λατινική κυριαρχία στις Β. Σποράδες, Εύβοια και Σκύρο (1204-1270).
β. Βυζαντινή κυριαρχία στις Β. Σποράδες και στη Σκύρο (1270-1453).
γ. Βυζαντινή κυριαρχία στην Εύβοια, πλην της Χαλκίδας (1270-1280).
δ. Λατινική κυριαρχία (Βενετοί και Καταλανοί) στην Εύβοια (1280-1470).
ε. Λατινική κυριαρχία (Βενετοί) στις Βόρειες Σποράδες και στη Σκύρο (1453-1538).
στ. Οθωμανική κυριαρχία (1538).

Μέσα στο ιστορικό πιο πάνω πλαίσιο της έρευνας, που αναγκαία εντάσσεται μέσα στο ευρύτερο περίγραμμα του ιστορικού βίου του ηπειρωτικού και νησιωτικού χώρου της Ελλάδας την ίδια περίοδο του ιστορικού του βίου (ύστερος Μεσαίωνας), καταγράφονται αναγκαίως και γεγονότα, τα οποία έλαβαν χώρα στη διάρκεια της περιόδου εκείνης και τα οποία επηρέασαν καθοριστικά τις εξελίξεις σε ολόκληρο τον γεωγραφικό χώρο της ελληνικής χερσονήσου, που στο διάστημα αυτό τελούσε κάτω από μια εναλλασσόμενη κυριαρχία Ελλήνων και ποικιλώνυμων, άλλων ξένων (Λατίνων) δυναστών. Άλλωστε, είναι γνωστό σε όσους ασχολούνται με την έρευνα ενός τόπου για μια ορισμένη χρονική περίοδο σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, ότι ο ερευνούμενος ιστορικά τόπος ποτέ δεν είναι ιστορικά αυτόνομος, αλλά παρουσιάζει πάντοτε ιδιαιτερότητες και διαφοροποιήσεις, οι οποίες, αναγκαία, συνάπτονται άμεσα με τις ιστορικές εξελίξεις των παραπλήσιων προς τον τόπο περιοχών. Αναγκαστικά, λοιπόν, η έρευνα του επισκοπούμενου ιστορικά χώρου της παρούσας μελέτης, στη διάρκεια των ΙΓ΄–ΙΣΤ΄ αιώνων, επεκτείνεται και στην καταγραφή των σπουδαιότερων ιστορικών γεγονότων της ίδιας περιόδου, των παραπλήσιων περιοχών του ηπειρωτικού, αλλά και του νησιωτικού χώρου που γαιωπολιτικά εντάσσεται στην ευρύτερη περιφέρεια των βόρειων και κεντρικών περιοχών του ελλαδικού μας χώρου (Μακεδονία, Στερεά, Θεσσαλία, κλπ). Και τούτο, επειδή οι ιστορικές εξελίξεις των περιοχών αυτών, όπως ήταν φυσικό και αναμενόμενο, επηρέασαν και την εξέλιξη του ιστορικού βίου των Βόρειων Σποράδων, της Εύβοιας και της Σκύρου στη διάρκεια του ελλαδικού ύστερου Μεσαίωνα. Πολλές φορές, οι ίδιες εξελίξεις σηματοδότησαν και γεγονότα που υπήρξαν καθοριστικά και για τον παραπέρα ιστορικό βίο ολόκληρου του ελλαδικού μας χώρου, την ίδια χρονική περίοδο που, κάποτε, διατελούσε υπό ξένη κυριαρχία.

Προοίμιο

Τα γεγονότα που ιστορούνται στο πλαίσιο του περιγράμματος της έρευνας της ιστορίας των Βόρειων Σποράδων, της Εύβοιας και της Σκύρου, κατά τη διάρκεια του ύστερου ελλαδικού Μεσαίωνα, εντάσσονται, όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή, μέσα στο ευρύτερο χωρικό διάγραμμα των γεγονότων που ακολούθησαν την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας (1204), την ανακατάληψή της

από τους Έλληνες της Νίκαιας (1261) και, τέλος, την οριστική κατάληψή της από τους Οθωμανούς το έτος 1453.

Για την πιο πάνω αιτία κρίθηκε σκόπιμο, μέσα στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, πριν από την ιστορική αναφορά των επί μέρους ιστορικών γεγονότων, τα οποία αποτελούν και το κύριο αντικείμενο της έρευνας που επιχειρείται με την παρούσα συγγραφή, να προταθεί και ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο το οποίο να αναφέρεται στην πολιτικοστρατιωτική κατάσταση του χερσαίου ελλαδικού χώρου και των νησιών του ελληνικού αρχιπελάγους, όπως η κατάσταση αυτή διαμορφώθηκε αμέσως μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους, τον Απρίλιο του 1204.

Η παράθεση του κεφαλαίου αυτού κρίνεται αναγκαία για να μπορεί ο κάθε φιλίστορας αναγνώστης να έχει μια πλήρη πληροφόρηση αλλά και εικόνα της καταστάσεως που επικρατούσε στην ευρύτερη ελλαδική περιφέρεια, όπως αυτή διαμορφώθηκε αμέσως μετά το 1204.

Α΄

Η πολιτικοστρατιωτική κατάσταση του χερσαίου ελλαδικού χώρου και των νησιών του Αρχιπελάγους μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους τον Απρίλιο του 1204

Την νύκτα της 12ης προς τη χαραυγή της 13ης Απριλίου του 1204 καταλύεται από τους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας η Ορθόδοξη του Χριστού αυτοκρατορία της Ανατολής, ύστερα από την κατάληψη από αυτούς της Κωνσταντινουπόλεως. Μέσα στην Πόλη, την ονομαστή πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, το καύχημα της Ανατολής, επακολούθησε πρωτοφανής για τα ιστορικά χρονικά όλων των εποχών σφαγή, όργιο λεηλασιών, φόνων και διάπραξη παντοειδών εγκληματικών πράξεων, πρωτοφανούς βιαιότητας, σε βάρος των ορθόδοξων κατοίκων.

Οι πράξεις αυτές, πρωτόγνωρες και αδιανόητες για χριστιανούς στρατιώτες, χαρακτηρίσθηκαν δικαίως, από επιφανείς δυτικούς ιστορικούς, ως «(...) εγκλήματα διαπραχθέντα κατά της ανθρωπότητας[2] και ως πράξεις γιγαντιαίας πολιτικής αφροσύνης»[3]. Στην πραγματική του, όμως, διάσταση το τραγικό της πτώσεως της Βασιλεύουσας στα χέρια των σταυροφόρων το 1204, το οποίο θεωρήθηκε ως ένα από τα πιο δραματικά συμβάντα της παγκόσμιας Ιστορίας, στις αρχές του ΙΓ΄ αιώνα, δεν οφείλεται μόνο στις δυναστικές έριδες του βασιλεύοντα τότε οίκου των Αγγέλων και στην ακόρεστη φιλοδοξία των ηγετών της Δ΄ Σταυροφορίας, για πλούτο, δόξα και κατάκτηση νέων εδαφών. Τα αίτια της εκτροπής της Δ΄ Σταυροφορίας από τον αρχικό της προορισμό, που ήταν η απελευθέρωση της Ιερουσαλήμ από τους Άραβες και η κατεύθυνσή της προς τον γαιωπολιτικό χώρο της βυζαντινής Ανατολής, ήταν βαθύτερα και πολλά. Ένα από αυτά ήταν τα μεγάλα συμφέροντα, πολιτικά και οικονομικά, της αναγεννώμενης τότε λατινικής Δύσεως για τον ζωτικό γι' αυτήν χώρο της Ορθόδοξης Ανατολής, που τότε, παρά τα εγγενή του προβλήματα, διαφέντευε ακόμα το ορθόδοξο Βυζάντιο. Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε την περίοδο εκείνη, των αρχών του ΙΓ΄ αιώνα, το Βυζάντιο ήταν πολλά και

2. St. Ranciman, *A. History of Grusades*, τόμ. Γ, σελ. 130. Διον. Ζακυθηνός, *Η Βυζαντινή Ελλάς, 392-1204*, εν Αθήναις, 1965, σελ. 103.

3. Τζόναθαν Φίλλιπς (μετ. Λεων. Καρατζάς), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2005, σελ. 15, 498-537. Νικήτας Χωνιάτης (μετ. Η. Magonlias), *City of Byzantium, Annals of Nicetas Choniates*, Ντητρόιτ 1984, σελ. 314-315.

ποικίλα. Οφείλονταν, κατά κύριο λόγο, στους χρόνους που προηγήθηκαν της πτώσεως του 1204 και ήταν συμπτώματα μιας βαθύτερης κρίσεως που σοβούσε από τα παλιότερα ακόμα χρόνια, καθορίζοντας το πλαίσιο μιας βαθύτερης παρακμής του βυζαντινού χώρου[4]. Η παρακμή αυτή προαιώνιζε αναπόφευκτα τη μέλλουσα πτώση.

Τα καθοριστικά πιο πάνω συμπτώματα ήταν πολλά και όλα απότοκα γεγονότων που είχαν χρονικά προηγηθεί, όπως οι εγγενείς έριδες των ηγεμονευόντων αυτοκρατορικών οίκων, η συρρίκνωση των εδαφών της αυτοκρατορίας στην Ανατολή, μετά τις ήττες των Βυζαντινών, στις μάχες του Ματζικέρτ (1071), του Μυριοκεφάλου (1176) και η μεγάλη και φανερή εχθρότητα των Μονοφυσιτών Χριστιανών της Ανατολής, η συνεχής οικονομική αιμορραγία του βυζαντινού θησαυροφυλακίου, για τις δαπάνες των μισθοφορικών στρατευμάτων, η έλλειψη εθνικού βυζαντινού στρατού, οι συνεχείς πόλεμοι κατά των Σελτζούκων Τούρκων και Νορμανδών σε Ανατολή και Δύση[5], η απώλεια των αγορών της ανατολικής λεκάνης της Μεσόγειας θάλασσας από τις εγκαταστάσεις ξένων (Λατίνων) εμπόρων, υπηκόων των ναυτικών κρατών – πόλεων της Ιταλικής χερσονήσου, η φανερή εχθρότητα της Δυτικής Εκκλησίας, η παρακμή του θεσμού των θεμάτων, η βαρύτατη φορολογία[6] των βυζαντινών αστών και ιδιαίτερα των γεωργών, η εγκατάλειψη της υπαίθριας χώρας, η πειρατεία που λυμαινόταν τις ακτές, με αποτέλεσμα τα πιο πολλά νησιά να παραμένουν άοικα, η παραμέληση του βυζαντινού στόλου ικανού να προστατεύσει τα θαλάσσια σύνορα της αυτοκρατορίας, το έντονο δημογραφικό πρόβλημα στις υπαίθριες περιοχές, η αύξηση της δυνάμεως των «δυνατών» και τα συνακόλουθα αυτονομιστικά κινήματα των τελευταίων[7].

Μέσα από την τέφρα της καταστροφής του 1204 και πάνω στα ερείπια του οικτρά διαμελισμένου βυζαντινού κράτους, ξεπήδησαν μεγαλύτερα ή μικρότερα φεουδαλικά λατινικά κράτη και πολιτείες, που σηματοδότησαν καθοριστικά την παραπέρα ιστορική

4. Η παρακμή αυτή ήταν εμφανής στους τελευταίους χρόνους πριν από την άλωση του 1204 και σηματοδοτούσε μία βαθύτερη κρίση, πολιτική, κοινωνική και ηθική, που χαρακτήριζε ιδιαίτερα την περίοδο της εποχής των Κομνηνών (1081-1185) και συνεχίστηκε επιδεινούμενη στην εποχή των Αγγέλων (1185-1204).

5. Οι Νορμανδοί στη διάρκεια των ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αιώνων είχαν εισβάλει εκ Δυσμών στα βυζαντινά εδάφη του ελλαδικού χώρου. Οι νορμανδικοί πόλεμοι ήταν το προανάκρουσμα της καθοριστικής εισβολής και πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως από τους σταυροφόρους της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204.

6. Οι γνωστές φορολογίες των βυζαντινών, στις παραμονές της λατινικής κατακτήσεως, ήταν οι εξής: αγγαρεία, παραγγαρεία, ψωμοζητία, οινελαίου δόσις, κατάθεσις μιτάτου, νόμιθρον, χειροδεκατία, καστροκτησία, δόσις εξωτύπου, δόσις γειμόρου, μελισσονόμιον, δουκική διανομή, κατεπανική διανομή, καπνολόγιον, βιολόγιον, κομέρκιον, πρεβένδα και απαίτησις πλωΐμων. Βλ Α. Δ. Παπαθανασίου, *Η Βυζαντινή Δημητριάδα, 431-1204*, Βόλος 1985, σελ. 167, όπου και σχετικές παραπομπές. Ο ίδιος «Η έγγεια αγροτική ιδιοκτησία στη Βυζαντινή Θεσσαλία, Δ΄-ΙΔ΄ αιώνες», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. 10 (Βόλος 1992), σελ. 274 επ.

7. Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής Ιστορίας 11ου-13ου αιώνων*, Αθήνα 1986, σελ. 59 επ., 131, υποσ. 206. Μ. Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού*, Θεσσαλονίκη, 1985, ΕΦΣΑΠ Θεσσαλονίκης, παράρτ. 58, Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος, 324-1453*, Αθήναι, 1985, σελ. 99, 259. Απόστολος Δ. Παπαθανασίου, *Η Βυζαντινή Δημητριάδα, 431-1204*, Βόλος 1985, σελ. 171, υποσ. 258.

πορεία του ελλαδικού χώρου στους κατοπινούς αιώνες[8]. Με τη συνθήκη της διανομής[9], που είχε προηγηθεί της κατακτήσεως του 1204 και υλοποιήθηκε μετά την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως, δημιουργήθηκαν φεουδαλικές επικράτειες στα πρώην εδάφη της καταλυθείσας βυζαντινής αυτοκρατορίας, πάνω στις οποίες είχε την επικυριαρχία, πλην των βενετικών κτήσεων, η νεοσυσταθείσα λατινική αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως, με πρώτο λατίνο αυτοκράτορα, τον κόμη Βαλδουίνο της Φλάνδρας.

Στα εδάφη του μέχρι τότε βυζαντινού ελλαδικού χώρου, δημιουργήθηκε το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης, με πρώτο βασιλιά τον μαρκήσιο του Μομφερρά Βονιφάτιο, έναν από τους συναρχηγούς της Δ΄ Σταυροφορίας[10]. Ταυτόχρονα, στο χώρο της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, δημιουργήθηκαν διάφορες λατινικές μικρότερες ή μεγαλύτερες φεουδαρχικές επικράτειες, τις οποίες διαφέντευαν άρχοντες υποτελείς στο λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης, όπως επίσης και στη Βενετία. Μέσα από την τέφρα της καταλυθείσας βυζαντινής αυτοκρατορίας ξεπήδησαν, το 1204, και τρία ελληνικά κράτη: της Νίκαιας, της Τραπεζούντας, της Ηπείρου.

Με τον τρόπο αυτό, ολόκληρος ο ελλαδικός χώρος της πάλαι ποτέ βυζαντινής αυτοκρατορίας, στους χρόνους που ακολούθησαν το έτος 1204, εμφάνιζε ένα τεράστιο μωσαϊκό μικρότερων και μεγαλύτερων φεουδαλικών ηγεμονιών. Πολλές από τις ηγεμονίες αυτές επέζησαν και μετά την κατάληψη του λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης από τον Θεόδωρο Δούκα Άγγελο Κομνηνό, το έτος 1224. Οι πιο πάνω ηγεμονίες των λατίνων φεουδαρχών, έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων του ελλαδικού χώρου αλλά και των νησιών του ελληνικού αρχιπελάγους στους κατοπινούς αιώνες. Τέτοιες ηγεμονίες λατίνων φεουδαρχών, που δημιουργήθηκαν στην περίοδο της Φραγκοκρατίας, στο χώρο της Θεσσαλίας, Στερεάς, Εύβοιας, Πελοποννήσου και νησιών, αναφέρονται οι εξής:

Στον Πλαταμώνα το φέουδο του Ρολάνδου Πίσκια, στη Λάρισα του Λομβαρδού Γουλιέλμου, στο Βελεστίνο του Βερτόλδου Κατσινελεμβόγκεν, στις Φθιώτιδες Θήβες των αδελφών Αλμπερτίνο και Ρολανδίνο Κανόσσα, στην περιοχή της Άμφισσας (Σάλωνα) του Θωμά Στρομογκούρ και στην Αθήνα του Βουργούνδιου Όθωνα Ντελαρός[11]. Στην Εύβοια και τα νησιά, την περίοδο που ακολουθεί το έτος 1204 εγκαθίσταται, επίσης, ένα ποικιλώνυμο πλήθος ξένων δυναστών.

8. Για το ιστορικό περίγραμμα του θεσσαλικού και ιδιαίτερα του μαγνησιακού χώρου, όπως διαμορφώθηκε μετά την κατάλυση του βυζαντινού κράτους, το 1204, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία και το Πήλιο στον Ύστερο Μεσαίωνα, 1204-1423*, Βόλος, 1998, σελ. 29 επ. Ο ίδιος, *Η Βυζαντινή Δημητριάδα...*, σελ. 170 επ., υποσ. 256-258.

9. Με τη συνθήκη της διανομής (Partitio Terrarum Imperii) που συμφωνήθηκε πριν από την άλωση του 1204, δημιουργήθηκαν στη συνέχεια πολλά προβλήματα μεταξύ των σταυροφόρων. Οι έριδες αυτές δημιούργησαν έντονες απογοητεύσεις, σχετικά με τις εκτιμήσεις που είχαν κάνει οι κορυφαίοι αρχηγοί των σταυροφόρων και λίγο έλειψε να καταλήξουν σε ρήξη και να απειληθεί ακόμα και εμφύλιος μεταξύ τους πόλεμος, ο οποίος αποσοβήθηκε τελικά με την μεσολάβηση του δόγη της Βενετίας, που ήταν ένας από τους συναρχηγούς της Δ΄ Σταυροφορίας.

10. Τρεις ήταν κατά βάση οι συναρχηγοί των δυνάμεων της Δ΄ Σταυροφορίας, ο κόμης της Φλάνδρας Βαλδουίνος, ο μαρκήσιος του Μομφερρά Βονιφάτιος και ο δόγης της Βενετίας, μεγάλος στην ηλικία (πλησίαζε τότε τα εννενήντα χρόνια και σχεδόν τυφλός) Ερρίκος Ντάντολο.

11. Ο Όθων Ντελαρός ήταν γνωστός ως μέγας Κύρης των Αθηνών (Μεγαλοκυράτο των Αθηνών). Αργότερα απονεμήθηκε γύρω στο έτος 1262, από τον βασιλιά Λουδοβίκο Θ΄ της Γαλλίας, ο τίτλος του δούκα στον Γουίδωνα Α΄ Ντελαρός (Δουκάτο των Αθηνών).

Η Εύβοια, μετά την κατάληψή της από τον Ιάκωβο Αβέσν παραχωρήθηκε στον τελευταίο ως τιμάριο από την επικυρίαρχο βασιλιά της Θεσσαλονίκης Βονιφάτιο, και μετά τον θάνατο του Αβέσν χωρίστηκε σε τρία μέρη και περιήλθε σε τρεις λομβαρδούς φεουδάρχες, που κατάγονταν από τη Βερόνα της Ιταλίας, τον Ραβάνο Νταλεκάρτσερι, τον Πεκοράρο Ντελαμάρκα Νουόβα και τον Τζιλμπέρτο Νταβερόνα, οι οποίοι πήραν την προσωνυμία των τριτημόριων (terzieri). Ο Πεκοράρο Ντελαμάρκα Νουόβα, μετά από χρόνια επέστρεψε στην Ιταλία, ενώ ο Τζιλμπέρτο Νταβερόνα πέθανε στην Εύβοια. Έτσι, ο Ραβάνο Νταλεκάρτσερι έγινε απόλυτος κύριος της Εύβοιας, ως ο κορυφαίος από τους τριτημόριους. Ο τελευταίος αυτός, το έτος 1211, αναγνώρισε την επικυριαρχία της Βενετίας πάνω στην Εύβοια και έγινε η αιτία της αθρόας εγκατάστασης Βενετών στην Εύβοια. Η Πελοπόννησος παραχωρήθηκε, μετά την οριστική της κατάληψη και την αποχώρηση για τη Γαλλία του πρώην ηγεμόνα της Γουλιέλμιου De Champlite, στον Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο[12], ο οποίος ίδρυσε την ηγεμονία της Αχαΐας.

Η Βενετία κατέλαβε, σύμφωνα με τη συνθήκη διανομής, καίρια σημεία του χερσαίου και νησιωτικού ελλαδικού χώρου και ιδιαίτερα λιμάνια και πόλεις, που εξασφάλισαν τον έλεγχο των εμπορικών θαλάσσιων οδών της εποχής εκείνης, και εδάφη που ήταν κλειδιά για την προώθηση και ανάπτυξη των εμπορικών της συμφερόντων[13]. Ειδικότερα, η Βενετία έλαβε τμήματα συνοικιών μέσα στην Κωνσταντινούπολη, λιμάνια στη Θράκη και στον Ελλήσποντο, το Δυρράχιο 1205, την Κέρκυρα[14]. Κατέλαβε επίσης την Κορώνη και Μεθώνη και έγινε κυρία επίσης και της Κρήτης[15].

Μετά την κατάληψη από τους Βενετούς[16] της Κορώνης και της Μεθώνης[17], ο βενετός Μάρκος Σανούδος, ανεψιός του δόγη Ντάντολο, κατέλαβε τη Νάξο το έτος 1207 μαζί με άλλα νησιά του ελληνικού Αρχιπελάγους και δημιούργησε το δουκάτο του Αιγαίου πελάγους[18] με έδρα τη Νάξο. Τα νησιά τα οποία εκτός από τη Νάξο κατέλαβε επίσης ο Μ.

12. Η ηγεμονία της Αχαΐας, που είχε περιπετειώδη ιστορικό βίο από διάφορες μορφές ηγεμόνων, διατηρήθηκε μέχρι το 1430. Βλ. Δ. Ζακυνθηνός, *Βυζαντινή Ελλάς...*, σελ. 106.

13. Ο δόγης της Βενετίας, με τη συνθήκη διανομής, είχε τον έλεγχο του 1/4 των εδαφών της τέως βυζαντινής αυτοκρατορίας και έφερε τον τίτλο του «Dominus quatre partis et dimidiae totius imperii Romaniae».

14. Την Κέρκυρα για κάποια περίοδο και μέχρι το 1199, κατείχε ο πειρατής Λεόνε Βετράνο, Γενοβέζος την καταγωγή, Βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Η Βυζαντινή Ελλάς...*, σελ. 106.

15. Την Κρήτη την αγόρασε η Βενετία αντί ποσού 1.000 μάρκων αργύρου από τον Βονιφάτιο, στις 12.8.1204.

16. Στους Βενετούς, επίσης, περιήλθε η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά, μετά το έτος 1209. Πριν από το 1209, τα νησιά αυτά τα κατείχε ο Ματθαίος Ορσίνη, με επικυρίαρχο τον Πάπα. Βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Η Βυζαντινή Ελλάς...*, σελ. 107.

17. Η Κορώνη και η Μεθώνη κατέχονταν από τον Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο μέχρι το 1209, οπότε τα δύο λιμάνια καταλήφθηκαν από τους Βενετούς.

18. Τη Νάξο κατέλαβε ο Σανούδος το 1207. Το νησί το κατείχαν τότε γενοβέζοι πειρατές, που είχαν καταλάβει το βυζαντινό φρούριο και είχαν εγκατασταθεί εκεί. Ο Μ. Σανούδος, για να εξαναγκάσει τους άντρες του να καταλάβουν το φρούριο του νησιού, έδωσε εντολή να κάψουν τα πλοία, ώστε να είναι αδύνατη η φυγή από το νησί των πληρωμάτων. Με τον τρόπο αυτό κάηκαν 8 πολεμικές γαλέρες και έτσι εξανάγκασε τους συντρόφους του να παραμείνουν στο νησί και να εντείνουν την πολιορκία μέχρις ότου κατέλαβαν το φρούριο. Βλ. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Η ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566,* Αθήναι 1909, τόμ. Α΄, σελ. 68. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* Αθήναι 1925, τόμ. Ε΄, σελ. 24 επ.

Σανούδος[19] ήταν η Πάρος, η Αντίπαρος, η Κίμωλος, η Μήλος, η Ίος, η Αμοργός, η Κύθνος, η Σίκινος, η Σέριφος και η Σύρος. Τα νησιά τα οποία κατέλαβε ο Μ. Σανούδος τα διένειμε στη συνέχεια σε διάφορους υπόφορους σ' αυτόν βενετούς ευπατρίδες, που ίδρυσαν, κάτω από την επικυριαρχία του, νησιωτικές ηγεμονίες.

Έτσι, την ίδια περίοδο, αποτελούν φέουδα τα πιο κάτω νησιά του Αιγαίου πελάγους, που τα διαφεντεύουν βενετοί, την καταγωγή, αρχοντίσκοι, οι οποίοι τελούν κάτω από την επικυριαρχία του Μ. Σανούδου. Ειδικότερα, η Τήνος, Μύκονος και οι Βόρειες Σποράδες (Σκιάθος, Σκόπελος και Αλόννησος) αποτελούν προσωπικά φέουδα των αδελφών Ανδρέα και Ιερεμία Γκίζη, η Άνδρος του Μαρίνου Ντάντολο, η Θήρα του Ιακώβου Μπαρόζι, η Αστυπάλαια του Ιωάννη Κουερίνι, η Ανάφη του Λεωνάρδου Φώσκολου, η Σαντορίνη του Ιάκωβου Μπαρόζι, η Κέα του Δομένικου Μικέλι, η Σέριφος του Φιλόκαλου Ναβιγκαγιόζι[20]. Βενετικούς οίκους, ως ηγεμόνες νησιών του ελλαδικού χώρου, συναντούμε επίσης την ίδια περίοδο, τον οίκο των Βενιέρ[21] στα Κύθηρα και των Βιάρο στα Αντικύθηρα. Επίσης ο γενοβέζικος οίκος, των Navigajosi κατέλαβε την ίδια περίοδο και τη Λήμνο.

Στο νησί Εύβοια, παρ' όλον ότι από το 1205 διακατεχόταν από τους λομβαρδούς τριτημόριους[22], η Βενετία κρατούσε επίσης ουσιαστικά τα δύο επίκαιρα λιμάνια, της Καρύστου και των Ωρεών, ενώ στην πρωτεύουσα του νησιού, τη Χαλκίδα, διέμεινε ο βενετός βάιλος, ως διοικητής των κτήσεων και τοποτηρητής της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, εποπτεύοντας το χώρο του Αιγαίου και ελέγχοντας ταυτόχρονα και τις γειτονικές φραγκικές ηγεμονίες[23]. Ταυτόχρονα, όμως με την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας, δημιουργήθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, και αυτόνομα ελληνικά κράτη στη Μικρά Ασία και στην Ήπειρο, όπως το κράτος της Τραπεζούντας από τους Κομνηνούς, το κράτος της Νίκαιας από τους Λασκαρίδες και το κράτος της Ηπείρου από τον Μιχαήλ Άγγελο Δούκα Κομνηνό.

Τα πιο πάνω ελληνικά κράτη δεν έπαυσαν να διεξάγουν συνεχείς πολέμους κατά των φράγκων κατακτητών, μέχρις ότου ο στρατός της Νίκαιας, κάτω από τη διοίκηση του Αλεξίου Στρατηγόπουλου, κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη καταλύοντας έτσι τη

19. Ο Μάρκος Σανούδος φέρεται ως ιδρυτής του Δουκάτου του Αιγαίου Πελάγους. Κύριες πηγές για την ιστορία του δουκάτου είναι δύο Χρονικά, η *Chronica* του Ανδρέα Ντάντολο (ειδικότερο χρονικό) και το *Χρονικό* του Daniel Barbaro (ανέκδοτο Χρονικό) του ΙΣΤ΄ αιώνα. Δεν είναι βέβαιο το πότε χρονικά κατακτήθηκαν τα νησιά του αρχιπελάγους από το Μ. Σανούδο και τους Βενετούς που τον ακολουθούσαν και οι οποίοι, κατά τη συμφωνία που είχαν κάνει με την βενετική πολιτεία, θα κρατούσαν τα νησιά ως προσωπικά τους φέουδα, υπό την επικυριαρχία τους του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως. Πιθανολογείται ότι η κατάληψη των νησιών έγινε μεταξύ των ετών 1204/1207.

20. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Ε΄, σελ. 24 επ.

21. Ο οίκος των Βενιέρ στα Κύθηρα διατηρήθηκε μέχρι το 1797.

22. Οι τριτημόριοι της Εύβοιας, με ειδική συνθήκη το έτος 1209, αναγνώρισαν την επικυριαρχία της Βενετίας πάνω στις κτήσεις τους. Παρ' όλα αυτά, η Βενετία δεν βοήθησε αποφασιστικά τους τριτημόριους σε δύσκολες γι' αυτούς καταστάσεις.

23. Ειδικά για τις φραγκικές ηγεμονίες πρέπει να σημειωθεί ότι στον πρίγκιπα της Αχαΐας, Γουλιέλμο Β΄ Βιλλαρδουίνο (1246-1278), το έτος 1248, παραχωρήθηκε από τον τότε λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο Β΄ Ντε Κουρτεναί (1240-1261), το σύνολο των νησιών του Αιγαίου Πελάγους μαζί με την Εύβοια, πλην της Μυτιλήνης, της Χίου, της Σάμου και της Κω. Βλ. Jacoby D., «La feodalité en Gréce Mediavale, les Assises de Romanie», *Sources Applicatiuon et Desisio,* Paris-Hage 1971, σελ. 21-23. (Σημειωτέον ότι μεταξύ του οίκου των Κουρτεναί και των Βιλλαρδουίνων υπήρχε συγγένεια, διότι η αδελφή του Βαλδουίνου Β΄ Αγνή Ντε Κουρτεναί είχε παντρευτεί το έτος 1217 τον πρίγκιπα της Αχαΐας Γοδεφρίδο Β΄ Βιλλαρδουίνο. Βλ. A. Bon, *La Moree Franque,* Paris 1969, σελ. 76.

λατινική αυτοκρατορία της Ανατολής, το 1261. Τριάντα επτά χρόνια νωρίτερα, το έτος 1224, ο στρατός της Ηπείρου, υπό τον Θεόδωρο Άγγελο Δούκα Κομνηνό, είχε καταλύσει το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης, που είχε ιδρυθεί το 1204. Η Φραγκοκρατία[24], όμως, επέζησε για πολλά ακόμα χρόνια σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως επίσης και στα νησιά του ελληνικού Αρχιπελάγους (νότιου και βόρειου Αιγαίου) μεταξύ των οποίων και στις Βόρειες Σποράδες, την Εύβοια, και τη Σκύρο. Ο ιστορικός βίος των Βόρειων Σποράδων της Εύβοιας και της Σκύρου στην περίοδο του ύστερου Μεσαίωνα, θα αποτελέσει και το αντικείμενο της έρευνας στις σελίδες που ακολουθούν.

Β΄
Οι Φράγκοι στις Βόρειες Σποράδες την Εύβοια και Σκύρο, (περίοδος Φραγκοκρατίας) 1204-1270

Στις αρχές του ΙΓ΄ αιώνα, τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, μεταξύ των οποίων και οι Βόρειες Σποράδες, ήσαν αραιοκατοικημένα και πολλά απ' αυτά άοικα, εξαιτίας των πειρατών, που από πολύ παλιά λυμαίνονταν τα νερά της Μεσόγειας Θάλασσας[25]. Οι ποικιλώνυμοι αυτοί πειρατές των ελληνικών θαλασσών[26], όπως θα έχουμε την ευκαιρία

24. Κορυφαίοι ερευνητές της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, που ανήκουν όμως στην παλιότερη γενιά των ιστορικών, είναι ο Γάλλος Buchon, ο Γερμανός Hopf και ο Άγγλος Miller. Και οι τρεις, όμως, πιο πάνω κορυφαίοι ιστορικοί έγραψαν έργα γενικά για την Φραγκοκρατία, εξιστορώντας με κάθε λεπτομέρεια τις φάσεις που αυτή διέγραψε στη διάρκεια της επικρατήσεώς της στον ελλαδικό χώρο. Τα έργα, όμως, αυτά, με την αναμφισβήτητη ιστορική τους αξία, δεν παύουν να είναι γενικά ιστορικά έργα και πολυσύνθετα στο περιεχόμενό τους. Δεν εξειδικεύουν τις ιστορικές λεπτομέρειες της εποχής εκείνης, σε σχέση με κάποια γεωγραφική περιφέρεια του ελλαδικού χώρου, που εκείνη την περίοδο τελούσε κάτω από τη διοίκηση λατίνου τιμαριούχου, ούτε τα έργα αυτά ερευνούν την εδαφική περίμετρο του χώρου αυτού για να καταγράψουν τις κοινωνικοοικονομικές του συνθήκες, τις ιδιαιτερότητές του, τις δομές του, τις πολιτιστικές και ιστορικές του μνήμες. Αυτές είναι βασικές λεπτομέρειες που λείπουν από τα πολύτιμα και ανεπανάληπτα, κατά τα άλλα, γενικά έργα των πιο πάνω κορυφαίων ερευνητών της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα. Στο σημείο όμως αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι και η *Istoria di Romania* του Μαρίνου Σανούδου Τορσέλλο για την ιστορία της Λατινοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, κατά την περίοδο του ΙΓ΄ μέχρι και τις αρχές του ΙΔ΄ αιώνα, αποτελεί βασικό έργο – πηγή για την περίοδο αυτή. Και τούτο επειδή το έργο συγγράφηκε κατά τη διάρκεια εκείνης της περιόδου, από έναν συγγραφέα ο οποίος βίωσε προσωπικά τα γεγονότα που ιστορεί ως αξιωματούχος της Βενετίας. Η διήγηση του Μ. Σανούδου αρχίζει το έτος 1248 και τελειώνει το έτος 1303, καταγράφοντας γεγονότα που διαδραματίστηκαν τότε στον λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο και τα νησιά.

25. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί, στο Μεσαίωνα, από τις αρχές ακόμα του Ζ΄ αιώνα, υπέφεραν από τις επιδρομές των Σαρακηνών πειρατών. Αποκαλούσαν δε Σαρακηνούς τους Άραβες μουσουλμάνους που, ξεκινώντας, αρχικά από τις ακτές της Βόρειας Αφρικής και κυρίως, από τις ακτές του κόλπου της Άκαμπα, επί αιώνες τρομοκρατούσαν τους πληθυσμούς των νησιών και των ακτών της Μεσογείου. Το έτυμον της λέξεως Σαρακηνός προέρχεται από την αραβική λέξη «σαράκα», που σημαίνει ληστεύω. Τους Σαρακηνούς τους αποκαλούσαν και Αγαρηνούς και Βερβερίνους. Αυτό προκύπτει από τα κείμενα των χρονογράφων της εποχής, που αναφέρονται στη δράση των Σαρακηνών, τους οποίους περιγράφουν «(...) ως πλείοντας έχοντας προσωνυμίας, πολλήν δε έρημον γην διακατέχοντας (...)».

26. Ως πρώτη οργανωμένη επιδρομή των Σαρακηνών, ιστορικώς εξακριβωμένη, αναφέρεται η προσβολή της ανατολικής (βυζαντινής τότε) Σικελίας, το καλοκαίρι του 652 μ.Χ., από στόλο πειρατών, που τελούσε υπό τις διαταγές κάποιου Άραβα Μωαβία. Ο στόλος αυτός των πειρατών, που τον συγκροτούσαν μεγάλα πλοία, αφού αιφνιδίασε στην αρχή τον βυζαντινό στρατό, κατάφερε να δηώσει τις παραλιακές περιοχές και να αποσυρθεί, στη συνέχεια ανενόχλητος με την λεία του, την οποία αποτελούσαν κυρίως νεαρά κορίτσια, στις χώρες της Μπαρμπαριάς, όπου πουλήθηκαν στα φοβερά σκλαβοπάζαρα.

να εξιστορήσουμε στη συνέχεια της συγγραφής αυτής, είχαν μόνιμη εγκατάσταση σε πολλά από τα νησιά αυτά και είχαν δημιουργήσει κλειστές ιδιόμορφες πειρατικές κοινωνίες, με δικά τους έθιμα, συνήθειες και κανόνες ζωής και συμπεριφοράς.

Ένα άγραφο, εθιμικό πλαίσιο ιδιότυπων κανόνων, που η πολυχρόνια εφαρμογή του είχε δημιουργήσει οιονεί κατάσταση Δικαίου, διείπε τη δράση των κοινωνιών αυτών των πειρατών και καθόριζε το μοίρασμα της λείας, τις επί μέρους σχέσεις τους, την πειθαρχία των πληρωμάτων, τις τιμωρίες των μελών, αλλά και τα αναφαίρετα δικαιώματα ζωής και θανάτου των πλοιάρχων των πειρατικών πλοίων πάνω στα πληρώματα που διοικούσαν, είτε αυτά ήταν πλοία μοναχικά, είτε συμμετείχαν σε στολίσκους ή ακόμα και σε στόλους πειρατικών πλοίων τα οποία διενεργούσαν επιδρομές τόσο στα νησιά, όσο και στις πόλεις των παράλιων ακτών της Μεσογείου. Οι επιδρομές αυτές των πειρατών, στα παλιότερα χρόνια, έφθαναν μέχρι του σημείου ακόμα πολιορκίας και μεγάλων πόλεων[27] της ηπειρωτικής ενδοχώρας όχι μόνο του ελλαδικού πεδίου, αλλά και των χωρών εκείνων της Ευρώπης[28] που οι ακτές του βρέχονταν από τη Μεσόγειο Θάλασσα[29].

Οι άγραφοι αυτοί κανόνες των πειρατών της Μεσογείου ήταν γενικής εφαρμογής

27. Το έτος 669, καταλαμβάνεται αιφνιδιαστικώς η ονομαστή πόλη Συρακούσες από μουσουλμάνους πειρατές, χωρίς πάλι να μπορέσει να την υπερασπισθεί ο βυζαντινός στρατός. Στα επόμενα χρόνια, οι επιδρομές πυκνώνουν και οι Σαρακηνοί γίνονται το φόβητρο των ναυτιλομένων, που τολμούν να ταξιδέψουν στη Μεσόγειο και στο Τυρρηνικό Πέλαγος (Βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού 896, Η καταστροφή της Δημητριάδας από Σαρακηνούς πειρατές», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 19 (Λάρισα 1991), σελ. 81-96. Μέσα στα 100 χρόνια που ακολούθησαν, οι Σαρακηνοί ολοκληρώνουν την κατάληψη της Σικελίας (902 μ.Χ.), και με ορμητήριο το νησί αυτό εξαπολύουν τη μεγαλύτερη τρομοκρατία που γνώρισε ποτέ ως τότε ο κόσμος.

28. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι τα στίφη των Σαρακηνών δεν τα ωθούσε μόνο η ακόρεστη δίψα της λεηλασίας, αλλά και το παραλήρημα του θρησκευτικού φανατισμού τους κατά των άπιστων. Έτσι εξηγείται και το γεγονός, ιστορικά, ότι επεχείρησαν να καταλάβουν σε οργανωμένες εκστρατείες, και αυτήν ακόμα τη Ρώμη. Οι εκστρατείες αυτές έλαβαν χώρα σε 3 επιδρομές, το 829, 846 και 849, αλλά δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν την πόλη. Και τούτο διότι οι 2 πρώτες αποκρούσθηκαν μπροστά στα τείχη της Ρώμης και η τελευταία απέτυχε διότι ο στόλος τους διαλύθηκε από τις συνασπισμένες αρμάδες του πάπα, της Νεαπόλεως, του Αμάλφι και της Γαέτας, που καταναυμάχησαν τους επιδρομείς στα νερά της Όστιας (849), σώζοντας έτσι, όχι μόνο τη Ρώμη, αλλά και την Κεντρική Ιταλία, από την καταστροφή και την ερήμωση. Παρόλα αυτά οι Σαρακηνοί δεν σταμάτησαν. Το έτος 935 καταλαμβάνεται από αυτούς η Γένοβα και το 1006 η Πίζα. Και οι 2 πόλεις λεηλατούνται ανελέητα και παραδίδονται στις φλόγες, αν και ήταν από τις πιο ισχυρές πόλεις της Ιταλίας.

29. Τελικά, τον 11ο αι., και συγκεκριμένα το έτος 1087, ο πάπας Βίκτωρ Α΄ οργανώνει εκστρατεία κατά των Σαρακηνών με την συμμετοχή των Γενοβέζων, Πισσατών και Αμαλφινών, μεταφέρει τον πόλεμο στα εδάφη και στις ακτές τους, εξαναγκάζει τον εμίρη Ταμίν να γίνει φόρου υποτελής, πολιορκώντας την πρωτεύουσά του Αλ Μάντια.

και πολλές φορές απάνθρωποι στην εφαρμογή τους[30]. Σκόπευαν να κρατούν τα πληρώματα των πειρατικών πλοίων κάτω από μια σιδερένια πειθαρχία[31] που την διαφέντευε πάντοτε η θέληση του αρχηγού, η παράβαση των εντολών του οποίου ισοδυναμούσε με καταδίκη σε θάνατο εκείνου που θα τολμούσε να την παραβεί ή να επιδείξει ολιγωρία στην εκτέλεση μιας διαταγής ή ακόμα να παραβιάσει τις άγριες συνήθειες, από συναισθηματισμό ή οίκτο προς τα θύματα, που επικρατούσαν και είχαν δημιουργήσει, με την πολύχρονη άσκηση, άγραφο Δίκαιο αποδεκτό στις πειρατικές αυτοσύστατες εκείνες πολιτείες.

Άλλωστε, η πειρατική παράδοση είχε προαιώνιες τις ρίζες, ζυμωμένες με θρύλους πανάρχαιους, στην κλειστή θάλασσα της Μεσογείου, μιας θάλασσας που περιβαλλόνταν από πολλά νησιά τα οποία παρείχαν εύκολο κρησφύγετο στους θαλάσσιους ληστές, όπως αποκαλούσαν οι βυζαντινοί τους πειρατές στη διάρκεια της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου.

30. Το κακό για τον ελλαδικό χώρο έγινε ακόμα χειρότερο το έτος 824, οπότε καταλαμβάνεται η Κρήτη από τους Σαρακηνούς του Αβού Χάφς Ομάρ και γίνεται ορμητήριο και φωλιά πειρατών για τα κατοπινά χρόνια. Η Κρήτη δεν υποτάχθηκε εύκολα στους Σαρακηνούς. Πρόβαλε ισχυρή αντίσταση στον επιδρομέα Ομάρ. Για να κάμψει την αντίσταση του κρητικού Λαού ο Ομάρ προβαίνει σε φοβερές σφαγές, δηώσεις και καταστροφές. Ανασκολοπίζει την ψυχή της αντιστάσεως του νησιού, αρχιεπίσκοπο Κύριλλο, και στη συνέχεια μεταφέρει στο μαρτυρικό νησί Μαυριτανούς Άραβες εποίκους όπως και Σαρακηνούς από τη Συρία και την Αίγυπτο. Την ίδια εποχή κτίζει ισχυρό φρούριο, που το περιβάλει με μία τάφρο – χαντάκι. (Από αυτό ονομάστηκε το φρούριο Χάνδαξ, το σημερινό Ηράκλειο).

Η κατάληψη της Κρήτης, από τους Σαρακηνούς, υπήρξε αποφασιστικής σημασίας γεγονός για την τύχη ολόκληρης της λεκάνης της Ανατολικής Μεσογείου. Οι Σαρακηνοί δημιούργησαν Κράτος στην Κρήτη, αληθινή πειρατική πολιτεία, με ιδιόρρυθμους νόμους και κατατρομοκράτησαν τους πληθυσμούς της Μ. Ασίας, των νησιών και των παραλιακών περιοχών της Ελλάδας. Για περισσότερο από 150 χρόνια, από τις αρχές του 9ου μέχρι τα μέσα του 10ου αιώνα, τα νησιά του Αιγαίου και οι περισσότερες παράλιες πόλεις υφίστανται την πειρατική λαίλαπα. Ονομαστές πόλεις (Μονεμβασιά, Χαλκίδα, Πάτρα, Κόρινθος) καταλαμβάνονται και λεηλατούνται ανηλεώς από τους Σαρακηνούς, ακόμα και η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη πρωτεύουσα του Βυζαντίου, το έτος 904.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επιδρομές των πειρατών γίνονται με βάση οργανωμένα σχέδια σατανικών επινοήσεων. Οι επικεφαλής των πειρατικών στόλων, εφόσον αποτύχουν, δεν μπορούν να επιστρέψουν στην πειρατική εστία, διότι εκτός από την καταισχύνη των ομοφύλων τους, θα αντιμετωπίσουν τα ειδικά «κριτήρια», τα οποία μπορούν να τους στείλουν και στο θάνατο ακόμα. Βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *«Έτος από Χριστού...»*, *ό.π.*, σελ. 84

31. Για να λάβουμε μία εικόνα της φοβερής οργανώσεως των πειρατών της εποχής εκείνης και ιδιαίτερα των Σαρακηνών πειρατών, σημειώνουμε ότι πριν αρχίσει η φοβερή επίθεση κατά της Θεσ/νίκης τις πρώτες πρωινές ώρες της Κυριακής 29-7-904 (που κατέληξε ύστερα από πολιορκία 2 ημερών στην άλωση της πόλεως), οι Σαρακηνοί επιδρομείς «επόπτευσαν της πόλεως» για αρκετή ώρα, προκειμένου τα πληρώματα των 54 πλοίων τους να επισημάνουν τα αδύνατα σημεία της άμυνας, για τα οποία είχαν από πριν τις πληροφορίες τους. Η κατόπτευση αυτή έγινε μόλις ο πειρατικός στόλος, με αρχηγό τον διαβόητο πειρατή Λέοντα τον Τριπολίτη, φάνηκε μπροστά στη Θεσ/νίκη, στον αυχένα του Εμβόλου (το σημερινό Καραμπουρνού).

Άλλοτε πάλι ακολούθησαν οι πειρατές την τακτική του αιφνιδιασμού. Επέλεγαν κοντινές περιοχές κατάλληλες για να παραμείνουν αθέατοι από τα υποψήφια θύματά τους, και στην πρώτη ευκαιρία που θα τους παρουσιαζόταν (θρησκευτικές εορτές πολιούχων αγίων των πόλεων, πανηγύρια, απουσία φρουράς ή αρχόντων, κατάλληλες καιρικές καταστάσεις κ.λ.π.) επέπιπταν αιφνιδιαστικά κατά των ανυποψίαστων κατοίκων για να επιδοθούν, στη συνέχεια, στο όργιο της καταστροφής και του θανάτου. Έτσι έγινε και με την Δημητριάδα, η οποία καταλήφθηκε το έτος 896 από τους Δαμασκηνούς πειρατές που είχαν επικεφαλής τον πειρατή – άρχοντα της Τύρου – Δαμιανό, έναν αρνησίθρησκο Χριστιανό. Βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *«Έτος από Χριστού...»*, *ό.π.*, σελ. 81-96.

Στη διάρκεια του ΙΓ΄ αιώνα είχε μεγάλη έξαρση η πειρατεία στη Μεσόγειο. Μέρα και νύχτα πειρατικά πλοία, κάθε μεγέθους, αυλάκωναν τα νερά του Αιγαίου και αδιακρίτως εθνικότητας κούρσευαν κάθε πλοίο που θα τολμούσε να αψηφήσει τον κίνδυνο να καταστεί λεία των πειρατών, ακόμα και αν μετέφερε προσκυνητές για τους Άγιους Τόπους. Όταν ο Βενετός Μ. Σανούδος κατέλαβε τη Νάξο, το έτος 1207, που την κατείχαν γενοβέζοι πειρατές, πολλά από τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, όπως προαναφέρθηκε, ήταν άοικα ή είχαν ελάχιστους κατοίκους. Για την αιτία αυτή η κατάληψή τους από τον Μ. Σανούδο και τους συντρόφους του, εκτός από το νησί Νάξο, υπήρξε σχετικά εύκολη υπόθεση. Τα περισσότερα νησιά καταλήφθηκαν χωρίς αντίσταση ή ύστερα από σκιώδη αντίσταση που πρόβαλαν όχι οι κάτοικοι, αλλά οι φρουρές των κάστρων, όπου αυτές ακόμα υπήρχαν.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στους τελευταίους αιώνες πριν από την άλωση του 1204, το βυζαντινό ναυτικό ήταν σχεδόν ανύπαρκτο. Αυτό οφειλόταν στην έλλειψη κάθε ενδιαφέροντος των τελευταίων βυζαντινών αυτοκρατορικών οίκων (Κομνηνών και Αγγέλων) στη δημιουργία ισχυρού ναυτικού, ικανού να προασπίζεται τα υπό βυζαντινή κυριαρχία νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Η εγκατάλειψη[32] αυτή των νησιών και η έλλειψη κάθε ενδιαφέροντος από την κεντρική διοίκηση για την προστασία των νησιωτών, είχε ως αναπόδραστη συνέπεια και την έλλειψη οιουδήποτε ενδιαφέροντος των ελάχιστων κατοίκων των νησιών – σε όσα απ' αυτά υπήρχαν ακόμη κάτοικοι – να υπερασπισθούν τα νησιά αντιτάσσοντας άμυνα στους ξένους (Φράγκους) επιδρομείς.

Για την πιο πάνω αιτία τα νησιά του Αιγαίου, που συγκρότησαν την θαλάσσια ηγεμονία του Μ. Σανούδου[33], περιήλθαν σ' αυτόν και στους συντρόφους του χωρίς απώλειες και σε πολύ σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα. Μεταξύ των συντρόφων συμπολεμιστών και συμπατριωτών του ήταν και οι Βενετοί ευπατρίδες αδελφοί Ιερεμίας και Ανδρέας Γκίζη. Στους αδελφούς Γκίζη, μετά την ανακήρυξη από τον Μ. Σανούδο, το έτος 1207, της Νάξου ως έδρας του ιδρυθέντος Δουκάτου του Αιγαίου Πελάγους, παραχωρήθηκε από τον τελευταίο η Αρχή της Τήνου και της Μυκόνου.

Το ίδιο έτος (1207) τα νησιά των Βόρειων Σποράδων (Σκιάθος, Σκόπελος, όπως και η Σκύρος) περιήλθαν στους αδελφούς Ιερεμία και Ανδρέα Γκίζη μετά την κατάληψή τους από τους τελευταίους, όπως επίσης και τα νησιά των Κυκλάδων, Μύκονος και Τήνος[34], που προαναφέρθηκαν. Τα νησιά των Βόρειων Σποράδων τα κράτησε κάτω από την ηγεμονία του ο Ιερεμίας Γκίζης, ενώ την Τήνο και τη Μύκονο ο αδελφός του Ανδρέας Γκίζης.

32. Η εγκατάλειψη των νησιών, του Αιγαίου Πελάγους είχε αρχίσει από πολύ παλιά την εποχή ακόμα που οι στόλοι των πειρατικών πλοίων αυλάκωναν συνεχώς τα γαλανά νερά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους και επιτίθονταν αδιακρίτως κατά πόλεων, χωριών και πλοίων. Απέβαιναν ο τρόμος των ναυτιλομένων και όσων ζούσαν στα παράλια ή κοντά σ' αυτά. Το βυζαντινό κράτος ήταν ανίκανο να αντιμετωπίσει αυτήν την κατάσταση, που απειλούσε με διάλυση την ύπαρξή του. Τα νησιά του Αιγαίου εγκαταλείπονταν και παρέμεναν κατά το πλείστον άοικα. Οι πληθυσμοί των παραλιακών περιοχών αποσύρονται στα ενδότερα ή κατάφευγαν στα βουνά ή στις πόλεις που ήταν καλά τειχισμένες και παρείχαν ασφάλεια. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος παρήκμαζε στις περιοχές που εγκαταλείπονταν. Ο ελλαδικός χώρος την περίοδο εκείνη, ξανάδιδε την εικόνα της φυγής και εγκαταλείψεως των αραβικών και σλαβικών επιδρομών του 6ου και του 7ου αι., που είναι γνωστοί ως «σκοτεινοί χρόνοι» στην ιστοριογραφία.

33. Ο Μ. Σανούδος είχε νυμφευθεί την ανεψιά του τότε δόγη της Βενετίας Ερρίκου Δάνδολου, τον οποίο και ακολούθησε στην Δ΄ Σταυροφορία.

34. S. Borsari, *Studi sulle coloniae Veneziane in Romania Nel XIII siecolo,* Νεάπολη, 1966, σελ. 40-41. D. Jacoby, «La Feodalité en Gréce medievale», *Les Assizes de Romanie Sources, application et deffusion,* Paris – Hage 1971, σελ. 237.

Υποστηρίζεται και η άποψη, από ορισμένους ειδικούς ερευνητές – ιστορικούς, ότι και οι δύο αδελφοί κράτησαν τα νησιά αυτά ανεξάρτητα από την επικυριαρχία του Δουκάτου[35] του Αιγαίου Πελάγους του Μάρκου Α΄ Σανούδου, από το έτος 1207 μέχρι και το έτος 1248, οπότε αναγνωρίστηκε πάνω σ' αυτά η επικυριαρχία του πρίγκιπα της Αχαΐας, όπως και στα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου πελάγους τον ίδιο ακριβώς χρόνο[36].

Πριν από το έτος 1278, οπότε οι Βόρειες Σποράδες και πάλι περιήλθαν στην κυριαρχία των Βυζαντινών, όπως ειδικότερα πιο κάτω ιστορείται, το νησί Σκόπελος είχε γίνει αντικείμενο έριδας, μεταξύ δύο ευγενών Βενετών, του Φιλίππου Γκίζη και του Λαυρεντίου Τιέμπολο, που στη συνέχεια έγινε δόγης της Βενετίας. Νόμιμος δικαιούχος των νησιών Σκοπέλου και Σκύρου, όπως μας ιστορεί ο Μάρκος Σανούδος που ήταν σύγχρονος ιστορικός των γεγονότων του ΙΓ΄ αιώνα (1270 – 1343), υπήρξε ο Λαυρέντιος Τιέμπολο εξαιτίας του γάμου του με την κόρη του Ιερεμία Γκίζη Μαρκεζίνα, που έλαβε τα νησιά αυτά ως προίκα. Ο Φίλιππος όμως Γκίζης, που ήταν συγγενής της οικογένειας, νυμφεύθηκε στα κρυφά τη μικρότερη κόρη του Ιερεμία Γκίζη Ιζαμπέτα και εγκαταστάθηκε βίαια στο κάστρο της Σκοπέλου, διεκδικώντας την κατοχή του νησιού για λογαριασμό του, στο οποίο και παρέμεινε μαζί με τη σύζυγό του[37] μέχρις και το έτος 1277[38].

Μετά την εγκατάσταση των αδελφών Γκίζη στην Αρχή της Τήνου και της Μυκόνου, οι δύο αδελφοί εξόπλισαν στη συνέχεια δικά τους πλοία και κατέλαβαν και άλλα μικρότερα νησιά εκτός από τα νησιά Σκιάθο, Σκόπελο και Σκύρο. Τα νησιά αυτά, την περίοδο εκείνη, ήταν φωλιές πειρατών, εκτός από μερικά κάστρα που τα κρατούσαν ακόμα οι Βυζαντινοί. Μετά την κατάληψη των νησιών των Βόρειων Σποράδων από τους αδελφούς Γκίζη, ο Ιερεμίας Γκίζης, ακολουθώντας το έθος της εποχής και το παράδειγμα πολλών λατίνων φεουδαρχών της περιόδου εκείνης, μετήλθε για ένα ικανό χρονικό διάστημα τον πειρατικό βίο και έγινε διάσημος πειρατής για την εποχή του. Ο Ιερεμίας Γκίζης, έχοντας ως ορμητήριο τη Σκόπελο, συνέχισε την παράδοση του νησιού ως άντρου πειρατών και τη φήμη που είχε από τα βυζαντινά ακόμα χρόνια. Ο Ιερεμίας Γκίζης πέθανε άκληρος το 1251. Κληρονομήθηκε από τον ανεψιό του Βαρθολομαίο Α΄ Γκίζη, γιο του αδελφού του Ανδρέα Γκίζη[39].

---

35. Η Ε. Η. Παπαδοπούλου θεωρεί πιθανό ότι ο τίτλος του Μάρκου Α΄ Σανούδου ως «δούκα» του Αιγαίου Πελάγους αποτελεί κατά διαδοχή μίμηση του αντίστοιχου τότε βυζαντινού τίτλου του «δούκα», ως επικεφαλής άρχοντα του θέματος του Αιγαίου Πελάγους, που ίσχυε στον ίδιο γεωγραφικό χώρο επί βυζαντινής κυριαρχίας. Βλ. Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *Μάριος Σανούδος Τορσέλλο Ιστορία της Ρωμανίας*, Εισαγωγή, μετάφραση Σχόλια, ΚΒΕ/ΕΙΕ, σειρά πηγές 4, Αθήνα 2000, σελ. 221, Σχόλιο αριθ. 8.

36. Βλ. Λεπτομέρειες στο πρόσφατο βιβλίο της Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *ό.π.*. σελ. 268, σχόλιο 127.

37. Βλ. Το κείμενο της «Istoria di Romania composta per Marino Sanudo Torsello» στο πρόσφατο βιβλίο της Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *ό.π.,* σελ. 117, στ. 9-12.

38. Το έτος 1277 το νησί Σκόπελος καταλήφθηκε από τον Λικάριο, που αιχμαλώτισε τον Φίλιππο Γκίζη μαζί με την Ιζαμπέτα και τους μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη, όπου η Ιζαμπέτα πέθανε. Επιστρέφοντας από την αιχμαλωσία ο Φίλιππος Γκίζης συμβιβάστηκε με τον Λαυρέντιο Τιέμπολο – που στο μεταξύ είχε γίνει δόγης της Βενετίας – αποζημιώνοντάς τον για την παράνομη κατοχή της Σκοπέλου. Βλ. σχετικά στον R.-J. Loenertz, *Les Chisi, Dynastes Venetiens dans L' Archipel, 1207 – 1390,* Firenze 1975, σελ. 49-50, 288-290.

39. Τον Βαρθολομαίο Α΄ Γκίζη συνέλαβε αιχμάλωτο ο διαβόητος πειρατής του ΙΔ΄ αιώνα, Ρογήρος De Loria, αλλά τελικά τον απελευθέρωσε ύστερα από την καταβολή υπέρογγων λύτρων.

Ο Βαρθολομαίος Α΄ Γκίζης[40] υπήρξε δυνάστης της Τήνου, Μυκόνου, Σκοπέλου, Σκιάθου και Σκύρου, από το έτος 1251 μέχρι και το έτος 1303. Στη Σκόπελο, ο Ιερεμία Γκίζης, στο διάστημα που διαφέντευε το νησί, έκτισε σε απρόσιτο σημείο ένα πανίσχυρο έρυμα – κάστρο, τις οχυρώσεις του οποίου συμπλήρωσαν στα κατοπινά χρόνια οι κληρονόμοι και διάδοχοί του.

Τον Βαρθολομαίο Α΄ Γκίζη διαδέχθηκε ο γιος του Γεώργιος Α΄ Γκίζης[41], ο οποίος υπήρξε ένας από τους πιο ονομαστούς στο χώρο της ιπποσύνης της εποχής εκείνης. Το Γεώργιο Α΄ Γκίζη διαδέχθηκε στην αρχή της Σκοπέλου και των άλλων νησιών ο γιος του Βαρθολομαίος Β΄ Γκίζης[42]. Τον Βαρθολομαίο Β΄ Γκίζη, πεθαίνοντας το έτος 1341, διαδέχθηκε, στην Αρχή της Σκοπέλου και των άλλων νήσων των Βόρειων Σποράδων, ο γιος του Γεώργιος Β΄ Γκίζης, ο οποίος παρέμεινες δυνάστης των νησιών μέχρι το θάνατό του. Τον Γεώργιο Β΄ Γκίζη διαδέχθηκε στην Αρχή ο γιος του Βαρθολομαίος Γ΄ Γκίζης και αυτόν ο γιος του Γεώργιος Γ΄ Γκίζης, ο οποίος πέθανε το έτος 1390. Πεθαίνοντας ο Γεώργιος Γ΄ Γκίζης άφησε τις κτήσεις του στην Εύβοια και τα άλλα νησιά στη Βενετία[43].

Ειδικότερα για τη Σκόπελο, όπως ιστορεί ο Ου. Μίλλερ[44], οι Γκίζη ήταν υπερήφανοι για το νησί τους, το οποίο θεωρούσαν απόρθητο εξαιτίας της φυσικής του οχυρώσεως και των πρόσθετων οχυρώσεων που είχαν κάνει οι ίδιοι κα μέλη της πολύκλαδης αυτής οικογένειας, τα οποία κατά καιρούς είχαν σταλεί να διαφεντεύουν το νησί στη διάρκεια της Αρχής των Γκίζη στο ελληνικό αρχιπέλαγος. Την ίδια εντύπωση για τη Σκόπελο είχαν και οι κάτοικοι του νησιού, κατά τη διάρκεια της φραγκικής κατοχής των Γκίζη, οι οποίοι θεωρούσαν το νησί τους απαραβίαστο και ικανό να αποκρούσει κάθε επιδρομή από τη θάλασσα. Για την αιτία αυτή οι κάτοικοι της Σκοπέλου, κατά την περίοδο της

40. Στη διάρκεια της Αρχής του Γεωργίου Α΄ Γκίζη στη Σκόπελο, οι άρχοντες Νταλακάτσερι της Εύβοιας, εκτιμώντας τα ηγετικά του προσόντα και την ιπποτική του φήμη, ανέθεσαν σ' αυτόν τη διοίκηση της χηρεύουσας τότε μιας από τις βαρωνίες της Εύβοιας. Τελικά ο Γεώργιος Α΄ Γκίζης, ακολουθώντας τον επικυρίαρχο δούκα των Αθηνών Βέρθερο Βρυένιο, στη διένεξή του με τους Καταλανούς, σκοτώθηκε στις 15.3.1311 στην ονομαστή μάχη που έλαβε χώρα έξω από τον Αλμυρό μεταξύ των στρατευμάτων του τελευταίου δούκα των Αθηνών, διαδόχου του οίκου των Ντελαρός και των στρατοκόπων Καταλανών.

41. Ειδικές πληροφορίες, επί μέρους για τον οίκο των Βενετών Γκίζη και των απογόνων τους και λεπτομέρειες της δράσης των αδελφών Ιερεμία και Ανδρέα Γκίζη, βλ. Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σελ. 268-271 και στο ευρετήριο προσώπων στη σ. 323 με τις αντίστοιχες παραπομπές.

42. Ο Βαρθολομαίος Β΄ Γκίζης, εξαιτίας της άμεσης γειτνίασης της νησιωτικής επικράτειάς του που την συγκροτούσαν οι Βόρειες Σποράδες, Τήνος, Μύκονος, Σκύρος κλπ, με το Καταλανικό Δουκάτου των Αθηνών-Θηβών, αναγκάστηκε να ζητήσει τη φιλία των Καταλανών για να αποφύγει τις επιδρομές των τελευταίων στη γειτονική νησιωτική επικράτειά του. Προσεταιρίσθηκε τους Καταλανούς και συνέπραξε μαζί τους, αμέσως μετά την δημιουργία από αυτούς του Καταλανικού Δουκάτου των Αθηνών-Θηβών (1311-1390) και έγινε διοικητής του κάστρου της Καδμείας των Θηβών μέχρι το έτος 1332, οπότε οι Καταλανοί απεφάσισαν την κατεδάφιση του κάστρου αυτού.

43. Στο σημείο αυτό σημειώνουμε την επισήμανση του κορυφαίου βυζαντινολόγου – ερευνητή, K. Seton, ο οποίος αναφέρει ότι «οι γενεαλογικοί πίνακες των Ιταλών δυναστών του Αιγαίου του C. Hopf, στο έργο του *Chroniques Greco – Romanes*, Berlin 1873*)* περιέχουν πολλά λάθη. (Βλ. σχετικά K. Seton, «Οι λατίνοι στην Ελλάδα και το Αιγαίο, από την Δ΄ Σταυροφορία μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα», Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδόσεις «ΜΕΛΙΣΣΑ» Αθήνα, 1979, τόμ. Β΄, σελ. 324, (υποσ. 18). Στην παρούσα μελέτη γίνεται προσπάθεια διορθώσεως, κατά το δυνατόν, των χρονολογικών διαφορών με βάση νεότερα ιστορικά στοιχεία.

44. Ουίλλιαμ Μίλλερ (μετ. Σπ. Λάμπρος), *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566,* τόμ. Α΄, σελ. 199.

εξουσίας των Γκίζη, δεν αντιμετώπιζαν προσβολές πειρατών, όπως τα άλλα νησιά κα μπορούσαν να ασχοληθούν απερίσπαστοι με τις αγροτικές τους απασχολήσεις. Στο νησί, την ίδια περίοδο, έμεναν και διάφορα μέλη της οικογένειας των Γκίζη, που το διαφέντευαν στο όνομα του ηγεμόνα του οίκου τους, ως λίζιοι (υποτελείς) της νησιωτικής πολιτείας των Γκίζη.

Στην περίοδο της Αρχής του Βαρθολομαίου Α΄ Γκίζη, στη Σκόπελο διέμενε ο άμεσος συγγενής και εκπρόσωπός του στην Αρχή βαρώνος Φίλιππος Γκίζης. Ο βαρώνος Φίλιππος Γκίζης, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ου. Μίλλερ[45] είχε τόση μεγάλη πεποίθηση για το δυσπόρθητο του νησιού[46] της Σκοπέλου[47], ώστε στις συζητήσεις του ανέφερε, για την ισχύ του, τους σχετικούς στίχους του Οβιδίου, λέγοντας χαρακτηριστικά: «(...) είμαι τόσο πολύ ισχυρός ώστε να μη μπορεί και η τύχη ακόμη να με βλάψει (...)»[48].

Παρ' όλα αυτά το νησί Σκόπελος, όπως και τα γύρω από αυτή νησιά, καταλήφθηκε από το Λικάριο έναν εξωμότη φράγκο ιππότη, ο οποίος, για λόγους εκδικήσεως προς τους Νταλεκάρτσερι της Εύβοιας, υπηρέτησε κάτω από τη σημαία των Βυζαντινών, αναδείχθηκε ως ένας από τους πιο τολμηρούς και γενναίους άντρες του φραγκικού ιπποτισμού στην Ελλάδα του ΙΓ΄ αιώνα και υπήγαγε υπό τη βυζαντινή εξουσία τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, αποσπώντας τα από την κατοχή των Φράγκων αμέσως μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Έλληνες της Νίκαιας και την ανάρρηση στο βυζαντινό θρόνο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, το έτος 1261.

Ο Λικάριος, όπως ειδικότερα θα ιστορηθεί στη συνέχεια της συγγραφής αυτής, ήταν ένας άσημος λομβαρδικής καταγωγής ευπατρίδης, κατέχοντας τον τελευταίο βαθμό της ιπποσύνης, το βαθμό του ιππότη[49]. Οι γονείς του είχαν ακολουθήσει τον Αβέσν κατά την πρώτη κατάληψη της Εύβοιας από τους Λομβαρδούς το έτος 1204. Ο Λικάριος γεννήθηκε στις αρχές του ΙΓ΄ αιώνα στην περιφέρεια της Καρύστου, όπου οι γονείς του κατείχαν ένα μικρό και άσημο έρυμα, που ονομαζόταν Ανεμοπύλες και μεγάλωσε στην αυλή του Ραβάνο Νταλεκάρτσερι, του επιφανέστερου από τους τριτημόριους[50] της Εύβοιας, ως ακόλουθος στο παλάτι του τελευταίου στη Χαλκίδα[51].

---

45. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*, σελ. 199.

46. Οι Βενετοί κατέλαβαν τα νησιά του Αιγαίου με εκστρατείες που άρχισαν στο Ελληνικό Αρχιπέλαγος το καλοκαίρι του 1206. Βλ. R.-J. Loeneztz, «Martino Sanudo le Seigneur d' Anarow», *Orientalia Christiana Periodica,* XXV (Ρώμη 1959), σελ. 165-168.

47. Στην Αρχαιότητα η Σκόπελος έφερε το όνομα Πεπάρηθος και με το όνομα αυτό αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς (Θουκυδίδης Γ, 89 κλπ). από τον 4ο αιώνα η Σκόπελος μνημονεύεται ως έδρα Επισκοπής. Το σημερινό όνομα αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Πτολεμαίο (3, Β, 47). Μνημονεύεται επίσης από τον Ιεροκλή στον *Συνέδημο* ως πόλη (Ζ΄ αιώνας). Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, σελ.146.

48. Mayor sum quam cui posit fortuna nocere (Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, VI, 195).

49. Οι βαθμοί στην τιμαριωτική κλίμακα ήταν κατά σειρά, του ιππότη, του βαρώνου, του κόμητα, του μαρκησίου, του δούκα, του πρίγκιπα, του βασιλιά και τέλος του αυτοκράτορα. Η διαβάθμιση αυτή έπαιζε σπουδαίο ρόλο στις σχέσεις και στις κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ των τιμαριούχων, στη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων. Ο κάθε ευγενής τιμαριούχος, ανάλογα με το βαθμό του στην τιμαριωτική κλίμακα, έφερε και τα αντίστοιχο στέμμα.

50. Ήταν συνήθεια του τιμαριωτικού βίου τα παιδιά των ευγενών να υπηρετούν σε κάποια περίοδο, μέχρι την ενηλικίωση τους, στις αυλές των επικυρίαρχων, δηλαδή στους οίκους των ευγενών – αυθεντών της τιμαριωτικής περιφέρειας την οποία εξουσίαζαν .

51. Ειδικές πληροφορίες και αναφορές για τη δράση του Λικαρίου, βλ. Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *ό.π.,* σελ. 134-144, 168-171, 271-290 και 328.

Στις αρχές του ΙΓ΄ αιώνα, η κατάσταση στον ελλαδικό χώρο δεν είχε ακόμα διαμορφωθεί. Οι Φράγκοι συνέχιζαν τις καταλήψεις των βυζαντινών, εδαφών της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών, των οποίων η κατάληψη ήταν ευκολότερη. Ο Βονιφάτιος, βασιλιάς του λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης[52], έγινε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα κύριος των περιοχών που ανήκαν στην εδαφική επικράτεια του βασιλείου του, όπως και των νησιών που περιήλθαν σ' αυτόν σύμφωνα με τις συνθήκες που είχε συνάψει με τον επικυρίαρχο του βασιλείου του λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως, Βαλδουίνο της Φλάνδρας.

Ο Ιάκωβος Αβέσν, ευγενής από τη Φλάνδρα, ορίστηκε από τον Βονιφάτιο κύριος της Εύβοιας, την οποία κατέλαβε με τη σύμπραξη και βοήθεια των λομβαρδών βαρώνων, μεταξύ των οποίων διακρίνονταν οι γόνοι του επιφανούς οίκου των Νταλεκάρτσερι της Βερόνας, ο Ραβάνο Νταλεκάρτσερι, ο Πεκοράρο Ντελαμάρκα Νουόβα και ο Γιλβέρτος Νταβερόνα. Όταν το έτος 1209 πέθανε ο Αβέσν, η Εύβοια χωρίστηκε σε τρία τιμάρια, της Χαλκίδας, της Καρύστου και του Ωρεού, με κεντρική κοινή έδρα και των τριών τιμαρίων την πρωτεύουσα Χαλκίδα. Οι πιο πάνω τρεις ευγενείς άρχοντες της Εύβοιας, ονομάστηκαν τριτημόριοι και είχαν την μόνιμη έδρα τους στη Χαλκίδα.

Ο Ραβάνο Νταλεκάρτσερι, μετά τον θάνατο του Γιλβέρτου και την επιστροφή του Πεκοράρου στην Ιταλία, αναδείχθηκε ο κορυφαίος των τριτημορίων της Εύβοιας (Dominus in solae Negrepontis) και η αυλή του στη Χαλκίδα περιώνυμη για τον πλούτο και τη φήμη. Για την αιτία αυτή οι ευγενείς, που ανήκαν στην τιμαριωτική αριστοκρατία, έστελναν τα παιδιά τους να υπηρετήσουν και μαθητεύσουν στον οίκο του Ραβάνο, στη Χαλκίδα, όπως έγινε και με τον Λικάριο. Ο Ραβάνο Νταλεκάρτσερι, στη διάρκεια της εμφύλιας έριδας, του 1209, μεταξύ του αυτοκράτορα Ερρίκου της Κωνσταντινουπόλεως και των λομβαρδών ευγενών της Θεσσαλονίκης, αναφορικά με το θέμα της διαδοχής στον χηρεύοντα θρόνο του

52. Το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης καταλύθηκε από τον Θεόδωρο Άγγελο Κομνηνό της Ηπείρου το 1224. Αμέσως μετά αναλήφθηκε προσπάθεια από τους Βιλλαρδουίνους της Αχαΐας να συνενώσουν, υπό την διοίκησή τους, τους λατίνους τιμαριούχους της Στερεάς και της Εύβοιας, καθώς και τους υπαγόμενους σ' αυτούς λοιπούς υποτελείς τιμαριούχους της Στερεάς κα των νησιών, προκειμένου να ανακαταλάβουν την Θεσσαλονίκη και να επεκτείνουν μέχρις εκεί την εξουσία τους. Η προσπάθεια αυτή των Βιλλαρδουίνων, λόγω του ισχύοντος τιμαριωτικού συστήματος, δεν πραγματοποιήθηκε γιατί προϋπέθετε, πριν απ' όλα, την αναγνώριση της επικυριαρχίας των ηγεμόνων της Αχαΐας από τους τιμαριώτες της Στερεάς και των νήσων, μεταξύ των οποίων ο Μέγας Κύρης των Αθηνών, ο δούκας της Νάξου και οι Νταλεκάρτσερι της Εύβοιας, οι οποίοι δεν ήταν πρόθυμοι να δεχθούν την επικυριαρχία των Βιλλαρδουίνων. Και όταν, αργότερα, ο Γ. Βιλλαρδουίνος θέλησε να επιβάλει την επικυριαρχία αυτή, ξεκινώντας από κάποια άλλη αιτία, οι πιο πάνω τιμαριούχοι εναντιώθηκαν και η όλη έριδα που αναφύηκε κατέληξε στη μάχη, που έλαβε χώρα στο βουνό Καρύδι. Βλ. σχετικές λεπτομέρειες στις επόμενες σελίδες (το έτος 1258).

βασιλείου της Θεσσαλονίκης, συντάχθηκε και πολέμησε μαζί με τους Λομβαρδούς, και μετά την ήττα των τελευταίων, υπήγαγε την Εύβοια κάτω από την επικυριαρχία της Βενετίας[53].

Η Βενετία, όπως ειδικότερα ιστορείται στο οικείο κεφάλαιο της παρούσας συγγραφής, κράτησε την Εύβοια κάτω από την επικυριαρχία της από το έτος 1209 μέχρι και το έτος 1470. Η σημαία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου κυμάτιζε στα τείχη της Χαλκίδας επί 261 συναπτά έτη, πριν ο Μωάμεθ Β΄ στήσει τις πολεμικές του σημαίες, το έτος 1470, στα απόρθητα μέχρι τότε καστροπύργια της πόλης.

Οι Βυζαντικοί στις Βόρειες Σποράδες, στην Εύβοια και Σκύρο. Περίοδος Βυζαντινής κυριαρχίας (1270-1453)

Η παλινόρθωση της βυζαντινής κυριαρχίας, μετά το έτος 1261, στα περισσότερα νησιά του ελληνικού Αρχιπελάγους[54], μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται τα νησιά των Βόρειων Σποράδων, η Εύβοια (εκτός από την πόλη Χαλκίδα)[55] και η Σκύρος[56], οφείλεται

53. Η ενέργεια αυτή του Ραβάνο Νταλεκάρτσερι, το έτος 1209, να υπαγάγει την Εύβοια υπό την επικυριαρχία της Βενετίας, δημιούργησε αργότερα, το έτος 1255, πολλά προβλήματα μεταξύ των Λατίνων, διότι ο κορυφαίος τότε των Λατίνων της ηπειρωτικής Ελλάδας, ο Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος, ηγεμόνας της Αχαΐας (1246-1278) αμφισβήτησε το δικαίωμα του Ραβάνο να θέσει την Εύβοια κάτω από την επικυριαρχία της Βενετίας και έγινε αφορμή να ξεσπάσει ένας νέος εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των λατίνων τιμαριούχων της Ελλάδας και των νησιών. Η έριδα αυτή, που είχε τον αντίκτυπό της και στα νησιά των Βόρειων Σποράδων και καταταλαιπώρησε τον φευδαλικό κόσμο της εποχής εκείνης, ιστορικά ξεκίνησε και εξελίχθηκε ως εξής:

Ο Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος πάντοτε εποφθαλμιούσε την επικυριαρχία της Αχαΐας στην Εύβοια και στις Σποράδες, με τον ισχυρισμό ότι ο προκάτοχός του, Γοδεφρείδος Β΄ Βιλλαρδουίνος, είχε χρισθεί από τον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως, το έτος 1236, επικυρίαρχος της Νάξου και της Εύβοιας. Για να κατοχυρώσει ακόμα περισσότερο τα δικαιώματα αυτά, ο Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος νυμφεύθηκε σε δεύτερο γάμο την Κοριντάνα, κόρη και κληρονόμο του τριτημορίου του Ωρεού Ριχάρδου Νταλεκάρτσερι. Την περίοδο των γάμων του Γ. Βιλλαρδουίνου με την Καριντάνα του Ωρεού, τα άλλα 2/3 της Εύβοιας τα κατείχαν από τη γενιά των Νταλεκάρτσερι οι τριτημόριοι Ριχάρδος Ναρζότος (ανεψιός του Ριχάρδου του Ωρεού) και ο Γουλιέλμος Α΄ γιος του Γιλβέρτου της Βερόνας. Μετά το θάνατο της Καριντάνας, το έτος 1255, που πέθανε άτεκνη, ο Γ. Βιλλαρδουίνος αξίωσε ως κληρονόμος το φέουδο του Ωρεού, αλλά οι Νταλεκάρτσερι του το αρνήθηκαν και εγκατέστησαν ως τριτημόριο στον Ωρεό, τον Γραπέλα Νταλεκάρτσερι. Η έριδα πήρε, τελικά, μεγάλες διαστάσεις και κατέληξε το έτος 1258 σε πολεμική αναμέτρηση μεταξύ του Γ. Βιλλαρδουίνου και των Λατίνων της Στερεάς και των νήσων. Με τους τριτημορίους της Εύβοιας συμπαρατάχθηκαν οι Βενετοί, ο μέγας Κύρης των Αθηνών, ο δούκας της Νάξου κλπ μικρότεροι τιμαριούχοι, ενώ με τον Γ. Βιλλαρδουίνο συντάχθηκαν οι υποτελείς βαρώνοι της Πελοποννήσου. Η τελική αναμέτρηση έγινε στους πρόποδες του βουνού Καρύδι, που βρίσκεται στο δρόμο Θηβών – Κορίνθου, και κατέληξε σε νίκη του Γ. Βιλλαρδουίνου. Η τελική ειρήνευση έγινε στο Νύκλι και η ομώνυμη τότε σύνοδος αναγνώρισε τον Βιλλαρδουίνο ως επικυρίαρχο της Νάξου, της Εύβοιας και των Αθηνών. Βλ. Γ. Γρηγορόβιος (μετ. Α. Τσάρας), *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών,* Αθήνα 1991, τόμ. Β΄, σελ. 148 επ.

54. Το 1261, στρατεύματα της ελληνικής αυτοκρατορίας της Νίκαιας υπό τον Αλέξιο Μελισσηνό – Στρατηγόπουλο κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη και κατέλυσαν την λατινική αυτοκρατορία της Ανατολής. Τον ίδιο χρόνο στέφθηκε αυτοκράτορας ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1261-1282).

55. Η Χαλκίδα ουδέποτε πέρασε στα χέρια των Βυζαντινών μετά το 1261, αλλά παρέμεινε στα χέρια των Λατίνων και αργότερα των Βενετών, από το 1204 έως το 1470, οπότε η Εύβοια ολόκληρη, μαζί με τη Χαλκίδα, έπεσε στα χέρια των Οθωμανών (Μωάμεθ Β΄).

56. Τα νησιά των Βόρειων Σποράδων και η Σκύρος, μετά το 1261 και ειδικότερα από την περίοδο που καταλήφθηκαν από τον Λικάριο (1269-1270) μέχρι και το 1453 παρέμειναν υπό βυζαντινή κυριαρχία.

κατά κύριο λόγο στην εκπληκτική δράση του εξωμότη λατίνου (λομβαρδικής καταγωγής) ιππότη Λικαρίου, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, κάτω από την αετοφόρο σημαία των Βυζαντινών, στη διάρκεια του δεύτερου μισού του ΙΓ΄ αιώνα, έσπειρε τον τρόμο και τον πανικό στους λατίνους τιμαριούχους του φραγκοκρατούμενου τότε ελλαδικού χώρου, στην ευρύτερη νησιωτική αλλά και ηπειρωτική περιφέρεια της ελληνικής χερσονήσου, στην οποία είχαν εγκατασταθεί και διαφέντευαν μετά το έτος 1204.

Ο Λικάριος αναδείχθηκε, στη διάρκεια της δράσεώς του, ως ένας από τους πιο δραστήριους, γενναίους, αποφασιστικούς, επίμονους αλλά και σώφρονες στρατιωτικούς της εποχής του. Διακρίθηκε για την οξύνοιά του και τα στρατιωτικά του προσόντα ως στρατηγός και ναυμάχος και υπήρξε «από μηχανής Θεός» για τους Βυζαντινούς την περίοδο εκείνη που η παλινορθωθείσα αυτοκρατορία του Βυζαντίου διέτρεχε άμεσα τον κίνδυνο να καταλυθεί εκ νέου από τους ποικιλώνυμους εχθρούς που την περιέβαλλαν.

Το χρόνο που γεννήθηκε ο Λικάριος, στη διάρκεια των αρχών του ΙΓ΄ αιώνα, δε τον γνωρίζουμε με ακρίβεια. Ο Λικάριος έγινε γνωστός, πριν ακόμα από τη μεταπήδησή του στις τάξεις των Βυζαντινών, από την περίοδο που βρισκόταν ακόμα στο παλατιανό περιβάλλον του πρώτου τριτημορίου της Εύβοιας, του Γουλιέλμου Β΄ Νταλεκάρτσερι[57]. Στη διάρκεια της εκεί υπηρεσίας του, αν και άσημος ιππότης, κατάφερε να εμπνεύσει έρωτα και να συνδεθεί στη συνέχεια με την πανέμορφη Φελίζια (Felisia) αδελφή του Γουλιέλμου, που είχε παντρευτεί τον Ναρζότο των Νταλεκάρτσερι τριτημόριο της Εύβοιας και ανεψιό του Ριχάρδου Νταλεκάρτσερι, αυθέντη του Ωρεού. Μετά το θάνατο του συζύγου της Ναρζότο, η Φελίζια θέλησε να νομιμοποιήσει τις σχέσεις της με τον Λικάριο και ο τελευταίος ζήτησε επίσημα το χέρι της από τους Νταλεκάρτσερι οι οποίοι όχι μόνο αρνήθηκαν, αλλά και επιτίμησαν τον Λικάριο για το θράσος του να ζητήσει σε γάμο τη σύζυγο ενός τριτημορίου[58]. Ο Λικάριος θεώρησε μεγάλη την προσβολή και ορκίσθηκε να εκδικηθεί τους αλαζόνες Νταλεκάρτσερι. Αφού νυμφεύτηκε κρυφά τη Φελίζια, εγκαταστάθηκε στο απόκρυμνο έρυμα – πύργο προγονικό στη θέση Ανεμοπύλες της Καρύστου[59] και αφού συγκέντρωσε εκεί ένα πλήθος από τυχοδιώκτες και πειρατές, άρχισε να κάνει επιδρομές κατά

57. Ο Γουλιέλμος Β΄ των Νταλεκάρτσερι ήταν γιος του Γουλιέλμου Α΄, τριτημορίου του Ωρεού, που ήταν ένας από τους πιο πλούσιους βαρώνους της Εύβοιας. Βλ. Φ. Γρηγορόβιος, *ό.π.*, σελ. 190. Ο Γουλιέλμος Β΄ Νταλεκάρτσερι (1262-1275) σκοτώθηκε στη διάρκεια της ναυμαχίας στον κόλπο της Δημητριάδας, το έτος 1275. Βλ. σχετικά, Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Το Χρονικό της ναυμαχίας του έτους 1275 στον κόλπο του Βόλου μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. 8 (Βόλος 1988), σελ. 204. Ο Γουλιέλμος Β΄ ήταν εγγονός του Γιλβέρτου Νταλεκάρτσερι της Βερόνας, πρώτων κατακτητών και τριτημορίων της Εύβοιας και είχε νυμφευθεί σε πρώτο γάμο την Ελένη της Θεσσαλονίκης (πιθανόν κόρη του γιου του Βονιφατίου Δημητρίου, βασιλιά της Θεσσαλονίκης) και σε δεύτερο γάμο, μετά το θάνατο της Ελένης, τη Ντάμα Μαργαρίτα του Πασσαβά, συγγενή του Γουλιέλμου Β΄ Βιλλαρδουίνου, και γι' αυτό έφερε τον τίτλο του «στρατοπεδάρχη του Μοριά».

58. Οι συνήθειες, τα ήθη, αλλά και τα επικρατούντα έθιμα την περίοδο εκείνη, θεωρούσαν αδιανόητο το γάμο μεταξύ ενός άσημου ιππότη και της κόρης ενός ευγενούς τιμαριώτη που κατείχε υψηλή θέση στην ιεραρχία και ασκούσε διοίκηση σε μία περιοχή.

59. Ο Λικάριος εγκαταστάθηκε στον προγονικό του πύργο στη θέση Ανεμοπύλες κοντά στη Κάρυστο, όταν οι ποικίλες προσπάθειες σημαινόντων Φράγκων και Ελλήνων, που ασκούσαν επιρροή στους Νταλεκάρτσερι, για συμφιλίωση και συμβιβασμό, είχαν αποβεί μάταιες. Βλ. Φ. Γρηγορόβιους, *ό.π.*, σελ. 191. *ΜΕΕ*, τόμ. 16, σελ.123, λήμμα «Λικάριος». Σχετικά με το προγονικό κάστρο του Λικαρίου η ιστορική τοπογραφική έρευνα τοποθετεί το φρούριο Ανεμοπυλών στη θέση του κάστρου της Φυλάγρας, που βρίσκεται σε απότομη βουνοκορφή, πάνω από τη θάλασσα, στη νοτιοανατολική Εύβοια. Βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τοπογραφικά προβλήματα της Μεσαιωνικής Εύβοιας», *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. 19 (Αθήνα 1974), σελ. 225-228.

των τιμαριούχων της Εύβοιας, με αποτέλεσμα να τρομοκρατήσει, για κάποια περίοδο, τις αγροτικές περιοχές της Εύβοιας. Στο διάστημα αυτό και ενώ οι τριτημόριοι συγκέντρωναν στρατό για να τιμωρήσουν τον προκλητικό και αναιδή υποτελή τους, πολιορκώντας το ανεμοδαρμένο φρούριο των Ανεμοπυλών, ο Λικάριος ήρθε σε επαφή με τον ναύαρχο του Βυζαντίου Αλέξιο Φιλανθρωπινό και έθεσε τον εαυτό του και τους συντρόφους του στην υπηρεσία του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως, Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

Από την περίοδο εκείνη και μετά άλλαξε το σκηνικό σε ολόκληρο το Αιγαίο Πέλαγος από την εκπληκτική δράση του Λικαρίου, που αναδείχθηκε ένας από τους τολμηρότερους καταδρομείς του ελληνικού αρχιπελάγους. Μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα ο Λικάριος, μόνος και σε συνεργασία με τον ναύαρχο των Βυζαντινών Αλέξιο Φιλανθρωπινό, κατάφερε, στη διάρκεια των ετών 1269-1278, να δηώσει ολόκληρη την Εύβοια[60], να καταλάβει τα νησιά των Βόρειων Σποράδων, τη δυσπόρθητη Σκόπελο[61], τη Σκιάθο, τη Σκύρο, τα Χιλιοδρόμια και πολλά από τα νησιά[62] του ελληνικού αρχιπελάγους[63], που ανήκαν στην επικυριαρχία του δούκα της Νάξου, του δούκα των Αθηνών ή σε αυτόνομους άρχοντες – τιμαριούχους των νησιών. Προσέβαλε δε ακόμα και τις ηπειρωτικές κτήσεις του δούκα των Αθηνών, σπέρνοντας τον όλεθρο και τον πανικό στους Λατίνους, σε όσες περιοχές καταλάμβανε με τη βοήθεια των Βυζαντινών.

60. Ο Λικάριος προσέβαλε το έτος 1276 σε πρώτη φάση, από ξηρά και θάλασσα την Κάρυστο. Βλ. Charl Hopf, *ό.π.,* σελ. 122. Γ. Γιαννακόπουλος (μετ. Γ. Πολίτης), *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις, 1258-1282*, Αθήναι 1969, σελ. 220). Η Κάρυστος ήταν τότε ένα από τα πιο ισχυρά φρούρια της Εύβοιας (Castel – Rosso) και πρωτεύουσα της νότιας τριαρχίας της Εύβοιας. Μαζί με τον Λικάριο συνέπρατταν και πολλοί κάτοικοι της Εύβοιας, Έλληνες την καταγωγή, που μισούσαν την κυριαρχία των Λομβαρδών. Τελικά ο Λικάριος κατέλαβε την Κάρυστο αφού την πολιόρκησε επί αρκετό χρόνο. Μετά την κατάληψη της Καρύστου ο Λικάριος έγινε κύριος ολόκληρης σχεδόν της Εύβοιας, καταλαμβάνοντας σταδιακά τα φρούρια Λάρμενα, Κλεισούρα, Μαντούκο και Κούπα (Γούβες). Μόνο η Χαλκίδα παρέμεινε στους τριτημόριους. Μετά τη νίκη του αυτή ο Λικάριος αναγορεύτηκε από το Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο ως τιμαριούχος της Εύβοιας, με την υποχρέωση της συστράτευσης με τον αυτοκράτορα επί κεφαλής σώματος 200 ιπποτών. Ταυτόχρονα, του παραχώρησε ο αυτοκράτορας και τον τίτλο του μεγάλου δούκα (αρχιναυάρχου) και τον πάντρεψε με μία Ελληνίδα μεγάλης βυζαντινής οικογένειας (βλ. Charl Hopf, *ό.π.,* σελ. 127, 141, Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.,* τόμ. Β΄, σελ. 93 επ. Sanudo, *Historia*..., σελ. 123.

61. Μετά την προσβολή της Εύβοιας ο Λικάριος, στη συνέχεια, στράφηκε κατά της Σκοπέλου, που λογιζόταν απόρθητη. Το φρούριο της Σκοπέλου κατέλαβε ο Λικάριος το καλοκαίρι του 1277 ύστερα από πολύμηνη πολιορκία, στη διάρκεια της οποίας εξαντλήθηκαν τα αποθέματα νερού των υδατοδεξαμενών του φρουρίου, οπότε έλαβε χώρα και η παράδοση του ερύματος και ολόκληρου του νησιού. Στη Σκόπελο ο Λικάριος συνέλαβε αιχμάλωτο και τον υπερφίαλο λατίνο τιμαριούχο των νήσων Σκοπέλου, Σκιάθου και Αμοργού, Φίλιππο Γκίζη και τον έστειλε στη Κωνσταντινούπολη (Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* τόμ. Α΄, σελ. 129. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμ. 9 (Αθήναι 1979), σελ. 265.

62. Ως αρχιναύαρχος του βυζαντινού ναυτικού (μέγας δούκας) ο Λικάριος δήωσε και κατέλαβε τα νησιά Σίφνο και Σέριφο, διώχνοντας τους Φράγκους δυνάστες των νησιών. Κατέλαβε, επίσης, την Αμοργό και Κέα, διώχνοντας τους Γκίζη από τα νησιά αυτά, όπως επίσης και τους Βαρότση από τη Θήρα και τους Κουιρίνη από την Αστυπάλαια. Μετά την κατάληψη των νησιών Σίφνου, Ίου, Σικίνου και Φολεγάνδρου, που ανήκαν στο δουκάτο της Νάξου ο Λικάριος αποβιβάστηκε το 1269 στη Νάξο και επεχείρησε να καταλάβει και αυτή την πρωτεύουσα του δουκάτου του Αιγαίου Πελάγους. Στην πολιορκία της Νάξου και της Άνδρου συνέπραξαν με τον Λικάριο και πολλοί αυτόκλητη πειρατές. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.,* σελ. 93.

63. G. Ostrogorsky, «Οι Παλαιολόγοι», Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, «Μέλισσα», Αθήνα 1995, σελ. 264.

Το έτος 1278 ο Λικάριος θέλησε να καταλάβει και την πρωτεύουσα της Εύβοιας, τη Χαλκίδα. Προηγουμένως είχε δηώσει ολόκληρη τη γύρω από τη Χαλκίδα περιοχή και είχε καταλάβει όλους τους πύργους, που είχαν υψώσει οι Λομβαρδοί σε διάφορα σημεία για να εποπτεύουν και να ελέγχουν τη γύρω από την πρωτεύουσα ευρύτερη περιοχή.

Στη μάχη που έγινε έξω από τη Χαλκίδα, το έτος 1280, στην περιοχή Βατώντα και στη συνέχεια στην περιοχή του κάστρου των Φύλλων, όπου και σήμερα σώζεται ο ομώνυμος πύργος, νικήθηκαν οι τριτημόριοι και οι συμπράττοντες με αυτούς σύμμαχοι. Ο Λικάριος συνέλαβε αιχμαλώτους, στη διάρκεια της μάχης, τον πρώτο από τους τριτημορίους της Εύβοιας, τον μισητό του εχθρό Γιλβέρτο[64] Νταλεκάρτσερι της Βερόνας και τον δούκα των Αθηνών Ιωάννη Ντελαρός. Και οι δύο πιο πάνω επιφανείς Φράγκοι αιχμάλωτοι πήραν μέρος στον θρίαμβο του Λικαρίου στην Κωνσταντινούπολη[65], όταν τους οδήγησε σιδηροδέσμιους μπροστά στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Παραμένει ιστορικώς αδιευκρίνιστο γιατί ο Λικάριος μετά τη νίκη του στα Φύλλα της Εύβοιας δεν κατέλαβε στη συνέχεια τη Χαλκίδα, την πρωτεύουσα του νησιού[66].

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Λικάριος, εγκαταστημένος μετά τη νίκη του στα Φύλλα[67] της Εύβοιας και έχοντας ως ορμητήριο το νησί, κατέβαλε συστηματική προσπάθεια να καταστρέψει τα πειρατικά άντρα των Λατίνων και άλλων πειρατών, που λυμαίνονταν τότε τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Τα πειρατικά αυτά κέντρα τα διηύθυναν πειρατές τους οποίους διαφέντευαν οι λατίνοι τότε δυνάστες των νήσων, οι οποίοι τους παρείχαν προστασία και κάλυψη, συμμετέχοντες στις λείες. Για την αιτία αυτή η πειρατεία παρουσίαζε μεγάλη έξαρση στη διάρκεια του ΙΓ΄ αιώνα, ακολουθώντας την περίοδο ακμής του ΙΑ΄ αιώνα. Είναι δε χαρακτηριστικό το γεγονός ότι σε έναν επίσημο κατάλογο του έτους 1200, που βρίσκεται σήμερα στα αρχεία της Βενετίας, αναγράφονται 31 ελληνικά νησιά του Αιγαίου ως ενδιαιτήματα πειρατών[68]. Το έτος 1200 τα περισσότερα νησιά του

64. Ο Γιλβέρτο του βενετικού οίκου των Νταλεκάρτσερι, τον οποίο ο Λικάριος τον συνέλαβε αιχμάλωτο στη μάχη στη Βατώντα της Εύβοιας, ήταν ο πιο άσπονδος εχθρός του. Στη διάρκεια της τελετής του θριάμβου του Λικάριου στην Κωνσταντινούπολη, μη αντέχοντας το θέαμα, έπαθε ανακοπή από έντονη συναισθηματική φόρτιση και πέθανε μέσα στην αίθουσα, την ώρα που ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος επένειμε τα εύσημα του θριάμβου στον Λικάριο. Βλ. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 200.

65. Βλ. σχετικά, Chalr Hopf, *ό.π.,* σελ. 123-124, 127. Ν. Γρηγοράς, *Ιστορία,* Bon 1830, I, 98, στ. 15-17, 97. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ό.π.,* σελ. 265.

66. Κ. Γιαννακόπουλος, *ό.π.,* σελ. 221. Πιθανό είναι ο Λικάριος να μη θέλησε να καταλάβει τη Χαλκίδα, διότι, στο μεταξύ χρονικό διάστημα, είχε αποστείλει μέσα στην πόλη σημαντικές επικουρίες ο εξάδελφος του δούκα των Αθηνών Ιάκωβος Ντελαρός, αυθέντης τότε του Ναυπλίου. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος αναφέρει ότι στη μη κατάληψη της Χαλκίδας συνέβαλε και η συνδρομή προς τους τριτημορίους του βενετού τότε βάιλου της Χαλκίδας Νικολάου Μοροζίνη, ο οποίος εξήλθε της ουδετερότητας, Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.,* σελ. 93) Ίσως στην απόφαση του Λικαρίου να μη προσβάλει τη Χαλκίδα να συντέλεσε και η πληροφορία της ήττας του βυζαντινού στρατού κάτω από τη διοίκηση των στρατηγών Μιχαήλ Καβαλλαρίου και Ιωάννη Συναδηνού, στα Φάρσαλα, από τον Ιωάννη Α΄ των Νέων Πατρών.

67. Τα ερείπια του κάστρου Φύλλα, δεσπόζουν και σήμερα ακόμα με την επιβλητικότητά τους στο Λιλάντιο πεδίο της Εύβοιας, κοντά στη Χαλκίδα.

68. Τα νησιά που περιλαμβάνει ο κατάλογος των Βενετών του έτους 1200, ως ενδιαιτήματα πειρατών είναι τα εξής: Η Τένεδος, η Λέσβος, η Χίος, η Κως, ο Άγιος Νικόλαος, η Ρόδος, η Άνδρος, η Τήνος, η Μύκονος, η Δήλος (Σδίνη), η Κέα, η Σύρα (Σούδα), η Πάρος, η Αντίπαρος, η Νάξος, η Αμοργός, ο Άγιος Ιωάννης της Πάτμου (Παλμέξας), η Κάλυμνος, η Κάρπαθος, η Σέριφος, τα Θερμιά, η Σίφνος, η Μήλος, η Ικαρία, η Σκόπελος, η Σαμοθράκη (Sanctus Mandrachius), η Λήμνος, η Ζάκυνθος, η Κεφαλλωνιά και τα Κύθηρα (Τσιρίγκο). Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.,* τόμ. Ε΄, σελ. 96.

Αιγαίου, βρίσκονταν κάτω από βυζαντινή κυριαρχία, η οποία δεν μπορούσε να εκβληθεί από τους Βυζαντινούς εξαιτίας της ελλείψεως ναυτικού.

Ειδικότερα, σχετικά με την κρίσιμη μάχη στην περιοχή της Βατώντας περιοχή βόρεια της Εύβοιας, που προαναφέρθηκε, δέον όπως αναφερθούν και τα εξής:

Η μάχη στην περιοχή αυτή υπήρξε καθοριστική για την κατάληψη σχεδόν ολόκληρης της Εύβοιας, εκτός από την περιοχή της Χαλκίδας, από τον Λικάριο. Η μάχη αυτή πρέπει να έλαβε χώρα μεταξύ των μηνών Μαρτίου – αρχών Απριλίου του έτους 1280. Την περίοδο αυτή ο βυζαντινός στόλος υπό την ηγεσία του Λικαρίου, ο οποίος μετέφερε με τα πλοία αυτά και χερσαίες βυζαντινές δυνάμεις που επέβαιναν σ' αυτά, βρίσκονταν ελλιμενισμένος στην περιοχή του Ωρεού που προηγουμένως είχε καταληφθεί από τον Λικάριο[69]. Ο Λικάριος χρησιμοποίησε στην Εύβοια τις δυνάμεις αυτές των Βυζαντινών για την κατάληψη περιοχών που ανήκαν στους τριτημόριους, όπως και στη μάχη στην περιοχή Βατώντα και Φύλλων και μισθοφορικές συνεπίκουρες δυνάμεις, Καταλανών, Ισπανών και Σικελών μισθοφόρων που συνέδραμαν τις βυζαντινές χερσαίες δυνάμεις στην κατάληψη των πόλεων και των φρουρίων των Φράγκων.

Ο Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο αναφέρει επίσης, διαφωνώντας με τον Γρηγορά, ότι στη μάχη στην περιφέρεια Βατώντα της Εύβοιας σκοτώθηκε ο Gilberto Β΄ Ντά Βερόνα και δεν τον συνέλαβαν αιχμάλωτο για να τον μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη δέσμιο στην αυλή του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, όπως αντίθετα ισχυρίζεται ο Νικηφόρος Γρηγοράς.

Βάιλος τότε βενετός στη Χαλκίδα ήταν ο Νικόλαος Μοροζίνη Ρόσσο, ο οποίος είχε οχυρώσει δυνατά την πόλη ώστε να αποτρέψει την κατάληψή της από τον Λικάριο. Στο μεταξύ, είχε φθάσει στη Χαλκίδα και ο βαρώνος της Βελιγοστής Ιάκωβος, ο οποίος ενίσχυσε την άμυνα. Και για την αιτία αυτή ο Λικάριος δεν διακινδύνευσε την κατάληψη της Χαλκίδας και περιορίστηκε στην κατάληψη και οχύρωση των κάστρων της Καρύταινας, της Άρμενας, της Κούπας, της Κλεισούρας, των Φύλλων, όπως και του χωριού Μαντούδι της Εύβοιας[70]. Μετά το έτος 1280, εντελώς αιφνίδια και ανεξήγητα ο Λικάριος παύει πια να αναφέρεται από τις ιστορικές πηγές και τους χρονογράφους, σύγχρονους

69. Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σελ. 274-275.

70. Ευτ. Η. Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σελ. 262. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*,σελ. 201. Την ίδια περίοδο ο Λικάριος οχύρωσε και κατέστησε απρόσβλητο και το κάστρο του στη θέση Ανεμοπύλες (το πατρικό του έρυμα), όπου είχε εγκατασταθεί μετά την απαγωγή και τον γάμο του με τη Φελίζα χα του τριτημόριου Νόρτσε Νταλεκάρτσερι (εγγονού του πρώτου τριτημορίου της Εύβοιας (1205) Ραβάνο Νταλεκάρτσερι. Το κάστρο αυτό υπήρξε για τον Λικάριο και το πρώτο ορμητήριο στη δράση του εναντίον των τριτημορίων κ.λ.π. Φράγκων χωροδεσποτών της Εύβοιας και για την κατάληψη περιοχών της Εύβοιας, μετά την προσχώρηση και σύμπραξη του με τα στρατεύματα του βυζαντινού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στους κατά των Φράγκων πολέμους και την κατάληψη νήσων του Αιγαίου Πελάγους που τελούσαν υπό λατινική κυριαρχία.

και μετέπειτα, ως υπαρκτό πρόσωπο και στην κυριολεξία εξαφανίζεται εξαφανίζεται[71] από το ιστορικό προσκήνιο των χρόνων που ακολουθούν το έτος 1280 και ουδεμία ιστορική πληροφορία υπάρχει για την περαιτέρω τύχη του[72].

Από τη χρονολογία της καταλήψεως από το Λικάριο των νήσων Σκιάθου, Σκοπέλου και Λήμνου, από το έτος 1276 μέχρι και το έτος 1453, τα πιο πάνω νησιά παρέμειναν υπό βυζαντινή κυριαρχία. Παρά τη μεγάλη προσπάθεια του Λικαρίου και των Βυζαντινών να περιορισθεί η πειρατεία στο Αιγαίο και την προσωρινή βελτίωση που παρουσίασαν οι ελληνικές θάλασσες στη διάρκεια της δράσεως του Λικαρίου, αμέσως μετά το έτος 1278 και προς το τέλος του ΙΓ΄ αιώνα η πειρατεία επανήλθε δριμύτερη στο ελληνικό αρχιπέλαγος και τα ελληνικά νησιά κατακλύζονται και πάλι από στίφη πειρατών, οι οποίοι άρχισαν και πάλι να τρομοκρατούν τον ευρύτερο θαλάσσιο χώρο της Μεσογείου.

Μεταξύ των πειρατών ισχύουν και πάλι, στη διάρκεια του τέλους του ΙΓ΄ αιώνα, τα παλιά απαραβίαστα έθιμα ως προς τα κέρδη από τη λαφυραγώγηση πλοίων, νήσων ή και πόλεων ακόμα. Αν η προσβολή γινόταν στο περίγραμμα των ελληνικών θαλασσών, ο καπετάνιος του πειρατικού πλοίου λάμβανε κατ' έθος το 1/5 των λαφύρων, επιπρόσθετα δε και ξεχωριστή αμοιβή, ως διερμηνέας και πλοηγός[73]. Κρυσφύγετα πειρατών, εκτός από τα νησιά, την περίοδο εκείνη του τέλους του ΙΓ΄ αιώνα, αποτελούσαν και οι διάφοροι όρμοι και κολπίσκοι του Παγασητικού Κόλπου, όπως και οι γύρω ακτές του Ευβοϊκού. Το εμπόριο και γενικά οι θαλάσσιες μεταφορές εγκυμονούσαν μεγάλους κινδύνους και ιδιαίτερα ο περίπλους της Εύβοιας[74] και των Σποράδων[75].

Είναι χαρακτηριστικό για τις πληροφορίες που αντλούμε για τις πειρατικές επιδρο-

71. Αγνοούμε, εντελώς, την μετά το έτος 1280 ιστορική εξέλιξη του Λικαρίου και ιδιαίτερα την ιστορική του τυχόν δράση μετά την εγκατάσταση του στρατηγείου του στα Φύλλα της Εύβοιας, όπως και πολλές άλλες λεπτομέρειες από τη ζωή του μεγάλου αυτού εξωμότη – πολεμιστή και φίλου των Ελλήνων. Δεν γνωρίζουμε, επίσης, τι απέγινε η πρώτη σύζυγος του, η πανέμορφη Φελίζια, αδελφή του τριτημορίου Γουλιέλμου Β΄ Νταλεκάρτσερι της Βαρόνας, που υπήρξε η αιτία της αποστασίας του Λικαρίου και της αυτομολίας του στο στρατόπεδο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Δεν γνωρίζουμε επίσης αν και πώς και πότε λύθηκε ο γάμος εκείνος και αν είχε αποκτήσει παιδιά από το γάμο του με τη Φελίζια ο Λικάριος. Δεν γνωρίζουμε, ακόμα, λεπτομέρειες για τον μετέπειτα γάμο του με την βυζαντινή αρχοντοπούλα και αν αποκτήθηκαν παιδιά από το γάμο αυτό, αν και μερικοί ερευνητές υποστήριξαν ότι αποκτήθηκαν παιδιά από τη βυζαντινή δεύτερη σύζυγό του. Βλ. λεπτομέρειες στο Κ. Γιαννακόπουλος, *ό.π.,* σελ. 123, 127. Βλ. επίσης για τον Λικάριο το έργο του Mas-Latrie L. De. *Commerce et Expeditions Militaire de la France et de Venise au Moyen* Age, Paris 1880, σελ. 413 επ. Επίσης Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*

72. Το αυτό έτος του θριάμβου του Λικαρίου στην Κωνσταντινούπολη μετά τη κατάληψη και της Λήμνου, απονεμήθηκε σ' αυτόν από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, σε ένδειξη μεγάλης εύνοιας, το αξίωμα και ο τίτλος του «μεγάλου κοντόσταυλου» της αυτοκρατορίας. Βλ. Δ. Πασχάλης, *Μ.Ε.Ε*, λήμμα, «Λικάριος», τόμ. 16, σελ. 123. Η Ευτ. Η. Παπαδοπούλου (*ό.π.,* σελ. 103) τοποθετεί την ανάθεση της ηγεσίας του βυζαντινού στόλου στον Λικάριο στις αρχές του φθινοπώρου του έτους 1275, αμέσως μετά το μήνυμα του πάπα Γρηγορίου Ι΄ προς τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο ότι ανεστάλη η εκστρατεία του Καρόλου Α΄ Ανδεγαβού κατά της Κωνσταντινουπόλεως.

73. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 224. Charl Hopf, *ό.π.*, σελ. 146.

74. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 225. Thomas Tafel, *Urkunden*, τόμ. Γ΄, σελ. 159-281.

75. Τα νησιά Σκιάθος και Σκόπελος στη διάρκεια της ύστερης βυζαντινής περιόδου, αναφέρονται ως φωλιές πειρατών. Βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία ...,* σελ. 242.

μές[76] από ένα έγγραφο του τέλους του ΙΓ΄ αιώνα, που σώζεται και σήμερα στα βενετικά αρχεία και αναφέρεται στη δράση των πειρατών στις ελληνικές θάλασσες.[77] Το πιο πάνω έγγραφο συντάχθηκε το έτος 1278 από τρεις βενετούς δικαστές, που κλήθηκαν να εκτιμήσουν τις ζημιές που είχαν υποστεί τα τελευταία 30 χρόνια υπήκοοι της Βενετίας στις ελληνικές θάλασσες από τους πειρατές. Στο έγγραφο αυτό αναγράφονται κάθε εθνικότητας πειρατές, όπως Πισσανοί, Λομβαρδοί, Βενετοί, Έλληνες, Σικελοί, Καταλανοί, Ισπανοί, ακόμα δε Σλάβοι και Γασμούλοι. Οι πιο πολλοί απ' αυτούς ήταν Γενοβέζοι την καταγωγή πειρατές, διότι η Γένοβα[78] παρείχε τους περισσότερους πλοιάρχους των πειρατικών πλοίων, η δε Βενετία τους περισσότερους ναύτες[79].

Πειρατική σημαντική δράση ανέπτυξαν επίσης και οι μεγάλες επιχώριες βυζαντινές οικογένειες της Μονεμβασίας, όπως οι οικογένειες των Μαμωνάδων και των Δαιμονογιάννηδων[80]. Ιστορείται ότι κατά τη διάρκεια των ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνων η δράση των πειρατών παρέμεινε αμείωτη στο Αιγαίο και μάλιστα έφθασε μέχρι σημείου ώστε να μη διστάζουν οι πειρατές να προσβάλουν και να κουρσεύουν πλοία ακόμα και μέσα στα λιμάνια των πόλεων. Για την περίοδο αυτή αναφέρεται ότι μέσα στο λιμάνι της βενετικής Χαλκίδας, πειρατές κούρσεψαν ένα εμπορικό πλοίο μπροστά στα μάτια του βενετού βάιλου[81], ο οποίος παρακολουθούσε το θέαμα χωρίς να μπορεί να αποτρέψει τους επιδρομείς[82].

Στο μεταξύ χρονικό διάστημα των ετών από ακολούθησαν τη δράση του Λικαρίου, έλαβαν χώρα νέα καθοριστικά γεγονότα, τα οποία διαμόρφωσαν νέες καταστάσεις στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Οι νέες αυτές καταστάσεις είχαν μοιραία και τον αντίκτυπό τους στα νησιά των Βόρειων Σποράδων και στην Εύβοια που ήταν γειτονικά με το χώρο της Στερεάς και ιδιαίτερα το θεσσαλικό χώρο.

---

76. Γενοβέζος πειρατής υπήρξε και ο Ανδρέας Γκαφόρε, ο «Καφούρης», όπως τον ονόμαζαν οι Έλληνες (βλ. Ν. Χωνιάτης, *Ιστορία,* Bon 1835, σελ. 63-64), ο οποίος είχε αποβεί ο τρόμος των ελληνικών θαλασσών. Ο Ανδρέας Γκαφόρε, όπως ιστορεί ο Σανούδος, στο τέλος του ΙΒ-αρχές του ΙΓ΄ αιώνα εγκαταστάθηκε με αρκετούς από τους συντρόφους του, ύστερα από μακρά πειρατική σταδιοδρομία, στην Αθήνα, όπου έζησε ειρηνικά μέχρι το τέλος της ζωής του. Βλ. Charl Hopf, *ό.π.,* σελ. 120, 127. Ο Ανδρέας Γκαφόρε είχε μαζί του και τον αδελφό του με τον οποίο συνεργάζονταν στις πειρατικές εξορμήσεις.

77. Ειδική αναφορά για το έγγραφο αυτό βλέπε στον Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 22 επ.

78. Περιβόητος πειρατής στην ίδια περίοδο ήταν και ο λατινικής καταγωγής Ιωάννης Ντελοκάβο, ο οποίος λυμαινόταν τις θαλάσσιες γύρω από την Εύβοια και τις Σποράδες περιοχές. Αυτός διαδέχθηκε τον Λικάριο στο αξίωμα του ναυάρχου του βυζαντινού ναυτικού. Ο ιστορικός Σανούδος, μάλιστα, αναφέρει ότι ο πατέρας του υπήρξε θύμα πειρατικής επιδρομής του Ιωάννη Ντελοκάβο. Ο τελευταίος κούρσεψε δύο βενετικά πλοία κατάφορτα από εμπορεύματα, που ανήκαν στην ιδιοκτησία του πατέρα του Σανούδου, και τελικά, ύστερα από έντονα διαβήματα της Βενετίας στους Βυζαντινούς ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έδωσε εντολή να αποζημιωθεί ο πατέρας του ιστορικού. Βλ. Thomas Tafel, *ό.π.,* τόμ. Γ, σελ. 337 - 351. Charl Hopf, *ό.π.,* σελ. 132, 134, 146.

79. Άλλος διαβόητος πειρατής μνημονεύεται, στην ίδια περίοδο, ο ιππότης της Θεσσαλονίκης Ρολάνδος, ο οποίος, με τον ισπανικής καταγωγής γαμβρό του Πάρδιο, έδρασε στις θάλασσες του Αιγαίου και Ιονίου Πελάγους. Βλ. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 292-223.

80. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 222-223.

81. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.,* σελ. 225.

82. Ιστορικές μαρτυρίες διαφέρουν ότι στη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνων, τα περισσότερα από τα νησιά του Αιγαίου, γύρω από τους οικισμούς και τα χωριά, όπου αυτά υπήρχαν, οι κάτοικοι για λόγους ασφάλειας δημιουργούσαν ζώνες από άγριες αγκαθωτές βαλανιδιές. Τις αγκαθωτές αυτές άγριες βαλανιδιές φύτευαν σε πυκνές στρώσεις φροντίζοντας έτσι να δημιουργούν ένα φυσικό φράγμα που θα εμπόδιζε την άμεση πρόσβαση στον κατοικημένο χώρο. Βλ. P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο...*

Τα γεγονότα αυτά συνδέονται με τη δράση της εμφανισθείσας τότε στα ελλαδικά βυζαντινά εδάφη και ιδιαίτερα στα εδάφη της ανατολικής Θεσσαλίας στρατιάς των Καταλανών[83] στρατοκόπων που συγκροτούσαν τη λεγόμενη «Καταλανική Εταιρεία» (Combania Catalana)[84]. Η Καταλανική Εταιρεία[85], ως μισθοφορικός στρατός, μετά την επικράτηση των Ισπανών (Αραγωνέζων) στη Σικελία και την περιέλευση του νησιού στο στέμμα του βασιλείου της Αραγωνίας – μετά τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου υπέρ του ισπανικού οίκου της Αραγωνίας και την εγκατάλειψη της Σικελίας από τους Ανδεγαβούς – παρέμεινε χωρίς απασχόληση. Η Καταλανική Εταιρεία, την περίοδο εκείνη, αριθμούσε πάνω από 7.000 επαγγελματίες πολεμιστές, που μίσθωναν τις υπηρεσίες τους σε οποιοδήποτε ηγεμόνα μπορούσε να τους πληρώσει. Μαζί τους, όπως κάθε μισθοφορικός στρατός την περίοδο εκείνη στην Ευρώπη, έφεραν και τα μέλη της οικογένειάς τους, που έμεναν μαζί τους στα στρατόπεδα. Την περίοδο εκείνη αρχηγός της Καταλανικής Εταιρείας ήταν ο Ρογήρος Ντε Φλωρ.

Η Καταλανική Εταιρεία ήρθε στην Ελλάδα, κάτω από την ηγεσία του Ρογήρου Ντε Φλωρ, μετά από πρόσκληση του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), για να πολεμήσει τους Τούρκους της Μ. Ασίας. Οι Καταλανοί, μετά τη νικηφόρα έκβαση του αγώνα κατά των Τούρκων και τη δολοφονία του αρχηγού τους Ρογήρου Ντε Φλωρ ήρθαν σε σύγκρουση με τους Βυζαντινούς, κατέλαβαν την Καλλίπολη στη Θράκη και εξέλεξαν αρχηγό τους τον Βερανζέρο Ντε Estenza και μετά τη δολοφονία και αυτού, τον Βερεγκάριο Ρεκαφόρτε. Κάτω από την αρχηγία του Ρεκαφόρτε και αφού έμειναν αρκετό καιρό στη Θράκη, λεηλατώντας τις γύρω περιοχές μεταξύ των οποίων και την περιοχή της Χαλκιδικής με τις μονές του Αγίου Όρους[86] (1307), κινήθηκαν προς την Θεσσαλονίκη και πολιόρκησαν τη δεύτερη αυτή πρωτεύουσα του Βυζαντίου το έτος 1307, σκοπεύοντας να καταλάβουν την πόλη και να ιδρύσουν εκεί κράτος. Μετά την αποτυχία τους στη

83. Γενική συνθετική βιβλιογραφική αναφορά σε αρχειακές πηγές, ιστορικούς συγγραφείς, εκδόσεις και έργα ελλήνων και ξένων νεότερα, με παράθεση σε ειδικά κεφάλαια πλούσιας συγκεντρωτικής βιβλιογραφίας για τις Σταυροφορίες, τους Καταλανούς, και το Βυζάντιο, βλ. Πανεπιστήμιο του Καίμπιτζ, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας,* «Μέλισσα», Αθήνα 1979, τόμ. Α΄-Β΄. Στο τέλος του Β΄ τόμου παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία.

84. Για τους Καταλανούς, βλέπε επίσης και τα γενικά έργα των K. Setton, *Katalan Domination of Athens, 1311-1388,* Λονδίνο, 1975. J. Burns, *The Katalan Company and the European Powers, 1305-1311.* R. Muntaner, *Chronica Catalana de R. Muntaner,* έκδοση A. De Bafarull, Barcellone, 1860. Β. Φρειδάς, «Καταλανική Εταιρεία», *Πάπυρος Λαρούς – Βριτάνικα,* τόμ. 32, σελ. 336

85. Για την Καταλανική Εταιρεία και τη δράση των Καταλανών στο θεσσαλικό χώρο κατά την περίοδο του ΙΔ΄ αιώνα, βλ. Boz. Ferjancic (μετ. Ευαγ. Παπαθανασίου), «Οι Καταλανοί στη Θεσσαλία, 1306-1393», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 12 (Λάρισα 1987), σελ. 161-173. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία και το Πήλιο...,* ιδιαίτερα το παράρτημα του Δ΄ μέρους (Το Καταλανικό δουκάτο των Αθηνών – Θηβών, σελ. 259-285), το παράρτημα Ε΄ (πηγές – ιστορικοί και έγγραφα σύγχρονα των γεγονότων, σελ. 447-460) και το παράρτημα ΣΤ΄, όπου παρατίθεται χάρτης της Μαγνησίας επί Καταλανοκρατίας (1311-1390), σελ. 468-469. Ο ίδιος, «Ο Σεβαστοκράτορας Στέφανος Γαβριηλόπουλος, μια κυρίαρχη μορφή της Μαγνησίας στον θεσσαλικό Μεσαίωνα του ΙΔ΄ αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 25 (Λάρισα 1994), σελ. 49-62. Ο ίδιος, «Η άλωση της πόλεως των Δύο Αλμυρών από τους Καταλανούς το έτος 1307», (ιδιαίτερα το κεφάλαιο, Η εμφάνιση των Καταλανών στα βυζαντινά εδάφη και η πολιτικοστρατιωτική κατάσταση της Θεσσαλίας στις αρχές του ΙΔ΄ αιώνα», *Αχαιοφθιωτικά,* τόμ. 3 (Αλμυρός 2007), σελ. 231-271.

86. Οι μονές του Αγίου Όρους λεηλατήθηκαν από τους Καταλανούς την περίοδο κατά την οποία αυτοί βρίσκονταν στην περιοχή της Χαλκιδικής κινούμενοι προς τη Θεσσαλονίκη. Βλ. P. Look, *ό.π.,* σελ. 187.

Θεσσαλονίκη, εισέβαλαν στις ανατολικές περιοχές της Θεσσαλίας, όπου παρέμειναν για κάποια χρόνια και στη συνέχεια πέρασαν στην υπηρεσία του δούκα των Αθηνών Βέρθερου Βρυένιου[87] του οίκου των Ντελαρός (1309-1311), με τον οποίο, στη συνέχεια, ήρθαν σε σύγκρουση η οποία κατέληξε στη μάχη που έλαβε χώρα έξω από τον Αλμυρό[88], στις 15 Μαρτίου του 1311. Στην πολύνεκρη αυτή μάχη, ηττήθηκε ο Βέρθερος Βρυένιος και έπεσε νεκρός στο πεδίο της μάχης, συμπαρασύροντας στο θάνατο το άνθος της τότε φραγκικής ιπποσύνης του ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου που τελούσε υπό λατινική κατοχή, οι ποικιλώνυμοι άρχοντες του οποίου ως λίζιοι (υποτελείς) είχαν ακολουθήσει τον επικυρίαρχό τους δούκα τον Αθηνών στην αναμέτρησή του με τους Καταλανούς.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ των υποτελών αυτών, που ακολούθησαν τον δούκα των Αθηνών στη μάχη του Αλμυρού και μεταξύ των ελαχίστων που διασώθηκαν από τη σφαγή των Καταλανών, ήταν και ο βαρώνος της Εύβοιας Βονιφάτιος της Βερόνας, κύριος ενός μικρού κάστρου στην περιοχή του Ωρεού. Ο Βονιφάτιος της Βερόνας, διαδραμάτισε στη συνέχεια, όπως θα ιστορηθεί, ένα σημαντικό ρόλο στις μετέπειτα εξελίξεις των πραγμάτων στον ελλαδικό χώρο.

Την περίοδο που οι Καταλανοί βρίσκονταν ακόμα στην Καλλίπολη της Θράκης, ο βασιλιάς της Σικελίας Φρειδερίκος Β΄, είχε αποστείλει τον εξάδελφό του, διάδοχο της Μαγιόρκας, Ινφάντη Φερδινάνδο, γιο του βασιλιά της Μαγιόρκας Ιακώβου του Α΄ στους Καταλανούς, για να τους πείσει να δεχθούν τον Φρειδερίκο Β΄ της Σικελίας ως επικυρίαρχό τους και τον Ινφάντη Φερδινάνδο, ως αρχηγό της Καταλανικής Εταιρείας. Ο Ινφάντης Φερδινάνδος έφθασε στις αρχές του 1307 με 4 γαλέρες στο λιμάνι του Κάτω Αλμυρού και αφού ανεφοδιάσθηκε ανεχώρησε για την Καλλίπολη της Θράκης να συναντήσει τους Καταλανούς. Πριν φύγει από το λιμάνι του Αλμυρού, άφησε εκεί ένα μικρό πλοίο του στολίσκου του, με την εντολή να φροντίσει το πλήρωμα για την προμήθεια γαλέτας και άλλων εφοδίων. Μετά την αποτυχία του, να πείσει τους Καταλανούς να δεχθούν την επικυριαρχία του βασιλιά Φρειδερίκου της Σικελίας, ο Ινφάντης Φερδινάνδος επέστρεψε και πάλι στην Κάτω πόλη του Αλμυρού μαζί με τον Ραϋμόνδο Μουντανιέρ[89].

Γυρίζοντας στο λιμάνι στης πόλεως των Δύο αλμυρών ο Ινφάντης Φερδινάνδος αναζήτησε το πλοίο, που είχε αφήσει για ανεφοδιασμό πριν αναχωρήσει για τη Θράκη, αλλά δεν το βρήκε. Πληροφορήθηκε ότι το πλοίο το κούρσεψαν και το λεηλάτησαν, σκοτώνοντας το πλήρωμα, κάτοικοι των Δύο Αλμυρών. Για την πιο πάνω αιτία, θέλοντας να εκδι-

87. Ο Βέρθερος Βρυένιος Α΄ (1309-1311), τελευταίος δούκας των Αθηνών του βουργουνδιακού οίκου των Ντελαρός, είχε πρόσφατα διαδεχθεί στον δουκικό θρόνο των Αθηνών – Θηβών, τον Γκυ (Γουίδωνα) Β΄ Ντελαρός (1287-1309), που πέθανε το 1309 χωρίς κληρονόμους. Τους σχετικούς γενεαλογικούς πίνακες του οίκου των Ντελαρός των Αθηνών – Θηβών, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία...*, σελ. 436.

88. Ειδικές αναφορές για τον ιστορικό βίο της πόλεως των δύο Αλμυρών κατά τη μεσαιωνική περίοδο, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Βυζαντινή Δημητριάδα...*, σελ. 24, 155-157, 158-160, 163, 166, 176, 225, 233, 147, 261, 265, 266,267, 268, 272, 273, 275-277, 280-283, 290-291, 322-323. Ο ίδιος, *Η Μαγνησία...*, σελ. 5, 6, 30, 40, 64, 65, 72, 74, 78-81, 83-86, 99, 100, 114, 121, 155-156, 173-175, 233, 251, 261, 313, 321, 329, 350, 352, 354, 355, 356, 358, 359, 387, 449, 475.

89. Ο Ραϋμόνδος Μουντανέρ χρημάτισε στρατηγός και σφραγιδοφύλακας της Καταλανικής Εταιρείας. Είναι ο κατ' εξοχήν Καταλανός ιστορικός, ο οποίος έγραψε για την κατάκτηση των ελλαδικών περιοχών από τους Καταλανούς και γενικά για τη δράση της Καταλανικής Εταιρείας στον ελλαδικό χώρο. Το χρονικό του αποτελεί πολύτιμο ιστορικό βοήθημα για την έρευνα της περιόδου της καταλανικής κυριαρχίας (1311-1390) στο χώρο της Στερεάς. Βλ. R. Muntaner, *The Cronicle of Muntaner translated by Lady Coudenouch*, Hakluyt Society, London 1921, II, σελ. 533-552.

κηθεί διέταξε επίθεση κατά της Κάτω και Άνω πόλεως των Δύο Αλμυρών[90], τις κατέλαβε και πέρασε από μαχαίρι πολλούς από τους κατοίκους, αφού προηγουμένως λεηλάτησε τις περιουσίες τους.

Αναχωρώντας από τον Αλμυρό ο Ινφάντης Φερδινάνδος και κατευθυνόμενος προς τη Χαλκίδα πέρασε από τη Σκόπελο. Η Σκόπελος, την περίοδο εκείνη, τελούσε υπό βυζαντινή κυριαρχία και στο φρούριο του νησιού κυμάτιζε η αετοφόρα σημαία του Βυζαντίου. Με την προτροπή των Καταλανών που τον συνόδευαν, οι οποίοι μισούσαν τους Βυζαντινούς για όσα είχαν υποστεί στην Καλλίπολη της Θράκης, ο Ινφάντης Φερδινάνδος προσέβαλε το φρούριο της Σκοπέλου και αφού το κατέλαβε, ύστερα από επίπονη πολιορκία, λόγω της οχυρής του θέσεως, λεηλάτησε ολόκληρο το νησί, αποκομίζοντας αιχμαλώτους και λεία (1307). Μετά την κατάληψη της Σκοπέλου[91], ο Ινφάντης Φερδινάνδος δεν προσέβαλε τη Σκιάθο, ούτε άφησε φρουρά στη Σκόπελο, αλλά αναχώρησε με τα πλοία του για τη Χαλκίδα. Η άλωση της Σκοπέλου από τον Ινφάντη της Μαγιόρκας Φερδινάνδο, είναι η πρώτη από λατίνο άλωση του νησιού αυτού, μετά την κατάληψή του από τον Λικάριο. Το νησί, μετά την αποχώρηση του Φερδινάνδου, παρέμεινε υπό βυζαντινή κυριαρχία στη συνέχεια μέχρι και το 1453[92].

Μετά την καταστροφή του Βέρθερου Βρυένιου του οίκου των Ντελαρός των Αθηνών και τη δημιουργία, το έτος 1311, του καταλανικού Δουκάτου των Αθηνών – Θηβών (1311-1390), οι Καταλανοί πρόσφεραν την αρχηγία της Εταιρείας στον Βενετό την καταγωγή άρχοντα της Εύβοιας, βαρώνο Βονιφάτιο της Βερόνας[93]. Ο Βονιφάτιος, παρ' όλον ότι γνώριζε τη γλώσσα των Καταλανών, αρνήθηκε την αρχηγία της Καταλανικής Εταιρείας, πλην όμως διατήρησε άριστες σχέσεις με τους Καταλανούς και εξακολουθούσε να θεωρείται ένας από τους καλύτερους άρχοντες της περιόδου εκείνης. Για την αιτία αυτή, η κόρη του Μαρούλα της Βερόνας ήταν μία από τις καλύτερες νύμφες της εποχής της.

Τη Μαρούλα της Βερόνας παντρεύτηκε, μόλις έφθασε στην Αθήνα για να αναλάβει την γενική επιτροπεία του καταλανικού Δουκάτου για λογαριασμό του Φρειδερίκου Β΄, βασιλιά της Σικελίας, ο Δον Αλφόνσος Φρεδερείκος (Φαδρίγος) ο Αραγωνικός. Ο Δον Αλφόνσος ήταν νόθος γιος του βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκου και διετέλεσε γενικός επίτροπος των Καταλανών στο διάστημα των ετών 1317-1330 και διακρίθηκε στη διάρκεια της περιόδου αυτής ως γενναίος, έντιμος και σώφρων στρατιωτικός. Με το γάμο

90. Λεπτομέρειες για την κατάληψη, δήωση και καταστροφή της πόλεως των Δύο Αλμυρών από τον Ινφάντη Φερδινάνδο της Μαγιόρκας το έτος 1307, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Η άλωση του Αλμυρού...», *ό.π.*

91. Για την κατάληψη και καταστροφή της Σκοπέλου από τον Ινφάντη της Μαγιόρκας, βλ. Φρανσίσκο Ντε Μονκάδα (μετ. Ιουλία Ιατρίδη), *Εκστρατεία Καταλανών και Αραγωνέζων κατά Τούρκων και Ελλήνων,* Αθήνα 1984, 233. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.,* τόμ. Β΄, σελ. 150.

92. Το νησί Σκόπελος μετά την κατάληψή του από τον Φερδινάνδο της Μαγιόρκας, το έτος 1307 και την ενίσχυση του τελευταίου, παρέμεινε και πάλι υπό βυζαντινή κυριαρχία μέχρι το έτος 1453. Στο διάστημα αυτό, σε πολλά σημεία των ακτών του είχαν και πάλι εγκατασταθεί πειρατές. Το έτος 1453 η Σκόπελος καταλήφθηκε από τους Βενετούς, με αίτημα των κατοίκων, και παρέμεινε υπό βενετική δεσποτεία μέχρι και το 1538, οπότε καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς (Μπαρμπαρόσας).

93. Ο Βονιφάτιος της Βερόνας, από τους ελάχιστους επιζήσαντες ευγενείς στη μάχη του Αλμυρού, του έτους 1311, ήταν από τους πιο ονομαστούς και πλούσιους άρχοντες της εποχής του. Και τούτο χάρη στις προγενέστερες δωρεές προς αυτόν του δούκα των Αθηνών, Γκυ Β΄ Ντελαρός, τον οποίον είχε τη μεγάλη τιμή να χρήσει ιππότη το έτος 1294 ο Βονιφάτιος. Την περίοδο εκείνη (1311) ο Βονιφάτιος της Βερόνας ήταν κύριος της Καρύστου, του Γαρδικίου της Θεσσαλίας και 13 ακόμα φρουρίων στην Εύβοια. Βλ. Σ. Δοανίδου. *Η Φραγκοκρατία στην πόλη των Αθηνών, 1205-1456,* Αθήνα (χ.χ.), σελ. 68, 98.

του με τη Μαρούλα της Εύβοιας ο Αλφόνσος Φαδρίγος και οι Καταλανοί έγιναν κύριοι εκτεταμένων περιοχών της Εύβοιας και μετά από επιτυχείς μάχες του Φαδρίγου με τους Βενετούς, οι Καταλανοί κατέλαβαν τις περισσότερες περιοχές του νησιού και τις πιο επίκαιρες θέσεις και σε κάποια περίοδο απείλησαν και αυτή τη Χαλκίδα με κατάληψη. Η κατάληψη της Χαλκίδας από τον Αλφόνσο Φαδρίγο αποφεύχθηκε χάρη στην έγκαιρη επέμβαση του πάπα της Ρώμης. Ο πάπας, ύστερα από επανειλημμένα αιτήματα του δόγη της Βενετίας, αξίωσε από τον Φρειδερίκο Β΄ της Σικελίας να διατάξει τον Φαδρίγο να εκκενώσει την Εύβοια και να κρατήσει μόνο τις προσωπικές του κτήσεις στην Κάρυστο, που είχε από προίκα της Μαρούλας. Υπακούοντας στον πάπα[94] ο Φρειδερίκος Β΄ της Σικελίας διέταξε, το έτος 1319, τον Φαδρίγο να εκκενώσει την Εύβοια, διατηρώντας μόνο εκεί τα προσωπικά του Φέουδα στην Κάρυστο και σε όσα άλλα μέρη εκτεινόταν η ιδιοκτησία της γυναίκας του, πράγμα το οποίο και έκαμε ο Φαδρίγος μόλις έλαβε τη βασιλική διαταγή. Μετά το θάνατο του Αλφόνσου Φαδρίγου – ο οποίος πέθανε ιδιωτεύοντας στην Αθήνα το έτος 1338 - ένας από τους πολλούς γιους που απόκτησε από τη Μαρούλα της Βερόνας, κληρονόμησε το γονικό τιμάριο, πατρικό της μητέρας τουυ (φέουδο) της Καρύστου. Ο γιος αυτός του Αλφόνσου Φαδρίγου και της Μαρούλας[95] έφερε το όνομα του

94. Ο Πάπας, ύστερα από τα επίμονα αιτήματα του δόγη της Βενετίας, και τα συνεχή διαβήματα του περιβάλλοντός του, προκειμένου να ασκήσει πειθαναγκασμό πάνω στο βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκο, για να διατάξει την Φαδρίγο να εκκενώσει την Εύβοια από τους Καταλανούς, εξαπέλυσε αφορισμό εναντίον των τελευταίων, αποκαλώντας τους «(...) Τέκνα της απωλείας και εκβράσματα της ανθρωπότητος (...)». Βλ. Σ. Δοανίδου, *ό.π.*, σελ. 99.

95. Το ιστορικό χρονικό του οίκου του Βονιφατίου της Βερόνας κύριου της Καρύστου και των απογόνων του στη διάρκεια των ετών 1317-1530 είχε την πιο κάτω εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο: Ο Βονιφάτιος της Βερόνας πάντρεψε το έτος 1317 την κόρη του Μαρούλα με τον επιφανή καταλανό ευπατρίδη Αλφόνσο Φρειδερίκο τον Αραγώνιο, το όνομα του οποίου, κατά συνήθεια, οι μεταγενέστεροι ιστορικοί αναφέρουν ως Αλφόνσο Φαδρίγο. Ο Βονιφάτιος έδωσε ως προίκα της κόρης του Μαρούλας στον Αλφόνσο Φαδρίγο τις βαρωνίες της Αίγινας και του Ζητουνίου (Λαμίας). Μετά το θάνατο του Αλφόνσου (1338) ο πρεσβύτερος γιος του Βονιφάτιος Φρειδερίκος ο Αραγώνιος έλαβε κληρονομικώ δικαιώματι τα φέουδα (βαρωνείες) της Καρύστου, Αίγινας και Ζητουνίου (Λαμίας), τα οποία προσκυρώθηκαν σ' αυτόν ως κληρονομικά φέουδα από τον βασιλιά Πέτρο Β΄ της Σικελίας το έτος 1339. Στη συνέχεια ο Βονιφάτιος ο Αραγωνικός πούλησε την Κάρυστο το έτος 1365 στους Βενετούς. Από το γάμο του ο Βονιφάτιος ο Αραγωνικός είχε αποκτήσει προηγουμένως από τη σύζυγό του δέσποινα Γλυκερία (Dulce) ένα γιο, τον Ιωάννη Φρεδερείκο τον Αραγώνιο, στον οποίο περιήλθαν τα φέουδα της Αίγινας και του Ζητουνίου. Ο Ιωάννης Φρειδερίκος και η μητέρα του Γλυκερία ήρθαν σε σύγκρουση με τον Λουή (Λουδοβίκο) Φρειδερίκο τον Αραγώνιο, κόμη των Σαλώνων (Sola) γενικό επίτροπο τότε του καταλανικού δουκάτου (1375-1381) που ήταν α΄ εξάδελφός του (εγγονός και αυτός του Αλφόνσου Φρειδερίκου του Αραγώνιου από άλλο γιο, τον Ιάκωβο Φρειδερίκο τον Αραγώνιο που είχε επίσης αποκτήσει από τη Μαρούλα). Αποτέλεσμα της συγκρούσεως των δύο εξαδέλφων ήταν η δήμευση της περιουσίας του Ιωάννη, η φυλάκισή του και η περιέλευση της περιουσίας του στον εξάδελφό του Λουή Φρειδερίκο τον Αραγώνιο. Μετά τον επισυμβάντα το έτος 1382 θάνατο του Λουή και ύστερα από παρέμβαση του επικυρίαρχου του δουκάτου βασιλιά Πέτρου Δ΄ της Σικελίας (1375-1387) - Ιωάννης Φρειδερίκος ο Αραγώνιος αποκαταστάθηκε πάλι στις κτήσεις του, της Αίγινας και Ζητουνίου. Ο Ιώαννης Φρειδερίκος είχε μια μονογενή κόρη που παντρεύτηκε τον βενετό ευπατρίδη Αντωνέλλο Καοπένα, το έτος 1394, ο οποίος έλαβε ως προίκα την Αίγινα, που, στη συνέχεια -μετά την κατάκτηση των Αθηνών από τον Φλωρεντινό Νέριο Ατσαγιόλι- έθεσε κάτω από την προστασία (επικυριαρχία) της Βενετίας. Οι απόγονοι του οίκου των Καοπένα της Αίγινας κράτησαν το νησί ως υπήκοοι της Βενετίας και κάτω από την επικυριαρχία αυτής μέχρι το έτος 1538, οπότε το νησί καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς. Βλ. Τ. Νερούτσος, «Χριστιανικαί Αθήναι», *Δ.Ι.Ε.Ε.*,τόμ. Δ΄ (Αθήναι 1892), σελ. 186-189.

εκ μητρός παππού του Βονιφατίου. Με το όνομα του Βονιφατίου ο ημικαταλανός αυτός άρχοντας της Καρύστου εξακολουθούσε, να διαφεντεύει την Κάρυστο μέχρι το έτος 1365 που την πούλησε στην Βενετία.

Οι Βενετοί στις Βόρειες Σποράδες και στη Σκύρο (1453-1538)

Όπως προαναφέρθηκε, η Σκόπελος, όπως και τα άλλα νησιά των Βόρειων Σποράδων, που είχαν καταλάβει οι Βυζαντινοί με τη βοήθεια του Λικαρίου, το έτος 1270, παρέμειναν υπό βυζαντινή κυριαρχία μέχρι την κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Οθωμανούς και την κατάλυση απ' αυτούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας[96]. Το ίδιο έτος (1453) οι Βενετοί, μετά από σχετικό αίτημα των κατοίκων, κατέλαβαν με το στόλο τους τις Βόρειες Σποράδες και τη Σκύρο. Η Σκιάθος, η Σκόπελος και η Σκύρος ζήτησαν την προστασία της Βενετίας διότι υπέφεραν πολύ από τις πειρατικές επιδρομές και οι Βενετοί με τον ισχυρό τους τότε στόλο θα μπορούσαν να προστατεύσουν τα νησιά από τις επιδρομές[97].

Η αναγνώριση της κυριαρχίας της Βενετίας πάνω στα νησιά των Βόρειων Σποράδων και της Σκύρου έγινε ύστερα από διαβουλεύσεις και προϋποθέσεις. Η Βενετία αναγνώρισε τα δικαιώματα των κατοίκων των νησιών αυτών να διατηρούν τα προνόμια που είχαν επί Βυζαντινών[98], τις συνήθειες, τους θεσμούς και τις έδρες των επισκόπων[99]. Επειδή όμως, στην αρχή, η Βενετία δίστασε να αποδεχθεί αυτούς τους όρους των κατοίκων το ίδιο έτος (1453), τα νησιά αποτάνθηκαν στη Γένοβα, ζητώντας την προστασία της μεγάλης αυτής εμπορικής τότε πολιτείας της Ιταλίας.

Από τον φόβο μήπως οι Βόρειες Σποράδες και η Σκύρος περιέλθουν στην αρχή της Γένοβας, που ήταν η πιο σπουδαία εμπορική αντίπαλος της Βενετίας την περίοδο εκείνη, η τελευταία δέχθηκε τους όρους της κυριαρχίας που έθεσαν οι κάτοικοι των πιο πάνω νήσων και έστειλε εκεί δύο ρέκτορες (διοικητές), που υπάγονταν διοικητικά στο βάιλο της Χαλκίδας. Η βενετική κυριαρχία στα νησιά αυτά κράτησε από το 1453 μέχρι και το 1538. Στο χρονικό αυτό διάστημα της βενετικής κυριαρχίας, τα νησιά στέναζαν κάτω από το βάρος μιας αβάστακτης φορολογίας και πολλών άλλων καταπιέσεων που είχαν επιβάλει στους κατοίκους οι βενετοί ρέκτορες. Για την αιτία δε αυτή, οι κάτοικοι των νησιών είχαν πολλές φορές διαμαρτυρηθεί στον βένετο βάϊλο της Χαλκίδας, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Ο ιστορικός Σανούδος ιστορεί στο χρονικό του μια περίπτωση διαμαρτυρίας των κατοίκων της Σκύρου, που έλαβε χώρα λίγα χρόνια πριν από την κατάκτηση των νησιών από τους Οθωμανούς (1538). Σύμφωνα με τα ιστορούμενα από τον Σανούδο, όταν ο βενετός επίτροπος επισκέφθηκε την πόλη Σκύρο, για να λάβει προσωπική γνώση των παραπόνων των κατοίκων του νησιού, για την άγρια φορολογία των βενετών ρεκτόρων, συνάντησε ένα τεράστιο πλήθος κατοίκων να είναι μαζεμένο στο λιμάνι της Σκύρου, με επικεφαλής

96. Η Σκόπελος υπήρξε το νησί στο οποίο προσορμίστηκε το έτος 1439 ο βυζαντινός στόλος γυρίζοντας από τη Σύνοδο της Φλωρεντίας, όπου αποφασίστηκε η ένωση των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσεως. Βλ. J. Koder–Fr. Hild, «Η Βυζαντινή Θεσσαλία», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 12 (Λάρισα 1987), σελ. 93-96. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία...*, σελ. 242.

97. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*, τόμ. Β΄, σελ. 188.

98. Το έτος 1453, όταν ζητήθηκε η υπαγωγή των Βόρειων Σποράδων από τους κατοίκους τους στην κυριαρχία των Βενετών τέθηκε ως πρώτιστη προϋπόθεση η διατήρηση στα νησιά των ορθοδόξων επισκόπων. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Σκόπελο υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες για την ύπαρξη επισκοπής από το έτος 378 (παλαιοχριστιανική περίοδος).

99. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία...*, σελ. 242.

τον ορθόδοξο μητροπολίτη του νησιού και να φωνάζει «έλεος, έλεος» προς τον επίτροπο. Όταν ο επίτροπος θέλησε να μάθει την αιτία, πληροφορήθηκε με μεγάλη του έκπληξη ότι ο βενετός ρέκτορας της Σκύρου εμπορευόταν το σιτάρι που είχε συγκεντρωμένο στις αποθήκες του στο νησί, ύστερα από συμφωνία που είχε συνάψει με τους γείτονές του Οθωμανούς να μη αποστέλουν σιτηρά στο νησί, ούτε να πωλούν σιτηρά στους κατοίκους, ώστε να διακινεί αυτός το σιτάρι στο νησί, σε οποιαδήποτε ήθελε τιμή, απαγορεύοντας, συνάμα, τόσο την εισαγωγή σιτηρών στο νησί, όσο και την παρασκευή ψωμιού από σιτάρι που δεν είχε πωλήσει ο ίδιος στους κατοίκους. Οι κάτοικοι της Σκιάθου, επίσης, είχαν πολλές φορές διαμαρτυρηθεί στον βάιλο της Χαλκίδας για την έλλειψη ασφάλειας στο νησί, πράγμα που ανάγκαζε τους κατοίκους κάθε νύκτα «δίκην πτηνού εν κλωβίω», όπως χαρακτηριστικά έλεγαν, να κλείνονται στο κάστρο μέχρι το ξημέρωμα της άλλης μέρας[100].

Ύστερα από τα δίκαια παράπονα των κατοίκων της Σκιάθου και της Σκύρου, ανακλήθηκαν από τους Βενετούς και οι δύο ρέκτορες των νησιών και εφαρμόστηκε φιλολαϊκή πολιτική με περιορισμό της φορολογίας των κατοίκων. Η φιλολαϊκή αυτή πολιτική έγινε ευνοϊκότερη στα τελευταία πριν από το 1538 χρόνια, που μετρίασε τα δεινά των κατοίκων και έπαψαν οι διαμαρτυρίες στο βάιλο της Χαλκίδας. Για την αιτία αυτή οι κάτοικοι των νησιών των Βόρειων Σποράδων, ιδιαίτερα της Σκιάθου και της Σκοπέλου, πρόβαλαν αντίσταση στην κατάληψη των νησιών από τους Οθωμανούς. Η αντίσταση παρέμεινε ανενεργός στη Σκιάθο εξαιτίας προδοσίας σε βάρος των Βενετών. Στη Σκύρο[101] έγιναν κύριοι της νήσου οι Οθωμανοί, κάτω από τη διοίκηση του Χ. Μπαρμπαρόσα, αφού προηγουμένως οι κάτοικοι στασίασαν στη διάρκεια της πολιορκίας της πόλεως εναντίον του ρέκτορα Κορνάρου, τον οποίο συνέλαβαν και παρέδωσαν στον Μπαρμπαρόσα[102].

Στη Σκιάθο, ο βενετός ρέκτορας Μέμος, κλεισμένος στο πολιορκημένο φρούριο του νησιού, σκοτώθηκε από οπλοφόρους κατοίκους, που είχαν στρατολογηθεί για την απόκρουση του Μπαρμπαρόσα. Ο φόνος του ρέκτορα έγινε κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, και τον χρόνο που αυτός είχε αποσυρθεί τραυματισμένος από βέλος. Μετά τον φόνο του ρέκτορα, οι ιθαγενείς οπλοφόροι ανέβασαν με σχοινιά στο κάστρο τους Οθωμανούς και παρέδωσαν σ' αυτούς το νησί. Ο Βαρβαρόσας, όμως, θεώρησε άτιμη την πράξη της προδοσίας και τον φόνο του ρέκτορα και για την αιτία αυτή καρατόμησε τους προδότες[103].

Μετά την κατάληψη των Βόρειων Σποράδων από τους Οθωμανούς, το έτος 1538, οι Βόρειες Σποράδες παρέμειναν άοικες σύμφωνα με μαρτυρία του γάλλου βαρώνου Blancard, που επικεφαλής μικρού στολίσκου πέρασε από τα νησιά αυτά και συγκεκριμένα από τη Σκόπελο και τη Σκιάθο μερικά χρόνια μετά την κατάληψή τους από τους Οθωμανούς[104]. Η Εύβοια, είχε καταληφθεί 68 χρόνια νωρίτερα από τους Οθωμανούς,

100. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*, σελ. 412 επ.

101. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*, σελ. 413.

102. Στη Σκόπελο προβλήθηκε σθεναρή αντίσταση των Βενετών κατά των Οθωμανών του Βαρβαρόσα. Στην άμυνα του φρουρίου του νησιού της Σκοπέλου συνέδραμαν τους Βενετούς και οι κάτοικοι του νησιού εναντίον των Οθωμανών οι οποίοι υπέστησαν μεγάλες απώλειες κατά τη διάρκεια της πολιορκίας. Για την αιτία αυτή, μετά την άλωση του φρουρίου, ο Βαρβαρόσας διέταξε την σφαγή των κατοίκων του νησιού της Σκοπέλου, το οποίο παρέμεινε μετά για μεγάλο χρονικό διάστημα άοικο.

103. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*, σελ. 413.

104. Ο γάλλος ναύαρχος, βαρώνος Blancard, πέρασε από τη Σκιάθο και τη Σκόπελο επικεφαλής μικρού στολίσκου και βρήκε και τα δύο αυτά νησιά έρημα από κατοίκους, λίγα χρόνια μετά την κατάληψή τους από τους Οθωμανούς. Βλ. P. Paruta, *Historia Venetiana*, εν Βενετία 1703, σελ. 409. A. Cornaro, *Historia di Candia*, βενετικό χειρόγραφο. Βλ. Ουίλλιαμ Μίλλερ, *ό.π.*, σελ. 413.

μετά την πτώση της Χαλκίδας, το έτος 1470. Η πρωτεύουσα του νησιού καταλήφθηκε τότε από τον Μωάμεθ Β΄, ύστερα από στενή πολιορκία και λυσσώδη άμυνα που αντέταξε η φρουρά της κάτω υπό την διοίκηση του Βενετού τότε βάιλου, Παύλου Ερίτσου[105].

Αλλά και μετά την κατάληψη της Εύβοιας (1470) και των Βόρειων Σποράδων από τους Οθωμανούς (1538), το Αιγαίο εξακολουθούσε να είναι θάλασσα πολεμικών συγκρούσεων και αναμετρήσεων, μεταξύ των Οθωμανών και των χριστιανικών δυνάμεων της Ευρώπης. Για πολύ ακόμα χρονικό διάστημα το κεντρικό Αιγαίο και τα νησιά ήταν μια συνεχώς αμφισβητούμενη και ταυτόχρονα φλεγόμενη περιοχή. Το έτος 1570 τα νησιά των Βόρειων Σποράδων και ιδιαίτερα η Σκόπελος καταλαμβάνονται και λεηλατούνται από τον αλγερινό αρχιπειρατή Κεμάλ Ρέις, που ήταν στην υπηρεσία των Οθωμανών. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου (Lepanto) του έτους 1571, παρά την καταστροφή του οθωμανικού στόλου από τις ενωμένες χριστιανικές δυνάμεις, δεν ανέκοψε την κατακτητική μανία των Οθωμανών παρά μόνο προσωρινά. Οι Οθωμανοί, το έτος 1669, καταλαμβάνουν την Κρήτη, διώχνοντας τους Βενετούς. Την κατάληψη της Κρήτης, ακολουθούν, στη συνέχεια των ετών 1684-1714, οι συνεχείς πόλεμοι των Βενετών και των συνασπισμένων με αυτούς χριστιανικών δυνάμεων της Ευρώπης με τους Οθωμανούς στην Πελοπόννησο. Στη διάρκεια των πολέμων αυτών, ο F. Morozini, επικεφαλής μιας νέας σταυροφορίας των χριστιανικών δυνάμεων κατά των Οθωμανών, καταλαμβάνει το έτος 1685 αρκετά κάστρα στην Πελοπόννησο, τα οποία οι Βενετοί κράτησαν μέχρι το έτος 1715, οπότε και πάλι τα ανακατέλαβαν οι Οθωμανοί. Τέλος, στη ναυμαχία του Ματαπά (ακρωτήριο Ταίναρο), που έλαβε χώρα στις αρχές του 1718, οι Οθωμανοί κατεναυμάχησαν τον βενετικό στόλο[106], και με τη συνθήκη του Πασάροβιτς, του ίδιου χρόνου (21.7.1718), οι Οθωμανοί αναγνωρίζονται οριστικά κύριοι της Πελοποννήσου[107].

105. Ο βάιλος της Χαλκίδας Παύλος Ερίτσος υπερασπίστηκε ηρωικά την πόλη από τις πρώτες μέρες της πολιορκίας της από τους Οθωμανούς (25.6.1470). Η πόλη έπεσε, ύστερα από λυσσώδη άμυνα της φρουράς της απέναντι εικοσαπλάσιων δυνάμεων των Οθωμανών. Ο βάϊλος συνελήφθηκε ζωντανός και βασανίστηκε απάνθρωπα. Στην πτώση της Χαλκίδας συνέβαλε η ολιγωρία που επέδειξε ο βενετός ναύαρχος Νικόλαος Κανάλης ο οποίος, αν και έφθασε εγκαίρως στη Χαλκίδα, παρέμεινε ανενεργός χωρίς να προσφέρει βοήθεια στους μαχόμενους. Για την αιτία αυτή θεωρήθηκε υπαίτιος της πτώσεως, πέρασε από δίκη, καταδικάστηκε στη Βενετία και πέθανε εξόριστος. Βλ. Ουίλλιαμ Μίλλερ *ό.π.*, σελ. 203 επ., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

106. P. Lock, *ό.π.*, σελ. 270.

107. Από μία επιστολή, με ημερομηνία 6.5.1660, που στάλθηκε από το Καρπενήσι από τον Ευγένιο Ιωαννούλιο, έχουμε μια πληροφορία, σύμφωνα με την οποία, οι Βενετοί με το στόλο τους το έτος 1600 κατέλαβαν τα τουρκοκρατούμενα τότε νησιά Σκιάθο και της Σκύρου και ότι οι Οθωμανοί αντέταξαν ισχυρή άμυνα με τη βοήθεια των χριστιανών κατοίκων των νησιών αυτών. Η ίδια επιστολή αναφέρει ότι οι Βενετοί προέβησαν σε σκληρά αντίποινα κατά των ελληνικών πληθυσμών των νησιών αυτών, που έφθασαν στα όρια της θηριωδίας για να εκδικηθούν τους ορθόδοξους χριστιανούς, που έδωσαν βοήθεια στους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια της επιδρομής. Η επιστολή αυτή αναφέρει χαρακτηριστικά για τους Βενετούς ότι «(...) τούτω (εννοεί τους χριστιανούς κατοίκους των νησιών αυτών) τους μεν πολυτρόπως επαίδευσαν, άλλους εκαρατόμησαν και άλλους κωπηλατείν δεσμίους ηνάγκα, σαν ότι πλέον οι χριστιανοί εις τα πολεμικά αντέστησαν (...)». Βλ. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, «Επιστολαί Ευγενίου του Αιτωλού», *Ελληνικά*, τόμ. 7 (Αθήναι 1934), σελ. 228. Ι. Ε. Στεφανής και Νίκη Παπατριανταφύλλου – Θεωρίδη, *Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού, Επιστολές*, Θεσσαλονίκης 1992, σελ. 110. Για την επιστολή αυτή του Ευγενίου Ιωαννουλίου κάνει ειδική μνεία ο Γ. Κορδάτος (*ό.π.*, σελ. 177). Η πληροφορία, όμως, αυτή δεν επιβεβαιώνεται, απ' ότι γνωρίζουμε από άλλη πηγή, ούτε γνωρίζουμε πόσο κράτησε η προσωρινή αυτή κατοχή των νησιών Σκοπέλου και Σκιάθου από τους Βενετούς το έτος 1600.

Οι Κοινότητες στις Βενετοκρατούμενες περιοχές του Αιγαίου, Ευβοίας, Σποράδων και Σκύρου στον Ύστερο Μεσαίωνα (1204-1538). (Μία συνθετική προσέγγιση στο ιστορικό περίγραμμα του χώρου)

Είναι ιστορικά γνωστό, ότι η περίοδος της βενετικής κυριαρχίας, κατά τη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα, σε περιοχές με ιδιαίτερη σπουδαιότητα του ελλαδικού χώρου, όπως οι περιοχές της Πελοποννήσου, Κρήτης, νήσων Αιγαίου, Σποράδων, Εύβοιας, Ιονίου πελάγους κ.λ.π., είχε πολύ μεγαλύτερη χρονική διάρκεια σε σχέση με άλλες περιοχές που τελούσαν κάτω από την κυριαρχία άλλων Λατίνων εξουσιαστών (Γενοβέζων, Καταλανών κλπ), την ίδια περίοδο του ιστορικού βίου της πατρίδας μας. Και είναι εύλογο το ενδιαφέρον, το οποίο δείχνουν πολλοί ερευνητές και φιλίστορες, για τις ειδικές συνθήκες που διαμόρφωσε η ξενική κατοχή στους εγχώριους πληθυσμούς και τα συναφή ερωτήματα τα οποία εύλογα προβάλλουν για τον τρόπο κοινωνικής διάρθρωσης, οργάνωσης, λειτουργίας, διαβίωσης, διοίκησης και εκπροσώπησης των γηγενών ελληνικών πληθυσμών, κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στις πιο πάνω περιοχές[108].

Στα ερωτήματα, όμως, αυτά δεν μπορεί να υπάρξει ενιαία απάντηση. Και τούτο, επειδή ο ελλαδικός χώρος και κυρίως τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους και ορισμένες άλλες παράκτιες περιοχές, σε κάποια περίοδο του ιστορικού τους βίου, μεγαλύτερης ή μικρότερης διάρκειας, βίωσαν κάτω από καθεστώς ποικιλώνυμης βενετικής κυριαρχίας. Η κυριαρχία αυτή των Βενετών δεν υπήρξε διοικητικά όμοια, ενιαία και λειτουργικά ταυτόσημη σε ολόκληρο το τότε υπό βενετική κυριαρχία ευρισκόμενο γεωγραφικό και γαιωπολιτικό περίγραμμα των περιοχών του ελλαδικού χώρου της τέως βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η Ιστορική έρευνα των θεσμών στον υπό βενετική κυριαρχία ελλαδικό χώρο και των επί μέρους περιοχών του, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στον βενετοκρατούμενο χώρο της Στερεάς, των νησιών και άλλων περιοχών, διαμορφώθηκαν, κατά περίπτωση, ιδιαίτερες συνθήκες κοινωνικής οργάνωσης, συγκρότησης και διαβίωσης των εγχώριων πληθυσμών, συσσωματώσεων των κατοίκων των πιο πάνω περιοχών. Οι διαμορφωθείσες σε κάθε χώρο συνθήκες, ήταν τελείως διαφορετικές από άλλες περιοχές, που τελούσαν επίσης τους χρόνους εκείνους υπό βενετική κυριαρχία, σε τρόπο ώστε η κάθε περιοχή να παρουσιάζει ιδιαίτερη ιδιομορφία. Και για την αιτία αυτή, δεν είναι ξεχωριστά εύκολος ο προσδιορισμός του συνθετικού περιγράμματος του όλου κοινοτικού βίου της κάθε περιοχής και ειδικότερα των περιοχών των Βόρειων Σποράδων, Εύβοιας και Σκύρου, περιοχών στις οποίες οι κοινοτισμός υπήρξε ιδιότυπος στη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας[109].

Ως γενικές, όμως, προσδιοριστικές καταλήξεις, μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο έρευνας στο σύνολο του όλου διοικητικού συστήματος που εφάρμοζαν οι Βενετοί στις υπό την κυριαρχία τους περιοχές του ελλαδικού χώρου, θα μπορούσαν να γίνουν οι πιο κάτω επισημάνσεις:

---

108. Η συλλογική έκφραση οργανωμένων ομάδων πληθυσμών, με τη μορφή κοινοτικών συσσωματώσεων κατοίκων ορθοδόξου δόγματος, που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, με κοινές τις ιστορικές καταβολές, τις πολιτισμικές αξίες, τα ήθη, έθιμα, συνήθειες και το ιστορικό παρελθόν, αποτελούσε θεσμική πραγματικότητα και στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο της Ανατολής και ιδιαίτερα της ελλαδικής χερσονήσου υπό καθεστώς βυζαντινής κυριαρχίας.

109. Η έρευνα των επιμέρους δομών της λειτουργίας του θεσμού των κοινοτήτων, υπό καθεστώς βενετικής κυριαρχίας, καταλήγει στη σκέψη ότι διαμορφώνει ένα τελείως διαφορετικό φαινόμενο δράσεων και λειτουργιών στις διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου και αποκλείει την ταύτιση της λειτουργίας του θεσμού με το αυτό περιεχόμενο στις περιοχές αυτές.

Οι υπό βενετική κυριαρχία περιοχές του ελλαδικού χώρου, κατά την περίοδο του ύστερου Μεσαίωνα, παρουσιάζουν μία ιδιαίτερη κατά τόπο, αυτόνομη θα λέγαμε, ιστορία κοινοτικού βίου των εγχώριων πληθυσμών[110]. Η ιστορία αυτή ήταν ιδιότυπη και αντίστοιχη προς τα τοπικά όρια της κάθε περιοχής κατά τους χρόνους της βενετικής κυριαρχίας (Ιόνια νησιά, Κρήτη, Πελοπόννησος, Βόρειες Σποράδες, Εύβοια, Κύθηρα κλπ.). Και εξαιτίας του λόγου αυτού διαμορφώθηκαν στην εδαφική έκταση του χώρου της κάθε περιοχής, πολύμορφοι και ιδιότυποι κοινοτικοί θεσμοί οργάνωσης και εκπροσώπησης πληθυσμιακών συσσωματώσεων κατοίκων[111], που στο σύνολό τους δεν μπορούν να θεωρηθούν ως θεσμικές (νομοθετικές) ρυθμίσεις των βενετών κυριάρχων και μόνον[112], παρ' όλον ότι σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζουν ομοιογένεια.

Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα των επί μέρους κοινοτικών δομών, που διαμορφώθηκαν και εφαρμόστηκαν κατά την πιο πάνω περίοδο στις βενετοκρατούμενες περιοχές, σε μία γενικότερη συμπερασματική κρίση, καταλήγει στη διαπίστωση ότι η ιστορική εξέλιξη του όλου θεσμού και των κατ' ιδίαν δομών του κοινοτικού βίου, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης, συγκρότησης, διαμόρφωσης και εξέλιξης των κοινοτήτων των ορθοδόξων ελληνικών πληθυσμών, παρουσιάζει γενικότερα στοιχεία και χαρακτηριστικά ξένων κοινοτικών θεσμών, που ίσχυαν και εφαρμόζονταν τους χρόνους εκείνους στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης και ιδιαίτερα στις περιοχές της ιταλικής χερσονήσου.

Αλλά και από τα κατ' ιδίαν ομοιογενή στοιχεία, που συγκροτούν το θεσμικό πλαίσιο των ρυθμίσεων της λειτουργίας του κοινοτικού βίου, δεν λείπουν και οι πολλές ιδιαιτερότητες που ίσχυσαν στις κατ' ιδίαν περιοχές. Οι ιδιαιτερότητες αυτές, πολλαπλές, ιδιόμορφες και ποικίλες, αποτελούν αποδεκτές εφαρμογές στην πράξη παλαιών ηθών και εθίμων, που επέζησαν στη διάρκεια των αιώνων βυζαντινής κυριαρχίας, παραδόσεων, συνηθειών και εθίμων, που βίωσαν οι κοινωνικές διαστρωματώσεις των κατοίκων (αστοί, αγρότες κάθε μορφής, χειρώνακτες κλπ), αλλά και ρυθμίσεων που ίσχυαν θεσμικά σε προγενέστερους χρόνους στους ίδιους χώρους, όπως φορολογικές ρυθμίσεις.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να σημειωθεί, ως μία γενικότερη ιστορική παρατήρηση και το γεγονός, ότι η επίδραση της Λατινοκρατίας, στις ελλαδικές περιοχές υπό την γενικότερη έννοια της ύπαρξης ή μη εθνολογικών καταλοίπων από την λατινική κατάκτηση του ελλαδικού χώρου, υπήρξε ασήμαντος. Στην περιοχή της Βόρειας Ελλάδας, υπήρξε μηδαμινή και αυτό οφείλεται στη βραχυπρόθεσμη εκεί διάρκειά της (1204-1224). Στις περιοχές της Νότιας Ελλάδας, είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι οι κάθε λογής Λατίνοι αφομοιώθηκαν τάχιστα, ως ευάριθμοι εμβόλιμοι πληθυσμοί (πληθυσμιακές μειονότητες), κάτω από την επίδραση του ξένου προς αυτούς ελληνικού περιβάλλοντος, των μεικτών

110. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι η βιβλιογραφική και μόνο αναζήτηση για την έρευνα των επιμέρους κοινοτικών θεσμών, στους χώρους που διατέλεσαν σε κάποια περίοδο του ιστορικού τους βίου υπό καθεστώς βενετικής κυριαρχίας, δεν αρκεί για την συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αν δεν συνδυασθεί και με την έρευνα του υπάρχοντος, κατά περίπτωση, αρχειακού υλικού της υπόψη περιόδου.

111. Βλ. μία γενικότερα μελέτη και θεώρηση του θεσμού των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αιώνας) στο ομώνυμο ερευνητικό έργο της Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, *Βενετία,* Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2004.

112. Κ. Ντόκος, *Οι Κοινότητες των λαϊκών τάξεων στην βενετοκρατούμενη Κύπρο,* Βιβλιοθήκη Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αριθ. 19, Βενετία 1998, σελ. 387-394. Ο ίδιος, «Αστικές Κοινότητες και Αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπερία,* τόμ. 4 (1999-2000), σελ. 242-281.

γάμων, που ακολουθούσαν την έλλειψη ομόδοξων (λατινικού δόγματος) γυναικών και του συνεκτικού και άρρηκτου δεσμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τους ελληνικούς πληθυσμούς. Ελάχιστα υπολείμματα, εθνολογικά όμως απόλυτα εξελληνισμένα, συναντούμε σήμερα μόνο σε μερικά νησιά (όπως π.χ. Σύρο, Τήνο, Νάξο, Άνδρο, Σαντορίνη, κλπ.). Τα ελάχιστα αυτά κατάλοιπα, διακρίνονται μόνο από τα ξενικά τους επίθετα σήμερα και το ετερόδοξο δόγμα (καθολικό) που ακολουθούν στο χώρο. Αλλά και για τα ελάχιστα πιο πάνω υπολείμματα, δεν μπορεί σήμερα να υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα για την αρχική ξενική τους καταγωγή, αν λάβει κανένας υπόψη ότι για τα νησιά της Σύρου, Τήνου και Νάξου υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες στα νησιά αυτά κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας έλαβαν χώρα ομαδικές (μετά το έτος 1204) προσελεύσεις ορθοδόξων κατοίκων στο καθολικό δόγμα για τη διατήρηση και μόνο των περιουσιακών τους στοιχείων υπό καθεστώς Λατινοκρατίας[113].

Οι Κοινότητες επίσης των Ελλήνων, όπου εξακολουθούσαν να λειτουργούν με αναγνωρισμένη και θεσμικά (νομοθετικά) κατοχυρωμένη από τους Λατίνους μορφή, ανεξάρτητα από την εθνολογική καταγωγή των κυριάρχων (Βενετών, Γενοβέζων, Καταλανών, Λομβαρδών, κλπ), υπήρξαν η ζωογόνος πηγή και ο συνεκτικός κρίκος του Ελληνισμού στα χρόνια που ακολούθησαν την έλευση των Φράγκων στις ελληνικές χώρες. Οι κοινότητες αυτές, υπήρξαν η κιβωτός και η ζωντανή παρακαταθήκη αιώνων ελληνικών παραδόσεων και αξιών και λειτούργησαν εν μέσω των Λατίνων ως παρακράτος. Το παρακράτος αυτό λειτουργούσε ως καταφύγιο των λανθανουσών δυνάμεων του Έθνους, που εκφράζονταν με τις λαϊκές εκδηλώσεις, με την τήρηση των συνηθειών, ηθών και εθίμων του χώρου τους και τις πατροπαράδοτες εορτές προγονικών παραδόσεων και καταβολών μέσα στα πλαίσια, βέβαια, των νέων συνθηκών που μοιραία αναπτύσσονταν υπό καθεστώς ξένης κατοχής ετερόδοξων, αλλόγλωσσων και εθνολογικά ανόμοιων κυριάρχων.

Πέραν των όσων αναφέρθηκαν, οι κοινότητες στην λατινοκρατούμενη Ελλάδα, ως αγροτικές, επηρέασαν και την οικονομική ζωή του τόπου τους, κηδεμονεύοντας ακόμα και τοπικούς θεσμούς που είχαν σχέση με την διαχείριση των κοινών.

Η λατινική εν γένει κατάκτηση στον ελλαδικό χώρο, της ηπειρωτικής χώρας και των νησιών, ανεξάρτητα από την εθνολογική καταγωγή των Λατίνων, λειτούργησε διαφορετικά στην κάθε περιοχή και δεν μπόρεσε να αλλοιώσει στην πράξη τις δομές του Κοινοτισμού, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί μέχρι το 1204, υπό καθεστώς βυζαντινής κυριαρχίας, και να τις εξομοιώσει με τις αντίστοιχες της τότε φεουδαλικής Ευρώπης. Η λατινική Δύση, με βασικά χαρακτηριστικά το φεουδαλικό καθεστώς, δεν είχε τίποτα το κοινό με τον Κοινοτισμό των χρόνων εκείνων που λειτούργησε στη βυζαντινή Ανατολή. Τη διαφοροποίηση αυτή, με βάση τις ισχύουσες μορφές των κοινοτικών συστημάτων που ίσχυαν στις αρχές του 13ου αιώνα (1204) στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο και στα νησιά, στις περισσότερες περιπτώσεις, την αποδέχθηκαν οι ποικιλώνυμοι φράγκοι κατακτητές. Και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι Δυτικοί σεβάστηκαν με συμφωνίες (συνθήκες) τις παλιές συνήθειες του τόπου στις κατακτημένες από αυτούς περιοχές. Παράδειγμα, ο Βονιφάτιος του Μομφερρά που, κατά την παράδοση της Θεσσαλονίκης, το 1204, ανέλαβε την υποχρέωση να σεβασθεί τα προνόμια των Θεσσαλονικέων, με αποτέλεσμα στο λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης να διατηρείται, υπό λατινική κατοχή, η αρχαία ελληνι-

113. Ι. Βογιατζίδης, «Οι Έλληνες καθολικοί», *Η.Μ.Ε.,* 1924, σελ. 175-176. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1974, τόμ. Α΄, σελ. 41. A. Singalas, «Η ελληνική καταγωγή των Καθολικών της Σύρου», *Κυκλάδες*, τόμ. 1 (1956), σελ. 293-299.

κή παράδοση των πολιτισμικών αξιών του χώρου και ο θεσμός του μέχρι τότε ισχύοντος Κοινοτισμού, με διατήρηση των κοινοτήτων και της αυτοδιοίκησής τους[114].

Το ίδιο συνέβη και με τους Καταλανούς στη Λειβαδιά, μετά τη νίκη των τελευταίων στον Αλμυρό εναντίον των Φράγκων του δουκάτου των Αθηνών (15.3.1311), όταν οι κάτοικοι της Λειβαδιάς άνοιξαν τις πύλες στους νικητές, εφόσον οι τελευταίοι δέχθηκαν να σεβασθούν τα προνόμια και συνήθειες του τόπου και σφράγισαν τη συμφωνία αυτή με τη σφραγίδα του Αγίου Γεωργίου, που ήταν και ο προστάτης άγιος των Καταλανών[115]. Στη διαδρομή των χρόνων και υπό καθεστώς Καταλανοκρατίας, οι Καταλανοί των Αθηνών (1311-1388), παρά τις απαγορεύσεις της Λατινικής Εκκλησίας, λάμβαναν Ελληνίδες ως συζύγους και δεν ήταν λίγοι από αυτούς που προσχώρησαν τότε στην Ορθοδοξία[116]. Ειδικότερα για τις Βόρειες Σποράδες και τη Σκύρο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η βενετική κυριαρχία, κάτω από την διοίκηση της οικογένειας των Γκύζη[117], κράτησε από το έτος 1207 μέχρι το τέλος περίπου του 13ου αιώνα (1277)[118], οπότε τα νησιά περιήλθαν και πάλι, όπως προαναφέρθηκε, στην ανασυσταθείσα (το έτος 1261) βυζαντινή αυτοκρατορία[119]. Το έτος 1453 και για 85 ακόμα χρόνια, για δεύτερη φορά, οι Βόρειες Σποράδες περιήλθαν και πάλι στους Βενετούς μέχρι το έτος 1538, έτος κατά το οποίο τα νησιά

114. Απ. Βακαλόπουλος, «Συμβολή στην Ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας, 1423-1430», *Επιστ. Επετ. Σχολής Νομικών και Οικον. Επιστημών Παν/μίου Θεσσαλονίκης,* τόμος Αρμενόπουλου, 6 (Θεσσαλονίκη 1952), σελ. 127-149, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

115. Φ. Γρηγορόβιος, *ό.π.,* σελ. 399 επ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.,* σελ. 328.

116. Rubio y Lluch, *La Grecia Catalana de 1370 a 1377,* Barcelona, 19...27. Ο ίδιος, «Chancelliers et notaires dans la Gréce Catalane», *Εις Μνήμην Λάμπρου,* Αθήναι, 1935, σελ. 53-154. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...,* τόμ. Α΄, σελ. 195.

117. Οι αδελφοί Γκίζη (Ανδρέας και Ιερεμίας), εκτός από την Τήνο και Μύκονο, κατέλαβαν και τα νησιά Σκιάθο, Σκόπελο και Σκύρο, κάτω από την ηγεσία του Μάρκου Α΄ Σανούδου. Η κατάληψη αυτών των νησιών έλαβε χώρα παρά το γεγονός ότι, από τα πιο πάνω νησιά, η Τήνος και Μύκονος, είχαν περιέλθει με την συνθήκη διανομής των εδαφών της τέως βυζαντινής αυτοκρατορίας, τη γνωστή Paptitio Romaniae, στον λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.,* σελ. 69.

118. Την ηγεμονία τελικά πάνω στα νησιά των Βόρειων Σποράδων και στη Σκύρο κράτησε τελικά ο ένας από τους αδελφούς Γκίζη, ο Ιερεμίας, ενώ ο αδελφός του Ανδρέας Γκίζης κράτησε την ηγεμονία σε νησιά των Κυκλάδων. Ο Ιερεμίας Γκύζης μνημονεύεται και σε απόφαση της Συγκλήτου (Μεγάλου Συμβουλίου) της Βενετίας του έτους 1243. Βλ. J. Loenertz, *Ghisi, Dynastes Venetiens Dans l' Arcipel, 1207-1390,* OCP, τόμ. 28, σελ. 121-172, 322-335.

119. Τα νησιά των Βόρειων Σποράδων και η Σκύρος περιήλθαν και πάλι στους Βυζαντινούς την περίοδο που ο βυζαντινός στόλος τελούσε κάτω από την ηγεσία του λατίνου (ιταλικής καταγωγής) αρνησίθρησκου ιππότη Λικαρίου (1277), που είχε έλθει σε αντίθεση με τους συμπατριώτες του Λομβαρδούς, δυνάστες τότε της Εύβοιας. Ο Λικάριος, τον οποίο ο τότε αυτοκράτορας του Βυζαντίου Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος είχε αναγάγει στο βαθμό του μεγάλου δούκα (αρχιναυάρχου του βυζαντινού στόλου), είχε αποβεί ο τρόμος των ομοδόξων του λατίνων δυναστών και προξένησε μεγάλη ζημιά στις κτήσεις τους στο Αιγαίο. Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.,* σελ. 342.

καταλήφθηκαν από τον Χαϊρεντίν Βαρβαρόσα[120], αρχιναύαρχο τότε του οθωμανικού στόλου[121].

Η δεύτερη βενετική κυριαρχία, των ετών 1453-1538, οφείλεται σε πρωτοβουλία και απόφαση των κατοίκων. Η απόφαση αυτή υλοποιήθηκε στην πράξη με έγγραφη συμφωνία[122] παραχώρησης της κυριαρχίας στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, μετά την αποδοχή από την βενετική Σύγκλητο (Μέγα Συμβούλιο) των όρων που έθεσαν οι εκπρόσωποι των κατοίκων των νησιών. Μεταξύ των όρων που έγιναν αποδεκτοί από τους Βενετούς, αλλά δεν τηρήθηκαν από αυτούς στην πράξη, ήταν: Η αναγνώριση των ορθοδόξων επισκόπων Σκιάθου και Σκύρου, η θρησκευτική ανεξαρτησία των κατοίκων, το αυτοδιοίκητο των κοινοτικών θεσμών, ο σεβασμός της αστικής και αγροτικής ιδιοκτησίας, των τοπικών εθίμων, παραδόσεων και συνηθειών, η αναγνώριση του θεσμικού μέχρι τότε πλαισίου λειτουργούντων κοινοτήτων, σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα και τις υπάρχουσες ρυθμίσεις.

Πρέπει να σημειωθεί ότι την περίοδο αυτή (υπό καθεστώς Βενετοκρατίας) δεν υπήρχε στις Βόρειες Σποράδες διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων σε κατηγορίες πολιτών, δηλαδή θεσμοθετημένη (θεσμική) κοινωνική διαστρωμάτωση, σε αστούς και ευγενείς το γένος πολίτες, όπως συνέβαινε στην τότε Ευρώπη, αλλά κοινωνικός διαχωρισμός υπήρχε στη βάση, ανάλογα με τα μεγέθη των έγγειων ιδιοκτησιών (γαιοκτησιών), το γένος (καταγωγή), την οικογενειακή παράδοση και την υπόληψη που είχε ανάμεσα στους κατοίκους κάθε μέλος της κοινότητας του χώρου[123]. Ο πιο πάνω διαχωρισμός ίσχυε ανεξάρτητα αν επρόκειτο για μέλος αστικής κοινότητας δηλ. αστού, κατοίκου πόλεως – κάστρου ή κοινότητας αγροτικής (αγρότη, κατοίκου υπαίθριας περιοχής)[124].

Η ειδική ερευνήτρια του θεσμού των αστικών κοινοτήτων, όπως αυτός διαμορφώθηκε στη βενετοκρατούμενη Ελλάδα, Α. Παπαδία–Λάλα, στην ομότιτλη μελέτη της, εξετάζοντας συστηματικά το θεσμό, αναφέρει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες σχετικά με την ύπαρξη αρχειακών μαρτυριών για την εκπροσώπηση των κοινοτήτων Σκιάθου και

120. Ο Χαιρεντίν Βαρβαρόσα κατέλαβε τη Σκιάθο, μαζί με τα άλλα νησιά των Βόρειων Σποράδων, το έτος 1538. Ηρωική άμυνα, τότε, αντέταξε στο φρούριο της Σκιάθου (κάστρο) ο βενετός ρέκτορας της Σκιάθου, ονόματι Μέμμος. Τελικά, το κάστρο περιήλθε στους Οθωμανούς με προδοσία. Ο Βαρβαρόσα, εκτιμώντας την ηρωική άμυνα του ρέκτορα, διέταξε τη σύλληψη και καρατόμηση των ενόχων της προδοσίας. Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.,* σελ. 413.

121. Το έτος 1470, ο οθωμανικός στόλος, προχωρώντας για την Εύβοια, πολιόρκησε και το βενετικό κάστρο της Σκύρου χωρίς αποτέλεσμα. Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.,* σελ. 200.

122. Πριν καταλήξουν οι κάτοικοι των Βόρειων Σποράδων και της Σκύρου σε συμφωνία με τους Βενετούς, για την επέκταση της κυριαρχίας της Βενετίας στα νησιά αυτά, είχαν αποστείλει αντιπροσωπεία και προς τους Γενοβέζους, εμπορικούς ανταγωνιστές των Βενετών, που την περίοδο εκείνη κατείχαν τα νησιά Χίο και Λέσβο, προκειμένου να διαπραγματευθούν, μαζί με τους συμφωνία διακατοχής των Σποράδων. Και για την αιτία αυτή, οι Βενετοί επέσπευσαν τις διαπραγματεύσεις και αποδέχθηκαν τελικά τους όρους των κατοίκων των Βόρειων Σποράδων, όπου παρέμειναν μέχρι το 1538. Βλ. Κων. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας,* 5 (Παρίσι 1883), σελ. 45. Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.,* σελ. 188-189.

123. Βλ. ειδικότερα Α. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.,* σελ. 237 επ.

124. Σημειώνουμε ότι σε ορισμένες περιοχές υπό βενετική κατοχή (Κρήτη, Εύβοια, Ιόνια νησιά, Πελοπόννησο κλπ) εξακολούθησε να ισχύει, σε υποτυπώδη μορφή, το σύστημα της κοινωνικής υπεροχής βάσει τίτλων, με αντίστοιχη την κοινωνική διάκριση και διαστρωμάτωση στα πεδία των κοινοτικών οργανώσεων.

Σκύρου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας[125]. Οι μαρτυρίες αυτές αναφέρονται στην περίοδο που ακολούθησε την κατάληψη των νήσων από τους Βενετούς, ύστερα από την αποδοχή απ' αυτούς των όρων της προαναφερθείσας συμφωνίας του 1453 και την ανάληψη της διοίκησης από βενετό ρέκτορα, που υπαγόταν διοικητικά στον βενετό βάιλο της Χαλκίδας. Μετά την κατάληψη της Εύβοιας (Χαλκίδας) από τους Οθωμανούς (1470), ο βενετός ρέκτορας των Βόρειων Σποράδων υπαγόταν διοικητικά στον βενετό βάιλο της Πελοποννήσου, που είχε την έδρα του στο Ναύπλιο. Μεταξύ των πιο πάνω αρχειακών καταλοίπων, διασώζονται και κείμενα αναφορών πρεσβειών αντιπροσωπειών των νήσεων προς βενετούς άρχοντες[126]. Τα κείμενα των αναφορών αυτών συντάχθηκαν και υποβλήθηκαν από εκπροσώπους των τότε κοινοτήτων και περιέχουν διαμαρτυρίες κατοίκων για συμπεριφορές βενετών εκπροσώπων–ρεκτόρων, παράπονα, καταγγελίες παραπόνων ενεργειών, αναφορές κλπ αιτήματα τοπικού τότε ενδιαφέροντος[127].

Η κοινωνική διαστρωμάτωση των κατοίκων στην περαιτέρω εξέλιξή της, υπό καθεστώς βενετικής κυριαρχίας[128], ήταν περίπου η ίδια στα νησιά της Σκιάθου, Σκοπέλου και Σκύρου[129]. Ειδικότερα, για το νησί Σκιάθος, η ύπαρξη κοινότητας οργανωμένης, αστικής μορφής συσσωμάτωσης κατοίκων, ανάγεται σε παλιότερους ακόμα χρόνους και ανατρέχει στην περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας στο χώρο. Για την περίοδο αυτή, υπάρχουν μαρτυρίες για εκλεγόμενους κοινοτικούς άρχοντες και εκκλησιαστικούς εκπροσώπους. Η κοινοτική αυτή, αστικής μορφής, οργάνωση του χώρου διατηρήθηκε και στα χρόνια της βενετοκρατίας, με εκπροσώπους, κοινοτικούς και εκκλησιαστικούς, που εκλέγονταν κατά τον ίδιο τρόπο όπως και παλιότερα από τα μέλη της Κοινότητας.

Η κοινότητα δεν είχε αρμοδιότητα για τη λήψη αποφάσεων πάνω σε θέματα διοίκησης και θέσπισης δημοσιονομικών διατάξεων, όπως σε θέματα κατανομής φορολογικών υποχρεώσεων των κατοίκων, στράτευσης πληθυσμού για τη φρούρηση των κάστρων και ερυμάτων κλπ άλλα θέματα που αποκλειστικά ανήκαν στη δικαιοδοσία του βενετού ρέκτορα ή του βάιλου της Χαλκίδας, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, έκτακτων αναγκών γενικότερης μορφής δράσεων (πειρατικών επιδρομέων κλπ). Οι αποφάσεις των Κοινοτήτων, σε θέματα της αρμοδιότητάς τους, και οι αντίστοιχες των ρεκτόρων αντικατόπτριζαν τον τρόπο λειτουργίας του όλου κοινοτικού συστήματος σύμφωνα με το οποίο λειτούργησε ο κοινοτικός βίος με τις επιμέρους ιδιαιτερότητές του στο νησί Σκιάθο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, για την περίοδο αυτή το γεγονός, ότι δεν έλειπαν και οι διαμαρτυρίες των κατοίκων για τον τρόπο διοίκησης των

125. Οι αγροτικοί εγχώριοι πληθυσμοί στις βενετοκρατούμενες περιοχές, όπως και οι ασκούντες χειρωνακτικές εργασίες, ανήκαν στην κατώτατη κατηγορία πολιτών (ακτήμονες καλλιεργητές, ελεύθεροι χωρίτες, εξαρτώμενοι αγρότες, κλπ.).

126. Α. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σελ. 238-239.

127. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.*, σελ. 188-189. Α. Παπαδία - Λάλα, *ό.π.*, σελ 239, υποσ. 206, όπου και λεπτομερής παράθεση σύνοψης της σχετικής με την οργάνωση των Βόρειων Σποράδων (κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας) σχετικής βιβλιογραφίας.

128. Στην περίοδο της Βενετοκρατίας, η βενετική πολιτεία έστελνε εκπροσώπους της – διοικητές, με βραχυχρόνια συνήθως θητεία, σε όλες τις βενετικές κτήσεις. Οι διοικητές ανήκαν στη χορεία των ευγενών και έφεραν τον τίτλο του βάιλου, ρέκτορα κλπ.

129. Στη Χαλκίδα έδρευε η διοίκηση των βενετικών κτήσεων (της Εύβοιας, Βόρειων Σποράδων, Σκύρου, κλπ), όπου διέμενε και ο βενετός βάιλος ως υπέρτατη αρχή και εκπρόσωπος της Βενετίας στη διοίκηση του χώρου.

βενετών ρεκτόρων και οι παρεμβάσεις του ορθοδόξου επισκόπου υπέρ των κατοίκων του νησιού στις βενετικές Αρχές[130].

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η υπαίθρια χώρα (αγροτικές περιοχές) με τους κατοίκους της δεν είχε συνήθως ενεργή συμμετοχή στην εκπροσώπηση των κοινοτήτων στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Το φαινόμενο αυτό ήταν γενικότερο στην περίοδο βενετοκρατίας, όχι μόνο για το νησί Σκιάθος, αλλά και για τα λοιπά νησιά των Βόρειων Σποράδων και του υπόλοιπου κατά το πλείστον υπαίθριου ελλαδικού χώρου, που διατελούσε υπό βενετική κατοχή. Δεν έλειπαν, όμως, και οι εξαιρέσεις, ιδιαίτερα σε εκείνες τις βενετοκρατούμενες περιοχές που είχαν μεγάλης έκτασης υπαίθρια περιοχή (περιφέρεια) γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Στις περιφέρειες αυτές και μόνο σημειώνονται η ύπαρξη αγροτικών κοινοτήτων, με τη μορφή οργανωμένων συσσωματώσεων αγροτών - καλλιεργητών. Στις πιο πάνω αγροτικές περιφέρειες, όπου αυτές υπήρχαν με τη μορφή συγκροτημένων οργανώσεων, ήταν επικεφαλής επίλεκτα μέλη των οργανώσεων αυτών, που εκλέγονταν από το σύνολο των μελών, που ανήκαν στην κοινωνική συσσωμάτωση των αγροτών, με βάση κυρίως την υπόληψη του μέλους. Τα μέλη αυτά εκπροσωπούσαν την κοινότητα και ήταν γνωστά με το προσωνύμιο του πρωτόγερου: Ο πρωτόγερος της αγροτικής κοινότητας, όπου αυτή υπήρχε, την εκπροσωπούσε στις σχέσεις της με τον βενετό ρέκτορα του χώρου, που έδρευε στο κάστρο (πόλη) της περιφέρειας. Ο πρωτόγερος είχε και πολλές άλλες διευρυμένες κατά περίπτωση αρμοδιότητες, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονται η στρατολογία των αγροτών (φύλαξη σκοπιάς ημέρας – νύκτας)[131] κατανομή βάρδιας φρουρίων και ακτών κανονισμός και αγγαρειών κλπ. Σε άλλες περιοχές (νήσος Τήνος) ο πρωτόγερος της υπαίθριας αγροτικής κοινότητας, αποκτούσε ιδιαίτερη ισχύ και για την αιτία αυτή οι βενετικές Ακτές περιόριζαν τη θητεία του, ώστε η εκλογή του να μη μπορεί να υπερβεί συνολικά τα 2 χρόνια από την μέρα της εκλογής του[132].

Τυγχάνει, επίσης, χαρακτηριστικά το γεγονός της έλλειψης της ύπαρξης θεσμικών (νομοθετημένων) διατάξεων απονομής τίτλων ευγενών διακρίσεων από τους Βενετούς σε κατοίκους των Βόρειων Σποράδων, τόσο των κάστρων των νησιών (καστρινούς αστούς), όσο και της υπαίθριας χώρας (επιχώριους γαιοκτήμονες). Και τούτο σε πλήρη αντίθεση με ό,τι συνέβαινε, την ίδια περίοδο, στα Ιόνια νησιά και στην Κρήτη[133]. Οι ρυθμίσεις των κοινοτικών θεσμών προέβλεπαν τη συμμετοχή στις κοινότητες των γηγενών κατοίκων, ανεξάρτητα δόγματος (ορθοδόξων ή καθολικών), με βάση την αρχή της εντοπιότητας του μέλους. Απαγόρευση υπήρχε μόνο για εκείνους που ασκούσαν κάθε μορφής χειρωνακτικό επάγγελμα ή εκκλησιαστικό ή αγροτικό. Η απαγόρευση για τους αγρότες ίσχυε και για τις αστικές κοινότητες των πόλεων.

Το καθεστώς λειτουργίας και η δομή των κοινοτήτων, υπό καθεστώς βενετικής κυριαρχίας, δεν εμφανίζει ομοιότητες, όπως προαναφέρθηκε, με άλλες κοινότητες του ελλα-

130. Γ. Πατρινέλης, «Εκκλησιαστικαί ειδήσεις εκ του ημερολογίου του Marino Sanuto (Περί Σκιάθου, Σκύρου, Αιγίνης, Κύπρου, Κέρκυρας)», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.*, τόμ. 17 (Αθήναι 1963-1964), σελ. 17-20.

131. Η φύλαξη της σκοπιάς αυτής ήταν γνωστή ως *«μεροβίγλια»* και *«νυκτοβίγλια»*.

132. Ν. Μοσχονάς, «Πληροφορίες για την αμυντική κατάσταση της Τήνου στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 3 (1964), σελ. 29-61. Ο ίδιος, «Η οργάνωση της ακτοφρουράς Τήνου υπό του βενετού συνδίκου Ιερωνύμου Lezze (1621)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, (1965-1966), σελ. 668-687. Για τη συμμετοχή των γυναικών μελών αστικής ή αγροτικής κοινότητας κατά τη περίοδο της βενετοκρατίας δεν υπάρχουν μαρτυρίες.

133. Η βενετική πολιτεία, σε πολλές περιπτώσεις, απέμεινε τίτλους ευγένειας σε αναγνώριση υπηρεσιών των κατόχων τους σε κατοίκους των νησιών. Οι τίτλοι αυτοί έδιναν το συναίσθημα κοινωνικής υπεροχής στους τιτλούχους σε σχέση με τους άλλους κατοίκους του χώρου.

δικού χώρου την ίδια περίοδο, είτε πρόκειται για αστικές κοινότητες, είτε για κοινότητες αγροτικές του υπαίθριου χώρου. Και για την αιτία αυτή, ορθώς επισημαίνεται ότι οι αστικές κοινότητες, στις περισσότερες βενετοκρατούμενες περιοχές, λειτούργησαν υπό καθεστώς εμφανώς διάφορο, τόσο από τις κοινότητες του οθωμανοκρατούμενου τότε ελλαδικού χώρου, όσο και από τις αγροτικές κοινότητες, όπου αυτές υπήρξαν στο χώρο που τελούσε υπό βενετική εν γένει κατοχή. Ειδικότερα, στις τελευταίες, όπου η κοινωνική διαστρωμάτωση ήταν κατά το πλείστον καθαρά αγροτική και για το λόγο αυτό μειωμένη των μελών η αντίδραση στις παρανομίες των ρεκτόρων, ήταν έκδηλη, στη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας, η προστατευτική συνεχής δράση της ορθόδοξης[134] κατά τόπο ελληνικής επισκοπής ενάντια σε κάθε καταπίεση των βενετικών Αρχών και η δυναμική της εμφανής παρουσία[135] στον υπαίθριο εκτός των πόλεων (κάστρων) χώρου, που οριοθετούσε την περιφέρεια της κάθε αγροτικής περιοχής. Ο χώρος της υπαίθριας χώρας ιδιαίτερα υπέφερε την περίοδο εκείνη και από τις πειρατικές επιδρομές[136] των πάσης φύσεως και καταγωγής πειρατών[137] που λυμαίνονταν τις θάλασσες του ελλαδικού χώρου και ιδιαίτερα τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους και τις παράκτιες περιοχές. Οι πειρατές δρούσαν συνήθως αθέατοι και προσέβαλαν χωριά, οικισμούς, κάστρα και πόλεις, με αποτέλεσμα να αποβούν αληθινή μάστιγα και να ενσπείρουν τον τρόμο στους κατοίκους, που δεν γνώριζαν αν θα επιζήσουν την επομένη μέρα. Αυτή υπήρξε και η κυριότερη αιτία, που την περίοδο αυτή ανάγκαζε τους κατοίκους των νησιών και των παράλιων περιοχών να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφεύγουν σε ασφαλέστερα μέρη, στο εσωτερικό και σε ορεινές περιοχές στις οποίες διέμεναν, ακόμα και σε περιοχές του ηπειρωτικού χώρου της ελληνικής χερσονήσου. Και αυτό υπήρξε πλην των άλλων και ένας από τους λόγους για τους οποίους ο κοινοτικός βίος και ο Κοινοτισμός, με την αστική και αγροτική του μορφή, δεν υπήρξε συνεχής και αδιατάρακτος στην περίοδο των μέσων χρόνων στις

134. Στο σημείο αυτό πρέπει ιδιαίτερα να επισημανθεί η έντονη αντίδραση και η θαρραλέα αντιμετώπιση των προβλημάτων που δημιουργούσε η απληστία και η κακοδιοίκηση των βενετών ρεκτόρων από τους εκπροσώπους της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις βενετοκρατούμενες περιοχές των Βόρειων Σποράδων και της Σκύρου.

135. Έχει ήδη αναφερθεί η καταχρηστική άσκηση εξουσίας του βενετού ρέκτορα της Σκύρου και ο εξαναγκασμός του να προμηθεύονται σιτηρά μόνο από τον ίδιο σε υπέρογκες τιμές. Ο έλληνας επίσκοπος κατάγγειλε δημοσία μπροστά στον αξιωματούχο – εκπρόσωπο της Βενετίας και ο λαός φώναζε «έλεος, έλεος» απευθυνόμενος προς τον βενετό απεσταλμένο. Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.*, σελ. 412.

136. Στη διάρκεια του 13ου αιώνα και περί τα τέλη του αιώνα αυτού, είχε σημειωθεί ιδιαίτερη έξαρση της πειρατείας στο Αιγαίο. Μεταξύ δε των άλλων νησιών, γνωστό κρησφύγετο πειρατών υπήρξε και το νησί Σκόπελος. Οι πειρατές, έχοντας κρησφύγετο τη Σκόπελο λυμαίνονταν τον μεταξύ της Άνδρου και της Εύβοιας θαλάσσιο χώρο. Ιστορείται για την περίοδο αυτή και το περιστατικό αρπαγής από πειρατές ενός όνου, που ανήκε στην ιδιοκτησία των Γκίζη και οι οποίοι τον πούλησαν στη συνέχεια, στον γιο του άρχοντα της Σύρου Γουλιέλμο (γιο του Μάρκου Β΄ Σανούδου), με αποτέλεσμα να ξεσπάσει πόλεμος μεταξύ των δύο οίκων, των Σανούδων και των Γκίζη και οι Γκίζη να πολιορκήσουν το κάστρο των Σανούδων της Σύρου. Ο πόλεμος αυτός παρέμεινε γνωστός στη μεσαιωνική ιστοριογραφία της περιόδου εκείνης, το επεισόδιο του όνου». Βλ. Ουίλλιαμ Miller, *ό.π.*, σελ. 347.

137. Η πειρατεία, γενικότερα, στην περίοδο των 13ου και 14ου αιώνων, αποτελούσε ενδημικό φαινόμενο στις θάλασσες των Κυκλάδων, Μακεδονίας, Θράκης και Πελοποννήσου. Οι πειρατές ήταν συνήθως άτομα ξενικής καταγωγής (Άραβες, Καταλανοί, Γενοβέζοι, Ισπανοί, Βενετοί, ακόμα Σλάβοι). Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, τόμ. Α΄, σελ. 127. F. Thiriet, *Regestes des deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie,* Paris - Haque 1958, τόμ. Α΄, σελ. 139.

βενετοκρατούμενες τότε περιοχές του ελλαδικού μας χώρου[138] και ιδιαίτερα στις περιοχές του Αιγαίου, της Εύβοιας και των Βόρειων Σποράδων[139].

Αποτελεί όμως και αναμφισβήτητη αλήθεια επίσης και το γεγονός, ότι στον υπό λατινική κατοχή ελλαδικό χώρο αναπτύχθηκε ένας εντελώς εσωστρεφής κατά βάση Κοινοτισμός. Ένας Κοινοτισμός, με την έννοια της διατήρησης των παραδοσιακών ρυθμίσεων, θεσμών και δομών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, εν μέσω αλλότριων κατακτητών διαφορετικής γλώσσας και δόγματος. Οι αυτόχθονες πληθυσμοί των υπό λατινική κυριαρχία περιοχών και νήσων διατήρησαν, όπως και οι πρόγονοί τους, στη διάρκεια των αιώνων ξενικής κατοχής μετά την κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας, ζωντανό το λαϊκό γραπτό και άγραφο Δίκαιο, την προγονική τους παράδοση με εμμονή και σεβασμό στον από αιώνων καθιερωμένο στο χώρο τρόπο ζωής, εδραιωμένο σε πάγιους εθιμικούς κανόνες ατομικής και κοινωνικής συμβίωσης, όπως και στα πολιτιστικά πρότυπα του τόπου, αξιολογώντας αυτά ως μια ανάγκη λειτουργικής συνέχισης της βυζαντινής του χώρου πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία απέπνεε και το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και την αίσθηση ακόμα της ελληνικής εθνικής ταυτότητας των κατοίκων μέσα σε ένα συλλογικό βίωμα ζωής στο χώρο[140].

138. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός και επισημαίνεται ιδιαίτερα και από τους ερευνητές, όπως προαναφέρθηκε, ότι η έρευνα της δομής, λειτουργίας και εξέλιξης των κοινοτικών θεσμών στον ελληνικό χώρο στην περίοδο της Βενετοκρατίας, εμφανίζει ποικίλες ιδιαιτερότητες, διαχρονικής ισχύος σε τοπικό επίπεδο, ιστοριογραφικές ανομοιότητες πληροφοριών αρχειακού υλικού και ιδιομορφίες. που δεν επιτρέπουν μια συνθετική καταγραφή του φαινομένου των μορφών του αστικού και αγροτικού Κοινοτισμού στον υπό έλεγχο χώρο.

139. Το ίδιο φαινόμενο, άλλωστε, παρουσιάζει και στην έρευνα των άλλων περιπτώσεων Κοινοτισμού που αναπτύχθηκαν σε περιοχές οι οποίες τελούσαν υπό την κατοχή και διοίκηση άλλων λατινικής καταγωγής κατακτητών, την ίδια περίοδο, στον ελλαδικό χώρο.

140. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Η Νεοελληνική κοινοτική παράδοση και ο ελληνικός Κοινοτισμός», *Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Παν/μίου Θεσ/νίκης, Αντιχάρισμα στον καθηγητή Ν. Πανταζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 579-614.

Χρονολόγια περιόδων
Λατινικής και Βυζαντινής κυριαρχίας στα νησιά των
Β. Σποράδων, στην Εύβοια και στη Σκύρο στη διάρκεια
του Ύστερου Μεσαίωνα (1204-1538)

Α΄. ΝΗΣΟΣ ΕΥΒΟΙΑ	1. Περίοδος Φραγκοκρατίας 1204-1270
	2. Περίοδος Βυζαντινής κυριαρχίας (πλην Χαλκίδας) 1270-1280
	3. Περίοδος Βενετοκρατίας 1280-1470
	4. Οθωμανική κατάκτηση 1470
Β΄. ΝΗΣΟΙ Β. ΣΠΟΡΑΔΩΝ	1. Περίοδος Φραγκοκρατίας 1204-1270
ΣΚΙΑΘΟΣ – ΣΚΟΠΕΛΟΣ	2. Περίοδος Βυζαντινής κυριαρχίας 1270-1453
ΚΑΙ ΣΚΥΡΟΣ	3. Περίοδος Βενετοκρατίας 1453-1538
	4. Οθωμανική κατάκτηση 1538

Χρονολόγιο
σημαντικότερων γεγονότων ιστορικού βίου Μεσαιωνικής περιόδου
των νήσων του Αιγαίου Πελάγους (Δ΄-ΙΖ΄ αιώνες)

Η χρονολόγηση που ακολουθεί αναφέρεται στα πιο σημαντικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περίοδο των Δ΄ έως και ΙΖ΄ αιώνων, οι καθοριστικές περιπτώσεις των οποίων επηρέασαν τις εξελίξεις του ευρύτερου γαιωπολιτικού χώρου της ελληνικής χερσονήσου κατά τη διάρκεια της πρώιμης, μέσης και ύστερης μεσαιωνικής εποχής και ιδιαίτερα των νησιών του ελληνικού Αρχιπελάγους, τα οποία εντάσσονται στην ευρύτερη θαλάσσια περιφέρεια του Βόρειου Αιγαίου.

Δ΄ ΑΙΩΝΑΣ	Πρώτη ιστορική μνεία για την ύπαρξη Επισκοπής στη Σκόπελο.
Ε΄ ΑΙΩΝΑΣ	Το ελληνικό Αρχιπέλαγος αποτελεί θάλασσα βυζαντινής κυριαρχίας.
ΣΤ΄ ΑΙΩΝΑΣ	Το Αιγαίο εξακολουθεί να αποτελεί βυζαντινή θάλασσα. Απαρχή των «Σκοτεινών Χρόνων» με την εμφάνιση αράβων πειρατών[141], μουσουλμάνων το θρήσκευμα[142] που έχουν ορμητήρια αρχικά τις ακτές του Κόλπου της Άκαμπα, με το όνομα Σαρακηνοί[143].
Ζ΄ ΑΙΩΝΑΣ	Τα νησιά του Αιγαίου εγκαταλείπονται και στο πλείστον παραμένουν άοικα. Οι πληθυσμοί των παραλιακών κέντρων αποσύρονται στα ενδότερα ή καταφεύγουν στα βουνά ή στις τειχισμένες πόλεις. Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος του ελλαδικού χώρου, αλλά και άλλων περιοχών που βρέχονταν από το Αιγαίο πέλαγος και τη Μεσόγειο θάλασσα παρακμάζει.

141. Οι χρονογράφοι της περιοχής, που αναφέρονται στη δράση των πειρατών αυτών, τους περιγράφουν «ως έχοντας πλείονας προσωνυμίας, πολλήν έρημον γην διακατέχοντες».

142. Η πρώτη εξακριβωμένη ιστορικά ως οργανωμένη επιδρομή, αναφέρεται στην προσβολή της ανατολικής τότε βυζαντινής Σικελίας, το καλοκαίρι του 652, από στόλο αράβων πειρατών που τελούσε υπό τις διαταγές του άραβα Μωαβία. Την επιδρομή αυτή ακολούθησε, το έτος 669, η κατάληψη της βυζαντινής τότε πόλεως Συρακούσες.

143. Για τις πειρατικές επιδρομές, στη διάρκεια του τέλους της πρώιμης και της μέσης βυζαντινής εποχής, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού 896...», *ό.π.*, σελ. 80-97 (και ανάτυπο).

Η΄ ΑΙΩΝΑΣ	Έξαρση της πειρατείας των Αράβων στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο. Η ναυτιλία περιορίζεται και οι πλόες των σκαφών γίνονται επικίνδυνοι, λόγω των σαρακηνών πειρατών που κυριαρχούν στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο.
Θ΄ ΑΙΩΝΑΣ	Οι Σαρακηνοί εδραιώνουν την κυριαρχία τους στη Σικελία, στη Μάλτα και στις ακτές της Συρίας και επεκτείνουν τον έλεγχό τους σε ολόκληρη τη Μεσόγειο θάλασσα. Το Αιγαίο τελεί κάτω από τον τρόμο τους.
Έτος 824	Η Κρήτη καταλαμβάνεται από τους Σαρακηνούς και καθίσταται ορμητήριό τους. (Αβού Χαφς Ομάρ για περίοδο 137 ετών, 824-961).
Έτος 829	Μαρτυρείται οργανωμένη επιδρομή αράβων πειρατών στο εσωτερικό της Ιταλίας με σκοπό την κατάληψη της Ρώμης.
Έτος 846	Δεύτερη όμοια απόπειρα των αράβων πειρατών για την κατάληψη της Ρώμης.
Έτος 849	Καταναυμάχηση και καταστροφή του ενωμένου στόλου των αράβων πειρατών στα νερά της Όστιας, στη διάρκεια της προσπάθειάς τους να καταλάβουν τη Ρώμη, από τους ενωμένους στόλους του πάπα, του Αμάλφι, της Νεαπόλεως και της Γαέτας[144].
Έτος 896	Άλωση της βυζαντινής Δημητριάδας από τους σαρακηνούς πειρατές υπό τον Δαμιανό[145] (εμίρη της Τύρου).
Ι΄ ΑΙΩΝΑΣ	
Έτος 904	Άλωση της Θεσσαλονίκης από τους σαρακηνούς πειρατές[146] υπό την ηγεσία του Λέοντα του Τριπολίτη[147].
Έτος 935	Κατάληψη της Γένοβας από τους Σαρακηνούς[148].
Έτος 961	Ανακατάληψη της Κρήτης από τους Βυζαντινούς (Νικηφόρος Φωκάς). Παρέμεινε στα χέρια των Σαρακηνών η Κρήτη επί 137 χρόνια, από το έτος 824 μέχρι το έτος 961.
ΙΑ΄ ΑΙΩΝΑΣ	
Έτος 1006	Κατάληψη και λεηλασία της Πίζας [149] από τους Σαρακηνούς.
Έτος 1007	Ανάληψη εκστρατείας του πάπα Βίκτορα Α΄ με συμμετοχή Γενοβέζων, Πισατών και Αμαλφινών κατά των Αράβων πειρατών του Εμίρη Ταμίν, πολιορκία της Αλ-Μάντα και συνθηκολόγηση του τελευταίου.

144. Λεπτομέρειες, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού...» *ό.π.,* σελ. 82.

145. Το χρονικό της αλώσεως, βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού...», *ό.π.,* σελ. 82-97. Για τον Δαμιανό της Τύρου, βλ. ομοίως στη σελ. 93, υποσ. 22 και 24 της πιο πάνω μελέτης.

146. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού...», *ό.π.,* σελ. 85.

147. Ιωάννης Καμενιάτης, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, στον τόμο *Thophanes Continuatus*, Bon, σ. 506-507. Στη διάρκεια του Ι΄ αιώνα και από τις αρχές ακόμα του Θ΄ αιώνα, ονομαστές πόλεις του ελλαδικού χώρου καταλαμβάνονται και λεηλατούνται από τους Σαρακηνούς, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, όπως η Μονεμβασία, Χαλκίδα, Πάτρα, Κόρινθος κλπ. Βλ. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού...», *ό.π.,* σελ. 83.

148. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού 896...», *ό.π.,* σελ. 82.

149. Απ. Δ. Παπαθανασίου, «Έτος από Χριστού 896...», *ό.π.,* σελ. 82.

ΙΒ΄ ΑΙΩΝΑΣ	Διαδοχή των αράβων πειρατών από οθωμανούς και αλγερινούς πειρατές. Περιορισμός των επιδρομών [150] στα νησιά του Αιγαίου και στον ελλαδικό χώρο. Εξάλειψη των συγκροτημένων και οργανωμένων μεγάλων επιδρομών. Λεηλασίες σκαφών και παράλιων περιοχών.
Έτος 1199	Απόσπαση της Κέρκυρας από την κατοχή του Γενοβέζου πειρατή Leone Vetrano.
ΙΓ΄ ΑΙΩΝΑΣ	
Έτος 1203	Άφιξη των πλοίων των σταυροφόρων της Δ΄ Σταυροφορίας στις ακτές του Βοσπόρου. Φυγή Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου και ανάρρηση στο θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως του Ισαακίου Β΄ με συναυτοκράτορα τον γιο του Αλέξιο Δ΄.
Έτος 1204 (29.1.1204)	Εξέγερση όχλου Κωνσταντινουπόλεως. Σύλληψη Αλεξίου Δ΄ και ανάρρηση στο θρόνο του Αλεξίου Μούρτζοφλου, ως Αλεξίου Ε΄.
Έτος 1204 (8.2.1204)	Δολοφονία Αλεξίου Δ΄ και θάνατος Ισαακίου Β΄.
Έτος 1204 (13.4.1204)	Κατάληψη της Κων/λεως από τους Λατίνους της Δ΄ Σταυροφορίας. Δημιουργία της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως και του λατινικού βασιλείου της Θεσσαλονίκης.
Έτος 1204 (12.8.1204)	Ο Βονιφάτιος πουλάει την Κρήτη στους Βενετούς[151].
Έτος 1204	Οι Γενοβέζοι καταλαμβάνουν την Κρήτη[152].
Έτος 1205	Η Εύβοια παραχωρείται, από τον Βονιφάτιο, ως φέουδο, στον Αβέσν και στη συνέχεια σε τρεις λομβαρδούς ευπατρίδες (τριτημόριους) αφού χωρίζεται σε τρία μέρη[153].
Έτος 1206	Ο βενετικός στόλος καταλαμβάνει τη Μεθώνη, την Κορώνη, το Δυρράχιο και την Κέρκυρα και στην Εύβοια τα λιμάνια του Ωρεού και της Καρύστου[154].

150. Βλ. Ειδικότερα τη μελέτη του Alberto Frasson ο οποίος αναφέρει, χαρακτηριστικά, ότι οι επιδρομές στο Αιγαίο έληξαν οριστικά μετά από την κατάληψη του Αλγερίου από τους Γάλλους, το έτος 1830, το οποίο ήταν το τελευταίο καταφύγιο των πειρατών της Μεσογείου. Βλ. Alberto Frasson, «Χίλιες Νύκτες τρόμου», *Ιστορία,* 91 (Αθήνα) σελ. 115.

151. Την Κρήτη την πούλησε ο Βονιφάτιος στους Βενετούς στις 12.8 του 1204 αντί ποσού 1000 μάρκων αργύρου.

152. Οι Γενοβέζοι κατέλαβαν την Κρήτη το 1204 και την κράτησαν μέχρι το έτος 1211.

153. Οι τριτημόριοι της Εύβοιας αναγνώρισαν, το 1209, πάνω στις κτήσεις τους την επικυριαρχία της Βενετίας.

154. Στη Χαλκίδα είχε εγκατασταθεί βενετός βάιλος, ο οποίος διαφέντευε τα δύο βενετικά λιμάνια (Καρύστου και Ωρεών) πάνω στα οποία είχε εμπορικά δικαιώματα η Βενετία, αν και αυτά ανήκαν στους τριτημόριους.

Έτος 1207 Ο βενετός Μ. Σανούδος καταλαμβάνει τα περισσότερα νησιά του ελληνικού Αρχιπελάγους και ιδρύει το Δουκάτο του Αιγαίου με πρωτεύουσα τη Νάξο[155], ως υποτελής του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως.

Έτος 1207-1208 Κατάληψη διάφορων νησιών του Αιγαίου από γόνους διάφορων ευγενών οίκων της Ιταλίας και εγκατάσταση σ' αυτά ηγεμονιών (δημιουργία τιμαριωτικών φεούδων):

1) η Τήνος[156], Μύκονος, β. Σποράδες[157], και αργότερα η Σκύρος[158] αποτελούν προσωπικά φέουδα των αδελφών Ιερεμία και Ανδρέα Γκίζη.
2) Η Άνδρος[159] του Μαρίνου Ντάντολο.
3) Η Θήρα του Ιάκωβου Barrozi.
4) Η Ανάφη του Λεωνάρδου Φώσκολου.
5) Η Σαντορίνη του Ιακώβου Barrozi.
6) Η Κέα του Δομένικου Micheli.
7) Η Σέριφος[160] του Φιλόκαλου Navigajosi.
8) Τα Κύθηρα του οίκου Vinier.
9) Τα Αντικύθηρα του οίκου Viaro.
10) Η Λήμνος[161] επίσης του οίκου Navigajosi.
11) Η Χίος παρέμεινε φέουδο των Γενοβέζων από του έτους 1346.
12) Η Σίφνος[162] από του 1204-5 αποτέλεσε βενετικό φέουδο και το 1307 περιήλθε στους Καταλανούς.
13) Τη Λέσβο κατέλαβαν και κατείχαν οι Γενοβέζοι από το έτος 1355[163].
14) Τη Σάμο την κατέλαβαν και κράτησαν οι Γενοβέζοι από το έτος 1413[164].

155. Στο Δουκάτο της Νάξου ανήκαν τα νησιά, Πάρος, Αντίπαρος, Κίμωλος, Ίος, Μήλος, Αμοργός, Σίκινος, Κύθνος, Σέριφος και Σύρος. Τα νησιά αυτά, ο Μ. Σανούδος τα διένειμε σε διάφορους βενετούς τιμαριούχους που τελούσαν κάτω από την επικυριαρχία τον Δουκάτου. Το Δουκάτο της Νάξου, τελούσε υπό την επικυριαρχία του λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως και επέζησε μέχρι το έτος 1566, οπότε η Νάξος καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς.

156. Η Τήνος παρέμεινε υπό τους Βενετούς μέχρι το 1715, οπότε περιήλθε στους Οθωμανούς.

157. Οι Βόρειες Σποράδες (Σκιάθος – Σκόπελος) παρέμειναν υπό βενετική κατοχή μέχρι το έτος 1270 (Γκύζη), από το 1270 έως το 1453 διετέλεσαν υπό τους Βυζαντινούς και από το 1453 έως το 1538 υπό βενετική και πάλι κυριαρχία. Το έτος 1538 καταλήφθηκαν από τους Οθωμανούς.

158. Η Σκύρος παρέμεινε υπό βενετική κυριαρχία μέχρι το 1270, οπότε περιήλθε στους Βυζαντινούς. Το 1453 περιήλθε στην βενετική κυριαρχία και παρέμεινε υπό τους Βενετούς μέχρι το 1538, οπότε καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς, όπως οι Β. Σποράδες.

159. Η Άνδρος παρέμεινε υπό βενετική κατοχή μέχρι το έτος 1566, οπότε καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς μαζί με τη Νάξο και τη Σύρο.

160. Η Σέριφος, το 1270, περιήλθε πάλι στους Βυζαντινούς μέχρι την κατάληψή της από τους Οθωμανούς (1538).

161. Η Λήμνος παρέμεινε υπό τους Navigajozi, από του 1207-1277, οπότε περιήλθε στους Βυζαντινούς (Λικάριος).

162. Τη Σίφνο την κράτησαν οι Καταλανοί από το 1307 μέχρι τον ΙΖ΄ αιώνα.

163. Τη Λέσβο την κράτησαν οι Γενοβέζοι από το έτος 1355-1462, οπότε περιήλθε στην κατοχή των Οθωμανών.

164. Τη Σάμο την κράτησαν οι Γενοβέζοι από το έτος 1413-1476. Το νησί περιήλθε στην κατοχή των Οθωμανών το έτος 1599.

Έτος 1212	Οι Βενετοί εποικίζουν την Κρήτη μετά την απόσυρση των Γενοβέζων, οι οποίοι εγκατέλειψαν το νησί το 1211.
Έτος 1270-1278	Εμφάνιση και δράση του λομβαρδού (εξωμότη) ιππότη Λικαρίου κάτω από τη σημαία των Βυζαντινών στο Αιγαίο. Ο Λικάριος, αναδεικνύεται νικητής, στην ξηρά και θάλασσα, στους αγώνες του κατά των τριτημορίων της Εύβοιας κλπ φράγκων χωροδεσποτών, καταλαμβάνοντας ολόκληρη την Εύβοια, πλην της Χαλκίδας, όπως και πολλά νησιά του Αιγαίου πελάγους.
Έτος 1275	Ναυμαχία στη θάλασσα περιοχή του Παγασητικού Κόλπου, προ της Δημητριάδας, μεταξύ βυζαντινών δρομώνων υπό την ηγεσία του Αλεξίου Φιλανθρωπινού και Ιωάννη Δούκα – Παλαιολόγου και των ενωμένων ναυτικών δυνάμεων των λατίνων δυναστών του ελλαδικού χώρου. Περιφανής νίκη των Βυζαντινών.
Έτος 1276	Ο Λικάριος της Καρύστου νικάει στη Βατώντα της Εύβοιας τις ενωμένες δυνάμεις των Λατίνων και συλλαμβάνει αιχμαλώτους τον τριτημόριο Γιλβέρτο της Βερόνας και τον δούκα των Αθηνών Ιωάννη Ντελαρός.
Έτος 1282	Διάλυση του βυζαντινού ναυτικού[165] διά χρυσοβούλλου επί βασιλείας Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου.
Έτος 1283-1284	Ανεπιτυχής πολιορκία της Δημητριάδας από το βυζαντινό ναύαρχο Μ. Ταρχανιώτη. Επιδημία λοιμού, θάνατος Μ. Ταρχανιώτη και λύση της πολιορκίας.
ΙΔ΄ ΑΙΩΝΑΣ	Μεγάλη έξαρση της πειρατείας στο Αιγαίο, μετά από περίοδο σχετικής ειρήνης, από Οθωμανούς πειρατές των εμιράτων της Μ. Ασίας.
Έτος 1303	Οι Καταλανοί με ειδικά ναυλωμένα πλοία, μέσω Μονεμβασιάς, υπό τον Ροζέ Ντε Φλωρ φθάνουν στην Κωνσταντινούπολη, προσκεκλημένοι (ως μισθοφόροι) από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, για να τον βοηθήσουν στους πολέμους του κατά των Οθωμανών της Μ. Ασίας.
Έτος 1307	Άλωση και λεηλασία των Δύο Αλμυρών από 6 πολεμικές γαλέρες του Ινφάντη (διαδόχου) της Μαγιόρκας Φερδινάνδου.
Έτος 1307	Η Φώκαια υφίσταται θαλάσσια καταλανική επιδρομή.
Έτος 1346	Η Χίος[166] καταλαμβάνεται από τους Γενοβέζους.
Έτος 1346-1348	Η πανώλης απλώνεται στο Αιγαίο από τη Κιάφα της Κριμαίας.
Έτος 1355	Η Λέσβος[167] καταλαμβάνεται από τους Γενοβέζους.
Έτος 1389 (19.6.1389)	Μάχη του Κοσσυφοπεδίου και ήττα των Σέρβων από τους Οθωμανούς του Μουράτ.

165. Η διάλυση του βυζαντινού στόλου, που έλαβε χώρα με χρυσόβουλο, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), σε μία από τις πιο κρίσιμες καμπές της ιστορίας του Βυζαντίου, υπήρξε σφάλμα ολέθριο, διότι συνέτεινε να απασφαλισθούν τα θαλάσσια σύνορα της βυζαντινής τότε αυτοκρατορίας. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Αθήνα 1983. Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής Ιστορίας 11ος-13ος αιώνες*, Αθήνα 1986, 59-60. Απ. Δ. Παπαθανασίου, *Η Μαγνησία και το Πήλιο...*, σ. 39, υποσ. 1.

166. Οι Γενοβέζοι κράτησαν τη Χίο από το έτος 1346 μέχρι και το 1566, Βλ. P. Lock, *ό.π.*, σ. 570, Αθήνα, 1996, 570.

167. Η γενοβέζικη κατοχή της Λέσβου κράτησε μέχρι το 1462.

Έτος 1386/87-1392/1396 ΙΕ΄-ΙΣΤ΄-ΙΖ΄ ΑΙΩΝΕΣ	Η Θεσσαλία και η Μαγνησία[168] καταλαμβάνονται από τους Οθωμανούς.
Έτος 1413	Η Σάμος[169] καταλαμβάνεται από τους Γενοβέζους.
Έτος 1423	Β΄ οριστική κατάληψη της Μαγνησίας από τους Τούρκους.
Έτος 1439	Συνέδριο της Φλωρεντίας για την ένωση των Εκκλησιών Δύσεως και Ανατολής
Έτος 1453 (29.5.1453)	Κατάληψη της Κων/λεως από τους Οθωμανούς και κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας.
Έτος 1453-1538	Η Σκιάθος, Σκόπελος και Σκύρος υπό βενετική κυριαρχία[170].
Έτος 1460	Κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς.
Έτος 1463-1479	Α΄ Τουρκοβενετικός πόλεμος
Έτος 1470	Κατάληψη της Χαλκίδας από τους Οθωμανούς.
Έτος 1499-1500	Β΄ Τουρκοβενετικός πόλεμος.
Έτος 1537-1540	Γ΄ Τουρκοβενετικός πόλεμος.
Έτος 1538	Κατάληψη της Σκοπέλου, Σκιάθου και Σκύρου από τους Οθωμανούς.
Έτος 1571	Η Ναυμαχία του Lepanto (Ναυπάκτου), (7.10.1571).
Έτος 1669	Η Κρήτη καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς.
Έτος 1684-1714	Πόλεμος των Βενετών και των συνασπισμένων χριστιανικών δυνάμεων με τους Οθωμανούς στην Πελοπόννησο.
Έτος 1718	Η ειρήνη του Πασάροβιτς. Το Αιγαίο και η Πελοπόννησος περιέχονται στην δικαιοδοσία των Οθωμανών. Τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα και η Λευκάδα παραμένουν στους Βενετούς.

168. Η κατοχή της Μαγνησίας το έτος 1397 ήταν προσωρινή και επιστράφηκε πάλι η περιοχή στους Βυζαντινούς από τους Οθωμανούς, οι οποίοι κατέλαβαν οριστικά την περιοχή το έτος 1423.

169. Η γενοβέζικη κατοχή της Σάμου κράτησε μέχρι το έτος 1476.

170. Η βενετική κυριαρχία στα νησιά Σκιάθος, Σκόπελος και Σκύρος, διήρκησε και μετά την κατάκτηση της Εύβοιας από τους Οθωμανούς (1470) μέχρι και το έτος 1538, οπότε τα νησιά αυτά καταλήφθηκαν από τους Οθωμανούς (Χ. Βαρβαρόσας).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1974.
2. Βακαλόπουλος Απ., «Συμβολή στην Ιστορία της Θεσσαλονίκης επί Βενετοκρατίας, 1423-1430», *Επιστ. Επετ. Σχολής Νομικών και Οικον. Επιστημών Παν/μίου Θεσσαλονίκης,* τόμος Αρμενόπουλου, τόμ. 6 (Θεσσαλονίκη 1952), σελ. 127-149.
3. Βογιατζίδης Ι., «Οι Έλληνες καθολικοί», *Η.Μ.Ε.* 1924, σελ. 175-176.
4. Buchon J., *Histoire de conquètes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce*, Paris 1846.
5. Γιαννακόπουλος Γ. (μετ. Γ. Πολίτης), *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις, 1258-1282*, Αθήναι 1969.
6. Γρηγοράς Ν., *Ιστορία*, Bon 1830.
7. Γρηγορόβιος Γ. (μετ. Α. Τσάρας), *Μεσαιωνική Ιστορία των Αθηνών,* Αθήνα 1991.
8. Δοανίδου Σ.. *Η Φραγκοκρατία στην πόλη των Αθηνών, 1205-1456,* Αθήνα (χ.χ.).
9. Ευστρατιάδης Σωφρόνιος, «Επιστολαί Ευγενίου του Αιτωλού», *Ελληνικά*, τόμ. 7 (Αθήναι 1934).
10. Ferjancic Boz. (μετ. Ευαγ. Παπαθανασίου), «Οι Καταλανοί στη Θεσσαλία, 1306-1393», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 12 (Λάρισα 1987), σελ. 161-173.
11. Frasson Alberto, «Χίλιες Νύκτες τρόμου», *Ιστορία,* 91 (Αθήνα).
12. Hopf C., Marino Sanudo Torselo: Historia de Regno di Romania\, Choniques Greco- Romanes inedits ou peu connues, Berlin 1873.
13. Ζακυθηνός Διον., *Η Βυζαντινή Ελλάς, 392-1204,* εν Αθήναις 1965.
14. Καραγιαννόπουλος Ιω., *Το Βυζαντινόν Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1983.
15. Koder J., Hild Fr., Σπανός Κ., Αγραφιώτης Δ. (μετάφρ. των κειμένων Koder J., Hild Fr., Γ. Παρασκευάς), «Η Βυζαντινή Θεσσαλία – τοπωνύμια – μοναστήρια - ναοί», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 12 (Λάρισα 1987), σελ. 11-112.
16. Κορδάτος Γ., *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960.
17. Καμενιάτης Ιωάννης, *Εις την άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, εκδόσεις Κανάκη, Αθήνα 2000.
18. Lock P. (μετ. Γ. Κουσουνέλος), *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, «Ενάλιος», Αθήνα 1998.
19. Μίλλερ Ουίλλιαμ (μετ. Σπ. Λάμπρος), *Η Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, Αθήναι 1925.
20. Μονκάδα Φρανσίσκο Ντε (μετ. Ιουλία Ιατρίδη), *Εκστρατεία Καταλανών και Αραγωνέζων κατά Τούρκων και Ελλήνων*, Αθήνα 1984.
21. Μοσχονάς Ν., «Πληροφορίες για την αμυντική κατάσταση της Τήνου στις αρχές του ΙΖ΄ αιώνα», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 3 (1964), σελ. 29-61.
22. Μοσχονάς Ν., «Η οργάνωση της ακτοφρουράς Τήνου υπό του βενετού συνδίκου Ιερωνύμου Lezze (1621)», *Ε.Ε.Κ.Μ.,* (1965-1966), σελ. 668-687.
23. Νερούτσος Τ., «Χριστιανικαί Αθήναι», ΔΙΕΕΕ, Δ (Αθήναι 1892), σελ. 50-204.
24. Ντόκος Κ., *Οι Κοινότητες των λαϊκών τάξεων στην βενετοκρατούμενη Κύπρο,* Βιβλιοθήκη Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αριθ. 19, Βενετία 1998, σελ. 387-394.

25. Ντόκος Κ. «Αστικές Κοινότητες και Αγγαρείες του δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπερία,* τόμ. 4 (1999-2000), σελ. 242-281.
26. Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, VI.
27. Ostrogorsky G., «*Οι Παλαιολόγοι*», Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, *Ιστορία της* Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, «Μέλισσα», Αθήνα 1995.
28. Πανταζόπουλος Ν. Ι., «Η Νεοελληνική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Παν/μίου Θεσ/νίκης», *Αντιχάρισμα στον καθηγητή Ν. Πανταζόπουλο*, Δ (Θεσσαλονίκη 1986) 579-614.
29. Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Βενετία,* Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2004.
30. Παπαδοπούλου Ε. Η., *Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλο Ιστορία της Ρωμανίας*, εισαγωγή, Μετάφραση, σχόλια, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Σειρά Πηγές 4, Αθήνα 2000.
31. Παπαθανασίου Απ. Δ., «Αλέξιος Φιλανθρωπινός και Ιωάννης Δούκας Παλαιολόγος. Το Χρονικό της ναυμαχίας του έτους 1275 στον κόλπο του Βόλου μεταξύ Βυζαντινών και Φράγκων», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών,* τόμ. 8 (Βόλος 1988), σελ. 189-207.
32. Παπαθανασίου Απ. Δ., *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδας κτήτορες Ι. Μονών,* Αθήνα 1989.
33. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., «Έτος από Χριστού 896. Η καταστροφή της Δημητριάδας από σαρακηνούς πειρατές», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 19 (Λάρισα 1991), σελ. 81-96.
34. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., «Η έγγεια αγροτική ιδιοκτησία στη βυζαντινή Θεσσαλία, Δ΄-ΙΔ΄ αιώνες», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμ. 10 (Βόλος 1992), σελ. 254-294.
35. Παπαθανασίου Απ. Δ., «Το χρονικό μιας άγνωστης καταδρομής στον Κόλπο του Αλμυρού τον Απρίλιο του 1209», Αχαιοφθιωτικά, τόμ. 1 (Αλμυρός 1993), σελ. 213-226.
36. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., «Ο Σεβαστοκράτορας Στέφανος Γαβριηλόπουλος, μια κυρίαρχη μορφή της Μαγνησίας στον θεσσαλικό Μεσαίωνα του ΙΔ΄ αιώνα», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο,* τόμ. 25 (Λάρισα 1994), σελ. 49-62.
37. Παπαθανασίου Απ. Δ., «Το Βελεστίνο κατά την Φραγκοκρατία», *Υπέρεια,* τόμ. 2, *Πρακτικά Β΄Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»,* (Βελεστίνο 1992), Αθήνα 1994, σελ. 410-430.
38. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., *Η Βυζαντινή Δημητριάδα 431-1204*, Βόλος 1995.
39. Παπαθανασίου Απ. Δ., «Το χρονικό της Ιεράς Μονής της Παναγίας Άνω Ξενιάς», *Αχαιοφθιωτικά*, τόμ. 2 (Αλμυρός 1997), σελ. 153-226.
40. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., *Η Μαγνησία και το Πήλιο στον ύστερο Μεσαίωνα*, 1204-1423, Βόλος 1998.
41. Παπαθανασίου Απ. Δ., *Το Πήλιο, δεύτερο Άγιον Όρος της Ελλάδος στα βυζαντινά χρόνια*, Βόλος 2000.
42. Παπαθανασίου Απ. Δ., «Ο ελληνορθόδοξος κλήρος στην περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, Θεσσαλία, Στερεά, νησιά», *Θεσσαλικά Σύμμεικτα. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Ημερίδας, Βόλος 8.12.2001*, Βόλος 2004, σελ. 99-171.

43. Παπαθανασίου Απ. Δ., «Το δημόσιο και ιδιωτικό Δίκαιο των λατίνων κατακτητών στον ελλαδικό χώρο, στη διάρκεια της Φραγκοκρατίας», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών,* τόμ. 13 (Βόλος 2004), σελ. 174-236.
44. Παπαθανασίου Απ. Δ., *Το Χρονικό του Αγίου Λαυρεντίου, 14ος-19ος αιώνες*, Αθήνα 2006.
45. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., «Η άλωση της πόλεως των Δύο Αλμυρών από τους Καταλανούς το έτος 1307», *Αχαιοφθιωτικά*, τόμ. 3 (Αλμυρός 2007), σελ. 231-271.
46. Παπαθανασίου Απόστολος Δ., *Θεσσαλία-Στερεά-Αιγαίο (1204-1423). Σελίδες από την φραγκοκρατούμενη Θεσσαλία, τη Στερεά και το Αιγαίο στον ύστερο Μεσαίωνα*, εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2012.
47. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήναι 1925.
48. Πασχάλης Δ., *Μ.Ε.Ε*, λήμμα, «Λικάριος», τόμ. 16, σελ. 123.
49. Πατρινέλης Γ., «Εκκλησιαστικαί ειδήσεις εκ του ημερολογίου του Marino Sanuto (Περί Σκιάθου, Σκύρου, Αιγίνης, Κύπρου, Κέρκυρας)», *Δ.Ι.Ε.Ε.Ε.,* τόμ. 17 (Αθήναι 1963-1964), σελ. 17-20.
50. Σαββίδης Αλέξης Γ. Κ., «Η πρώτη βυζαντινή άλωση. Η Σταυροφορία της προδοσίας, 1204», *Μυριόβιβλος*, τόμ. 8 (Αθήνα 1985), σελ. 35-42.
51. Σαββίδης Αλέξης Γ. Κ., *Μελέτες βυζαντινής Ιστορίας 11ου-13ου αιώνων*, Αθήνα 1986.
52. Σάθας Κων., *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας,* τόμ. 5, (Παρίσι 1883).
53. Seton K., «Οι λατίνοι στην Ελλάδα και το Αιγαίο, από την Δ΄ Σταυροφορία μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα», Πανεπιστήμιο Καίμπριτζ, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, εκδόσεις «Μέλισσα» Αθήνα, 1979, τόμ. Β΄, σελ. 324.
54. Singalas A., «Η ελληνική καταγωγή των Καθολικών της Σύρου», *Κυκλάδες*, τόμ. 1 (1956), σελ. 293-299.
55. Στεφανής Ι. Ε. και Παπατριανταφύλλου - Θεωρίδη Νίκη, *Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού, Επιστολές*, Θεσσαλονίκης 1992.
56. Φρειδάς Β, «Καταλανική Εταιρεία», *Πάπυρος Λαρούς- Βριτάνικα,* τόμ. 32.
57. Φίλλιπς Τζόναθαν (μετ. Λ. Καρατζάς), *Η Τέταρτη Σταυροφορία και η λεηλασία της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα 2005, σελ. 15, 498-537.
58. Τριανταφυλλόπουλος Δ., «Τοπογραφικά προβλήματα της Μεσαιωνικής Εύβοιας», *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών,* τόμ. 19 (Αθήνα 1974), σελ. 225-228.
59. Χωνιάτης Ν., *Ιστορία,* Bon 1835.
60. Χωνιάτης Νικήτας (μετ. H. Magonlias), *O City of Byzantium, Annals of Nicetas Choniates*, Ντητρόιτ 1984, σελ. 314-315.
61. Bon A., *La Moree Franque*, Paris 1969.
62. Borsari S., Studi sulie coloniae Veneziane in Romania Nel XIII, Νεάπολη, 1966.
63. Burns J., *The Katalan Company and the European Powers, 1305-1311.*
64. Cornaro A., *Historia di Candia* (βενετικό χειρόγραφο).
65. Jacoby D., «La feodalité en Gréce mediavéle, les Assises de Romanie», *Sources, Application et Desisio*, Paris-Hage 1971.
66. Lluch Y Rubio Antonio, *La Grecia Catalana de 1370 a 1377,* Barcelona 1914.

67. Lluch Y Rubio Antonio, «Chancelliers et notaipes dans la Grece Catalane», *Εις Μνήμην Λάμπρου,* Αθήναι, 1935, σελ. 53-154.
68. Lluch Y Rubio Antonio, *Diplomatari de l'Orient Catala (1301-1409)*, Bercelona 2001.
69. Loenertz R., *Les Chisi, Dynastes Venetiens dans L' Archipel, 1207 – 1390,* Firenze 1975.
70. Loeneztz R. J., «Martino Sanudo le Seigneur d' Anarow», *Orientalia Christiana Periodica,* XXV (Ρώμη 1959), σελ. 165-168.
71. Hopf C., στο έργο του Chroniques Greco – Romanes, Berlin 1873.
72. Mas-Latrie L. De. *Commerce et Expeditions Militaire de la France et de Venise au Mouen Age,* Paris 1880.
73. Muntaner R., *Chronica Catalana de R. Muntaner,* έκδοση A. De Bafarull, Barcellone, 1860.
74. Paruta P., *Historia Venetiana*, Venetia 1703.
75. Setton K., *Katalan Domination of the Athens, 1311-1388,* London 1975.
76. Thiriet Fr., *Regestes des deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie,* Paris – Haque 1958, τόμ. Α΄.
77. Thiriet Fr., *La Romanie venitienne au moyen age*, Paris 1959.
78. Tαfel G.-Thomas G., Urkunden zur älteren Handels und Staatengeschichte der *Republik Venedig mit besonderer Bziehung auf Byzant u nd die Lrvante,* Vien , 1856-1857, 1-3, Amsterdam, 1964.
79. Ranciman St., *A History of Grusades*, τόμ. Γ΄.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ

Η πολιτιστική και οικονομική δυναμική του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο. Η χαμένη ευκαιρία δημιουργίας ενός μοναδικού οικομουσείου

Η παραδοσιακή πολιτισμική κληρονομιά ενός τόπου συγκροτείται, όπως είναι γνωστόν, από τα υλικά μνημεία ή αντικείμενα και από τις άυλες εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού και αποτελεί πολύτιμο θησαυρό της ανθρωπότητας, ο οποίος έφτασε ώς τις μέρες μας διά μέσου των αιώνων. Η προστασία των ποικίλων εκφάνσεών της συνδέεται άμεσα με την ανάδειξη της πολιτισμικής πολυμορφίας και αποτελεί θεμελιώδη άξονα ανάπτυξης σύνθετων εκδηλώσεων και λειτουργιών. Η ταύτιση της πολιτισμικής κληρονομιάς με το μακρινό παρελθόν και την συντήρηση θεωρούμε ότι αποτελεί παρωχημένη αντίληψη. Σήμερα η πολιτισμική κληρονομιά διεθνώς αναφέρεται σε ζωντανές εκφράσεις της ιστορικής διαδρομής ενός λαού, οι οποίες έχουν συνέχεια στο παρόν και προφανώς στο μέλλον. Οι πρόσφατες εξελίξεις σε τομείς των ανθρωπιστικών σπουδών, σε συνδυασμό με την ψήφιση και την εφαρμογή της Σύμβασης[1] της UNESCO για την Προστασία της

1. Η Σύμβαση έχει υπογραφεί και έχει κυρωθεί και από την Ελλάδα από το 2006. Βεβαίως, δεν προχώρησε παράλληλα και η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού, με αποτέλεσμα οι εκφάνσεις της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς να παραμένουν στο περιθώριο του ενδιαφέροντος των πολιτών και των αρμοδίων φορέων. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. http://www.unesco.org/Intangible Cultural Heritage.

Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς[2] της Ανθρωπότητας, δημιουργούν νέες προοπτικές για την μελέτη, την προβολή και την αξιοποίησή της[3].

Ο πολιτισμός ως μέσον για την ανάπτυξη δικτύων επικοινωνίας, που συνδέονται άμεσα με την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που παρέχουν οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις, και τη σύνδεσή τους με τους τομείς της διά βίου μάθησης και της πολιτιστικής διαχείρισης, τείνει να συνδέεται, σύμφωνα με τη σύγχρονη θεώρηση, με τις εθνικές πολιτικές και στρατηγικές για ισορροπημένη ανάπτυξη. Ο πολιτισμός επομένως τοποθετείται στο επίκεντρο της αναπτυξιακής διαδικασίας και συνδέεται με τις στρατηγικές της οικονομικής ενίσχυσης τουλάχιστον στις περιοχές, στις οποίες υπάρχει δυνατότητα αξιοποίησής του[4]. Στο πλαίσιο αυτό διεθνείς κυβερνητικοί και μη οργανισμοί (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση, UNESCO) ενισχύουν και προωθούν τους τοπικούς πολιτισμούς, που υποστηρίζονται από τις τοπικές παραδόσεις και την τεχνογνωσία[5]. Η παρούσα ιστορική συγκυρία, που, όπως φαίνεται, αποτελεί μια από

2. Ο όρος άυλη πολιτισμική κληρονομιά (Intangible Cultural Heritage) χρησιμοποιείται για πρώτη φορά σε θεσμικά κείμενα της UNESCO στα μέσα της δεκαετίας του '90 και καθιερώνεται στις αρχές του 2000, όταν αρχίζει η διαβούλευση για τις προγραμματικές δράσεις προστασίας της, αλλά και η διαπραγμάτευση για τα συντακτικά κείμενα, που τελικά αποτυπώθηκαν στη Σύμβαση για τη Διαφύλαξή της, το 2003 (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (Oct. 17, 2003, http://unesdoc.unesco.org./). Σύμφωνα με την Σύμβαση, υπό τον όρο άυλη πολιτιστική κληρονομιά αναφέρονται «πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές, καθώς και εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και πολιτιστικοί χώροι, που συνδέονται με τα παραπάνω και τα οποία οι κοινότητες, οι ομάδες και σε κάποιες περιπτώσεις τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους». Σύμφωνα πάντα με την Σύμβαση η άυλη κληρονομιά «μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, αναδημιουργείται συνεχώς από τις κοινότητες και τις ομάδες σε συνάρτηση με το περιβάλλον τους, την αλληλεπίδρασή τους με τη φύση και την ιστορία τους, παρέχει την αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, συμβάλλοντας έτσι στην προώθηση του σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και της ανθρώπινης δημιουργικότητας». Για την εφαρμογή της Σύμβασης κύρια σημεία αποτελούν η διαφύλαξη των στοιχείων της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, η σύνδεσή τους με την ζωή της κάθε κοινότητας και μέσω αυτών η ανάδειξη της διαχρονικής διάστασής τους σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο με έμφαση στις εκπαιδευτικές δράσεις, προκειμένου οι νέοι να ενδιαφερθούν για τις εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού της εποχής τους και να συνειδητοποιήσουν ότι οι ίδιοι είναι φορείς και ταυτόχρονα διαχειριστές των εκφάνσεων αυτών. Έτσι η εκπαιδευτική αξιοποίηση του λαογραφικού υλικού θα αποτελέσει πηγή γνώσης για την τοπική ιστορία και τον πολιτισμό, αλλά και πηγή δημιουργικής έμπνευσης με διεθνή προοπτική κυρίως για τους μαθητές.

3. Marilena Vecco, *A Definition of cultural Heritage: From the Tangible to the Intangible*, Elsevier Masson SAS, 2010. www.sciencedirect.com.

4. Μυρσίνη Ζορμπά, *Πολιτική του πολιτισμού. Ευρώπη και Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα*, Εκδόσεις Πατάκη, 2014.

5. Για παράδειγμα, η γεωργική κρίση από τη δεκαετία του 1980 στον ευρωπαϊκό χώρο συμπορεύεται ήδη με την γενικευμένη παγκοσμίως οικονομική κρίση και έχει οδηγήσει στη συνειδητοποίηση ότι το τοπικό μπορεί να ξανατεθεί απέναντι στο παγκόσμιο με ελπίδες επικράτησης. Η εγκατάλειψη του αγροτικού χώρου, που για το β΄ ήμισυ του εικοστού αιώνα ήταν σύνθημα ζωής και οδήγησε στην αποδιοργάνωση της αγροτοποιμενικής ζωής και τη δημιουργία υδροκέφαλων αστικών κέντρων και μονοκαλλιεργειών, αποτελεί πλέον στον 21ο αιώνα παράδειγμα προς αποφυγήν. Η ενδυνάμωση των δεσμών ανάμεσα στους αγρότες και τον τόπο τους και η συνακόλουθη στροφή προς την παραγωγή γεωργικών προϊόντων και τροφίμων αποτελεί σημαντικό βήμα για μια αγροτική άνοιξη, η οποία θα ενσωματώνει όχι μόνον τις φυσικές πηγές αλλά και τους πολιτισμικούς πόρους για όλη την κοινωνία, αγροτική και αστική. Βλ. σχετικά πρόσφατο συλλογικό τόμο *Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων. Μια εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών*, εκδ. Παπαξήση, επιμέλεια: Θεοδοσία Ανθοπούλου, Αθήνα 2013.

τις πιο κρίσιμες περιόδους στην ιστορία της ανθρωπότητας, υπαγορεύει την επάνοδο στους πολιτισμούς του χώρου, στους πολιτισμούς των κοινωνιών της «τοπικότητας» και των αξιών τους, μια συζήτηση που εκφεύγει από το πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης. Η τοπικότητα (locality) με την μορφή των παραδοσιακών τοπικών προϊόντων (ΠΟΠ, ΠΓΕ, Οικοτεχνία κ.ο.κ.) είτε της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς φαίνεται ότι αποτελεί την μετανεοτερική απάντηση στην παγκοσμιοποίηση.

Στο πλαίσιο διάσωσης και διαφύλαξης των υλικών κυρίως τεκμηρίων, αλλά και των πληροφοριών της άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, που τα συνοδεύουν, σημαντικός είναι ο ρόλος των μουσείων. Σύμφωνα με τον ορισμό του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων ((I.C.O.M.), του 1974: «Μουσείο είναι ένα ίδρυμα μη κερδοσκοπικό, στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοικτό στο κοινό, που ασχολείται με έρευνες σχετικές με τα υλικά κατάλοιπα του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του, τα οποία συγκεντρώνει, συντηρεί, κοινοποιεί και βασικά εκθέτει, με σκοπό τη μελέτη, τη μόρφωση και την ψυχαγωγία» (Καταστατικό 1974, Τίτλος ΙΙ, άρθρο 3 και 4).

Η επιστήμη, η οποία ασχολείται με την συγκρότηση και λειτουργία των μουσείων είναι η Μουσειολογία, που άρχισε να διδάσκεται σε ξένα πανεπιστήμια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην χώρα μας, παρά το γεγονός ότι έχουμε μεγάλο αριθμό μουσείων, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση των μουσειολόγων ξεκίνησε μόλις τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, αλλά παρουσιάζει θεαματική εξέλιξη. Αποτέλεσμα είναι η αναβάθμιση πολλών μεγάλων και σημαντικών μουσείων και συλλογών, τα οποία σήμερα, πέρα από τη σημασία τους για τη συντήρηση και ανάδειξη των καταλοίπων της πολιτισμικής κληρονομιάς, αποτελούν χώρους εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας, πολιτιστικής και οικονομικής ανάπτυξης της κοινωνίας, που τα διαχειρίζεται. Ιδιαίτερα τα εθνογραφικά-λαογραφικά μουσεία, δημιουργήματα του δυτικού πολιτισμού και κυρίως της ανάγκης να διαφυλαχθούν τα πολιτισμικά στοιχεία, που σάρωνε από τα μέσα του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα η βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία), πολλαπλασιάζονται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αναδεικνύοντας τη μεγάλη σημασία της παραδοσιακής πολιτισμικής κληρονομιάς σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Τα μουσεία αυτά, τα οποία αντανακλούν το επίπεδο της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης ενός τόπου, είναι συνήθως πολυθεματικά, δηλαδή περιλαμβάνουν ποικίλα θέματα της πολιτισμικής διαδρομής, αλλά και μονοθεματικά, αφιερωμένα σε συγκεκριμένα θέματα.

Η ύπαρξη και λειτουργία ενός εθνογραφικού μουσείου θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αυτοσκοπός, καθώς συγκεντρώνει, διασώζει, συντηρεί, μελετά και προβάλλει τα έργα του ανθρώπου στη μακρά διάρκεια. Τα οποιαδήποτε, ωστόσο, μουσεία καθίστανται χρήσιμα μόνον, όταν λειτουργούν σωστά, και αξιοποιούνται μόνον, αν έχουν γίνει γνωστά στο κοινό και αν το κοινό αντιλαμβάνεται τη σημασία των αντικειμένων, μέσα από την έκθεσή τους με μουσειογραφικές πρακτικές προσαρμοσμένες στις ανάγκες του. Η κοινωνική διεύρυνση της Μουσειολογίας είναι σχετικά πρόσφατη και ανάγεται στην προαναφερθείσα διατύπωση του ορισμού του μουσείου από το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM) το 1974, όπου αναφέρεται ότι μουσείο είναι ένα «ίδρυμα στην υπηρεσία της κοινωνίας». Πρόκειται, πράγματι, για μια επανάσταση σε πολλούς τομείς, σε σύγκριση με την παραδοσιακή Μουσειολογία. Η σύγχρονη, λοιπόν, Μουσειολογία βασίζεται σε μια διευρυμένη αντίληψη για το μουσειακό κοινό και τις υποχρεώσεις του μουσείου απέναντί του. Οι σχέσεις επίσης μουσείου, κοινωνίας και φύσης είναι σήμερα βασικότατος παράγων λειτουργίας του. Η στροφή στην οικολογία και η μουσειολογική επέκταση με

τη δημιουργία φυσικών και πολιτισμικών πάρκων είναι αναγκαία για την καλλιέργεια της σχέσης του κοινωνικού συνόλου με τη φύση και τη σφαιρική της θεώρηση και μελέτη. Ιδιαίτερα για μουσεία, που αναφέρονται στον γεωργοκτηνοτροφικό βίο, η σύνδεση με το περιβάλλον είναι αναγκαία.

Τέλος, το μουσείο, χώρος επικοινωνίας των εκθεμάτων με το ευρύ και μη ειδικό κοινό, μπορεί να προσφέρει εκπαιδευτικά προγράμματα[6] με ευχάριστο και βιωματικό τρόπο για όλες τις ηλικίες. Τα επιστημονικά και τεχνικά εργαλεία μιας τέτοιας επικοινωνίας έχουν εξελιχθεί τα τελευταία χρόνια[7].

Στο ερώτημα αν μπορούμε σε μια περίοδο κρίσης να ονειρευόμαστε και να σχεδιάζουμε τέτοια μουσεία θα παραθέσουμε την απάντηση που έδωσαν οι έμπειροι μουσειολόγοι επιστήμονες Ματούλα Σκαλτσά και Πάνος Τζώνος[8] σε μια πρόσφατη σχετικά συνέντευξή τους στην εφημερίδα *Καθημερινή* (26.05.2012): «Μάλλον δεν έχουμε την πολυτέλεια να μην το κάνουμε. Η δημιουργική διαχείριση των όσων χρημάτων κατευθυνθούν στον πολιτισμό τα κάνει να περισσεύουν για μια μουσειολογικά καλή παρουσίαση, ενώ συχνά δεν αρκούν για μια παλαιο-μουσειολογική. Ειδικότερα στην Ελλάδα και σε περίοδο κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, η ουσιαστική επικοινωνία του πολιτισμού συμμετέχει τόσο στην εσωτερική συνοχή, όσο και στην εξωτερική προσέλκυση πλούτου. Άρα είναι πρώτη ανάγκη»[9].

Αναφέραμε όλα τα παραπάνω για να υποστηρίξουμε για μια ακόμη φορά[10] την επί ένα τέταρτο αιώνος επιμονή μας στην επεξεργασία της πρότασης για την αναγκαιότητα ίδρυσης του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο, μοναδικού στον Ελληνικό χώρο και πρωτοποριακού σε σχέση με τα ισχύοντα στην Ελλάδα πριν από 25 σχεδόν χρόνια. Βεβαίως σήμερα υπάρχει και λειτουργεί από το 2010 Γεωργικό Μουσείο και Κέντρο Τεκμηρίωσης της Ιστορίας της Ελληνικής Γεωργίας του Γεωπονι-

6. Βλ. *Μουσεία και εκπαίδευση,* συλλογικό έργο, γράφουν: Χρυσάνθη Μαυροπούλου - Τσιούμη, Φωτεινή Παπαντωνίου, Αντρέας Π. Ανδρέου, Κώστας Κασβίκης, Νίκη Νικονάνου, Μπίλη Βέμη, Δημήτρης Κολιόπουλος, Τέση Σαλή, Παρασκευή Νίτσιου, Ματούλα Σκαλτσά, Μιχάλης Δερμιτζάκης, Σοφία Δασκαλοπούλου, Τέτη Χατζηνικολάου, Στέλλα Χρυσουλάκη, Τόνια Κουτσουράκη, Στάθης Γκότσης, Αμαλία Τσιτούρη, Μαρία - Χριστίνα Δεστούνη - Γιαννουλάτου, Πάνος Βοσνίδης, Μαρίνα Παπασωτηρίου, Εύα Φουρλίγκα, Ιουλία Γαβριηλίδου, Πολυξένη Αδάμ - Βελένη, Πολυξένη Γεωργάκη, Καλλιόπη Ξανθοπούλου, Ασπασία Λούβη, Κωνσταντίνα Κόντσα, Πόπη Καλκούνου, Γεωργία Κακούρου - Χρόνη, Νικόλαος Ζούρος, Κωνσταντίνα Μπεντάνα, Ηλίας Βαλιάκος, Αίγλη Δημόγλου, κ.ά. · επιμέλεια Μπίλη Βέμη, Ειρήνη Νάκου, - 1η έκδ., Αθήνα: Νήσος, 2010. Περιέχει: CD-Rom.

7. Περισσότερα βλ. *Η Μουσειολογία στον 21ο αιώνα: Θεωρία και πράξη: Πρακτικά διεθνούς συμποσίου*, επιμέλεια Ματούλα Σκαλτσά, Θεσσαλονίκη, εκδ. Εντευκτήριο, 2001. Επανέκδοση: University Studio Press, 2010.

8. Βλ. Πάνος Τζώνος, *Μουσείο και νεωτερικότητα. Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Μουσειολογία,* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, εκδ. Εντευκτήριο, 2014.

9. Ματούλα Σκαλτσά. *Για τη Μουσειολογία και τον πολιτισμό,* Θεσσαλονίκη, εκδ. Εντευκτήριο, 1999.

10. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ένα μονογραφικό μουσείο. Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο», *Υπέρεια,* τόμ. 3, Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αθήνα 2002, σ. 363-382.

κού Πανεπιστημίου[11], ένα όραμα του αειμνήστου καθηγητή και πρύτανη του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Λεων. Λουλούδη, με σκοπό την συλλογή, συντήρηση, μελέτη, αξιοποίηση και έκθεση των τεκμηρίων της ιστορίας όλων των κλάδων της ελληνικής γεωργίας με έμφαση στην εξέλιξη των τομέων της τεχνολογίας, της οικονομικής δομής και διάρθρωσης, των κοινωνικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών της αγροτικής κοινωνίας, καθώς και στην εξέλιξη της γεωπονικής έρευνας και επιστήμης. Ακόμη λειτούργησαν στον χώρο της Θεσσαλίας το Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο της Λάρισας, τα εγκαίνια του νέου κτηρίου του οποίου έγιναν μόλις το φθινόπωρο του 2014, και το οποίο διαθέτει στην αγροτική ζωή της Θεσσαλίας ένα τμήμα του, και το Αγροτικό Μουσείο Ιτέας[12] του τέως δήμου Φύλλου Καρδίτσας, που ολοκληρώθηκε το 2005, οπότε και ξεκίνησε η λειτουργία του, ενώ τα εγκαίνιά του έγιναν το 2006.

Η συνηγορία της γεωγραφικής θέσης για τη δημιουργία ενός Μουσείου της Αγροτικής Ζωής (γεωργίας και κτηνοτροφίας), δηλαδή των γεωργικών εργαλείων και της εν γένει παραδοσιακής αγροτικής τεχνολογίας στο Βελεστίνο, θεωρούμε ότι είναι προφανής και έχει υποστηριχθεί επανειλημμένα και με σαφήνεια[13]. Περιοχή κατ' εξοχήν γεωργική και κτηνοτροφική, με τεκμήρια στη μακρά διάρκεια, από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα, το Βελεστίνο βρίσκεται σε επίκαιρο σημείο του θεσσαλικού κάμπου, σταυρο-

11. Το Γεωργικό Μουσείο ανήκει σε όλη την πανεπιστημιακή κοινότητα και υπόκειται στον έλεγχο της Συγκλήτου, αλλά θεσμικά και οργανωτικά εντάσσεται ως ξεχωριστό εργαστήριο στο Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου. Στους σκοπούς του περιλαμβάνεται η προώθηση της επιστημονικής έρευνας καθώς και η κάλυψη διδακτικών και ερευνητικών αναγκών σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο των τμημάτων του Πανεπιστημίου, καθώς και άλλων ερευνητικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων σε θέματα που εμπίπτουν στα αντικείμενα δραστηριότητας του Μουσείου.

Το Μουσείο, εκτός των προγραμματισμένων εκδηλώσεων, προβολών και ημερίδων, δέχεται καθημερινά σημαντικό αριθμό επισκεπτών από διάφορα σχολεία της χώρας όλων των βαθμίδων. Με τον τρόπο αυτό οι μαθητές συνδυάζουν τη μάθηση με την ψυχαγωγία και η επίσκεψη στο Γεωργικό Μουσείο γίνεται μια ευχάριστη και εποικοδομητική εμπειρία. Ειδικά στον χώρο όπου εκτίθενται τα επιστημονικά όργανα και ο εργαστηριακός εξοπλισμός του Πανεπιστημίου, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να οικειοποιηθούν την ιστορία του ιδρύματος, να «αφουγκραστούν» τις ιστορίες που αφηγούνται τα εκθέματα σχετικά με τους ανθρώπους, που τα κατασκεύασαν ή τα χρησιμοποίησαν και να γίνουν εν τέλει κοινωνοί της πολυδιάστατης σημασίας των εκθεμάτων. Βασική επιδίωξη του Μουσείου είναι και η προβολή και διάδοση της επιστημονικής γνώσης, καθώς και η ευαισθητοποίηση και πολύπλευρη ενεργοποίηση των επισκεπτών και χρηστών, με την οργάνωση εκθέσεων, διαλέξεων, εκδόσεων, συνεδρίων, εκπαιδευτικών και ερευνητικών προγραμμάτων και συναφών εκδηλώσεων, που βοηθούν στη διάδοση και μετάδοση της ακαδημαϊκά καλλιεργούμενης γνώσης, τόσο στην πανεπιστημιακή κοινότητα όσο και στην ευρύτερη κοινωνία.

12. Το Αγροτικό Μουσείο Ιτέας περιλαμβάνει 2.500 αντικείμενα, που σχετίζονται με την αγροτική, πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά του Θεσσαλικού κάμπου, τα οποία εκτίθενται σε ένα κτήριο 560 τ.μ. που διαμορφώθηκε γι' αυτό τον σκοπό. Η κατασκευή του εντάχθηκε στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης με προϋπολογισμό 740.000 ευρώ. Με την ολοκλήρωση του έργου διαμορφώθηκε κατάλληλα ο περιβάλλων χώρος των 8,5 στρεμμάτων. Σχεδιάζεται η κατασκευή παραδοσιακού οικισμού σε δημοτική έκταση (50 στρ.), ο οποίος θα αναπαριστά τον τρόπο ζωής των Καραγκούνηδων και θα αναδεικνύει τα ήθη και έθιμα της περιοχής. Απώτερος στόχος της τοπικής κοινωνίας και της αυτοδιοίκησης είναι αφενός μεν να κληροδοτήσει στους νέους τις πολιτιστικές αξίες, διατηρώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τόπου, αφετέρου δε να αναδείξει τον πεδινό τουρισμό, προσελκύοντας επισκέπτες για τον παραδοσιακό τρόπο ζωής, τη λαϊκή παράδοση και την ιστορία. Περισσότερα: http://mouseioiteas.blogspot.gr/.

13. Η Αικ. Πολυμέρου - Καμηλάκη, ό.π.

δρόμι μεταξύ των δύο μεγάλων αστικών κέντρων Λάρισας και Βόλου Ανατ. και Δυτ. Θεσσαλίας και δεσπόζει μιας ευρύτερης γεωργικής περιοχής.

Θα επαναλάβουμε ότι η έρευνα και μελέτη του αγροτικού και ποιμενικού βίου αποτελεί τις τελευταίες δεκαετίες αντικείμενο ενδιαφέροντος για πολλές ειδικότητες ερευνητών, όπως γεωπόνων, οικονομολόγων, κοινωνιολόγων, ιστορικών και λαογράφων. Ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των λαογράφων έχει συντελέσει στη συγκέντρωση και δημοσίευση υλικού και τη δημιουργία μουσείων και συλλογών με έμφαση σε αντικείμενα της παραδοσιακής αγροτικής ζωής. Διαδικασίες παραγωγής και καλλιεργειών, διαχείρισης και διάθεσης των προϊόντων, εργαλεία και μηχανήματα, παραδοσιακές τεχνικές κατασκευής εργαλείων και αγαθών έχουν καταγραφεί και ενταχθεί σε τοπικά μουσεία εκτεθειμένα και αξιοποιημένα με ποικίλους τρόπους. Βεβαίως, πρέπει να σημειωθεί ότι πρόκειται στις περισσότερες περιπτώσεις για «συλλογές» υλικού.

Σήμερα, τόσα χρόνια μετά την πρώτη ουσιαστική συζήτηση (1987) για την ίδρυση του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο, εξακολουθούμε να πιστεύουμε ότι πρόκειται για μια, χαμένη εν πολλοίς ευκαιρία για ολόκληρη την περιοχή και ότι η τοπική κοινωνία και η Τοπική Αυτοδιοίκηση πρέπει να αντιμετωπίσει, επί τέλους, το ζήτημα με την πρέπουσα σοβαρότητα.

Η σχέση μας με το Βελεστίνο συμπληρώνει περίπου ένα τέταρτο αιώνος, από τότε που ο φιλόπατρις Βελεστινιώτης γιατρός Δημ. Καραμπερόπουλος μας κατέστησε κοινωνούς του οράματός του να αναβαθμίσει την πνευματική και πολιτισμική ζωή στη γενέτειρά του, το Βελεστίνο, ενεργοποιώντας επιστήμονες – ερευνητές όλων των ειδικοτήτων και προβάλλοντας με διεθνή συνέδρια, διαλέξεις, έρευνες τους αρχαιολογικούς και ιστορικούς θησαυρούς της, την ιστορία και την σύγχρονη πραγματικότητα. Μετά από συστηματική έρευνα, θεωρήσαμε ότι θα μπορούσαμε να προτείνουμε δραστηριότητες βασισμένες στα φυσικά και πολιτισμικά πλεονεκτήματα της περιοχής με προοπτική στο μέλλον. Σήμερα (2015, που τυπώνονται τα Πρακτικά), δυστυχώς ορισμένα από τα πλεονεκτήματα, για τα οποία γινόταν λόγος στην πρότασή μας έχουν εκλείψει και η αρχική ιδέα κατ' ανάγκην έχει συρρικνωθεί. Η εικόνα ενός Βελεστίνου με το Κεφαλόβρυσο[14]

14. Το 1987 η εφημερίδα «*Η Φωνή του Βελεστίνου*» (αρ. φύλ. 31, σ. 1) σε κύριο άρθρο της με τίτλο «Πρέπει να αρχίσουμε να ανησυχούμε; Πτώση της στάθμης των υδροφόρων στρωμάτων του Βελεστίνου» εκφράζει ανησυχίες για την μείωση του νερού στην περιοχή λόγω των γεωτρήσεων της ΕΤΒΑ (1980-81). Στην ίδια εφημερίδα το 1993 (περ. Β΄, έτ. 10, αρ. φύλλ.10 (59), σ. 1 και 4) σε πρωτοσέλιδο άρθρο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Το Κεφαλόβρυσο εκπέμπει SOS», ο Δημ. Κογκούλης, μέλος του Δ.Σ. του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών, εκφράζει την αγωνία του για την ελάττωση και μόλυνση των υδάτων της Υπέρειας, αναφερόμενος σε παρατηρήσεις του Ι.Γ.Μ.Ε. Στο ίδιο φύλλο (σ. 1 και 4) δημοσιεύεται επιστολή του Δ.Σ. της Επιστημονικής Εταιρείας Φερών –Βελεστίνου-Ρήγα προς τον νομάρχη Μαγνησίας για την ανάθεση εκπόνησης υδρογεωλογικής μελέτης για το θέμα. Παράλληλα αναγγέλλει την πραγματοποίηση συνεδρίου με ειδικούς για το θέμα του Κεφαλόβρυσου. Στην ίδια εφημερίδα το 1994 (περ. Β΄, έτ. 11, αρ. φύλλ. 15 (64), σ. 1) σε πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο «Υπέρεια Κρήνη: Αργοπεθαίνει το Κεφαλόβρυσο!» αναφέρεται η μείωση στο ¼ της ποσότητας του νερού. Το 1996 ο Δήμος Βελεστίνου και η ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων οργάνωσαν Συμπόσιο (27-29 Σεπτ.) με θέμα: «Υπέρεια Κρήνη, "νάμα θεοφιλέστατον". Ιστορία-Διάσωση-Ανάδειξη» με τη συμμετοχή ειδικών αρχαιολόγων, υδρογεωλόγων, ιστορικών. Δυστυχώς δεν δημοσιεύθηκαν οι ανακοινώσεις του («Με επιτυχία πραγματοποιήθηκε το Συμπόσιο για την Υπέρεια Κρήνη», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου,* περ. Β΄, έτ. 13 (1996), αρ. φύλλ. 23 (72), σ. 2). Ο Δήμος αρκέστηκε στο να ακούσει όσα είπαν οι ειδικοί, δεν αναζήτησε τις μελέτες τους γραπτώς, ώστε να προχωρήσει στην εφαρμογή των συγκεκριμένων προτάσεων, και έμεινε παρατηρητής της καταστροφής της Υπέρειας Κρήνης-Κεφαλόβρυσου, που αποτελούσε πηγή ζωής για την περιοχή.

εν λειτουργία, τις νεροτριβές και τα μαντάνια, που είχαν διασωθεί μέχρι τη δεκαετία του '90, τους πολυάριθμους μύλους[15], το φυσικό περιβάλλον της διαδρομής του νερού και το «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας», τους σημαντικότατους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία σε ένα ευρύτερο Αρχαιολογικό-Ιστορικό Πάρκο, που είχε προτείνει το 1992 στο Β΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», παράλληλα με τη δική μας πρόταση[16], η υπεύθυνη για τα μνημεία του Βελεστίνου αρχαιολόγος Αργυρ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου[17], νομίζω ότι έχει απομακρυνθεί. Η παρούσα αναφορά στην πρόταση για την δημιουργία του προαναφερθέντος μουσείου έχει χαρακτήρα περισσότερο ιστορικό, προκειμένου να κλείσει ένα θέμα τόσα χρόνια ανοικτό και να ληφθούν αποφάσεις από το Διοικητικό Συμβούλιο του φορέα «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας» του Βελεστίνου για την τύχη των αντικειμένων, που έχουν συγκεντρωθεί και φιλοξενούνται, εδώ και δύο δεκαετίες, στον ακατάλληλο χώρο του παλαιού Δημοτικού Ιατρείου Βελεστίνου.

Ειδικότερα, η επιστημονική μας ενασχόληση με την περιοχή του Βελεστίνου αρχίζει με την πρώτη επιτόπια έρευνα, το 1986, για τη μελέτη των υδροκίνητων εγκαταστάσεων του Βελεστίνου με το νερό που παρήγε το Κεφαλόβρυσο (κρήνη Υπέρεια). Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν με ανακοίνωση στο Α΄ συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (1986) και δημοσιεύτηκαν σε εκτενή μελέτη στα Πρακτικά του (1990), μετά από επανειλημμένες επισκέψεις[18] στο Βελεστίνο για την ολοκλήρωσή της[19]. Η πρώτη αυτή συστηματική αναφορά στα υδροκίνητα εργαστήρια του Βελεστίνου προσείλκυσε νέους μελετητές[20]

15. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *Υπέρεια,* τόμ. 1, Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 1986, Αθήνα 1990, σ. 161-325.

16. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Προμελέτη σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του Βελεστίνου», *Υπέρεια*, τόμ. 2, μέρ. Α΄, Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 2-4 Οκτ. 1992, Αθήνα 1994, σ. 439-448.

17. Αργ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το Αρχαιολογικό-Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίνου. Μια εφαρμόσιμη πρόταση», *Υπέρεια* τόμ. 2, μέρ. Α΄, Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο 2-4 Οκτ. 1992, Αθήνα 1994, σ. 39-60.

18. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Λαογραφική έρευνα στην περιοχή του Βελεστίνου», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 5 (1986), αρ. φύλλ. 31, σ. 1 και 3). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αγαπητό Σταύρο Παπαγεωργίου, συμβολαιογράφο του Βελεστίνου και έμπρακτο υποστηρικτή του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας του Βελεστίνου, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του, για την πολύτιμη βοήθειά του στην αναδίφηση του Αρχείου του συμβολαιογραφείου κατά την έρευνά μου για τους μύλους.

19. Το 1992 διεπιστημονική ομάδα ερευνητών στο πλαίσιο ερευνητικού Προγράμματος της Νομαρχίας Μαγνησίας με επιστημονική υπεύθυνη την Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, εκπόνησε «Προμελέτη σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του Βελεστίνου». Την προμελέτη παρουσιάσαμε στο Βελεστίνο στο Β΄ συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» και δημοσιεύσαμε περιληπτικά στα Πρακτικά του (ό.π., σ. 439-448). Η χωροταξική μελέτη που περιλάμβανε η Πρόταση δημοσιεύτηκε στον τιμητικό τόμο για τον Δ. Α. Φατούρο. Βλ. Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου, «Υδροβιοτεχνικά τοπία στο Βελεστίνο. Πολιτισμικό τοπίο νερομύλων και νεροτριβών. Μια πρόταση», *Όριον, τιμητικός τόμος στον καθηγητή Δ.Α. Φατούρο*, τεύχ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 19-43, όπου δημοσιεύονται σε σμίκρυνση και οι πολύ σημαντικοί χωροταξικοί χάρτες.

20. Ο αρχιτέκτων και αναστηλωτής μνημείων Ευάγγελος Μαστέλος ανέλαβε και έφερε εις πέρας διδακτορική διατριβή με θέμα «Η Ντριστέλα Παπαγιώτου στο Βελεστίνο» στο καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβαίν του Βελγίου. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Οι μύλοι του Βελεστίνου και η Ντριστέλα Παπαγιώτου. Παρουσίαση εργασίας μάστερ σε πανεπιστήμιο του Βελγίου», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, περ. Β΄, έτ. 13 (1995), αρ. φύλλ. 19 (68), σ. 1 και 4.

και φοιτητές[21], οι οποίοι στο πλαίσιο των διπλωματικών τους εργασιών ανέλαβαν αποτυπώσεις των επιμέρους μνημείων της παραδοσιακής Τεχνολογίας και βιομηχανικής Αρχαιολογίας του Βελεστίνου. Το 1987 ο Μύλος του Πάντου[22], ένα από τα σημαντικότερα δείγματα μετάβασης από την παραδοσιακή υδροκίνηση στην ατμοκίνηση και την ηλεκτροκίνηση, σε πολύ καλή κατάσταση στη δεκαετία του '80[23], ανακηρύχθηκε, με ενέργειες του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών[24], διατηρητέο μνημείο της παραδοσιακής Τεχνολογίας και Βιομηχανικής Αρχαιολογίας[25]. Η απόφαση αυτή δεν απέδωσε τα αναμενόμενα

Σιδερένια άροτρα της συλλογής του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων Βελεστίνου

21. Βλ. Αργύρης Πετρονώτης, «Νερόμυλοι του Βελεστίνου», εφ. «Η Φωνή του Βελεστίνου, έτ. 3 (1986), αρ. φύλλ. 25, σ. 3, όπου ανακοινώνει την απόφαση (αρ. πρωτ. 35, 16-12-1986) του Αρχιτεκτονικού Τμήματος, (Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού, Τοπίου και Ιστορίας Αρχιτεκτονικής) του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου για ανάθεση διπλωματικής εργασίας με τίτλο-περιεχόμενο «Μελέτη αποτυπώσεως υδροκινήτων βιοτεχνιών παραδοσιακής τεχνολογίας του Βελεστίνου και ένταξής τους στον σύγχρονο οικισμό» στον τελειόφοιτο φοιτητή της Αρχιτεκτονικής Α.Π.Θ. Τάσο Παπαδόπουλο, υπό την εποπτεία των διδασκόντων του Τμήματος Αργύρη Πετρονώτη (καθ. Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής) και Νικ. Ροδολάκη (καθ. Πολεοδομίας) και συμβούλους τους ερευνητές του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη και Παν. Ι. Καμηλάκη.

22. Το συγκεκριμένο, ιδιαίτερα σημαντικό, κτήριο αποτύπωσαν στην άριστη διπλωματική τους εργασία οι αρχιτέκτονες Τάσος Παπαδόπουλος και Όλγα-Μαρία Καρποδίνη, υπό την επίβλεψη του καθηγητή της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Αργύρη Πετρονώτη. Στην σύντομη ανέκδοτη έκθεση (20-7-1988) των δύο αρχιτεκτόνων αναφέρεται ότι: «Οι μύλοι του Πάντου έχουν άμεση ανάγκη προστασίας και, καθώς βρίσκονται εγκαταλειμμένοι για μεγάλο χρονικό διάστημα, η κατάστασή τους διαρκώς χειροτερεύει. Όλο το εσωτερικό είναι ξύλινο και φθείρεται διαρκώς από το σαράκι και τις καιρικές συνθήκες, αφού τμήματα της στέγης έχουν καταρρεύσει». Δυστυχώς ο χαρακτηρισμός του ως διατηρητέου μνημείου απλώς επιτάχυνε την μετατροπή του σε ερειπιώνα. Έτσι χάθηκε για την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων ένα εξαιρετικό δείγμα μετάβασης από την υδροκίνηση στην σύγχρονη τεχνολογία μεταποίησης των δημητριακών με ενδιάμεσο στάδιο την ατμοκίνηση.

23. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *ό.π.*, σ. 188.

24. Βλ. εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 4 (1987), αρ. φύλλ. 27, σ. 2.

25. ΦΕΚ 370/17-7-1987. Βλ. και εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, αρ. φ. 31 (7 Σεπτ. 1987). Βλ. και Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», ό.π., σ. 188-189.

ευεργετικά για την περιοχή αποτελέσματα[26]. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι η ανακήρυξη του μνημείου λειτούργησε παραδόξως αρνητικά, αφού ούτε ο Δήμος, αλλά ούτε και οι υπηρεσίες φρόντισαν για την προστασία του. Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας[27] το 1991 ενέταξε στα ερευνητικά του προγράμματα, με χρηματοδότηση της Νομαρχίας Μαγνησίας, «Προμελέτη σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του

26. Ο Μύλος του Πάντου, γνωστός στην περιοχή ως το «Κατάστημα», έχει συνδεθεί με την οικονομική και κοινωνική ιστορία του νεότερου Βελεστίνου, καθώς είκοσι μόλις ημέρες μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας (3 Νοεμβρίου 1881) οι Αργείτες έμποροι (πέντε) αδελφοί Γιαννόπουλοι, αγοράζουν από τους Τούρκους του Βελεστίνου Ρεσίτ Εφέντη και Αλή Χουσεϊν Αλμπάνη «*υδρόμυλον κείμενον εις θέσιν Μάτι της περιφερείας Βελεστίνου μετά της περιοχής και παρακολουθημάτων του εκ των πέριξ αυτού κήπων, εκτάσεως στρεμμάτων δύο ως έγγιστα...*». Το 1883, αξιοποιώντας την σταθερή παροχή νερού του Κεφαλόβρυσου, μετατρέπουν τον νερόμυλο σε «*υδροκίνητον μηχανικόν αλευροποιείον, εις ό προσετέθησαν και τα κατάλληλα όργανα εις κατασκευήν ζυμαρικών*» και ήδη το 1888 στην Ολυμπιακή Έκθεση στο Ζάππειο οι Αδελφοί Γιαννόπουλοι του Βελεστίνου είναι «*μεταξύ των ολιγίστων εκ των μεγάλων εργοστασιαρχών*» που αντιπροσωπεύτηκαν («Ολυμπιακή Έκθεσις [Δ΄ Ολυμπιακή Έκθεσις]», εφημ. «*Ακρόπολις*» Αθ., έτ. Θ΄(1888-89), αρ. 2325, 30-10-1888, σ. 20). Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 ανέκοψε την ανοδική πορεία της βιομηχανίας, η οποία από το 1900 περνάει στην κατοχή των «*μεγαπλούτων αδελφών Αγαθοκλέους, οίτινες είχον τον Ιω. Γιαννόπουλον γαμβρόν επ' αδελφή*» (εφ. «*Θεσσαλική*» Βόλου, έτ. Α΄, 1901, αρ. 55, 9-12-1901, σ. 2). Το 1910 η Τράπεζα Αθηνών αναθέτει τη διεύθυνση του εργοστασίου στον Ζαγοριανό έμπορο Αντώνιο Γ. Πάντο με την επωνυμία «Κυλινδρόμυλοι Τραπέζης Αθηνών». Κατά τους Βαλκανικούς πολέμους ο κυλινδρόμυλος λειτουργούσε συνεχώς παράγοντας γαλέτα και μακαρόνια για τον ελληνικό Στρατό. Το 1923 η επιχείρηση αλευροποιίας του Βελεστίνου περιέρχεται στην κυριότητα της ομόρρυθμης εταιρείας «Αντώνιος Γ. Πάντος και Σία», η οποία την λειτούργησε 48 χρόνια (ώς το 1971) και τροφοδοτούσε με αλεύρι όλη τη Θεσσαλία και, μετά την καταστροφή των αλευρομύλων Αλατίνη στη Θεσσαλονίκη, και τη Μακεδονία. Ο σεισμός του 1957 στην περιοχή προκάλεσε μεγάλες φθορές στο Κατάστημα. Ωστόσο, οι αδελφοί Πάντου τις αποκατέστησαν και ήρθαν αρωγοί των κατοίκων του Βελεστίνου. Περισσότερα βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *ό.π.*, σ. 181-189.

27. Στις 10 Νοεμβρίου του 1990 επισκέφθηκαν με την υπογράφουσα το Βελεστίνο ο αντιπρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Δημ. Ψωινός, δρ μηχανολόγος, Πρόεδρος του Τμήματος Μηχανολόγων του Α.Π.Θ., και ο Γεώργιος Λάββας, δρ αρχιτέκτων, Πρόεδρος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. και μετέπειτα ακαδημαϊκός, προκειμένου να ερευνήσουν επιτόπου τις δυνατότητες αξιοποίησης των υδροκίνητων εγκαταστάσεων (μύλοι-μαντάνια-νεροτριβές) σε συνδυασμό με το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων για την οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της περιοχής. Καρπός της επίσκεψης ήταν η έγκριση προγράμματος του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με χρηματοδότηση της Νομαρχίας Μαγνησίας για την εκπόνηση «Προμελέτης σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του Βελεστίνου». Την προμελέτη παρουσιάσαμε στο Βελεστίνο στο Β΄ συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» και δημοσιεύσαμε περιληπτικά στα Πρακτικά του (ό.π., σ. 439-448). Στις 28 Μαρτίου 1992 επισκέφθηκε το Μουσείο ο Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και Πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγητής Πέτρος Γέμτος ο οποίος χαρακτήρισε εθνικό το έργο και υποσχέθηκε αμέριστη συμπαράσταση εκ μέρους του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. («Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας. Έκθεση και επισκέψεις», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου,* περ. Β΄, έτ. 8 (1992), αρ. φύλλ. 5 (54), σ. 1.

Βελεστίνου», η οποία εκπονήθηκε από πολυμελή διεπιστημονική ομάδα ερευνητών[28] υπό την επιστημονική εποπτεία της υπογράφουσας. Η μελέτη προέβλεπε τη λειτουργία στον μύλο του Πάντου του «Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας». Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας μετά από εισήγηση της υπογράφουσας, ως μέλους της Διοικούσας Επιτροπής του, είχε λάβει το 1993 την απόφαση να αγοράσει τον Μύλο του Πάντου, προκειμένου να προχωρήσει στην αποκατάστασή του. Ωστόσο με απόφαση της επόμενης Διοικούσας Επιτροπής του το Πανεπιστημίο υπαναχώρησε. Προσπάθειες της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα[29] προς την Εθνική Τράπεζα για την αγορά του από το Δήμο Βελεστίνου με συμβολικό τίμημα, απέτυχαν[30]. Αποτέλεσμα υπήρξε η αγορά του συγκροτήματος Πάντου από ιδιώτη, ο οποίος εγκατέλειψε το κτήριο στο έλεος των καιρικών συνθηκών και του χρόνου, προκειμένου να αποδεσμευθεί από τον χαρακτηρισμό του ως διατηρητέου μνημείου και να αξιοποιηθεί ως οικόπεδο. Ούτε όμως και οι κάτοικοι του Βελεστίνου αντιλήφθηκαν, παρά τα επανειλημμένα δημοσιεύματα στον τύπο, τις ομιλίες και τις ανακοινώσεις στα συνέδρια εντός του Βελεστίνου, το ενδιαφέρον της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Α.Π.Θ., ότι άφησαν να καταστραφεί ένα μοναδικό μνημείο παραδοσιακής Τεχνολογίας και βιομηχανικής Αρχαιολογίας, το οποίο περιελάμβανε όλα τα στάδια της εξέλιξης της τεχνολογίας μεταποίησης των δημητριακών από την υδροκίνηση ώς τον ηλεκτρισμό. Σήμερα τα ερείπια του συγκροτήματος, το οποίο έχει αποτυπωθεί στα σχέδια και τις φωτογραφίες μιας σειράς αρχιτεκτόνων[31], λαογράφων και χωροτακτών, δεν επιδέχονται κανενός είδους αναδόμηση.

Παραλλήλως και σε συνδυασμό με τα παραπάνω, η πρωτότυπη ιδέα του προέδρου του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών ιατρού Δημ. Καραμπερόπουλου για την ίδρυση ενός μουσείου για την αγροτική ζωή στο Βελεστίνο συζητήθηκε εκτενώς με την υπογρά-

28. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Προμελέτη σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του Βελεστίνου», περ. *Υπέρεια,* τόμ. 2, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» Βελεστίνο 1992, Αθήνα 1994, σ. 439-448. Η ερευνητική ομάδα αποτελούνταν από την υπογράφουσα ως επιστημονικά υπεύθυνη, τον Δημ. Ψωινό, καθηγητή, Διευθυντή του Τομέα Βιομηχανικής Διοίκησης του Τμήματος Μηχανολόγων-Μηχανικών του Παν/μίου Θεσσαλονίκης, τον Γεώργιο Λάββα, καθηγητή της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, την Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου, χωροτάκτρια, καθηγήτρια της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, και τους ερευνητές: Παναγιώτη Καμηλάκη, ερευνητή του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Μιχάλη Χατζηγιάννη, δρα αρχιτέκτονα, αναστηλωτή μνημείων, Ιωάννα Μπολώτα, τοπογράφο μηχανικό, Σωτήρη Δημητριάδη και Αλέκα Πολίτου, μηχανολόγους του Τμήματος Μηχανολόγων-Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τον οικονομολόγο Κ. Τρέσο και την αρχιτέκτονα Έλενα Σαράτση.

29. «Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων στο Μύλο του Πάντου», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου,* έτ. 8 (1990), αρ. φύλλ. 47, σ. 1, όπου και η επιστολή της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα προς την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος για την παραχώρηση του Μύλου του Πάντου.

30. Η σχετική αλληλογραφία φυλάσσεται στο αρχείο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα.

31. Τάσος Παπαδόπουλος, «Η αποτύπωση των μύλων του Βελεστίνου. Μια εμπειρία», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου,* έτ. 5 (1988), αρ. φύλλ. 36, σ. 2 και 37, σ. 2. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Υδροκίνητες βιοτεχνίες στο Βελεστίνο», *ό.π.* Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Προμελέτη σκοπιμότητας αξιοποίησης των υδροκίνητων εργαστηρίων του Βελεστίνου», Πρακτικά (ό.π., σ. 439-448). Μαίρη Ανανιάδου-Τζημοπούλου, «Υδροβιοτεχνικά τοπία στο Βελεστίνο. Πολιτισμικό τοπίο νερομύλων και νεροτριβών. Μια πρόταση», *Όριον, ό.π.,* σ. 19-43.

φουσα και κοινοποιήθηκε ήδη το 1986[32]. Το 1987 πραγματοποιήσαμε λαογραφική αποστολή για επιτόπια έρευνα στο Βελεστίνο, προκειμένου να διαμορφώσουμε προσωπική άποψη για τις δυνατότητες δημιουργίας του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων[33]. Το ίδιο έτος με διάλεξή μας στο Βελεστίνο ενημερώσαμε την τοπική κοινωνία και την Τοπική Αυτοδιοίκηση για την σημασία δημιουργίας του μουσείου και μετείχαμε ενεργά, με τον ερευνητή του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών Παναγιώτη Καμηλάκη, στην συγκέντρωση αντικειμένων για τον εμπλουτισμό της Συλλογής[34] από την ευρύτερη περιοχή του δήμου Φερών. Η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα έκτοτε πραγματοποίησε στο Βελεστίνο εκδηλώσεις ενημερωτικού χαρακτήρα, όπως διαλέξεις και ημερίδες[35] για να εξηγήσει την σπουδαιότητα του έργου σε συνδυασμό πάντοτε με την διάσωση των σημαντικών υδροκίνητων εργαστηρίων.

Στο δημοσιευμένο στον τρίτο τόμο της «*Υπέρειας*» (2002) άρθρο μας με τίτλο «Ένα μονογραφικό μουσείο. Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο»[36], που αποτελεί μια ανασκόπηση της μέχρι τότε πορείας του θέματος, με γενικότερη αναφορά στην σημασία λειτουργίας του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο, στο πλαίσιο των νέων μουσειολογικών σπουδών και της Οικολογίας, είχαν τεθεί τα προβλήματα, που οδήγησαν μια πρωτοποριακή ιδέα σε τέλμα και ένα σχεδιασμένο με επιστημονικές προδιαγραφές Μουσείο σε ουσιαστική απαξίωση. Εκεί αναλύονται οι λόγοι, για τους οποίους ένα τέτοιο μουσείο θα μπορούσε να δημιουργηθεί και να λειτουργήσει στον χώρο του Βελεστίνου επωφελώς για την τοπική κοινωνία και την γύρω περιοχή. Όταν πραγματοποιήθηκε η ανακοίνωση στο τρίτο Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (1997), είχε ήδη περάσει μια άγονη δεκαετία από την πρώτη δημόσια ανακοίνωση (1986) για τη δημιουργία του Μουσείου[37], παρά το γεγονός ότι υπήρξε ενθουσιασμός με την ίδρυσή του[38], σοβαρή προσπάθεια για

32. «Συνέντευξη για το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων με την κ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, συντάκτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, αρ. φ. 21 (1986), σ. 1 και 4.

33. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Λαογραφική έρευνα στην περιοχή του Βελεστίνου», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 5 (1986), αρ. φύλλ. 31, σ. 1 και 3.

34. Εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, αρ. φύλλ. 31 (Σεπτ. 1987), σ. 1.

35. Ο Δημ. Καραμπερόπουλος σε ανακοίνωση με τίτλο «Χρονικό της ιδρύσεως του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο» στην διημερίδα με θέμα «Παραδοσιακά γεωργικά εργαλεία», Βελεστίνο 13 και 14 Μαΐου 2000, αναφέρθηκε λεπτομερώς σε σειρά ενεργειών, που πραγματοποιήθηκαν για την συγκρότηση της συλλογής του Μουσείου.

36. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ένα μονογραφικό μουσείο. Το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Αθήνα 2002, σ. 363-382.

37. Εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, αρ. φύλλ. 21 (1986), σ. 1 και 4.

38. «Η ίδρυση του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 4 (1987), αρ. φύλλ. 27, σ. 1 και 2. Πρωτοσέλιδο άρθρο για την πρώτη ομιλία της υπογράφουσας με αθρόα συμμετοχή των Βελεστινιωτών και την παρουσία εκπροσώπων της Νομαρχίας Μαγνησίας, της Εκκλησίας, της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. (καθ. Αργύρης Πετρονώτης, ο οποίος και απηύθυνε χαιρετισμό) και του Δημάρχου Βελεστίνου Δημ. Καζά. Βλ. και «Η προσφώνηση του προέδρου του Συλλόγου Βελεστινιωτών κ. Δημ. Καραμπεροπούλου», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, ό. π., σ. 2, όπου ουσιαστικά αναλύεται το σκεπτικό για την ίδρυση του Μουσείου. Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας δημοσιεύεται ο «Χαιρετισμός του Δημάρχου. Η προσφώνηση του Δημάρχου Βελεστίνου κ. Δημ. Καζά κατά την έναρξη της εκδήλωσης της 22.2.1987 σχετικά με την ίδρυση Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 4 (1987), αρ. φύλλ. 28, σ. 1.

τη λειτουργία και δραστηριοποίησή του[39], έστω και στον μικρό και ακατάλληλο χώρο του παλαιού Αγροτικού Ιατρείου[40], τον εμπλουτισμό του με αντικείμενα[41], και πίστη στην σημασία της δημιουργίας του. Ξεφυλλίζοντας τα πλουσιότατα σε πληροφορίες για την ζωή του Βελεστίνου φύλλα της εφημερίδας «*Η Φωνή του Βελεστίνου*», διαπιστώνουμε ότι όλη αυτή η προσπάθεια πολλών ανθρώπων ναυάγησε για λόγους, που δεν έχουμε πλήρως εξηγήσει. Ίσως και δεν έχει καμιά σημασία πλέον να δοθεί η οποιαδήποτε εξήγηση.

Σήμερα, εικοσιτέσσερα χρόνια μετά, το θέμα βρίσκεται από πλευράς προόδου ουσιαστικά σε εμβρυακό στάδιο. Η καθήλωση σχεδόν στο μηδέν μιας πρωτότυπης σύλληψης

39. Το Μουσείο συμμετέσχε στην έκθεση «Μέτρα - Σταθμά- Πρότυπα» της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας στο Ζάππειο Μέγαρο (1987). Η Έκθεση πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερη επιτυχία και επαναλήφθηκε στη Θεσσαλονίκη τον επόμενο χρόνο (1988) στον χώρο της Διεθνούς Εκθέσεως, κατά τη διάρκεια της οποίας οργανώθηκε από την υπογράφουσα επιστημονική Ημερίδα με θέμα: «Παραδοσιακά μέτρα και σταθμά στον Ελλαδικό χώρο». Βλ. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Οδηγός της Εκθέσεως με τίτλο: *Μέτρα - Σταθμά- Πρότυπα*, έκδ. της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας, Αθήνα 1987, σ. 34-47.

40. Το θέμα της στέγασης του Μουσείου έχει εξελιχθεί σε «Γεφύρι της Άρτας». Όλες οι συζητήσεις και οι ενέργειες για την λύση του απέβησαν άκαρπες. Ήδη το 1987 το Δημοτικό Συμβούλιο Βελεστίνου αποφάσισε την παραχώρηση έκτασης για τη δημιουργία του Μουσείου εντός πενταετίας («Δημοτική έκταση παραχωρήθηκε για το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 4 (1987), αρ. φύλλ. 30, σ. 1).

41. Η συγκρότηση τοπικής Επιτροπής αποτελούμενης από τους Στέργιο Σαββανάκη, γεωπόνο, Χρήστο Καρασμάνογλου, ράπτη, Απόστολο Γκαλίδη, οικονομολόγο, Βασίλη Κουντούρη, δημοτικό σύμβουλο, Μιχάλη Τσούρικα, οικοδόμο, και Δημ. Παπαδάμ, υπάλληλο, λειτούργησε για ένα διάστημα ευεργετικά («Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας. Συγκροτήθηκε Επιτροπή», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 7 (1989), αρ. φύλλ. 40, σ. 1). Έτσι το διήμερο 15 και 16 Οκτωβρίου του 1989 έγινε εξόρμηση στην ευρύτερη περιοχή του δήμου Φερών με τη συμμετοχή των ερευνητών λαογράφων Αικ. Πολυμέρου και Παν. Καμηλάκη για τη συγκέντρωση αγροτικών εργαλείων και τον εμπλουτισμό της συλλογής του Μουσείου (εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, έτ. 7 1989, αρ. φύλλ. 44, σ. 1 και έτ. 7 1990, αρ. φύλλ. 46, σ. 1). Το καλοκαίρι του 1990 συνεχίζεται η προσπάθεια για τη συγκέντρωση αντικειμένων και τακτοποιείται ο χώρος του παλαιού Αγροτικού Ιατρείου από τους Δημήτριο Παπαδάμ και Φώτη Βαϊόπουλο. Η ίδρυση ιδιαίτερου φορέα για το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων θεωρήθηκε σημαντική για την εξέλιξή του. Η Προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή του νέου σωματείου αποτελούνταν από τους Σταύρο Παπαγεωργίου, συμβολαιογράφο, ως πρόεδρο, Δημήτριο Παπαδάμ, δημόσιο υπάλληλο, Απόστολο Καρναβά, δάσκαλο, Θωμά Αληφακιώτη, καθηγητή Γεωπονικής Α.Π.Θ., μέλος της Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Δημ, Καραμπερόπουλο, παιδίατρο και Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας και μέλος της Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Η νέα ομάδα αύξησε θεαματικά τον αριθμό των αντικειμένων και ευτρέπισε τον χώρο. Παράλληλα απευθύνθηκε στην Ελληνική Εταιρεία Λαογραφικής Μουσειολογίας, προκειμένου να εξασφαλίσει συνεργασία για την συντήρηση των αντικειμένων («Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων. Προσφορές», εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, περ. Β΄, έτ. 8, αρ. φυλλ. 2 (52), σ. 1 και 3). Στις 18 Φεβρ. του 1992 πραγματοποιήθηκε η Γενική Συνέλευση των ιδρυτικών μελών του φορέα «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας». Τα μέλη προέρχονται εκτός από το Βελεστίνο από τα γύρω χωριά Ριζόμυλο, Στεφανοβίκειο, Αερινό, Άγιο Γεώργιο, Περίβλεπτο και Μεγάλο Μοναστήρι. Το νέο Διοικητικό Συμβούλιο συγκροτήθηκε από τους Σταύρο Παπαγεωργίου, πρόεδρο, Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, αντιπρόεδρο, Απόστολο Καρναβά, γραμματέα, Δημ. Παπαδάμ, ταμία, Κώστα Ευαγγελάκο, έφορο, και μέλη τους Δημ. Καραμπερόπουλο και Φώτη Βαϊόπουλο. Το Διοικητικό Συμβούλιο προσκάλεσε (27 Απριλίου-3 Μαΐου) τους δωρητές αντικειμένων να επισκεφθούν τον χώρο του Μουσείου και να δουν τα αντικείμενα που δώρησαν. Το Μουσείο επισκέφθηκαν επίσης ο βουλευτής Μαγνησίας Δημ. Βουβαλούδης, η Μαίρη Μιχαηλίδου, τ. Διευθ. του Υπουργείου Πολιτισμού και της Εθνικής Πινακοθήκης, κ.ά. (εφ. *Η Φωνή του Βελεστίνου*, περ. Β΄, έτ. 8 1992, αρ. φύλλ. 5 (54), σ. 1).

για τη δημιουργία ενός Μουσείου, που θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει την ιστορική πορεία της γεωργίας στην καρδιά του θεσσαλικού κάμπου, αποτελεί ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο, το οποίον χρήζει ερμηνείας. Προσπαθήσαμε να το προσεγγίσουμε με ψυχραιμία, αφ' ενός ως αποτυχία εφαρμογής ενός καλοσχεδιασμένου επιστημονικού προγράμματος, και αφ' ετέρου ως αδυναμία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να αντιληφθεί τη σημασία του έργου για την πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Το παράδοξο είναι ότι ουδέποτε αμφισβητήθηκε η σημασία του για το Βελεστίνο. Ένας τρίτος λόγος, για τον οποίο επανερχόμαστε στο θέμα, είναι η αιτιολόγηση για μια ακόμη φορά της σκοπιμότητας της Πρότασής μας προς την κοινωνία του Βελεστίνου και της ευρύτερης περιοχής, η οποία την υιοθέτησε, βοήθησε πρόθυμα στην αφετηρία, παρέδωσε στο υπό ίδρυσιν Μουσείο πλήθος αντικειμένων και δεν είδε ποτέ την λειτουργία του. Επιπλέον, τα αντικείμενα παραμένουν στον ασφυκτικά περιορισμένο και ακατάλληλο χώρο του παλαιού Αγροτικού Ιατρείου του Βελεστίνου, χωρίς καμία φροντίδα. Πάντως όσον μας αφορά, επειδή εξ αρχής στρατευθήκαμε στην υλοποίηση της ιδέας, πρέπει να δεχθούμε ότι ίσως δεν υπήρξαμε αρκετά πειστικοί, παρά το γεγονός ότι επανειλημμένα μιλήσαμε ενώπιον των Βελεστινιωτών, για τη μεγάλη σημασία της αναπτύξεως του Μουσείου αυτού. Διευθύνοντας εδώ και πολλά χρόνια ένα από τα ερευνητικά κέντρα της Ακαδημίας Αθηνών, στην επιστημονική ευθύνη του οποίου είχε υπαχθεί η ίδρυση και επιστημονική φροντίδα του υπό ίδρυσιν Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων, διαθέσαμε επανειλημμένα ειδικευμένο προσωπικό, προκειμένου να το σχεδιάσει, μελετήσει και υλοποιήσει. Και επειδή δεν επρόκειτο για το μοναδικό πρόγραμμα του Κέντρου, να αναφέρω ότι ιδρύθηκαν εν τω μεταξύ με την επιστημονική επιμέλεια του Κέντρου Λαογραφίας και λειτούργησαν το *Μουσείον του Άρτου* στην Αμφίκλεια Φθιώτιδας, το *Μουσείο των Ακριτών της Ευρώπης* στην Παλαιόχωρα Χανίων, το *Μουσείο της Ελιάς* στα Καψαλιανά Αρκαδίου, το *Μουσείο των πενήντα χρόνων του φολκλορικού Φεστιβάλ Λευκάδας*, ενώ ετοιμάζονται το *Μουσείον Υφαντικής* στην Αράχοβα Βοιωτίας κ.ά. μικρότερα. Και πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η επιστημονική εργασία των ερευνητών του Κέντρου παρέχεται δωρεάν. Παράλληλα το ίδιο διάστημα το Κέντρο Λαογραφίας πραγματοποίησε μια σειρά μεγάλων-διεθνών εκθέσεων και συνεδρίων, όπως η «*Ελαίας Εγκώμιον*», «*Οι Ακρίτες της Ευρώπης*», «*Ερισύχθων. Σύγχρονη ανάγνωση του μύθου*» και άλλες καθώς και μια σειρά εκδόσεων[42]. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το Κέντρο Λαογραφίας, πέραν του άλλου σημαντικού, ποσοτικά και ποιοτικά, υλικού για τον αγροτοποιμενικό βίο, που διαθέτει, έχει την υποδομή να υποστηρίξει ένα μουσείο γεωργικής τεχνολογίας, επειδή εδώ και τέσσερις δεκαετίες έχει δημιουργήσει τον Άτλαντα[43] διάδοσης των διαφόρων ειδών αρότρου στον Ελλαδικό χώρο, των γεωργικών εργαλείων αλλά και των τρόπων και μεθόδων καλλιέργειας, λίπανσης των αγρών κ.λπ.

Θεωρήσαμε, από ένα σημείο και εξής, ότι η αφιέρωση χρόνου τόσο για την συγκέντρωση μέρους των αντικειμένων, την στοιχειώδη συντήρηση και τακτοποίησή τους, όσο και για τις αλλεπάλληλες συσκέψεις με τους εκάστοτε δημάρχους και παράγοντες του

42. Πρόχειρα βλ. www:kentrolaografias.gr

43. Στέφ. Δ. Ήμελλος - Γρηγ. Κ. Δημητρόπουλος (επιμ.), *Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας - Λεύκωμα, Ι: Ξύλινον άροτρον, ζυγός, σιδηρούν άροτρον, αροτρίασις*, Αθήναι 1975, σελ. 2 + 4 χάρτες πίν. 14. Βλ. και ψηφιακή μορφή, *Άτλας της Ελληνικής Λαογραφίας, ψηφιακή εφαρμογή (DVD).* Επιστημ. υπεύθυνη Αικατερίνη Πολυμέρου - Καμηλάκη, επιμέλεια Ευάγγ. Καραμανές, Αθήνα 2008.

Δήμου Βελεστίνου, από το 1987 μέχρι πρόσφατα (2013), ήταν μια άσκηση υπομονής. Ο Απόστολος Παύλος σε επιστολή του προς τον Τίτο συμβουλεύει: «*Αιρετικόν μετά πρώτην και δευτέραν νουθεσίαν παραιτού*». Εάν αυτό είχε ισχύσει για την περίπτωση των τοπικών αρχόντων του Βελεστίνου, έπρεπε να είχαμε παραιτηθεί τουλάχιστον δύο δεκαετίες πριν, και τα συγκεντρωμένα αντικείμενα να είχαν επιστραφεί στους δικαιούχους των. Οι επιστήμονες όμως, όταν έχουν επενδύσει σε προσωπικό ερευνητικό χρόνο και μόχθο, θέλουν να δουν το αποτέλεσμα των κόπων τους. Αυτή εξ άλλου είναι τις περισσότερες φορές η αμοιβή τους. Έτσι η επιμονή των ερευνητών στην αξία του έργου, αλλά και όσων είχαν την ευκαιρία να ασχοληθούν με αυτό με οποιοδήποτε τρόπο, και κυρίως η αγάπη του ιατρού Δημ. Καραμπερόπουλου για την πατρίδα του, το Βελεστίνο, κράτησε την ομάδα του Κέντρου Λαογραφίας κοντά στην Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, πρόθυμη να δραστηριοποιηθεί εθελοντικά για την πραγματοποίηση του έργου, εάν δημιουργούνταν οι κατάλληλες προϋποθέσεις.

Η περίπτωση δημιουργίας του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στο Βελεστίνο είναι από τις ελάχιστες στον ελληνικό χώρο, για την οποία διαθέτουμε μελέτες από διαπρεπείς επιστήμονες (αρχιτέκτονες, χωροτάκτες, οικονομολόγους, εθνολόγους), πάνω από 2.000 αντικείμενα, οικόπεδο παραχωρημένο από ιδιώτη, (κτήμα Ν. Δεληγιώργη) δωρεάν επιστημονική υποστήριξη από το καθ' ύλην αρμόδιο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών και μια εξαιρετική εθελοντική ομάδα Βελεστινιωτών[44], οι οποίοι ενδιαφέρθηκαν για το έργο και οι οποίοι παρά τις δυσκολίες επέμειναν για τη συνέχισή του[45]. Έτσι τα πρώτα χρόνια λειτουργίας, με τη εθελοντική φροντίδα των μελών του Μουσείου, πραγματοποιήθηκαν εκπαιδευτικά προγράμματα

44. Όπως είπε στην εμπνευσμένη ομιλία του κατά την πρώτη Γενική Συνέλευση του σωματείου «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας» ο τότε πρόεδρός του, συμβολαιογράφος Σταύρος Παπαγεωργίου, «*Ο Σύλλογος Βελεστινιωτών Αθηνών, που εμπνεύστηκε το Μουσείο, είχε μεγαλόπνοα σχέδια. Φαίνεται από την ταμπέλα που υπάρχει στο Μουσείο, από τις τυπωμένες κάρτες ταξινομήσεως κάθε αντικειμένου και από τη μίσθωση του κτηρίου για την εναπόθεση των αντικειμένων. Την προσπάθεια αυτή περιέβαλαν με αγάπη τότε πολλοί κατοικοι του Βελεστίνου και των γύρω χωριών, όπως ο Χρήστος Καρασμάνογλου, ο Στέργιος Σαββανάκης, ο Βασίλειος Κουντούρης, ο Βασίλειος Καλόγηρος, ο Γεώργιος Σιουμουρέκης, ο Αθανάσιος Βασιλόπουλος, ο Δημήτριος Παπαδάμ, ο Μιχάλης Τσιούρικας, ο Κωνσταντίνος Μαργαριτόπουλος, καθώς και ο Παναγιώτης Καμηλάκης, η Αικατερίνη Καμηλάκη και πολλοί άλλοι, που δεν είμαι σε θέση να γνωρίζω προσωπικά αυτή τη στιγμή...*» (ανέκδοτο κείμενο ομιλίας του Σταύρου Παπαγεωργίου στο αρχείο του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας).

45. Αναφέρομαι και πάλι στα λόγια του Σταύρου Παπαγεωργίου, ο οποίος το 1991, ενώ φαινόταν ότι το έργο βάδιζε προς εγκατάλειψη, «*συγκρότησε ομάδα εργασίας από τέσσερα άτομα, τον ίδιο, τον Φώτη Βαϊόπουλο, τον Απόστολο Καρναβά και τον Δημήτριο Παπαδάμ, πλαισιωμένη από τον Δημήτριο Καραμπερόπουλο, την Αικατερίνη Καμηλάκη και τον Νικόλαο Καραβασίλη. Τα τέσσερα αυτά άτομα με πάθος πρωτόγνωρο, με ζήλο και αγάπη, μπαίνοντας σε ντάμια και αποθήκες, σε κοτέτσια και αχυρώνες, σε υπόγεια και σε ανώγεια, στις σπηλιές και στις οπές της γης με κρύο και με ζέστη, ανέσυραν και έφεραν στην επιφάνεια γεωργικά εργαλεία και αντικείμενα λαογραφικού περιεχομένου ανεκτίμητης αξίας. Αφιέρωσαν τον ελεύθερο χρόνο τους για τη συλλογή των αντικειμένων συγκεντρώνοντας 1200 αντικείμενα σε διάστημα 8 μηνών με δικές τους δαπάνες*» (ανέκδοτο κείμενο ομιλίας του Σταύρου Παπαγεωργίου στο αρχείο του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας).

για μαθητές σχολείων της ευρύτερης περιοχής με εξαιρετικά σχόλια, προπτυχιακές ασκήσεις φοιτητών των Τμημάτων Χωροταξίας και Μηχανολόγων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ.ά. ενδιαφέροντα πράγματα. Για παράδειγμα, το Μουσείο πήρε μέρος, με αντικείμενά του, στην μεγάλη έκθεση στο Ζάππειο Μέγαρο, την οποία διοργάνωσε η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας με θέμα «Μέτρα- Σταθμά- Πρότυπα» (1987)[46]. Το 1991 (αρ. πρ. 175/3818/10-12-1991) ιδρύθηκε το σωματείο «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας» με έδρα το Βελεστίνο. Τα ιδρυτικά του μέλη, κυρίως κάτοικοι του Βελεστίνου, ανέρχονται στα 95. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο αποτελέστηκε από τους: Σταύρο Παπαγεωργίου, συμβολαιογράφο, πρόεδρο, Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, ερευνήτρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του Παν/μίου Θεσσαλίας, αντιπρόεδρο, Δημήτριο Παπαδάμ, δημόσιο υπάλληλο, ως ταμία, Απόστολο Καρναβά, δάσκαλο, ως Γενικό Γραμματέα, Κωνσταντίνο Ευαγγελάκο, καθηγητή, ως έφορο, Φώτιο Βαϊόπουλο, γεωργό, και Δημήτριο Καραμπερόπουλο, πρόεδρο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, ως μέλη.

Η δυναμική που αναπτύχθηκε από τους εθελοντές[47] δεν φαίνεται να επηρέασε την Τοπική Αυτοδιοίκηση, οι εκπρόσωποι της οποίας, παρά το γεγονός ότι με δηλώσεις, ιδιαίτερα σε προεκλογικές περιόδους, επιχειρηματολόγησαν για την χρησιμότητα και σκοπιμότητα του εγχειρήματος δημιουργίας του εν λόγω Μουσείου, δεν έπραξαν τίποτε για την υλοποίηση του, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες του σωματείου «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων»[48] και της Επιστημονικής Εταιρείας Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, τις

46. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Ένα μονογραφικό μουσείο...», *ό. π.*, σ. 363-382. Βλ. σημ. 39.

47. Αναφέρω χαρακτηριστικά τον επίλογο της ενθουσιώδους ομιλίας του Σταύρου Παπαγεωργίου: «*Η παρουσία σήμερα των ιδρυτικών μελών [του σωματείου «Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας»] εδώ στην αίθουσα του Δήμου Βελεστίνου ιχνηλατεί και υπερασπίζεται την πολιτιστική παράδοση του λαού μας, φιλιώνοντας το χθες με το σήμερα, χαράσσοντας το δρόμο που θα οδηγήσει κάποτε σ' ένα μοντέρνο κτήριο για τη στέγαση των αντικειμένων. Είθε να ιδούν τα μάτια μας αποπερατωμένο το Μουσείο των ονείρων μας*».

48. Το 1995 (Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων, αρ. πρωτ. 108, 23/08/1995) ο πρόεδρος σωματείου Σταύρος Παπαγεωργίου σε επιστολή του προς τον Δήμο Βελεστίνου τονίζει ότι «ο αριθμός των συγκεντρωθέντων γεωργικών εργαλείων είναι μεγάλος, με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατος, στον συγκεκριμένο χώρο, η έκθεση και προβολή των αντικειμένων στους επισκέπτες του μοναδικού (τότε)σε είδος Μουσείου στην Ελλάδα, που όσο περνά ο καιρός ο αριθμός των επισκεπτών αυξάνεται σημαντικά, προβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο και το Βελεστίνο. Ως εκ τούτου παρίσταται ανάγκη το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων να στεγασθεί σε ένα μεγάλο χώρο ανάλογο του είδους, του αριθμού και της επιστημονικής και πολιτιστικής αξίας των εκθεμάτων. Για τους ανωτέρω λόγους προτείνουμε όπως το Μουσείο εγκατασταθεί και στεγασθεί στο ήδη υπάρχον διώροφο κτίριο, στη θέση «Αραπόμυλος» (Στάση Βελεστίνου), ιδιοκτησίας αδελφών Παπαγιώτου...» και αναλύει τα πλεονεκτήματα που έχει η αγορά του Μύλου Παπαγιώτου από τον Δήμο Βελεστίνου για εγκατάσταση του Μουσείου.

ερευνητικές αποστολές τις επισκέψεις σχολείων, ομάδων επισκεπτών[49], ερευνητών και μουσειολόγων του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, τις ενημερωτικές ομιλίες και ημερίδες για τη σημασία δημιουργίας και λειτουργίας ενός τέτοιου Μουσείου στον συγκεκριμένο χώρο.

Θα έλεγε κάποιος ότι υπήρχαν ιδανικές προϋποθέσεις για μια καλή αρχή. Παρά ταύτα οι προσπάθειες προσέκρουσαν στην απροθυμία των υπευθύνων του Δήμου να κατανοήσουν τη σημασία του Μουσείου και να προωθήσουν το έργο.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από το 1986 στον χώρο του Βελεστίνου συνέβησαν πολλά και ενδιαφέροντα (ανασκαφικές εργασίες, έξι σημαντικά συνέδρια, ανέγερση και λειτουργία Πνευματικού Κέντρου, επισκευή και ανασυγκρότηση του Ωρολογίου, διαλέξεις κ.ά.), με σημαντική συμβολή σε πολλά από αυτά της Επιστημονικής Εταιρείας Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Το θέμα της εξεύρεσης, ωστόσο, κατάλληλου χώρου για την εγκατάσταση και λειτουργία του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας δεν παρουσίασε καμία εξέλιξη. Έτσι, ενώ σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα συγκεντρώθηκε ο κύριος όγκος των αντικειμένων από την ευρύτερη περιοχή του Δήμου Φερών, 2.000 περίπου αντικείμενα, που αφορούν στην γεωργική ζωή και στις επαγγελματικές ασχολίες των κατοίκων, φιλοξενούνται, εξ αρχής μέχρι σήμερα, στον χώρο του παλαιού Αγροτικού Ιατρείου του Βελεστίνου, εκτεθειμένα σε πολλούς και ποικίλους κινδύνους, χωρίς το ανάλογο στοιχειώδες ενδιαφέρον από τον Δήμο.

Αντιλαμβανόμαστε ότι ίσως υπήρχαν θέματα περισσότερο επείγοντα, ενδεχομένως πιο ελκυστικά από την προβολή των εργαλείων καθημερινής χρήσης, «παλιοσιδερικών» - κατά την έκφραση κάποιων εντοπίων -, που έχουν συγκεντρωθεί στο Μουσείο. Η κρίση επιδείνωσε τις προοπτικές και έδωσε άλλοθι στην απροθυμία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης να προχωρήσει το έργο, ενδεχομένως, γιατί δεν έδινε βραχυπρόθεσμα ψηφοθηρικά αποτελέσματα. Οι προοπτικές, που δημιουργούσε η λειτουργία του Μουσείου στο πλαίσιο που αυτό είχε προδιαγραφεί, ήταν μακροπρόθεσμες, όπως ο «σπόρος» του σαλπίσματος της ελευθερίας του Ρήγα.

Όταν, λοιπόν, ο πρόεδρος της Εταιρείας Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα, το έργο της οποίας προσωπικά στηρίζω ανελλιπώς, πολύ πρόσφατα, το 2012, επανέφερε το θέμα, για μια ακόμη φορά, με τους συνεργάτες μου παλαιούς και νέους ερευνητές του Κέντρου Λαογραφίας, Παναγιώτη Καμηλάκη, Ευάγγελο Καραμανέ και Λουίζα Καραπιδάκη βρεθήκαμε στο Βελεστίνο τον Ιούλιο του 2012, για να ξαναδούμε από κοντά τη δυνατότητα στέγασης του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας στον χώρο της Αποθήκης του Γεωργικού Συνεταιρισμού. Θεωρήσαμε ότι μπορεί και να «έφθασε το πλήρωμα του χρόνου» και το γεφύρι της Άρτας, όπως είχαμε χαρακτηρίσει στο Κέντρο Λαογραφί-

49. Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων, αρ. πρωτ. 108, 23/08/1995: Προτείνοντας ο Σταύρος Παπαγεωργίου την αγορά του Μύλου Παπαγιώτου για την εγκατάσταση του Μουσείου υπογράμμιζει ότι «η προτεινόμενη λύση είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί προς όφελος της ιστορικής πόλεώς μας, μια και θα αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των επισκεπτών. Σας γνωρίζουμε ότι χωρίς διαφήμιση και στον ήδη υπάρχοντα αποθηκευτικό χώρο, έχουμε ικανό αριθμό επισκεπτών, οι οποίοι εντυπωσιάζονται από τον πλούτο των εκθεμάτων, όπως αυτό μάλιστα επιβεβαιώνεται από το βιβλίο εντυπώσεων των επισκεπτών μας».

ας το έργο αυτό, να στεριώσει[50]. Όμως η «εσχάτη πλάνη υπήρξε χείρων των προηγουμένων» και θεωρούμε ότι με το άρθρο αυτό υπογράφουμε, πιθανότατα, την ληξιαρχική πράξη θανάτου του υπό ίδρυσιν «Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων και Παραδοσιακής Τεχνολογίας του Βελεστίνου», εκτός εάν συμβεί κάποιο θαύμα με την νέα Δημοτική Αρχή υπό τον δήμαρχο κ. Δημ. Νασίκα και αντιμετωπίσει με τη δέουσα σοβαρότητα το όλο θέμα.

50. Όταν διαβάσαμε τις δηλώσεις της τ. Δημάρχου του Δήμου Ρήγα Φεραίου κ. Ελένης Λαΐτσου, που κυκλοφορήθηκαν σε όλες τις εφημερίδες και τα ψηφιακά μέσα ενημέρωσης του νομού Μαγνησίας, σκεφθήκαμε ότι ίσως μία γυναίκα δήμαρχος θα μπορούσε να διαφέρει από όλους, όσοι προηγήθηκαν εκείνης στο τιμόνι του Δήμου. Ήταν αναλυτικές και λεπτομερείς σε σχέση με τις ασαφείς και γενικόλογες υποσχέσεις παλαιοτέρων δημάρχων και έδειχναν τουλάχιστον πιο αληθοφανείς, παρά τις κάποιες παρανοήσεις και υπερβολές. Τις παραθέτουμε ως την τελευταία διάψευση των προσδοκιών μας και ως επιβεβαίωση της ιστορίας ενός αποτυχημένου προγράμματος, όπως το περιγράψαμε στις σελίδες αυτού του άρθρου: «Εντός διμήνου εκτιμάται από τη Δημοτική Αρχή Ρήγα Φεραίου ότι θα ολοκληρωθούν οι εργασίες στο Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων στο Βελεστίνο, όπου θα μπορεί να εκτεθεί όλος ο πλούτος της οικονομικής και κοινωνικής παράδοσης του Δήμου και να διασωθεί έτσι ένα σημαντικό κομμάτι του πολιτισμού. Ήδη ολοκληρώθηκε η περίφραξη του χώρου και αυτές τις ημέρες θα αρχίσει από τον εργολάβο η συντήρηση και ο καθαρισμός του κτηρίου Αγροτικού Συνεταιρισμού Βελεστίνου, όπου εκεί θα στεγαστεί προσωρινά το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων, βάσει της μίσθωσης που ήδη έχει γίνει. Σημειώνεται πως ήδη από τον περασμένο Μάιο έχει οριστεί ο ανάδοχος, που θα αναλάβει τη συντήρηση του κτηρίου.

Οι εργασίες για τη λειτουργία του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων είναι σε πλήρη εξέλιξη αυτή την περίοδο. Ήδη έχει ολοκληρωθεί η περίφραξη και πλέον οι εργασίες από δω και πέρα θα αφορούν το εσωτερικό του κτηρίου, για να γίνουν οι απαιτούμενες παρεμβάσεις, όπως στον καθαρισμό, την διαμόρφωση των χώρων. Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό εγχείρημα, αφού το κτήριο θα φιλοξενήσει 2.000 και πλέον γεωργικά αντικείμενα, τα οποία αποτελούν μια ξεχωριστή πολιτιστική παρακαταθήκη για τον τόπο μας. Γνωρίζουμε ότι η λειτουργία του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων θα δώσει χαρά στην τοπική κοινωνία και γι' αυτό προσπαθούμε όλο αυτό το διάστημα για να πετύχουμε το στόχο μας». Η ίδια πρόσθεσε πως εφόσον όλα κυλήσουν ομαλά, μέσα στο επόμενο δίμηνο θα μπορέσουν να μεταφερθούν στον χώρο, που ετοιμάζεται, τα γεωργικά εργαλεία. Από το Δήμο Ρήγα Φεραίου επισημαίνεται πως στόχος είναι στο μέλλον το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων να λειτουργήσει στο οικόπεδο που έχει παραχωρηθεί από το Ίδρυμα Δεληγεώργη σε ένα νέο κτήριο.

Η Δήμαρχος κ. Λαΐτσου τόνισε χαρακτηριστικά πως «σε καμία περίπτωση δεν παραιτούμαστε από το στόχο να γίνει σε εκείνο το οικόπεδο, δωρεάς του ιδρύματος Δεληγεώργη, το Μουσείο Γεωργικών Εργαλείων. Λόγω όμως της οικονομικής κρίσης αξιοποιούμε την περίπτωση του κτηρίου Αγροτικού Συνεταιρισμού και παράλληλα σχεδιάζουμε την αξιοποίηση του οικοπέδου, όπου μπορεί να κατασκευαστεί ένα νέο κτήριο.

Ο Δήμος εκτιμά ότι με τη λειτουργία του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων θα αυξηθεί η επισκεψιμότητα τόσο από τα σχολεία όσο και από ερευνητές, επιστήμονες, διάφορους φορείς, καθώς τέτοιου είδους Μουσείο δεν λειτουργεί στην ευρύτερη περιοχή. Παράλληλα, υπάρχει συνεργασία και με τη Διευθύντρια του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κ. Καμηλάκη η οποία έχει αναλάβει τη συντήρηση των εργαλείων και την εκπόνηση της μουσειολογικής μελέτης» (τοπικές εφημερίδες Βόλου, Παρασκευή, 4 Οκτωβρίου 2013).

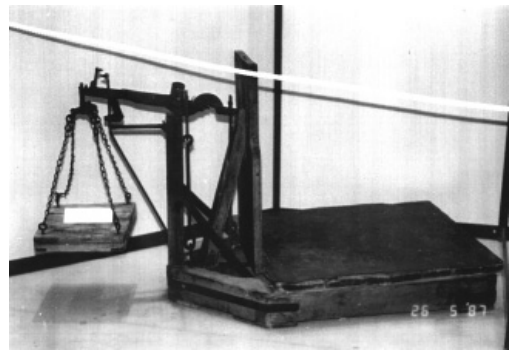

Πλάστιγκα

Μηχανή καθαρισμού σπόρου σίτου

Φωτογραφία του 1994 στην οποία διακρίνονται τα ογκώδη γεωργικά εργαλεία ευρισκόμενα στον περιφραγμένο περίβολο του παλιού Αγροτικού Ιατρείου που χρησιμοποιήθηκε ως προσωρινός αποθηκευτικός χώρος του Μουσείου Γεωργικών Εργαλείων Βελεστίνου

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΟΝΤΙΚΑΣ

Κωνσταντίνος Σμολένσκη, ο θρύλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου 1897 και ο ήρωας του Βελεστίνου

Ο Κωνσταντίνος Σμολένσκη, έγινε το ίνδαλμα του ελληνικού λαού, για τον ηρωισμό, την γενναιότητα και την πολεμική του δραστηριότητα στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897[1], αλλά και στην Κρητική επανάσταση του 1866. Προτού αναφερθούμε στην μεγάλη αυτή στρατιωτική και μετέπειτα πολιτική φυσιογνωμία, θα δούμε τις προγονικές του καταβολές και ρίζες. Το αρχικό όνομα της γενιάς του ήταν Σμόλενιτς, όνομα ελληνοβλαχικής οικογένειας Δήμου από τη Μοσχόπολη, η οποία έλαβε τον τίτλο ευγενείας στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού έθνους. Ο τίτλος ευγενείας όριζε ως νέο όνομα της οικογένειας το Σμολένσκη, καθώς δήλωνε με τον τρόπο αυτό τη φεουδαρχική κατοχή του όρους Σμόλικα της Πίνδου, όπου οι Δήμου ήταν δεβρεντζήδες και φοροεισπράκτορες, πριν καταφύγουν στο κράτος των Αψβούργων και είχαν μεγάλα κτήματα στην ιδιοκτησία τους από τη βυζαντινή περίοδο. Είναι γνωστό ότι μετά το 1600, το ρεύμα των μεταναστών μεγαλώνει, προς τη Σερβία, Ρουμανία, Ουγγαρία και τα καραβάνια σε ολόκληρη τη Βαλκανική ήταν στα χέρια των Ελλήνων και ιδιαίτερα του Μετσόβου, της Πίνδου και Μακεδονίας.

Η οικογένεια των Σμόλενιτς εγκαταστάθηκε στην Ουγγαρία μετά το 1770 και πρώτος γενάρχης ήταν ο Σίμων Σμόλενιτς. Ο Σίμων εγκαταστάθηκε στο Κόρμον της Ουγγαρίας, όπου ίδρυσε εμπορικό οίκο μαλλιών[2] και στη συνέχεια επέκτεινε υποκαταστήματα στην Πέστη, Τυρνάου και Βιέννη. Το 1797, έλαβε από τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β΄ τον τίτλο του ιππότη και το επώνυμο φον Σμόλικ. Γιος του ήταν ο Ιωάννης, ο ονομαζόμενος «Ιωάννης ο Σμόλενιτς, ευγενής από Σμόλικ». Ο Νικόλαος Σμόλενιτς ήταν δευτερότο-

1. Για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 ενδιαφέρουσα είναι η δημοσιευμένη πρόσφατα σχετική βιβλιογραφία του Χαράλαμπου Φ. Βόγια, «Συμβολή στη Βιβλιογραφία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τόμ. 63, 2013, σελ. 385-398.

2. *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό,* έκδοσις της εγκυκλοπαιδικής επιθεωρήσεως «Ήλιος», Αθήναι (χ.χ), τόμος ΙΖ΄, σελ. 52.

κος γιος του Ιωάννου, αρκετά πλούσιος και έζησε ταραχώδη ζωή. Εκείνος που έπαιξε σημαντικό ρόλο από τη γενιά των Σμολένιτς εκτός από τον Κωνσταντίνο, ήταν ο πατέρας του Λεωνίδας Σμολένιτς, ο οποίος ήταν πρωτότοκος γιος του Νικολάου και γεννήθηκε το 1806 στην Πέστη της Ουγγαρίας. Σπούδασε στην στρατιωτική σχολή της Βιέννης και το 1821 κατατάχθηκε στον αυστριακό στρατό.

Το 1825, παραιτήθηκε με σκοπό να συμμετάσχει στην Ελληνική Επανάσταση, αλλά η αυστριακή κυβέρνηση τον εμπόδισε. Όμως, κατάφερε το 1830 να έρθει στην Ελλάδα και να καταταγεί στον ελληνικό στρατό, ως υπολοχαγός του μηχανικού, φθάνοντας στο βαθμό του αντιστράτηγου. Διετέλεσε γενικός γραμματέας του υπουργείου Στρατιωτικών, αρχηγός Στρατού, υπουργός Στρατιωτικών και από το 1855 έως το 1859, μέλος κυβερνήσεως Βούλγαρη. Πολέμησε τις ληστείες σχηματίζοντας 16 μεταβατικά αποσπάσματα, με αποτέλεσμα να συλληφθούν 313 ληστές και να παραδοθούν άλλοι 35 ληστές, φονεύθηκαν σε συμπλοκές 156 και πιάστηκαν 117 λησταποδόχοι[3]. Ο βασιλιάς Όθων τον προήγαγε σε ταξιάρχη του Σωτήρος. Το 1863, έγινε στην κυβέρνηση του Ζην. Βάλβη και πάλι υπουργός, όπως και στην κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη. Επίσης έγινε υπουργός και στις κυβερνήσεις του Ζαΐμη το 1870 και του Κουμουνδούρου το 1871[4]. Ο Λεωνίδας παντρεύτηκε την Μαρία, θυγατέρα του Κωνσταντίνου Αξιώτη, διοικητή της Αττικής. Υπήρξε ένας μεγάλος και γενναίος αξιωματικός, προικισμένος με κοινωνικά χαρίσματα, τα οποία βοήθησαν στο να χαίρει εκτιμήσεως από όλες τις κυβερνήσεις και για το λόγο αυτό έγινε πολλές φορές Υπουργός. Απόκτησε δύο γιους τον πρωτότοκο Νικόλαο και τον νεώτερο Κωνσταντίνο

Ο Νικόλαος σπούδασε στη στρατιωτική σχολή Ευελπίδων και κατατάχθηκε στο πυροβολικό, φθάνοντας στο βαθμό του υποστρατήγου. Συμμετείχε στην επαναστατική συνωμοσία του Ναυπλίου το 1862 κατά του Όθωνος και αναμείχθηκε μετά στην πολιτική, εκλεχθείς βουλευτής Αίγινας το 1895. Διετέλεσε υπουργός Στρατιωτικών στην κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη, αλλά παραιτήθηκε γιατί διαφώνησε για την αποστολή στρατού στην Κρήτη, με σκοπό την κατοχή της και διέβλεπε ότι η ακολουθούμενη πολιτικά θα οδηγούσε σε πόλεμο με την Τουρκία και η Ελλάδα ήταν εντελώς ανέτοιμη. Το Μάιο του 1897 διορίστηκε αρχηγός Στρατού στην Ήπειρο.

Ο Κωνστ. Σμολένσκη είναι ο πιο ξακουστός και λαοφιλής της γενιάς των Σμολένιτς. Ήταν ο νεότερος γιος του Λεωνίδα Σμολένιτς, ο οποίος και γεννήθηκε το 1843, στη Μοσχόπολη ή στην Αθήνα, όπου πέθανε το 1915. Στην ιστορία έμεινε ένας κατ' εξοχήν γενναίος αξιωματικούς της Ελλάδας[5]. Έλαβε το όνομα Κωνσταντίνος από τον παππού του Κωνσταντίνο Αξιώτη και το επώνυμο Σμολένιτς, το εξελλήνισε σε Σμολένσκη. Σύζυγός του ήταν η Χαριτίνη, κόρη του Λέοντος Γ. Μελά, συγγραφέα του έργου «Γεροστάθης» και θεία του ήρωα του Μακεδονικού αγώνα Π. Μελά, με την οποία απέκτησαν τρεις κόρες. Η μια κόρη του, ονομαζόμενη Ραλλού, αυτοκτόνησε σε ηλικία 20 ετών, γιατί μετά το θάνατο της μητέρας της έπεσε σε μελαγχολία. Ο Κων. Σμολένσκη συγκέντρωνε αρκετά προσόντα και για το λόγο αυτό εκτός από στρατιωτικός έγινε και πολιτικός υπηρετώντας σε διάφορα αξιώματα.

Α) Οι σπουδές του. Αφού τελείωσε τις προκαταρτικές σπουδές, το 1857, εισήλθε στο στρατιωτικό σχολείο Ευελπίδων, αλλά, όμως, αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές

3. Ξένος τύπος, *Journal Office de I Empire Francaise*, φ. 16, 28 May 1870, σελ. 3.

4. *Μεγάλη Ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, έκδοσις Δευτέρα, εκδ. οργανισμός «Ο ΦΟΙΝΙΞ», Αθήναι (χ.χ), τόμ. ΙΑ΄, σελ. 48.

5. Γ. Ρούσος, *Τα φοβερά ντοκουμέντα του Μαύρου 97*, Αθήνα 1974, σελ. 10-11.

του, λόγω του ζωηρού του χαρακτήρα και εξαιτίας κάποιου επεισοδίου[6]. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο ίδιος ο πατέρας του Λεωνίδας υπέγραψε το διάταγμα της αποπομπής του από τη σχολή. Μετά από το γεγονός αυτό πήγε στο Βέλγιο και γράφηκε στη Στρατιωτική Σχολή των Βρυξελλών, όπου διακρίθηκε για την επίδοσή του, αλλά, όμως και εκεί ήταν ανήσυχος, μαχητικός και ζωηρός. Μετά από έξι χρόνια σπουδών στη στρατιωτική σχολή των Βρυξελλών, γύρισε στην Ελλάδα και το 1862 κατατάχθηκε στον ελληνικό στρατό, στο σώμα του πυροβολικού, με το βαθμό του ανθυπασπιστή. Το 1864, προβιβάστηκε στο βαθμό του ανθυπολοχαγού, λαμβάνοντας μέρος στην Κρητική επανάσταση, υπό τις διαταγές του Χ. Βυζάντιου και μετά υπό τον υπολοχαγό Παύλο Θ Κολοκοτρώνη, ως διοικητής Λόχου Φιλελλήνων. Ο Σμολένσκη διακρίθηκε στις μάχες του Καστελλίου, Κίσσαμου, Τυλίσου, Γερακαρίου, Αμπελακίων και Μυλοπόταμου. Στη συνέχεια, το 1868, στάλθηκε στη Γερμανία και Γαλλία για να συνεχίσει τις σπουδές του. Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του, επέστρεψε στην Ελλάδα και προήχθη στο βαθμό του Ταγματάρχη.

Β) Οι γνώσεις και οι θέσεις του στο στρατό. Οι γνώσεις και οι επιπλέον σπουδές του, οδήγησαν τον Κων. Σμολένσκη, στο να γίνει καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων, όπου δίδαξε για αρκετά χρόνια. Ο Κων Σμολένσκη, λόγω των πολλαπλών σπουδών και γνώσεων, συνέταξε τον νέο κανονισμό της ελληνοτουρκικής μεθορίου. Το 1881 κατείχε το βαθμό του Ταγματάρχη και έλαβε μέρος στη χάραξη της νέας ελληνοτουρκικής μεθορίου, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και τμήματος Ηπείρου, ενώ αργότερα στα έτη 1885-1886, ανέλαβε ο ίδιος και επιστάτησε στην οχύρωση των μεθορίων αυτών συνόρων.

Εξάλλου, το έτος 1876 δημοσίευσε εγχειρίδιο, το οποίο αφορούσε τους νέους αξιωματικούς. Ο Κων. Σμολένσκη, υπηρέτησε προσέτι και ως βασιλικός επίτροπος στρατοδικείου και ως επιτελάρχης αρχηγού στρατού. Με τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη υπηρέτησε στο τεχνικό συμβουλευτικό τμήμα του πυροβολικού. Επίσης υπηρέτησε ως υποδιοικητής συντάγματος πυροβολικού και ως διοικητής στο σχολείο βολής αξιωματικών του πεζικού και Πυροβολικού Σώματος. Εξάλλου, έχοντας το βαθμό του αντισυνταγματάρχη, διοίκησε το 2ον Σύνταγμα Πυροβολικού. Στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο, τοποθετήθηκε Αρχηγός Επιτελείου Στρατού Θεσσαλίας, αλλά μετατέθηκε αμέσως, ως διοικητής στην 3η Ταξιαρχία Στρατού Θεσσαλίας[7]. Ανέλαβε τη διοίκηση της 1ης Μεραρχίας το 1897, έχοντας το βαθμό του υποστρατήγου, τον οποίο πήρε «επί ανδραγαθία », στις 7 Μαΐου 1897.

Γ) Πολιτικά αξιώματα. Ο Κων. Σμολένσκη, εκτός από στρατιωτικές ικανότητες είχε και πολιτικές, προσφέροντας και από το πόστο αυτό αξιόλογες υπηρεσίες στην πατρίδα. Ο ελληνικός λαός εκτίμησε τις υπηρεσίες στο έθνος, αφού είχε γίνει ίνδαλμα του ελληνικού λαού και τον τίμησε ιδιαίτερα, εκλέγοντάς τον δύο φορές Βουλευτή Αττικοβοιωτίας. Στην κυβέρνηση του Ζαΐμη, από 21 Σεπτεμβρίου έως 4 Νοεμβρίου 1897, διετέλεσε Υπουργός Στρατιωτικών. Επίσης έγινε και πάλι Υπουργός στην κυβέρνηση Θεοτόκη το 1903. Εξάλλου, κατέλαβε και τη θέση του προέδρου του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου, με την Νομοθετική πρόβλεψη να αναλάβει την αρχηγία του στρατού σε περίπτωση πολέμου.

Δ) Ο λαός τον τίμησε. Για αρκετό χρονικό διάστημα μετά τον πόλεμο του 1897, ο Σμολένσκη αποτέλεσε το ίνδαλμα του ελληνικού λαού. Αμέτρητες εικόνες του ήρωα του ελληνοτουρκικού πολέμου βρίσκονταν σε δημόσια καταστήματα και σε ιδιωτικές κατοικίες, παρά την εχθρότητα, την οποία έτρεφαν προς αυτόν οι αυλικοί κύκλοι. Αρκετές πόλεις και Δήμοι τίμησαν τον ήρωα Σμολένσκη. Ο Δήμος των Αθηνών, σε επίσημη τελετή

6. *Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή*, εκδόσεις «Δομή», Αθήνα 1998, τόμ, 31, σελ 202.
7. *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, όπ. π., τόμ, ΙΖ΄, σελ.48-4.

του πρόσφερε τιμητική σπάθη, η οποία κατασκευάστηκε με έρανο των πολιτών. Το 1897, ο ίδιος Δήμος ονόμασε μια οδό της Αθηναϊκής συνοικίας της Νεαπόλεως με το όνομά του «οδός Κων Σμολένσκη». Εξάλλου, αρκετές πόλεις, όπως η Πάτρα, το Αργοστόλι, η Χαλκίδα, η Τρίπολη, καθώς και οι Δήμοι, Νηλείας, Παμίσου και Καλαβρύτων, τον ανακήρυξαν επίτιμο δημότη τους. Επίσης, ο παλλαϊκός ενθουσιασμός για την επιτυχία του Σμολένσκη, οδήγησε αρκετούς φίλους του στην κατασκευή ειδικών σιδηρών μεταλλίων με την εικόνα του προσώπου του, με σκοπό να φέρονται ως αναμνηστικά είδη.

Τιμήθηκε από το ελληνικό κράτος με τον Ανώτερο Ταξιάρχη του Τάγματος του Σωτήρος[8]. Ο Κων. Σμολένσκη πέθανε στις 27 Σεπτεμβρίου 1915, απολαμβάνοντας τον γενικό σεβασμό του ελληνικού λαού, ο οποίος τον θεωρούσε υπόδειγμα γενναίου στρατιώτη, αξιωματικού και αφοσιωμένου πολίτη στην πατρίδα του. Είναι, ίσως, ο μόνος στην χειρότερη εκείνη περίοδο για την Ελλάδα στρατιωτικός που με την ανδρεία του αναστήλωσε το πεσμένο εθνικό φρόνημα των Ελλήνων και συνέβαλε με την σωφροσύνη του στην εμπέδωση της τάξης, αποτρέποντας έτσι τις εκδηλώσεις της εθνικής απόγνωσης. Επειδή, όμως, ο λαός είχε απογοητευθεί από την κακή διοίκηση και την έκβαση του πολέμου, ζητούσε διέξοδο με ανατρεπτικές ενέργειες, αλλά ο Κων. Σμολένσκη επέδειξε σωφροσύνη, λογική και μετριοπάθεια, αποκρούοντας τέτοιες ενέργειες. Η στάση του αυτή εκτιμήθηκε περισσότερο από τον ελληνικό λαό και θεωρήθηκε ως μεγάλη υπηρεσία στο έθνος και την πατρίδα.

α) Η θέση του Βελεστίνου. Πολεμικές δραστηριότητες πριν από τον πόλεμο του ΄97

Το Βελεστίνο, η ιστορική κωμόπολη του σημερινού Δήμου Φερών, η γενέτειρα του Ρήγα Βελεστινλή, έχει ιστορία που χάνεται στο διάβα του χρόνου, από τους μυθολογικούς ως τους ιστορικούς χρόνους. Η αρχαία πόλη των Φερών βρισκόταν στην ανατολική άκρη της Πελασγικής πεδιάδας, στα σύνορα με τη Μαγνησία[9]. Ακουμπούσε στο όρος Χαλκοδόνιο και μπροστά της απλωνόταν η πεδιάδα, η οποία έφτανε ως τη λίμνη Βοιβηίδα. Κάτω από την αρχαία πόλη το μέρος είχε μεταβληθεί σε έναν πλούσιο κήπο με αρκετά προϊόντα[10]. Ο χώρος αυτός ποτιζόταν από τα δροσερά νερά της Υπέρειας πηγής, η οποία φαίνεται να ήταν στο κέντρο της πόλης[11]. Κατοικήθηκε γύρω στα 3000 π Χ, και εγκωμιάστηκε από αρχαίους ποιητές[12]. Το σημερινό όνομα Βελεστίνο, το έλαβε κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Σημαντικές πληροφορίες για το Βελεστίνο δίνει σε ορισμένα έργα ο ίδιος ο Ρήγας Βελεστινλής[13]. Μνημονεύει την γενέτειρά του και το διπλανό χωριό Άγιος Γεώργιος και δίνει πληροφορίες για το Βελεστίνο στο έργο του «*Χάρτα της Ελλάδος*»[14], όπου παραθέτει τοπογραφικό διάγραμμα, την Επιπεδογραφία του Βελεστίνου. Σημειώνει ακόμα και οδικές αρτηρίες, προς τον Αλμυρό, τη Λάρισα, τον Άγιο Γεώργιο, το Βόλο

8. *Πάπυρος Λαρούς*, εκδοτικός οργανισμός «Πάπυρος γραφικαί τέχναι ΑΕ», Αθήναι 1993, τόμ. 54ος, σελ 280-281.

9. Στράβων, ΙΧ, 436,443.

10. Πολυβ, 18,20,1-Λιβ, 23,6,7.

11. Στράβων, ΙΧ, 439..

12. Ομ, Ιλιάς, Β΄734, Ζ΄457

13. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Το Βελεστίνο και η Θεσσαλία, στο έργο το Ρήγα Βελεστινλή», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρηγας»*, Αθήνα, 2002.

14. Ρήγα Βελεστινλή, *Χάρτα της Ελλάδος, Βιέννη, 1790-1797*. Επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, επιμέλεια Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα 1998.

και προς την γνωστή Υπέρεια Κρήνη, την λεγόμενη Κεφαλόβρυσο[15]. Έτσι, το Βελεστίνο είναι σχεδόν και σήμερα κτισμένο στη θέση των αρχαίων Φερών και ένα τμήμα του απλώνεται προς την πεδιάδα και ένα άλλο προς τον παρακείμενο λόφο, αποτελώντας συνάμα, μια στενωπό τοποθεσία, με πλάτος 4-5 χιλιόμετρα. Στο στενότερο σημείο σχηματίζεται από τις οροσειρές Καραντάου, ήτοι τις ιστορικά γνωστές ως «Κυνός Κεφαλαί»[16]. Επίσης προς το ανατολικό μέρος του Βελεστίνου υπάρχει ένα άλλο τμήμα, το οποίο είναι αντίκρισμα προς το Πήλιο, το λεγόμενο Οβριάς Γάλα.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το Βελεστίνο ήταν ένα μεγάλο κεφαλοχώρι και κατοικούνταν από Έλληνες και Τούρκους. Ο Άγγλος περιηγητής Leake, ο οποίος πέρασε από την περιοχή του Βελεστίνου το 1809 και αναφέρει ότι «*στο Βελεστίνο κατοικούν 250 οικογένειες Τούρκων, αλλά τα τούρκικα σπίτια είναι περισσότερα. Τα υπόλοιπα σπίτια, καθώς είναι διαθέσιμα με ενοίκιο, κατέχονται από Έλληνες των Αγράφων ή από Βλάχους της Πίνδου*»[17].

Το Βελεστίνο και η γύρω περιοχή του έχει να επιδείξει αξιόλογες πολεμικές δραστηριότητες πριν από τα γεγονότα του ελληνοτουρκικού πολέμου και κυρίως στην περίοδο έναρξης της επανάστασης. Μια σύντομη αναφορά στα γεγονότα αυτά, θεωρούμε ότι είναι απαραίτητη, ώστε να φανεί πως το Βελεστίνο ήταν χώρος πολεμικών και επαναστατικών δραστηριοτήτων. Οι δραστηριότητες αυτές του Βελεστίνου, συνδέθηκαν με τις επαναστατικές κινήσεις στο Πήλιο και με την πόλη του Βόλου, όπου ηγούνταν της κίνησης της Φιλικής Εταιρείας ο Ανθιμος Γαζής. Στο Πήλιο, οι κάτοικοι με το «Χριστός Ανέστη», ακούστηκε και το Ελλάς Ανέστη. Η επανάσταση ξεκίνησε και διαβάστηκε η πρώτη Προκήρυξη της Αρχής.

Ο επαναστατικός στρατός μεταφέρεται στην περιοχή του Βελεστίνου, για να ανακοπεί η επικοινωνία Βόλου- Βελεστίνου και Αλμυρού. Στο Βελεστίνο, στις 11 Μαΐου, συγκεντρώθηκαν όλοι οι εκπρόσωποι των επαναστατικών σωμάτων, για να συσκεφτούν. Η συγκέντρωση αυτή στο Βελεστίνο ονομάστηκε «Βουλή Θετταλομαγνησίας». Πρόεδρος της Βουλής ήταν ο ΄Ανθ. Γαζής και γραμματέας ο Φίλ. Ιωάννου. Η Βουλή αυτή εξέδωσε Προκήρυξη, με την οποία καλούσε όλους τους υπόδουλους χριστιανούς του κάμπου, της περιοχής Βελεστίνου, Αλμυρού και των 24 χωριών του Πηλίου να ξεσηκωθούν. Το Βελεστίνο κατοικούνταν την περίοδο αυτή από 120 οικογένειες Τούρκων, οι οποίοι σχεδόν κατείχαν το κέντρο της πόλης, ενώ οι χριστιανοί κατοικούσαν κυρίως στη συνοικία Βαρούσι.

Το Βελεστίνο, η γενέτειρα του Ρήγα Βελεστινλή, προβαίνει στην πρώτη πολεμική δράση στις 9 Μαΐου 1821. Στο κοντινό χωριό Αγιος Γεώργιος, σώμα Ελλήνων πολεμιστών, αποτελούμενο από χιλίους άνδρες και με αρχηγό τον Κοντονίκο, στρατοπέδευσε έξω από τον ΄Αγιο Γεώργιο, με σκοπό να εισβάλλει στο Βελεστίνο. Ο Κοντονίκος με το σώμα αυτό εισέβαλε στο Βελεστίνο ορμητικά και αφού έκαψε τα σπίτια των Τούρκων, απέκλεισε τους Τούρκους μέσα στους τέσσερις οχυρωματικούς πύργους. Οι Τούρκοι, οι οποίοι βρισκόταν στην περιοχή του Ριζόμυλου, του Αρμενίου και της λίμνης Κάρλα, πανικοβλήθηκαν και αναγκάστηκαν να καταφύγουν μέσω της θεσσαλικής πεδιάδας, προς

15. Ευάγ. Καραβογιάννης, «Η ΄΄Επιπεδογραφία της Φεράς΄΄ του Ρήγα Βελεστινλή από άποψη αρχαιολογική», *Υπέρεια,* τόμ. 1, Πρακτικά, Α΄ Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Αθήνα 1990, σελ. 423-448.

16. Πολυβ.18,22,9, Πλουτ. Πελοπ. 32, Τίτ. 8.

17. Leake, W., *Travels in North Greece 1801, 1805, and 1806*, Λονδίνο, 1835, τόμ. iv. σελ, 437-438.

τη Λάρισα. Η πρώτη αυτή επιτυχία των Ελλήνων, δυστυχώς δεν είχε θετικά αποτελέσματα γιατί ο Κοντονίκος πληγώθηκε βαριά και τον διαδέχτηκε ο Π. Μπασδέκης.

Οι Έλληνες στρατιώτες επιδόθηκαν στην κραιπάλη και χαλάρωσαν την επιτήρηση των Τούρκων, με αποτέλεσμα οι Τούρκοι ιππείς διέφυγαν προς τη Λάρισα, με σκοπό να ζητήσουν βοήθεια. Στο δρόμο, όμως προς τη Λάρισα συνάντησαν τον Μαχμούντ πασά Δράμαλη, ο οποίος είχε μαζί του 5000, στρατιώτες και εφόρμησε στο Βελεστίνο, το οποίο και κατέλαβε. Έτσι, το Βελεστίνο υποτάχθηκε οριστικά και καταστράφηκε από τη μανία των Τούρκων, όπως και τα χωριά του Πηλίου.

β) Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897

Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, αποτέλεσε την πρώτη πολεμική εμπλοκή της Ελλάδας, όπου δοκιμάστηκε ο πολεμικός μηχανισμός της και το πολεμικό δυναμικό[18]. Ο πόλεμος αυτός των τριάντα ημερών ή και Μαύρο 97, όπως χαρακτηρίστηκε ήταν ο πόλεμος που κήρυξε η Οθωμανική αυτοκρατορία κατά του Βασιλείου της Ελλάδας το 1897, ως απόρροια της τότε έκβασης του Κρητικού προβλήματος, αρνούμενη δημοψήφισμα στην Κρήτη. Ο πόλεμος αυτός χαρακτηρίστηκε ως ακήρυχτος από την ελληνική κυβέρνηση, γιατί δεν δόθηκε ποτέ εντολή επίθεσης στο στρατόπεδο των Ελλήνων. Μπορεί η εισβολή αυτή να κατέληξε σε ήττα των Ελλήνων, αλλά η ουσία είναι ότι επιβλήθηκε με απαίτηση της Γερμανίας, για Διεθνή οικονομικό έλεγχο και είχε τεράστια σημασία στο Κρητικό ζήτημα[19]. Το 1897, η ελληνοτουρκική μεθόριος στη Θεσσαλία ήταν στις ΝΑ προσβάσεις του Ολύμπου και στις νότιες προσβάσεις των Χασίων, σχηματίζοντας ένα Υ, μεταξύ των χωριών Γκρίζανος και Ζάρκος[20], όπως ακριβώς είχε καθοριστεί από την Επιτροπή Καθορισμού ελληνοτουρκικών συνόρων, Θεσσαλίας και Ηπείρου. Το σχέδιο αυτό εκπόνησε ο άγγλος ταγματάρχης, Τζών Αρτάγκ, που υπογράφηκε στις 20 Ιουνίου 1882 και ολοκληρώθηκε στις 5 Νοεμβρίου 1882.

Ο ποταμός Πηνειός αποτελούσε για τον τούρκο διοικητή προγεφύρωμα για την εκδίωξη των Ελλήνων. Η ελληνική διοίκηση ήταν πιστή μέχρι τότε στο γαλλικό πρότυπο πολεμικής τακτικής, που είχε εμπιστευθεί την οργάνωση άμυνας στο Γάλλο στρατηγό Βόσσερ της γαλλικής αποστολής στα υπερκείμενα του Πηνειού περάσματα της Μελούνας, Β του Τυρνάβου και Ρεβένι, Ν του Τυρνάβου, τα οποία ήταν και τα δύο δυτικά από τη Λάρισα. Το ελληνικό σχέδιο Επιτελείου, αφού το παρέδωσε ο Βόσσερ στους έλληνες, το ενέκρινε ο στρατηγός Μακρής[21].

Δυστυχώς, όμως, δεν είχαν εκπονηθεί αναλυτικά σχέδια από τους έλληνες, ούτε είχαν γίνει σοβαρά αμυντικά έργα και δεν υπήρχαν Εφεδρείες, οι οποίες θα επέτρεπαν το σχηματισμό της αμυντικής γραμμής, αλλά και τη δυνατότητα αποστολής ενισχύσεων στα σημεία, όπου θα παρουσιάζονταν ανάγκη ενίσχυσης[22]. Ο βασιλεύς Γεώργιος Α΄ γυρίζοντας από την Ευρώπη το 1896 έστειλε επιστολή στον Δηληγιάννη, στις 22 Νοεμβρίου 1896, να γίνει πρόσκληση Εφεδρειών στο στρατό, ώστε να συμπληρωθούν γύρω στις 12.000 έφεδροι στρατιώτες.

---

18. ΔΕΚ/ ΓΕΣ, *Στρατιωτική Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1980, σελ. 37.

19. Doulgas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923,* μτφρ. Α. Ξανθοπούλου, Β΄ έκδοση, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1977, σελ 235.

20. Το Γκρίζανος, είναι το σημερινό χωριό Γροιζάνο Τρικάλων.

21. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σελ 126.

22. *Ιστορία Ελληνικού έθνους, ό. π.*, σελ 126-127.

γ) Οι πολεμικές επιχειρήσεις

Το μέτωπο στη Θεσσαλία. Στη Θεσσαλία οι Τούρκοι είχαν μαζέψει 58000 πεζικό, 1500 ιππείς, 156 πυροβόλα, υπό την διοίκηση του Ετέμ πασά, έχοντας το Αρχηγείο στην Ελασσόνα. Οι Έλληνες είχαν 4500 πεζούς, 800 ιππείς, 96 πυροβόλα, υπό την διοίκηση του πρίγκιπα Κωνσταντίνο, με το Αρχηγείο να είναι στη Λάρισα Στο Μάτι, τοποθεσία έξω από τον Τύρναβο, οι Έλληνες είχαν οχυρωθεί, φυλάγοντας έτσι το δρόμο προς τον Τύρναβο. Στην τοποθεσία αυτή έγιναν σφοδρές συμπλοκές και μάχες, μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων και στις 12 Απριλίου κατέλαβαν τον Τύρναβο Οι τουρκικές δυνάμεις κατόρθωσαν καταπίεσαν ασφυκτικά τις πτέρυγες των ελληνικών δυνάμεων, με αποτέλεσμα οι έλληνες στρατιώτες να πανικοβληθούν και να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και να υποχωρήσουν άτακτα, περνώντας τη Λάρισα, η οποία εκκενώθηκε.

Ο ελληνικός στρατός την περίοδο αυτή είχε διαιρεθεί σε δύο μεραρχίες και κάθε μια από αυτές σε δύο ταξιαρχίες. Μια από αυτές, την τρίτη, η οποία ανήκε στην β΄ μεραρχία, αρχηγός διορίστηκε ο Σμολένσκη. Η ταξιαρχία αυτή κατά την έναρξη του πολέμου (5-11 Απριλίου 1897) αμύνθηκε τα στενά Ρεβενίου. Η τρίτη αυτή ταξιαρχία εξετέλεσε υποδειγματικά και συντεταγμένη το καθήκον της. Μια άλλη δύναμη με τον Δημόπουλο κρατούσε το Καζακλάρ, Αμπελώνας, ενώ το 4ο ευζωνικό τάγμα είχε φτάσει στη Γιάννουλη Λάρισας[23].

Εξάλλου, την ημέρα που το κυριότερο μέρος του στρατού μας, αποτελούμενο από 20.000 άνδρες, έδινε μικρή μάχη στο Τατάρ, διατάχθηκε γενική αποχώρηση και αδικαιολόγητη οπισθοχώρηση προς τα Φάρσαλα. Η οπισθοχώρηση ήταν έγκλημα, καθώς και συνταγματάρχης Σμολένσκη διατύπωσε με υπεύθυνες δηλώσεις στην Εφημερίδα της Ν. Υόρκης. Επίσης δήλωσε ότι η υποχώρηση ήταν ασύγγνωστος, δεν έγινε ένεκα αποθαρρύνσεως του στρατού, αλλά λόγω της διαταγής του Διαδόχου, «*Είμεθα βαρέως τεθλιμμένοι, αναμφιβόλως, αλλά όταν κατά την προς Φάρσαλα πορείαν μας εννοήσαμεν ότι ο ανδρείος ημών στρατός επροδόθη, ηλπίσαμεν ότι το θάρρος μας θα μας επέτρεπε, να επανορθώσουμε το διαπραχθέν έγκλημα, είμεθα δε νυν ενταύθα, όπως πράξωμεν τούτο έχω ανάγκην επικουριών, φρονώ δε ότι έπρεπε να επέλθη σύμφωνος ενέργεια του Επιτελείου και του Διαδόχου. Αλλά οι κύριοι ούτοι δεν σπεύδουσιν*»[24].

δ) Η μάχη στο Βελεστίνο

Την περίοδο του Ελληνοτουρκικού πολέμου 1897, του μαύρου ΄97, το Βελεστίνο έγινε το σημείο αναφοράς των πολεμικών συγκρούσεων με τον γενναίο συνταγματάρχη Σμολένσκη, τον διοικητή της τρίτης ταξιαρχίας. Την περίοδο αυτή έγιναν τρεις σημαντικές επιθέσεις εναντίον του Βελεστίνου, από τις 15 έως 24 Απριλίου. Από τα Φάρσαλα, στις 15 Απριλίου, στάλθηκε για ενίσχυση ένα τμήμα ευζώνων, ένας λόχος μηχανικού, μια ύλη και δύο πυροβολαρχίες.

Οι τουρκικές δυνάμεις αποτελούνταν από 12 ίλες, 500 ιππείς, από μια έφιππη πυροβολαρχία και διοικητής ήταν ο Σουλεϊμάν πασάς. Οι ελληνικές δυνάμεις βρίσκονταν σε καταυλισμό και καθώς αντιλήφθηκαν τις τουρκικές δυνάμεις παρατάχθηκαν σε μάχη. Οι πεζικές δυνάμεις των Τούρκων βρίσκονταν στο χωριό Ριζόμυλο και προσπαθούσαν να περάσουν τη γέφυρα κάτι που οι ελληνικές δυνάμεις δεν το επέτρεψαν, αλλά ανέκοψαν και την πορεία των τουρκικών ιλών. Ο τούρκος διοικητής, ευρισκόμενος σε αδυναμία,

23. Γ. Ρούσος, *ό. π.*, σελ. 171-172.
24. Γ. Ρούσος, *ό. π.*, σελ. 145.

διέταξε να γίνει υποχώρηση προς το Γκερλί (Αρμένιο), ενώ οι ελληνικές δυνάμεις δεν προέβησαν σε καταδίωξη και χωρίς να υπάρχει κάποιος λόγος αποτραβήχτηκαν νότια του Βελεστίνου.

Μια σύγχυση και κάποια παραπλάνησε επικράτησε στο ελληνικό στρατόπεδο, πως δήθεν, οι τούρκοι έχουν περικυκλώσει το Βελεστίνο και έτσι, η ίλη προχώρησε προς τον Αλμυρό και το πυροβολικό προς το Βόλο. Ο Σμολένσκη, ο οποίος βρισκόταν στα Φάρσαλα, έφτασε το βράδυ 15 Απριλίου με την 3η ταξιαρχία στο Βελεστίνο, για να διατηρήσει τον έλεγχο του δρόμου και την σιδηροδρομική γραμμή προς το Βόλο. Η μεραρχία αυτή αποτελούνταν από δύο συντάγματα πεζικού, ένα τάγμα ευζώνων, δύο ορειβατικές πυροβολαρχίες, ένα λόχο μηχανικού, μια ίλη και μια πεδινή πυροβολαρχία[25].

Οι αξιωματικοί του Σμολένσκη έμαθαν για την διασπορά των πρώτων δυνάμεων από το Βελεστίνο και προσπάθησαν να συγκεντρώσουν και πάλι τις δυνάμεις ατές. Οι δυνάμεις του Σμολένσκη από τα Φάρσαλα εισήλθαν στο Βελεστίνο στις 16 Απριλίου, ενώ ο αρχιστράτηγος των τούρκων, Ετέμ πασάς, έδωσε εντολή στον ταξίαρχο Ναήμ πασά να συγκεντρώσει τα στρατεύματα και να καταλάβει το Βελεστίνο. Ο Ναήμ προχώρησε μέχρι το Γκερλί, όπου και στρατοπέδευσε, στέλνοντας παράλληλα περιπόλους, με σκοπό να αναγνωρίσουν τη γύρω περιοχή. Οι Τούρκοι την ίδια ημέρα πληροφορήθηκαν ότι τα ένοπλα ελληνικά τμήματα είχαν καταλάβει σχεδόν όλα τα τριγύρω στενά και για το λόγο αυτό ο Ναήμ, απέστειλε μια ίλη προς το Καραγάδ, με σκοπό να καταστρέψει την σιδηροδρομική γραμμή και να διακοπεί έτσι, ο ανεφοδιασμός των Ελλήνων από το Βόλο προς τα Φάρσαλα και αντίθετα. Το μεσημέρι της 17ης Απριλίου κατέφτασε στο Γκερλί, ο συνταγματάρχης Μαχμούντ Μουχτάρ, ο οποίος έδωσε εντολή στον Ναήμ, να επιτεθούν γρήγορα, προτού ενισχυθούν οι ελληνικές δυνάμεις.

Στις 17 Απριλίου, οι τουρκικές δυνάμεις με αρχηγό τον Μαχμούντ, ξεκίνησαν από το Γκερλί με στόχο να γίνει αναγνώριση της περιοχής και να απασχοληθούν με μικροενοχλήσεις τα ελληνικά στρατεύματα. Στον Ναήμ ανατέθηκε η κύρια αποστολή της επίθεσης, ενώ μια άλλη τουρκική φάλαγγα έφτασε στο Κόνιαρι, το σημερινό χωριό Χλόη και άνοιξε πυρ κατά της ελληνικής παράταξης. Ο Μαχμούντ, αποφάσισε να χτυπήσει αιφνιδιαστικά τη νύχτα τους Έλληνες και ζήτησε ενίσχυση από τον Ναήμ. Το σχέδιο αυτό του Μαχμούντ δεν μπόρεσε να αφυπνίσει τους τούρκους, οι οποίοι μάλλον ένιωθαν κουρασμένοι. Η ελληνική δύναμη με τον ταγματάρχη Δεμέστιχα, μπόρεσε και εκτόπισε τις τουρκικές δυνάμεις, οι οποίες επιτέθηκαν με το ιππικό και το πεζικό, αλλά η επίθεση αυτή δεν είχε αποτέλεσμα. Έτσι, οι Τούρκοι στην επίθεση αυτή έπαθαν αρκετή ζημιά και αποχώρησαν άπρακτοι. Ύστερα από τις αποτυχημένες αυτές επιθέσεις, στις 5 το απόγευμα, διατάχθηκε γενική υποχώρηση των τουρκικών δυνάμεων. Αλλά, όμως, δυστυχώς, οι Έλληνες δεν εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία αυτή και δεν τους καταδίωξαν, ώστε να τους αιχμαλωτίσουν. Αυτή η αδράνεια οφείλεται κυρίως στην έλλειψη οργάνωσης και προνοητικότητας. Στις 23 Απριλίου ο Χακή πασάς, ανέλαβε το ρόλο της επιτήρησης των ελληνικών στρατευμάτων, τα οποία είχαν πια ενισχυθεί με ένα ακόμα τάγμα πεζικού. Στο σχέδιο των Τούρκων ήταν να γίνουν στις 23 Απριλίου ταυτόχρονες επιθέσεις στα Φάρσαλα και στο Βελεστίνο. Ο τουρκικός στρατός ξεκίνησε για τη μεγάλη επίθεση από τις υπώρειες του Καραδάγ, στις 2 Απριλίου, έχοντας σκοπό να εγκλωβιστούν οι ελληνικές δυνάμεις και κυρίως τα πεζοπόρα τμήματα προς τη μεριά του Καράτα Τεπέ.

Οι άσχημες καιρικές συνθήκες και μια ξαφνική ανεμοθύελλα, βοήθησε τους τούρκους να καταλάβουν ορισμένα οχυρώματα. Παράλληλα οι τούρκοι στις 24 Απριλίου,

25. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ήλιος, ό. π.*, σελ. 306.

ενισχύονται με δυνάμεις της ταξιαρχίας του στρατηγού Μεμδίν, ενώ ο Δεμέστιχας ζητούσε να σταλούν ενισχύσεις, αλλά, όμως, μάταια. Η ταξιαρχία του Σμολένσκη δέχθηκε νέα θυελλώδη επίθεση από τις εχθρικές δυνάμεις, ο οποίος με τους στρατιώτες του πολέμησε σθεναρά και ηρωικά και πέτυχε τη δεύτερη περιφανή νίκη στη μάχη του Βελεστίνου. Η μάχη κράτησε όλη μέρα, με αιματηρές επιθέσεις των τουρκικών δυνάμεων και με σθεναρή αντίσταση του Σμολένσκη και του Δεμέστιχα. Ήταν μια σφοδρή μάχη, που χαρακτηρίστηκε από πείσμα, ορμητικότητα και γενναιότητα των στρατιωτών του Σμολένσκη, οι οποίοι πολεμούσαν ακόμα και μέσα στη βροχή και το χαλάζι που έπεφτε την ημέρα εκείνη. Στη μάχη αυτή οι Τούρκοι είχαν 1000 νεκρούς και τραυματίες και οι Έλληνες 100. Δίκαια, ο Σμολένσκη χαρακτήρισε το γεγονός αυτό ως μια δεύτερη νίκη των δυνάμεών του[26].

Τηλεγράφησε στην Αθήνα, με την παροιμιώδη φράση: «*Η ταξιαρχία μου πλέει εις το αίμα*». Η κυβέρνηση του απέστειλε συγχαρητήρια, ως εξής: «*Το υπουργικό συμβούλιο εκφράζει ημίν και εις τον υφ΄ ημάς γενναίον στρατόν την ευγνωμοσύνην του έθνους δια τας λαμπράς υμών νίκας, δικαίωσις της τιμής του έθνους και της χώρας*»[27]. Βέβαια, παρά τα συγχαρητήρια της κυβέρνησης, ο Σμολένσκη και οι στρατιώτες του ήταν απογοητευμένοι από τη στάση της κεντρικής εξουσίας. Ο Σμολένσκη και οι στρατιώτες, αποκαμωμένοι από την μάχη της ημέρα, έπεσαν να κοιμηθούν, για να πάρουν δυνάμεις για την επόμενη ημέρα δράσης, όπως, το ίδιο έκαναν και οι Τούρκοι. Ο Σμολένσκη γνώριζε ότι και την άλλη ημέρα θα ήταν ένας σκληρός αγώνας και ότι έπρεπε να πολεμήσει μόνος του, χωρίς άλλες ενισχύσεις. Ο ίδιος δήλωσε τις ημέρες εκείνες της ηρωικής του δράσης στους ξένους δημοσιογράφους, ότι βρίσκεται στο Βελεστίνο, για να υπερασπίσει την πατρίδα του και το Βόλο και ότι δεν θα παραδοθεί, αλλά και ούτε θα πεθάνει εύκολα.

Δυστυχώς, όμως, ενισχύσεις δεν έστελναν και ήταν αποφασισμένος να αντιμετωπίσει και την ημέρα αυτή και πάλι με αυτοθυσία και ηρωισμό. Το ίδιο βράδυ και ενώ κοιμόταν, του έφεραν ένα συνταρακτικό τηλεγράφημα, το οποίο έλεγε «*Υποχωρώ την εσπέραν ταύτην εις Δομοκόν. Έλθετε εκεί αμέσως. Κωνσταντίνος, Διάδοχος*». Ο Σμολένσκη, οργισμένος φώναξε δυνατά «*Ντροπή-ντροπή*». Το γεγονός αυτό προκάλεσε συνάμα και αίσθηση οργής στους γενναίους στρατιώτες του. Μετά την απροσδόκητη αυτή τροπή, η κατάσταση στη ταξιαρχία ήταν τραγική, αφού το κύριο σώμα είχε σχεδόν αποχωρήσει.

Το πλευρό της ταξιαρχίας έμεινε ακάλυπτο και υπήρχε κίνδυνος να περικυκλωθεί και να αιχμαλωτιστεί εύκολα. Το πρωί οι Τούρκοι επιτέθηκαν και η θέση του Σμολένσκη πήρε διατάσεις στρατιωτικής τραγωδίας. Αναγκάστηκε να υποχωρήσει μεθοδικά, αμυνόμενος συγχρόνως με τις οπισθοφυλακές της ταξιαρχίας του. Οι Τούρκοι έσφιγγαν συνεχώς την ακάλυπτη και απροστάτευτη ταξιαρχία του Σμολένσκη. Οι στρατιώτες του Σμολένσκη, ενώ ήταν νικητές, τώρα πια πολεμούσαν με λύσσα για να μη αμαυρώσουν τη μεγάλη δόξα. Ο Σμολένσκη με την μεθοδικότητα και τους στρατιωτικούς ελιγμούς πέτυχε να αποφύγει την αιχμαλωσία των στρατιωτών του. Η τελευταία αυτή μάχη στο Βελεστίνο, κράτησε ως το βράδυ και ο κύριος όγκος της ταξιαρχίας γλίστρησε από τη δίοδο Πιλάφ-Τεπέ και τράβηξε προς Βόλο και Αλμυρό. Ο Αντ. Σπηλιωτόπουλος[28], περιγράφοντας τη μάχη του Βελεστίνου, αναφέρει «*Χάλαζα οβίδων, συνοδευομένη υπό σφοδρού πυρός πεζικού κατέκλυζον πανταχόθεν το ελληνικόν στρατόπεδον. Πολλαί εξ αυτών κατέπι-*

26. Γ. Ρούσος, *ό. π.*, σελ. 171-172.

27. Γ. Ρούσος, *ό. π.*, σελ. 172.

28. Αντ. Σπηλιωτόπουλος, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού πολέμου*, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1902, σελ. 160.

πτον εντός Βελεστίνου και μετέβαλον εις ερείπια τας οικίας. Το δάσος ολόκληρον και οι φάραγγες των ορέων έτρεμον, αντήχουν και συνεταράσσοντο εκ του τρομερού θορύβου εκπυρσοκροτήσεων».

Οι Τούρκοι στις 25 Απριλίου, μπήκαν ανενόχλητοι στο Βελεστίνο και στις 26 του ιδίου μήνα στο Βόλο. Οι συνέπειες ήταν τραγικές για τον ελληνικό πληθυσμό. Οι κάτοικοι εγκατέλειψαν το Βελεστίνο στις 16-17 Απριλίου 1897 και η κωμόπολη ερημώθηκε από κατοίκους, ενώ τα σπίτια έμειναν καταστραμμένα και ακατοίκητα. Αρκετοί αιχμαλωτίστηκαν, ενώ αρκετές γυναίκες ατιμάσθηκαν και όσοι γλίτωσαν, πήραν το δρόμο της προσφυγιάς. Στο χωριό Άγιος Γεώργιος Φερών ατιμάσθηκαν οι κόρες του ιερέα, ενώ αρκετές γυναίκες οδηγήθηκαν στα τουρκικά χαρέμια[29]. Τα περισσότερα σπίτια έγιναν ερείπια, άλλα κάηκαν, ενώ και η εκκλησία του Βελεστίνου δεν γλίτωσε από την τουρκική μανία.

29. *Εστία*, 26 Μαΐου 1897.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΝΑΓ. ΣΥΡΕΓΓΕΛΑΣ

Αἱ Φεραί, τό Βελεστῖνον εἰς τά Χρυσόβουλλα, ὁδοιπορικά καί ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα

Ὁ χῶρος συγκαταλέγεται εἰς τά μορφικά στοιχεῖα τῆς πολιτείας καί εἶναι θεμελιώδους σημασίας. Ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος Παρμενίδης θεωρεῖ τόν χῶρον ὡς τό ὀντολογικόν θεμέλιον, ἐπί τοῦ ὁποίου στηρίζεται τό οἰκοδόμημα τῆς ἐξουσίας. Ἡ δευτέρα ἔννοια τοῦ χώρου εἶναι ὅτι οὗτος ἐξεικονίζει καί τήν ὑλικήν μορφήν, τήν ὁποίαν λαμβάνει ἑκάστη συγκεκριμένη ἐπαρχία, ὡς ἡ χαρτογράφησίς της. Τέλος ὁ χῶρος συμβολίζει τήν ἔκτασιν τῆς κυριαρχίας καί τήν ἐν γένει ζωήν.

Ὑπό τήν ἀνάλυσιν ταύτην τῆς ἐννοίας τοῦ χώρου ἑρμηνεύεται ἡ τόσον ἰδιότυπος πορεία τῆς κωμοπόλεως Φερῶν – Βελεστίνου ἀπό τῶν μυθικῶν χρόνων μέχρι τῆς σήμερον. Ἡ γεωπολιτική θέσις της, συγκοινωνιακός κόμβος, τό εὔφορον τοῦ ἐδάφους, ἡ ὀξύνοια, τό εὔψυχον καί τό φιλόπονον τῶν κατοίκων της εἶναι οἱ συντελεσταί ταύτης τῆς ἰδιοτύπου πορείας ἐν χώρῳ καί χρόνῳ. Ταύτην τήν πορείαν ἀνάγλυφον τήν μαρτυροῦν αἱ φιλολογικαί πηγαί καί ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη. Ἐκ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν τό «corpus» τῆς λεγομένης «Συλλογή Ἐγγράφων τῆς Μακρινίτσης» καλύπτουν τόν 13ον αἰῶνα καί δέν πληροφοροῦν μόνον περί τῆς οἰκογενείας τῶν Μελισσηνῶν, ἀλλά καί τῆς ἐν γένει ζωῆς τῆς Μαγνησίας. Ἡ οἰκογένεια αὕτη λαβοῦσα ὡς φέουδον τήν Δημητριάδα ἀπό τόν Δεσπότην τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ Α΄ Ἄγγελον Δοῦκα Κομνηνόν (1236-1271) ἀφῆκεν ἀνεξίτηλον τήν πορείαν της διά τῆς ἀνοικοδομήσεως ἱστορικῶν μονῶν εἰς τό Πήλιον. Ὁ ἀρχηγέτης τοῦ οἴκου τῶν Μελισσηνῶν Κωνσταντῖνος ᾠκοδόμησεν ἐκ βάθρων τήν Ι.Μονήν τῆς Ὀξείας Ἐπισκέψεως εἰς τό χωρίον τοῦ Πηλίου ὄρους Μακρινίτσα. Ὁ υἱός τοῦ Κωνσταντίνου Μελισσηνοῦ, Νικόλαος, ἠκολούθησεν τήν αὐτήν πολιτικήν καί ᾠκοδόμησεν μονήν εἰς τό χωρίον Πορταριά τοῦ Πηλίου πρός τιμήν «τοῦ Προφήτου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου». Αἱ μοναί ὑπήχθησαν εἰς τό «σταυροπηγιακόν καθεστώς», ἤτοι ὑπήγοντο ἀπ' εὐθείας εἰς τό Οἰκουμενικόν Πατριαρχεῖον. Αἱ μοναί ἐπροικίσθησαν διά πολλῶν μετόχων ἀνά τήν Μαγνησίαν, ὡς ἡ μονή τῆς Ξενιᾶς, ἡ ὁποία τότε ὠνομάζετο τοῦ Κῦρ Ἰλαρίωνος, τοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου καί πολλῶν ἄλλων.

Οὕτω λίαν σημαντικόν διά τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν καί σαφέστατον τό ὑπό-

μνημα τοῦ Πατριάρχου κυροῦ Ἀρσενίου τοῦ Αὐτορειανοῦ, ἐν ἔτει 1256 μηνί Ὀκτωβρίῳ, ὅστις πρός τοῖς ἄλλοις ἀναφέρει ἐπί λέξει τά ἑξῆς: «...Ἀνηνέχθη δέ καί περί τοῦ καταταχθῆναι εἰς Παραλαύριον τῆς Μακρυνιτίσσης τήν κατά τήν ἐνορίαν τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Βελεστίνου διακειμένην μονήν τῆς Πανάγνου Θεοτόκου, τήν ἐπί σταυροπηγίῳ μέν ταύτης τῆς ἐπισκοπῆς Βελεστίνου δεδομημένην, τοῦ Κυροῦ Ἰλαρίωνος δέ λεγομένην». Ταύτη ἡ παράγραφος τοῦ Πατριαρχικοῦ Ὑπομνήματος δηλοῖ καί μαρτυρεῖ ὅτι τῷ 1256 εἰς τό Βελεστῖνον ὑπῆρχε ἕδρα ἐπισκόπου καί ὅτι ἡ μονή τοῦ Κυροῦ Ἰλαρίωνος, μονή Ξενιᾶς, ὑπήγετο εἰς τά ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς Βελεστίνου. Εἰς τό κείμενον δέν ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου. Τοῦτο τό κενόν ἀναπληροῖ ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα. Ὁ Ν.Ι. Γιαννόπουλος ἀναφέρει: «τό ὄνομα ἑνός τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς ἐγνώσθησαν ἡμῖν ὑπό τινος ἐπιγραφῆς ἐπί λίθου λευκοῦ, εὐμεγέθους, φέροντος μέγαν σταυρόν, τελευτῶντα εἰς ἀγκυροειδῆ ἀνθέμια... ἐχούσης δ' ἐπί λέξει ὧδε: «Ὁ σός ναός οὗτος, θεῖε ναέ Κυρίου ὁ Ποιμενάρχης Μιχαήλ Βελεστίνου Δομητός ἐν ἔτει ϛψπγ' 1275. Ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς ἐφθάρη ἐν μέρει ὑπό τῶν Τούρκων τῷ 1897 εἰσβαλόντων εἰς Ἀλμυρόν».

Καί ὁ μοναχός Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης γράφει σχετικῶς μέ τήν ὡς ἄνω ἐπιγραφήν: «Ἄλλοτε ὑπήγετο εἰς τόν ἐπίσκοπον τοῦ Βελεστίνου ὡς μαρτυροῖ ἡ ἐπί τῆς θύρας τοῦ διοικητηρίου Ἀλμυροῦ Βυζαντινή ἐπιγραφή «Ὁ σός ναός Θεῖε Ναέ Κυρίου ὁ ποιμενάρχης Μιχαήλ Βελεστίνου». Καί εἰς ἀναβάθρα τινά εὑρέθησαν ἐν Τσαμίῳ τινί τόν παρελθόντα Ἰανουάριον, ἥτις εἶναι ἐπιτόπιος χονδρά πέτρα ἔχουσα ὑπ' αὐτήν κεχαραγμένον μέγαν σταυρόν καί τό ὄνομα τοῦ ἄνω εἰρημένου Ποιμενάρχου Μιχαήλ Βελεστίνου». Αἱ πληροφορίαι τῶν Γιαννοπούλου καί Ἐσφιγμενίτου συμπληροῦν τό Ὑπόμνημα τοῦ Ἀρσενίου καί εἶναι χρησιμώτατον διά τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν τῆς ἐπαρχίας Δημητριάδος. Εἰς ταῦτα διαφαίνεται ἡ ἡγεμονική θέσις τοῦ Βελεστίνου. Ἡ ἐπαρχία Ἀλμυροῦ ὑπήγετο εἰς τήν ἐπισκοπήν Βελεστίνου.

Ὡς ἐπισκοπή Φερῶν ἀναφέρεται ὑπό τοῦ Μιχαήλ Le Quien (Λεκκινίου) εἰς τήν ΚΑ΄ τάξιν. Ἐπίσης τόν 13ον αἰῶνα ἀναφέρεται ἐπισκοπή Βελεστίνου εἰς τάς Notitiae καί Πατριαρχικά ἔγγραφα. Καί εἰς τό Ὑπόμνημα τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ ἐκδοθέν τῷ 1276 γίνεται μνεία περί τοῦ Βελεστίνου. Εἰς τό ὑπόμνημα τοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ ἐμπεριέχονται πληροφορίαι περί τῆς μονῆς τοῦ «Προφήτου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου» Πορταριᾶς, ἀναφέρουσαι ὅτι ὁ Νικόλαος Μελισσηνός ἠγόρασε τήν γαιοκτησίαν τῆς μονῆς. Τοῦτο προκύπτει ὄχι μόνον ἀπό τό κείμενον τοῦ «Ὑπομνήματος», ὅπου ἀναφέρεται ἡ περιοχή ἀγορᾶς, τό Βελεστῖνον, ἀλλά καί ἀπό τά «Πρατήρια» (ἀγοραστήρια συμβόλαια), τά ὁποῖα συνοδεύουν τό Πατριαρχικόν «Ὑπόμνημα» ὡς τῶν ἀδελφῶν Κατσιδώρη, Ἀρχοντίτζη καί ἄλλων.

Τό Χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, Αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκδοθέν τόν Σεπτέμβριον τοῦ 1274, ἐπικυρώνει τάς κτήσεις τῶν μονῶν Μακρινίτσης καί Πορταριᾶς. Ἐπαναλαμβάνει τόν νόμιμον τρόπον κτήσεως καί ἀναφέρει τόν τρόπον ἀγορᾶς. Ἰδού ἕν χαρακτηριστικόν ἀπόσπασμα: «...μετά πάντων τῶν δικαίων καί προνομίων αὐτῶν, ἤγουν χωραφίων, ἀμπελώνων, χερσαίας γῆς, προσκαθημένων ἀνθρώπων καί παντοίων ἄλλων κινητῶν τε καί ἀκινήτων πραγμάτων, τά τε ἐν τῇ τοιαύτῃ Δρυανουβαίνῃ ἐξ ἀγορασίας περιελθόντα τούτῳ ἀπό δικαίας νομῆς τῶν διαπρασάντων πρός αὐτόν ταῦτα καί προσκυρωθέντα παρά τούτου τῇ τοιαύτῃ σεβασμίᾳ μονῇ οἰκήματά τε, περιβόλια, ἀμπέλια, χωράφια καί δύο μυλικά ἐργαστήρια, ὡσαύτως καί τά ἐν Βελεστίνῳ ἐξ ἀγορασίας τούτου κατά τόν αὐτόν τρόπον κυρωθέντα αὐτῇ ἀμπέλια κατά τάς περιλήψεις τῶν γεγονότων τούτῳ πρατηρίων ἐγγράφων παρά τῶν διαπωλησάντων τά τοιαῦτα

κτήματα πρός αὐτόν...». Σαφέστατον τό κείμενον τοῦ Χρυσοβούλλου. Ἐξηγεῖ τινί τρόπῳ ἀπεκτήθη ἡ περιουσία τῶν μονῶν. Ταῦτα τά ἐπίσημα ἔγγραφα ἐδημοσιεύθησαν ὑπό τοῦ μοναχοῦ Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου εἰς τό περιοδικόν «Προμηθεύς» τῷ 1897, εἰς τήν ἡμερησίαν ἐφημερίδα τοῦ Βόλου «Λαϊκή Φωνή» τῷ 1929 καί εἰς τήν ἐργογραφίαν τοῦ λογίου καί ἐγκρίτου δικηγόρου κ. Ἀπ. Παπαθανασίου.

Μία ἐκ τῶν πλέον ἐγκύρων πηγῶν τοῦ ἐρευνητοῦ εἶναι ἡ περιήγησις, ἡ ὁδοιπορία. Ἡ κίνησις εἶναι ἡ ζωή, εἶναι ἐντός τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν αὕτη συνδυάζῃ τόν «Κερδῶον καί Λόγιον Ἑρμῆν» καί κατατίθεται εἰς γραπτόν λόγον, τότε τό κείμενον εἶναι ἡ πλέον ἔγκυρος πηγή. Μία ἐκ τούτων τῶν πηγῶν εἶναι καί τοῦ περιηγητοῦ Ἐβλίγια Τσελεμπή περιοδεύων τῷ 1668. Περί Βελεστίνου γράφει: «Ὁ Καζᾶς τοῦ Βελεστίνου (Volasin). Βρίσκεται καί τοῦτος στό ἔδαφος τοῦ λιβά τῶν Τρικάλων καί εἶναι ἀναπτυγμένος Καζᾶς μέ μισθό (τοῦ Καδῆ) 150 ἄσπρα (τή μέρα). Ὁ διοικητής του εἶναι βοϊβόδας. Ἔχει ἀναπληρωτή τοῦ κεχαγιᾶ τῶν σπαχήδων, ἀρχηγό τῶν γενιτσάρων καί ἀγορανόμο. Ὅλα τά κοινωφελῆ ἱδρύματα ἔχουνε χτιστεῖ σέ μιά μεγάλη ἀνοιχτωσιᾶ, σ'ἕναν τόπο μέ καλόν ἀέρα, ὅπου κυλᾶνε ζωογόνα νερά. Σάν φύγαμε ἀποδῶ διαβήκαμε ἀπό ὄμορφα χωριά καί ἀνοιχτωσιές». Αἱ πληροφορίαι εἶναι πενιχραί.

Ὁ Ἰωάννης Ἀναστασίου Λεονάρδος συγγράψας τῷ 1836 τήν «Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία» περί Βελεστίνου γράφει τά ἑξῆς: «Βορειοδυτικῶς τῆς Μαγνησίας πρός τήν Μητρόπολιν τῆς Θεσσαλίας ἐκτείνεται μία πολλά εὐρύχωρος ὁδός, ἀριστερόθεν τῆς ὁποίας βλέπομεν τήν μικράν πόλιν Βελεστῖνον ὑπό τῶν Τούρκων λεγομένην Γενίτζαρι. Τόπος πολλά περίεργος καί εἰς τήν τῶν ἀρχαίων ἱστορίαν ἀξιομνημόνευτος, ἀπέχων μέν Λαρίσσης ἀνατολικομεσημβρινῶς ὥρας 8 τοῦ δέ Βώλου πρός θρασκίαν ὥρας 5. Ὁ Βελεστῖνος κεῖται ἐπί πλαγίου πεδιάδος εἰς τήν θέσιν τῶν παλαιῶν Φερῶν πόλεως πρωτευούσης τῆς εἰς τήν παλαιάν ἑλληνικήν ἱστορίαν γνωστῆς μικρᾶς ἐπικρατείας... Ταύτην τήν ποτέ ἰσχυράν, μεγίστην καί περικυκλωμένην ἀπό κήπους πόλιν, κυριεύοντες νῦν Ὀθωμανοί, πατοῦσι τό κλασσικόν ἔδαφος τῆς παλαιᾶς ἱστορίας τῶν προγόνων μας συγκατοικοῦντες μέ ὀλίγους Ἕλληνας εἰς περίπου 300 ὀσπήτια. Πρό τῆς ἀποστασίας ἐν ἔτει 1821 εἶχε περισσοτέρους κατοίκους· πλήν μερικοί ἐξ αὐτῶν ἐμοίρασαν τήν τύχην μέ τούς λοιπούς γείτονάς των εἰς τήν χερσόννησον». Καί ἐν συνεχείᾳ τοῦ κειμένου ἀναφέρεται εἰς τήν Ὑπέρειαν Κρήνην, τά πέριξ δένδρα, οἰκίας καί μιναρέδας. Τό κείμενον τοῦ Λεονάρδου πλέον περιεκτικόν.

Ὁ Μητροπολίτης Δωρόθεος Σχολάριος, ὁ ὁποῖος διετέλεσε Μητροπολίτης Δημητριάδος 1858-1870, εἰς τό ἔργον του «Ἔργα καί ἡμέραι» ἐκδοθέν ἐν Ἀθήναις τῷ 1877 περιλαμβάνει ἕν ἔγγραφον, λίαν πολύτιμον διά τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν τῆς ἐπαρχίας Δημητριάδος. Τοῦτο τό ἔγγραφον εἶναι ὁ Κῶδιξ τῆς ἐπισκοπῆς. Τοῦτο συνετάγη τῷ 1860, ὅπου διά τῆς κομψῆς καί γλαφυρᾶς γραφίδος του ὁ λόγιος ἱεράρχης μυεῖ καί διαφωτίζει τόν ἐρευνητήν καί παραδίδει εἰς τήν αἰωνιότητα τήν τοπογραφίαν τῆς Δημητριάδος κατά τῷ 1860. Εἶναι τό μοναδικόν ἐκκλησιαστικόν κείμενον, τό ὁποῖον καλύπτει πλήρως τήν ἔρευναν. Τό ἔγγραφον τό τιτλοφορεῖ «Ἐνεστῶσα Περιφέρεια» καί τό ἐπεξηγεῖ «ἡ σύντομος στατιστική τῆς ἐπαρχίας Δημητριάδος καί τῶν ἐν αὐτῇ χωρίων τῶν ὑπαγομένων τῇ πνευματικῇ δικαιοδοσίᾳ τοῦ Μητροπολίτου αὐτῆς».

Περί τοῦ Βελεστίνου πληροφορεῖ τά ἑξῆς: «Τμῆμα τέταρτον. Ἐπαρχία Δημητριάδος. Χωρία (Ναχιγέ Βελεστίνου) Βελεστῖνος, (αἱ πάλαι ποτέ περίφημοι Φεραί) χωρίον κατοικούμενον ὑπό Ὀθωμανῶν καί ὀλίγων παροίκων Χριστιανῶν, τερπνόν, κατάφυτον καί καλλίῤῥυτον, ἐκ τῆς ἀρχαίας καλλονῆς σώζει τήν θέσιν καί τήν ἀναβρύουσαν πηγήν,

ἐστρωμένην διά μαρμάρων καί ἐλεεινῶς ἔχουσαν διά τήν ἀβελτηρίαν. Πρός δέ, τά ἐρείπια τῶν καταστραφέντων ἐπί τοῦ 1821 οἴκων τῶν Χριστιανῶν, καί τῶν δημευθέντων ὡραίων αὐτῶν κτημάτων. Εἶναι δέ ἤδη ἕδρα τῶν τοπικῶν ἀρχῶν τοῦ τμήματος (Ναχιγέ). Ἀπέχει δέ τοῦ μέν Νέου Βόλου ὥρας τρεῖς καί τῆς Λαρίσσης ἐννέα. Ἔχει δέ οἰκογενείας Τουρκικάς μέν περί τάς 100, Χριστιανικάς δέ περί τάς 25, μετερχομένας τήν γεωργίαν καί κηπουρίαν. Ἐνταῦθα δέ ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος γίνεται καί ἀγορά (παζάρι). ἔχει δέ καί ἐκκλησίαν, τήν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Οἱ κάτοικοι οἰκοῦντες εἰς τά δύο ἄκρα τοῦ Βελεστίνου εἶναι γεωργοί και κηπουροί». Ἀπαριθμεῖ καί παρουσιάζει ἐν συνεχείᾳ τά χωρία τά ἀποτελοῦντα τό τμῆμα τοῦ Βελεστίνου καί καταλήγει: «Τά χωρία τοῦ Βελεστίνου εἶναι ἐννέα τόν ἀριθμόν, καί περιέχουσιν οἰκογενείας ἑλληνικάς μέν 450 καί κατοίκους 2.250· ὀθωμανικάς δέ περί τάς 100, καί κατοίκους 500. Τό ὅλον οἰκογενείας 550 καί κατοίκους 2.750». Λεπτομερέστατος ὁ Σχολάριος σαφής καί λιτός.

Ὁ μοναχός Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμενίτης εἰς τάς ὁδοιπορίας του ἀναφέρει περί Φερῶν – Βελεστίνου εἰς τό περιοδικόν «Προμηθεύς» τοῦ 1891 τά ἑξῆς: «Περί τοῦ Δήμου Φερῶν. Ὁ δῆμος Φερῶν κεῖται εἰς τό ἀνατολικόν μέρος τῆς ἀρχαίας Πελασγιώτιδος καί ἀνήκει εἰς τήν ἐπαρχίαν Βώλου. Συνορεύει δέ πρός Α. μετά τοῦ δήμου Μακρυνίτσης, πρός Β.Α. μετά τοῦ δήμου Βοίβης, πρός Β.Δ. μετά τοῦ δήμου Ἀρμενίου, πρός Δ. μετά τοῦ δήμου Σκοτούσης καί πρός Μ.Δ. μετά τοῦ δήμου Ἁλμυροῦ. Ἔλαβε δέ τήν ἐπωνυμίαν ταύτην ἀπό τῆς ἀρχαίας πόλεως Φερῶν» καί συνεχίζει μέ τό ἱστορικόν ἀπό κτίσεως Φερῶν μέχρι τοῦ 353 π.Χ. καί σημειοῖ: «Μετά ταῦτα φαίνονται αἱ Φεραί μέ τό σημερινόν ὄνομα Βελεστῖνος κατά τόν ὄγδοον αἰῶνα μ.Χ.» καί συνεχίζει περί Σλάβων καί περί Φραγκικῆς δυναστείας. Καί συνεχίζει: «Σύγκειται ἐκ δέκα χωρίων· ἔχει κατοίκους (τῷ 1891) 4.599, δημότας δέ 3.040. Βελεστῖνος πρωτεύουσα τοῦ δήμου, ἔχει κατοίκους 2.359· ἅπασα ἡ κωμόπολις σήμερον ἔχει χροιάν τουρκικῆς πόλεως ἄν καί διατρέχομεν τό δέκατον ἔτος ἀπό τῆς προσαρτήσεως, μόλον τοῦτο δέν ἤλλαξεν εἰσέτι τήν χροιάν αὐτῆς. Ναούς ἔχει δύο τόν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὄντα ἐπί Τουρκοκρατίας ᾠκοδομημένον κατά τό ΒΔ καί μακράν τῆς πόλεως ἐπί λόφου βλέποντος πρός δυσμάς· τόν δέ ᾠκοδόμησαν ἤδη εἰς τό κέντρον τῆς πόλεως ἐπί ὑψώματος ἐν ᾧ τόπῳ ἦτο τό καλλίτερον Τσαμίον καί πρό αὐτοῦ, ὡς εἰκάζεται, ναός Χριστιανικός καί πρό τούτου ναός τῆς Ἀρτέμιδος, παρ' οὗ ἀφηρέθη τό ἄγαλμα τῆς θεοῦ, τό ὁποῖον ἐσέβοντο οἱ Ἀργεῖοι κατά Παυσανίαν «σέβουσι γάρ οἱ Ἀργεῖοι Φεραῖαν Ἄρτεμιν κατά ταῦτα Ἀθηναίοις καί Σικυωνίοις. Τό ἄγαλμα καί οὗτοι φασίν ἐκ Φερῶν τῶν ἐν Θεσσαλία κομισθῆναι» (Παυσ. Β΄23). Οὗτος ὁ ναός εἶναι μέν μικρός ἀλλά κομψός κατά τήν θέαν καί τό σχῆμα τῆς οἰκοδομῆς. Το ἐσωτερικόν εἰσέτι δέν διωρθώθη, εἰς τά ἐγκαίνια δέ θά δώσωσι τό ὄνομα τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου. Πρός τούτοις ὑπάρχουσι καί δύο παρεκκλήσια ἤ μᾶλλον ἐρημοκκλήσια τό τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ἐν ᾧ πανηγυρίζουσι τήν 10ην Φεβρουαρίου ἐπισήμως καί τό τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου κατά τήν Τουρκικήν συνοικία. Σήμερον (1891) οὐδείς Τοῦρκος κατοικεῖ, ἐξουσιάζουσιν ὅμως πολλάς οἰκίας καί κτήματα. Τά πλεῖστα κτήματα τῶν Τούρκων ἠγόρασαν οἱ Βολιῶται καί τινές βλαχοποιμένες. Οἱ εἰρημένοι ναοί ἔχουσι πέντε ἐγγάμους ἱερεῖς.

Τό Σχολαρχεῖον ἔχει μαθητάς 46, τό Δημοτικόν σχολεῖον τόν μέν χειμῶνα 124, τό δέ θέρος 38, τό Παρθεναγωγεῖον ἔχει μαθητρίας 27. Τῇ α΄ Μαΐου πολλοί ἐκ Βώλου καί ἀλλαχόθεν ἐπισκέπτονται τόν Βελεστῖνον καί προσφέρουσιν ἐν τῷ οἰκοπέδῳ ἐν ᾧ ἄλλοτε, ὡς λέγουσιν, ἦτο ἡ πατρική οἰκία τοῦ ἀειμνήστου Ρήγα τοῦ Φεραίου, ἀνθοδέσμας φόρον εὐγνωμοσύνης. Τό Τηλεγραφεῖον καί τό Ταχυδρομεῖον εἰσί ἠνωμένα. Τό Εἰρηνοδικεῖον ὑπάγεται εἰς τό Πρωτοδικεῖον Βώλου. Ἡ γεωργία εἶναι ἀναπτυγμένη καί ἐξά-

γεται σῖτος, κριθή, βρώμη, βρύζα, ἀραβόσιτος καί πάντα τά εἴδη λαχάνων καί ὀσπρίων. Ὁ Βελεστῖνος εἶναι τό σημεῖον τῆς συνδέσεως τῶν γραμμῶν τοῦ σιδηροδρόμου Βώλου, Λαρίσσης, Φέρσαλα, Καρδίτσης καί Τρικκάλων».

Καί ὁ Ἄγγλος ἰατρός Ἐρρίκος Χάλλαντ εἰς τό ἡμερολόγιόν του γράφει περί Βελεστίνου τά ἑξῆς: «Δεκέμβριος 27–31, 1809. Τό Βελαέτι τοῦ Βελεστίνου προηγουμένως εἶχε 72 χωριά, συμπεριλάμβανε δέ καί τήν περιφέρεια τοῦ Βόλου. Ἀλλ' ἀπ' τίς ἔριδες καί διχόνοιες μεταξύ τῶν ἐπισήμων Τούρκων –πού φαίνεται νά πήρανε τό μόλυσμα ἀπ΄ τό Πήλιο, χωρίς ὅμως νά πάρουν καί τήν ἐργατικότητα καί οἰκονομολογία τῶν γειτόνων τους Ἑλλήνων – οἱ κτηματικές των κατοχές ἐπί τῆς πεδιάδος ἔπεσαν βαθμιαίως στά χέρια τῶν Μπέηδων τῆς Λαρίσσης, τά δέ εἰσοδήματα τῶν γύρω χωριῶν, τά ὁποῖα πρότερον ἔπαιρναν αὐτοί, περιῆλθαν σέ Τούρκους τῆς Λαρίσσης, Τρικκάλων καί Φαρσάλων. Καί αὐτός ὁ Ῥιζόμυλος, πού ἀπέχει μόνον τρία μίλια ἐκ Βελεστίνου, ἀνήκει τώρα σέ κάποιον Λαρισαῖο. Ὑπάρχουν μόνον 12 χωριά στό διαμέρισμα Βελεστίνου καί ἐκτός ἀπό Κάπρενα, Κανάλια, Ἅγιο Γεώργιο καί Σέσκλο κανένα ἄλλο δέν ἔχει παραπάνω ἀπό 15 – 25 σπίτια. Στήν πόλι ὑπάρχουν περί τίς 250 Τουρκικές οἰκογένειες, ἀλλά τά Τουρκικά σπίτια εἶναι πολύ περισσότερα σέ ἀριθμό. Τά ὑπόλοιπα εἶναι ἄδεια ἤ ἐνοικιασμένα ἀπό Ἕλληνας τῶν Ἀγράφων καί Βλάχους τῆς Πίνδου. Τό κύριο εἰσόδημα τῶν Τούρκων προέρχεται ἀπό τά περιβόλια καί τούς μύλους, εἶδος περιουσίας, τό ὁποῖον προτιμοῦν, διότι τούς δίδει ἕνα καλό εἰσόδημα χωρίς μεγάλη φασαρία... Τό ῥυάκιο, πού τρέχει ἀπ'τήν πηγή, τήν ἀρχαία «Ὑπερεία», παρέχει ἄφθονο νερό γιά τίς ἀνάγκες τῶν κατοίκων, τό πότισμα κήπων καί τήν κίνησι πολυαρίθμων μύλων. Ὅλοι οἱ γύρω χωρικοί φέρουν ἐδῶ ὅλα τά σιτηρά γιά ἄλεσμα καί ἐφοδιάζονται μέ λαχανικά ἀπό τήν ἑβδομαδιαία ἀγορά, πού γίνεται κάθε Παρασκευή... Τό Βελεστῖνο ἦταν ἀπό καιρό γνωστό γιά τόν ἄγριον χαρακτῆρα τῶν Τούρκων κατοίκων του καί τήν ἄνομο διοίκησί του καί ἀσφαλῶς τότε, θά ἦταν ἀδύνατο γιά ἕνα περιηγητή νά κάμη ἕνα ταξίδι στή Θεσσαλία, σάν αὐτό πού κάνω ἐγώ τώρα. Οἱ συνθῆκες τώρα ἄλλαξαν (1809). Οἱ Τοῦρκοι διατηροῦν ἀκόμη τούς βάρβαρους τρόπους καί τό μῖσος των ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν, ἀλλά κρατοῦνται ἐντός τῶν ὁρίων ἐκ φόβου πρός τόν Ἀλῆ Πασᾶ, τοῦ ὁποίου ἡ κυριαρχία εἶναι ἀσυζήτητος καί ἐδῶ».

Οὕτω παρουσιάζεται τό Βελεστῖνον εἰς τά ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα καί εἰς τά ὁδοιπορικά. Ὅθεν κάμνοντες τέλος ἄς ἐπαναλάβομεν τόν στίχον τοῦ Σολωμοῦ «Σ' ἐλέγχ' ἡ πέτρα πού κρατεῖς καί κλεῖ φωνή κι αὐτήνη».

Βιβλιογραφία

1) Δημητρίου Κ. Βεζανῆ, *Γενική πολιτειολογία,* Ἀθῆναι 1968.

2) Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου, ἡμερολόγιον *Φήμη*, Βόλος 1888.

3) Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου, περιοδικόν *Προμηθεύς*, Βόλος 1889-1901.

4) Δωροθέου Σχολαρίου, Μητροπολίτου π. Λαρίσσης, *Ἔργα καί Ἡμέραι*, Ἀθῆναι, 1877.

5) Ἄννα Π. Ἀβραμέα, *Ἡ Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204,* Ἀθῆναι 1974.

6) Fr. Hild-Joh. Koder, *Ἡ Βυζαντινή Θεσσαλία*, ἀνάτυπον *Θεσσαλικοῦ Ἡμερολογίου*, τόμ. 12, Λάρισα 1987.

7) Θεοδώρου Παλιούγκα, *Ἡ Θεσσαλία*, Λάρισα 2001.

8) Ἰωάννου Ἀναστ.Λεονάρδου, *Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας Χωρογραφία*, Λάρισα 1992

9) Ν.Ι. Γιαννοπούλου, *Ἐπισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας*, ἀνάτυπον (Ἀθῆναι 1934).

10) Ἀποστόλου Δ. Παπαθανασίου: *Οἱ Μελισσηνοί τῆς Δημητριάδος κτήτορες Ι. Μονῶν,* Ἀθήνα 1989.

11) Ἀποστόλου Δ. Παπαθανασίου, *Ἡ Βυζαντινή Δημητριάδα 431 - 1024*, Βόλος 1995.

12) Ἰωαν. Π. Συρεγγέλα, *Σελίδες ἐθνικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καί πολιτιστικῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλίας, ἐπί τῇ βάσει τῆς ἐργογραφίας τοῦ μοναχοῦ Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου 1835,* Πτυχιακή ἐργασία ὑπό ἔκδοσιν.

13) Ἰωαν. Π. Συρεγγέλα, *Ἡ ἐπαρχία Δημητριάδος 1881-1923.* Θεσσαλονίκη 2005, Διδακτορική διατριβή ὑπό ἔκδοσιν.

14) William Martin Leake, *Η Θεσσαλία (1805-1810).* Μετάφρασις αἰδ. Γεωργίου Στάθη, Βόλος 1969. Εἰς τό Β΄ μέρος σελ. 149 -170 προσθήκη ὑπό τοῦ αὐτοῦ μεταφραστοῦ Ἑρρίκου Χάλλαντ «Περί Θεσσαλίας».

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΧΑΡ. ΤΑΛΑΝΤΗΣ

Η Μάχη του Βελεστίνου του 1897 μέσα από τις στήλες της ημερήσιας Αθηναϊκής εφημερίδας ΕΜΠΡΟΣ

Εισαγωγή

Τα πολεμικά γεγονότα που έλαβαν χώρα περί το Βελεστίνο, κατά τον ατυχή –όπως χαρακτηρίστηκε – πόλεμο του 1897, και τα οποία ήταν από τα λιγοστά με επιτυχή έκβαση για τα Ελληνικά όπλα, είναι λίγο-πολύ γνωστά, ιδιαίτερα στους κατοίκους της περιοχής Βελεστίνου, αφού αποτελούν ξεχωριστό κεφάλαιο της τοπικής τους ιστορία. Οι διάφορες άγνωστες μικρολεπτομέρειες των μαχών, αλλά και οι οπτικές με τις οποίες προβάλλονταν τα γεγονότα εκείνη την εποχή, αποκτούν προστιθέμενη αξία, όταν ενσωματώνονται στην τοπική ιστορία και εμπλουτίζουν γενικότερα τη νεότερη ιστορία της χώρας μας. Την εποχή εκείνη, οι εφημερίδες, αποτελούσαν το κύριο συστατικό των αναγνωστικών συνηθειών για την ενημέρωση της λεγόμενης αστικής τάξης. Είναι δε παραδεκτό, πως η ενημέρωση του κοινού, μέσα από τις στήλες των εφημερίδων, σχετικά με γεγονότα που βρίσκονταν σε εξέλιξη, επέδρασε καταλυτικά στην εξέλιξη αυτών των γεγονότων.

Βέβαια για να αναλύσει και να κρίνει κανείς ιστορικά γεγονότα, πρέπει να τα ανασυνθέσει μέσα από όλες τις προσφερόμενες ιστορικές πηγές, απ' όπου ο ιστορικός ερευνητής θα κατέχει πλήρη εικόνα των διαδραματισθέντων, που άμεσα ή έμμεσα επηρέασαν, ή και διαμόρφωσαν τα γεγονότα αυτά. Έτσι ώστε η όποια πολιτική ανάλυση να διαθέτει αρτιότητα, σαφήνεια και αντικειμενικότητα. Δεδομένου ότι όλες οι ιστορικές πηγές δεν παρέχουν από μόνες τους αντικειμενικότητα, αφού προσεγγίζουν το όποιο γεγονός από την οπτική πλευρά με την οποία και οι ίδιες δρουν στην ιστορία.

Αφοπλιστική είναι και η παραδοχή του Διευθυντή της εφημερίδας *Εμπρός*, ως προς τις παρουσιαζόμενες ειδήσεις, όταν πλέον τα γεγονότα είχαν πάρει κατιούσα τροπή για τα ελληνικά όπλα. Γράφει χαρακτηριστικά στο φύλλο αρ. 167 την Κυριακή 27 Απριλίου 1897 και στο άρθρο με τίτλο «*Ανακαλέσατέ τους*!»: «*Δεν είναι καιρός πλέον να κρυπτώμεθα όπισθεν του δακτύλου μας, και να παρασκευάζωμεν ειδήσεις και εξογκώνωμεν διαδόσεις περί ανδραγαθημάτων, ενώ τα γεγονότα, επερχόμενα ραγδαία, διαψεύδουσι*

και ειδήσεις και διαδόσεις». Με την ομολογία αυτή γίνεται φανερή η αξία της ποιότητας των στοιχείων, που λαμβάνει κανείς μέσα από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

Η ψυχολογική διάσταση του πολέμου προσλαμβάνει πάντα ιδιαίτερη σημασία. Η επιρροή που ασκεί στην εσωτερική και διεθνή κοινή γνώμη η διαχείριση των ειδήσεων και εν γένει η ενημέρωση, αποτελεί αδήριτη ανάγκη. Οι ειδήσεις από τα μέτωπα του πολέμου του 1897, μέσα από τις στήλες της ημερήσιας Αθηναϊκής εφημερίδας *Εμπρός* αποκτούν ιδιαίτερη αξία, αφού εκτός των προβαλλόμενων γεγονότων, αποτυπώνουν και το κλίμα της εποχής.

Βέβαια, η αξιολόγηση των πηγών, απ' όπου ένας ερευνητής-μελετητής ιστορικών γεγονότων αντλεί στοιχεία για περαιτέρω ανάλυση των γεγονότων αυτών, διέπεται από το γενικότερο κανόνα, ότι οι ειδήσεις που δημοσιεύονται στον έντυπο τύπο, και κατ' επέκταση στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, μπορεί να μη διαθέτουν κατ' ανάγκην το τεκμήριο της αντικειμενικότητας, ως προς τη μεταδιδόμενη πληροφορία και την ανάλυση της είδησης που μεταδίδουν, ωστόσο όμως, ιδιαίτερα οι ειδήσεις στον έντυπο τύπο του 19ου αιώνα, αποτελούν πρωτογενή πληροφοριακά στοιχεία για τον ερευνητή, γιατί αποτυπώνουν τουλάχιστον την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, ή και την προσπάθεια διαμόρφωσης και επιρροή της τότε κοινής γνώμης.

Με βάση αυτή την παραδοχή, τα στοιχεία που θα παρατίθενται, για τη μάχη του Βελεστίνου, μέσα από τις στήλες της ημερήσιας Αθηναϊκής εφημερίδας *Εμπρός*, δε θα ισχυριστούμε ότι ολοκληρώνουν το φάσμα των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στο Βελεστίνο, κατά τον ατυχή πόλεμο του 1897· αποδίδουν όμως ένα μεγάλο κομμάτι από τη σύνθεση των γεγονότων, τα οποία διαδραματίστηκαν στην περιοχή περί το Βελεστίνο.

Η εφημερίδα *Εμπρός*

Η εφημερίδα *Εμπρός*[1] μετρούσε τότε μόνο πέντε μήνες ζωή. Ιδρυτής και Διευθυντής της, ήταν Δημήτριος Οικονόμου Καλαποθάκης (1862-1921). Ένας δραστήριος δημοσιογράφος, που ξεκίνησε τη δημοσιογραφική του καριέρα από το Βόλο, με την εφημερίδα *Σημαία*. Στην πορεία, μετέφερε την εκδοτική του δραστηριότητα στην Αθήνα και το Νοέμβριο του 1896 άρχισε την κυκλοφορία της εφημερίδας *Εμπρός*. Ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1904, ο Καλαποθάκης υπήρξε ο πρόεδρος και η εμπνέουσα διάνοια του «Μακεδονικού Κομιτάτου», με μέγιστη προσφορά στο Μακεδονικό Αγώνα.

Η εφημερίδα *Εμπρός* καθιερώθηκε άμεσα στο αναγνωστικό κοινό και βρισκόταν στις πρώτες θέσεις της αναγνωσιμότητας. Το 1897 με τα συμβάντα του πολέμου, αύξησε την κυκλοφορία της, από τα 17.000 φύλλα στα 20.000 φύλλα. Με κεφαλίδα «*Ημερήσια Εθνική Εφημερίς*», υπήρξε αμιγώς πολιτική εφημερίδα και χαρακτηρίστηκε από τη συντηρητική αλλά συνάμα μαχητική γραφή του ιδρυτή της. Ιδεολογικά απηχούσε τις απόψεις του Χαρίλαου Τρικούπη. Από την αρχή της κυκλοφορίας της, εναντιώθηκε στην πολιτική του πρωθυπουργού *Θεόδωρου Δηλιγιάννη*. Και δε δίστασε να ζητήσει την απομάκρυνση του διαδόχου Κωνσταντίνου, από την αρχηγία του Στρατού, μετά την ήττα

1. *Εμπρός*. Ημερησία εφημερίς εκδιδομένη εν Αθήναις από του Νοεμβρίου του 1896 ανελλιπώς. Ιδρυτής και διευθυντής αυτού μέχρι το 1921 υπήρξεν ο Δημήτριος Οικονόμου Καλαποθάκης. Μετά τον θάνατον τούτου την διεύθυνσιν της εφημερίδος ανέλαβον οι κληρονόμοι του Δ. Καλαποθάκη και διετήρησαν ταύτην μέχρι της 1 Μαΐου 1928, οπότε το *Εμπρός* περιήλθεν εις την συνεταιρικήν εκδοτικήν επιχείρησιν, η οποία εκδίδει και τας εφημερίδας «*Πρωϊνήν*» και «*Εσπερινήν*». *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τόμ. 5, σελ. 539.

από τους Τούρκους. Το 1897 εκτός από την εφημερίδα *Εμπρός,* που είχε έδρα στην οδό Σοφοκλέους αρ. 3, κυκλοφορούσαν στην Αθήνα και οι εφημερίδες: *Σκριπ* του Ευάγγελου Κουσουλάκου, *Εστία, Εφημερίς, Το Άστυ,* καθώς και η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη.

Ο δρόμος της είδησης

Για να εκτιμήσουμε την αξία της μεταδιδόμενης είδησης, από τον τότε έντυπο τύπο, πρέπει να αναλογιστούμε τις επικρατούσες συνθήκες του πολέμου, καθώς και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο πολεμικός ανταποκριτής, στο να μεταδώσει τα συμβάντα από το πεδίο των μαχών, στα γραφεία της εφημερίδας, ώστε αυτά να μετουσιωθούν ως είδηση στο ευρύ κοινό μέσα από τις στήλες της εφημερίδας. Ο τηλέγραφος, η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου, καθώς και η θαλάσσια ατμοπλοϊκή ζεύξη του λιμανιού του Βόλου με τον Πειραιά, συνετέλεσαν τα μέγιστα, στο να φτάσουν σχετικά έγκαιρα για την εποχή, οι πληροφορίες από τα πεδία των μαχών, στα επιτελεία των εφημερίδων, όπου στη συνέχεια ένα σύνολο τεχνικών, από στοιχειοθέτες, μελανωτές, τυπογράφους κλπ θα μετουσιώσουν τις πληροφορίες σε είδηση μέσα από τις στήλες των εφημερίδων. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ενώ όλοι ανάμεναν την κήρυξη του πολέμου, που ξεκίνησε και τυπικά στις 5 Απριλίου 1897, η είδηση αναγγέλλεται από την εφημερίδα, με τον τίτλο «*Ο πόλεμος εκηρύχθη. Τα ελληνικά όπλα θριαμβεύουν»,* στο φύλλο της 7ης Απριλίου 1897.

Το κλίμα πριν από τον πόλεμο

Πριν περάσουμε στη ροή των πολεμικών γεγονότων περί το Βελεστίνο, αξιοσημείωτο είναι να καταδειχτεί το φιλοπολεμικό κλίμα που είχε καλλιεργηθεί και μέσα από τις στήλες των εφημερίδων, με διθυραμβικούς τίτλους ειδήσεων, που είχαν συμπαρασύρει την ελληνική κοινωνία στο να αποδεχθεί (αν όχι να επιδιώκει), έναν εκ προοιμίου καταδικασμένο -και ολέθριο όπως εξελίχθηκε- πόλεμο σκοπιμοτήτων, ο οποίος μάλλον εξυπηρετούσε τους ξένους ομολογιούχους, οι οποίοι έπνεαν τα λοίσθια κατά της χώρας μας από την πτώχευση του 1893.

Στο φύλλο αρ. 141, 2 Απριλίου 1897, η εφημερίδα *Εμπρός,* σε μονόστηλο άρθρό της με τίτλο «*Τα αντάρτικα σώματα*», αναφέρεται στη δράση των αντάρτικων σωμάτων που πέρασαν στο Μακεδονικό έδαφος, (επικράτεια τότε της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) και δρούσαν κατά των Τούρκων στρατιωτών. Τα αντάρτικα αυτά σώματα, ήταν η επίσημη αφορμή της κήρυξης του πολέμου προς την Ελλάδα. Άλλες ειδήσεις στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας: «*Από τα σύνορα. Ιδιαίτερα τηλεγραφήματα πολεμικών απεσταλμένων μας. Τι διηγούνται επανελθόντες Ιταλοί ανταποκριτές από τα Τρίκαλα*».

Στις 4 Απριλίου 1897, η εφημ. *Εμπρός* με κύριο τίτλο «*Εις τας παραμονάς του πολέμου*» αναγγέλλει το μάλλον ποθούμενο, δηλαδή ότι επίκειται η έναρξη του πολέμου. Ουσιαστικά όμως δεν είχε ακόμα την επίσημη πληροφορία περί της έναρξης των εχθροπραξιών. Το ίδιο φιλοπολεμικό κλίμα διατηρείται και στα επόμενα φύλλα, μετά την επίσημη αναγγελία του πολέμου. Οι πρωτοσέλιδοι τίτλοι *«Τα ελληνικά όπλα θριαμβεύουν»* διατηρηθήκαν και στα φύλλα αρ. 144 και 145 της 9ης και 10ης Απριλίου 1897 αντίστοιχα. Η ραγδαία μεταστροφή του κλίματος, από φιλοπολεμικό με διθυραμβικούς τίτλους, σε ηττοπαθές, γίνεται στο φύλλο 148 την Κυριακή στης 13ης Απριλίου 1897 με τον τίτλο «*Οι Τούρκοι επί του ελληνικού εδάφους. Απ' άκρη σ' άκρη χαλασμός*».

Η ροή των πολεμικών γεγονότων περί το Βελεστίνο

Είναι γνωστό ότι οι πρώτες αψιμαχίες περί το Βελεστίνο, ξεκίνησαν την Τρίτη 15 Απριλίου 1897, μετά την κατάληψη της Λάρισας και τη σύμπτυξη της Ταξιαρχίας του Σμολένσκη στο Βελεστίνο, για τη ζωτική προστασία της πόλης και του λιμανιού του Βόλου. Ωστόσο όμως, οι ειδήσεις από το πολεμικό μέτωπο, περνάνε στις στήλες των εφημερίδων με κάποια σχετική καθυστέρηση. Λόγω πληθώρας των πληροφοριών, θα αναφερθούν τα σημαντικότερα άρθρα που αφορούν τα τεκταινόμενα περί το Βελεστίνο, καθώς και τον ήρωα Σμολένσκη, από το φύλλο αρ. 156 της εφημερίδας της Τετάρτης 16 Απριλίου 1897, μέχρι και το φύλλο της Παρασκευής 9 Μαΐου 1897 οπόταν ανακοινώθηκε η ανακωχή.

Η πρώτη είδηση για τις πολεμικές συγκρούσεις περί το Βελεστίνο, είναι καταχωρημένη στο φύλο της εφημ. *Εμπρός*, αρ. 156 της Τετάρτης 16 Απριλίου 1897, στο τέλος της 3ης σελίδας στο τέλος της 5ης στήλης, με τον τίτλο, «*Μάχη παρά το Βελεστίνον. Εξ ιδιωτικών πληροφοριών αγγέλλεται, ότι μάχη μεταξύ των ημετέρων και του τουρκικού στρατού συνάπτεται παρά το Βελεστίνον. Κατά την μάχην απεκρούσθησαν οι τούρκοι επληγώθη δε ο βουλευτής Αττικής κ. Ομηρίδης*[2] *λοχαγός του πυροβολικού*».

Στο επόμενο φύλο της Πέμπτης 17 Απριλίου, υπάρχουν δύο ειδήσεις και μάλιστα αντικρουόμενες. Σε μονόστηλο στη δεύτερη σελίδα διαβάζουμε την είδηση, «*Τα εν Βελεστίνω. Οι τούρκοι απεκρούσθησαν. Η κυκλοφορήσασα χθές φήμη ότι οι ημέτεροι ενικήθησαν εν Βελεστίνω παρά των τούρκων δεν εκυρώθη υπό επισήμου πληροφορίας. Ο πρωθυπουργός ερωτηθείς απάντησεν ότι ουδεμία υπάρχει επί του αντικειμένου τούτου πληροφορία. Εξ άλλου ο διευθυντής του ενταύθα τηλεγραφείου βεβαιοί, ότι η τηλεγραφική γραμμή Βόλου Αθηνών, διερχομένη δια Βελεστίνου θα απεκόπτετο αν το τελευταίον τούτο κατελαμβάνετο υπό των τούρκων, ως δ' επληροφορήθη παρά του εν Βόλω διευθυντού του σιδηροδρόμου Θεσσαλίας δεν εγένετο χθές μάχη εν Βελεστίνω*».

Στην τρίτη σελίδα είναι καταχωρημένη είδηση, που μεταδόθηκε τηλεγραφικά από το βουλευτή Βόλου κ. Κ. Τοπάλη προς τον κ. Γ.Φιλάρετο[3], με τίτλο, «*Η παρά το Βελεστίνον μάχη. Αι απάλειαι των Τούρκων. Κατά τηλεγράφημα του κ. Τοπάλη προς τον κ. Φιλάρετον ληφθέν την δεκάτην ώραν της χθεσινής νυκτός η προχθεσινή παρά το Βελεστίνον αψιμαχία απέβη υπέρ των ημετέρων, τωσούτον δε επιτυχώς ηγωνίσθη το υπό τον λογαγόν κ. Θεοδώρου σώμα ώστε ο Τουρκικός στρατός συγκαίμενος από ιππικόν, πυροβολικόν και πεζικόν υπεχώρησεν ατάκτως εγκαταλείψας πολλά όπλα, σκεύη διάφορα και σκεπάσματα. Κατά την αψιμαχίαν ταύτην επληγώθη ο λοχαγός του πυροβολικού και βουλευτής Αττικής κ. Ομηρίδης Σκυλίτσης. Το αυτό τηλεγράφημα διαψεύδει την εν Αθήναι γενομένην διάδοσιν περί χθεσινής μάχης και δήθεν ήττης διότι ο εχθρός μόνον επιδεικτικήν κατόπτευσιν έκαμε*».

---

2. Είναι ο Δημοσθένης Ομηρίδης Σκυλίτσης (1855-1935), σταδιοδρόμησε στο στράτευμα στο πυροβολικό και είχε λάβει μέρος στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, όπου τραυματίστηκε στο πόδι. Μετά την αποστρατεία του εκλέχθηκε δυο φορές βουλευτής Αττικής και το 1907 δήμαρχος Πειραιά μέχρι το 1914, έχοντας στο ενεργητικό του την αποπεράτωση πολλών αξιόλογων έργων. Είχε λάβει μέρος και ως έφεδρος αξιωματικός στους Βαλκανικούς πολέμους. Βλ. Γιάννη Ε. Χατζημανωλάκη, «Οι Δήμαρχοι της Πόλης [Πειραιά] από τις αρχές του 20ου αιώνα ως τις μέρες μας», στο *Πειραϊκό Λεύκωμα*, εκδότης Στ. Καραμπερόπουλος, Πειραιάς 2010, σελ. 38-39.

3. Για τον Γεώργιο Φιλάρετο (Χαλκίδα 1848, Αθήνα, 1929) βλ. την ανακοίνωση σε προηγούμενο Διεθνές Συνέδριο του καθηγητού Δημητρίου Παντελοδήμου, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλρέτου», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, (Βελεστίνο 1997), Αθήνα 2002, σελ. 907-916.

Την επομένη, Παρασκευή 18 Απριλίου και σε μονόστηλο της τρίτης σελίδας είναι καταχωρημένες ειδήσεις από το Βόλο και Βελεστίνο. Η πρώτη με τον τίτλο: «*Τα εν Βόλω. Υπεράσπισις Βελεστίνου-Αναμένεται ο εχθρός*». Ξανά από τηλεγράφημα προς το Φιλάρετο, αναμεταδίδεται η είδηση της ανάληψης του Σπυρομηλιού ως διευθυντή της Αστυνομίας Βόλου, τα της τήρησης της τάξεως στην πόλη, καθώς και το πλήθος και η εθνικότητα των ελλιμενισμένων πλοίων στο λιμάνι της πόλης. «*Εκ Βόλου ετηλεγράφησαν χθές περί ώραν 6 μ.μ. εις τον κ. Γ. Φιλάρετον, ότι από της προχθές την διεύθυνσιν της αστυνομίας Βόλου ανέλαβεν ο κ. Σπυρομήλιος αποκαταστήσας την τάξιν, τα δε καποποιά στοιχεία διεσκορπίσθησαν. Ο εν Βελεστίνω στρατός ετέθη εις τάξιν μάχης αναμένων τον εχθρόν, όστις υποτίθετο, ότι κατά την χθεσινήν νύκτα προυτίθετο να επιτεθή. Εν τω λιμένα Βόλου ευρίσκοντο χθές τρία πολεμικά πλοία εν Αγγλικόν, εν Γαλλικόν και εν Ιταλλικόν. Επίσης ο ιδικός μας Αλφειός. Η ορμητική αναχώρησις των γυναικοπαίδων ανεκόπη, αλλ' υφίσταται πάντοτε η ανάγκη αποστολής πλοίων προς μεταφοράν αυτών, διότι εξακολουθεί πάντοτε και η συγκέντρωσις εξ άλλων θεσσαλικών μερών. Τας πληροφορίας ταύτας ανεκοίνωσεν ο κ. Φιλάρετος δια του κ. Ρώμα εις τον υπουργόν των Εσωτερικών πάραυτα, μη δυνηθείς να συναντήση τον ίδιον. Η κυβέρνησις διατί δεν αποστέλλει τον στόλον μας είς Βόλον;*».

Στη συνέχεια, έτερο μονόστηλο αναφέρεται συνοπτικά σε μάχη, που δόθηκε την προηγούμενη μέρα από την Ταξιαρχία Σμολένσκη: «*Μάχη εν Βελεστίνω. Κατά τηλεγραφικάς εκ Φαρσάλων ειδήσεις, ληφθείσες χθές την νύκτα, κρατερά μάχη συνήφθη περί την 9 της εσπέρας εν Βελεστίνω μεταξύ της Ταξιαρχίας Σμολένσκη και τουρκικού σώματος, αναμενομένου από της ημέρας. Τα πυροβόλα ακούονται μέχρι Φαρσάλων. Σώμα ορεινόν εκ Λαμίας ανεχώσησεν δια τον τόπον της μάχης. Τ' αποτελέσματα αγνοούνται*». Αξιοσημείωτη είναι επίσης η είδηση, στην ίδια στήλη, για τη σύνθεση των Υπουργείων της νέας κυβέρνησης του Δημ. Ράλλη[4].

Στις 19 Απριλίου 1897, οι ειδήσεις για το Βελεστίνο περνάνε στην πρώτη σελίδα της εφημ. *Εμπρός*, που προϊδεάζει τον αναγνώστη για τις ειδήσεις της ημέρας. «*Τα εν Άρτη και Βελεστίνω συμβάντα. Ανάγκη ταχύτητος. Η νέα κυβέρνησις μας απέδειξεν ότι δεν γνωρίζει να κερδίζη τον χρόνον όπως δεν ιγνώριζε και η παλαιά. Διότι καθ' ην στιγμήν οι εχθροί κατέχουσι το έδαφος της Ελλάδος και προχωρούσιν εις την καρδίαν αυτής, οι νέοι υπουργοί απώλεσαν τρεις ολοκλήρους ημέρας συζητούντες προς αλλήλους και διαπραγματευόμενοι μετά της Αυλής. Ενώ δε εν Άρτη ο στρατός μας υποχωρεί και εν Βελεστίνω διεξάγει μάχην, το κράτος έμεινεν επί 48 ώρας άνευ κυβερνήσεως, με τα υπουργεία κλειστά κατά την νύκτα μέχρις ου αφιχθή ο κ. Θεοτόκης και μας ειπη ποίον υπουργείον του αρέσει. Τοιούτον υπουργείον μηδεμίαν ενέχον ζωήν εν εαυτώ, μήτε δυνάμενον να μεταδώση αυτήν εις άλλους, καλόν είνε να σπεύση αμέσως να συμβιβασθή, ζητούν την μεσολάβησιν των Δυνάμεων. Μεταξύ των παραδόξων γεγονότων του 1897 ας γραφή και αυτό ότι η Ελλάς δεν ενικήθη μόνο χωρίς να νικηθή αλλά και δεν εξηκολούθησε τον πόλεμον δι' ελλειψιν αρχηγών, δι έλλειψιν αρχόντων, δι' έλλειψιν υπουργών, δι' έλλειψιν κυριωτάτου τινός πράγματος το οποίον ο ελληνικός λαός άμα το μάθη θα κρεμάση τους υπευθύνους της πρωτακούστου ατιμίας...*».

Άλλες ειδήσεις της πρώτης σελίδας με τον τίτλο «*Ο Σμολένσκη*» πλέκει το εγκώμιο του Διοικητού της Ταξιαρχίας που υπερασπίζεται σθεναρά την αμυντική γραμμή στο Βελεστίνο, «*Ο Ελληνισμός οφείλει απέραντον ευγνωμοσύνην εις τον ηρωικόν Σμολένσκη*

4. Δημήτριος Ράλλης (1844-1921) πρωθυπουργός από 18 Απριλίου 1897 έως 21 Σεπτεμβρίου 1897. Έκτοτε είχε διατελέσει και άλλες φορές πρωθυπουργός μέχρι το θάνατό του.

διότι υπέρ πάντας τους αγωνισαμένους, κατά τον πόλεμον τούτον, δεν διετήρησε μόνον υψηλά την τιμήν των Ελληνικών όπλων, αλλά πανταχού όπου επολέμησε θαλλερά δάφνη έστεψε τους αγώνες του..». Και καταλήγει το άρθρο της εφημερίδας *Εμπρός: «Ήδη διπλή νίκη έστεψε τα όπλα του χθές και προχθές εν Βελεστίνω. Καθ' ήν δε στιγμήν αγγέλλεται νέα υποχώρησις εξ Άρτης αυτός συνιστά εις τον Διάδοχον να εκφράση την ευαρέσκειάν του προς τους στρατιώτας του δια την έκτακτον γεναιότητά των, αποδεικνύων ότι οι Στρατιώται, είτε υποχωρούντες ατάκτως είτε μαχόμενοι ηρωικώς είναι πάντοτε αντάξιοι των αρχηγών των».*

Στη δεύτερη σελίδα, ξεχωρίζουμε τις ειδήσεις πού είναι καταχωρημένες με το γενικό τίτλο, *«Η Μάχη του Βελεστίνου. Οι ημέτεροι αποκρούουσι»».* Δημοσιεύει και νεώτερο τηλεγράφημα, που απέστειλε ο Σμολένσκη, προς ενημέρωση στο Υπουργείο των Στρατιωτικών, «*Βελεστίνον 18 Απριλίου. Η μάχη έληξε ταύτην την στιγμήν ώρα 1μ.μ. υπέρ ημών διότι ετηρήσαμεν τα θέσεις μας. Άπασαι αι προσβολαί του εχθρού απεκρούσθησαν ιδίως δε μετά μεγάλης επιτυχίας αι επελάσεις του ιππικού αίτινες κάπως μας ανησύχησαν. Τα στρατεύματα εφέρθησαν καλώς. Τρίτη ταξιαρχία Σμολένσκης».*

Στις 20 Απριλίου, νέο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Εμπρός* με τίτλο, *«Ο νέος θρίαμβος του Βελεστίνου»,* όπου με κύριο άρθρο του Δημητρίου Πολίτη με τίτλο *«Κάμετέ τον Στρατηγόν!»* βάλει κατά της κυβερνήσεως και εμμέσως προς το παλάτι, για την αδράνεια που επέδειξε στο να προάγει τον ήρωα και να θέσει υπό τις διαταγές του, όλες τις δυνάμεις στο ανατολικό μέτωπο. Γράφει χαρακτηριστικά: *«Υπήρξεν εποχή, κατά την οποίαν το πεδίο των μαχών ήτο πλήρες επωμίδων και στραταρχικών ράβδων, εποχή, καθ' ήν πίπτοντος του λοχαγού, αναλάμβανεν εκ των νεκρουμένων αυτού χειρών το ξίφος ο πρώτος τυχών δεκανεύς, και εξηκολούθει οδηγών τον ορφανόν λόχον κατά του εχθρού. Ούτε η αλληλουχία των φάσεων της μάχης διεταράσσετο, ούτε η συνοχή του μαχομένου στρατεύματος.*

Και καταλήγει το άρθρο της εφημερίδας Εμπρός:

«Ο προβιβασμός αυτός είνε πόθος του Έθνους ολόκληρου. Προλάβατε λοιπόν το Έθνος εις τον πόθον του και ικανοποιήσατε αυτό και τον προασπιστήν του, διότι εάν ακόμη βραδύνετε, και δεν θέσετε υπό τα αμέσους διαταγάς του τάχιστα πάντα τον εν Θεσσαλία Στρατόν καθώς και τον εν Ηπείρω υπό τας διαταγάς του Δημοπούλου του μη γνωρίζοντος να παίζη κωμωδίας προχωρήσεων και υποχωρήσεων παραλόγων, όπως ελαφρώση την ευθύνην των αισχρώς υποχωρησάντων εκ του άλλου, σας βεβαιούμεν ότι θα αναθέση εις αυτούς τάχιστα αυτό το Έθνος εν μια φωνή ανωτέρα καθήκοντα, και θα καθαιρέση τούτων εκείνους, οίτινες αναξίως μέχρι νυν τα εξετέλεσαν!». Γίνεται φανερό πως πυκνώνει η ροή των πληροφοριών από το πολεμικό μέτωπο, και τα τεκταινόμενα γύρω από το Βελεστίνο. Με δύο τηλεγραφικά άρθρα στην πρώτη σελίδα, γραμμένα από την Παρασκευή 18 Απριλίου, του ανταποκριτή της εφημερίδας, δημοσιογράφου Γεωργίου Βουτσινά[5], του μετέπειτα ιδιοκτήτη της εφημερίδας *Ακρόπολις,* όπου ο δημοσιογράφος δίνει πληροφορίες για τις μάχες που έγιναν στο Βελεστίνο την Τρίτη 15 Απριλίου και την ίδια μέρα του τηλεγραφήματος, δηλαδή 18 Απριλίου, διαβάζουμε το πρώτο με τίτλο, *«Ο εν Βελεστίνω θρίαμβος των ελληνικών όπλων. Τρεις μάχαι, καταστροφή ιππικού».*

5. Γεώργιος Βουτσινάς, (Λευκάδα 1874-1938). Δημοσιογράφος, μεταφραστής και πολιτικός. Εργάστηκε σε αθηναϊκές εφημερίδες ως συντάκτης και αρχισυντάκτης. Διετέλεσε νομάρχης Σερρών, Θεσσαλονίκης και Αχαΐας καθώς και διευθυντής του πολιτικού γραφείου της Επανάστασης του 1922. Το 1928 ανέλαβε τη διεύθυνση της σύνταξης της εφημερίδας *Πατρίς* και το 1929 επανεξέδωσε την εφημερίδα *Ακρόπολις*. Ο Βουτσινάς μετέφρασε επίσης γαλλικά και ιταλικά λογοτεχνικά κείμενα.

Και ο δημοσιογράφος χαρακτηριστικά σε πρώτο πρόσωπο σημειώνει στην εφημερίδα: *«Γράφω εν τω Στρατοπέδω του Βελεστίνου. Και εις τας τρείς μάχας τα δοθείσας ενταύθα την παρελθούσαν Τρίτην, χθές και σήμερον οι ημέτεροι εθριάμβευσαν κατατροπώσαντες τους Τούρκους. Κατά την μάχην της Τρίτης μόλις έφθασε το απόγευμα εις Βελεστίνον ο στρατός μας εκ Φαρσάλων, ώφθη ερχόμενος μακρόθεν ο εχθρός. Οι ημέτεροι είχον ορειβατικά μόνον τηλεβόλα τα οποία κατεσίγασαν μετά μίαν ώραν τα πεδινάς πυροβολαρχίας του εχθρού, όστις απεσύρθη εις το απέναντι χωρίοων Ριζόμυλον, όπου είνε το κέντρον των πολεμικών ενεργειών του. Το πυρ ήρξατο ώραν 5ην μ.μ του Σμολένσκη διευθύνοντος την μάχην. Ο εχθρός βοηθούμενος υπό του ισχυρού πυροβολικού του κατέλαβε τα αριστερά του Βελεστίνου υψώματα σκοπεύων ν' απωθήση τους ημέτερους προς τα Φάρσαλα και καταλάβη το Βελεστίνον. Ο Σμολένσκης όμως ερρωμένως απέκρουσε την επίθεσιν. Σήμερον τα ελληνικά όπλα εδοξάσθησαν. Το πύρ ήρατο από πρωίας και διαρκεί εισέτι. Οι Τούρκοι εξετοπίσθησαν εκ θέσεων οχυρών και κακήν κακώς εξεδιώχθησαν πέραν του Ριζομύλου. Τρείς ίλαι ιππικού επεχείρησαν επέλασιν εξ επτακοσίων δε ιππέων, είδον ιδίοις όμμασι φεύγοντας όπως σωθώσι μόνον περί τους εκατόν. Η πεδιάς εσπάρη με πτώματα και όπλα. Επανειλημμέναι νίκαι ανεπτέρωσαν το καταπεσόν φρόνημα του στρατού».*

Και το δεύτερο άρθρο τηλεγραφημένο τέσσερις ώρες αργότερα, με τίτλο: *«Μετά την μάχην - Καταστροφή ολόκληρου συντάγματος. Αι εκατέρωθεν δυνάμεις. Τα λάφυρα. Γράφω και πάλιν εκ του στρατοπέδου του Βελεστίνου όπως συμπληρώσω το προηγούμενον τηλεγράφημά μου. Μετά την παύσιν του πυρός εξηκριβώθησαν αι απώλειαι των ημετέρων κατά την σημερινήν μάχην. Ανέρχονται αύτει εις δύο νεκρούς ανθυπολοχαγούς και ένα δεκανέα και εις τινάς τραυματίας αξιωματικούς και στρατιώτας. Αλλ' αι απώλειαι των Τούρκων είνε μέγισται. Περιελθών μετά παύσιν πυρός το πεδίον της μάχης εύρον αυτό εστρωμμένον εκ πτωμάτων νιζάμηδων και ίππων εξ όπλων και πολεμεφιδίων... Οι Τούρκοι εκδιωχθέντες από τον Ριζόμυλον τον έκαυσαν. Σημειωτέον ότι έχομεν ικανά λάφυρα εν οις 13 ίππους χρησιμοποιηθέντας εις το πυροβολικόν μας, όπλα πολλά και μίαν σήμαίαν. Έχουμεν προσέτι δύο αιχμαλώτους και ένα τραυματίαν. Βουτσινάς».*

Στο ίδιο φύλλο στις ειδήσεις της τελευταίας ώρας, διαβάζουμε σε μονόστηλα, πως σύμφωνα με πληροφορίες της εφημερίδας, ο συνταγματάρχης αρνήθηκε τη θέση του Επιτελάρχη στο αρχηγείο του Διαδόχου, *«Άρνησις Σμολένσκη της θέσεως του Επιτελάρχου. Εγνώσθη ότι ο συνταγματάρχης Σμολένσκης, καλώς πράττων, εδήλωσεν ότι δεν αποδέχεται την θέσιν του επιτελάρχου και παρεκάλεσε ν' ανακληθή η διαταγή η αφορώσα αυτόν, διότι δεν επιθυμεί ν' απομακρυνθή της ταξιαρχίας του. Εν τούτοις φαίνεται ότι και από μέρους του ανακληθέντος επιτελείου δεν είχεν εκδηλωθή μεγάλη προθυμία προς παράδοσιν της υπηρεσίας, μόλις δε την διαταγήν ταύτην κατώρθωσε να εκτελέση η νέα κυβέρνησις».*

Στη συνέχεια δημοσιεύεται έτερο άρθρο, που αναφέρεται στο κλίμα που επικρατούσε στην πόλη του Βόλου, μετά τις πρώτες επιτυχείς αποκρούσεις του ελληνικού στρατού στο Βελεστίνο, *«Η αναθάρρυσις εν Βόλω. Επιβάται αφιχθέντες χθές εκ Βώλου βεβαιούσιν ότι η κατάστασις της πόλεως μετά την πάροδον του πρώτου πανικού εβελτιώθη μεγάλως και η πόλις απέκτησε την προτέραν όψιν της. Εις την αναθάρρησιν ταύτην συνέτεινεν αφ' ενός μέν η παρουσία του στόλου καταπλεύσαντος εις τον λιμένα Βώλου από προχθές αφ' ετέρου δε η ηρωϊκή άμυνα και η νίκη ην ο ημέτερος στρατός ήρατο εν Βελεστίνω. Πολλοί των αναχωρησάντων ήδη επανέρχονται εις τας εστίας των, καίτοι δε*

7 όλα εμπορικά ατμόπλοια ορμούσιν εν τω λιμένι προς παραλαβήν προσφύγων ολίγους μόνον μεταφέρουσι και τούτους εκ των εγκαταλειφθεισών Θεσσαλικών πόλεων».

Τη Δευτέρα 21 Απριλίου 1897 η εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φύλλου 161, στη δεύτερη σελίδα, δημοσιεύει το τηλεγράφημα του Διαδόχου, αρχηγού του εν Θεσσαλία στρατού προς το υπουργείον των Στρατιωτικών, περιγράφοντας συνοπτικά την κατάσταση.

Την Τρίτη 22 Απριλίου 1897, φύλλο αρ. 162, ξανά στην πρώτη σελίδα ειδήσεις από το Βελεστίνο με τον γενικό τίτλο «*Εκ του πεδίου των μαχών*» δημοσιεύοντας και ένα σκίτσο του Διοικητή του 8ου Συντάγματος Γιαννικώστα. Πιο κάτω, στην ίδια πάντα σελίδα δημοσιεύεται άρθρο του Γεωργίου Βουτσινά, που επεκτείνεται και στη δεύτερη σελίδα, με τον πρώτο τίτλο «*Αι τρεις μάχαι του Βελεστίνου. Λεπτομερής περιγραφή*» και υπότιτλο «*Η μάχη της Τρίτης. Απρόοπτος άφιξης του εχθρού. Ο μόνος θεατής της μάχης*». Στο άρθρο αυτό, ο δημοσιογράφος, δίνει αρκετές πληροφορίες, από τα συμβάντα της μάχης, όπως τα έζησε ο ίδιος ως πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας: *«Θα προσπαθήσω να σας περιγράψω όσον το δυνατόν ακριβέστερον τας τρείς μάχας αι οποίαι εδόθησαν κατ' αυτάς εις την πατρίδα του αθανάτου Ρήγα. Την μάχην δηλαδή της παρελθούσης Τρίτης, την της Πέμπτης και την της Παρασκευής. Είχα την ευτυχίαν να παρίσταμαι και εις τας τρείς, ιδίως εις την πρώτην ήμην ο μόνος ανταποκριτής όστις έτυχε να είνε παρών».*

Περιγράφει τη μετάβαση με το τραίνο στο Βελεστίνο και τη συνάντηση στο Σιδηροδρομικό Σταθμό Βελεστίνου με ένα καταυλιζόμενο λόχο ευζώνων, επισημαίνοντας την ταλαιπωρία των στρατιωτών από την έλλειψη σκηνών λόγω απωλείας των κατά την προηγηθείσα υποχώρηση από τη Λάρισα:*«Δεξιά του σταθμού είχον καταυλισθή οι δύο λόχοι του πεζικού και των ευζώνων, αριστερά αι δύο πυροβολαρχίαι και το ιππικόν. Οι πλείστοι από τους ευζώνους και τους πεζούς εκοιμώντο κάτω εις τα χόρτα, απογοητευμένοι οι ταλαίπωροι από την υποχώρησιν, μη εννοούντες διατί οι αρχηγοί των τους κατέβασαν εις τον κάμπον από τα υψώματα, άτινα τόσον ερρωμένως κατείχον εις την οροθετικήν γραμμήν όπου τοσάκις είχον αποκρούσει τας λυσσώδεις επιθέσεις του εχθρού. Έπειτα ήσαν ξεψυχισμένοι από τον δεκαήμερον πόλεμον, από τα μακράς πορείας, την συνεχή αυπνίαν, την πείναν και την δίψαν. Διότι επιμελητεία δεν υπήρχε απ' αρχής, διότι επί τόσας ημέρας οι στρατιώται μας τρώγουν ξερή γαλέτα, μη δυνάμενοι να επανορθώσουν τας εκ των ανεκφράστων κοπώσεων εξαντλουμένας δυνάμεις των, διότι Πάσχα δεν έκαμον, κρέας δεν εμυρίσθησαν ούτε από μακράν. Όλα δε αυτά μέσα εις την Θεσσαλίαν ήτις βρίθει από κοπάδια, ενώ ο Τούρκος καταλαβών τώρα χιλιάδας προβάτων και βοών, το έστρωσε στο φαί και στο γλέντι, παχυνόμενος και πλουτίζων από την ανανδρίαν των αρχηγών του στρατού της Ελλάδος».*

Ο ανταποκριτής δημοσιογράφος επισημαίνει την γενική αταξία που επικρατούσε στο στράτευμα λόγω ελλείψεως αρχηγού, διότι δεν είχε ακόμη έρθει ο Σμολένσκη: *Και επειδή δεν υπήρχδε γενική διεύθυνσις, επειδή όλος εκείνος ο στρατός μας συνηντήθη εις το Βελεστίνον χωρίς αρχηγόν επιβλέποντα εφ' όλων, αφού ο ήρως ο Σμολένσκης δεν είχε φθάσει ακόμη, εις την μάχην επεκράτησε κάποια αταξία υπό στρατηγικήν άποψιν, καταφανής ακόμη και εις ημάς τους απλούς θεατάς, τους μη έχοντας βεβαίως αξιώσεις στρατηγικών γνώσεων. Αρχηγός δεν υπήρχε να είπη εις το έν σώμα: Εσύ θα πάς απ' εδώ – εις το άλλο. Συ θα κάμης την τάδε κίνησην...Από πολλούς όμως ήκουσα ότι αν υπήρχε γενική διεύθυνσις εκείνη την ημέρα, οι Τούρκοι θα υφίσταντο πανωλεθρίαν. Δυστυχώς ο Σμολένσκης δεν είχεν έλθει ακόμη». ...».*

Επίσης σε μονόστηλο είναι καταχωρημένη η είδηση της μετάβασης των νέων Υπουργών στα Φάρσαλα και Βελεστίνο, για επιτόπου εξέταση της καταστάσεως στο πολεμικό

μέτωπο. Αξιοσημείωτη είναι η είδηση που μετέδωσε η εφημερίδα «*Νέος Ελ. Τύπος*» της Βιέννης, ύστερα από τηλεγράφημα που έλαβε από το Λονδίνο, σχετικά με την πρώτη μάχη στο Βελεστίνο και το φρόνημα του στρατού: «*Ο ΄΄Νέος Ελ. Τύπος΄΄ της Βιέννης έλαβεν εκ Λονδίνου το επόμενον ιδιαίτερον τηλεγράφημα περί της πρώτης παρά το Βελεστίνον μάχης τη 16 ισταμένου. ΄΄Απόσπασμα τουρκικού στρατού επετέθη χθές κατά των ελληνικών στρατευμάτων παρά το Βελεστίνον. Οι Έλληνες αντέταξαν επίμονον αντίστασιν και ηκολούθησεν εκ τούτου ζωηρά μάχη. Οι Τούρκοι ωπισθοχώρησαν υποστάντες μεγάλας απωλείας. Ο συνταγματάρχης Σμολένσκης έσπευσεν εις επικουρίαν εκ Φαρσάλων. Το ελληνικόν στρατοπεδαρχείον ευρίσκεται εν Δομοκώ. Τα στρατεύματα ανακτούν το φρόνημά των. Όλος ο ελληνικός στρατός αναδιοργανούται. Μία ταξιαρχία επορεύθη προς υπεράσπισιν το ενωτικού σημείου του σιδηροδρόμου Φαρσάλων – Βώλου΄΄».*

Επίσης στην ίδια σελίδα καταχωρίζεται μία είδηση για το Νοσοκομείο του Βόλου, όπου επικράτησε πανικός: «*Αι νοσοκόμοι απήλθον Ο επικρατήσας κατ' αυτάς πανικός εν τη πόλει του Βώλου και η βαθμιαία εκκένωσις της πόλεως παρέσυρε και τας εις την υπηρεσίαν του εκείσε νοσοκομείου κυρίας, αίτινες απήλθον ως και οι Αγγλίδες. Παραμένουσι μόνο περίθαλψιν των ολίγων απομεινάντων τραυματιών η ιατρός δεσποινίς Καλαποθάκη και η δεσποινίς Βουδλεϋ, αίτινες δεν εδέχθησαν ν' απελθώσιν, εφ' όσον και εις έτι τραυματίας θα ευρίσκεται εν τη πόλει».*

Δημοσιεύεται ακόμη και μια είδηση από τον Πειραιά σχετικά με τα διαδραματισθέντα από την άφιξη τραυματιών από τις μάχες του Βελεστίνου: «*Τα ατμόπλοια «Αλβανία» και «Θεσσαλία» μετέφερον χθές την εσπέραν εκ Βώλου τους τραυματίας της εν Βελεστίνω μάχης ανερχομένους εις 200. Επί της «Αλβανίας» επέβαινον 34 περίπου, οίτινες είχον πληγωθή ελαφρώς εις τα χείρας ή τους πόδας από εκρήξεις οβίδων και ών η θεραπεία δεν θέλει βραδύνη πολύ. Η «Θεσσαλία» κατέπλευσεν αργά και προσωρμίσθη παρά το Κεφαλόσκαλον, πλήθος δε κόσμου έσπευσεν αμέσως ζητούντος να μάθη μήπως περιελαμβάνοντο μεταξύ των ηρώων τούτων και συγγενείς ή αδελφοί των. Και σκηναί συγκινητικαί εξελίχθησαν εκεί παρά την Τρούμπαν όπου προσδοκώσα μήτηρ έτρεχε να πληροφορηθή περί του υιού της. Γονείς, συγγενείς και φίλοι προσέδραμον εκεί πληροφορούμενοι περί της υγείας των ιδικών των. Επί της «Θεσσαλίας» ευρίσκονται 100 εν όλω τραυματίαι εν εις και τινές υπαξιωματικοί ως και ο ανθυπολοχαγός κ. Καπιτσένης ελαφρώς πληγωμένος όστις και εξήλθεν αμέσως ανελθών εις Αθήνας. Άπαντες ούτοι ανήκουν εις τα λαβόντα κυρίως μέρος συντάγματα έβδομον και όγδοον του πεζικού αποτελούντα την ταξιαρχίαν του Σμολένσκη».*

Ενδιαφέρουσα είναι ακόμη και η δημοσιευόμενη πρωτοβουλία της εφημερίδας Εμπρός, που δημοσιεύεται στις 23 Απριλίου 1897, αρ. φύλλου 163, σε πρωτοσέλιδο άρθρο για να προσφερθεί «Τιμητική σπάθη εις τον Σμολένσκη». Μάλιστα προχωρά σε πρωτοβουλία για συγκέντρωση χρηματικού ποσού, με σκοπό να αγοραστεί και να προσφερθεί τιμητικά σπαθί στο νικητή των μαχών του Βελεστίνου. Η διεύθυνση και το προσωπικό της εφημερίδας, είναι αυτοί που καταθέτουν τα πρώτα χρήματα. Στα επόμενα φύλλα, με τη δημοσίευση των ονομάτων αυτών που καταβάλουν χρήματα για αυτό το σκοπό, βλέπουμε πως η πρωτοβουλία της εφημερίδας, βρίσκει ανταπόκριση στο Αθηναϊκό κοινό.

Από τη λοιπή ειδησιογραφία της ημέρας, ξεχωρίζουμε τις ειδήσεις της δεύτερης σελίδας με τίτλο: «*Επίθεσις κατά του Βελεστίνου-Πρέπει να ενισχυθή ο στρατός του Σμολένσκη*»: «*Ο Ταξίαρχος κ. Σμολένσκης ευθύς μετά την τελευταίαν μάχην του Βελεστίνου εξήτησεν ενίσχυσιν του υπ' αυτόν στρατού παρά του εν Φαρσάλοις αρχηγείου, το οποί-*

ον όμως έσπευσε να δηλώση ότι αδυνατεί να εισακούση της αιτήσεώς του μη θέλων να ελαττώση τον εν Φαρσάλοις στρατόν καθ' ου αναμένεται από μέρος των Τούρκων επίθεσις από στιγμής εις στιγμήν. Το αρχηγείον όμως διεβίβασε την αίτησιν του κ. Σμολένσκη εις το υπουργείον συν τη διαβεβαιώσει ότι μέγα σώμα τουρκικού στρατού ανεφάνη εις Γκερλή βαδίζον κατά του Βελεστίνου». ...».

Στη τρίτη σελίδα σταχυολογούμε τις ειδήσεις σχετικά με την επιμελητεία της Ταξιαρχίας που υπερασπίζεται το Βελεστίνο με τίτλο: «*Ταξιαρχία Σμολένσκη - Ηθικόν και επιμελητεία. Το 9ον ευζωνικόν*», επισημαίνοντας το υψηλό ηθικό των στρατιωτών του Σμολένσκη, αλλά όμως χωλαίνει η επιμελειτεία της ταξιαρχίας, που έχει ως αποτέλεσμα ο στρατός να τρέφεται μόνο με γαλέτες. Μάλιστα σημειώνεται ότι «*...ο Σμολένσκης τοσαύτην επιροήν και γόητρον ασκεί επί της ταξιαρχίας του, ώστε κυριολεκτικώς λατρεύεται*».

Επίσης δημοσιεύει η εφημερίδα *Εμπρός* τη δύναμη του ελληνικού και του τουρκικού στρατού, «*Κατ' ακριβεστάτας προς την Κυβέρνησιν πληροφορίας ο εν Θεσσαλία ημέτερος στρατός ανέρχεται εις 55 χιλιάδας άνδρας εξ ων 30 χιλ. εν Φαρσάλοις, 10 εν Δομοκώ και 15 εν Βελεστίνω. Κατά τας αυτάς πληροφορίας ο τουρκικός στρατός δεν υπερβαίνει ήδη τας 65 χιλ. κατόπιν των απωλειών τα οποίας υπέστη*». Επίσης δημοσιεύεται η είδηση του διορισμούό του Κωνσταντινίδη στη θέση του επιτελάρχη, αντί του Σμολένσκη που αρνήθηκε της θέσεως αυτής. Επίσης σε μια άλλη είδηση αναφέρεται σε τηλεγράφημα του Σμολένσκη πως «*Ειδικόν σώμα ανδρών καταγίνεται προς ταφήν τουρκιών πτωμάτων αναδιδόντων φρικώδη βρώμαν. Τουρκικόν ανιχνευτικόν σώμα συνεπλάκη μετά των ημετέρων παρά τον Ριζόμυλον, αναγκασθέν να τραπή φυγήν αφ' ού επυρπόλησεν αγροτικούς οικισμούς. Ξένος ανταποκριτής συλλαβών ωδήγησεν ενώπιον Σμολένσκη Τούρκον ιππέα κεκρυμμένον εντός αύλακος...Προχθές ετυφεκίσθη ιππεύς αποπειραθείς φυγήν διαρκούσης μάχης*».

Στην ίδια σελίδα καταχωρίζεται άρθρο, που ήταν αναδημοσίευση από την εφημερίδα *Daily News* του Λονδίνου, τηλεγραφική ανταπόκριση εκ Βόλου, από τον εκεί πολεμικό ανταποκριτή της εφημερίδας, όπου τονίζονται στον τίτλο «*Τα αίτια της καταστροφής. Η ανικανότης του Γενικού Επιτελείου. Τα τρία μαύρα σημεία*». «*Δύναμαι να είπω ότι αι θέσεις των Ελλήνων εν τοις Θεσσαλικοίς συνόροις μέχρι της Πέμπτης ήσαν λαμπραί και ότι οι Έλληνες επολέμησαν περιφανώς, η ανικανότης όμως του Γενικού Επιτελείου και τινών ταξιάρχων επέφερον την καταστροφήν. Η εγκατάλειψις της Αναλήψεως, της Ταφύλ Βρύσης, της Ραχοβρύσης, της Μελούνας, του Παπαλειβάδου, του Γκριτζόβαλι και του Αρπακίου κατά την νύκτα της Δευτέρας διαταγή του ταξιάρχου Μαστραπά και του Γενικού Επιτελείου υπήρξε το πρώτον και πολυκινδυνότατον λάθος. Ούτω εγένοντο οι Τούρκοι κύριοι όλου του ανατολικού ημίσεως των συνόρων και ηδύνατο να βαδίσωσι δια της Μελούνας προς την Λυγαριάν και το Καρατσόλι...*».

Και συνεχίζει ο ανταποκριτής να περιγράφει τα άλλα δυο λάθη του Επιτελείου, «*Εκ Ρεβενίου τα ελληνικά στρατεύματα θα ηδύνατο να κυριεύσωσι την κώμην ταύτην ήδη από της δευτέρας. Αλλ' ήσαν υποχρεωμένοι να τηρώσι θέσιν παθητικής αμύνης κατά τας αυστηράς διαταγάς του Διαδόχου...η άλωσις της Βίγλας θα ηνάγκαζε τους Τούρκους να οπισθοχωρήσουν εκ της Λυγαριάς προς την Ελασσώνα δια της Μελούνας. Η Βίγλα λοιπόν είνε το δεύτερον σκοτεινόν σημείον της στρατηγικής του Ελληνικού Γενικού Επιτελείου...Το τρίτον λάθος έγεινεν εις το Μάτι. Και κατακρίνει ο ανταποκριτής τον Μαυρομιχάλην ότι ευρών τον εχθρόν εις τα Δελέρια υπεχώρησε χωρίς να ρίψη ένα τουφέκι,*

ενώ η θέσις εκρίνετο σπουδαία και έπρεπε δια παντός μέσου να την καταλάβη...Δεν είνε λοιπόν άπορον ότι ο ελληνικός λαός και ο ελληνικός στρατός διατελούσιν έκθαμβος δια τα γενόμενα. Και εξιστορήσας τα της ατάκτου υποχωρήσεως κατακρίνει και αύθις το Γενικόν Επιτελείον και εξυμνεί τας αρετάς του ελληνικού στρατού».

Ενδιαφέρουσα είναι και η είδηση, που δημοσιεύεται στην ίδια σελίδα της εφημερίδας *Εμπρός,* στις 23 Απριίου 1897, σχετικά με την εκδηλωθήσα πρόθεση πολλών πολιτών από το Βόλο και το Βελεστίνο, που προτείνουν στην πρώτη συνεδρίαση των Δημοτικών τους Συμβουλίων, να ανακηρύξουν τον Σμολένσκη επίτιμο πολίτη των δύο πόλεων. Ευχή της εφημερίδας, όπως και άλλες πόλεις της χώρας, να μιμηθούν τους κατοίκους του Βόλου και του Βελεστίνου, *«Ο Σμολένσκη επίτιμος πολίτηςς όλων των Δήμων του κράτους. Εν ιδιαιτέρα συνεννοήσει πολλών εκ Βόλου και Βελεστίνου πολιτών απεφασίσθη όπως ο ταξίαρχος Σμολένσκης μετά την πρώτην συνεδρίασιν του δημοτικού συμβουλίου των πόλεων τούτων ανακηρυχθή επίτιμος πολίτης του Βόλου και Βελεστίνου, αίτινες εις την γεναίαν υπεράσπισιν του οφείλουσι την σωτηρίαν των.Εικάζεται ότι πολλοί άλλοι δήμοι του Κράτους θέλουσι μιμηθή το παράδειγμα των δύο τούτων πόλεων».*

Πλούσιο σε ειδήσεις είναι το φύλλο αρ. 164, εφημ. *Εμπρός,* της Πέμπτης 24 Απριλίου 1897. Στην πρώτη σελίδα φιγουράρουν τα σκίτσα δύο σημαντικών πρωταγωνιστών από τα πεδία των μαχών, του Λοχαγού του πυροβολικού Σταμάτη Μήτσα, που διακρίθηκε στην Ταξιαρχία Σμολένσκη και της Ελένης Κωνσταντινίδου της σημαιοφόρου του Ηπειρωτικού σώματος.

Στη δεύτερη σελίδα καταχωρίστηκε εκτενέστατο πεντάστηλο άρθρο του πολεμικού ανταποκριτή της εφημερίδας, Γεωργίου Βουτσινά, με τίτλο που προϊδεάζει τον αναγνώστη για τα τεκταινόμενα της Μάχης στο Βελεστίνο: «*Η μάχη της παρελθούσης Πέμπτης εν Βελεστίνω-Επίσκεψις εις τον Σμολένσκη προ της μάχης-Μονομαχία πυροβολικού-Τηλεβόλα ορεινά κατά πεδινών-Προδοσία χωρικών*». Ο ανταποκριτής σημειώνει ότι μετέβη στο Βελεστίνο με τον βουλευτή Βόλου Κ. Τοπάλη και τους ανταποκριτές των εφημερίδων *«Ακροπόλεως»* και *«Εστίας»* και ότι εκεί συνάντησαν τον Σμολένσκη: «*Τον εύρομεν καθήμενον εις μίαν καρέκλαν, προ μικράς τραπέζης, εκεί εις το ύπαιθρον, υπό τον καίοντα ήλιον, επί της ξηράς κορυφής ενός λοφίσκου της θέσεως Μνηματάκια*[6]*, δεσπόζοντος όλης της πέριξ τοποθεσίας, του πνιγομένου μέσα εις τα δένδρα χωρίου, του συσκίου δάσους του Βελεστίνου, του κάτω εκτεινομένου απέραντου κάμπου. Ήτο εκεί και ό άλλος ήρως, ο συνταγματάρχης του ογδόου Γιαννικώστας, ο βραχύσωμος Κεφαλλήν ο ανδραγαθήσας και αυτός εις το Ρεβένι με τους γενναίους στρατιώτας του, ο λησμονηθείς δυστυχώς υπό του τύπου, διότι η δέουσα εύφημος μνεία περί αυτού δεν εγένετο ακόμη».*

Συνοπτικά περιγράφονται τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν από τότε που ο ελληνικός στρατός στρατοπέδευσε κατά την υποχώρηση από τη Λάρισα στον σιδηροδρομικό Σταθμό Βελεστίνου, και τμήματα του είχαν διασπαρεί στο δάσος για προφύλαξη και παραλλαγή. Το δάσος, που αποκαλούνταν από τους ντόπιους «ρουμάνι», εκτείνονταν ύπερθεν του Σιδηροδρομικού Σταθμού μέχρι τον οικιστικό ιστό του Βελεστίνου και ποτίζονταν από τα νερά της Υπέρειας Κρήνης (Κεφαλόβρυσο).

Μετά την επίθεση από τον τουρκικό στρατό ο ελληνικός στρατός «*υποχωρήσας άνωθεν του χωρίου* [Βελεστίνου] *κατέλαβον όλα τα δεξιά και αριστερά αυτού υψώματα,*

6. Το τοπωνύμιο «Μνήματα» αναγράφεται από τον Ρήγα στην «Επιπεδογραφία της Φεράς νυν λεγομένης Βελεστίνος» ως «Τουρκικά μνήματα» και διατηρείται μέχρι σήμερα, βρίσκεται στο λόφο ανατολικά του Βελεστίνου, όπου τώρα έχει αναγερθεί το Πνευματικό Κέντρο, με θαυμάσια θέα.

με θαυμασίας επικαίρους θέσεις, δεσποζούσας της πεδιάδος. Εις το δάσος του Βελεστίνου εστάλη και το κατέλαβε ισχυρά δύναμις πεζικού, κρυφθείσα μέσα εις τα δένδρα και αφανής εις τον εχθρόν, τον εστρατοπεδευμένον εις το δίωρον απέχον εν τη πεδιάδι χωρίον Ριζόμυλον και πέρα εις το άλλο χωρίον Γκερλή».

Ο ανταποκριτής σημειώνει ότι «*Τα τηλεβόλα της ταξιαρχίας εστήθησαν τα μεν επί των δεξιά υψώματα, τα δε επί των αριστερά*», επισημαίνοντας ότι αυτά ήταν ορεινά, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσουν των Τούρκων τις «*τρεις πεδινάς πυροβολαρχίας, ήτοι 18 τηλεβόλα μεγάλης διαμέτρου, των 9 εκατοστομέτρων*». Προσθέτει ότι «*Οι ημέτεροι τους απέκρουσαν με μικρά ορεινά τηλεβόλα των πέντε εκατοστομέτρων από της πεδιάδος, διότι δεν έλαβον τον χρόνον να τα στήσουν επί των πέριξ υψωμάτων*». Και επεξηγεί γι' αυτή τη άνιση μάχη του ελληνικού στρατού προς τον επιτθέμενο τουρκικό, ότι έγινε εκ του γεγονότος ότι «*το Αρχηγείον, αντί να αποστείλη εκ Φαρσάλων την ίδιαν νύκτα της Τρίτης πεδινά τηλεβόλα αφού έμαθεν ότι εις το Βελεστίνον ενεφανίσθη ο εχθρός με ισχυρόν πυροβολικόν, έστειλε μόνον μετά δύο ημέρας, ήτοι την νύκτα της Πέμπτης, μετά την μάχην δηλαδή ην έδωκε ο Σμολένσκης το απόγευμα της αυτής ημέρας! Φαντασθήτε τώρα τι θα εγίνετο με τας ανίσους αυτάς δυνάμεις εις το Βελεστίνον, αν δεν υπήρχον εκεί ο Σμολένσκης και ο Γιαννικώστας! Τη αληθεία, τόση απρονοησία, τόση αδιαφορία εις τόσον κρισίμους περιστάσεις καταντά απίστευτός*».

Παράλληλα επισημαίνει την αδιαφορία της διοίκησης των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, η οποία, παρά την υπόσχεση, δεν έστειλε τραίνο εις τα Φάρσαλα να παραλάβει τον στρατό, για να μην μεταβούν οι στρατιώτες πεζοί και κουραστούν, που θα είχε δυσμενή επίπτωση στις μάχες, τονίζοντας ότι «*εις όλην αυτήν την υπόθεσιν η διαγωγή της εταιρίας υπήρξεν αξία στιγματισμού εθνικού*». Στη συνέχεια ο Σμολένσκη τόνιζε ότι οι Τούρκοι μάλλον θα αλλάξουν τον χρόνο των επιθεσεών τους. Αντί για πρωί θα επιτίθενται τις απογευματικνές ώρες, όπως και πράγματι, συνέβη, όπως σημειώνει ο ανταποκριτής: «*...Μετά μεσημβρίαν. Η πρόρρησις του ταξιάρχου επηλήθευσε. Εις τας τέσσαρας το απόγευμα οι Τούρκοι έκαμον υπόπτους κινήσεις. Ιππικόν εφάνη ερχόμενον από το Ριζόμυλον. Και τέσσαρες πεδιναί πυροβολαρχίαι ώφθησαν μετ' ολίγον αναχωρούσαι εκ του χωρίου και κατευθυνόμεναι προς διαφόρα σημεία. Ταυτόχρονα όπισθεν του δάσους του Βελεστίνου, κάτω μακράν εις την πεδιάδα, τάγματα και συντάγματα ετέθηταν εις κίνησιν, εξ ών τινά μεν διηυθύνθησαν δια του ανοικτού κάμπου προς τους πρόποδας του απέναντι του σιδηροδρομικού σταθμού βουνό Οβριάς Γάλα, ετέρα δε προς τα δεξιόθεν του χωρίου υψώματα τα μη καταληφθέντα υπό των ημετέρων με καταφανή πρόθεσιν υπερφαλαγγίσεως. Οι Τούρκοι την φοράν αυτήν απεφάσισαν να κτυπήσουν όχι κατά μέτωπον, εκ της πεδιάδος, αλλ' εκ των πλαγίων, όπισθεν του δάσους και αριστερόθεν του χωρίου. Εκεί δε διηυθύνθησαν και δύο εκ των πυροβολαρχιών των, 12 εν όλω φοβερά τηλεβόλα πεδινά, καθ' ών ουδέν ηδύναντο τα ιδικά μας ορεινά εκ των θέσεων όπου είχον τοποθετηθή αφού ηλπίζετο ότι ο εχθρός έμμελε να προσβάλη κατά μέτωπον, προς τούτο δε εκανονίσθη και η θέσις των».*

Και ο ανταποκριτής Βουτσινάς συμπληρώνει σχετικά με την ταχύτατη ανάλογη αντίδραση των ελληνικών μονάδων του Σμολένσκη στην επιθετική τακτική των τουρκικών μονάδων: «*Τότε εν ακαρεί και ο στρατός ο ημέτερος ετέθη εις κίνησιν. Και κατήλθον εκ των λόφων οι λόχοι και τα τάγματα και τα συντάγματα. Και εξεδιπλώνοντο κάτω εις τον κάμπον δια των κλιτύων εις μακράς γραμμάς ατελευτήτους, κυανάς μέσα εις την μονοτονίαν του πρασίνου των στάχεων, ερρύθμως βαδιζόντων των ανδρών βήματιι*

γοργώ, εν τη αορίστω βοή του ενθουσιασμού του διαθεμαίνοντος τώρα τας τάξεις επί τη προσδοκία της αφεύκτου συγκρούσεως προς τον εχθρόν. Υπήρξε δε επί τινας στιγμάς, εκεί δεξιόθεν του χωρίου και προς το μέρος της προς τον Βόλον εισόδου, θέαμα έκπαγλον στρατιωτικών πολυαρίθμων παρατάξεων, μακρών γραμμών σωμάτων χωμένων εως την μέσην εις τα στάχια τα συνθλώμενα εκ την διαβάσεως των οπλιτών, με τα όπλα υπό μάλης, με την αγωνιώδη ανυπομονησίαν εις τα βλέμματα.Εμπρός οι διοικηταί έφιπποι, με το ξίφος γυμνόν εις την χείραν, αστραποβολούν εις του ηλίου τας ακτίνας, όπισθεν αι κυναί γραμμά αι αγόμεναι προς σύρραξιν».

Περιγράφει την ψυχραίμη και μελετημένη αντιμετώπιση της πολεμικής καταστάσεως του Σμολένσκη: «*Ο δε Σμολένσκης, θαυμαστός εν τη ψυχραιμία του, υπέροχος εις την αστραπιαίαν αντίληψιν του, διευθύνει τας διαφόρους κινήσεις πότε από του λόφου του εξαποστέλλων παντού εφίππους αγγελιαφόρους εις δαιμονίαν ταχύτητα προελαύνοντας, πότε αυτοπροσώπος πετών με το άτι του εδώ κ' εκεί και δίδων διαταγάς».*

Παράλληλα δίνει και το τοπογραφικό περίγραμμα της περιοχής με τα υψώματα, την πεδιάδα, τον Σιδηροδρομικό Σταθμό Βελεστίνου. Στην μανιώδη επίθεση των εχθρικών όπλων και την προσπάθεια τους να καταλάβουν σημαντικό ύψωμα κοντά στο βουνό Καραντάου, δυτικά του Βελεστίνου ο Σμολένσκης προσπαθεί να ακυρώσει αυτή την επίθεση: «*Ο Σμολένσκης αντιληφθείς αμέσως τον κίνδυνον διέταξε μίαν ορειβατικήν να καταλίπη αμέσως την θέσιν της και σπεύση να στήση τα τηλεβόλα της απέναντι των εχθρικών πυροβόλων και κατά τουρκικού πεζικού, όπερ υπό την σκέπην του πυροβολικού των είχεν ήδη καταλάβει υπερέχον τι ύψωμα αριστερόθεν του χωρίου, κάτωθεν του βουνού Καραντάου. Και τότε είδομεν κάτι τι περίεργον.Μονομαχία τεσσάρων ορειβατικών μικρών τηλεβόλων, απασχολουμένων εν ταυτώ όπως καταβιβάσωσιν από του υψώματος και τους πεζούς Τούρκους, προς δώδεκα μεγάλα πεδινά. Η πρώτη οβίς πίπτει μέσα εις τους πεζούς και επιφέρει την σύγχυσιν και την αταξίαν. Και τους εβλέπαμεν να τρέχουν κύπτοντε δεξιά και αριστερά όπως σωθώσιν εκ των βλημάτων. Δευτέρα τους απωθεί εις την όπισθεν κλιτύν. Έπειτα άρχεται η επίθεσις κατά των πεδινών του εχθρού. Και κροτούν απ' εδώ δαιμονίως, βαρέως τα τουρκικά, και απαντούν απ' εκεί μόλις σχεδόν ακουόμενα – κρότος τρόπον τινά δύο όπλων συμπυρσοκροτούντων, - τα μικρά τα ιδικά μας».*

Μέχρι να φτάσει η δύση του ηλίου μαίνονταν η μάχη για την απώθηση των επιτιθεμένων τουρκικών μονάδων. Μετά παρέμειναν στις θέσεις που ειχαν καταλάβει και μετρούσαν τις απώλειες. Χαρακτηριστά σημείωνε ο ανταποκριτής Γ. Βουτσινάς: «*Πριν την δύσιν του ηλίου το πυρ είχε παύσει πανταχού. Οι δύο στρατοί ετήρησαν τας θέσεις ας είχον καταλάβει έκαστος. Αποτέλεσμα: Αρκεταί απώλειαι εκ μέρους τωνΤούρκων και ανάξιοι λόγου εκ μέρους των ημετέρων».* Ωστόσο συμπληρώνει ότι το βράδυ στην κορυφή του βουνού Καραντάου, που βρίσκεται αριστερά του Βελεστίνου μεγάλες φλόγες ξαφνικά παρουσιάστηκαν, που φόβισε τα ελληνιά τμήματα, μήπως βρίσκονταν εκει δυνάμεις του εχθρού. Όμως διαπίστωσαν ήταν προδοτικές ενέργειες: «*Έπειτα εμάθομεν ότι ήσαν προδόται χωρικοί, οίτινες ήναψαν τας πυράς εκείνας δια να ειδοποιήσουν τους Τούρκους ότι επί του Βουνού στρατός ελληνικός δεν υπήρχε και ότι ηδύναντο ακωλύτως να σπεύσουν να το καταλάβουν».*

Στην τρίτη σελίδα της εφημερίδας περιέχεται το άρθρο με τίτλο, «*Η χθεσινή μέρα-Μάχη σοβαρά απολήξασα εις νίκην*», αναφέροντας τον αντίκτυπο που είχαν οι τελευταίες ειδήσεις από το μέτωπο των μαχών: «*Συγκίνησις κατείχε χθές την πόλιν επί τη*

ειδήσει των διεξαγομένων μαχών εν Βελεστίνο και Φαρσάλοις. Και περί μέν του Βελεστίνου χάρις εις την πεποίθησιν την οποίαν εμπνέει ο κ. Σμολένσκης δεν εξεδηλούτο μεγάλη ανησυχία. Αλλ' όταν εγνώσθη ότι οι Τούρκοι επετέθησαν κατά των Φαρσάλων η συγκίνησις μετεβλήθη εις αληθή αγωνίαν». Σημειώνει ότι ο Σμολένσκη είχε κερδίσει δύο μάχες και ότι στα Φάρσαλα αποκρούστηκαν οι τουρκικές επιθέσεις, επισημαίνοντας την ανάγκη αποστολής επικουριών.

Δημοσιεύεται μάλιστα και το τηλεγράφημα νίκης, που έστειλε ο Σμολένσκης στη γυναίκα του: *«Ώραν 11 π.μ. εχθρός επετέθη λυσσωδώς καθ' ημών. Απεκρούσαμεν αυτόν ερρωμένως και ήδη ώρα 4η νίκη οριστικώς υπέρ ημών. Σμολένσκης».* Ακόμη δημοσιεύεται η είδηση για προβιβασμο του ταξιάρχου Σμολένσκη σε υποστράτηγο, όπως επίσης και η είδηση ότι «*Εις το Βελεστίνον έλαβον μέρος και 700 ναύται μας με μυδραλλιοφόρους αι οποίαι επέφερον μεγάλην καταστροφήν εις τους τούρκους».* Συμπληρώνονται οι ειδήσεις με τους φονευθέντες και τραυματίες, «*Κατά τηλεγράφημα εκ Βόλου ληφθέν αργά την νύκτα εφονεύθησαν εκ των ημετέρων κατά τας εν Βελεστίνω χθεσινάς μάχας 10*[7] *στρατιώται και ετραυματίσθησαν 64 εν οις και οι ανθυπολοχαγοί Δέγγλερης και Σκορβέλης. Εκ των τούρκων, κατά το αυτό τηλεγράφημα εφονεύθησαν τετρακισχίλιοι».*

***

Στο φύλλο της Παρασκευής 25ης Απριλίου της εφημερίδας *Εμπρός* καταχωρίζονται πολλές ειδήσεις για την ταξιαρχία του Σμολένσκη. Στο άρθρο με τίτλο «*Αι νίκαι του Βελεστίνου και των Φαρσάλων-Η Ελλάς νικώσα την Γερμανίαν*», τονίζεται η συμβολή των Γερμανών[8] αξιωματικών και στρατηγών που βρίσκονταν στις τάξεις του Τουρκικού στρατού: «*Εις τους Γερμανούς οργανωτάς και ιδίως εις τον Γκόλτς πασσάν, όστις χωρίς να επιβαρύνη τα τουρκικά οικονομικά, έπλασε νέον οργανισμόν διευκολύνοντα την επιστράτευσιν και επιτρέποντα την χρησιμοποίησιν του εξαιρέτου ανθρωπίνου υλικού».* Και συμπληρώνει ο αρθρογράφος ότι Γερμανοί στρατηγοί και αξιωματικού εμύησαν στους Τούρκους στη νεώτερη στρατηγική και τακτική του πολέμου καθώς και ότι χρησιμοποιούσαν γερμανικά τηλεβόλα και όπλα. Μάλιστα ο αρθρογράφος απαντά στην εφημερίδα της Βιέννης «*Νέος Ελ. Τύπος*» ότι «*την Γερμανίαν εδίωκαν η Ελλάς εν Ηπείρω και συνέτριβεν εν Ρεβενίω και Μπογαζίω, γερμανικά στρατεύματα κατεκερμάτιζεν ο Σμολένσκης την παρελθούσαν Παρασκευήν εν Βελεστίνω και κατά γερμανικών όπλων εθριάμβευον τα Ελληνικά όπλα παρά την πατρίδα του Ρήγα μας και εις την ιστορικήν των Φαρσάλων πεδιάδα».*

Άλλη είδηση έφερε τον τίτλο «*Η Ταξιαρχία Σμολένσκη – Νέα μάχη εν Βελεστίνω*», επισημαίνοντας στο κείμενο ότι μετά την υποχώρηση του Διαδόχου εκ Φαρσάλων «*...Η κυβέρνησις κατόπιν συμβουλίου αφήκεν εις την δεδοκιμασμένην κρίσιν του κ. Σμολέν-*

7. Στις Μάχες του Βελεστίνου συνολικά έπεσαν στο πεδίο των μαχών δύο αξιωματικοί και 67 οπλίτες. Βλ. Υπουργείον Στραιωτικών, Ειδική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος, *Αγώνες και Νεκροί 1830-1930*, εν Αθήναις 1930, «Νεκροί Ελληνοτουρκικού πολέμου 1897», σελ. 19-28. Μνημονεύεται και ο Αντώνιος Γρηγοράκης, ο οποίος φονεύθηκε στις 23 Απριλίου 1897. Μάλιστα ο πατέρας του την επόμενη χρονιά έστησε ένα Μνημείο στο χώρο όπου εφονεύθη, που βρίσκεται λίγο πιο πάνω από το Κέντρο Υγείας Βελεστίνου και έχει καθιερωθεί ως τοπωνύμιο της περιοχής «στου Γρηγοράκη». Βλ. του κ. Παν. Καμηλάκη τη σχετική ανακοίνωση στο παρόντα τόμο.

8. Ενδιαφέρουσα είναι η σχετική μελέτη για τον ρόλο της Γερμανίας στον πόλεμο αυτό του 1897 της Χαρίκλειας Δ. Δημακοπούλου, «Ο πόλεμος του 1897 μία βραχυχρόνιος ελληνοτουρκική σύγκρουσις. (Συνοπτική Επισκόπησις-Σκέψεις)», *Μνημοσύνη*, τόμ. 18 (2010-1012), σελ. 137-164, (σημ. επιμ.).

σκη την διακανόνισιν της στάσεώς του, αναλόγως των παρουσιασθησομένων αναγκών και επομένως την εκλογήν της διατηρήσεως της θέσεώς του ή την τακτικήν υποχώρησιν προς Βόλον ή Αλμυρόν». ...».

Επίσης σε άλλο σημείο υπάρχει η είδηση με τίτλο «*Η υποχώρησις του Σμολένσκη-Προχωρεί προς τον Αλμυρόν*», όπου δίνεται η πληροφορία πως «*Η ταξιαρχία υποχωρούσα εξηκολούθει μαχομένη κατά των Τούρκων, οίτινες παρηκολούθουν προσβάλλοντες αυτήν λυσσωδώς, αλλά και ερρωμένως αποκρουόμενοι*». Ωστόσο τονίζει ότι ο Σμολένσκη ζήτησε την άδεια από το υπουργείο όπως «*... «η υπ' αυτόν πεδινή πυροβολαρχία διευθυνθή εις Βόλον επειδή τα προς τον Αλμυρόν μέρη εισί δύσβατα καθίστατο συνεπώς αδύνατος εις την πυροβολαρχίαν ταύτην να παρακολουθήση το λοιπό στράτευμα»*, που πράγματι του δόθηκε.

Αναδημοσιεύεται χθεσινό σχόλιο του Εθνικού Πρακτορείου από το Παρίσι με τίτλο « Η νίκη του Βελεστίνου. Πώς κρίνεται εν Παρισίοις» και τονίζεται ότι «*Η νίκη των Ελλήνων εν Βελεστίνω εξαίρεται μεγάλως. Εν τοις στρατιωτικοίς κοίκλοις λέγεται ότι και μία νίκη εν Φαρσάλοις θα έδιδεν εις τους Έλληνας οριστικώς την υπεροχήν*». Παράλληλα δημοσιεύεται σχόλιο με τίτλο «*Ο θαυμασμός των Στρατιωτικών κύκλων προς τον Σμολέμσκη*» για την επιτυχή και θαυμάσια υποχώρησή τους ταξιαρχίας του: «*Όλοι οι στρατιωτικοί ενταύθα εκφράζονται μετά μεγίστου θαυμασμού περί του Σμολένσκη του οποίου η θαυμασία υποχώρησις της χθές θεωρείται εν εκ των αρίστων στρατιωτικών κατορθωμάτων. Ότι μάλιστα εξαίρουσι πάντες είνε η πεποίθησις με την οποίαν αφού έλαβε την διαταγήν της αναχωρήσες παρά του αρχηγείου ηρώτησε το υπουργείον που ήθελε να διευθυνθή. Άριστα έπραξε το Υπουργείον αφήσν αυτόν εις την διάθεσίν του*». Στο ίδιο φυλλο τα εφημερίδας *Εμπρός* αναγράφεται η είδηση «*Ο Σμολένσκη υποστράτηγος*», και δημοσιεύεται το σχετικό διάταγμα: «*Το παρ' ημών αναγραφέν επεβεβαίωσε χθές ο πρωθυπουργός κ. Ράλλης περί προβιβασμού εις υποστράτηγον του Συνταγματάρχου Σμολένσκη, ελάχιστον δείγμα ευγνωμοσύνης προς τον ηρωικόν άνδρα, όστις διέσωσε την τιμήν και εδόξασε τα ελληνικά όπλα*».

Αναγράφεται και μια είδηση για το λιμάνι του Βόλου, σύμφωνα με την οποία η ελληνική κυβέρνηση επιθυμεί να μείνει «ουδέτερος λιμην»: «*Αι συνεννοήσεις της Κυβερνήσεως. Κατά τινα πληροφορίαν μας κατόπιν διαβημάτων γενομένων παρά των ενταύθα πρεσβευτών όπως η ημετέρα Κυβέρνησις αναγνωρίση την Θεσσαλονίκην ως ουδέτερον λιμένα όμως ως αντιστάθμισμα όπως και η Τουρκία πράξη το αυτό δια τον Βόλον. Κατόπιν τούτου θεωρείται πιθανόν ότι οι Τούρκοι δεν θα προελάσουν μέχρι Βόλου αλλά θα παραμείνουν κατέχοντες το Βελεστίνον και τας περί αυτό θέσεις*». Επί πλέον καταχωρίζεται και ιδιαίτερου ανταποκριτού, του δικηγόρου Παναγιώτη Πολίτη, λεπτομέρειες από την Μάχη του Βελεστίνου, όπου εκτός των άλλων επισημαίνεται ότι εντόπιοι οθωμανοί οδοηγούσαν τον τουρκικό συρατό: «*... Τον τουρκικόν στρατόν ωδήγησαν εντόπιοι Οθωμανοί λέγεται δε ότι μεταξύ των πτωμάτων ανευρέθη προχθές και πτώμα γνωστού Οθωμανού εκ Βελεστίνου ονόματι Μπεχλούλη*».

Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας διαβάζουμε την είδηση με τίτλο «*Ο πανικός εν Βόλω φεύγουσιν εκείθεν*», που αποτυπώνει το κλίμα πανικού που επικράτησε με την αποχώρηση της ταξιαρχίας από το Βελεστίνο, «*Κατά τηλεγράφημα εκ Βόλου πανικός επικρατεί αυτόθι μετά την αναχώρησιν του Σμολένσκη εκ Βελεστίνου. Οι ολίγοι εναπομένοντες κάτοικοι απέρχονται της πόλεως, άλλοι μέν καταφεύγοντες εις τα ορεινά χωρία άλλοι δε εις τα εκεί θωρηκτά και άλλοι εις τα προξενεία. Λέγεται ότι οι πρόξενοι επρόκειτο*

να ζητήσωσιν από τον Ετέμ πασσάν να μη εισέλθη στρατός εις την πόλιν». Επίσης η εφημερίδα σε ένα μικρό μονόστηλο με τίτλο «Η ταξιαρχία Σμολένσκη» αναφέρεται σε πληροφορίες σχετικά με την πορεία της ταξιαρχίας από το Βελεστίνο προς Αλμυρό. Ακόμη η εφημερίδα γνωστοποιεί στους αναγνώστες της, ότι επανέκαμψε εκ Βελεστίνο, ο εκεί απεσταλμένος της, πολεμικός ανταποκριτής Γεώργιος Βουτσινάς, ο οποίος στα προσεχή φύλλα θα εκθέσει σε άρθρα του, τα διαδραματισθέντα στα πεδία των μαχών.

***

Σημαντικές ειδήσεις είναι καταχωρημένες και στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας, το Σάββατο 26 Απριλίου 1897, αρ. φύλλου 166, όπου διαβάζουμε στο άρθρο με τίτλο «*Η υποχώρησις της Ταξιαρχίας Σμολένσκη-΄Αφιξις εις Αλμυρόν*» να τονίζει ότι «*Ο στρατηγικώτατος και αήττητος μέχρι τούδε ταξίαρχος Σμολένσκης, υποκύπτων εις την σκληράν ανάγκην των πραγμάτων εξετέλεσε και την δευτέραν υποχώρησίν του κατά τρόπον ικανόν να κινήση τον ζήλον και του καλλιτέρου στρατηγικού ανδρός».* Αναφέρει διεξοδικά τα σχετικά με την υποχώρηση του στρατού από το Βελεστίνο, επισημαίνοντας ότι με πλήρη τάξη και πολεμόντας έφθασε στον Αλμυρό, «*Ο Σμολένσκης καίτοι ο στρατός των Φαρσάλων είχε υποχωρήσει ήδη την πρωΐαν της Πέμπτης και συνεπώς ο εχθρός ήτο κύριος των δεξιών πλευρών του, εν τούτοις παρέμεινεν εν Βελεστίνω, ίνα δώση ίσως καιρόν εις τους εν Βώλω να λάβωσιν εν ανέσει τα μέτρα τα οποία επέβαλλον αι περιστάσεις, καθ' όλην την ημέραν της Πέμπτης, και μόνον περί την εσπέραν διέταξε τα της υποχωρήσεως του υπ' αυτόν στρατού. Ο εχθρός αψιμαχών μετά της ελληνικής ταξιαρχίας καθ' όλην την ημέραν δεν παρείχε εις τον Σμολένσκην την προς τακτικήν υποχώρησιν άνεσιν».* Μάλιστα σημειώνει ο αρθρογράφος την προνοητικότητα του Σμολένσκη να στείλει το Πυροβολικόν μέσω του Βόλου με πλοία στο επίνειο του Αλμυρού, διότι θα δυσχεραινονταν ο ρυθμός υποχωρήσεως. Επί πλέον τονίζεται στην εφημερίδα σε άλλο άρθρο με τίτλο «*Ο Σμολένσκη εις Σούρπην-Κατάληψις των στενών»,* ώστε να εμποδίσει την εισολή του εχθρού στο εσωτερικό. Επί πλέον δημοσιευεται και η είδηση ότι οι Τούρκοι πυρπόλισαν το Βελεστίνο[9] και τα Φάρσαλα.

***

Το φύλλο αρ. 167 της Κυριακής 27 Απριλίου 1897 της εφημ. *Εμπρός* είναι πλούσιο από ειδήσεις που αφορούν το Βελεστίνο. Ο διευθυντής της εφημερίδας Καλαποθάκης προτρέπει ανοιχτά πλέον την κυβέρνηση, να ζητήσει από το Βασιλέα την απομάκρυνση των Πριγκίπων από το στρατό και να διοριστεί αρχηγός του στρατού ο Σμολένσκης. Τα σχετικά άρθρα δημοσιεύονται στην πρώτη σελίδα με τίτλους αντίστοιχα «*Αρχηγός ο Σμολένσκη*» και «*Ανακαλέσατέ Τους!»,* και στα οποία σχολιάζεται η μέχρι τότε πορεία των πολεμικών εξελίξεων και αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους προτρέπει στο να δοθεί η αρχηγία του στρατεύματος στο Σμολένσκη και να ανακληθούν οι πρίγκιπες. *«Νομίζομεν ότι είνε καιρός όπως οι κύριοι υπουργοί είπωσιν εις τον βασιλέα: - Φθάνει, Μεγαλειότατε. Αρκετά οι πρίγκηπες διεκρίθησαν εις το στράτευμα. Τώρα ότε αρχίζει ο λυσσώδης αγών υπέρ της αμύνης της χώρας, τώρα ότε κηρύσσεται ο εθνικός πόλεμος, εν μέσω δε των ορέων και των διόδων και των φαραγγίων... ο κ. Σμολένσκης ας αναλάβη*

9. Σημειώνεται ότι το Βελεστίνο σε διακόσια χρόνια από την εποχή του Ρήγα Βελεστινλή καταστράφηκε πέντε φορές. Η πρώτη ήταν κατά τα Ορλωφικά, 1770, η δεύτερη κατά την Επανάσταση του 1821, τότε που συγκλήθηκε στο Βελεστίνο προς τιμήν του Ρήγα η «Βουλή Θετταλομαγνησίας» στις 11 Μαΐου 1821. Τρίτη φορά κάηκε από τους Τούρκους στον πολεμο του 1897, τέταρτη φορά κάηκε το 1943 από τους Γερμανούς και πέμπτη φορά καταστράφηκε ολοσχερώς από φυσικά αίτια, τον σεισμό στις 8 Μαρτίου 1957, (σημ. επιμ.).

τάχιστα την αρχηγίαν του στρατεύματος, ας καταστρώση αυτός το σχέδιόν του και το εκτελέση όπως βούλεται. Η πεποίθησις και ο ενθουσιασμός τον οποίον εμπνέει είνε μέγας ηθικόν κεφάλαιον το οποίον καμμία κυβέρνησις έχουσα φρένας δεν θ' αφήση αχρησιμοποίητον».

Στη συνέχεια του άρθρου τονίζει μεταξύ των άλλων ότι «*...η αιτία των υποχωρήσεων τόσων χιλιάδων στρατού άνευ μάχης είνε η παρουσία των προγκήπων... Ιδού λοιπόν διατί ολόκληροι ταξιαρχίαι υποχωρούσιν αμαχητεί, και εγκαταλείπουσιν αμαχητεί ολόκληρα εδάφη επι εδαφών εις τας χείρας του εχθρού και καταστρέφουσι το ηθικόν των, και αυτοκτονούσιν ακουσίως, καθιερούντες ήδη διαρκώς το πρωτότυπον τούτο πολεμικόν τούτο αξίωμα: Φύγωμεν δια να σωθώσι!».*

Συνέχεια από τα δύο προηγούμενα άρθρα, υπάρχουν δύο ακόμα κείμενα που έχουν σχέση με το Βελεστίνο. Το πρώτο με τίτλο «*Οι τραυματίαι του Βελεστίνου*» είναι ένα χρονογράφημα του Θεόδωρου Βελλιανίτη, σχετικά με τα διαδραματισθέντα κατά την άφιξη στο σιδηροδρομικό σταθμό Πειραιά των 160 τραυματιών από τις μάχες του Βελεστίνου. Περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο η κατάσταση στο σιδηροδρομικό σταθμό και η στιχομυθία που είχε με μερικούς τραυματίες στρατιώτες που πολέμησαν στο Βελεστίνο. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα συζήτησε με ένα τραυματία στρατιώτη, ο οποίος ήταν «*... «ωχρός αμύσταξ νέος στρατιώτης, έχων δεδεμένον τον βραχίονα. Ήτο τρομερά μαύρος από τον καπνόν και τον κονιορτόν όστις είχεν επικαθήσει επί του προσώπου του... Ήταν ο καλλίτερος σκοπευτής του τάγματος, φυσίγγιον δεν του ελάθεψεν. Αυτός εκτυπούσε προ του πολέμου εις απόστασιν 600 μέτρων εν παληό πηλίκιον που του είχαμε βάλλει, όταν ετουφεκορρίχναμεν».*

Διηγήθηκε ο νεαρός στρατιώτης πως «*... «από μικρό παιδί είχα μανία εις την σκοποβολήν. Ο πατέρας μου ήταν κυνηγός και εσυνείθισα μαζύ του. Εις το τάγμα μας είχαμε πολλούς καλούς σκοπευτάς. Ήταν μερικοί από τα χωριά των Αθηνών που δεν έχαναν φυσέκι. Εμέ μου έλεγεν ο ταγματάρχης κ. Νικήττας Παρίσης να διαλέγω και να βαρώ. Δεν έρριχνα στους παληονιζάμιδες[10] τας σφαίρας μου. Εκύτταζεν ο κ. ταγματάρχης με τα γιαλιά και μου έλεγε. Βλέπεις εκείνον εκεί πέρα; Τον βλέπω τούλεγα. Αϊ βάρτου. Και τον καταίβαζα μια χαρά. Επληγώθηκα εις της τέσσαρες. Είδα εις απόστασιν 400 μέτρων ένα αξιωματικόν. Καβαλλούσεν ένα ψαρί άλογο. Βάρτου μου λέγει ο ταχματάρχης. Την ώρα εκείνη έπεφτε χαλάζι, δεν μπορούσαν από την θέσι που ήμουν να τον σκοπεύσω καλά. Εσηκώθηκα ολίγ' από το πρόχωμα[11] και του την σταφινίζω, τον εσώριασα κάτω και τον είδαμε που έπεσε κάτω από το άλογο. Την ώρα εκείνη ένοιωσα μουδιασμένο το χέρι μου. Μία σφαίρα μου είχε τρυπήση τον ώμο. Δεν μου είχε σπάσει κανένα κόκκαλο. Έτρεχεν όμως το αίμα πολύ και ήρχισε να μου πονή. Έρριψα πέντε έξη ακόμη τουφέκια και έπειτα απεσύρθηκα... Ετάχυνα τα βάδισμά και ευρέθηκα σε μία εκκλησία[12] κοντά στο Βελεστίνο».*

Και ο αρθρογράφος σημειώνει ότι ενώ συζητούσαν με τον τραυματία στρατιώτη για τα σχετικά με τη Μάχη του Βελεστίνου στον Σταθμό του Πειραιά «*Εισώρμησαν εν τω*

10. «Νιζάμης» είναι ο Τούρκος οπλίτης του τακτικού στρατού.

11. Ακόμη διατηρούνται μερικά ορύγματα του Ελληνικού Στρατού στις υπώρειες της Μαλούκας, τα οποία με έγγραφο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα προσκομίζοντας και τη σχετική Βιβλιογραφία ζητήθηκε προ ετών από την 5η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Βόλου όπως ανακηρυχθούν επίσημα Ιστορικοί Τόποι, (σημ. επιμ.).

12. Η μνημονευόμενη «εκκλησία» είναι ο Ιερός Ναός της Παναγίας, ευρισκόμενος στο λόφο όπου και το Κοιμητήρι του Βελεστίνου. Λίγο πιο πάνω διεξάγονταν οι μάχες.

μεταξύ Γαριβαλδινοί[13]*, οίτινες εν διαχύσει ησπάζοντο τους τραυματίας. Η διάχυσις επεξετάθη και εις τους νοσοκόμους και εις τους θεατάς, εδέχθην δε κ' εγώ εν θερμόν φίλημα, όστις έσπευσε να μου είπη ΄΄Io sono socialista signoro! Τροχάδην δε μου ανέπτυξε τας αρχάς του σοσιαλισμού και τον πόθον του ίνα πολεμήση υπέρ των Ελλήνων. Οι τραυματίαι μας εκύκλουν ακούοντες την θερμήν αγόρευσιν του ερυθροχίτωνος σοσιαλιστού, χωρίς ουδέν να αντιλαμβάνωνται. Αλλ' ο καλός Γαριβαλδινός απηυθύνετο προς πάντας λέγων: Non e vero caro!».*

Η εφημερία συνεχίζει να δημοσιεύει αφηγήσεις στρατιωτών από τη Μάχη του Βελεστίνου σε άρθρο με τίτλο «*Η Μάχη του Βελεστίνου-Αφήγησις τραυματιών*», οι οποίοι είχαν διακομιστεί στον Πειραιά με το πλωτό νοσοκομειακό "Θεσσαλία", 50 τον αριθμό στρατιώτες και είχαν διανεμηθεί σε διάφορα νοσοκομεία. Οι αφηγήσεις αναφέρονται σε λεπτομέρειες των μαχών και τις ικανότητες των αξιωματικών τους που διεύθυναν τις μάχες. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση ενός τραυματία στρατιώτη για τη μάχη στο Βελεστίνο κατά την εορτή του αγίου Γεωργίου, τότε κατά τη λυσσώδη επίθεση των Τούρκων «*...ιδίως εις το αριστερόν κέρας, εις το οποίον εξητούσαν με κάθε τρόπο να μας υπερφαλαγγίσουν... όλη η πεδιάς εμαύριζε από στρατεύματα τους υπολογίζαμεν εις 30 χιλιάδες. Από μακράν μας επυροβόλει το πυροβολικόν των το οποίον ήτο πεδινόν, ενώ το ιδικόν μας ήτον ορειβατικόν και δειν τους έφθανε. Κάποιος αξιωματικός του πυροβολικού παραπονέθη εις τον ταξίαρχον ότι τα πυροβόλα του δεν φθάνουν έως εκεί που είνε ο εχθρός ΄΄Τι να κάμωμεν, κύριε Ταξίαρχε; Του λέγει, αυτός μας κτυπά από 5 χιλ. μέτρα και ημείς θα τον περιμένωμεν εις τα 3 ½ χιλιάδας΄΄. Και ο κ. Σμολένσκης απήντησε, ΄΄Αφού σας χρειάζονται 2 χιλ. μέτρα δια να τον φθάσετε, πάρετε τον ουλαμόν σας και προχωρήσατε 2 χιλ. μέτρα εμπρός!΄΄...Επήραν τα κανόνια τους επροχώρησαν δύο χιλιόμετρα και τους έκαμαν στάχτη!».*

Στη συνέχεια ο αρθρογράφος ρώτησε για το ηθικό των στρατιωτών κατά την υποχώρηση της Ταξιαρχίας του Σμολένσκη, εάν μειώθηκε «το θάρρος» τους. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του τραυματία στρατιώτη για τη σημασία το αρχηγού και την επίδραση, που έχει στους στρατιώτες του: «*Να μας κόψη το θάρρος; Και γιατί; Ηρώτησεν έκπληκτος ο τραυματίας. Ημείς υποχωρούσαμε πάντοτε με το τουφέκι εις τα χέρια, ούτε μας έμελλε πλέον δια την ζωή μας, είχαμε μια μέθη, η οποία μας έκαμνε σαν τρελλούς, τίποτε δεν εβλέπαμε εμπρός μας όταν δεν εβλέπαμε Τούρκους, επολεμούσαμεν επί ημερονύκτια νηστικοί, ο καπνός της μπαρούτης έπνιγε το λάρυγγά μας και δεν είχαμε πολλαίς φορές μια σταξιά νερό. Αλλά επαίρναμε παράδειγμα από τους αρχηγούς μας και προ πάντων από τον Ταξίαρχο, ο οποίος έτρωγε ολιγώτερο από όλους μας και πουθενά δεν εκάθητο».* Και ο στρατιώτης συμπληρώνει ότι «*Μόνον η παρουσία του ημπορούσε να κάμη και τον δειλότερον άνθρωπο θηρίο. Πάντα εστεκόταν με το γλυκό λόγο εις το στόμα. –΄΄εμπρός παιδιά, θάρρος και τους εφάγαμε και τώρα΄΄ μας εφώναζε, και οι σφαίρες γύρω του εσφύριζαν, ευτυχώς που δεν τον επήραν καμμία».* Παράλληλα τόνισε και την ίδια υπέροχη συμπεριφορά των αξιωματικών του Σμολένσκη: «*Ω, κ' εκείνοι εφάνησαν ανδρείοι, ο κ. Γιαννηκώστας του ογδόου, ο κ. Ρέγκλης του εβδόμου, ο ταγματάρχης Παρίσης, όλοι έδειξαν ανδρείαν και όλοι μας έδιδαν θάρρος. Προ πάντων όμως ο λοχαγός του πυροβολικού Μήτσας, ο ανθυπολοχαγός Γουβέλης, ο Καπιτσίνης έκαμαν θαύματα*

13. «Γαριβαλδινοί» ήταν εθελοντικό στρατιωτικό σώμα Ιταλών, το οποίο είχε συγκροτηθεί από τον Γκιουζέπε Γκαριβάλδι (Giuseppe Garibaldi, 1807-1882) και το 1897 υπό τη διεύθυνση του γιού του Ριτσιότι Γκαριβάλδι ήρθε στην Ελλάδα προς ενίσχυση των Ελλήνων. Αποκαλούνταν και «ερυθροχίτωνες» από το χρώμα του χιτώνος τους. Συμμετείχαν στη Μάχη του Δομοκού.

με τα κανόνια τους, όλοι ατρόμητοι έστρωσαν με τους ευζώνους και εν άτακτον σώμα την πεδιάδα όλην από Τούρκους». ...».

Οι ειδήσεις που αφορούν τη μάχη του Βελεστίνου συνεχίζονται με το γενικό τίτλο: «*Η κατάληψις του Βόλου-Αι συνεννοήσεις των εν Βόλω Προξένων μετά του Τουρκικού Αρχηγείου*», όπου αναφέρεται σε κυβερνητικές πληροφορίες, πως οι τοπικοί Πρόξενοι Βόλου, της Ιταλίας, Γαλλίας και Αυστρίας, προέβησαν σε συνάντηση με το Τουρκικό Αρχηγείο στη Λάρισα και ζήτησαν να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα για την ομαλή κατοχή της πόλης του Βόλου, «*... ίνα μη οι Τούρκοι στραιώται, οίτινες θα καταλάβουν την πόλιν, εκτραπώσιν εις καταστροφάς και δηώσεις. Το τουρκικόν αρχηγείον υπεσχέθη όπως μη θιχθή η πόλις, αλλ' υπό τον όρον ίνα ο στόλος απομακρυνθή πέραν βολής πυροβόλου». ...».*

***

Δευτέρα 28 Απριλίου 1897, *Εμπρός*, αρ. φύλλου 168. Οι ειδήσεις σχετικά με τις μάχες στο Βελεστίνο είναι καταχωρημένες στη δεύτερη σελίδα. Υπάρχει άρθρο με τίτλο «*Η υποχώρησις εκ Βελεστίνου-Πώς και διατί εγένετο-Η Πυροβολαρχία Μήτσα-Συνέτευξις μετά τραυματίου πολεμιστού–Συνέντευξις μετά τραυματίου πολεμιστού*». Η εφημερίδα παραθέτει απόσπασμα από τη συνέντευξη που πήρε ο διευθυντής της, με τον ανθυπολοχαγό του πυροβολικού που τραυματίστηκε στο Βελεστίνο. Ο τραυματίας ανθυπολοχαγός δίνει λεπτομέρειες για τη διεξαγωγή της μάχης στο Βελεστίνο, καθώς και για την υποχώρηση της ταξιαρχίας προς Αλμυρό. Αναφέρει ότι «*...Μόλις η μάχη είχεν αρχίση, το πεδινόν πυροβολικόν των Τούρκων με πυροβόλα των 9 μας παρηνόχλει εκ μεγάλων αποστάσεων χωρίς να το φτάνουν αι βολαί των ιδικών μας πυροβόλων τα οποία ήσαν των 7. Ο λοχαγός Μήτσας τότε παρατηρήσας εν ύψωμα εις το αριστερόν της παράταξεώς μας, εσκέφθη να στήση τα πυροβόλα του εκεί και απέστειλε τον έφεδρον ανθυπολοχαγόν Σακκούλαν, όστις υπό βροχήν σφαιρών ανήλθεν, εμελέτησε τον λόφον και επανελθών ανέφερεν ότι εύρεν αυτό κατάλληλον μολονότι απότομον δια την μεταφοράν των τηλεβόλων*». Και συνεχίζει να επισημαίνει, «*Αμέσως απ' εκεί δε δια συμπυρσοκροτήσεων επιτυχεστάτων διελύθη το πυροβολικόν των Τούρκων και κατέστη άχρηστον εν τηλεβόλον των, το οποίο υποχωρούντες παρέλαβον εις τας χείρας των! Από της στιγμής εκείνης επήλθεν η κρίσις πλέον και η νίκη έκλινεν υπέρ ημών, διότι το πυροβολικόν μας έβαλλε κατά του πεζικού δια βολιδοθηκών, αι οποίαι εκ 500 ανδρών εις μίαν φάραγγα, παρενοχλούντων το πεζικόν, εφόνευσαν άνω των 450*». Συμπληρώνει ότι κατά την υποχώρηση δεν άφησαν ούτε τραυματίες ούτε στρατιωτικό υλικό, σύμφωνα με τις διαταγές του Σμολένσκη.

Ακόμη δημοσιεύεται σχετική είδηση με τίτλο, «*Οι Τούρκοι εν Βόλω. Πότε εισήλθε το ιππικόν των*», δίνοντας πληροφορίες για την είσοδο των Τούρκων στην πόλη του Βόλου. Συμπληρώνει το κείμενο με ειδήσεις για την άφιξη τραυματιών εκ της Μάχης του Βελεστίνου στο Νοσοκομείο του «Πολυτεχνείου» καθώς επίσης μνημονεύει τον τραυματία υπολοχαγό πυροβολικού Δημήτριο Νικηταράκο, ο οποίος «*...πολεμήσας ηρωικώτατα και διακριθείς καθ' όλας τας μάχας, έχων ήδη τεθραυσμένην την κερκίδα και ωλένην του αριστερού αντιβραχίου εκ πληγής επιπεπλεγμένης ήν έλαβε κατά την μάχην της 18 Απριλίου εν Βελεστίνω. Ο κ. Νικηταράκος νοσηλεύεται ήδη εν τω Νοσοκομείω του Πολυτεχνείου, όπερ κατηρτίσθη θαυμάσιον υπό πάσαν έποψιν, υπηρετουσών αυτοπροσώπως τους ασθενείς όλων των ευγενεστέρων κυριών και δεσποινίδων των Αθηνών*». Ακόμη στην εφημερίδα έγινε μνεία της κηδείας στην πόλη της Χαλκίδας δύο στρατιωτών της

Ταξιαρχίας Σμολένσκη, οι οποίοι εξέπνευσαν στο πλοίο. που τους μετέφερε, «... *«η πόλις Χαλκίδος εκήδευσε πομπωδώς δύο στρατιώτας προμάχους ελευθερίας εκ της ταξιαρχίας Σμολένσκη, εκπνεύσαντες κατά τον πλούν ατμοπλοίου διερχομένου. Πλείστοι πολυτελείς στέφανοι κατετέθησαν. Δικηγόροι Χ. Τραπεζούντιος και Ν. Ξυνογαλάς εξεφώνησαν συγκινητικωτάτους λόγους. Συγκίνησις απερίγραπτος».*

Τρίτη 29 Απριλίου 1897, *Εμπρός*, αρ. φύλλου 168[14]. Η εφημερίδα με μεγάλο πρωτοσέλιδο τίτλο, «*Να διορισθή Αρχηγός ο Σμολένσκη*» και στην ίδια σελίδα δημοσιεύεται άρθρο υπό μορφή χρονογραφήματος με τον τίτλο: «*Η καταγωγή του Σμολένσκη*», όπου γίνεται μνεία της διαμάχης που είχε ανακύψει, με τις αιτιάσεις των Βαυαρών και των Αυστριακών, οι οποίοι διεκδικούσαν εθνολογικά την καταγωγή του ήρωα. Μεταξύ των άλλων παρατηρεί ότι «... *«τρία ολόκληρα ευρωπαϊκά έθνη διεκδικούσι σήμερον την καταγωγήν του. Οι Αυστριακοί τον θέλουσι πατριώτην των, διότι το όνομα του καταλήγει εις ιτς, ο δε πατήρ του υπήρξεν εν Αυστρία Βαρόνος. Οι Βαυαροί τον θέλουσιν ιδικόν των, διότι ο πατήρ του υπηρέτησεν εν Ελλάδι και επί της βασιλείας του Όθωνος. Και οι Έλληνες, εισερχόμενοι μεταξύ των φιλονεικούντων εθνών, προβάλλουσιν αυτοδικαίως τας περγαμηνάς και τους τίτλους της ιδιοκτησίας των επί της καταγωγής του ήρωος και απαντώσιν εις τα φιλονεικούντα εξ εγωισμού παραλόγου έθνη».* Και καταλήγει ο αρθρογράφος «... *«η φυσική πατρίς του ανθρώπου είνε ο ουρανός υπό τον οποίον εγεννήθη και η γη την οποία πρώτην επάτησε. Και ο Κωνσταντίνος Σμολένσκης εγενήθη υπό τον γαλανόν και αίθριον της Ελλάδος ουρανόν, η δε γη την οποίαν πρώτον επάτησεν ήτον η ανθόσπαρτος και ιερά ελληνική. Τούτο αρκεί, ουχί δια τον γνήσιον έλληνα, αλλά και δια πάντα ξένον όπως θεωρήση την Ελλάδα, ήτις τον εγαλούχησε και τον ανέθρεψε, γλυκυτάτην και αναπόσπαστον μητέρα!».*

Στο ίδιο φύλλο, δημοσιεύεται τρίστηλο άρθρο με την συνέντευξη του πολιτευτή Δημ. Πολίτη, ο οποίος ήρθε από τον Αλμυρό, ευρισκόμενος δίπλα στον Σμολένσκη, παραχώρησε στην εφημερίδα, με τίτλο: «*Τα εν Βελεστίνω. Συνέντευξις μετά του κ. Πολίτου*». Οι εικόνες που μεταφέρει εδώ ο πολιτευτής, για τα διαδραματισθέντα στα πεδία των μαχών, αποτυπώνουν τις τραγικές εκείνες συνέπειες του πολέμου στον άμαχο πληθυσμό. Τέτοιες σκηνές, είτε περιγράφονται μέσα από τις στήλες των εφημερίδων, είτε αποτυπώνονται σε φωτογραφίες, αποτελούν την τραγωδία του άμαχου πληθυσμού, που αγκαλιάζει τον τρόμο και τη φρίκη, ζει και βιώνει την απόγνωση της ολοσχερούς καταστροφής. Σημειώνονται μεταξύ των άλλων η δημιουργηθείσα χαρακτηριστική κατάσταση στο Βόλο, «... *«Η τελευταία νύξ της εκκενώσεως του Βόλου θα είνε αλησμόνητος. Η χαρίεσσα, η φωτεινή, η γεμάτη από ζωή πόλις η ωραία νύμφη του Παγασητικού βυθισμένη εις βαθύτατον σκότος, έρημος, με τινάς μόνους πλανωμένους ως σκιάς εις την προκυμαίαν και ζητούντας ακάτια όπως διαπεραιωθώσιν εις ελευθέραν γήν, με τους εγκαταλειφθέντας κύνας περιτρέχοντας τας οδούς και ωρυομένους, ήτο φρικώδης. Και φρίκη αληθώς είνε το αίσθημα το καταλαμβάνον πάντας τους ζήσαντας και εθισθέντας εις την ελευθερίαν επί τη προσεγγίσει του Τούρκου. Και όλα ταύτα ένεκα δύο μεγίστων σφαλμάτων, δύο εγγράφων επαράτου μνήμης τα οποία θα στιγματίση η ιστορία». ...».*

Επίσης στην ίδια σελίδα δημοσιεύεται μία είδηση με τίτλο «*Οι Γερμανοί αξιωματικοί και κατάσκοποι εν Βόλω*». Συγκεκριμένα η εφημεριδα *Εμπρός* γράφει, «*Κατά πληροφορίες εκ Βόλου, την παραμονήν της αναχωρήσεως του Σμολένσκη είχον αφιχθή εις την*

14. Από λάθος υπάρχει ο ίδιος αριθμός φύλλου (168) για τις ημερομηνίες 28 και 29 Απριλίου 1897.

πόλιν ταύτην τρείς ξένοι οίτινες είπον ότι ήσαν ανταποκριταί Γερμανικών εφημερίδων. Μετά δύο ημέρας όμως ότε ο τουρκικός στρατός εισήλθεν εις τον Βόλον οι κύριοι ούτοι φέροντες στολήν αξιωματικού εισήλθον μετά του στρατού εις την πόλιν. Ώστε οι Γερμανοί αξιωματικοί εκπληρούσι διπλούν καθήκον εις τον τουρκικόν στρατόν, αξιωματικού και κατάσκοπου».

Επί πλέον σημειώνει και την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στο Πήλιο μετά την υποχώρηση της Ταξιαρχίας του Σμολόνσκη, ιδιαίτερα με τα γυναικόπαιδα, τα οποία θα ήταν εκτεθειμένα. «*... «εις τας επιδρομάς και τάς ωμότητας των Τούρκων». ...».* Γι'αυτό συνιστά όπως στους διαφόρους όρμους του ανατολικού Πηλίου «*... «σταλούν εκεί ως τάχιστα πλοία ίνα παραλάβωσι τους εκεί άνδρας και γυναικόπαιδα».* Και συμπληρώνει την σχετική ειδησιογραφία από την περιοχή με την πληροφορία ότι με την είσοδο του τουρκικού στρατού κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος και επιπροσθέτως παρατηρεί ότι «*Ευτυχώς ότι συνέβη εν Λαρίσση δεν συνέβη και εν Βόλω κατά την εκκένωσιν της πόλεως ταύτης, παρελήφθησαν δε εις τον στόλον και τα τέσσαρα τοπομαχικά τηλεβόλα μεγάλης ολκής, άτινα επεβίβασαν επί των ΄΄Ψαρρών΄΄».* Προσθέτει ακόμη ότι «*Πλείστα είδη εμπορίου, εξησφαλίσθησαν εις το Τελωνείον, ένθα ετέθησαν υπό την προστασίαν των Προξένων».*

Την Τετάρτη 30 Απριλίου στην εφ*ημ. Εμπρός,* αρ. φύλλου 169 γίνεται αναφορά στα δημοσιεύματα της εφημερίδας του Λονδίνου Daily News, στην οποία περιγράφονται εν συντομία οι μάχες των τελευταίων ημερών, καταλήγοντας με την παρατήρηση πως «*Το αξιοσημείωτον πόρισμα της χθεσινής και της σημερινής μάχης είνε το ηθικόν των Ελλήνων ανωρθώθη πληρέστατα. Η υποχώρησις της παρελθούσης Παρασκευής είχεν επιδράσει τοσούτον ολεθρίως, ώστε και αυτή η ταξιαρχία του Σμολένσκη, καίπερ υποχωρήσασα εν παραδειγματική τάξει, συνεμερίζετο την αθυμίαν των συστρατιωτών. Το λαμπρόν ευτής έργον απέδειξε τι αξίζει ικανός αρχηγός».*

Στη συνέχεια δημοσιεύεται άρθρο σχετικά με τα δημοσιεύματα των τουρκικών εφημερίδων, οι οποίες θέλουν να υποβαθμίσουν τις ελληνικές νίκες στο Βελεστίνο, αναφέοντας ότι ήταν μικροσυμπλοκές: «*Ούτω αφού την έπαθαν όπως την έπαθαν εις το Βελεστίνον, προσπάθησαν εκ παντός τρόπου ν' αποκρύψουν το πάθημά των. Έγραψαν δε και εις Κωνσταντινούπολιν και έβαλαν και τους ανταποκριτάς ξένων εφημερίδων να τηλεγραφήσουν εις την Ευρώπην ότι εις Βελεστίνον δεν έγειναν μάχαι αλλά μικροσυμπλοκαί, ότι αι Τουρκικαί δυνάμεις ανήρχοντο εις δύο έως τρείς χιλιάδες ανδρών, ότι έχασαν μόλις 30 άνδρας, ότι κατέλαβον μάλιστα και μερικάς θέσεις κατεχομένας υπό των Ελλήνων, και ότι τα υπό των Ελλήνων λεγόμενα περί νίκης και θριάμβων εν Βελεστίνω, είνε καθαραί υπερβολαί».*

Την Πέμπτη 1 Μαΐου 1897, αρ. φύλλου 170, η εφημερίδα *Εμπρός* δημοσιεύει μία είδηση σχετικά με τον Σμολένσκη και με τίτλο *«Ο ήρως του Ρεβενίου και του Βελεστίνου– Τι λέγει περί Σμολένσκη ο "Χρόνος" των Παρισίων».* Μεταξύ των άλλων παρατηρεί πως «*Ο συνταγματάρχης Σμολένσκης,...ο ήρως του Ρεβενίου και του Βελεστίνου τον οποίον πλεκτάναι αυλικαί είχον κατ' αρχάς παραγκωνίσει από πάσης ανωτέρας αρχηγίας εξεδικήθη κατά τρόπον ευγενέστατον τους αντιπάλους του δις αποδείξας εαυτόν άνδρα των περιστάσεων και εκδηλώσας δι' αρρενωπής απλότητος την προτίμησιν του υπέρ μαχίμου θέσεως αντί των λαμπροτέρων αξιωματικών παρά τω πριγκιπικώ επιτελείω». ...».*

Στη συνέχεια του προηγούμενου άρθρου ένα άλλο φέρει τον τίτλο *«Ο κ. Σμολένσκης επίτιμος πολίτης του Δήμου Πατρέων»,* προσθέτοντας τις εκδηλώσεις στις οποίες προβαί-

νουν διάφοροι Δήμοι της χώρας σε ένδειξη θαυμασμού προς τον ήρωα. Χαρακτηριστικά σημειώνεται: «*Αι εκδηλώσεις αυταί των πόλεων και των Δήμων υπέρ του ανδρός όστις τίμησε τα ελληνικά όπλα και όστις εμεσουράνησε μόνος, ως αστήρ τηλαυγής, εν τω ζόφω τω κατακλύσαντι το ελληνικόν στερέωμα κατόπιν των εν Θεσσαλία συμφορών, ουδέν προσθέτουν εις την δόξαν αυτού αποδεικνύουν μόνον ότι γνωρίζομεν να εκτιμώμεν και να γεραίρωμεν εκείνον εις όν οφείλεται η σωτηρία της εθνικής τιμής*». Παράλληλα δημοσιεύει την πληροφορία ότι Διοικητής του Βόλου διορίστηκε από τον Ετέμ πασά ο γερμανός συνταγματάρχης Ερμπέρτ μπέης. Επί πλέον γράφει για την κατάσταση, η οποία δημιουργήθηκε στο Πήλιο από την παρουσία των Γκέγκηδων. Γι'αυτό και οι πρόκριτοι με τον Μητροπολίτη απευθύνθηκαν στον διοικητή και τους προξένους των Ερωπαϊκών Δνάμεων. Μάλιστα σημειώνεται ότι «*...Η γενναία αυτή γλώσσα του μητροπολίτου ηνάγκασε τον Ερμπέρτ βέην, όπως διατάξη την ανάκλησιν των Γκέγκηδων*».

Την Παρασκευή 2 Μαΐου 1897, αρ. φύλλου 171 της εφημ. *Εμπρός*, είναι καταχωρημένη, προφανώς αναμετάδοση από τουρκική εφημερίδα, έκθεση του Ετέμ Πασσά, για το πώς έγινε η κατάληψη της πόλης του Βόλου. Μεταξύ των άλλων τονίζεται ότι «*... «ο εις Βώλον αποσταλείς αυτοκρ. Στρατός υπό την αρχηγίαν του συνταγματάρχου των επιτελών Εμβέρ βέη και του αντισυνταγματάρχου Χασάν Βααφή βέη, όστις ειδήμων της ελληνικής γλώσσης τυγχάνων, ευδοκίμους παρέσχεν ημίν υπηρεσίας, εισήλθε μετά μεγίστης τάξεως εις την πόλιν, προϋπαντηθείς υπό των κατοίκων εις απόστασιν ημισείας ώρας. Οι ρηθέντες αξιωματικοί, μεταβάντες εις το δημαρχείον έλαβον συνέντευξιν μετά των εντοπίων προκρίτων και η πόλις τη βοηθεία του Θεού ετέχθη υπό την φιλοδικαίαν οθωμανικήν διοίκησιν. Οι αξιωματικοί εδήλωσαν προς τους κατοίκους ότι θέλει τηρηθή αγαθή προς αυτούς συμπεριφορά, αυστηρώς δε θα τιμωρηθώσι μόνον οι δείξαντες εχθροπάθειαν προς τον αυτοκρατορικόν στρατόν*». Ακόμη αναφέρει ότι απέπλευσαν τα ελληνικά πολεμικά πλοία και ότι αγήματα από τα ξένα πλοία αποβιβάστηκαν για την προστασία των ξένων οικοδομών του Βόλου. Περιγράφονται επίσης και τα λάφυρα, πολεμικό υλικό, που εγκαταλείφθηκαν από τον Ελληνικό στρατό.

Σε συνέχεια δημοσιεύονται με τίτλο «*Νεώτερα εκ Βόλου–Τι γίνεται εκεί*», αναφέροντας τη δύναμη του τουρκικού στρατού που εισήλθε στο Βόλο, καθώς και το φόνο του φύλακα του εργοστασίου φωταερίου, από τους Τούρκους εισβολείς. Ακολουθεί με την προκήρυξη 27 Απριλίου 1897 του Ενβέρ Πασσά προς τους κατοίκους του Βόλου, με τίτλο «*Προκήρυξις προς τους κατοίκους Βόλου- Το υπ' αριθ. 5 έγγραφον του Διοικητού Βόλου*», όπου τονίζεται ότι «*Αι νέαι οθωμανικαί αρχαί παρέχουσι την άδειαν εις τους αναχωρήσαντες κατοίκους της πόλεως Βόλου και των χωρίων Πηλίου να επιστρέψωσιν εια ς τας οικίας και τας εργασίας των, και θέλουσι καλώς προστατευθή από πάσης ενοχλήσεως. Δεν έχωσι να διατρέξωσι κανένα κίνδυνον. Δύνανται δε να επανέλθωσι δια παντός πλοίου φέροντος ξένην σημαίαν πλην της Ελληνικής, επίσης και δι' οιουδήποτε πλοίου άνευ σημαίας*».

Στην ίδια πάντα σελίδα, σταχυολογούμε μερικές ακόμη πληροφορίες, όπως ότι εκδόθηκε σε δέκα χιλιάδες αντίτυπα η «*Βιογραφία Σμολένσκη*», του Ήρωα, ο ποίος τίμησε την πατρίδα και τον εαυτόν του, συγγραφείσα από Τρ. Ευαγγελίδη[15]. Επίσης η εφημερίδα μεταδίδει την πληροφορία ότι οι Τούρκοι δεν έχουν προβεί ακόμα σε αλλαγές των δημοτικών αρχών στις καταληφθείσες πόλεις καθώς και την είδηση για κάποιες λεηλασίες

15. Πρωτοδημοσιεύθηκε με τίτλο «Κωνσταντίνος Σμολένσκης», *Ημερολόγιον Σκόκου*, 1898, σελ. 81-87.

που προέβησαν Τούρκοι στρατιώτες σε καταστήματα στο Βόλο, σημειώνοντας ιδιαίτερα ότι αφήρεσαν «... *«σαλτσισότα, μορταδέλας και πολλά μπουκάλια μπίρα. Το είδος τούτο των διαρπαγέντων τροφίμων ημπορεί κανείς να είπη ότι είνε μία έτι τρανή απόδειξις της υπάρξεως Γερμανών αξιωματικών εν τω τουρκικώ στρατώ».* Προσθετει ότι χάρις στις ενέργειες των ξένων προξένων και των προκρίτων της πόλης επεκράτησε ησυχία εντός της πόλης.

Επίσης είναι καταχωρημένη μία είδηση με τίτλο «*Αι ιδέαι των Τούρκων περί των ημετέρων»*, όπου μεταξύ των άλλων αναφέρει ότι «... *«ο εν Θεσσαλία τουρκικός στρατός δεν υπερβαίνει τας 80 χιλιάδας, αλλ' ότι απέκτησε πολύ θάρρος εκ των ανεξηγήτων υποχωρήσεων των ημετέρων».* Επίσης αναφέρει σχετικά με την κατάληψη της Λάρισας, ότι έγινε από θαύμα του Προφήτη: «... *«Διότι εάν είς και μόνος εκ των φευγόντων εστρέφετο όπισθέν του και έβλεπε επείθετο ότι οι Τούρκοι δεν εφαίνοντο ουδαμού. Μολονότι δε η Λάρισσα ήτο κενή δεν ετόλμων να προχωρήσωσι φοβούμενοι ενέδραν, και εδέησε να εξέλθουν οι εν Λαρίσση ομοεθνείς των όπως πείσθωσιν εις την πρωτάκουστον αυτήν εγκατάλειψιν».*

Την επομένη, Σάββατο 3 Μαΐου 1897, αρ, φύλλου 172, καταχωρίζεται μια και μοναδική είδηση που αφορά την ευρύτερη περιοχή με τίτλο, «*Τα εν Βόλω–Δήλωσις Άγγλου πλοιάρχου προς τον Τούρκον διοικητήν».* Αναφέρεται στην υπόμνηση του Άγγλου πλοιάρχου του πολεμικού πλοίου ελλιμενισμένου στο λιμάνι της πόλης, προς τον Τούρκο Διοικητή για τις υποχρεώσεις στην τήρηση της τάξης και την αποφυγή κάθε παρεκτροπής, διότι η κατάληψη της πόλης έγινε δυνατή, μόνο αφού δέχθηκε να απομακρυνθεί ο Ελληνικός Στόλος από το λιμάνι.

Τη Δευτέρα 5 Μαΐου 1897 στην 3η σελίδα, στην 4η στήλη με το γενικότερο τίτλο «Τελευταία ώρα» είναι καταχωρημένη σε μονόστηλο, η είδηση με τίτλο: «*Γκέγκηδες εν Πηλίω–Διαγωγή Άγγλου πλοιάρχου*», όπου σύμφωνα με την εφημερίδα, «... *«οι παραμείναντες εν Βόλω πρόκριτοι έχοντες επί κεφαλής τους κυρίους Καρτάλην και Κωκοσλήν μετέβησαν αμέσως εις τον πλοίαρχον του εν Βόλω σταθμεύοντος Αγγλικού θωρηκτού, προς ον εξέθηκαν τους κινδύνους, ους διατρέχουσι χιλιάδες γυναικοπαίδων εκ της εισβολής των βαιδουζούκων και την παρασπονδίαν του Τούρκου διοικητού υποσχεθέντος τοις προξένοις και αυτώ τω ιδίω πλοιάρχω ότι τάξις θα βασιλεύση μεταξύ των φιλησύχων πολιτών»... ».* Αποτέλεσμα των ενεργειών του Άγγλου πλοιάρχου, απετράπη η επέλαση από σώμα πεντακοσίων ατάκτων Τούρκων που ήταν έτοιμο να λεηλατήσει τα χωριά του Πηλίου. Κι όλα αυτά λόγω της υποχώρησης του Ελληνικού στρατού από το Βελεστίνο. Όμως, όπως παρατηρεί η εφημερίδα «... *«Η πεδινή όμως Θεσσαλία υφίσταται τα πάνδεινα».*

Ενδιαφέρουσα είναι και η είδηση που δημοσιεύτηκε την Πέμπτη 8 Μαΐου, μια μέρα πριν η εφημερίδα *Εμπρός* αναγγείλει και επίσημα την ανακωχή των πολεμικών συγκρούσεων. Η είδηση είναι καταχωρημένη στην τρίτη σελίδα με τον τίτλο *«Οι Τούρκοι εν Θεσσαλία. Συνέντευξις με έναν επιλοχίαν Γκέγκην. Περίεργοι αποκαλύψεις.- Πως εμβήκαν στην Λάρισσαν.- Ποίας δυνάμεις έχουν».* Πρόκειται για ιδιαίτερη ανταπόκριση της εφημερίδας, με συνέντευξη επιλοχία ατάκτου σώματος Γκέκηδων, προφανώς Αλβανικής καταγωγής, η οποία παραχωρήθηκε σε συνεργάτη της εφημερίδας, που υπογράφει το άρθρο ως «Βολιώτης». Μεταξύ των άλλων έγραφε: «*Σας αποστέλλω μίαν συνέντευξιν την οποίαν έλαβον με ένα επιλοχίαν Γκέκαν Βοσίτ καλούμενον. Τον ηρώτησα εις ποίαν κατάστασιν ευρίσκονται τα χωριά μετά την υποχώρησιν του Βελεστίνου. Εβάλαμε,*

απήντησεν Αλβανιστί φωτιά στο Βελεστίνο, στο Κοκάρι, στο Ανταμπελή, στο Ριζόμυλο, στο Χατζήμισυ και στον Αγιώργη. Τα κάψαμε όλα. Στο Βελεστίνο αφήκαμε το μύλο του Γιαννοπούλου, αλλά του πήραμε 600 σακιά αλεύρι και γαλέττα και την εμοιράσαμε, καθώς και όλο το σιτάρι που ηύραμε μέσα». Στην ερώτηση σχετικά με την υποχώρηση του ελληνικού στρατού στο Βελεστίνο απάντησε, «*Την Παρασκευήν είχαμε διαταγάς παρά του Ετέμ, αν δεν ημπορέσωμε να καταλάβωμε το Βελεστίνο, ν' αναχωρήσωμε στα Φάρσαλα. Αλλ' αφού είδαμε την υποχώρησι του Ελληνικού στρατού εμείναμε».*

Τέλος την Παρασκευή 9 Μαΐου 1897, η εφημερίδα με πρωτοσέλιδο τίτλο «*Η ανακωχή υπεγράφη*» αναγγέλλει επίσημα στο αναγνωστικό της κοινό το τέλος των εχθροπραξιών, που ήδη είχαν ανασταλεί από τη Δευτέρα 5 Μαΐου και το σχετικό πρωτόκολλο ανακωχής είχε υπογραφεί δύο μέρες αργότερα.

***

Οι ειδήσεις, όπως αυτές μεταδόθηκαν μέσα από τις στήλες της ημερήσιας Αθηναϊκής εφημερίδας *Εμπρός*, μπορεί να μη διαθέτουν το τεκμήριο της αντικειμενικότητας, ούτε ολοκληρώνουν το φάσμα των γεγονότων, τα οποία διαδραματίστηκαν στον τόπο αυτό, κατά τον ατυχή - όπως χαρακτηρίστηκε - πόλεμο του 1897· αποδίδουν όμως ένα μεγάλο κομμάτι από τη σύνθεση των γεγονότων που διαδραματίστηκαν στις Μάχες του Βελεστίνου, αποτυπώνοντας το κλίμα της εποχής, που προσφέραν στους Έλληνες με τη δράση του Κων. Σμολένσκη[16] ένα αίσθημα αξιοπρέπειας.

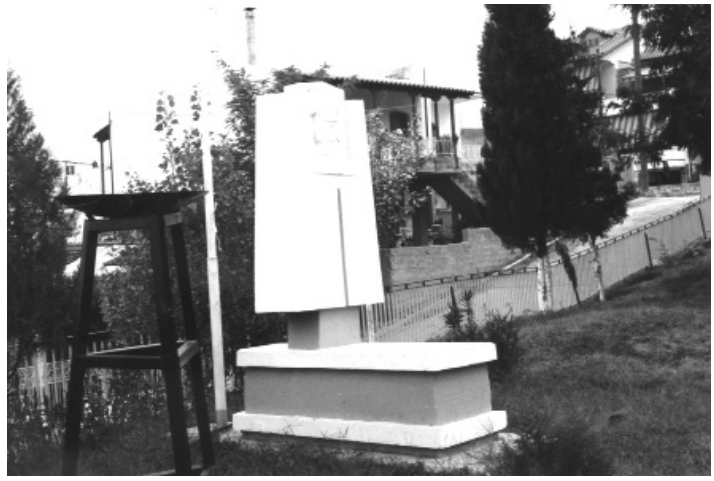

Το μνημείο του Σμολένσκη στο Βελεστίνο (ανέγερση το 1991)

16. Το ιστορικό γεγονός της νικηφόρας Μάχης του Βελεστίνου με τον ταξίαρχο Σμολένσκη τιμήθηκε το 1991 από τον Σύλλογο Βελεστινιωτών Αθηνών με την ανέγερση ενός απέριττου Μνημείου με τη μορφή του Σμολένσκη στην ομώνυμη πλατεία Βελεστίνου, έργο των καθηγητών Αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κώστα Δομπούλα και Αργύρη Πετρονώτη. Τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Σμολένσκη έγιναν σε ειδική εκδήλωση στις 20 Ιουλίου 1991, σε συνεργασία με τον τότε Δήμο Βελεστίνου, όπου ο αντιστράτηγος ε.α. Κ. Μάλαμας αναφέρθηκε διεξοδικά στη νικηφόρα Μάχη του Βελεστίνου και στην προσωπικότητα του Κων. Σμολένσκη. Εκτενέστερα βλ. στην εφημερίδα του Συλλόγου Βελεστινωτών Αθηνών, *Φωνή του Βελεστίνου*, αρ. φύλλ. 51, Οκτώβριος 1991, όπου καταχωρίζεται η ομιλία και τα εκτεθέντα βιβλία, εφημερίδες και έντυπα για τη Μάχη του Βελεστίνου από τη βιβλιοθήκη του Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλου.

ΕΜΠΡΟΣ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

Διευθυντής Δ. ΟΙΚ. ΚΑΛΑΠΟΘΑΚΗΣ

ΕΤΟΣ Α'—ΑΡΙΘ. 159 | ΓΡΑΦΕΙΑ ΟΔΟΣ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΡΙΘ. 8 | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Σάββατον 19 Απριλίου 1897

ΤΑ ΕΝ ΑΡΤΗ ΚΑΙ ΒΕΛΕΣΤΙΝΩ ΣΥΜΒΑΝΤΑ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΣΥΔΡΟΜΗ ΤΟΥ "ΕΜΠΡΟΣ,, 20 ΛΕΠΤΑ ΦΥΛΛΟ 20

ΑΝΑΓΚΗ ΤΑΧΥΤΗΤΟΣ

ΕΜΠΡΟΣ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΕΤΟΣ Α'—ΑΡΙΘ. 162 | ΓΡΑΦΕΙΑ ΟΔΟΣ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΡΙΘ. 5 | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Τρίτη 22 Απριλίου 1897

ΕΚ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΩΝ ΜΑΧΩΝ

ΤΑ ΕΠΕΙΓΟΝΤΑ

ΤΟ ΚΑΘΗΚΟΝ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ

Η ΟΨΙΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΟΣ ΓΙΑΝΝΙΚΟΣΤΑΣ

ΕΜΠΡΟΣ

ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΘΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΕΤΟΣ Α'—ΑΡΙΘ. 168 | ΓΡΑΦΕΙΑ ΟΔΟΣ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΑΡΙΘ. 5 | ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ Τρίτη 29 Απριλίου 1897

ΝΑ ΔΙΟΡΙΣΘΗ ΑΡΧΗΓΟΣ Ο ΣΜΟΛΕΝΣΚΗΣ

ΗΜΕΡΑΙ ΧΑΜΕΝΑΙ

Ο ΔΟΜΟΚΟΣ

ΟΙ ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Ενδεικτικά πρωτοσέλιδα της εφημ. *ΕΜΠΡΟΣ* για τη Μάχη του Βελεστίνου του 1897

[illegible]

[illegible]

Ρήγας Βελεστινλής